DOSTOJEVSKI

BRAĆA KARAMAZOVI

DJELA F. M. DOSTOJEVSKOGA
Jedanaesti i dvanaesti svezak

Urednik
JAKŠA KUŠAN

Naslov izvornika
БРАТЬЯ КАРАМАЗОВЫ

Prema izdanjima
Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1957

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1935

F. M. DOSTOJEVSKI
BRAĆA KARAMAZOVI

ČETVRTO IZDANJE
ZNANJE ZAGREB 1979

Likovno opremio
BORIS DOGAN

SADRŽAJ

BRAĆA KARAMAZOVI

POSVEĆENO
ANI GRIGORJEVNOJ
DOSTOJEVSKOJ

»Zaista, zaista vam kažem: ako zrno pšenično padnuvši na zemlju ne umre, onda samo ostane; ako li umre, mnogo roda rodi.«

(EVANĐELJE PO IVANU, Gl. XII, 24.)

PREDGOVOR

Započinjući pisati životopis svog junaka, Alekseja Fjodorovića Karamazova, u nekoj sam dvoumici. A evo zašto: iako sam nazvao Alekseja Fjodorovića svojim junakom, ipak i sam znam, da nije nikako velik čovjek, te zato i predviđam, da će me otprilike neminovno pitati ovako: po čemu je znamenit vaš Aleksej Fjodorovič, te njega izabraste za svog junaka? Što je on to uradio? Tko ga zna i po čemu? I zašto ja, čitalac, moram tratiti vrijeme proučavanjem činjenica njegova života?

Posljednje je pitanje najodsudnije, jer mogu na nj jedino ovo da odgovorim: »Možda ćete sami razabrati iz romana«. Ali, ako pročitaju roman i ne razaberu, pa se ne slože s tim, da je znamenit moj Aleksej Fjodorovič? Ovo rekoh, jer, nažalost, to predviđam. Za mene je znamenit, ali potpuno sumnjam, da li ću moći to i čitaocu dokazati. Stvar je u ovom, što je on, recimo, poslenik, ali poslenik neodređena poziva, još neobjašnjen. Uostalom, čudnovato bi bilo u ovo vrijeme, kao što je naše, zahtijevati da poziv bude jasno određen. Jedno je, doduše, prilično nesumnjivo: to je čovjek neobičan, štoviše, osobenjak. Ali neobičnost i osobenjaštvo prije škode, nego što daju pravo na pažnju, poglavito kad svi teže za tim, da sjedine ono, što je posebno i nađu bilo kakav opći smisao u sveopćoj besmislici. A osobenjak je u najviše slučajeva nešto posebno i izdvojeno. Nije li tako?

Ali, ako se i ne složite s ovom posljednjom tezom, te odgovorite: »Nije tako« ili »nije uvijek tako«, ipak ću se, vjerojatno, duhovno ohrabriti u pogledu važnosti junaka Alekseja Fjodorovića. Ne samo

naime da osobenjak »nije uvijek« nešto posebno i izdvojeno, nego se naprotiv dešava, da on, uostalom, i nosi kadšto u sebi jezgru cjeline, dok su ostali ljudi njegove epohe — svi, na neko vrijeme, bog bi znao zašto, otrgnuti od njega nekakvim burnim vjetrom...

Ja se, uostalom, ne bih upuštao u ova vrlo suhoparna i zbrkana tumačenja, već bih otpočeo sasvim jednostavno, bez predgovora: svidi li se, ionako će pročitati; ali nevolja je u tome, što imam jedan životopis, a dva romana. Glavni je roman drugi — to je djelatnost mog junaka već u naše doba, baš danas. A prvi se roman desio još prije trinaest godina, i gotovo i nije roman, već tek jedan moment iz rane mladosti moga junaka. Nikako ne mogu mimoići taj prvi roman, jer bi u drugom romanu bilo štošta nerazumljivo. Ali na taj se način još jače zapliće moja prvotna nezgoda. Kad već ja, to jest životopisac, držim, da je možda i jedan roman suvišan o tako skromnom i neodređenom junaku, kako onda da objavim dva romana, i čime da objasnim tu svoju oholost?

Gubeći se u rješavanju ovih pitanja, odlučio sam da ih napustim bez svakog rješenja. Naravno, oštrouman čitalac davno je već spazio, kako već od samog početka na to smjeram, te se samo ljutio na mene, što uzalud rasipam prazne riječi i skupocjeno vrijeme. Na ovo ću već točno odgovoriti: rasipao sam prazne riječi i dragocjeno vrijeme prvo i prvo zbog učtivosti, drugo iz lukavstva: »Ipak je, tobože, unaprijed upozorio.« Uostalom, čak i volim, što se moj roman »pored stvarnog jedinstva cjeline« sam od sebe razbio u dvije pripovijetke; upoznavši se s prvom, moći će čitalac već i sam prosuditi: da li je vrijedno, da se laća druge? Dakako, nikoga ništa ne veže, može odbaciti knjigu odmah nakon druge strane prve pripovijesti, pa je i ne otvoriti više. E, ali ima, eto, i takvih delikatnih čitalaca, koji će svakako htjeti da pročitaju do kraja, kako se ne bi prevarili u nepristranom sudu, a takvi su, na primjer, svi ruski kritičari. Pred takvima je ipak srcu lakše: ali, i pored sve njihove točnosti i savjesnosti, dajem ipak sasvim umjestan prijedlog, da ostave pripovijetku kod prve epizode. No, ovo je eto cio predgovor. Potpuno se slažem s tim, da je suvišan, ali kad je već napisan, neka i ostane.

A sada na stvar.

PRVI DIO

PRVA KNJIGA

ŽIVOTOPIS JEDNE OBITELJI

I

FJODOR PAVLOVIČ KARAMAZOV

Aleksej Fjodorovič Karamazov bio je treći sin Fjodora Pavloviča Karamazova, vlastelina u našem kotaru, toliko čuvena u svoje vrijeme (a i danas ga još kod nas spominju) zbog svoje tragične i zagonetne smrti, od koje je proteklo punih trinaest godina i o kojoj ću pričati na svome mjestu. A sad ću reći o tom »vlastelinu«, kako su ga kod nas zvali (iako nije gotovo nikad cijelog života živio na svom dobru), tek toliko, da je to bio neobičan tip, s kakvim se ipak dosta često susrećemo, to jest, tip čovjeka ne samo prljava i razvratna, nego ujedno i smušena — ali ipak od onih smušenjaka, koji umiju izvrsno da vode svoje imovinske sitne poslove i, čini se, ništa drugo. Fjodor Pavlovič, na primjer, otpočeo je gotovo bez ičega, bio je jedan od najsitnijih vlastelina, oblizivao se oko tuđih stolova, gledao je da živi na tuđi račun, a međutim, u času njegove smrti našlo se u njega do stotinu tisuća rubalja gotova novca. I istovremeno bio je ipak cijeloga svog života jedan od najsmušenijih budala u našem okrugu. I opet velim: to nije bila glupost; većina je tih budala prilično umna i lukava — ali se tu radi baš o smušenosti, i to o nekoj osobitoj, nacionalnoj.

Ženio se dvaput i imao tri sina — najstarijega, Dmitrija Fjodoroviča, od prve žene, a ostalu dvojicu, Ivana i Alekseja, od druge. Prva žena Fjodora Pavloviča bila je iz prilično imućne i čuvene plemićke porodice Mijusovih, također vlastelina u našem kotaru. Kako se baš desilo, da se djevojka s mirazom, pa još lijepa, a usto i okretna mudrica, kakvih ima dosta u sadašnjem našem pokoljenju, a bilo ih je već i u prošlom, udala se za takvu jadnu »ništariju«, kako su ga onda svi zvali, neću naširoko da pričam. Ta poznavao sam jednu djevojku, još u pretprošlom »romantičkom«

pokoljenju, koja je, poslije nekoliko godina potajne ljubavi prema jednom gospodinu, za koga se uostalom mogla uvijek lako udati, svršila ipak na taj način, što je sama izmišljala nesavladive zapreke, te se za burne noći sunovratila s visoke obale, slične litici, u duboku i brzu rijeku i utopila se u njoj samo zbog vlastitih kaprica, jedino radi toga, da bude slična Shakespeareovoj Ofeliji, a da ta litica, koju je već poodavna zapazila i zavoljela, nije bila toliko slikovita, već da je na njenu mjestu bila tek prozaična ravna obala, to do samoubojstva ne bi možda nikako ni došlo. Ovo je istinit događaj, i moramo uzeti, da se u našem ruskom životu, za vrijeme dva ili tri posljednja pokoljenja desilo prilično takvih ili vrlo sličnih događaja. Isto je tako bio i postupak Adelaide Ivanovne Mijusove bez sumnje odjek tuđih utjecaja, a također i misli, sputanih bijesom[1]. Prohtjelo joj se možda da pokaže žensku samostalnost, da pođe protiv društvenih uvjeta, protiv despotizma svog plemena i porodice, a uslužna uobrazilja uvjerila je, recimo, tek za jedan trenutak, da je Fjodor Pavlovič, uza sve to što je tavoliz, ipak jedan od najsmionijih i najšaljivijih ljudi ove epohe, koja je prijelaz svemu najboljemu, dok je on, međutim, bio tek pokvareni lakrdijaš, i ništa drugo. Čar je bila još i u tome, što se sve to svršilo otmicom, a to je neobično laskalo Adelaidi Ivanovnoj. A Fjodor Pavlovič bio je onda čak i zbog svoga socijalnog položaja spreman na takve vratolomije, jer je silno želio da bilo kako dođe do karijere; prikrpiti se odličnoj porodici i dobiti miraz bješe vrlo primamljivo. Što se tiče uzajamne ljubavi, nje, čini se, nije bilo — ni u nevjeste, ni u njega, uza svu ljepotu Adelaide Ivanovne. I taj slučaj bio je možda jedinstven te vrste u životu Fjodora Pavloviča, koji je bio vrlo razvratan čovjek cijeloga svog života, spreman da se u trenutku prilijepi uz svaku suknju, čim bi ga samo zovnula. Međutim jedino ta žena nije izazvala u njemu, što se strasti tiče, nikakav osobit utisak.

Adelaida Ivanovna uvidjela je odmah nakon otmice, da svog muža prezire, i ništa drugo. Na taj način pokazaše se posljedice braka neobično brzo. I pored toga, što se porodica prilično brzo izmirila s događajem i uskočenici dala miraz, otpočeo je među supruzima najneuredniji život i vječna svađa. Pričalo se, da je mlada žena pokazivala kod toga kud i kamo više plemenitosti i uzvišenosti

od Fjodora Pavloviča, koji je, kako se sad zna, zdipio od nje još onda odjednom sav njen novac, oko dvadeset i pet tisuća, tek što ga bijaše primila, i te tisuće kao da za nju propadoše od tog vremena u vodu. Seoce i prilično lijepu kuću u gradu, što je također dobila kao miraz, nastojao je dugo vremena i svom silom prenijeti na svoje ime s pomoću nekakva krivotvorena spisa, i sigurno bi to i dobio i postigao, takoreći, jedino zbog prezira i odvratnosti, koju pobuđivaše u svoje žene neprestanim svojim bestidnim iznuđivanjem i varanjem, jedino zbog njene duševne klonulosti, budući da je u tom stanju pristajala na sve, samo da ga se otrese. Na sreću, umiješala se porodica Adelaide Ivanovne i spriječila otimačinu. Sasvim je sigurno, da je među supruzima dolazilo često do tuče, ali, po pričanju, nije tukao Fjodor Pavlovič ženu, nego je njega devetala Adelaida Ivanovna, žena vatrena, smiona, crnomanjasta, plahovita i tjelesno vrlo snažna. Naposljetku ostavi ona kuću i pobježe s nekim pukim sirotanom, seminaristom-učiteljem, ostavivši Fjodoru Pavloviču u naručju trogodišnjeg Mitju. Fjodor Pavlovič u tren oka okupi u kući čitav harem i otpoče najraskalašeniju terevenku, a u međučinovima putovaše gotovo po cijeloj guberniji, te se plačući tužio svima i svakome na Adelaidu Ivanovnu, što ga je ostavila, pričajući pritom i takve potankosti o svom bračnom životu, koje ne bi smio muž već od stida da priča. Ali, što je glavno, njemu kao da je bilo gotovo milo, i čak mu laskalo, da pred svima glumi svoju smiješnu ulogu uvrijeđena muža, te da čak s pretjerivanjem priča potanko o uvredi, koja mu je nanesena. »Čovjek bi pomislio kao da ste vi, Fjodore Pavloviču, unaprijeđeni, jer ste toliko zadovoljni uza svu vašu tugu«, govorahu mu podrugljivci. Mnogi su čak pridometali, kako on želi da se pokaže u obnovljenom obliku lakrdijaša, i da se baš hotimice, samo da izazove što veći smijeh, drži tako, kao da ne primjećuje svoj komičan položaj. Tko zna, uostalom, možda se i tako držao, što je bio bezazlen. Najzad mu pođe za rukom da nađe tragove svoje uskočenice. Jadnica se nalazila u Petrogradu, kamo se preselila sa svojim seminaristom i ondje otvoreno podala potpunoj emancipaciji. Fjodor se Pavlovič odmah užurbao i stao spremati u Petrograd — zašto — ni on, dakako, nije ni sam znao. On bi, možda, onda zaista bio i otputovao, ali, odlučivši se na to, držaše u isti mah, da ima potpuno pravo, ako se, kako bi se ohrabrio, prije nego što krene na

put, ponovo upusti u bezgraničnu terevenku. I, eto, baš u to vrijeme dobi porodica njegove žene vijest, da je ona umrla u Petrogradu. Umrla je nekako iznenada, na nekakvu tavanu, po pričanju jednih — od tifusa, a po kazivanju drugih, tobože, od gladi. Fjodor Pavlovič saznao je za ženinu smrt pijan, i vele, da je trčao ulicom i vikao, uzdignuvši veselo ruke prema nebu: »sad otpusti«, a po drugima — da je plakao jecajući, kao malo dijete, i to tako, da ga je čak žalost bila i pogledati, uza sve gnušanje, što izazivaše. Lako je moguće, da je bilo i jedno i drugo, to jest: da se i radovao svome oslobođenju i plakao za svojom osloboditeljicom — sve skupa. Većinom su ljudi, čak i zlikovci, mnogo bezazleniji i prostodušniji, nego što se uopće o njima misli. Pa i mi također.

II

PRVOG SE SINA OSLOBODIO

Dakako, lako je predočiti sebi, kakav je odgojitelj otac mogao biti ovakav čovjek. S njim, kao s ocem naime, desilo se, što se moralo desiti, to jest, da je sasvim i potpuno napustio svoje dijete, što ga je imao s Adelaidom Ivanovnom, ali ne zato, što ga je mrzio ili zbog nekih povrijeđenih supruških osjećaja, već naprosto zato, što je posve zaboravio na nj. Dok je on svima dosađivao svojim suzama i jadikovkama, a kuću svoju prometnuo u razvratnu spilju, uze trogodišnjeg Mitju na svoju brigu vjerni sluga te kuće, Grigorije. I da se on onda nije brinuo za nj, možda ne bi bilo nikoga, tko bi promijenio djetetu košuljicu. Usto se još desilo i to, da je svojta djetinja po materi također spočetka nekako kao bila zaboravila na njega. Djed njegov, to jest gospodin Mijusov, nije onda bio više među živima; obudovjela žena njegova, Mitjina baka, preselila se u Moskvu i teško razboljela, a sestre poudavale, tako da je Mitja morao gotovo cijelu godinu da provede kod sluge Grigorija i da živi kod njega u družinskoj kućici. Uostalom, ako ga se tatica ponekad i sjetio (ta nije, zaista, mogao ne znati, da živi), poslao bi ga sam ponovo u družinsku kuću, jer mu je dijete ipak smetalo u njegovu raskalašenu životu. Desilo se, međutim, da se iz Pariza vratio sestrić pokojne Adelaide Ivanovne, Petar Aleksandrovič Mijusov, koji je poslije

proživio bez prekida mnogo godina u tuđini, no onda još mladić, ali čovjek osobit među Mijusovima, prosviećen, iz prijestolnice, inostranac i uza sve to cio život Evropejac, a potkraj života liberalac četrdesetih i pedesetih godina. On je za sve vrijeme svoje karijere stajao u vezi s mnogim najliberalnijim ljudima svoje epohe, i u Rusiji, i u inozemstvu, lično je poznavao Proudhona[2] i Bakunjina[3], osobito je volio da se sjeća priča, već potkraj svojih putovanja, o trima danima februarske pariske revolucije iz četrdesetosme godine, te kako i on sam malo te nije u toj revoluciji sudjelovao na barikadama. To bješe jedna od najradosnijih njegovih mladićkih uspomena. Imao je vlastito imanje, po nekadašnjoj proporciji oko tisuću duša. Prekrasno dobro njegovo nalazilo se odmah na izlazu iz našega grada te je graničilo sa zemljištem našega čuvenog manastira, s kojim je Petar Aleksandrovič odmah, još u mladim svojim godinama, tek što je dobio nasljedstvo, otpočeo beskonačnu parnicu zbog prava nekakva ribolova u rijeci ili zbog sječe u šumi, ne znam pravo, ali otpočeti parnicu s »klerikalcima« držaše štoviše za svoju građansku i prosviećenu dužnost. Čuvši sve o Adelaidi Ivanovnoj, koje se naravno sjećao i koja mu bijaše nekad i za oko zapela te saznavši da je iza nje ostao Mitja, on se umiješa u tu stvar uza sve svoje mladićko negodovanje i prezir prema Fjodoru Pavloviču. Tom se prilikom i prvi put upoznao s Fjodorom Pavlovičem. On mu je otvoreno rekao, da želi na sebe preuzeti brigu oko odgoja djetinjeg. Poslije toga je dugo pričao, kao karakternu crtu, kako se Fjodor Pavlovič, kad je poveo s njim riječ o Mitji, neko vrijeme držao kao da nikako ne razumije, o kakvu je to djetetu govor, i čak se začudio, da ima negdje u kući malog sina. Iako je Petar Aleksandrovič mogao da i pretjeruje u svojem pričanju, ipak se ono moralo donekle podudarati s istinom. Ali Fjodor Pavlovič volio je zaista da se prenemaže cijeloga svog života, da iznenada odigra pred vama neku neočekivanu ulogu i, što je glavno, ponekad bez svake potrebe i, štoviše, na očitu štetu, kao na primjer, u ovom slučaju. Crta je ta, uostalom, svojstvena vrlo mnogim ljudima, i čak vrlo umnim, a što ne bi bila svojstvena Fjodoru Pavloviču. Petar Aleksandrovič prihvati se stvarno te stvari, i čak bi imenovan (uz Fjodora Pavloviča) za djetinjeg skrbnika, jer je ipak iza majke ostao

imutak, kuća i vlastelinstvo. Mitja se zaista preselio svom ujaku, ali ujak nije imao svoje porodice, i kako se i sam, čim je uredio i osigurao novčani dohodak sa svojih dobara, bez oklijevanja požurio opet na dulje vrijeme u Pariz, to je dijete povjerio jednoj svojoj tetki, moskovskoj gospođi. Dogodilo se, da je i on, obikavši se u Parizu, zaboravio na dijete, očito kad je izbila ona februarska revolucija, što toliko potrese njegovu maštu i na koju nije mogao da zaboravi cijelog svoga vijeka. A moskovska je gospođa umrla, i Mitja se preselio jednoj njenoj kćeri. Čini mi se, da je poslije toga još četiri puta mijenjao svoje gnijezdo. Ali neću sad o tome duljiti, to više, što ću imati još mnogo pričati o tom prvijencu Fjodora Pavloviča, nego ću se sad ograničiti tek na najnužnije podatke o njemu, bez kojih ne bih mogao ni roman otpočeti.

Prije svega, taj je Dmitrij Fjodorovič bio jedini od trojice sinova Fjodora Pavloviča, koji je rastao u uvjerenju, da ipak ima nekakav imutak i da će, kad doraste do punoljetnosti, biti nezavisan. Djetinjstvo i mladićko doba proteče mu neuredno: gimnaziju nije svršio, zatim je dospio u nekakvu vojničku školu, onda se našao na Kavkazu, odslužio kao redov, tukao se u dvoboju, bio degradiran, opet služio kao redov, mnogo bančio i potratio prilično novaca. Od Fjodora Pavloviča počeo je dobivati novac, tek kad je postao punoljetan, a dotle je pravio dugove. Fjodora Pavloviča, svog oca, upoznao je i prvi put vidio tek poslije svoje punoljetnosti, kad je došao u naše krajeve namjerno za to, da se s njim razračuna u pogledu svog imutka. Čini se, kao da mu se otac nije onda svidio; proveo je kod njega kratko vrijeme i brže otputovao, uspjevši da dobije od njega tek nešto novaca i nagodivši se s njim u pogledu daljeg primanja dohodaka sa svog dobra, o dohocima kojeg, kao i o vrijednosti, nije ovaj put mogao ništa da sazna od Fjodora Pavloviča (fakat vrijedan da se zapamti). Fjodor Pavlovič je onda na prvi pogled opazio (i ovo treba da se zapamti), da Mitja ima o svom imutku pretjeran i netočan pojam. Fjodor Pavlovič bio je time vrlo zadovoljan imajući na umu svoje posebne račune. On se uvjerio, da je mladić lakomislen, nagao, odan strastima, plahovit, bekrija, koji se, čim se makar čega privremeno dočepa, odmah stiša, iako, dakako, za kratko vrijeme. I to je, eto, počeo Fjodor Pavlovič iskorišćivati, to jest, oslobađati ga se malim darovima, povremenim

pošiljkama, tako da se na kraju krajeva ispoljilo, da Mitja, kad je već poslije četiri godine izgubio strpljenje i po drugiput došao u naš grad radi konačnog obračuna s ocem, na najveće čudo, nema više ništa, i da je čak obračun teško sastaviti, a da je novac, što ga je primio od Fjodora Pavloviča, već premašio vrijednost njegova imutka, te možda još i sam njemu duguje; da prema ovakvim pogodbama, koje je onda i onda sam želio sklopiti, i nema prava da išta više traži. Mladić bješe preneražen, posumnjao je, nije li to laž, prijevara, bio je izvan sebe i gotovo kao pomjerio umom. I, eto, taj slučaj i dovede do katastrofe, što ću je opisati i koja će biti predmet moga prvog uvodnog romana ili, bolje rečeno, njegova vanjska strana. Ali, prije nego što prijeđem na taj roman, moram još da ispričam i o ostalim dvama sinovima Fjodora Pavloviča, braći Mitjinoj te da objasnim, otkud oni potekoše.

III

DRUGI BRAK I DRUGA DJECA

Fjodor Pavlovič, riješivši se četirigodišnjeg Mitje, vrlo se brzo poslije toga po drugi put oženio. Taj drugi brak trajao je osam godina. Tu drugu svoju ženu, koja je također bila vrlo mlada, Sofiju Ivanovnu, uzeo je iz druge gubernije, kamo je bio svrnuo radi nekog manjeg pothvata, u društvu s nekakvim Židovom. Fjodor Pavlovič, mada je bančio, pio i provodio raskalašen život, nije nikad prestajao da se brine, kako će uložiti svoj kapital, te je vodio svoje poslove uvijek sretno, iako, dakako, gotovo uvijek nepošteno. Sofija Ivanovna bila je »siroče«, izmalena bez svojte, kći nekakva sumnjiva đakona, odrasla u bogatoj kući svoje dobrotvorke, odgojiteljice i mučiteljice, ugledne starice generalice, udovice generala Vohorova. Ne znam točno, ali sam čuo tek toliko, da su usvojenicu, skromnu, blagu i poniznu, skinuli jednom prilikom s konopca, o koji se bila objesila na čavao u mlječaru — toliko joj je teško bilo da trpi ćudljivost i neprestane prijekore te, očito ne zle starice, koja bijaše tek neobično ograničena zbog besposličarenja. Fjodor Pavlovič ponudio joj je ruku, raspitaše se o njemu i pokazaše mu vrata, a on je, i sad opet kao i kada se ono prvi put ženio, predložio siročetu, da pobjegne.

Vrlo, vrlo je vjerojatno, da ne bi čak ni ona nipošto bila pošla za njega, da je navrijeme o njemu što potanje saznala. Ali to se zbivalo u drugoj guberniji; a i što je djevojčica od šesnaest godina mogla znati, već jedino to, da joj je bolje i u vodu, nego ostati kod dobrotvorke. I tako je jadnica promijenila dobrotvorku za dobrotvora. Fjodor Pavlovič nije dobio ovaj put ni groša, jer se generalica rasrdila i ne samo što ne dade ništa, nego ih je još oboje i proklela; ali on tada i nije računao na to, da štogod dobije, zatravila ga jedino izvanredna ljepota nevine djevojčice i, što je glavno, njen nevin lik, koji je porazio i njega bludnika i dotada poročnog ljubitelja tek grube ženske ljepote. »Mene su tad te nevine očice kao britvom po duši ošinule«, kazivaše on poslije toga, cerekajući se odvratno po svom običaju. Uostalom, kod razvratna čovjeka i to je mogla biti tek bludna pohoda. Ne dobivši nikakva miraza, Fjodor Pavlovič nije bio previše ceremonijalan prema ženi, i, koristeći se tim, što je ona tako reći pred njim »kriva« i što ju je gotovo »s omče skinuo«, koristeći se osim toga njenom fenomenalnom smjernošću i poniznošću, on je čak nogama gazio i najobičniju bračnu pristojnost. U kuću su dolazile, i pored nje, raskalašene žene, te se provodile orgije. Spomenut ću kao značajnu crtu, da je sluga Grigorij, smrknuto, glupo i tvrdoglavo zerekalo, koji je mrzio prvu gospođu, Adelaidu Ivanovnu, sad bio na strani nove gospođe, branio je i prepirao zbog nje s Fjodorom Pavlovičem na način neprilično za sluge, a jedamput je čak silom razjurio orgije i sve skupljene gadure... Naposljetku zadobi jadna, mlada žena, koja je bila od rana djetinjstva zastrašena, nekakvu živčanu bolest, koja se ponajviše pojavljuje kod prosta svijeta, kod seljačkih žena, koje se zbog te bolesti nazivaju klikuše[4]. Od te bolesti, s užasnim histeričnim nastupima, bolesnica je čak ponekad gubila pamet. Ali je ipak rodila Fjodoru Pavloviču dva sina, Ivana i Alekseja, prvoga prve bračne godine, a drugoga poslije tri godine. Kad je umrla, bile su malom Alekseju nešto preko četiri godine, i premda je čudnovato, ipak znam, da se on matere sjećao cijelog vijeka, istina, kao kroz san. Poslije njene smrti dogodilo se s oba dječačića gotovo na dlaku isto, što i s prvim, Mitjom: i njih je sasvim zaboravio i odnemario otac, te i oni dospješe istom Grigoriju i u istu družinsku kuću. U družinskoj kući nađe ih stara šašava

generalica, dobrotvorka i odgojiteljica njihove matere. Još je živjela, i za sve vrijeme, za svih osam godina, nije mogla da zaboravi nanesenu joj uvredu. O tome, kako živi njena »Sofi«, dobivala je krišom svih osam godina najtočnije vijesti, i čuvši, da je bolesna i kakva je gadost okružuje, rekla je dva ili tri puta glasno svojim badavadžijama: »Tako joj i treba, to ju je bog pokarao zbog njene nezahvalnosti«.

Ravno tri mjeseca poslije smrti Sofije Ivanovne iskrsnu generalica iznenada u našem gradu, uputi se ravno u kuću Fjodora Pavloviča i provede u gradu svega pola sata, ali učini mnogo. Bilo je baš predveče. Fjodor Pavlovič, koga nije punih osam godina vidjela, izašao pred nju trešten pijan. Pričaju, da ga je ona odmah bez ikakva objašnjenja, tek što ga je ugledala, dvaput pošteno ćušnula, da je sve zvonilo, i triput ga povukla za čupu odozgo prema dolje, zatim je, ne rekavši ni riječi, pošla ravno djeci u družinsku kuću. Ona je na prvi pogled opazila, da su djeca neumivena i u prljavu rublju, te je odmah ošamarila i Grigorija, kazavši mu, da će djecu povesti sa sobom, a onda ih izvela onakve, kakvi su bili, zamotala u veliku maramu, posadila u kočiju i odvezla sebi u grad. Grigorije je podnio ćušku i, kao vjeran sluga, nije se ni odbrecnuo, a kad je ispratio staru gospođu do kočije, poklonio joj se duboko, te kazao uvjerljivo, da će je »Bog nagraditi zbog sirota«. — »A ti si ipak klipan!« — dobacila mu je generalica odlazeći. Fjodor Pavlovič, razmislivši o svemu, uvjerio se, da je ovo dobro, i pristao zatim na sve uvjete, s obzirom na odgoj svoje djece kod generalice. O ćuškama, što ih je dobio, rastrubio je sam po gradu.

Ali se desi, te i generalica umre odmah iza toga, ostavivši ipak u oporuci svakom dječačiću po tisuću rubalja »za njihovo obrazovanje i da se sav novac svakako mora potrošiti na njih, i to tako, da dotekne do njihove punoljetnosti, jer je i suviše dovoljan toliki dar za takvu djecu, a ako tko želi, neka razveže svoju kesu, itd. itd.« Nisam sam čitao oporuke, ali sam čuo, da je zaista bilo u njoj nešto na svoj način čudnovato i suviše originalno. Glavni nasljednik staričin bio je ipak čestit čovjek, gubernijski predsjednik plemstva iz te gubernije, Jefim Petrovič. On se počeo dopisivati s Fjodorom Pavlovičem i odmah dokučio, da od njega neće izmamiti novaca za odgoj njegove djece (iako se ovaj nije nikad izrično odricao, nego je uvijek u takvim

prilikama tek zatezao, a kadšto se čak rastapao od silnih osjećaja), te je sam lično preuzeo brigu za siročad i osobito zavolio mlađeg dječačića Alekseja, koji je duže vremena proživio u njegovoj porodici. Molim čitaoce, da ovo zapamte već na početku. I ako su ikome imali ti mladići da budu cijelog života zahvalni za odgoj i obrazovanje, to su imali biti zahvalni baš tom Jefimu Petroviču, najplemenitijem i najhumanijem čovjeku, kakav se rijetko nalazi. On je djeci sačuvao i nedirnute njihove tisuće, što im je ostavila generalica, a s kamatima narastoše do njihove punoljetnosti svaka na dvije tisuće, dok je na odgoj njihov trošio svoj novac i na svakog, dakako, potrošio kud i kamo više od tisuće. Neću se upuštati u potanko opisivanje njihova djetinjstva i mladićkog doba, nego ću spomenuti tek najglavnije okolnosti. Uostalom, o starijem, o Ivanu, spominjem samo to, da je kao dijete bio nekako mrk i nepovjerljiv, ali ne plašljiv, koji je nekako, još kao dijete od deset godina, dokučio, da oni žive u tuđoj kući i od tuđe milosti, te da im je otac takav čovjek, o kome je sramota i govoriti, itd. itd. Taj je mladić vrlo rano, gotovo još kao dijete (kako su bar govorili) pokazao neki neobičan i sjajan dar za učenje. Pravo ne znam, kako je došlo do toga, ali se nekako desilo, da je ostavio porodicu Jefima Petroviča, ne navršivši još ni punu trinaestu godinu, te prešao u jednu moskovsku gimnaziju i u internat nekom vještom i u ono doba čuvenom pedagogu, koji je još iz djetinjstva bio prijatelj Jefima Petroviča. Sam Ivan pričao je kasnije, da je Jefim Petrovič sve to učinio, tako reći, iz »žarka oduševljenja« prema dobrim djelima, zanoseći se idejom, da se dječak genijalnih sposobnosti mora odgajati kod genijalna odgojitelja. Uostalom, ni Jefim Petrovič, ni genijalni odgojitelj nisu više živjeli, kad je mladić, svršivši gimnaziju, prešao na sveučilište: Ali kako Jefim Petrovič nije pred smrt svoju uredio sve, kako treba, to se i dječji novac, što im ga je ostavila šašava generalica i koji je s kamatima već bio narastao na dvije tisuće, nije mogao odmah dobiti zbog različitih, kod nas potpuno neizbježivih formalnosti i zatezanja, to je i mladić jako kuburio prve dvije godine na sveučilištu, jer se morao pored učenja sam hraniti i izdržavati. Moramo istaći, da onda nije ni pokušao, da se počne dopisivati s ocem — možda zato, što je bio ponosan te prezirao oca, a možda i zato, što mu je njegov hladan i zdrav razum unaprijed kazivao, da od oca neće dobiti nikakve iole

izdašnije pripomoći. Ali, bilo kako bilo, mladić se nije nimalo zbunio, nego je našao posla, u prvi mah učeći druge za dva grivnja, a zatim u novinama, pišući kratke vijesti o uličnim događajima, s potpisom »Očevidac«. Kažu, da su te vijesti bile uvijek tako zanimljive i pikantno napisane, da su ubrzo bile tražene, i već samim tim pokazao je mladić svoju posve praktičnu i umnu premoć nad onom našom mnogobrojnom, vječno oskudnom i nesretnom đačkom omladinom obaju spolova, koja po prijestolnicama obično od jutra do mraka obija pragove raznih novina i žurnala i, ne umijući da smisli ništa bolje, vječno moljaka jedno te isto, da naime dobije štogod za prevođenje s francuskog ili štogod za prepisivanje. Upoznavši se s uredništvima, Ivan Fjodorovič nije poslije nikako ni prekidao veza s njima, i posljednjih godina đakovanja štampao je vrlo darovite prikaze o knjigama raznih struka, te je, što više, postao poznat i u književničkim krugovima. Uostalom, tek u posljednje vrijeme pošlo mu je za rukom, da slučajno svrati na se osobitu pažnju mnogo šireg kruga čitalaca, tako da su ga onda vrlo mnogi odjednom primijetili i zapamtili. Bio je to dosta zanimljiv slučaj. Svršivši već sveučilište, i spremajući se da sa svoje dvije tisuće otputuje u inozemstvo, objavio je Ivan Fjodorovič nenadano u jednim velikim novinama vrlo neobičan članak, koji je obratio na se pažnju i nestručnjaka, a što je glavno, o predmetu, koji mu je bio, čini se, sasvim nepoznat, jer je svršio prirodne nauke. Članak je bio napisan o crkvenom sudu, o kom se pitanju onda svuda raspravljalo[5]. Pretresajući neka već poznata mišljenja o tom pitanju, iznio je on svoje lične nazore. Glavnu je pažnju izazvao ton, kojim je članak napisan, i zaključak, kome se malo tko nadao. Međutim, mnogi crkveni ljudi bili su čvrsto uvjereni, da je pisac njihov čovjek. I odjednom, istovremeno, počeše mu pljeskati ne samo svjetovnjaci, nego čak i ateisti. Na koncu konca neki promućurniji ljudi dođoše do uvjerenja, da je cio članak drska lakrdija i podsmjehivanje. Ovaj slučaj napominjem osobito zbog toga, što je taj članak dospio pravodobno i u naš čuveni manastir, koji se nalazi odmah tik do našeg grada, gdje su se za to novo pitanje o crkvenom sudu uopće zanimali, i ondje izazvao neobičnu zabunu. Kad se saznalo, tko je pisac članka, izazvalo je zanimanje već i to, što se on rodio u našem gradu i što je sin »eto

tog istog Fjodora Pavloviča«. I baš u to vrijeme iskrsnuo je iznenada kod nas i sam pisac.

Zašto se onda pojavio Ivan Fjodorovič, sjećam se, da sam se to i onda pitao gotovo s nekim strahom. Taj toliko sudbonosni dolazak, koji je bio uzrokom tolikih posljedica, bio mi je i poslije, i gotovo uvijek, nejasan. Uopće uzevši, bilo je čudnovato, da mlad čovjek, toliko učen, ponosan i naoko oprezan, iznenada dolazi u takvu raspuštenu kuću, takvu ocu, koji ga je cijelog vijeka ignorirao, koji nije htio ni da zna za njega, niti ga se sjećao, i koji mu, razumije se, ne samo ne bi dao novaca ni za što i ni u kom slučaju, sve kad bi sin zaiskao, nego se cio život bojao, da će i sinovi, Ivan i Aleksej, također ma kad doći i zatražiti novaca. I eto, mladić se nastanjuje u kući takva oca, živi s njim mjesec-dva dana, i obojica se slažu da ne mogu bolje. Ovo posljednje osobito je začudilo ne samo mene, nego i mnoge druge. Petar Aleksandrovič Mijusov, o kome sam već naprijed govorio, dalji rođak Fjodora Pavloviča po prvoj ženi, našao se onda opet ovdje, na svom dobru u blizini grada, došavši iz Pariza, gdje se već bio stalno nastanio. Sjećam se, da se upravo on najviše tome čudio, kad se upoznao s mladićem, koji je probudio u njemu neobično zanimanje i s kojim se ponekad, ne bez unutrašnje boli, nadmetao u učenosti. »Ponosan je«, kazivaše nam onda o njemu, »uvijek će steći para, a i sad ima novaca da otputuje u inozemstvo — pa što će onda ovdje?« Svima je bilo jasno, da nije došao ocu zbog novaca, jer mu ih otac ne bi nikako ni dao. Piti i provoditi raskalašen život nije volio, a starac međutim nije mogao da bude bez njega, jer se toliko bio navikao na nj. To je bila istina; mladić je osjetno utjecao na starca; ovaj je katkad počinjao nekako da ga sluša i da se ponekad pristojno ponaša, mada je bio koji put na trenutak neobično i čak pakosno tvrdoglav.

Tek kasnije se ispostavilo, da je Ivan Fjodorovič došao djelomice na molbu i zbog poslova svog starijeg brata Dmitrija Fjodorovića, koga je prvi put u životu upoznao i gotovo prvi put vidio u isto vrijeme, kad je i sam došao nama, ali s kojim se ipak zbog nekog važnog slučaja, koji se više ticao Dmitrija Fjodorovića, počeo dopisivati još prije odlaska iz Moskve. Što je to bilo, saznat će čitalac u svoje vrijeme potanko. I uza sve to, čak i onda, kad sam već

saznao za tu osobitu okolnost, činio mi se Ivan Fjodorovič svejedno zagonetnim, a dolazak njegov nepojmljivim.

Napomenut ću još, da je Ivan Fjodorovič bio onda neki posrednik i pomiritelj između oca i starijeg brata Dmitrija Fjodorovića, koji je u to vrijeme zametnuo s ocem veliku svađu pa čak i formalnu parnicu.

Porodičica se, ponavljam, našla onda prvi put u životu sva na okupu, i neki su se njeni članovi i tada prvi put u životu vidjeli. Jedino je najmlađi sin, Aleksej Fjodorovič, već godinu dana prije toga živio ovdje, i tako se našao tu prije svoje braće. I, eto, baš mi je ponajteže da govorim o tom Alekseju Fjodoroviču u ovoj svojoj uvodnoj pripovijetki, prije nego ga izvedem na scenu u romanu. Morat ću i o njemu napisati predgovor, da bar u neku ruku unaprijed objasnim jednu vrlo čudnovatu točku, naime: moram budućeg junaka svog romana predstaviti čitaocima u prvom prizoru njegova romana u iskušeničkoj mantiji. Jest, već više od godinu dana živio je on onda u našem manastiru i, činilo se, kao da se spremao, da cio svoj život provede u manastiru.

IV

TREĆI SIN ALJOŠA

Imao je svega dvadeset godina (brat mu Ivan ušao je tada u dvadeset i četvrtu godinu, a najstariji brat, Dmitrije, u dvadeset i osmu). Najprije moram reći, da ovaj mladić, Aljoša, nije bio nikakav fanatik i, bar po mome mišljenju, nije čak bio ni mistik. Unaprijed ću reći potpuno svoje mišljenje: bio je prosto mlad čovjekoljubac, i, ako je pošao stazom, koja vodi u manastir, učinio je to jedino stoga, što je jedino ona u to vrijeme učinila na njega dubok utisak i predstavila mu, tako da kažem, ideal, izlaz za njegovu dušu, koja se otimala iz tame svjetske mržnje vidjelu ljubavi. A na nj je ta staza učinila jedino zato utisak, što se na njoj sreo s neobičnim, po njegovu mišljenju, bićem — našim čuvenim manastirskim starcem Zosimom, uz koga je pristao svom prvom žarkom ljubavi svoga neutoljiva srca. Uostalom, ne poričem, da je već i onda bio vrlo čudnovat, čak od same kolijevke. Na svome mjestu već sam spomenuo, da je on, ostavši poslije matere tek u četvrtoj godini, zapamtio svoju mater za cio svoj

život, njeno lice, njeno milovanje »baš kao da stoji živa pred njim«. Takve se uspomene mogu pamtiti (što je svima poznato) i iz najranijeg djetinjstva, čak i s dvije godine, ali one iskaču za čitava života tek kao svijetle točke iz mraka, kao iskinut krajičak iz ogromne slike, koja se posve izgubila i nestala, osim jedino tog krajička. Tako je upravo bilo i s njim. Zapamtio je jedno veče, ljetno, tiho, otvoren prozor, kose zrake sunca na zalasku (te kose zrake zapamtio je ponajbolje), u sobi, u uglu, ikona, pred njom užeženo kandilo, a pred kandilom kleči i plače i kao u histeriji vrišti i pišti njegova mati, koja ga je obuhvatila objema rukama, te ga grli čvrsto, do bola i moli se za nj bogorodici, otkidajući ga iz zagrljaja i pružajući ga objema rukama prema ikoni, kao da ga želi staviti pod okrilje bogorodičino — ali iznenada utrčala dadilja i sva prestravljena stala ga otimati iz njenih ruku. Eto te slike! Aljoša je zapamtio u tom trenutku i lice svoje matere: kazivaše, da je bilo izbezumljeno, ali prekrasno, sudeći po tome, koliko je mogao da zapamti. Ali je on rijetko kad volio da komu povjeri tu uspomenu. Kao dijete i kao dječak nije bio ekspanzivan, ni razgovorljiv, ali ne iz sumnjičavosti, ne iz plašljivosti ili sumorna osobenjaštva, nego baš naprotiv, zbog nečega drugog, zbog neke čisto unutrašnje, samo njegove lične brige, koja se drugih ne tiče, ali za njega toliko važne, da je zbog nje, jedine, gotovo zaboravljao na druge. Ali je volio ljude: on je, činilo se, cio svoj život proživio vjerujući u ljude, međutim nije ga nitko i nikad držao ni prostakom, ni bezazlenim čovjekom. U njemu je bilo nešto, što je govorilo i ulijevalo povjerenje (pa i za cijela njegova potonjeg života), da on neće da bude sudac drugim ljudima, da neće nikako da prisvaja sebi pravo osuđivanja, te da na bi nipošto ni osudio. Štoviše, činilo se, kao da on sve dopušta, bez svakog osuđivanja, iako često s velikom tugom. U tom pogledu čak bijaše došao dotle, da ga nitko nije mogao ni začuditi, ni zaplašiti, i to već u najranijoj njegovoj mladosti. Kad je poslije navršene dvadesete godine došao ocu, u pravi brlog prljava razvrata, on bi se, nevin i čist, tek udaljio bez ijedne riječi, kad više ne bi mogao da gleda sramotu, ne pokazujući ničim, da ma koga prezire ili osuđuje. Otac njegov, koji je nekad bio čankoliz i zbog toga osjetljiv i jako uvredljiv, susretao ga je isprva nepovjerljivo i namrgođeno (»mnogo, kaže, šuti i razmišlja«), ali se ipak naskoro promijenio i, već poslije neke dvije sedmice, stao ga

neprestano grliti i ljubiti, istina, roneći pijanačke suze, u mamurnoj bolećivosti, ali se vidjelo, da ga je zavolio iskreno i duboko, kako nije, dakako, nikad nikoga ljubio takav čovjek, kakav bijaše on...

A i svi ostali voljeli su tog mladića, gdje bi se god pojavio, i to još od najranijeg njegova djetinjstva. U kući svog dobrotvora i odgojitelja, Jefima Petroviča Poljenova, toliko su ga zavoljeli svi u porodici, da su ga ondje svi smatrali kao svoje rođeno dijete. Međutim, on je u tu kuću dospio u onim djetinjskim godinama, kad se kod djeteta ne može nikako pretpostaviti neko proračunano lukavstvo i pretvaranje ili umijeće da se ulaguje i sviđa, vještine da izazove ljubav prema sebi. On je tu sposobnost, da ga drugi zavole osobitom ljubavlju, nosio u sebi, tako reći, u samoj prirodi, neizvještačeno i neposredno. To mu se isto događalo i u školi, pa ipak se činilo, kao da je bio od one djece, koja kod svojih drugova pobuđuju nepovjerenje, često ismijavanje, pa čak i mržnju. On je volio, još od svog djetinjstva, da se zavuče u kut i da čita knjižice, pa ipak su ga njegovi drugovi toliko zavoljeli, da se za vrijeme, dok je polazio školu, mogao bez svake sumnje nazvati sveopćim ljubimcem. Rijetko je kad bio nestašan, štoviše, rijetko je bio veseo, ali svi, koji bi pogledali u nj, odmah bi opazili, da u njemu nema apsolutno nikakve zlovolje, već da je, naprotiv, otvoren i vedar. Nikad nije htio da se ističe među svojim vršnjacima. Možda se zbog toga nije nikad nikoga ni bojao, a međutim su dječaci odmah shvatili, da se on ni najmanje ne ponosi svojom neustrašivošću, nego se drži kao da i ne zna, da je srčan i neustrašiv. Uvrede nije nikad pamtio. Dešavalo se, da je poslije jednog sata, nakon nanesene mu uvrede, odgovarao onome, koji ga je uvrijedio, ili je pak sam otpočinjao s njim razgovor, držeći se tako povjerljivo i vedro, kao da nije ništa bilo među njima. A nije se pritom gradio, kao da je slučajno zaboravio ili namjerno oprostio uvredu, ne, nego je naprosto nije ni držao za uvredu, i to je sasvim osvajalo i pokoravalo djecu. Imao je samo jednu osobinu, koja je u svim razredima u gimnaziji, počevši od najnižih pa sve do najviših, izazivala kod njegovih drugova neprestanu želju da ga zadirkuju, ali ne da mu se zlobno narugaju, već naprosto zato, što ih je to veselilo. Ta njegova osobina bijaše divlja i luda stidljivost i nevinost. On nije mogao da sluša izvjesne riječi i izvjesne razgovore o ženama. Te se »izvjesne« riječi i

razgovori ne mogu, na nesreću, iskorijeniti u školama. Dječaci, čisti u duši i u srcu, gotovo još djeca, vrlo često vole da se u razredima razgovaraju među sobom, čak i glasno, o takvim stvarima, slikama i prilikama, o kojima neće uvijek da povedu razgovor čak ni vojnici, jer ni oni ne znaju i ne shvaćaju štošta, što o tom već odavno znaju još tako mlada djeca našeg inteligentnog i višeg društva. Tu, doduše, nema još moralnog razvrata, nema također ni pravog cinizma, razvratnog, unutrašnjeg, ali ima spoljašnjeg, i oni ga često drže čak kao za nešto delikatno, fino, junačko i dostojno oponašanja: Videći da »Aljoška Karamazov« uvijek, kad oni počnu govoriti »o onome«, brzo prstima začepi uši, oni bi se kadšto namjerno skupljali oko njega u gomilu i, uklanjajući mu silom ruke s ušiju, vikali mu u oba uha bezobrazluke, a on bi se otimao, spuštao na pod, lijegao, pokrivao kaputom, a sve je to činio bez i jedne riječi, ne grdeći ih, nego je šutke podnosio vrijeđanje. Na koncu ga ostaviše ipak na miru, nisu ga više dražili, da je »curica«, nego su ga zbog toga, štoviše, sažalijevajući promatrali. U školi je, da spomenem, bio uvijek među najboljim đacima, ali prvi nije nikad bio.

Poslije smrti Jefima Petroviča, Aljoša je proveo još dvije godine u gubernijskoj gimnaziji. Neutješna supruga Jefima Petroviča otputovala je skoro odmah nakon njegove smrti na duže vrijeme u Italiju sa svojom porodicom, sve samim ženama, a Aljoša je dopao u kuću nekakvim dvjema damama, koje nije prije toga nikad ni vidio, nekakvim dalekim rođakinjama Jefima Petroviča, ali pod kojim uvjetima, to nije ni sam znao. Karakteristična je bila u njega, štoviše, jako karakteristična i ta osobina, što se nije nikad brinuo, na čiji trošak živi. U tom pogledu bio je savršena protivnost svom starijem bratu Ivanu Fjodoroviču, koji je prokuburio prve dvije godine na sveučilištu, hraneći se svojom mukom, i koji je još u svome djetinjstvu gorko osjetio, da živi o tuđem kruhu kod dobrotvora. Ali tu čudnovatu osobinu u karakteru Aleksejevu, čini se, nije trebalo jako strogo osuđivati, jer je svatko, tek što ga je poznao, odmah, čim bi se pojavilo to pitanje, bio uvjeren, da je Aleksej sigurno jedan od onih mladića, koji su u neku ruku šašavi, i koji bi, da mu nenadano dopane šaka i cio kapital, bez svakog oklijevanja dao novac na prvo traženje ili za neko dobro djelo, ili možda čak prosto prvom prepredenom skitnici, ako ga ovaj zamoli. I, uopće govoreći, on kao

da nije nimalo poznavao vrijednost novca, dakako, ne u bukvalnom smislu. Kad bi mu dali nešto malo novaca, mada on sam nije nikad iskao, on nije po cijele sedmice znao, što bi s njima, ili ih je strašno rasipao, te su nestajali, dok bi okom trenuo. Petar Aleksandrovič Mijusov, čovjek vrlo osjetljiv, što se tiče novca i građanske čestitosti, izrekao je jedamput o njemu, kasnije, kad je upoznao Alekseja, ovaj sud: »Ovo je, možda, jedini čovjek na svijetu, koji neće, makar ga iznenada ostavili sama i bez novaca na trgu nepoznata milijunskoga grada, nikako propasti ni skapavati od gladi i studeni, jer će ga u tren oka nahraniti, u tren oka udomiti, a ako ga oni ne udome, on će se i sam u tren oka udomiti, i to ga neće stajati nikakve muke i nikakva poniženja, a onoga, koji ga je udomio, nikakva tereta, nego će to naprotiv smatrati još i zadovoljstvom.«

Gimnaziju nije svršio; bijaše mu ostala još cijela godina, kad iznenada reče svojim damama, da odlazi ocu zbog nekog posla, koji mu je pao na pamet. One su ga jako žalile i gotovo ga ne htjedoše pustiti. Put je stajao vrlo malo, i one ne dopustiše da založi svoj sat — dar dobrotvorove porodice pred odlazak u inozemstvo, već su ga obilno snabdjele novcem, pa čak i novim odijelom i rubljem. Ali im on vrati polovicu novaca, rekavši da će svakako putovati trećim razredom. Došavši u naš grad, na prvo očevo pitanje: »Zašto je, naime, došao, ne svršivši škole?« — nije ništa odgovorio, nego je bio, kako kažu, neobično zamišljen. Kasnije se ispostavilo, da traži grob svoje matere. Onda je čak i sam priznao, da je jedino zbog toga i došao. Ali teško da je to bio jedini uzrok njegova dolaska. Bit će vjerojatnije, da nije onda ni sam znao, niti je ikako umio da objasni: što se to upravo tako iznenada kao podiglo iz njegove duše i neodoljivo ga povuklo na neki nov, nepoznat, ali neizbježiv put. Fjodor Pavlovič nije mogao da mu pokaže, gdje je sahranio svoju drugu ženu, jer nije nikad ni bio na njemu grobu, otkako ga zasuše, a kako je to davno bilo, sasvim je zaboravio, gdje su je onda zakopali.

A sad da reknemo nešto o Fjodoru Pavloviču. Prije toga nije duže vremena živio u našem gradu. Tri četiri godine poslije smrti svoje druge žene krenuo je na jug Rusije i na koncu se našao u Odesi, gdje je proživio nekoliko godina zaredom. Odmah upočetku upoznao se, prema njegovim vlastitim riječima »s mnogim čifutima čifuticama, čifutičićima i čifučadi«, a svršilo je time, da su ga na koncu ne samo

»čifuti«, nego štoviše, »i Židovi primili«. Mora se pretpostaviti, da se u tom periodu njegova života i razvijala u njemu osobita vještina, da zarađuje i zgrće novac. Konačno se vratio opet u naš grad prije Aljošina dolaska. Prijašnji su njegovi znanci nalazili, da se jako postarao, iako još uvijek nije bio takav starac. Nije se vladao nimalo čestitije, nego još nekako i bezobraznije. Pojavila se, na primjer, u nekadašnjeg lakrdijaša bezobrazna potreba — da od drugih pravi budale. Nije samo volio da orgija sa ženom onako kao nekad, već je radio još nekako odvratnije. Uskoro je u kotaru otvorio nekoliko novih krčmi. Bilo je jasno, da ima možda i stotinu tisuća ili tek nešto malo manje. Mnogi su se građani i stanovnici iz kotara odmah kod njega zadužili, dakako uz najsigurnije jamstvo. U ovo posljednje vrijeme nekako je podbuo, stao je gubiti ravnotežu, račun o samom sebi, pao je, štoviše, u nekakvu lakoumnost, započinjao je jedno, a svršavao drugo, nekako se razmetao i sve češće i češće opijao na mrtvo ime, i da nije bilo onoga istog lakaja Grigorija, koji je također u to doba bio prilično ostario i pazio na njega kadšto kao kakav odgojitelj, možda Fjodor Pavlovič ne bi mogao živjeti bez nekih neprilika. Aljošin dolazak nekako je utjecao na njega i u moralnom pogledu, kao da se probudilo u tom prije vremena ostarjelu starcu nešto od onog, što je već davno bilo zamrlo u njegovoj duši. »Znaš li«, govorio je on često Aljoši, motreći ga, »da si nalik na nju, na klikušu?« Tako je on nazivao svoju pokojnu ženu, mater Aljošinu. Grob »klikušin« pokazao je naposljetku Aljoši sluga Grigorij. On ga je odveo na naše gradsko groblje i ondje mu pokazao u najdaljem kutu željeznu, jeftinu, ali urednu ploču, na kojoj je bio čak i natpis s imenom, zanimanjem, godinom starosti pokojnice, a dolje su se nalazila čak i neka četiri stiha starinske, grobljanske pjesme, koja se obično stavlja na grobove ljudi srednjeg staleža. Začudo, ispostavilo se, da je to bilo djelo Grigorijevo. On je sam podigao ploču nad grobom bijedne »klikuše« i na svoj vlastiti trošak, pošto je Fjodor Pavlovič, kome je on mnogo puta dosađivao spominjući mu taj grob, otputovao najzad u Odesu, te odmahnuo rukom ne samo na grobove, nego i na svoje uspomene. Aljoša nije na grobu materinu pokazao nikakve osobite osjećajnosti; on je tek saslušao važno i temeljito pričanje Grigorijevo, kako je ploča podignuta, stajao časak oborene glave i otišao, ne progovorivši ni riječi. Od toga doba, nije možda cijelu godinu odlazio

na groblje. Ali na Fjodora Pavloviča utjecao je također taj mali događaj, i to vrlo originalno. On je nenadano uzeo tisuću rubalja i odnio ih u naš manastir za spomen duše svoje žene, ali ne druge, ne matere Aljošine, ne »klikuše«, nego prve žene svoje, Adelaide Ivanovne, koja ga je devetala. Tog dana uveče, on se užasno opio i grdio pred Aljošom kaluđere. On nije bio nimalo pobožan čovjek; čovjek, koji nije možda nikad pripalio pred ikonom voštanicu od pet kopjejaka. Čudnovati izljevi nenadanih osjećaja i nenadanih misli izbijaju kod takvih subjekata.

Kazao sam već, da je bio jako podbuo. Fizionomija njegova predstavljaše u to vrijeme nešto, što je jasno svjedočilo o prirodi i suštini cijele njegove prošlosti. Osim dugačkih i mesnatih kesica ispod sićušnih očiju, vječno bezobraznih, nepovjerljivih i podrugljivih, osim mnoštva dubokih bora na njegovu malenu, ali gojaznu lišcu, objesio se ispod oštre brade još veći podvoljak, mesnat i dugačak kao torbica, što mu davaše nekakav odvratno pohotljiv lik. Pridodajte tome proždrljiva, široka usta s debelim usnama, iza kojih su se vidjele sitne krnje crnih, gotovo trulih zuba. Svaki put, kad je počeo da govori, prskao je pljuvačku. Uostalom, i on je sam volio da se šali na račun svoga lica, mada je, kako se činilo, bio njime zadovoljan. Osobito je isticao svoj nos, ne jako velik, ali vrlo tanak, s vrlo primjetnom grbinom: »Pravi rimski«, govoraše on, »skupa s podvoljkom prava fizionomija rimskog patricija iz vremena propadanja«. Time se, čini se, ponosio.

I nekako odmah pošto je pronašao materin grob, Aljoša reče iznenada ocu, da želi poći u manastir, te da su kaluđeri voljni da ga prime za iskušenika. Usto mu još reče, da je to njegova osobita želja i da moli njega, kao oca, svečanu dozvolu. Starac je već znao, da je starac Zosima, koji je isposnički živio u skitu[6], učinio osobit utisak na »tihog dječaka«.

— Taj je starac, svakako među njima najčasniji kaluđer — progovori on saslušavši šutke i zamišljeno Aljošu, ne začudivši se ipak gotovo nimalo njegovoj molbi. — Hm... onamo dakle hoćeš, moj tihi dječače! — Bio je pripit i odjedamput se osmjehnu svojim širokim, pripitim osmijehom, u kome je bilo prepredenosti i pijanačkog lukavstva: — Hm... a ja sam predosjećao, da ćeš ti nečim

takvim i svršiti, možeš li sebi to predstaviti? Onamo si baš i ciljao. Pa što, izvoli, ti imadeš svoje dvije tisuće, eto ti miraz, a ja te, anđelu moj, neću nikad napustiti, a i sada ću platiti ondje za tebe što treba, ako uzištu. Ali ako ne uzištu, što da im se namećemo, nije li tako? Ta ti trošiš novac kao kanarinac, na sedmicu dana po dva zrnca... Hm... Znaš, u jednom manastiru, koji ima u blizini grada svoj prnjavor[7], i svi već ondje znaju, da u njemu tek jedino »manastirske žene žive«, tako ih onamo zovu, a ima ih, mislim, tridesetak komada. Ja sam bio ondje i, znaš, zanimljivo je na svoj način razumije se, dakako zbog raznolikosti. Ružno je jedino to, što ondje vlada užasan rusizam, Francuskinja nema još nikako, a moglo bi ih biti, bogati su. Kad čuju — doći će. Dakle, a ovdje ništa, ovdje nema manastirskih žena, a kaluđera dvjesta komada. Pošteno. Isposnici. Priznajem... Hm. Ti ćeš dakle u kaluđere? A ja te žalim, Aljoša, zaista, vjeruješ li, zavolio sam te. Uostalom, eto zgodne prilike: pomolit ćeš se za nas grešnike, već smo i suviše zgriješili, živeći ovdje. Jednako sam pomišljao na to: tko će se jednom za mene pomoliti bogu? Ima li na svijetu takav čovjek? Mili moj dječače, ja sam, što se toga tiče, nekako užasno glup, ti to možda ne vjeruješ? Užasno. Vidiš li: makar da sam tako glup, ja ipak o tome jednako mislim, i to ponekad, dakako, ali ipak mislim. Ta nije moguće, mislim, da će đavoli zaboraviti, da me odvuku kukama, kad umrem. A onda, vidiš, mislim: kuke? A otkuda im kuke? Imaju li ondje nekakvu tvornicu, što li? Doduše tamo u manastiru kaluđeri zaista drže, da u paklu ima, na primjer, tavan. A ja sam gotov da vjerujem u pakao, ali samo bez tavana: čini se nekako delikatniji, prosvjećeniji, to jest, nekako luteranski. A zar nije u suštini svejedno: da li postoji tavan ili ne postoji? Eto u čemu je to prokleto pitanje! Dakle, a ako nema tavana, nema dakle ni kuka. Ako nema kuka, onda je sve naopako, dakle opet nevjerovatno: tko će me onda potegnuti kukama, jer ako me već ne potegnu, što će onda biti, i gdje je istina na svijetu? Il faudrait les inventer[8], te su kuke, osobito za mene, za mene lično, jer kad bi znao, Aljoša, kakav sam ja bestidnik!

— Jest, ondje ima kuka — tiho i ozbiljno progovori Aljoša, motreći oca.

— Tako, tako, tek jedino sjene od kuka. Znam, znam. To je, kako je neki Francuz opisao pakao: J'ai vu l'ombre d'un cocher, qui avec l'ombre d'une brosse frottait l'ombre d'un carosse[9]. A otkuda ti, golube, znaš da nema kuka? Kad proživiš kod kaluđera, drukčije ćeš gukati. Uostalom, idi i saznaj ondje istinu, pa dođi da mi kažeš: ipak je lakše poći na onaj svijet, kad sigurno znaš, kako je tamo. A bit će ti i priličnije kod kaluđera, nego kod mene, s pijanim starčićem i s curetinama... mada se tebe, kao ni anđela, ništa ne prima, ili možda se tebe neće ni ondje ništa primiti, eto zašto ti dopuštam, jer se uzdam u to. Nije ti đavo izjeo pamet. Malo ćeš buktjeti i ugasiti se, izliječit ćeš se i doći natrag. A ja ću te čekati: ta osjećam, da si ti jedini čovjek na svijetu, koji me nije osudio, dječače moj mili, ja to osjećam, ne mogu da ne osjetim...

I on se čak rasplaka. Bio je sentimentalan. Bio je zao i sentimentalan.

V

STARCI

Možda će netko od čitalaca pomisliti, da je moj mladić bio bojažljiva, zanesenjačka, jadno razvijena priroda, bijedno sanjalo, sušičav, ispijen čovjek. Baš obrnuto, Aljoša je bio u to vrijeme naočit devetnaestgodišnji momčić, rumenih obraza, vedra pogleda i zdrav kao drijen. U to je doba bio, štoviše, vrlo lijep, stasit, srednje visine, ugasito ruse kose, pravilna, iako donekle dugoljasta ovalna lica, sjajnih tamnosivih, široko razrogačenih očiju, jako zamišljen i naoko vrlo miran. Možda će netko reći, da rumeni obrazi ne smetaju ni fanatizmu, ni misticizmu; a meni se čini, da je Aljoša bio realist više nego itko drugi. O, dakako, on je u manastiru potpuno vjerovao u čuda, ali, po mome mišljenju, čuda neće nikad zbuniti realista. Ne dovode čuda realista do vjere. Istinski realist, ako ne vjeruje, uvijek će u sebi naći i snagu i sposobnost, da ne povjeruje u čudo, a pojavi li se čudo pred njim kao neoboriva činjenica, prije će posumnjati u svoje osjećaje, nego priznati činjenicu. A ako je i prizna, priznat će je kao prirodnu činjenicu, ali koja mu je dosada bila nepoznata. U

realista ne rađa vjeru čudo, nego vjera čudo. Ako realist jednom uzvjeruje, mora baš zbog svog realizma neminovno da prizna i čudo. Apostol Toma[10] kazao je, da ne vjeruje, dok ne vidi, a kad je vidio, reče: »Gospod moj i bog moj!« Da li ga je čudo nagnalo da vjeruje? Bit će najvjerojatnije, da nije, nego je uzvjerovao jedino tek zato, što je želio da vjeruje, i možda je već potpuno vjerovao u dubini svoje duše još onda, dok je govorio: »Ne vjerujem, dok ne vidim.«

Reći će se možda, da je Aljoša bio tup, nerazvijen, da nije svršio gimnazije, itd. Da nije svršio gimnazije, to je istina, ali reći, da je bio tup ili glup, bila bi velika nepravda. Jednostavno ponavljam, što sam prije kazao: on je pošao tim putem jedino zato, što ga je u to doba osvojio taj put i predstavljao ujedno sav ideal, izlaz za dušu njegovu, koja se otimala iz mraka za vidjelom. Dodajte, da je to bio mladić koji je već donekle pripadao našem vremenu, to jest, pošten po prirodi svojoj, koji je težio za istinom, tražio je i vjerovao u nju, a kad je povjerovao, onda je težio da bez oklijevanja sudjeluje u njoj svom snagom svoje duše, težio je za bilo kakvim djelom, s čvrstom željom, da za to djelo žrtvuje sve, pa i sam život. Mada ti mladići, nažalost, ne shvaćaju, da je žrtvovanje života možda najlakša od svih žrtava u većini slučajeva, i da žrtvovati, na primjer, od svog bujnog mladićkog života pet šest godina na mučno, teško učenje, na nauku, ma i jedino zato, da u sebi udeseterostruče snagu za služenje toj istoj istini i tom istom djelu, koje zavolješe i koje poduzeše da izvrše — da takva žrtva u cjelini i pojedinačno kao mnogih gotovo sasvim prelazi njihovu snagu. Aljoša je izabrao upravo suprotan put, ali s istom žudnjom za bilo kakvim djelom. Tek što ga je, nakon ozbiljna razmišljavanja, osvojilo uvjerenje, da besmrtnost i bog postoje, on je odmah prirodno rekao sebi: »Hoću da živim za besmrtnost, a polovičnog kompromisa ne primam.« Isto bi tako, da je zaključio, da nema ni besmrtnosti ni boga, smjesta otišao među ateiste i socijaliste (jer socijalizam nije samo radničko pitanje ili pitanje takozvanog četvrtog staleža, nego je pretežno ateističko pitanje, pitanje suvremenog oživotvorenja ateizma, pitanje babilonske kule, koja se zida upravo bez boga, ne da se dokuči nebo sa zemlje, već da se nebo svede na zemlju). Aljoši se, štoviše, činilo strašnim i nemogućim, da živi kao i dosele. Rečeno je: »Razdaj sve i hodi za

mnom, ako hoćeš da budeš savršen.« Aljoša je i rekao sebi: »Ne mogu dati mjesto »svega« dva rublja, a mjesto »hodi za mnom« ići jedino na službu božju.«

Od njegovih uspomena iz djetinjstva možda se sačuvalo nešto o našem susjednom manastiru, kamo ga je mati možda odnosila na službu. Možda su djelovale i kose zrake sunca na zalasku pred ikonom, kojoj ga je prinosila mati — klikuša. Zamišljen, došao je onda nama, jedino zato, da vidi: da li je ovdje sve ili su tu tek dva rublja — i u manastiru se namjerio na toga starca...

Taj starac, kako sam već naprijed spomenuo, bio je starac Zosima; ali bi trebalo ovdje da kažem nekoliko riječi i o tom, što su uopće »starci« u našim manastirima, i žalim, što se ne osjećam u tom dosta kompetentan i jak. Pokušat ću ipak da to razložim s malo riječi i površno. Prije svega, ljudi specijalisti i kompetentni tvrde, da se starci i staraštvo pojaviše kod nas, u našim ruskim manastirima, tek nedavno, nema tome ni stotinu godina, dok po cijelom pravoslavnom istoku, osobito na Sinaju i na Atosu[11], postoje već više od tisuću godina. Tvrde dalje, da je staraštvo postojalo i u nas u Rusiji u najstarija vremena, ili je neminovno moralo postojati, ali zbog nevolja, koje su stizale Rusiju, tatarskog ropstva, buna, prekid pređašnjih veza s istokom poslije pada Carigrada[12], ta se ustanova kod nas zaboravila, i staraca je nestalo. Obnoviše je pak kod nas potkraj prošlog vijeka veliki isposnik (kako ga nazivaju) Pajsije Veličkovski[13] i njegovi učenici, ali i sad, čak gotovo poslije stotinu godina, postoji staraštvo tek još u vrlo malo manastira, te su ga ponekad gotovo progonili, kao nečuvenu novinu u Rusiji. Osobito je procvalo kod nas u Rusiji u čuvenom manastiru Kozeljskoj Optini[14]. Kad je uvedeno i tko je uveo staraštvo u naš manastir — ne mogu da kažem, ali u njemu su se već odmijenili tri starca, i starac Zosima bio je posljednji, ali i on je već gotovo umirao od starosti i bolesti, a tko njega odmijeniti, ni sami nisu znali. Ovo je bilo važno pitanje za naš manastir, jer naš manastir nije bio dotle ni po čemu glasovit: u njemu nije bilo ni moći svetih ugodnika, niti su se u njemu pojavljivale čudnovate ikone, čak nije bilo ni slavnih predanja, skopčanih s našom historijom, niti su mu se pripisivala historijska

djela i zasluge za domovinu. Procvao je i proslavio se po svoj Rusiji baš zbog staraca, te su se iz cijele Rusije, iz daljine od preko hiljadu vrsta, stjecali nama u gomilama bogomoljci, da ih vide i da ih čuju. Što je dakle starac? Starac — to je onaj, koji uzima vašu dušu, vašu volju u svoju dušu i u svoju volju. Kad izaberete starca, vi se odričete svoje volje i predajete svoju volju u potpunu poslušnost, s potpunim samoodricanjem. To iskušenje, tu strašnu školu života prima onaj, koji se zavjetovao dobrovoljno, u nadi, da će poslije dugog iskušenja pobijediti sam sebe, ovladati sobom u tolikoj mjeri, da će naposljetku moći dostići, poslušnošću za čitava života, potpunu slobodu, to jest slobodu od sama sebe, i izbjeći sudbinu onih, koji su proživjeli sav život, a da sebe u sebi nisu našli. Pronalazak taj, to jest staraštvo — nije teoretske prirode, nego je na istoku nastalo iz prakse, sada već tisućgodišnje. Dužnost prema starcu nije isto, što i obična »poslušnost«, koja je oduvijek postojala i u našim manastirima. Pod tim se razumijeva vječno ispovijedanje starcu svih onih, koji ispaštaju, i nerazrušiva veza onih, koji su svezani s onim, koji ih je svezao. Priča se, da je jednom, u drevno kršćansko doba, jedan takav poslušnik, ne izvršivši neku pokoru, koju mu je naložio njegov starac, otišao od njega iz manastira i došao u drugu zemlju, iz Sirije u Misir. Ondje se, naposljetku, poslije dugih i velikih djela pobožnosti, udostojio da pretrpi mučenja i mučeničku smrt za vjeru. Kad je crkva sahranjivala njegovo tijelo, puštajući ga već kao sveca, iznenada se, na uzvik đakonov: »Oglašeni, izađite«[15] — digne s mjesta lijes s tijelom mučenikovim, koje je u njemu ležalo, i bi izbačen iz crkve, i tako do tri puta. Kasnije se tek saznalo, da je taj sveti mučenik narušio poslušnost i napustio svog starca, te da mu zato bez odriješenja starčeva ne može biti oprošteno, uza sva njegova velika i sveta djela. A kad ga je starac, koga su dozvali, razriješio poslušnosti, onda su ga tek mogli sahraniti. Dakako, sve je ovo tek stara legenda, ali, evo, što se nedavno desilo: jedan naš suvremeni kaluđer bio je poslušnik na Atosu[16], i iznenada mu zapovjedi njegov starac, da napusti Atos, koji je on zavolio svom dušom svojom kao svetinju i tiho pristanište, te da ode najprije u Jeruzalem, da se pokloni svetim mjestima, a onda natrag u Rusiju, na sjever, u Sibiriju: »Ondje je tvoje mjesto, a ne ovdje.« Kaluđer, sav potresen i

satrven žalošću, dođe u Carigrad vaseljenskom patrijarhu i zamoli ga, neka ga odriješi poslušnosti, a vaseljenski mu patrijarh odgovori, da ga ne samo on, vaseljenski patrijarh ne može odriješiti, već da ni na cijeloj zemlji nema, niti može biti takve vlasti, koja bi ga mogla odriješiti poslušnosti, koju mu je jednom naložio starac, osim jedino vlasti samoga onog starca, koji mu je naložio tu poslušnost. Na taj način staraštvo ima u izvjesnim slučajevima vlast bezgraničnu i nedostižnu. Eto, zašto su upočetku u mnogim našim manastirima staraštvo gotovo progonili. Međutim, narod je odmah počeo starce neobično poštovati. Starcima našeg manastira dolazili su, na primjer, i prost svijet i najugledniji ljudi, da ničice padnu pred njima, da im ispovjede svoje sumnje, svoje grijehe, svoje patnje i da izmole od njih savjeta i pouke. Protivnici staraca videći to, stadoše uz ostale klevete vikati, da se tu samovlasno i lakoumno ponizuje tajna ispovijedi, iako se to, što iskušenik ili svjetovnjak neprekidno ispovijeda svoju dušu starcu, nikako ne obavlja kao tajna. Svršilo se ipak time, da se staraštvo održalo, te da se malo pomalo uvodi u ruske manastire. Istina je doduše i to, da se to prokušano i tisućgodišnje sredstvo za moralni preporod čovječji iz ropstva u slobodu i za njegovo moralno usavršivanje može prometnuti u dvosjekli mač, te ponekog dovesti, ne do smjernosti i konačnog vladanja samim sobom, nego naprotiv, do same sotonske oholosti, to jest do okova, a ne do slobode.

Starac Zosima imao je šezdeset i pet godina, porijeklom je bio vlastelin, nekad, u najranijoj mladosti bio je vojnik i služio na Kavkazu kao viši časnik. Bez sumnje, on je zadivio Aljošu nekom neobičnom osobinom svoje duše. Aljoša je stanovao u samoj starčevoj ćeliji, koji ga je jako zavolio i primio sebi. Mora se spomenuti, da Aljoša, živeći onda u manastiru, nije bio još ničim vezan, mogao je odlaziti kamo je htio i na cio dan, a ako je nosio mantiju, nosio ju je svojevoljno, da se od drugih u manastiru ne razlikuje. Ali dakako, to se i njemu samome sviđalo. Možda je na Aljošinu mladićku maštu silno utjecala ona moć i slava, što je neprekidno okruživala njegova starca. O starcu Zosimi pričahu mnogi, da je, puštajući sebi tolike godine sve one, koji su mu dolazili, da mu ispovjede svoje srce i želje, tražili od njega savjeta i ljekovite riječi — u tolikoj mjeri primio u svoju dušu otkrivanja, skrušenosti,

priznanja, da je na koncu stekao takvu oštru pronicavost, da je odmah, čim je pogledao u lice nepoznatoga, koji je došao njemu, mogao pogoditi, zbog čega je došao, što mu treba i kakve muke uznemiruju njegovu savjest, te je iznenađivao, zbunjivao i ponekad nagonio u strah došljaka takvim poznavanjem njegove tajne, prije nego što je ovaj i jednu riječ progovorio. Ali pritom je Aljoša gotovo uvijek zapazio, da su mnogi, skoro svi, koji su dolazili prvi put starcu, da se s njime nasamo porazgovore, ulazili njemu uvijek sa strahom i uznemirenošću, a odlazili od njega gotovo uvijek svijetli i radosni i da se i najmračnije lice pretvorilo u sretno. Aljošu je iznenađivalo i to, što starac nije bio ni najmanje strog, naprotiv, bio je uvijek gotovo veseo u saobraćaju. Kaluđeri su govorili, da on dušom prianja baš za onog, tko je grešniji, i tko je najgrešniji, onoga da najviše i zavoli. Među kaluđerima bilo je takvih, čak i pod sam konac starčeva života, koji su ga mrzili i zavidjeli mu, ali ih je bilo sve manje i oni su šutjeli, mada je među njima bilo nekoliko uglednih i uvaženih manastirskih ličnosti, kao na primjer, jedan od najstarijih kaluđera, velik šutljivac i neobičan isposnik. Ali ipak je golema većina nesumnjivo već pristajala uz starca Zosimu, a vrlo mnogi od njih ljubili su ga dapače od sveg srca, toplo i iskreno; neki su mu bili odani gotovo fanatički. Takvi su otvoreno govorili, uostalom, ne baš sasvim glasno, da je on svet, da o tome nema više sumnje i, predviđajući blisku smrt njegovu, očekivali, da će se odmah pojaviti čak i čuda, te da će pokojnik u najbližoj budućnosti neobično proslaviti manastir. U čudotvornu starčevu moć vjerovao je bezuvjetno i Aljoša, kao što je bezuvjetno vjerovao i u priču o lijesu, što je izletio iz crkve. On je vidio, kako su se mnogi, koji su dolazili s bolesnom djecom ili odraslom rodbinom i molili, da starac položi na njih ruke i očita nad njima molitvu, vraćali brzo, a neki već odmah sutradan, te suznih očiju padali ničice pred starcem zahvaljujući mu, što je izliječio njihove bolesnike. Da li su oni doista ozdravili ili je njihova bolest krenula prirodnim putem nabolje — to pitanje nije postojalo za Aljošu, jer on je već potpuno vjerovao u duhovnu moć svog učitelja, i njegova slava kao da je bila njegova. Osobito je drhtalo njegovo srce i on bi se sav nekako kao sjao, kad je starac izlazio pred gomilu bogomoljaca iz prostog naroda, koji se sjatio iz svih krajeva Rusije, da vidi starca i primi njegov blagoslov, te iščekivao njegov izlazak

pred vrata skita. Narod je padao pred njim ničice, plakao, ljubio mu noge, ljubio zemlju, na kojoj stoji, vapio, žene su dizale prema njemu svoju djecu, privodile bolesne klikuše. Starac je razgovarao s ljudima, očitao nad njima kratku molitvu, blagoslivljao ih i otpuštao. U posljednje vrijeme bivao je zbog bolesti toliko nemoćan, da je mogao jedva izaći iz ćelije; i bogomoljci su ponekad čekali u manastiru po nekoliko dana, samo da se pojavi. Za Aljošu nije postojalo pitanje, zašto ga ljube, zašto padaju pred njim ničice i plaču od radosti, čim ugledaju njegovo lice. O, on je jasno shvaćao, da smjerna duša ruskog seljaka, ispaćena teškim poslom i bijedom, a — što je glavno — svakidašnjom nepravdom i svakidašnjim grijehom, kako svojim, tako i tuđim, nema veće potrebe i utjehe, nego pronaći svetinju ili sveca, pasti pred njega i pokloniti mu se: »Ako je u nas grijeh, laž i napast, ipak postoji tamo negdje na zemlji neki svetac i uzvišeniji od nas; u njemu je zato istina, on zato pozna istinu, dakle, ne umire na zemlji, nego će možda jednom i nama doći i zavladati na cijeloj zemlji, kako je obećano.« Aljoša je znao, da narod baš tako osjeća i čak sudi, on je shvaćao to, ali da je baš starac taj svetac, taj čuvar božje pravde u očima naroda — u to on nije nikako sumnjao, zajedno s tim uplakanim seljacima i njihovim bolesnim ženama, koje su starcu pružale svoju djecu. Uvjerenje, da će starac, kad umre, donijeti manastiru neobičnu slavu, vladalo je u duši Aljošinoj možda još snažnije, nego u bilo koga drugog u manastiru. I uopće, u posljednje vrijeme nekakav dubok, plameni unutrašnji zanos sve se jače i jače razbuktavao u njegovu srcu. Nimalo ga nije bunilo, što taj starac stoji pred njim kao samac: »Svejedno je on svet, u njegovu je srcu tajna preporoda za sve, ona moć, koja će naposljetku uvesti istinu na zemlji, i bit će svi sveti, i ljubit će jedan drugoga i neće biti ni bogatih, ni siromašnih, ni uznositih, ni poniženih, nego će svi biti kao djeca božja, i nastat će pravo carstvo Kristovo.« Eto, o čemu je maštalo srce Aljošino.

Čini se, da je na Aljošu silno utjecao dolazak dvojice njegove braće, s kojima se dosad nije nikako ni poznavao. S bratom Dmitrijem Fjodorovičem zbližio se brže i tjesnije, iako je ovaj stigao kasnije, nego s drugim svojim bratom (i od jedne matere) Ivanom Fjodorovičem. On je neobično želio da upozna brata Ivana, ali, iako je ovaj bio ovdje već dva mjeseca i mada su se dosta često sastajali,

ipak se još nikako ne zbližiše: Aljoša je bio i sam šutljiv, i kao da je iščekivao nešto, kao da se stidio nečeg, a brat Ivan, iako je Aljoša i osjećao upočetku njegove duge i radoznale poglede na sebi, čini se, kao da je uskoro čak i prestao misliti na njega. Aljoša je to primijetio i ponešto se zbunio. On je pripisivao tu bratovljevu ravnodušnost razlici u godinama i raznolikosti u obrazovanju. Ali je Aljoša mislio i drugo: možda je tako mlaka Ivanova radoznalost i naklonost prema njemu imala i neki drugi uzrok, Aljoši posve nepoznat. Sve mu se nekako činilo, da je Ivan nečim zabavljen, nečim unutrašnjim i važnim, da teži za nekakvim ciljem, možda vrlo teškim, te da mu nije do njega ni stalo, i da je to jedini uzrok, što Aljošu gleda rastreseno. Aljoša je razmišljao i o tome: da možda taj učeni ateist prezire njega, glupog iskušenika. On je vrlo dobro znao, da je njegov brat ateist. Taj prezir, ako ga je i bilo, nije ga mogao uvrijediti, ali je ipak s nekom nerazumljivom i nemirnom zbunjenošću iščekivao, kada će se bratu prohtjeti, da mu se približi. Brat Dmitrij Fjodorovič izražavao se o bratu Ivanu s najdubljim poštovanjem, govorio je o njemu s nekom osobitom pronicavošću. Aljoša je od njega saznao sve potankosti o onom važnom poslu, koji je u zadnje vrijeme vezivao oba starija brata neobičnom i tijesnom vezom. Oduševljeno pričanje Dmitrijevo o bratu Ivanu bilo je to karakterističnije u očima Aljošinim, što je brat Dmitrije bio prema bratu Ivanu čovjek gotovo posve neobrazovan, te su obojica, onako jedan uz drugog, predstavljala, činilo se, takvu oštru protivnost, kako u pogledu ličnosti, tako i u pogledu karaktera, da se možda nisu mogla ni zamisliti dva oprečnija čovjeka.

I, eto, u to vrijeme imali su da se vide ili, bolje rečeno, da se sastanu svi članovi te neskladne porodice u ćeliji starčevoj, što je neobično utjecalo na Aljošu. Povod tom sastanku bio je zapravo lažan. Tada su baš nesuglasice zbog nasljedstva i imovinskih računa između Dmitrija Fjodoroviča i njegova oca Fjodora Pavloviča dostigle, čini se, vrhunac. Odnosi su se zaoštrili i postali nepodnošljivi. Fjodor Pavlovič, čini se, da je prvi i kao u šali došao na misao, da se svi sastanu u ćelija starca Zosime, te, iako se ne bi utjecali njegovu direktnu posredovanju, ipak bi se mogli nekako priličnije nagoditi, jer bi već i samo dostojanstvo i sama starčeva ličnost mogla kod toga djelovati pomirljivo i ozbiljno. Dmitrij Fjodorovič, koji nije nikad bio kod starca i koji ga, štoviše, nije nikad

ni vidio, dakako da je pomislio, da ga žele starcem uplašiti, ali, kako je sam sebi potajno predbacivao mnoge, osobito oštre ispade u sporu s ocem u posljednje vrijeme, prihvatio je poziv. Ovom prilikom napominjem, da on nije živio u očevoj kući, kao Ivan Fjodorovič, već za sebe na drugom kraju grada. Međutim, desilo se, da se Petar Aleksandrovič Mijusov, koji je u to vrijeme živio kod nas, čvrsto uhvatio za tu ideju Fjodora Pavloviča. Liberal iz četrdesetih i pedesetih godina, slobodoumnjak i ateist, on se možda od dosade, a možda i zbog lakoumne razonode, neobično umiješao u tu stvar. Prohtjelo mu se odjedamput da vidi manastir i »sveca«. Kako je još uvijek trajao njegov stari spor s manastirom i još se uvijek vukla parnica zbog međa njegovih dobara, zbog nekakva prava sječe u šumi i ribolova u rijeci itd., on se požurio da se okoristi ovim slučajem pod izlikom, kako i sam želi da se razgovori s ocem igumanom, ne bi li se ikako mogao okončati njihov spor. Posjetioca s tako lijepim namjerama mogli su, dakako, dočekati u manastiru s većom pažnjom i susretljivošću, nego kad bi dolazio iz puke radoznalosti. Nakon svih onih pretpostavki moglo se nekako iznutra djelovati u manastiru na bolesna starca, koji u posljednje vrijeme nije gotovo nikako ni izlazio iz ćelije, i koji, zbog bolesti odbijaše i obične posjetioce. Svršilo je s time, da je starac pristao, i dan sastanka bi određen. »Tko me je postavio, da ih dijelim?« reče on jedino Aljoši s osmijehom.

Aljoša se jako zbunio, kad je saznao za taj sastanak. Ako je itko od tih parničara i pravdaša mogao ozbiljno da uzme taj sastanak, bio je to bez sumnje samo brat Dmitrije; svi ostali pak doći će zbog ciljeva lakomislenih i za starca možda uvredljivih — to je eto mislio Aljoša. Brat Ivan i Mijusov doći će iz radoznalosti, možda i najgrublje, a otac njegov možda zbog kakve lakrdijaške i glumačke scene. O, iako je Aljoša šutio, ipak je već dosta i dobro poznavao svog oca. Ponavljam, ovaj dječak nije nikako bio toliko prostodušan, kakvim su ga svi držali. On je s mučnim osjećajem očekivao urečeni dan. Nesumnjivo se jako brinuo u sebi, i u svom srcu, da se već jedamput bilo na koji način svrše sve te porodične nesuglasice. Ali se ipak najviše zabrinuo za starca: drhtao je zbog njega, zbog slave njegove, bojao se uvreda, osobito finog i učtivog posmjehivanja Mijusovljeva i nabacivanja s visoka učenog Ivana; tako je on sve to

zamišljao. Štoviše, htio je da riskira i upozori starca, da mu nešto kaže o tim osobama, što kane doći, ali je promislio i prešutio. Poručio je, tek u oči urečena dana, po jednom poznaniku bratu Dmitriju, da ga jako voli i očekuje, da će održati riječ. Dmitrij se zamislio, jer se nikako nije mogao da sjeti, što je obećao, te mu je odgovorio tek pismom, kako će se iz sve snage čuvati »od prostote«, i mada visoko poštuje starca i brata Ivana, ipak je uvjeren, da se tu sprema ili nekakva stupica njemu ili pak nekakva nedostojna komedija. »Ali zato bih ipak prije progutao jezik, nego što bih uskratio poštovanje svetom mužu, koga ti toliko štuješ,« završio je Dmitrij svoje pisamce. Ono nije baš osobito ohrabrilo Aljošu.

DRUGA KNJIGA

NEPRILIČAN SASTANAK

I

STIGOŠE U MANASTIR

Osvanuo je prekrasan, topao i vedar dan. Bio je kraj kolovoza. Sastanak sa starcem ugovoren je odmah poslije kasne liturgije, poprilici oko jedanaest i po. Naši manastirski posjetioci ne dođoše međutim na službu, nego su stigli upravo onda, kad se svijet u crkvi mašao za kape. Dovezli su se u dvije kočije; u prvoj, raskošnoj kočiji, u koju je bio zapregnut par skupih konja, dovezao se Petar Aleksandrovič Mijusov sa svojim dalekim rođakom, vrlo mladim čovjekom, dvadesetgodišnjim Petrom Fomičem Kalganovom. Taj se mladić spremao da stupi na univerzitet; Mijusov pak, kod koga je on zasad zbog nečeg boravio, mamio ga je da pođe s njim u inozemstvo, u Zürich ili u Jenu, pa da onde polazi univerzitet i svrši nauke. Mladić se još nije bio odlučio. Bio je zamišljen i nekako kao rastresen. Lice je imao ugodno, tjelesni sastav čvrst, stas dosta visok. Pogled mu je bio ponekad neobično ukočen: kao svi jako rastreseni ljudi, gledao bi u vas katkad netremice i podugo, a da vas međutim uopće nije ni vidio. Bio je šutljiv i nekako nespretan, ali se dešavalo — uostalom, samo onda kad je bio s kime nasamo — da je

iznenada postao jako razgovorljiv, žustar, vedar, smijući se ponekad bilo čemu. Ali se oduševljenje njegovo isto tako brzo i iznenada gasilo, kao što se brzo i iznenada rađalo. Uvijek se lijepo nosio i, štoviše, birano; imao je već nešto svog vlastitog imetka, a nadao se još mnogo većem, S Aljošom je prijateljevao.

U vrlo staroj, drndavoj, ali prostranoj najamnoj kočiji, na dva stara zelenka, koji su jako zaostajali iza kočije Mijusovljeve, dovezao se Fjodor Pavlovič sa svojim sinom Ivanom Fjodorovičem. Dmitriju Fjodoroviču najaviše još jučer dan i sat sastanka, ali on zakasni. Posjetnici ostaviše svoje kočije u ogradi, u gostionici, i prođoše pješke kroz manastirsku kapiju. Osim Fjodora Pavloviča, ostala trojica kao da nisu nikad vidjeli nikakva manastira, a Mijusov možda nije bio već nekih trideset godina u crkvi. On se obzirao s nekom radoznalošću, koja nije bila bez svake namještene neusiljenosti. Ali njegov promatrački um nije ništa nalazio u unutrašnjosti manastira, osim crkvenih i gospodarskih zgrada, uostalom, vrlo običnih. Prolazili su posljednji posjetioci iz crkve, skidajući kape i križajući se. Među prostim svijetom nalazilo se crkvara i iz višeg društva, dvije tri gospođe, jedan vrlo stari general; svi su oni odsjeli u gostionici. Prosjaci odmah opkoliše naše došljake, ali im nitko ništa ne udijeli. Tek je Petruška Kalganov izvadio iz novčanika grivenik[17] i, užurbavši se i zbunivši, turnuo ga brže bolje jednoj ženi, te rekao naglo: »Razdijeli podjednako.« Nitko od njegovih suputnika nije mu na to ništa rekao, tako, da nije imao zašto da se zbuni, ali spazivši to, on se još više zbuni.

Bilo je ipak čudnovato; njih su zapravo morali dočekati i to možda čak s nekim poštovanjem: jedan je još nedavno priložio tisuću rubalja, a drugi je bio najbogatiji vlastelin i, tako reći, najobrazovaniji čovjek, o kome su svi oni ovdje donekle zavisili zbog ribolova u rijeci, s obzirom na obrat, koji je mogao nastati u parnici. Mijusov je rastreseno motrio nadgrobno kamenje oko crkve i već htio da primijeti, da su sigurno za te grobove skupo platili oni, koji htjedoše da budu sahranjeni na tako »svetom« mjestu, ali je prešutio: obična liberalna ironija pretvarala se u njemu već gotovo u srdžbu.

— Dođavola, kod koga da se ipak raspitamo ovdje, u ovoj zbrci... To bi trebalo odlučiti, jer vrijeme odmiče — progovori on odjedamput

kao da govori sam sebi.

Iznenada im priđe postariji, ćelav gospodin, u širokom ljetnom ogrtaču i slatkih očica. Podigavši šešir, poskakujući vrckavo, predstavi se on svima kao tulski vlastelin Maksimov: On je odmah dokučio nepriliku naših putnika.

— Starac Zosima živi u skitu, u skitu sam za sebe, četiri stotine koračaja od manastira, kroz šumicu, kroz šumicu...

— To i ja znam, gospodine, da se ide kroz šumicu — odgovori mu Fjodor Pavlovič — ali se puta nikako ne sjećam, jer već davno nismo ovdje bili.

— A evo na ova vrata, i ravno šumicom... šumicom... Hajdemo. Ako je po volji... ja ću sam... ja sam... Evo ovud, ovud...

Izađoše na kapiju i uputiše se šumom, Vlastelin Maksimov, čovjek od kojih šezdeset godina, ne da je išao, nego je, bolje rečeno, gotovo trčao pored njih i motrio ih sve grozničavom, gotovo mahnitom radoznalošću. Oči su mu bile čisto izbuljene.

— Vidite li, mi idemo tome starcu po svome poslu — primijeti Mijusov strogo — mi smo, tako da kažem, dobili audijenciju »kod te osobe«, i zato, iako smo vam zahvalni, što nam pokazaste put, ipak vas nećemo zamoliti, da s nama uđete.

— Ja sam bio, ja sam bio, ja sam već bio... Un chevalier parfait! [18] — i vlastelin pucnu prstima po zraku.

— Tko je chevalier? — zapita Mijusov.

— Starac, divan starac, starac... Čast i slava manastira. Zosima. To je takav starac...

Ali njegov je smeten govor prekinuo kaluđerčić, što pristiže putnike, u kamilavci, oniska stasa, jako blijed i ispijen. Fjodor Pavlovič i Mijusov stadoše. Kaluđer se neobično učtivo, gotovo do pojasa pokloni i reče:

— Otac iguman moli, gospodo, sve vas najpokornije, da, poslije vašeg posjeta u skitu, kod njega ručate. Kod njega se ruča u jedan sat, ne kasnije. I vas također — okrenu se on Maksimovu.

— To ću svakako učiniti, — kliknu Fjodor Pavlovič, obradovavši se silno pozivu — svakako. I znate, mi smo se svi zarekli, da ćemo se ovdje pristojno ponašati... Hoćete li i vi, Petre Aleksandroviču?

— A zašto da ne idem? I zašto sam ovamo i došao, nego da vidim sve njihove običaje. Jedino mi je nezgodno, što sam sad s vama, Fjodore Pavloviču...

— A Dmitrija Fjodorovića još nema.

— A bilo bi krasno, da prevari, jer valjda mislite, da je meni ugodno, što li, sve to vaše natezanje, a povrh svega još i vi? Dakle, na ručak ćemo doći, zahvalite se u ime naše ocu igumanu — obrati se on kaluđerčiću.

— Ne, ja vas moram odvesti starcu — odgovori kaluđer.

— A ja, kad je tako, odoh ocu igumanu, ja ću, međutim, ravno ocu igumanu — zacvrkuta vlastelin Maksimov.

— Otac iguman ima sada posla, ali, kako želite — neodlučno reče kaluđer.

— Neobično, dosadan starčić — primijeti Mijusov glasno, kad je vlastelin Maksimov potrčao natrag u manastir.

— Sličan je von Zonu[19] — progovori odjedamput Fjodor Pavlovič.

— To samo vi znadete... Otkud je nalik na von Zona? Jeste li vi vidjeli von Zona?

— Vidio sam njegovu fotografiju. Ako nije licem, a ono je po nečem, što se ne da objasniti. Najčistiji duplikat von Zona. Ja to uvijek po samoj fizionomiji poznam.

— A doduše, vi ste u tome vještak. Tek, znate što, Fjodore Pavloviču, ovaj čas spomenuste sami, kako smo se zarekli, da ćemo se pristojno ponašati, ne zaboravite to. Velim vam, suspregnite se. Jer, stanete li od sebe budalu praviti, ja ne želim, da me ovdje trpaju u istu vreću s vama. Vidite, kakav je ovo čovjek — obrati se on kaluđeru — bojim se s njime ići među čestite ljude.

Na blijedim, beskrvnim usnama kaluđerovim pokaza se fini, lagan smiješak, koji nije bio bez svoje vrste lukavstva, ali on ne odgovori ništa, te je bilo i suviše jasno, da je šutio zbog osjećanja svoga vlastitog dostojanstva. Mijusov se još jače smrče.

»O, neka ih sve đavo odere, tek vječna izvještačena spoljašnost, a u biti šarlatanstvo i glupost!« promače u njegovoj glavi.

— Evo i skita, stigosmo! — viknu Fjodor Pavlovič — zatvorena su vrata i ograda.

I on se stade na široko krstiti pred svetiteljima, naslikanim poviše vrata i sa strane.

— U tuđi manastir ne ulazi se sa svojim ustavom — primijeti on. — Ovdje u skitu ispašta svega njih dvadeset i pet svetitelja, gledaju jedan drugoga i jedu kupus. I ni jedna žena ne ulazi na ova vrata, eto, što je osobito značajno. I to je zbilja tako. Samo, kako sam ja čuo, da starac prima dame? — zapita on iznenada kaluđera.

— Od prostog naroda ženski je spol i sada tu, eno ondje, leže u trijemu i čekaju. A za dame iz višeg kruga prigrađene su ovdje uz trijem, ali izvan ograde, dvije sobice, evo baš ovi prozori, i starac, kad je zdrav, ide njima unutrašnjim hodnikom, to jest ipak za ogradu. Eto i sad baš čeka jedna gospođa, vlastelinka iz Harkova, gospođa Hohlakova, sa svojom uzetom kćerkom. Vjerojatno je obećao, da će izaći njima, iako je u posljednje vrijeme toliko oronuo, da se i narodu jedva pokazuje.

— Dakle je, ipak, do gospođa načinjen prolaz iz skita. Ne mislite, oče sveti, da ja što loše mislim, tek tako kažem. Znate, na Atosu, to ste valjda čuli, nije samo ženama zabranjen dolazak, nego su čak sasvim zabranjene žene, i ondje, štoviše nema nikakvih stvorenja ženskog roda, kokoši, purica, junica.

— Fjodore Pavloviču, ja ću se vratiti i ostaviti vas ovdje sama, a bez mene će vas izvesti odovud za ruke, to vam proričem.

— A što vam ja smetam, Petre Aleksandroviču. Gledajte — viknu on iznenada, zakoračivši u ogradu skita — gledajte, u kakvoj oni dolini ruža žive!

I zaista, iako sad nije bilo ruža, ali je bilo mnoštvo rijetkog i divnog jesenskog cvijeća svuda, gdje se samo moglo posaditi. Očito je, da ga je njegovala vješta ruka. Gredice sa cvijećem bile su načinjene po crkvenoj porti i između grobova. Kućica, u kojoj se nalazila starčeva ćelija, drvena, prizemna s trijemom pred ulazom, bila je također okružena cvijećem.

— A je li tako bilo i za prijašnjeg starca Varsonofija? Taj, kažu, nije volio ljepote, poskakivao je i tukao štapom čak i damski spol — primijeti Fjodor Pavlovič, penjući se na doksat.

— Starac Varsonofije izgledaše zaista kadšto kao mahnit, ali pričaju i mnogo gluposti. Štapom nije nikad nikoga tukao — odgovori kaluđerčić. — Sad, gospodo, pričekajte časak, idem da vas najavim.

— Fjodore Pavloviču, i posljednji put vam postavljam uvjet, čujete li? Ponašajte se pošteno, jer ću vam vratiti milo za drago — dospio je još jedamput da promrmlja Mijusov.

— Nikako ne mogu pojmiti, što se toliko uzrujavate, — podrugljivo primijeti Fjodor Pavlovič, — zar se svojih grijeha bojite! Kažu, da on na očima pozna, tko s čime dolazi. I kako da vi, takav Parižlija i napredan gospodin, toliko visoko cijenite njihovo mišljenje, zbilja, čisto me iznenadiste.

Ali Mijusov nije dospio da odgovori na taj sarkazam, jer ih pozvaše da uđu. Ušao je donekle razdražen.

»Sad već unaprijed znam, što će biti, ovako razdražen počet ću da se prepirem... počet ću da se žestim, — i ponizit ću i sebe i ideju«, sunu mu kroz glavu.

II

STARI LAKRDIJAŠ

Uđoše u sobu gotovo istodobno kad i starac, koji se, čim su oni ušli, odmah pojavio iz svoje spavaće sobe. U ćeliji su iščekivala, još prije njihova ulaska, starčev izlazak dva pustinjaka jeromonaha, jedan je bio otac bibliotekar, a drugi — otac Pajsij, čovjek bolestan, iako ne bijaše star, bio je vrlo učen, kako su govorili. Osim toga čekao je, stojeći u kutu (gdje je i poslije cijelo vrijeme prostajao) — mlad momak, kome su bile otprilike dvadeset i dvije godine, u civilnom odijelu, seminarist i budući bogoslov, za koga se zbog nečeg staraše manastir i braća. Bio je dosta visoka rasta, svježa lica, širokih jagodica, umnih i pažljivih uzanih smeđih očiju. Lice mu je izražavalo potpunu poniznost, ali pristojnu, bez vidljiva ulagivanja. Goste, što uđoše, nije čak ni poklonom pozdravio, kao osoba, koja im nije ravna, već, naprotiv, potčinjena i zavisna.

Starac Zosima izađe u pratnji iskušenika i Aljoše. Jeromonasi ustadoše i pozdraviše ga najdubljim poklonom, dotičući se prstima zemlje, a zatim, dobiše od njega blagoslov, poljubiše ga u ruku. Kad ih je blagoslovio, uzvratio je starac svakome isto takvim dubokim poklonom, dotičući se prstima zemlje, i svakoga od njih zamolio, da ga blagoslovi. Sva se ceremonija obavljala vrlo ozbiljno, ni nalik na

neki svakidašnji obred, već gotovo nekako osjećajno. Mijusovu se ipak činilo, da oni sve to namjerno čine, da ih opomene na njihovu dužnost. On je stajao ispred svih svojih drugova, što bijahu s njime ušli. Valjalo bi — on je dapače još sinoć o tome razmišljao — ne obazirući se ni na kakve ideje, već jedino iz proste učtivosti (kad su već ovdje takvi običaji) prići i primiti blagoslov od starca, makar ga i ne poljubio u ruku. Ali, videći sad sve to klanjanje i ljubljenje jeromonaha, on se odjednom predomisli; pokloni se važno, ozbiljno i dosta duboko, na svjetski način, te priđe stolcu. Isto je tako učinio i Fjodor Pavlovič, koji je ovaj put potpuno kao majmun oponašao Mijusova. Ivan Fjodorovič pokloni se vrlo dostojanstveno i učtivo, ali je također držao ruke na šavovima hlača, a Kalganov se toliko zbuni, da je sasvim zaboravio da se pokloni. Starac spusti ruku, koja kao da se već i podigla da ih blagoslovi i, poklonivši im se dvaput, zamoli ih da sjednu. Krv obli obraze Aljošine; on se stidio. Ispunjala su se njegova ružna predosjećanja.

Starac sjede na kožnati divančić od mahagonija vrlo starinskoga oblika, a goste, osim dvojice jeromonaha, posadi prijeko uza zid, svu četvoricu jednog do drugog, na četiri stolca od mahagonija, presvučena crnom vrlo izlizanom kožom, Jeromonasi posjedaše postrance, jedan do vrata, drugi do prozora. Bogoslov, Aljoša i iskušenik ostadoše stojeći. Ćelija je bila dosta malena i nekako lošeg izgleda. Namještaj i stvari bile su proste, sirotinjske i samo one najpotrebnije. Na prozoru dva lonca s cvijećem, a u kutu mnogo ikona — jedna od njih bila je ikona bogorodičina, ogromne veličine i slikana vjerojatno još mnogo prije raskola. Pred njom je gorjelo kandilo. Kraj nje bile su još dvije druge ikone u sjajnim rizama, a oko njih načinjeni kerubinčići, porculanska jaja, katolički križ od slonove kosti, koji grli Mater dolorosa[20], i nekoliko inozemnih bakroreza. Pored tih divnih i skupocjenih bakroreza šarenilo se nekoliko listića najprostijih pučkih ruskih litografija svetitelja, mučenika, božjih ugodnika itd., što se prodaju za kopjejku po svim sajmovima. Bilo je i nekoliko litografskih portreta ruskih suvremenih i današnjih episkopa, ali već po drugim zidovima. Mijusov prijeđe brzo očima svu tu »formalistiku« i oštro se zagleda u starca. On je cijenio svoje poglede, imao je naime tu slabost, koja mu se zaista može oprostiti,

kad se uzme u obzir, da je imao već pedeset godina — dakle se nalazio u dobi, u kojoj uman, svjetski i materijalno osiguran čovjek počinje sebe uvijek više štovati ponekad čak i nehotice.

Već na prvi pogled starac mu se nije svidio. I zaista je bilo u starčevu licu nešto, što se ne bi svidjelo mnogima, a ne samo Mijusovu. Bio je to onizak pogrbljen čovjek, vrlo slabih nogu, svega tek šezdeset i pet godina, ali koji je zbog bolesti izgledao kud i kamo stariji, u najmanju ruku bar deset godina. Cijelo njegovo lice, uostalom vrlo mršavo, bilo je prepuno sitnih borica, a osobito ih je bilo mnogo oko očiju. Oči je imao sitne, svijetle boje, brze i sjajne kao dvije sjajne točke. Sijede kosice imao je još jedino na sljepočicama, bradica mu je bila sićušna, rijetka i u obliku klina, a usne, koje su se često smiješile — tanke, kao dvije uzice. Nos ne bijaše dugačak, ali zato oštar, kao u ptičice.

»Po svim znacima pakosna i plitka, naduvena dušica«, sinu u Mijusovljevoj glavi. On je bio uopće vrlo nezadovoljan.

Sati, koji su izbijali, pomogoše da otpočne razgovor. Izbilo je brzo na jeftinom zidnom satu s utezima točno dvanaest.

— Upravo određeni sat — povika Fjodor Pavlovič — a mog sina, Dmitrija Fjodoroviča, još nikako nema. Ispričavam se mjesto njega, sveti starče! (Aljoša se sav stresao kod »svetog starca«). Ja sam uvijek točan, na minutu, imajući na umu, da je točnost uljudnost kraljeva[21]...

— Ali vi bar niste kralj — promrmlja Mijusov, koji nije mogao da se svlada.

— Jest, tako je, nisam kralj. I zamislite, Petre Aleksandroviču, i sâm sam to znao, boga mi. I eto uvijek nešto takvo neumjesno kažem! Vaša svetosti! — uzvikne on s nekakvim trenutnim patosom. — Vi zapravo vidite pred sobom lakrdijaša. Tako se i predstavljam. Stara navika, na nesreću. A što kadšto neumjesno lažem, to činim čak s namjerom, s namjerom, da druge nasmijem i da im ugodim. Ugoditi treba, nije li tako? Dođem prije osam godina u jedan gradić, imao sam ondje sitnijih poslova, bio sam stupio s nekakvim trgovčićima u kompanijicu. Idemo ispravniku[22], jer i njega je trebalo koješta zamoliti i pozvati na ručak. Izlazi ispravnik, visok, debeo, plav, namrgođen čovjek — to su najopasniji subjekti: boluju na

jetrima. A ja njemu otvoreno i, znadete, s neusiljenošću svjetskog čovjeka: »Gospodin ispravnik, budite, rekoh, tako da kažem, naš Napravnik«[23]. — »Kakav to, veli, Napravnik?« Vidim već od prve pole sekunde, da mi nije upalilo, stoji ozbiljan, gleda me oštro: »Htio sam«, velim, »da se našalim radi općeg veselja, jer je gospodin Napravnik poznati naš ruski kapelnik, a nama baš treba, radi harmonije našeg poduzeća, također nešto nalik na kapelnika«. I razložno sam mu objasnio i isporedio, nije li tako? »Oprostite«, kaže on, »ja sam ispravnik i ne dopuštam da netko pravi šale na račun moga zvanja«. Okrenuo se i pošao. A ja vičem za njim: »Jest, jest vi ste ispravnik, a ne Napravnik!« — »Ne«, veli, »kad je već rečeno, onda sam dakle Napravnik«. I pomislite, naš posao propao. I ja sve tako, uvijek tako. I samo škodim sebi tom svojom ljubaznošću. Jedamput, ima tome mnogo godina, kažem jednoj, dapače utjecajnoj osobi: »Vaša je žena škakljiva žena, gospodine« — u smislu to jest časti, tako da kažem, moralnih svojstava, a on će meni na to iznenada: »A vi ste je škakljali?« Nisam mogao da se svladam, odmah pomislih, ded da se pokažem ljubaznim: »Jest«, kažem, »poškakljao sam je gospodine«, e, ali sad je i on mene poškakljao... Tek, davno je to bilo, da me nije više ni stid pričati o tome; vječno tako sebi škodim.

— To vi i sad činite — s gnušanjem promrmlja Mijusov.

Starac je šuteći motrio jednog i drugog.

— Zbilja! I zamislite, ja sam to znao, Petre Aleksandroviču, i, štoviše, znajte: predosjećao sam, da tako činim, tek što sam počeo govoriti, i, dapače, znajte: predosjećao sam, da ćete vi prvi to primijetiti. U istom trenutku, čim vidim, vaša svetosti, da mi šala ne polazi za rukom, oba mi se obraza stanu lijepiti za donje desni i osjećam gotovo kao neki grč; to mi je ostalo još od mladosti, kad sam bio kod vlastele čankoliz i kao čankoliz zarađivao kruh. Ja sam pravi lakrdijaš, od rođenja, isto, vaša svetosti, što i budala; ne poričem, da je možda u meni nečisti duh, ali uostalom malog kalibra, jer bi onaj krupniji, drugi stan izabrao, ali ne bi ni vaš, Petre Aleksandroviču, jer ni vi niste nikakav važan stan. Ali zato ja vjerujem, u boga vjerujem. Samo sam u zadnje vrijeme posumnjao, ali zato sad sjedim i očekujem velike riječi. Ja sam, vaša svetosti,

kao filozof Diderot[24]. Je li vam poznato, najsvetiji oče, kako je Diderot došao metropolitu Platonu za vlade imperatorice Katarine? Došao, pa odmah otvoreno: »Nema boga«. Našto veliki vladika podiže prst i reče: »Reče bezumnik u srcu svome, da nema boga!« A ovaj pade ničice koliko je dug: »Vjerujem, viče, i primam krštenje!« I tako su ga odmah tu i krstili. Knjeginja Daškova[25] bila mu je kuma, a Potemkin kum...

— Fjodore Pavloviču, to je nesnosno! Ta vi sami znate, da lažete i da ta glupa anegdota nije istinita, pa što se onda prenemažete? — progovori Mijusov uzdrhtalim glasom, ne mogavši se više nikako svladati.

— Cijelog sam života svoga predosjećao, da to nije istina! — u zanosu usklikne Fjodor Pavlovič. — Zato ću vam, gospodo, reći ovu istinu: veliki starče! oprostite mi, ja sam ovo posljednje, naime o krštenju Diderotovu ovaj čas sam izmislio, eto tek ovog časka sam pričao, a prije mi nije nikad ni palo na pamet. Izmislio sam radi pikantnosti. Zbog toga, da se prenemažem, Petre Aleksandroviču, da se umilim. A, uostalom, kadšto ni sam ne znam, zašto to činim. Što se pak Diderota tiče, ja sam ono »reče bezumnik«, bar dvadeset puta čuo u svojim mladim godinama od ovdašnjih vlastelina, kad sam kod njih tavorio; a čuo sam uostalom također i od vaše tetice, Petre Aleksandroviču, od Mavre Fominišne. Svi oni još i sada vjeruju, da je bezbožnik Diderot dolazio metropolitu Platonu, da se prepire s njim o bogu.

Mijusov se diže, jer ne samo da je izgubio strpljenje, nego se, štoviše, čisto kao zaboravio. Bio je bijesan i uviđao, da je zbog toga smiješan. I zaista, u ćeliji se događalo nešto sasvim neobično. U toj su se ćeliji sakupljali posjetioci možda već četrdeset ili pedeset godina, još za prijašnjih staraca, ali uvijek s najdubljom pobožnošću, ne drugačije. Gotovo svi, koji su bili primljeni, shvaćali su, ulazeći u ćeliju, da im je time učinjena velika milost. Mnogi su padali na koljena i klečali za cijelo vrijeme posjeta. Mnoge »više« osobe, čak i najučeniji, pa i neke slobodoumnije, što dolažahu ili iz radoznalosti ili zbog kakva drugog razloga, smatrali su svi do jednog, za svoju dužnost najdublje poštovanje i delikatnost za cijelo vrijeme sastanka, to više, što se ovdje nisu tražili novci, nego je postojala s jedne

strane jedino ljubav i milost, a s druge strane — pokajanje i neodoljiva želja, da se riješi neko teško duševno pitanje ili težak trenutak u životu vlastitog srca. Takvo nenadano lakrdijanje, što ga je izveo Fjodor Pavlovič, i nedostojno mjesta, gdje se nalazi, izazvalo je kod učesnika, bar kod nekih, dvoumicu i čuđenje. Jeromonasi su, ne izmijenivši uostalom nimalo svojih fizionomija, s ozbiljnom, pažnjom pratili, što će reći starac, ali su se, čini se, i oni spremali da ustanu, kao i Mijusov. Aljoša je bio gotov da brizne u plač, te stajaše oborene glave. Najčudnovatije mu se činilo to, što je brat njegov, Ivan Fjodorovič, jedini, u koga se uzdao i koji je jedini imao toliki utjecaj na oca, da ga je mogao obuzdati, sjedio sad nepomično i oborenih očiju na svom stocu, te, kako se činilo, čekao čak s nekom radoznalošću, kako će se sve ovo svršiti, kao da je on sam bio ovdje posve nuzgredan čovjek. U Rakitina (bogoslova), s kojim se Aljoša također znao i gotovo mu bio prijatelj, Aljoša nije mogao ni da pogleda: on je znao njegove misli (iako ih je znao jedini Aljoša u cijelom manastiru).

— Oprostite mi... — otpoče Mijusov, obrativši se starcu, — što vam se možda čini kao da sam i ja sudionik u ovoj nedostojnoj lakrdiji. Pogreška je moja u tome, što sam povjerovao, da će čak i takav čovjek, kakav je Fjodor Pavlovič, prilikom posjete ovako poštovanoj ličnosti biti voljan da razumije svoju dužnost. Nisam mislio, da ću se morati ispričavati baš zbog toga, što sam s njim došao.

Petar Aleksandrovič ne dovrši i, zbunivši se sasvim, kao da htjede već izaći iz sobe.

— Ne uznemirujte se, molim vas — ustade iznenada starac sa svoga mjesta na svoje nemoćne noge, uhvati Petra Aleksandroviča za obje ruke i posadi ga opet na stolac. — Budite mirni, molim vas. Osobito vas molim, da budete mojim gostom — reče on i, poklonivši se prema njemu, sjede opet na svoj divančić.

— Veliki starče, recite, vrijeđam li ja vas svojom živahnošću ili ne vrijeđam? — uzvikne odjedamput Fjodor Pavlovič, uhvativši se s obadvije ruke za ručke naslonjača i spremajući se da skoči iz njega, već prema tome, kakav će odgovor dobiti.

— I vas molim najljepše, da se ne uznemirujete i ne ustručavate — uzvrati mu starac savjetujući. — Ne ustručavajte se i budite kao

kod kuće. A što je glavno, ne stidite se toliko sama sebe, jer jedino od toga sve i dolazi.

— Sasvim kao kod kuće? To jest, kakav sam dakle od prirode? O, to je mnogo, suviše mnogo, ali — primam radosno! Znate, blagoslovljeni oče, ne izazivajte me, da vam pokažem, kakav sam od prirode, nemojte riskirati... dotle, kakav sam od prirode, ni sam neću dotjerati. To vam unaprijed rekoh, da vas očuvam. No, a ostalo sve je još pokriveno mrakom neizvjesnosti, iako bi neki željeli, da kojekako prikažu. To govorim na vašu adresu, Petre Aleksandroviču, a vama, najsvetije stvorenje, eto što vama velim: divim vam se! — Pridiže se te, podigavši ruke u vis, reče: — »Blažena utroba, koja te je nosila i sise, koje si sisao, osobito sise!« Vi ste maločas svojom primjedbom: »Ne stidite se toliko sama sebe, jer jedino od toga sve dolazi« — vi ste me tom svojom primjedbom čisto skroz naskroz progledali i pročitali moju nutrinu. Meni se baš sve tako i čini, da sam, kad dolazim među ljude, podliji od svih i da me svi drže za budalu, e, pa: »Ded da zbilja odigram budalu, ne bojim se vašeg mišljenja, jer ste vi do jednoga podliji od mene!« Eto, zato sam i lakrdijaš, od stida sam lakrdijaš, starče veliki, od stida. Zbog sumnjičavosti jedino i galamim. Ta kad bih ja, kad ulazim, bio uvjeren, da će me svi odmah držati za najmilijeg i najpametnijeg čovjeka — gospode, kako bih ja onda bio dobar čovjek! Učitelju! — i on pade iznenada na koljena — što da činim, pa da stečem život vječni?

I sada je bilo teško zaključiti: da li se šali ili je zaista toliko tronut.

Starac podigne oči njemu i smiješeći se reče:

— Sami odavno znate, što treba da činite, dosta ste pametni: ne odajite se piću i neobuzdanosti u riječima, ne odajite se razvratu, a osobito obožavanju novca, zatvorite svoje krčme, ako ne možete sve, ono bar dvije-tri. A što je glavno, najglavnije — ne lažite.

— To jest, ono o Diderotu, je li?

— Ne, ne ono o Diderotu. Glavno je, ne lažite sami sebi. Onaj, koji sam sebi laže i sluša vlastitu laž svoju, dotjerat će dotle, da neće više poznati nikakve istine ni u sebi, ni oko sebe, nego će, dosljedno, prestati poštovati i sebe i druge. A ne štujući nikoga, prestajete ljubiti, a da bi se bez ljubavi zabavio i razonodio, odaje se strastima i grubim slastima, te postaje prava životinja u svojim porocima, a sve

zato, jer neprestano laže i drugima i samom sebi. Onaj, tko sam sebi laže, najlakše se vrijeđa. Jer osjećati se uvrijeđenim ponekad je vrlo ugodno, nije li tako? I zbilja, zna čovjek, da ga nije uvrijedio, nego da je sam uvredu izmislio i sebi lagao, da ljepše bude, sam je sebe preuveličao, kako bi stvorio sliku, uhvatio se za riječ i od humčića načinio planinu — on sve to sam zna pa ipak se osjeća prvi uvrijeđenim, uvrijeđenim čak, da mu je Ugodno i da osjeća veliko zadovoljstvo, a time samim dolazi do prave omraze. Ta ostanite, sjedite, molim vas lijepo, jer ovo su sve sami lažni pokreti.

— Blaženi čovječe! Dete, da vas poljubim u ruku — priskoči Fjodor Pavlovič i brzo cmoknu starčevu mršavu ruku. — Zaista, zaista je ugodno osjetiti se uvrijeđenim. To rekoste tako dobro, kako nisam još čuo. Osobito, osobito sam se ja osjećao uvrijeđenim cijeloga svog života, osjećao uvrijeđenim radi estetike, jer ponekad nije samo ugodno, nego i lijepo, kad se čovjek osjeti uvrijeđenim; — eto što zaboraviste, veliki starče: lijepo! To ću zapisati u svoju bilježnicu. A lagao sam, apsolutno lagao cijeloga svog života, svakog dana i sata. Zaista sam laž i otac laži! Uostalom, možda i nisam otac laži, sve se bunim u tekstovima, ali, pa makar sin laži, i to je dosta. Tek... anđele moj... o Diderotu ponekad smijem? Diderot neće škoditi, nego će druga riječca škoditi. Da, zbilja, starče veliki, gotovo sam i zaboravio, a već je eto treća godina, kako se nakanjujem da se ovdje raspitam, da baš ovamo dođem, zapitam i točno saznam: samo recite Petru Aleksandroviču, da me ne prekida. Evo što ću vas pitati: da li je istina, oče veliki, što se negdje u Četji-Minejama[26] priča — o nekakvu svetom čudotvorcu, koga su mučili zbog vjere i kad su mu naposljetku odrubili glavu, a on se digao, podigao glavu i »ljubezno je cjelivaše«, i dugo je hodao noseći glavu u rukama i »ljubezno je cjelivaše«. Je li to istina, oče časni, ili nije?

— Ne, nije istina — reče starac.

— Ništa se slično ne nalazi u svima Četji-Minejama. O kome to svecu, rekoste, da tako piše? — zapita jeromonah, otac bibliotekar.

— Ne znam ni sam o kome. Ne znam i ne poznam ga. Prevariše me, tako su mi pričali. Čuo sam i znate li, tko mi je pripovijedao? A eto Petar Aleksandrovič Mijusov, eto taj, što se rasrdio zbog Diderota, on mi je to baš i pričao.

— Nikada vam nisam to pričao, ja s vama nikad i ne razgovaram.

— Istina, meni niste pričali, ali ste pripovijedali u društvu, u kome sam i ja bio, a bilo je to prije četiri godine. Zato sam to i spomenuo, jer ste tim smiješnim pričanjem, Petre Aleksandroviču, uzdrmali vjeru u meni. Vi to niste znali, niti ste opazili, a ja se vratio kući uzdrmane vjere, i od tog vremena sve više i više gubim vjeru. Jest, Petre Aleksandroviču, vi ste bili uzrok moga velikog pada. To već nije Diderot, gospodine!

Fjodor se Pavlovič patetički razljutio, iako je svima bilo potpuno jasno, da se opet pretvara. Ali Mijusova je to ipak bolno pecnulo.

— Kakva glupost, i sve je to glupost — mrmljaše on. — Ja sam, možda, to zaista nekad pričao... ali ne vama. I meni su to pripovijedali. Čuo sam u Parizu od jednog Francuza, kao da se to kod nas čita u Četji-Minejama pod liturgijom... To je vrlo učen čovjek, koji je specijalno proučavao statistiku Rusije... dugo je živio u Rusiji... Ja sam nisam čitao Četji-Mineje... a i neću čitati. Zar se malo što naklapa za ručkom? Mi smo onda ručali...

— Jest, vi ste onda ručali, a ja sam eto izgubio vjeru — zadirkivaše ga Fjodor Pavlovič.

— Što se mene tiče vaša vjera! — gotovo viknu Mijusov, ali se odjedamput svlada, te reče prezirno: — Vi doslovno kaljate sve, čega se god dotaknete.

Starac se iznenada diže.

— Oprostite, gospodo, što vas sad ostavljam na nekoliko minuta — progovori on, obraćajući se svima posjetiocima — ali mene čekaju oni, što dođoše prije vas. A vi ipak ne lažite — nadoveza on, okrenuvši se vesela lica prema Fjodoru Pavloviču.

Starac pođe iz ćelije, a Aljoša i iskušenik potrčaše za njim, da ga odvedu niz stepenice. Aljoša se gušio, on se radovao i tome, što se starac nije uvrijedio i što je veseo. Starac pođe prema trijemu, da blagoslovi one, što su ga ondje čekali. Ali ga Fjodor Pavlovič ipak zaustavi na vratima ćelije:

— Najblaženiji čovječe! — viknu on osjećajno — dopustite da još jedamput poljubim vašu ruku! Ne, s vama se još dade govoriti, dade živjeti! Mislite li, da sam ja uvijek tako glup i da pravim od sebe budalu? Dakle znajte, ja sam se cijelo ovo vrijeme namjerno tako držao, da vas iskušam. Ja sam vas cijelo vrijeme pipkao, da vidim,

da li se može s vama živjeti? Ima li mjesta mojoj smjernosti uz vašu oholost? Izdat ću vam pismenu pohvalu: s vama se može živjeti! A sad šutim i zašutjet ću za sve vrijeme. Sjest ću na stolac i zašutjeti. Sad je, Petre Aleksandroviču, na vama red da govorite, sad ste vi ostali kao najvažnija osoba... za deset minuta.

III

ŽENE KOJE VJERUJU

Dolje u drvenom trijemu, prigrađenom uz spoljašnji zid ograde, skupila se ovaj put sama ženskadija, nekih dvadesetak žena. Rekoše im, da će starac naposljetku ipak izaći, i one se skupile i čekale. Izađoše u trijem i vlastelinke Hohlakove, koje su čekale starca, ali u prostoru, odijeljenu za plemenitaške posjetioce. Bile su njih dvije: mati i kći. Gospođa Hohlakova — mati, dama bogata i uvijek ukusno odjevena, bila je još prilično mlada i vrlo prijatna, ponešto blijeda, vrlo živih i gotovo sasvim crnih očiju. Nije imala više od trideset i pet godina i već je pet godina udovala. Četrnaestgodišnja njena kćerka imala je paralizu u nozi. Jadno djevojče nije moglo hodati već pola godine, pa su je vozili u dugačkom naslonjaču na točkovima. To je bilo divno lišce, donekle ispijeno bolešću, ali veselo. Nešto nestašno sjalo se u njenim tamnim krupnim očima s dugačkim trepavicama. Mati se još od jesenas spremala da ode s njom u inozemstvo, ali su ljetos zakasnile zbog uređivanja svoga dobra. Već je sedmica dana, otkako su stigle u naš grad, više po poslu, nego zbog molitve, i već su jedamput, pred tri dana, posjetile starca. Sad su opet iznenada došle, iako su znale, da starac već gotovo ne može nikako da primi nikoga, te su neprestano molile, preklinjale, da im se još jedamput udijeli ta »sreća da vide velikog iscjelitelja«. Čekajući, da starac izađe, mati je sjedila na stolcu uz kćerin naslonjač, a dva koraka od nje stajao je stari kaluđer, koji nije bio iz ovog, nego je došao iz jednog udaljenog sjevernog i malo poznatog manastira. On je također želio, da ga starac blagoslovi. Ali starac, izišavši u trijem, pođe najprije ravno prema narodu. Gomila se stisla oko doksatića s tri stepenice, što spajaše niski trijem s poljem. Starac je stao na najvišu stepenicu,

metnuo na sebe epitrahij[27] i počeo da blagoslivlja žene, koje su se gurale prema njemu. Privukle su se do njega, vukući za obje ruke jednu klikušu. Ova je, tek što je spazila starca, počela odjedamput jecati, vrišteći nekako ružno, i sva se zatresla kao da je u groznici. Starac, metnuvši na njenu glavu epitrahij, očita nad njom kratku molitvu, i ona odmah zašutje i smiri se. Ne znam, kako je sad, ali u svom djetinjstvu često sam viđao i slušao te klikuše po selima i manastirima. Dovodili su ih na službu, one su cičale i lajale kao psi, da se sva crkva orila, ali kad su se iznosili sakramenti i njih privodili sakramentima, odmah je »mahnitanje« prestajalo i bolesnice bi se uvijek za neko vrijeme primirile. Mene je to, dok sam bio dijete, jako potresalo i čudilo. Ali sam onda čuo od nekih vlastelina, a osobito od mojih gradskih učitelja, da je sve to pretvaranje, samo da ne rade i da se to može uvijek iskorijeniti pravom strogošću, te su to dokazivali iznošenjem različitih slučajeva. Ali sam poslije, na veliko svoje čudo, saznao od jednog liječnika specijaliste, da tu nema nikakva pretvaranja, nego da je to užasna ženska bolest, i, čini se, najraširenija kod nas u Rusiji, koja svjedoči o teškoj sudbini naše seljanke, bolest, koja dolazi od suviše teretnih poslova odmah poslije teških, nepravilnih porođaja bez svake liječničke pomoći; osim toga, od bijede, iz koje nema izlaza, te od zlostavljanja, itd., što neke ženske prirode ne mogu, kao druge, da podnesu. A neobično i trenutno iscrpljene žene, koja je bjesnila i otimala se, čim bi je samo priveli sakramentima, što su mi objašnjavali pretvaranjem i povrh toga opsjenom, koju kao da udešavaju sami »klerikalci«, zbivalo se, vjerojatno također najprirodnijim načinom, i žene, koje su je privodile sakramentima, a što je glavno i sama bolesnica, vjerovahu potpuno, kao u utvrđenu istinu, da nečisti duh, koji je ovladao bolesnicom, ne može nikad izdržati, kad bolesnicu dovedu i poklone pred sakramentima. I zato se uvijek neminovno desio (i morao se desiti) u nervoznoj i, dakako, također psihički bolesnoj ženi kao neki potres čitavog organizma u onom trenutku, kad se ona poklonila pred sakramentima, potres izazvan iščekivanjem neminovnog čuda iscjeljenja i najtvrđom vjerom, da će se to čudo zaista i dogoditi. I čudo se zbivalo, iako tek za jedan trenutak. Ono se isto tako i sada zbilo, čim je starac pokrio bolesnicu epitrahijem.

Mnoge žene, što su se tiskale oko njega, proliše suze od ganuća i zanosa, koje izazva djelovanje tog trenutka; druge su se gurale, da poljube makar krajičak njegove odjeće, a neke su nešto naricale. On ih sve blagoslovi, a s nekima se i razgovaraše. Klikušu je već poznavao, i prije su je dovodili njemu, jer je bila iz blizine, iz sela tek šest vrsta udaljena od manastira.

— A one jedne iz daleka! — pokaza on na neku još dosta mladu ženu, ali jako mršavu i ispijenu, koja nije bila preplanuta u licu, već nekako sva crna. Ona je klečala i ukočena pogleda gledala u starca. U njenu pogledu bilo je nešto luđačko.

— Iz daleka, baćuška, iz daleka, trista vrsta odavde. Iz daleka, oče, iz daleka — progovori žena zapijevajući, nekako odmjereno ljuljajući glavom sad ovamo, sad onamo, i podupirući obraze dlanovima.

Govorila je kao da nariče. U narodu postoji žalost nijema i paćenička; ona se povlači u sebe i šuti. Ali postoji i tuga prepukla: odjedamput izbije sa suzama i od tog trenutka prelazi u naricanje. To biva osobito kod žena. Ali takva tuga nije lakša od nijeme. Ovdje naricanje umiruje tek time, što još jače ranjava i kida srce. Takva tuga ne želi ni utjehe, hrani se osjećajem svoje neutaživosti. Naricanje je tek potreba, da se neprekidno pozljeđuje rana.

— Sigurno si građanka? — ispitivaše je starac dalje, gledajući je radoznalo.

— Građani smo, oče, građani, porijeklom smo seljaci, ali smo građani, živimo u gradu. Došla sam, oče, da tebe vidim. Čuli smo za tebe, baćuška, čuli. Sinčića sam, djetešce, sahranila, pa mi rekoše: »Otiđi, Nastasjuška, i ovamo, to jest vama, golube, vama«. I došla sam, sinoć sam bila na bdijenju, a danas me evo i vama.

— Što naričeš?

— Sinčića mi je žao, baćuška, bio je u trećoj godini, tri mu je mjeseca falilo do tri godine. Zbog sinčića patim, oče, zbog sinčića. Ostao nam posljednji sinčić, bilo ih je četvero u mene i Nikituške, ali u nas se ne drže dječica, ne drže, željeni, ne drže. Tri sam sahranila, i nisam mnogo žalila za njima, a ovoga sam posljednjeg sahranila, i ne mogu da ga zaboravim. Baš kao da stoji preda mnom, ne odlazi. Dušu mi je ispio. Pogledam na njegovo rublje, na košuljicu ili na cipelice, pa počnem jaukati. Razložim, što je iza njega ostalo, svaku

stvarčicu njegovu, pogledam u njih i zajaučem. Kažem Nikituški, mužu naime svome: »Puštaj me, gazda, da idem na hodočašće.« On je kirijaš, nismo siromašni, oče, nismo siromašni, sami kirijašimo, imamo svoje i konje i kočije. I našto nam sad dobro? Opijati se počeo, otkako mene nema. Nikituška naime moj, iako je, istina, i prije to činio; jer tek što se maknem, on već podliježe. Sad se i ne brinem za nj. Već je evo treći mjesec, kako sam otišla od kuće. Zaboravila sam, zaboravila na sve i ni o čemu neću da mislim: jer što će mi on sad? Prekinula sam s njim, prekinula, sa svima prekinula. I bar da sad ne vidim svoje kuće i sve svoje dobro, te da ne vidim uopće ništa.

— Čuj, majko, — progovori starac — jednom je u davnoj starini neki veliki svetitelj spazio u crkvi isto takvu tužnu majku, koja je također plakala za svojim sinom, za jedincem, koga je također prizvao gospod. »Zar ne znaš«, reče joj svetitelj, »koliko šu ta djeca slobodna pred prijestolom božjim? I čak, nitko nije slobodniji od njih u carstvu nebeskom. Ti si nam, gospode, darovao život, govore oni bogu, i jedva što smo ga ugledali, a ti nam ga opet uze. I tako slobodno mole i prose, da im gospod odmah daje anđeoski čin. I zato se i ti ženo«, reče svetitelj, »raduj, a ne plači, jer se i tvoj sin nalazi sada kod gospoda u zboru anđela njegovih«. Eto što reče u prastara vremena veliki svetitelj ženi, koja je plakala. Zato, znaj i ti, majko, da i tvoj sin sigurno stoji sad pred prijestolom gospodnjim i raduje se i veseli se i moli se za te bogu. Ne plači zato ni ti, već se raduj.

Žena ga slušaše oborene glave, podupirući rukom obraz. Zatim duboko uzdahnu.

— Isto me je tako tješio i Nikituška, govoreći mi od riječi do riječi kao i ti: »Luda li si«, kaže, »što plačeš, sad sinčić naš sigurno pjeva kod gospoda boga s anđelima«. Tako mi govori, a i sam plače, vidim, plače kao i ja. Znam, velim, Nikituška, a gdje bi i bio, ako ne kod gospoda boga, ali tek nije sad ovdje s nama, Nikituška, nema ga, uz mene naime, kao što je prije bio. Samo da mi je da pogledam u njega jedan jedini put, tek jedan jedini put, da mi je pogledati u njega, i ne bih prilazila njemu, ni riječi ne bih progovorila, utajila bih se u kutu, samo da mi ga je vidjeti jedan trenutak, da ga čujem, kako se igra u dvorištu, te da dođe kao nekad i vikne svojim glasićem:

»Majo, gdje si?« Tek da mi je čuti jedan jedini put, kako potrči sobom svojim nožicama, svega jedan jedini put, svojim nožicama tup-tup, i tako brzo, brzo, kako je, sjećam se, nekad trčao meni, vikao i smijao se, tek jedan jedini put, da mi je njegove nožice čuti, čuti i poznati. Ali njega nema, baćuška, nema i nikad ga neću čuti. Evo njegov pojasić, a njega nema i nikad ga više neću vidjeti, neću čuti!

Ona izvadi ispod pazuha malen gajtanski pojasić svog sina i, tek što ga je ugledala, odmah se zatresla od plača, pokrila oči prstima, kroz koje odjedamput potekoše suze potokom.

— A to — progovori starac — to starodrevna »Rahila plače za djecom svojom i neće se utješiti, jer ih nema«, i takva je vama majkama na zemlji sudbina dosuđena. I nemojte se tješiti, i ne treba da se tješiš, ne tješi se, plači, samo se svaki put, kad zaplačeš, neprestano sjećaj, da je sinčić tvoj — jedan od anđela božjih, te da odavle gleda na tebe i vidi tebe i veseli se suzama tvojim, pokazujući gospodu bogu na suze tvoje. I još ćeš dugo plakati tim velikim majčinim plačem, ali on će se naposljetku, pretvoriti u tihu radost, i gorke suze tvoje bit će tek suze tihog veselja i čišćenje srca, što spasava od grijeha. A sinčića tvoga pomenut ću za pokoj duše, kako se zvaše?

— Aleksej, baćuška.

— Milo ime. Imenjak Alekseja, čovjeka božjeg?

— Božjeg, baćuška, božjeg, Alekseja, čovjeka božjeg!

— Kakav svetitelj! Pomenut ću, majko, pomenuti i tugu ću tvoju pomenuti u molitvi, i muža ću tvoga za zdravlje njegovo pomenuti. Samo je grehota, što ga ostavljaš. Odlazi mužu i čuvaj ga. Odonud će vidjeti sinčić tvoj, da si ostavila oca njegova i zaplakat će zaradi vas: i zašto dakle da mutiš njegovo blaženstvo? Ta on je živ, živ, jer duša živi dovijeka, i premda nije u kući, on boravi nevidljiv uz vas. Kako će doći, kad vas, oca i mater, neće naći zajedno? Ti sad o njemu sanjaš i mučiš se, a onda će on poslati tebi blage sne. Idi mužu, majko, još danas idi.

— Idem, rođeni, na tvoju riječ idem. Srce si mi razumio. Nikituška moj, Nikituška, čekaš me, golube, čekaš, — otpoče žena naricati, ali se starac već bio obratio jednoj vrlo oronuloj starici, koja je bila odjevena kao građanka, a ne kao poklonica. Po očima njenim vidjelo se, da ima nekakva posla, te da je došla nešto da saopći. Reče, da

je podoficirska udovica iz blizine, upravo iz našega grada. Sinčić njen, Vasenjka, služio je negdje kod komesarijata, te je otišao u Sibir, u Irkutsk. Dvaput je odonud pisao, a sad je već godina dana, kako ne piše. Ona se raspitivala za nj, ali zapravo i ne zna, gdje da se raspita.

— Onomad mi neprestano govorila Stepanida Iljinična Bedrjagina, bogata trgovkinja: uzmi, kaže, Prohorovna, i zapiši, kaže, sinka tvoga u čitulju, odnesi u crkvu i pomeni za pokoj duše. Duša će njegova, kaže, zajadikovati, i on će ti napisati pismo. I to je, kaže Stepanida Iljinična, kao sigurno, mnogoput ispitano. Ali ja ipak sumnjam. Svjetlosti ti naša, je li to istina, i da li će tako biti dobro?

— I ne misli na to. Sramota je i pitati. A kako je i moguće da živu dušu pominje, pa još rođena mati, kao mrtvu! To je veliki grijeh, sličan vračanju, i samo ti se zbog neznanja tvoga oprašta. Bit će bolje, pomoli se carici nebeskoj, brzoj zaštitnici i pomoćnici, za njegovo zdravlje, a tebi da oprosti zbog pogrešna mišljenja tvoga. I, evo, što ću ti još reći, Prohorovna: ili će se naskoro sin tvoj tebi vratiti ili će ti sigurno poslati pismo. To treba da znaš. Odlazi, i odsada budi mirna. Živ je tvoj sin, kažem ti.

— Dragi naš, nagradio te bog, dobrotvoru naš, molitelju za sve nas i za grijehe naše.

A starac je već spazio u gomili dva žarka pogleda, što gledahu prema njemu, iznurene, naoko sušičave, iako još mlade seljanke. Ona je gledala šutke, oči njene kao da su nešto molile, no ona kao da se bojala da pristupi.

— Što tebe donese, rođena?

— Oslobodi dušu moju, rođeni — izusti ona i tiho i polagano, te pade na koljena i pokloni mu se do nogu. — Zgriješila sam, oče rođeni, bojim se svoga grijeha.

Starac sjede na najnižu stepenicu, žena mu se primače, ostajući i dalje na koljenima.

— Udovica sam već treću godinu — otpoče ona polušaptom i gotovo dršćući. — Teško mi je bilo s mužem, bio je star i strašno me izbio. On se razbolio i leži; mislim, gledam u njega: a ako ozdravi, opet se digne, što onda? I tada mi pada na pamet baš ta misao!

— Stani — reče starac i primače svoje uho tik do njenih usana. Žena produži tihim šapatom, tako da se nije moglo gotovo ništa

razabrati. Svršila je brzo.

— Treća godina? — zapita starac.

— Treća. Isprva nisam na to mislila, a sad sam počela pobolijevati, tuga me pritisla.

— Jesi li iz daleka?

— Preko pet stotina vrsta odovud.

— Jesi li kazala na ispovijedi?

— Kazala sam, dvaput sam kazala.

— Pripustiše li te pričesti?

— Pripustiše. Bojim se; bojim se smrti.

— Ničega se ne boj, i nikad se ne boj, i ne tuguj. Samo neka se pokajanje ne izgubi u tebi — i sve će bog oprostiti. Nema toga grijeha, niti ga može biti na cijeloj zemlji, koji ne bi bog oprostio iskrenu pokajniku. Pa čovjek ne može nikako ni učiniti tako velik grijeh, koji bi iscrpio bezgraničnu ljubav božju. Zar može postojati takav grijeh, koji bi premašio božju ljubav? Vodi samo brigu o kajanju, neprekidno, a strah odagnaj sasvim. Vjeruj, da te bog ljubi toliko, koliko i ne misliš, makar da si i grešna, ljubi te on i u grijehu tvome. Davno je rečeno, jednom pokajniku više se raduju na nebesima, nego desetorici pravednika. Idi i ne boj se. Na ljude se ne srdi, a zbog uvreda se ne ljuti. Pokojniku oprosti sve u srcu svome, čime te je uvrijedio i pomiri se s njim istinski. Ako se kaješ, onda i ljubiš. A ako budeš ljubila, onda si već božja... Ljubavlju se sve kupuje, sve spasava. Kad sam se već ja, čovjek isto tako grešan kao i ti, sažalio nad tobom, i požalio te, kako ne bi bog. Ljubav je tako neprocijenjeno blago, da možeš za nju sav svijet kupiti, i ne samo svoje, nego još i sve tuđe grijehe iskupiti. Odlazi i ne boj se.

On je još triput prekrsti, skinu sa svog vrata ikonicu i objesi o njezin. Ona mu se šutke pokloni do zemlje. On se podiže i veselo pogleda u jednu zdravu ženu s dojenčetom u naručju.

— Iz Višegorja, dragi.

— I šest si vrsta odavle s djetetom preprtila. Što želiš?

— Dođoh, da te vidim. Ja sam već dolazila tebi, zar si zaboravio? Nije u tebe baš veliko pamćenje, kad si me već zaboravio. Rekoše kod nas, da si bolestan, mislim, pa što, idem, samo da ga vidim: i sad te vidim, pa kakav si mi ti bolesnik? Još ćeš dvadeset godina

proživjeti, zbilja, neka je bog s tobom! I zar ih je malo, koji se za te mole, pa da boluješ?

— Hvala ti za sve, draga.

— Ovom zgodom zamolit ću te za jednu sitnicu: evo šezdeset kopjejaka, podaj ih, dragi, onoj, koja je siromašnija od mene. Pođoh ovamo i mislim: najbolje je, neka on dade, on znade, kojoj će dati.

— Hvala, mila, draga, dobra. Volim te. Zaista ću učiniti. Je li ti to djevojčica u naručju?

— Djevojčica, srce moje, Lizaveta.

— Blagoslovio vas bog obje, i tebe i dijete Lizavetu. Razveselila si, majko, srce moje. Zbogom, mile, zbogom, drage, ljubazne.

I on sve blagoslovi i svima se duboko pokloni.

IV

SUMNJIČAVA DAMA

Dama, vlastelinka, koja bijaše doputovala, promatrajući, kako se on razgovara s prostim narodom i kako ga blagoslivlja, lila je tihe suze i utirala ih maramicom. Bila je to osjetljiva, svjetska dama, puna osjećaja i sklonosti, koje su u mnogočemu bile istinski dobre. Kad je starac naposljetku prišao njoj, dočeka ga zanosno:

— Toliko sam, toliko podnijela, gledajući svu tu dirljivu scenu... — i ona ne dovrši od uzbuđenja. — O, ja razumijem, da vas voli narod, ja lično ljubim narod, želim da ga ljubim, i kako da ne ljubim naroda, našeg divnog, u svojoj veličini prostodušnog ruskog naroda!

— Kako zdravlje vaše kćeri? Vi opet zaželjeste, da sa miom razgovarate?

— O, ja sam uporno molila, preklinjala, spremna sam bila da kleknem i klečim makar tri dana pred vašim prozorima, dok me ne pustite unutra. Dođosmo vama, veliki iscjelitelju, da vam iskažemo svu našu oduševljenu zahvalnost. Ta vi ste moju Lisu izliječili, izliječili sasvim — a čime — time, što ste se u četvrtak pomolili nad njom, položili na nju svoje ruke. Mi smo se požurili, da izljubimo te ruke, da izlijemo naše osjećaje i našu pobožnost.

— Kako izliječio? Ta ona još i sada leži u naslonjaču?

— Ali noćne groznice su sasvim nestale, evo već dva dana, od četvrtka — požuri dama strastveno. — I još više: noge su joj ojačale. Jutros se digla zdrava, svu je noć spavala, pogledajte njeno rumenilo, njene sjajne očice. Dosad je neprestano plakala, a sad se smije, vesela je, radosna. Danas je odlučno zahtijevala, da je postavimo na noge, i prostajala je cijelu minutu sama, bez ičije pomoći. Ona se sa mnom kladi, da će poslije dvije sedmice igrati četvorku. Zvala sam ovdašnjeg liječnika Herzenstubea; on je slegao ramenima i rekao: divim se, ne mogu da pojmim. I vi želite, da vas ne uznemirujemo, da ne letimo ovamo i da vam se ne zahvaljujemo? Lise, zahvali se, zahvali!

Milo, nasmijano lišce Lise odjedamput se uozbilji, ona se podiže u naslonjaču, koliko je mogla, i, gledajući u starca, sklopila pred njim svoje ruke, ali ne izdrža, već se odjedamput nasmija...

— To se ja njemu smijem, njemu! — pokaza ona na Aljošu, ljuteći se djetinjasto na se, što nije izdržala, nego se nasmijala. Tko bi pogledao u Aljošu, koji je stajao jedan korak iza starca, primijetio bi na njegovu licu, kako mu je odjednom crvenilo oblilo obraze. Oči njegove zasjaše i ugasiše se.

— Alekseju Fjodoroviču, ona ima poruku za vas. Kako vaše zdravlje — produži mamica, okrenuvši se iznenada Aljoši i pružajući mu svoju prekrasnu ruku u rukavici. Starac se osvrnu i odjedamput pažljivo pogleda u Aljošu. Ovaj se primače Lisi i smješkajući se nekako čudno i nevješto pruži joj ruku. Lise se uozbilji.

— Katarina Ivanovna šalje vam po meni evo ovo — i preda mu malo pisamce. — Ona vas usrdno moli, da joi dođete, ali što prije, što prije, i da je ne varate, nego da svakako dođete.

— Ona me moli, da dođem? njoj, ja... A zašto? — promrmlja Aljoša u veliku čudu. Lice njegovo dobi odjedamput sasvim zabrinut izraz.

— O, sve zbog Dmitrija Fjodoroviča i... svih tih posljednjih događaja — razjasni mamica brzo. — Katarina Ivanovna ustavila se sad na jednoj odluci... i zato se mora svakako s vama vidjeti... zašto? Dakako da ne znam, ali je ona molila, što je moguće prije. I vi ćete to učiniti, sigurno ćete učiniti, jer to vam, štoviše, kršćanski osjećaj nalaže.

— Ja sam je vidio svega tek jedamput — produži Aljoša u istoj nedoumici.

— O, to je takvo uzvišeno, takvo nedostiživo stvorenje! I već samo zbog svojih patnja... Zamislite, što je podnijela, što sad podnosi, zamislite, što je čeka... sve je to strašno, strašno!

— Dobro, doći ću — odluči Aljoša, pročitavši žurno kratko i zagonetno pisamce, u kome, osim usrdne molbe, da dođe nije bilo nikakva objašnjenja.

— Ah, kako će to biti od vas ljubazno i divno — odjedamput poviče Lise u oduševljenju. — A ja kažem mami: ni za živu glavu neće poći, on ispašta. Kako ste, kako ste prekrasni! Ta uvijek sam mislila, da ste prekrasni, i milo mi je, što vam mogu to sada reći!

— Lise! — reče mamica poučno, ali i osmjehnuvši se istodobno.

— Vi ste i nas zaboravili, Alekseju Fjodoroviču, baš nikako nećete nama: a, međutim, Lise mi je već dvaput rekla, da joj je samo uz vas lijepo. — Aljoša podigne oborene oči, opet iznenada pocrvenje i opet se odjedamput osmjehnu, ni sam ne znajući zašto. Uostalom, starac ga nije više motrio. On se upustio u razgovor s pridošlim kaluđerom, koji je, kako već spomenusmo, pored Lisina naslonjača iščekivao njegov izlazak. Bio je to, kako se vidjelo, jedan od najprostijih kaluđera, to jest prosta zvanja, uska, kruta pogleda na svijet, ali pun vjere i na svoj način tvrdoglav. Reče, da je od nekud s daleka sjevera, iz Obdorska, od svetog Silvestra, iz jednog siromašnog manastira, u kome ima svega devet kaluđera. Starac ga blagoslovi i pozva, neka mu dođe u ćeliju, kad god zaželi.

— Kako se vi usuđujete činiti ovakve stvari? — zapita iznenada kaluđer, pokazivajući važno i dostojanstveno na Lisu. On je ciljao na njeno »iscjeljenje«.

— O tome je, dakako, još rano govoriti. Olakšanje nije još potpuno iscjeljenje i ono je moglo nastati i iz drugih uzroka. Ali, ako je što i bilo, nije bilo ničijom moći, osim jedino božjom voljom. Sve je od boga. Posjetite me, oče, — nadoveza on kaluđeru — jer ne mogu u svako doba; bolestan sam i znam, da su moji dani izbrojeni.

— O, ne, ne, neće nam vas bog oduzeti, vi ćete poživjeti još dugo, dugo — uskliknu mamica. — Pa i od čega bolujete? Vi izgledate tako zdravi, veseli, sretni.

— Meni je danas mnogo lakše, ali unaprijed znam, da će to tek minutu potrajati. Ja svoju bolest sad točno poznam. Ako vam se činim tako veseo, niste me mogli nikad i ničim toliko obradovati, koliko tom primjedbom. Jer ljudi su stvoreni za sreću, i tko je potpuno sretan, taj može sebi otvoreno reći: »Ja sam ispunio zavjet božji na ovoj zemlji.« Svi pravednici, svi sveti, svi sveti mučenici, svi su bili sretni.

— O, kako govorite, kakve smione i uzvišene riječi — poviče mamica. — Rečete i kao da probodete. A sreća međutim, sreća — gdje je ona? Tko može za se reći, da je sretan? O, kad ste već bili toliko dobri, te dopustili, da vas danas još jedamput vidimo, saslušajte onda sve, što vam prošli put nisam kazala, što nisam smjela da vam kažem, sve, od čega patim i to odavno, odavno! Ja patim, oprostite mi, ja patim... I ona, obuzeta nekim vrelim i bujnim osjećajem, sklopi pred njim ruke.

— Zbog čega zapravo?

— Ja patim... zbog nevjerovanja...

— Zbog nevjerovanja u boga?

— O, ne, ne, na to ne smijem ni pomisliti: ali budući život — to je takva zagonetka! I nitko, baš nitko na nju ne odgovara! Slušajte, vi ste iscjelitelj, vi ste poznavalac duše čovječje; ja, dakako, ne smijem računati na to, da mi potpuno vjerujete, ali vas uvjeravam najsvečanije, da sad ne govorim iz lakoumnosti i da me ta misao o budućem, zagrobnom životu uzbuđuje i dovodi do patnje, do užasa i straha... I ne znam, na koga da se obratim, a niti sam se usudila cijelog života... I eto, sad sam se osmjelila i obraćam se na vas... O, bože, kakvom ćete me sad držati! — I ona pljesnu rukama.

— Neka vas ne uznemiruje moje mišljenje — odgovori starac. — Ja potpuno vjerujem u iskrenost vaše tuge.

— O, koliko sam vam zahvalna! Vidite, ja zažmirim i mislim: ako svi vjeruju, otkuda to? A ovdje uvjeravaju, da sve to dolazi najprije od straha pred strašnim pojavama prirode i da svega toga nema. Pa što, mislim, cio sam život vjerovala — umrijet ću i odjedamput nema ničega, i jedino će »izrasti čičak na grobu«, kako sam čitala u jednog pisca. To je strašno! Čime ću, čime vratiti vjeru? Uostalom, ja sam vjerovala jedino kad sam bila malo dijete, mehanički, ne misleći ni o čemu. Čime će se, čime to dokazati, i ja sam došla sad, da se ničice

bacim pred vas i da vas zamolim za to. Pa ako propustim ovaj slučaj — neće mi više nitko cijelog života odgovoriti. Čime dokazati, čime uvjeriti? O, moje nesreće! Stojim i svud vidim, da je svima svejedno, gotovo svima, nitko se o tome sad ne brine, a ja jedina ne mogu izdržati! To je ubijanje, ubijanje!

— Naravno, da je ubijanje! Ali se tu ne da ništa dokazati, može se jedino uvjeriti.

— Kako? Čime?

— Iskustvom djelotvorne ljubavi. Postarajte se da ljubite svoje bližnje djelotvorno i neprekidno. Prema tome, ukoliko ćete uspijevati u ljubavi, uvjeravat ćete se o postojanju boga i o besmrtnosti svoje duše. Ako stignete do potpuna samoodricanja u ljubavi prema bližnjemu, onda ćete već nesumnjivo uzvjerovati i, štoviše, nikakva sumnja neće moći ući u vašu dušu. To je prokušano, to je točno.

— Djelotvorne ljubavi? Eto i opet pitanja, i to takva pitanja, takva pitanja! Vidite: ja toliko ljubim čovječanstvo, da, vjerujete li mi, kadšto sanjam da ostavim sve, sve što imam, da ostavim Lise i odem u milosrdne sestre. Zažmirim, mislim i sanjam, i u tim trenucima osjećam u sebi nesavladivu snagu. Nikakve rane, nikakve gnojne ozljede ne bi me mogle uplašiti. Ja bih prevezivala i ispirala vlastitim rukama, bila bih dvorilja tih patnika i spremna da ljubim te rane.

— Pa i to je već mnogo i dobro, što vaš razum sanja o tome, a ne o nečem drugom. Malo pomalo, i nehotice ćete zbilja učiniti kakvo dobro djelo.

— Jest, a da li bih mogla dugo živjeti takvim životom? — vatreno i gotovo izvan sebe produži dama. — To je najvažnije pitanje. To je najteže moje pitanje. Ja zažmirim i pitam sama sebe: da li bih dugo izdržala na tom putu? Ako bolesnik, čije rane ispireš, ne odgovori odmah zahvalnošću, nego te, naprotiv, stane mučiti svojim kapricama, ne cijeneći i ne opažajući tvoje čovjekoljubive službe, počne se izdirati na tebe, grubo zahtijevati i dapače tužiti se bilo kakvoj vlasti (što često čine oni, koji mnogo pate) — što onda? Hoće li se produžiti tvoja ljubav ili neće? I eto, zamislite, ja sam to već s jezom riješila: ako ima štogod, što bi moglo odmah ohladiti moju »djelotvornu« ljubav prema čovječanstvu, onda je to jedino ta nezahvalnost. Jednom riječi, ja sam radnik za plaću, smjesta

zahtijevam plaću, to jest, pohvalu i plaću, ljubav za ljubav. Inače nisam u stanju nikoga ljubiti!

Ona se nalazila u nastupu najiskrenijeg samobičevanja i, svršivši, pogleda s izazivačkom odlučnošću starca.

— To je na dlaku tako, kako mi pričaše, uostalom vrlo davno jedan liječnik, — primijeti starac. — On je bio već postariji čovjek i nesumnjivo mudar. Govorio je isto tako iskreno, kao i vi, iako šaleći se, ali šaleći se tužno; ja, reče on, ljubim čovječanstvo, ali se divim sam sebi: što više ljubim čovječanstvo uopće, to manje ljubim ljude — pojedince, to jest, svakog za se, kao odijeljenu ličnost. U mašti dolazio sam, kaže, često do neobičnih misli o službi čovječanstvu i možda bih zaista pošao bio na križ za ljude, kad bi se to iznenada zatražilo, a međutim nisam bio u stanju da proživim ni dva dana s nekim u sobi, što znam iz iskustva. Jedva što je blizu mene, njegova ličnost već guši moje samoljublje i sužava moju slobodu. Za dan i noć mogao sam, štoviše, najboljeg čovjeka zamrziti: jednog zato, što dugo jede za ručkom, drugog zato, što ima kihavicu, pa se neprestano useknjuje. Ja sam, veli, postajao neprijatelj ljudima, čim bi me se dotakli. Zato se uvijek dešavalo ovo: što sam više mrzio ljude — pojedince, to je vatrenija bivala moja ljubav prema čovječanstvu uopće.

— Ali što da se radi? Što da se radi u tom slučaju? Tu bi čovjek morao očajavati.

— Ne, već je i to dovoljno, što se zbog toga lomite. Učinite, što možete, pa će vam se upisati u dobro. Vi ste već mnogo učinili, jer ste mogli sami sebe spoznati tako duboko i iskreno. Ako ste i sad sa mnom govorili tako iskreno zbog toga, da bi, kao sad od mene, dobili za vašu iskrenost jedino pohvalu, onda dakako, nećete ni do čega dotjerati u djelima djelotvorne ljubavi, jer će sve ostati tek u vašim snovima i vaš će život proći kao priviđenje. Onda ćete, razumije se, zaboraviti i na budući život, te ćete se na koncu sami sobom nekako utješiti.

— Vi ste me smoždili! Tek sad sam, eto u ovom trenutku, dok ste govorili, shvatila, da sam zaista iščekivala, samo da vi pohvalite moju iskrenost, kad sam vam pričala o tome, kako neću moći podnijeti nezahvalnosti. Vi ste meni prikazali mene, vi ste me uhvatili i meni objasnili mene!

— Govorite li istinu? I, sad, poslije toga vašeg priznanja, vjerujem, da ste iskreni i dobra srca. Ako ne postignete sreću, uvijek se sjećajte, da ste na dobrom putu i potrudite se, da s njega ne skrenete. Glavno je, klonite se laži, svake laži, a osobito ne lažite sebi samoj. Motrite svoju laž i promatrajte se u njoj svaki sat, svaku minutu. Klonite se također gađenja, kako prema drugima, tako i prema sebi: ono, što vam se u nutrini vašoj čini ružno, čisti se već samim tim, što ste to u sebi spazili. Straha se također klonite, iako je strah tek posljedica kojekakvih laži. Ne strašite se nikad svoje vlastite malodušnosti pri traženju ljubavi, štoviše, ne bojte se čak ni ružnih vaših postupaka pritom. Žalim, što vam ne mogu reći ništa utješljivije, jer je ljubav djelotvorna, u poređenju s ljubavlju uobraženom, stvar surova i zastrašujuća. Ljubav uobražena žudi za brzim djelom, koje odmah zadovoljava i u koje svi treba da gledaju. To zaista dovodi dotle, da čak i život daju, samo da ne potraje dugo, da se što prije svrši, kao na pozornici, te da svi gledaju i hvale. A djelotvorna ljubav — to je rad i izdržljivost, a za neke gotovo cijela nauka. Ali vam proričem, da ćete u onom istom trenutku, kad budete s užasom gledali, kako, uza sve vaše naprezanje, ne samo da se niste približili cilju, nego se, štoviše, od njega udaljujete — vi ćete u onom istom trenutku, to vam proričem, iznenada dostići i ugledati nad sobom čudotvornu moć gospoda, koji vas je cijelo vrijeme ljubio i cijelo vrijeme na, tajanstven način vodio. Oprostite mi, što ne mogu duže ostati s vama, čekaju me. Do viđenja.

Dama je plakala.

— Lise, Lise, ta blagoslovite je, blagoslovite! — usplahiri se ona odjedamput.

— A ona ne zaslužuje, da je volite. Vidio sam, kako se cijelo vrijeme šalila — reče starac šaljivo. — A zašto ste cijelo vrijeme ismijavali Alekseja?

A Lise se doista cijelo vrijeme nestašno šalila. Ona je već odavna, još prošli put primijetila, da se Aljoša pred njom zbunjuje i nastoji da ne gleda u nju, i to ju je počelo silno zabavljati. Ona je neprekidno čekala i hvatala njegov pogled: ne mogavši izdržati njena pogleda, koji je bio oštro uprt u nj, Aljoša je malo pomalo i nehotice, neodoljivom silom, sam pogledao u nju, a ona bi mu se odmah nasmiješila pobjedničkim osmijehom ravno u oči. Aljoša se zbunjivao

i ljutio još jače. Naposljetku se posve okrenuo i sakrio za starčeva leđa. Poslije nekoliko minuta on se ponovo, vučen istom onom neodoljivom silom, okrenuo da vidi, da li gleda u njega ili ne gleda, i spazi, da Lise, koja se bila gotovo sasvim nagnula iz naslonjača, gleda u nj sa strane i napeto čeka, kad će opet pogledati u nju; a kad je uhvatila njegov pogled, prsnula je u takav smijeh, da ni starac nije mogao više izdržati!

— A zašto ga vi, vragoljanko, nagonite, da se stidi?

Lise naglo i sasvim neočekivano pocrvenje, sijevnu očima, lice joj se strašno uozbilji, i, ona žaleći se vatreno i s negodovanjem, progovori iznenada brzo, nervozno:

— A zašto je on sve zaboravio? On je mene malenu na rukama nosio i s nama se igrao. Dolazio je da me uči čitati, znate li to? Prije dvije godine, na polasku, govorio je, da neće nikad zaboraviti, da smo vječni prijatelji, vječni, vječni! I on se sad odjedamput boji mene, neću ga valjda pojesti, no? Zašto neće da priđe, zašto neće da razgovara? Zašto ne dolazi nama? Zar ga vi ne puštate: ta mi znamo, da svuda ide. Meni se ne pristoji da ga zovem, on bi se prvi morao sjetiti, ako nije zaboravio. Da, on sad ispašta! A što navukoste na njega tu dugačku mantiju... Ako potrči, past će...

I odjedamput, ne mogavši da se savlada, prekri lice rukom i nasmija se strašno, neodoljivo, svojim dugotrajnim, nervoznim, uzdrhtalim i nečujnim smijehom. Starac ju sasluša sa smiješkom i nježno blagoslovi; a kad ona poče da ljubi njegovu ruku, pritisnu je iznenada na svoje oči i zaplaka:

— Ne srdite se na me, ja sam luda, ništa ne vrijedim... i Aljoša ima možda pravo, posve pravo, što neće da dolazi ovako smiješnom čeljadetu.

— Svakako ću ga poslati — odluči starac.

V

NEKA BUDE, NEKA BUDE

Starac je izbivao iz ćelije svega oko dvadeset i pet minuta. Prošlo je već dvanaest i po, a Dmitrija Fjodoroviča, radi koga se svi skupiše, još nema. Ali na njega gotovo kao da i zaboraviše, pa kad je starac

ponovo ušao u ćeliju, zatekao je svoje goste u najživljem općem razgovoru. U razgovoru su sudjelovali najviše Ivan Fjodorovič i oba jeromonaha. U razgovor se upletao i, kako se činilo, neobično vatreno i Mijusov, ali opet je bio loše sreće: on je očito bio u pozadini i njemu su, štoviše, malo odgovarali, te je ta nova okolnost sama još više pojačala njegovu razdražljivost, koja se neprestano uvećavala. Stvar je u tome, što se on i prije donekle nadmetao s Ivanom Fjodorovičem u znanju, te nije mogao hladnokrvno da podnosi njegovo podcjenjivanje: »Dosada sam bar stajao na čelu svega onog, što je napredno u Evropi, a ovo nas novo pokoljenje apsolutno ignorira«, mišljaše on u sebi. Fjodor Pavlovič, koji je sam zadao riječ, da će sjesti na stolac i zašutjeti, zaista je neko vrijeme šutio, ali je podrugljivim osmijehom pratio svoga susjeda Petra Aleksandroviča, te se očito veselio njegovoj razdražljivosti. On se već odavno spremao da mu se oduži za štošta, i sad ne htjede propustiti prilike. Naposljetku nije mogao da izdrži, nego se nagnuo susjedovu ramenu, te ga poluglasno još jedamput pecnuo:

— A zašto vi odmah ne odoste poslije »ljubazno cjelivaše«, nego pristadoste da ostanete u ovakvu nepristojnu društvu? Sigurno zato, što ste se osjećali poniženim i uvrijeđenim, te ostadoste, kako bi za revanš pokazali svoju pamet. Sad više nećete otići, dok im ne pokažete svoju pamet.

— Vi opet? Baš naprotiv, smjesta ću otići.

— Posljednji, posljednji ćete krenuti! — bocnu ga još jednom Fjodor Pavlovič. To se desilo upravo u onom trenutku, kad se vratio starac.

Prepirka je za jednu minutu prestala, ali starac, sjednuvši na prijašnje mjesto, pogleda sve, kao da ih učtivo poziva, neka produže. Aljoša, koji je proučio gotovo svaki izraz njegova lica, vidio je jasno, da je strašno umoran, te da se svladava. U posljednje vrijeme hvatala ga je nesvijest od iznemoglosti. Gotovo isto takvo bljedilo, kao pred nesvijest, raširilo se i sad po njegovu licu, a usne mu bile problijedile. Ali on očito nije htio raspustiti sastanak; činilo se, kao da je imao neki svoj cilj — ali kakav? Aljoša ga je pažljivo motrio.

— Raspravljamo o najzanimljivijem njihovu članku, — izusti jeromonah Josif, bibliotekar, okrenuvši se starcu i pokazujući na Ivana Fjodoroviča. — Izvode mnogo novog, ali, čini mi se, da ideja

ima dva kraja. Povodom pitanja o crkveno-javnom sudu i opsegu njegova prava odgovorili su novinskim člankom jednoj duhovnoj ličnosti, koja je o tom pitanju napisala cijelu knjigu...

— Nažalost, nisam čitao vašeg članka, ali sam čuo o njemu — odgovori starac, pogledajući pažljivo i oštro u Ivana Fjodoroviča.

— Oni stoje na zanimljivu stajalištu — produži otac bibliotekar — i, kako se čini, u pitanju o crkvenom sudu potpuno odbacuju odvajanje crkve od države.

— To je zanimljivo, ali u kome smislu? — zapita starac Ivana Fjodoroviča.

Ovaj mu naposljetku odgovori, ali ne podcjenjujući — učtivo, kako se još uoči toga bojao Aljoša, već skromno i umjereno, o očitom obzirnošću i, kako se činilo, bez ikakve prikrivene misli.

— Ja polazim sa stajališta, da će to miješanje elemenata, to jest suština crkve i države, uzetih zasebno, biti, dakako, vječno, uza sve to, što je nemoguće i što se neće nikad moći dovesti ne samo u normalne, nego ni u koliku-toliku suglasnost, jer je upravo temelj lažan. Kompromis između države i crkve u takvim pitanjima, kao što je, na primjer, sud, po mom je mišljenju nemoguć u svojoj potpunoj i pravoj suštini. Duhovno lice, kome sam odgovarao, tvrdi, da crkva zauzima točno i određeno mjesto u državi. Ja sam mu, naprotiv, odgovorio, da crkva mora sadržavati sama u sebi cijelu državu, a ne zauzimati u njoj tek jedan ugao, i, ako je sad zbog nečeg to nemoguće, onda ipak mora to, u suštini stvari, biti nesumnjivo istaknuto kao direktan i najglavniji cilj cijelog razvitka kršćanskog društva.

— Sasvim umjesno — čvrsto i nervozno progovori otac Pajsij, šutljivi i učeni jeromonah.

— Najčistije ultramontanstvo[28]! — povika Mijusov, prebacivši nestrpljivo nogu preko noge.

— Eh, pa kod nas i nema gora! — uskliknu otac Josif i, obraćajući se starcu, nastavi: — Oni odgovaraju između ostalog na ova »temeljna i bitna« stajališta svoga protivnika, duhovne osobe, zapamtite to. Prvo: da »nijedna društvena zajednica ne može i ne treba da prisvaja sebi vlast — upravljanja građanskim i političkim pravima svojih članova«. Drugo: da »kaznena i sudbeno-građanska vlast ne mora pripadati crkvi i da se ne slaže s njenom prirodom i kao božanstvene ustanove i kao ljudske zajednice religioznih ciljeva« i, naposljetku, treće: da je »crkva carstvo, koje nije od ovoga svijeta«...

— Najnedostojnija igra riječi za duhovnu osobu! — prekide opet otac Pajsij, ne mogavši da se savlada. — Ja sam čitao tu knjigu, na koju ste vi odgovarali — obrati se on Ivanu Fjodoroviču — i čudio se riječima duhovne osobe, da je »crkva carstvo, koje nije od ovoga svijeta«. Ako nije od ovog svijeta, onda, dakle, ne može nikako ni biti na zemlji. U svetom evanđelju nisu riječi »koje nije od ovog svijeta« upotrebljene u tom smislu. Nezgodno je igrati se takvim riječima. Gospod naš Isus Krist baš je i došao da osnuje crkvu na zemlji. Carstvo nebesko nije, razumije se, od ovoga svijeta, nego je na

nebu, ali u njega se ne ulazi drugačije nego kroz crkvu, koja je osnovana i ustanovljena na zemlji. I po tome su svjetski kalamburi u tom smislu nezgodni i nedostojni. Crkva je zaista carstvo, i ono je određeno da vlada i pod kraj svoj mora se nesumnjivo javiti kao carstvo na svoj zemlji — što nam je obećano...

On odjedamput zašutje, kao da se suzdržava. Ivan Fjodorovič saslušao ga je s poštovanjem i pažljivo, a zatim, obraćajući se starcu, produži neobično mirno, ali spremno i dobrodušno, kao i maločas.

— Sva je misao moga članka u tome, da se u stara vremena za prva tri vijeka kršćanstva, javljalo kršćanstvo na zemlji jedino kao crkva i da je bilo jedino crkva. Kad je rimska poganska država poželjela postati kršćanskom, desilo se nesumljivo tako, da je ona, postavši kršćanskom, uključila u sebe jedino crkvu, ali je sama ostala i nadalje kao i dosele državom poganskom u vrlo mnogim funkcijama. U suštini moralo se nesumnjivo tako i dogoditi. Ali u Rimu, kao u državi, ostalo je i suviše mnogo od civilizacije i mudrosti poganske, kao što su, primjerice, čak i sami ciljevi i temelji države. Kristova pak crkva, ušavši u državu, bez sumnje nije mogla ustupiti ništa od svojih temelja, onoga kamena, na kome je stajala, i nije mogla da ide ni za čim drugim osim za svojim ciljevima, koje joj je jedamput zauvijek čvrsto postavio i pokazao sam gospod, a među ostalim: pretvoriti cio svijet, dakle, i cijelu staru pogansku državu u crkvu. Na taj način (to jest s obzirom na ciljeve budućnosti) ne mora crkva da traži sebi određeno mjesto u državi, kao »svaka društvena zajednica« ili kao »ljudska zajednica religioznih ciljeva« (kako se izražava o crkvi pisac, kome odgovaram), već naprotiv, morala bi se država na zemlji najzad potpuno pretvoriti u crkvu i ne biti ništa drugo nego crkva i ukloniti sve svoje ciljeve, koji se ne podudaraju s crkvenim. Sve to neće nju ni najmanje poniziti, neće joj oduzeti ni časti, ni slave velike države, ni slave gospodara njenih, nego će je jedino svesti s lažna, još poganskog i pogrešna puta na pravilan i istinit put, koji jedini vodi njenim ciljevima. Eto zašto bi pisac knjige o Osnovima crkveno-svjetovnog suda sudio pravilno, kad bi, zahtijevajući i predlažući te osnove, gledao pravilno na njih kao na vremeniti, još neophodni kompromis u naše grešno i nesređeno vrijeme, i ništa više. Ali čim se pisac tih osnova usuđuje da izjavi, da

su osnove, što ih predlaže i od kojih je neke maločas nabrojio otac Josif — osnove nepokolebljive, stihijske i vječne, onda već ide ravno protiv crkve i svetog, vječnog i nepokolebljivog njenog predodređenja. To je eto, cio moj članak, potpun njegov konspekt.

— To jest u dvije riječi — progovori opet otac Pajsij, naglašujući svaku riječ — po drugim teorijama, koje su i suviše objašnjene u našem devetnaestom vijeku, morala bi se crkva preporoditi u državu, iz nižeg u viši oblik, pa da zatim u njoj iščezne, ustupajući mjesto nauci, duhu vremena i civilizaciji. A ako neće to, nego se protivi, onda joj se daje u državi za to tek kao neki kutić, a i taj pod nadzorom — i to posvuda u naše vrijeme, u svim suvremenim evropskim državama. Po ruskom shvaćanju i uzdanju ne treba da se crkva preporodi u državu, kao iz nižeg u viši tip, već naprotiv, mora država svršiti time, da se udostoji i postane jedino crkvom i ničim drugim. Tako neka bude, neka bude!

— Pa, priznajem, vi ste me sad donekle ohrabrili — osmjehnu se Mijusov, prebacivši opet nogu preko noge. — Koliko razumijem, to je dakle oživotvorenje nekakva ideala, beskonačno dalekog, o drugom Kristovu dolasku. Kako želite. Prekrasna utopijska mašta o nestanku ratova, diplomata, banaka itd. Nešto čak nalik na socijalizam. A ja sam mislio, da je sve to ozbiljno i da će crkva sada suditi na primjer u kaznenim stvarima, osuđivati na šibe i tamnicu, a možda i na smrt.

— Kad bi i sad postojao jedino crkveno-svjetovni sud, crkva ne bi ni sad slala na robiju ili na stratište. Zločin i gledanje na njega, morali bi se tada nesumnjivo promijeniti, dakako, malo pomalo, ne odjedamput i ne odmah, ali ipak dosta brzo... — izusti Ivan Fjodorovič mirno i ne trenuvši očima...

— Govorite li ozbiljno? — zapita Mijusov, pogledavši ga oštro.

— Kad bi sve postalo crkvom, crkva bi izopćila iz svoje sredine zločinca i neposlušnika, a ne bi odsijecala glave — produži Ivan Fjodorovič. — Pitam vas, kamo bi pošao izopćeni? Ta onda bi morao otići ne samo od ljudi, kao sada, nego i od Krista. Jer on bi svojim zločinom ustao ne samo protiv ljudi, već i protiv crkve Kristove. To je i sad tako, dakako, u strogom smislu, ali nije proklamirano, i savjest se današnjeg zločinca vrlo i vrlo često sa sobom pogađa: Ukrao sam, kaže, ali ne ustajem protiv crkve, nisam Kristov neprijatelj«, eto što govore sebi današnji zločinci odreda; ali, onda, kad crkva

zauzme mjesto države, onda bi mu bilo teško reći, osim ako bi poricao crkvu kao takvu na cijeloj zemlji: »Svi se, kaže, varaju, svi se udaljiše, svi su lažna crkva, jedino sam ja, ubojica i lopov — pravedna kršćanska crkva.« Ovo je vrlo teško reći sebi, zato su potrebni golemi uvjeti, prilike, koje se često ne dešavaju. Sad uzmite, s druge strane, gledanje same crkve na zločin: zar se ne mora ono promijeniti nasuprot sadašnjeg, gotovo poganskog i mehaničkog odsijecanja zaraženog člana, kako se danas čini radi zaštite društva, i preobraziti, ali potpuno, a ne lažno, u ideju o ponovnom preporodu čovjekovu, o uskrsnuću i o spasenju njegovu...

— Što je to, što to ima da znači? Opet prestajem shvaćati, — prekide ga Mijusov, — opet nekakvi snovi. Nešto bez oblika, što se ni razumjeti ne može. Kako da se izopći i kakvo izopćenje? Meni se sve čini, da se vi naprosto šalite, Ivane Fjodoroviču.

— Pa zapravo tako je i danas, — progovori iznenada starac i svi se u jedan mah okrenuše prema njemu, — jer kad ne bi danas bilo crkve Kristove, ne bi bilo nikog, tko bi priječio zločinca u njegovu zločinu, i po tome ne bi bilo čak ni kazne za zločin, to jest prave kazne, ne mehaničke, kako rekoste maločas, i koja u većini slučajeva jedino razdražuje srca, već prave kazne, jedino istinite, koja jedina zastrašuje i obuzdava i koja se nalazi u svijesti vlastite savjesti.

— A kako to, dopustite da čujem? — zapita Mijusov sa živom znatiželjom.

— Eto tako — otpoče starac. — Sva ta progonstva na robijaški rad, a nekada i uz batinanje, nikoga ne popravljaju i, što je glavno, nikakva zločinca i ne zastrašuju, i broj zločina ne samo da ne opada, nego što dalje, to više raste. S ovim se morate suglasiti. Izlazi dakle, da društvo nije na taj način nikako zaštićeno, jer iako se odsijeca štetan član mehanički i progoni daleko od očiju, na njegovo se mjesto javlja odmah drugi zločinac, a možda i dva druga. I ako što i čuva društvo, a u naše doba čak i popravlja, i samog zločinca preporađa u drugog čovjeka, to je opet jedino zakon Kristov, koji se otkriva u spoznaji vlastite savjesti. Tek kad vidi svoju krivnju kao sin Kristove zajednice, to jest crkve, on će uvidjeti i krivnju svoju pred društvom, to jest pred crkvom. Na taj način, suvremeni je zločinac u stanju da uvidi svoju krivnju jedino tek pred crkvom, a ne pred

državom. I kad bi sud pripadao društvu, kao crkvi, tada bi ono znalo, koga će vratiti od izopćenih i ponovo primiti. A sad se crkva, jer nema nekakva aktivnog suda, nego jedino mogućnost moralne osude, i sama uklanja od aktivnog kažnjavanja zločinca. Ona ga ne izopćuje od sebe i jedva ako ga ostavlja bez očinske utjehe. I još više, ona čak nastoji da zadrži sa zločincem sve kršćanskocrkvene odnose: pripušta ga crkvenim bogosluženjima, pričesti, daje mu milostinju i postupa s njime više kao sa zatočenikom, nego s krivcem. I što bi bilo sa zločincem, o gospode, kad bi ga kršćansko društvo, to jest crkva, odbacilo, kao što ga odbacuje i isključuje građanski zakon? Što bi bilo, kad bi ga crkva kaznila svojim izopćenjem odmah i svaki put poslije kazne državnog zakona? Ta većeg očajanja ne bi moglo biti, bar za ruskog zločinca, jer ruski zločinci još vjeruju. A, uostalom, tko zna: možda bi se onda desilo nešto strašno: možda bi nestalo vjere u očajničkom srcu zločinčevu, a što onda? Ali crkva kao mati nježna i ljubeća, sama izbjegava aktivnu kaznu, jer je i bez njene kazne krivac i suviše bolno kažnjen državnim sudom, te mora postojati netko, tko će ga požaliti. Ali ga poglavito izbjegava zato, jer je sud crkveni jedini sud, koji ima u sebi istinu, i zbog toga se ne može ni s kakvim sudom u biti i moralno sjediniti, čak ni privremeno sporazumjeti. Tu nema nikakve pogodbe. Inozemni zločinac, kažu, rijetko se kaje, jer ga samo suvremeno učenje utvrđuje u misli, da njegov zločin nije zločin, nego jedino pobuda protiv sile, koja ga nepravedno ugnjetava. Društvo ga izopćuje od sebe sasvim mehanički, silom, koja vlada nad njim i prati to izopćenje mržnjom (tako bar oni sami o sebi u Evropi pričaju) — mržnjom i potpunom ravnodušnošću i omalovažavanjem njegove sudbine, sudbine svoga brata. Na taj način sve se dešava bez i najmanjeg crkvenog sažaljenja, jer u mnogim slučajevima tamo već i nema crkava, nego ostadoše jedino crkvenjaci i veličanstvene crkvene zgrade, a same crkve već odavno teže ondje da prijeđu iz nižeg oblika, kao što je crkva, u viši, kao što je država, pa da u njoj sasvim nestanu. Tako je, čini se, bar u protestantskim zemljama. A u Rimu pak proglašena je već tisuću godina mjesto crkve država. I zato se ondje sam zločinac ne priznaje više članom crkve i, izopćen, očajava. Ako se vrati u društvo, vraća se često s takvom mržnjom, da ga već društvo samo odbacuje od sebe. Čime će se to svršiti,

možete sami prosuditi. Čini se, kao da je u mnogim slučajevima i kod nas isto tako: ali u tome i jest stvar, što kod nas, osim ustanovljenih sudova, postoji povrh toga još i crkva, koja nikada ne prekida sa zločincem, kao s milim i još uvijek dragim sinom svojim, a usto postoji i čuva se, iako tek u mislima, i sud crkveni, koji, iako nije sad aktivan, ipak još uvijek živi za budućnost, ma i u mašti, te ga nesumnjivo i sam zločinac priznaje instinktivno u svojoj duši. Opravdano je i to, što je ovdje malo prije rečeno, da bi onda, kad bi zaista nastao sud crkveni i u svojoj moći, to jest, kad bi se cijelo društvo pretvorilo samo u crkvu, sud bi crkveni ne samo utjecao na popravak zločinca tako, kako sad nikad ne utječe, nego bi se možda i broj zločinaca zbilja smanjio do nevjerojatnosti. A crkva bi, nema sumnje, shvaćala budućeg zločinca i budući zločin u mnogim slučajevima sasvim drukčije, nego sada, te bi bila u stanju primiti izopćenog, spriječiti onog, koji snuje zločin, i preporoditi paloga. Istina, — osmjehnu se starac, — zasada nije još ni samo kršćansko društvo gotovo i stoji tek na sedmorici pravednika; ali kako njih još uvijek ima, ono ostaje nepokolebljivo, očekujući svoj potpuni preobražaj iz društva, kao zajednice, još gotovo poganske, u jedinstvenu, svjetsku i vladajuću crkvu. Tako neka bude, neka bude, makar i u vječnosti, jer je ipak jedino tomu suđeno, da se zbude! I ništa neka nas ne bune vremena i rokovi, jer je tajna vremena i rokova u mudrosti božjoj, u predviđanju njegovu i u ljubavi njegovoj. I što po računu ljudskom može da je još daleko, to po predodređenju božjem možda već stoji pred svojom pojavom, pred vratima. Ovo posljednje neka bude, neka bude!

— Neka bude! Neka bude! — pobožno i surovo ponovi otac Pajsij.

— Čudno, neobično čudno! — izusti Mijusov, ne toliko ljutito, koliko s nekim pritajenim negodovanjem.

— A što vam se čini toliko čudno? — upita otac Josif oprezno.

— I što to zapravo treba da znači? — usklikne Mijusov, kao da je odjedamput iz njega provalilo. — Uklanja se na zemlji država, a crkva podiže na stepen države! To nije ultramontanstvo, to je arciultramontanstvo! O tome nije sanjao ni papa Grgur Sedmi![29]

— Sasvim obratno izvoljevajte shvatiti! — progovori otac Pajsij strogo, — ne preobraća se crkva u državu, to razumijte. To je Rim i njegova sanjarija. To je treća đavolova napast! Već naprotiv, država se pretvara u crkvu, uzdiže se do crkve i postaje crkvom na cijeloj zemlji — što je sasvim oprečno i ultramontanstvu i Rimu i vašem tumačenju, a to je veliko predodređenje pravoslavlja na zemlji. Od Istoka će ova zvijezda zasjati.

Mijusov zašutje važno. Cijela njegova pojava izražavaše neobično vlastito dostojanstvo. Nadmeno uslužan osmijeh pokaza se na njegovim usnama. Aljoša je pratio sve silno uzdrhtala srca. Sav taj razgovor uzrujavao ga je do dna duše. On je slučajno pogledao u Rakitina; ovaj je nepomično stajao na svom prijašnjem mjestu do vrata, pažljivo osluškujući i motreći, iako oborenih očiju. Ali po jakom rumenilu na njegovim obrazima dosjetio se, da je i Rakitin uzrujan i, čini se, ništa manje od njega; Aljoša je znao, što je njega uzrujalo.

— Dopustite mi, gospodo, da vam ispričam jedan mali događaj — progovori odjedamput Mijusov uvjerljivo i nekako osobito dostojanstveno. — Jedamput u Parizu, prije nekoliko godina, a odmah nekako poslije prosinačkog prevrata[30], kad sam bio kod jednoga svog poznanika, tada vrlo važne i moćne osobe, susretoh se kod njega s jednim prezanimljivim gospodinom. Taj individuum nije bio, da kažem, špijun, nego nešto kao upravitelj čitave komande političkih špijuna — svoje vrste prilično utjecajna služba. Ugrabivši priliku, ja sam se, iz neobične radoznalosti, razgovarao s njim; a kako nije bio primljen kao poznanik, već kao podčinjeni činovnik, koji je podnosio neke vrste izvještaje, te, videći, kako me je primio njegov pretpostavljeni, udostojio me je svojom iskrenošću — ali, razumije se, u izvjesnoj mjeri, to jest, bio je više uljudan, nego iskren, kako to Francuzi umiju biti, to više, što je vidio, da sam stranac. Ali sam ga dobro shvatio. Tema se ticala socijalista-revolucionara, koje su onda, uostalom, progonili. Izostavljajući glavni sadržaj razgovora, navest ću tek jednu jako zanimljivu primjedbu, koja se tom gospodinu slučajno omakla: »Mi se, reče on — uglavnom, svih tih socijalista-anarhista, bezbožnika i revolucionaraca ne bojimo baš tako jako; mi ih pratimo i nama su poznate njihove staze. Ali ima među njima, iako ne mnogo, nekoliko osobitih ljudi: to su oni koji u boga vjeruju i

kršćani, a u isto vrijeme i socijalisti. Eto, tih se najviše bojimo, to su strašni ljudi! Socijalist kršćanin strašniji je od socijalista bezbožnika«. Te su me riječi onda iznenadile, ali sad sam ih se, gospodo, ovdje među vama nekako odjednom sjetio...

— To jest, vi ih primjenjujete na nas, i u nama vidite socijaliste? — otvoreno i bez okolišanja zapita otac Pajsij.

Ali prije nego što se Petar Aleksandrovič i domislio da odgovori, otvoriše se vrata, i uđe Dmitrij Fjodorovič, koji je toliko bio zakasnio. Zapravo ga već nisu ni očekivali, i njegova iznenadna pojava izazva u prvi trenutak čak neko čuđenje.

VI

ZAŠTO ŽIVI TAKAV ČOVJEK

Dmitrij Fjodorovič, mladić od dvadeset i osam godina, bijaše srednje visine i prijatna lica, iako naoko mnogo stariji. Bio je žilav i u njemu se mogla naslućivati velika tjelesna snaga, pa ipak izražavaše njegovo lice nešto bolesno. Lice mu je bilo mršavo, obrazi upali, boja njihova prelijevala se nekakvom nezdravom žutinom. Pokrupne ispupčene crne oči gledale su, iako uporno tvrdoglavo, ipak nekako neodređeno. Čak i onda, kad je bio uzrujan i govorio razdraženo, pogled njegov kao da se nije pokoravao njegovu unutrašnjem raspoloženju, i izražavaše nešto drugo, što ponekad nikako ne odgovaraše sadašnjem trenutku. »Teško je znati, što misli«, govorili su ponekad oni, koji su s njim razgovarali. Druge je, opet, koji su vidjeli u očima njegovim nešto zamišljeno i mrgodno, odjedamput iznenađivao nenadanim svojim smijehom, koji je svjedočio o veselim i nestašnim mislima, koje su ga obuzimale baš u ono vrijeme, dok je gledao tako namrgođeno. Uostalom, izvjesna boležljivost njegova lica bila je u ovom trenutku donekle shvatljiva; svi su znali ili slušali za neobično nemiran »bekrijaški« život, kome se u posljednje vrijeme baš kod nas odavao, kao što je svima bila poznata i ona neobična razdražljivost, do koje je dotjerao, inateći se s ocem zbog prijepornih novaca. Po gradu se pričalo o tome nekoliko anegdota. Istina, on je već bio i od prirode razdražljiv, »promjenljive i nepravilne pameti«, kako se karakteristično izrazio o njemu u jednom društvu

naš mirovni sudac Semjon Ivanovič Kačaljnikov. Ušao je besprijekorno i kicoški odjeven, u zakopčanu kaputu, s crnim rukavicama i cilindrom u rukama. Kao vojnik, koji je nedavno prešao u ostavku, nosio je brkove i sada brijao bradu. Tamnoplava njegova kosa bila je kratko ošišana i na sljepočicama začešljana nekako naprijed. Koracao je odlučno, široko, kao vojnik. Na pragu zastade na trenutak, premjeri sve pogledom, uputi se ravno starcu, prepoznavši u njemu domaćina. On mu se duboko pokloni i zamoli ga za blagoslov. Starac se diže i blagoslovi ga. Dmitrij Fjodorovič ga s poštovanjem poljubi u ruku, te izusti neobično uzbuđeno gotovo razdraženo:

— Oprostite mi velikodušno, što ste morali na mene toliko čekati. Sluga Smrdljakov, koga mi je poslao otac, odgovorio je na moje jasno pitanje o vremenu sastanka, dvaput najodlučnije, da je zakazan u jedan sat. A sad sam odjedamput saznao...

— Ne uznemirujte se, — prekinu ga starac, — ništa zato, malo ste zakasnili, nikakva nesreća...

— Neobično sam vam zahvalan, i manje nisam mogao ni očekivati od vaše dobrote.

Dmitrij Fjodorovič rekao je to kao odrezano, još se jedamput poklonio, a zatim se okrenuo prema svome »baćuški«, te se i njemu isto tako učtivo i duboko poklonio. Vidjelo se, da je već unaprijed razmislio o tom poklonu i smislio ga iskreno, držeći svojom dužnošću, da na taj način izrazi svoje poštovanje i dobre namjere. Fjodor Pavlovič, iako se neočekivano smeo, ipak se odmah na svoj način snašao: kao u odgovor na poklon Dmitrija Fjodoroviča, skoči i on sa stolice i pokloni se sinu isto tako dubokim poklonom. Lice mu postade odjedamput važno i ozbiljno, što mu međutim davaše potpuno pakostan izgled. Zatim se Dmitrij Fjodorovič pokloni šutke jednim općim poklonom svima, koji su bili u sobi, priđe svojim velikim i odlučnim koracima prozoru i sjede nedaleko od oca Pajsija na stolac, koji je još jedini bio prazan te, isturivši se naprijed na stolcu, spremi se odmah, da sluša nastavak razgovora, što ga bijaše prekinuo.

Ulazak Dmitrija Fjodoroviča nije potrajao više od kakve dvije minute, i razgovor nije mogao, a da se ne obnovi. Ali ovaj put, na

energično i gotovo razdražljivo pitanje oca Pajsija, Petar Aleksandrovič nije smatrao da treba odgovoriti.

— Dopustite mi, da tu temu otklonim — izusti on s nekom svjetskom nemarnošću. — Usto je ta tema teška. Eto, Ivan Fjodorovič nam se smiješi: sigurno on zna što zanimljivo i o ovom slučaju. Pitajte ga!

— Ništa osobito, osim male primjedbe — odmah odgovori Ivan Fjodorovič, — da uopće evropski liberalizam, pa i naš ruski liberalni diletantizam često i već odavno miješa krajne rezultate socijalizma s kršćanstvom. Takav je neobičan zaključak, dakako, karakteristična crta. Uostalom, socijalizam miješaju s kršćanstvom, kako se vidi, ne samo liberali i diletanti, već zajedno s njima, u mnogim slučajevima, i žandari, to jest inozemni, razumije se. Vaša je pariska anegdota, Petre Aleksandroviču, dosta karakteristična.

— Ponovo molim, da se ta tema uopće napusti, — ponovi Petar Aleksandrovič, — a mjesto toga ispričat ću vam, gospodo, drugu anegdotu o samom Ivanu Fjodoroviču, najzanimljiviju i najkarakterističniju. Nema više nego kakvih pet dana, kako je on, u jednom ovdašnjem društvu, većinom gospođa, u prepirci svečano izjavio, da na cijeloj zemlji ne postoji upravo ništa, što bi moglo nagnati ljude, da ljube sebi slične, da takav zakon prirode: da čovjek ljubi čovječanstvo — nikako ne postoji, te ako je i bilo dosad na zemlji ljubavi, da je nije bilo zbog prirodnog zakona, već jedino zato, što su vjerovali u svoju besmrtnost. Ivan Fjodorovič dodao je pritom u zagradi, da se u tome i sastoji cio zakon prirodni, pa ako uništite u čovječanstvu vjeru u njegovu besmrtnost, da će u njemu odmah usahnuti ne samo ljubav, neko i svaka živa snaga, da i dalje živi na ovom svijetu. I još više: onda neće više biti ništa nemoralnog, sve će biti dopušteno, čak i antropofagija. Ali i to je malo; on je završio tvrdnjom, da se za svako pojedino lice, na primjer, kao što smo mi sad, koje ne vjeruje ni u boga, ni u besmrtnost svoju, mora moralni zakon prirodni s mjesta promijeniti u posvemašnju protivnost pređašnjem, religioznom zakonu, i da egoizam, koji dovodi čak do zločina, ne samo da mora biti dopušten čovjeku, nego štoviše, i priznat kao neophodan, najrazumniji i gotovo najplemenitiji izlaz u njegovu položaju. Po ovakvu paradoksu, gospodo, možete zaključiti i

o svemu ostalom, što je izvolio izjaviti i što još možda namjerava da izjavi naš dragi ekscentričar i paradoksalni Ivan Fjodorovič.

— Dopustite — neočekivano uzviknu odjednom Dmitrij Fjodorovič — da ne prečujemo: »ne samo da mora zločin biti dopušten, nego štoviše, i priznat kao neophodan i najrazumniji izlaz iz položaja, u kome se nalazi svaki bezbožnik!« Je li tako ili nije?

— Sasvim tako — reče otac Pajsij.

— Zapamtit ću.

Rekavši to, Dmitrij Fjodorovič je tako isto nenadano zašutio, kao što je nenadano upao u razgovor. Svi ga promatrahu radoznalo.

— Zar vi zaista vjerujete, da bi nastale takve posljedice, kad bi u ljudima usahla vjera u besmrtnost njihove duše? — zapita odjednom starac Ivana Fjodoroviča.

— Jest, ja sam to tvrdio. Nema vrline, ako nema besmrtnosti.

— Blago vama, ako tako vjerujete, ili ste već jako nesretni!

— Zašto nesretan? — osmjehnu se Ivan Fjodorovič.

— Zato, što, po svoj prilici, ni sami ne vjerujete u besmrtnost svoje duše, čak ni u ono, što ste napisali o crkvi i o crkvenom pitanju.

— Možda imate pravo!... Ali ipak se nisam sasvim šalio — začudo prizna odjedamput Ivan Fjodorovič te naglo pocrveni.

— Niste se sasvim šalili, i to je istina. Ideja ta još nije sazrela u vašem srcu i muči ga. Ali i mučenik se voli ponekad zabavljati svojim očajem, također iz očaja. Zasad se i vi zabavljate očajem i novinarskim člancima i svjetskim sporovima, ali ni sami ne vjerujete svojoj dijalektici, i bolna se srca smješkate u sebi. U vama nije to pitanje riješeno, i u tome je vaša nesreća, jer upravo zahtijeva rješenje...

— A možda je u meni riješeno? Pozitivno riješeno? — produži da pita Ivan Fjodorovič, gledajući u starca jednako s nekim neobjašnjenim osmijehom.

— Ako se ne može riješiti pozitivno, onda se neće nikad riješiti ni negativno, ta vi sami poznajete tu osobinu svog srca; i u tome je sva vaša patnja. Ali zahvaljujte tvorcu, što vam je dao uzvišenije srce, sposobno da se muči takvom mukom, kako bi moglo »mudrovati o onom, što je gore, i tražiti ono, što je gore, jer naše je obitavalište na nebesima«. Dao bog, da vas odluka srca vašeg zateče još na zemlji, i neka bog blagoslovi vaše putove.

Starac podiže ruku i htjede sa svog mjesta da prekriži Ivana Fjodorovića. Ali se ovaj iznenada diže sa stolice, priđe njemu, primi od njega blagoslov, poljubi ga u ruku, te se šutke vrati na svoje mjesto. Izgled njegov bio je odlučan i ozbiljan. Ovaj je postupak, kao i onaj prethodni, kojem se ne bi nitko nadao od Ivana Fjodorovića, i njegov razgovor sa starcem, sve nekako iznenadi svojom zagonetnošću i dapače nekom svečanošću, tako da su svi za trenutak zašutjeli, a na licu se Aljošinu pokaza gotovo strah. Ali Mijusov odjedamput slegne ramenima, a tog istog trena skoči Fjodor Pavlovič sa stolice.

— Božanstveni i najsvetiji starče! — poviče on, pokazujući na Ivana Fjodorovića. — Ovo je moj sin, tijelo od tijela mojega, najmilije tijelo moje! Ovo je moj najsmjerniji, tako da kažem, Karlo Moor, a evo ovaj sin, što je malo prije ušao Dmitrij Fjodorovič, kome želim da sudite — to je najnepokorniji Franjo Moor — oba iz Schillerovih Razbojnika[31] a ja, ja sam u takvu slučaju Regierender[32] Graf von Moor! Razmislite i spašavajte. Nama nisu potrebne samo molitve vaše, nego i proroštva vaša.

— Govorite bez ludovanja i ne počinjite vrijeđanjem svoga roda — odgovori starac slabim, iznemoglim glasom. On se očito umarao, što dalje, sve to više, i primjetno malaksao.

— Nedostojna komedija, koju sam naslućivao, još dok sam ovamo išao! — uskliknu Dmitrij Fjodorovič negodujući, te također skoči sa stolice. — Oprostite, predobri oče, — obrati se on starcu, — ja sam čovjek neobrazovan i ne znam čak, ni kako da vas nazovem, ali oni su vas obmanuli, i vi ste bili i suviše dobri, kad nam dopustiste, da se sastanemo kod vas. Baćuški je potreban jedino skandal, a zašto — to je njegov račun. On ima uvijek svoj račun. Ali mi se čini, da mi je sad poznat...

— Optužuju me svi, svi oni, — zaviče opet Fjodor Pavlovič, — eto i Petar Aleksandrovič, i on me optužuje. Optuživali ste me, Petre Aleksandroviču, optuživali! — okrenu se on iznenada Mijusovu, mada ovaj i ne pomišljaše, da ga prekida. — Optužuju me, da sam dječje novce u sare sakrio i uzeo baš na baš[33], ali dopustite, zar ne postoje sudovi? Ondje će vam izračunati, Dmitrije Fjodoroviču, po vlastitim vašim potvrdama, pismima i ugovorima, koliko ste imali,

koliko ste spiskali i koliko vam ostaje. Zašto Petar Aleksandrovič bježi od suda? Dmitrij Fjodorovič nije ondje stranac. I zašto svi na mene nasrću? A Dmitrij Fjodorovič je još na koncu konca meni dužan, ali ne nešto malo, već nekoliko tisuća, što imam na pismeno! Ta cio grad prašti i grmi od njegova bančenja! A ondje, gdje je prije služio, tamo je po tisuću i dvije plaćao, da zavede poštene djevojke; to je nama, Dmitrije Fjodoroviču, poznato do najskrovitijih potankonsti, što ću i dokazati. Najsvetiji oče, vjerujete li: u njega se zaljubila najplemenitija djevojka iz dobre kuće, s imutkom, kći prijašnjeg njegova starješine, hrabrog pukovnika, zaslužnog, kome je visjela o vratu Ana s mačevima, kompromitirao je djevojku, ponudivši joj ruku; sad je ona ovdje, sad je sirota njegova zaručnica, a on, njoj na oči, odlazi jednoj ovdašnjoj zavodnici. I premda je ta zavodnica živjela, tako da kažem, u građanskom braku s jednim poštovanim čovjekom, ali je karaktera samostalna, tvrđava nepristupačna za sve, baš kao da je zakonita žena, jer je čestita — jest! oci sveti, ona je čestita! A Dmitrij Fjodorovič hoće da otvori tu tvrđavu zlatnim ključem, zato se sada nada mnom istresa, hoće da se domogne mog novca, dosad je već tisuće protratio na tu zavodnicu; zato i uzajmljuje neprestano novac, i, uostalom, što mislite, od koga? Mitja, da li bih rekao ili ne bih?

— Šutite! — poviče Dmitrij Fjodorovič, — pričekajte, dok izađem, a preda mnom ne smijete kaljati plemenitu djevojku... Već samo to, što ste se vi usudili pisnuti o njoj, sramota je za nju... Ne dopuštam.

On se gušio.

— Mitja! Mitja! — umorno i goneći silom suze povika Fjodor Pavlovič, — a što je s roditeljskim blagoslovom? Ako te prokunem, što će onda biti?

— Besramnik i licemjer! — bijesno dreknu Dmitrij Fjodorovič.

— To on ocu, ocu! A što će drugima? Gospodo, zamislite: ima ovdje siromašan, ali častan čovjek, kapetan u ostavci, pao je u nevolju i maknut iz službe, ali ne javno, ne sudbeno, sačuvavši čast, opterećen mnogobrojnom porodicom. Pred tri sedmice ščepao ga je naš Dmitrij Fjodorovič u krčmi za bradu, izvukao za tu istu bradu na ulicu i na ulici javno izbio, a sve zato, što je on potajni pouzdanik moj u jednom mome poslíću.

— To je sve laž! Spolja istina, iznutra laž! — drhtaše Dmitrij Fjodorovič od gnjeva. — Baćuška! Ja svoje postupke neću opravdavati: jest, javno, pred svima, postupao sam kao zvijer s tim kapetanom, i sad žalim i gnušam se sam pred sobom zbog toga zvjerskog gnjeva, ali taj je vaš kapetan, pouzdanik vaš, pošao sam toj gospođi, za koju velite, da je zavodnica, i stao joj nuditi u vaše ime, da ona preuzme moje mjenice, koje se u vas nalaze, i da me tuži, te da me s pomoću tih mjenica strpa u zatvor, ako vam budem suviše dosađivao zbog obračuna o imutku. A vi sad korite mene, što imam slabost prema toj gospođi, dok ste je međutim vi sami učili, da me namami! Ta ona to javno u oči govori; i meni je sama pričala, ismijavajući vas. A hoćete da me bacite u zatvor jedino zato, jer ste zbog nje na mene ljubomorni, jer ste sami počeli progoniti tu ženu svojom ljubavi, i meni je sve to poznato, ona mi je to sama pričala smijući se, čujete li — sama mi je pričala i vas ismijavala. Eto takav vam je, sveti ljudi, taj čovjek, taj otac, što kori bludnog sina! Gospodo svjedoci, oprostite mi srdžbu moju, ali ja sam slutio, da vas je ovaj podmukli starac pozvao ovamo na skandal. Ja sam pošao ovamo s namjerom, da oprostim, ako mi on pruži ruku, da oprostim i zamolim oproštenje! Ali kako je on uvrijedio ovaj čas, ne samo mene, nego i najplemenitiju djevojku, koje čak ni ime ne smijem uzalud izustiti iz strahopoštovanja prema njoj, to sam odlučio javno otkriti svu igru njegovu, iako mi je otac...

On ne mogaše dalje. Oči mu sijevahu i disaše teško. Svi, osim starca, poustajaše uznemireni sa svojih mjesta. Oci jeromonasi gledahu mrko, ali ipak čekahu starčevu odluku. A on sjeđaše već posve blijed, ali ne od uzbuđenja, nego od bolesničke nemoći. Osmijeh, pun molbe, sjaše na njegovim usnama; on narijetko podizaše ruku, kao da želi da zaustavi pobješnjele, i dakako, već bi jedan pokret njegov bio dovoljan, pa da se taj prizor skrati; ali i on sam kao da još nešto očekivaše i pomno promatraše, kao da želi još nešto da shvati, kao da mu još nije sve bilo jasno. Naposljetku osjeti Petar Aleksandrovič, da je konačno ponižen i osramoćen.

— Mi smo svi krivi za ovaj skandal! — progovori on raspaljeno, — ali ipak nisam to predviđao, polazeći ovamo, mada sam znao, s kime imam posla... Ovo se mora smjesta svršiti! Vaša svetosti, vjerujte mi, da nisam točno znao sve potankosti, što izbiše ovdje na

javu, da im nisam htio vjerovati i tek sad prvi put saznadoh za njih... Otac je ljubomoran na sina zbog sramotna ponašanja žene, a sam se dogovara s tim stvorom, da strpa sina u tamnicu. I eto u kakvu me društvu prisiliše da dođem ovamo. Ja sam prevaren, izjavljujem pred svima, da sam prevaren, ništa manje od drugih...

— Dmitrije Fjodoroviču! — riknu odjedamput Fjodor Pavlovič nekakvim tuđim glasom, — kad vi ne biste bili moj sin, odmah bih vas ovog trenutka izazvao na dvoboj... na pištolje, u razmaku od tri koraka... kroz maramu, kroz maramu! — završi on, udarajući objema nogama.

Ima u starih lažaca, koji su cio svoj život proglumili, trenutaka, kada se oni toliko zanesu, da zaista dršću i plaču od uzbuđenja, uza sve to što bi čak u tom istom trenutku (ili tek sekundu poslije toga) mogli sami sebi prišapnuti: »Ta ti lažeš, stari bestidniče, ta ti si glumac i sada, i uza sav tvoj »sveti« gnjev i »sveti« trenutak gnjeva«.

Dmitrij Fjodorovič strašno se namrgodi i s neizrecivim prezirom pogleda oca.

— Ja sam mislio... ja sam mislio, — progovori on nekako tiho i suzdržljivo, — da ću doći u zavičaj svoj s anđelom duše moje, sa zaručnicom svojom, da ga njegujem u starosti, a vidim tek razvratnog bludnika i najpodlijeg komedijaša!

— Na dvoboj! — riknu opet starčić, gušeći se i prskajući slinom kod svake riječi. — A vi, Petre Aleksandroviču Mijusove, znajte, gospodine, da nije bilo možda u cijelom vašem rodu uzvišenije i poštenije — čujete li, poštenije — žene od tog, po vašem mišljenju, stvorenja, kako se malo prije usudiste da je nazovete. A vi ste, Dmitrije Fjodoroviču, za to »stvorenje« promijenili svoju zaručnicu, što znači da ste sami presudili, da vaša zaručnica ne vrijedi ni njena đona, eto kakvo je to stvorenje!

— Sramota! — ote se odjedamput ocu Josifu.

— Sramota i bestidnost! — ciknu Kalganov, koji je cijelo vrijeme šutio, svojim djetinjskim glasom, uzdrhtalim od uzbuđenja, i sav pocrveni.

— Zašto živi takav čovjek! — potmulo ruknu Dmitrij Fjodorovič, gotovo već bijesan od srdžbe, nekako neobično podigavši ramena, zbog čega se bio gotovo pogrbio — ne, recite mi, može li se njemu

još dopustiti da sobom sramoti zemlju — i on pogleda sve, pokazujući rukom na starca. On je govorio lagano i odmjereno.

— Čujete li, čujete li, vi kaluđeri, ocoubojicu — nasrnu Fjodor Pavlovič na oca Josifa. — Eto vam odgovor na vaše, »sramota«! Što je sramota? Možda je to »stvorenje«, ta »žena ružna ponašanja« svetija od vas, gospodo isposnici-jeromonasi. Možda je ona u mladosti pala, nagrižena sredinom, ali je ona »ljubila mnogo«, a onoj, koja je mnogo ljubila, i Krist je oprostio...

— Krist nije oprostio zbog takve ljubavi... — ote se u nestrpljivosti krotkom ocu Josifu.

— Ne, zbog takve, zbog te iste, kaluđeri, zbog te! Vi se ovdje kupusom trapite i mislite, da ste pravednici! Krkuše jedete, na dan po krkušu, i mislite, da ćete krkušama boga kupiti!

— Nečuveno, nečuveno! — začu se u ćeliji sa svih strana.

Ali cio taj prizor, koji je već postao neugodan, prekinu se najneočekivanije. Starac se iznenada podiže sa svog mjesta. Aljoša, koji se bio već gotovo sasvim zbunio od straha zbog njega i zbog svih ostalih, dospije ipak da ga prihvati za ruku. Starac koraknu prema Dmitriju Fjodoroviču i došavši sasvim do njega, pade pred njim na koljena. Aljoša pomisli, da je pao od nemoći, ali nije bilo tako. Kleknuvši, starac se pokloni Dmitriju Fjodoroviču do nogu punim, istinskim, svjesnim poklonom, i čak se svojim čelom dotače zemlje. Aljoša se toliko začudi, da ne dospije ni da ga prihvati, kad se ovaj dizaše. Slabašan osmijeh jedva zatrepta na njegovim usnama.

— Oprostite, oprostite svi! — progovori on, klanjajući se na sve strane svojim gostima.

Dmitrij Fjodorovič stajaše nekoliko trenutaka kao poražen: njemu se poklonio do nogu — što to znači? Naposljetku odjedamput kriknu: »O bože«! i prekrivši lice rukama, pojuri iz sobe. Za njim se natiskoše u gomili svi gosti toliko zbunjeni, da se čak ne pokloniše i ne oprostiše od domaćina. Tek mu jeromonasi pristupiše ponovo, da ih blagoslovi.

— Zašto mu se poklonio do nogu, je li to kakav znak? — pokuša da otpočne razgovor Fjodor Pavlovič, koji se odjednom zbog nečeg primirio, ne usuđujući se, uostalom, da se bilo kome obrati. Svi su upravo izlazili iz skitske ograde.

— Ja ne odgovaram za ludnicu i za lude — odmah mu zajedljivo odgovori Mijusov — ali zato ostavljam vaše društvo, Fjodore Pavloviču i, vjerujte, zauvijek. Gdje je taj jutrošnji kaluđer?

Ali »taj kaluđer«, to jest onaj, što ih je malo prije pozvao igumanu na ručak, nije dopustio, da ga čekaju. On priđe gostima, čim siđoše s trijema starčeve ćelije, baš kao da je cijelo vrijeme na njih čekao.

— Izvolite, časni oče, izraziti cijelo moje duboko poštovanje i ispričati mene lično, Mijusova, pred njegovom visokoprepodobnošću, što zbog nepredviđenih okolnosti, koje su nenadano nastale, ne mogu nizašto imati čast i sudjelovati kod njegova stola, uza svu svoju iskrenu želju — reče ljutito Petar Aleksandrovič kaluđeru.

— A ta nepredviđena okolnost — to sam ja! — odmah prihvati Fjodor Pavlovič. Čujte, oče, Petar Aleksandrovič neće sa mnom da ostane, inače bi odmah pošao. I idite, Petre Aleksandroviču, izvolite poći ocu igumanu, i — želim vam dobar tek! Znajte, ja se uklanjam, a ne vi. Kući, kući, kod kuće ćemo jesti, a ovdje osjećam, da ne bih mogao, Petre Aleksandroviču, moj najljubezniji rođače.

— Nisam ja vaš rođak, a nisam nikad ni bio, vi podli čovječe!

— Ja sam to namjerno rekao, da vas naljutim, zato, što se odričete srodstva, premda ste mi ipak rođak, izbjegavali vi to ne znam kako, što vam mogu crkvenim maticama dokazati; a po tebe ću, Ivane Fjodoroviču, u svoje vrijeme poslati kola, ostani, ako hoćeš i ti. A vama, Petre Aleksandroviču, čak pristojnost nalaže, da se sad javite ocu igumanu, jer treba da se ispričamo zbog onog, što smo zajedno ondje nadrobili...

— A je li istina, da odlazite? Ne lažete li?

— Petre Aleksandroviču, kako bi se usudio poslije onog, što se dogodilo! Zanio sam se, oprostite, gospodo, zanio! A osim toga, ja sam i potresen! A i sramota me je. Gospodo, u nekog je srce kao u Aleksandra Makedonskog, a u drugog — kao u kujice Fidelke. U mene je kao u kujice Fidelke. Prepao sam se! Ali kako bi poslije takve eskapade još i na ručak išao i manastirske sosove motao? Sramota je, ne mogu, oprostite!

»Đavo ga znao, a ako prevari!« zasta Mijusov razmišljajući i prateći sumnjivim pogledom lakrdijaša, koji je odlazio. Ovaj se osvrnu i, opazivši, da ga onaj pogledom prati, posla mu rukom poljubac.

— A vi ćete poći igumanu? — zapita Mijusov Ivana Fjodoroviča žurno.
— A zašto ne bih pošao? Osim toga, mene je iguman još jučer posebno pozvao.
— Na nesreću, ja zaista osjećam, da je gotovo prijeko potrebno otići na taj prokleti ručak — produži Mijusov istom onom gorkom razdražljivošću, čak i ne obraćajući pažnje, da li ga kaluđerčić sluša. — I da se bar ondje ispričamo zbog onoga, što smo ovdje počinili, i razjasnimo, da smo mi... Kako mislite?
— Jest, treba objasniti, da nismo mi. A osim toga, neće biti oca — primijeti Ivan Fjodorovič.
— Još da idem s vašim ocem! Taj prokleti ručak! Ali ipak pođoše svi. Kaluđerčić je šutio i slušao. Putem kroz šumu, on je tek jedamput primijetio, da otac iguman već odavno čeka i da su više od pola sata zakasnili. Nisu mu odgovorili. Mijusov je s mržnjom pogledao Ivana Fjodoroviča.
»Ide, eto, na ručak, kao da nije ništa ni bilo!« pomisli on. »Tvrda glava i karamazovska savjest«.

VII

SEMINARIST-KARIJERIST

Aljoša dovede svoga starca u spavaću sobu i posadi ga na krevet. To je bila vrlo mala sobica s najpotrebnijim namještajem: uzan željezni krevet, a na njemu mjesto dušeka tek vuneni pokrivač. U kutu, kraj ikona, stajala je nalonja[34], i na njoj križ i evanđelje. Starac se spusti na krevet posve iznemogao; oči su mu se sjale i on je teško disao. Kad se sjeo, pogleda Aljošu pažljivo i kao da nešto razmišlja.
— Odlazi, dragi, odlazi, meni je Porfirij dovoljan, a ti se požuri. Ondje si potreban, idi ocu igumanu i posluži kod ručka.
— Dozvolite mi, da ovdje ostanem — izusti Aljoša molećim glasom.
— Ondje si potrebniji. Ondje nema mira. Poslužit ćeš i biti od potrebe. Ako se podignu zli dusi, čitaj molitvu. I znaj, sinko, (starac je

volio da ga tako naziva) odsad nije tvoje mjesto ovdje. Zapamti to, mladiću. Čim me bog udostoji da se preselim u vječnost — odlazi iz manastira. Zauvijek otiđi.

Aljoša zadrhta.

— Što dršćeš? Nije zasad ovdje tvoje mjesto. Blagoslivljam tvoj veliki zadatak u svijetu. Mnogo ćeš još putovati. I oženit ćeš se morati, svakako ćeš morati. Sve ćeš morati podnijeti, dok se opet ne vratiš. A posla će biti mnogo. Ali ja ne sumnjam u tebe, zato te šaljem. S tobom je Krist. Sačuvaj ga, i on će tebe sačuvati. Bijedu ćeš vidjeti veliku, i u toj bijedi bit ćeš sretan. Evo ti savjeta: u bijedi traži sreću. Radi, neumorno radi. Zapamti riječi moje sadašnje, jer, iako ću još govoriti s tobom, ali su mi ne samo dani, već i sati odbrojeni.

Aljošino se lice opet silno zatrza. Krajevi usnica njegovih zadrhtaše.

— Što opet dršćeš? — tiho se osmjehnu starac. — Neka svjetovni ljudi suzama ispraćuju svoje pokojnike, a mi se ovdje radujemo ocu, koji odlazi. Radujemo se i molimo za njega. Ostavi me. Moram se moliti. Odlazi i požuri se. Budi uz braću. Ali ne samo uz jednog, nego uz obojicu.

Starac podiže ruku, da ga blagoslovi. Nemoguće je bilo protusloviti, premda je Aljoša silno želio da ostane. Htio je da ga pita i već mu se čak s jezika otkidalo pitanje, što nagovješćuje onaj poklon do zemlje bratu Dmitriju, ali se nije usudio da zapita. Znao je, da bi mu starac sam i bez pitanja objasnio, kad bi to bilo moguće. Očito je bilo, da to nije htio sada da učini. Ali je taj poklon strašno potresao Aljošu; on je slijepo vjerovao, da je u njemu neki tajanstveni smisao. Tajanstven, a možda i užasan. Kad je napustio ogradu skita, kako bi stigao u manastir prije nego što počne ručak kod igumana (dakako, samo da poslužuje za stolom), njegovo se srce iznenada bolno stislo, i on zasta na mjestu: pred njim kao da ponovno zazvučaše riječi starčeve, koji proricaše svoju blisku smrt. Što je starac prorekao, i još tako točno, to se nesumnjivo moralo i desiti. Aljoša je u to sveto vjerovao. Ali kako će ostati bez njega, kako će živjeti, a da ga ne vidi, da ga ne čuje? I kamo će poći? Kažu mu, da ne plače i da ode iz manastira. Gospode! Odavno već nije Aljoša osjećao takve tuge. Pođe brže kroz šumu, koja je dijelila skit od

manastira, i kako nije gotovo mogao da podnosi svoje misli, koje su ga toliko mučile, stade da motri stoljetne borove, koji su se uzdizali s obje strane šumske staze. Udaljenost nije bila velika, pet stotina koračaja, ne više; u ovo doba teško bi mogao nekog sresti, ali odjednom spazi Rakitina na prvom zavoju staze. On je nekog iščekivao.

— Da ne čekaš mene? — zapita ga Aljoša, kad stiže do njega.

— Baš tebe — osmjehnu se Rakitin. — Žuriš se ocu igumanu. Znam; u njega je gozba. Takve gozbe nije bilo još od onog doba, kad je dočekivao vladiku i generala Pahatova. Ja neću onamo, a ti idi i raznosi sosove. Reci mi, Alekseju, jedno: što taj san znači? To sam te eto htio pitati.

— Kakav san?

— A taj poklon do zemlje tvome bratu Dmitriju Fjodoroviču. Pa još kako je čelom lupio!

— Pitaš za oca Zosimu?

— Da, za oca Zosimu.

— Čelom?

— Ah, nedostojno sam se izrazio! Pa, neka bude nedostojno. Dakle, što znači onaj san?

— Ne znam, Miša, što znači.

— Znao sam, da ti neće razjasniti. Pametno, naravno, nema u tome ništa, nego, čini se, tek obična glupost. Ali je opsjena izvedena namjerno. A sada će svi nazovisvetitelji u gradu stati da govore i raznijeti po cijeloj guberniji: »Što ipak ovaj san znači?« Po mome mišljenju, starac je zbilja pronicav: nanjušio je zločin. Kod vas smrdi.

— Kakav zločin?

Rakitin je očito htio nešto kazati.

— U vašoj će se porodičici zbiti taj zločin. Krv će pasti između tvoje braće i tvoga bogatog oca. I eto, otac je Zosima i lupio čelom za svaki slučaj. A poslije, kad se dogodi: »Ah, ta to je sveti starac zaista prorekao« — premda, kakvo je u tom proročanstvo, što je on lupio čelom? Ne, to je ipak bio znak, alegorija, i đavo bi ga znao što! Proslavit će ga, zapamti: zločin je, kažu, naslutio, zločinca je obilježio. Kod ludih je sve tako: pred krčmom se krste, a na crkvu se nabacuju kamenjem. Tako i tvoj starac: pravednika batinom napolje, a ubojici poklon do nogu.

— Kakav zločin? Kakvom ubojici? Što govoriš? — Aljoša stade kao ukopan. Zastade i Rakitin.

— Kakvom? Kao da ne znaš? Kladit ću se, da si već i sam o tom razmišljao. Zbilja, to je zanimljivo: čuj, Aljoša, ti uvijek istinu govoriš, iako uvijek između dva stoca sjedaš: da li si o tome razmišljao ili nisi, odgovaraj?

— Razmišljao sam — odgovori Aljoša tiho. Čak se i Rakitin zbuni.

— Što reče? Je li moguće, da si ti o tome već mislio? — povika on.

— Ja... ja... ne, da sam mislio, — promrmlja Aljoša, — nego eto, kad si baš počeo o tome tako neobično govoriti, pričinilo se i meni, da sam i ja o tome mislio.

— Vidiš li (i kako si ti to jasno izrazio), vidiš li? Kad si danas gledao u oca i u bracu Mitjenjku, pomislio si na zločin? Dakle, ne varam se, je li?

— Ta počekaj, počekaj, — prekinu ga Aljoša, uznemireno, — po čemu ti to vidiš?... Zašto to tebe toliko zanima, to je prvo pitanje.

— Dva pitanja različita, ali prirodna. Odgovorit ću na svako zasebno. Po čemu vidim? Ne bih ja tu ništa vidio, da nisam danas Dmitrija Fjodoroviča, tvoga brata, odjedamput svega upoznao onakva, kakav jest, odjedamput i u jednom trenutku, svega, potpuno. Po jednoj jedincatoj crti obuhvatio sam ga cijelog u jedan mah. U tih prepoštenih, ali bludnih ljudi ima crta, preko koje ne smiješ prijeći. Jer inače — inače će i ćaću nožem parnuti. A ćaća, pijani i neobuzdani razvratnik, koji nije nikad ni u čemu znao mjere — neće se suzdržati, i oba će bućnuti u jarak.

— Ne, Miša, ne, ako je samo to, onda si me ohrabrio. Do toga neće doći.

— A što se ti sav treseš? Da nisi shvatio, u čemu je stvar? Neka je on i pošten čovjek, naime Mitjenjka (glup je, ali pošten), ali je on — bludnik. To je njegov opis i njegova suština. Otac mu je predao svoju podlu bludnost? Samo se tebi, Aljoša, čudim: kako da si ti tako nevin? Pa i ti si Karamazov! U vašoj je porodici dovedena bludnost do vrhunca. Ali ona tri bludnika prate sad jedan drugog — s noževima u sarama. Sudarila se trojica čelima, a ti si možda četvrti.

— Ti se varaš u pogledu one žene, Dmitrij... prezire nju — progovori Aljoša, čisto dršćući.

— Grušenjku? Ne, brate, ne prezire. Kad je već zaručnicu svoju javno promijenio za nju, onda je ne prezire. Tu... tu je, brate, nešto, što ti sad ne shvaćaš. Tada se čovjek zaljubljuje u bilo kakvu ljepotu, u žensko tijelo ili čak u jedan dio ženskog tijela (to bludnik može da razumije) i daje za nju vlastitu djecu, prodaje oca i mater, Rusiju i domovinu; inače pošten — otići će i ukrasti, inače krotak — zaklat će, inače vjeran — iznevjerit će. Pjesnik ženskih nogu, Puškin, u stihovima je opjevao nožice; drugi ih ne opijevaju, ali ne mogu da gledaju u njih bez drhtavice. Ali nisu same nožice... Ovdje, brate, ne pomaže preziranje, sve kad bi i prezirao Grušenjku. I prezire je, ali se ne može otrgnuti od nje.

— Ja to shvaćam — odjedamput lupi Aljoša.

— Zbilja? I, zapravo, ti to, čini se, shvaćaš, kad si od prve riječi bubnuo, da shvaćaš — progovori Rakitin zlurado. — Ti si to nehotice lupio, otelo ti se. To dragocjenije priznanje: dakle tebi je već poznata tema, o tome si već razmišljao, o bludnosti naime! Ah, ti čedni čovječe! Ti si, Aljoša, krotak, ti si svet, priznajem, ali si ti krotak, i đavo neka zna, o čemu nisi već mislio, đavo neka zna, što ti nije već poznato! Čedan si čovjek, a već si toliku dubinu prošao — ja tebe odavno promatram. Ti si i sam Karamazov, potpuni Karamazov — dakle, onda znači nešto podrijetlo i odabiranje. Po ocu si bludnik, po materi lud. Što dršćeš? Zar istinu govorim? Znaš što: Grušenjka me molila: »dovedi ga (to jest tebe), ja ću s njega mantiju skinuti«. I kako je molila: dovedi i dovedi! Morao sam pomisliti: zbog čega se ona toliko zanima za te? A znaš, i ona je također neobična žena!

— Pozdravi je i reci, da neću doći — osmjehnu se Aljoša kiselo. — Dovrši, Mihajlo, što si otpočeo, a zatim ću ja tebi reći, što ja mislim.

— Što da dovršim, sve je jasno. Sve je to, brate, stara pjesma. Ako se već i u tebi nalazi bludnik, a što je onda tvoj jednoutrobni brat Ivan? Ta i on je Karamazov. Cijelo je vaše karamazovsko pitanje sadržano u ove tri riječi: bludnici, koristoljupci i lude. Tvoj brat Ivan štampa bogoslovne člančiće — zasada iz šale — zbog nekog glupog nepoznatog razloga, mada je sam ateist, i sam priznaje tu podlost — taj tvoj brat, Ivan. Osim toga, preotima od svoga brace Mitje

zaručnicu i taj će cilj vjerojatno i postići. I to kako: po pristanku samog Mitjenjke, jer mu sam Mitjenjka ustupa svoju zaručnicu, samo da se nje riješi i da što prije ode Grušenjki. I sve to uza svu plemenitost i nekoristoljubivost, zapamti to. I eto, ti su ljudi najkobniji! Đavo neka vas shvati poslije toga: sam priznaje svoju podlost i sam u podlost srlja! Slušaj dalje. Mitjenjki se sad na putu isprečuje starčić — otac. On je odjedamput poludio za Grušenjkom, slina mu curi, kad je samo pogleda. On je jedino zbog nje malo prije izazivao u ćeliji takav skandal, i to samo zato, što se Mijusov usudio, da je nazove nevaljalim stvorenjem. Zaljubio se gore nego mačak. Prije mu je ona služila samo za novac u nekakvim njegovim mračnim i krčmarskim poslićima, a sad se odjedamput dosjetio i primijetio ju, podivljao, te joj se nameće ponudama, dakako, ne poštenim. Ali će se sudariti oni, tatica i sinčić, na toj stazici. A Grušenjka se ne priklanja ni ovome, ni onome, zasad još vrda i obojicu podjaruje, motri, koji je korisniji, jer, iako može od tatice mnogo novaca izvući, ipak je zato neće on uzeti za ženu, a možda će na koncu početi škrtariti i stegnuti kesu. U tom slučaju ima i Mitjenjka svoju cijenu; novaca nema, ali se zato može oženiti. Da, može se oženiti! Može napustiti zaručnicu, neusporedivu ljepoticu, Katarinu Ivanovnu, bogatu, plemkinju i pukovničku kćer, i uzeti Grušenjku, bivšu milosnicu starog trgovca, razvratnog seljaka i gradskog načelnika Samsonova. Iz svega toga može se zaista izleći kriminalni sukob. A to i čeka brat tvoj Ivan, jer će onda njemu upaliti: steći će i Katarinu Ivanovnu, za kojom vene, i dočepati se šezdeset tisuća njena miraza. Za malog čovjeka i golju, kakav je on, i to je za početak primamljivo. I zapamti: ne samo da neće Mitju uvrijediti, nego će ga do groba zadužiti. Jer ja znam pouzdano, da je Mitja još prošle nedjelje vikao glasno u krčmi, pijan, u društvu s cigankama, kako je nedostojan zaručnice svoje Katjenjke, a brat Ivan, da je dostojan. A i Katarina Ivanovna neće na koncu konca odbaciti takva općinitelja, kakav je Ivan Fjodorovič; ta ona se već i sada koleba između njih dvojice. I čime je samo sve vas zanio taj Ivan, te se svi pred njim klanjate? A on vam se svima smije: upalilo mi je, kaže, i na vaš račun uživam.

— Otkud ti sve to znaš? I kako možeš tako pouzdano govoriti? — zapita odjedamput Aljoša oštro i namrgodivši se.

— A zašto ti sad pitaš, kad se unaprijed bojiš moga odgovora? Dakle, sam priznaješ, da sam istinu govorio.

— Ti ne voliš Ivana. Ivan se neće polakomiti za novcem.

— Zaista? A ljepota Katarine Ivanovne? Nisu tu u pitanju samo novci, mada je i šezdeset tisuća primamljiva stvar.

— Ivan naviše gleda. Ivan se ni na tisuće neće polakomiti. Ivan ne traži novaca, niti traži mir. On, možda, traži patnju.

— A kakav je to opet san? Ah, vi... plemići!

— Eh, Miša, njegova je duša nemirna. Njegov je um zarobljen. U njemu se nalazi velika i neshvaćena misao. On je od onih, kojima nisu potrebni milijuni, nego koji traže da shvate misao.

— Književna krađa, Aljoša. Ti si nadmašio svoga starca u fraziranju. Eh, što vam je Ivan zadao zagonetku! — uzviknu Rakitin s vidljivom pakošću. On se čak u licu promijenio i usne mu se iskriviše. — A i zagonetka je glupa, nema se što odgonetati. Mućni mozgom — pa ćeš razumjeti. Članak je njegov smiješan i besmislen. Upravo sam slušao njegovu glupu teoriju: »Ako nema besmrtnosti duše, onda nema ni vrline, dakle, sve je dopušteno.« (A bratac je Mitjenjka, sjećaš se, u dobri čas, viknuo: »Zapamtit ću!«) Zavodljiva teorija za podlaca... Ja grdim, to je glupo... ne za podlace, već školovane fanfarone s »nedokučivom dubinom misli«. Hvalisavac, a evo u čemu je sva suština: »S jedne strane nije moguće ne priznati, s druge — nije moguće ne uviđati!« Cijela je njegova teorija — podlost! Čovječanstvo naći će samo u sebi snagu da živi za vrlinu, pa čak i ne vjerujući u besmrtnost duše! U ljubavi prema slobodi, jednakosti, bratstvu naći će...

Rakitin se raspali, te gotovo nije mogao da se suzdrži. Ali odjedamput kao da se nečeg sjeti, te zasta.

— Pa, dosta je — i on se osmjehnu još kiselije, nego prije. — Što se smiješ? Držiš da sam plitak?

— Ne, nisam ni namjeravao pomisliti, da si plitak. Ti si mudar, ali... ostavi, ja sam se u ludosti osmjehnuo. Shvatljivo mi je, Miša, zašto se možeš raspaliti. Po tvome zanosu dosjetio sam se, da ni ti nisi ravnodušan prema Katarini Ivanovnoj, ja sam, brate, to već odavno vidio, i zato ti ne voliš brata Ivana. Ti si ljubomoran na njega, je li?

— I na njen sam novac također ljubomoran? I to ćeš dodati je li?

— Ne, o novcu neću ništa dodati, neću da te vrijeđam.

— Vjerujem, jer kažeš, ali ipak neka đavo nosi i tebe i tvoga brata Ivana! Nitko od vas neće da shvati, da se njega ne mora voljeti i bez obzira na Katarinu Ivanovnu. I zašto da ga volim, dođavola! Valjda zato, što se udostojio da me grdi? A zašto ne bih imao prava grditi ga?

— Ja nisam nikad čuo, da je on ma što rekao o tebi, ni dobro, ni ružno; on o tebi i ne govori.

— A ja sam opet čuo, da me je prije tri dana kod Katarine Ivanovne izgrdio na pasja kola — eto, koliko ga je zanimao vaš pokorni sluga. I tko je, brate, onda na koga ljubomoran — ne znam! Izvolio je izraziti misao, da ću ja, ako ne pristanem na karijeru arhimandrita u vrlo bliskoj budućnosti i ne odlučim da se ostrižem, svakako otići u Petrograd i ući u kakve krupne novine, i to svakako u odio za kritiku, pa piskarati desetak godina, a na kraju krajeva prenijeti novine na sebe. Onda ću ih svakako izdavati u liberalnom i ateističkom duhu, sa socijalističkim natruhom, čak i s tankom socijalističkom politurom, ali ću naćuliti uho, to jest, bit ću i vaš i naš i zamazivat ću oči budalama. Konac moje karijere bit će, po tumačenju tvoga brata, da mi natruha socijalizma neće smetati, da novac od pretplate ulažem na tekući račun i puštam u zgodnom slučaju u promet pod upravom kakva čifuta, sve dotle, dok ne sagradim veliku kuću u Petrogradu, s namjerom, da preselim u nju uredništvo, a ostale katove da iznajmim. Štoviše, označio je i mjesto, gdje će biti kuća: na Nevi, kod Novog kamenitog mosta, što se projektira, kažu, u Petrogradu, s Litejne na Vyborsku...

— Ah, Miša, pa to će se gotovo sve tako i zbiti, upravo do posljednje riječce! — viknu odjedamput Aljoša, ne mogavši se svladati i smijući se veselo.

— I vi se upuštate u sarkazme, Alekseju Fjodoroviču?

— Ne, ne, ja se šalim, oprosti. Ja imam nešto sasvim drugo na umu. Dopusti, međutim: tko bi mogao tebi takve potankosti saopćiti i od koga si ih mogao čuti? Ti nisi mogao biti kod Katarine Ivanovne lično, kad je on o tebi govorio?

— Nisam bio, ali je zato bio Dmitrij Fjodorovič, i ja sam to čuo na svoje uši od Dmitrija Fjodoroviča, to jest, ako hoćeš, on nije meni kazivao, nego sam prisluškivao, razumije se, nehotice, jer sam

sjedio kod Grušenjke u spavaćoj sobi, iz koje nisam mogao izaći sve dotle, dok se Dmitrij Fjodorovič nalazio u susjednoj sobi.

— Ah, da, zaboravio sam, da je ona tvoja rođakinja...

— Rođakinja? Grušenjka moja rođakinja? — povika odjedamput Rakitin i sav pocrveni. — Jesi li sišao s uma, što li? Nije ti sve u glavi u redu.

— A što? Zar ti nije rođakinja? Ja sam tako čuo.

— Gdje si to mogao čuti? Ne, vi gospoda Karamazovi pravite iz sebe neke velike i starinske plemiće, dok je međutim tvoj otac trčkao kao lakrdijaš oko tuđih stolova, i iz milosti bio u kuhinju dodijeljen. Recimo, ja sam samo popovski sin i prah pred vama, plemićima, ali ne vrijeđajte me tako s uživanjem i razuzdanošću. I ja imam svoju čast, Alekseju Fjodoroviču. Ja ne mogu biti u rodu s Grušenjkom, prostitutkom, molim da to razumijete!

Rakitin je bio jako razdražen.

— Oprosti mi, boga radi, ja to nisam mogao nikako pretpostaviti, a najposlije, kakva je ona prostitutka? Zar je ona... takva? — pocrveni odjedamput Aljoša. — Ponavljam ti, da sam čuo, da ti je rođakinja. Ti joj često odlaziš, i sam si mi govorio, da nemaš ljubavnih veza... Eto, nikad nisam mislio, da je toliko prezireš! Zar ona to zbilja zaslužuje?

— Ako je posjećujem, mogu imati svoje razloge, eto, a sad dosta o tome. A što se srodstva tiče, to će je prije tvoj bratac ili možda sam ćaća uvući u tvoj rod, a ne u moj. Ali, eto nas, stigosmo. Bit će bolje, da ideš u kuhinju. Oh! što se ovdje desilo, što je ovo? Zar su zakasnili? Ta nisu valjda mogli tako brzo ručati? Ili su i ovdje Karamazovi kakav rusvaj načinili? Sigurno je tako! Eto i tvog baćuške, i Ivana Fjodorovića za njim. To oni od igumana bježe. Eno i otac Izidor viče nešto za njima s doksata. Pa i tvoj baćuška viče i rukama maše, sigurno grdi. Gle, i Mijusov je u kočiji otišao, vidiš, odveze se. Eto, i vlastelin Maksimov bježi — pa ovdje je izbio skandal: znači, nije bilo ručka! Da ne istukoše igumana? Ili su možda njih istukli? To bi valjalo!...

Rakitin nije bez razloga vikao. Zaista se dogodio skandal, nečuven i neočekivan. Sve se zbilo »u nadahnuću«.

VIII

SKANDAL

Kad su Mijusov i Ivan Fjodorovič već ulazili igumanu, u Petru se Aleksandroviču, kao u iskreno čestitom i delikatnom čovjeku izvrši brzo jedan svoje vrste delikatan proces — bi ga stid, što se ljuti. On je osjetio u sebi, da se na prljavštinu Fjodora Pavloviča nije smio toliko obazirati, da nije smio gubiti svoju hladnokrvnost u starčevoj ćeliji i toliko se zbuniti, kao što se desilo. »Najposlije, kaluđeri nisu tu ništa krivi« — zaključi on odjedamput na doksatu igumanovu — »a ako je i ovdje valjan svijet (i otac Nikolaj iguman je, čini se, također plemić), zašto da ne bude prema njima prijazan, ljubezan i uljudan?«... »Neću se prepirati, štoviše, odobravat ću, osvojit ću ih ljubaznošću i... i... najzad, dokazati im, da ja ne spadam u društvo ovog Ezopa, ovog lakrdijaša, ovog pjerota, te da sam zapao u ćorsokak kao i svi oni.«

Prijepornu sječu u šumi i taj ribolov (jer gdje je sve to — to nije ni on sam znao) odlučio je da im ustupi konačno, jedamput zauvijek, to više, što je to malo vrijedilo, te da odustane od svih svojih tražbina prema manastiru.

Sve se te dobre namjere još većma učvrstiše, kad uđoše u blagovaonicu oca igumana. On blagovaonice uostalom nije imao, jer se njegov stan zapravo sastojao samo od dvije sobe, istina, kudikamo prostranije i udobnije, nego što bijahu starčeve. Ali ni sobni se namještaj nije odlikovao osobitim komforom: pokućstvo je bilo kožnato, od mahagonija, po staroj modi dvadesetih godina, čak ni podovi nisu bili obojeni: ali zato se sve sjalo od čistoće, na prozorima je bilo mnogo skupocjena cvijeća; ali glavnu raskoš predstavljaše, dakako, u tom trenutku raskošno postavljen stol, iako i to tek relativno: čist stolnjak, sjajno posuđe, tri vrste izvrsno pečena kruha, dvije boce vina, dvije boce divne manastirske medovine i velik staklen vrč manastirskog kvasa, čuvena u cijeloj okolini. Rakije nije bilo uopće. Rakitin je poslije pričao, da se ovaj put ručak sastojao od pet jela: juha od jesetre s pirozima i ribom; zatim kuhana riba, priređena izvrsno i na osobit način; onda kotleti od ribe bez kostiju, sladoled i ukuhano voće i, naposljetku, kiselj u formi blanc-

manger[35]. Sve je to pronjuškao Rakitin, koji nije mogao da se suzdrži, a da namjerno ne zaviri u igumanovu kuhinju, s kojom je također imao veze. On je svuda imao veza i brbljavih jezika na raspoloženju. Srca je bio jaka, nemirna i zavidna. On je bio potpuno svjestan svojih velikih sposobnosti, ali ih je strastveno preuveličavao u svome samoljublju. Znao je pouzdano, da će biti radnik svoje vrste, ali Aljošu, koji mu je bio vrlo sklon, mučilo je, što je njegov prijatelj Rakitin nepošten i što to nikako neće da uvidi, nego je, baš naprotiv, jer je znao, da neće ukrasti novac sa stola, smatrao sebe najpoštenijim čovjekom. U tom pogledu nije mogao ništa učiniti ne samo Aljoša, nego ni bilo tko drugi.

Rakitin, kao ličnost beznačajna, nije mogao biti pozvan na ručak, ali zato su bili pozvani otac Josif i otac Pajsij i još jedan jeromonah. Oni su već čekali u blagovaonici na igumana, kad uđoše Petar Aleksandrovič, Kalganov i Ivan Fjodorovič. Nešto postrance čekao je vlastelin Maksimov. Otac iguman stupi naprijed, na sredinu sobe, da dočeka goste. Bio je to visok, mršav, ali još uvijek čvrst starac, crne, jako prosijede kose i dugačka isposničkog i važna lica. On se pokloni gostima šutke, i ovi sad priđoše, da ih blagoslovi. Mijusov dapače htjede da ga poljubi u ruku, ali je iguman nekako zavremena trže, i on je ne poljubi. Ali zato ovaj put primiše blagoslov Ivan Fjodorovič i Kalganov u potpunom smislu — oni su naime na najprostodušniji i najnarodskiji način cmoknuli igumana u ruku.

— Mi se moramo jako ispričati, vaša svetosti, — otpoče Petar Aleksandrovič, smješkajući se ljubazno, ali ipak dostojanstvenim i punim poštovanja tonom, — da se ispričamo, što dolazimo sami, bez našeg suputnika Fjodora Pavloviča, koga također pozvaste; on nije smio doći za vaš stol, i to ne bez razloga. U ćeliji presvetog oca Zosime zanio se svojom nesretnom parbom sa sinom, te izustio nekoliko sasvim nezgodnih riječi... jednom riječi, sasvim nepristojno... što je, kako mi se čini (on pogleda u jeromonaha), vašoj svetosti već poznato. I zato je, uviđavajući sam, da je kriv, i kajući se iskreno, osjetio stid i, ne mogavši da ga savlada, zamoli nas, mene i svog sina Ivana Fjodoroviča, da izjavimo pred vama potpuno njegovo žaljenje, skrušenost i kajanje. Jednom riječi, on se

nada i želi kasnije sve povratiti, a sad, moleći vas blagoslov, moli da mu oprostite i zaboravite sve, što se dogodilo...

Mijusov zašutje. Izgovorivši posljednje riječi svoje tirade, bio je sasvim zadovoljan sam sa sobom, i to u tolikoj mjeri, da nije u duši njegovoj preostalo ni traga od njegove maloprijašnje razdraženosti. On je opet potpuno i iskreno ljubio čovječanstvo. Iguman, saslušavši ga dostojanstveno, naže malo glavu i progovori:

— Od srca žalim, što je otišao. Možda bi nas za stolom našim zavolio, isto kao i mi njega. Izvolite, gospodo, za stol.

On stade pred ikonu i poče se naglas moliti. Svi su s poštovanjem priklonili glave, a vlastelin Maksimov istupio je čak pred ostale i sklopio dlanove od velike pobožnosti.

I eto baš u tom trenutku izbacio je Fjodor Pavlovič svoj posljednji adut. Moramo primijetiti, da je on zbilja htio otići i zaista osjetio da, poslije svoga sramotnog ponašanja kod starca u ćeliji, ne može igumanu na ručak, kao da nije ništa ni bilo. Ali ne zbog toga, što bi se on toliko stidio i sebe okrivljivao; možda baš obratno; ali je ipak osjećao, da ne bi bilo pristojno da ide na ručak. Ali tek što pritjeraše gostioničkom trijemu njegovu drndavu kočiju, kad on penjući se već u nju, iznenada stade. On se sjeti vlastitih riječi, izrečenih kod starca: »Meni se sve čini, da sam ja, kad ulazim bilo kamo, podliji od svih i da me svi drže za lakrdijaša, — pa deder da zaista odigram lakrdijaša, jer ste vi svi do jednoga gluplji i podliji od mene«. Htjede da se svima osveti zbog vlastite svoje prljavštine. I on se odjedamput sjeti, baš u zgodan čas, kako su ga nekad, još prije, zapitali jednom: »Zašto vi toga i toga toliko mrzite?« A on je odgovorio onda u nastupu svoga lakrdijaškog bezobrazluka: »Evo zašto: on mi, istina, nije ništa učinio, ali zato sam ja njemu učinio jednu strašno podlu pakost, i odmah, čim sam je učinio, odmah sam ga zbog toga i mrzio«. Sjetivši se sada toga, on se tiho i zlobno nasmiješi i trenutno zamisli. Oči mu sijevnuše, a usne čak zadrhtaše. »A kad sam započeo, onda ću i svršiti«, odluči on odjedamput. Najskrovitije osjećanje njegovo u ovom trenutku moglo bi se izraziti ovim riječima: »Sad već nećeš sebe rehabilitirati, pa de da im još napljujem koješta besramno: ta ne stidim vas se, i to je sve!« Kočijašu zapovjedi, neka ga pričeka, a sam se brzim koracima vrati u manastir i ravno igumanu. Još nije znao, što će uraditi, ali je znao, da već ne vlada

sobom i — neka ga samo dirnu — da će u tren oka dotjerati do krajnjih granica nekakve gadarije, — uostalom samo gadarije, a nikako do kakva zločina ili ispada, za koji bi ga mogao sud kazniti. U ovom pogledu umio se uvijek suzdržati i čak se sam divio toj svojoj sposobnosti u pojedinim slučajevima. On se pojavio u blagovaonici igumanovoj upravo onog trenutka, kad se svršila molitva i kad svi pođoše stolu. Zastavši na pragu, premjeri očima društvo i nasmija se otegnutim, drskim, pakosnim smijehom, gledajući svima odvažno u oči.

— Oni su mislili, da sam otišao, a njega eto! — povika on da se sve orilo u sobi.

Jedan trenutak svi su gledali u njega netremice i šutjeli, i odmah osjetiše, da će se sad odmah desiti nešto odvratno, ružno, što će nesumnjivo biti popraćeno skandalom. Petar Aleksandrovič prijeđe naglo iz najdobroćudnijeg raspoloženja u najbješnje. Sve, što se bilo ugasilo i stišalo i njegovu srcu, u jedan mah uskrsnu i podiže se:

— Ne, ovo ne mogu podnijeti! — povika on, — nipošto ne mogu i... nikako ne mogu!

Krv mu pojuri u glavu. On se čak i zbuni, ali više mu ne bijaše stalo do govora, te zgrabi svoj šešir.

— Što on to ne može? — viknu Fjodor Pavlovič, — »nipošto ne može i nikako ne može«? Vaša svetosti, da li da uđem ili da ne uđem? Primate li me kao gosta?

— Izvolite, od sveg srca — odgovori iguman. — Gospodo! Uzimam sebi slobodu — nadoveže on odjedamput — da vas iz sve duše zamolim, da se okanite slučajnih vaših razmirica i okupite u ljubavi i rodbinskoj slozi, s molitvom gospodu, oko smjernog stola moga...

— Ne, ne, nije moguće — viknu kao izvan sebe Petar Aleksandrovič.

— A ako ne može Petar Aleksandrovič, onda ne mogu ni ja, ni ja ne ostajem. S tom sam namjerom i došao. Odsada ću svuda biti uz Petra Aleksandroviča: odete li, Petre Aleksandroviču, i ja idem, ostanete li — i ja ostajem. S rodbinskom ste ga slogom najvećma bocnuli, oče igumane: on me ne priznaje svojim rođakom! Je li tako, von Zone? Eto, i von Zon stoji. Zdravo, von Zone.

— Vi... to meni velite? — promrmlja začuđeni vlastelin Maksimov.

— Dakako, tebi — izdere se Fjodor Pavlovič. — A da kome? Nije valjda otac iguman von Zon.

— Pa ni ja nisam von Zon, već Maksimov.

— Ne, ti si von Zon. Vaša svetosti, znadete li, tko je to von Zon? Bijaše to kriminalni proces: njega ubili u bludilištu — tako se, čini mi se, nazivaju kod vas takva mjesta — ubili i orobili, i bez obzira na njegove godine poštovanja dostojne, strpali u sanduk, zakovali i iz Petrograda poslali u Moskvu u vagonu za prtljagu, pod brojem. I dok su ga zakivali, bludnice plesačice pjevale su pjesme i svirale na violini, odnosno na glasoviru. I eto to vam je taj von Zon. Uskrsnuo je od mrtvih, je li, von Zone?

— A što je ovo? Što ovo ima da znači? — začuše se glasovi u gomili jeromonaha.

— Hajdemo! — viknu Petar Aleksandrovič, okrenuvši se Kalganovu.

— Ne, dopustite! — prekinu ga pišteći Fjodor Pavlovič i zakorači još jedan korak u sobu — dopustite i meni da dovršim. Ondje su me u ćeliji obijedili, kao da sam se nepristojno ponašao, a posebno zato, što sam viknuo ono o krkušama. Petar Aleksandrovič, moj rođak, voli da u govoru ima plus de noblesse que de sincérité[36], a ja naprotiv volim, da je u mome govoru plus de sincérité que de noblesse[37], i — pljujem na noblesse! Je li tako, von Zone? Dopustite, oče igumane, mada sam lakrdijaš, i mada se predstavljam kao lakrdijaš, ipak sam vitez časti i hoću da se izjasnim. Jest, ja sam vitez časti, a u Petru Aleksandroviču je — povrijeđeno samoljublje i ništa više. Ja sam i došao, možda, ovamo, da sve vidim i da sve izreknem. Moj sin Aljoša ovdje ispašta; ja sam otac, ja se brinem o njegovoj sudbini i dužan sam da se brinem. Sve sam slušao i pretvarao se, a i krišom motrio, i sad želim da vam i posljednji čin predstave odigram. Kako je kod nas? Kod nas, što padne, to i leži. Kako bi i bilo drugačije? Ja želim da ustanem. Sveti oci, vi ste me uzbudili. Ispovijed je velika tajna, koju duboko poštujem i pred kojom sam spreman da padnem ničice, a kad tamo, u ćeliji svi kleče i ispovijedaju se naglas. Zar je dopušteno ispovijedanje naglas? Sveti oci odredili su, da se ispovijeda u uho, samo onda će ispovijed vaša biti tajna, i tako je od starine. Kako ću naime objasniti pred svima, da sam na primjer ovo i

ovo... ali, to jest, vi već razumijete? Katkad je i reći nepristojno. Ta to je skandal! Ne, oci, s vama bih ovdje možda i u hlistovštinu[38] upao. Prvom ću prilikom pisati sinodu, a sina svoga Alekseja vodim kući.

Ovdje jedna napomena. Fjodor Pavlovič je nešto načuo. Bilo je nekad zlobnih spletaka, koje dopriješe čak do vladike (ne samo o našem, nego i o drugim manastirima, u kojima je bilo zavedeno staraštvo), kao da se i suviše poštuju starci, čak na štetu igumanova dostojanstva, i kao da, između ostalog, starci zlorabe tajnu ispovijedi, itd. Optužbe glupe, koje u svoje vrijeme padoše same od sebe i kod nas, i posvuda. Ali glupi đavo, koji je ščepao i nosi Fjodora Pavloviča na vlastitim njegovim nervima nekud sve dalje i dalje u sramotnu dubinu, prišapnuo mu je nekadašnju optužbu, od koje sam Fjodor Pavlovič nije razumio ni riječi. A nije se umio ni pismeno izraziti, to manje, što ovaj put nije nitko u starčevoj ćeliji klečao, niti se glasno ispovijedao, tako da Fjodor Pavlovič nije mogao ništa slično vidjeti, nego je govorio tek po starim pričanjima i spletkama, koje je kojekako zapamtio. Ali, ispričavši svoju glupost, on osjeti, da je slagao ružnu besmislicu, i odjedamput mu se prohtje, da odmah dokaže slušaocima, a ponajviše samom sebi, da nipošto nije rekao glupost. I premda je vrlo dobro znao, da će sve više i sve gluplje dodavati svakoj izvaljenoj besmislici još po jednu isto takvu besmislicu — ipak se više nije mogao suspreći, te je poletio kao s gore.

— Kakva podlost! — uzviknu Petar Aleksandrovič.

— Oprostite — reče odjedamput iguman. — Rečeno je u staro doba: »I počeše govoriti koješta na me čak i neke ružne stvari. A ja, kad sam čuo sve to, rekoh sebi: to je lijek Isusov, koji mi je poslao, da izliječi taštu dušu moju«. I zato vam se zahvaljujemo najpokornije, dragi goste.

I on se pokloni Fjodoru Pavloviču do pasa.

— Te-te-te! Licemjerstvo i stare fraze! Stare fraze i stare geste! Stara laž i službeni poklon do zemlje! Poznajemo mi te poklone! »Poljubac u usta i bodež u srce«, kao u Schillerovim Razbojnicima. Ne volim oci, opsjene, već tražim istinu. Ali nije u krkušama istina, i to sam već rekao. Oci kaluđeri, zašto postite? Zašto očekujete zbog toga nagradu na nebesima? Ta za takvu nagradu ću i ja postiti! Ne,

sveti kaluđeru, budi ti pun vrline u životu, donesi korist društvu, ne zatvaraj se u manastir, gdje jedeš gotov kruh, i ne očekuj nagrade ondje gore — to će biti malo poteže. Što li je tu kod njih sve priređeno? — I on priđe stolu. — Staro porto-vino »Faktori«, medoc braće Jelisejevih, uh, oci! To ne naliči na krkuše. I koliko su bočica oci poredali, he, he, he! A tko je sve to donosio ovamo? Ruski seljak, trudbenik, donosi ovamo svoj groš zarađen žuljevitim rukama, otkidajući ga od porodice i od države! Ta vi, sveti oci, isisavate narod!

— To je već sasvim nedostojno, što govorite, — progovori otac Josif. Otac Pajsij tvrdokorno šućaše. Mijusov potrči iz sobe, a za njim Kalganov.

— Pa, oci, i ja odoh za Petrom Aleksandrovičem! Više vam neću doći, molit ćete me klečeći, ali neću doći. Poslao sam vam tisuću rubljića, pa i opet naoštriste oči, he, he, he! Ne, više neću dodati. Svetim se za svoju proteklu mladost, za sve moje poniženje! — i on lupi šakom po stolu u nastupu izvještačena osjećanja. — Mnogo je značio ovaj manastirčić u mome životu! Mnogo sam suza prolio zbog njega! Vi ste moju ženu, klikušu, nahuškali protiv mene. Vi ste me na sedam sabora proklinjali i razglasili po cijelom kraju! Dosta, oci, ovo je vijek liberalizma, vijek parobroda i željeznica. Ni tisuću, ni stotinu rubalja, ni stotinu kopjejaka, ništa nećete dobiti od mene!

Opet jedna napomena. Naš manastir nije nikad i ništa značio u njegovu životu, niti je on zbog njega prolio bilo kakve gorke suze. On se toliko podao svojim izvještačenim suzama, da je za trenutak gotovo sam sebi povjerovao, štoviše, zaplakao od ganuća, ali je tog istog trena osjetio, da treba rukunice okrenuti natrag. Iguman, na zlobnu njegovu laž, saže glavu i opet ozbiljno reče:

— Dalje je rečeno: »Pažljivo i s radošću pretrpi sramotu, koja te bez krivice tvoje stigne, i ne zbuni se i ne zamrzi onoga, koji te sramoti«. Tako ćemo i mi uraditi.

— Te-te-te, mudrolije i ostali galimatijas! Mudrujte, oci, a ja odoh. A sina svoga Alekseja vodim svojom roditeljskom vlašću odavde zauvijek. Ivane Fjodoroviču, najponizniji sine moj, dopustite da vam zapovjedim, da me slijedite! Von Zone, što da ostaneš ovdje! Dođi odmah meni u grad. Kod mene je veselo. Svega jedna vrstica, mjesto posnoga ulja, dat ću ti prase s kašom; naručat ćemo se,

iznijet ću konjačića, poslije likerčića; imam i slatke rakije... Ej, von Zone, ne propuštaj svoje sreće!

On izađe vičući i gestikulirajući. I eto, baš u tom trenutku ugleda ga Rakitin, gdje izlazi, i pokaza Aljoši.

— Alekseju! — doviknu mu otac izdaleka, kad ga opazi, — još danas seli meni posve, i jastuk i dušek ponesi, da ne ostane ovdje od tebe ni traga.

Aljoša zastade kao okamenjen, te šutke i pažljivo promatraše prizor. Međutim se Fjodor Pavlovič bio popeo u kočiju, a za njim se stao šutke i namrgođeno uspinjati Ivan Fjodorovič, čak i ne okrenuvši se Aljoši, da se s njim oprosti. Ali sad se dogodi još jedna komedijaška i gotovo nevjerojatna scena, koja je nadopunila epizodu. Odjedamput je kraj papuče na kočiji iskrsnuo vlastelin Maksimov. On je dotrčao sav zaduhan, samo da ne zakasni. Rakitin i Aljoša vidjeli su, kako je trčao. On se toliko žurio, da je u svojoj nestrpljivosti već bio podigao nogu na stepenicu, na kojoj je još bila lijeva noga Ivana Fjodorovića, i, uhvativši se za koš od kočije, već poče uskakivati u kočiju.

— I ja, i ja ću s vama! — uzvikivaše on, poskakujući i smijući se sitnim veselim osmijehom, blažena lica i na sve spreman — povezite i mene.

— Pa, nisam li kazao — oduševljeno uzviknu Fjodor Pavlovič — da je ovo von Zon? Da je ovo pravi, iz mrtvih uskrsnuli von Zon! A kako si se oteo odonud? Što si tamo takva nafonzonio i kako si mogao ostaviti ručak? Ta za to treba imati tučanu čelenku! I ja imam čelo, ali, brate, divim se tvome! Uskači, uskači brže! Neka ga, Vanja, bit će veselo. Leći će nekako ovdje do nogu. Hoćeš li leći, von Zone? Ili da ga stisnemo na sjedište s kočijašem? Skači na sjedište, von Zone.

Ali Ivan Fjodorovič, koji je već bio sjeo na svoje mjesto, odjedamput šutke i iz sve snage grunu u prsa Maksimova, i ovaj odleti cio hvat daleko. Što nije pao, bijaše tek puki slučaj.

— Goni! — ljutito viknu Ivan Fjodorovič kočijašu.

— Ali što ti radiš? Što? Zašto si ga onako? — planu Fjodor Pavlovič, ali kočija pođe. Ivan Fjodorovič ne odgovori.

— Gle ti njega! — progovori opet Fjodor Pavlovič, pošutjevši dvije minute i gledajući poprijeko sina. — Ta ti si sam smislio cio taj

polazak u manastir, sam si poticao, sam odobravao, pa što se sada srdiš?

— Dosta ste pričali gluposti, odmorite se makar malo — odbrusi Ivan Fjodorovič surovo.

Fjodor Pavlovič opet pošutje dvije minute.

— Sad bi valjao konjak — primijeti on sentenciozno. Ali Ivan Fjodorovič ne odgovori.

— Kad stignemo, i ti ćeš gucnuti.

Ivan Fjodorovič neprestano šućaše.

— A Aljošu ću ipak izvaditi iz manastira, bez obzira na to, što će vam to biti vrlo neprijatno, najponizniji Karl von Moor.

Ivan Fjodorovič slegne prezirno ramenima i, okrenuvši se, poče gledati na put. I sve do kuće nisu ni riječi progovorili.

TREĆA KNJIGA

BLUDNICI

I

U SLUŽINSKOJ SOBI

Kuća Fjodora Pavloviča Karamazova nije nikako bila u samoj sredini grada, ali ne ni sasvim na kraju. Bila je to dosta stara kuća, ali ugodne spoljašnosti: prizemna, s mezaninom, obojena sivom bojom, crvena limena krova. Uostalom, mogla je izdržati još vrlo dugo; bila je prostrana i udobna. U njoj je bilo mnogo različitih sobica, skrivenih pregradica i kojekakvih stepenica. A bilo je i štakora, ali se Fjodor Pavlovič nije baš jako na njih srdio: »Ipak nije tako dosadno navečer, kad ostaneš sam.« On je zaista imao običaj, da preko noći pošalje sluge u pobočnu zgradu, i u kući se zaključavao i sam provodio cijele noći. Ta pobočna zgrada stajala je u dvorištu i bila je prostrana i čvrsta; Fjodor Pavlovič je odredio, da ondje bude kuhinja, iako se kuhinja nalazila i u kući; on nije volio kuhinjskog mirisa, te se jelo donosilo preko dvorišta, i zimi i ljeti. Uopće je kuća bila zidana za veliku porodicu, pa je u njoj moglo živjeti pet puta više i slugu i gospodara. Ali u vrijeme naše

pripovijetke živjeli su u kući jedino Fjodor Pavlovič i Ivan Fjodorovič, a u služinjskom krilu svega troje slugu: starac Grigorij, starica Marfa, njegova žena, i sluga Smerdljakov, još mlad čovjek. Treba progovoriti malo potanje o to troje služinčadi. O starcu Grigoriju Vasiljeviču Kutuzovu već smo uostalom dovoljno govorili. To je bio čovjek tvrd i ustrajan, koji je tvrdoglavo i ravno išao svom cilju, ako je samo taj cilj zbog bilo kakvih uzroka (često neobično nelogičnih) stajao pred njim kao nepobitna istina. Uopće govoreći, bio je pošten i nepodmitljiv. Žena njegova, Marfa Ignjatijevna, uza sve to, što se cijelog vijeka posve pokoravala muževljevoj volji, ipak je bila navalila, na primjer, odmah poslije oslobođenja seljaka, da odu od Fjodora Pavloviča u Moskvu i da ondje otpočnu makar kakvu trgovinu (imali su nešto novaca); ali Grigorij je onda jedamput zauvijek odlučio, da žena bulazni, »jer je svaka žena nečasna«, a nije u redu da prijašnjeg gospodara napuste, pa makar kakav bio, »jer je to sada njihova dužnost!«

— A razumiješ li ti, što je to dužnost? — obrati se on Marfi Ignjatijevnoj.

— Što je dužnost, razumijem, Grigorije Vasiljeviču, ali kakva je to dužnost, da ovdje ostanemo, to ne pojmim — odgovori Marfa Ignjatijevna odlučno.

— I ne treba da razumiješ, ali ipak će tako biti. A unaprijed šuti.

I tako je bilo: oni ne odoše, a Fjodor Pavlovič im odredi malu plaću, koju je i plaćao. Usto je Grigorij znao, da ima nesumljiv utjecaj na gospodara. On je to osjećao, i to je bilo točno: lukavi i tvrdoglavi lakrdijaš Fjodor Pavlovič, vrlo čvrsta karaktera »u nekim stvarima u životu«, kako se sam izražavao, bivao je, na vlastito svoje čudo, čak slaba karaktera u nekim drugim »stvarima u životu«. I on je sam znao u kakvim, znao i bojao se mnogočega. U nekim stvarima u životu mora se biti na oprezu, i to je teško bilo bez vjerna čovjeka, a Grigorij bio je čovjek najvjerniji. Štoviše, dešavalo se, da je Fjodor Pavlovič mogao biti često u toku svoje karijere bijen, i uvijek ga je spasavao Grigorij, iako mu je svaki put poslije toga očitao bukvicu. Ali ni batine ne bi prepale Fjodora Pavloviča: međutim bilo je i ozbiljnih slučajeva, i, štoviše, vrlo finih i zamršenih, u kojima možda ni sam Fjodor Pavlovič ne bi bio u stanju, da shvati tu neobičnu potrebu za vjernim i bliskim čovjekom, koju bi pokadšto iznenadno i

neobjašnjivo počeo osjećati u sebi. To su bili gotovo bolni slučajevi: Fjodor Pavlovič, koji je bio užasno razvratan, i u svojoj bludnosti okrutan kao opasan kukac, osjećao je u sebi katkad i odjedamput, u časovima pijanstva, duhovni strah i moralni potres, koji je, da tako kažem, gotovo fizički odjekivao u njegovoj duši, »Tom prilikom kao da mi duša dršće u mom grlu«, kazivaše on gdjekad. I, eto, u tim trenucima volio je, da je uza nj, makar u blizini, iako ne u istoj sobi, a ono bar u pobočnoj zgradi, takav čovjek, odan, nepokolebiv, koji nije takav, kakav je on, ne razvratnik, ali koji bi ipak, sve kad bi i vidio svu raspuštenost i sve što se zbiva, te znao sve tajne, iz odanosti sve to dopuštao i ne protivio se tome, a što je glavno — koji ga ne bi pokoravao niti se bilo čime prijetio, kako u ovom, tako i u budućem životu; i koji bi ga u slučaju nužde i branio — ali od koga? Od nekog nepoznatog, ali strašnog i opasnog. I on je upravo osjećao potrebu, da to bude svakako drugi čovjek, stari znanac i prijatelj, koga bi mogao pozvati u teškom trenutku jedino zato, da zaviri u njegovo lice i možda progovori s njim koju riječcu ma o čemu, i ako on ništa ne rekne, i ako se ne bude srdio, bit će mu nekako lakše pri srcu, a ako se bude ljutio, onda će mu biti još teže. Dešavalo se (ali uostalom vrlo rijetko), da je Fjodor Pavlovič odlazio čak noću u pobočnu zgradu i budio Grigorija, da samo na časak dođe njemu. Ovaj bi došao, i Fjodor Pavlovič počeo bi govoriti o samim tričarijama i naskoro ga otpuštao, gdjekad dapače s posmijehom i šalom, a onda bi pljunuo, legao da spava i spavao snom pravednika. Nešto se slično dogodilo Fjodoru Pavloviču i nakon Aljošina dolaska. Aljoša je »probo njegovo srce«, jer je on kod njega »stanovao, sve vidio, a ništa nije osudio«. I još više, on je donio sa sobom nešto još neviđeno: on nije pokazivao ni najmanje prezira prema njemu, starcu, već je, naprotiv, bio prema njemu uvijek prijazan i pokazivao sasvim prirodnu iskrenu privrženost, iako je je on tako malo zasluživao. Sve je to bilo za njega, starog razvratnika i samca, pravo iznenađenje, i za njega, koji je dosele volio jedino »prljavštinu«, posve neočekivano. Poslije Aljošina odlaska priznao je sam sebi, da je razumio štošta, što dotle nije htio da razumije.

Već sam spomenuo, na početku pripovijetke, kako je Grigorij mrzio Adelajidu Ivanovnu, prvu suprugu Fjodora Pavloviča i majku prvog njegova sina Dmitrija Fjodoroviča, i kako je, naprotiv, branio

drugu njegovu suprugu, klikušu, Sofiju Ivanovnu, i od samoga svog gospodara i od svakog, kome bi palo na pamet, da izusti o njoj ružnu ili lakoumnu riječ. U njemu se simpatija prema toj nesretnici pretvorila u nešto sveto, tako da ni poslije dvadeset godina ne bi mogao otrpjeti čak ni ružno natucanje o njoj, nego bi odmah uzvratio napadaču. Po spoljašnosti svojoj bio je Grigorij čovjek hladan i ozbiljan, a ne brbljavac, koji je upotrebljavao riječi važne i nimalo lakoumne. Isto je tako bilo nemoguće na prvi pogled reći: da li on voli svoju šutljivu, pokornu ženu ili ne voli, međutim ju je zaista ljubio, i ona je to naravno i znala. Marfa Ignjatijevna ne samo da nije bila žena glupa, nego je možda bila pametnija od svog muža, ili bar donekle razboritija od njega u svakidašnjim poslovima, pa ipak mu se pokoravala bez mrmljanja i šutke od prvog dana njihova braka i nesumnjivo ga poštovala zbog njegove duhovne premoći. Vrijedno je spomenuti, da su oboje cijeloga svog života neobično malo govorili jedno s drugim, osim o najobičnijim i tekućim poslovima. Ozbiljni i dostojanstveni Grigorij razmišljao je o svojim poslovima i brigama uvijek sam, tako da je Marfa Ignjatijevna već odavno i jedamput zauvijek bila na čistu, da mu nisu nimalo potrebni njeni savjeti. Ona je osjećala, da njen muž cijeni njeno šućenje i da je zbog toga drži pametnom. Tukao je nije nikada, osim svega tek jedamput i to samo malo. Prve godine braka Adelajide Ivanovne s Fjodorom Pavlovičem sakupile se jednom prilikom u selu seoske djevojke i žene, onda još kmetice, da u vlastelinskom dvorištu pjevaju i igraju. Otpočeli su »na livadi« i odjednom Marfa Ignjatijevna, onda još mlada žena, iskočila naprijed pred kor i odigrala »rusku« na osobit način, ne po seljački, kako žene igraju, nego kako je igrala, dok je još bila djevojka u dvoru kod bogatih Mijusovih na domaćoj vlastelinskoj pozornici, gdje je glumce obučavao u plesanju učitelj plesa, koji bijaše pozvan iz Moskve. Grigorij je vidio, kako je otplesala njegova žena, te ju je poslije jednog sata, kod kuće u sobi, poučio pameti, povukavši je malo za kose. I time je bio jedamput zauvijek kraj batinama, te se ne ponoviše više nijedamput za cijela života, a i Marfa Ignjatijevna zarekla se, da neće više plesati.

Djece im nije dao bog, imali su jedno djetence, ali je i to umrlo. Grigorij je očito volio djecu, što čak nije ni krio, to jest, nije se stidio da to pokaže. On se sam prihvatio Dmitrija Fjodoroviča, trogodišnjeg

mališana, kada je pobjegla Adelajida Ivanovna, i mučio se s njime gotovo godinu dana, sam ga je češljao i, štoviše, sam kupao u koritu. Zatim se brinuo za Ivana Fjodoroviča i Aljošu, i za to dobio ćušku; ali o svemu tomu sam već pričao. Vlastitom se djetetu radovao jedino nadom, dok je Marfa Ignjatijevna bila još teška. A kad se rodilo, onda je satrlo njegovo srce tugom i užasom. Stvar je u tome, što se mališan rodio sa šest prstiju. Kad je to Grigorij vidio, bio je toliko satrven, da je šutio ne samo do krštenja, nego je namjerno odlazio u vrt, da ondje šuti. Bilo je proljeće, te je sva tri dana kopao gredice u povrtnjaku, u bašči. Treći dan imalo se krstiti dijete; Grigorij je dotle već nešto smislio. Kad je ušao u sobu, gdje su se bili sakupili svećenici, došli gosti i naposljetku i Fjodor Pavlovič, koji je došao lično kao kum, izjavi on odjedamput, da dijete »ne treba uopće krstiti« — ali to nije rekao glasno niti je govorio mnogo, nego je jedva procijedio riječ po riječ, gledajući pritom tupo i oštro u svećenika.

— A zašto? — zapita svećenik veselo i začuđeno.

— Zato, jer je to... zmaj... — promrmlja Grigorij.

— Kako zmaj, kakav zmaj?

Grigorij pošutje neko vrijeme.

— Dogodila se zbrka u prirodi... — promrmlja on, iako dosta nejasno, ali vrlo odlučno i očito ne želeći da o tome dalje govori.

Svi su se smijali i, dakako, krstili jadno dijete. Grigorij se molio kod krstionice od srca, ali ipak nije promijenio svoje mišljenje o novorođenčetu. Uostalom, nije mu bilo na smetnji, samo što ga nije cijele dvije sedmice, koliko je živjelo dijete, gotovo ni pogledao, čak nije htio ni da ga vidi, nego je najčešće odlazio iz sobe. Ali kad je mališan poslije dvije sedmice umro od mliječne groznice, metnu ga sam u sandučić i gledaše ga s dubokom tugom, a kad zasuše plitku malu račicu, kleče i do zemlje se pokloni pred grobom. Mnogo godina od tog vremena nije nijedamput spomenuo svoje dijete, a nije ga nikad pred njim spominjala ni Marfa Ignjatijevna pa kad bi se desilo da povede s kime razgovor o svom »djetencetu«, šaptala je makar tu i ne bilo Grigorija Vasiljeviča. Po kazivanju Marfe Ignjatijevne, stao se on od te sahrane baviti poglavito »bogougodnim«, čitao je Četji-Mineje, većinom šuteći i sam, i svakiput naticao svoje velike, srebrne, okrugle naočare. Rijetko je kad čitao naglas, osim uz časni post. Volio je knjigu o Jobu, dobio je

odnekud prijepis besjeda i propovijedi »bogonosnog oca našeg Isaka Sirina«[39], čitao ga bez prestanka i mnogo godina, ne razumijevajući gotovo ništa, ali zato je možda najviše i cijenio i volio tu knjigu. U posljednje vrijeme upoznao se s hlistovštinom i mnogo razmišljao o njoj, za što mu se u susjedstvu pružila zgoda, i bijaše očito potresen, ali nije smatrao potrebnim, da prijeđe u novu vjeru. Načitanost u »bogougodnom« davaše, razumije se, njegovoj fizionomiji još veću važnost.

Možda je bio sklon misticizmu. I sad, kao namjerno, rođenje njegova šestoprstog djeteta i smrt njegova zbiše se upravo zajedno s drugim vrlo čudnovatim, neočekivanim i vrlo originalnim slučajem, koji je ostavio u njegovoj duši, kako se jedamput poslije toga sam izrazio, »pečat«. Dogodilo se, da je baš onog dana, kad sahraniše šestoprstu mrvicu, Marfa Ignjatijevna, koja se bila probudila noću, začula nešto kao plač novorođenčeta. Ona se prepala i probudila muža. On stao da osluškuje i primijetio, da će prije biti, da to netko stenje, baš »kao da je žena«. On se digao i obukao; bila je prilično topla majska noć. Kada je izašao u trijem, jasno je čuo, da stenjanje dopire iz vrta. Ali se vrt preko noći zatvarao iz dvorišta ključem, i u nj se nije moglo nikako drukčije ući, osim na vrata, jer se okolo cijelog vrta uzdizao jak i visok plot. Grigorij se vratio u kuću i zapalio fenjer, uzeo vrtni ključ i pošao u vrt šuteći, ne obraćajući pažnje na histeričan strah svoje žene, koja ga je neprestano uvjeravala, da čuje djetinji plač i da to sigurno plače njen sinčić i da je zove. Ondje je jasno razabrao da stenjanje dolazi iz njihove kupaonice, koja se nalazila u vrtu nedaleko vratnica, i da zaista stenje neka žena. Kad je otvorio kupaonicu, opazio je prizor, koji ga je zaprepastio. Gradska luda, što se skitala po ulicama i bila poznata u cijelom gradu pod nadimkom Lizaveta Smrdljiva, uvukla se u kupaonicu i malo prije rodila dijete. Dijete je ležalo pored nje, a ona je umirala uza nj. Govorila nije ništa već zato, što nije umjela govoriti. Ali sve bi ovo valjalo objasniti zasebno.

II

LIZAVETA SMERDJAŠČA

Ovdje je postojao jedan osobit slučaj, koji je duboko potresao Grigorija i konačno učvrstio u njemu neprijatnu i odvratnu dotadanju sumnju. Ta Lizaveta Smrdljiva bila je djevojka vrlo malena, visoka »dva aršina i nešto više«, kako su je se ganuto sjećale poslije njene smrti mnoge naše gradske starice bogomoljke. Njeno dvadesetpetgodišnje lice, zdravo, široko i rumeno, bilo je potpuno idiotsko; a pogled njenih očiju, ukočen i neugodan, iako blag. Išla je cijelog vijeka, ljeti i zimi, bosa i u samoj košulji od kudjelje. Gotovo crna kosa, neobično gusta, kovrčava kao u ovce, stajala je na njenoj glavi kao kakva velika kapa. Osim toga, uvijek bijaše ukaljana zemljom, blatom i puna lišća, olupina, strugotina, što je za nju prianjalo, jer je uvijek spavala na zemlji i u blatu. Otac njen bijaše beskućnik, propali i bolesni mještanin Ilija, strašna pijanica, koji je živio već nekoliko godina kao radnik kod nekih bogatih gazda, također naših mještana. Mati pak Lizavetina bijaše već odavno umrla. Vječno bolesni i opaki Ilija tukao je nemilosrdno Lizavetu, kad bi došla kući. Ali je ona dolazila rijetko, jer je živjela od milostinje, lutajući po cijelom gradu, kao sumanuto božje stvorenje. I gazde Ilijine, i sam Ilija, pa čak i mnogi milosrdni ljudi u gradu, poglavito trgovci i trgovkinje, često su pokušavali da odjenu Lizavetu pristojnije, da ne hoda u samoj košulji, a svake zime navlačili su na nju kožuh i obuvali joj čizme na noge; ali je ona uvijek, dopuštajući bez ijedne riječi, da joj sve navuku, odlazila bilo kamo, a osobito u portu saborne crkve, svukla sa sebe sve, što su joj poklonili — bila to marama, bila suknja, kožuh ili čizme — i sve ostavljala ondje i odlazila bosa i u samoj košulji, kao i prije. Jedamput se tako desilo, da je novi gubernator naše gubernije usput svrnuo, da vidi naš grad, i kad je opazio Lizavetu, bijaše jako povrijeđen u svojim najplemenitijim osjećajima i, mada je znao, da je »luda«, kako su mu rekli, ipak je upozorio, kako mlada djevojka, koja se skita u samoj košulji, narušava pristojnost, te da to unaprijed ne smije biti. Ali gubernator otputova, a Lizavetu ostaviše, kako je i bila. Naposljetku, otac njen umre, i nju upravo zbog toga, što je ostala siroče, još više zavolješe svi bogomoljci u našem gradu. I zaista, kao da su je svi čak ljubili, štoviše, ni derani je nisu dražili ni vrijeđali, a naši su derani, osobito oni, koji idu u školu, svijet nasrtljiv. Ona je ulazila u

nepoznate kuće, i nitko je nije gonio, već naprotiv, svatko ju je ljubezno susretao i grošić joj poklanjao. Ako joj dadu grošić, ona ga prima i odmah odnese i spusti u crkvenu ili kaznioničku škrabicu. Dadu li joj na trgu perec ili kolačić, sigurno će poći i prvom djetetu, koje sretne, dati perec ili kolačić, ili će zaustaviti bilo koju najimućniju gospođu i njoj dati; i gospođe su primale čak radosno. Sama se pak nije ničim drugim hranila, osim crnim kruhom i vodom. Uđe ona, katkad, u bogat dućan i sjedne. Tu leži skupocjena roba, tu je i novac, a gazde nikad ne paze na nju, jer znaju, da neće, makar pred nju metnuo tisuće i zaboravio na njih, nikad ni jedne kopjejke uzeti. U crkvu je rijetko svraćala; spavala je ili u crkvenim vežama ili bi prešla preko bilo čijeg plota (kod nas ima još i danas mnogo plotova mjesto taraba) u bilo čiji vrt. Kući, to jest u kuću onih gazda, kod kojih je služio njen pokojni otac, dolazila je približno jedamput sedmično, a zimi svaki dan, ali samo obnoć, te je noćivala ili u hodniku ili u staji. Čudili su se, kako može da podnosi takav život, ali ona se već bila tako navikla; mada je malena rasta, ipak je bila neobično čvrsta tjelesnog sastava. Kod nas su tvrdili, čak i neka gospoda, da ona sve to čini iz oholosti, ali to bijaše besmisleno: ta ona nije umjela ni riječi reći, i tek je kadšto micala jezikom i mucala, pa gdje tu može biti govora o oholosti. Ali se desilo, da se jedamput (bilo je to vrlo davno), jedne septembarske jasne i tople noći, za puna mjeseca, što je kod nas već jako kasno, jedna pijana rulja raskalašene gospode, pet ili šest momaka, vraćala iz kluba svojim domovima »iza kuća«. S obje strane uličice bio je plot, a iza njega Družahu se vrtovi okolnih kuća; uličica je izlazila na mostić, što vodi preko naše smrdljive i dugačke bare, koju kod nas gdjekad nazivaju rijekom. Kraj plota, u koprivi i repuhu, spazilo naše društvo Lizavetu gdje spava. Nakresana gospoda zastala iznad nje hihotom, te stadoše zbijati šale bez svake cenzure. Jednom gospodičiću pade odjedamput na pamet sasvim ekscentrično pitanje o jednoj nemogućoj temi: »Da li bi ipak mogao netko smatrati ovakvu životinju za ženu, recimo sad, itd.« Svi zaključiše gordom odvratnošću, da ne bi. U toj gomili našao se Fjodor Pavlovič, i on u tren oka iskoči i izjavi, da se može smatrati ženom, i to još kako, i da je to čak svoje vrste pikantno, itd. itd. Istina, on se u to doba kod nas već i suviše izvještačeno nametao za lakrdijaša, volio je da se ističe i uveseljava gospodu, kao da je ravan

njima, a u stvari kao njihov sluga. To bijaše baš u ono isto vrijeme, kad je dobio iz Petrograda vijest o smrti svoje prve žene, Adelajide Ivanovne, i kad je s krepom oko šešira pio i tako razvratno živio, da su se neki u gradu, pa čak i najraskalašeniji, gadili, kad bi ga vidjeli. Rulja se dakako smijala tom njegovu neočekivanu mišljenju; netko iz rulje stade čak i podbadati Fjodora Pavloviča, ali ostali uza svu raskalašenost svoju, osjetiše još jaču odvratnost, i naposljetku odoše svaki svojim putem. Poslije se Fjodor Pavlovič kleo i uvjeravao, da je onda i on s ostalima otišao; možda je tako i bilo, nitko to ne zna pouzdano, niti je ikada znao, ali, poslije pet ili šest mjeseci, stadoše u gradu govoriti s iskrenim i silnim negodovanjem, kako je Lizaveta trudna, te su ispitivali i istraživali: čiji je to grijeh, tko je njen zavodnik? I tada se odjedamput raznio po cijelom gradu strašan glas, da ju je osramotio Fjodor Pavlovič. Odakle je potekao taj glas? Od one rulje pijane gospode ostao je u gradu samo jedan učesnik, a to bijaše stariji i častan državni savjetnik, koji je bio oženjen i imao odrasle kćeri, te koji ne bi nikako htio ništa raznositi, sve da je nešto i bilo; drugi učesnici, njih petorica, bili su se razišli. Ali javno mišljenje je direktno kazivalo i sve dalje ukazivalo na Fjodora Pavloviča. Dakako, on se nije baš mnogo obazirao na to: kojekakvim trgovčićima ili građanima ne bi ni odgovarao. Onda je bio ponosan i razgovaraše samo u svom društvu činovnika i plemića, koje je toliko zabavljao. I eto, u to se doba Grigorij energično i iz sve snage zauze za svoga gospodara i ne samo, da ga je branio od svih tih kleveta, nego se zbog njega prepirao i svađao, te je mnoge razuvjerio. »Sama je ona, gadura, kriva«, a zavodnik nije bio nitko drugi, nego »Karp Zavrtanj« (tako se zvao jedan strašan kažnjenik, poznat svojevremeno cijelom gradu, koji je baš u to vrijeme umakao iz gubernijske tamnice i potajno živio u našem gradu). Ta se pretpostavka činila vjerojatnom, i svi se sjetili Karpa: sjetili su ga se zato, što se on upravo onih noći, podjesen, vucario po gradu i trojicu orobio. Ali cio taj slučaj, ni svi ti glasovi, nisu odvratili opće simpatije od te bijedne lude, nego su je svi još više pazili i čuvali. Trgovkinja Kondratjevna, postarija udovica, čak je i to učinila, da je još potkraj travnja uzela sebi Lizavetu s namjerom, da je ne pušta nikud do porođaja. Čuvali su je budno, ali se ipak nekako desilo, da je Lizaveta, uza sve budno čuvanje, upravo posljednjeg dana, uveče,

odjedamput krišom umakla od Kondratjevne i našla se u vrtu Fjodora Pavloviča. Kako je ona u tom stanju prešla preko visokog i jakog vrtnog plota, ostalo je donekle zagonetno. Jedni su uvjeravali, da su je »prenijeli«, a drugi, da ju je »prenijelo«. Najvjerojatnije je, da se sve desilo, mada i vrlo mudro, ipak prirodno, i da je Lizaveta, koja se umjela penjati preko plotova u tuđe vrtove, da ondje noćiva, popela nekako i na plot Fjodora Pavloviča, a s njega je, makar sebi i naškodila, skočila u vrt, ne obzirući se na svoje stanje. Grigorij potrčao Marfi Ignjatijevnoj i poslao je, da pomogne Lizaveti, a sam je otrčao po staru babicu, mještanku, koja je na sreću u blizini stanovala. Dijete su spasili, a Lizaveta je uzoru umrla. Grigorij uzeo dijete, unio ga u kuću, posadio ženu i položio ga na njena koljena, uz njezine grudi: »Božje dijete — siroče je svima rod, a nama dvoma osobito. Njega je poslao naš mali pokojnik, a potekao je od đavolova sina i pravednice. Hrani ga i ne plači više.« I tako je Marfa Ignjatijevna uzgajala dijete. Krstili ga i nazvali Pavlom, a po ocu, nazivali su ga svi, i to sami, bez ičijeg naloga, Fjodorovičem. Fjodor Pavlovič nije protuslovio ničemu, i čak je smatrao, da je sve to zanimljivo, ali se i nadalje odricao. U gradu se svima dopalo, što je uzeo kopile. Kasnije je Fjodor Pavlovič skovao kopiletu i prezime: prozvao ga Smrdljakovom, po nadimku njegove matere, Lizavete Smrdljive. Eto, tako je taj Smrdljakov postao drugim slugom Fjodora Pavloviča te u početku naše pripovijetke stanovao u pobočnoj zgradi zajedno sa starcem Grigorijem i staricom Marfom. Služio je kao kuhar. Vrlo bi potrebno bilo i o njemu štošta reći, ali se stidim, da tako dugo skrećem pažnju svojih čitalaca na tako obične lakeje, i zato prelazim na svoju pripovijetku, nadajući se, da će ionako o Smrdljakovu biti govora u daljem toku pripovijesti.

III

ISPOVIJED VATRENA SRCA. U STIHOVIMA

Kada je Aljoša čuo očev nalog, što mu ga je doviknuo iz kočije odlazeći iz manastira, zastao je neko vrijeme na mjestu u velikoj dvoumici. Ne može se reći, da se upanjio, jer se njemu nije takvo što dešavalo. Naprotiv, on je uza sve to, što je bio uznemiren, uspio da

odmah siđe u igumanovu kuhinju i sazna, što je gore počinio njegov tatica. Zatim je ipak krenuo na put, nadajući se, da će putem do grada uspjeti da nekako odgonetne zagonetku, koja ga je mučila. Unaprijed ću reći: vike očeve i naloga, da se seli kući »s jastukom i dušekom«, nije se nimalo bojao. On je suviše dobro shvatio, da je nalog, neka se seli kući, tako glasno i s tako napadnom vikom izrečen, izdan »u zanosu«, tako da kažem, radi ljepote, — baš kao ono, kad se nedavno u njihovu gradu opio jedan građanin na svoj imendan, te odjedamput pred gostima, ljut, što mu ne daju više rakije, stao razbijati svoje vlastito posuđe, derati ženinu haljinu, lomiti svoj namještaj i naposljetku prozore po kući, a sve opet jedino zbog ljepote, i sve se to, na isti način, dakako desilo sad i s taticom. Sutradan je, razumije se, pijani građanin, kad se istrijeznio, požalio za razbijenim šalicama i tanjurima. Aljoša je znao, da će ga starac sutradan sigurno opet pustiti u manastir, a možda će ga pustiti još i danas. A bio je i potpuno uvjeren, da nitko i nikad na cijelom svijetu neće poželjeti da ga uvrijedi, i ne samo da neće zaželjeti, već to ni ne može. To je za njega aksiom, utvrđen jednom zauvijek, bez razmišljanja, i on je s tom mišlju išao naprijed, bez ikakva kolebanja.

Ali u tom trenu poče u njegovoj unutrašnjosti kopkati jedan drugi strah, sasvim druge vrste, i to mučniji, što ga ni sam nije mogao odrediti, naime, strah od žene, i to upravo od Katarine Ivanovne, koja ga je toliko uporno molila u pismu, što mu ga je danas predala gospođa Hohlakova, da joj zbog nečeg dođe. Taj zahtjev i ta prijeka potreba, da joj svakako ode uniješe iznenada u srce njegovo nekakav mučan osjećaj, i cijelo jutro, što dalje, to jače i sve bolnije, širio se u njemu taj osjećaj, uza sve prizore i događaje, što su se zbili u manastiru i maločas kod igumana itd., itd. On se nije bojao toga, što nije znao, što će ona početi s njime da govori i što će joj on odgovoriti. Ni žene se u njoj uopće nije bojao: žene je, dakako, poznavao malo, iako je cio život, od najranijeg djetinjstva i do dolaska u manastir, samo s njima i živio. On se bojao baš te žene, naime Katarine Ivanovne. A bojao je se upravo od onog vremena, kada ju je prvi put ugledao. A vidio se s njom svega tek jedamput ili dvaput, a možda i triput, te jedamput čak progovorio s njom slučajno nekoliko riječi. On je se sjećao kao lijepe, ponosne i odlučne djevojke. Ali ga nije mučila njena ljepota, već nešto drugo. Eto, baš

ta zagonetnost njegova straha jačala je sada u njemu taj strah. Namjere te djevojke bile su najplemenitije, on je to znao; ona je nastojala spasiti njegova brata Dmitrija, koji je bio pred njom kriv, i to jedino iz velikodušnosti. I, eto, uza sve to visoko mišljenje i priznanje, koje je morao da oda svim tim divnim i velikodušnim osjećajima, njega su niz leđa srsi prolazili, što se više primicao njenoj kući.

Mislio je, da svog brata Ivana Fjodorovića, koji joj je bio toliko blizak, neće kod nje zateći: brat Ivan sigurno je sad kod oca. A Dmitrija sigurno neće zateći, i on je slutio, zašto. Dakle, oni će se nasamo razgovarati. On zaželi, da se prije toga sudbonosnog razgovora sastane s bratom Dmitrijem, da otrči njemu. Mogao bi se s njim o koječemu porazgovoriti, a da mu i ne pokaže pismo. Ali brat Dmitrij stanovao je daleko, i sigurno nije također sada kod kuće. Postajavši trenutak na mjestu, on se naposljetku odluči. Prekriživši se naviklim i brzim znakom križa, osmjehnu se istovremeno nečemu i uputi odlučno svojoj strašnoj dami.

Kuću je njenu znao. Ali kad bi pošao Velikom ulicom, onda preko trga, itd., ne bi došao tako brzo. Naš je gradić[40] neobično razbacan, i u njemu su udaljenosti prilično velike. Osim toga čekao ga je otac, koji nije, možda, još zaboravio svoga naloga, te se mogao uzjoguniti, i zato se morao žuriti, da dospije i ovamo i onamo. Kada je o svemu tome promislio, odluči da ide iza kuća i skrati put, a on je poznavao sve te staze po gradu, kao svojih pet prsta na ruci. Ići iza kuća značilo je ići gotovo bez puta, uz puste ograde, prelazeći često preko tuđih plotova, prolazeći kroz tuđa dvorišta, gdje ga je uostalom svatko poznavao i s njim se pozdravljao. Na taj način mogao je izbiti na Veliku ulicu putem dvostruko kraćim. Na jednom mjestu morao je, štoviše, proći tik kraj očinske kuće, naime kraj vrta, što graniči s očevim vrtom, koji je pripadao jednoj staroj maloj, naherenoj kućici s četiri prozora. Gospodarica te kućice bila je, kako je Aljoši bilo poznato, nekakva građanka, starica bez nogu, koja je živjela sa svojom kćerkom, nekadašnjom civiliziranom sobaricom u prijestolnici, što je do nedavno služila sve samo po generalskim kućama, a sada se, ima tome već godinu dana, vratila kući zbog staričine bolesti i tu se kočoperila u gizdavim haljinama. Ta starica i njena kći padoše međutim u potpunu bijedu, te su, štoviše, kao

susjede, dolazile svaki dan u kuhinju Fjodora Pavloviča po čorbu i kruh. Marfa Ignjatijevna davala im je drage volje. Ali kćerka, iako je dolazila po čorbu, ipak nije prodala ni jedne svoje haljine, a jednu je dapače imala s jako dugačkim repom. Za ovo posljednje saznao je Aljoša, dakako sasvim slučajno, od svoga druga Rakitina, kome je bilo apsolutno sve poznato u našem gradu, i kad je saznao, odmah je, razumije se, i zaboravio. Ali kad je sad stigao do susjedina vrta, on se iznenada sjeti baš onog repa te naglo podiže svoju oborenu i zamišljenu glavu i... natrapa iznenada na najneočekivaniji susret.

Iza plota susjednog vrta, uspeo se na nešto i stao, izvivši se do prsiju, njegov brat Dmitrij Fjodorovič i, dajući mu rukama znakove, zvao ga i vabio, bojeći se očito, ne samo da ga zovne, nego čak da mu i koju riječ kaže glasno, da ga ne bi čuli. Aljoša odmah dotrči do plota.

— Dobro je, što si se sam osvrnuo, inače sam te već gotovo htio viknuti — radosno i žurno prošapta Dmitrij Fjodorovič. — Penji se ovamo! Žurno! Ah, divota, što si došao! Baš sam na tebe mislio...

Aljoša se i sam radovao, samo što nije znao, kako će prijeći preko plota. Ali ga »Mitja« ščepa svojom snažnom rukom za lakat i pomogne mu da preskoči. Aljoša zadigne donju mantiju i preskoči vješto, kao kakav bosonogi gradski derančić.

— Veselo, hajdemo! — ote se Dmitriju u oduševljenu šaptu.

— Kamo! — prošapta i Aljoša, osvrnuvši se na sve strane i primijetivši, da se nalazi u posve pustom vrtu, u kome nije bilo nikog, osim njih dvojice. Vrt je bio malen, ali gospodaričina kućica bila je udaljena najmanje kojih pedeset koračaja. — Pa ovdje nema nikoga, zašto onda šapćeš?

— Zašto šapćem? Ah, đavo ga odnio, — viknu odjedamput Dmitrij Fjodorovič iz svega glasa — jest, zašto šapćem? Ali, eto i sam vidiš, kakva može odjedamput da nastane zbrka u prirodi. Ja sam ovdje potajno i pazim na tajnu. Objašnjenje će doći kasnije, a jer znam, da je tajna, i ja sam odjedamput počeo govoriti tajom, i šapćem kao budala, iako nije potrebno. Hajdemo. Eno kamo! Dotle, šuti. Poljubio bih te!

Slava Višnjemu na svijetu,
Slava Višnjemu u meni...

— Ja sam malo prije, upravo pred tvoj dolazak, ovdje sjedio i to ponavljao.

Vrt je imao oko jedne desetine ili nešto više, ali je drveće bilo zasađeno tek unaokolo, duž sva četiri plota: jabuke, klenovi, lipe i breze. Sredina vrta bila je pusta, zalivađena, na kojoj se moglo u ljeto nakositi nekoliko pudova sijena. Gazdarica ga je izdavala u proljeće u najam za nekoliko rubalja. Bilo je u njemu i gredica s malinama, ogrozdima i ribizlima, također uz plot; gredice s povrćem, tik uz kuću, bile su uređene, međutim, tek nedavno. Dmitrij Fjodorovič vodio je gosta u jedan kut vrta, najudaljeniji od kuće, Ondje je odjedamput, posred gustih lipa i starih grmova ribizla i bazge, kaline i jorgovana, iskrslo nešto nalik na razvaline starodrevnog zelenog hladnjaka, pocrnjelog i naherenog, orešetkanih strana, ali s krovom, pod koji se još moglo skloniti ispred kiše. Hladnjak je bio sagrađen sam bog zna kada, a po predaji sagradio ga je prije pedeset godina tadašnji kućegazda, Aleksandar Karlovič von Schmidt, potpukovnik u ostavci. Ali je već sve bilo trulo, pod sagnjio, sve se daske ljuljale, a drvo zaudaralo vlagom. U hladnjaku se nalazio drven, zeleno obojadisan stol, ukopan u zemlju, a oko njega su bile klupe, također zelene, na kojima se još moglo sjediti. Aljoša je odmah primijetio bratovljevo oduševljenje, ali ušavši u hladnjak, spazi na stoliću bočicu konjaka i čašicu.

— Ovo je konjak! — nasmija se Mitja. — a ti već gledaš: »zar opet pijančuje?« Ne vjeruj priviđenju.

Ne vjeruj gomili pustoj i lažljivoj,
Zaboravi na sumnje svoje[41]...

— Ne pijančujem ja, nego se »sladim«, kako kaže tvoja svinja Rakitin, koji će postati i državni savjetnik, a još će jednako govoriti »sladim se«. Sjedaj! Ja bih te, Aljoša, zgrabio i privio na grudi, ali tako, da te zdrobim, jer na cijelom svijetu... zapravo... zapravo... (razumi! razumi!) ljubim tek tebe jedinog!

On je izgovorio posljednje riječi gotovo kao u nekom ludilu.

— Jedino tebe i još i jednu »podlu«, u koju sam se zaljubio, i zbog toga i propao. Ali zaljubiti se ne znači ljubiti. Zaljubiti se može svaki čovjek i kad mrzi. Zapamti! Ja sada još veselo govorim! Sjedaj, evo, ovdje za stol, a ja ću do tebe, i gledat ću u tebe i neprestano govoriti, jer je kucnuo čas. A, uostalom, ja sam se uvjerio, da ovdje treba zaista tiho govoriti, jer da se ovdje... ovdje... mogu otkriti najneočekivanije uši. Sve ću ti objasniti, rekoh: nastavak slijedi. Što me je vuklo tebi, zašto sam žudio za tobom sve ove dane, a i sada? (Već je pet dana, kako sam ovdje bacio sidro.) Sve ove dane? Zato, što ću tebi jedinome sve kazati, zato, što ću sutra poletjeti s oblaka, zato, što će se sutra život svršiti i započeti. Jesi li iskusio, jesi li sanjao u snu o tome, kako padaš s gore u bezdan? Pa, tako ja sad i budan letim. I ne bojim se, ne boj se ni ti. To jest, bojim se, ali mi je slatko. To jest, nije mi slatko, nego sam ushićen. Ali dođavola, svejedno, kako bilo da bilo. Snažan duh, slab duh, ženski duh — kako bilo da bilo! Slavimo prirodu: vidiš, koliko je sunce, kako je nebo čisto, lišće je sve zeleno, još je pravo ljeto, četvrti sat poslije podne, tišina! Kamo si pošao?

— Pošao sam ocu, ali sam htio da svrnem Katarini Ivanovnoj.

— Njoj i ocu! Uh! Kakav stjecaj! A zašto sam te zvao, zašto želio, zašto sam za tobom gladovao i za tobom žudio svima djelićima duše, pa čak i rebrima? Da te naime pošaljem u ime svoje ocu, a onda i njoj, Katarini Ivanovnoj, pa da svršim i s njom i s ocem. Da pošaljem anđela. Mogao bih poslati bilo koga, ali ja moram poslati anđela. I, eto, ti sam ideš i njoj i ocu.

— Zar si me doista htio poslati? — ote se Aljoši uz bolećiv izraz na licu.

— Stoj, ti si to znao. I vidim, da si sve odjedamput shvatio. Ali šuti, zasad šuti. Ne žali i ne plači!

Dmitrij Fjodorovič ustade, zamisli se i metne prst na čelo.

— Ona je tebe sama pozvala, ona ti je pismo pisala, ili što drugo, zato si joj i pošao, ta zar bi ti inače pošao?

— Evo pisma — izvadi ga Aljoša iz džepa. Mitja ga brzo pročita.

— I ti si pošao »iza kuća« tako! O bogovi! Hvala vam, što ga uputiste »iza kuća«, i on dopade meni, kao zlatna ribica starome budali ribaru u priči. Čuj, Aljoša, čuj, brate! Sad namjeravam sve kazati. Anđelu na nebu već sam rekao, ali moram reći i anđelu na

zemlji. Ti si anđeo na zemlji. Ti ćeš saslušati, ti ćeš shvatiti, i ti ćeš oprostiti... A meni je potrebno, da mi netko viši oprosti. Čuj: ako se dva bića odjedamput otkinu od svega zemaljskog i polete u neobično, ili bar jedno, te dođe, prije nego što će poletjeti ili poginuti, drugome i kaže: učini mi ovo i ovo, nešto takvo, što nikad i ni od koga ne mole i što se može zamoliti jedino na samrtnom času — zar on to neće ispuniti... ako mu je prijatelj, ako mu je brat?

— Ja ću ispuniti, samo kaži što, i reci brže — reče Aljoša.

— Brže... Hm. Ne žuri se, Aljoša: ti se žuriš i uznemiruješ. Sada se ne mora žuriti. Sad se svijet preokrenuo. Šteta, što se nisi u svojim mislima uznio do ushićenja! A, uostalom, što ja njemu govorim? Ti nisi u svojim mislima dotle došao! Što ja, luđak, govorim:

Budi čovjek plemeniti![42]

Čiji je ovo stih?

Aljoša odluči da čeka. On je shvatio, da ga možda ovdje čeka glavni posao. Mitja se malo zamisli, podupre se rukom o stol i obori glavu na dlan. Obojica su časak šutjeli.

— Ljoša — reče Mitja — ti se jedini nećeš smijati. Htio sam da otpočnem... svoju ispovijed... Schillerovom himnom radosti: An die Freude![43] Ali ja ne znam njemački, znam samo toliko, da je an die Freude. Ali ne misli također, da blebećem, što sam pijan. Ne govorim u pijanstvu. Konjak je konjak, ali su meni potrebne dvije boce, da se opijem —

I Silen rumen u licu
Na magarcu slabih nogu,

a ja nisam ni četvrtinu boce ispio, i nisam Silen. Nisam Silen, već silan, jer sam se zauvijek odlučio. Oprosti mi kalambur, danas mi moraš štošta oprostiti, a ne samo kalambur. Ne uznemiruj se, ja ne razvlačim, ja govorim o stvari i za trenutak ću do stvari doći. Neću židova iz duše izvlačiti. Stoj, kako ono...

On podigne glavu, zamisli se, i odjedamput otpoče u zanosu:

Skrivao se plah, nag i divlji
Troglodit u pećinama,
Skitao se nomadskijem poljima
I pustošio njive...
Strašan lovac s kopljem i strijelama
Trčao je po šumama...
Jao onom, koga bace vali
K neprijatnim obalama!

»S olimpijskog vrhunca
Siđe majka — Cerera
Iza ugrabljene Prozerpine:
Divlji pred njom leži svijet.
Ni kutka, ni gostoprimstva
Za boginju nigdje nema;
I nikakav hram ne svjedoči
O poštivanju bogova.

»Poljski plod i slatki grozdovi
Ne blistaju na gozbama;
Tekar se ostaci tjelesa
Puše na krvavim oltarima.
I kudgod Cerera
Svrne bolnim pogledom —
Svagdje ugleda čovjeka
U dubokom poniženju![44]

I odjedamput se ote iz Mitjinih grudi jauk. On ščepa Aljošu za ruku.

— Prijatelju, prijatelju, u poniženju, u poniženju i sada. Strašno mnogo mora čovjek trpjeti na zemlji, strašno mnogo nesreća ga prati! Ne misli, da sam ja samo pokvarenjak u činu oficira, koji loče konjak i živi razbludno. Ja, brate, gotovo samo o tome i razmišljam, o tom poniženom čovjeku, samo ako ne buncam. Dao bog, da sada ne buncam i sebe ne hvalim. Zato i mislim o tom čovjeku, jer sam i sam takav čovjek.

Da bi se čovjek iz niskosti
Digao dušom,
S drevnom je majkom zemljom
Sklopio savez zauvijek.

— Ali eto, u čemu je stvar: kako ću stupiti u vječni savez sa zemljom? Ja ne ljubim zemlje, ne param njenih grudi; što, da li moram postati seljakom ili pastirom? Lutam i ne znam: jesam li ponovo pao u sramotu ili u svjetlost i radost? Eto, u čemu je nevolja, jer je sve na svijetu zagonetka! I kad bi se dogodilo, da se odam najsramotnijem razvratu (a to mi se jedino i dešavalo), tada bih uvijek čitao tu pjesmu o Cereri i o čovjeku. Da li bi me to popravilo? Nikad? Zato, jer sam Karamazov. I zato, ako već poletim u propast, poletjet ću ravno, naglavce i s petama okrenutim uvis, i bit ću čak zadovoljan, što padam baš u takvu sramotnom položaju i što to smatram ljepotom. I gle, upravo u toj sramoti otpočinjem odjedamput himnu. Neka sam proklet, neka sam nizak i podao, ali neka i ja ljubim kraj one odjeće, u koju se oblači moj bog; neka idem u isto vrijeme za samim đavolom, ali ja sam ipak sin tvoj, gospode, i ljubim tebe i osjećam radost, bez koje ne može svijet ni stojati, ni postojati.

Dušu božjega stvorenja
Opaja vječna radost,
Tajnom silom vrenja
Gori čaša života;
Travku je izmamila na svijetlo,
U suncu razvila kaos
I razlila ga prostorima
Nedoglednima zvjezdaru.

»Na grudima prirode
Pije radost sve, što diše;
Sva stvorenja, sve narode
Vuče ona za sobom;
Nama je dala drugove u nesreći,
Grozdov sok, vijence Harita,

Kukcima — nasladu...

Anđeo — stoji pred bogom[45].

Ali dosta je stihova. Ja sam prolio suze, i ti mi dopusti, da se isplačem. Neka je to glupost, kojoj će se svi smijati, ali ti nećeš. Gle, tvoje očice plamte. Dosta je stihova. A sad hoću da kažem nešto o kukcima, eto o onima, koje je bog obdario razvratom.

Kukcima — nasladu!

Ja sam ti, brate, sam taj kukac, i to je o meni specijalno rečeno. I mi smo svi Karamazovi takvi, i u tebi, anđele, taj kukac živi i u krvi tvojoj buru rađa. To su — bure, jer razvrat je — bura, goleme bure! Ljepota — to je strašna i užasna stvar! Strašna zato, jer je bog zadao same zagonetke. Tu se bregovi sastaju, tu sva protuslovlja zajedno žive. Ja sam, brate, vrlo neobrazovan, ali sam mnogo o tome razmišljao. Užasno mnogo tajni! I suviše mnogo zagonetaka tišti čovjeka na zemlji. Odgonetni, kako znaš, i izađi suh iz vode. Divota! A usto ne mogu podnijeti, što mnogi ljudi, čak uzvišena srca i visoka uma, počinju s idealom madoninim, a svršavaju s idealom sodomskim. A još je strašnije, što se netko, tko već ima ideal sodomski u duši, ne odriče ideala madonina, te mu od njega bukti sve srce, i zaista, zaista bukti, kao u mlade nevine godine. Da, širok je čovjek, čak odviše širok, ja bih ga suzio. I, đavo ga znao, kako to zbilja biva! Što se čini umu, da je sramota, to je za srce sama ljepota. Zar je u Sodomi ljepota? Vjeruj, da je ona u Sodomi i nalazi za golemu većinu ljudi — jesi li znao za tu tajnu ili nisi? Užasno je to, što je ljepota ne samo strašna, nego i tajanstvena stvar. Tu se đavo s bogom bije, a bojno je polje — srce ljudsko. A uostalom, što koga boli, o onom i govori. Slušaj, sad na samu stvar!

IV

ISPOVIJED VATRENA SRCA. U PRIČAMA

Ondje sam orgijao. Otac je jutros govorio, da sam plaćao po nekoliko tisuća, da bi zavodio djevojke. To je svinjsko priviđenje i to se nije nikad dešavalo, a ako i jest, za »to« sigurno nije trebalo novaca. Za mene je novac — accessoire[46], žar duše, namještaj. Danas eno ona moja dama, a sutra je na njenu mjestu prostitutka. I ovu i onu veselim, razbacujem novac pregrštima, svirka, galama, ciganke. Ako treba, i njoj dajem, jer uzimaju, uzimaju hazardno, ali mora se priznati, da su zadovoljne i zahvalne. Mlade su me gospođe voljele, ne sve, ali se ipak dešavalo, dešavalo; ali sam uvijek volio sporedne ulice, gluhe i mračne kutove, podalje od trga — tamo su zgode, tamo iznenađenja, tamo je čisto zlato u kalu. Ja, brate, govorim alegorički. Kod nas u gradu nije bilo takvih materijalnih ćorsokaka, ali je bilo moralnih. Ali kad bi ti bio ono, što sam ja, onda bi znao, što oni znače. Volio sam razvrat, volio sam i sramotu razvrata. Volio sam surovost: zar ja nisam stjenica, zar nisam zao kukac? Kratko rečeno — Karamazov! Jedamput bijaše priređen piknik za cio grad, sanjkali smo se na sedam trojki; stao sam u mraku, zimi, u saonicama stiskati jednu susjednu djevojačku ruku i prinudio tu djevojčicu, da se sa mnom ljubi, kćerku činovnika, siromašnu, milu, krotku, bezazlenu. Dopustila je, dopustila štošta u mraku. Mislila je, jadnica, da ću joj sutra doći i zaprositi je (jer mene su, uglavnom, za mladoženju držali), a ja poslije s njom ni riječi, pet mjeseci ni riječce ne prozborih. Vidio sam, kako su me pratile njene očice iz kuta dvorane, kad se plesalo (a kod nas neprestano plešu), vidio sam, kako su sijevale plamenom — plamenom blagog negodovanja. Ali ta je igra zabavljala jedino razbludnost moga kukca, koga sam u sebi gajio. Poslije pet mjeseci ona se udala za činovnika i otišla... srdeći se i vjerojatno, još uvijek zaljubljena u mene. Sad oni sretno žive. Ali moraš znati, da nisam nikom kazivao, da je nisam iznio na loš glas; iako su moje želje niske i volim podlost, nepošten ipak nisam. Ti crveniš, tvoje su oči sijevnule. Dosta je ove prljavštine. I sve ovo nije još ništa, samo poldekokovski[47] cvjetići, mada je surov kukac već rastao, već se razrastao u mojoj duši. Tu ti je brate, čitav album uspomena. Neka im mili bog dade zdravlje. Nisam volio da se svađam, kad sam prekidao. I nikad nisam odavao, nikad ni jednu iznio na loš glas... Ali dosta. Zar si mislio, da sam te

jedino zbog ovih besmislica pozvao ovamo? Nisam, ja ću ti ispričati zanimljivu stvar; ali ne čudi se, što se tebe stidim, nego se, štoviše, raduj.

— Ti to veliš zato, što sam pocrvenio — iznenada primijeti Aljoša. — Nisam ja zbog tvojih riječi pocrvenio, ni zbog tvojih postupaka, već zato, što sam isto, što i ti.

— Zar ti? Ali, pretjerao si malko.

— Ne, nisam pretjerao — vatreno progovori Aljoša. (Očito je, da je ta misao već odavno u njemu). — Sve su to jedne te iste stepenice. Ja sam na najnižoj, a ti gore, negdje na tridesetoj. Ja to tako smatram, ali to je sve jedno te isto, sasvim identično. Tko je stao na najnižu stepenicu, taj će se ionako svakako uspeti i na najvišu.

— Dakle, najbolje bi bilo i ne stajati na nju?

— Tko može — neka nikako ni ne staje.

— A možeš li ti?

— Čini se, da ne mogu.

— Šuti, Aljoša, šuti, dragi, želim da poljubim tvoju ručicu, tako, od dragosti. Ona obješenjakinja Grušenjka poznaje ljude, jedamput mi je rekla, da će tebe jednom pojesti! Šutjet ću, šutjet ću! S gadaluka, s polja, ugađena muhama, prijeći ćemo na moju tragediju, također na polje, ugađeno muhama, to jest svakom podlošću. Stvar je u tome: ako je naime starčić i slagao, da sam zavodio nevine djevojke, ali, stvarno i toga je bilo u mojoj tragediji, bilo je tek samo jedamput, iako nije bilo do kraja izvedeno. Starac, koji me kori zbog onoga, što nije bilo, to i ne zna, jer nisam nikad nikom pričao, tebi ću sad prvom ispričati, dakako, ne računajući Ivana. Ivan sve zna. Odavno prije tebe zna. Ali je Ivan grob.

— Ivan je grob?

— Jest.

— Aljoša slušaše neobično pažljivo.

— Iako sam bio zastavnik, ipak sam se nalazio u onom bataljonu, u linijskom[48], kao pod nekim nadzorom, kao kakav izagnanik. A u gradu primali su me jako lijepo. Novac sam silno razbacivao, svi su vjerovali, da sam bogat, a i ja sam u to vjerovao. A, uostalom, možda sam ih i čim drugim osvojio. Jer, iako su mahali glavama, ipak su me

zbilja voljeli. Moj potpukovnik, već starac, odjedamput me omrznu. Stao je zadirati u mene; ali sam ja imao šake, a usto je cio grad bio uza me, pa me nije smio mnogo dirati. Bio sam i sam kriv, namjerno mu nisam odavao ono poštovanje, koje mu pripada. Oholio sam se. Taj stari tvrdoglavac, vrlo dobar čovjek i najdobroćudniji gostoprimac, imao je nekad dvije žene, ali mu obje umriješe. Jedna, prva, bila je prosta roda te mu ostavila kćer, također prostu. Za moje vrijeme bila je to već djevojka od dvadeset i četiri godine i živjela je zajedno s ocem i s tetkom, sestrom pokojne matere. Tetka je bila — nijema prostota, a nećakinja, najstarija kći potpukovnika — živa prostota. Kad se je sjetim, volim da kažem o njoj dobru riječ: nikad nisam, golube, poznavao dražesnijeg ženskog karaktera od te djevojke, a zvali su je Agafjom, zamisli Agafjom Ivanovnom. A nije bila ni ružna, po ruskom ukusu: visoka, krupna, gojazna, prekrasnih očica, lica, recimo, ogruba. Nije se udala, mada su je dvojica prosila, odbila je, a veselosti nije izgubila. Zbližili smo se — ali ne onako, ne, tu je bilo sve čisto, već onako, prijateljski. Ja sam često prijateljevao sa ženama sasvim bezgrešno, drugarski. Čavrljao s njom najiskrenije, a ona se samo smije. Mnoge žene vole iskrenost, a ona je usto bila djevojka, što me je jako veselilo. I, znaš, još nešto: nikako je ne bih mogao nazvati gospođicom. Živjela je kod oca s tetkom ponizujući sebe nekako dobrovoljno, ne izjednačujući sebe s ostalim društvom. Svi su je voljeli, i svima je bila potrebna, jer je bila valjana krojačica: imala je dara, novac za usluge nije tražila, radila je sve za ljubav, ali kada bi je darivali, nije odbijala da primi. A potpukovnik — ni da bi riječi! Potpukovnik je bio jedna od prvih ličnosti u našem mjestu. Živio je naveliko, primao cio grad, priređivao večere, zabave. Kad sam došao i stupio u bataljon, počeše govoriti po cijelom gradu, da će naskoro doći iz prijestolnice druga potpukovnikova kći, ljepotica nad ljepoticama, koja je upravo sad izašla iz jednog prijestolničkog aristokratskog instituta. Ta druga kći, — to je eto ta ista Katarina Ivanovna, kći druge potpukovnikove žene. A druga žena, sad već pokojnica, bila je iz nekakve čuvene i velike generalske kuće, mada nije uostalom ni ona, što pouzdano znam, donijela potpukovniku nikakvih novaca. Dakle, bila je visoka roda, i ništa više; tek ako se moglo nečemu nadati, ali gotovine nije bilo. A ipak, kada je stigla iz instituta (a samo u goste, a ne zauvijek), i naš se grad čisto

preporodio, najviđenije naše dame — dvije odličnice, jedna pukovnica, a i sve ostale, povodeći se za njima, dadoše se odmah na posao, otimali su se o nju, zabavljali je, bila je carica balova i piknika, priređivali su žive slike u korist nekakvih guvernanti. Ja šutim, bekrijam, i baš sam onda načinio jedan takav ispad, da je cio grad zabrujao. Bilo je to kod komandanta baterije, a ona me, vidim, mjeri pogledom, ali joj nisam onda prišao: neću, rekoh, da se upoznajem. Pristupio sam joj tek nešto kasnije, također na večeri, i počeo s njom govoriti, ali ona me jedva pogledala, stisla je usne prezirno, a ja pomislio: čekaj, osvetit ću ti se! Bio sam strašan grubijan u većini slučajeva, što sam i sam osjećao. Glavno je bilo, to sam osjećao, da »Katjenjka« nije neka nevina institutkinja, već karakterna ličnost, ponosna i zaista puna vrlina, a povrh toga pametna i obrazovana, dok ja nisam bio ni jedno, ni drugo. Ti sigurno misliš, da sam je htio zaprositi? Nipošto, naprosto sam joj se htio osvetiti, što sam takav delija, a ona to ne priznaje. A u međuvremenu pijanke i pogromi. Naposljetku me potpukovnik strpa tri dana u zatvor. I, eto, baš nekako u to vrijeme posla mi otac šest tisuća, i to nakon toga, što sam mu poslao propisno očitovanje, da se odričem svega i svačega, to jest, da smo, tobože »obračunali«, i da ja neću ništa više od njega tražiti. Onda nisam ništa znao; a, brate, i sve do mog dolaska ovamo, i čak do ovih posljednjih dana, a možda čak ni do danas, ne znam ništa o svim tim našim novčanim odnosima s ocem. Ali neka to đavo nosi, poslije ćemo o tome. I tada, kad sam dobio tih šest tisuća, saznadoh odjednom pouzdano iz pisma jednoga svog prijatelja nešto vrlo zanimljivo po mene, naime, da s našim potpukovnikom nisu zadovoljni, da sumnjaju, da kod njega nije sve u redu, jednom riječi, da mu njegovi neprijatelji spremaju poparu. I zaista dođe zapovjednik divizije i pošteno mu natrlja nos. Poslije kratkog vremena bi mu naređeno, da zatraži mirovinu. Neću ti potanko pričati, kako se to dogodilo, on je doista imao neprijatelja, a u gradu ohladnješe odjedamput strašno i prema njemu i prema cijeloj njegovoj porodici, svi se odjedamput povukoše. I onda sam izveo svoj prvi napad: sretoh Agafju Ivanovnu, s kojom sam uvijek održavao prijateljske odnose, i rekoh joj: »A u tatice uzmanjkale četiri tisuće pet stotina rubalja državnog novca«. »Što vi to govorite, i zašto? Nedavno je bio general, i sav je bio na broju...«

»Onda je bio, a sad nije.« Ona se strašno prepade: »Ne plašite me, molim vas, od koga ste to čuli?« »Ne uznemirujte se, rekoh, nikome neću reći, jer vi znate, da sam ja u tom pogledu grob, nego vidite, htio bih na račun toga da, tako da kažem, »za svaki slučaj« nešto nadovežem: kada uzištu od vašeg tatice četiri tisuće i pet stotina, a u njega se ne nađu, bit će bolje, da mi prije, nego što dođe pod sud, a poslije pod svoju starost dospije u vojnike, pošaljete krišom tu vašu institutkinju, jer su mi baš sad stigli novci, i ja ću joj možda odbrojiti četiri tisuće i tajnu svečano sačuvati.« — »Ah, kakav ste vi, reče, nitkov! (tako je baš rekla) — kakav ste vi, kaže, pakostan nitkov! I kako se samo usuđujete!« Ona je otišla strašno ozlojeđena, a ja sam još jedamput za njom viknuo, da će tajna biti sačuvana, sveto i nenarušeno. Unaprijed moram reći, da su se obje žene, Agafja i njena tetka, pokazale u cijeloj ovoj zgodi, kao čisti anđeli, a tu su sestru oholicu, Katju, zaista obožavale, ponizivale se pred njom, bile joj sobarice... Ali Agafja joj je ipak onu podvalu, to jest, onaj naš razgovor saopćila. To sam poslije pouzdano saznao, kao što je bog na nebu. Nije joj ništa zatajila, a meni je baš to i bilo potrebno.

Ali iznenada stiže novi major da preuzme bataljun. I preuze ga. Stari se potpukovnik odmah razbolje, ne može da se makne, dva je dana prosjedio kod kuće, državne blagajne nije predavao. Liječnik naš Kravčenko uvjeravao je, da je bio zaista bolestan. Ali eto ja sam pouzdano krišom saznao i to još prije: da je novac svaki put poslije pregleda predpostavljene vlasti, i to već četiri godine uzastopce, nestajao na neko vrijeme. Potpukovnik ga je posuđivao jednomu svom pouzdanom čovjeku, našem trgovcu, starom udovcu Trifonovu, bradonji sa zlatnim naočarima. Ovaj bi odlazio na sajam, prometnuo novac kako je najbolje znao, i odmah vraćao potpukovniku cijelu svotu, a usto mu donosio sa sajma darove, a uz darove i kamate. Tek ovaj put (ja sam sve ovo saznao još onda i slučajno od jednog dječaka, balavog sinčića Trifonova, njegova sina i nasljednika, najraskalašenijeg derana, kakva svijet nije dao), ovaj put kažem, Trifon se vratio sa sajma i nije ništa vraćao. Potpukovnik pojuri njemu: »Ja nisam od vas nikad ništa dobio, a nisam ni mogao dobiti« — eto, što mu je odgovorio. Naš potpukovnik sjedi kod kuće, povezao glavu ručnikom, one mu tri meću led na tjeme; kad, eto ordonansa s knjigom i nalogom: »Da preda državni novac odmah,

bez odlaganja, za dva sata«. On se potpisa, ja sam taj potpis u knjizi vidio — ustade, reče, da ide da obuče uniformu, otrči u svoju spavaću sobu, uze svoju lovačku dvocjevku, nabi, utjera vojničko tane, svuče s desne noge čizmu, pušku upre u prsa, a nogom stade tražiti otponac. A Agafja je već sumnjala, zapamtila je moje ondašnje riječi, prikrala se i navrijeme opazila: prodrla u sobu, bacila se na njega s leđa, obuhvatila ga, puška je okinula gore u tavanicu; nikoga nije ranila, dotrčali ostali. Sve sam ovo poslije u sitnice saznao. Tada sam bio kod kuće, bijaše sumrak, i tek što sam htio izaći, obukao se, počešljao, namirisao maramu, uzeo kapu, kad se odjednom otvoriše vrata i — preda mnom stoji, u mome stanu, Katarina Ivanovna.

Dešavaju se neobične stvari: nitko nije onda primijetio na ulici, da je meni ušla, niti je itko išta u gradu saznao, kao da je u more kanula. Stanovao sam kod nekih dviju činovničkih žena, prestarjelih baba, one su me i posluživale, a bile su žene ponizne, slušale su me u svemu, i na moju zapovijed šućahu poslije kao gvozdeni kipovi. Meni je bilo dakako odmah sve jasno. Ona je ušla i ravno gledala u mene, njene crne oči gledale su odlučno, čak drsko, ali na usnama i oko usana vidio sam joj neodlučnost.

— Sestra mi je rekla, da ćete dati četiri tisuće i pet stotina rubalja, ako dođem po njih... lično ja. Došla sam... dajte novce!... — ali nije mogla da izdrži, nego se stala gušiti, prepala se, glas joj se presjekao, a krajevi usnica i crte oko usnica zadrhtaše. — Aljoša, slušaš li ili spavaš?

— Mitja, ja znam, da ćeš ti reći čistu istinu — izusti Aljoša uzbuđeno

— Pravu pravcatu istinu! Ako svu istinu kažem, sve kako je bilo, neću sebe pritom štedjeti. Prva moja misao bila je — karamazovska. Jedamput me, brate, ujela falanga, i ja sam od toga dvije sedmice odležao u groznici; pa tako sam eto i sad odjedamput osjetio, da me je za srce ujela falanga, opasan kukac, razumiješ li? Ja sam je promjerio okom. Da li si je ti vidio? Ta ljepotica je! Ali onda nije bila lijepa zbog ljepote svoje, već je bila u tom trenu lijepa zato, što je bila plemenita, a ja nitkov, što je bila veličanstvena zbog svoje velikodušnosti i žrtve za oca, a ja bio stjenica. I eto, o meni, stjenici i nitkovu, zavisi ona čitava, potpuno čitava, i dušom i tijelom. Žigosana. Otvoreno ću ti reći: ta misao, misao o falangi, tako me

ščepala za srce, da je ono gotovo prepuklo od same muke. Činilo mi se, da je tu svaka dalja borba nemoguća: morao sam upravo postupati kao stjenica, kao opaka tarantela, bez svakog sažaljenja. Čak mi je zastao dah. Slušaj, mogao sam, dakako, doći sutra i zaprositi njenu ruku, sve bi se, da tako kažem, svršilo, na najplemenitiji način, i za to ne bi nitko znao, niti bi mogao znati, Jer, iako sam čovjek niskih želja, ipak sam pošten. I, eto, u tu sekundu prišapnu mi odjedamput netko u uho: »A sutra, kad dođeš da je zaprosiš, ne bi ona ovakva, kakva je, ni izašla pred tebe, nego bi zapovjedila sluzi, da te izbaci iz dvorišta. Ocrni me, ako hoćeš, po cijelom gradu, ja se tebe ne bojim.« Pogledao sam u djevojku, nije me varao moj glas: tako će, dakako, i biti. Mene će izbaciti naglavce, to se vidi već sad po njenu licu. U meni uzavrela pakost, prohtjelo mi se da počinim najpodliju, svinjsku, trgovačku podvalu: da pogledam u nju posprdno i da je ovdje, dok stoji preda mnom, prenerazim tonom, kakvim umije jedino trgovac da govori.

— Četiri tisuće! Ta ja sam se samo našalio, što vi to govorite? Suviše ste lakovjerno, gospođice, računali. Jedno dvije stotine možda, dao bih drage volje i čak sa zadovoljstvom, ali četiri tisuće, gospođice, nisu takvi novci, da ih mogu tako lakoumno razbacivati. Uzalud ste se izvoljeli uznemiriti.

Vidiš, ja bih, razumije se, sve izgubio: ona bi pobjegla, ali zato bi ispalo infernalno, osvetnički, što bi vrijedilo za sve ostalo. Makar poslije cijelog života pokajnički urlao, samo da mi je sada izvesti tu podvalu! Vjeruješ li mi, nikada mi se nije desilo da bih jednu ženu u ovakvu trenutku gledao s mržnjom — i eto kunem se: ja sam u onu gledao onda tri ili pet sekundi sa strašnom mržnjom — s takvom mržnjom, od koje je do ljubavi, najbezumnije ljubavi — jedna dlačica! Ja sam prišao prozoru, pritisnuo čelo na studeno staklo, i sjećam se, da mi je studen ožegla čelo kao vatra. Ne boj se, nisam dugo oklijevao, nego sam se okrenuo, prišao stolu, otvorio ladicu i izvadio petpostotnu založnicu na pet tisuća, neproviđenu imenom (nalazila se u mome francuskom leksikonu). Zatim sam joj šutke pokazao, savio, predao — i sam joj otvorio vrata od hodnika i, ustuknuvši jedan korak, no klonio joj se do pasa najponiznije, pun strahopočitanja, vjeruj mi! Ona je sva zadrhtala i gledala u me jednu sekundu oštro, strašno poblijedila, kao krpa, te se odjednom, također

bez riječi, ali ne plahovito, već nekako meko, duboko tiho sagnula cijela i ravno meni pred noge — čelom do zemlje, ali ne institutski, nego upravo ruski! Zatim je poskočila i pobjegla. Kada je istrčala, našao sam se kraj sablje, isukah je i htjedoh se zaklati, zašto, — ne znam, jer to bi bila, razumije se, strašna glupost, ali valjda u ekstazi. Vjeruješ li ti, da bi se čovjek mogao zaklati u ekstazi? Ali ja se nisam zaklao, već sam jedino poljubio sablju i turio je opet u korice — što sam uostalom mogao da ti i ne spominjem. A možda, čini mi se, da sam ja sad, pričajući o svim ovim borbama, malo rastegao, da sebe pohvalim. Ali neka, neka je tako, i đavo neka nosi sve špijune srca čovječjeg! Eto, to je cio moj prijašnji »slučaj« s Katarinom Ivanovnom. Sad, dakle, zna za njega brat Ivan i ti — i nitko više.

Dmitrij Fjodorovič ustade, zakorači dvaput uzbuđeno, izvadi maramu, obrisa s čela znoj, zatim opet sjedne, ali ne na ono mjesto, na kome je prije sjedio, već na drugo, na suprotnu klupčicu, uz drugi zid, tako da mu se Aljoša morao posve okrenuti.

V

ISPOVIJED VATRENA SRCA. »GLAVA DOLJE, PETE GORE«

— Sada, — reče Aljoša — znam prvu polovicu.

— Prvu polovicu razumiješ: to je drama, i ona se dogodila ondje. A druga je polovica tragedija, i ona će se dogoditi ovdje.

— Od druge polovice ne shvaćam dosad ništa, — reče Aljoša.

— A ja? Zar ja razumijem?

— Stani, Dmitriju, ima tu još nešto važnije. Reci mi: jesi li ti zaručnik, još uvijek zaručnik?

— Zaručnikom nisam postao odmah, nego tek tri mjeseca nakon onog slučaja. Sutradan, kada se to desilo, rekao sam sebi, da je slučaj iscrpen i svršen, te da neće biti produženja. Doći i zaprositi njenu ruku, činjaše mi se podlo. A ni ona nije poslala ni slovca za cijelih šest sedmica, što je još poslije toga provela kod nas u gradu. Osim, doista, u jednoj prilici: sutradan poslije njena posjeta došla mi je njena sobarica i, ne rekavši ni riječi, predala mi zamotak. Na zamotku bila je adresa: tome i tome. Ja ga otvorih — u njemu ostatak zadužnice od pet tisuća. Trebalo joj je svega četiri tisuće i

pet stotina, a i gubitak na tečaju iznosio je nešto preko dvjesta rubalja. Poslala mi je, čini mi se, svega dvjesta šezdeset rubalja, ne sjećam se dobro, i to samo novac — ni pisma, ni jedne riječce, ni objašnjenja. Tražio sam, nema li na zamotku kakav znak olovkom — i ništa! I ja stadoh bančiti s novcem, što mi je preostao, tako da je naposljetku i novi major bio prisiljen, da me osudi. No, a potpukovnik je vratio državni novac — sretno i na opće čuđenje, jer nitko više nije pretpostavljao, da u njega ima gotovine. Vratio se i razbolio, legao, ležao tri nedjelje, a onda odjedamput dobio smekšanje mozga i za pet dana umro. Sahranili su ga uz vojničke počasti, jer još nije bio stavljen u ostavku. Katarina Ivanovna, sestra i tetka, tek što su sahranile oca, krenule su poslije deset dana u Moskvu. I tek pred njihov odlazak, istog onog dana, kada su otputovale (ja ih nisam vidio, niti sam se s njima oprostio), dobio sam sićušan kuvertić, modar, papir čipkast, a na njemu tek jedan redak olovkom: »Pisat ću vam, čekajte. K.« I ništa više.

Sada ću ti razjasniti u dvije riječi. Kod njih se sve obrnulo u Moskvi brzinom groma i neočekivano, kao u arapskim bajkama. Ona generalica, njena najbliža rođakinja, izgubila je nenadano obje svoje nasljednice, svoje dvije najbliže nećakinje — obje su umrle iste sedmice od kozica. Potresena starica obradovala se Katji kao rođenoj kćeri, kao zvijezdi spasenja, te ju je prihvatila objeručke i odmah izmijenila oporuku u njenu korist, ali za budućnost, a zasad dala joj u ruke — osamdeset tisuća: evo ti, reče, miraz, radi s njim, što hoćeš. Histerična žena, ja sam je poslije u Moskvi promatrao. No, ali, eto, dobio ja onda iznenada poštom četiri tisuće pet stotina rubalja i razumije se, da sam bio zbunjen — i čudio se, zanijemivši. Poslije tri dana stiže i obećano pismo. Ono je i sada u mene, uvijek ga nosim uza se, i umrijet ću s njim — hoćeš, da ti ga pokažem. Svakako ga pročitaj: nudi se sama za zaručnicu, sama se nudi: »Ljubim vas, kaže, do ludila, makar vi mene i ne ljubite — svejedno, budite samo moj muž. Ne bojte se, ni u čemu vas neću ograničivati, bit ću vaš namještaj, bit ću onaj ćilim, po kojem hodate. Hoću da vas ljubim vječno, hoću da vas spasim od sama sebe... »Aljoša, ja sam čak nedostojan da prepričam te retke svojim podlim tonom, koga se ne mogu nikako odučiti. Probolo me je to pismo zauvijek, i zar mi je sad lako, zar mi je danas lako? Onda sam joj odmah napisao

odgovor (nikako nisam mogao sam otići u Moskvu). Suzama sam ga pisao, jednoga se stidim vječno: spomenuo sam, da je ona sada bogata i mirazuša, a ja sam ubogi grubijan — novac sam spomenuo! Morao sam to otrpjeti, ali mi se omaklo s pera. Onda sam odmah pisao u Moskvu Ivanu, i u pismu mu objasnio sve što sam mogao, šest je tabaka imalo pismo, i Ivana poslah njoj. Što me motriš, što gledaš u mene? Pa da, Ivan se zaljubio u nju i zaljubljen je i sada, ja to znam. Glupost sam učinio, po mišljenju vašem, svjetovnom, ali možda će ta glupost sada jedina spasti sve nas! Uh! Zar ti ne vidiš, kako ona njega poštuje, kako ga cijeni? Zar ona može, kad usporedi nas dvojicu, ljubiti ovakva, kao što sam ja, i to poslije svega onog, što se ovdje desilo?

— A ja sam uvjeren, da ona ljubi takva, kao što si ti, a ne onakva, kao što je on.

— Ona ljubi svoju vrlinu, a ne mene — nehotice, ali gotovo ljutito, ote se iznenada Dmitriju Fjodoroviču. On se nasmija, ali poslije jedne sekunde sijevnuše mu oči, on sav pocrveni i lupi šakom snažno po stolu.

— Kunem ti se, Aljoša, — uskliknu on, srdeći se strašno i iskreno na sebe — vjerovao — ne vjerovao, ali kao što je bog svet i kao što je Krist gospod, kunem ti se, da znam, iako sam se malo prije narugao njenim uzvišenim osjećajima, da sam ja milijun puta ništaviji dušom od nje i da su ti njeni najbolji osjećaji iskreni kao u nebeskog anđela! U tome i jest tragedija, što ja to pouzdano znam. Što zato, ako čovjek malo deklamira? Zar ja ne deklamiram? A ipak sam iskren, iskren. Što se Ivana tiče, meni je razumljivo, s kakvim prokletstvom mora on sad da promatra prirodu, pogotovo kraj svoje pameti! Jer komu i čemu je dala prednost? Odrod, koji i ovdje, već kao zaručnik, gdje ga svi motre, ne može da savlada svoju raskalašenost — i to još pred zaručnicom. I, eto, onakav, kao što sam ja, uživa prednost, a njega se odriče. A zašto? Zato, što djevojka hoće da iz zahvalnosti učini nasilje nad svojim životom i nad svojom sudbinom! Glupost! Ja nisam Ivanu u tom smislu nikad ništa govorio; Ivan, dakako, nije također o tom nikad ni riječce spominjao, niti je ikad nagovijestio; ali sudbina će se ispuniti, i dostojni stat će na svoje mjesto, a nedostojni će se sakriti zauvijek u zakutak — u prljavi zakutak u njegov dragi i za njega pristali zakutak, gdje će

dobrovoljno i s nasladom propasti u kalu i smradu. Nešto sam se uzblebetao, riječi se moje sve otrcale, kao da bez razmišljanja govorim, ali, kako sam odredio, onako će biti. Zato ću u zakutak, a ona će se udati za Ivana.

— Brate, stani, — ponovo ga prekinu Aljoša, strašno uznemiren, — ipak mi nisi sve dosad razjasnio jednu stvar: ti si zaručnik, još uvijek zaručnik? Kako ćeš onda raskinuti, ako ona, zaručnica, neće?

— Ja sam zaručnik formalan i blagoslovljen, sve se svršilo u Moskvi, poslije mog dolaska, s paradom, s ikonama i na najljepši način. Generalica nas blagoslovila i — vjeruješ li, čak je čestitala Katji: ti si, kaže, dobro izabrala, vidim ga skroz. I vjeruješ li, Ivana nije zavoljela i nije mu čestitala. U Moskvi sam se mnogo s Katjom narazgovarao, potpuno sam opisao sebe, istinito, točno, iskreno. Sve je saslušala:

Bilo je drage zabune,
Bilo je nježnih riječi...

Ali bilo je i riječi oholih. Ona je iznudila tada od mene veliko obećanje, da ću se popraviti. Ja obećao. I gle...

— Što?

— I gle, ja sam tebe zovnuo i privukao ovamo danas, na današnji datum — zapamti! — zato, da te pošaljem baš danas Katarini Ivanovnoj i...

— Što?

— Da joj kažeš, da joj neću više nikad doći i da je, reci, pozdravljam.

— Zar je to moguće?

— Zato i šaljem tebe umjesto sebe, jer je to nemoguće, ta kako bih joj sam to rekao?

— A kamo ti ideš?

— U zakutak.

— Dakle Grušenjki? — tužno uskliknu Aljoša, pljesnuvši rukama. — Zar je Rakitin zaista istinu kazao? A ja sam mislio, da si joj ti samo onako išao, i prekinuo.

— Zar zaručnik da je išao? Zar je to moguće, pa još pored takve zaručnice i pred ljudima? Ta imam ja, čini mi se, još časti. Čim sam

počeo odlaziti Grušenjki, odmah sam i prestao biti zaručnikom i časnim čovjekom, ja to dobro razumijem. Što me gledaš? Vidiš li, isprva sam htio, da je tučem. Saznao sam i sada znam točno, da je onaj štapskapetan, očev povjerenik, predao Grušenjki moju mjenicu, da zatraži naplatu, ne bih li se primirio i prekinuo. Htjeli su me zaplašiti. I ja sam pošao, da bijem Grušenjku. Vidio sam je prije toga uzgred. Nije me presenetila. Znao sam starog tvrdoglavca, koji je sad usto još i bolestan, te leži uzet, ali će joj ipak ostaviti dobar zalogaj. Znao sam također, da voli stjecati novac, a kad steče, onda ga daje uz masne kamate, i ta je bitanga, hulja, nemilosrdna. Pošao sam njoj, da je bijem, pa kod nje i ostao. Zatutnjila bura, udarila kuga, zarazio sam se i dosad zaražen, i znam, da je već svemu kraj, te da ništa drugo neće nikad ni biti. Krug vremena je zatvoren. Tako je to. I tada se u mene prosjaka nenadano, kao navlaš, našle u džepu tri tisuće. Odavde sam otišao s njom u Mokro, dvadeset i pet vrsta odovud, nabavio sam tamo cigane, ciganke, šampanjac, sve sam mužike ondje izopijao šampanjcem, sve žene i djevojke zbunio hiljadarkama. Poslije tri dana bio sam gô, ali soko. Ti misliš, da je soko što postigao? Ni izdaleka mi nije pokazala! Kažem ti: konturu. Grušenjka, huljica, ima takvu konturu u tijelu, koja se i na njenoj nožici odrazuje, i čak na malom prstu lijeve noge opaža. Vidio sam je i poljubio, ali i ništa više — kunem ti se! Kaže: »Ako hoćeš, udat ću se za te, jer si prosjak. Reci, da me nećeš biti i da ćeš mi dopustiti da radim sve što hoću, onda ću, možda, poći za te« — i ona se smijala. I sada se smije.

Dmitrij Fjodorovič podiže se gotovo nekako bijesan sa svoga mjesta, kao da se odjedamput opio. Oči mu se odjedamput podliše krvlju.

— I ti hoćeš zaista da je uzmeš?

— Ako htjedne, odmah, ako ne htjedne, ostat će ovako; bit ću sluga u njenom dvorištu. Ti... ti, Aljoša... — stane on odjedamput preda nj i ščepa ga za rame i stade strašno drmati: — a znaš li ti, ti nevini derane, da je sve ovo trabunjanje, nevjerojatno trabunjanje, jer tu je tragedija! Znaj, Aljoša, da ja mogu biti nizak čovjek, niskih strasti i propalica ali lopov, džepar, mali kradljivac što krade po predsobljima to Dmitrij Karamazov ne može nikad biti. Ali, onda znaj sada, da sam ja lopovčić, džepar i lopov, koji krade po predsobljima!

Baš prije nego što ću poći da bijem Grušenjku, zovnula me je to isto jutro Katarina Ivanovna sasvim potajno, da ne bi zasad nitko doznao (zašto, ne znam, ali sigurno joj je tako trebalo), te me zamolila, da odem u gubernijski grad i odonud pošaljem poštom u Moskvu Agafji Ivanovnoj tri tisuće, a poslala me zato u grad, da ne bi ovdje znali. I, eto, upravo s te tri tisuće u džepu našao sam se onda kod Grušenjke i na račun njih odvezao u Mokro. Poslije sam udesio, kao da sam trknuo u grad, ali joj nisam pokazao poštanske potvrde, nego sam joj samo kazao, da sam novac poslao i da ću joj potvrdu donijeti, ali je nisam sve dosad odnio, uvijek tobože zaboravim. Pa, što misliš, otići ćeš joj danas i reći: »Naložio mi je, da vam izručim pozdrav«, a ona će tebi: »A novci?« Ti bi joj još mogao kazati: »To je podlac, razvratnik i nisko biće, neukrotivih strasti. On nije onda odaslao vaš novac, već ga je profućkao, jer se nije mogao obuzdati, kao niska životinja.« Ali bi ipak mogao nadodati: »Ali zato nije lopov, evo vam vraća tri tisuće, pošaljite ih sami Agafji Ivanovnoj, a mene je poslao, da vam isporučim njegov pozdrav.« A ona će odjedamput: »A gdje su novci?«

— Jest, Mitja, ti si nesretan! Ali još nisi toliko, koliko misliš — ne ubijaj sebe očajanjem, ne ubijaj!

— A što ti misliš, da ću se ustrijeliti, ako ne mognem vratiti te tri tisuće? U tom grmu i leži zec, što se neću ustrijeliti, sad nemam snage, poslije, možda, a sad idem Grušenjki... Zbogom, moja slanino!

— A što ćeš kod nje?

— Bit ću njen muž, udostojit ću se da postanem njen suprug, a ako dođe ljubavnik, otići ću u drugu sobu. Njenim ću prijateljima čistiti prljave kaljače, raspirivati samovar, trčkat ću po što bude trebalo...

— Katarini Ivanovnoj bit će sve jasno — progovori odjedamput Aljoša svečano — ona će razumjeti svu dubinu svega tvog jada i primirit će se. U nje je velik um, jer nije moguće, da je itko nesretniji od tebe, ona će to uvidjeti.

— Neće se ni najmanje primiriti — osmjehnu se Mitja.

— Tu ti je, brate, nešto, s čime se ne može pomiriti nijedna žena. A znaš li, što bi najbolje bilo da se uradi?

— Što?

— Da joj se vrate tri tisuće.

— A gdje ćeš ih naći? Slušaj, ja imam dvije tisuće, Ivan će također dati tisuću, eto tri, uzmi ih i vrati.

— A kada će stići te tvoje tri tisuće? Ti si usto još i malodoban, a svakako je potrebno, svakako, da joj se još danas javiš, bilo s novcima ili bez novaca, ja ne mogu dalje da odugovlačim, jer je već dotle došlo. Sutra je već kasno. Poslat ću te ocu.

— Ocu?

— Jest, najprije ocu, onda njoj. Zamoli od njega tri tisuće.

— Ali, Mitja, otac neće dati.

— Ta kako bi dao, znam, da neće dati. Znaš li ti, Aljoša, što to znači očajanje?

— Znam.

— Slušaj: s pravnog gledišta nije mi ništa dužan. Sve sam od njega izvukao, sve, ja to znam. Ali s moralnog gledišta mi je dužan, je li tako ili nije? On je naime otpočeo s materinih dvadeset i osam tisuća i stekao stotinu tisuća. Neka mi dade samo tri tisuće od onih dvadeset osam, samo tri, i dušu će moju iz pakla izbaviti, i uračunat će mu se to za mnoge grijehe? A ja ću s te tri tisuće, zadajem ti časnu riječ — svršiti, i on neće nikad i ništa više o meni čuti. Posljednji put dajem mu priliku, da bude otac. Reci mu, da mu sam bog šalje ovu priliku.

— Mitja, on neće nipošto dati.

— Znam, da neće dati, sigurno znam. A osobito sada. I još više, jer, evo, što ja još znam: on je sad, tek ovih dana, a možda tek jučer, prvi put ozbiljno saznao (naglasi ozbiljno), da se Grušenjka možda zbilja ne šali, već da hoće da pođe za me. Poznaje on taj karakter, poznaje tu mačku. I zar da mi on još usto dade, da takvu priliku potpomogne, dok ovamo sam za njom luduje? Ali i to je još malo, jer ti mogu još više saopćiti: ja znam, da je on već prije pet dana izvadio tri tisuće, razmijenio ih u stotinjarke, umotao ih u veliku kuvertu s pečatom, a ozgo crvenim gajtanom unakrst svezao. Vidiš, kako točno znam! Na kuverti stoji napisano: »Anđelu mome, Grušenjki, ako ushtije doći«, sam je to naškrabao, u tišini i potajno, i nitko ne zna, da se novac nalazi u njega, osim sluge Smrdljakova, u čije on poštenje vjeruje, kao u sama sebe. I on već treći ili četvrti dan čeka Grušenjku, nada se, da će doći po kuvertu, poručio joj je, a ona mu

je odgovorila, da će »možda doći«. Dakle, ako ona dođe starcu, zar je onda mogu uzeti za ženu? Razumiješ li sada, zašto ja dakle ovdje krišom sjedim i na što zapravo vrebam?

— Na nju?

— Na nju. Kod ovih lopuža, ovdašnjih gazdarica, stanuje Foma. Foma je iz naših krajeva, naš bivši vojnik. On kod njih poslužuje, noću stražari, a danju ide i lovi tetrijebe i od toga živi. Ja sam se ovdje kod njega i sklonio; ni njemu, ni gazdaricama nije poznata tajna, to jest, na što ja ovdje pazim.

— Samo Smrdljakov zna?

— Samo on. On će mi i poručiti, ako ona dođe starcu.

— To je on tebi i o kuverti pričao?

— On. Najveća tajna. Čak ni Ivan ne zna ni o novcu, ni o čemu. A starac šalje Ivana u Čermašnju na dva, na tri dana, da se provoza: javio se kupac za šumu, nudi za sječu osam tisuća, i sad starac moli Ivana: »Pomozi, kaže, pa otiđi sam«, na dva-tri danića. On hoće, naime, da Grušenjka dođe, kad nije Ivan kod kuće.

— Dakle on i danas čeka Grušenjku?

— Ne, danas neće doći, po svemu sudeći. Sigurno neće doći! — drekne odjedamput Mitja. — Tako i Smrdljakov misli. Sada otac pijančuje, sjedi za stolom s bratom Ivanom. Odlazi, Aljoša, i zamoli od njega te tri tisuće.

— Mitja dragi, što ti je! — usklikne Aljoša, skočivši s mjesta i motreći mahnitog Dmitrija Fjodoroviča. Jedan trenutak pomisli, da je poludio.

— Što me gledaš? Ja nisam poludio — izusti Dmitrij Fjodorovič, gledajući oštro i nekako svečano. — Ne boj se, ja te šaljem ocu i znam, što govorim: u čudo vjerujem!

— U čudo?

— U čudo božje providnosti. Bog poznaje moje srce. On vidi sve moje očajanje. On vidi cijelu tu sliku. I zar će on dopustiti, da se dogodi užas? Aljoša, ja vjerujem u čudo, odlazi!

— Idem. Reci, hoćeš li me ovdje čekati?

— Hoću, znam, da nećeš doći brzo, jer ne možeš samo doći i, ravno, s neba pa u rebra! On je sada pijan. Čekat ću i tri sata, i četiri, i pet, i šest, i sedam, ali znaj, da se moraš danas, makar o ponoći, javiti Katarini Ivanovnoj, bilo s novcima ili bez novaca i reći joj: »Šalje

vam pozdrav«... Baš hoću, da ovaj stih kažeš: »Šalje vam, kaže, pozdrav«.

— Mitja! A ako Grušenjka iznenada dođe danas... ako ne danas, a ono sutra ili prekosutra?

— Grušenjka? Vidjet ću, provalit ću u kuću i spriječiti je...

— A ako...

— A ako, onda ću ubiti. Ovako neću moći živjeti.

— Koga ćeš ubiti?

— Starca. Nje neću ubiti.

— Brate, što ti govoriš?

— Ta ne znam, ne znam... Možda neću ubiti, a možda ću i ubiti. Bojim se, da će mi upravo u tom trenutku njegovo lice postati mrsko. Mrzim njegov podvoljak, njegov nos, njegove oči, njegov besraman podsmijeh. Osjećam lično gađenje. Eto, toga se bojim. I neću se moći svladati.

— Ja odoh, Mitja. Vjerujem, da će bog udesiti, kako znade najbolje, da ne dođe do užasa.

— A ja ću sjediti i čekati čudo. Ali ako se ne dogodi, onda...

Aljoša se zamišljeno zaputi ocu.

VI

SMERDJAKOV

On zbilja zateče oca još za stolom. Stol je bio po svakidašnjem običaju prostrt u dvorani, mada se u kući nalazila i prava blagovaonica. Ta dvorana bila je najveća soba u kući, namještena tako, da djeluje starinski. Pokućstvo bilo je vrlo staro, s crvenom, starom, polusvilenom navlakom. Između prozora stajala su ogledala u šarenim okvirima starinske rezbarije, obojadisana bijelo i sa zlatnim šarama. Na zidovima, obloženim bijelim papirnatim tapetama, koje su na mnogim mjestima već bile poderane, kočila su se dva velika portreta — nekakva kneza, koji je prije trideset godina bio generalgubernator u našem kraju, i nekakva vladike, koji je također već odavno umro. U prednjem kutu bilo je smješteno nekoliko ikona, pred kojima se preko noći palilo kandilo ne toliko iz pobožnosti, koliko zbog toga, da bude soba preko noći osvijetljena.

Fjodor Pavlovič lijegao je noću jako kasno, u tri, četiri sata ujutro, a dotle je neprestano hodao po sobi ili sjedio u naslonjaču te razmišljao. Tako se navikao. Često je noćivao sam samcat u kući, šaljući sluge u pobočnu zgradu, ali je većinom ostajao s njim kroz noć sluga Smrdljakov, koji je spavao u predsoblju na velikoj klupi. Kad je ušao Aljoša, bio je ručak već dovršen te je bilo izneseno slatko i kava. Fjodor Pavlovič volio je poslije ručka slatko s konjakom. Ivan Fjodorovič bio je također za stolom i pio kavu. Sluge Grigorij i Smrdljakov stajali su kraj stola. I gospodari i sluge bili su vidljivo i neobično veselo raspoloženi. Fjodor se Pavlovič glasno hihotao i smijao; Aljoša je već iz hodnika čuo njegov pištav, nekad toliko poznati smijeh, i odmah je zaključio po boji smijeha, da otac nije još ni izdaleka pijan, nego je tek malo razdragan.

— Eto i njega, eto i njega — poviče Fjodor Pavlovič neobično se obradovavši odjedamput Aljoši. — Sjedaj nama, sjedaj, kavice — posna je, zbilja, posna, i vrela, i slavna! A konjaka ne nudim, ti si isposnik, a hoćeš li, hoćeš! Ne, bolje je, da ti dam likera, divan je! Smrdljakove, skokni do ormara, na drugoj polici desno, evo ključeva, brže!

Aljoša stade odbijati liker.

— Svejedno će donijeti, ako ne za tebe, a ono za nas — sav se sjao Fjodor Pavlovič. — Ali, ček — de, jesi li ti ručao ili nisi?

— Ručao sam — reče Aljoša, koji je zapravo pojeo samo komad kruha i ispio čašu kvasa u igumanovoj kuhinji. — Popit ću drage volje tople kave.

— Dragi! Momče! On će kavice piti. Da podgrijemo? Ali ne treba, i sad vri. Kava je valjana, smrdljakovska. Smrdljakov je majstor, što se tiče kave i pite od kupusa, i, istina, još i čorbe od ribe. Dođi jedamput na riblju čorbu, ali javi unaprijed... Ali, stani, zar ti nisam malo prije zapovjedio, da se još danas preseliš s dušekom i jastucima? Jesi li dovukao dušek, he-he-he?

— Ne, nisam donio — osmjehnu se i Aljoša.

— A, prepao si se, prepao ipak, prepao? Ah ti, golube moj, zar ja tebe mogu uvrijediti? Čuj, Ivane, ne mogu izdržati, kad mi tako gleda u oči i smije se, ne mogu. Sva mi se utroba počne na njega osmjehivati, volim ga! Aljoša, deder, da ti dadem roditeljski blagoslov.

Aljoša se diže, ali se Fjodor Pavlovič već bio predomislio.

— Ne, ne, sada ću te samo prekrižiti, evo ovako, sjedi. De, a sada ćeš uživati, i baš u svojoj temi. Nasmijat ćeš se. Kod nas je Balaamova magarica[49] progovorila, i kako govori, kako govori!

Balaamova magarica bio je sluga Smrdljakov. Iako je to bio čovjek još mlad, svega dvadeset i četiri godine, ipak je bio strašno nedruštven i šutljiv. Nije bio baš divlji ni osobito stidljiv, ne, jer je, baš naprotiv, bio karaktera naduvena, i nekako kao da sve preziraše. Ali sad ne mogu propustiti, a da ne rečem o njemu bar dvije riječi, i to baš sada. Uzgojili su ga Marfa Ignjatijevna i Grigorij Vasiljevič, ali dječak je rastao »bez svake zahvalnosti«, kako se o njemu izražavao Grigorij Vasiljevič, postajao divlji, i gledao na svijet kao iz zapećka. Od djetinjstva je volio da vješa mačke, a poslije da ih zakapa uz ceremonije. Tom prilikom zaogrnuo bi plahtu, što je imalo biti kao neka riza, te pjevao i bilo čime mahao iznad mrtve mačke, kao da kadi. I sve je to činio krišom i u najvećoj tajnosti. Grigorij ga je uhvatio jedamput u tom poslu i jako išibao. On se zavukao u zapećak i otuda gledao poprijeko cijelu sedmicu. »Ne voli taj odrod ni mene, ni tebe« govorio je Grigorij Marfi Ignjatijevnoj, »a niti ikog drugog. Jesi li ti čeljade« obratio se on odjedamput ravno Smrdljakovu — »ti nisi čeljade, ti si potekao iz kupališne vlage, eto, tko si ti...« Smrdljakov, kako se poslije pokazalo, nije mu nikad mogao oprostiti tih riječi. Grigorij ga je naučio čitati pisati, a kad je navršio dvanaest godina, počeo mu tumačiti biblijsku povjesnicu. Ali i to je naskoro prestalo. Jedamput, tek kod druge ili treće vježbe, dječak se odjednom osmjehnuo.

— Što se smiješ? zapita Grigorij, pogledajući strašno u njega ispod naočara.

— Ništa. Svjetlost je stvorio bog prvi dan, a sunce, mjesec i zvijezde četvrti dan. Otkuda je onda svjetlost sjala prvog dana?

Grigorij se ukočio. Deran je podrugljivo gledao u učitelja. Čak je u njegovu pogledu bilo nečega oholog. Grigorij nije mogao izdržati. »A evo otkud!« ciknuo je on i bijesno lupio đaka po obrazu. Dječak otrpio šamar, nije uzvratio ni riječi, ali se opet povukao u kut na nekoliko dana. Tada se baš nekako desilo, da se poslije sedmicu dana pokazala kod njega padavica, prvi put u životu, ali koja ga poslije nije napuštala cijeloga života. Kad je to saznao Fjodor

Pavlovič, on je nekako ravnodušno gledao u nj, iako ga nije nikad grdio, nego mu je uvijek, kada bi ga sreo, davao kopjejku. Kad je bio dobro raspoložen, slao je ponekad malome sa stola kakav slatkiš. Ali sad, kad je saznao za bolest, stao se brižno za njega starati, dozvao je liječnika, počeo ga liječiti, ali se pokazalo, da ga je nemoguće izliječiti. Napadaji su nailazili prosječno jedamput mjesečno, i u različito doba, a bijahu također različite jačine — nekad laki, nekad vrlo žestoki. Fjodor Pavlovič najstrože je zabranio Grigoriju da dječaka tjelesno kažnjava, a dječaku stao dopuštati da dolazi njemu. Isto je tako zabranio, da ga zasada ne smije ničemu učiti. Ali jedamput, kada je dječaku bilo već petnaest godina, spazio je Fjodor Pavlovič, kako on švrlja oko ormara s knjigama i kroz staklo čita naslove. Fjodor Pavlovič imao je dosta knjiga, nešto preko stotinu svezaka, ali nitko nije nikad vidio njega s knjigom. Odmah je predao ključ od ormara Smrdljakovu. »Pa, čitaj, bit ćeš bibliotekar, bolje je, da sjediš i da čitaš, nego da cunjaš po dvorištu. Evo pročitaj« — i Fjodor Pavlovič izvadi mu »Večeri na salašu blizu Dikanjke«.

Mali je pročitao, ali je ostao nezadovoljan, ni jedamput se nije nasmiješio, nego se naprotiv, kad je svršio, namrgodio.

— Što? Nije smiješno? — zapitao ga Fjodor Pavlovič.

Smrdljakov je šutio.

— Odgovaraj, budalo.

— Što god piše, sve je sama laž — prošapta Smrdljakov, osmjehujući se.

— Pa, odlazi dođavola, ti lakajska dušo. Stoj, evo ti Opća povijest od Smaragdova[50], u njoj je sama istina, čitaj.

Ali Smrdljakov nije pročitao ni deset strana iz Smaragdova, učinilo mu se dosadno. I tako se ponovo zatvorio ormar s knjigama. Naskoro najaviše Marfa i Grigorije Fjodoru Pavloviču, da se kod Smrdljakova, sve malo pomalo, pojavila nekakva strašna gadljivost: sjedi za čorbom, uzme kašiku i traži — traži po čorbi, nagne se nada nju, zaviruje u nju, zagrabi žlicom i podigne prema svijetlu.

— Je li švaba, što li? — zapitao bi ga Grigorij.

— Možda muha — primijetila bi Marfa.

Mladi čistunac nije nikad odgovarao, ali je to isto bivalo i s kruhom i s mesom i sa svima jelima: podigne komadić na viljušci

prema svijetlu, razgledava ga, kao pod mikroskopom, dugo se skanjuje i najzad se odluči, te turi u usta. »Gle, kakav je gospodičić postao«, mrmljaše Grigorij, gledajući u njega. Kad je Fjodor Pavlovič saznao za novu Smrdljakovljevu osobinu, smjesta je odlučio, da će biti kuhar, i dao ga na nauk u Moskvu. Na nauku proveo je nekoliko godina i vratio se silno promijenjena lica. Odjedamput se nekako neobično postarao, čak sasvim nerazmjerno prema svojoj dobi, zbaburao se, požutio, stao naličiti na škopca. U moralnom pogledu vratio se gotovo onakav isti, kakav je bio do odlaska u Moskvu: i dalje je bio nedruštven, i nije ni najmanje osjećao potrebe za bilo čijim društvom. I u Moskvi je, kako se kasnije pričalo, neprestano šutio: sama ga je Moskva nekako neobično malo zanimala, tako da je poznavao u njoj tek ponešto, a na sve ostalo nije obraćao pažnje. Štoviše, bio je jedamput i u kazalištu, ali se vratio šutljiv i nezadovoljan. Ali se zato vratio iz Moskve u lijepu odijelu, čistu kaputu na struk i u rublju, i sam je jako pomno čistio četkom svoje odijelo uvijek dvaput dnevno, a svoje kicoške cipele od teleće kože strašno je volio čistiti posebnom engleskom mašću, da su se sjale kao ogledalo. Pokazao se kao izvrstan kuhar. Fjodor Pavlovič odredio mu je plaću, i Smrdljakov je plaću svoju malne čitavu trošio na odijelo, pomadu, na mirise itd. Ali ženski rod, čini se, da je isto tako prezirao, kao i muški, i držao se prema njemu ozbiljno, gotovo nepristupačno. Fjodor Pavlovič ga je počeo promatrati i s jednog i drugog gledišta. Stvar je naime bila u tome, da su nastupi njegove padavice učestali, i u takve dane spremala je jelo Marfa Ignjatijevna, što Fjodoru Pavloviču nije bilo nimalo po volji.

— Otkud to, da su u tebe napadi učestali? — bečio se on kadšto na novoga kuhara, zagledajući mu se u lice. — Trebalo bi da se oženiš, hoćeš li, da te oženim?

Smrdljakov bi na te riječi poblijedio od bijesa, ali nije ništa odgovarao, a Fjodor bi Pavlovič odmahnuo rukom i otišao. A što je glavno, on se uvjerio, da je pošten, i to jedamput zauvijek, te da neće ništa uzeti, niti ukrasti. Jedamput se desilo, da je Fjodor Pavlovič, pijan, izgubio u svom vlastitom dvorištu, u blatu, tri stotinjarke, koje je upravo bio dobio, i opazio to tek sutradan; ali tek što je počeo da pretražuje džepove, a sve tri stotinjarke su već ležale na njegovu stolu. Otkuda? Smrdljakov ih je digao i još jučer donio.

»Ali brate, ja takvih, kao što si ti, nisam vidio«, odsiječe onda Fjodor Pavlovič i darova mu deset rubalja. Mora se dodati, da nije bio uvjeren samo u njegovo poštenje, nego da ga je, štoviše, zbog nečeg i ljubio, mada je mali gledao na njega isto tako poprijeko, kao i na druge, i neprestano šutio. Rijetko se dešavalo, da bi progovorio. Kad bi u tom času palo nekome na pamet da zapita, gledajući ga: čime se to momče bavi i što mu je ponajviše na pameti, bilo bi zaista nemoguće odgovoriti na to pitanje, gledajući ga. Dešavalo se, međutim, da bi katkad zastao u kući ili u dvorištu ili na ulici, te se dao u misli i stajao čak po deset minuta. Kad bi se zagledao u njega fizionomik, rekao bi, da tu nema ni razmišljanja, ni misli, već da je to nekakvo razmatranje. Slikar Kramski[51] ima jednu čuvenu sliku pod imenom »Razmatrač«: naslikana je šuma zimi, i u šumi, na putu, stoji u poderanu kaftančiću i likovim opancima zabludio seljačić, sam samcat, u dubokoj samoći, stoji i kao da se zamislio, ali on ne razmišlja, već nešto razmatra. Kad bi ga gurnuli, on bi zadrhtao i pogledao u vas bez svakog razumijevanja, baš kao da se probudio. Istina, on bi se odmah razabrao, i kad bi ga zapitali, zašto je stajao i o čemu je razmišljao, sigurno se ne bi ničega sjetio, ali zato bi sigurno zatajio u sebi onaj utisak, koji ga je zaokupljao za vrijeme razmatranja. Ti su utisci za nj dragocjeni, i on ih sigurno skuplja, neprimjetno i čak nesvjesno — zbog čega i zašto, naravno, ni sam ne zna: možda će odjedamput, kada skupi utisaka za više godina, ostaviti sve i otići u Jeruzalem, da se skita i ispašta, a možda će odjedamput i svoje rođeno selo zapaliti, a možda će se dogoditi i jedno i drugo. Razmatrača ima u narodu mnogo. I eto, jedan od takvih razmatrača bio je sigurno i Smrdljakov, i on je sigurno isto tako požudno kupio svoje utiske, gotovo još ni sam ne znajući zašto.

VII

PREPIRKA

A Balaamova je magarica iznenada progovorila. Povod je bila jedna neobična tema: Grigorij, koji je ujutro kupovao robu u dućanu trgovca Lukjanova, čuo je od njega, kako je jedan ruski vojnik dopao

negdje daleko na granici Azijatima u ropstvo i kako su ga oni nagonili, pod prijetnjom strašne i bliske smrti, neka se odreče kršćanstva i prijeđe na islam, ali on nije pristao da se iznevjeri svojoj vjeri, te je pretrpio muke, dopustivši da mu oderu kožu, i umro slaveći i hvaleći Krista — i da o tom velikom junaštvu pišu novine, što ih je baš taj dan dobio. O tome je, eto, poveo Grigorij riječ za stolom. Fjodor Pavlovič volio je i prije, da se svaki put poslije jela, za desertom, nasmije i razgovori, pa makar i s Grigorijem. Ovaj put nalazio se u veselom i ugodnom, dokonom raspoloženju. Pijuckajući konjak i saslušavši priopćenu vijest, primijetio je, da bi takva vojnika trebalo odmah načiniti svecem, a oderanu kožu njegovu poslati u kakav manastir: »To će privući naroda i novaca«. Grigorij se smrknuo, kad je vidio, da Fjodor Pavlovič nije ni malo ganut, već da po svom svagdašnjem običaju počinje da bogohuli. Ali se tada Smrdljakov, koji je stajao kraj vrata, iznenada nasmije. Smrdljakovu su i prije vrlo često dopuštali, da stoji kod stola, to jest, pod kraj ručka. Ali, otkako je došao u naš grad Ivan Fjodorovič, počeo je dolaziti ručku gotovo uvijek.

— Što ti to? — zapita ga Fjodor Pavlovič, koji je u trenutku zapazio podsmijeh i razumio, da se svakako tiče Grigorija.

— Radi se o tome — progovori odjedamput Smrdljakov glasno i neočekivano — ako je junaštvo toga hvalevrijednog vojnika i bilo vrlo veliko, ipak ne bi po mome mišljenju bio nikakav grijeh u tome, da se u tom slučaju odrekao Kristova, na primjer, imena i vlastitoga krštenja, pa da tako spasi život za dobra djela, kojima bi tokom godina iskupio svoju malodušnost.

— Kako da nije grijeh? Lažeš, zato će s tobom ravno u pakao, i ondje će te peći kao ovnovinu — dočeka Fjodor Pavlovič.

I baš u tom trenutku uđe Aljoša. Fjodor se Pavlovič, kako smo vidjeli, strašno obradovao Aljoši.

— Zasijeca u tvoju struku, u tvoju struku! — radosno je hihotao, posađujući Aljošu da sluša.

— Što se tiče ovnovine, ni to nije tako, a ništa neće tamo zbog toga ni biti, a ni ne može takvo što biti, ako samo bude po pravdi — solidno primijeti Smrdljakov.

— Kako to po pravdi? — viknu još veselije Fjodor Pavlovič, gurkajući koljenom Aljošu.

— On je nitkov, eto što je! — ote se odjedamput Grigoriju. I on pogleda ljutito ravno u oči Smrdljakovu.

— Što se tiče nitkova, pritrpite se, Grigorije Vasiljeviču, — mirno i suzdržljivo odbi Smrdljakov — nego razmislite sami, ako sam već dopao u ropstvo mučiteljima roda kršćanskoga, i oni traže od mene da prokunem ime božje i da se odrečem svoga svetog krštenja, onda sam na to potpuno opunomoćen vlastitim razumom, i tu nema nikakva grijeha.

— Ta već si to kazao i ne drobi uvijek jedno, već dokaži! — vikaše Fjodor Pavlovič.

— Čorbar! — prošapta Grigorije prezirno.

— Što se tiče čorbara, također se pritrpite i razmislite sami, Grigorije Vasiljeviču, i ne grdite. Jer, čim kažem mučiteljima: »Ne, ja nisam kršćanin i pravog svoga boga proklinjem«, postajem odmah najvišim sudom božjim smjesta i specijalno anatemom udaren i od svete crkve odvojen, baš kao kakav inovjerac, i štoviše, već u onom trenutku, kad sam to samo pomislio, a ne istom onda, kad sam to već i rekao, tako da čak ni jedna četvrtina sekunde neće proći, a ja sam već odvojen — je li tako ili nije tako, Grigoriju Vasiljeviču?

On se s očitim zadovoljstvom obraćao Grigoriju, iako je zbilja odgovarao jedino na pitanja Fjodora Pavloviča, i to vrlo dobro znao, ali se navlaš držao, kao da mu ta pitanja zadaje Grigorij.

— Ivane! — viknu iznenada Fjodor Pavlovič, — nagni meni svoje uho. On je sve ovo zbog tebe udesio, hoće da ga ti pohvališ. Pohvali ga.

Ivan Fjodorovič sasluša sasvim ozbiljno, što mu je otac s ushitom saopćivao.

— Stoj, Smrdljakove, zašuti na časak, — viknu opet Fjodor Pavlovič, — Ivane, nagni se opet prema meni.

Ivan se Fjodorovič ponovno najozbiljnije nagnu.

— Volim te isto tako, kao i Aljošu. Ne misli, da te ne volim. Malo konjaka?

— Dajte! Međutim, i ti si prilično potegao, — oštro pogleda Ivan Fjodorovič oca. A Smrdljakova je motrio izvanredno radoznalo.

— Ti si anatemnjak, ti si proklet i sada, — zagrmi odjedamput Grigorij, — i kako se ti, nitkove, usuđuješ poslije svega ovog da misliš, ako...

— Ne grdi, Grigorije, ne grdi! — prekide ga Fjodor Pavlovič.

— Pritrpite se, Grigorije Vasiljeviču, makar samo kratak čas, i slušajte dalje, jer ja nisam sve svršio. Upravo u ono vrijeme, naime, kada me bog bez oklijevanja prokune, upravo u onom najvišem momentu postajem isto što i inovjernik, i krštenje moje skida se s mene i ni u što se više ne računa — zar možda nije tako?

— Svrši, brate, brže svrši — požuri ga Fjodor Pavlovič, gucnuvši s užitkom iz čašice.

— A ako više nisam kršćanin, onda dakle nisam ni slagao mučiteljima, kada su me pitali: »Da li sam kršćanin ili nisam«, jer je već sam bog svukao s mene moje kršćanstvo, već zbog jedine pomisli i prije, nego što sam mogao pisnuti i jednu riječ mučiteljima. A ako sam već degradiran, na koji onda način i na temelju kakva prava mogu da me na ovom svijetu povuku na odgovornost kao kršćanina, zato, što sam se odrekao Krista, dok je, međutim, već zbog jedine pomisli, i još prije odricanja, s mene već skinuto bilo moje krštenje? Kad više nisam kršćanin, ne mogu se dakle odreći Krista, jer se nemam čega odricati. Tko će pozivati, Grigorije Vasiljeviču, na odgovornost pogana Tatarina, pa makar i na nebesima, zato, što se nije kao kršćanin rodio, i tko će ga zato kazniti, imajući na umu, da se s jednog vola ne deru dvije kože. Pa ako i sam bog svemoćni pozove na odgovornost Tatarina, držim, da će ga kazniti nekom najmanjom kaznom (jer nemoguće je, da ga nimalo ne kazni), rasudivši, da on ne može biti zato kriv, što je od poganih roditelja pogan na svijet došao. Ta ne može gospod bog silom uzeti Tatarina i za njega reći, da je i on bio kršćanin? To bi onda značilo, da je gospod svemoćni rekao puku neistinu. A može li zar gospod, svemoćni vladar neba i zemlje izustiti bilo kakvu laž samo u jednoj riječi?

Grigorije se zaprepasti i gledaše u govornika izbuljenih očiju. On, iako nije dobro shvaćao, što se govori, ali je ipak od sveg lupetanja odjedamput toliko razumio, da je zastao poput čovjeka, koji je iznenada grunuo čelom o zid. Fjodor Pavlovič ispi čašicu i nasmija se pištavim smijehom.

— Aljoša, Aljoša, veličanstveno! Ah, ti, kazuiste! on je, Ivane, sigurno bio negdje kod jezuita. Ah ti, smrdljivi jezuite, a tko te je to naučio? Ali samo ti lažeš, kazuiste, lažeš, lažeš. Ne plači, Grigorije,

sad ćemo ga ovog trena razbiti u dim i prašinu. Reci mi, znaš što, magarice: neka si pred mučiteljima prav, ipak si se sam u sebi odrekao svoje vjere, i sam kažeš da si u tom času bio udaren anatemom, a kad je već anatema, onda te neće zbog te anateme pogladiti u paklu po glavi. Što misliš o tome, prekrasni moj jezuite?

— Nema sumnje, da sam se sam u sebi odrekao, pa ipak nema u tome nikakva specijalna grijeha, a ako je bio greščić, bio je tek najobičniji.

— Kako to, tek najobičniji?

— Lažeš, pr-r-rokleti — propišta Grigorij.

— Razmislite sami, Grigorije Vasiljeviču, — produži Smrdljakov odmjereno i ozbiljno, svjestan pobjede i pokazujući se nekako velikodušan prema pobijeđenom neprijatelju, — razmislite sami, Grigorije Vasiljeviču, jer rečeno je u Sv. Pismu: ako je u vas vjera makar i kao gorušično zrno i rečete ovoj gori, da siđe u more, ona će sići bez svakog oklijevanja, na prvu vašu zapovijed. Pa što, Grigorije Vasiljeviču, ako sam ja nevjernik, a vi toliki vjernik, da me čak neprestano grdite, pokušajte sami reći ovoj gori, ne da siđe u more (jer do mora je odavde vrlo daleko), a ono bar u našu smrdljivu rječicu, što teče iza našeg vrta: uvidjet ćete odmah sami, da nećete ništa učiniti, nego da će sve ostati u prijašnjem poretku i cjelini, derali se vi ne znam koliko. A to znači, Grigorije Vasiljeviču, da ni vi ne vjerujete kako treba, i samo druge zbog toga ljudski grdite. Ali kad je tako, i kad se još uzme u obzir, da nitko u naše vrijeme, ne samo vi, ama baš nitko, počevši čak od najviših ličnosti pa sve do posljednjeg seljaka, ne može otpiriti goru u more, osim samo jednog čovjeka na cijeloj zemlji, ili možda njih dvojice, koji možda negdje tamo u pustinji egipatskoj potajno provode pustinjački život, te nitko i ne zna gdje su — kad je dakle tako, i kad su svi ostali nevjernici, zar će onda gospod prokleti sve te ostale, to jest sve pučanstvo cijele zemlje, osim nekakve dvojice pustinjaka, i nikome od njih neće oprostiti i uza sve svoje toliko čuveno milosrđe? I zato se nadam, da će mi biti oprošteno, što sam jedamput posumnjao, kad prolijem suze kajanja.

— Stoj! — zakriješti Fjodor Pavlovič u apoteozi ushita? — Dakle ti misliš, da ipak postoje dvojica, koji mogu brda pomicati? Ivane, zareži u raboš, zapiši: ovdje se javio cio ruski čovjek!

— Sasvim ste točno primijetili, da je ova crta narodnog vjerovanja — potvrdi Ivan Fjodorovič s odobravajućim smiješkom.

— Potvrđuješ! Onda je dakle tako, kad već ti potvrđuješ! Aljoša, je li to istina? Zar nije ruska vjera baš takva?

— Nije, u Smrdljakova nema ni najmanje ruske vjere — ozbiljno i odlučno reče Aljoša.

— Ja ne govorim o njegovoj vjeri, već o toj crti, o ona dva pustinjaka, tek jedino o toj crtici: ta to je ruski, ruski.

— Jest, ta je crta sasvim ruska — osmjehnu se Aljoša.

— Dukat ti vrijedi riječ, magarice, i poslat ću ti ga danas, ali, uostalom, ti ipak lažeš, lažeš, lažeš: treba da znaš, budalo, da mi svi ovdje jedino iz lakoumnosti ne vjerujemo, zato što nemamo kad: prvo, poslovi nas savladali, a drugo, i bog je dao malo vremena, odmjerio je za jedan dan svega dvadeset i četiri sata, tako da nemaš kad ni da se ispavaš, a kamoli da se pokaješ. A ti si se tamo pred mučiteljima odrekao, kad već nisi imao više ni o čemu drugome da misliš nego o vjeri, i kad je trebalo svoju vjeru pokazati. To je ipak, brate, razlika, mislim?

— Razlika je, razlika, ali razmislite sami, Grigorije Vasiljeviču, da baš u tome leži olakotna okolnost, što je razlika, Jer kad bih ja onda vjerovao u istinu, kako treba vjerovati, onda bi zaista bilo grešno, kad ne bih podnio muke za svoju vjeru i prešao u poganu vjeru Muhamedovu. Ali do muka ne bi onda ni došlo, jer bih ja lako mogao u onom trenutku samo reći ovoj gori: kreni se i prignječi mučitelja, i ona bi se krenula i u istom ga trenu prignječila kao žohara, a ja bih otišao dalje kao da nije ništa ni bilo, pjevajući i slaveći boga. A ako sam baš u onom trenutku sve to i pokušao i izričito vikao gori: pognječi ove mučitelje, a ona ih nije pognječila, kako ne bih, recite u tom času posumnjao, pa još u tom strašnom času velikoga smrtnog straha? Pa i bez toga znam, da carstvo božje neću potpuno postići (jer se nije na moju riječ krenula gora, dakle, ne vjeruju ondje baš mnogo mojoj vjeri, i ne čeka me baš velika nagrada na onom svijetu), pa zašto da dadem sebi još povrh toga, a bez svake vlastite koristi, i kožu oderati? Da su mi naime kožu već do polovice oderali s leđa, to se ni onda na moju riječ ili vapaj ne bi pokrenula gora. A u takvu trenu ne samo da može naići sumnja, nego čovjek može od straha čak i pamet izgubiti, tako da mu je sasvim nemoguće

razmišljati. I kako ću dakle biti osobito mnogo kriv, što sam, jer nisam vidio ni ondje, ni ovdje vlastite koristi, ni nagrade, sačuvao bar svoju kožu? I zato, uzdajući se mnogo u milost gospodnju, hranim se nadom, da će mi biti sasvim oprošteno...

VIII

UZ KONJAK

Prepirka se svršila, ali začudo, Fjodor, koji se bio toliko razveselio, potkraj se naglo namrgodi. Namrgodi se i sasu u sebe konjak, ali to već bijaše jedna čašica odviše.

— Nosite se napolje, vi jezuite — viknu on na sluge. — Tornjaj se, Smrdljakove. Dukat, što sam ti danas obećao, poslat ću ti, a ti se tornjaj. Ne plači, Grigorije, odlazi Marfi, ona će te utješiti, spremiti da spavaš. Ne dadu, nitkovi, da poslije ručka u miru posjediš — odsiječe on odjedamput ljutito, kad su se odmah, na njegovu zapovijed, udaljile sluge. — Sad se Smrdljakov uvijek poslije ručka ovamo ušulja, jer ga ti sigurno zanimaš. Samo čime si ga tako predobio? — nastavi on Ivanu Fjodoroviču.

— Baš ničim, — odgovori ovaj, — uvrtio je sebi u glavu, da me poštuje; to je sluga i odrod. Uostalom, prvo meso za klaonicu, kada nastupi vrijeme.

— Prvo?

— Bit će drugih i boljih, ali bit će i takvih. Isprva će biti ovakvi, a iza njih bolji.

— A kada će nastati vrijeme?

— Planut će raketa, ali neće, možda, dokraja izgorjeti. Zasad narod ne voli, niti sluša te čorbare.

— Tako ti je to, brate, takva eto Balaamova magarica misli i misli, i đavo bi ga znao, što sve u sebi ne misli.

— Zgrće misli — osmjehnu se Ivan.

— Vidiš, ja znam, da on ni mene ne trpi, kao ni sve ostale, a ni tebe isto tako, mada se tebi čini, da je sebi »uvrtio u glavu, da te poštuje«. I Aljošku prezire, i to već poodavno. Ali neće, eto, ukrasti, nije spletkar, šuti, iz kuće ne iznosi đubre, pite peče izvrsno, i uza

sve to, neka ga đavo nosi, da li je zaista vrijedno, da se o njemu govori?

— Dakako, da nije vrijedno.

— Zbog toga, što on o sebi izmišlja, treba ruskog seljaka bez sumnje batinati. Ja sam to uvijek tvrdio. Seljak je naš lupež, njega ne vrijedi žaliti, i još je dobro, što ga još i sada katkad batinaju. Ruska je zemlja bogata brezom. Ako se posijeku šume, propast će ruska zemlja. Ja držim uz pametne ljude. Iz velikodušnosti prestali smo tući seljake, a oni sami sebe dalje mlate. I dobro rade. Kojom mjerom mjeriš, onom će ti se i odmjeriti, ili kako se to kaže... Jednom riječi, odmjerit će se. A Rusija je svinjarija. Druže moj, kad bi ti znao, koliko ja mrzim Rusiju... to jest, ne Rusiju, već sve poroke... a možda i Rusiju. Tout c'est de la cochonnerie[52]. Znadeš li, što volim? Volim oštroumlje.

— Opet ste istresli čašicu. Bit će vam dosta.

— Ček-de, još ću jednu, i još jednu, a onda je kraj. Pazi, stani, prekinuo si me. Putujući kroz Mokro, razgovarao sam se s jednim starcem, a on mi reče: »Mi volimo, kaže, jako i iznad svega da sudimo cure na batine i dajemo da ih momci biju. A poslije, možda već sutradan, uzima momak onu djevojku, koju je šibao, za zaručnicu, tako da su se, kažu, i djevojke kod nas na to navikle«. Kakvi markizi de Sade, je li? Neka kaže, što tko hoće, to je oštroumno. Ne bismo li otišli onamo, da vidimo, a? Aljoša, ti si pocrvenio? Ne stidi se, dijete. Žao mi je, što nisam danas kod igumana ručao, i kaluđerima bih o curama iz Mokroga pričao. Aljoša, ne ljuti se, što sam malo prije uvrijedio tvog igumana. Zloba me, brate, obuzme. Ali, ako ima boga, ako postoji — no, onda sam krivac i odgovarat ću, a ako njega uopće nema, što će onda još oni, ti tvoji oci? Onda bi bilo malo da im glave poodsijecamo, jer oni razvitak zaustavljaju. Vjeruješ li, Ivane, da me ta misao u duši grize? Ne, ti ne vjeruješ, ja to vidim na tvojim očima. Ti vjeruješ ljudima, da sam ja samo lakrdijaš. Aljoša, vjeruješ li ti, da ja nisam samo lakrdijaš?

— Vjerujem, da niste samo lakrdijaš.

— I vjerujem, da vjeruješ i da iskreno govoriš. Iskreno gledaš i iskreno govoriš. A Ivan nije takav. Ivan je ohol... A ipak bih ja s tvojim manastirčićem svršio. Ščepao bih odjedamput svu tu mistiku po

cijeloj ruskoj zemlji i maknuo je, da konačno sve budale dozovem pameti. A koliko bi srebra, koliko zlata dospjelo u kovnicu novca?

— A zašto biste je maknuli? — reče Ivan.

— Da istina brže zasja, eto zašto.

— Ali ako ta istina zasja, onda će najprije vas prvoga orobiti, a onda... maknuti.

— Gle! A ti imaš možda pravo. Ah, mene magareta — prasnu odjedamput Fjodor Pavlovič i lupi se lagano po čelu. — Pa, onda neka ostane tvoj manastirčić, Aljoša, kad je tako. A mi ćemo, mudri ljudi, u toplom sjediti i koristiti se konjakom. Znadeš li, Ivane, da je svakako sam bog morao tako namjerno udesiti? Ivane, kazuj: ima li boga ili nema? Stoj: govori iskreno, govori ozbiljno! Što se opet smješkaš?

— Smijem se onome, što ste maločas onako oštroumno primijetili o vjeri Smrdljakovljevoj, da postoje dva starca, koji pokreću gore.

— Zar je moje pitanje slično onome?

— Vrlo.

— Pa, onda sam dakle i ja ruski čovjek, i u mene je ruska crta, ali i tebe je, filozofa, također moguće na isti način uhvatiti u tvojoj crti. Hoćeš, da te uhvatim? Da se kladimo, da ću te sutra uhvatiti. Ali ipak, reci, ima li boga ili nema? Samo ozbiljno. Meni je sada potreban ozbiljan odgovor.

— Ne, nema boga.

— Aljoša, ima li boga?

— Ima boga.

— Pa, Ivane, ima li besmrtnosti, no, makar kakve, makar male, maljucne?

— Nema ni besmrtnosti.

— Nema ni besmrtnosti.

— Nikakve?

— Nikakve.

— To jest, potpuna ništica ili bar nešto. Možda ipak ima makar nešto? Nemoguće je, da nema ništa!

— Potpuna ništica.

— Aljoška, ima li besmrtnosti?

— Ima.

— A boga i besmrtnosti?

— I boga i besmrtnosti. U bogu i jest besmrtnost.

— Hm! Vjerojatnije je, da ima Ivan pravo. Gospode, kad čovjek samo pomisli na to, koliko je čovjek dao vjeri, koliko je uzalud utrošio kojekakve snage na tu maštu, i to već tisuće godina! Tko se to tako ruga čovjeku, Ivane? Pitam te posljednji put i odlučno: ima li boga ili nema? Posljednji put pitam!

— I po posljednji put, nema ga.

— Tko se ruga ljudima, Ivane?

— Sigurno đavo — osmjehnu se Ivan Fjodorovič.

— A ima li đavla?

— Ne, ni đavla nema.

— Šteta. Đavo neka zna, što bih ja poslije svega ovog uradio s onim, koji je prvi izmislio boga. Objesio bih ga malo na gorku jasiku.

— Da nisu izmislili boga, ne bi bilo civilizacije.

— Ne bi bilo civilizacije? Bez boga zar?

— Jest. Ni konjaka ne bi bilo. A konjak ću ipak morati ispred vas uzeti.

— Stani, stani, stani, dragi, još jednu čašicu. Ja sam Aljošu rastužio. Ti se ne srdiš, Alekseju? Mili Aleksejčiću moj, Aleksejčiću!

— Ne, ne ljutim se. Ja znam vaše misli. Vaše je srce bolje od vaše glave.

— Moje je srce bolje od moje glave, gospode, i tko to još kaže? Ivane, voliš li ti Aljošku?

— Volim.

— Voli ga (Fjodoru Pavloviču je piće počelo jako udarati u glavu). — Čuj, Aljoša, ja sam prema tvome starcu bio danas surov. Ali sam bio uzrujan. Ipak je taj starac oštrouman, što misliš Ivane?

— Možda jest.

— Jest, jest, il y a du Piron[53] là-dedans[54]. To je jezuita, to jest ruski. U njemu, kao u plemenitu biću, vri pritajeno negodovanje, što mora da se pretvara... što mora na se navlačiti svetost.

— Ali on vjeruje u boga.

— Ni za groš. Zar ti nisi toga znao? Ta on to svakome sam govori, to jest, ne svakome, nego svima pametnim ljudima, koji mu dolaze. Gubernatoru Schulzu je rekao otvoreno: »Credo[55], ali ne znam u što«.

— Zaista?

— Baš tako. Ali ja ga poštujem. Ima u njemu nešto mefistofelsko ili bolje rečeno nešto iz Junaka našeg doba... Arbenjin, ili kako se on... to jest, vidiš, on je razvratnik: on je toliki razvratnik, da bih se ja i sad pobojao za svoju kćer ili za svoju ženu, kada bi pošle njemu na ispovijed. Znaš, kad počne da priča... Pred tri godine zvao nas je sebi na čajčić s likerčićem (gospođe mu šalju liker), i kad je stao pričati o starini, čisto su nam trbusi popucali... Osobito, kako je jednu uzetu izliječio. »Da me noge ne bole, ja bih vam, kaže, odigrao jedan ples.« A kakav? »Nisam ja, kaže, u svome vijeku jedan odigrao«. Od trgovca Demidova digao je šezdeset tisuća.

— Kako, ukrao?

— On mu je kao dobrom čovjeku donio: »Sačuvaj, brate, kod mene je sutra premetačina«. A on je i sačuvao. »Pa ti si, kaže on, za crkvu poklonio«. Ja mu rekoh: ti si, kažem, nitkov. Ne, kaže, nisam ja nitkov, samo sam poširoke duše... A, uostalom, to nije bio on... To je bio drugi... Zamijenio sam ga s drugim... a nisam primijetio. No, još čašicu i dosta, nosi bočicu, Ivane. Ja sam buncao, i zašto me nisi zaustavio, Ivane... i rekao mi, da buncam?

— Znao sam, da ćete se sami zaustaviti.

— Lažeš, to si ti učinio jedino iz pakosti prema meni, jedino iz pakosti. Ti me prezireš. Došao si meni i prezireš me u mojoj vlastitoj kući.

— Ja ću otići; vas konjak upropašćuje.

— Molio sam te u ime Krista-boga, da odeš u Čermašnju... na dan, dva, a ti ne odlaziš.

— Sutra ću otići, kad toliko navaljujete.

— Nećeš otići. Ti hoćeš ovdje da me nadzireš, eto što hoćeš, zlobna dušo, zato i ne odlaziš.

Starac se nije mogao stišati. On je u piću došao do one točke, kada se nekim pijanicama, dotle mirnim, svakako odjedamput prohtije da se razljute i da pokažu, tko su.

— Što me gledaš? Kakve su ti oči? Tvoje oči bulje u mene i kazuju mi: »Ti pijana nakazo«. Sumnjičave su tvoje oči, prezrive su tvoje oči... Ti si dojašio na svome razumu. Gle, kako Aljoša gleda i kako se sjaju njegove oči. Mene Aljoša ne prezire. Alekseju, ne voli Ivana...

— Ne ljutite se na brata! Prestanite ga vrijeđati — odjedamput izusti Aljoša odlučno.

— Što? Pa dobro, slažem se. Uh, glava me boli. Nosi konjak, Ivane, po treći put ti velim. — On se zamisli i odjedamput se nasmiješi široko i lukavo. — Ne srdi se, Ivane, na starog nitkova. Ja znam, da ti mene ne voliš, ali se ipak ne srdi. Nemaš zašto da me voliš. U Čermašnju ćeš otići, ja ću ti doći i donijeti dar. Tamo ću ti pokazati jednu djevojčicu, odavno sam je ondje zapazio. Zasad je još bosonoga. Ne plaši se bosonogih, ne preziri — biser!

I on cmoknu sebe u ruku.

— Za mene, — živnu on odjedamput, kao da se u tren oka otrijeznio, čim je natrapao na svoju omiljelu temu, — za mene... Eh, vi, djeco! Dječice, praščići vi mali, za mene... u cijelom mom životu nije postojala ružna žena, vidite, to je moje pravilo! Možete li to pojmiti? Gdje biste vi to pojmili: u vama teče još uvijek mjesto krvi mlijeko, niste se još prokljuvali! Po mome pravilu moguće je u svake žene naći nešto neobično, neka me đavo nosi, nešto zanimljivo, što se ne može ni u jedne druge žene naći, samo treba umjeti naći, a to je vještina! Za to treba dara! Šiparica, tako što nije za mene postojalo: već samo to, što je ona žena, već je samo to polovina svega... ali gdje biste vi to razumjeli! Čak, i vieilles filles[56], i kod njih nađeš ponekad nešto takvo, da se moraš čuditi drugim budalama, kako su joj dali da ostari i kako je dosele nisu primijetili! Bosonogu i šiparicu treba ponajprije zapanjiti — tako se mora s njima početi. A ti to nisi znao? Moraš je zapanjiti do ushita, do zanosa, do stida, što se u takvu musavku, kao što je ona, zaljubio takav gospodin. Zaista, ipak je divno, da na svijetu ima uvijek i da će biti uvijek sluga i gospode, jer onda će se uvijek naći kakva sudoperka i uvijek njen gospodin, a to je jedino i potrebno za sreću u životu! Stani... čuj Aljoška, ja sam tvoju pokojnu mater uvijek zapanjivao, samo što je sasvim drugačije svršavalo. Biva, ja je neko vrijeme nikako i ne pomilujem, a odjedamput, kada kucne čas — odjedamput sav se pred njom prospem, puzim na koljenima, ljubim joj nožice i natjeram je uvijek, uvijek — sjećam se eto kao sada — u tako sitan smijeh, sipak, zvonak, ali ne glasan, nervozan, osobit. Taj smijeh je ona jedino i imala. Znao sam, dakako, da njezina bolest

uvijek ovako počinje, da će sutra početi da viče kao klikuša, i da smijeh taj sadašnji, sitan, ne izražava nikakav zanos — ali, ako je i bila obmana, bio je i ushit. Eto, što znači umjeti u svemu naći svoju crticu! Jedamput me je Bjeljavski — ljepuškast i bogat čovjek, koji joj je udvarao i navikao da nama dolazi — ošamario u mojoj kući, i to pred njom. A ona, takva ovčica — mislio sam, da će me izbiti zbog te ćuške, koliko me je bila napala: »Tebe, kaže, sada on bije, od njega si dobio šamar! Ti si mene, kaže, njemu prodavao... I kako se usudio da to udari preda mnom! I ne prilazi mi više nikad, nikad! Odmah otrči i izazovi ga na dvoboj«. Onda sam je odvezao u manastir, da se stiša, i oci su je sveti molitvama izliječili. Ali, tako mi boga, Aljoša, nikad nisam vrijeđao svoju klikušu! Osim jednom, i to još prve godine. Ona se već onda mnogo molila i osobito je bogorodične praznike držala i mene tada u kabinet odgonila. Pomislio sam, deder da joj izbijem iz glave tu mistiku! »Vidiš, rekoh, vidiš ove tvoje ikone, evo je, evo ću je skinuti: pazi, ti je držiš čudotvornom, a ja ću na nju sad odmah i pred tobom pljunuti i meni za to neće ništa biti.« I kad je ona to vidjela, pomislio sam: ubit će me sad, ali ona je tek poskočila, pljesnula rukama i onda odjedamput prekrila lice rukama, sva se stresla i pala na pod... i tako se spustila... Aljoša, Aljoša! Što ti je, što je s tobom?

Starac skoči prestravljen. Aljoša se još od onog časa, kada je on stao da govori o njegovoj materi, počeo malo pomalo mijenjati u licu. Pocrvenio je, oči mu se zažarile, a usne zadrhtale... Pijani je starčić prskao slinu te nije ništa primijetio sve do onog trenutka, kada se Aljoši iznenada desilo nešto vrlo neobično, naime, kod njega se odjedamput ponovilo na dlaku ono isto, što je on maločas pričao o »klikuši«. Aljoša je odjedamput skočio od stola, isto kao što je — po pričanju — skočila i njegova mati, pljesnuo rukama, zatim prekrio lice rukama, pao kao pokošen na stolicu i iznenada se stao sav tresti od histeričnog naviranja nenadanih, potresnih i nečujnih suza. Neobična sličnost s materom osobito potrese starca.

— Ivane, Ivane! Brže vode. To je kao kod nje, isto kao kod nje, kao onda kod njegove matere! Poprskaj ga vodom iz usta, ja sam tako činio s njom. Ražalostio se zbog matere svoje, zbog matere svoje... — mrmljaše on Ivanu.

— Ja mislim, da je njegova mati bila i moja mati, što mislite? — izdera se iznenada Ivan uz nesuzdrživo srdit prezir.

Starac zadrhta od njegova pogleda, koji sijevaše. Ali sada se desi nešto vrlo neobično, istina, samo na trenutak: u starca je, činilo se, zaista nestala u sjećanju predodžba, da je mati Aljošina bila i mati Ivanova...

— Kako to, i tvoja mati? — mrmljaše on, ne shvaćajući. — Zašto ti to kažeš? O kakvoj materi govoriš?... Zar je ona... Ah, dođavola! Ta ona je i tvoja! Ah, dođavola! Pa, to je, brate, bilo pomračenje, kao nikada, oprosti, a ja sam mislio, Ivane... Hi-hi-hi!

I on zašutje. Dugačak, pijan, upola glup osmijeh razvuče mu lice. I eto baš u tom istom trenutku razlegla se u predsoblju strašna vika i lupa, začuše se bijesni uzvici, vrata se širom otvoriše, i u dvoranu utrča Dmitrij Fjodorovič. Starac jurnu od straha prema Ivanu:

— Ubit će me, ubit će me! Ne daj me, ne daj me! — vikaše on, zgrabivši polu kaputa Ivana Fjodorovića.

IX

BLUDNICI

Odmah za Dmitrijem Fjodorovičem utrča u dvoranu i Grigorij sa Smrdljakovom. Oni su se u predsoblju rvali s njim, ne puštajući ga unutra (na nalog Fjodora Pavloviča, izdan već prije nekoliko dana). Okoristivši se tim, što je Dmitrij Fjodorovič, nakon provale u dvoranu, zastao za trenutak, da se snađe, Grigorij optrča oko stola, zalupi oba krila na suprotnim vratima, što vode u unutrašnje sobe, raširivši obje ruke u obliku križa, te stade pred zatvorena vrata, spreman da brani ulazak, tako reći, do posljednje kapi krvi. Spazivši to, Dmitrij ne uzviknu, nego gotovo vrisnu i pojuri na Grigorija.

— Znači, tamo je. Ondje su je sakrili! Tornjaj se, nitkove!

On htjede da odvuče Grigorija, ali ga ovaj odgurnu. Sav izvan sebe od bijesa, Dmitrij mahnu i iz sve snage udari Grigorija. Starac se svali kao posječen, a Dmitrij preskoči preko njega i zaleti se prema vratima. Smrdljakov je ostao na drugom kraju dvorane, blijed i uzdrhtao, stišćući se tijesno uz Fjodora Pavloviča.

— Ona je ovdje! — vikaše Dmitrij Fjodorovič. — Ovaj čas sam sâm vidio, kako je zavila prema kući, samo što je nisam mogao stići. Gdje je ona? Gdje je ona?

Njegov uzvik: »Ona je ovdje!« učini na Fjodora Pavloviča nevjerojatan utisak. Sav ga strah napusti.

— Drži ga, drži ga! — zaurla on i jurnu za Dmitrijem Fjodorovičem. Grigorij se međutim diže s poda, ali je još bio kao omamljen. Ivan Fjodorovič i Aljoša potrčaše, da stignu oca. U trećoj sobi začu se, kako odjedamput nešto pade na pod, razbi se i zazveča: to je bila velika staklena vaza (ne skupocjena), što je stajala na mramornom stalku i za koju je bio zapeo Dmitrij Fjodorovič, kada je trčao pored nje.

— Drži ga! — urlaše starac. — U pomoć!

Ivan Fjodorovič i Aljoša ipak stigoše starca i vratiše u dvoranu.

— Što trčite za njim! On će vas zbilja ondje ubiti! — ljutito viknu na oca Ivan Fjodorovič.

— Vanjička, Ljošečka, ona je dakle ovdje. Grušenjka je ovdje, sam ju je, kaže, vidio, kada je protrčala.

I on stade grcati. Nije se nadao, da će Grušenjka sada doći, i nenadana vijest, da je ovdje, izbezumila ga je u tren oka. Sav je drhtao, bio je kao obezumljen.

— Ta vidjeli ste sami, da nije ušla! — vikaše Ivan.

— A možda na onaj ulaz?

— Ona su vrata zaključana, a ključ je u vas...

Dmitrij se međutim opet vrati u dvoranu. On je, razumije se, našao druga vrata zaključana, i ključ od zaključanih vrata zaista se nalazio u džepu Fjodora Pavloviča. Svi prozori na svim sobama bili su također zatvoreni: Grušenjka dakle nije mogla nikako ući, a niti je mogla iskočiti.

— Drži ga! — zaciča Fjodor Pavlovič, čim opet ugleda Dmitrija. — On je u spavaćoj sobi pokrao moj novac.

I, otevši se Ivanu, opet nasrnu na Dmitrija. Ali ovaj podiže obje ruke, ščepa ga odjedamput za oba posljednja čuperka kose, što ih je imao još na sljepočicama, zamanu s njim i s Lutnjem lupi o pod. Još mu je uspjelo, da oborenog oca udari dva-tri puta petom po licu. Ovaj strašno jeknu. Ivan Fjodorovič, iako nije bio toliko jak, kao brat Dmitrij, obuhvati ga rukama i svom snagom otkinu od oca. Aljoša mu

je također pomogao svom svojom neznatnom snagom, hvatajući brata sprijeda.

— Luđače, ta ti si ga ubio! — viknu Ivan.

— Tako mu i treba! — gušeći se uzviknu Dmitrij. — A ako ga nisam ubio, doći ću opet, da ga ubijem. Nećete ga obraniti.

— Dmitriju! Odmah odlazi odavle! — zapovjednički viknu Aljoša.

— Alekseju! Reci mi ti, tebi jedino vjerujem: da li je ona sad ovdje bila ili nije? Ja sam je sam vidio, kako je maločas izišla iz uličice i promakla uz plot na ovu stranu. Ja sam viknuo za njom, a ona je pobjegla...

— Kunem ti se, da nije ovdje bila i da je nije ovdje nitko uopće čekao!

— Ali ja sam je vidio... Dakle ona... Odmah ću saznati, gdje je... Zbogom, Alekseju! Ezopu ne spominji sada o novcu ni riječi, ali Katarini Ivanovnoj otiđi svakako sad odmah i reci: »Zapovjedio mi je, neka vam kažem, da vas pozdravlja, da vas pozdravlja, pozdravlja! Zaista vas pozdravlja i oprašta se s vama!« Opiši joj prizor.

Međutim su Ivan i Grigorij digli starca i posadili ga u naslonjač. Lice mu je bilo okrvavljeno, ali je bio pri svijesti i požudno prisluškivao, što Dmitrij viče. Još mu se uvijek činilo, da je Grušenjka zbilja negdje u kući. Dmitrij ga Fjodorovič pogleda na polasku s mržnjom.

— Ne kajem se zbog tvoje krvi! — viknu on, — čuvaj se, starče, čuvaj svoju ideju, jer i ja imam svoju ideju! Ja te proklinjem i odričem te se posve.

I on istrča iz sobe.

— Ona je ovdje, ona je sigurno ovdje! Smrdljakove, Smrdljakove — jedva čujno zahripta starac, dozivajući prstom Smrdljakova.

— Nema je ovdje, nema, vi ste lud starac — povika na nj Ivan ljutito. — Eto, onesvijestio se! Vode, ručnik. Trči, Smrdljakove!

Smrdljakov otrča po vodu. Starca naposljetku svukli, odnijeli u spavaću sobu i položili u postelju. Glavu su mu povezali mokrim ručnikom. Oslabljen od konjaka, od jakih uzbuđenja i batina, on je odmah, čim se dotakao jastuka, sveo oči i zanio se. Ivan Fjodorovič i Aljoša vratiše se u dvoranu. Smrdljakov je iznosio krhotine razbijene vaze, a Grigorij stajaše kraj stola, namrgođen i oborene glave.

— Ne bi li i ti metnuo na glavu hladan oblog i također legao u postelju — obratio se Aljoša Grigoriju. — Mi ćemo ovdje pripaziti na nj; brat te je užasno lupio... po glavi.

— On se usudio mene udariti! — smrknuto i isprekidano reče Grigorij.

— »Usudio se« i oca, a ne bi tebe! — primijeti Ivan Fjodorovič, nakrivši usta.

— Ja sam ga u koritu kupao... a on se usudio mene! — ponavljaše Grigorij.

— Đavo ga odnio, da ga nisam otrgnuo, bio bi ga možda i ubio. Zar mnogo treba Ezopu? — prišapnu Ivan Fjodorovič Aljoši.

— Bože sačuvaj! — uzviknu Aljoša.

— A zašto sačuvaj? — produži Ivan, isto tako šapćući, i zlobno razvukavši lice. — Jedan će gad pojesti drugoga gada, obojica će tim putem.

Aljoša zadrhta.

— Ja neću, razumije se, dopustiti, da dođe do ubojstva, kao što nisam ni sada dopustio. Ostani ovdje, Aljoša, a ja idem u dvorište da se prošetam, počela me glava boljeti.

Aljoša otiđe u očevu spavaonicu i prosjedi kraj njegova uzglavlja iza zaslona oko jedan sat. Starac odjedamput otvori oči i dugo gledaše šutke u Aljošu, očito prisjećajući se onoga što je bilo i razmišljajući o tome. Odjedamput se pokaza na njegovu licu neobično uzbuđenje.

— Aljoša — šaptaše on oprezno — gdje je Ivan?

— Na dvorištu, boli ga glava. On nas čuva.

— Deder mi ogledalce, eno, ondje stoji.

Aljoša mu pruži malo, okruglo ogledalce za sklapanje, što je stajalo na ormaru. Starac se ogleda u njemu: prilično mu jako bijaše nabrekao nos, a na čelu iznad lijeve obrve imao je poveću crvenu oteklinu.

— Što kaže Ivan? Aljoša, dragi, jedini sine moj, ja se bojim Ivana, Ivana se bojim više nego onog. Jedino se tebe ne bojim...

— Ni Ivana se ne bojte, Ivan je ljut, ali on će vas zaštititi.

— Aljoša, a on? Otrčao je Grušenjki, je li? Mili anđele, reci istinu: je li Grušenjka bila ovdje ili nije?

— Nitko je nije vidio. To je obmana, nije bila!

— Ali Mićka hoće da se oženi s njome, da se oženi.

— Ona neće poći za nj.

— Neće poći, neće poći, neće poći, neće poći, nizašto neće poći... — starac se radovaše i sav drhtaše, kao da mu nisu mogli ništa utješljivije reći u ovom trenutku. U zanosu ščepa Aljošinu ruku i čvrsto je pritisnu na svoje srce. Čak i suze zasjaše u njegovim očima. — Ikonicu onu, Matere božje, o kojoj sam maločas pričao, uzmi i ponesi sa sobom. A dopuštam ti, da se i u manastir vratiš — ono sam se malo prije našalio, ne srdi se. Glava me boli. Aljoša... Aljoša, umiri srce moje, budi moj anđeo, reci istinu!

— I vi još uvijek o tome, da li je ona bila ovdje ili nije? — zapita Aljoša tužno.

— Ne, ne, ne, ja tebi vjerujem, nego znaš što: otiđi sam Grušenjki ili se sastani kako s njom, upitaj je što brže, što je moguće brže, utvrdi sam svojim okom: kome će, meni ili njemu? Što? Kako? Možeš li ili ne možeš?

— Ako je vidim, zapitat ću je — promrmlja Aljoša zbunjeno.

— Ne, ona neće tebi reći, — prekinu ga starac, — ona je vrtirep. Počet će te ljubiti i reći će, da će za te poći. Ona je varalica, ona je bestidnica, ne, ti joj ne smiješ ići, ne smiješ.

— A ne bi ni bilo dobro, baćuška, nikako ne bi bilo dobro.

— Kamo te je ono malo prije slao, kada ti je u trku doviknuo »odlazi«.

— Slao me je Katarini Ivanovnoj.

— Po novce? Novaca ište?

— Ne, ne po novce.

— On nema novaca, nema ni prebijene pare. Čuj, Aljoša, preležat ću ovu noć i o svemu razmisliti, a ti međutim idi. Možda ćeš se i s njom sresti... Ali sutra mi ujutro dođi svakako, svakako. Sutra ću ti reći jednu takvu riječcu; hoćeš li doći?

— Doći ću.

— Kada dođeš, gradi se, kao da si došao, da me obiđeš. Nikome ne govori, da sam te ja zvao. Ivanu ne spominji ni riječi.

— Dobro.

— Zbogom anđele, maločas si se za mene zauzeo, nikada ti to neću zaboraviti. Sutra ću ti reći jednu riječcu... tek moram još da razmislim.

— A kako se sada osjećate?

— Sutra ću, sutra ću se dići i izaći posve zdrav, posve zdrav, posve zdrav!

Kad je Aljoša prolazio kroz dvorište, našao je brata Ivana na klupi kraj kapije: sjedio je i bilježio nešto olovkom u svoju bilježnicu. Aljoša saopći Ivanu, da se starac prenuo i da je pri svijesti, a njega da je pustio na noćenje u manastir.

— Aljoša, bit će mi jako milo, ako bi se mogao naći s tobom sutra ujutro — pridiže se Ivan i reče prijazno, toliko prijazno, da se Aljoša čak iznenadio.

— Sutra ću biti kod Hohlakovih — odgovori Aljoša. — A možda ću sutra doći i Katarini Ivanovnoj, ako je danas ne zateknem...

— A sad ideš sigurno Katarini Ivanovnoj? Je li, da se »oprostiš, oprostiš?« — osmjehnu se Ivan odjedamput. Aljoša se zbuni.

— Ja sam, čini se, sve razumio iz današnjih izjava, a i iz koječega prijašnjeg. Dmitrij te je sigurno molio, da odeš njoj i da joj saopćiš, da se... no... no, jednom riječi »oprašta«?

— Brate! Kako će se svršiti taj užasan odnos, koji vlada između oca i Dmitrija? — uskliknu Aljoša.

— Ne mogu točno pogoditi. Možda ne bude ništa: rasplinut će se sve. Ta je žena — zvijer. U svakom slučaju treba starca kod kuće držati, a Dmitrija ne puštati u kuću.

— Brate, dopusti, da te još nešto upitam: zar zbilja ima svaki čovjek pravo da, motreći ostale ljude, presuđuje, tko je od njih dostojan da živi, a tko nije više dostojan?

— Našto tu miješati sud o tome, tko je dostojan, a tko nije? To se pitanje najviše rješava u ljudskim srcima, ali nikako na osnovu toga, tko je dostojan a tko nije, nego na osnovu drugih uzroka, kud i kamo prirodnijih. A što se prava tiče, tko nema prava da to želi?

— Ne valjda smrt drugoga?

— A zašto ne čak i smrt? Našto da lažeš sam sebi, kad svi ljudi tako žive, a možda i ne mogu drukčije živjeti. Ti to sigurno pitaš u povodu mojih današnjih riječi, »da će dva gada pojesti jedan drugoga«? Dopusti, da i ja tebe u tom slučaju zapitam: držiš li ti i mene, kao i Dmitrija, sposobnim, da prolijem krv Ezopovu, recimo, da ga ubijem, je li?

— Što ti govoriš, Ivane! Nikada to nisam ni pomislio! Pa ni Dmitrija ne smatram...

— Hvala, makar i za to — osmjehnu se Ivan. — A ti treba da znaš, da ću ja njega uvijek zaštićivati. Ali svojim željama ostavljam u danom slučaju potpunu slobodu. Do viđenja sutra. Ne osuđuj i ne gledaj na mene kao na zločinca — nadoveza on s osmijehom.

I oni stisnuše jedan drugome tako čvrsto ruke, kao nikada dosad. Aljoša je osjetio, da je brat prvi učinio korak prema njemu i da je to učinio zbog nečeg, svakako s nekom namjerom.

X

OBJE ZAJEDNO

Aljoša je izišao iz očinske kuće duševno slomljeniji i potišteniji nego što je bio malo prije, kada je dolazio ocu. Um njegov bio je također kao smrvljen i razbijen, a podjednako je osjećao, da se boji spojiti razbijeno i izvući opći smisao iz svih tih strašnih protuslovlja, što ih je doživio tog dana. Graničilo je to gotovo s očajanjem, čega nikad nije bilo u Aljošinu srcu. Iznad svega uzdizalo se kao gora, glavno, sudbonosno i nerješivo pitanje: kako će se sve to svršiti između oca i brata Dmitrija zbog ove strašne žene? Sad je on već sam bio svjedok. On je sam tu prisustvovao i vidio jednoga prema drugom. Uostalom, nesretan potpuno i strašno nesretan mogao je po njegovu sudu biti jedino brat Dmitrij: na njega je nesumnjivo vrebala nesreća. Našlo se također i drugih ljudi, kojih se sve to ticalo i to, možda, kudikamo više, nego što se to moglo Aljoši prije činiti. Sve mu je čak zagonetno. Eto, brat mu se Ivan približio, što je on tako odavno želio, i sada je odjedamput osjetio Aljoša, kako se zbog nečeg prepao tog zbliženja. A te žene? Čudnovata stvar: čas prije uputio se Katarini Ivanovnoj neobično zbunjen, a sada ne osjećaše nikakve zbunjenosti; baš naprotiv, sad joj se i sam žurio, kao da se nadao, da će kod nje naći razjašnjenje. Pa ipak mu je bilo sada mnogo teže, da joj isporuči poruku, nego prije: pitanje onih triju tisuća bilo je konačno riješeno, i brat Dmitrij, koji se osjećao sada nepoštenim i lišenim svake nade, dakako, da se neće više zaustaviti

ni pred kakvim padom. Osim toga, zapovjedio mu je, da ispriča Katarini Ivanovnoj i prizor, koji se malo prije odigrao.

Bilo je već osam sati, i već se smrkavalo, kada je Aljoša ušao Katarini Ivanovnoj, koja je stanovala u jednoj vrlo prostranoj i udobnoj kući u Velikoj ulici. Aljoša je znao, da ona živi s dvije svoje tetke. Jedna je bila uostalom tek tetka njene sestre Agafje Ivanovne; to je bila ona nijema osoba u kući njena oca, koja se ondje starala za nju i sestru, kada je došla njima iz instituta. A druga tetka bila je gojazna i dostojanstvena moskovska gospođa, vrlo siromašna. Govorilo se, da se one u svemu pokoravaju Katarini Ivanovnoj i da ih je ona držala kod sebe jedino zbog etikete. Katarina Ivanovna, međutim, pokoravala se jedino svojoj dobrotvorki, generalici, koja je ostala u Moskvi zbog bolesti, i kojoj je svake sedmice morala slati dva pisma s iscrpnim izvještajem o sebi.

Kada je Aljoša ušao u predsoblje i zamolio sobaricu, koja mu je otvorila, da ga najavi, bilo je očito, da su u dvorani već znali za njegov dolazak (možda su ga opazili kroz prozor), jer je Aljoša iznenada začuo nekakav šum, začuše se nekakvi ženski koraci, šuštanje haljina, kao da su istrčale dvije ili tri žene. Aljoši se učini čudnovato, da je mogao svojim dolaskom izazvati takvo uzbuđenje. Međutim su ga odmah uveli u dvoranu. To je bila velika soba, namještena elegantnim i brojnim namještajem, nimalo provincijalno. Bilo je tu mnogo kanabeta i stolica za ležanje, divančića, velikih i manjih stolova; po zidovima visjele su slike; vaze i svjetiljke stajale su po stolovima; bilo je mnogo cvijeća, i štoviše, do prozora se nalazio i akvarij. Kako je bio sumrak, bilo je u sobi donekle mračno. Aljoša je opazio na divanu, na kome su očito malo prije sjedili, odbačen svilen ogrtač, a na stolu ispred divana dvije neispijene čaše čokolade, biskvit, kristalni tanjur s modrim grožđicama i drugim slatkišima. Nekoga su sigurno častili. Aljoša se sjetio, da je nabasao na goste, pa se namrgodio. Ali u tom trenu podigne se zastor na vratima i — naglim, žurnim koracima uđe Katarina Ivanovna i pruži Aljoši ruke, radosna, ushićena osmjeha. Istodobno uđe i djevojka, te unese i metnu na stol dvije upaljene svijeće.

— Bogu hvala, naposljetku i vi dođoste! Radi vas jedinog molila sam boga cio dan! Sjednite!

Ljepota Katarine Ivanovne zadivila je Aljošu još i prije, kada ga je, pred tri sedmice, prvi put doveo brat Dmitrij, da ga predstavi i upozna s njom, na vlastitu i izričitu želju Katarine Ivanovne. Uostalom, tom prilikom nije se mogao da razveže razgovor između njih. Katarina je Ivanovna mislila, da se Aljoša jako zbunio, pa ga je štedjela i tada je cijelo vrijeme razgovarala s Dmitrijem Fjodorovičem. Aljoša je šutio, ali je štošta dobro uočio. Iznenadila ga je nadmoćnost, ponosna neusiljenost i samopouzdanje gorde djevojke. Sve je to bilo očito i Aljoša je osjećao, da ne pretjeruje. On je nalazio, da su njene krupne, crne, vatrene oči divne i da osobito pristaju uz njeno blijedo, čak ponešto bljedožuto odugačko lice. Ali u tim očima, kao i u crtama prekrasnih usta, bilo je nešto takvo, u što se dakako mogao zaljubiti njegov brat, ali što se, možda, ne može dugo ljubiti. On je gotovo otvoreno iznio Dmitriju svoje mišljenje, kada ga je ovaj poslije posjeta zaokupio i molio, neka ne taji, kakav je utisak učinila na njega njegova zaručnica.

— Ti ćeš biti s njom sretan, ali će to biti možda nemirna sreća!

— Odista, brate, ovakve ostaju uvijek iste, one se ne savijaju pred sudbinom. Dakle, ti misliš, da je neću vječno ljubiti?

— Ne, možda ćeš je vječno ljubiti, ali, možda, nećeš biti s njom uvijek sretan...

Aljoša je pocrvenio, kada je onda iznio svoje mišljenje, i ljutio se na sebe, što je popustio bratovim molbama i izrekao takve »glupe« misli, jer se i njemu učinilo užasno glupo to njegovo mišljenje odmah čim ga je bio iznio. A i stid ga je bilo, što je izrekao tako određen sud o ženi. I zato, sada, čim je pogledao Katarinu Ivanovnu, koja je istrčala preda nj, osjeti, još više začuđen, da se onda možda jako prevario. Ovaj put je njeno lice sjalo nelicemjernom prostodušnom dobrotom, otvorenom i toplom iskrenošću. Od sve prijašnje »oholosti i naduvenosti«, koja je onda toliko iznenadila Aljošu, opažala se sada tek jedino smiona, plemenita energija i nekakva jasna, snažna vjera u sebe. Aljoša je razumio na prvi pogled, od prve riječi, da sva tragičnost njena položaja prema čovjeku, koga toliko ljubi, nije za nju nikakva tajna, i da ona možda znade već sve, baš sve. Pa ipak se uza sve to zrcalila na njenu licu tolika svjetlost, tolika vjera u budućnost. I Aljoša se odjedamput osjeti, da joj je ozbiljno i svjesno učinio krivo. Bio je pobijeđen i zanesen u isti mah. Osim toga

primijeti, čim je progovorila, da je silno uzbuđena, možda za nju neobično — uzbuđena. To je uzbuđenje gotovo slično nekom zanosu.

— Ja sam vas zato toliko željno čekala, jer sada mogu saznati svu istinu jedino od vas, i ni od koga više!

— Ja sam došao... — promrmlja Aljoša zbunjeno, — ja... on me je poslao...

— Ah, on vas je poslao, no, to sam i predosjećala. Sada znam sve, sve! — uzviknu Katarina Ivanovna i oči joj iznenada usplamtješe. — Stante, Alekseju Fjodoroviču, najprije ću vam reći, zbog čega sam vas toliko željno očekivala. Vidite, možda ja znam kudikamo više, nego čak i vi sami, te da mi vaši izvještaji nisu ni potrebni. Ali evo, što hoću od vas: meni je potrebno da saznam vaš vlastiti, lični, posljednji utisak, što ga je učinio na vas, meni je potrebno, da mi ispričate u najotvorenijoj, neprikrivenoj, čak gruboj (o, koliko hoćete gruboj!) formi — kako vi sada gledate na njega i njegov položaj, poslije današnjeg susreta s njim? To će biti možda bolje, nego da se ja, kojoj on neće više da dolazi, sama s njim lično objašnjavam. Razumijete li, što želim od vas? Sad, zašto vas je poslao meni (ja sam znala, da će vas poslati!) — govorite otvoreno, ne prešućujte ni riječi!

— On mi je naložio, da vas... pozdravim, i da neće više nikad doći... da vas pozdravim...

— Da pozdravite? Tako je rekao, i tako se izrazio?

— Jest.

— Da nije to rekao možda uzgred, slučajno? Ili da se nije prevario u riječi i upotrijebio koju drugu riječ?

— Ne, on mi je naročito naložio, da vam isporučim riječ »pozdraviti«. Triput me je molio, da vam to ne zaboravim isporučiti.

Katarina Ivanovna planu.

— Pomozite mi sada, Alekseju Fjodoroviču, sada mi je potrebna vaša pomoć: ja ću vam reći, što mislim, a vi mi samo odgovorite, da li mislim pravo ili ne mislim? Čujte, da je uzgred rekao, da pozdravlja, da nije zahtijevao, da mi se saopći ta riječ i da nije naročito naglasio tu riječ, onda bi to značilo sve... onda bi bio svemu kraj! Ali ako je naročito polagao na tu riječ, ako je naročito naložio, da mi ne zaboravite isporučiti taj pozdrav, onda je dakle bio uzrujan i

možda nije bio priseban? Odlučio, i odluke se svoje prepao! Nije me napustio čvrsta koraka, nego se survao s gore! Naglašivanje te riječi može da znači samo prkos...

— Tako je, tako je! — vatreno potvrdi Aljoša, — i meni se sada čini, da je tako.

— A ako je tako, onda još nije propao! On samo očajava, i ja ga mogu još spasiti. Stanite: nije li vam kazivao štogod o novcu, o neke tri tisuće?

— Ne samo da mi je kazivao, nego ga to, možda, najjače i ubija. Govorio mi je, da je sada izgubio čast i da mu je sad već svejedno — odgovori Aljoša vatreno, osjećajući cijelim srcem svojim, kako se nada ulijeva u njegovo srce i da možda još zaista postoji izlaz i spas za njegova brata. — Ali zar vi... za taj novac znadete? — nadoveza on i naglo prekinu.

— Znam odavno i znam točno. Ja sam se u Moskvi brzojavno raspitala i znam odavno, da novac nije onamo stigao. On nije novac ni poslao, a ja sam šutjela. Posljednje sam sedmice saznala, koliko mu je novac bio potreban i koliko mu je još potreban... Išla sam samo za jednim ciljem: da uvidi, kome da se vrati i tko mu je najvjerniji prijatelj. Ne, on neće da vjeruje, da sam ja njegov najvjerniji prijatelj, neće da me pozna, on gleda na mene jedino kao na ženu. Cijelu me je sedmicu mučila briga: što da učinim, pa da se preda mnom ne stidi, što je potrošio te tri tisuće? To jest, neka se stidi i ostalih i sebe sama, ali samo neka se mene ne stidi. Ta bogu govori sve bez stida. Zašto on još uvijek neće da shvati sve, koliko ja mogu da podnesem zbog njega? Zašto, zašto me ne poznaje, i kako smije da me ne poznaje poslije svega, što je bilo? Ja hoću da ga spasim zauvijek. Neka me zaboravi kao svoju zaručnicu! A gle, on se preda mnom boji za svoju čast! A nije se bojao, Alekseju Fjodoroviču, da se vama povjeri? A zašto ja još uvijek ne zaslužujem to isto?

Posljednje riječi izusti plačući. Suze joj briznuše iz očiju.

— Moram vam saopćiti, — reče Aljoša također uzdrhtala glasa, — što se maločas dogodilo između njega i oca. — I on joj opisa cio prizor, ispriča, da je bio poslan po novac, da je onaj silom ušao, izbio oca i poslije toga još jedamput izričito i odlučno ponovio Aljoši, neka

ide, da se »oprosti«. — A on je otišao onoj ženi — tiho nadoveza Aljoša.

— A vi mislite, da ja neću moći podnijeti tu ženu? On misli, da ja neću podnijeti? Ali on je neće uzeti, — nasmija se ona odjedamput nervozno, — zar Karamazov može vječno buktjeti takvom strašću? To je strast, a ne ljubav. On je neće uzeti, jer ona neće ni poći za njega... — i Katarina se Ivanovna ponovo čudno nasmija.

— On će je, možda, uzeti — progovori Aljoša tužno i obori oči.

— Neće je uzeti, kažem vam! Ta djevojka — to je anđeo, znate li vi to? Znate li to! — uskliknu odjedamput Katarina Ivanovna neobično vatreno. — To je najfantastičnije među fantastičnim stvorenjima! Ja znam, kako je ona zamamna, ali znam, koliko je dobra i čvrsta i plemenita. Što gledate tako u mene, Alekseju Fjodoroviču? Možda se čudite mojim riječima. Možda mi ne vjerujete? Agrafena Aleksandrovna, anđele moj, — viknu ona odjedamput, gledajući u drugu sobu, — dođite nama, ovo je mio čovjek, ovo je Aljoša, on zna sve naše poslove, pokažite mu se.

— A ja sam i čekala za zavjesom, da me pozovete, — progovori nježan, čak ponešto sladak ženski glas.

Podiže se zavjesa i stolu priđe... Grušenjka, nasmijana i radosna. U Aljoši kao da se nešto prevrnu. On se upi u nju pogledom i nije mogao da odvoji oči. To je, dakle, ona, ta užasna žena — »zvijer«, kako ju je prije pola sata nehotice nazvao brat Ivan. A međutim je stajalo pred njim, kako se bar činilo, najobičnije i najjednostavnije stvorenje — dobra, mila žena, recimo lijepa, ali toliko slična svima drugim lijepim, ali »običnim« ženama. Istina, bila je lijepa, jako lijepa — prava ruska ljepota, koju mnogi strasno vole. Bila je to žena dosta visoka stasa, ali ipak niža od Katarine Ivanovne (jer ona je bila sasvim visoka stasa), — punašna, mekih, čisto nečujnih tjelesnih kretnja, također nekako nježnih i osobito sladunjavih, kao i njen glas. Ona nije prišla kao Katarina Ivanovna — snažnim bodrim koracima, već naprotiv, nečujno. Nikako se nije čulo, da se njene noge dotiču poda. Ona se meko spusti u naslonjač, meko zašušti svojim gizdavim crnim svilenim haljinama i mazno umota skupocjenim, crnim šalom svoj, kao pjena bijel i punačak vrat i široka ramena. Imala je dvadeset i dvije godine, i njeno lice na dlaku je odgovaralo toj dobi. Lice joj je bilo jako bijelo, s jasnim, blijedo ružičastim

rumenilom. Oval njena lica bio je nekako odviše širok, a donja čeljust isturena čak nešto naprijed. Gornja usna bila joj je uzana, a donja, donekle istaknuta, dvostruko deblja i kao natečena. Ali njene divne, bujne, ugasito plave kose i kao samur crne obrve — nagnale bi bezuvjetno najravnodušnijeg i najrastresenijeg čovjeka, čak negdje u gomili, na šetnji ili u vrevi, da se odjedamput zaustavi pred tim licem i da ga zapamti zadugo. Aljošu je najviše čudio na tom licu neki djetinjski i prostodušan izraz. Ona je gledala kao dijete, veselila se nečemu kao dijete, a i stolu je prišla »radujući se« i kao da ovaj čas očekuje nešto s pravom djetinjskom nestrpljivošću i povjerljivom radoznalošću. Pogled je njen veselio dušu — Aljoša to osjeti. Još je nešto bilo u nje, što nije mogao ili nije znao da objasni i što se možda i njemu nametnulo nesvjesno, naime ona mekoća, nježnost tjelesnih pokreta i ona mačja nečujnost tih pokreta. A međutim bijaše to snažno, puno tijelo. Ispod šala vidjela su se široka, puna ramena, visoka, još sasvim djevojačka prsa. To tijelo — to se moglo naslućivati — obećavalo je možda oblike Venere Milonske, iako već sad u ponešto prejakoj proporciji. Poznavaoci ruske ljepote, gledajući Grušenjku, mogli bi, a da se ne prevare, proreći, da će ta svježa, sad još djevojačka ljepota, izgubiti u tridesetim godinama harmoniju, da će se rasplinuti, lice će se naduti, oko očiju i na čelu pojavit će se neobično brzo borice, boja lica će ogrubjeti, možda pocrvenjeti — jednom riječi, da je to ljepota kratkotrajna, ljepota prolazna, koja se toliko često nalazi baš kod ruske žene. Aljoša, razumije se, nije mislio o tome, no, iako je bio očaran, ipak je pitao sebe s nekim neprijatnim osjećajem i kao da žali: zašto ona tako razvlači riječi i zašto ne može da govori prirodno? Ona je to činila, jer je očito nalazila nešto vrlo lijepo u tom razvlačenju i u usiljenoj slatkoći slogova i zvukova. To je dakako bila samo ružna navika lošeg tona, koja je svjedočila o njenom niskom obrazovanju i o vulgarnom, još u djetinjstvu poprimljenu shvaćanju pristojnosti. I Aljoši se zaista činjaše to izgovaranje i intonacija riječi kao nekakva gotovo nemoguća suprotnost onom djetinjski prostodušnom i radosnom izrazu lica i onom tihom, sretnom sjaju očiju kao u djeteta! Katarina Ivanovna posadi je u tren oka u naslonjač nasuprot Aljoše i s ushitom je poljubi nekoliko puta u njene nasmijane usne. Ona baš kao da je bila zaljubljena u nju.

— Mi se prvi put vidimo, Alekseju Fjodoroviču, — progovori ona u zanosu, — htjela sam je upoznati, vidjeti, htjela sam da pođem njoj, ali ona je na prvu želju moju došla sama. Ja sam znala, da ćemo nas dvije sve udesiti! Tako je predosjećalo moje srce... Molili su me, da se okanim toga koraka, ali ja sam predosjećala svršetak, i nisam se prevarila. Grušenjka mi je sve razjasnila, sve svoje namjere; ona je sletjela ovamo kao dobar anđeo, i donijela mir i radost...

— Nisam li vam se gadila, dobra, vrijedna gospođice, — popijevajući razvuče Grušenjka, smijući se neprestano ljupko i veselo.

— Da mi niste više govorili takve riječi, vi, dražesna čarobnice! Vi da mi se gadite! Eto, još ću jedamput poljubiti vašu donju usnu. Ona kao da je otečena, neka, eto, još jače oteče, još, još... Gledajte, kako se smije, Alekseju Fjodoroviču, srce ti se veseli, kad gledaš tog anđela... — Aljoša pocrveni i zadrhta malo, neprimjetno.

— Vi me mazite, draga gospođice, a ja, možda, nikako ne zaslužujem vaše nježnosti.

— Ne zaslužujete! Ona to ne zaslužuje! — uskliknu Katarina Ivanovna opet onako vatreno, — znajte, Alekseju Fjodoroviču, da je u nas fantastična glavica i da imamo svojevoljno, ali i oholo, preoholo srdašce! Mi smo plemeniti, Alekseju Fjodoroviču, mi smo velikodušni, znate li vi to? Samo smo bili nesretni. Mi smo bili i suviše spremni da prinesemo svaku žrtvu možda nedostojnu ili lakomislenu čovjeku. Bio jedan, također oficir, mi smo ga ljubili, sve smo mu žrtvovali, to je već davno bilo, prije pet godina, a on nas je zaboravio, on se oženio. Sada je obudovio, pisao je, dolazi ovamo — i znajte, da mi samo njega, tek samo njega ljubimo sve dosad i da smo ga ljubili cijela života! On će doći, i Grušenjka će biti opet sretna, a posljednjih pet godina bila je nesretna. A tko je može prekoriti, tko se može pohvaliti njenom naklonošću! Jedino onaj starac uzetih nogu, trgovac, — ali on nam je bio prije otac, naš prijatelj, čuvar. On nas je zatekao tada u očajanju, u patnjama, napuštenu od onoga, koga smo toliko ljubili... ta ona se htjela onda utopiti, i taj ju je starac spasio, spasio!

— Vi mene i suviše štitite, mila gospođice, i suviše ste u svemu revni — otegla opet Grušenjka.

— Branim? Zar je na nama da štitimo i smijemo li ovdje da štitimo? Grušenjka, anđele, dajte mi svoju ručicu; gledajte, Alekseje Fjodoroviču, tu junačku, majušnu, divnu ručicu, vidite li, ona mi je sreću donijela i uskrsla ma, i ja ću je eto, odmah, poljubiti i ozgo, i u dlan, ovako i ovako i ovako! — I ona triput, kao u zanosu, poljubi zaista divnu, ali možda i suviše punačku Grušenjkinu ručicu. A ona je pružila tu ručicu i, uz nervozan, zvučan ljubak smijeh, motrila je tu »milu gospođicu«, jer joj je očito bilo milo, što joj tako ljube ruke. »Ovo je možda već i suviše mnogo ushita«, iskrsnu u Aljošinoj glavi. On pocrveni. Srce je njegovo sve to vrijeme kucalo nekako nemirno.

— Nećete me postidjeti, mila gospođice, što ste poljubili moju ruku pred Aleksejem Fjodorovičem.

— A zar sam vas htjela time postidjeti? — progovori Katarina Ivanovna donekle začuđeno, — ah, draga, kako me loše shvaćate!

— A možda ni vi mene sasvim ne razumijete, mila gospođice, ja sam možda gora, nego što vam se čini. Ja sam u srcu loša, ja sam svojeglava. Ja sam onda jadnog Dmitrija Fjodoroviča osvojila jedino zato, da mu se narugam.

— No, a sada ga spasavate... Dali ste riječ. Vi ćete ga urazumjeti, vi ćete mu otkriti, da ljubite drugog već odavno i da vam taj sada nudi svoju ruku...

— Ah, ne, ja vam nisam zadala takvu riječ. Vi ste mi sami sve to govorili, a ja nisam ništa obećavala.

— Onda vas dakle nisam dobro razumjela — progovori Katarina Ivanovna tiho i kao da je malo poblijedila. — Ali vi ste ipak obećali...

— Ah, ne, anđele-gospođice, ja vam nisam ništa obećala — prekinu je Grušenjka tiho i odmjereno, istim onim veselim izrazom. — Eto sad vidite, cijenjena gospođice, kako sam ja zla prema vama i samovoljna. Što mi se prohtije, to i uradim. Malo prije sam možda obećala nešto, a sad opet mislim: ako mi se Mitja opet dopadne — jer jedamput mi se već dopao, dopadao mi se dapače gotovo cio sat. Možda ću otići i reći mu odmah, da danas ostane kod mene... Eto, tako sam ja nestalna...

— A malo prije ste govorili... sasvim drugo... — jedva prošapta Katarina Ivanovna.

— Ah, malo prije! Moje nježno i glupo srce. Kad samo pomislim, što je on zbog mene pretrpio! A kada se vratim kući i požalim ga —

što onda?

— Nisam se nadala...

— Ah, gospođice, kako ste vi prema meni dobri, plemeniti. Vi ćete, možda, sada prestati da volite mene, ovakvu ludu, zbog moga karaktera. Dederte mi vašu dragu ručicu, anđele-gospođice — zamoli ona nježno i kao s nekom pobožnošću uze ruku Katarine Ivanovne. — Eto, mila gospođice, uzet ću vašu ručicu i poljubiti je, kao što ste vi moju. Vi ste moju poljubili triput, a ja bih morala vašu poljubiti trista puta, pa da budemo namireni. Tako će i biti, a poslije, kako bog naredi; možda ću biti potpuno vaša robinja i poželjeti da vam ropski služim. Kako bog naredi, onako neka bude, bez ikakvih međusobnih dogovora i obećanja. Ta ručica, vaša ručica, kako je mila ta ručica. Gospođice mila, ljepotice vi moja neviđena!

Ona lagano prinese tu ručicu svojim usnama, istina, s neobičnom namjerom, da »namiri« poljupce. Katarina Ivanovna nije otimala ruke: ona je bojažljivom nadom saslušala posljednje, iako vrlo čudno izraženo obećanje Grušenjkino, da će joj »ropski« služiti, te joj je napregnuto gledala u oči: vidjela je u tim očima isti onaj prostodušni, povjerljivi izraz, istu onu jasnu radost... »Ona je možda suviše naivna!« — sinu tračak nade u srcu Katarine Ivanovne. Grušenjka međutim, kao da bijaše ushićena »milom ručicom«, polagano podiže ruku prema svojim usnama. Ali tik pred usnama zaustavi je iznenada na dva, na tri trenutka, kao da razmišlja o nečem.

— A znate li što, anđele-gospođice, — otegnu ona odjedamput najnježnijim i najslađim glasićem, — znate li što: recimo, da ja vašu ruku i neću poljubiti. — I ona se nasmija sitnim veselim smijehom.

— Kako hoćete... Što vam je? — zadrhta odjedamput Katarina Ivanovna.

— Neka vam ostane u sjećanju, da ste vi poljubili moju ruku, a ja vašu nisam. — I nešto odjedamput zasja u njenim očima. Ona gledaše užasno oštro u Katarinu Ivanovnu.

— Bezobraznice! — progovori odjedamput Katarina Ivanovna, kao da je iznenada nešto shvatila, te sva planu i skoči na noge. Grušenjka se diže polagano.

— I Mitji ću odmah ispričati, kako ste poljubili moju ruku, a ja vašu nisam. Kako će se on smijati!

— Gadura, napolje!

— Ah, sramite se, gospođice, sramite se, takve vam riječi nikako ne pristaju, draga gospođice.

— Napolje, stvore, koji se prodaješ! — zajauka Katarina Ivanovna. Svaka crta drhtaše na njenu unakaženu licu.

— Pa neka se i prodajem. I vi ste kao djevojka odlazila u sumrak kavalirima po novac, donosili ste svoju ljepotu na prodaju, ta ja to znam...

Katarina Ivanovna ciknu i pojuri prema njoj, ali je Aljoša jedva zaustavi:

— Ni koraka, ni riječi! Ne govorite, ne odgovarajte ništa, ona će otići, odmah će otići.

U taj mah na njenu ciku utrčaše u sobu obje rođakinje Katarine Ivanovne. Utrča i sobarica. Sve poletješe prema njoj.

— Otići ću — progovori Grušenjka, dohvativši s divana ogrtač. — Aljoša mili, otpratite me!

— Odlazite, odlazite što brže! — molećivo sklopi Aljoša ruke pred njom.

— Dragi Aljoša, otprati me! Ja ću ti putem reći jednu lijepu — prelijepu riječcu! Ja sam zarad tebe, Aljošenjka, i izazvala ovaj prizor. Isprati me, golube, kasnije će ti se svidjeti.

Aljoša se okrenu, lomeći ruke. Grušenjka istrča iz kućo, zvonko se smijući.

Katarinu Ivanovnu spopade živčani slom. Ona je jecala, spopadoše je i grčevi. Svi se oko nje užurbaše.

— Ja sam vas unaprijed opomenula, — govoraše joj starija tetka, — ja sam vas odvraćala od tog koraka... vi ste suviše nagli... kako ste se mogli odlučiti na takav korak? Vi ne poznajete tih stvorova, a za ovu vele, da je gora od svih. Ne, vi ste odviše svojeglavi!

— To je tigrica! — vikaše Katarina Ivanovna. — Zašto ste me zadržali, Alekseju Fjodoroviču, ja bih je bila izbila, izbila.

Ona nije bila u stanju da se svlada pred Aljošom, a možda nije ni htjela da se svladava.

— Nju treba da ukroti krvnik bičem, na stratištu, pred svijetom!...

Aljoša ustuknu prema vratima.

— Ah, bože! — viknu odjedamput Katarina Ivanovna i pljesnu rukama, — on! Kako je mogao biti toliko nepošten, toliko nečovječan! To je on ispričao ovom stvoru, što se dogodilo ondje,

onog sudbonosnog, vječno prokletog, prokletog dana. »Odlazili ste ljepotu prodavati, mila gospođice!« Ona znade! Vaš je brat nitkov, Alekseju Fjodoroviču!

Aljoša htjede nešto reći, ali nije mogao da nađe ni jedne riječi. Srce mu se bolno stezaše.

— Odlazite, Alekseju Fjodoroviču! Mene je stid, meni je užasno! Sutra... na koljenima vas molim, dođite sutra. Ne osudite, oprostite, ja ne znam, što ću još od sebe učiniti!

Aljoša izađe na ulicu, nekako posrćući. I njemu dođe da zaplače, kao i ona. Iznenada ga stiže sluškinja.

— Gospođica je zaboravila da vam preda ovo pismo gospođe Hohlakove, još od ručka leži kod nje.

Aljoša primi mehanički malu ružičastu kuvertu i turi je gotovo nesvjesno u džep.

XI

JOŠ JEDAN PROPALI UGLED

Od grada do manastira, bilo je nešto preko jedne vrste. Aljoša se žurio cestom, koja je bila u ovo doba sasvim pusta... Već se bilo smrklo, i teško su se raspoznavali predmeti na trideset koračaja. Na polovici puta nalazila se raskrsnica. Na raskrsnici, pod usamljenom rakitom, pojavi se nečija prilika. Tek što Aljoša izađe na raskrsnicu, prilika se pomače s mjesta, pojuri prema njemu i viknu bijesnim glasom:

— Kesu ili život!

— Dakle to si ti, Mitja! — začudi se Aljoša, stresavši se ipak jako.

— Ha-ha-ha! Nisi se nadao? Mislim: gdje da ga pričekam? Kod njene kuće? Odonud vode tri puta, i mogao si mi lako umaći. Smislio sam najzad, da te ovdje sačekam, jer ovuda ćeš sigurno proći, drugog puta nema u manastir. Ali, kazuj istinu, prignječi me kao švabu. Ali, što je tebi?

— Ništa, brate... samo sam se prepao. Ah, Dmitriju! Maločas očeva krv (Aljoša zaplaka, on je već odavno htio da zaplače, a sada kao da je odjedamput nešto prepuklo u njegovoj duši). Gotovo si ga

ubio... prokleo si ga... a sada ovdje... ovaj čas... zbijaš šalu... kesu ili život!

— Ah, što! Nije valjda neprilično? Ne odgovara situaciji?

— Ah ne... ja sam tako...

— Stani! Pogledaj noć: vidiš, kakva je mračna noć, oblaci, kakav se vjetar nadigao? Ja se sakrio ovdje pod rakitom, na tebe čekam, i odjedamput sam pomislio (tako mi boga!), što da dalje patim, što čekam? Evo rakite, imam maramu, imam košulju, mogu odmah usukati uže, imam osim toga i naramenice i — ne teretiti više zemlju, ne sramotiti je gadnom svojom prisutnošću! I tad sam začuo, gdje ti dolaziš — gospode, baš kao da je odjedamput nešto na mene sletjelo: još je jedan čovjek, koga i ja volim, evo ga, evo tog čovjeka, brace moga, kojega najviše na svijetu volim i koga jedino volim! I tako sam te zavolio, tako te ovog časa volim, da sam pomislio: bacit ću mu se oko vrata! Ali mi naiđe glupa misao: »Obradovat ću ga, preplašiti«. I ja dreknuo kao luđak: »Kesu«! Oprosti mi budalaštinu — bila je samo glupost, ali u mojoj je duši... dosta pristojno... Ali, dođavola, govori, kako je ondje? Što je ona rekla? Smrvi me, udari me, ne štedi! Bila je izvan sebe?

— Ne, nije to... Tamo je bilo nešto sasvim drugo, Mitja. Ondje... Ondje sam ih malo prije obje zajedno zatekao.

— Koje obje?

— Grušenjku kod Katarine Ivanovne.

Dmitrij se Fjodorovič ukipi.

— Nije moguće! — uzviknu on, — ti buncaš! Grušenjka kod nje?

Aljoša ispriča, što mu se desilo od onog trenutka, kada je ušao Katarini Ivanovnoj. Pričao je oko deset minuta, ne može se reći, da je pričao točno i skladno, ali je, čini se, priopćio sve točno, istakao najglavnije riječi, najglavnije zgode, te osvijetlio jasno, često jednim potezom, vlastite osjećaje. Brat Dmitrij slušaše šutke, gledaše ukočeno i potpuno nepomično, ali Aljoši bijaše jasno, da je on već sve shvatio, prosudio cio slučaj. Ali njegovo lice, što se dalje produžavaše pričanje, ne da se smrkavalo, nego je postajalo grozno. On stušti obrve, stisnu zube, a nepomičan njegov pogled posta nekako još nepomičnijim, ukočenijim, užasnijim. Stoga je još neobičnije bilo, da se iznenada, s nepojmljivom brzinom, promijenilo odjedamput cijelo njegovo lice, dosele srdito i okrutno, a stisnute

usne razmakle, te Dmitrij Fjodorovič prasnu u nesavladiv, najiskreniji smijeh. On se doslovno gušio od smijeha i dugo vremena nije, štoviše, mogao ni govoriti od smijeha.

— Dakle, nije joj poljubila ruke! Nije poljubila, nego je utekla! — uzvikivaše on u nekom bolesnom ushitu — moglo bi se reći drskom ushitu, kada taj ushit ne bi bio toliko prirodan. — Dakle, ona je vikala, da je ova tigrica! I jest tigrica! Treba dakle s njom na stratište? Da, da, trebalo je trebalo, ja sam sâm toga mišljenja, da je trebalo, odavno trebalo! Vidiš li, brate, makar i na stratište, ali najprije treba ozdraviti. Razumijem caricu drskosti, ona se ovdje sva, sva u ovoj ručici pokazala, infernalnica! To je carica svih infernalnica, kakve je moguće zamisliti na svijetu! Ovo je na svoj način prekrasno! Dakle, kući je utekla? Ja ću odmah... ah... Otrčat ću joj! Aljoša, ne osuđuj me, ja se slažem, da je trebalo malo prigušiti...

— A Katarina Ivanovna! — uskliknu Aljoša tužno.

— I nju vidim, svu je skroz vidim, vidim je kao nikad! To je čitavo otkriće, sva četiri dijela svijeta, to jest, pet dijelova! Takav korak! To je ona ista Katjenka, institutkinjica, koja se nije bojala, da, u velikodušnoj namjeri, kako bi spasila oca, dotrči gadnom, grubom oficiru, riskirajući da bude strašno povrijeđena! Ali ponos naš, ali potreba rizika, ali izazov sudbine, izazov u beskonačnost? Ti veliš, da ju je ona tetka odgovarala? Ta je tetka, znaš, i sama samovoljna, to je rođena sestra one generalice iz Moskve, ona joj je više podizala nos, a njena muža uhvatili su u krađi državnih novaca, te je izgubio sve, svoj imutak i sve, i ohola je supruga odjedamput snizila ton i od toga doba nije ga više ni podizala. Dakle, ona je odgovarala Katju, a ova je nije poslušala. »Sve mogu, sigurno je rekla, pobijediti, sve mi je pokorno; ako mi se prohtije, i Grušenjku ću očarati« — i sama je sabi vjerovala, sama je sebe prisiljavala, tko je onda kriv? Ti misliš, da je ona u lukavoj namjeri prva i navlaš poljubila Grušenjkinu ruku? Ne, ona se zbilja, ona se uistinu zaljubila u Grušenjku, to jest, ne u Grušenjku, nego u svoju maštu, u svoje bunilo — jer to je moja mašta, moje bunilo! Golube moj, Aljoša, kako si ih se, njih, oslobodio? Podigao si mantiju i pobjegao, je li? Ha-ha-ha!

— Brate, a ti, čini se, ne obraćaš na to pažnje, da si uvrijedio Katarinu Ivanovnu, što si pričao Grušenjki o onom danu, i ova joj odmah dobacila u oči: »I vi ste odlazili da potajno prodajete

kavalirima ljepotu«! Brate, ima li veće uvrede od te? — Aljošu je najviše mučila misao, da se brat gotovo veseli poniženju Katarine Ivanovne, mada to, razumije se, nije moglo biti.

— Ah! — uzviknu Dmitrij Fjodorovič i strašno se odjedamput namrgodi, te se udari dlanom po čelu. On je tek sada obratio na to pažnju, mada je Aljoša već jedamput sve ispričao, i o uvredi i o uzviku Katarine Ivanovne: — »Vaš je brat nitkov!« — Jest, možda sam zaista ispričao Grušenjki o tom »sudbonosnom danu«, kako reče Katja. Jest, tako je, ja sam joj ispričao, sjećam se! Bilo je to onda u Mokrom, ja sam bio pijan, ciganke su pjevale... A ja sam plakao, ja sam sâm onda jaukao, klečao i molio se pred slikom Katjinom, i Grušenjka je to razumjela. Ona je onda sve razumjela i, sjećam se, da je i sama plakala. Dođavola! Zar je danas moglo biti drukčije? Onda je plakala, a danas? Danas »nož u srce!« Takve su žene.

On obori oči i zamisli se.

— Jest, ja sam nitkov! Nesumnjiv nitkov — izusti on odjedamput muklim glasom. — Svejedno, plakao ili ne plakao, ipak sam nitkov! Reci ondje, da pristajem, da me tako naziva, ako je to može utješiti. Ali, sada je dosta, zbogom, našto još brbljati! Nema ništa vesela. Ti odlazi svojim putem, a ja ću svojim. A i ne želim, da se više sastajemo sve tamo negdje do posljednjeg trenutka. Zbogom, Alekseju! — On čvrsto stisnu Aljoši ruku i, još uvijek potuljena pogleda i oborene glave, pođe žurno, kao da se otkinuo, prema gradu. Aljoša gledaše za njim, ne vjerujući, da je ovako zauvijek otišao.

— Stani, Alekseju, još ću ti nešto priznati, jedino tebi, — vrati se iznenada Dmitrij Fjodorovič. — Gledaj me, oštro gledaj: vidiš, evo ovdje, evo ovdje — sprema se užasna podlost. (Dmitrij Fjodorovič, kad reče »evo ovdje«, udari se šakom po grudima i to tako neobično, kao da se podlost nalazila i krila baš ovdje u njegovim prsima, na nekom mjestu, u džepu, i da zašivena visi o vratu). Ti me poznaš: ja sam hulja, priznata hulja! Ali znaj, ma što da sam učinio prije, ili ću učiniti sada, ili unaprijed — da se ništa, ništa ne može isporediti po nitkovluku s ovom podlošću, koju baš sad, baš u ovom trenutku nosim evo ovdje u prsima svojim, evo ovdje, ovdje — koja djeluje i dovršava se, ali kojoj sam ja potpuni, gospodar, te mogu da je

zaustavim ili dopustim da se izvrši, to treba da znaš! Ali, dakle, znaj, da ću je izvršiti, a ne zaustaviti. Malo prije sam ti sve ispričao, ali ovo ti nisam rekao, jer je čak i meni za to nedostajalo odlučnosti! Ja se mogu još zaustaviti; ako se zaustavim, mogu još sutra vratiti polovicu izgubljene časti, ali se neću zaustaviti, izvršit ću podlu zamisao, a ti budi unaprijed svjedokom, da ja ovo pravodobno i svjesno govorim! Propast i mrak! Nemam ti što objašnjavati, u svoje ćeš vrijeme sve saznati. Smrdljivi tjesnac i infernalnica[57]! Zbogom. Ne moli za mene, ne zaslužujem, a i ne treba, nikako ne treba... nikako mi nije od potrebe! Odoh!

I on se odjedamput udalji, i to sada zaista. Aljoša pođe prema manastiru: »A kako, kako da ga neću nikad vidjeti, što on to govori?« — to mu se činilo čudnovato, — »ta sutra ću ga svakako vidjeti, potražit ću ga, namjerno potražiti, što on to govori?«

*

On je obišao manastir i uputio se kroz borovu šumu ravno u skit. Ondje su mu otvorili, iako nisu u to doba više nikog puštali unutra. Srce mu je drhtalo, kada je ušao u starčevu ćeliju: »Zašto je, zašto izlazio, i zašto ga je ovaj slao »u svijet«? Ovdje je tišina, ovdje je svetinja, a ondje — zbrka, ondje je mrak, u kome se odmah izgubiš i zabludiš«...

U ćeliji se nalazio iskušenik Porfirij i jeromonah otac Pajsije, koji je cio dan, svakog sata, dolazio da se raspita za zdravlje oca Zosime, kome je, kako je u strahu saznao Aljoša, bivalo sve gore i gore. Štoviše, ovaj put nisu se mogli održati ni uobičajeni večernji razgovori s braćom. Obično bi se uveče, poslije bogosluženja, a prije počinka, skupljala sva manastirska braća u starčevoj ćeliji, i svaki mu je naglas ispovijedao sve svoje današnje grijehe, grešne snove, misli, sablazni, pa čak i međusobne svađe, ako ih je bilo. Neki su se klečeći ispovijedali. Starac je odrešivao, pomirivao, poučavao, nalagao pokajanja, blagoslivljao i otpuštao. I eto, protiv tih bratskih »ispovijedi« ustajali su protivnici staraštva i govorili, da je to profanacija ispovijedi kao svetog otajstva, gotovo bogohulstvo, mada je ovdje bilo nešto sasvim drugo. Predstavljali su čak eparhijskoj

vlasti, da se takvim ispovijedima ne postizavaju dobri ciljevi, nego da se stvarno i namjerno navodi na grijeh i sablazan. Mnoga braća nerado su išla starcu, te su dolazila iz nužde, jer svi idu, pa da ih ne drže za ohole i buntovne u mislima. Pričalo se, da bi se neka braća, polazeći na večernju ispovijed, unaprijed među sobom dogovorila: »Ja ću reći, da sam se jutros na tebe razljutio, a ti ćeš potvrditi« — samo da nešto kažu i da se istaknu. Aljoša je znao, da se to ponekad zbilja događalo. On je znao također, da su neka braća i zbog toga jako negodovala, što su se po običaju čak i pisma, koja su dobivali skitnici od svojte, donosila najprije starcu, da ih on raspečati i pročita prije naslovnika. Pretpostavljalo se dakako, da se to mora činiti slobodno i iskreno, od sveg srca, u ime dobrovoljne smjernosti i spasonosne pouke, ali, stvarno, činilo se, kako se naprotiv pokazalo, kadšto sasvim neiskreno, prijetvorno i lažno. Ali starija i iskusnija braća držala su se mišljenja, da će za one, »koji su iskreno ušli među ove zidove, da se spase, da će za njih sve te poslušnosti i pothvati biti nesumnjivo spasonosni i donijeti im veliku korist; a kojima je, naprotiv, teško i koji mrmljaju, ti svejedno kao da i nisu kaluđeri, te su samo uzalud došli u manastir, jer njihovo je mjesto u svijetu. Od grijeha i od đavola nećeš se, ne samo u svijetu, nego ni u crkvi sačuvati, pa ne treba dakle onda grijehu gledati kroz prste«.

— Oslabio je, drijem ga je spopao — saopći šapćući otac Pajsije Aljoši, kad ga je blagoslovio. — Čak ga je teško probudio. Ali i ne treba ga buditi. Bio je budan nekih pet minuta i zamolio, da ponese braći njegov blagoslov, a ja sam opet braću zamolio, neka se za njega noću mole. Sutra namjerava da se još jedamput pričesti. Tebe se sjećao, Alekseju, pitao je, da li si otišao, i odgovoriše mu, da si u gradu. »Zato sam ga i blagoslovio: ondje je njegovo mjesto, a ne ovdje« — eto što je rekao za te. Sjećao te se s ljubavlju i brinuo se za te, možeš li pojmiti, čega se udostojao? Samo, zašto je odredio, da budeš neko vrijeme u svijetu? Vjerojatno predviđa nešto u sudbini tvojoj! Upamti, Alekseju, ako se i vraćaš u svijet, ti odlaziš onamo da vršiš poslušnost, koju ti je odredio tvoj starac, a ne zbog tašte lakoumnosti i svjetskog veselja.

Otac Pajsij izađe. Da se starcu približio kraj, u to Aljoša ne sumnjaše, mada je mogao proživjeti još dan, dva. Aljoša je odlučio čvrsto i vatreno, da neće sutra nikako odlaziti iz manastira, već da će

ostati uz starca do njegove smrti, iako je obećao, da će se sastati s ocem, s Hohlakovima, s bratom i s Katarinom Ivanovnom. Srce se njegovo razbuktalo od ljubavi, i on je gorko prekorio sebe, kako je mogao ondje u gradu, makar na trenutak zaboraviti na onoga, koga je ostavio u manastiru na samrtničkoj postelji i koga je poštovao više od svih na svijetu. Ušao je u starčevu spavaću sobu, pao na koljena i poklonio se do zemlje starcu, koji je spavao. On je spavao mirno, spavao nepomično i disao lagano, jednolično i gotovo neprimjetno. Lice njegovo bijaše mirno.

Kad se vratio u drugu sobu — u onu, u kojoj je starac izjutra primao goste, Aljoša je, gotovo odjeven i izuvši jedino čizme, legao na kožnat, tvrd i uzan divančić, na kome je oduvijek spavao, već odavno, svake noći, donoseći jedino jastuk. Svoj dušek, o kojem je njegov otac jutros galamio, već je davno zaboravio da prostire poda se. On je svlačio samo svoju mantiju i pokrivao se njom mjesto jorgana. Ali prije nego što je zaspao, padao je na koljena i dugo se molio. U toploj molitvi svojoj nije molio boga, da mu objasni njegovu smetenost, nego je žudio jedino za radosnom skrušenošću, nekadašnjom skrušenošću, koja mu je uvijek obuzimala dušu poslije hvale i slave bogu, u čemu se obično i sastojala sva molitva njegova prije spavanja. Ta radost, što ga je obuzimala, donosila je sa sobom lak i miran san. Moleći se i sad, on je odjedamput slučajno napipao u džepu onu ružičastu malu kuverticu, koju mu je predala služavka Katarine Ivanovne, stigavši ga na putu. On se smeo, ne dovršivši molitve. Zatim je, poslije malog kolebanja, otvorio kuvertu. U njoj se nalazilo pisamce s potpisom Lise — one iste mlađane kćeri gospođe Hohlakove, koja mu se jutros onoliko rugala pred starcem.

»Alekseju Fjodoroviču, pisaše ona, pišem vam krijući pred svima, i pred mamicom, i znam, da to nije lijepo. Ali ja ne mogu više živjeti, ako vam ne saopćim ono, što se rodilo u mome srcu, a to ne smije zasad znati nitko, osim nas dvoje. Ali kako ću vam reći ono, što vam toliko želim reći? Papir, kažu, ne crveni, ali vas uvjeravam, da to nije istina i da je on pocrvenio sad isto tako, kao i ja. Dragi Aljoša, ja vas ljubim, ljubim još iz djetinjstva, iz Moskve, kada ste bili sasvim drukčiji, a ne kakav ste sada, i ljubit ću vas čitava života. Ja sam vas izabrala po svom srcu, da se s vama svežem, a u starosti da zajednički završimo svoj život. Dakako, pod tim uvjetom, da

napustite manastir. Što se godina naših tiče, pričekat ćemo, koliko zakon propisuje. Do tog ću vremena sigurno ozdraviti, hodat ću i plesati. O tome ne može biti sumnje.

»Vidite, kako sam o svemu razmislila, tek jedno ne mogu zamisliti, što ćete vi pomisliti o meni, kada ovo pročitate? Ja se neprestano smijem i šalim, malo prije sam vas razljutila, ali vas uvjeravam, da sam se sad, kako sam se latila pera, pomolila pred ikonom bogorodičinom, a i sada se molim, i samo što ne plačem.

»Moja je tajna u vašim rukama, sutra, kada dođete, ne znam, kako ću vas pogledati. Ah, Alekseju Fjodoroviču, što, ako se opet ne svladam, kad vas pogledam, nego opet prsnem u smijeh, kao ono prije? Ta vi ćete me držati za ružnu podsmjevačicu i nećete povjerovati mome pismu. I zato vas molim, dragi, ako imate milosrđa prema meni, onda sutra, kada uđete, ne gledajte mi suviše ravno u oči, jer ću se, možda, ako se sretnem s vašim očima, sigurno i odjedamput zasmijati, a usto ćete vi biti u toj svojoj dugoj mantiji... Čak mi je i sada studeno, kada na to pomislim, i zato, kada uđete, ne gledajte nipošto u mene, bar neko vrijeme, nego gledajte u mamicu ili kroz prozor...

»Eto, napisala sam vam svoje ljubavno pismo. Bože moj, što sam uradila? Aljoša, ne prezirite me, i, ako sam učinila nešto vrlo ružno i vas ogorčila, oprostite mi. Sada je tajna moje, možda zauvijek propale reputacije, u vašim rukama.

»Danas ću sigurno plakati. Do viđenja, do užasna viđenja. Lise.«

»P. S. Aljoša, ali svakako, svakako, svakako dođite! Lise.«

Aljoša pročita pismo u čudu, pročita ga dvaput, onda razmisli i odjedamput se tiho, slatko nasmije. On se strese, taj smijeh mu se učini griješan. Ali poslije jednog trenutka, opet se nasmija isto tako tiho, isto tako sretno. Polagano složi pismo u kuvertu, prekriži se i legne. Zbunjenosti u njegovoj duši odjedamput nesta. »Gospode, smiluj se nevinima, svima ovim mojima, sačuvaj nesretne i nemirne, i uputi ih. Ti imaš putove: spasi ih tim putovima! Ti si ljubav, ti ćeš svima poslati i radost!« mrmljaše Aljoša križajući se i padajući u spokojan san.

DRUGI DIO

ČETVRTA KNJIGA

LOMOVI

I

OTAC FERAPONT

Aljošu probudiše rano ujutro, još prije svitanja. Starac se probudio i osjetio veliku nemoć, ali je ipak zaželio, da ga prenesu s kreveta u naslonjač. Bio je pri potpunoj svijesti; njegovo lice, iako je bilo jako umorno, ipak je bilo vedro, gotovo radosno, a pogled veseo, prijazan, kao da zove. »Možda neću preživjeti današnjeg dana«, reče on Aljoši, zatim zaželi, da se smjesta ispovjedi i pričesti. Njegov duhovnik bio je oduvijek otac Pajsije. Kada su obavljena oba otajstva, otpoče posljednja pomast. Sakupiše se jeromonasi i, malo pomalo, napuni se soba skitnicima. Međutim je bilo već sasvim svanulo. Počeše dolaziti i iz manastira. Kada se završi bogoslužje, starac zaželi, da se sa svima oprosti i izljubi. Kako je ćelija bila tijesna, izlazili su oni, koji su prije stigli, i ustupali mjesto drugima. Aljoša je stajao kraj starca, koji je opet prešao u naslonjač. On je govorio i obučavao, koliko je mogao, njegov glas, iako slab, bio je još dosta siguran. »Tolike sam vas godine učio i tolike godine naglas govorio, da mi je nekako postalo navikom da govorim, a govoreći, da vas učim, i to u tolikoj mjeri, da bi mi šutnja bila gotovo teža, nego govor, dragi oci i draga braćo, i sad, u slabosti mojoj« — našali se on, gledajući radosno one, što su se zgurali oko njega. Aljoša se i poslije sjećao mnogo toga, što im je on onda rekao. Ali, iako je govorio jasno i glasom dosta sigurnim, ipak je njegov govor bio prilično nemiran. Govorio je o mnogočemu i, činilo se, da je htio reći sve, ponoviti sve još jedamput prije samrtnog časa, sve što nije dorekao u životu, i ne jedino zbog same pouke, nego iz želje, da podijeli radost svoju i ushit svoj sa svima i sa svakim, da još jedamput u životu izlije srce svoje...

»Oci, ljubite jedan drugoga, pouči starac (koliko se poslije Aljoša sjećao). Ljubite narod božji. Nismo mi zato svetiji od svjetovnjaka, što smo ovamo došli i zatvorili se u ove zidove, već je, naprotiv, svaki onaj, koji je ovamo došao, spoznao već samim tim, što je ovamo došao, da je gori od svih svjetovnjaka, od svih i od svakog na svijetu. I što bude kaluđer poslije duže živio među ovim zidinama, morat će to sve čuvstvenije uviđati... Jer, u protivnom slučaju, nije ni imao zašto da dolazi ovamo. A kada spozna, da je ne samo gori od svih svjetovnjaka, nego da je i kriv pred svima ljudima za svakog i za sve, za grijehe ljudske, svjetske i pojedinačne, onda će se tek cilj naše osame postići. Jer znajte, dragi, da je svaki pojedini od nas nesumnjivo kriv za svakog i za sve na zemlji, ne samo radi općeg svjetskog grijeha, nego je svaki pojedini kriv za sve ljude i za svakog čovjeka na ovoj zemlji. Ova spoznaja kruniše put kaluđera, a i svakog čovjeka na zemlji. Kaluđeri naime nisu drukčiji ljudi, već upravo takvi, kakvi bi morali biti i svi ljudi na zemlji. Tek onda bi se srce naše zagrijalo za ljubav bezgraničnu, svemirsku, koja ne zna sitosti. Onda će svaki od vas biti u stanju da ljubavlju osvoji cio svijet, a suzama svojima da spere sve svjetske grijehe... Svaki neka se brine za svoje srce, svaki neka se ispovijeda sebi neprekidno. Ne bojte se grijeha svoga, čak ako ga i spoznate, samo ako se kajete, a bogu ne stavljajte uvjete. I opet vam velim — ne budite oholi. Ne budite oholi ni pred malima, ne budite oholi ni pred velikima. Ne mrzite one, koji vas se odriču, koji vas sramote, koji vas grde i koji vas kleveću. Ne mrzite ateiste, lažne učitelje, materijaliste, čak ni zle među njima, a pogotovo ne dobre, jer i među njima ima mnogo dobrih, osobito u ovo naše doba. Spominjite ih u molitvi ovako: spasi, gospode, sve, za koje nema tko da se moli, spasi i one, koji neće tebi da se mole. I nadovežite tu još i ovo: ne molim se, gospode, za ovo iz oholosti, jer sam sâm gadniji od svih i od svega... Ljubite narod božji, ne dajte, da vam došljaci kradu stado, jer ako zaspite u lijenosti i ogavnoj oholosti, a ponajviše u koristoljublju, onda će doći sa svih strana i oteti vam stado vaše. Tumačite narodu evanđelje neprestano... Ne kaišarite... Srebra i zlata ne ljubite, ne držite... Vjerujte i visoko držite zastavu. Visoko je dižite«...

Starac je uostalom govorio isprekidanije, nego što je ovdje izneseno, i kako je Aljoša poslije zabilježio. Nekad je prekidao govor

sasvim, kao da skuplja snagu, gušio se, ali se nalazio kao u nekakvu zanosu. Slušali su ga ganuto, iako su se mnogi čudili njegovim riječima i naslućivali u njima mračno. Poslije su se svi sjetili tih riječi. Kada bi se desilo, da se Aljoša morao na trenutak udaljiti iz ćelije, bio je iznenađen sveopćim uzbuđenjem i iščekivanjem braće, što se bila sjatila u ćeliju i pred ćelijom. Neki su očekivali uznemireno, drugi svečano. Svi su iščekivali, da će se smjesta dogoditi nešto veliko, čim starac umre. Očekivanje to bilo je s nekog izvjesnog stajališta gotovo lakoumno, ali su mu podlijegali i najstroži starci. Najstrože lice bilo je u jeromonaha Pajsija. Aljoša se udaljio iz ćelije samo zato, jer ga je potajno i preko jednog kaluđera izazvao Rakitin, koji je stigao iz grada i otud donio Aljoši jedno neobično pismo od gospođe Hohlakove. Ona je javljala Aljoši jednu zanimljivu i zaista dobrodošlu vijest. A radilo se o tome, da je jučer među običnim vjernicama, koje su došle da se poklone starcu i prime njegov blagoslov, bila nekakva baka iz grada, Prohorovna, podoficirska udova. Ona je pitala starca: da li može održati parastos svome sinku Vasenjki, koji je službom svojom otputovao daleko u Sibir, u Irkutsk, i od koga nije dobila već godinu dana nikakva glasa? Nato joj je starac odgovorio strogo, zabranivši i nazvavši takav parastos nekom vrstom vračanja. Ali joj je poslije oprostio zbog njena neznanja, te nadovezao »kao da čita iz knjige budućnosti« (tako se izrazila gospođa Hohlakova u svome pismu) kao utjehu: »da je njen sin Vasja nesumnjivo živ, te da će naskoro ili sam doći ili će joj poslati pismo, a ona neka ide kući i čeka.« I što bi? — pridodala gospođa Hohlakova zanosno: — »proročanstvo se zbilo doslovno, i još više nego to.« Tek što se baka vratila kući, kad joj odmah predadoše pismo iz Sibirije, koje ju je čekalo. Ali to je još malo: u tom pismu, napisanom na putu, iz Jekaterinburga, javlja Vasja svojoj materi, da putuje u Rusiju, da se vraća s jednim činovnikom i da se »nada, da će zagrliti svoju mater« tri sedmice po primitku ovoga pisma. Gospođa Hohlakova molila je uporno i vatreno Aljošu, neka bez oklijevanja saopći ovo »čudo proročanstva«, koje se netom desilo, igumanu i svoj ostaloj braći: »Ovo mora biti svima, svima poznato!« uskliknula je ona na kraju svog pisma. Pismo je bilo napisano u žurbi, na brzu ruku i na svakom retku se opažalo, koliko je bila uzbuđena ona, koja ga je pisala. Ali Aljoša nije imao što da saopći braći, jer su svi sve znali:

Rakitin, koji je poslao kaluđera po nj, naložio mu je, neka »najponiznije saopći njegovoj svetosti ocu Pajsiju, da ima on, Rakitin, s njim nekakva posla, ali tako važna, da ne smije ni trenutak propustiti, a da mu se ne javi, a zbog smjelosti svoje, najponiznije ga moli da mu oprosti.« A kako je kaluđerčić saopćio ocu Pajsiju molbu Rakitinovu prije nego Aljoši, ne preosta Aljoši, kad je stigao napolje i pročitao pismo, ništa drugo, nego da ga preda ocu Pajsiju tek kao dokumenat. I eto, taj surovi i nepovjerljivi čovjek, koji se namrgodio, kad je pročitao vijest o »čudu«, nije mogao potpuno da svlada neko svoje unutrašnje čuvstvo. Oci su mu se zasjale, a usta se važno i značajno osmjehnula.

— A hoćemo li to dočekati? — ote se njemu iznenada.

— Hoćemo li to dočekati, hoćemo li još dočekati! — ponoviše unaokolo kaluđeri, ali otac Pajsij, koji se opet namrgodio, zamoli sve, neka makar neko vrijeme ne kazuju nikome ništa o tome, »dok se još bolje ne potvrdi, jer je među svjetovnjacima mnogo lakoumnosti, a i slučaj se mogao dogoditi prirodno«, nadovezao on oprezno, da umiri svoju savjest, gotovo ni sam ne vjerujući svojoj pretpostavci, što su vrlo dobro opazili slušatelji. U tom su trenutku, razumije se, saznali za »čudo« svi u manastiru, čak i mnogi svjetovnjaci, koji su došli u manastir na službu božju. Ali kao da je ovo čudo najviše potreslo onoga malog kaluđera, što je jučer stigao »od svetog Silvestra«, iz malog manastira Obdorskog na dalekom sjeveru. On se jučer poklonio starcu i, stojeći kraj gospođe Hohlakove i pokazujući na »iscijeljenu« kćer njenu, zapitao starca značajno: »Kako se usuđujete činiti ovakva djela?«

Stvar je bila u tome, što je on sad bio u nekoj nedoumici, te gotovo nije znao, čemu da vjeruje. Još je sinoć posjetio manastirskog oca Feraponta u njegovoj odijeljenoj ćeliji iza pčelinjaka, te bijaše sasvim potresen tim posjetom, koji je na njega učinio neobično strašan utisak. Taj starac, otac Ferapont, bio je onaj isti prestarjeli kaluđer, veliki isposnik i šutljivac, o kome smo već govorili kao o protivniku oca Zosime i, što je glavno — staraštva, koje je on držao za štetnu i lakoumnu novinu. Taj je protivnik bio neobično opasan, uza sve to, što kao šutljivac nije gotovo ni s kim govorio ni riječi. A opasan je bio najviše zato, što su mnoga braća pristajala uz njega, a i mnogi svjetovni posjetioci smatrali su ga

velikim pravednikom i borcem, uza sve to, što su vidjeli, da je doista slabouman. Ali ta ih je slaboumnost i osvajala. Taj otac Ferapont nije nikad odlazio ocu Zosimi. Mada je živio u skitu, nisu mu suviše dosađivali skitskim pravilima, a sve zato, što se on ponašao potpuno slaboumno. Imao je sedamdeset i pet godina, ako ne i više, a stanovao je iza skitskog pčelinjaka, u uglu zida, u staroj, gotovo razvaljenoj ćeliji, sagrađenoj još u prošlom vijeku također za jednog velikog isposnika i šutljivca, oca Jonu, koji je doživio stotinu i pet godina, o čijim su se djelima pričale još i sada u manastiru i okolici manastirskoj mnoge vrlo zanimljive priče. Otac Ferapont postigao je najzad, da su ga prije sedam godina smjestili u tu istu osamljenu ćeliju, to jest prostu kolibu, ali koja je jako sličila kapelici, jer je u njoj bilo neobično mnogo darovanih ikona, pred kojima su vječno gorjela također darovana kandila, te ga postaviše da pazi na ta kandila i da ih užiže. On je trošio, kako su kazivali (a to je bila istina) u tri dana svega dvije funte kruha i ništa više; kruh mu je donosio svaki treći dan pčelar, koji je također živio ovdje kraj pčelinjaka, ali je otac Ferapont i s tim pčelarom, koji ga je posluživao, također rijetko kad progovorio koju riječ. Te četiri funte kruha, uz nedjeljnu proskuru, koju je otac iguman redovno slao blaženome poslije kasne službe, to je eto bila sva njegova hrana za cijelu sedmicu. Vodu u krčagu mijenjali su mu svaki dan. Na službu božju rijetko je kad dolazio. Poklonici, što su dolazili, vidjeli su, kako se kadšto moli po cijeli dan i ne dižući se s koljena i ne obzirući se. Ako se katkad i upuštao s njima u razgovor, bio je kratak, odsječen, čudan i gotovo uvijek surov. Događalo bi se ipak, doduše rijetko, da bi progovorio s došljacima, ali bi onda izustio tek kakvu neobičnu riječ, koja je bila posjetitelju uvijek vrlo zagonetna, a zatim se nije više upuštao u daljnja objašnjenja, makar ga kako molili. On nije imao svećeničkog čina, nego je bio tek prosti kaluđer. Raznosio se vrlo neobičan glas, ali među najneobrazovanijim svijetom, da otac Ferapont opći s nebeskim dusima i da se samo s njima razgovara, i eto zašto šuti pred ljudima. Obdorski kaluđerčić, koji je našao put do pčelinjaka po uputi pčelara, također vrlo šutljiva i smrknuta kaluđera, pošao je u kut, gdje se nalazila ćelija oca Feraponta. »Možda će progovoriti s vama kao s došljakom, a možda nećete ništa postići«, upozori ga pčelar. Kaluđerčić je prilazio, kako je kasnije sam kazivao, u

najvećem strahu. Bilo je već dosta kasno. Otac Ferapont je sjedio u tom trenutku pred vratima ćelije, na niskoj klupčici. Nad njim je lagano šumio golem brijest. Spuštala se večernja hladovina. Obdorski kaluđer pade ničice pred blaženim i zamoli ga za blagoslov.

— Želiš li, kaluđere, da i ja padnem pred tobom ničice? — progovori otac Ferapont. — Diži se!

Kaluđer se diže.

— Kad se blagoslivlje, budi blagoslovljen, sjedi uza me. Otkuda dolaziš?

Jadnog je kaluđerčića najviše iznenadilo, što je otac Ferapont, usprkos nesumnjivu i veliku svom isposništvu i kraj tolikih godina, bio naizgled još uvijek snažan, visok starac, koji se drži ravno, nepogrbljeno, lica svježa, iako mršava, ali zdrava. Bez sumnje se u njemu još uvijek održala i velika snaga. Građen je bio atletski. Uza sve svoje godine nije bio ni potpuno sijed, a imao je još gustu, nekad sasvim crnu kosu i bradu. Oči su mu bile sive, krupne, sjajne, ali neobično ispupčane, što je jako upadalo u oči. U govoru je jako naglašavao o. Odjeven je bio u sivu, dugačku, široku suknenu haljinu od grubog kažnjeničkog, kako se prije nazivalo, sukna, a potpasan debelim konopcem. Vrat i prsa ima je razdrljena. Košulja od najdebljeg platna, gotovo već sasvim crna, koju nije mjesece i mjesece svlačio, virila mu je ispod haljine. Kazivali su, da nosi na sebi ispod haljine lanac, težak trideset funti. Nosio je stare, već sasvim raspale cipele, obuvene na bosu nogu.

— Iz malog Obdorskog manastira, od svetog Silvestra — smjerno progovori pridošli kaluđerčić motreći pustinjaka svojim hitrim, radoznalim, iako nešto preplašenim očicama.

— Bio sam kod tvoga Silvestra. Tamo sam živio. Je li zdrav tvoj Silvestar?

Kaluđerčić promuca nešto.

— Vi ste nerazumni ljudi! Kako obdržavate post?

— Naš je red jela po starom skitskom propisu ovako sastavljen: uz časni post ne postavlja se stol u ponedjeljak, srijedu i petak. U utorak i četvrtak bijeli kruh za braću, jelo s medom, misirače ili soljen kupus i miješana prekrupa. U subotu čorba od kelja, rezanci s grahom, kaša sa sosom, sve na ulju. Nedjeljom, uz čorbu od kelja,

suha riba i kaša. Velikog tjedna od ponedjeljka pa čak do subote uveče, šest dana, kruh s vodom i nekuhan kupus, ali i to umjereno; no ako je moguće, ne uzimati svaki dan, i kako je već rečeno za prvu sedmicu. Na sveti Veliki Petak ništa ne jesti, a isto tako i na Veliku Subotu postiti do tri sata, a onda založiti malo kruha s vodom i ispiti jednu čašu rakije. Na sveti Veliki Četvrtak jedemo jelo bez ulja, pijemo rakiju, usto još i suhu hranu. Jer sabor Laodikijski ovako govori o Velikom Četvrtku: »Jer ne dostoji se u Četrdesetnici[58], četvrtak u posljednjem tjednu prekinuti i cijelu Četrdesetnicu obeščastiti.« Eto, kako je kod nas. Ali što je to, kad se usporedi s vama, veliki oče — nadoveza kaluđerčić, osokolivši se — jer vi se cijelu godinu, pa čak i na Svetu Pashu, hranite samo kruhom i vodom, i koliko nama treba hljeba za dva dana, toliko izmogne vama za cijelu sedmicu. Zaista je divna tako velika umjerenost.

— A gljive? — zapita odjedamput otac Ferapont, izgovarajući slovo g kao h.

— Gljive? — priupita začuđeni kaluđerčić.

— Jest, one. Ja ću se odreći njihova kruha, ne treba mi nikako, makar u šumu otišao, i ondje ću živjeti od pečuraka i od jagoda, ali oni ovdje, oni se ne mogu odreći svog kruha, kao da ih je đavo za nj vezao. Danas, kažu nevjernici, da ne treba toliko postiti. To je njihovo oholo i pogano mišljenje.

— Ah, to je istina — uzdahnu kaluđerčić.

— Jesi li kod njih vidio đavole? — zapita otac Farapont.

— Kod njih? Kod koga? — raspitivaše se kaluđerčić strašljivo.

— Prošle godine o Svetoj Pedesetnici bio sam kod igumana, a od onda im nisam odlazio. Onda sam vidio, kako u jednoga na grudima sjedi, kako se sakriva pod mantiju, i samo mu roščići proviruju; u drugoga viri iz džepa, brzo prevrće očima, mene se boji; kod trećeg uselio se u trbuh, u samu nečistu trbušinu njegovu, a u nekog visi o vratu, prikvačio se, i on ga nosi i ne vidi.

— A vi... vidite? — zapita kaluđerčić.

— Kažem, da vidim, skroz vidim. Kad sam pošao od igumana, gledam — jedan se preda mnom sakriva iza vrata, neki matorac, visok jedan i po aršina ili nešto više, repa debela, mrka, dugačka. Vrh od repa zapao mu između vrata i dovratka, a ja ne budi lud, već

odmah zalupih vratima i prištinem mu rep. Kako je propištao, kako se otimao, a ja njega znakom križa, do tri puta, i smrtno sam ga prekrižio. Tu je i crko, kao prignječen pauk. Dosad je već sigurno u njih sagnjio i smrdi, a oni ne vide, ne osjećaju. Godina je dana, kako nisam bio ondje. Ovo kazujem samo tebi, kao strancu.

— Strašne su vaše riječi! A što, veliki i blaženi oče — sve slobodniji i slobodniji postajaše kaluđerčić — je li istina, da se o vama velika slava pronosi, čak do najudaljenijih zemalja, kako vi neprestano općite sa Svetim Duhom?

— Sleti. Dešava se.

— Kako sleti? U kakvu obliku?

— Kao ptica.

— Sveti Duh u obliku goluba?

— Čas Sveti Duh, a čas Svetoduh. Svetoduh je nešto drugo, on može sići i kao kakva druga ptica: sad kao lastavica, sad kao češljugar, a nekad i kao sjenica.

— Kako ga raspoznajete od sjenice?

— Govori.

— Kako govori, kakvim jezikom?

— Čovječjim.

— A što vam govori?

— Eto, danas mi je javio, da će me posjetiti budala i pitati koještarije. Kaluđeru, mnogo hoćeš da znaš.

— Strašne su vaše riječi, najblaženiji i najsvetiji oče — mahao je glavom kaluđerčić. U njegovim plašljivim očima opažalo se ipak i nepovjerenje.

— A vidiš li ovo drvo? — zapita ga otac Ferapont, zašutjevši na čas.

— Vidim, najblaženiji oče.

— Ti misliš, da je ovo brijest, a za mene je nešto drugo.

— Što? — kaluđerčić zašutje i uzalud iščekivaše.

— To biva noću. Vidiš ove dvije grane. Noću pruža Krist ruke prema meni i traži me tim rukama, ja to vidim jasno i strepim. Strašno, o, strašno!

— Što da je strašno, kada je Krist?

— A ako me zgrabi i odnese?

— Živa?

— U duhu i slavi Ilijinoj, zar nisi za to čuo? Obuhvati i odnese...

Iako se obdorski kaluđer vratio poslije tog razgovora u ćeliju jednog brata, koja mu je bila određena, u priličnoj velikoj nedoumici, ipak ga je srce njegovo nesumnjivo više privlačilo ocu Ferapontu, nego ocu Zosimi. Kaluđerčić obdorski držao je prije svega mnogo do posta, te nije ništa čudnovato, što je takav veliki posnik, kakav je bio otac Ferapont, i »čuda vidio«. Riječi su mu bile naravno nekako sulude, ali Gospod znade, što je u tim riječima, a u svih ostalih, koji su Krista radi suludi, nema ni takvih riječi ni postupaka. On je bio sklon da iz sve duše i sa zadovoljstvom povjeruje u prištinut đavoljev rep, ne samo u prenesenom, nego i u pravom smislu. Osim toga, on je još otprije, prije svog dolaska u manastir, bio pun predrasuda prema staraštvu, koje je poznavao dosele jedino po pripovijedanju i, povodeći se za drugima, držao ga apsolutno štetnom novinom. Pošto je proboravio jedan dan u manastiru, uspio je da zapazi i potajno mrmljanje neke lakoumne braće, koja nisu odobravala staraštva. A već i po prirodi svojoj bio je taj kaluđer njuškalo, lukav i vrlo radoznao. I eto, zašto ga je velika vijest o novom »čudu«, što ga je učinio starac Zosima, bacila u neobičnu sumnju. Aljoša se kasnije sjetio, da je među kaluđerima, koji su se bili nagurali oko starca i njegove ćelije, mnogo puta ispred pomaknuo lik radoznalog obdorskog gosta, koji je njuškao po svim gomilama, sve prisluškivao i sve raspitkivao. Ali je tada obraćao malo pažnje na nj i tek se poslije svega sjetio... A i nije mu bilo do toga: starac Zosima, koji je ponovo osjetio malaksalost i opet legao u krevet, odjedamput se, sklapajući već oči, sjeti njega i pozvao ga. Aljoša dotrča bez oklijevanja. U tom su se trenutku nalazili kraj starca jedino otac Pajsij, otac jeromonah Josif i iskušenik Porfirij. Starac otvori umorne oči, pažljivo pogleda Aljošu i naglo ga zapita:

— A čekaju li tebe tvoji, sinko?

Aljoša se smete.

— Nisi li potreban svojima? Da nisi obećao kome, da ćeš doći jučer ili danas?

— Obećao sam ocu... braći... i drugima.

— Eto vidiš. Odlazi svakako. Ne žalosti se. Znaj, da neću umrijeti, a da ne izgovorim pred tobom svoju posljednju riječ na

zemlji. Tebi ću reći tu riječ, sinko, tebi ću je ostaviti u amanet. Tebi, mili sine, jer me ljubiš. A sada, međutim, idi onima, kojima si obećao.

Aljoša se odmah pokori, iako mu je bilo teško da ode. Ali obećanje, da će čuti njegovu posljednju riječ na zemlji i što je glavno, da tu riječ ostavlja njemu, Aljoši, u amanet, potrese njegovu dušu do ushita. On se požuri da posvršava sve u gradu, pa da se što prije vrati. A i otac Pajsij održao mu je popratnu riječ, koja je učinila na njega vrlo snažan i neočekivan utisak. To je bilo, kad su već obojica bili izašli iz starčeve ćelije.

— Zapamti, mladiću, zauvijek (tako je otvoreno i bez svakog predgovora otpočeo otac Pajsij), da je svjetska nauka, sjedinjena u veliku silu, oborila, osobito u posljednjem vijeku, sve ono nebesko, što nam je obećano u svetim knjigama, i, poslije nemilostive analize učenjaka ovog svijeta, ne ostade apsolutno ništa od svekolike prijašnje svetinje. Ali oni su oborili samo dijelove, a cjelinu su pregledali, kao da im je čudom nekim na oči palo sljepilo. I tako stoji cjelina pred njihovim očima nepokolebljiva kao i prije, i vrata paklena neće je nadvladati. Zar nije ona živjela devetnaest vjekova, zar ne živi i sada u pokretima pojedinih duša i u pokretima narodnih gomila? Štoviše, ona živi nepokolebljivo, kao i dosad, u dušama onih istih ateista, koji su sve razrušili. Jer su i oni, koji su se odrekli kršćanstva i koji dižu protiv njega bunu, u biti svojoj, i sami sačuvali isti onaj oblik Kristov i zadržali ga, jer sve dosad nije mogla ni njihova mudrost, ni žar srca njihova da stvori čovjeku i njegovu dostojanstvu viši uzor, nego što je onaj uzor, na koji je u staro doba ukazao Krist. A koliko je god bilo pokušaja, ti su urodili jedino nakazama. Ovo osobito zapamti, mladiću, jer te je starac tvoj, koji umire, odredio za svijet. Možda nećeš, sjećajući se ovoga velikog dana, zaboraviti ni mojih riječi, koje ti od srca kao popudbinu dajem, jer ti si mlad, a sablazni su u svijetu teške, i nećeš im svojim silama odoljeti. A sada idi, siroto!

Rekavši ovo, otac ga Pajsij blagoslovi. Kad je Aljoša izlazio iz manastira i razmišljao o tim iznenadnim riječima, on je odjedamput shvatio, da je u tom kaluđeru, koji je dosad bio prema njemu strog i surov našao sad novog i neočekivanog prijatelja i novog vođu, koji ga voli — baš kao da mu ga je otac Zosima obećao na smrti. »A možda je tako zbilja među njima ugovoreno«, pomisli odjedamput

Aljoša. Neočekivano i učeno razlaganje njegovo, koje je maločas čuo, i baš to, a ne kakvo drugo, svjedočilo je jedino o toplini srca oca Pajsija: on se već žurio, da, koliko je moguće prije, naoruža mladi um njegov za borbu s iskušenjima i da ogradi mladu dušu, koja mu je bila zavještana ogradom, od koje nije mogao ni sam jače zamisliti.

II

KOD OCA

Aljoša je pošao najprije ocu. Prilazeći kući, on se sjeti, kako je otac jučer svom silom navaljivao, da dođe nekako krišom od brata Ivana. »A zašto, pomisli sad odjedamput Aljoša. Ako otac hoće da mi kaže nešto nasamo, potajno, zašto onda da ulazim u kuću krišom? Sigurno je jučer onako uzrujan htio nešto drugo reći, ali nije mogao«, zaključi on. I zato mu je bilo sasvim milo, kada je Marfa Ignjatijevna, koja mu je otvorila vrata (Grigorij je bio, kako je poslije saznao, bolestan i ležao u pobočnoj zgradi), saopćila na njegovo pitanje, da je Ivan Fjodorovič već prije dva sata izašao.

— A otac?

— Digao se, pije kavu — nekako hladno odgovori Marfa Ignjatijevna.

Aljoša uđe. Starac je sjedio za stolom, u papučama i starom kaputu, te razgledao zabave radi i bez svake veće pažnje nekakve račune. Bio je sasvim sam u kući. (Smrdljakov je također izašao da kupi što treba za ručak). Ali njega nisu računi zanimali. Iako je ustao rano ujutro iz postelje i junačio se, ipak je naoko bio smalaksao i slab. Čelo, na kome su preko noći iskočile goleme crvene otekline, bilo je umotano crvenom maramom. Nos mu je također preko noći jako otekao, i na njemu se također pojavilo nekoliko poput pjega malih oteklina, koje su davale cijelom licu nekakav osobito pakostan i ljutit izraz. Starac je to i sam znao te je nekako neprijazno pogledao Aljošu, kad je ušao.

— Kava je studena, — viknu on oporo, — neću da te nudim. I ja, brate, sam protavorih danas jedino s posnom ribljom čorbom, i ne pozivam nikoga. Zašto si došao?

— Da se raspitam za vaše zdravlje — reče Aljoša.

— Tako. A usto sam ti jučer rekao, da dođeš. To je sve glupost. Badava si se potrudio. Ja sam uostalom znao, da ćeš se odmah doklatariti...

On je ovo izgovorio najneprijaznijim tonom. Međutim se digao s mjesta i zabrinuto ogledao u ogledalu (možda već četrdeseti put od jutros) svoj nos. Zatim je stao zgodnije namještati na čelo svoju crvenu maramu.

— Crvena je bolja, a bijela podsjeća na bolnicu — primijeti on sentenciozno. — No, kako je tamo kod tebe? Što radi tvoj starac?

— Loše mu je; možda će još danas umrijeti — odgovori Aljoša, ali ga otac nije ni čuo, a i svoje je pitanje odmah zaboravio.

— Ivan je otišao — reče on odjedamput. — Svom silom preotima Mitji zaručnicu, zato i živi ovdje — nadoveza on pakosno i, nakrivivši usta, pogleda Aljošu.

— Zar vam je možda on sam to kazao? — zapita Aljoša.

— Jest, i to još odavno. Nego što misliš: ima već tri sedmice, kako je kazao. Da nije i on došao, da me potajno zakolje? Ipak je zbog nečeg došao, je li?

— Što govorite? Zašto tako govorite? — zbuni se Aljoša.

— Novaca, istina, ne traži, ali ipak neće dobiti od mene ni šipka. Ja, najmiliji Alekseje Fjodoroviču, namjeravam da proživim na svijetu što je moguće duže, znajte to, i zato mi je potrebna svaka kopjejka, i što budem duže živio, to će mi biti potrebnija — produži on, hodajući po sobi iz kuta u kut i držeći ruke u džepovima svog širokog, zamašćenog ogrtača od žute ljetne materije. — Zasad sam ipak još uvijek muškarac, svega pedeset i pet godina star, ali ja hoću još dvadeset godina da se održim na liniji muškarca, a kad ostarim — i postanem gadan, onda mi neće dolaziti drage volje, onda, eto, zatrebat će mi novci. I zato skupljam sve više i sve više, jedino za sebe sama, mili moj sine Alekseje Fjodoroviču, znajte to, hoću u sramoti svojoj do kraja da proživim, i to znajte. U sramoti je slađe: svi je grde, a svi žive u njoj, drugi tek potajno, a ja otvoreno. I eto, zbog te prostodušnosti moje nasrnuli na mene svi razuzdani ljudi. A u raj tvoj, Alekseje Fjodoroviču, ne idem, znajte to, jer je za čestita čovjeka taj raj tvoj čak nepriličan, ako ga uopće ima. Da je po mome, ja bih zaspao i ne bih se probudio, i svemu bi bilo kraj. Ako hoćete,

održite mi pomen[59], a ako nećete, onda neka vas nosi đavo. To je moja filozofija. Jučer je Ivan ovdje dobro govorio, mada smo bili svi pijani. Ivan je hvalisavac, u njega nema nikakve velike učenosti... pa čak nije ni osobito obrazovan, šuti i smješka se na te šutke — eto, čime se služi.

Aljoša ga slušaše šuteći.

— Zašto ne govori sa mnom? A ako govori, pravi se važan. Podlac je tvoj Ivan! A Grušenjku ću odmah uzeti, samo ako zaželim. Tko ima novaca, taj treba samo da zaželi, Alekseje Fjodoroviču, i sve će biti. Toga se eto i boji Ivan i pazi na mene, da se ne oženim, a zbog toga i Mićku podbada, da on uzme Grušenjku: na taj način hoće i mene da sačuva od Grušenjke (kao da bih ja njemu ostavio novaca, ako ne uzmem Grušenjku!), a s druge strane, ako Mićka uzme Grušenjku, onda će Ivan uzeti njegovu bogatu zaručnicu, eto, kako on računa! Nitkov je tvoj Ivan!

— Kako ste vi razdražljivi. To je sve zbog jučerašnjeg. Idite i lezite — reče Aljoša.

— To ti kažeš — primijeti odjedamput starac, baš kao da mu je to sada prvi put palo na pamet — to ti kažeš, a ja se na tebe ne srdim, a na Ivana, kada bi mi to isto rekao, bih se rasrdio. Samo sam s tobom jedinim proveo lijepe trenutke, a inače sam zao čovjek.

— Niste vi zao čovjek, nego pokvaren — osmjehnu se Aljoša.

— Čuj, danas sam htio razbojnika Mićku strpati u zatvor, a i sad još ne znam, na što ću se odlučiti. Dakako, u današnje moderno doba smatra se predrasudom poštivanje oca i matere, ali po zakonu nije, čini se, ni u naše doba dopušteno stare roditelje natezati za čupe, bacati ih na pod i po licu udarati petama, još u vlastitoj kući njihovoj, i onda doći, pa se pohvaliti, kako će ih ubiti — i sve to pred svjedocima. Kad bih htio, mogao bih ga smoždditi i mogao bih ga zbog jučerašnjeg odmah u buturu strpati.

— Vi dakle hoćete da podignete tužbu, je li tako?

— Ivan me je odgovorio. Pljujem na Ivana, ali ja znadem nešto drugo...

I on se nagnu Aljoši, te produži povjerljivo šapćući:

— Ako ga, hulju, dadem zatvoriti, ona će dočuti i odmah potrčati njemu. A ako danas čuje, da je on mene, slabog starca, izbio na

mrtvo ime, onda će ga možda ostaviti i doći meni u posjete... Eto, takvim smo mi karakterima obdareni — tek da radimo jedan uznos drugome. Ja mu skroz naskroz poznam! A nećeš li gucnuti konjaka? Uzmi hladne kavice, a ja ću ti priliti četvrt čašice, to je dobro, brate, daje dobar okus.

— Ne, ne treba, hvala. Evo, uzet ću ovaj kruščić i ponijeti sa sobom, ako mi ga dadete — reče Aljoša i uzevši francusku žemičku od tri kopjejke, turi je u džep na mantiji. — A konjaka ne biste ni vi trebali piti — posavjetova on obazrivo, pogledavajući u starčevo lice.

— Pravo kažeš, razdražuje i ne da mira. Ali samo jednu čašicu... Donijet ću iz ormarića.

On otključa »ormarić«, nali čašicu, ispi, zatim zaključa ormarić, a ključ turi u džep.

— To je dosta, od jedne čašice neću crći.

— Eto, sada ste se i podobrili — osmjehnu se Aljoša.

— Hm! Ja tebe i bez konjaka volim, a s nitkovima sam nitkov. Vanjka ne ide u Čermašnju — zašto? Mora da uhodi: neću li mnogo dati Grušenjki, ako dođe. Svi su podlaci! I Ivana ne priznajem uopće, neću da znam za nj. Otkuda da se takav nađe! Ni traga od naše duše. I kao da ću mu nešto ostaviti? Ni oporuke neću ostaviti, znajte to. A Mićku ću zgnječiti kao žohara. Ja gazim žohare noću papučom: čisto pukne, kad na nj staneš. Puknut će i Mićka tvoj. Mićka je zato tvoj, jer ga voliš. Eto, ti ga voliš, a ja se ne bojim, što ga ti voliš. A kada bi ga Ivan volio, ja bih se bojao za te, što ga on voli. Ali Ivan nikoga ne voli. Ivan nije naš čovjek, takvi ljudi, kao što je Ivan, nisu naši ljudi, to je uzvitlana prašina. Pirne vjetar, i prašine nestane. Jučer mi je glupost pala na pamet, kako sam ti rekao, da dođeš danas; htio sam preko tebe nešto o Mićki saznati, da li bi naime on, prosjak i nevaljalac, htio odavde sasvim otići, na pet godina, a još bolje na trideset i pet godina, ali bez Grušenjke, i nje se potpuno odreći, kada bih mu sad izbrojio tisuću, pa i dvije, a?

— Ja ću... ja ću ga pitati... — promrmlja Aljoša. — Ako bi sve tri tisuće, onda će, možda, on...

— Lažeš! Sada ne treba pitati, ništa ne treba! Ja sam se predomislio. Jučer mi se ta budalaština zbog vlastite gluposti u tikvu uvukla. Ništa ne dam, ni mrvice, meni su samom moji novci potrebni — zamahnu starac rukom. — I bez toga ću ga kao žohara prignječiti.

Ne kazuj mu ništa, jer će se onda još nadati. Pa i ti nemaš kod mene nikakva posla, odlazi. Da li će poći za njega ili neće, ta njegova vjerenica, Katarina Ivanovna, koju je sve vrijeme preda mnom tako brižno krio? Ti si bio, čini se, jučer kod nje?

— Ona ga neće nipošto ostaviti.

— Te nježne gospođice i ljube takve bekrije i nitkove! Kažem ti, te su blijede gospođice đubretare; to, i ništa drugo... Eh! Da mi je njegova mladost i moje nekadašnje lice (jer sam bio ljepši od njega u dvadeset i osmoj godini), ja bih isto tako kao i on pobjeđivao. On je nitkov! A Grušenjku ipak neće dobiti! U blato ću ga zgnječiti.

On se opet razbjesni kod posljednjih riječi.

— Tornjaj se i ti, danas nemaš kod mene nikakva posla — reče on oporo.

Aljoša priđe da se s njim oprosti i poljubi ga u rame.

— Čemu to? — začudi se donekle starac. — Ta još ćemo se vidjeti. Ili misliš, da se nećemo vidjeti?

— Nije to, ja sam to slučajno.

— Dobro, dobro, i ja sam to onako... — gledaše u njega starac. — Čuješ li, čuješ li, — viknu on za njim, — dođi opet što prije, na riblju čorbu, spremit ću riblju čorbu, osobitu, ne kao današnju, svakako dođi! Sutra, čuješ li, sutra dođi!

Jedva što Aljoša izađe iz sobe, a on opet priđe ormariću i iskapi još pola čaše.

— Više neću! — promrmlja on, zastenjavši, opet zaključa ormarić, turi ključ u džep, zatim pođe u spavaću sobu, te se nemoćno izvali na krevet i u tren oka zaspa.

III

SPETLJAO SE S ĐACIMA

»Bogu hvala, što me nije zapitao za Grušenjku«, pomisli sad Aljoša, izlazeći od oca i uputivši se kući gospođe Hohlakove, »onda bi jamačno morao da mu ispričam o jučerašnjem sastanku s Grušenjkom«. Aljoša se s bolom sjeti, da su borci preko noći prikupili nove snage, a srca njihova da su se tokom dana opet skamenila: »Otac je razdražen i bijesan, on je nešto smislio i toga se drži. A što

je s Dmitrijem? I on je također preko noći postao odlučniji, i on je sigurno također razdražen i ljutit i, dakako, da je i on također nešto smislio... O, bezuvjetno se moram danas naći s njime, pošto poto...«

Ali Aljoši nije bilo suđeno da dugo razmišlja: usput nenadano doživlje nešto, što, naoko, nije bilo jako važno, ali ga jako iznenadi. Jedva što je bio prošao trg i skrenuo u pobočnu uličicu, pa da dospije u Mihajlovsku ulicu, paralelnu s Glavnom ulicom, od koje ju je dijelio jedino kanal (sav naš grad ispresijecan je kanalima), spazi dolje pred mostićem malu gomilicu đaka, sve malih dječaka, od devet do najviše dvanaest godina. Oni su išli kući iz škole sa svojim torbacima na leđima, drugi s kožnatim torbicama, koje su im na kajišu visjele preko ramena, jedni prosto u kaputićima, a drugi u ogrtačima, a neki u visokim, na goljenicama naboranim čizmama, u kakvim osobito vole da paradiraju mali dječaci, koje maze njihovi bogati očevi. Cijela je gomilica o nečem živahno raspravljala, očito su se o nečem dogovarali. Aljoša nije mogao nikad ravnodušno proći pored djece, a to mu se isto već i u Moskvi dešavalo, mada je najviše volio djecu od tri godine ili oko tri godine, ali su mu se i đaci od deset do jedanaest godina neobično sviđali. I zato mu se odjedamput prohtjede, iako je bio sad jako zabrinut, da im priđe i da se s njima porazgovori. Prilazeći im, on se zagleda u njihova rumena, živahna lišca, i spazi odjedamput, da svaki dječak ima u ruci kamen, a neki i po dva. Preko kanala, nekih trideset koračaja od gomilice, stajao je kraj plota još jedan dječak, također đak i također s torbicom o boku, naoko star oko deset godina, a možda i nešto manje blijed, boležljiv i sjajnih crnih očica. On je pažljivo i ispitujući motrio gomilicu od šest đaka, očito njegovih drugova, s kojima je malo prije izašao iz škole, ali s kojima je očito bio u zavadi. Aljoša priđe, obrati se jednom kuštravom, plavokosom, rumenom dječačiću u crnom kaputu, premjeri ga i reče:

— Kad sam ja nosio ovakvu torbu, kao što je vaša, onda smo je nosili s lijeve strane, da se može desna ruka lako zavući u nju; a vaša torba visi o desnom ramenu, i vama je nezgodno zavući ruku u torbu.

Aljoša je otpočeo otvoreno bez svakog namjernog lukavstva s tom stvarnom primjedbom, jer odrastao čovjek i ne smije otpočeti drukčije, ako hoće da odmah steče povjerenje djeteta, a osobito

cijele gomile djece. Mora se naime početi ozbiljno i stvarno, kao da stojiš s njima na ravnoj nozi; Aljoša je to shvaćao instinktivno[60].

— Ali on je ljevak — odgovori odmah drugi dječak, snažan i zdrav, u dobi od jedanaest godina.

Ostala petorica dječaka upriješe oči u Aljošu.

U taj tren doleti kamen do gomile i, okrznuvši malo malog ljevaka, proleti dalje, mada je bio bačen vješto i snažno. Bacio ga je onaj dječak s one strane kanala.

— Udri ga, gađaj u njega, Smurove! — zavikaše svi.

Ali Smurov (ljevak) nije ionako dopustio, da ga čekaju, nego odmah uzvrati: on se baci kamenom na dječaka s one strane kanala, ali bez uspjeha: kamen udari u zemlju. Dječak s one strane kanala baci odmah drugi kamen na gomilu, i ovaj put ravno u Aljošu, i udari ga dosta snažno u rame. Dječak s one strane kanala imao je pune džepove kamenja. To se vidjelo iz daljine od trideset koračaja, jer su mu se toliko bili napeli džepovi ogrtačića.

— To je on u vas, u vas, namjerno u vas gađao. Niste li vi Karamazov, Karamazov? — povikaše dječaci, hihoćući se. — No, a sad svi odjedamput po njemu, udri!

I odjedamput poleti šest kamenova iz gomile. Jedan pogodi dječaka u glavu, i on pade, ali u tren oka skoči i stade bijesno uzvraćati kamenje u gomilu. Otpoče s obje strane neprekidno nabacivanje, jer su i mnogi u gomili imali u pripremi pune džepove kamenja.

— Što radite! Nije li vas stid, gospodo! Šestorica na jednoga, ta vi ćete ga ubiti! — povika Aljoša.

On skoči naprijed i stade pred kamenje, što je letjelo da sam sobom zakloni dječaka s one strane kanala. Dva, tri dječaka na časak prestadoše bacati.

— On je sam prvi počeo! — viknu dječak u crvenoj košulji razdraženim djetinjskim glasom, — on je nitkov, čas prije je u razredu Krasotkina nožem parnuo, krv mu je potekla. Samo što Krasotkin nije htio da tuži, a onog treba izbiti...

— Zašto? Sigurno ga vi bockate?

— Eto, opet vam je jedan kamen u leđa bacio. On vas pozna — zavikaše djeca. — Sada gađa u vas, a ne u nas. No, svi opet po

njemu, Smurove, nemoj da promašiš!

I opet otpoče nabacivanje, ali ovaj put vrlo ozbiljno. Dječaka s one strane kanala udari kamen u prsa: on vrisnu, stade plakati i potrči uza stranu, u Mihajlovsku ulicu. U gomili zagalamiše: »Aha, uplašio se, bježi, likov ispirač!«

— Vi još ne znate, Karamazove, koliko je on podao, malo je da ga ubiješ — ponavljaše dječak u kaputiću, vatrenih očiju i očito najstariji.

— A kakav je on? — zapita Aljoša. — Je li tužibaba?

Dječaci se podrugljivo zgledaše.

— I vi ćete, je li, onamo u Mihajlovsku? — produži isti dječak. — Onda ćete ga stići. Eno, vidite, zastao je opet, čeka i u vas gleda.

— U vas gleda, u vas gleda! — prihvatiše dječaci.

— Onda ga zapitajte, da li voli raščihan kupališni likov ispirač. Čujte, tako ga pitajte.

Razlegnu se opći smijeh. Aljoša gledaše u njih, a oni u njega.

— Nemojte ići, on će vas udariti — viknu Smurov, opominjući ga.

— Gospodo, ja ga neću pitati za ispirač, jer ga vi time bockate sigurno, ali ću doznati, zašto ga toliko mrzite...

— Doznajte, doznajte — nasmijaše se dječaci.

Aljoša prijeđe mostić i pođe uzastranu, pored ograde, ravno prema omraženom dječaku.

— Pazite, — vikahu za njim dječaci, opominjući ga, — on se vas ne boji i odjedamput će vas ubosti krišom... kao Krasotkina.

Dječak ga je čekao, ne mičući se s mjesta. Kad je Aljoša prišao sasvim blizu, ugleda pred sobom dijete, nimalo starije od devet godina, slabo i nedoraslo, blijeda, mršava i dugoljasta lišca, krupnih, crnih očiju, koje su pakosno gledale u njega. Bio je odjeven u prilično iznošen stari ogrtač, koji mu je nakazno stajao, jer ga bijaše prerastao. Gole ruke stršile su iz rukava. Na desnom koljenu hlača imao je veliku zakrpu, a na desnoj čizmi, na vrhu, baš kod palca, veliku rupu, očito crnilom jako premazanu. Oba nabrekla džepa njegova ogrtača bila su puna puncata kamenja. Aljoša zasta pred njim na dva koraka i gledaše ga upitno. Dječak je odmah poznao po Aljošinim očima, da ga on neće tući, te popusti u borbenosti i čak sam prvi progovori:

— Ja sam sâm, a njih je šest... Sam ću ih sve izlupati — reče odjedamput, a oči mu sijevnuše.

— Vas je jedan kamen sigurno jako udario — primijeti Aljoša.

— A ja sam Smurova u glavu pogodio! — uzviknu dječak.

— Oni su rekli, da vi mene poznajete, pa zašto ste se onda na mene kamenjem nabacivali? — zapita Aljoša.

Dječak ga mračno pogleda.

— Ja vas ne poznajem. Zar vi mene poznajete? — pitaše Aljoša dalje.

— Okanite me se! — iznenada viknu dječak razdraženo, ali se ipak ne mače s mjesta, kao da nešto očekuje, te opet pakosno sijevnu očima.

— Dobro, idem, — reče Aljoša, — tek ja vas ne poznajem i ne bockam. Oni su mi rekli, kako vas bockaju, ali ja vas neću bockati. Zbogom!

— Kaluđer u garniranim hlačama! — ciknu dječak, prateći Aljošu istim onim pakosnim i izazivačkim pogledom, te usput zauze stav, računajući, da će sad Aljoša sigurno nasrnuti na nj, ali se Aljoša samo osvrnu, pogleda ga i pođe dalje. Ali jedva što je triput zakoračio, kad se dječak za njim baci i snažno ga udari u kičmu najkrupnijim šljunkom, što ga je imao u džepu.

— Dakle s leđa? Oni su dakle istinu rekli, da vi napadate krišom? — okrenu se opet Aljoša, ali sada dječak u bijesu ponovo baci kamen na Aljošu, i to ravno u lice, ali je Aljoša uspio da se zakloni za vremena, i kamen ga pogodi u lakat.

— Kako vas nije sram! Što sam vam učinio? — povika on.

Dječak je šutio i prkosno iščekivao, da će tek sad Aljoša nesumnjivo nasrnuti na nj, ali, kad je vidio, da ga ovaj čak ni sad ne napada, on se sasvim razbjesni kao zvijer, skoči s mjesta te pojuri sam na Aljošu, i ovaj nije dospio još ni da se makne, kada ga pakosni dječak, sagnuvši glavu, ščepa objema rukama za lijevu ruku i do bola ujede za srednji prst. On se upio u njega zubima i nije ga ispuštao desetak sekundi. Aljoša vrisnu od bola i trzaše iz sve snage svoj prst. Dječak ga najzad ispusti i odskoči na prijašnju udaljenost. Prst je bio jako izgrižen, kod samog nokta, duboko, do kosti; briznu krv. Aljoša izvadi rubac, te njim čvrsto poveza ranjenu ruku. Povezivao ju je gotovo cijelu minutu, a dječak je sve to vrijeme

stajao i čekao. Naposljetku podiže Aljoša prema njemu svoj spokojni pogled.

— No, dobro, — reče on, — vidite li, kako ste me strašno ujeli, no, sad vam je valjda dosta, je li tako? A sada mi recite, što sam vam ja učinio?

Dječak pogleda u njega u čudu.

— Iako ja vas ne poznajem, te vas prvi put danas vidim — produži Aljoša isto tako mirno — ipak ne može biti, da vam nisam ništa učinio, jer me ne biste uzalud tako strašno mučili. Recite dakle, što sam učinio i što sam vam skrivio?

Dječak umjesto odgovora iznenada udari u glasan plač i pobježe od Aljoše. Aljoša pođe za njim u Mihajlovsku ulicu, i još je dugo mogao vidjeti, kako dječak u daljini trči, ne usporujući trčanja, ne osvrćući se i sigurno jaučući glasno. On čvrsto odluči da, čim samo ugrabi vremena, potraži dječaka i razjasni tu zagonetku, koja ga je silno potresla. Sada nije imao za to vremena.

IV

KOD HOHLAKOVIH

On je naskoro stigao do kuće gospođe Hohlakove, do kuće od kamena, vlastite, jednokatne, lijepe, jedne od najljepših kuća u našem gradu. Mada je gospođa Hohlakova boravila većinom u drugoj guberniji, gdje je imala vlastelinstvo, ili u Moskvi, gdje je imala vlastitu kuću, ipak je i u našem gradu imala svoju kuću, koju je naslijedila od otaca i djedova. Pa i vlastelinstvo, što ga je imala u našem okrugu, bilo je najveće od sva tri njena vlastelinstva, međutim je dosad dolazila vrlo rijetko u našu guberniju. Ona je istrčala pred Aljošu čak u predsoblje.

— Dobiste li, dobiste li pismo o novom čudu? — progovori ona žurno i nervozno.

— Jest, dobio sam.

— Jeste li razglasili, pokazali svima? On je materi sina vratio!

— On će danas umrijeti — reče Aljoša.

— Čula sam, znam, o, kako sam željna, da se s vama porazgovorim! S vama ili s kim drugim, o svemu tome. Ne, s vama, s

vama! I kako mi je žao, što ga ne mogu nikako vidjeti! Sav je grad uzbuđen, svi nešto očekuju. Ali sada... znadete li, da je sad kod nas Katarina Ivanovna?

— E, baš sreća! — uskliknu Aljoša. — Eto, sastat ću se s njom kod vas, jer mi je jučer rekla, da joj svakako dođem danas.

— Ja sve znam, sve znam. Čula sam sve podrobno, što se jučer desilo kod nje... i o svima tim užasima s onim... stvorenjem. C'est tragique[61], i ja bih na njenu mjestu — ne znam, što bih učinila na njenu mjestu!... Pa i kakav je taj vaš brat, Dmitrij Fjodorovič — o, bože, Alekseju Fjodoroviču, ja se zaplićem. Predstavite sebi: ondje sjedi vaš brat, to jest, ne onaj, ne užasni, jučerašnji, već drugi, Ivan Fjodorovič, sjedi i razgovara s njom: njihov je razgovor svečan... I kad biste vi samo povjerovali, što se sada među njima događa — ta to je užasno, to je, kažem vam, provala, to je strašna bajka, u koju je nemoguće povjerovati: oboje se ubija, ne znam zašto, i njima je to jasno i sami uživaju u tome. Ja sam vas čekala! Ja sam žudjela za vama! A što je glavno, ja to ne mogu da podnesem. Odmah ću vam sve ispričati, a sad nešto drugo i najglavnije, — ah, čak sam zaboravila, da je to najglavnije, — ah, čak sam zaboravila, da je to najglavnije: recite, zašto je Lise dobila histeričan napad? Tek što je čula, da vi dolazite, a nju odmah spopala histerija.

— Maman, vas je sad spopala histerija, a ne mene — zacvrkuta odjedamput iz susjedne sobe glasić Lise kroz pukotinu na vratima. Pukotinica je bila sasvim mala, a glasić isprekidan, na dlaku onakav, kao kad nekome dođe da se silno smije, te iz sve snage prigušuje smijeh. Aljoša je odmah spazio tu pukotinicu, a sigurno ga je Lise iz svojih kolica promatrala kroz nju, ali to on nije mogao da vidi.

— Ne bi bilo nikakvo čudo, Lise, nikakvo čudo... od tvojih kaprica dobit ću i ja histeriju, a, uostalom, ona je tako bolesna, Alekseju Fjodoroviču, svu je noć bila tako jako bolesna, u vatri, jecala je! Jedva sam dočekala jutro i Herzenstubea. On kaže, da ne može ništa da shvati i da treba pričekati. Kad god dođe taj Herzenstube, uvijek kaže, da ne može ništa da shvati. Čim ste vi prišli kući, ona je ciknula i pala u nesvijest i naložila, da je prevezu ovamo u njenu prijašnju sobu...

— Mama, ja nisam nikako znala, da dolazi, i nisam htjela zbog njega da prijeđem u ovu sobu.

— To već nije istina, Lise, Julija je dotrčala da ti kaže, da Aleksej Fjodorovič dolazi. Ti si je postavila da stražari.

— Draga golubice majko, to je od vas strašno neoštroumno. A ako hoćete da popravite i da kažete odmah nešto jako pametno, onda recite, mila majko, milostivom gospodaru Alekseju Fjodoroviču, koji je ovaj čas ušao, da je on već tim dokazao, da nije oštrouman, kada se odlučio da dođe nama danas, poslije svega onoga jučer i uza sve to, što ga ismjehuju.

— Lise, ti sebi i suviše mnogo dopuštaš, i uvjeravam te, da ću najzad poseći za strožim mjerama. Tko njega ismijava, ta meni je drago, što je došao, jer mi je potreban, neophodno. Oh, Alekseju Fjodoroviču, ja sam neobično nesretna!

— Pa što vam je, majko golubice?

— Ah, te tvoje kaprice, Lise, tvoja kolebljivost, tvoja bolest, ova strašna noć u vatri, vječno taj užasni Herzenstube, što je glavno, vječno, vječno i vječno! I naposljetku, sve, sve... I najzad, čak i to čudo! O, kako me je začudilo, kako me je potreslo to čudo, Alekseju Fjodoroviču! I sada ta tragedija ondje u gostinjskoj sobi, koju ne mogu podnijeti, ne mogu, unaprijed vam velim, da ne mogu. Možda je komedija, a ne tragedija. Recite, hoće li starac Zosima živjeti do sutra, hoće li živjeti? O bože moj! Što je ovo sa mnom! Svaki čas sklapam oči i vidim, da je sve glupost, sve glupost.

— Lijepo bih vas molio, — prekinu je odjedamput Aljoša, — da mi dadete kakvu čistu krpicu, da prevežem prst. Dobro sam ga oderao, i strašno me sad boli.

Aljoša razveza svoj ugriženi prst. Rubac je bio jako natopljen krvlju. Gospođa Hohlakova vrisnu i zažmiri.

— Bože, kakva rana, to je strašno!

A Lise, čim spazi kroz pukotinu Aljošin prst, odmah širom otvori vrata.

— Ulazite, ulazite ovamo meni, — viknu ona uporno i zapovjednički, — ali sad već bez gluposti! O bože, što ste stajali i šutjeli toliko vremena? Mogao je izgubiti svu krv, mama! Otkud ta rana, što se desilo? Najprije vode, vode! Mora se rana isprati, naprosto spustiti u studenu vodu, da prestanu bolovi, i držati,

neprestano držati... Brže, brže vode, mama, u umivaoniku. Ta brže, — završi ona nervozno. Ona bijaše kao izbezumljena; Aljošina ju je rana prenerazila.

— Ne bismo li poslali po Herzenstubea? — uskliknu gospođa Hohlakova.

— Mama, vi ćete me ubiti. Vaš će Herzenstube doći i reći, da ne može da shvati! Vode, vode! Mama, boga radi, odlazite sami, požurite Juliju, koja se negdje zaglibila i nikad ne dolazi brzo. Ali brže, mama, inače ću umrijeti...

— Ta to su sitnice! — uzviknu Aljoša, uplašivši se njihova straha.

Julija dotrča s vodom. Aljoša umoči prst u vodu.

— Mama, zaboga, donesite šarpije, šarpije i one ljute mutne vode za rane, no, kako se zove! Mi je imamo, imamo, imamo... Mama, vi znate, gdje je, boca, u vašoj spavaćoj sobi u ormariću nadesno, tamo je poveća boca i šarpija...

— Odmah ću sve donijeti, Lise, samo ne viči i ne uznemiruj se. Vidiš, kako junački podnosi Aleksej Fjodorovič svoju nesreću. I gdje ste se mogli tako užasno raniti, Alekseje Fjodoroviču?

Gospođa Hohlakova žurno izađe. Lise je samo to i čekala.

— Najprije odgovarajte na pitanje, — progovori ona Aljoši brzo, — gdje ste se to tako izvoljeli raniti? A poslije ću se već razgovarati s vama o nečem sasvim drugom. No!

Aljoša je instinktivno osjećao, da je njoj vrijeme do povratka materina dragocjeno — te joj je žurno, ispustivši i skrativši štošta, ali ipak točno i jasno, ispričao o svom zagonetnom susretu s đacima. Saslušavši ga, Lise pljesnu rukama:

— Je li moguće, je li moguće, da se vi, pa još u ovoj haljini, petljate s deranima! — povika ona ljutito, kao da ima neko pravo nad njim — napokon, i vi ste sami deran, najmanji deran, kakav samo može da postoji! Međutim, svakako, na bilo koji način, saznajte za tog nevaljalog dječaka, i recite meni, jer tu je neka tajna. Sada drugo, ali najprije pitanje: možete li vi, Alekseju Fjodoroviču, za sve bolove, da govorite o savršenim tričarijama, ali da govorite pametno?

— Mogu svakako, a sad i ne osjećam više toliku bol.

— To je zato, što je prst u vodi. Voda se mora odmah promijeniti, jer se začas ugrije. Julija, odmah donesi komad leda iz podruma i drugi umivaonik s vodom. No, ona je sad otišla, a ja prelazim na

stvar: izvolite mi smjesta, dragi Alekseju Fjodoroviču, vratiti moje pismo, što sam vam ga jučer poslala — smjesta, jer ovaj čas može doći mama, a ja neću...

— Pismo nije u mene.

— Nije istina, ono je u vas. Ja sam znala, da ćete vi tako odgovoriti. Ono je u vas, u ovom džepu. Svu sam se noć jako kajala zbog te lude šale. Vratite pismo odmah, dajte ga!

— Ostavio sam ga tamo.

— Nećete me valjda držati za djevojčicu, za malu — maljucnu djevojčicu, nakon moga pisma i ove glupe šale! Ja vas molim, da mi oprostite tu glupu šalu, ali pismo mi svakako donesite, ako nije zbilja u vas — još danas donesite, svakako, svakako!

— Danas ne mogu nikako, jer idem u manastir, i neću doći vama dva, tri, a možda i četiri dana, jer starac Zosima...

— Četiri dana, kakva glupost! Čujte, vi ste mi: se sigurno jako rugali, nije li istina?

— Nisam vam se nimalo rugao.

— A zašto?

— Jer sam zaista u sve povjerovao.

— Vi me vrijeđate!

— Nikako. Čim sam pročitao, odmah sam pomislio, da će tako sve i biti, jer ja moram odmah otići iz manastira, čim starac Zosima umre. Zatim ću produžiti studije i položiti ispit, a kada dođe određeni rok, mi ćemo se uzeti. Ja ću vas ljubiti. Iako nisam još imao vremena da razmišljam, ali sam pomislio, da neću naći bolje žene od vas. A meni naređuje starac, da se oženim...

— Ali ja sam bogalj, mene u kolicima voze! — nasmija se Lise, a rumenilo joj se prosu po obrazima.

— Ja ću vas sam voziti u kolicima, ali sam uvjeren, da ćete vi dotle ozdraviti.

— Ta vi ste ludi — progovori Lise nervozno — iz takve šale izvedoste takvu glupost!... Ah, evo i mame, možda baš u dobar čas. Mama, vi uvijek zakasnite, kako možete tako dugo izbivati. Evo i Julije s ledom.

— Ah, Lise, ne viči, glavno je — ne viči. Meni od te vike... A što sam mogla uraditi... kad si ti šarpiju na drugo mjesto turila... Tražila sam, tražila... Sumnjam, da si to namjerno učinila.

— Ta nisam mogla znati, da će doći s nagriženim prstom, a možda bih inače zbilja namjerno učinila. Anđele, majko, vi počinjete govoriti neobično oštroumne stvari.

— Neka su oštroumne, ali što ja osjećam, Lise, zbog prsta Alekseja Fjodorovića i svega ovoga! Ah, mili Alekseju Fjodoroviču, mene ne ubijaju pojedinosti, niti nekakvi Herzenstubi, već sve skupa, sve u cjelini, eto, što ja ne mogu podnijeti.

— Dosta je, mama, dosta o Herzenstubeu, — veselo se smijaše Lise, — dederte brže šarpiju i vodu. To je prosto olovna voda, Alekseju Fjodoroviču, sada sam se sjetila, kako se zove, ali je divna voda. Zamislite, mama, on se usput pobio s dječurlijom na ulici, i jedan ga je deran ujeo, no, pa nije li on sam mali, majušni čovječac, i može li se on, mama, poslije toga oženiti, jer on hoće, zamislite, mama, da se ženi. Zamislite da je on oženjen, no, ne bi li to bilo smiješno, ne bi li to bilo užasno?

I Lise se neprestano smijala svojim nervoznim sitnim smijehom i lukavo gledala u Aljošu.

— No, kako da se oženi, Lise, i što to ima posla sa ženidbom? To je sasvim neumjesno od tebe... jer taj je dječačić bio možda bijesan.

— Ah, mama! Zar ima bijesnih dječaka?

— Zašto ne bi bilo, Lise, kao da sam glupost rekla. Vašeg je dječaka ugrizlo bijesno pseto, i on je pobjesnio, pa će i on ugristi nekog iz svoje okoline. Kako vam je dobro povezala, Alekseju Fjodoroviču, ja ne bih nikad tako umjela. Osjećate li sada bolove?

— Sad tek malo.

— A ne bojite li se vode? — zapita Lise.

— No, dosta je, Lise, ja sam možda zbilja jako preuranjeno rekla o bijesnom dječaku, a ti izvodiš dalje. Katarina Ivanovna, čim je čula, da ste došli, Alekseju Fjodoroviču, odmah je dotrčala meni, željno vas čeka, željno čeka.

— Ah! mama! Odlazite sami onamo, on ne može sada ići, boli ga jako.

— Ni najmanje ne boli, i mogu lako ići... — reče Aljoša.

— Kako? Vi odlazite? Takvi ste vi? Takvi ste vi?

— Pa zašto? Kada svršim ondje, opet ću doći, i možemo se opet razgovarati, koliko vas volja. A ja bih jako želio da se što prije vidim s

Katarinom Ivanovnom, jer svakako želim da se danas što prije vratim u manastir.

— Mama, uzmite ga i vodite što prije. Alekseju Fjodoroviču, ne trudite se da dolazite meni poslije razgovora s Katarinom Ivanovnom, već odlazite ravno u svoj manastir. Sretan vam put! A ja ću da spavam, jer nisam svu noć spavala.

— Ah, Lise, to se ti samo šališ, ali, kako bi bilo, da zbilja zaspiš! — uskliknu gospođa Hohlakova.

— Ja ne znam, čime sam... Ostat ću još tri minute, ako hoćete i pet — promrmlja Aljoša.

— Čak i pet! Ta vodite ga, mama, brže, ovo je čudovište.

— Lise, ti si poludjela. Hajdemo, Alekseju Fjodoroviču, ona je danas suviše mušičava, bojim se dražiti je. O, nevolja je s nervoznom ženom, Alekseju Fjodoroviču. A možda je ona zbilja htjela da spava u vašoj prisutnosti. Kako ste je vi to samo tako brzo uspavali, i kako je to lijepo!

— Ah, mama, kako ste opet nešto milo rekli, poljubit ću vas, majčice, za to.

— A i ja tebe, Lise. Čujte, Alekseju Fjodoroviču, — progovori gospođa Hohlakova tajanstveno i žurnim šapatom, odlazeći s Aljošom, — neću da bilo što sugeriram, ni da podižem zavjese, ali vi ćete ući i sami vidjeti sve, što se ondje događa; to je užas, najfantastičnija komedija: ona ljubi vašeg brata Ivana Fjodoroviča, i uvjerava na sve moguće načine sama sebe, da ljubi vašeg brata Dmitrija Fjodoroviča. To je strašno! I ja ću ući s vama i, ako me ne potjeraju, ostat ću do kraja.

V

LOM U GOSTINSKOJ SOBI

Ali je razgovor u gostinjskoj sobi bio već pri kraju: Katarina Ivanovna bila je jako uzbuđena, iako je naoko bila odlučna. U onom trenutku, kada uđoše Aljoša i gospođa Hohlakova, Ivan se Fjodorovič već dizao da ide. Lice mu je bilo ponešto blijedo, i Aljoša ga je uznemiren pogledao. Radilo se o tome, da se sada ovdje rješavala jedna od Aljošinih sumnja, jedna zagonetka, koja ga je

uznemirivala i od nekog vremena mučila. Njega su još prije mjesec dana uvjeravali, i to već nekoliko puta i s nekoliko strana, da brat Ivan ljubi Katarinu Ivanovnu, i, što je glavno, da zaista namjerava da je »preotme« od Mitje. Sve doskora, Aljoši se to činilo nemoguće, iako ga je jako uznemirivalo. On je volio oba brata i bojao se tog suparništva među braćom. Međutim mu je jučer sam Dmitrij Fjodorovič iznenada otvoreno izjavio, da se čak raduje suparništvu brata Ivana, i da će to njemu, Dmitriju, u mnogočemu pomoći. U čemu će mu pomoći? Hoće li se oženiti s Grušenjkom? Ali je to Aljoša smatrao nečim očajnim i krajnjim. Osim toga Aljoša je nesumnjivo vjerovao sve do sinoć, da Katarina Ivanovna strastveno i tvrdoglavo ljubi njegova brata Dmitrija — ali je to vjerovao samo do sinoć. Osim toga, njemu se zbog nečeg pričinjalo, da ona ne može voljeti takva čovjeka, kakav je Ivan, već da ljubi njegova brata Dmitrija, onakva, kakav jest, uza svu nakaznost takve ljubavi. Ali jučer, prilikom prizora s Grušenjkom, odjedamput se pokazalo nešto drugo. Od riječi »erupcija«, koju je maločas izustila gospođa Hohlakova, on je čisto zadrhtao, jer je baš ove noći, kada se pred zoru upola probudio i, jamačno još u vezi sa svojim snom, iznenada povikao: »Erupcija, erupcija!« Svu noć je sanjao u jučerašnjem prizoru kod Katarine Ivanovne. I sada je Aljošu odjedamput iznenadilo otvoreno i tvrdokorno uvjeravanje gospođe Hohlakove, da Katarina Ivanovna ljubi brata Ivana i da ona namjerno, kao da se igra, u »erupciji«, obmanjuje sama sebe i muči se svojom usiljenom ljubavi prema Dmitriju, i to kao iz neke zahvalnosti: »A možda se zaista i nalazila prava istina baš u tim riječima!« Ali, u tom slučaju, kakav je položaj brata Ivana? Aljoša je osjećao nekako instinktivno, da takav karakter, kao što je Katarina Ivanovna, mora zapovijedati, a zapovijedati bi mogla samo takvome, kakav je Dmitrij, a nikako takvome, kakav je Ivan. Jer ona bi mogla, naposljetku, jedino Dmitrija upokoriti (mada poslije dužeg vremena) »na sreću njegovu« (što je Aljoša čak i želio), ali Ivana ne bi mogla. Ivan joj ne bi nikad mogao biti pokoran, a i ta pokornost ne bi mu donijela sreće. Takav je sud stvorio Aljoša o Ivanu i nehotice. I eto, sva ta kolebanja i razmišljanja sinula su mu i proletjela kroz njegov mozak u trenutku, kad je ulazio u gostiteljsku sobu. Sinula mu je još jedna misao, iznenada i snažno: »A što, ako ona nikoga ne ljubi, ni jednog, ni

drugog?« Primjećujem, da se Aljoša čisto stidio takvih svojih misli i korio sebe zbog njih, kada su ga, posljednjeg mjeseca, slučajno spopadale: »No, što se ja razumijem u ljubav i u žene, i kako mogu ovako suditi o tome?« mislio je on i korio sebe poslije svake svoje lične misli i slutnje. A, međutim, nije mogao da ne misli. On je instinktivno osjećao, da je sad, na primjer, to suparništvo za sudbinu njegove dvojice braće i suviše važno pitanje, o kome vrlo mnogo zavisi. »Jedan će gad pojesti drugoga gada« izustio je jučer brat Ivan, govoreći u ljutini o ocu i o bratu Dmitriju. Dakle je brat Dmitrij u njegovim očima gad, i možda već odavno gad? Možda odonda, otkako je brat Ivan upoznao Katarinu Ivanovnu? Te su se riječi, dakako, otele jučer Ivanu nehotice, ali zato je važnije, što su se otele nehotice. Ako je tako, kakav može ovdje biti mir? Nisu li to, naprotiv, novi povodi za mržnju i neprijateljstvo u njihovoj porodici? A glavno je, koga da on, Aljoša, žali? I što da poželi svakome? On ljubi obojicu, ali što da poželi svakome? On ljubi obojicu, ali što da poželi svakome od njih pored takvih strašnih opreka? U takvoj zbrci mogao se čovjek sasvim izgubiti, a srce Aljošino nije moglo podnositi neizvjesnosti, jer se karakter njegove ljubavi sastojao u tome, da je ona uvijek bila djelotvorna. On nije mogao da ljubi pasivno, a kada je zavolio, odmah je i pomagao. I zato je morao sebi postaviti cilj, morao je sigurno znati, što je za svakog pojedinog dobro i potrebno, a kada se uvjeri o točnosti cilja — prirodno je, da je morao i svakom pojedinom pomoći. Ali, mjesto određena cilja, bila je u svemu samo nejasnoća i zbrka. Malo prije bilo je rečeno: »erupcija«! Ali što je on mogao shvatiti, čak iz te erupcije? On ne razumije čak ni cigle riječi u cijeloj toj zbrci!

Kada je Katarina Ivanovna ugledala Aljošu, reče naglo i radosno Ivanu Fjodoroviču, koji se već bio digao sa svoga mjesta i htio da pođe:

— Još časak! Ostanite još jedan časak. Ja hoću da čujem mišljenje evo ovog čovjeka, kojemu vjerujem cijelim svojim bićem. Katarina Osipovna, ne odlazite ni vi — nadoveza ona, obrativši se gospođi Hohlakovoj. Ona posadi Aljošu kraj sebe, a gospođa Hohlakova sjede njima nasuprot, uporedo s Ivanom Fjodorovičem.

— Ovdje su svi moji prijatelji, svi, koje imam na svijetu, dragi prijatelji moji — vatreno poče ona, glasom, u kome su podrhtavale

iskrene pačeničke suze, i srce je Aljošino opet bilo uz nju. — Vi ste, Alekseje Fjodoroviču, bili jučer svjedokom onog... užasa, i vidjeli, kakva sam bila. Vi to niste vidjeli, Ivane Fjodoroviču, a on je vidio. Što je on jučer pomislio o meni — ne znam, ali znam jedino to, ako se ono isto ponovi danas, sad, da ću izraziti one iste osjećaje, reći one iste riječi i napraviti iste one pokrete. Vi se sjećate mojih pokreta, Alekseju Fjodoroviču, vi ste me sami sprečavali u jednom... (Kada je to rekla, ona je pocrvenjela i oči joj sijevnuše). Izjavljujem vam, Alekseju Fjodoroviču, da se ničim ne mogu pomiriti. Čujte, Alekseju Fjodoroviču, ja čak ne znam, da li njega sad ljubim. Ja ga sada žalim, a to je loše svjedočanstvo ljubavi. Kada bih ga ljubila, onda ga možda ne bih sada žalila, već naprotiv, mrzila...

Glas joj zadrhta, a suzice zasjaše na trepavicama. Aljoša se strese u sebi: ova je djevojka pravedna i iskrena, pomisli on — i... ona više ne ljubi Dmitrija.

— Tako je, tako! — uskliknu gospođa Hohlakova.

— Strpite se, draga Katarino Osipovna, ja nisam rekla glavno, nisam rekla, što sam konačno odlučila ove noći. Osjećam, da je moja odluka možda užasna — za mene, ali predosjećam, da je neću više promijeniti nizašto, nipošto, cijelog svog života, tako će i biti. Moj dragi, moj dobri, moj svakidašnji i velikodušni savjetnik i duboki poznavalac srdaca i jedini prijatelj, što ga imam na svijetu, Ivan Fjodorovič, odobrava mi u svemu i hvali moju odluku... On je zna.

— Jest, ja je odobravam — izusti Ivan Fjodorovič tihim, ali sigurnim glasom.

— Ali ja želim, da i Aljoša (ah, Alekseju Fjodoroviču, oprostite, što sam vas nazvala naprosto Aljošom), ja želim, da mi kaže sada i Aleksej Fjodorovič pred oboje mojih prijatelja — da li imam pravo ili nemam? Ja instinktivno predosjećam, da ćete vi, Aljoša, brate moj dragi (jer vi ste moj brat), — produži ona opet svečano, uhvativši njegovu studenu ruku svojom vrelom rukom, — ja predosjećam, da će mi vaša odluka, vaše odobrenje, pored svih mojih muka, donijeti mir, jer ću se poslije vaših riječi stišati i primiriti — ja to predosjećam.

— Ja ne zna, što ćete me pitati, — reče Aljoša porumenjevši u licu, — ja samo znam, da vas volim i da vam u ovom trenutku želim više sreće, nego sebi samom! Ali ja se ništa ne razumijem u te stvari... — pridoda on žurno.

— U tim stvarima, Alekseju Fjodoroviču, u tim stvarima sada je glavno — čast i dužnost, i ne znam, što još, ali nešto više, čak možda više i od dužnosti. Moje mi srce govori o tom neodoljivom osjećaju i ono me neodoljivo vuče, Sve se uostalom, sastoji od dvije riječi, i ja sam već odlučila: ako on čak, i uzme ono... stvorenje (otpoče ona svečano), kome ne mogu nikad oprostiti, ja ga ipak neću ostaviti! — izusti ona u nekoj erupciji nekakva blijeda, napaćena zanosa. — To jest, ja se neću za njim vući, izlaziti mu svaki časak na oči, mučiti ga — o ne, ja ću otići u neki drugi grad, u koji hoćete, ali ću ga cijelog života, cijeloga svoga života neumorno nadzirati. A kada bude s onom nesretan, a to će biti sigurno odmah, onda neka dođe meni, i u meni će naći prijatelja, sestru... Dakako, samo sestru, i to zauvijek, ali će se naposljetku uvjeriti, da je ta sestra — zaista njegova sestra, koja ga ljubi i koja mu je cio život svoj žrtvovala. Ja ću postići, ja ću nastojati, da me on naposljetku upozna i da mi povjeri sve bez stida! — uskliknu ona kao u nekoj ekstazi. — Ja ću biti njegov bog, kome će se on moliti — jer to mi on, u najmanju ruku, duguje za nevjeru svoju i za sve ono, što sam jučer pretrpjela zbog njega. I neka on zna dokle god je živ, da ću biti vjerna cijeloga svog života njemu i svojoj jedamput zadanoj riječi, uza sve to, što je on bio nevjera, te se iznevjerio. I ja ću biti... Ja ću se pretvoriti u sredstvo njegove sreće (ili kako da to kažem), u instrumenat, u stroj njegove sreće, i to dokle god živi, dokle god živi, dokle god živi, pa da on to uvidi cijeloga svog života! Eto, to je moja odluka! Ivan Fjodorovič odobrava mi sasvim.

Ona se zadihala. Ona je možda htjela, da, kudikamo dostojnije, vještije i prirodnije, izrazi svoju misao, ali je ispalo previše brzopleto, previše jasno. Tu je bilo mnogo mladenačke nestrpljivosti, mnogo toga je bilo tek izljev jučerašnje razdraženosti, potrebe da se pohvali, a to je i ona sama osjetila. Lice joj se nekako odjedamput smrklo, a oči dobile zao izraz. Aljoša to odmah primijeti i u srcu se njegovu pokrenu sažaljenje. A sad je i brat Ivan, upravo u zgodan čas, pridodao.

— Ja sam iskazao samo svoje mišljenje — reče on. — Svaka bi druga žena iznijela sve ovo namješteno, izmučeno, a vi — ne. Druga ne bi imala pravo, a vi imate pravo. Ja ne znam, kako da ovo motiviram, ali ja vidim, da ste sasvim iskreni i zato i imate pravo.

— Ali samo ovaj trenutak... A što je ovaj trenutak? Tek samo jučerašnja uvreda, — eto što znači ovaj trenutak, — reče odjedamput gospođa Hohlakova, ne mogavši da se svlada. Ona nije, očito, htjela da se miješa u razgovor, ali nije mogla da se suspregne, nego je iznenada izrekla vrlo točnu misao.

— Tako je, tako, — prekinu je Ivan s nekom nenadanom žestinom i očito ljut, što ga prekinuše, — tako je, ali za drugu bi taj trenutak bio jedino jučerašnji utisak i tek samo jedan trenutak, ali, s obzirom na karakter Katarine Ivanovne, taj će trenutak potrajati cio njen život. Što je za druge samo obećanje, to je za nju vjekovječna, teška, možda žalosna, ali neprekidna dužnost. I ona će se hraniti osjećajem izvršene dužnosti! Vaš će život, Katarino Ivanovna, prolaziti odsad u paćeničkom promatranju vlastitih osjećaja, vlastitog djela i jada, ali poslije će se te patnje ublažiti, i vaš će se život promenuti u slatko promatranje jednom zauvijek izvršene čvrste i ponosne zamisli, zaista na svoj način ponosne, u svakom slučaju očajničke, ali koju vi izvojevaste, i svijest o tome, donijet će vam naposljetku najpotpuniju zadovoljštinu i izmiriti vas sa svim ostalim...

On je ovo rekao neobično pakosno, očito namjerno, čak i želeći možda, da sakrije svoju namjeru, to jest, da govori ovo namjerno i podrugljivo.

— O, bože, kako je sve ovo krivo! — uskliknu gospođa Kohlakova.

— Alekseju Fjodoroviču, kažite vi svoje mišljenje. Neobično mi je potrebno da znam, što ćete vi reći! — uzviknu Katarina Ivanovna i odjedamput je obliše suze. Aljoša ustade s divana.

— Nije ništa, nije ništa! — produži ona u plaču, — to je zato, što sam rastrojena zbog prošle noći, ali uz takva dva prijatelja, kao što ste vi i vaš brat, osjećam, da sam još snažna... jer znam... da me vi nećete nikad ostaviti.

— Na nesreću, ja ću morati možda još sutra otputovati u Moskvu i ostaviti vas na duže vrijeme. I to se nažalost ne da promijeniti... — reče odjedamput Ivan Fjodorovič.

— Sutra u Moskvu! — i lice se Katarine Ivanovne iznenada iskrivi, — ali... ali, bože moj, kakva sreća! — povika ona u tren oka promijenjenim glasom i odjedamput zaustavi svoje suze, tako da im nije ni traga ostalo. Što bi okom trenuo, dogodila se u njoj neobična

promjena, koja je silno začudila Aljošu: mjesto jadne, uvrijeđene žene, koja je ovaj čas plakala u nekoj erupciji svojih osjećaja, pojavila se odjedamput žena, koja je potpuno vladala sobom, štoviše, zbog nečeg bila neobično zadovoljna, baš kao da se iznenada nečemu obradovala.

— O, ne smatram sretnim slučajem, što gubim vas, razumije se, da ne smatram, — popravi ona odjedamput uz ljubazan i uglađen smiješak, — takav prijatelj, kao što ste vi, ne može to ni pomisliti. Ja sam, naprotiv, i suviše nesretna, što vas gubim (ona neobično brzo priđe Ivanu Fjodoroviču, uhvati ga za obje ruke i stisne ih toplo; ali, evo, u čemu je sreća, što ćete sada moći lično izvijestiti u Moskvi tetku i Agašu o mom položaju, o mom sadašnjem užasu, dakako, potpuno otvoreno samo Agašu, a štedeći dragu tetku, onako kako najbolje umijete. Vi ne možete ni zamisliti, kako sam bila jučer i jutros nesretna, ne znajući, kako da im napišem to užasno pismo... jer to se u pismu ne da nikako i nipošto opisati... Sada ću ga lako napisati, jer vi ćete biti ondje lično prisutni i sve objasniti. O, kako mi je drago! Ali samo me to raduje, vjerujte mi. A vas mi, dakako, ne može nitko nadomjestiti. Idem odmah da napišem pismo — završi ona odjedamput i čak već zakorači, da pođe iz sobe.

— A Aljoša? A mišljenje Alekseja Fjodorovića, koje ste tako bezuvjetno htjeli da čujete? — povika gospođa Hohlakova. U njenim riječima zazvuča nešto zajedljivo i jetko.

— Ja nisam na to zaboravila, — zastade odjedamput Katarina Ivanovna, — i zašto ste tako neprijateljski raspoloženi prema meni u ovom času, Katarina Osipovna? — zapita ona gorko i vrlo prijekorno. Što sam rekla, kod toga i ostajem. Potrebno mi je njegovo mišljenje, i još više: treba mi njegova odluka! Kako on rekne, onako će i biti, — eto, koliko sam, naprotiv, željna da čujem vaše riječi, Alekseju Fjodoroviču. Ali što vam je?

— Nikad nisam mislio i nikako ne mogu da to zamislim! — uskliknu iznenada Aljoša tužno.

— Što, što?

— On odlazi u Moskvu, a vi povikaste, da se radujete — to ste vi namjerno uzviknuli! A poslije ste odmah izjavili, da se ne veselite tome, već da naprotiv žalite, što... gubite prijatelja... ali i to ste namjerno odigrali... odigrali kao u kazalištu u komediji!

— U kazalištu? Kako? Što to znači? — uskliknu Katarina Ivanovna duboko začuđena, planuvši i spustivši obrve.

— Ma koliko vi tvrdili, da žalite za njim kao prijateljem, ipak mu tvrdite u oči, da ste sretni, što odlazi — reče Aljoša, čisto se gušeći. On je stajao kraj stola i nije sjedao.

— Ja ne razumijem, o čemu vi to govorite...

— Ja i sam ne znam... Kao da me je odjedamput nešto prosvijetlilo... Ja znam, da se ne izražavam dobro, ali ću ja ipak sve kazati, — produži Aljoša istim uzdrhtalim i isprekidanim glasom: — moje prosvjetljenje sastoji se u tome, da vi mog brata Dmitrija, možda, nikako ne ljubite... od samog početka... A i brat Dmitrij, možda, ne ljubi također vas uopće... od samog početka... nego vas samo poštuje. Ja zbilja ne znam, kako sve ovo smijem sada da kažem, ali nekome moram istinu reći... jer ovdje neće nitko istine da kaže.

— Kakvu istinu? — povika Katarina Ivanovna i nešto histerično zazvuča u njenu glasu.

— A eto kakvu, — prošapta Aljoša brzopleto — zovnite odmah Dmitrija, — ja ću ga naći — i neka on dođe ovamo, uzme vas za ruku, zatim neka uzme za ruku brata Ivana i spoji vaše ruke. Jer vi mučite Ivana samo zato, što ga ljubite... a mučite ga zato, jer Dmitrija ljubite u erupciji... jer ga ne ljubite istinski... i jer ste tako uobrazili sebi... Aljoša zape i zašutje.

— Vi... vi... vi ste mala bena[62], eto što ste! — odbrusi odjedamput Katarina Ivanovna poblijedjela lica i usana iskrivljenih od bijesa. Ivan se Fjodorovič iznenada nasmija i usta. Šešir mu je bio u rukama.

— Ti si se prevario, Aljoša — progovori on s takvim izrazom u licu, kakav nije Aljoša još nikad vidio u njega, s izrazom neke mladićske iskrenosti i snažne neodoljive otvorenosti. — Katarina me Ivanovna nije nikad ljubila. Ona je cijelo vrijeme znala, da je ja ljubim, mada joj nisam nikad ni riječi spominjao o svojoj ljubavi — ona je to znala, ali me nije ljubila. A također ni prijatelj joj nisam nikad bio, ni jedan dan: oholoj ženi nije bilo potrebno moje prijateljstvo. Držala me je kod sebe, da mi se neprestano sveti. Ona se osvećivala meni i na meni za sve uvrede, koje je neprekidno za

sve to vrijeme podnosila od Dmitrija, uvrede, koje su počele od prvog njihova susreta. Jer je prvi njihov susret ostao u srcu njenu kao uvreda. Eto, kakvo je njeno srce! Sve to vrijeme nisam ništa radio, nego slušao o njenoj ljubavi prema njemu. Sad odlazim, ali, znajte, Katarino Ivanovna, da vi zaista ljubite jedino njega, i što vas više vrijeđa, to sve jače i jače. Eto, otud i vaša erupcija. Vi ga ljubite baš onakva, kakav je, vi ga ljubite, što vas vrijeđa. Kad bi se on popravio, vi biste ga odmah odbacili i prestali sasvim ljubiti. Ali vam je on potreban, da možete neprekidno promatrati svoju junačku vjernost, a njega prekoravati zbog nevjere. I sve zato, jer ste oholi. O, u tome ima mnogo potištenosti i poniženja, a sve zbog oholosti. Ja sam i odviše mlad i odviše sam vas jako ljubio. Ja znam, da vam ne bih smio ovo govoriti, da bi bilo od mene mnogo dostojanstvenije da prosto odem od vas; a i za vas ne bi bilo toliko uvredljivo. Ali ja odlazim daleko i neću se nikad vratiti. Odlazim zauvijek. Neću da sjedim uz erupcije. Uostalom, ja ne umijem više da govorim, sve sam rekao... Zbogom, Katarino Ivanovna, vi se ne možete na mene ljutiti, jer sam ja stoput jače od vas kažnjen: kažnjen sam već tako, što vas neću nikad vidjeti. Zbogom. Ne treba mi vaša ruka. Vi ste me suviše svjesno mučili, da bih vam mogao u ovom trenutku oprostiti. Poslije ću oprostiti, a sada mi ne treba vaše ruke:

Den Dank, Dame, begehr ich nicht![63]

— nadoveza on iskrivljena osmjeha, dokazavši, uostalom potpuno nenadano, da i on može čitati Schillera tako, da ga zna napamet, u što Aljoša prije ne bi vjerovao. On izađe iz sobe, a da se nije ni oprostio s domaćicom, gospođom Hohlakovom. Aljoša pljesnu rukama.

— Ivane, — viknu on za njim kao izvan sebe, — vrati se, Ivane! Ne, ne, on se neće sad nizašto vratiti, — uskliknu on opet u bolnoj spoznaji, — a tome sam ja kriv, ja sam započeo! Ivan je govorio pakosno, ružno. Nepravedno i pakosno... On mora opet doći ovamo, mora se vratiti, mora se vratiti — podvikivaše Aljoša kao sulud.

Katarina Ivanovna ode naglo u drugu sobu.

— Vi niste ništa uradili, vi ste divno postupali, kao anđeo — brzo i oduševljeno šaptaše gospođa Hohlakova rastuženom Aljoši. — Ja ću sve poduzeti, da Ivan Fjodorovič ne otputuje.

Radost je sjala na njenu licu na veliki jad Aljošin, ali se Katarina Ivanovna brzo vrati, držeći u rukama dvije stotinjarke.

— Imam da vas nešto veliko zamolim, Alekseju Fjodoroviču — otpoče ona, obraćajući se Aljoši prividno mirnim i jednoličnim glasom, baš kao da se maločas nije ništa dogodilo. — Prije sedmicu dana, jest, čini mi se, prije sedmicu dana — učinio je Dmitrij Fjodorovič jedan nagao, nepravedan i vrlo ružan istup. Ovdje postoji jedno ozloglašeno mjesto, jedna krčma. Tu se on sreo s jednim oficirom u ostavci, s onim štapskapetanom, kojeg je vaš tatica upotrebljavao za neke svoje poslove. Dmitrij Fjodorovič rasrdio se zbog nečeg na tog štapskapetana, ščepao ga za bradu i pred svima izveo u tako sramotnom stanju na ulicu i dugo ga još vodao po ulici. Kažu, da je dječačić, sin tog štapskapetana, đak ovdašnje škole, i još dijete, kad je to vidio, stao naokolo trčati i na glas plakati i moliti za oca, obraćajući se svima, neka uzmu u obranu njegova oca, ali su se svi samo smijali. Oprostite, Alekseju Fjodoroviču, ja ne mogu spomenuti bez negodovanja taj sraman njegov postupak... jedan od takvih postupaka, na koji se može odlučiti jedino Dmitrij Fjodorovič u ljutini svojoj... i u svojoj strasti! Ja vam to ne mogu ni ispričati, nisam kadra. Zaplićem se! Ja sam se raspitala za tog uvrijeđenog i saznala, da je on vrlo siromašan čovjek. Zove se Snjegirev. On je nešto skrivio u službi, njega izbaciše, ne znam reći zašto, i sada je pao u krajnju bijedu sa svojom porodicom, bolesnom djecom i ženom, koja je, čini se, luda. On je već davno ovdje u gradu, bavi se koječim, bio je negdje pisar, i odjedamput mu ustegoše plaću! Ja sam bacila oko na vas... to jest mislila sam — ne znam, sve se bunim — vidite, htjela sam da vas zamolim, Alekseju Fjodoroviču, predobri moj Alekseju Fjodoroviču, da odete njemu, da nađete načina, kako ćete ih posjetiti, to jest tog štapskapetana, — o, bože, kako sam zbunjena, — i da mu delikatno, oprezno — onako, kako vi to samo jedini znate (Aljoša iznenada pocrveni) — dadete ovu pripomoć, evo ovih dvjesta rubalja... On će sigurno primiti... to jest, nagovorite ga neka primi... Ili kako drugačije? Vidite li, ovo nije plaća, da se on primiri, da ne tuži (jer on je, čini mi se, htio da tuži), već

naprosto izraz suučešća, želja da mu se pomogne, i to moja želja, zaručnice Dmitrija Fjodorovića, a ne njegova... Jednom riječi, vi ćete već umjeti... Ja bih sama pošla, ali vi ćete znati mnogo bolje od mene. On stanuje u Jezerskoj ulici, u kući mještanke Kalmikove... Boga radi, Alekseju Fjodoroviču, učinite mi to, a sad... sad sam se malo... umorila. Do viđenja.

Ona se odjedamput tako naglo okrenu i nesta za zastorom, da Aljoša nije dospio ni riječi reći — a htio je da kaže. Htio je da zamoli za oproštenje, da optuži sebe, — no, da kaže ma što, jer mu je srce bilo prepuno, i bez toga nije nikako htio izići iz sobe. Ali ga gospođa Hohlakova uze za ruku i izvede. U predsoblju ga zaustavi kao i ono malo prije.

— Ohola je, bori se sa sobom, ali je dobra, prekrasna, velikodušna! — polušaptom uskliknu gospođa Hohlakova. — O, kako je ljubim, osobito ponekad, i kako se sad opet svemu, svemu radujem! Mili Alekseju Fjodoroviču, vi niste to znali: znajte dakle, da svi mi, svi — ja, obje tetke njene — svi, čak i Lise, već evo cio mjesec samo to želimo i molimo se bogu, da se ona raziđe s vašim ljubimcem Dmitrijem Fjodorovičem, koji neće ni da zna za nju, niti je imalo ljubi, te da se uda za Ivana Fjodorovića, obrazovana i prekrasna mladića, koji je ljubi više nego sve na svijetu. Mi smo ovdje cijelu zavjeru skovali, i ja možda jedino zbog toga i ne odlazim...

— Ali ona je plakala, opet je uvrijeđena! — povika Aljoša.

— Ne vjerujte ženskim suzama, Alekseju Fjodoroviču — ja sam u tom slučaju protiv žena, a uz muškarce.

— Mama, vi njega kvarite i upropašćujete — začu se iznenada tanak glasić Lise kroz vrata.

— Ne, ja sam svemu uzrok, ja sam užasno skrivio! — ponavljaše neutješni Aljoša, stideći se užasno zbog svog ispada i čak od stida skrivajući lice.

— Naprotiv, vi ste se ponijeli kao anđeo, anđeo, i ja sam spremna da to tisuću puta ponovim.

— Mama, zašto se on ponio kao anđeo? — začu se opet glas Lise.

— Meni se, kada sam sve promotrio, odjedamput zbog nečeg pričinilo, — produži Aljoša, kao da nije čuo Lise, — da ona ljubi

Ivana, te sam i kazao tu glupost... i što će sad biti!

— S kim, s kim? — viknu Lise. — Mama, vi sigurno hoćete da me ubijete. Ja vas pitam — a vi mi ne odgovarate.

U taj tren utrča sobarica.

— Katarini je Ivanovnoj zlo... Plače... histerija, praćaka se.

— Što je — povika Lise već uznemirena glasa. — Mama, mene će spopasti histerija, a ne nju!

— Lise, zaboga, ne viči, ne ubijaj me. Ti si još u tim godinama, kada ne smiješ sve znati, što odrasli znaju. Ja ću se požuriti natrag i sve ispričati, što ti se može reći. O, bože moj! Trčim, trčim... Histerija — to je dobar znak, Alekseju Fjodoroviču, to je izvrsno, što je dobila napad. To baš i treba. Ja sam u tom slučaju uvijek protiv žena, protiv svih tih histerija i ženskih suza. Julijo, trči i kaži, da već letim. A što je Ivan Fjodorovič tako izašao, sama je kriva. Ali on neće otići. Lise, zaboga, ne viči! Ah, to ne vičeš ti, nego vičem ja, oprosti svojoj mamici, ali ja sam ushićena, ushićena! A jeste li primijetili, Alekseju Fjodoroviču, kako je kao mlad junačina izišao malo prije Ivan Fjodorovič, kazao je sve ono, pa izišao. Mislila sam, da je on nekakav učenjak, akademik, a kad tamo, on tako odjednom vatreno, iskreno i mladenački, neiskusno i mladenački, i sve tako prekrasno i divno, kao vi... I onaj je stih njemački rekao, upravo kao vi! Ali trčim, trčim. Alekseju Fjodoroviču, požurite se s onom porukom i vratite se što prije. Lise, treba li ti štogod? Zaboga, ne zaustavljaj Alekseja Fjodoroviča ni na minutu, on će se odmah vratiti.

Gospođa Hohlakova, najzad, otrča. Aljoša je htio, prije nego što pođe, da otvori vrata Lisine sobe.

— Nipošto! — viknu Lise, — sad već nipošto! Govorite ovako kroz vrata. Zašto ste vi među anđele dospjeli? Samo to jedno hoću da znam.

— Zbog užasne gluposti, Lise! Zbogom!

— Ne smijete tako otići! — povika Lise.

— Lise, mene tišti ozbiljan jad! Odmah ću se vratiti, ali me muči velik, velik jad!

I on istrča iz sobe.

VI

LOM U IZBI

A zaista ga je tištio ozbiljan jad, takav jad, kakav je dosele rijetko kad osjetio. On je istrčao i »učinio glupost« — i još u čemu — u ljubavnim osjećajima! »A što se ja razumijem u to, što ja tu mogu objasniti?« ponavljao je stoti put u sebi, crveneći se, — »oh, sramota nije ništa, sramota je tek zaslužena kazna, ali nevolja je u tome, što ću ja biti sad nesumnjivo uzrokom novih nesreća... A starac me slao da mirim i sjedinjujem. Tako li se zar sjedinjuje?« Sada se opet iznenada sjetio, kako je »sjedinio ruke« i opet se strašno zastidio. »Premda sam sve to iskreno učinio, ali odsada moram biti pametniji«, odluči on odjedamput, ali se nije čak ni nasmijao svojoj odluci.

Poruka Katarine Ivanovne vodila ga je u Jezersku ulicu, a brat Dmitrij stanovao je baš tu usput, u jednoj uličici nedaleko Jezerske ulice. Aljoša odluči da svakako svrne njemu prije nego što ode štapskapetanu, iako je predosjećao, da ga neće zateći kod kuće. On je naslućivao, da će se on sada nekako i namjerno kriti pred njim — ali ga je pošto poto morao naći. Vrijeme je odmicalo. Misao o starcu na umoru nije ga napuštala ni na minutu, ni na sekundu, sve od onog trenutka, kako je otišao iz manastira.

U poruci Katarine Ivanovne iskrsla je jedna okolnost, koja je i njega jako zainteresirala: kada je Katarina Ivanovna spomenula malog dječaka, đaka, sina tog štapskapetana, koji je trčao oko oca i glasno plakao, — Aljoši je već i onda odmah sinula misao, da je taj dječak sigurno onaj đak, koji ga je ujeo za prst, kad ga Aljoša pitao, što mu je na žao učinio. Sada je Aljoša bio već potpuno uvjeren u to, ne znajući još ni sam zašto. I tako zanesen uzgrednim mislima, posta rasijan, te odluči, da »ne misli« »o nesreći«, što ju je malo prije prouzročio i da ne muči sebe kajanjem, već da izvrši poruku, a onda što bude, to će biti. Ta ga je misao konačno ohrabrila. Kada je zavio u pokrajnu ulicu, koja vodi bratu, osjeti glad, te izvadi žemičku, što ju je uzeo kod oca i putem pojede. To ga ojača.

Dmitrij nije bio kod kuće. Kućegazda — stari stolar, njegov sin i njegova žena — čak su sumnjivo pogledali Aljošu. »Već je treći dan, kako nije konačio, možda je nekud otputovao«, odgovorio je starac na Aljošino navaljivanje. Aljoša je uvidio, da odgovara po dobivenoj

uputi. Na njegovo pitanje: »Da nije kod Grušenjke, i da se opet ne krije kod Fome« (Aljoša se namjerno poslužio ovolikom otvorenošću), svi su ga ukućani gotovo prestravljeno pogledali. »Vole ga, sigurno, drže mu stranu«, pomisli Aljoša, »to je dobro«.

Naposljetku je našao u Jezerskoj ulici kuću mještanke Kalmikove, staru kućicu, naherenu, sa svega tri prozora s ulice, prljava dvorišta, posred koga je stajala osamljena krava. U trijem se ulazilo iz dvorišta — lijevo od trijema stanovala je gazdarica sa svojom starom kćerkom i, čini se, obje bijahu gluhe. Na njegovo pitanje o štapskapetanu, koje je morao nekoliko puta ponoviti, jedna od njih, razumjevši najzad, da se pita za stanare, upre prstom na suprotnu stranu trijema, pokazujući vrata prave izbe. Stan štapskapetana bio je međutim zaista samo obična izba. Aljoša već htjede prihvatiti željeznu kvaku, da otvori vrata, kad ga, iznenadi neobična tišina na vratima. On je međutim znao, po kazivanju Katarine Ivanovne, da umirovljeni štapskapetan ima porodicu: »Ili svi spavaju ili su možda čuli, da sam došao, te čekaju, dok otvorim; bit će najbolje, da najprije zakucam«, — i on zakuca. Začu se odgovor, ali ne odmah, već možda tek poslije desetak sekundi.

— Tko je? — viknu netko gromkim i namješteno ljutim glasom.

Aljoša otvori tada vrata i prekorači prag. On se našao u izbi, iako dosta prostranoj, ali strašno pretrpanoj i ljudima i svakojakim pokućstvom. Lijevo se nalazila velika ruska peć. Od peći pa do lijevog prozora, a preko cijele sobe, bilo je zapeto uže, na kome su visjele razne tralje. Do jednog i drugog zida, desno i lijevo, bio je po jedan krevet, prekriven pletenim pokrivačem. Na jednom od njih, na lijevom, uzdizao se peto uže, na kome su visjele razne tralje. Do jednog i drugog A na drugom krevetu, desno, vidio se tek jedan vrlo mali jastučić. Dalje, u prednjem kutu, desno, bio je malen prostor, pregrađen zavjesom ili ponjavom, također prebačenom preko užeta, zapetog u kutu. I iza te zastirke opažala se još jedna postelja napravljena od klupe i primaknute stolice. Prost, drven, četverouglast seljački stol bio je pomaknut iz najbližeg kuta prema srednjem prozorčiću. Sva tri prozora, svaki s četiri mala, zelena, pljesniva okna, bila su jako mutna i čvrsto zatvorena, tako da je u sobi bilo zagušljivo i prilično mračno. Na stolu je stajao tiganj s ostacima jaja, isprženih na oko, nedojeden komad kruha, a osim toga nalazila se i

poluokanica sa slabim ostacima zemaljskih radosti još samo na dnu. Pored lijevog kreveta sjedila je na stolici žena, nalik na damu, u cicanoj haljini. Ona je bila u licu vrlo mršava, žuta; neobično upali obrazi govorili su na prvi pogled, da je bolesna. Ali najviše je iznenadio Aljošu pogled bijedne dame — pogled neobično radoznao, a u isto vrijeme užasno ohol. I sve dotle, dok nije dama sama progovorila, i cijelo vrijeme dok se Aljoša razgovarao s domaćinom, ona je isto tako oholo i ispitujući prenosila svoje krupne oči s jednog govornika na drugog. Uz tu damu, kraj lijevog prozorčića, stajala je mlada djevojčica prilično ružna lica, rijetke riđe kose, siromašno, iako vrlo čisto odjevene. Ona je s gnušanjem premjerila Aljošu, kada je ušao. Desno, također do kreveta, sjedilo je još jedno žensko stvorenje. To je bilo vrlo jadno stvorenje, također mlada djevojka, dvadesetih godina, ali gurava i hroma, usahlih nogu, kako poslije rekoše Aljoši. Štake njene bile su uz nju, u uglu, između kreveta i zida. Napadno prekrasne i dobre oči jadne djevojke pogledale su Aljošu nekakvom mirnom smjernošću. Za stolom, kupeći ostatke jaja, sjedio je gospodin od četrdeset i pet godina, onizak, omršav, slaba tjelesna sastava, riđ, riđe, rijetke bradice, jako nalik na raščijan ispirač (to uspoređenje, a osobito riječ »ispirač« iskrsnula je zbog nečeg na prvi pogled u umu Aljošinu, čega se poslije sjetio). Jamačno je baš taj gospodin viknuo kroz vrata: »Tko je?«, jer drugog muškarca nije bilo u sobi. Ali kad je Aljoša ušao, on je gotovo skočio s klupe, na kojoj je sjedio i pritrčao Aljoši, brišući se žurno poderanim ubrusom.

— Kaluđer, koji prosi za manastir, pogodio je kome će ući! — progovori međutim glasno djevojka, što je stajala u lijevom kutu.

Ali gospodin, koji je pritrčao Aljoši, okrenu joj se u tren oka na petama, te joj odgovori uznemirenim glasom, koji se nekako otkidao.

— Ne, Varvara Nikolajevna, ne radi se o tome, niste pogodili! Dozvolite, da vas zapitam, — okrenu se on opet naglo Aljoši, — što vas je nagnalo, da posjetite... ovaj pakao?

Aljoša pažljivo gledaše u njega, on je prvi put vidio ovog čovjeka. U njemu je bilo nešto uglato, okretno i razdražljivo. Premda je, očito, ovaj čas pio, nije bio pijan. Lice je njegovo izražavalo neku krajnu drzovitost i, u isto vrijeme, — što je bilo čudnovato, — očito kukavičluk. On je sličio čovjeku, koji je bio dugo vremena podložan i

koji se mnogo napatio, ali koji bi iznenada skočio i htio pokazati, tko je. Ili još bolje, čovjeku koji bi jako volio da vas lupi, ali se strašno boji, da ćete vi njega udariti. U njegovu govoru i intonaciji njegova prilično oštra glasa osjećao se luđački humor, čas zao, čas plašljiv, koji nije bio u stanju da održi ton, te se prekidao. Pitanje o »paklu« stavio je sav uzdrhtao, izbuljenih očiju i priskočio Aljoši tako blizu, da je ovaj mehanički ustuknuo za jedan korak. Gospodin je imao na sebi taman, vrlo loš ogrtač od nankinga, iskrpljen i zamrljan. Hlače je imao nekako neobično jasne boje, kakve već nitko odavno ne nosi, od nekakve prugaste, jako tanke materije, dolje zgužvane, zbog čega su mu se dizale gore, baš kao da ih je prerastao kao kakav dječačić.

— Ja sam... Aleksej Karamazov... — odvrati Aljoša.

— Izvrsno umijem da razumijem — odsiječe odmah gospodin, dajući time na znanje, da on i bez toga znade, tko je on. — A ja sam opet štapskapetan Snjegirev, ali bi ipak bilo poželjno saznati, što vas je upravo natjeralo...

— Samo sam tako svrnuo. Imao bih vam reći jednu riječ... Ako samo dozvolite...

— U tom slučaju evo stolac, izvolite zauzeti mjesto. — Tako su u starinskim komedijama govorili: »Izvolite zauzeti mjesto«... i štapskapetan ščepa brzim pokretom prazan stolac (prosti, seljački, drven i bez ikakve presvlake) i namjesti ga gotovo u sredinu sobe; zatim dočepa drugi isti takav stolac za sebe, sjedne nasuprot Aljoši i opet isto onako blizu, tako da su im se koljena gotovo dodirivala.

— Nikolaj Iljič Snjegirev, bivši ruski pješadijski štapskapetan, iako posramljen zbog svojih poroka, ali još uvijek štapskapetan. Prije bi trebalo reći: štapskapetan Slovojersov[64], a ne Snjegirev, jer sam tek u drugoj polovini svog života počeo izgovarati slovo jers. Slovo »jers« dodaje se iz poniznosti.

— Sasvim tako, — osmjehnu se Aljoša, — samo da li se dodaje nehotice ili namjerno?

— Vidi bog, nehotice. Nikako ga nisam mogao izgovoriti, cijelog života nisam izgovarao slovo jers, odjedamput sam pao i digao se sa slovom jers. To je učinila viša sila. Vidim, da se interesirate za suvremena pitanja. Čime sam međutim mogao pobuditi takvu

radoznalost, jer živim u prilikama, sasvim nezgodnim za gostoprimstvo...

— Došao sam... zbog one stvari...

— Zbog one stvari? — nestrpljivo ga prekinu štapskapetan.

— Povodom onog vašeg susreta s mojim bratom Dmitrijem Fjodorovičem — odgovori Aljoša smeteno.

— A kakva to susreta? Zar baš onog? Dakle zbog ispirača, kupaoničkog ispirača? — i on se odjedamput tako nagnu, da je zaista grunuo Aljošu koljenima.

Usne se njegove nekako osobito stisnuše kao konac.

— Kakva ispirača? — promrmlja Aljoša.

— On je došao, oče, da se na me potuži! — viknu iza zavjese u kutu Aljoši već poznat glas onog današnjeg dječaka. — ja sam ga ujeo za prst. Zavjesa se razmaknu, i Aljoša opazi u kutu pod ikonom, na postelji, namještenoj na klupi i stolici, svog današnjeg neprijatelja. Dječak je ležao pokriven svojim ogrtačem i još nekim starim vatiranim jorganom. Očito, bio je bolestan i, sudeći po usplamtjelim očima, bijaše u groznici. On je sad bez straha, a ne kao danas, gledao u Aljošu: »Kod kuće me zaista, nećeš zgrabiti«.

— A za kakav je to prst ujeo? — poskoči sa stolice štapskapetan. — To je on vas za prst ujeo?

— Jest, mene. Maločas se s dječacima kamenjem nabacivao; šestorica se bacaju na nj, a on sam. Pošao sam mu, a on se i na mene kamenom bacio, a zatim me je drugim pogodio u glavu. Ja sam ga zapitao: što sam mu skrivio? A on odjedamput nasrnu na me i strašno me ujede za prst, ni sam ne znam zašto?

— Sad ću ga išibati! Ovaj ću ga čas izbiti! — skoči napokon štapskapetan sa stolice.

— Ali ja se uopće ne žalim, ja samo pripovijedam... Ja nikako ne želim, da ga išibate! A on je sada, čini se, i bolestan...

— A vi ste mislili, da ću ga išibati? Da ću Iljušku odmah zgrabiti i pred vama istući, da vam pružim potpunu zadovoljštinu? Želite li to odmah? — progovori štapskapetan i okrenu se naglo Aljoši takvom kretnjom, kao da hoće da poleti na njega. — Žao mi je, gospodine, zbog vašeg prsta, ali ne želite li, da ja, prije nego što izbijem Iljušečku, sad odmah, pred vašim očima, evo ovim nožem odsiječem sam sebi četiri svoja prsta i vama pružim opravdanu zadovoljštinu?

Držim, da će četiri prsta biti dovoljno da ugase žeđ za osvetom, ili želite i peti?

On odjedamput zastade, gotovo se gušeći. Svaka se crtica na njegovu licu micala i drhtala, i on je gledao Aljošu s neobičnim izazivanjem. Bio je kao izvan sebe.

— Meni je, čini mi se, sada sve jasno — odgovori Aljoša tiho i tužno, ne dižući se s mjesta. — Dakle vaš je dječak — dobar dječak, ljubi oca, a nasrnuo je na mene, kao na brata vašeg uvreditelja... Sada mi je to jasno — ponovi on zamišljeno. — Ali se moj brat, Dmitrij Fjodorovič, kaje zbog svog postupka, to mi je poznato, i bude li mu moguće da dođe vama, ili još bolje, da se sastane s vama u onoj istoj krčmi, on će vas pred svima zamoliti za oproštenje... ako to zaželite.

— To jest, isteglio mi bradu i moli za oproštenje... Sve je dakle obavio i zadovoljio, tako, zar ne?

— O, nije tako, naprotiv, učinit će sve, što budete željeli i kako budete željeli.

— Dakle, kada bih zamolio njegovu svjetlost, da klekne preda me u onoj istoj krčmi — »Prijestolnica«, tako se zove, — ili na trgu, on bi dakle klekao?

— Jest, on bi klekao.

— Probodoste me. Natjerali ste mi suze i proboli me. I suviše sam sklon čuvstvenosti. Dozvolite, da vam se valjano predstavim: moja porodica, moje dvije kćeri, moj sin — moj rod. Ako umrem, tko će ih zavoljeti? A dok sam živ, tko će voljeti mene, gadnog, osim njih? Veliko to djelo namijenio je gospod svakom čovjeku moje vrste. Jer potrebno je, da i čovjeka moje vrste tkogod zavoli...

— Ah, to je potpuna istina! — uskliknu Aljoša.

— Ta prestanite, najzad, pretvarati se, dođe bilo kakva budala, a vi se odmah sramotite! — uzviknu nenadano djevojka do prozora, obraćajući se ocu s gađenjem i prezirom.

— Strpite se malo, Varvara Nikolajevna, dozvolite da držim pravac — doviknu joj otac zapovjednički, ali ju je ipak pogledao kao da potpuno odobrava. — Takva smo već karaktera — reče on i okrene se opet Aljoši.

I ništa u cijeloj prirodi

Ne htjede on da blagoslovi[65].

To jest, trebalo bi reći u ženskom rodu: ne htjede ona da blagoslovi. A sada dopustite, da vas predstavim i svojoj supruzi: ovo je ovdje Arina Petrovna, dama bez nogu, stara četrdeset i tri godine, noge joj služe, ali slabo. Prosta je roda. Arina Petrovna, ispravite vaše crte: ovo je ovdje Aleksej Fjodorovič Karamazov. Ustanite, Alekseju Fjodoroviču, — i on ga uhvati za ruku i podiže s tolikom snagom, kakva se nije mogla od njega očekivati: — vas predstavljam dami, treba, dakle, da ustanete. Nije ovo onaj Karamazov, mamice, koji je... hm! i tako dalje, već njegov brat, koji se blista od smjernih vrlina. Dozvolite, Arino Petrovna, dozvolite mamice, dozvolite, da prethodno poljubim vašu ruku.

I on s poštovanjem, i čak nježno, poljubi ruku svoje supruge. Djevojka kraj prozora okrenu im s negodovanjem leđa, oholo sumnjičavo lice njegove supruge dobi odjedamput neobično prijazan izraz.

— Dobro došli, sjedite, gospodine Černomazove — progovori ona.

— Karamazov, majko, Karamazov (mi smo prosta roda) — prišapnu on ponovo.

— No, Karamazov, ili kako mu drago, a ja uvijek Černomazov... Sjedite, i zašto vas je digao? On kaže, dama bez nogu, ali ja noge imam, samo su otečene kao vjedra, a ja se sva osušila. Kako sam prije bila debela, a sada kao da sam iglu progutala...

— Mi smo prosta roda, prosta roda — dobaci kapetan još jedamput.

— Tata, ah, tata! — odjednom progovori gurava djevojka, koja je dosada šutjela na svom stolcu, te brzo pokri oči rupcem.

— Lakrdijaš! — lupi djevojka do prozora.

— Gledajte, kakve su kod nas novosti, — i mamica raširi ruke, te pokaže na kćeri, — idu baš kao oblaci; prođu li oblaci, opet stara svirka. Prije, dok smo još kod vojske bili, dolazilo nam je mnogo takvih gostiju. Ja neću to, baćuška, da usporedim s ovim stanjem. Tko nekog ljubi, neka ovaj i njega ljubi. Došla đakonovica i veli: Aleksandar Aleksandrovič je čovjek prekrasne duše, a Nastasja,

kaže, Petrovna, to je odrod pakleni. No, rekoh na to, kako tko koga obožava, ali ti si mala hrpica, pa ipak smrdiš. — A tebe bi, kaže, trebalo držati u pokornosti. — Ah, ti, crna sabljo, kažem joj, koga si ti došla da učiš? — Ja, kaže ona, ispuštam čisti zrak, a ti nečisti. — A pitaj, odgovorih joj, svu gospodu oficire, da li je u meni čisti zrak ili kakav drugi? I tako mi to od onog vremena na duši leži, da sam, neki dan, kad sam evo ovdje sjedila, kao sad, i vidjela, da je ušao onaj isti general, što je ovamo dolazio o Uskrsu: što mislite, rekoh mu, vaše prevashodstvo, smije li plemenita dama slobodan zrak puštati? — Jest, odgovori on, i kod vas bi trebalo otvoriti prozorčić ili vrata, jer se meni čini, da kod vas nije zrak svjež? No, i svi tako! A što im smeta moj zrak? Od mrtvaca još jače zaudara. Ja, kažem, ne kvarim vaš zrak, ali ću naručiti sebi cipele i otići. Baćuška, golupčići, ne prekoravajte rođenu mater! Nikolaju Iljiču, baćuška, zar ti nisam ugađala, a meni je jedino ostalo to, što Iljušečka dođe iz škole i ljubi me. Jučer je donio jabuku. Oprostite, baćuška, oprostite, golupčići, materi rođenoj, oprostite meni samohranoj! I zbog čega vam je moj zrak postao odvratan?

I nesretnica udari odjedamput u plač i suze joj u mlazovima poteku. Štapskapetan joj strelimice priskoči.

— Majčice, majčice, golubice, dosta je, dosta! Nisi ti samohrana. Svi te ljube, svi te obožavaju! — I on joj stade ljubiti obje ruke i nježno gladiti lice svojim dlanovima; zatim dohvati ubrus i otre joj s, lica suze. Aljoši se čak učinilo, da su se i njemu zasjale suze. — No, jeste li vidjeli? Jeste li čuli? — okrenu mu se on odjedamput nekako ljutito, pokazujući rukom na jadnu ludu.

— Vidim i čujem — promrsi Aljoša.

— Tata, tata! Kako možeš s njim... Ostavi ga, tata, neka odlazi! — ciknu odjedamput dječačić, koji se bio pridigao na svom krevetiću i gledao oca usplamtjelim pogledom.

— Ta nećete već jedamput prestati lakrdijati i vaše ludo pretvaranje pokazivati, što ipak nikad ničemu ne vodi! — dreknu iz kuta Varvara Ivanovna, koja se bila već sasvim razbjesnila, te je čak i nogom o pod lupila.

— Ovaj put ste izvoljeli doći sasvim opravdano izvan sebe, Varvaro Nikolajevna, i ja ću vas brzo zadovoljiti. No, Alekseju Fjodoroviču, metnite svoju kapu, a ja ću uzeti ovaj kačket, — pa

hajdemo. Moram vam reći jednu ozbiljnu riječcu, ali samo izvan ovih zidova. Eno ona djevojka, što sjedi, — to je moja kćerka, — ona vam je utjelovljeni anđeo božji... koji je sletio smrtnim ljudima... samo ako možete to pojmiti...

— Sav se trese, kao da je dobio grč — produži Varvara Nikolajevna negodujući.

— A ova, evo, što sad zbog mene udara nogom i što me je malo prije nazvala lakrdijašem, — to je također utjelovljeni anđeo božji, i ima potpuno pravo da me tako naziva. Hajdemo, Alekseju Fjodoroviču, treba da svršimo...

I on zgrabi Aljošu za ruku i izvede ga ravno na ulicu.

VII

NA ČISTU ZRAKU

— Ovdje je čist zrak, a u mojim odajama zbilja nije zrak svjež; čak u svakom smislu. Pođimo, gospodine, korakom. Vrlo bih vas htio zainteresirati.

— I ja imam s vama jedan osobit posao... — primijeti Aljoša, — samo ne znam, kako bih počeo.

— Kako da se ne dovijem, da imate sa mnom posla? Bez posla ne biste meni nikad ni zavirili. Ili ste zbilja došli, da se samo na malog potužite? To je nevjerojatno. Što se pak dječaka tiče, nisam vam mogao ondje sve razjasniti, nego ću vam sada ovdje opisati cio prizor. Vidite li, ispirač moj bio je gušći još prije sedmicu dana, — govorim o svojoj bradici, jer bradicu su moju prozvali ispiračem, a osobito đaci. Dakle, vuče me onda vaš bratac, Dmitrij Fjodorovič, za moju bradicu, ni kriva, ni dužna, nadigao viku, ja se slučajno ondje desio, i izvukao me iz krčme na trg, a baš u tom trenutku prolaze đaci iz škole, a s njima Iljuša. Čim me je ugledao u takvu položaju, — potrčao je meni: »Tata, viče, tata!« Hvata se za mene, grli me rukama, otima me, viče mome napadaču: »Pustite ga, pustite, to je moj tata, oprostite mu« — tako viče: »oprostite mu«, i zagrlio ga također, te ga poljubio u ruku, baš u ruku. Sjećam se, kakvo je u tom trenutku bilo njegovo lice, nisam to zaboravio i neću nikad zaboraviti.

— Kunem vam se, — uskliknu Aljoša, — da će vam brat moj na najiskreniji i najpotpuniji način izjaviti svoje kajanje, pa makar i klečeći na istom trgu... Ja ću ga nagnati, jer mi inače nije brat!

— Aha, dakle se to nalazi još u projektu. Ne potječe izravno od njega, nego jedino iz plemenitosti vašeg vatrenog srca. To ste trebali reći. Ne, u takvu slučaju dozvolite i meni, da govorim o najvišoj viteškoj i oficirskoj plemenitosti vašeg brace, jer ju je onda pokazao. Kada je prestao da me vuče za ispirač i pustio, reče mi: »Ti si, kažu, oficir, a i ja sam oficir, i ako možeš naći sekundanta, čestitog čovjeka, pošalji ga, dat ću ti zadovoljštinu, iako si gad!« Eto, što je rekao. Zaista viteški duh! Ja i Iljuša odosmo, ali porodična rodoslovna slika zauvijek se usjekla u Iljušinu dušu i pamet. Ne, gdje bismo mi mogli ostati plemićima. I prosudite sami, čas prije ste izvoljeli sami biti u mojim odajama — i što ste vidjeli? Sjede tri žene, jedna hroma i luda, druga hroma i grbava, a treća zdravih nogu, ali i odviše pametna, studentkinja, opet bi u Petrograd, da ondje na obalama Neve traži prava ruske žene. O Iljuši i ne govorim, njemu je svega devet godina i sam je kao prst, jer umrem li ja — što će biti s cijelim ovim podzemljem, to vas tek jedino pitam? A kad je tako, i ja njega pozovem na dvoboj, a on mene odmah ubije, no, što onda? Što će s njima svima biti? A još gore, ako me ne ubije, već me samo ubogalji: raditi ne možeš, a usta ipak ostaju, tko će onda nahraniti moja usta, i tko će sve njih nahraniti? Valjda da Iljuša napusti školu i da odlazi svaki dan prositi milostinju? Eto, što znači za mene da ga izazovem na dvoboj, to je prosto glupost, i ništa više.

— On će vas moliti za oproštenje, nasred trga poklonit će vam se do nogu — povika Aljoša usplamtjela pogleda.

— Htio sam da ga tužim sudu, — produži štapskapetan, — ali rasklopite naš zakonik, pa recite, da li mogu dobiti od napadača punu zadovoljštinu za uvredu, lično meni nanesenu? A onda me još iznenada pozva Agrafena Aleksandrovna i dere se: »Ne smiješ ni pomisliti! Ako ga tužiš, onda će biti moja stvar, da sav svijet javno sazna, da te je tukao zbog toga lopovluka, i onda će još i tebe povući na sud«. A gospod jedini vidi, od koga je taj lopovluk potekao i po čijoj sam zapovijedi postupao kao ništarija, — zar nisam po njenom vlastitom nalogu i po nalogu Fjodora Pavloviča? »A osim toga«, nadovezala ona, »otjerat ću te zauvijek i nećeš više ništa kod mene

zaslužiti. Trgovcu ću mome također reći (ona njega, starca naime, tako naziva: trgovac moj), pa će te i on protjerati«. Eto, mislim ako me već i trgovac progna, kod koga ću onda služiti? To dvoje mi je još jedino preostalo, jer otac vaš, Fjodor Pavlovič, ne samo da nema u mene više povjerenja zbog nekog nuzgrednog razloga, nego je ugrabio neke moje priznanice, pa me još i sam hoće da preda sudu. Zbog svega toga sam se primirio, i vi ste vidjeli podzemlje. A sad dozvolite, da zapitam: da li vas je Iljuša nedavno jako ujeo za prst? U kući i pred njim nisam se usudio upuštati u potankosti.

— Da, vrlo jako, a bio je i jako razdražen. On se meni kao Karamazovu zbog vas osvetio, sada mi je to jasno. Ali da ste vidjeli, kako se s đacima drugovima kamenjem nabacivao? To je vrlo opasno, oni ga mogu ubiti, oni su još djeca, glupi, kamen leti i može glavu razbiti.

— Pa već je dobio svoje, iako ne u glavu, a ono u prsa, udario ga danas kamen poviše srca, pozna se modrica, došao je kući, plače, stenje, pa se i razbolio.

— A znate li, da on sam prvi napada na sve ostale, razbjesnio se zbog vas, i oni kazuju, da je neki dan jednog dječaka, Krasotkina, ubo nožićem u slabinu.

— Slušao sam i za to, to je opasno: Krasotkin je ovdašnji činovnik, i još može biti belaja...

— Ja bih vam savjetovao, — produži Aljoša vatreno, — da ga neko vrijeme i ne šaljete u školu, dok se ne stiša... i dok ga taj gnjev ne prođe.

— Gnjev! — prekinu štapskapetan, — baš gnjev. Maleno stvorenje, a veliki gnjev. Vi sve znate. Dozvolite mi, da vam to posebno objasnim. Radi se o tom, da su ga poslije onog događaja počeli svi đaci u školi dražiti ispiračem. Školska su djeca svijet bez srca: svatko je za sebe anđeo božji, a kad su skupa, osobito u školi, onda su jako nemilosrdni. Kada su ga, počeli dražiti, prenuo se u Iljuše plemeniti duh. Običan mladić, loš sin — taj bi se time pomirio, svoga bi se oca postidio, a ovaj je zbog oca sam ustao protiv svih. Zbog svog oca, zbog istine i zbog prava. Jer što je on onda podnio, kada je vašem braci ljubio ruke i vikao: »Oprostite tatici, oprostite tatici«, — to znade samo jedino bog i ja. I eto, kako naša djeca — to jest ne vaša, nego naša, djeca prezrenih, ali plemenitih prosjaka, već

u devetoj godini saznaju, što je istina na zemlji. Gdje bi bogata to znala: ona neće cijelog života dostići takve dubine, a moj je Iljuša istog onog trenutka u svu istinu prodro. I ušla je u njega ta istina, ubila ga zauvijek — reče štapskapetan strastveno i opet kao izvan sebe, udarivši se pritom šakom po lijevom dlanu, kao da želi očito izraziti, kako je njegova Iljušu ubila »istina«. — Još tog istog dana dobio je groznicu i svu noć buncao. Cio taj dan malo je sa mnom govorio, čak je neprekidno šutio, primijetio sam jedino: gleda u mene iz kuta, sve se više i više sagiba prozoru i gradi se, kao da uči zadaću, a ja vidim, da mu nije zadaća na pameti. Sutradan sam se ja, grešni čovjek, opio od žalosti, i mnogočega se ne sjećam. A i mamica je počela da plače — ja mamicu jako volim — pa sam od žalosti gucnuo zbog svega, što se dogodilo. Nemojte me, gospodine, prezirati: kod nas su u Rusiji pijani ljudi najbolji ljudi. Najbolji su ljudi kod nas i najveće pijanice. Ležim ja, i tog sam dana vrlo malo mislio na Iljušu. A tog su dana ujutro baš i otpočeli đaci u školi s Iljušom najveću sprdnju: »Ispirač, viču mu, tvog su oca za ispirač vukli iz krčme, a ti trčiš uz njega i moliš za oproštenje«. Treći dan došao opet iz škole, gledam ga, sav se promijenio u licu, poblijedio. Što ti je, kažem? Šuti. No, u našem stanu i ne možeš razgovarati, jer se odmah počnu miješati i mamica i djevojke — a usto su djevojke već bile sve saznale, odmah prvog dana. Varvara Ivanovna već je stala vrčati: »Lakrdijaši, pajaci, može li kod vas biti što pametno?« — Sasvim tako, kažem, Varvara Ivanovna, zar može kod nas što pametno biti? Teme sam se taj put otresao. Podveče izveo sam dječaka u šetnju. A ja sam s njim, to treba da znate, i prije toga svako veče izlazio u šetnju, baš ovim istim putem, kojim sad idemo, sve od naših vratašca pa do onog tamo velikog kamena, što leži tamo na putu kraj plota kao siroče i gdje otpočinje gradska utrina: mjesto pusto i divno. Idemo ja i Iljuška, kao obično, njegova je ruka u mojoj ruci. Ručica je majušna, prstići tanki, studeni — jer boluje na plućima. — »Tata, kaže, tata!« Što je? kažem mu i vidim, kako mu očice sijevaju. — »Tata, kako je on tebe onda, tata!« — Što ćemo, Iljuška, rekoh. »Ne miri se s njim, tata, ne miri. Đaci vele, da ti je zato dao deset rubalja«. — Ne, kažem, Iljuška, ja neću sada primiti od njega novaca ni za što. A on se sav stresao, uhvatio moju ruku s obje svoje ručice i poljubio je. »Tata, veli, tata, izazovi ga na dvoboj,

u školi me draže, da si ti kukavica i da ga nećeš izazvati na dvoboj, a deset ćeš rubalja primiti«. — Ja ga, Iljuška, ne mogu izazvati na dvoboj, odgovorio sam mu i ukratko izložio sve ono, što sam u tom pogledu i vama maločas izložio. Kada je saslušao sve, reče: »Tata, tata, ipak se ne miri: kad ja odrastem, ja ću ga sam izazvati i ubiti!« Očice njegove sijevaju i plamte. No, ja sam uza sve to i otac, te sam morao da mu rečem riječ istine: grešno je, kažem mu, ubiti, makar i u dvoboju. — »Tata, kaže, tata, kada budem velik, ja ću ga oboriti, izbit ću mu sablju svojom sabljom, nasrnuti na njega, povaliti ga, zamahnuti na njega sabljom i reći mu: mogao bih te sad odmah ubiti, ali ti opraštam, sad si dobio svoje!« Vidite li, vidite li, gospodine, kakav se proces zbio u njegovoj glavici za ta dva dana, jer on je dan i noć mislio, a noću sigurno o tome i buncao, kako će se baš sabljom osvetiti. Tek iz škole je počeo dolaziti kući jako izudaran, što sam pred tri dana saznao, i vi imate potpuno pravo: neću ga više slati u školu. Jako sam se uplašio za njega, kada sam saznao, da sam ustaje protiv cijelog razreda i da sve sam izaziva, da se razbjesnio, a srce njegovo da se zapalilo. Opet odlazimo u šetnju. »Tata, pita on mene, tata, je li, bogati su najjači na svijetu?« — Jest, rekoh, Iljuša, nema na svijetu jačeg od bogataša. — »Tata, kaže, tata, ja ću se obogatiti, poći ću u oficire i sve pobiti, car će me nagraditi, i ja ću doći ovamo i nitko te neće smjeti dirati.« Zatim je časak prošutio i onda nastavi, a usnice su mu neprestano, kao i prije, drhtale. — »Tata, kaže, kako je ovaj naš grad zao, tata!« — Jest, kažem, Iljuška, nije naš grad baš najbolji. — »Tata, da se preselimo u drugi grad, u bolji, veli, grad, gdje za nas i ne znaju«. — Preselit ćemo se, kažem, Iljuška, preseliti, — samo dok skupim novaca. Obradovao sam se slučaju, da ga mogu odvratiti od mračnih misli, i nas dvojica stali sanjati, kako ćemo se preseliti u drugi grad, kupiti konja i svoja kola. Mamicu ćemo i sestre posaditi u kola, pokrit ćemo ih, a i mi ćemo ići kraj kola, ponekad ćeš sjesti i ti, a ja ću ići uz vas, jer moramo čuvati svoje konjiće, ta ne možemo svi posjedati, i tako ćemo otputovati. Zanio se on time, a uglavnom zato, što će imati svog konjića i voziti se. A poznato je već, da se ruski dječačić rađa s konjem[66]. Dugo smo čavrljali; slava bogu, mislim, razonodio sam ga i utješio. To je bilo preksinoć, a sinoć je bilo već drukčije. Opet je

ujutro pošao u tu školu i vratio se mračan. Uvečer sam ga uzeo za ruku, poveo u šetnju, šuti, ne govori. Podigao se vjetrić, sunce potamnjelo, osjeća se jesen, a već se i smrkavalo — nas dvojica idemo, i obojica smo tužni. — No, mali, kako će biti, kažem, kad nas dvojica krenemo na put? — mislim, navest ću ga na jučerašnji razgovor. Šuti. Samo osjetih, kako njegovi prstići zadrhtaše u mojoj ruci. E, mislim, zlo je, nešto je novo pridošlo. Došli smo, kao i sada, sve do ovog kamena, ja sjeo na kamen, a po nebu pušteni sami zmajevi, zuje i trešte, vidi se trideset zmajeva. Sada je sezona zmajeva. Eto, kažem, Iljuša, da i mi pustimo našeg prošlogodišnjeg zmajića. Popravit ću ga, gdje si ga spremio? Šuti moj dječačić, gleda ustranu, okrenuo mi se porebarke. Ali iznenada zazviždi jak vjetar i uzvitla prašinu... A on mi odjedamput priskoči, ogrli mi vrat objema rukama i privuče sebi. Znate, ima djece, koja su šutljiva i ohola i koja mogu da dugo savlađuju suze, ali ako im suze zbog kakve velike tuge odjedamput provale, onda te suze ne procure, već briznu kao potoci. Takvim toplim mlazevima pokvasio je i on cijelo moje lice. Zajecao je, kao da su ga grčevi spopali, zatresao se, pritiskivao me sebi, a ja sjedim na kamenu. »Tatice, uzvikuje on, tatice, kako je on tebe ponizio!« Sada sam i ja zaplakao, i mi smo sjedili i tresli se u zagrljaju. »Tatice, veli, tatice!« — Iljuška, kažem ja, Iljuška! Nitko nas nije onda vidio, jedino nas je bog vidio, možda će mi to upisati u osobnik. Zahvalite za to vašem bratu, Alekseje Fjodoroviču. Ne, neću ja izbiti svog dječaka, da vas zadovoljim.

I on je opet završio na svojim maloprijašnjim zlobnim i šašavim načinom. Aljoša je međutim osjetio, da mu on već vjeruje, i kad bi bio tko drugi na njegovu mjestu, da se ovaj čovjek ne bi s njim ovako »razgovarao«, niti bi mu saopćio ono, što je njemu eto sad priopćio. To je ohrabrilo Aljošu, čija je duša drhtala u suzama.

— Ah, kako bih ja želio da se pomirim s vašim dječakom! — uskliknu on. — Kad biste vi to udesili...

— Drage volje — promrmlja štapskapetan.

— Ali o tome se sada ne radi, čujte — klicaše Aljoša i dalje, — čujte! — Imam jednu poruku za vas: isti taj moj brat, taj Dmitrij, uvrijedio je također svoju zaručnicu, najplemenitiju djevojku, za koju ste već sigurno čuli. Ja sam ovlašten, da vam otkrijem sve o toj uvredi, što joj je nanesena, štoviše, ja sam to dužan da učinim, jer mi

je ona, kad je saznala za vaš nesretni položaj, naložila malo prije... sad na... da vam donesem ovu njenu pripomoć... ali samo njenu, a ne Dmitrija, koji je i nju ostavio, a niti moju, njegova brata, niti bilo čiju, već njezinu, jedino njezinu. Ona vas moli, da primite njezinu pomoć... vas je oboje uvrijedio isti čovjek... Ona se sjetila vas onda, kada ju je uvrijedio isto (po težini uvrede) kao i vas! To znači, da dolazi sestra bratu u pomoć. Ona mi je i naložila, neka vas nagovorim, da primite od nje ovih dvjesta rubalja kao od sestre. Nitko neće za to saznati, ne mogu nastati otud nikakve nepoštene spletke... evo tih dvjesta rubalja, i ja se kunem — vi ih morate primiti, jer inače... inače bi svi na svijetu morali biti jedan drugome dušmani! Ta ima i na svijetu braće... Vi ste plemenite duše... i vi morate to razumjeti, morate!

I Aljoša mu pruži dvije nove novcate šarene stotinjarke. Obojica su stajali upravo kod velikog kamena, kraj plota, i nikog nije bilo u blizini. Banknote su proizvele, činilo se, na štapskapetana strašan utisak: on je zadrhtao, ali u prvi mah kao od sama čuđenja: on nije ništa slično ni slutio, niti je uopće očekivao takov ishod. O nečijoj pomoći, i to još tako velikoj, nije ni u snu sanjao. Uze banke i gotovo cijelu minutu nije mogao da odgovori, i nešto sasvim novo izbi na njegovu licu.

— Za mene, meni, toliko novaca, dvjesta rubalja! Baćuške! Ta ja nisam već četiri godine vidio ovoliko novaca, — gospode! I kaže, da je sestra... je li to istina, istina?

— Kunem vam se, da je sve istina, što sam vam rekao! — poviče Aljoša. Štapskapetan pocrvenje.

— Čujte, golube moj, čujte, ako i primim, neću valjda biti hulja? U očima vašim, Alekseje Fjodoroviču, neću valjda biti hulja? Ne, Alekseje Fjodoroviču, čujte, čujte, — užurba se on i neprestano se doticaše Aljoše objema rukama, — vi me nagovarate, eto, da uzmem, jer da mi to »sestra« šalje — a nećete li me prezirati, ako primim, a?

— Ta neću, ta neću! Kunem vam se svojim spasom, da neću! I nitko neće nikad znati, osim nas: ja, vi, i ona, i još jedna gospođa, njena najbolja prijateljica...

— Gospođa? Poslušajte, Alekseje Fjodoroviču, poslušajte, jer sada je došao onaj časak, kad treba sve saslušati, budući da vi ne

možete ni pojmiti, što mogu značiti za mene tih dvjesta rubalja — nastavi jadnik, padajući postepeno u nekakav nemiran, gotovo divlji zanos. Bio je nekako zbunjen. Govorio je strašno žurno i brzopleto, kao da je bio poludio i baš kao da mu ne daju da sve iskaže. — Znate li, osim toga, jer je ovo dobiveno pošteno i od toliko uvažene i svete »sestre«, da ja mogu sada liječiti mamicu i Ninočku — onog svog guravog anđela, kćerku moju? Dolazio meni doktor Herzenstube, po dobroti srca svog, pregledao ih obje cio sat: »Ne razumijem, kaže, ništa«, a međutim mineralna voda, što se dobiva u ovdašnjoj ljekarni (i koju je on propisao), nesumnjivo bi joj pomogla, a propisao joj je i lijekove za parenje nogu. Mineralna voda stoji trideset kopjejaka, a treba da ispije možda četrdeset bočica. Ja sam onda uzeo recept i metnuo ga na policu ispod ikona, te i sad tamo leži. A Ninočki je odredio, da se kupa u nekakvoj rastopini, u vrućoj kupki, i to svaki dan ujutro i uvečer; a gdje bismo mi mogli provesti takvo liječenje kod nas, u našem stanu, bez posluge, bez pomoći, bez kade i bez vode? Ninočka je međutim potpuno reumatična, to vam nisam još ni rekao, noću je trga cijela desna strana, pati se i, vjerujete li, anđeo se božji savlađuje, da nas ne uznemiri, ne ječi, da nas ne probudi. Jedemo što bilo, što imamo, a ona uzme posljednji zalogajić, što se samo psima baca: »Ja nisam vrijedna, kaže, tog zalogaja, a od vas otimam i samo sam vam na teret.« Eto, što nam želi da kaže njen anđeoski pogled. Mi je dvorimo, a njoj je to nesnosno: »Ne zavređujem ja to, ja, nevaljali, nekorisni bogalj« — a kako da ona to ne zavređuje, kad nas je ona sve izmolila u boga svojom anđeoskom smjernošću, bez nje, bez njene tihe riječi bio bi kod nas pakao, i čak je Varju smekšala. A nemojte ni Varvaru Nikolajevnu osuđivati, ona je također anđeo, i ona je vrijedna. Kad je ljetos došla nama, donijela je sa sobom šezdeset rubalja, što ih je zaslužila održavanjem satova i spremila za odlazak, da se s tim novcem u rujnu, to jest sad, vrati u Petrograd. A mi smo uzeli njen novac i potrošili, te joj ga sad ne možemo da vratimo, tako je to. A i ne može da se vrati, jer radi za nas kao robijaš. Upregli smo je i osedlali kao kljuse, donosi sve što treba, krpa, pere, mete sobe, mater sprema u krevet, a mama je cmizdrava, mušičava, mama je luda! A sada ću moći s te dvije stotine rubalja uzeti sluškinju, razumijete li, Alekseju Fjodoroviču, poduzeti liječenje dragih

stvorova, studentkinju poslati u Petrograd, kupiti govedine, uvesti novu dijetu. Gospode, ta to je san!

Aljoša je bio jako radostan, što je donio toliku sreću i što je nesretnik pristao, da bude usrećen.

— Stanite, Alekseju Fjodoroviču, stanite, — uhvati se štapskapetan za novu misao, koja je iznenada pred njim iskrsla, te opet stade brbljati jako brzo i kao izvan sebe, — a znate li, da ćemo sad ja i Iljuška možda zaista oživotvoriti svoj san: kupit ćemo konjića i kola, vranca, jer je molio, da bude svakako vranac, pa ćemo krenuti, kako smo prekjučer uglavili[67]. Ja imam u K-skoj guberniji poznata odvjetnika, prijatelja izmalena, i on mi je poručio po pouzdanu čovjeku, da će mi dati u svojoj pisarni mjesto perovođe, ako samo dođem, a tko zna, možda će mi i dati... Dakle, u kola ćemo smjestiti mamicu, smjestiti Ninočku, Iljuška će sjesti naprijed i goniti, a ja ću uz njih pješice, i sve ću ih onamo prevesti... Gospode, samo da naplatim ovdje još jedan propali dug, možda bi za sve to doteklo.

— Dotle će, doteći! — uskliknu Aljoša, — Katarina Ivanovna poslat će vam još, koliko želite, a i ja imam svojih novaca, pa uzmite, koliko vam treba, kao od brata, kao od prijatelja, a poslije ćete već vratiti... (Jer vi ćete se obogatiti!). I znate, nikad niste mogli ništa pametnije smisliti od tog preseljenja u drugu guberniju! U tome je vaš spas, a što je glavno, spas vašeg dječaka — i, znate, požurite, prije zime, prije studeni, a otale ćete nam se javiti, i mi ćemo ostati braća... Ne, to nisu tlapnje!

Aljoša je htio da ga zagrli, toliko je bio zadovoljan. Ali kad ga je pogledao, odjedamput zasta: on je stajao ispružena vrata, razvučenih usnica, mahnita i blijeda lica, te neprestano micao usnama, kao da želi nešto da kaže: glas se nije čuo, ali je međutim neprestano šaptao, što je bilo vrlo neobično.

— Što vam je? — zadrhta odjedamput Aljoša zbog nečeg.

— Alekseju Fjodoroviču... ja... vi, — mrmljaše štapskapetan isprekidano i gledaše u nj netremice neobično i divlje, kao čovjek, koji se odlučio da se surva u provaliju, a u isto se vrijeme sve kao smješkaše usnicama — ja... vi... A ne biste li htjeli, da vam sad odmah pokažem jedan pokus! — prošapta odjedamput brzim i odlučnim šapatom, ne prekidajući se više u govoru.

— Kakav pokus?

— Pokus, jedan hokus-pokus, — neprestano šaptaše štapskapetan i usta mu se iskrivila u lijevu stranu, lijevo oko zažmirilo, i ne skidajući pogleda, gledaše Aljošu, kao da je prikovan za nj.

— Ta što vam je, kakav pokus? — viknu ovaj već sasvim prestrašen.

I, pokazavši mu obje šarene banknote, što ih je neprestano, za vrijeme cijela razgovora, držao za krajičak palcem i kažiprstom desne ruke, on ih odjednom iznenada zgrabi kao u ludilu, zgužva i čvrsto stisnu u pesnici desne ruke.

— Jeste vidjeli! — ciknu prema Aljoši, blijed i bijesan, te, digavši u vis šaku, izmahnu, što je jače mogao, baci obje zgužvane banknote u pijesak — jeste li vidjeli? — ciknu opet, pokazujući na njih prstom — ali, eto, gledajte!...

I onda podigne desnu nogu, te ih stade u divljem bijesu gaziti petom, povikujući i gušeći se pri svakom udarcu nogom.

— Evo vaših novaca! Evo vaših novaca! Evo vaših novaca! Evo vaših novaca! — reče on i odjedamput odskoči natrag i isprsi se pred Aljošom. Cio izgled njegov izražavaše neopisiv ponos.

— Javite onima, koji su vas poslali, da ispirač ne prodaje svoje časti! — dreknu on, pružajući ruke u vis. Zatim se naglo okrenu i udari u trk, ali nije učinio ni pet koraka, kada se opet potpuno okrenu, dobaci Aljoši rukom pozdrav i potrča dalje. Ali i opet nije odmakao dalje od pet koraka, kad se posljednji put okrenu, ali ovaj put mu nije bilo lice iskrivljeno od smijeha, već se sada cijelo treslo od plača. I on stade da viče, govoreći brzo, plačući, isprekidano i zagrcavajući se:

— A što bih ja rekao svome dječaku, da sam na sramotu našu uzeo novac? — i kad to reče, stade opet trčati, ali se sad više ne okretaše. Aljoša je gledao za njim s neizmjernom tugom. O, on je uviđao, da onaj nije znao sve do posljednjeg trenutka, da gužva i odbacuje banknote. On se nije u bijegu nijedamput osvrnuo, Aljoša je i znao, da se neće osvrtati. Da pođe za njim, da ga zove, to nije htio, a znao je i zašto. Kad je već nestao s vida, Aljoša podiže obje banknote. Bile su samo vrlo zgužvane, zgažene i zabijene u pijesak, ali posve čitave i čak su zašuštale, kao nove, kada ih je Aljoša

razmotavao i gladio. A kada ih je izgladio, smota ih i turi u džep, pođe Katarini Ivanovnoj, da je izvijesti o uspjehu njene poruke.

PETA KNJIGA

PRO I CONTRA

I

ZARUKE

Gospođa Hohlakova opet je prva srela Aljošu. Ona se žurila: desilo se nešto važno; histerija Katarine Ivanovne svršila se nesvjesticom, zatim ju je spopala »užasna, strašna nemoć, ona je legla, svela oči i počela buncati. Sad je u vatri, poslali su po Herzenstubea, poslali po tetke! Tetke su već ovdje, a Herzenstubea još nema. Svi sjede u njenoj sobi i čekaju. Nešto će biti, jer je bez svijesti. A što, ako bude groznica?«

Dok je gospođa Hohlakova govorila, držala se ozbiljno i uplašeno: »Sigurno je ozbiljno!« dodavala ona svakoj riječi, kao da sve ono, što se prije događalo, nije bilo ozbiljno. Aljoša je sasluša s tugom, stade joj izlagati svoje zgode, ali ona ga kod prvih riječi prekinu. Ona nije imala kad, i zamolila ga je, da posjedi kod Lise i da je kod Lise pričeka.

— Mene je Lise, najmiliji Alekseju Fjodoroviču, — šapnu ona njemu gotovo u uho, — mene je Lise maločas strašno začudila, ali me je i tronula, i zato joj moje srce sve oprašta. Predstavite sebi, čim ste otišli, počela se odmah iskreno kajati, što vam se jučer i danas rugala. Ali ona se nije rugala, ona se samo šalila. Ali se tako ozbiljno kajala, da je skoro proplakala, što me je začudilo. Ona se nije nikad prije ozbiljno kajala, kada bi se meni rugala, a sve iz šale. A znate li, ona se meni katkad ruga. A sada se eto ozbiljno kaje, sada je sve počelo ozbiljno. Ona neobično cijeni vaše mišljenje, Alekseju Fjodoroviču, i ako možete, ne smatrajte se uvrijeđenim i ne ljutite se. Ni ja ništa drugo ne činim, nego je štedim, jer ona je takav mudrijaš, vjerujte mi. Maločas je govorila, da ste joj prijatelj iz djetinjstva, — »najozbiljniji prijatelj iz djetinjstva«, — predstavite sebi »najozbiljniji«,

a što sam ja bila? Ona ima u tom pogledu neobično ozbiljne osjećaje, i čak uspomene, a što je glavno, te fraze i riječce, najneočekivanije riječce, i ničemu se ne nadaš, a ono odjedamput iskrsnu. Tako, na primjer, nedavno o boru: bio je, kod nas u bašti, u njenom najranijem djetinjstvu, bor a možda je i sada ondje, te i nije potrebno govoriti u prošlom vremenu. Borovi nisu ljudi, oni se često ne mijenjaju, Alekseju Fjodoroviču. »Mama, veli ona, ja se sjećam tog bora kroz san«, — to jest bora kao kroz san[68] — ona se nekako drukčije izrazila, jer ovo je neka zbrka, bor je glupa riječ, ali samo mi je tim povodom rekla nešto tako originalno, što se apsolutno ne usuđujem ponoviti. A i zaboravila sam sve. Ali, do viđenja, jako sam potresena i sigurno ću šenuti pameću. Ah, Alekseju Fjodoroviču, ja sam dva puta u životu sišla s uma, i mene su liječili. Odlazite Lise. Ohrabrite je, kako vi to uvijek umijete divno učiniti. Lise, — viknu ona, prišavši vratima, — evo, dovela sam Alekseja Fjodoroviča, koga si toliko uvrijedila, i on se nimalo ne srdi, uvjeravam te, baš naprotiv, čudi se, kako si to mogla pomisliti!

— Merci[69], maman, ulazite, Alekseju Fjodoroviču.

Aljoša uđe. Lise je gledala nekako zbunjeno i odjedamput sva pocrvenje. Ona se očito nečeg stidjela, i kao što uvijek pritom biva, na vrat na nos stala da govori o nečem sasvim uzgrednom, kao da ju je jedino to uzgredno i zanimalo u ovom trenutku.

— Mama mi je baš malo prije, Alekseju Fjodoroviču, ispričala cio slučaj o one dvije stotine rubalja i o tome, što vam je stavljeno u dužnost... za onog bijednog oficira... zatim mi je ispričala svu onu užasnu priču, kako su ga uvrijedili, i znate, mada mama priča jako zbrkano... jer ona uvijek preskače... ali sam je ja slušala i plakala. Ali, kako ste predali novce i kako je sad tom nesretniku?

— To i jest ono, što nisam predao, to je cijela priča — odgovori Aljoša, gradeći se, kao da i njemu zadaje najviše brige baš to, što nije predao novac, a međutim je Lise jako dobro opazila, da i on očito nastoji da govori o nečem uzgrednom. Aljoša je sjeo za stol i počeo pričati, ali već poslije prvih riječi nestade sasvim njegove zbunjenosti, te je sad oduševio i Lise. Govorio je pod utiskom snažnog osjećaja i nedavnog neobičnog utiska, i njemu je pošlo za rukom da ispriča sve valjano i potanko. On joj je i prije, još u Moskvi,

još u djetinjstvu Lise, rado dolazio i pričao, bilo ono, što mu se maločas dogodilo, bilo o onom, što je pročitao, ili se pak sjećao onog, što su preživjeli u djetinjstvu. Kadšto su čak oboje sanjarili zajedno i izmišljali udvoje cijele pripovijetke, ali većinom vesele i smiješne. I sada su se oboje, nekako odjedamput, prenijeli unatrag za dvije godine u prijašnje moskovsko doba. Lise je bila vrlo ganuta njegovim pripovijedanjem. Aljoša je umio da toplo iznese pred nju sliku »Iljušečke«. Kada je sasvim potanko opisao prizor, kako je onaj jadni čovjek gazio novac, Lise pljesnu rukama i povika neobuzdano:

— Dakle mu niste predali novac, dakle ste mu dali da umakne! Bože moj, bar da ste vi potrčali za njim i stigli ga...

— Ne, Lise, bolje je, što nisam potrčao — reče Aljoša te ustane od stola i zabrinut pođe po sobi.

— Kako bolje, zašto bolje? Sada su oni bez hljeba, propast će!

— Neće propasti, jer ih ovih dvjesta rubalja ionako neće mimoići. On će ih svejedno primiti sutra. Sutra će ih sigurno uzeti — progovori Aljoša, koracajući zamišljeno. — Vidite li, Lise, — produži on i iznenada zastade pred njom, — ja sam sâm učinio ovdje jednu pogrešku, ali je ta pogreška dobro došla.

— Kakvu pogrešku i kako dobro došla?

— A evo kako, taj je čovjek plašljiva i slaba karaktera. On je toliko ispaćen i vrlo dobar. Ja eto sad neprestano mislim: zašto se on odjedamput toliko uvrijedio, te je i novac zgazio? Zato, što ni on sam, uvjeravam vas, nije znao do posljednjeg trenutka, da će ih gaziti. I meni se čini, da je bilo tu mnogo toga, što ga je uvrijedilo... a i nije moglo biti drugačije u njegovu položaju. Prvo, njega je već to uvrijedilo, što se preda mnom i suviše obradovao novcu i što to nije preda mnom sakrio. Da se obradovao, ali ne jako, da nije to pokazao, da se prenemagao, kao što se i drugi, kad primaju novce, prenemažu, onda bi još mogao podnijeti i uzeti, ali on se i odveć istinski obradovao, a to i jest uvredljivo. Ah, Lise, on je iskren i dobar čovjek, a u tome i jeste sva nevolja u ovakvim slučajevima! Njegov je glas za sve vrijeme, dok je govorio, bio tako slab, malaksao, a govorio je tako brzo, neprestano se hihotao nekakvim smijehom, ili je čak plakao... zaista, plakao je, jer toliko je bio ushićen... i o kćerima je svojim govorio... i o mjestu, što će ga dobiti u drugom gradu... I jedva što je izlio svoju dušu, a on se odjedamput postidio zbog toga,

što mi je pokazao svoju dušu. I zato me je odmah zamrzio. A on spada među one siromahe, koji se užasno stide. A osobito ga je, eto, uvrijedilo, što me je vrlo brzo priznao svojim prijateljem, i što mi se brzo predao: najprije je nasrtao na mene, plašio me, a čim je ugledao novac, počeo me grliti. Grlio me je i neprestano previjao uza se. I baš u tom položaju morao je da osjeti cijelo poniženje, a ja sam baš tada počinio tu vrlo važnu pogrešku; rekao sam mu, naime, odjedamput, ako mu ne doteče novaca za seobu u drugi grad, da će još dobiti, i, štoviše, da ću mu ja sam dati od svojih novaca, koliko želi. Eto, to ga je odjedamput i iznenadilo: zašto sam i ja, sigurno je pomislio, pritekao njemu u pomoć? Znate li, Lise, strašno je teško uvrijeđenu čovjeku, kada se svi počnu smatrati njegovim dobrotvorom... ja sam to čuo, meni je to starac kazivao. Ne znam, kako da to izrazim, ali sam to često i sam vidio. A i ja sam isto tako osjećam. A što je glavno, ako i nije znao sve do posljednjeg trenutka, da će novac zgaziti, ipak je to svakako predosjećao. I zato je i bio tako neobično ushićen, što je predosjetio. Ali, mada je sve to tako ružno, ipak je poslužilo boljemu. Ja čak mislim, najboljemu, da bolje i ne bi moglo biti...

— A zašto, zašto ne bi moglo biti bolje? — uskliknu Lise, gledajući u Aljošu vrlo začuđeno.

— Zato, Lise, što bi on, da nije zgazio, već uzeo novac, došavši kući, poslije sat, dva, udario u plač zbog svog poniženja, a to bi se nesumnjivo dogodilo. On bi proplakao, te bi jamačno sutra još prije zore došao meni, bacio mi, možda banknote i zgazio ih kao i malo prije. A sada je otišao strašno ponosno i svečano, mada zna, da je »sebe upropastio«. I sada, dakle, neće biti ništa lakše, nego ga primorati da primi tih dvjesta rubalja, i to već sutra, jer on je već dokazao, da ima časti, novac je bacio i zgazio. On nije mogao znati, kada ih je gazio, da ću mu ih opet sutra donijeti. A međutim mu je novac užasno potreban. Iako je sada ponosan, ipak će danas razmišljati o tome, kakvu je pomoć odbio. Noću će još više razmišljati, sanjat će o njemu, a sutra ujutro bit će jamačno spreman da potrči meni i zamoli za oproštenje. A onda ću ja tamo osvanuti: »Eto, kazat ću, vi ste čovjek ponosan, što ste i dokazali, ali uzmite sad i oprostite nam«. I tada će on uzeti!

Aljoša reče u nekom zanosu: »I tada će on uzeti!« Lise zapljeska dlanovima.

— Ah, to je istina, ah, to mi je sad odjedamput sasvim jasno! Ah, Aljoša, otkud vi to sve znadete? Tako mlad, i već znade, što je u duši... Ja ne bih to nikad smislila...

— Sada je glavno, da ga uvjerimo, da je on nama svima ravan, uza sve to, što prima od nas novac, — produži Aljoša u svome zanosu, — i ne samo da je ravan nama, nego je čak i viši...

— »I viši« — divota, Alekseju Fjodoroviču, ali govorite, govorite!

— To jest, nisam htio to reći... da je viši... ali ništa zato jer...

— Ah, ništa zato, ništa zato, dakako, ništa zato! Oprostite, mili Aljoša... Znadete, dosada vas nisam gotovo nimalo cijenila, to jest, cijenila sam vas, ali ravna sebi, a sada ću vas poštovati kao višeg... Dragi, ne ljutite se, što se »šegačim« — produži ona odmah s mnogo osjećaja. — Ja sam smiješna i malena, ali vi, vi!... Čujte, Alekseju Fjodoroviču, nema li u cijelom ovom našem raspravljanju... to jest vašem... ali ne, bolje u našem... nema li u tome prezira prema njemu, prema tom nesretniku... u tome, što ste sad tako pouzdano zaključili, da će on novac primiti, a?

— Ne, Lise, nema tu prezira, — odlučno odgovori Aljoša, kao da je već bio spreman na to pitanje, — ja sam o tome već i sam razmišljao, kada sam išao ovamo. Razmislite, kakav je to prezir, kada smo mi kao i on, kada su svi kao i on. Jer mi smo baš isto takvi, a ne bolji. A kada bismo i bili bolji, bili bismo na njegovu mjestu isto takvi... Ja ne znam, kako mislite vi, Lise, ali ja držim, da je moja duša u mnogome sićušna. A njegova nije sićušna, već naprotiv jako osjetljiva... Ne, Lise, ne, u tome nema nikakva prezira prema njemu! Znate li, Lise, moj je starac rekao jedamput: s ljudima treba isto tako postupati kao s djecom, a s nekima kao s bolesnicima u bolnici...

— Ah, Alekseju Fjodoroviču, ah, golube, hajde da postupamo s ljudima kao s bolesnicima!

— Možemo, Lise, ja sam spreman, samo što ja sam nisam posve spreman. Katkad sam jako nestrpljiv, a drugi put sam za sve slijep. Ali vi ste nešto sasvim drugo.

— Ah, ne vjerujem! Alekseju Fjodoroviču, kako sam sretna!

— Kako je lijepo, kad to možete reći, Lise.

— Alekseju Fjodoroviču, vi ste začudo dobri, ali ste katkad pedantni... a međutim, kada bolje pogledaš, onda niste uopće pedantni. Idite, pogledajte na vrata, otvorite ih polagano i vidite, ne prisluškuje li mamica — prošapta odjedamput Lise nekakvim nervoznim, brzim šapatom.

Aljoša priđe vratima, odškrinu ih i javi, da nitko ne prisluškuje.

— Hodite ovamo, Alekseju Fjodoroviču, — produži Lise, crveneći sve jače i jače, — dajte mi vašu ruku, evo ovako. Čujte, ja vam moram nešto veliko priznati: jučerašnje vam pismo nisam pisala iz šale, već ozbiljno...

I ona prekri oči rukom. Vidjelo se, da se jako stidi, da mu to prizna. Iznenada ščepa njegovu ruku, te je munjevito triput poljubi.

— Ah, Lise, to je divota — uskliknu Aljoša radosno. — A i ja sam bio potpuno uvjeren, da ste pisali ozbiljno.

— Uvjereni, molim vas! — i ona naglo odmače njegovu ruku, ali je međutim nije ispuštala iz svoje ruke, pri čem je pocrvenjela strašno i, smijući se sitnim sretnim smiješkom, reče: — ja ga poljubila u ruku, a on veli: »divota«.

Ali ga je karala neopravdano, jer i Aljoša bijaše također jako zbunjen.

— Ja bih želio, Lise, da vam se uvijek sviđam, ali ne znam, kako da to postignem — promrmlja on jedva i također pocrvenje.

— Aljoša, mili, vi ste hladni i drzoviti. Vidite! On je izvolio da izabere mene za svoju suprugu, i onda se primirio. Već je bio uvjeren, da sam mu pisala ozbiljno — kako da to nazovem! Ta to je drskost — eto što je!

— Ali, zar je to loše, što sam bio uvjeren? — nasmija se iznenada Aljoša.

— Ah, Aljoša, baš naprotiv, to je užasno dobro — reče Lise i pogleda ga nježno i sretno.

Aljoša je stajao i još uvijek držao svoju ruku u njenoj ruci, a onda se sagnuo nenadano i poljubio je u same usne.

— A što je sad ovo? Što vam pada na pamet? — ciknu Lise.

Aljoša se sasvim zbuni.

— Ali, oprostite, ako tako... Ja sam, možda, užasno glup... Vi rekoste, da sam hladan, a ja sam, eto, poljubio... Ali sad vidim, da je ispalo glupo.

Lise se nasmija i pokri lice rukama.

— I u ovoj haljini! — ote joj se kroz smijeh.

Ali se odjedamput presta smijati i posta ozbiljna, gotovo stroga.

— Ali, Aljoša, još ćemo pričekati s poljupcima, jer to još oboje ne umijemo, a čekati moramo još vrlo dugo — završi ona odjedamput. — Bit će bolje da kažete, zašto vi, tako pametan, tako misaon, tako pronicav čovjek uzimate mene, ovakvu budalu, bolesnu budalu? Ah, Aljoša, ja sam užasno sretna, jer ja vas ni najmanje ne zaslužujem!

— Zaslužujete, Lise! Ja ću ovih dana zauvijek istupiti iz manastira. Kada se vratim u svijet, moram se ženiti, to znam. Tako mi je i on zapovjedio... Ta tko je bolji od vas i tko će, osim vas, poći za me? Ja sam o tome već razmišljao. Prvo, vi me poznajete iz djetinjstva, drugo, u vas je vrlo mnogo sposobnosti, kojih ja nemam. Vaša je duša veselija nego moja, a što je glavno, vi ste neviniji od mene, jer ja sam već mnogo iskusio... Ah, ta vi ne znate, da sam i ja Karamazov! Što zato, što se vi ismjehujete i šalite i što se čak i meni rugate, to je i meni milo. Ali vi se smijete kao mala djevojčica, a u sebi mislite kao mučenica...

— Kao mučenica? Kako to?

— Jest, Lise, eto, ono maloprijašnje vaše pitanje: ne preziremo li mi tog nesretnika, što tako secirano njegovu dušu, — to je pitanje jedne mučenice... vidite, ja to ne mogu nikako da izrazim, ali u koga se pojavljuju takva pitanja, i sam je u stanju da pati. Vi ste već i dosada, sjedeći u kolicama, morali o mnogočemu razmišljati...

— Aljoša, dajte mi vašu ruku, što je otimate — izusti Lise oslabljenim i malaksalim glasićem od sreće. — Čujte, Aljoša, u što ćete se obući, kad izađete iz manastira, u kakvo odijelo? Ne smijte se, ne srdite se, to je za mene vrlo, vrlo važno.

— O odijelu, Lise, nisam još ni mislio, ali ću obući kakvo želite.

— Ja hoću da nosite ugasitomodri kaput od baršuna, bijeli prsluk od pikeja i mekan sivi šešir od dlake. Recite, jeste li vi meni malo prije povjerovali, da vas ne ljubim, kad sam se odrekla jučerašnjeg pisma?

— Ne, nisam povjerovao.

— O, nesnosni i nepopravljivi čovječe!

— Vidite li, ja sam znao, da vi mene... čini se, kanda ljubite, ali sam se gradio, da vam vjerujem, da me ne ljubite, kako bi bilo

vama... zgodnije...

— To je još gore. I gore i bolje od svega. Aljoša, ja vas užasno ljubim. Ja sam malo prije naslutila vaš dolazak i rekla sebi: zaiskat ću od njega jučerašnje pismo, i ako ga on sasvim mirno izvadi i vrati (čemu se može čovjek uvijek nadati od njega) — onda to znači, da on mene nimalo ne ljubi, da ništa ne osjeća, već da je naprosto glup i nedostojan deran, i da sam ja propala. Ali vi ste ostavili pismo u ćeliji, i to me je ohrabrilo: vi ste zato ostavili pismo u ćeliji, jer ste predosjećali, da ću ga tražiti natrag, pa da mi ga tako ne morate vratiti? Je li tako? Jamačno da je tako?

— Oh, Lise, baš nije tako, jer pismo je i sad u mene, i malo prije je bilo također, evo, u ovom džepu, evo ga.

Aljoša izvadi, smijući se, pismo i pokaza joj ga izdaleka.

— Ali vam ga ne dam, gledajte ga samo.

— Kako? Dakle ste slagali, vi, kaluđer, a slagali?

— Recimo, da sam slagao, — smijaše se Aljoša, — ali sam slagao, da vam ne moram vratiti pismo. Mnogo držim do njega, — pridoda on odjedamput osjećajno i opet pocrvenje, — to je za sve vjekove, i ja ga više nikome ne dam.

Lise ga gledaše ushićena.

— Aljoša, — zaćereta ona opet, — pogledajte na vrata, ne prisluškuje li možda mama?

— Dobro, Lise, pogledat ću, a ne bi li bilo bolje, da ne gledam, a? Zašto da sumnjamo, da je vaša mati toliko prosta?

— Kako prosta? Otkud prosta? Što prisluškuje razgovor svoje kćeri, to je njeno pravo, i nije zato prosta — planu Lise. — Budite uvjereni, Alekseju Fjodoroviču, kada i ja budem jedamput majka i kad budem imala ovakvu kćer, kao što sam ja, onda ću i ja svakako prisluškivati.

— Zbilja, Lise? To nije lijepo.

— Ah, bože moj, što je tu prosto? Kada bi prisluškivala kakav običan svjetski razgovor, to bi bilo prosto, ali ovdje se rođena kći zatvorila s mladim čovjekom... Čujte, Aljoša, treba da znate, da ću ja sva vaša pisma raspečaćivati i sve čitati... To vam već unaprijed kažem.

— Pa, dakako, kad je tako... — mrmljaše Aljoša... — samo to nije lijepo.

— Ah, kakav prezir! Aljoša, mili, nećemo se svađati već sada, — bit će bolje, da vam kažem svu istinu: dakako, da je ružno prisluškivati, i ja dabome nemam pravo, nego vi imate pravo, ali ja ću ipak prisluškivati.

— Pa prisluškivajte. Što se mene tiče, nećete ništa uvrebati — nasmija se Aljoša.

— Aljoša, a hoćete li mi se pokoravati? I to treba unaprijed riješiti.

— Drage volje, Lise, i sasvim sigurno, tek ne u najglavnijem. Ako se ne budete sa mnom slagali u najglavnijem, onda ću ipak učiniti onako, kako mi dužnost nalaže.

— Tako i treba. Dakle, znajte, da sam ja, naprotiv, spremna, da vam se pokoravam ne samo u najglavnijem, nego ću vam popustiti i u svemu, i evo vam se sada kunem, da ću vam popuštati — u svemu i cijela života, — povika Lise vatreno, — i to smatram srećom, srećom! I još više, kunem vam se, da neću nikad prisluškivati, ni jedamput i nikad, da neću ni jedno vaše pismo pročitati, zato, što vi imate pravo, a ja ne. I premda će me srce jako vući da prisluškujem, jer znam, da hoće, ipak neću to činiti, jer vi držite, da je to nečasno. Vi ste sad nešto kao moja promisao... Čujte, Alekseju Fjodoroviču, zašto ste vi tako tužni sve ove dane, i jučer i danas. Ja znam, da vi imate briga, jada, ali ja vidim, da vas osim toga muči neka posebna tuga — možda potajna, a?

— Jest, Lise, potajna — reče Aljoša tužno. — Vidim, da me volite, kad ste to pogodili.

— A kakva tuga? Zbog čega? Možete li mi reći? — plašljivo zamoli Lise.

— Poslije ću vam reći, Lise... poslije... — zbuni se Aljoša. — Sada ne biste jamačno ni razumjeli. A teško, da bih vam to i ja sam mogao reći.

— Znam, osim toga, da vas muče vaša braća, i otac?

— Jest, i braća — progovori Aljoša zamišljeno.

— Ja, Aljoša, ne volim vašeg brata Ivana Fjodorovića — odjedamput primijeti Lise.

Aljoša se začudi toj primjedbi, ali ne odgovori na nju.

— Braća upropašćuju sebe, — produži on, — otac također. A i druge upropašćuju zajedno sa sobom. Tu djeluje »karamazovska zemljana sila«, kako se nekidan izrazio otac Pajsij, — zemljana i

bijesna, neobrađena... Ni to ne znam, — da li duh božji lebdi više te sile. Samo to znam, da sam i ja sam Karamazov... Ja da sam kaluđer, zar ja kaluđer? Jesam li ja kaluđer, Lise? Ne rekoste li maločas, da sam kaluđer?

— Jest, rekla sam.

— A ja, možda, ni u boga ne vjerujem.

— Vi da ne vjerujete, što vam je? — tiho i oprezno progovori Lise. Ali na to Aljoša ne odgovori. U tim i suviše iznenadnim njegovim riječima bilo je nešto vrlo tajanstveno i jako subjektivno, možda i njemu samom nejasno, ali nešto što ga je nesumnjivo mučilo.

— I sada, povrh svega, odlazi još i moj prijatelj, prvi čovjek na svijetu napušta zemlju. Kad biste vi znali, kad biste vi znali, Lise, kako sam ja duševno vezan uz tog čovjeka! I eto, ostat ću sam... Ja ću vama doći, Lise... odsad ćemo biti zajedno...

— Jest, zajedno, zajedno! Odsada bit ćemo zajedno cijelog života. Čujte, poljubite me, ja vam dopuštam.

Aljoša je poljubi.

— A sad odlazite, bio Krist s vama! (I ona ga prekriži). Odlazite što brže njemu, dok je još živ. Ja vidim, da sam vas strašno zadržala. Danas ću se moliti za nj i za vas. Aljoša, mi ćemo biti sretni! Bit ćemo sretni, je li?

— Čini mi se, da ćemo biti, Lise.

Kad je Aljoša ostavio Lise, mislio je, da je bolje ne smetati gospođi Hohlakovoj, nego se uputio iz kuće, ni ne oprostivši se s njom. Ali, jedva što je otvorio vrata i izašao na stepenice, iskrsnu odnekud pred njim gospođa Hohlakova. Poslije prvih riječi dosjeti se Aljoša, da ga je namjerno ovdje čekala.

— Alekseju Fjodoroviču, to je strašno. To su djetinjarije i same gluposti. Nadam se, da nećete ni pomisliti da kujete planove... To su gluposti, gluposti, gluposti! — nasrnu ona na njega.

— Samo ne govorite to njoj, — reče Aljoša, — ona će se uzrujati, a to će joj škoditi.

— Čujem pametnu riječ pametnog mladića. Smijem li ovo uzeti, kao da ste vi samo zato pristajali uz nju, jer niste htjeli, s obzirom na njeno bolesno stanje, da joj protuslovite?

— O ne, apsolutno ne, ja sam potpuno ozbiljno s njom govorio — izjavi Aljoša odlučno.

— Ozbiljnost je ovdje nemoguća, ona se ne da ni zamisliti. A prvo, ja vas odsada neću uopće primiti, a drugo, ja ću otići i odvesti je, to treba da znate.

— Ali zašto? — reče Aljoša, — to je još tako daleko, možda će se morati čekati još godinu i po.

— Ah, Alekseju Fjodoroviču, to je, naravno, istina, i za godinu i po vi ćete se tisuću puta posvaditi i razići. Ali ja sam tako nesretna, tako nesretna. Iako su to same gluposti, ipak me je dotuklo. Sad sam kao Famusov[70] u posljednjem prizoru, vi ste Čacki, a ona Sofija, i, predstavite sebi, ja sam namjerno istrčala ovamo na stepenice, da se sastanem s vama, a i ondje se sve sudbonosno odigralo na stepenicama. Ja sam sve čula, i jedva sam se savladala. Eto, dakle, gdje je objašnjenje svih užasa cijele ove noći i današnje histerije. Kćeri ljubav, a materi smrt. Lezi u grob. A sada drugo i najglavnije: kakvo je to pismo, što vam ga je pisala, pokažite mi ga odmah, odmah!

— Ne, to nije potrebno. Recite, kako zdravlje Katarine Ivanovne, moram svakako znati.

— I dalje leži u bunilu, još se nije prenula. Tetke su joj ovdje, i samo jauču i drže se oholo prema meni, a Herzenstube je došao i toliko se prepao, da nisam znala, što ću s njim i kako da ga spasim, čak sam htjela da pošaljem po liječnika. Odvezli su ga kući u mojoj kočiji. I da bude mjera puna, eto sad vas s tim pismom. U ime svega, što vam je veliko i sveto, u ime vašeg starca na umoru, pokažite mi to pismo, Alekseju Fjodoroviču, meni, materi! Ako želite, držite ga prstima, a ja ću ga čitati iz vaše ruke.

— Ne, neću ga pokazati, Katarina Osipovna, makar i ona dozvolila, neću ga pokazati. Ja ću doći sutra, i, ako hoćete, razgovarat ću s vama o mnogočemu, a sada — zbogom.

I Aljoša istrča sa stubišta na ulicu.

II

SMERDJAKOV S GITAROM

A zbilja nije ni imao vremena. Sinula mu jedna misao, dok se još opraštao od Lise. Misao: kako bi na najlukaviji način sad odmah ulovio brata Dmitrija, koji se očito pred njim krije? Bilo je dosta kasno, bila su tri sata po podne. Aljošu je cijelo njegovo biće vuklo u manastir svom »velikom« samrtniku, ali potreba, da se vidi s bratom Dmitrijem, nadjačala je sve: u umu Aljošinu raslo je svakim trenutkom sve jače i jače uvjerenje o neminovnoj užasnoj katastrofi, koja se mora dogoditi. U čemu se baš sastojala ta katastrofa, i što je želio ovog časa da kaže bratu, možda ne bi ni sam mogao odrediti. »Neka dobrotvor moj umre i bez mene, ali bar neću prekoravati sebe cijela života, da sam možda mogao nešto spasiti, a nisam spasio, nego sam prošao mimo, žureći se svojoj kući. A ako ovako učinim, uradit ću po njegovoj velikoj riječi«.

Plan se njegov sastojao u tome, da ulovi brata Dmitrija nenadano, naime: prijeći će, kao jučer, preko ovog plota, ući u vrt i sjesti u onaj hladnjak. »Ako ga nema ondje, mislio je Aljoša, onda se neću pokazivati ni Fomi, ni gazdaricama, nego ću se pritajiti i čekati u hladnjaku, ma i do večeri. Ako on, kao i prije, vreba na dolazak Grušenjkin, onda je lako moguće, da će doći i u hladnjak... Aljoša uostalom nije mnogo ni potanko razmišljao o svome planu, ali je odlučio da ga izvede, pa ma i ne stigao danas u manastir.

Sve je prošlo bez smetnje: prešao je preko plota gotovo na onom istom mjestu, gdje i jučer, i krišom se došuljao u hladnjak. Nije htio, da ga primijete: i gazdarica i Foma (ako je ovdje) mogli su držati uz brata i slušati njegove naloge, te, ili ne bi Aljošu pustili u vrt ili bi zavremena izvijestili brata, da ga traže i da za njega raspituju. U hladnjaku nije bilo nikoga. Aljoša sjede na svoje jučerašnje mjesto i stade čekati. Razgledao je hladnjak i zbog nečeg mu se učini kudikamo stariji, nego jučer; sada mu se pričinio sasvim trulim. Dan je bio uostalom isto tako vedar, kao i jučer. Na zelenom stolu vidio se otisnut kolobarić, sigurno se jučer prolio konjak iz čašice. Puste misli, koje se nisu odnosile na samu stvar, kako to uvijek biva za vrijeme dosadna čekanja, uvlačile su mu se u glavu: na primjer, zašto je, kad je ušao ovamo, sjeo baš na ono isto mjesto, gdje je i jučer sjedio, a ne na koje drugo? Naposljetku ga obuze tuga, velika tuga zbog neizvjesnosti, koja ga je uznemirivala. Ali nije prosjedio ni četvrt sata,

kad se iznenada i dosta blizu začuše akordi gitare. Negdje u grmu, najviše dvadeset koračaja daleko, ili je već netko sjedio ili je tek ovaj čas sjeo. Aljoši pade odjedamput na pamet, da je jučer, kad je odlazio od brata iz hladnjaka, vidio, ili mu se pričinilo da vidi, lijevo u grmlju, kraj plota, vrtnu, zelenu, nisku, staru klupu. Na nju su jamačno i sada posjedali posjetioci. Tko je to? Ali odjednom zapjeva, uz pratnju gitare, slatkim falzetom neki muški glas kuplet:

Nesavladiva sila
Vuče me dragoj.
Gospodi pomi-i-luj

Nju i mene!
Nju i mene!
Nju i mene![71]

Glas zasta. Pjevač je pjevao lakajskim tenorom i na lakajski način. Drugi, ženski glas, progovori odjedamput laskavo i nekako plahovito, ali ipak ponešto izvještačeno:

— Zašto nam ne dođoste tako dugo, Pavle Fjodoroviču? Zar nas sve prezirete?

— Ni najmanje — odgovori muški glas, iako učtivo, ali ipak upornim i očitim dostojanstvom. Očito je muškarac vodio riječ, a žena je koketirala. »Muškarac, — to je, vjerojatno, Smrdljakov«, pomisli Aljoša, — »sudeći po glasu, a žena je sigurno kći gazdarice ove kućice, koja je došla iz Moskve i nosi haljine sa šlepom, a Marfi Ignjatijevnoj dolazi po čorbu...«

— Ja strašno volim svaku pjesmu, ako je skladna — produži ženski glas — zašto ne nastavite?

Glas ponovno zapjeva:

Carska kruna —
Zdravlje mojoj dragoj.
Gospodi pomi-i-luj

Nju i mene!
Nju i mene!
Nju i mene!

— Prošli put je bolje ispalo — primijeti ženski glas. Pjevali ste o kruni: »Zdravlje mojoj ljubljenoj«. Tako je nježnije, vi ste sigurno danas zaboravili.

— Stihovi su glupost — dobaci Smrdljakov.

— Ah, nisu, ja jako volim stihove.

— Svaki je stih prava pravcata glupost. I kad bi stali govoriti u stihu, pa i po nalogu vlasti, zar bi mogli mnogo reći? Od stiha mala hasna, Marijo Kondratjevna.

— Kako ste vi u svemu tako pametni i kako se u sve razumijete — laskaše sve više i više ženski glas.

— Ja ne bih još ni ovo znao, da mi nije ovako suđeno izmalena. Ja bih u dvoboju ubio onog iz pištolja, koji bi mi rekao, da sam nitkov, što sam rođen bez oca od Smrdljive, a oni su mi u Moskvi to u oči dobacivali, i samo Grigoriju Vasiljeviču imam da zahvalim, što je to odavle onamo prodrlo. Grigorij Vasiljevič predbacuje mi, da se bunim protiv svog rođenja: »Ti si, kaže on, utrobu raskinuo«. No, pa neka je tako s utrobom, ali ja bih dopustio, da me ubiju još u utrobi, te da se nisam nikako ni rodio. Na trgu su govorili, a i vaša se mati u prevelikoj nedelikatnosti svojoj zaboravila i pričala mi, da je imala koltun[72] na glavi, te da je bila visoka svega dva aršina, za malenkost više. Zašto za malenkost, kad se može reći prosto, i nešto više, kako svi ljudi govore. Ona se htjela dirljivo izraziti, ali to je, kažem, seljačka dirljivost, sasvim seljački osjećaj. Može li ruski seljak imati osjećaja. Meni je već od djetinjstva bilo, kad čujem »za malenkost«, kao da sam natrčao na zid. Ja mrzim cijelu Rusiju, Marija Kondratjevna.

— Kad biste vi bili vojnički junker ili mladi husarčić, onda ne biste tako govorili, nego biste isukali sablju i cijelu Rusiju branili.

— A ja, Marija Kondratjevna, ne samo da ne želim da budem husarčić, već naprotiv, želim uništenje svih vojnika.

— A kad dođe neprijatelj, tko će nas braniti.

— Pa to nije potrebno. Dvanaeste godine bio je veliki pohod na Rusiju francuskog imperatora Napoleona prvog, oca današnjeg, i dobro bi bilo, da su nas onda pokorili ti Francuzi: mudar narod pokorio bi vrlo glup i pripojio sebi. Onda bi bio kod nas sasvim drugi red.

— Kao da su oni tamo bolji od naših. Ne bih ja ponekog našeg kicoša za tri mlada Engleza promijenila — progovori Marija Kondratjevna nježno, sigurno popraćujući u tom trenutku svoje riječi pogledom punim čežnje.

— To je prema ukusu.

— A i vi ste sami baš kao kakav inozemac, kao kakav plemeniti inozemac, to vam kažem stideći se.

— Ako želite znati, i tamošnji i naši su jednaki, što se razvrata tiče. Sve same hulje, samo s tom razlikom, što tamošnji nose lakirane čizme, a naš podlac u svom siromaštvu smrdi i ne nalazi u tome ništa ružno. Ruski narod treba šibati, kako je sasvim pravo rekao jučer Fjodor Pavlovič, iako je on čovjek lud, kao i sva njegova djeca.

— A vi ste sami govorili, da Ivana Fjodorovića jako poštujete.

— Ali je on za mene rekao, da sam smrdljivi sluga. Oni drže, da bih ja mogao dizati bunu, ali se varaju. Kad bih ja imao u džepu kakvu svotu, ne bi mene već ovdje bilo. Dmitrij Fjodorovič gori je od svakog lakaja, i ponašanjem, i umom, i neimaštinom svojom, i ne umije ništa da radi, pa ga ipak svi poštuju. Ja sam, recimo, samo kuhar, ali bih ja, kad bi mi se nasmijala sreća, mogao otvoriti u Moskvi na Petrovci kaferestoran. Jer ja gotovim specijalitete, a ni jedan od njih u Moskvi, izuzevši strance, ne umije da posluži specijalitete. Dmitrij je Fjodorovič gologuz, a pozove li na dvoboj prvog grofovskog sina, taj će mu se i odazvati, a u čemu je on bolji od mene? Po tome, što je on kudikamo gluplji od mene. Koliko je novaca profućkao bez ikakve koristi!

— Na dvoboju je, mislim, jako lijepo — primijeti odjedamput Marija Kondratjevna.

— Zašto?

— Jer je sve tako strašno i junačno, osobito kada mladi oficirčići s pištoljama u rukama pucaju jedan na drugoga, a zbog neke. Prava slika. Ah, kada bi puštali djevojke da gledaju, ja bih strašno željela da vidim.

— Dobro je, kad on pogodi, ali kad njega pogode u njušku, onda je to najgluplji osjećaj. S mjesta biste pobjegli, Marijo Kondratjevna.

— A zar biste i vi pobjegli?

Ali se Smrdljakov ne udostoji odgovoriti. Poslije jednog trena šutnje razlijegnu se opet akord, a falzet zapišta posljednji kuplet:

Carska kruna —
Zdravlje mojoj dragoj.
Gospodi pomi-i-luj

Nju i mene!
Nju i mene!
Nju i mene!

I sad se desi nešto neočekivano: Aljoša iznenada kihnu; na klupi se sve u tren oka stiša. Aljoša se diže i pođe onamo. To je zaista bio Smrdljakov, svečano, napomađen, prosto nakovrčan i u lakovanim cipelama. Gitara je ležala na klupi. A dama je bila Marija Kondratjevna, kći gazdaričina, u jasnoplavoj haljini, sa šlepom od dva aršina. Djevojka je bila još prilično mlada i ljepuškasta, ali je imala suviše okruglo lice i bila sva pirgava.

— Hoće li se brat Dmitrij skoro vratiti? — zapita Aljoša, što je moguće mirnije.

Smrdljakov se polagano diže sa klupe, a digla se i Marija Kondratjevna.

— A otkud bih ja mogao znati za Dmitrija Fjodorovića? Drugo bi nešto bilo, kad bih ja bio njihov stražar! — odgovori Smrdljakov tiho, odmjereno i nehajno.

— Ja sam samo pitao, da li možda znate — objasni Aljoša.

— Ja ne znam ništa za njihovo boravište, a i ne želim da znam.

— A brat mi je govorio, da ga baš vi izvješćujete o svemu, što se u kući dešava, i da ste mu obećali, da ćete ga obavijestiti, kad dođe Agrafena Aleksandrovna.

Smrdljakov polagano i hladnokrvno podigne pogled prema Aljoši.

— A kako ste vi izvoljeli sada ovamo ući, kada su vrata već jedan sat zasunom zatvorena? — zapita on, gledajući oštro Aljošu.

— Ja sam prešao s ulice preko plota ravno u hladnjak. Vi ćete mi, nadam se, oprostiti zbog toga, — obrati se on Mariji Kondratjevnoj, — morao sam se što prije naći s bratom.

— Ah, možemo li se na vas ljutiti, — otegne Marija Kondratjevna, kojoj je laskala isprika Aljošina, — jer i Dmitrij Fjodorovič dolazi često tako u hladnjak, mi i ne znamo, a on već tamo sjedi.

— Ja ga tražim, i neobično bih želio, da se sastanem s njim ili da saznam od vas, gdje se sad nalazi. Vjerujte mi, tiče se jedne po nj važne stvari.

— On nam to ne kazuje — pročavrlja Marija Kondratjevna.

— Iako sam dolazio ovamo kao poznanik, — otpoče ponovo Smrdljakov, — ali oni su me i ovdje nečovječno napadali neprestanim ispitivanjem o gospodinu: kako je, kaže, kod njih, tko dolazi, tko odlazi, i da li bi im mogao što drugo saopćiti? Dvaput mi se, štoviše, zagrozio smrću.

— Kako smrću? — začudi se Aljoša.

— A zar je to štogod za njih, s takvim karakterom, koji ste i sami izvoljevali jučer vidjeti. Ako, kaže, Agrafenu Aleksandrovnu propustim, i ona ondje prenoći — ti prvi nećeš biti među živima. Ja se njih strašno bojim, i kad ih se ne bih tako jako bojao, morao bih ih prijaviti gradskoj vlasti. Sam bog znade, što mogu učiniti.

— Neki dan rekoše im: »U stupi ću te satrti« — pridoda Marija Kondratjevna.

— Ali, ako je rekao: u stupi, onda je to vjerojatno samo takav izraz... — primijeti Aljoša. — Kada bih ga mogao odmah naći, onda bih mu mogao štogod i o tome reći.

— Ovo vam jedino mogu saopćiti — predomisli se odjednom Smrdljakov. — Ja dolazim ovamo kao stari poznanik iz susjedstva, i zašto da ne dolazim? S druge strane, poslao me Ivan Fjodorovič još danas u zoru u njihov stan u Jezerskoj ulici, bez pisma, a s usmenom porukom, da Dmitrij Fjodorovič dođe bezuvjetno u ovdašnju krčmu na trgu, pa da zajedno ručaju. Ja sam otišao onamo, ali nisam zatekao Dmitrija Fjodoroviča u njihovu stanu, a bilo je već osam sati: »Bio je, ali je otišao«, reče mi njihova gazdarica baš ovim riječima. Baš kao da su se dogovorili. Sada, možda, baš ovog trenutka, sjedi s Ivanom Fjodorovičem u onoj krčmi, jer Ivan Fjodorovič nije dolazio kući na ručak, a Fjodor Pavlovič je pred jedan sat odručao i legao da počine. Međutim, molim vas najusrdnije, da im o meni i o onom, što sam vam spominjao, ne govorite, jer će me nizašto ubiti...

— Brat Ivan pozva danas Dmitrija u krčmu? — zapita Aljoša naglo.

— Sasvim tako.

— U krčmu »Prijestolnica«, na trgu?

— U tu istu.

— To je lako moguće! — uskliknu Aljoša jako uzrujan. — Hvala vam, Smrdljakove, vijest je važna, idem odmah onamo.

— Ne odajite me — reče za njim Smrdljakov.

— O ne, ja ću doći u krčmu kao sasvim slučajno, budite mirni.

— A kud ćete, ja ću vam otvoriti vrata — viknu Marija Kondratjevna.

— Ne treba, ovuda je bliže, opet ću preko plota.

Ta je vijest strašno potresla Aljošu. On se uputi prema krčmi. Bilo mu je neprilično da uđe u krčmu u svom odijelu, a da se raspita na stepenicama i izazove ih, bilo je nemoguće. Ali tek što je bio prišao krčmi, kad se iznenada otvori jedan prozor i brat ga Ivan lično pozva s prozora:

— Aljoša, bi li mogao odmah doći meni gore ili ne bi? Jako ćeš me zadužiti.

— Mogu drage volje, samo ne znam, kako ću u ovom odijelu.

— A ja baš kao naručeno u posebnoj sobi, hajde na ulaz, a ja ću izaći preda te...

Poslije jedne minute sjedio je Aljoša s bratom. Ivan je bio sam i ručao.

III

BRAĆA SE UPOZNAJU

Međutim Ivan nije bio u posebnoj sobi. To je bilo tek mjesto kraj prozora, odvojeno zaslonom, ali ipak drugi nisu mogli vidjeti one, što su sjedili iza naslona. Ta je soba bila prva od ulice, kroz koju se ulazilo, s bifeom uz pobočni zid. Kroz nju su neprestano promicali konobari. Jedini gost bio je ovdje jedan starčić, isluženi vojnik, i pio u uglu čaj. Ali se zato ostalim sobama krčme razlijegala krčmarska obična galama, čulo se dozivanje, odčepljivanje boca, udaranje biljarskih kugala, svirao je vergl. Aljoša je znao, da Ivan gotovo nikad ne zalazi u tu krčmu i da krčme uopće ne voli: dakle se jedina zato našao ovdje, pomisli on, da se po dogovoru sastane s bratom Dmitrijem. A, međutim, Dmitrija ipak nije bilo.

— Naručit ću ti riblju čorbu ili nešto drugo, jer ne živiš valjda jedino od čaja — povika Ivan, očito vrlo zadovoljan, što je ulovio Aljošu. On je već bio ručao i pio čaj.

— Uzet ću čorbu, a poslije i čaj, jer sam ogladnio — reče Aljoša veselo.

— A slatko od višanja? Ovdje ga ima. Sjećaš li se, da si još kao mali kod Poljenova volio slatko od višanja?

— A ti se toga sjećaš? Daj i slatko, i sada ga volim.

Ivan pozvoni, da dođe konobar, i naruči riblju čorbu, čaj i slatko.

— Ja se, Aljoša, svega sjećam, sjećam se tebe do jedanaeste godine, ja sam onda bio u petnaestoj godini. Petnaest i jedanaest, to je tolika razlika, da braća u tim godinama nisu nikad drugovi. Štoviše, ne znam, da li sam te i volio, jer, kad sam otišao u Moskvu, nisam se tebe prvih godina čak ni sjećao. Poslije, kada si i ti došao u Moskvu, čini mi se, da smo se tek jedamput negdje sreli. A i ovdje živim već četvrti mjesec, i nas dvojica sve dosada ne progovorismo ni riječi. Sutra odlazim, i baš sam maločas mislio, sjedeći ovdje: kako da se sastanemo i oprostimo, kad ti prođe.

— A ti si jako želio da me vidiš?

— Jako, hoću da se s tobom upoznam jedamput zauvijek, a tebe da upoznam sa sobom. To će nam biti i oproštaj. Mislim, da je najbolje, upoznati se na rastanku. Ja sam vidio, kako si me ti gledao ova tri mjeseca, u očima tvojima bilo je neko neprestano iščekivanje, a to ja ne mogu podnositi, i zato ti nisam prilazio. Ali potkraj se naučih da te poštujem: čvrsto, rekoh, stoji taj čovjek. Zapamti, da ja govorim sada ozbiljno, iako se smijem. Ti stojiš čvrsto, je li? Volim takve čvrste ljude, držali se bilo čega i ma i bili takvi derančići, kao što si ti. Pogled tvoj, koji je sve nešto iščekivao, nije mi bio naposljetku ni najmanje odvratan; baš obratno, ja sam naposljetku zavolio taj tvoj pogled. Meni se čini, Aljoša, da me ti ljubiš?

— Ljubim, Ivane. Brat Dmitrij kaže za tebe: Ivan je grob! A ja kažem za tebe: Ivan je zagonetka. Ti si i sada za me zagonetka, ali sam ipak već nešto odgonetnuo u tebi, i to tek od jutros...

— A što je to? — nasmija se Ivan.

— Nećeš se razljutiti? — nasmija se i Aljoša.

— No?

— Naime to, da si ti isto takav mladić, kao i svi ostali mladići od dvadeset i tri godine, isto tako mlad, vrlo mlad, svjež i krasan dječak i, naposljetku, žutokljunac. Pa, jesam li te jako uvrijedio?

— Naprotiv, iznenadio si me, jer se tvoj sud podudara s mojim! — povika Ivan veselo i vatreno. — Vjeruješ li, da sam ja poslije našeg nedavnog sastanka kod nje samo o tome i razmišljao, o tom mom žutokljunstvu od dvadeset i tri godine, i ti baš kao da si uvračao i otpočeo upravo s tim. Znaš li, što sam rekao sebi, dok sam evo ovdje sjedio: ma ja i ne vjerovao u život, ma se i razočarao u voljenoj ženi, razočarao se u poretku stvari, te se naprotiv, uvjerio, da je sve to prokleti i možda demonski i zbrkan kaos, pa me i zaprepastili svi užasi ljudskog razočaranja, — ja ipak hoću da živim, i kad sam već jedamput prinio ustima taj pehar, neću ga više skidati, dok ga ne ispijem do posljednje kapi! Uostalom, u tridesetim godinama jamačno ću odbaciti pehar, ma ga i ne ispio do dna, i otići... a kuda, to ne znam. Ali znam pouzdano, da će do moje tridesete godine mladost moja sve pobijediti, — svako razočaranje, svaku odvratnost prema životu. Često sam pitao sebe: postoji li na svijetu takvo očajanje, koje bi pobijedilo u meni onu bijesnu i možda nepriličnu žeđ za životom, te sam zaključio, da vjerojatno ne postoji, to jest, opet samo do trideset godina, a onda, kako mi se čini, neću više ni sam htjeti. Tu žeđ za životom nazivaju neki sušičavi, balavi moralisti, a osobito pjesnici, podlom. Istina, to je donekle crta karamazovska, i žeđ za životom, koja se ni na što ne obazire, nalazi se svakako i u tebi, ali zašto je ona podla? Aljoša, na našoj planeti ima još strašno mnogo centripetalne sile. Ja želim da živim, i ja živim, pa makar i protiv logike. Pa ma i ne vjerovao u poredak stvari, ali su mi mili ljepljivi listići, što u proljeće listaju, milo mi je modro nebo, mio neki čovjek, koga kadšto, vjeruješ li mi, i ne znaš zašto ljubiš, milo mi je poneko ljudsko djelo, u koje sam možda već odavno prestao vjerovati, ali koje ipak po staroj navici poštuješ od srca. Eto, donijeli su ti riblju čorbu, jedi, na zdravlje. Čorba je divna, izvrsno je priređuju. Hoću da putujem u Evropu, Aljoša, odavde ću i otputovati, ali znam, da idem samo na groblje, ali na dragocjeno, na najskupocjenije groblje, tako je! Ondje leže dragi pokojnici, svaki kamen više njih priča o nekadašnjem vatrenom životu, o strastvenoj vjeri u svoj rad, u svoju istinu, u svoju borbu i u svoju nauku, i ja ću, to znam već unaprijed, pasti na zemlju, ljubiti to kamenje i plakati nad njima — a u isto vrijeme bit ću u dubini svog srca uvjeren, da je sve ovo već odavno groblje, i ništa drugo. I neću plakati iz očaja,

nego prosto zato, što će me usrećiti moje prolivene suze. Opit ću se vlastitim svojim ganućem. Ja ljubim ljepljive proljetne listiće[73], modro nebo, eto, to ti je! Nema tu govora o razumu, o logici, tu ljubiš unutrašnjošću, utrobom, ljubiš prvu svoju mladu snagu. Razumiješ li ti, Aljoša, štogod od mog ćaskanja ili ne razumiješ, — nasmija se iznenada Ivan.

— Vrlo mnogo razumijem, Ivane: sva unutrašnjost i utroba tvoja hoće da ljubi, — divno si ti to rekao i meni je strašno milo, što toliko želiš živjeti — uskliknu Aljoša. — Ja mislim, da svi na svijetu moraju ponajprije zavoljeti život.

— Zavoljeti život više nego njegov smisao?

— Sigurno, baš tako, zavoljeti prije logike, kako ti veliš, svakako prije logike, jer samo ću onda i smisao razumjeti. Eto o čemu već odavno sanjarim. Polovica je tvoga djela, Ivane, završena i postignuta: ti voliš da živiš. Sada treba da se brineš i za drugu polovicu, i ti si spašen.

— Ti me već spasavaš, a ja možda uopće nisam još propao! A u čemu se sastoji ona — ta tvoja druga polovica?

— U tome, što treba podići iz mrtvih tvoje mrtvace, koji nisu možda nikad ni umrli. Ali, dodaj mi čaj. Mene veseli, Ivane, što se razgovaramo.

— Ti si, kako vidim, u nekom nadahnuću. Ja strašno volim takve professions de foi[74], eto, takvih... iskušenika. Ti si, Alekseju, čvrst čovjek. Je li istina, da ćeš napustiti manastir?

— Istina je. Moj me starac šalje u svijet.

— Vidjet ćemo se jamačno u svijetu, srest ćemo se do tridesete godine, kada budem počeo ostavljati svoj pehar. Otac neće da ostavi svoj pehar do sedamdesete godine, a sanja čak i o osamdesetoj, tako bar sam kaže, i on to misli sasvim ozbiljno, mada je lakrdijaš. Stao na svoj razvrat kao da je pećina... istina, poslije tridesete godine i nema se gotovo na što drugo stati, nego na nj... Ali do osamdesete, to je nisko, bolje do tridesete: može se bar, varajući sam sebe, sačuvati »neka sjenka plemenitosti«. Nisi li vidio danas Dmitrija?

— Ne, nisam ga vidio, ali sam bio sa Smrdljakovom.

I Aljoša ispriča bratu na brzu ruku i potanko o svom susretu sa Smrdljakovom. Ivan poče odjedamput jako zabrinuto slušati, a pogdješto morade mu Aljoša i ponoviti.

Ivan se namrgodi i zamisli.

— Ti si se zbog Smrdljakova namrgodio? — zapita Aljoša.

— Da, zbog njega. Neka ga đavo nosi. A s Dmitrijem sam se zaista htio sastati, ali sad nije potrebno... — reče Ivan preko volje.

— A ti, brate, zbilja tako brzo odlaziš?

— Da.

— A što će biti s Dmitrijem i ocem? Kako će se to među njima svršiti? — zapita Aljoša zabrinuto.

— Ti pjevaš jednako svoju pjesmu! Tiče li se to mene? Zar sam ja čuvar, što li, svoga brata Dmitrija? — odbrusi Ivan razdražljivo, ali se odjedamput gorko osmjehnu. — Kajinov odgovor bogu o ubijenom bratu, je li? Misliš li ti to možda ovog trenutka? Ali, dođavola, mogu li zbilja ostati ovdje kao njihov stražar? Svršio sam svoje poslove, pa idem. Valjda ne misliš, da sam ljubomoran na Dmitrija i da sam mu cijela ova tri mjeseca preotimao njegovu ljepoticu Katarinu Ivanovnu? E, dođavola, imao sam i ja svojih poslova. Poslove sam svršio, i odlazim. Svršio sam malo prije, ti si bio svjedok.

— Ono malo prije kod Katarine Ivanovne?

— Jest, kod nje. Odjedamput sam razbistrio. I što onda? Kakva ja imam posla s Dmitrijem? To se Dmitrija ništa ne tiče! Ja sam imao svog vlastitog posla s Katarinom Ivanovnom. Ti sam znaš, da se, naprotiv, baš sam Dmitrij tako držao kao da je bio sa mnom u nekakvu dogovoru. Ja ga nisam nikako molio, nego mi ju je on svečano predao i blagoslovio. To je sve nalik na lakrdiju. Ne, Aljoša, ne, kada bi ti znao, kako se ja sad lako osjećam! Eto sam ovdje sjedio i jeo, i vjeruješ li mi, htio sam da naručim šampanjca i proslavim moj prvi čas slobode. Phi, skoro pola godine — i sada sam sve odjedamput zbacio. Jučer nisam ni slutio, da mogu to bez svake muke svršiti, samo ako hoću.

— Govoriš li ti to o svojoj ljubavi, Ivane?

— O ljubavi, ako hoćeš, da, zaljubio sam se u gospođicu, u institutkinju. Mučio sam se s njom, a i ona je mene mučila. Lebdio sam nad njom... i odjedamput je sve odletjelo. Malo prije sam

govorio u nadahnuću, a kad sam izašao, prasnuo sam u smijeh — vjeruješ li? Zaista, mislim bukvalno.

— Ti i sad to veselo pričaš — primijeti Aljoša i zagleda se u njegovo lice, koje se zaista odjedamput razvedrilo.

— A otkud sam mogao znati, da je uopće ne ljubim! He-he! I eto, pokazalo se, da je ne ljubim. A, međutim, kako mi se sviđala! Kako mi se čak malo prije sviđala, kada sam držao svoj govor. I znaš li, i sad mi se strašno dopada — a, međutim, sam je lako ostavio. Ti misliš, da se hvastam?

— Ne. Samo to, možda, i nije bila ljubav.

— Aljoška, — nasmije se Ivan, — ne upuštaj se u rasprave o ljubavi! Tebi to ne pristoji. Baš si, baš si istrčao, ajaoj! Zaboravio sam, da te poljubim za to. A kako me je mučila! Zbilja sam sjedio uz erupcije. Oh, ona je znala, da je ljubim! Ona je mene ljubila, a ne Dmitrija — naglasi Ivan veselo. — Dmitrij je bio samo erupcija. Sve, što sam joj maločas rekao, prava je istina. Ali, u tome je baš ono, ono glavno, što je njoj možda potrebno petnaest ili dvadeset godina, pa da se dosjeti, da Dmitrija nikako ne ljubi, nego da ljubi jedino mene, koga je mučila. I zbilja, ona se neće tome nikad dosjetiti, čak i pored današnje lekcije. Ali, i bolje je: digao sam se i otišao zauvijek. Zbilja, što ona sad radi? Što se ondje dogodilo, kad sam ja otišao?

Aljoša mu ispriča, kako je dobila histerični napad te da je, čini se, još i sad u nesvijesti i da bunca.

— A ne laže li Hohlakova?

— Čini mi se, da ne laže.

— Moram se raspitati. Od histerije nije uostalom nitko i nikad umro. Ali neka je i spopada histerija, jer bog je iz ljubavi svoje prema ženi poslao na nju histeriju. Ja ne idem onamo više nikad. Što da se opet namećem?

— Međutim, to si joj malo prije rekao, da te ona nije nikad ljubila.

— To sam namjerno kazao. Aljoša, da naručim šampanjca, pa da pijemo u ime moje slobode. Eh, kad bi znao, kako mi je milo!

— Ne, brate, bit će bolje, da ne pijem, — reče naglo Aljoša, — a usto sam nekako tužan.

— Jest, ti si već dugo tužan, ja to odavno vidim.

— Dakle ti svakako sutra ujutro odlaziš?

— Ujutro? Ja nisam rekao ujutro. A, uostalom, možda i ujutro. Vjeruješ li, da sam danas ovdje ručao jedino zato, da ne jedem sa starcem, toliko mi je postao odvratan. Njega bih već odavno napustio. A što se ti toliko uznemiruješ, što ja odlazim? Ostaje nam još tko zna koliko vremena do odlaska. Cijela vječnost, besmrtnost.

— Ako već sutra odlaziš, kakva je to onda vječnost?

— A što se to nas dvojice tiče? — nasmija se Ivan. — O onom našem, radi čega smo ovamo došli, dospjet ćemo ipak razgovarati. Što me gledaš tako začuđeno: zašto smo se ovdje sastali? Zar da razgovaramo o ljubavi prema Katarini Ivanovnoj, o starcu i o Dmitriju? O inozemstvu? O sudbonosnom položaju Rusije? O imperatoru Napoleonu? Valjda zbog toga?

— Ne, ne zbog toga.

— Dakle, sam znaš, zbog čega. Oni imaju jedno, a mi žutokljunci drugo, mi moramo prije svega praiskonska pitanja riješiti, eto, to je naša briga. Sad cijela mlada Rusija raspravlja jedino o vječnim pitanjima. Baš sad, kada su se svi starci odjednom počeli zanimati praktičnim pitanjima. Zašto si ti puna tri mjeseca gledao u mene u iščekivanju? Da me zapitaš: »Kako vjeruješ, ili možda nikako i ne vjeruješ«, to su tražili vaši pogledi tri mjeseca, Alekseju Fjodoroviču, nije li tako?

— Možda je i tako — osmjehnu se Aljoša. — Ti mi se, brate, valjda sada ne rugaš?

— Ja da se rugam? Neću ljutiti svog bracu, koji je tri mjeseca gledao u mene u toliku iščekivanju. Aljoša, pogledaj mi ravno u oči: ta ja sam na dlaku isto takav mali derančić, kao i ti, samo što nisam iskušenik. Kako su dosada ruski dječaci radili? Neki, naime? Eto, na primjer, ova smrdljiva krčma, tu se sakupe i posjedaju u kut. Prije toga nisu jedan drugog ni poznavali, a kad izađu iz krčme, opet se neće četrdeset godina poznavati, no, pa o čemu se razgovaraju, kada ugrabe u krčmi taj trenutak? Samo o vječnim pitanjima: ima li boga, ima li besmrtnosti? A koji ne vjeruju u boga, no, ti povedu razgovor o socijalizmu i anarhizmu, o tome, kako će se preobraziti cijelo čovječanstvo po novom obrascu — i tako ispadne uvijek jedan te isti đavo, jer, to su uvijek ista pitanja, samo s drugog kraja. I velika množina najoriginalnijih ruskih dječaka i ne radi danas ništa drugo, osim što raspravlja o vječnim pitanjima. Zar nije tako?

— Jest, jer suvremena su ruska pitanja: ima li boga, ima li besmrtnosti, ili kako ti reče, pitanja s drugog kraja, dakako, najviša pitanja i najglavnija, a tako i treba — reče Aljoša, motreći brata neprestano onim istim blagim i ispitujućim smiješkom.

— Znaš što, Aljoša, biti ruski čovjek nije kadšto nikakva mudrost, ali ipak se ne može ništa gluplje zamisliti od onog, čime se danas zanima ruski dječak. Ali ja jednoga ruskog dječaka, Aljoša, užasno volim.

— Kako si ti to divno podmetnuo — nasmija se odjedamput Aljoša.

— Ali, kazuj, čime da počnemo, sam odredi. S bogom? Postoji li bog? Je li ti pravo?

— Čime hoćeš, time i počni, makar i »s drugoga kraja«. Ta ti si jučer kod oca izjavio, da nema boga — pogleda Aljoša u brata ispitujući.

— Ja sam tebe jučer kod oca za ručka navlaš time dražio i vidio, kako su ti sijevnule oči. Ali sad sam potpuno voljan, da se s tobom opet o tome razgovorim, i to ti kažem ozbiljno. Ja želim, Aljoša, da se zbližimo, jer nemam nikakvih prijatelja. Hoću bar da pokušam. Ali, predstavi sebi, možda i ja priznajem boga, — nasmija se Ivan, — je li, to je za tebe nešto neočekivano?

— Jest, razumije se, samo ako se i sad ne šališ.

— Šalim. I jučer su kod oca rekli, da se šalim. Vidiš, golube, u osamnaestom vijeku živio je jedan stari grešnik[75], koji je rekao: kad ne bi bilo boga, onda bi ga trebalo izmisliti, s'il n'existait pas Dieu il faudrait l'inventer. I zaista, čovjek je izmislio boga. I ništa ne bi bilo čudno, ništa ne bi bilo neobično, da bog zaista postoji, ali je čudno, da ja takva misao — misao o neophodnosti boga — mogla nići u glavi takve divlje i zle životinje, kakav je čovjek, jer ona je toliko sveta, toliko dirljiva, toliko mudra i toliko čini čast čovjeku. Što se mene tiče, ja sam već odavno odlučio, da ne mislim o tome: da li je čovjek stvorio boga ili bog čovjeka? A neću, razumije se, da počnem pretresati ni sve suvremene aksiome, što ih postaviše o toj temi ruski dječaci, jer su oni svi odreda izvedeni iz evropskih hipoteza, i što je ondje samo hipoteza, to je za ruskog dječaka odmah aksiom, i ne samo za dječaka, već gotovo i za neke profesore, jer kod nas su sad

i ruski profesori također često ti isti ruski dječaci. I zato prelazim preko svih hipoteza. Jer kakav je sad naš zadatak? Naš je zadatak, da ja tebi, što je moguće brže, objasnim svoju suštinu, to jest, kakav sam ja čovjek, u što vjerujem i čemu se nadam, nije li tako? I zato izjavljujem, da priznajem boga iskreno i jedinstveno. Ali evo što treba primijetiti: ako bog postoji, i ako je on zaista stvorio zemlju, onda ju je stvorio, kako nam je dobro poznato, po Euklidovoj geometriji[76], a um čovječji poima tek tri dimenzije. Međutim, bilo je, a ima čak i danas, geometara i filozofa, pa čak i vrlo znamenitih, ljudi koji ne vjeruju, da bi sva vasiona ili još opširnije — sve biće bilo stvoreno po Euklidovoj geometriji, ali se usuđuju da se zanose tom mišlju, da su se dvije paralelne linije, koje se po Euklidu nikako ne mogu sastati na zemlji, ipak sastale negdje u beskonačnosti. Ja sam se, golube, za ovo odlučio: kad ja čak ni to ne mogu pojmiti, kako bih mogao onda pojmiti boga? Ja smjerno priznajem, da u meni nema nikakvih sposobnosti za rješavanje takvih pitanja, moj je um euklidski, zemaljski, i kako bismo onda mogli rješavati to, što nije ovozemaljsko. A i tebi savjetujem, druže Aljoša, da o tome nikad ne misliš, a najmanje o bogu, postoji li on ili ne postoji? Sve su to pitanja, koja su potpuno nepristupačna našem razumu, stvorenom tek s poimanjem triju dimenzija. Dakle, priznajem boga i ne samo od srca, već, što više, ja priznajem i premudrost njegovu i ciljeve njegove — nama sasvim nepoznate, vjerujem i u poredak, u smisao života, vjerujem u vječnu harmoniju, u kojoj ćemo se svi sjediniti, vjerujem u riječ, kojoj teži sva vasiona, i koja je sama »bila u boga«, i koja je sama bog, no, i tako dalje, i tako dalje, u beskonačnost. Mnogo je riječi u tom smislu izrečeno. Čini mi se, da se već nalazim na dobrom putu, a? No, a sada pomisli, da ja, koji ipak ovaj svijet božji — ne priznajem, iako znam, da postoji, ipak ga nikako ne priznajem. Ja boga priznajem, što treba da razumiješ, ali ne priznajem svijeta, što ga je on stvorio, svijeta božjeg, i ne mogu nikako pristati da ga priznam. Da se izjasnim: ja vjerujem poput djeteta, da će se patnje zaliječiti i nestati, da će sva uvredljiva komičnost ljudskih protuslovlja iščeznuti kao bijedno priviđenje, kao ogavna izmišljotina nemoćnog i kao atom malenog čovječjeg euklidskog uma, i da će se, na kraju, u svjetskom finalu, u momentu

vječne harmonije, desiti i pojaviti, nešto toliko dragocjeno, što će doteći svim srcima, što će uništiti sva negodovanja, iskupiti sve zločine ljudske, svu krv, što je oni proliše, doteći u tolikoj mjeri, da će se moći ne samo oprostiti, već i opravdati sve, što se dogodilo ljudima — ali neka, neka sve to bude i dođe, ali ja to ne priznajem i neću da priznam! Neka se, štoviše, paralelne linije sastanu, i ja to vidim, vidjet ću to i reći, sastale su se, ali ipak ne priznajem. To je moja suština, Aljoša, to je moja teza. Ovo sam ti ozbiljno rekao. Ja sam navlaš otpočeo ovaj naš razgovor tako glupo, da ne može gluplje biti, ali sam ga doveo do svoje ispovijedi, jer ona jedino tebi i treba. Ti nisi želio, da čuješ o bogu, tebi je tek potrebno bilo, da saznaš, čime živi tvoj ljubljeni brat. I ja ti rekoh.

Ivan završi svoju dugačku tiradu obuzet nekim osobitim i neočekivanim osjećajem.

— A zašto si otpočeo »da gluplje ne može biti«? — zapita Aljoša, gledajući u nj zamišljeno.

— A, prvo, pa ma i zbog rusizma: svi se ruski razgovori o toj temi vode da ne može biti gluplje. A, drugo, što je gluplje, to je bliže stvari, što je gluplje, to je jasnije. Glupost je kratka, i nije lukava, a um petlja i krije se. Um je podlac, a glupost iskrena i časna. Dotjerao sam stvar do očaja i, što sam je gluplje izložio, to je za mene povoljnije.

— Ti ćeš mi objasniti, zašto »svijeta ne priznaješ«? — reče Aljoša.

— Dakako, da ću ti objasniti, nije nikakva tajna, za tim sam i težio. Braco moj, neću ja tebe zavesti i pomaknuti s tvog uporišta, nego sam možda htio da sam sebe izliječim s pomoću tebe — osmjehnu se naglo Ivan sasvim kao mali krotki dječarac. Aljoša nije još nikad vidio u njega takva osmijeha.

IV

BUNA

— Moram ti nešto priznati, — otpoče Ivan, — ja nikad nisam mogao razumjeti, kako je moguće ljubiti svoje bližnje. Jer, po mom mišljenju, nije moguće ljubiti bližnje, već jedino daljnje. Jednom

prilikom čitao sam negdje o »Ivanu Milostivom« (jednom svecu)[77], da je on, kad mu je došao neki gladan i ozebao prolaznik i zamolio ga, da ga ogrije, legao zajedno s njim u krevet, zagrlio ga i stao mu disati u usta, koja su bila ognojena i zaudarala od neke strašne bolesti. Ja sam uvjeren, da je to učinio u erupciji, da je to bila ljubav iz dužnosti, zbog epidemije, koju je navukao na sebe. Da možeš zavoljeti čovjeka, potrebno je, da se on sakrije, a čim pokaže lice — propade ljubav.

— O tome je često govorio otac Zosima, — primijeti Aljoša, — on je također govorio, da mnogima, u ljubavi neiskusnim ljudima, lice čovječje često smeta da ljube. Ali ima i mnogo ljubavi među ljudima, i gotovo slične Kristovoj, to i ja znam, Ivane...

— Ali ja to još ne znam, te ne mogu to ni pojmiti, a sa mnom ni bezbrojno mnoštvo ljudi. Pitanje je samo, da li to dolazi od loših osobina ljudi ili zbog toga, što je to njihova priroda. Po mome mišljenju Kristova je ljubav prema ljudima neko svoje vrste čudo, koje je na zemlji nemoguće. Istina, on je bio bog. Ali mi nismo bogovi. Uzmimo, ja mogu, na primjer, jako patiti, ali drugi ne može nikad saznati, u kolikoj mjeri patim, jer je on drugi, a nije ja, a povrh toga, rijetko kad pristaje čovjek, da prizna drugog patnikom, (baš kao da je to neki čin). A zašto neće da pristane, što misliš? Zato, na primjer, što iz mene zaudara, što imam glupo lice, što sam ga nekad očepio. Pored toga, razlika je između patnje i patnje: patnja, koja me sramoti i ponizuje, na primjer, glad, tu će još priznati moj dobrotvor, ali ako patim uzvišenije, zbog ideje, na primjer, tu će on patnju tek u rijetkim slučajevima priznati, i to jedino zato, što će on, na primjer, pogledati mene i odjedamput spaziti, da ja nemam nipošto onakvo lice, kakvo mora po njegovoj fantaziji da ima čovjek, koji pati, na primjer, za takvu ideju. I on mi eto smjesta uskraćuje svoje dobročinstvo, i to ne zato, što bi imao loše srce. Prosjaci, osobito plemeniti prosjaci, ne bi se smjeli nikad lično pokazivati, nego prositi milostinju putem novina. Apstraktno je još moguće ljubiti bližnjega i, štoviše, katkad i izdaleka, ali izbliza gotovo nikad. Kad bi sve bilo kao na pozornici, u baletu, gdje se prosjaci, kad dolaze, pojavljuju u svilenim dronjama i poderanim čipkama i prose milostinju i igraju graciozno, no, onda još može čovjek u njima uživati. Ali samo uživati

u njima, a ne i ljubiti ih. Ali dosta o tome. Ja sam samo htio, da te navedem do svog stajališta. Htio sam da govorim o patnjama čovječanstva uopće, ali bit će bolje, da se zaustavimo samo na dječjim patnjama. To će smanjiti opseg moje argumentacije bar za deset puta, dakle, bolje da govorimo samo o djeci. Ali zato, razumije se, neće biti za me povoljnije. No, prvo: djecu je moguće ljubiti čak i izbliza, čak i prljavu, i ružna lica (meni se međutim čini, da djeca nemaju nikad ružno lice). Drugo: o odraslima neću više da govorim već i stoga, što se kod njih — osim toga, što su odvratni i ne zaslužuju ljubavi — radi i o osveti: oni su pojeli jabuku i spoznali dobro i zlo i postali »kao bogovi«. I sada je i dalje jedu. Ali djeca nisu ništa pojela i nisu dosada ništa skrivila. Aljoša, voliš li ti djecu? Znam, da ih voliš, i tebi će biti razumljivo, što želim da govorim jedino o djeci. Ako djeca na zemlji također užasno pate, pate, razumije se, zbog svojih otaca i kažnjena su zbog svojih otaca, koji su pojeli jabuku. Ali to su razmatranja s drugog svijeta, koja su čovječjem srcu ovdje na zemlji nepojmljiva. Ne može nevin patiti za drugoga, i još tako nevin! Čudi mi se, Aljoša, ja također neobično ljubim djecu. I zapamti: okrutni ljudi, strastveni, mesožderi, karamazovci, i oni kadšto jako vole djecu. Djeca, dok su djeca, do sedme godine, na primjer, strašno se razlikuju od ljudi: kao da su neka sasvim druga bića i druge prirode. Ja sam poznavao jednog razbojnika u tamnici, kome se za vrijeme njegove karijere dešavalo, da je, ubijajući cijele porodice u kućama, u koje je noću provaljivao radi otimačine, uz njih poklao i nekoliko djece. Ali, dok se nalazio u tamnici, on ih je strastveno ljubio. Bilo mu je najmilije, da gleda kroz tamnički prozor djecu, koja su se igrala u tamničkom dvorištu. Jednog malog derančića priučio je da dolazi pod njegov prozor, i jako se sprijateljio s njim. Ti, Aljoša, ne znaš, zašto sve ovo govorim? Mene boli glava, i žalostan sam.

— Ti govoriš nekako čudnovato, — primijeti Aljoša zabrinuto, — baš kao da si lud.

— Baš mi sad pade na pamet, kako mi je nedavno pričao u Moskvi jedan Bugarin, — produži Ivan Fjodorovič, kao da i ne čuje brata, — da ondje kod njih, po cijeloj Bugarskoj, čine Turci i Čerkezi nedjela, jer se boje sveopćeg ustanka Slavena, — to jest, pale, kolju, siluju žene i djecu, pribijaju zarobljenike čavlima na plot i ostavljaju ih

tako preko noći, a ujutro ih vješaju, itd., ukratko, čine, što čovjek ne može sebi predstaviti. I zaista, ponekad se govori o »zvjerskoj« okrutnosti čovjekovoj, ali to je nepravda i uvreda za zvijeri, jer zvijer ne može nikad biti tako okrutna kao čovjek, tako artistički, tako umjetnički okrutna. Tigar prosto grize i kida, i umije samo to. Ne bi mu nikad palo na pamet, da pribije uši čavlima preko noći, sve kad bi to i mogao učiniti. A ti su Turci međutim sa slašću mučili i djecu, izrezivali ih noževima iz utrobe materine, bacali uvis dojenčad sa sise i dočekivali na bajunete pred očima majki. Ali mene je međutim silno zainteresirala jedna sličica. Predstavi sebi: na rukama uzdrhtale majke dijete sisanče, a unaokolo upali Turci. Oni smislili veselu šalu: miluju dijete, smijući se, da i njega nasmiju, i to im polazi za rukom, dijete se nasmijalo. U taj tren uperi Turčin svoj pištolj u njegovo lice iz blizine od četiri vrška. Dijete se veselo hihoće, pruža ručice, da dočepa pištolj, i u tom trenutku odapne umjetnik ravno u lice i razmrska mu glavu[78]. Je li, da je to umjetnički? Sada sam se sjetio, da Turci neobično vole slatko.

— Brate, našto sve ovo? — zapita Aljoša.

— Ja mislim, ako đavo ne postoji i ako ga je dakle čovjek stvorio, onda ga je stvorio na svoju sliku i priliku.

— U tom slučaju isto kao i boga.

— Začudo, kako ti umiješ da izvrćeš riječi, kako veli Polonije u Hamletu — nasmija se Ivan. Uhvatio si me u riječi; pa neka, milo mi je. Lijep li je tvoj bog, ako ga je stvorio čovjek na svoju sliku i priliku. Ti si malo prije zapitao, našto sve ovo: vidiš li, ja sam ljubitelj i skupljač nekih faktića i, vjeruješ li mi, skupljam i zapisujem iz novina i pripovijedaka, otkud bilo, neke vrste anegdota, i već ih imam priličnu zbirku, Turci su dakako ušli u zbirku, ali to su sve sami inozemci. Ali ja imam i domaćih, i, štoviše, boljih od turskih. Znaš, kod nas se silno batina, silno šiba prutom i kandžijom, i to je nacionalno; kod nas se ne može ni zamisliti pribijanje čavlima, jer smo ipak Evropejci, ali šibe, kandžija, to je već nešto naše, i ne može nam se oduzeti. U inozemstvu ne biju, čini se, uopće, možda su se običaji pročistili ili su doneseni takvi zakoni, da čovjek čovjeka ne smije više šibati, ali zato su to nadoknadili nečim drugim, također čisto nacionalnim, kao i kod nas, ali u tolikoj mjeri nacionalnim, da je to kod nas gotovo

nemoguće, iako pokušavaju, da ga i kod nas nakalame, osobito nakon vjerskog pokreta u našem višem društvu. Imam jednu prekrasnu brošuru, prevedenu s francuskog, koja opisuje, kako su još nedavno, tek prije nekih pet godina, pogubili u Ženevi jednog zločinca i ubojicu, Richarda, čini mi se, dvadesetitrogodišnjeg mladića, koji se pokajao i vratio kršćanskoj vjeri pred samim gubilištem. Taj Richard bio je nečiji nezakoniti sin, koga su roditelji još kao dijete od šest godina darovali nekakvim švicarskim planinskim pastirima i oni ga othranili da ga upotrijebe za rad. On je rastao kod njih kao divlja zvijer, pastiri ga ne naučiše ničemu, nego su ga, naprotiv, već u sedmoj godini slali da pase stado, po kiši i studeni, gotovo bez odijela i hrane. I dakako, nitko se od njih nije kajao, niti je sebi razbijao glavu, što tako čini, držeći, naprotiv, da ima potpuno pravo, jer im je Richard darovan kao stvar, te nisu nalazili za potrebno, ni da ga hrane. Sam je Richard posvjedočio, da je u to vrijeme, kao bludni sin u evanđelju, želio da se najede one hrane, koju su davali svinjama, što su ih gojili za prodaju, ali mu čak ni to nisu dali, nego su ga tukli, kad je krao ispred svinja. I tako je proveo cijelo svoje djetinjstvo i svu svoju mladost, sve dok nije odrastao, stao na snagu i pošao u krađu. Divljak je zarađivao novac nadničareći u Ženevi, zaradu bi popio, te je živio kao propalica i svršio time, da je ubio i opljačkao nekog starca. Uhvatili su ga, sudili mu i osudili ga na smrt. Ondje nisu sentimentalni. U tamnici odmah se sjatiše oko njega pastori i članovi Kristovih bratstava, dobrotvorne dame, itd. U tamnici su ga naučili čitati i pisati, počeli mu tumačiti evanđelje, obraćali se na njegovu savjest, uvjeravali ga, silili ga, dosađivali, gnjavili, i on je naposljetku svečano priznao, da je počinio zločin. On se obratio, sam je pisao sudu, da je odrod, ali je napokon pristao na to, da i njega ozari gospod i da mu pošalje blagoslov. Sve se uzrujalo u Ženevi, cijela dobrotvorna i pobožna Ženeva. Sve, što je bilo više i dobro odgojeno, pojuri njemu u tamnicu; Richarda ljube, grle: »Ti si brat naš, na tebe je sišao blagoslov!« A Richard samo plače od ganuća: »Jest, na mene je sišao blagoslov! Prije sam, za vrijeme cijelog djetinjstva i momaštva, bio željan svinjske hrane, a sada je sišao i na me blagoslov, i ja umirem u gospodu!« »Da, da, Richarde, umri u gospodu, ti si prolio krv i moraš umrijeti u gospodu. Makar i nisi kriv, što nekad nisi nikako poznavao gospoda, kada si

zavidio svinjama na hrani, kada su te tukli, kada si im krao hranu (što si uostalom ružno radio, jer krađa nije dopuštena), — ali ti si prolio krv i moraš umrijeti.« Dolazi posljednji dan. Malaksali Richard plače i ništa drugo ne radi, nego svaki čas ponavlja: »Ovo je moj najljepši dan, ja odlazim gospodu!« — »Jest«, viču pastori, suci i dobrotvorne dame, »ovo je najsretniji tvoj dan, jer odlaziš gospodu!« I svi su krenuli prema gubilištu za sramotnim kolima, u kojima voze Richarda, netko u kočiji, netko pješke. I stigli su, eto, do gubilišta: »Umri, brate naš, viču Richardu, umri u gospodu, jer je na tebe sišao blagoslov!« I brata Richarda, obasutog bratskim poljupcima, uzvukli na gubilište, povalili na giljotinu i ocaparili mu bratski glavu zato, što je i na njega sišao blagoslov. Tu su brošuru preveli na ruski jezik nekakvi ruski dobrotvori iz viših krugova, koji naginju luteranstvu, i razaslali je radi prosvjećenja ruskog naroda badava, kao prilog uz novine i druga izdanja. Šala sa Richardom dobra je zato, što je nacionalna. Kod nas bi bilo ružno odrubiti bratu glavu samo zato, što je postao našim bratom i što je na njega sišao blagoslov, ali ponavljam, mi imamo nešto svoje, što nije gotovo ništa gore. Kod nas postoji historijsko, neposredno i najprisnije uživanje u mučenju šibama. Njekrasov ima pjesmu, kako seljak bije kljuse knutom po očima, »po krotkim očima«[79]. Tko to nije vidio? To je rusizam. On opisuje, kako je malaksalo, pretovareno kljuse zapalo s kolima i ne može da ih izvuče. Seljak ga bije, bije bijesno, bije najzad ne znajući što da radi, opijen šibanjem, bije žestoko, bije bez prestanka: »Makar i ne možeš, ali vuci, crkni, ali vuci!« Kljusence se napinje, i on stao da ga, jadnog i bez zaštite, bije po suznim, po »krotkim očima«. I ono, sasvim izvan sebe, trglo i izvuklo kola i pošlo, sve dršćući i bez daha, nekako porebarke, poskakujući nekako neprirodno i jadno, — strašna je ta Njekrasovljeva pjesma. Ali to je samo kljuse, a kljusad je i sam bog dao, da ih bijemo. Tako su nas naučili Tatari i darovali nam knuto za uspomenu. Ali može se i ljude tući. Tako inteligentan i obrazovan gospodin i njegova gospođa tuku šibama vlastitu kćer svoju, dijete od sedam godina[80] — to sam potanko pribilježio. Tatici je drago, ako je šiba čvorugava, »bolje će se primati«, kaže on, i stao »kaditi« po vlastitoj kćeri. Ja znam pouzdano, da ima takvih ljudi, koji se, kada tuku, raspaljuju svakim

udarcem do strasti, prave strasti, svakim daljim udarcem sve više i više, sve progresivnije. Tuku minutu, tuku naposljetku pet minuta, tuku deset minuta, dalje, jače, gušće, oštrije. Dijete dreči, dijete naposljetku ne može više da dreči, guši se: »Tata, tata, tatice, tatice!« Nekim đavolskim, nesretnim slučajem dolazi stvar pred sud. Uzima se advokat. Ruski je narod već davno prozvao advokata — »ablakatom — najmljenom savješću«. Advokat galami u obranu svog klijenta. »Stvar je, kaže, tako obična, prosta, porodična, otac je izbio svoju kćer, i, eto, na sramotu sadašnjice, došlo je do suda!« Uvjereni porotnici odlaze i oslobađaju od optužbe. Publika urla od sreće, što su oslobodili mučitelja. — Eh, da sam ja bio ondje, ja bih im glasno predložio, neka osnuju stipendiju u čast mučiteljeva imena! Prekrasne sličice. Ali ja imam, Aljoša, o djeci još ljepših stvari, jer ja sam vrlo, vrlo mnogo skupio o ruskoj djeci. Malu djevojčicu od pet godina zamrzili otac i mati, »poštovani ljudi činovničkog staleža, obrazovani i dobro odgojeni ljudi«. Vidiš, još jednom odlučno tvrdim, da mnogi ljudi imaju jedno osobito svojstvo — to je želja za mučenjem djece, ali jedino djece. Prema svim ostalim subjektima ljudskog roda ti se isti mučitelji odnose čak prijazno i smjerno poput obrazovanih i humanih Evropejaca, ali neobično vole mučiti djecu i čak zbog tog i vole djecu. Upravo ta nezaštićenost tih stvorova i anđeoska povjerljivost djeteta, koje nema kuda da se djene, niti kome da se uteče, i zavodi mučitelja i raspaljuje poganu njegovu krv. U svakom se čovjeku, razumije se, krije zvijer — zvijer srdžbe, zvijer strasti, koju su rasplamsali krikovi mučene žrtve, zvijer onoga, koji je pušten s lanca, zvijer bolesti dobivenih u bludu, kostobolje, bolesnih džigerica itd. Tu su jadnu petgodišnju djevojčicu stavljali ti obrazovani roditelji na sve moguće muke. Oni su je tukli, gazili nogama, ne znajući ni sami zašto, i cijelo njeno tijelo pretvorili u modrice. I, naposljetku, dostigli u tome vrhunac vještine: zimi, po studeni, zatvarali su je preko cijele noći u nužnik, i to jedino zbog toga, što nije molila noću, da je puste nastranu (kao da se petgodišnje dijete, koje spava svojim anđeoskim čvrstim snom, može već u tim godinama naučiti da to traži), i zato su joj mazali lice izmetom i nagonili da jede izmet, a nagonila ju je mati, rođena mati! I ta je mati mogla da spava, kada su se noću čuli uzdasi jadnog djeteta, zatvorenog u tom gadnom mjestu! Shvaćaš li

ti to, kada malo stvorenje, koje nije u stanju ni da pojmi, što s njim rade, lupa sebe na gadnom mjestu, u mraku i na studeni, sićušnom svojom šačicom u razmrcvarena prsa i plače svojim blagim i krotkim suzicama, moleći se »malom bogi«, da ga zaštiti, — shvaćaš li ti tu besmislenost, druže moj i brate moj, iskušeniče ti moj božji i smjerni, shvaćaš li ti, zbog čega je ta besmislenost toliko potrebna i stvorena? Bez nje, kažu, ne bi čovjek mogao ni postojati na zemlji, jer ne bi poznao ni dobra ni zla. A zašto da i pozna to đavolje dobro i zlo, kada ga to toliko stoji? Ta cio svijet spoznaje ne vrijedi tih suzica, što ih je prolila ta djevojčica pred »malim bogom«. Ne govorim o patnjama odraslih, oni su pojeli jabuku, đavo s njima, i neka ih sve đavo nosi, ali ovi, ovi! Ja tebe, Aljoška, mučim, ti kao da nisi pri sebi. Prestat ću, ako hoćeš.

— Ništa zato, i ja hoću da se mučim — promrmlja Aljoša.

— Jednu, samo još jednu sličicu, i to iz radoznalosti, jako karakterističnu i, što je najglavnije, ja sam je tek nedavno (pročitao u jednom zborniku o našim starinama, u Arhivu ili u Starini[81], ne znam pravo, morao bih najprije potražiti, jer sam, štoviše, zaboravio, gdje sam to pročitao. To je bilo za najmračnijeg doba kmetstva, još u početku ovog vijeka — slava Oslobodiocu naroda![82] Početkom ovog vijeka bio je neki general, general, koji je imao velike veze i bio jedan od najbogatijih vlastelina, ali od onih (istina, i onda je bilo takvih vrlo malo), koji su bili, kad su napuštali službu i polazili u mir, gotovo uvjereni, da su službom svojom stekli pravo na život i na smrt svojih kmetova. Takvih je onda bivalo. I živi tako taj general na svom vlastelinstvu od dvije tisuće duša, razmeće se i postupa sa svojim malim susjedima kao s tavolizima i budalama. Imao je psetarnicu sa stotinama pasa i gotovo stotinu psetara, koji su bili svi u munduru i svi na konjima. Jedan dvorski dječak, malen derančić od svega osam godina, bacio se u igri kamenom i ozlijedio nogu najmilijem generalovu lovačkom psu. »Zašto je moje najmilije pseto ošepavilo?« Rekoše mu, da se, evo, ovaj dječak bacio na nj kamenom i ozlijedio mu nogu. — »A, ti si, — reče general mjereći ga, — uhvatite ga!« Uhvatili ga, otrgli od matere, svu je noć proveo u buhari, a ujutro, čim je svanulo, ide general sav uparađen u lov, zajašio konja, a oko njega njegovi tavolizi, psi, psetari, lovci, također

svi na konjima. Unaokolo sakupila se radi pouke sva dvorska čeljad, a pred njima stajala mati dječakova. Izveli dječaka iz zatvora. Dan je jesenski, mračan, studen, maglovit, divan za lov. General zapovjedi, da svuku dječaka, njega svukli sasvim do gola, on dršće, poludio je od straha, ne smije ni da pisne... »Gonite ga!« komanduje general, »bježi, bježi!« viču mu psetari, i dječak potrčao... »Drž' ga!« dreknu general i pustio na njega cio čopor hrtova. Lovio ga je kao zeca pred materinim očima, i psi rastrgali dječaka na komadiće! Generala su, čini mi se, stavili pod tutorstvo. Ali... i što bi s njim? Da ga strijeljaju? Da ga strijeljaju i pruže zadovoljštinu moralnom osjećaju? Kazuj, Aljoša!

— Da ga strijeljaju! — progovori Aljoša tiho, blijeda nekako iskrivljena osmijeha, podigavši pogled na brata.

— Bravo! — uskliknu Ivan gotovo u zanosu, — kada već ti to kažeš, onda... Ej, ti pustinjače! Eto takav đavolić sjedi u srdašcu tvome, Aljoška Karamazove!

— Rekao sam glupost, ali...

— To i jest onaj, đavo, taj ali... — vikaše Ivan. — Znaj, iskušeniče, da su gluposti jako potrebne za zemlji. Na glupostima stoji svijet, i bez njih se možda ne bi ništa ni desilo. Mi znamo, što znamo.

— Što ti znadeš?

— Ja ne razumijem ništa, — produži Ivan, kao u bunilu, — ja neću sad ništa da razumijem. Hoću da ostanem kod fakta. I davno sam odlučio, da ništa ne razumijem. Ako zaželim, da štogod shvatim, odmah ću promijeniti fakta, a ja sam odlučio da ostanem kod fakata.

— A zašto me ispituješ? — uskliknu Aljoša u nekoj erupciji bolno, — hoćeš li mi naposljetku reći?

— Dakako, da ću ti reći, to sam i ja htio da ti kažem. Ti se mi mio, ja neću da te izgubim i ja te neću ustupiti tvome Zosimi.

Ivan zašutje časak, i lice mu dobi odjedamput vrlo tužan izraz.

— Slušaj me: ja sam govorio samo o djeci, da ispadne što očitije. O ostalim suzama čovječanskim, kojima je napojena sva zemlja od kore do sredine — neću ni riječi da kažem, jer, ja sam temu svoju namjerno suzio. Ja sam stjenica, i priznajem sasvim smjerno, da ne mogu nikako pojmiti, zbog čega je sve to tako uređeno. Ljudi su,

dakle, sami krivi: dobili su raj, ali se njima prohtjelo slobode i ugrabiše vrata s neba, iako su sami znali, da će biti nesretni, dakle, ne treba ih žaliti. O, po mome, po jednom, zemaljskom, euklidskom umu, znam tek toliko, da patnje postoje, a krivaca nema, da sve jedno iz drugoga izlazi jasno i jednostavno, da sve teče i uravnotežuje se — ali ja, međutim, znam, da je to tek euklidska glupost, po kojoj ne mogu pristati da živim. Ali što ja imam od toga, što nema krivaca i što sve jasno i jednostavno jedno iz drugog izlazi i što ja to znam — meni je potrebna odmazda, jer ću inače sam sebe ubiti. I to odmazda ne negdje tamo i nekad u vječnosti, nego već ovdje na zemlji, i da je ja sam vidim. Ja sam vjerovao, ja hoću sam i da vidim, a budem li u to doba već mrtav, onda neka me uskrsnu, jer ako se sve bez mene dogodi, to bi bilo po me jako uvredljivo. Nisam ja zato patio, da svojom ličnošću, svojim nedjelima i patnjama pođubrim nečiju buduću harmoniju. Ja hoću da vidim svojim očima, kako košuta liježe pokraj lava i kako zaklani ustaje, da se zagrli sa svojim ubojicom. Hoću da sam ovdje, kada svi budu odjedamput saznali, zašto je sve tako bilo. Ali to su ipak djeca, što ću onda s njima? To je pitanje, koje ne mogu da riješim Po stoti put ponavljam — pitanja je sva sila, ali ja sam se samo djece prihvatio, jer je tu neizrecivo jasno ono, što sam imao da kažem. Čuj: ako moraju svi patiti, da patnjama otkupe vječnu harmoniju, što se to onda djece tiče, reci mi, molim te? Sasvim je nerazumljivo, zašto moraju i ona da pate i da patnjama kupuju harmoniju? Zašto i ona dospješe također u materijal, pa da sobom pođubre nečiju buduću harmoniju? Meni je pojmljiva solidarnost u grijehu među ljudima, shvaćam i solidarnost i u odmazdi, ali ne može biti te solidarnosti u grijehu i s djecom, i ako je zaista opravdano, da su i djeca solidarna s očevima svojim u svim nedjelima otaca njihovih, onda, razumije se, nije ta pravednost od ovog svijeta, i ja je ne mogu razumjeti. Reći će, možda, kakav šaljivdžija, da će dijete svejedno narasti i dospjeti da puno sagriješi, ali, eto, ono nije odraslo, njega su, kao dječačića od osam godina, gonili i raskidali psi. O, Aljoša, ja ne hulim na boga! Ja razumijem, kako će se morati potresti cijela vasiona, kada se sve na nebu i pod zemljom slije u jednu slavopojku i sve, što je živo, i što je živjelo, usklikne: »Pravedan si ti, gospode, jer se otkriše putovi tvoji!« A kada se mati zagrli s krvnikom, koji je dao psima raskidati

njena sina, i njih sve troje objave u suzama: »Pravedan si ti, gospode«, onda će, dakako, nastati vrhunac spoznaje, i sve će se objasniti, Ali tu je, kvačica, i to ne mogu da priznam. Dok sam na zemlji, žurim se da učinim što mogu. Vidiš, Aljoša, možda će se zbilja dogoditi, da ću i ja, ako doživim taj momenat, ili ako uskrsnem, da bih vidio, osobito kako se mati grli s krvnikom svog djeteta, i uskliknuti s ostalima: »Pravedan si ti, gospode!« Ali ja ne želim, da onda tako uskliknem. Dok je još vrijeme, žurim se, da zaštitim sebe, i zato se posve odričem najviše harmonije. Ne vrijedi ona suzica čak ni onog jednog izmučenog djeteta, što se lupalo šačicom u prsa i molilo u smrdljivu nužniku svojim neiskupljenim suzicama »malome bogi!« A ne vrijedi zato, jer su te suzice ostale neiskupljene. One moraju biti iskupljene, jer inače nema harmonije. Ali čime, čime ćeš ih iskupiti? Da li je to moguće? Zar time, što će biti osvećene? Ali, što će mi njihova osveta, što će mi pakao za mučitelje, što tu može pakao popraviti, kada su oni mučeni? I kakva je to harmonija, ako postoji pakao: ja hoću da oprostim, hoću da privijem u zagrljaj, a neću da više pate. I ako se patnje dječje imaju priračunati onoj sumi patnji, koja je bila neophodna da se kupi istina, onda ja unaprijed tvrdim, da sva istina nije vrijedila tolike cijene. Ja, naposljetku, neću, da se mati grli s krvnikom, koji je svojim psima raskidao njena sina! Ona mu ne smije oprostiti! Ako hoće, neka mu oprosti u svoje ime, neka oprosti krvniku svoje bezgranične materinske patnje, ali patnje svog raskidanog sina nema ona pravo da oprosti, ne smije oprostiti krvniku, makar mu ih i samo dijete oprostilo! A ako je tako, ako ona ne smije oprostiti, gdje je onda harmonija? Ima li na cijelom svijetu biće, koje bi moglo i imalo prava da oprosti. Ne treba mi harmonija, ne treba mi zbog ljubavi prema čovječanstvu. Meni je milije da ostanem s neosvećenim patnjama. Bolje je, da ostanem s neosvećenim patnjama svojim i s nezasićenim negodovanjem svojim, makar i ne imao pravo. Jest, i suviše su visoko procijenili harmoniju, moj džep nije toliki, da platim ulaznicu. I zato se žurim, da vratim svoju ulaznicu. I ako sam pošten čovjek, dužan sam da je vratim što prije. To i činim. Ne da ja boga ne priznajem, Aljoša, već mu samo najponiznije vraćam ulaznicu.

— To je buna — reče Aljoša tiho i obori oči.

— Buna? Ne želim da čujem od tebe takve riječi — odgovori Ivan, gledajući ga pronicavo. — U buni se ne može živjeti, a ja hoću da živim. Reci mi otvoreno, pozivam te, odgovori: predstavi sebi, da ti sam gradiš zgradu ljudske sudbe s namjerom, da na koncu usrećiš ljude i da im naposljetku dadeš mir i spokojstvo, ali da moraš bezuvjetno i neotklonjivo izmučiti ma i samo jedno sićušno stvorenje, ma i samo ono djetešce, što se lupalo šačicom u prsa, te na neosvećenim suzama njegovim podići tu zgradu, da li bi ti pristao da budeš graditeljem pod takvim uvjetima, reci i ne laži!

— Ne, ne bih pristao — progovori Aljoša tiho.

— I možeš li se ti složiti s idejom, da bi ljudi, za koje ti gradiš, pristali sami da prime svoju sreću uz cijenu neopravdano prolivene krvi onog malog mučenika, a ako bi i primili, mogli biti vječito sretni?

— Ne, ne mogu se složiti. Brate, — progovori odjedamput Aljoša usplamtjelih očiju, — ti si malo prije rekao: postoji li na cijelom svijetu biće, koje bi moglo i imalo prava da oprosti? Ali biće to postoji, i ono može sve oprostiti, sve i sva i za sve, jer je ono samo dalo nevinu krv svoju svima i za sve. Ti si zaboravio na njega, a na njemu će se i sazidati zgrada i njemu će svi uskliknuti: »Pravedan si ti, gospode, jer se otkriše putovi tvoji«.

— Ah, taj »jedini bezgrešni« i njegova krv! Ne, nisam zaboravio na njega i čudio sam se naprotiv cijelo vrijeme, što ga ti nikako ne spominješ, jer obično svi njega prvog ističu u prepirkama. Čuj, Aljoša, ali se nemoj smijati, ja sam jedamput, prije godinu dana, napisao poemu. Ako možeš da potratiš sa mnom još deset minuta, ja ću ti je ispričati.

— Ti si napisao poemu?

— O, ne, nisam napisao, — nasmija se Ivan, — i nikad nisam u životu napisao ni dva stiha. Ali ja sam tu pjesmu smislio i zapamtio. U zanosu sam je smislio. Ti ćeš biti moj prvi čitalac, odnosno slušalac. Zbilja, zašto da autor izgubi makar i jednog svog slušaoca — osmjehnu se Ivan. — Da li da pričam ili da ne pričam?

— Vrlo ću te rado slušati — izusti Aljoša.

— Poema se moja zove »Veliki inkvizitor«, ona je glupa, ali ja želim, da ti je iznesem.

V

VELIKI INKVIZITOR

I ovdje ne ide nikako bez predgovora, — to jest, bez literarnog predgovora, phi! — nasmija se Ivan, — a kakav sam ja pisac! Vidiš, događaj se zbiva u šesnaestom vijeku, a tada je, — uostalom, to moraš znati još iz škole, — tada je bilo uobičajeno, da u pjesničkim djelima dovode nebeske sile na zemlju. O Danteu neću ni da govorim. U Francuskoj su sudski pisari, a također i po manastirima kaluđeri, davali cijele predstave, u kojima su izvodili na pozornicu, anđele, svece, Krista, pa i samog boga. Onda je sve to bilo jako bezazleno. U Viktor Hugoovoj »Notre Dame de Paris« daje se narodu pod Ludovikom XI. u gradskoj vijećnici u Parizu, a u slavu rođenja francuskog dofena, poučna i besplatna predstava pod naslovom: »Le bon jugement de la très sainte et gracieuse Vierge Marie«[83], gdje se pojavljuje ona sama i donosi svoj bon jugement. I kod nas su se u Moskvi, prije Petrove vladavine, davale od vremena do vremena takve gotovo dramske predstave, osobito iz Starog Zavjeta. Ali, u vrijeme tih dramskih predstava, kružilo je po cijelom svijetu još i mnogo pripovijedaka i »stihova«, u kojima su sudjelovali po potrebi sveci, anđeli i ostale nebeske sile. U našim su se manastirima također bavili prevođenjem, prepisivanjem pa čak i sastavljanjem takvih poema, i to kada — u tatarsko doba. Ima na primjer jedna manastirska poema (dakako, prijevod s grčkog): »Bogorodičin križni put«[84], sa slikama i smionošću, koja nimalo ne zaostaje za Danteom. Mati božja posjećuje pakao, a vodi je »po mukama« arhanđeo Mihael. Ona gleda grešnike i njihove muke. Ondje se nalazi, između ostalog, jedan prezanimljiv odio grešnika u plamenom jezeru: koji grešnici potonu u to jezero toliko, da već ne mogu nikako isplivati, na te je »već i bog zaboravio« — izraz neobične dubljine i snage. I, eto, bogomajka, potresena i zaplakana, pada pred prijesto božji i moli milost za sve, koji se nalaze u paklu, za sve bez razlike, što ih je ondje vidjela. Razgovor njen s bogom neobično je zanimljiv. Ona moli, ona ne odstupa ni onda, kada joj bog pokazuje probijene ruke i noge njena sina, i pita je: kako ću oprostiti njegovim mučiteljima? A ona zapovjedi onda svima

svecima, svima mučenicima, svima anđelima i arhanđelima, da zajedno s njom padnu na koljena i mole milost za sve bez razlike. Svršava se time, da je izmolila od boga, da se muke obustave svake godine od Velikog petka do Duhova, a grešnici iz pakla zahvaljuju se gospodu i pjevaju: »Ti si pravedan, gospode, što si tako sudio.« I moja bi poema bila iste vrste, da se pojavila u ono doba. I kod mene izlazi na pozornicu on: istina, on ništa ne govori u poemi, nego se samo pojavljuje i prolazi. Već je proteklo petnaest vjekova, otkako je napisao njegov prorok »Gle, dolazim skoro, i o danu i satu tom ne zna ni sam sin, već tek jedino otac moj nebeski«, kako je rekao on sam, dok je još bio na zemlji. Ali čovječanstvo čeka s prijašnjom vjerom i prijašnjom pobožnošću. O, štoviše, još s jačom vjerom, jer je već proteklo petnaest vjekova od onda, otkako prestadoše dolaziti čovjeku jamci s neba:

Vjeruj onom, što ti srce kaže
Nema jamaca s nebesa[85].

Postoji jedino vjera u ono, što je rečeno iz srca! Istina, onda je bilo i čudesa mnogo. Bilo je svetaca, koji su čudesno liječili; nekim pravednicima, kako piše u njihovim životopisima, silazila je sama carica nebeska. Ali đavo ne drijema, i u čovječanstvu počeli su već da sumnjaju u istinitost tih čuda. Tada se odjedamput pojavila na sjeveru, u Njemačkoj, strašna nova hereza[86]. Golema zvijezda, »slična svjetioniku« (to jest crkvi) »pade na izvore voda i oni postadoše gorki«. Te su hereze bogohulno počele odricati čuda. Ali zato su vatrenije vjerovali oni, koji su ostali vjerni. Suze ljudske uspinju se njemu kao i dosada, čekaju ga, ljube ga, uzdaju se u njega, kao i prije, žude da trpe i umiru za njega, kao i prije... I, gle, koliko se vjekova molilo čovječanstvo u vjeri i vatreno: »Javio nam se bog gospod«, koliko je vjekova vapilo njemu, što je on, iz bezgraničnog milosrđa svog, poželio da siđe onima, koji mu se mole. On je i dotle silazio i posjećivao na zemlji neke pravednike, mučenike i svete pustinjake, kako je zapisano u njihovim »žitijama«. Kod nas je Tjučev, koji je duboko vjerovao u istinitost svojih riječi, objavio, da je

Pritisnut krstom,
Svu je tebe, zemljo rođena,
Obišao car nebeski
U liku roba, blagoslivljajući[87].

A da je apsolutno tako i bilo, to ti ja velim. I on je, eto, zaželio, da se makar za jedan trenutak javi narodu izmučenom, napaćenom, koji smrdi od grijeha, ali narodu, koji ga djetinjski ljubi. Događaj se zbiva u Španjolskoj, u Sevilji, u najstrašnije doba inkvizicije[88], kada su u onoj zemlji svaki dan gorjele u slavu božju lomače i

Na veličanstvenim lomačama
Palili zle heretike[89].

O, ovo, dakako, nije onaj silazak, kada će se on, po obećanju svome, javiti na svršetku vremena, u svoj slavi nebeskoj, i koji će biti iznenadan, »kao munja, koja sja od istoka do zapada«. Ne, on je zaželio da makar za trenutak posjeti djecu svoju ondje, gdje su baš sad počele da bukte lomače s hereticima. On će u neizmjernom milosrđu svome proći još jedamput kroz puk u onom istom čovječjem obliku, u kome je prije petnaest vjekova prolazio kroz njega trideset i tri godine. On silazi na »vruće trgove« južnog grada, u kome je baš jučer na »veličanstvenoj lomači«, u prisutnosti kralja, dvora, vitezova, kardinala i divnih dvorskih gospođa, spalio kardinal, veliki inkvizitor, odjednom gotovo cijelu stotinu heretika ad majorem gloriam Dei[90]. On se pojavio tiho, neprimjetno i — gle čuda, — svi su ga prepoznali. To bi moglo biti jedno od najljepših mjesta u poemi — to jest, zašto su ga, naime, prepoznali. Narod juri njemu nezadrživom silom, okružuje ga, gomila neprestano raste oko njega i ide za njim. On šutke prolazi posred njih s tihim osmijehom bezgraničnog milosrđa. Sunce ljubavi bukti u njegovu srcu, zrake svijetla, prosvjete i snage istječu iz njegovih očiju i, utječući u ljude, potresaju njihova srca protuljubavlju. On pruža prema njima ruke, blagoslivlja ih, i ako ga se tkogod dotakne čak samo njegova odijela,

izlijeva se na nj ljekovita moć. Eno, iz gomile dovikuje starac, slijep od djetinjstva: »Gospode, izliječi me, da i ja vidim tebe«, i gle, kao da je mrena spala s njegovih očiju, i slijepac ga vidi. Narod plače i ljubi zemlju, po kojoj on hoda. Djeca bacaju preda nj cvijeće, pjevaju i kliču mu: »Hossana!«[91] »To je on, glavom on, ponavljaju svi, to mora da je on, nitko drugi nego on«. On zastade u predvorju seviljske katedrale, baš u trenutku, kada unose u crkvu, uz plač dječji, otvoren bijeli lijes: u njemu počiva sedmogodišnja djevojčica, jedinica odlična građanina. Mrtvo dijete leži u samu cvijeću. »On će uskrsnuti tvoje dijete«, dovikuju iz gomile uplakanoj materi. Katedralni svećenik, koji je izašao u susret lijesu, gleda neodlučno i mršti obrve. Ali razliježe se jauk matere umrlog djeteta. Ona pada nice njegovim nogama: »Ako si to ti, uskrsni onda moje dijete!« uzvikuje ona, pružajući prema njemu ruke. Sprovod zastaje, lijes spuštaju u predvorju do njegovih nogu. On gleda sa suučešćem, a usta njegova tiho i snova izgovoriše: »Talitha kumi« — »i ustade djevojčica«[92]. Djevojčica ustaje u lijesu, sjeda i gleda, osmješkuje se i gleda unaokolo začuđenim razrogačenim očima. U rukama joj je kita bijelih ružica, s kojom je ležala u lijesu. U narodu zabuna, vika, jauk i, gle, tog istog trenutka iznenada prolazi trgom ispred crkve glavom kardinal — veliki inkvizitor. To je skoro devedesetgodišnji starac, visok i plav, uvela lica, upalih očiju, ali iz kojih još sjaji bljesak, kao vatrena iskrica. O, nije on u prekrasnom svom kardinalskom odijelu, u kome je blistao jučer pred narodom, kada je palio protivnike rimske vjere, ne, sada je samo u svojoj staroj gruboj, kaluđerskoj mantiji. Iza njega, u izvjesnom razmaku, idu mračni pomoćnici i sluge njegove, i »sveta« straža. On je zastao pred gomilom i motri izdaleka. On je sve vidio, on je vidio, kako su spustili lijes do njegovih nogu, kako je uskrsla djevojčica, i lice se njegovo smrklo. On mrgodi svoje sijede guste obrve, pogled njegov sijeva zlokobnim plamenom. I pruža svoj prst i zapovijeda straži, da ga uhvate. I gle, kolika je moć njegova, koliko je već vičan, koliko mu je pokoran i u strahu poslušan narod, da se gomila bez oklijevanja razmakla pred stražom, i ova, posred grobne tišine, koja je nastala naglo, polaže na njega ruke i vodi ga. Gomila je u tren oka, sva kao jedan čovjek, oborila pred starcem inkvizitorom glave do zemlje, i on

šutke blagoslivlja narod i ide dalje. Straža dovodi sužnja u tijesnu i mračnu presvođenu tamnicu u staroj zgradi Svetog suda, i ondje ga zatvore. Prolazi dan, nastaje mračna, vrela i »nepomična seviljska noć«. Zrak »miriši lovorom i limunom«[93]. Posred dubokog mraka, što unaokolo vlada, otvaraju se željezna tamnička vrata, i u tamnicu ulazi polagano, sa svijećnjakom u ruci, glavom stari inkvizitor. On je sam, vrata se odmah za njim zatvaraju. On zastaje na ulazu i zagleda se dugo, minutu ili dvije, u njegovo lice. Naposljetku prilazi lagano, stavlja svijećnjak na stol i govori mu:

— Jesi li ti? Ti? — Ali kad ne dobi odgovora, nadoda brzo. — Ne odgovaraj, šuti. A i što bi ti mogao reći? Ja i suviše dobro znam, što ćeš reći. Ali ti nemaš prava da nadodaš bilo što onome, što si prije rekao. Zašto si došao da nam smetaš, Jer ti si došao da nam smetaš, i sam to znaš. No, znaš li, što će biti sutra? Ja ne znam, tko si ti, i neću da znam: da li si to ti ili tek prilika njegova, ali sutra ću te osuditi i sažeći na lomači kao najgoreg heretika, i onaj isti narod, koji je danas ljubio tvoje noge, pojurit će sutra i, na jedan moj mig, dovlačiti ugljevlje pod tvoju lomaču, znaš li ti to? Jest, možda ti to znaš — nadoveza on, motreći pronicavo i s predomišljanjem svog sužnja, i ni za trenutak ne skidajući pogleda s njega.

— Ja, Ivane, ne razumijem sasvim jasno, što ovo znači? — osmjehnu se Aljoša, koji je cijelo vrijeme šutke slušao, — da li je ovo samo bezgranična fantazija ili kakva zabuna starčeva, nekakvo nemoguće qui pro quo?[94]

— Prihvati čak i posljednje, — nasmija se Ivan, — kad te je već toliko razmazio suvremeni realizam, te ne možeš da podneseš ništa fantastično, — ako baš hoćeš qui pro quo, neka ti bude. Ono, istina, je, — nasmija se on ponovo, — starcu je već devedeset godina, te je mogao već davno poludjeti od svojih ideja. Sužanj ga je mogao preneraziti svojom spoljašnošću. To je mogla naposljetku biti prosto tlapnja, priviđenje devedesetgodišnjeg starca pred smrt, koji je usto još bio raspaljen jučerašnjim autodafeom, kojom prilikom je bilo spaljeno stotinu heretika. A nije li meni i tebi svejedno, da li je qui pro quo ili bezgranična fantazija? Ovdje se radi jedino o tome, što starac mora iznijeti svoje mišljenje, što nakon punih devedeset godina

iznosi svoje mišljenje i govori glasno ono, o čemu je punih devedeset godina šutio.

— Ali sužanj također šuti? Gleda u njega i ne govori ni riječi?

— Pa tako i mora biti, čak u svakom slučaju — nasmija se Ivan opet. — I starac primjećuje, da on nema prava da išta nadoda onome, što je već prije rečeno. Ako hoćeš, u tome i jest najosnovnija crta rimskog katolicizma, bar po mome mišljenju: »Ti si, kaže, sve predao papi, i sve je, dakle, sada u pape, i bit će najbolje, da ti nikako i ne dolaziš da nam smetaš, bar zasada.« Oni ne samo da u tom smislu govore, nego i pišu, osobito jezuiti. To sam ja sam čitao u djelima bogoslova. »Imaš li ti pravo da nam objasniš makar jednu tajnu onog svijeta, iz koga si došao?« — pita ga moj starac i sam mjesto njega odgovara: — »Ne, nemaš, da ne bi nadodao onome, što je već rečeno, da ne bi oduzeo ljudima slobodu, za koju si se toliko borio, kada si bio na zemlji. Sve, što ti ponovo objaviš, bit će napadaj na vjersku slobodu ljudi, jer će činiti čudesa, a njihova vjerska sloboda bila ti je milija od svega još onda, prije tisuću i po godina. Nisi li ti onda često ovako govorio: »Hoću da vas učinim slobodnima«. A ti si sad vidio te »slobodne« ljude, — nadoveza odjedamput starac zamišljena osmijeha. — »Jest, ovo nas je djelo skupo stajalo, — produži on, gledajući u nj ozbiljno, — ali mi svršismo, naposljetku, to djelo u ime tvoje. Mi smo se petnaest vjekova mučili s tom slobodom, ali sada je to svršeno, i to konačno svršeno. Ti ne vjeruješ, da je svršeno konačno? Ti me gledaš smireno i čak nećeš ni da me udostojiš svojim negodovanjem. Ali znaj, da su sad, baš sad, ti ljudi uvjereni više nego ikad, da su potpuno slobodni, a međutim, oni su nam sami donijeli svoju slobodu i ponizno je položili pred naše noge. To smo mi učinili, a da li si ti to želio, takvu slobodu?«

— Ja opet ne razumijem, — prekinu ga Aljoša, — govori li on ironično, ruga li se?

— Nikako. On osobito upisuje u zaslugu sebi i svojima, što su uništili slobodu i što su to učinili zato, da ljude usreće. Jer tek sad (on govori naravno o inkviziciji) moguće je prvi put misliti o sreći ljudi. Čovjek je bio sazdan buntovnikom, a zar buntovnici mogu biti sretni? »Tebe su upozoravali, — veli mu on, — a bilo je dovoljno opomena i savjeta, ali ti nisi slušao one, koji su te upozoravali, nego si odbacio

jedini put, koji je vodio do sreće ljudske, ali, na sreću, kada si odlazio, djelo si predao nama. Ti si obećao, ti si potvrdio svojom riječi, ti si nam dao pravo da vežemo i razvezujemo, i dakako, ne možeš ni pomišljati, da nam sad oduzmeš to pravo. Zašto si došao da nam smetaš?«

— A što znači: bilo je dovoljno opomena i savjeta? — zapita Aljoša.

— A to je bilo glavno, što je imao starac da kaže.

— »Strašan i mudar duh, duh samouništenja i nepostojanja, — produži starac, — duh veliki govorio je s tobom u pustinji, i nama je predano u knjigama, kao da je on tebe »iskušavao«. Je li tako? I da li je bilo moguće reći nešto istinitije od onog, što je on objavio tebi u tri pitanja, i što si ti odbio, a što se u knjigama naziva »iskušenjima«? A, međutim, ako je na zemlji ikad došlo do pravoga gromovitog čuda, onda se to desilo tog dana, na dan tih triju iskušenja. Baš u pojavi tih triju pitanja i postalo je čudo. Kad bi bilo moguće pomisliti, jedino zbog pokušaja i primjera, da su ta tri pitanja strašnog duha bez traga nestala iz knjiga, te da ih treba obnoviti, ponovno izmisliti i sastaviti, i zbog toga sakupiti sve mudrace na zemlji — vladaoce, prvosvećenike, učenjake, filozofe, pjesnike, i postaviti im zadatak: izmislite, sastavite tri pitanja, ali takva, koja bi ne samo odgovarala veličini događaja, nego bi još povrh toga izražavala, u tri riječi, samo u tri ljudske rečenice, svu buduću historiju svijeta i čovječanstva, — misliš li ti, da bi sva premudrost na zemlji, sabrana u jedno, mogla izmisliti bilo što, što bi po snazi i dubini bilo slično onim trima pitanjima, što ti ih je onda zaista postavio moćni i mudri duh u pustinji? Već samo po tim pitanjima, po čudesnosti njihove pojave može se poznati, da se tu ne radi o svakidašnjem čovječjem umu, nego o vječnom i apsolutnom. Jer u ta tri pitanja kao da bijaše zbijena u jednu cjelinu i unaprijed prikazana sva potonja historija čovječanstva, te kao da bijahu pokazana ona tri obrasca, u kojima će se usredotočiti sva neriješena historijska protuslovlja ljudske prirode na cijeloj zemlji. Onda nije to moglo biti još tako jasno, jer je budućnost bila nepoznata, ali sad, kad je proteklo već petnaest vjekova, vidimo, da je sve u ta tri pitanja tako pogođeno i prorokovano i da se tako ispunilo, da im je zaista nemoguće ili bilo što dodati ili im bilo što oduzeti.

»Zaključi sam, tko je imao pravo: ti ili onaj, koji te je onda pitao? Sjeti se prvog pitanja; njegov je smisao, iako ne bukvalan: ti hoćeš da pođeš u svijet, i polaziš praznih ruku, s nekakvim obećanjem slobode, koje oni u svojoj prostoti i u urođenoj nepristojnosti ne mogu ni da shvate, a koje se boje i plaše — jer za čovjeka i za ljudsko društvo nije bilo nikad ništa nesnosnije od slobode! A vidiš li ovo kamenje po ovoj goloj i vreloj pustinji? Pretvori ga u kruh, i za tobom će potrčati čovječanstvo kao stado, zahvalno i poslušno, iako vječno u strahu, da bi im mogao ustegnuti svoju ruku i uskratiti kruh tvoj. Ali ti nisi htio da lišiš čovjeka slobode, te si odbacio prijedlog, jer kakva je to sloboda, prosudio si ti, ako je poslušnost kupljena kruhom? Ti si odgovorio, da čovjek ne živi samo o kruhu, ali, znaš li ti, da će se upravo zbog tog zemaljskog kruha dići protiv tebe duh zemaljski, i kad se sudari s tobom, da će te pobijediti, i svi će pohrliti za njim i klicati: »Tko je ravan ovoj zvijeri, ona nam dade vatru s neba!« Znaš li, da će proteći vjekovi, i čovječanstvo će proglasiti na usta svoje premudrosti i nauke, da nema zločina, pa dakle da nema ni grijeha, nego da postoje jedino gladni. »Nahrani ih, pa onda zahtijevaj od njih vrline!« eto što će napisati na zastavu, koju će dići protiv tebe i kojom će se razrušiti hram tvoj. Na mjestu tvog hrama podići će se novo zdanje, podići će se ponovo strašna babilonska kula, te, iako se neće ni ta dozidati, kao ni prijašnja, ipak bi ti mogao izbjeći gradnju te nove kule i za tisuću godina skratiti patnje ljudi — jer nama će doći oni, koji su se tisuću godina namučili sa svojom kulom. Oni će nas onda opet potražiti pod zemljom, gdje se krijemo po katakombama (jer mi ćemo biti ponovno gonjeni i mučeni), naći će nas i vapiti nama: »Nahranite nas, jer oni, koji nam obećaše vatru s neba, ne dadoše nam je.« I onda ćemo mi dograditi njihovu kulu, jer dogradit će je onaj tko ih nahrani, a nahranit ćemo jedini mi, u ime tvoje, i slagat ćemo im, da to učinimo u ime tvoje. O, nikada, nikada se oni neće bez nas nahraniti. Nikakva im nauka neće dati kruha, dok budu slobodni, i svršetak svega bit će, da će oni donijeti i položiti svoju slobodu pred naše noge i reći nam: »Bolje je, da nas učinite slugama, ali nas samo nahranite.« I oni će, naposljetku, sami razumjeti, da je nemoguće zamisliti, da bi svi mogli imati dovoljno kruha zemaljskog i slobode, jer nikada, nikada oni neće znati, da pravilno između sebe podijele! A uvjerit će se također, da nikad neće

biti slobodni, jer su nemoćni, grešni, ništavni i buntovni. Ti si im obećao kruh nebeski, ali, ponavljam ti opet, da li se on može usporediti u očima nemoćnog, vječno poročnog i vječno nezahvalnog plemena ljudskog, s kruhom zemaljskim? I ako pođu za tobom zbog kruha nebeskog tisuće i desetine tisuća, a što će biti s milijunima, s desetak tisuća milijuna stvorenja, koja neće imati snage da zbog nebeskog kruha žrtvuju zemaljski kruh? Ili su ti drage jedino desetine tisuća velikih i moćnih, a ostali, kao morski pijesak mnogobrojni milijuni slabih, ali koji te ljube, moraju poslužiti tek kao materijal velikim i moćnim? Nipošto, mi cijenimo i slabe. Oni su poročni, buntovnici, ali, na koncu, postat će i poslušni. Oni će nam se diviti, i smatrat će nas bogovima, rado smo im stali na čelo i pristali da ponesemo slobodu i da nad njima vladamo — toliko će im na koncu biti strašna njihova sloboda! A mi ćemo im reći, da slušamo tebe i da vladamo u ime tvoje. Mi ćemo ih opet obmanuti, jer te nećemo više pustiti među nas. U toj obmani će se i sastojati naša patnja, jer ćemo morati lagati. Eto, što znači ono prvo pitanje u pustinji, i eto, što si ti odbacio zbog slobode, koju si postavio iznad svega. Međutim se u tom pitanju nalazi velika tajna ovog svijeta. Da si prihvatio »kruh«, ti bi udovoljio sveopćoj i vječnoj brizi čovječanstva, kako svakog pojedinog stvora, tako i cijelog čovječanstva, naime pitanju: »Kome da se poklone?« Ta nema za čovjeka teže i mučnije brige, nego da, čim postane slobodan, što brže nađe onoga, kome će se klanjati. Ali čovjek traži da se klanja pred onim što je već sigurno, toliko sigurno, da svi ljudi odjednom pristanu, da se svi pred njim poklone. Jer se briga tih jadnih stvorenja ne sastoji jedino u tome, da nađe ono, pred čim ću se ja ili netko drugi pokloniti, već da nađu nešto takvo, u što bi mogli svi povjerovati i pred čim bi se mogli svi pokloniti, i to bezuvjetno svi zajedno. I, eto, ta potreba općeg klanjanja i jest najveća muka, kako svakog pojedinog čovjeka, tako i cijelog čovječanstva od početka svijeta. Zbog općeg klanjanja uništavali su jedan drugog mačem. Oni su stvorili sebi bogove i dovikivali jedni drugima: »Ostavljajte vaše bogove i dođite da se poklonite našima, jer inače poginut ćete i vi, i vaši bogovi!« I tako će biti do smaka svijeta, čak i onda, kada nestane u svijetu i bogova, jer će isto tako padati i pred idolima. Ti si znao, ti nisi mogao ne znati tu temeljnu tajnu prirode čovječje, ali si

odbio jedino apsolutno znamenje, koje ti se nuđalo, pa da tako sve natjeraš, da se bezuvjetno poklone pred tobom — znamenje kruha zemaljskog odbio si zbog slobode i kruha nebeskog. Pogledaj, što si dalje učinio. I sve opet zbog slobode! Kažem ti, da čovjek nema veće brige, nego da nađe onoga, kome bi što prije predao dar slobode s kojim se to nesretno biće rađa. Ali slobodom ljudi zavladat će jedino onaj, tko umiri njihovu savjest. S kruhom ti se davalo sigurno znamenje: daješ kruh, i čovjek će ti se pokloniti, jer nema ničeg sigurnijeg od kruha, ali, ako netko u isto vrijeme ovlada savješću njegovom mimo tebe, o, onda će ostaviti i tvoj kruh i poći za onim, tko je zaveo savjest njegovu. U tome si imao pravo. Jer tajna čovječjeg života nije u tome, da samo živi, već u tome, zašto živi. Bez čvrste predodžbe, zašto živi, ne bi čovjek pristao da živi i prije bi uništio sebe, nego da ostane na zemlji, makar svuda unaokolo njega bio sam kruh. To je doduše tako, ali što se izleglo: umjesto da ovladaš slobodom ljudi, ti si im je još uvećao! Ili si zaboravio, da je čovjeku miliji mir, pa čak i smrt, nego sloboda izbora u poznavanju dobra i zla? Za čovjeka nema ništa primamljivije od slobode njegove savjesti, ali ni ništa teže. I eto, umjesto čvrstih osnova za umirenje čovječje savjesti, jedamput zauvijek — ti si uzeo sve, što je neobično, zagonetno i neodređeno, uzeo sve, što je prelazilo snagu ljudsku, i uradio, kao da ih nimalo ne ljubiš. I to tko: onaj, koji je došao da položi za njih život svoj! Umjesto da si zavladao slobodom ljudskom, ti si je umnožio i njome preopteretio patnjama duševno carstvo čovjekovo zauvijek. Ti si želio slobodnu ljubav čovjekovu, pa da on slobodno pođe za tobom, zanesen i ushićen tobom. Mjesto strogog starog zakona — imao je odsada sam čovjek da presuđuje slobodnim srcem svojim, što je dobro, a što je zlo, imajući pred sobom jedino tvoj lik. A zar ti nisi pomišljao, da će on naposljetku odbaciti i poreći čak i tvoj lik i tvoju istinu, ako naprte na nj takvo strašno breme, kad što je sloboda izbora? Oni će, najzad, povikati, da nije istina, u tebi, jer je nemoguće, da bi ih tko mogao ostaviti u većoj zabuni i patnji, nego što si ti učinio, kada si im ostavio tolike brige i toliko nerješivih zadataka. Na taj si način ti sam udario temelj rušenju svog carstva, i ne krivi za to nikoga drugog. A međutim, da li ti se to predlagalo? Na zemlji postoje tri sile, jedinstvene tri sile, koje su u stanju, na nesreću njihovu, da zauvijek pobijede i zarobe

savjest tih nemoćnih buntovnika, — a te su sile: čudo, tajna i autoritet. Ti si odbio i jedno, i drugo, i treće, i sam dao primjer za to. Kada te je strašni i premudri duh postavio na vrhunac hrama i rekao: »Ako hoćeš saznati, da li si sin božji, skoči dolje, jer u pismu stoji za te, da će te anđeli uzeti na ruke i ponijeti, i nećeš pasti, niti se udariti, i spoznat ćeš onda, da li si ti sin božji, i dokazati, kakva je vjera tvoja u oca tvoga«, ali si ti, kad si čuo, što ti govori, odbio prijedlog, te nisi pristao, niti si skočio dolje. O, dakako, ti si onda postupao ponosno i veličanstveno, kao bog, a da li su ljudi, a da li je nemoćno pleme, što se buni — da li su oni bogovi? O, ti si onda shvatio, da bi odmah, čim bi samo zakoračio, čim bi se samo maknuo da skočiš, doveo gospoda u iskušenje i izgubio vjeru u nj i razmrskao se o zemlju, koju si došao da spasiš, a mudri duh, koji te je iskušavao, bi se radovao. Ali ponavljam, koliko je takvih kao što si ti? I zar si zbilja, makar samo i za jedan trenutak, mogao pomisliti, da će i ljudi moći odoljeti takvu iskušenju? I zar je čovječja priroda stvorena, da odbaci čudo i da se u tim užasnim trenucima u životu, u trenucima najstrašnijih, osnovnih i teških duševnih pitanja svojih, preda jedino slobodnoj odluci srca? O, ti si znao, da će se čin tvoj sačuvati u knjigama, dostići daleka vremena i najdalje krajeve zemlje, te se ponadao, da će i čovjek, kad pođe za tobom, ostati uz boga, i da neće tražiti čuda. Ali nisi znao, da će čovjek, čim odbaci čudo, odmah odbaciti i boga, jer čovjek ne traži toliko boga, koliko čudesa: A kako čovjek nije u stanju da ostane bez čuda, to će on sebi posatvarati nova čudesa, sad već svoja vlastita, i pokloniti se vračarskom čudu, babinom čaranju, ma bio stoput buntovnik, heretik i bezbožnik. Ti nisi sišao s križa, kada su ti dovikivali, rugali se i dražili te: »Siđi s križa i vjerovat ćemo, da si ti.« »A nisi sišao zato, jer i opet nisi htio da pokoriš čovjeka čudom, nego si žudio za slobodom i vjerom, a ne za onom, koja je plod čuda. Žudio si za slobodnom ljubavi, a ne za ropskim ushitom sužnja pred silom, koja mu je jednom zauvijek utjerala strah u kosti. Ali i onda si sudio o ljudima odviše visoko, jer oni su, razumije se, sužnji, mada su stvoreni za buntovnike. Obazri se i prosudi, ta prošlo je već petnaest vjekova, idi i pogledaj ih: koga si ti uzdigao do sebe? Kunem ti se, čovjek je stvoren nižim i slabijim, nego što ti misliš! Može li, zar može on izvršiti ono, što i ti? Poštujući ga toliko, ti si uradio kao da si

prestao da ga sažalijevaš, jer si i suviše mnogo od njega zahtijevao. I to tko, onaj isti, koji je zavolio čovjeka više od samog sebe!

Da si ga manje poštovao, manje bi od njega i tražio, a to bi bilo bliže ljubavi, jer bi bio njegov teret lakši. On je slab i podao. Što zato, što se on svuda buni protiv naše vlasti i ponosi time, što se buni? To je ponos djeteta i đačića. To su mala djeca, što su se pobunila u razredu i istjerala učitelja. Ali će doći i kraj veselju te dječurlije, ono će ih skupo stati. Oni će porušiti crkve i obliti zemlju krvlju. Ali će se naposljetku dosjetiti luda djeca, da su oni, iako su buntovnici, ipak nemoćni buntovnici, koji nisu mogli vlastite bune svoje izdržati. Oni će naposljetku priznati, lijući svoje glupe suze, da im se onaj, koji ih je stvorio buntovnicima, bez sumnje htio narugati. Oni će to reći u očajanju, a što kažu, bit će hula na boga, zbog čega će biti još nesretniji, jer priroda ljudska ne podnosi bogohulstva, i uvijek se, na kraju krajeva, sama sebi osvećuje zbog toga. Dakle, nemir, zabuna i nesreća — to je sadašnja sudbina ljudska poslije svega onoga, što si ti pretrpio za slobodu njihovu! Veliki tvoj prorok[95] govori, u slikama i alegorijama, da je vidio sve sudionike prvog uskrsa i da ih je bilo iz svakog koljena po dvanaest tisuća. Ali, ako ih je bilo toliko, onda oni nisu bili ljudi, nego bogovi. Oni su izdržali krst tvoj, oni su izdržali desetke godina glad i golotinju pustinje, hraneći se skakavcima i korijenjem — i, dakako, ti možeš s ponosom da pokažeš na tu djecu slobode, slobodne ljubavi, i prekrasne žrtve njihove, što je priniješe u ime tvoje. Ali sjeti se, da ih je bilo svega tek nekoliko tisuća, a i to bogova, a ostali? I što su krivi ostali slabi ljudi, što nisu mogli podnijeti ono, što su mogli jaki? Što je kriva slaba duša, što nije u stanju da primi toliko strašnih darova? I zar je zaista istina, da si ti dolazio jedino izabranima i radi izabranih? Ali, ako je tako, onda je to tajna, i mi je ne možemo razumjeti. A ako je tajna, onda smo i mi bili u pravu da propovijedamo tajnu i da ih učimo, da nije važna slobodna odluka njihova srca, niti ljubav, već tajna, kojoj se moraju slijepo pokoravati, pa čak i protiv svoje savjesti. Mi smo tako i učinili. Mi smo ispravili djelo tvoje i utemeljili ga na čudu, tajni i autoritetu. I ljudi su se obradovali, što su ih opet poveli kao stado i što im je naposljetku skinut sa srdaca tako strašan dar, koji im je donio tolike patnje. Reci, jesmo li imali pravo, što smo tako učili i radili? Zar

nismo mi ljubili čovječanstvo, kada smo tako smjerno priznali njegovu nemoć, kada smo iz ljubavi olakšali njegov teret i dopustili njegovoj slaboj prirodi, da i griješi, ali s našom dozvolom? Zašto si došao sad da nam smetaš? I što toliko šutke i pronicavo gledaš u me svojim blagim očima? Razljuti se, meni ne treba tvoje ljubavi, jer ni ja tebe ne ljubim. I što da to krijem od tebe? Ili možda ne znam s kim govorim? Ono, što sam imao da ti kažem, tebi je već poznato, to ja čitam u tvojim očima. Zar ću pred tobom da sakrijem našu tajnu? Možda baš želiš, da je čuješ iz mojih usta, čuj je dakle: mi nismo uz tebe, nego uz njega, eto, to je naša tajna! Već davno nismo uz tebe, nego uz njega — već osam vjekova. Ravno prije osam vjekova primili smo od njega ono, što si ti s negodovanjem odbio, onaj posljednji dar, što ti ga je ponudio, kada ti je pokazao sva carstva zemaljska: mi smo primili od njega Rim i mač carev, i sami sebe proglasili za careve zemaljske, za careve jedine, iako nismo još sve dosada uspjeli da potpuno dovršimo naše djelo. Ali tko ja kriv? O, djelo je to još uvijek u početku, ali ono je započeto. Još će se dugo čekati na njegov svršetak, i još će mnogo prepatiti zemlja, ali mi ćemo uspjeti, i bit ćemo carevi, i onda ćemo pomisliti na sreću ljudi na cijelom svijetu. Međutim, ti si mogao još i onda uzeti mač carev. Zašto si odbio taj posljednji dar. Da si prihvatio ovaj treći savjet silnog duha, ti bi ispunio sve, što čovjek traži na zemlji, to jest: kome da se pokloni, kome da preda savjest, i kako da se naposljetku sjedine svi bez pogovora u opći i složni mravinjak, jer je potreba sveopćeg jedinstva treća i posljednja muka ljudska. Čovječanstvo je u cjelini uvijek svakako težilo za jedinstvenim uređenjem. Mnogo je bilo velikih naroda s velikom historijom, ali što su ti narodi bili uzvišeniji, to su bili i nesretniji, jer su jače od ostalih osjećali potrebu sveopćeg jedinstva ljudi. Veliki osvajači, Timuri i Džingis-kani, prohujaše kao vihor zemljom, težeći da osvoje vasionu, ali i oni su, iako nesvjesno, izrazili istu tu potrebu čovječanstva za svjetskim i sveopćim ujedinjenjem. Da si primio svijet i purpur carev, ti bi bio osnovao svjetsko carstvo i dao svjetski mir. Jer tko će da vlada ljudima, ako ne oni, koji vladaju njihovom savješću i u čijim je rukama kruh njihov? A mi smo uzeli mač carev, a kada smo ga uzeli, razumije se, da smo se odrekli tebe i pošli za njim. O, proteći će još vjekovi nedjela slobodnog uma, njihove nauke i antropofagije, ali će

oni, jer su počeli da grade svoju babilonsku kulu bez nas, završiti antropofagijom. Ali onda će dopuzati do nas zvijer, te lizati naše noge i kvasiti ih krvavim suzama iz svojih očiju. A mi ćemo zajašiti zvijer i podići putir, a na njemu će pisati: »Tajna!« Ali onda, samo onda, otpočet će za ljude carstvo mira i sreće. Ti se ponosiš svojim izabranicima, ali ti imaš jedino izabranike, a mi ćemo dati mir svima. A pomisli još i to: koliko je tih izabranika, i to snažnih, koji su mogli postati izabranicima, naposljetku sustalo, očekujući tebe, te ponijelo, a i još će ih i više ponijeti snagu svoga duha i žar srca svoga na drugu njivu, i svršit će tako, da će podići svoju slobodnu zastavu protiv tebe. A ti si sam uzdigao tu zastavu. Kod nas će svi biti sretni, neće se više buniti, niti uništavati jedan drugog, kako se u slobodi tvojoj svuda dešava. O, mi ćemo ih uvjeriti, da će tek onda i biti slobodni, kada se odreknu slobode svoje radi nas, i kada se nama pokore. I onda hoćemo li biti u pravu ili ćemo slagati? Oni će se sami, uvjeriti, da imamo pravo, jer će se sjećati, do kakvih je strahota ropstva i zabuna dovodila tvoja sloboda. Sloboda, slobodan razum i nauka zavest će ih u takve mračne gudure i postaviti pred takva čuda i nerazrješive tajne, da će jedni, oni nepokorni i okrutni, uništiti sami sebe, a drugi, nepokorni, ali slabi, uništiti jedan drugoga, a treći, što ostanu, nemoćni i nesretni, dopuzat će našim nogama i zavapiti: »Jest, vi ste imali pravo, vi ste jedini vladali njegovom tajnom, i mi vam se vraćamo, spasite nas od nas samih«. Dobivajući od nas kruh, oni će dakako jasno vidjeti, da im mi njihov vlastiti kruh, zarađen njihovim rukama, oduzimamo, pa im ga dijelimo bez ikakva čuda, vidjet će, da nismo pretvorili kamenje u kruh, ali će se uistinu radovati više tome, što ga primaju iz naših ruku, nego samom kruhu! Jer će se i suviše dobro sjećati, da su se prije, bez nas, sami hljebovi, što su ih sami zaradili, pretvarali u njihovim rukama u kamenje, a kada su nam se vratili, onda se samo kamenje u njihovim rukama pretvaralo u hljebove. Oni će itekako, itekako ocijeniti, što to znači pokoriti se jednom zauvijek! I dokle ljudi ne shvate to, dotle će biti nesretni. Reci mi, tko je najviše potpomagao to neshvaćanje? Tko je rastjerivao stado i rasuo ga putovima nepoznatim? Ali stado će se opet okupiti i ponovo se pokoriti, i to jednom zauvijek. Tada ćemo im dati tihu, mirnu sreću, sreću slabih stvorenja, kakvima su i stvoreni. O, mi ćemo ih najzad uvjeriti, da se ne ponose, jer ti si ih

uzdigao, i tako ih naučio da budu oholi. Dokazat ćemo im, da su nemoćni, da su samo jadna djeca, ali da je djetinja sreća najslađa. Postat će smjerni, gledat će u nas i privijati se uz nas u strahu, kao pilići uz kvočku. Oni će nam se diviti, užasavati se i ponositi, što smo toliko moćni i mudri, te smo mogli utišati takvo bijesno stado od nekoliko tisuća milijuna. Oni će se, nemoćni, bojati naše srdžbe, um će se njihov strašiti, a oči zaliti suzama, kao u žena i djece, ali će isto tako lako na mig naš prelaziti u veselje i smijeh, sjajnu radost i sretnu djetinjsku pjesmu. Jest, mi ćemo ih prisiliti, da rade, ali u časovima, kad ne rade, udesit ćemo im život kao dječju igru, s dječjim pjesmama, pjevanjem u koru, uz nevine igre. O, mi ćemo im oprostiti i grijehe, jer su slabi i nejaki, i oni će nas voljeti kao djeca zato, što smo im dozvolili, da griješe. Reći ćemo im, da će svaki grijeh biti oprošten, ako bude učinjen s našim dopuštenjem, dopuštamo im pak da griješe, što ih ljubimo, a kaznu za te grijehe, ako bude potrebno, preuzet ćemo na sebe. I primit ćemo je na sebe, a oni će nas obožavati kao dobrotvore, koji preuzeše pred bogom na sebe grijehe njihove. I oni neće pred nama ništa tajiti. Dozvoljavat ćemo im ili zabranjivati, da žive sa svojim ženama i milosnicama, da mogu imati i ne imati djece — sve prema poslušnosti njihovoj — i oni će nam se pokoravati veselo i radosno. Najteže tajne savjesti njihove — sve, sve će oni iznositi pred nas, i mi ćemo o svemu odlučiti, a oni će radosno povjerovati našoj odluci, jer će ih ona izbaviti velike brige i strašnih sadašnjih muka lične i slobodne odluke. I svi će biti sretni, svi milijuni bića, osim stotine tisuća onih, koji njima upravljaju. Jer samo mi, koji čuvamo tajnu, samo ćemo mi biti nesretni. Bit će tisuće milijuna sretne djece i stotinu tisuća patnika, koji su uzeli na se prokletstvo spoznaje dobra i zla. Oni će tiho umrijeti, tiho će se ugasiti u ime tvoje, a za grobom naći će samo smrt. A mi ćemo sačuvati tajnu i, zbog njihove sreće, mamit ćemo ih nagradom nebeskom i vječnom. Jer, ako već i bude što na ovom svijetu, neće biti dakako za onakve, kakvi su oni. Kazuju i proriču, da ćeš doći i ponovo pobijediti, da ćeš doći sa svojim izabranicima, sa svojim ponosnima i silnima, ali mi ćemo reći, da su oni spasili jedino sebe, a mi da smo spasili sve. Vele, da će biti osramoćena bludnica, što sjedi na zvijeri i drži u svojima rukama tajnu[96], da će se opet

uzbuniti nemoćni, da će razderati njezin purpur i razgoliti njeno »gadno« tijelo. Ali ja ću onda ustati i pokazati tebi tisuće milijuna sretne djece, koja nisu znala za grijeh. I mi, koji smo radi sreće njihove uzeli na sebe grijehe njihove, stat ćemo pred tebe i reći: »Sudi nam, ako možeš i smiješ«. Znaj, da se ja ne bojim tebe, znaj, da sam i ja bio u pustinji, da sam se i ja hranio skakavcima i korijenjem, da sam i ja blagoslivljao slobodu, kojom si ti blagoslovio ljude, i spremao se da stupim u red izabranika tvojih, u red jakih i silnih, sa žudnjom da »popunim njihov red«. Ali ja sam se prenuo, i nisam htio da služim bezumlju. Vratio sam se i prišao kolu onih, koji ispraviše djelo tvoje. Otišao sam od ponosnih i vratio sam se smjernima zbog sreće tih smjernih. Ovo, što ti govorim, bit će, i carstvo će se naše osnovati. Ponavljam ti, sutra ćeš vidjeti to poslušno stado, koje će na prvi mig moj pojuriti da zgrće ugljevlje pod tvoju lomaču, na kojoj ću te sažeći zato, što si došao, da nam smetaš. Jer ako je itko zaslužio našu lomaču, to si onda ti. Sutra ću te sažeći. Dixi!«[97]

Ivan zastade. On je u govoru pao u vatru i govorio u zanosu, a kada je završio, odjedamput se nasmiješio.

Aljoša koji je neprestano slušao šutke, a potkraj vrlo uzbuđeno, nekoliko puta je pokušavao da prekine brata u govoru, ali se očito susprezao, koliko je mogao, grunu sad odjednom kao iz puške.

— Pa... to je glupost! — povika on i pocrvenje. — Poema je tvoja pohvala Isusu, a ne pogrda... kako si ti htio. I tko će tebi povjerovati ono o slobodi? Zar je tako treba shvaćati! Zar je to shvaćanje pravoslavlja... To je Rim, ali nije ni cio Rim, to nije istina — tako misle najgori u katoličanstvu, inkvizitori, jezuiti. A i sasvim je nemoguće, da bi mogla postojati takva fantastična ličnost, kao što je tvoj inkvizitor. Kakvi su to grijesi ljudski, koje uzimamo na se? Tko su ti nosioci tajne, koji su uzeli na sebe prokletstvo zbog sreće ljudi? Kada ih je itko vidio? Mi poznajemo jezuite, o njima govore ružno, ali zar su oni takvi, kako ih ti opisuješ? Oni apsolutno nisu takvi, nikako nisu takvi. Oni su prosto rimski borci za buduće svjetsko zemaljsko carstvo s imperatorom — s rimskim prvosvećenikom na čelu... to je njihov ideal, ali bez ikakvih tajni i uzvišene tuge. Najprostija želja za vlašću, za zemaljskim prljavim dobrima, za podjarmljivanjem... za budućim,

otprilike kmetskim uređenjem, ali pod uvjetom, da oni budu vlastelini... to je sve, što se o njima može reći. Možda ne vjeruju ni u boga. A tvoj paćenik inkvizitor — samo je fantazija...

— Ali stani, stani, — smijaše se Ivan, — kako si se raspalio. Veliš, da je fantazija, pa neka bude! Razumije se, fantazija. Ali, međutim, dozvoli: zar ti zbilja misliš, da je sav taj katolički pokret u posljednjim vjekovima zaista tek jedino želja za vlašću i samo radi prljavih zemaljskih dobara? Da te nije otac Pajsije tako učio?

— Nije, nije, otac je Pajsij, naprotiv, govorio jednom prilikom nešto slično, što i ti, ali dakako, ne isto, nipošto isto — trže se odjedamput Aljoša.

— Ipak je to tako dragocjena vijest, uza sve tvoje »nipošto isto«. Ja tebe, naime, pitam, zašto su se tvoji jezuiti i inkvizitori ujedinili jedino zbog samih materijalnih prljavih dobara? Zašto da se među njima ne bi mogao naći nijedan mučenik, koga muči velika tuga i koji ljubi čovječanstvo? Vidiš: pretpostavi, da se među onima, koji teže jedino za materijalnim i prljavim dobrima, našao samo jedan, — makar samo jedan takav, takav je moj starac inkvizitor, koji je sam jeo korijenje u pustinji i u bijesu pobjeđivao svoje tijelo, kako bi postao slobodan i savršen, ali koji je međutim cijelog svog života ljubio čovječanstvo i odjedamput pogledao i uvidio, da nije baš veliko moralno blaženstvo, ako netko postigne savršenstvo volje, a u isto se vrijeme uvjeri, kako su milijuni ostalih božjih bića bili stvoreni jedino na sprdnju, kako neće nikad biti u stanju da izađu na kraj sa svojom slobodom i da od jadnih buntovnika neće nikad postati divovi, koji će dograditi kulu, i da nije za takve guske maštao veliki idealista o svojoj harmoniji. Kada je sve to shvatio, on se vratio i pridružio... pametnim ljudima. Zar se to nije moglo dogoditi?

— Kome se pridružio, kakvim pametnim ljudima? — uzviknu Aljoša gotovo bijesno. — Nitko među njima nije toliko pametan, niti imaju takve misterije i tajne. Jedina, možda, bezbožnost njihova — to je sva tajna njihova. Inkvizitor tvoj ne vjeruje u boga, i to je sva tajna njegova!

— Pa neka bude i tako! Naposljetku si pogodio. I zaista je tako, zaista je jedino u tome sva tajna. Ali zar to nije patnja, ma i za takva čovjeka, kao što je i on, koji je ubio sav život svoj kao isposnik u pustinji, i nije se izliječio od ljubavi prema čovječanstvu? U

predvečerje svog života, on se jasno uvjerio, da bi jedino savjeti velikog strašnog duha mogli zavesti koliko toliko podnošljiv poredak među slabim buntovnicima, »bićima, koja još nisu gotova i koja su stvorena jedino kao pokušaj i na porugu«. I kad se o tome uvjerio, vidio je, da valja poći po uputama mudrog duha, strašnog duha smrti i uništavanja, i prihvatiti laž i varku te voditi ljude sasvim svjesno smrti i uništenju, a pritom ih varati cijelim putem, da ne bi kako primijetili, kamo ih vode, kako bi se ti jadni slijepci bar putem osjećali sretnima. I upamti, ta bi se obmana imala izvesti u ime onog, u čije je ideal vjerovao starac tako strastveno cijelog svog života! Zar to nije nesreća! I kad bi se makar samo jedan takav našao na čelu svih tih boraca, »što žude za vlašću jedino zbog prljavih dobara«, zar već taj jedan ne bi bio dovoljan, pa da iz toga ispane tragedija? I još više, dovoljan je i jedan takav, što stoji na čelu, pa da se naposljetku nađe prava ideja vodilja cijele rimske stvari, sa svima njegovim armadama i jezuitima, najviša ideja te stvari. Otvoreno ti velim, da ja čvrsto vjerujem, da se takav čovjek uvijek nalazi među onima, koji stoje na čelu pokreta. Tko zna, možda su se i među rimskim prvosvećenicima nalazili ti pojedinci. Tko zna, možda taj prokleti starac, što je toliko tvrdoglavo i na svoj način ljubio čovječanstvo, postoji i sad kao cijelo mnoštvo takvih staraca pojedinaca, i to ne slučajno, već da postoji kao cjelina, kao tajni savez, koji je već davno osnovan zbog čuvanja tajne, zbog čuvanja njena od nesretnih i nemoćnih ljudi, s namjerom da ih usreći. Ovo je sigurno, i tako mora biti. Ja naslućujem, da čak i masoni imaju u svojim temeljnim principima nešto slično toj tajni i da zato katolici mrze masone, što vide u njima konkurente, drobljenje jedinstva ideje, dok međutim treba da bude jedno stado i jedan pastir. Uostalom, braneći svoju misao, sličim piscu, koji nije izdržao tvoje kritike. I dosta o tome.

— Ti si možda sam mason — ote se iznenada Aljoši. — Ti ne vjeruješ u boga — nadoveza on, ali već jako tužno. Usto mu se činilo, da ga brat gleda podrugljivo.

— Kako se svršava tvoja poema? — zapita on, gledajući u zemlju. — Ili je već svršena.

— Htio sam je ovako završiti. Kada je inkvizitor zašutio, čekao je neko vrijeme, što će mu njegov sužanj odgovoriti. Teško podnosi njegovu šutnju. On je vidio, kako ga sužanj cijelo vrijeme slušao,

pronicavo i mirno gledao u njegove oči, i očito ne želeći da mu išta odgovori. Starac je želio, da mu on odgovori makar što, pa ma to bilo gorko i strašno. Ali on iznenada šutke priđe starcu i poljubi ga u njegove beskrvne devedesetgodišnje usne. To je bio cio odgovor. Starac zadrhta. Nešto zatitra po krajevima njegovih usnica, on pođe prema vratima, otvori ih i reče mu: Odlazi, i ne dolazi više... ne dolazi nikako... nikad, nikad! I pusti ga u »mračne ulice gradske«. Sužanj ode.

— A starac?

— Poljubac gori na njegovim usnicama, ali starac ostaje uz dosadašnje ideje.

— A i ti s njim? — uskliknu Aljoša tužno. Ivan se nasmija.

— Ta ovo je glupost, Aljoša, ovo je samo besmislena poema besmislenog studenta, koji nije nikad napisao ni dva stiha. Zašto uzimaš to tako ozbiljno? Da ne misliš možda, da ću ja otići sad ravno onamo, jezuitima, da bih stupio među one ljude, koji ispravljaju njegovo djelo? O, gospode, što se to mene tiče! Ta već sam ti rekao: da mi je da se dovučem samo do tridesete godine, a onda... peharom o pod!

— A ljepljivi listići, a dragi grobovi, a plavo nebo, a ljubljena žena! Kako ćeš onda živjeti, kako ćeš je ljubiti? — tužno uskliknu Aljoša. — Zar je moguće s takvim paklom u grudima i u glavi? Ne, ti baš zato odlaziš, da mu pristupiš... a ako ne pristupiš, ubit ćeš se sam, jer nećeš moći izdržati!

— Postoji takva snaga, koja može sve podnijeti! — reče Ivan s hladnim osmijehom.

— Kakva snaga?

— Karamazovska... snaga karamazovske podlosti.

— To jest, potonuti u razvratu, ugušiti dušu u sramu, je li, je li?

— Možda i to... tek do tridesete godine možda ću izbjeći, a onda...

— Kako ćeš izbjeći? Na koji ćeš način izbjeći? To je nemoguće s tvojim mislima.

— I opet na karamazovski način.

— Jamačno na način »sve je dozvoljeno«? Sve je dozvoljeno, je li tako, je li tako?

Ivan se namrgodi i odjedamput nekako neobično poblijedi.

— Ti si se uhvatio za jednu jučerašnju riječcu, zbog koje se Mijusov toliko ljutio... koja mi je bezazleno izmakla i koju je brat Dmitrij ponovio — reče Ivan, osmjehnuvši se nekako iskrivljeno. — No, pa neka bude: »sve je dozvoljeno«, kad je već riječ izrečena. Ne odričem je se. A ni redakcija Mitjenkina nije loša.

Aljoša gledaše u nj šutke.

— Ja sam, brate, kad sam odlazio, mislio, da imam na cijelom svijetu bar tebe, — progovori odjedamput Ivan neočekivano osjećajno, — a sada vidim, da ni u tvom srcu nema za me mjesta, moj dragi pustinjače. Formule: »sve je dozvoljeno«, ja se neću odreći, ali zato ćeš se ti mene zbog toga odreći, je li tako?

Aljoša se diže, priđe i poljubi ga šutke i tiho u usta.

— Književna krađa! — povika Ivan, prelazeći iznenada u neki ushit. — To si ti ukrao iz moje poeme! Ipak, hvala. Diži se, Aljoša, hajdemo, vrijeme je i meni i tebi.

Oni izađoše, ali zastadoše na stepenicama krčme.

— Znaš što, Aljoša, — progovori Ivan čvrstim glasom, — ako se zbilja mašim ljepljivih listića, onda ću ih voljeti jedino zbog uspomene na te. Bit će mi dosta, ako si ti negdje u blizini, i neću izgubiti volje za životom. Je li ti to dosta? Ako hoćeš, primi ovo makar i kao izjavu ljubavi. A sad, ti desno, a ja lijevo — jer sad je dosta, čuješ li, dosta. To jest, ako ne bih sutra otputovao (a kanda ću sigurno otputovati), i mi se opet nekako sretnemo, ne spominji mi o ovim temama više ni riječi. Od srca te molim. A također te osobito molim, da nikad više ne povedeš sa mnom razgovor o bratu Dmitriju, — nadoveza on odjedamput ljutito, — sve je iscrpeno, sve je pretreseno, nije li tako? A ja ti dajem zato sa svoje strane jedno obećanje: kada mi se u tridesetim godinama prohtije, »da lupim peharom o pod«, doći ću ipak, ma gdje ti bio, da se još jedamput s tobom porazgovorim, ma čak i iz Amerike, to da znaš. Doći ću baš zbog toga. Jako će me zanimati, da onda vidim, kakav ćeš biti? Kako vidiš, dosta svečano obećanje. A možda se zbilja rastajemo na sedam, na deset godina. No, odlazi sad svome Patru Seraphicusu[98], jer on umire. Ako umre bez tebe, još će se možda na me rasrditi, što sam te zadržao. Do viđenja, poljubi me još jedamput, tako, a sad odlazi.

Ivan se iznenada okrenu i pođe svojim putem i ne osvrćući se više. Odlazak njegov sličio je jučerašnjem odlasku brata Dmitrija od Aljoše, mada je jučer bilo sasvim drukčije. Čudnovato ovo opažanje proletje kao strelica žalosnim umom Aljošinim, koji je u tom trenutku bio tužan i zabrinut. On je časak pričekao i gledao za bratom. Upalo mu je u oči, da se Ivan nekako ljulja u hodu i desno rame, gledano straga čini se niže od lijevog. On to nije nikad prije opazio. Ali odjedamput se i on također okrenu te gotovo potrča prema manastiru. Već se bilo jako smrklo, i njega bijaše gotovo strah. U njemu je raslo nešto novo, o čemu ne bi mogao dati sebi odgovora. I sad se, kao jučer, opet uzdigao vjetar, i stoljetni su borovi mračno zašumjeli oko njega, kada je ušao u skitsku šumicu. On je gotovo trčao. »Pater Seraphicus« — otkuda mu to ime, otkuda? — sinu u Aljošinoj glavi. »Ivane, jadni Ivane, kada ću te opet vidjeti?... Evo i skita, gospode! Jest, jest, to je on, Pater Seraphicus, on će me spasiti... njega i zauvijek!«

Poslije se, nekoliko puta u svome životu, sjećao s velikom zlovoljom toga, kako je mogao tako brzo poslije rastanka s Ivanom zaboraviti posve na brata Dmitrija, iako je još jutros, tek prije nekoliko sati, odlučio, da ga svakako potraži da se ne vraća prije, dok ga ne nađe, makar se te noći i ne vratio u manastir.

VI

ZASAD JOŠ VRLO NEJASNO

A Ivan Fjodorovič, kada se rastao s Aljošom, pošao je kući, u kuću Fjodora Pavloviča. Ali, čudnovato, njega je odjedamput obuzela nepodnošljiva tuga i, što je najglavnije, ta je tuga bivala svakim korakom sve jača i jača, što se više primicao kući. Ali nije bilo čudnovato, što ga je napala tuga. On je prije češće tugovao, i ne bi bilo nimalo čudnovato, što ga je obuzela tuga baš u tom trenutku, kada se spremao, da već sutra naglo prekine sa svim onim, što ga je ovamo dovuklo, i da ponovo oštro savije u stranu i stupi na nov, sasvim nepoznat put, te i opet ostane osamljen kao i dosad, nadajući se mnogočemu, ali sam ne znajući čemu, i suviše mnogo očekujući od života, ali ne mogući ni sam odrediti ni što očekuje, a čak, ni što želi. Pa ipak ga nije u ovom trenutku mučilo to, mada mu je duša bila uznemirena zbog tog novog i nepoznatog. »Da nije odvratnost prema roditeljskoj kući?« pomisli on u sebi, — »nešto nalik na to, jer mi se toliko zgadila, te, iako danas posljednji put ulazim u tu gadnu kuću, ipak mi se gadi...« Ali ne, ni to nije. Ili da nije tome uzrok oproštaj s Aljošom i naš posljednji razgovor: »Toliko sam godina šutio pred cijelim svijetom i nisam ga udostojao, da se sa mnom razgovara, a sada sam odjedamput izbrbljao tolike besmislice.« I zaista, mogao je to biti mladićski jed mladićske neiskusnosti i mladićskog slavoljublja, jed, što nije umio da saopći svoje misli čak ni takvu stvorenju, kao što je Aljoša, u koga je srce njegovo bez sumnje i vrlo mnogo polagalo. Dakako, bilo je i toga, to jest toga jeda, i čak ga je svakako morao osjećati, ali ni to nije bilo ono pravo, nije bilo sve. »Čama do odvratnosti, ali ja nisam u stanju da odredim, što hoću. Možda da ne mislim...«

Ivan Fjodorovič pokuša da »ne misli«, ali ni to mu nije pomoglo. Najglavnije je bilo, što ga je ta turobnost mučila i razdraživala time, što je imala nekakav slučajni, sasvim spoljašnji karakter; to se osjećalo. Negdje je stajalo i stršalo nekakvo biće ili predmet, kao što nekad poduže strši u poslu ili u živom razgovoru nešto pred okom, i ti ga ne opažaš, ali on te jedi, gotovo muči, dok se naposljetku ne sjetiš da ukloniš nepodesan predmet, često vrlo neznatan i smiješan, kakvu stvar, koja ne stoji na svom mjestu, rubac, što je pao na pod, knjigu, što nije na svom mjestu u ormaru itd. Naposljetku je Ivan

Fjodorovič stigao u najgadnijem i najrazdraženijem duševnom stanju do roditeljske kuće i iznenada se sjeti, kad je iz udaljenosti od nekih petnaest koračaja pogledao u kapiju, što ga je toliko mučilo i uznemiravalo.

Na klupi, do kapije, sjedio je i rashlađivao se na večernjem zraku sluga Smrdljakov, i Ivan je Fjodorovič, čim je prvi put pogledao u nj, shvatio, da je u njegovoj duši sjedio sluga Smrdljakov, i da baš tog čovjeka ne može da podnosi njegova duša. Sve se odjedamput rasvijetlilo i postalo jasno. Još malo prije, kada mu je Aljoša pričao o svom susretu sa Smrdljakovom, zabolo se odjedamput nešto mračno i odvratno u njegovo srce i odmah izazvalo u njemu neku mržnju. Poslije je u razgovoru, za neko vrijeme, zaboravio na Smrdljakova, ali on mu je, međutim, ostao u duši, i tek što se Ivan Fjodorovič rastao s Aljošom, te sam pošao kući, počelo je zaboravljeno osjećanje da odmah i naglo izbija na površinu. »Zar me zbilja može ova rđa i nitkov u tolikoj mjeri da uznemiruje!« pomisli on s neodoljivom mržnjom.

Radi se o tome, da je Ivan Fjodorovič U posljednje vrijeme, a osobito zadnjih dana, zaista jako zamrzio ovog čovjeka. On je, štoviše, sam počeo opažati tu gotovo sve veću mržnju prema tom čovjeku. Možda se proces mržnje zaoštrio baš zato, što je u početku, kad je Ivan Fjodorovič tek bio stigao ovamo, bilo sasvim drukčije. Onda je Ivan Fjodorovič poklanjao Smrdljakovu neku osobitu pažnju i čak našao, da je on vrlo originalan. Sam ga je priučio, da s njim razgovara, ali se međutim uvijek čudio nekoj smetenosti ili bolje rečeno nekoj uznemirenosti njegova uma, ne mogavši da shvati, što bi to moglo tako postojano i neprekidno da uznemiruje »ovog promatrača«. Oni su se razgovarali o filozofskim pitanjima i čak o tome, zašto je svijetlila svjetlost prvog dana, dok su međutim sunce, mjesec i zvijezde stvorene tek četvrti dan, i kako to treba razumijevati. Ali Ivan Fjodorovič brzo se uvjerio, da se tu ni najmanje ne radi o suncu, mjesecu i zvijezdama, te iako su sunce, mjesec i zvijezde predmet zanimljiv, da je to ipak nešto, što Smrdljakova tek u trećem redu zanima, i da njemu treba nešto sasvim drugo. Bilo ovako ili onako, ali se zaista poče kod njega pojavljivati i pokazivati neko bezgranično samoljublje, i to još nekakvo povrijeđeno samoljublje. To se nije Ivanu Fjodoroviču ni najmanje svidjelo, te je

počelo da izaziva kod njega odvratnost. Poslije otpočeše u kući neredi, iskrsla Grušenjka, počeli ispadi brata Dmitrija, nastale brige — i oni su se razgovarali o tome, ali, iako je Smrdljakov govorio o svemu tom uvijek vrlo uzbuđeno, ipak se nije moglo nikako saznati, za čim teži. Štoviše, čovjek bi se morao čuditi nelogičnosti i zbrci nekih njegovih želja, koje su nehotice izbijale na površinu i bile uvijek podjednako nejasne. Smrdljakov se neprestano raspitkivao, stavljao neka zaobilazna, očito izmišljena pitanja, ali zašto — to nije objašnjavao, te je obično u žaru svog raspitkivanja nenadano zašutio ili prelazio na nešto sasvim drugo. Ali, glavno, što je konačno razdražilo Ivana Fjodoroviča i ispunilo ga tom odvratnošću — bila je neka gnusna i osobita familijarnost, koju je počeo Smrdljakov često ispoljivati prema njemu, i što dalje, to jače. Međutim, on nije dozvoljavao sebi da bude neučtiv, nego je, baš naprotiv, govorio uvijek s nekim izvanrednim poštovanjem, ali je međutim ispalo tako, da se Smrdljakov počeo naposljetku očito smatrati, bog bi ga znao zašto, nekako solidarnim s Ivanom Fjodorovičem, te je uvijek govorio takvim tonom, kao da je među njima bilo već nešto potajno uglavljeno, nešto nekad s obje strane rečeno i tek njima dvojici poznato, a ostalim smrtnicima, koji su oko njih gmizali, nerazumljivo. Međutim, Ivan Fjodorovič nije dugo vremena shvaćao, da je to pravi uzrok njegove sve veće odvratnosti, te se, naposljetku, tek nedavno dosjetio, u čemu je stvar. On je i sad, razdražen i s osjećajem gadljivosti, htio da uđe kroz kapiju šutke i ne gledajući Smrdljakova, ali Smrdljakov je ustao s klupčice, i Ivan se Fjodorovič već po samoj toj kretnji dosjetio, da ovaj želi, da se porazgovori s njim o nečem osobitom. Ivan Fjodorovič je pogledao u nj i zastao, i to, što je tako nenadano zastao i što nije prošao pored njega, kako je želio još prije jedne minute, ozlojedilo ga je toliko, da je sav drhtao. On je srdito i s odvratnošću gledao u uškopljeničku i ispijenu fizionomiju Smrdljakovljevu, začešljane kose na sljepočicama. Njegovo lijevo oko, koje je jedva primjetno žmirilo, žmigalo je i smješkalo se, kao da je htjelo da kaže: »Kuda ćeš, nećeš porazgovoriti.« Ivan Fjodorovič se sav tresao.

»Dalje, nitkove, zar sam ja tvoje društvo, budalo!« htjelo je da poleti s njegova jezika, ali je na veliko čudo njegovo izletjelo nešto sasvim drugo:

— Što, spava li baćuška ili se probudio? — progovori on tiho i blago, čemu se ni sam nije nadao, te odjedamput, također neočekivano, sjede na klupu. Trenutak jedan bilo mu je gotovo strašno, sjetio se toga kasnije. Smrdljakov je stajao pred njim s rukama zabačenim na krsta, te gledao odlučno i gotovo strogo.

— Još počivaju — odgovori sasvim polagano. (»Sam je prvi progovorio, mišljaše on, a ne ja«). — Čudim vam se, gospodine, — nadoveza on poslije kratke stanke, te nekako cifrasto obori oči, isturi desnu nogu naprijed i zacupka vrhom lakovane cipele.

— A što se ti meni čudiš? — zapita Ivan Fjodorovič kratko i grubo, svladavajući se svom snagom, te odjedamput s odvratnošću shvati, da osjeća strašnu znatiželju i da neće nipošto odavde otići, dok je ne zadovolji.

— Zašto vi, gospodine, ne odlazite u Čermašnju?[99] — i Smrdljakov podiže naglo prema njemu oči i osmjehnu se familijarno. »A zašto sam se osmjehnuo, pomislio on, mora on sam razumjeti, ako je pametan čovjek« — kao da je govorilo njegovo ponešto pritvoreno oko.

— A zašto da idem u Čermašnju? — začudi se Ivan Fjodorovič.

Smrdljakov opet časak zašutje.

— Pa sam vas je Fjodor Pavlovič za to molio — reče on naposljetku, ne žureći se i kao da sam ne cijeni svoj razgovor: izvlačim se, pomisli on, nečim sasvim devetim, samo da nešto kažem.

— E, đavole, govori jasnije, što hoćeš? — viknu naposljetku Ivan Fjodorovič ljutito, prelazeći iz blagosti u grubost.

Smrdljakov sastavi desnu nogu s lijevom, ispravi se, ali je produžio da ga gleda s istim onim mirom i s istim onim smiješkom.

— Ništa osobito... rekoh samo tako, u razgovoru...

Opet nasta šutnja. Šutjeli su gotovo minutu. Ivan je Fjodorovič znao, da se mora ovaj čas dići i rasrditi, a Smrdljakov je stajao pred njim i kao da je čekao: »E, vidjet ću, hoćeš li se razljutiti ili nećeš?« Tako se bar učinilo Ivanu Fjodoroviču. Naposljetku se on maknu, da se digne. Smrdljakov ugrabi taj trenutak.

— Užasan je moj položaj, Ivane Fjodoroviču, gotovo ne znam, kako da si pomognem — progovori on čvrsto i odsječeno, a kod

posljednje riječi uzdahnu, Ivan Fjodorovič odmah ponovo sjede.

— Obojica su sasvim jogunasti, obojica su posve podjetinjili — produži Smrdljakov. — Govorim o vašem roditelju i o vašem braci Dmitriju Fjodoroviču. Eto, čim se sad dignu oni, Fjodor Pavlovič, odmah me počnu napastovati svakog trenutka: »Zar nije došla? Zašto nije došla« i tako sve do ponoći, pa čak i iza ponoći. A ako Agrafena Aleksandrovna ne dođu (zato, što jamačno nikako ni ne namjeravaju da dođu), navali na mene opet sutra ujutro: »Zašto nije došla? Zbog čega nije došla? Kada će doći?« — kao da sam im ja zbog toga nešto kriv. A s druge strane, iskrsne u susjedstvu vaš bratac s puškom u ruci: »Pazi, kaže, huljo, čorbaru, ako je vidiš i meni ne javiš, da je došla — tebe ću prvog ubiti«. Prođe noć, a ujutro me oni stanu strašno mučiti isto tako, kao i Fjodor Pavlovič: »Zašto nije došla, hoće li se skoro pojaviti«, — i opet kao da sam i njima kriv, što njihova gospođa nije stigla. I toliko su svakim danom i svakim satom obojica sve pakosniji, te kadšto pomislim, da ću sam sebe jednog lijepog sata iz straha ubiti. Ja se u njih, gospodine, ne uzdam.

— A zašto si se u to miješao? Zašto si stao Dmitrija Fjodoroviča obavješćivati? — zapita Ivan Fjodorovič razdraženo.

— A kako da se ne umiješam? Ali ja se nisam ni najmanje miješao, ako hoćete znati sasvim točno. Od prvog početka samo sam šutio, jer se nisam usudio da protuslovim, oni su me sami odredili za svog slugu — Ličarda. A od onda i ne znam za drugu riječ: »Ubit ću te, huljo, ako je propustiš!« Sa sigurnošću očekujem, gospodine, da ću sutra dobiti dugotrajnu padavicu.

— Kakvu to dugotrajnu padavicu?

— Takav dugotrajan nastup, koji neobično dugo traje. Potraje nekoliko sati, a možda jedan dan i drugi dan. Jedamput me je držala tri dana, pao sam onda s tavana; sva tri dana nisam dolazio sebi. Onda je Fjodor Pavlovič slao po Herzenstubea, ovdašnjeg liječnika, on mi je oblagao tjeme ledom i upotrijebio još jedno sredstvo. Mogao sam umrijeti.

— Ali kažu, da je nemoguće, unaprijed osjetiti, u koje će doba naići padavica. Kako ti možeš reći, da ćeš je sutra dobiti? — zapita Ivan Fjodorovič s osobitom i jetkom znatiželjom.

— To je istina, da se ne može unaprijed znati.

— Osim toga, ti si onda pao s tavana?

— Ja se svaki dan penjem na tavan, pa mogu i sutra pasti s tavana. A ako ne s tavana, mogu upasti u podrum, jer svaki dan idem poslom u podrum.

Ivan se Fjodorovič zagleda dugo u nj.

— Vidim ja, da ti pleteš, i ne mogu da te nešto razumijem, — progovori on tiho, ali nekako grozno — hoćeš li, možda hiniti, da si dobio padavicu, koja će te držati tri dana? A?

Smrdljakov, koji je gledao u zemlju i cupkao vrhom desne noge, osloni se sad na desnu nogu, a mjesto nje isturi naprijed lijevu, podigne glavu, osmjehnu se i reče:

— Kad bih ja čak i mogao da načinim takvu stvar, to jest, da hinim, što uostalom nije jako teško učiniti umjesnu čovjeku, i onda bih bio u punom pravu, da upotrijebim to sredstvo i spasem svoj život od smrti. Jer kad bih ležao bolestan, i ako bi tad Agrafena Aleksandrovna došla njihovu roditelju, ne bi onda mogli zapitati bolesna čovjeka: »Zašto nisi javio«. Bilo bi ih stid.

— Eh, do đavola! — uskliknu iznenada Ivan Fjodorovič, lica nacerena od srdžbe. — Što se ti neprestano bojiš za svoj život! Sve su te prijetnje brata Dmitrija tek lude riječi i ništa drugo. Neće on tebe ubiti; ubit će, ali ne tebe.

— Ubit će kao muhu, a prvog mene. Ali ja se nečeg drugog još više bojim, nego toga: da me ne bi držali za njihova suučesnika, ako učine kakvu glupost svome roditelju.

— A zašto da te drže za suučesnika?

— Zato će me držati za suučesnika, što sam im je one izvjesne znakove saopćio kao veliku tajnu.

— Kakve znakove? Kome si saopćio? Đavo neka te nosi, govori jasnije.

— Moram potpuno priznati, — otezaše Smrdljakov s pedantnim mirom, — da postoji između mene i Fjodora Pavloviča jedna tajna. Oni se, kako sami izvoljevate znati (ako samo izvoljevate da znate), već nekoliko dana, čim nastane noć, pa čak i uveče, odmah iznutra zaključaju! U posljednje vrijeme vraćate se vi svaki put rano i odlazite odmah gore u svoju sobu, a jučer niste nikako ni izlazili, i zato možda i ne znate, da je on sad počeo, da se preko noći brižno zaključava. I makar došao i Grigorij Vasiljevič, neće mu otvoriti, dok

se najprije po glasu ne uvjeri, da je to on. Ali Grigorij Vasiljevič ne dolazi, i sada ga ja jedini poslužujem u sobama — tako su sami odredili od onog časa, otkako su otpočeli sve to s Agrafenom Aleksandrovnom. A sad odlazim i ja po zapovijedi njihovoj preko noći u pobočnu zgradu, ali pod tim uvjetom, da ne liježem do ponoći, nego da držim stražu, da ustajem i obilazim dvorište i čekam, kada će Agrafena Aleksandrovna doći, jer je oni već nekoliko dana čekaju kao ludi. Oni ovako sude: ona se, kažu, boji njega, Dmitrija Fjodorovića (oni ga nazivaju Mićkom), i zato će doći meni pokasnije noću preko dvorišta, a ti, kažu, pazi na nju do ponoći, a i duže. I ako ona dođe, pritrči vratima i pokucaj rukom na vrata, ili na prozor iz bašte, najprije dvaput polaganije, ovako: jedamput — drugi put, a onda triput pobrže: tuk-tuk-tuk. I ja ću, kažu, odmah znati, da je ona došla i otvorit ću polagano vrata. Drugi su mi znak saopćili za slučaj, ako se što osobito dogodi: najprije dvaput pobrže: tuk-tuk, a poslije kratke stanke još jedamput mnogo jače. I oni će onda znati, da se desilo nešto nenadano i da se moram s njima vidjeti, te će mi otvoriti, da uđem i da im javim, što je. Ovo je za slučaj, ako Agrafena Aleksandrovna možda sama ne dođe, nego pošalje koga drugog s kakvom vijesti. Osim toga može doći i Dmitrij Fjodorovič, onda im moram javiti, da je u blizini. Oni se jako boje Dmitrija Fjodorovića, te ako bi čak Agrafena Aleksandrovna i došla, i oni se s njom zaključali, a međutim se i Dmitrij Fjodorovič pojavi u blizini, morao bih im to bezuvjetno odmah dojaviti, pokucavši triput. Prvi znak s pet udaraca znači dakle: »Agrafena je Aleksandrovna došla«, a drugi znak s tri udarca — »nešto jako važno«. Tako su me nekoliko puta primjerom učili i tumačili mi. A kako na cijelom svijetu za te znakove znamo tek ja i oni, to će oni bez svake dalje sumnje i bez svakog dozivanja (jer oni se jako boje da glasno dozivaju) otvoriti. I ti su eto znaci sada poznati Dmitriju Fjodoroviču.

— Otkuda su poznati? Jesi li mu ih ti saopćio? Kako si se usudio da mu ih saopćiš?

— Sve iz straha. I kako bih smio zatajiti pred njima? Dmitrij je Fjodorovič svaki dan nasrtao: »Ti mene varaš, ti od mene nešto kriješ. Polomit ću ti obje noge!« Onda sam im i saopćio te tajne znakove, da vide moju beskrajnu ropsku odanost i tako se osvjedoče, da ih ne varam, nego da im sve dojavljujem.

— Ako misliš, da će se on tim znakovima poslužiti i htjeti da uđe, ne puštaj ga.

— Ali ako budem ležao u nastupu, kako onda da ih ne pustim, sve kad bih se i usudio, da ih ne pustim, znajući, koliko su očajni.

— Eh, neka te đavo nosi! Otkuda si ti toliko siguran, da ćeš dobiti padavicu, đavo te odnio? Sprdaš li se ti sa mnom?

— Kako bih se usudio da se s vama sprdam, i zar je meni do šale uz ovoliki strah? Predosjećam, da ću dobiti padavicu, imam takav osjećaj, dobit ću je od samog straha.

— Eh, dođavola! Ako ti budeš ležao, držat će stražu Grigorij. Upozori zavremena Grigorija, on ga neće pustiti.

— Ja ne smijem Grigoriju Vasiljeviču nipošto bez dopuštenja gospodareva ni spomenuti o znakovima. A što se tiče toga, da će ih Grigorij Vasiljevič čuti i da ih neće pustiti unutra, o tome ne može biti govora, jer su se baš od jučer razboljeli, i Marfa Ignjatijevna namjerava, da ih počne od sutra liječiti. Tako su se maločas dogovorili. A liječenje je njihovo vrlo zanimljivo: Marfa Ignjatijevna znaju nekakvu rakiju i uvijek je u pripravi drže, jaku, s nekakvim travama, to je njihova tajna. A oni liječe Grigorija Vasiljeviča tim tajnim lijekom triput u godini, kada ih krsta zabole; do triput u godini napadne ih kao neka uzetost. Onda oni uzmu ručnik, nakvase ga u toj rakiji, i Marfa Ignjatijevna mu tare pola sata cijela leđa, sve dok sva ne budu suha i dok, štoviše, sasvim ne pocrvene i ne oteknu, a onda mu ostatak iz bočice daju da ispiju uz nekakvu molitvu, ali međutim ne sav, jer ostavljaju u tom izuzetnom slučaju i za sebe jedan mali dio i također ga ispiju. I oboje, kažem vam, čim ispiju, klonu odmah i spavaju vrlo dugo čvrstim snom; i kad se probudi, Grigorij Vasiljevič osjeća se gotovo odmah poslije toga zdrav, a kada se probudi Marfa Ignjatijevna, nju uvijek poslije toga boli glava. I ako, dakle, Marfa Ignjatijevna izvrši sutra svoju odluku, onda teško da će išta čuti i Dmitriju Fjodoroviču zapriječiti ulaz. Spavat će.

— Kakva glupost! I sve to da se baš kao namjerno u isto vrijeme dogodi: u tebe padavica, a njih dvoje bez svijesti! — uzviknu Ivan Fjodorovič. — A nećeš li ti sam udesiti tako, da se sve to zajedno dogodi? — ote se njemu iznenada, i on prijeteći stušti obrve.

— Kako da udesim... i zbog čega da udešavam, kada sve zavisi jedino o Dmitriju Fjodoroviču i o njegovim mislima. Ako nakane

štogod da učine, učinit će, ako ne dođu, neću ih valjda sam namjerno dovesti, da ih gurnem njihovom roditelju.

— A zašto da dolazi ocu, i to još krišom, kad Agrafena Aleksandrovna, kako sam kaže, neće apsolutno doći — produži Ivan Fjodorovič, poblijedivši od srdžbe. — Ta sam si to govorio, a i ja sam sve vrijeme, dok sam ovdje živio, bio uvjeren, da starac samo fantazira i da mu neće doći onaj stvor... Zašto da Dmitrij Fjodorovič nasrće na starca, kad ona neće doći? Govori! Hoću da znam tvoje misli.

— Sami izvoljevate znati, zašto će doći, i čemu onda moje misli? Doći će jedino iz zlobe ili iz osvetljivosti, u slučaju, na primjer, moje bolesti, posumnjat će i doći, te nestrpljivo pretražiti sve sobe, kao jučer: da nije, pomislit će, prošla kako krišom. A oni znaju također sasvim dobro, da je Fjodor Pavlovič spremio kuvertu s tri tisuće, zapečaćen s tri pečata, prevezan vrpcom i s vlastoručnim natpisom: »Mome anđelu Grušenjki, ako hoće da dođe«, a poslije tri dana još je pripisao »i pilencetu«. To je, eto, što izaziva sumnju.

— Ludost! — dreknu Ivan Fjodorovič gotovo izvan sebe. — Dmitrij neće nikad otimati novac i usto još ubiti svog oca. On ga je mogao jučer ubiti zbog Grušenjke, kao pobješnjela opaka luda, ali neće doći da otima!

— Njima su sad jako potrebni novci, Ivane Fjodoroviču, prijeko potrebni. Vi čak i ne znate, koliko su im potrebni — izjavi Smrdljakov neobično mirno i sa značajnom sigurnošću. — A osim toga smatraju oni te tri tisuće kao svoje vlastite, jer su mi oni sami govorili: »Meni, kaže, duguje roditelj ravno tri tisuće.« A usto razmislite, Ivane Fjodoroviču, da je i ovo donekle prava istina: mora se reći, da je potpuno sigurno, da će ih Agrafena Aleksandrovna, ako im se samo prohtije, svakako nagnati, samog gospodara naime, Fjodora Pavloviča, da ih uzmu za ženu, ako samo zažele, — no, a oni bi to mogli i zaželjeti. Ja doduše velim, da neće doći, ali njima bi se moglo možda prohtjeti nešto više, t. j. da postanu gospođom. Meni je lično poznato, da joj je govorio njihov trgovac Samsonov sasvim otvoreno, da to ne bi bila glupost, čemu se ona nasmijala. A ni oni sami nemaju ludu pamet. Oni neće poći za golju, kakav je Dmitrij Fjodorovič, Kada se sve to skupa uzme, prosudite sami, Ivane Fjodoroviču — onda neće Dmitriju Fjodoroviču, pa čak ni vama, ni

bratu vašem. Alekseju Fjodoroviču, poslije smrti roditelja vašeg ostati ama baš ništa, ni rubalj jedan, jer će Agrafena Aleksandrovna zato i poći za njih, da sve na sebe prepišu, i sve kapitale, što ih god ima, na sebe prenesu. A ako umre vaš roditelj sad, dok još od svega toga nema ništa, zapast će svakoga od vas odmah sigurno četrdeset tisuća, pa čak i Dmitriju Fjodoroviču, koga toliko mrze, jer oni nisu napravili oporuku... Sve je ovo dobro poznato Dmitriju Fjodoroviču.

Lice Ivana Fjodoroviča razvuče se i zadrhta. On odjedamput pocrveni.

— I zašto ti savjetuješ meni, — prekinu on naglo Smrdljakova, — poslije svega onog, da odem u Čermašnju? Što si ti htio time da kažeš? Ja ću otići a, eto, što će se kod vas dogoditi.

Ivan Fjodorovič jedva disaše.

— Sasvim tako — reče Smrdljakov tiho i zamišljeno, motreći međutim Ivana Fjodoroviči uporno.

— Kako: sasvim tako? — ponovi Ivan Fjodorovič, svladavajući se s mukom i strašno sijevajući očima.

— Ovo sam rekao, jer mi vas je žao. Na vašem mjestu, da sam ja na vašem mjestu, ja bih sve ovo ovdje prije ostavio... nego da sam u to zapetljan... — odgovori Smrdljakov, gledajući sasvim otvoreno u usplamtjele oči Ivana Fjodoroviča.

Obojica pošute časak.

— Ti si, čini se, veliki idiot i, naravno, strašan gad! — reče Ivan Fjodorovič i podiže se naglo s klupčice.

Htio je odmah ući kroz kapiju, ali je zastao i okrenuo se Smrdljakovu. Dogodilo se nešto neobično: Ivan se Fjodorovič iznenada, kao da su ga spopali grčevi ujede za usnu, stisnu pesnice, i samo još trenutak jedan, i on bi bio sigurno nasrnuo na Smrdljakova. Ali je on to opazio u najmanju ruku istovremeno, zadrhtao i ustuknuo cijelim tijelom. Trenutak je sretno prošao po Smrdljakova, i Ivan je Fjodorovič šutke i kao u nekoj nedoumici zakrenuo u kapiju.

— Ja odlazim sutra u Moskvu, ako hoćeš da znaš, — sutra u ranu zoru, — i gotovo! — progovori on odjedamput bijesno, odsječeno i glasno, čudeći se poslije toga sam sebi, zašto mu je maločas bilo potrebno, da to kaže Smrdljakovu.

— To je najbolje, — prihvati on, kao da je baš to i očekivao, — samo što bi vas mogli odovud brzojavno u Moskvi uznemiriti, ako se štogod desi.

Ivan Fjodorovič opet zastade i opet se brzo okrenu Smrdljakovu. Ali kao da se i njemu nešto odigralo, Sve familijarnosti i bezbrižnosti nestade, što bi okom trenuo: lice njegovo izražavalo je neobičnu pažnju i, sad već, plašljivo i ponizno iščekivanje: »Nećeš li zar još štogod reći, nećeš li nadodati?« kao da je govorio njegov pažljiv pogled, koji se bio čisto upio u Ivana Fjodoroviča.

— A zar me iz Čermašnje ne bi pozvali, ako se štogod desi? — zaurla odjedamput Ivan Fjodorovič, podigavši, bez razloga, strašno svoj glas.

— U Čermašnji bi vas također... uznemirili... — promrmlja Smrdljakov gotovo šapćući, upravo kao da se zbunio, ali gledaše i dalje jako pažljivo Ivanu Fjodoroviču ravno u oči.

— Samo što je Moskva dalje, a Čermašnja bliže, pa ti je valjda žao novaca za podvoz, kad navaljuješ da idem u Čermašnju, ili žališ možda mene, što ću morati mnogo zaobilaziti?

— Sasvim tako — mrmljaše Smrdljakov već sasvim smalaksalim glasom smješkajući se ružno i spremajući se opet grčevito, da na vrijeme ustukne.

Ivan se Fjodorovič iznenada nasmija, na veliko čudo Smrdljakovljevo, te tužno uđe kroz vratašca, smijući se neprestano. Da mu je tkogod pogledao u lice, morao bi svakako zaključiti, da se ne smije, što je veseo. A i on sam teško da bi mogao objasniti sebi, što se zbilo s njim u tom trenutku. On se kretao i koracao, kao u grčevima.

VII

»ZANIMLJIV JE RAZGOVOR S PAMETNIM ČOVJEKOM«

A i govorio je tako. Kada se, odmah kod ulaska u dvoranu, sreo s Fjodorom Pavlovičem, on mu je doviknuo, mašući rukama: »Idem gore u svoju sobu, a ne vama, do viđenja«, i prošao je pored njega, nastojeći čak da i ne pogleda oca. Lako je moguće, da mu je starac bio u ovom trenu i suviše mrzak, ali ovako otvoreno pokazivanje

neprijateljskog osjećaja bilo je neočekivano čak i za Fjodora Pavloviča. A, međutim, bilo je očito, da je starac htio da mu nešto brzo saopći, zbog čega je i namjerno došao u dvoranu, da se ondje s njime sastane. Ali kad ču toliku ljubaznost, on zastade šutke, te s podrugljivim izrazom očiju ispraćaše sina, koji, se uspinjao stepenicama u mezanin, sve dotle, dok mu nije nestao s vida.

— Što mu je? — zapita on brzo Smrdljakova, koji je ušao odmah iza Ivana Fjodoroviča.

— Srde se zbog nečega, tko bi njih razumio — promrmlja ovaj izbjegavajući.

— Pa neka ide dođavola! Neka se srdi. Donesi samovar, a i sam se kupi što brže, živo. Ima li što novo?

I sad su počela ispitivanja upravo takva, zbog kojih se Smrdljakov prije jadao Ivanu Fjodoroviču, to jest, sve o očekivanoj posjetiteljici, ali mi ćemo prijeći preko tih pitanja. Poslije pola sata bila je kuća zaključana i poludjeli starkelja hodao je sâm po sobama, iščekivao s trepetom, da će se, eto, začuti pet ugovorenih otkucaja, i pogledao pokadšto u mračne prozore, ali nije u njima vidio ništa drugo, osim noći.

Bilo je već jako kasno, a Ivan je Fjodorovič bio još uvijek budan i razmišljao. Te je noći kasno legao, u dva sata. Ali mi nećemo iznositi sav tok njegovih misli, a i nije još doba, da se uvlačimo u tu dušu: i ta će duša doći na red. I, čak, kad bismo i pokušali da štogod kažemo, bilo bi to vrlo teško učiniti, jer to nisu bile misli, već nešto vrlo neodređeno, a što je glavno — suviše uzbudljivo. On je sam osjećao, da je pogubio sve konce. Osim toga mučile su ga razne neobične i gotovo sasvim neočekivane želje, kao na primjer: već poslije ponoći zaželje odjedamput neodoljivo i čvrsto da siđe dolje, da otključa vrata, u drugo krilo zgrade i da istuče Smrdljakova, a kad bi ga zapitali, zašto, nikako ne bi bio u stanju, da iznese točno ni jedan razlog, osim možda, što mu je taj sluga postao mrzak, jer ga je toliko uvrijedio, kako ga još nitko na svijetu nije uvrijedio. S druge strane, obuzela je nekoliko puta te noći njegovu dušu nekakva neobjašnjiva i ponizujuća bojažljivost, od čega mu je — on je to osjećao — odjedamput gotovo smalaksala tjelesna snaga. Glava ga je boljela i zanosila mu se. Nekakav osjećaj mržnje gnječio mu je dušu, kao da se spremao, da se nekom osveti. Mrzio je čak i Aljošu,

sjećajući se posljednjeg razgovora s njim, a ponekad je i sebe jako mrzio. Na Katarinu Ivanovnu gotovo je i zaboravio da misli i poslije se tome jako čudio, to više, što se sasvim točno sjećao, kako je još jučer ujutro, kada se tako razmetljivo hvalio kod Katarine Ivanovne, da će sutra otići u Moskvu, — u svojoj duši sam sebi odmah prišapnuo: »Ta to je glupost, nećeš otputovati i neće ti biti tako lako sa se otkineš, kako se sad razmećeš.« Kad se kasnije, poslije dugog vremena, sjetio te noći, Ivan se Fjodorovič s osobitom odvratnošću sjećao, kako je naglo ustao s divana i polagano, kao da se strašno boji, da ga tko ne motri, otvarao vrata, izlazio na stepenice i slušao, kako se dolje po sobama kreće i šeta Fjodor Pavlovič, slušao — podugže, nekih pet minuta, s nekom čudnom radoznalošću, pritajena disanja i nemirna srca, a zašto je sve to činio, zašto je prisluškivao, nije dakako ni sam znao. On je poslije, cijelog svog života, nazivao taj svoj »postupak« »gadnim«, i cijelog svog života smatrao ga u nutrini svojoj, u dubini duše svoje — najpodlijim svojim postupkom, što ih je učinio u svom životu. Prema Fjodoru Pavloviču nije osjećao u tim trenucima nikakve mržnje, nego je tek bio zbog nečeg vrlo znatiželjan: kako on tamo dolje hoda, što on, na primjer, sad ondje dolje radi, nagađao je i zamišljao, kako sad dolje zaviruje u mračne prozore, te kako iznenada zastaje nasred sobe, pa čeka, čeka ne kuca li tkogod. Ivan je Fjodorovič izlazio zbog toga dvaput na stepenice. Kada se sve stišalo, i već legao i Fjodor Pavlovič, legao je oko dva sata i Ivan Fjodorovič s čvrstom željom, da što prije zaspi, jer se osjećao jako lomnim. I zaista, on je odmah čvrsto zaspao i spavao bez snova, ali se probudio rano, u sedam sati, kad je već bilo svanulo. Čim je otvorio oči, osjetio je odjedamput, u čudu, priljev nekakve neobične energije te je brzo skočio, brzo se obukao i izvukao svoj kovčeg i počeo u njega bez ikakva oklijevanja spremati stvari. Rublje je, baš kao naručeno, dobio od pralje još jučer ujutro. Ivan se Fjodorovič čak osmjehnuo, kada je pomislio, kako se sve tako steklo, te nema nikakve zapreke, da iznenada otputuje. A odlazak njegov bio je zaista iznenadan. Iako je Ivan Fjodorovič rekao jučer (Katarini Ivanovnoj, Aljoši, a poslije i Smrdljakovu), da će sutra otputovati, ipak nije, kako se dobro sjećao, ni pomislio sinoć, kad je legao da spava, na svoj odlazak, ili bar nije nikako mislio, da će ujutro, kada se probudi, njegov prvi posao biti, da što brže spremi

svoju prtljagu. Naposljetku bili su kovčeg i torba spremljeni: bilo je nekako oko devet sati, kada se Marfa Ignjatijevna uspela njemu s običnim, svakidašnjim pitanjima: Gdje izvolite da pijete čaj, ovdje, ili ćete sići dolje?« Ivan je Fjodorovič sišao dolje, izgled mu je bio gotovo veseo, iako je u njegovim crtama, u riječima i kretnjama bilo nešto rastreseno i užurbano. Oca je pozdravio učtivo, i čak se raspitao za njegovo zdravlje, ali nije sačekao svršetak očeva odgovora, nego je odjedamput izjavio, da za jedan sat odlazi u Moskvu, posve, i zamoli, da pošalje po konje. Starac je saslušao njegovo saopćenje bez ikakva čuđenja i sasvim nepristojno zaboravio da požali sinovljev odlazak. Mjesto toga počeo je odmah da vrlo gorljivo govori o jednom svom poslu, koga se u dobar čas sjetio.

— Tako! Gle ti njega! Jučer nisi ništa spominjao... no, svejedno, i sada ćemo udesiti. Učini mi jednu uslugu, oče ti moj rođeni, pa svrni u Čermašnju. Morat ćeš skrenuti s Volovje stanice samo nešto nalijevo, svega nekih dvanaest vrstica, i eto te u Čermašnji.

— Oprostite mi, ali ne mogu. Do željezničke stanice ima osamdeset vrsta, a vlak polazi sa stanice u Moskvu u sedam sati uvečer — upravo da navrijeme stignem.

— Dospjet ćeš sutra, u najgoru ruku preksutra, ali danas svrni u Čermašnju. Kakva je za tebe muka, da roditelja umiriš! Da nemam ovdje posla, već bih odavno onamo odletio, jer ondje čeka jedan prešan i važan posao, a ja međutim nemam sada vremena za taj posao. Vidiš, ondje je moja šuma, u dva dijela, u Begičevu i u Djačkinu, na proplancima. Trgovci Maslovi, starac i sin, daju za sječu svega osam tisuća, a još prošle godine nudio se jedan kupac, koji je davao dvanaest tisuća, ali nije odavde, i u tome je nevolja. Kod ovdašnjih nema, naime, prođe: Maslovi, otac i sin, spekuliraju sa stotinama tisuća, i koliko nude, onoliko uzmi, jer se nitko od ovdašnjih ne usuđuje da se nateže s njima. Međutim pisao je ovamo, sad u prošli četvrtak, iljinski pop, da je došao Gorstkin, također trgovac, ja ga znam, i naša sreća te nije ovdašnji, već iz Pogrebova, pa se ne boji Maslovih, jer nije odavde. Jedanaest tisuća, kaže, nudi za šumu, čuješ? A boravit će ovdje, piše pop, još svega sedmicu dana. Kad bi ti sada onamo otišao i s njim se dogovorio...

— Pa pišite popu, i on će se s njim dogovoriti.

— Ne razumije se on u to, to je trgovina. Taj pop nema očiju. Zlatan je čovjek, odmah bih mu dao dvadeset tisuća na čuvanje bez potvrde, ali on ništa ne vidi, kao da nije čovjek, vrana bi ga prevarila. A ipak je učen čovjek, pomisli. Taj Gorstkin je naoko seljak, u modrom pršnjaku, ali je karakterom pravi nitkov, i to je sva naša nesreća: laže, to mu je osobina. Ponekad toliko nalaže, te se samo čudiš, zašto to čini. Pred tri godine slagao je, da mu je žena umrla i da se već po drugi put oženio, ali, pomisli, sve bijaše laž, jer žena njegova nije umrla, nego još i sad živi i lema ga svaki treći dan jedamput. I sad treba saznati: da li laže ili istinu govori, da će kupiti šumu i dati jedanaest tisuća?

— Tu neću ni ja moći ništa učiniti, jer ni ja nemam očiju.

— Stoj, čekaj, i ti ćeš biti za to podesan, ja ću ti saopćiti sva obilježja njegova, to jest Gorstkinova, jer ja već odavno imam s njim posla. Vidiš: moraš mu gledati u bradu: bradicu ima riđu, ružnu, rijetku. Ako se bradica trese, a sam kaže, da se ljuti, onda je dobro, govori istinu, hoće posao da sklopi, a ako gladi bradu lijevom rukom i smješka se, no, onda će prevariti, smjera na objframešenjaštvo. U oči mu nikad ne gledaj, po očima nećeš ništa razabrati, on je mutna voda, obješenjak, — pazi na bradu. Dat ću ti za nj pismo, i ti mu ga pokaži. Taj se Gorstkin ne zove Gorstkin, već Ljagavi[100], ali ga nemoj nazvati Ljagavim, jer će se uvrijediti. Kad se pogodiš s njim i vidiš, da je dobro, odmah piši. Piši samo: »Mislim, da ne laže«. Stoj na jedanaest, jednu tisuću možeš pustiti, ali više ne puštaj. Pomisli: osam i jedanaest — tri tisuće razlike. Te tri tisuće kao da sam našao, ta zar se može brzo kupca naći, a novac mi je užasno potreban. Javit ćeš mi, da li ozbiljno, i onda ću i ja sam odovud doletjeti i svršiti, naći ću za to svakako vremena. A sad, što da onamo jurim, ako je popa sve ovo izmislio? No, hoćeš li ili nećeš?

— Ah, nemam kad, oslobodite me toga.

— A — ah, zaduži oca, neću ti to zaboraviti. Svi ste vi bez srca, tako je! Što je za tebe dan ili dva? Kamo ćeš sad, u Mletke? Neće propasti tvoji Mleci za dva dana. Poslao bih Aljošu, ali što se Aljoša razumije u takve stvari? Ja jedino za to navaljujem na tebe, jer si pametan čovjek. Kao da ja to ne vidim! Ne trguješ šumom, ali imaš oči. Ovdje mora imati čovjek dobre oči: da li čovjek ozbiljno govori ili

laže? Velim ti, pazi na bradu: trese li se bradica — dakle, govori ozbiljno.

— Vi me dakle sami gurate u tu prokletu Čermašnju, je li? — povika Ivan Fjodorovič, osmjehnuvši se zlobno.

Fjodor Pavlovič nije primijetio zlobe, ili nije htio da je primijeti, ali se uhvati za osmijeh:

— Dakle, ideš, ideš? Sad ću ti nadrljati pismo.

— Ne znam, da li ću ići, ne znam, putem ću odlučiti.

— Što putem, odluči sad. Golube, odluči! Kad se pogodiš s njim napiši mi dva redića, predaj popi, on će mi odmah poslati svoju cedulju. Dalje te neću zadržavati, tjeraj u Mletke. Pop će te odvesti natrag na Volovju stanicu svojim kolima.

Starac je bio prosto ushićen, napisao pismo, poslao po konje, donesoše zakusku, konjak. Kada je starac bio veseo, postajao je uvijek bučan, ali ovaj put se nekako obuzdavaše. O Dmitriju Fjodoroviču, na primjer, ne progovori ni jedne riječi. Rastanak ga nije nimalo dirao. Čak kao da nije ni znao, o čemu bi govorio; i Ivan je Fjodorovič to dobro opazio.

»Ja sam mu, međutim, dosadio«, pomisli on u sebi.

Tek kad je ispratio sina do stepenica, starac se malo ustumara i prope, da se s njim poljubi. Ali Ivan Fjodorovič mu pruži brže ruku, da se rukuju, očito otklanjajući poljubac. Starac je to odmah razumio i trgao se u tren oka.

— No, zbogom, zbogom! — ponavljaše na stepenicama. — Valjda ćeš doći još kadgod u životu? Samo dođi, uvijek će mi biti milo. No, Krist s tobom!

Ivan Fjodorovič uđe u tarantas.

— Zbogom, Ivane, i ne grdi me jako! — doviknu otac posljednji put.

Svi domaći izađoše, da ga isprate: Smrdljakov, Marfa i Grigorij. Ivan Fjodorovič darova svakom po deset rubalja. Kad je već sjeo u tarantas, pritrči Smrdljakov, da namjesti bolje ćilim.

— Vidiš... idem u Čermašnju... ote se nekako odjedamput Ivanu Fjodoroviču, sleti mu samo od sebe s jezika, kao ono jučer, i to uz neki nervozni osmijeh.

On se toga poslije još dugo sjećao.

— Dakle, istinu kažu ljudi, da je zanimljiv razgovor s pametnim čovjekom — odgovori Smrdljakov, čvrsto i pronicavo pogledavši Ivana Fjodoroviča.

Tarantas se pokrenu i odjuri. Putnik je osjećao u duši nemir, ali željno promatrao okolna polja, humke, drveće, jato gusaka, što je visoko iznad njega letjelo jasnim nebom. I odjedamput mu posta tako lijepo. Pokušao je da povede razgovor s kirijašem. Neobično ga je zainteresiralo ono, što mu je odgovorio seljak, ali poslije jedne minute bilo mu je jasno, da mu je proletjelo mimo uši, te da uistinu nije ni razumio, što mu je seljak odgovorio. On zašutje, dobro je i tako: zrak čist, svjež, postuden, nebo vedro. U umu njegovu iskrsnuše likovi Aljoše i Katarine Ivanovne: ali se tiho osmjehnu, tiho dunu na draga priviđenja, i ona odletješe.

»Doći će već njihovo vrijeme«, pomisli on.

Do prve su stanice stigli brzo, izmijenili konje i krenuli prema Volovji.

»Zašto je zanimljiv razgovor s pametnim čovjekom, i što je htio time da kaže?« zapita se on i gotovo mu zastade dah. — »A zašto sam mu rekao, da putujem u Čermašnju?«

Dojurili su do Volovje stanice. Ivan Fjodorovič sišao s tarantasa, i oko njega se sjatiše kirijaši. Pogađali su se, da ga odvezu na kirijaškim konjima u Čermašnju prijekim poljskim putem, dvadeset vrsta dugim. Naloži, da prežu. Ušao je u stanicu, obazro se unaokolo, promotrio nadzornikovu ženu i naglo izašao opet na stepenice.

— Ne idem u Čermašnju. Neću li, braco, zakasniti u sedam sati na željeznicu?

— Sigurno ćemo stići. Da li da prežem?

— Preži kao oluja. Hoće li tko od vas ići sutra u grad?

— Kako ne bi, evo ići će Mitrij.

— Mitriju, bi li mi mogao učiniti uslugu? Otiđi mome ocu, Fjodoru Pavloviču Karamazovu, i reci mu, da nisam otišao u Čermašnju. Možeš li ili ne možeš?

— Zašto da ne odem, otići ću. Fjodora Pavloviča odavno poznajem.

— Evo ti za čaj, jer ti on možda neće dati... — veselo se nasmija Ivan Fjodorovič.

— A i zbilja neće dati — nasmija se i Mitrij. — Hvala, gospodine, učinit ću svakako.

U sedam sati uvečer uđe Ivan Fjodorovič u vagon i krenu u Moskvu.

»Dovraga sve dosadašnje, svršeno je konačno sa starim svijetom, i da ne čujem iz njega više ni glaska, ni vijesti; u novi svijet, u nova mjesta, i bez obziranja!«

Ali, mjesto oduševljenja naiđe odjedamput na njegovu dušu takav mrak, a srce mu podgrizavaše takva tuga, kakve nije nikad prije osjetio u cijelom svom životu. Razmišljao je cijelu noć; vlak je jurio i, tek u zoru, kad je ulazio u Moskvu, on se odjedamput prenu.

— Ja sam hulja! — prošapta on u sebi.

A Fjodor Pavlovič bio je neobično zadovoljan, kad je ispratio sina. Cijela dva sata osjećao se gotovo sretnim i pijuckao konjak; ali iznenada se desi u kući svima jako nesnosan nemio slučaj, koji u tren oka dovede Fjodora Pavloviča u veliku zabunu: Smrdljakov je pošao po nešto u podrum i pao s najgornje stepenice. Sva sreća, što se u taj mah tu desila Marfa Ignjatijevna, te je za vremena čula. Ona nije vidjela, kako je pao, ali zato je čula krik, krik osobit, neobičan, koji joj je bio već odavno poznat — krik epileptika, koji pada u nastupu. Da li ga je spopala padavica u trenutku, kada je silazio niz stepenice, tako da se morao, naravno, odmah bez svijesti survati dolje, ili je, naprotiv, Smrdljakov, poznati epileptik, dobio padavicu od pada i potresa — to nije bilo moguće ustanoviti, ali su ga našli već na dnu podruma u grčevima, konvulzijama i zapjenjenih usta. U prvi mah su mislili, da je nešto slomio, nogu ili ruku, i da se ugruvao, ali, međutim, »sačuvao ga je bog«, kako se izrazila Marfa Ignjatijevna, jer mu se nije ništa dogodilo, tek ga je bilo teško iznijeti na vidjelo božje. Ali zamoliše susjede, da im pomognu, i ipak ga nekako izniješe. Pri toj ceremoniji nalazio se i Fjodor Pavlovič, te je i sam pomagao, očito uplašen i nekako zbunjen. Bolesnik međutim nije dolazio sebi: nastupi, iako su prestajali na neko vrijeme, opet su se ponavljali, i svi su zaključili, da će se desiti isto, što i prošle godine, kad je također slučajno pao s tavana. Sjetiše se, da su mu onda oblagali tjeme ledom. Nešta se leda još našlo u podrumu, i Marfa Ignjatijevna prihvati se posla, a podvečer poslao je Fjodor Pavlovič po liječnika Herzenstubea, koji je odmah došao. Kad je pomno

pregledao bolesnika (to je bio najpomniji i najpažljiviji liječnik u cijeloj guberniji, starčić u godinama i poštovanja dostojan), on je zaključio, da je nastup neobičan, te da »može prijetiti opasnošću«, i da zasad on, Herzenstube, ne može sve da razumije, ali sutra ujutro, ako ne pomognu ova sredstva, odlučit će se da odredi druga. Bolesnika smjestiše u pobočnu zgradu, u sobu do stana Grigorijeva i Marfe Ignjatijevne. I poslije toga stizale su cio taj dan Fjodora Pavloviča nesreća za nesrećom: ručak je pripremila Marfa Ignjatijevna i čorba je bila, u uporeďenju sa Smrdljakovljevom, »prave pomije«, a kokoš je bila toliko prepečena, da je nije mogao nikako sažvakati. Marfa Ignjatijevna odgovarala je na gorke, ali opravdane prigovore gospodareve, da je kokoš bila ionako jako stara, a ona da nije učila za kuharicu. Podveče dođe nova nevolja: Fjodoru Pavloviču javiše, da je Grigorij, koji je već od prekjučer bolovao, sad sasvim pao u krevet zbog ukočenosti u krstima. Fjodor Pavlovič ispi svoj čaj što je ranije mogao i zaključa se sam u kući. Nalazio se u strašnom i uznemirenom iščekivanju. On je naime baš to veče sa sigurnošću očekivao dolazak Grušenjkin; bar ga je, još jutros rano, Smrdljakov uvjeravao, da su »oni nesumnjivo obećali, da će doći«. Srce usplahirena starca kucalo je nemirno, hodao je po pustim sobama i prisluškivao. Morao je naćuliti uši: mogao je negdje na nju vrebati Dmitrij Fjodorovič, i čim ona pokuca u prozor (Smrdljakov je još prekjučer uvjeravao Fjodora Pavloviča, da joj je rekao, gdje da pokuca), treba što prije otvoriti vrata i ne zadržati se ni sekunde uzalud u hodniku, kako se ne bi, što ne dao bog, prepala i utekla. Fjodor Pavlovič bio je zabrinut, ali još nikad nije srce njegovo bilo ispunjeno slađom nadom: jer se gotovo sigurno moglo reći, da će ovaj put svakako doći!...

ŠESTA KNJIGA

RUSKI KALUĐER

I

STARAC ZOSIMA I NJEGOVI GOSTI

Kad je Aljoša ušao uznemirena i bolna srca u starčevu ćeliju, gotovo je od čuda zastao: mjesto bolesnika na umoru, i možda bez svijesti, kako se bojao da će ga zateći, ugleda ga, gdje sjedi u naslonjaču, iako iscrpljena od slabosti, ali živahna i vesela lica, okružena gostima, s kojima je vodio tih i živ razgovor. Uostalom, on se digao iz kreveta tek četvrt sata prije Aljošina dolaska. Gosti su se već prije sakupili u njegovoj ćeliji i čekali, da se probudi, jer ih je otac Pajsij čvrsto uvjeravao, da »će učitelj nesumnjivo ustati, da se još jedamput porazgovori s onima, koji su dragi srcu njegovu, kako je još jutros rekao i obećao«. Otac Pajsij toliko je čvrsto vjerovao u to obećanje, a isto tako i svakoj riječi umirućeg starca, da ne bi, možda, sve kad bi ga vidio već sasvim bez svijesti i čak bez daha, ali imao njegovo obećanje, da će se još jedamput dići i s njim oprostiti — ne bi povjerovao ni samoj smrti, nego bi i dalje čekao, da se samrtnik prene i ispuni obećanje. Kad je starac Zosima polazio jutros na počinak, rekao mu je sasvim određeno: »Neću umrijeti, dok se najprije još jedamput ne naužijem razgovora s vama, koji ste dragi srcu mome, dok ne pogledam u vaša mila obličja i dok još jedamput ne izlijem dušu svoju pred vas.« Oni, što su se sakupili na taj, jamačno posljednji razgovor starčev, bili su njegovi najodaniji stari prijatelji. Bila su četvorica: jeromonasi otac Josif i otac Pajsij, jeromonah otac Mihajil, nadstojnik skita, čovjek, koji nije bio uopće star, a niti vrlo učen, prosta porijekla, ali čvrsta duha, koji je nepokolebljivo i prostodušno vjerovao, naoko surov, ali srcu svome prožet dubokom nježnošću, iako je očito gotovo s nekim stidom krio tu svoju nježnost. Četvrti gost bio je već sasvim pristario, prost kaluđerčić, podrijetlom siromašan seljak, brat Anfim, gotovo nepismen, šutljiv i tih, koji je rijetko kad s kime govorio, i bio najsmjerniji među smjernima, te izgledao kao čovjek, koga je jedamput zauvijek uplašilo nešto veliko i strašno, što nije mogao da pojmi njegov um. Tog je čovjeka, koji je gotovo drhtao, starac Zosima jako volio, i cijelog se života vladao prema njemu s osobitim poštovanjem, iako nije možda za cijelog svog života ni s kim progovorio manje riječi, nego s njim, uza sve to, što je nekad putovao s njim mnogo godina po svoj svetoj Rusiji. Bilo je to još vrlo davno, prije nekih četrdeset godina, još onda, kada je starac Zosima tek bio stupio u kaluđere u jednom siromašnom, malo poznatom

Kostromskom manastiru, i kada je, uskoro poslije toga pratio na putovanja oca Anfima, koji je sabirao milodare za njihov siromašni Kostromski manastir. Svi, i domaćin i gosti, posjedaše u starčevoj drugoj sobi, u kojoj se nalazio njegov krevet, u sobi, koja je bila, kako je već prije spomenuto, vrlo tijesna, tako da su se sva četvorica (osim Porfirija iskušenika, koji je ostao stojeći) jedva porazmještali oko starčeva naslonjača na stolice, donesene iz prve sobe. Već se počelo smrkavali, sobu su osvjetljivala kandila i voštane svijeće ispred ikona. Ugledavši Aljošu, koji se zbunio pri ulasku i zastao na vratima, starac mu se osmjehnu i pruži ruku:

— Zdravo da si, moj tihi, zdravo da si, moj mili, eto i tebe. Ja sam znao, da ćeš doći.

Aljoša mu priđe, pokloni se pred njim do zemlje i zaplaka. Nešto se otimalo iz njegova srca, duša mu je drhtala, dođe mu, da glasno zajeca.

— Što radiš, pričekaj s oplakivanjem, — osmjehnu se starac i položi mu svoju desnu ruku na glavu, — vidiš, sjedim i razgovaram, možda ću još i dvadeset godina proživjeti, kao što mi je jučer poželjela ona dobra, mila, iz Višegorja, s djevojčicom Lizavetom u naručju. Pomeni, gospode, i mater i djevojčicu Lizavetu! (On se prekrsti.) Porfiriju, jesi li odnio njen dar, kamo sam rekao?

On se sjetio onih šest grivenika, što ih je darovala vesela poklonica, da ih dade »onoj, koja je siromašnija od mene«. Takvi se darovi prinose kao epitimija[101], koja se izreče nad samim sobom zbog nečeg, a prilažu se samo novci, zarađeni jedino svojim radom. Starac je još jučer poslao Porfirija jednoj našoj mještanki, udovici s djecom, koja je nedavno pogorjela, te poslije požara mora da prosi. Porfirije se požurio da izvijesti, da je sve u redu, i da je Petar predao, kako mu je rečeno, »od jedne nepoznate dobrotvorke«.

— Diži se, dragi, — produži starac da govori Aljoši, — deder da te vidim. Jesi li bio kod svojih i vidio brata?

Aljoši se učini čudno, što ga on tako odlučno i jasno pita samo za jednog brata, — ali za kojeg? Možda ga je on zbog tog brata i slao i jučer i danas.

— Jednog sam brata vidio — odgovori Aljoša.

— Mislim onog jučerašnjeg, starijeg, kome sam se do zemlje poklonio.

— Tog sam samo jučer vidio, a danas ga nisam mogao nikako naći — reče Aljoša.

— Požuri se, da ga nađeš, sutra otiđi opet, da ga što brže nađeš, sve ostalo ostavi i požuri se. Možda će ti još uspjeti da spriječiš nešto strašno. Ja sam se jučer poklonio njegovoj velikoj patnji.

On odjedamput zašutje i kao da se zamisli. Riječi njegove bile su neobične. Otac Josif, koji je bio svjedok, kako se starac jučer do zemlje poklonio, izmijeni pogled s ocem Pajsijem. Aljoša nije mogao dalje da izdrži.

— Oče i učitelju, — progovori on neobično uzbuđen, — i suviše su nejasne vaše riječi. Kakva ga to patnja očekuje?

— Ne ispituj. Prikazalo mi se jučer nešto strašno... kao da je cijelu njegovu sudbinu izražavao njegov pogled. Tako je jedamput pogledao... da me je trenutno obuzeo u srcu užas zbog onog, što taj čovjek sam sebi sprema. Jedamput ili dvaput u životu vidio sam u nekih ljudi takav izraz lica... koji kao da je izražavao cijelu sudbinu tih ljudi, i sudbina se njihova nažalost, ispunila. A poslao sam te njemu, Alekseju, jer sam mislio, da će mu pomoći tvoj bratski lik. Ali sve dolazi od gospoda, pa i sve sudbine naše. »Ako zrno pšenično padnuvši na zemlju ne umre, onda samo ostane, ako li umre, mnogo roda rodi«. Zapamti to. A ja sam tebe, Alekseju, mnogoput u mislima blagoslovio zbog obličja tvog, to treba da znaš — reče starac s tihim osmijehom. — Ovo je pak moje mišljenje o tebi: izaći ćeš iz ovih zidova, a u svijetu ćeš biti kaluđer. Mnogo ćeš imati protivnika, ali i sami dušmani tvoji ljubit će te. Mnogo će ti nesreće donijeti život, ali zbog njih ćeš biti sretan i blagoslivljat ćeš život, a i druge ćeš nagnati, da ga blagoslivljaju — što je najvažnije. No, eto, kakav si. Oci i učitelji moji, — reče on, smješkajući se, ganutljivo, i obrati se svojim gostima, — nikad do danas nisam rekao ni njemu, zašto je mojoj duši toliko milo bilo obličje ovog mladića. Tek ću sada kazati: obličje njegovo nekako mi je bilo sjećanjem i proročanstvom. U zoru mojih dana, još dok sam bio malo dijete, imao sam starijeg brata, koji je umro pred mojim očima, kao mladić od sedamnaest godina. I poslije, u toku mog života, ja sam se postepeno uvjerio, da je taj moj brat bio u sudbini mojoj neka uputa i predodređenje s neba, jer da se

on nije pojavio u mom životu, ili da ga uopće nije bilo, ne bih ja možda, bar po mome mišljenju, nikad primio kaluđerski čin i stupio na ovaj dragocjeni put. Ta prva pojava pada još u moje djetinjstvo, i gle, već pri kraju mog puta iskrsla je ona ponovo po drugi put pred mojim očima. Neobično je to, oci i učitelji, da mi se Aleksej, mada licem naliči na nj tek donekle, čini duhovno toliko sličan onome, da sam ga često držao za onog mladića, za mog brata, koji je tajanstveno došao meni potkraj moga puta, da me na nešto podsjeti i o nečem obavijesti, tako da sam se čak sam sebi čudio, sam sebi i takvoj čudnoj svojoj tlapnji[102]. Čuješ li ovo, Porfiriju, — okrenu se on iskušeniku, koji ga je posluživao. — Mnogoput sam vidio na licu tvom negodovanje, što ja Alekseja ljubim više nego tebe. Sada znaš, zašto je bilo tako, ali ja i tebe ljubim, to treba da znaš, i čak sam bio žalostan, što se ljutiš. A vama, mili gosti, želim da pričam o tom mladiću, mom bratu, jer u mom životu nije bilo pojave, koja bi bila od ove vrednija, proročanskija i dirljivija. Radosno je moje srce, i ja promatram cio svoj život u ovom trenutku, kao da ga opet cijela ponovo proživljujem...

*

Ovdje moram primijetiti, da se taj posljednji razgovor starčev s gostima, što su došli da ga obiđu posljednji dan njegova života, sačuvao donekle zapisan. A zapisao ga je po sjećanju Aleksej Fjodorovič Karamazov nešto poslije starčeve smrti. A da li je sve ovo samo tadašnji razgovor ili je ponešto pridodao u svojim bilješkama iz prijašnjih svojih razgovora sa starcem, svojim učiteljem, ne mogu tvrditi. A usto cio govor starčev teče u tim bilješkama neprekidno, kao da je u razgovoru sa svojim prijateljima izlagao svoj život u obliku pripovijetke, dok je međutim prema daljim pričanjima u stvari bilo, i bez sumnje, donekle drukčije, jer se te večeri vodio razgovor opći, te iako su gosti ponekad prekidali svog domaćina, ipak su i sami govorili, miješali se u razgovor, a možda i sami pričali i pripovijedali štogod. Osim toga nije moglo pričanje teći neprekidno, jer je starac morao kadšto da odahne, gubio glas i čak lijegao na krevet, da se odmori, mada nije spavao, a gosti nisu ostavljali svojih

mjesta. Jednom ili dvaput bio je razgovor prekidan čitanjem evanđelja, koje je čitao otac Pajsij. Važno je također, da nije nijedan, međutim, držao, da će on umrijeti te iste noći, to više, što je on te posljednje večeri svog života, poslije duboka sna po danu, odjedamput našao u sebi novu snagu, koja ga je krijepila za vrijeme cijelog tog dugačkog razgovora s prijateljima. To je bila posljednja okrepa, koja je podržavala u njemu nevjerojatnu živahnost, ali samo na kratak čas, jer se život njegov prekinuo odjedamput. Ali o tome kasnije. Sada ću samo kazati, da sam odlučio radije, da ne izlažem sve potankosti razgovora, nego da se ograničim na pričanje starčevo prema rukopisu Alekseja Fjodoroviča Karamazova. Ovako će biti kraće i neće toliko umarati, iako je, razumije se, što opet velim, uzeo Aljoša štošta iz prijašnjih razgovora i sažeo u jedan.

II

IZ ŽIVOTA U BOGU UMRLOG JEROSHIMONAHA STARCA ZOSIME, SASTAVIO PO NJEGOVIM RIJEČIMA ALEKSEJ FJODOROVIČ KARAMAZOV BIOGRAFSKI PODACI

a) O mladiću, bratu starca Zosime

Ljubazni oci i učitelji, ja sam se rodio u dalekoj sjevernoj guberniji, u gradu V., od oca plemića, koji nije bio znamenita roda ni visoka položaja. On je umro, kada su mi bile svega dvije godine, i ja ga se nikako ne sjećam. Materi mojoj ostavio je malu drvenu kućicu i nešto gotovine, ali ne puno, no ipak dovoljno, da proživi s djecom bez oskudice. A bili smo u matere nas dvojica: ja, Zinovij i stariji brat moj, Markel. On je bio od mene stariji osam godina, a po karakteru žestok i razdražljiv, ali dobar, nije bio podrugljiv, ali je bio neobično šutljiv, osobito kod kuće, preda mnom, pred materom i pred služinčadi. U gimnaziji je učio dobro, ali sa svojim drugovima nije se slagao, mada se nije s njima svađao, tako ga se bar sjeća mati. Pola godine prije svoje smrti, kad je već bio navršio sedamnaest godina, navadio se da odlazi jednom samcu u našem gradu, nekom političkom prognaniku, koga su prognali iz Moskve u naš grad zbog slobodoumlja. Taj prognanik bio je ugledan učenjak i čuven filozof na

sveučilištu. On je zbog nečeg zavolio Markela i počeo ga primati u svoj dom. Mladić je kroz svu zimu provodio kod njega cijele večeri, dok prognanika ne pozvaše opet u državnu službu u Petrograd, na vlastitu molbu, jer je imao zaštitnika. Nastupi časni post, Markel neće da posti, psuje i ismijava post: »Sve je to besmislica, veli on, i nema nikakva boga«, tako da je natjerao u užas i mater i služinčad, a i mene malog, jer, iako sam imao svega devet godina, ipak sam se jako uplašio, kad sam to čuo, Služinčad naša bijahu sami kmetovi, četiri osobe, sve kupljene na ime jednog vlastelina, našeg poznanika[103]. Još se i sad sjećam, da je od njih četvero mati prodala jednu, kuharicu Afimju, hromu i staru, za šezdeset rubalja u banknotama, a mjesto nje uzela jednu slobodnu. Ali šeste nedjelje posta bi bratu odjedamput gore, on je ionako bio uvijek nezdrav, bolovao je na plućima, bio slaba tjelesnog sustava i naginjao na sušicu; uzrasta nije bio niska, ali uzak i slab, lica ljepuškasta. Prehladio se, što li, došao liječnik, i naskoro prišapnuo materi, da ima naglu sušicu i da neće preživjeti proljeća. Mati počela plakati, stala oprezno moliti brata (ponajprije zato, da ga ne uplaši), neka posti i neka se primi svete božje tajne, jer onda je još hodao. Kad je to čuo, on se rasrdi, izgrdi crkvu božju, ali se međutim zamisli: odmah se dosjeti, da je bolest opasna, i zato da ga mati, dok je još u snazi, šalje da se sprema za ispovijed i pričest. Uostalom, i sam je već znao, da je odavno bolestan, i još prije godinu dana rekao je jednom prilikom za stolom meni i materi sasvim ravnodušno: »Neću ja ostati s vama, možda ni godinu neću proživjeti«, i točno prorekao od riječi do riječi. Protekla tri dana i nastao Veliki tjedan, a u utorak ujutro pošao brat, da se spremi za pričest. »Ja činim ovo, majko, osobito zbog vas, da vas obradujem i primirim«, reče joj on. Mati proplaka od radosti i od tuge: »Sigurno mu je blizu kraj, kad se odjedamput dogodila u njemu takva promjena«. Ali on nije dugo polazio crkvu, pao je u krevet, te su ga ispovjedili i pričestili kod kuće. Nastadoše vedri dani, jasni, mirisavi, Uskrs je bio kasno. Sjećam se, cijelu je noć kašljao, loše spavao, a svakog se jutra oblačio i pokušavao da sjedne u meka kolica. Takva ga i pamtim, sjedi tih, krotak, osmješkuje se, usprkos bolesti, a lice mu je veselo, radosno. Duševno se sasvim promijenio — takva je odjedamput

nastala u njemu divna promjena! Uđe u sobu stara dadilja: »Dozvoli, golube, da i kod tebe užežem kandilo pred ikonom.« Prije nije to dopuštao, nego je još i sam kandilo gasio. — »Užeži, draga, užeži, bio sam odrod, što sam vam to prije branio. Ti se moliš bogu, paleći kandilo, i ja se molim bogu veseleći se tebi. Znači, istom se bogu molimo.« Neobičnima su nam se činile te riječi, a mati, kad ode u svoju sobu, neprestano plače, i jedino kad ide njemu, utire suze i pokazuje veselo lice. »Majko, ne plači, golubice moja, kaže on kadšto, još ću živjeti, mnogo se veseliti s vama, jer život je, život je veselje i radost!« »Ah, mili, kakvo mi je to veselje, kad svu noć goriš u vatri, kašlješ, da ti čisto grudi pucaju.« — »Mama, odgovara joj on, ne plači, život je raj, i svi smo mi u raju, samo što nećemo to da spoznamo, a kad bismo htjeli da spoznamo, sutra bi već na cijelom svijetu nastao raj.« I svi smo se čudili njegovim riječima, tako je neobično i tako odlučno govorio, svi su bili ganuti i plakali. Dolazili su nam poznanici: »Mili, kaže, dragi, čime sam zaslužio, da me volite, zašto me ovakva volite, i kako to nisam prije znao i cijenio?« Slugama, što su ulazili, govorio je svaki čas: »Mili moji dragi, zašto me služite, ta zar sam ja vrijedan, da me služite? Kad bi se na mene smilovao bog i ostavio me u životu, ja bih vama služio, jer svi moramo služiti jedan drugom.« Mati slušajući to, mahala je glavom: »Dragi moj, ti govoriš, što si bolestan!« — »Majko, radosti moja, kaže, ne može ne biti gospodara i slugu, ali neka i ja budem sluga mojih slugu, isto tako, kao što su oni moje sluge. A još ću ti i to reći, majko, da je svaki od nas pred svima u svemu kriv, a ja najviše.« Mati se sad čak i osmjehnula, plače i osmješkuje se: — »Ali, čime si ti, veli, pred svima najkrivlji? Ima ubojica, razbojnika, a što si ti tako zgriješio, da sam sebe više nego ostale optužuješ?« — »Majčice, krvi moja, kaže (tada je počeo da govori takve mile, neočekivane riječi), krvi ti moja draga, radosna, znaj, da je zaista svaki pred svima i za sve i sva kriv. Ne znam, kako da ti to razjasnim, ali me osjećanje, da je tako čak i muči. I kako smo mi živjeli, ljutili se, a da nismo onda ništa znali?« Tako se budio iz sna, svaki dan sve umiljatiji i radosniji, i sav drhćući od ljubavi. Dojaši kadšto stari liječnik, Nijemac Eisenschmidt: No, što, doktore, hoću li proživjeti još dan na svijetu?« šali se on s njim. — »Ne dan, nego ćete još mnogo dana proživjeti, odgovara doktor — i mjesece i godine ćete još

proživjeti.« — »Našto godine, našto, mjeseci! uskliknuo bi on, — našto dane brojite, kada je jedan dan dovoljan čovjeku, da spozna svu sreću. Dragi moji, zašto se mi inatimo i hvališemo jedan pred drugim i jedan drugome ne opraštamo uvrede; pođimo ravno u vrt, šetajmo se i veselimo se, ljubimo jedan drugog i hvalimo, i cjelivajmo, i život naš blagoslivljajmo.« — »Nije vaš sin više stanovnik ovog svijeta«, reče liječnik materi, kad ga je ona ispratila do stepenica, — »on zbog bolesti pada u ludilo.« Prozori njegove sobe gledali su u vrt, a naš vrt bio je sjenovit, sa starim drvećem, po drveću izbili proljetni pupovi, doletjele rane ptice, pa mu cvrkuću i pjevaju pred prozorima. I on, gledajući ih i uživajući u njima, poče ih moliti za oproštenje: »Ptičice božje, ptičice vesele, i vi mi oprostite, jer sam i pred vama zgriješio.« To nije mogao onda kod nas nitko da razumije, a on od radosti plače: »Jest, kaže, tolika je bila slava božja oko mene: ptičice, drveće, livade, nebesa, a jedini sam ja sve obeščašćivao, a ljepote i slave nisam uopće opažao.« — »Ti i suviše mnogo grijeha tovariš na se«, — plače ponekad mati. — Majčice, radosti moja, ja ne plačem, što sam tužan, nego što sam radostan; sam hoću da budem pred njima krivac, samo ne mogu da ti to rastumačim, jer ne znam, kako da ih ljubim. Neka sam grešan pred svima, ali zato će mi svi oprostiti, a to je raj. Zar ja nisam sad u raju?«

I mnogo toga je još bilo, čega ne mogu da se sjetim ni da zapišem. Sjećam se, da sam jedamput došao sam, kada nikog nije bilo kod njega. Bilo je u jasno predvečerje, sunce je zalazilo i svu sobu obasjalo kosim zrakama. Kad me spazi, mahnu mi rukom, i ja mu priđoh, a on me uhvati objema rukama za ramena i zagleda mi se u lice pun ganuća i ljubavi, ali mi ne reče ni riječi, nego me samo tako gledaše jednu minutu. »No, reče, odlazi sad, igraj se i živi za mene!« I ja odoh i izađoh da se igram. Poslije sam se u životu često sjećao sa suzama, kako mi je naložio, da živim za njega. On je govorio još mnoge takve divne i prekrasne riječi, koje su nam onda bile nerazumljive. Umro je treće nedjelje poslije Uskrsa, potpuno pri svijesti, mada je već bio prestao govoriti, ali se nije promijenio do posljednjeg trenutka: gleda radosno, u očima mu veselje, traži nas pogledima, smije nam se, zove nas. To me je sve onda potreslo, iako ne tako jako, mada sam plakao, kad su ga sahranjivali. Bio sam

malo dijete, ali u srcu mi je sve ostalo neizbrisivo, pritajio se neki osjećaj. Ali jednom je sve moralo ustati i odazvati se. Tako se i dogodilo.

b) O Svetom pismu i životu Zosime

Onda ostadoh sam s majkom. Naskoro su joj savjetovali dobri znanci: eto, rekoše, ostao vam je samo jedan sin, niste siromašni, imate gotovine, pa zašto ne biste, kao i drugi, poslali svog sina u Petrograd, a ako ostane ovdje, lišit ćete ga, možda, velike budućnosti. Oni uputili mater, neka me odveze u Petrograd i smjesti u kadetsku školu, kako bih mogao poslije prijeći u carevu gardu. Mati se dugo lomila: kako da se rastane s jedinim sinom, ali se međutim ipak odlučila, iako ne bez mnogo suza, misleći, da će time pripomoći mojoj sreći. Ona me odvezla u Petrograd i ondje smjestila, a od tog vremena nisam je više ni vidio, jer je poslije tri godine umrla, tugujući i dršćući sve te tri godine za nama obojicom. Iz roditeljske kuće ponio sam jedino dragocjene uspomene, jer nema za čovjeka dragocjenijih uspomena od onih, što ih je u najranijem djetinjstvu stekao u roditeljskoj kući, i to je gotovo uvijek tako, ako u porodici makar samo donekle vlada ljubav i sloga. Pa i u najgoroj porodici mogu se sačuvati dragocjene uspomene, ako je samo tvoja duša sposobna da nađe ono, što je dragocjeno. Među uspomene iz roditeljske kuće ubrajam i uspomene o biblijskoj povjesnici, koju sam u roditeljskoj kući, iako sam bio još dijete, jako željno učio. Imao sam onda knjigu, biblijsku povjesnicu, s prekrasnim slikama, pod naslovom: »Stotinu i četiri biblijske pripovijetke iz Starog i Novog Zavjeta«[104], i iz nje sam i čitati učio. I sad se nalazi u mene, eno ondje na polici, čuvam je kao dragu uspomenu. Ali se sjećam, da me je i prije nego što sam naučio čitati, još kao dijete od osam godina, proniklo prvi put neko duhovno saznanje. Mati me povela samog (ne sjećam se, gdje je onda bio brat) u hram gospodnji na službu u ponedjeljak Velikog tjedna. Dan je bio vedar, i, sjećajući se i sad toga, kao da ponovo vidim, kako se iz kadionice dizao dim od tamjana i polagano uspinjao gore, a ozgo, iz kubeta, kroz uzan prozorčić, slijevaju se opet na nas u crkvu božju sunčane zrake, i

kako se dim od tamjana, dižući se prema njima u valovima, rasplinuo u njima. Ja sam to gledao posve raznježen i prvi put od svog rođenja, primio sam onda u dušu prvo sjeme božje riječi s razumijevanjem. Na sredinu crkve izišao dječak s velikom knjigom, toliko velikom, da bih je ja, tako mi se onda učinilo, mogao jedva nositi, metnuo je na nalonju, rasklopio i počeo čitati, i ja sam onda prvi put nešto razumio, prvi put u životu shvatio, što se u crkvi božjoj čita. Bio je u zemlji Un[105], čovjek pravedan i bogobojažljiv i imao je toliko bogatstvo, toliko deva, toliko ovaca i magaraca, i djeca su se njegova veselila, i on ih je jako ljubio i molio se za njih bogu: možda su sagriješili veseleći se. I gle, dođe gospodu đavo sa sinovima božjim i reče gospodu, da je prošao svu zemlju i podzemlje. A jesi li vidio slugu moga Joba? pita ga gospod. I pohvali se bog đavolu, pokazavši na velikog svetog slugu svoga. I osmjehnu se đavo na riječi božje: »Predaj ga meni, i vidjet ćeš, da će psovati sluga tvoj i prokleti ime tvoje.« I predade bog đavolu pravednika svog, koga je toliko ljubio, i đavo uništi djecu njegovu i stoku njegovu i rasu bogatstvo njegovo, sve u jedan mah, kao gromom božjim. A Job razdrije odjeću svoju, pade na zemlju i zavapi: »Go sam izašao iz utrobe matere svoje, go ću se i vratiti u zemlju. Gospod dade, gospod uze: da je blagoslovljeno ime gospodnje od sada i do vijeka!« Oci i učitelji, oprostite mi ove suze moje — jer sve moje djetinjstvo kao da ponovo ustaje preda mnom, i ja sad dišem, kao što sam disao onda, djetinjskim osmogodišnjim svojim grudima, i osjećam, kao i onda, divljenje, zbunjenost i radost. I ako obuzeše onda moju maštu deve i sotona, koji je tako s gospodom govorio, i bog, koji je predao slugu svoga propasti, i sluga njegov, koji se molio: »Da je blagoslovljeno ime tvoje, uza sve to, što me kažnjavaš,« — a zatim tiho i slatko pjevanje u crkvi: »Neka se uzdigne molitva moja«, i opet dim tamjana iz kadionice svećenikove i molitva na koljenima! I od tog vremena ne mogu tu presvetu pripovijest — i jučer sam je pročitao — čitati bez suza. A koliko je u njoj velikog, sakrivenog i nepojmljivog! Poslije sam slušao riječi podrugivača i hulitelja, riječi ohole: »Kako je mogao predati gospod najmilijeg od svetaca svojih đavolu za zabavu, oduzeti mu djecu, poslati na nj bolest i rane, da je crijepom strugao gnoj s rana svojih, i

to zbog čega: samo da se može pohvaliti pred đavolom: »Eto — kaže, koliko može da pretrpi svetitelj moj zbog mene!« Ali u tome i jest veličina, što se tu krije tajna — što su se ovdje dotakli prolazni zemaljski lik i vječna istina. Pred zemaljskom istinom djeluje vječna istina. Ovdje tvorac gleda u Joba i ponovo se hvali stvorenjem svojim, kao što je nekad u dane stvaranja svijeta svaki dan završivao pohvalom: »Dobro je, što sam stvorio«. A Job, hvaleći gospoda, ne služi samo njemu, nego će poslužiti svemu što je bog stvorio, od koljena na koljeno i na sve vijeke vjekova, jer je za to bio i određen. Gospode, kakva je ovo knjiga i kakve su u njoj pouke! Kakva je knjiga Sveto Pismo, kakvo je čudo i kakva moć u njoj dana čovjeku. Zaista slika svijeta i čovjeka i karaktera ljudskih, u kojoj je sve imenovano i označeno na sve vijeke vjekova. I koliko je u njoj tajna odgonetanih i otkrivenih: bog ponovo podiže Joba, daje mu opet bogatstvo, prolaze i opet mnoge godine, i on već ima novu, drugu djecu, on ih i ljubi, — gospode: »Kako bi on mogao, činilo se, zavoljeti tu novu djecu, kad nema one prijašnje, koju je izgubio? Sjećajući se one djece, može li on biti potpuno sretan, kao prije, s novom djecom, ma koliko mu ta nova djeca bila draga?« Ali može, može: stari jad, kao velika tajna čovječjeg života, postepeno prelazi u tihu, skrušenu radost; mjesto mlade, vrele krvi nastupa krotka i vedra starost: blagoslivljam svakidašnje rađanje sunca, i srce mu moje pjeva kao i dosad, ali više volim zalazak njegov[106], njegove dugačke, kose zrake, a s njima tihe, krotke, dirljive uspomene, mile slike iz cijelog dugačkog i blagoslovljenog života — a nad svima je pravednost božja, koja budi ganuće, smiruje i sve oprašta. Ja znam i osjećam, da se moj život primiče kraju, ali opažam svaki dan, koji mi još preostaje, kako se moj zemaljski život već dodiruje s novim, beskonačnim, nepoznatim, ali već bliskim životom, i od predosjećanja tog života dršće moja duša, svijetli se um i radosno plače srce... Prijatelji i učitelji, ja sam često čuo, a osobito se sad u posljednje vrijeme mnogo o tome govori, kako se naši svećenici božji, a ponajviše seoski, sa suzama i na sve strane jadaju na svoju malu plaću i slab položaj, te otvoreno uvjeravaju, čak putem štampe — ja sam to sam čitao — kako sad više ne mogu tumačiti narodu Sveto Pismo, jer da imaju malenu plaću, i kad već dolaze luterani i

kad heretici već počinju da preotimaju stado, neka ga i otimaju, jer je u nas malena plaća. Gospode! mislim, dao im bog mnogo bolju plaću, koja im je tako dragocjena (jer je opravdana njihova tužba), ali uistinu kažem: ako je tko tome kriv, onda smo polovicu krivi mi sami! I neka svećenik nema vremena, neka sasvim opravdano govori, da troši cijelo vrijeme na rad i obrede, ali ipak ima toliko vremena, ipak će naći u toku jedne sedmice jedan sat, da se i boga sjeti. Pa i ne radi cijele godine. Sakupi kod sebe jedamput sedmično, uveče, isprva tek samo djecu — kad čuju za to očevi, počet će i oni dolaziti. I ne moraš za to podizati kuće, prosto ih primi u svojoj kući. Ne boj se, neće ti uprljati sobe, ta samo na jedan sat ih pozivaš. Rasklopi im ovu knjigu i počni čitati bez premudrih riječi i bez oholosti, bez uznošenja, dirljivo i krotko, radujući se sam tome, što im čitaš i što te oni slušaju i razumiju, i jer su ti i samome te riječi drage, zastani tek pokadšto i rastumači im poneku riječ, prostom čovjeku nerazumljivu, i nemoj se uznemirivati, jer će sve shvatiti, sve će razumjeti pravoslavno srce! Pročitaj im o Abrahamu i Sari, o Isaku i Rebeki, o tome, kako je Jakov pošao Labanu i u snu se borio s gospodom, te rekao: »Strašno je ovo mjesto«, i jako ćeš djelovati na pobožan um prosta čovjeka. Pročitaj im, a osobito djeci, kako su braća prodala u ropstvo svog rođenog brata, milo dijete Josipa, tumača snova i velikog proroka, a ocu rekla, da je zvijer raskidala njegova sina, i pokazala mu njegove krvave haljine. Pročitaj im, kako su poslije dolazila braća u Egipat po žito i kako ih je Josip, sad već veliki carev doglavnik, koga oni nisu prepoznali, mučio, okrivio, brata Benjamina zadržao, i to sve iz ljubavi: »Ljubim vas i iz ljubavi vas mučim«. Jer on se cijelog života neprestano sjećao, kako su ga prodali trgovcima tamo negdje u žarkoj pustinji, kraj bunara, i kako je lomio ruke, plakao i molio braću, da ga ne prodaju kao roba i tuđinu. I gle, kada ih je poslije toliko godina ugledao, ponovo ih je bezgranično zavolio, ali ih je uza svu ljubav kinjio i mučio. Naposljetku ih napusti i, ne mogavši da podnese patnje svog srca, baca se na postelju svoju i plače; zatim otire lice svoje i izlazi ozaren i veseo, te im objavljuje: »Braćo, ja sam Josip, brat vaš!« Dalje neka im pročita o tome, kako se obradovao starac Jakov, kad je saznao, da je još živ njegov dragi dječačić, te je potekao u Egipat, ostavio domovinu i umro u tuđini i izrekao u zavještaju svome za sve vijeke vjekova najveću riječ, koja

je bila cijelog života pritajena u njegovu krotkom i bojažljivom srcu, da će naime od njegova plemena, od Jude, poteći velika nada svijeta, izmiritelj i spasitelj njegov! Oci i učitelji, oprostite i ne srdite se, što vam kao malo dijete govorim o tome, što već davno znate i što biste vi mene mogli naučiti stoput vještije i krasnorječivije. Ovo govorim samo zato, jer sam ushićen, i oprostite mi suze moje, jer ljubim knjigu ovu! Neka zaplače i on, svećenik božji, i uvidjet će, da će se u ime odgovora potresti srca njegovih slušalaca. Potrebno je samo malo, sićušno sjeme: neka ga baci u dušu prosta čovjeka i ono neće umrijeti, nego će živjeti u duši njegovoj cijelog života njegova i kriti se u njemu posred mraka, posred smrada grijeha njegovih, kao sjajna točka, kao velika opomena. I ne treba, ne treba da mnogo govori i uči, oni će sve naprosto razumjeti. Mislite li, da neće razumjeti prosti čovjek? Pokušajte, pročitajte mu nadalje priču potresnu i dirljivu, o prekrasnoj Esteri i naduvenoj Vastiji, ili čudnu priču o proroku Joni u kitovoj utrobi. Ne zaboravite također ni priča gospodnjih iz evanđelja po Luki (tako sam i ja činio), a onda iz »Djela apostolskih«[107] obraćenje Savlovo (ovo svakako, svakako!), a, naposljetku, iz Života Svetih makar samo život Alekseja čovjeka božjeg, i najveće od velikih, radosne mučenice, bogolike i kristonosice matere Marije Egipćanke, — i prožet ćeš srce njegovo ovim jednostavnim pričama, i svega jedan sat sedmično, bez obzira na svoju malu plaću, svega jedan satić. I sam ćeš se uvjeriti, da je naš narod milostiv i zahvalan, i zahvalit će ti stostruko, sjećajući se svećenikove brige i dirljivih riječi njegovih, pomoći će mu dobrovoljno na njivi, pomoći u kući, a i poštovat će ga više nego dosada — i povećat će se eto dohoci njegovi. A toliko je to jednostavno, da se kadšto čak bojimo da to i izrečemo, jer će nas ismijati, a međutim, koliko je istinito! Tko ne vjeruje u boga, taj neće povjerovati ni u narod božji. A tko je povjerovao u narod božji, on će ugledati i svetinju njegovu, ma dotle nikako i ne vjerovao u nju. Samo narod i buduća duhovna snaga njegova obratit će naše ateiste, koji su se otrgli od rođene zemlje. I što je riječ Kristova bez primjera? Propast će narod bez riječi božje, jer je duša njegova žedna riječi i lijepih utisaka. Još davno, u mladosti mojoj, gotovo prije četrdeset godina, putovao sam s ocem Anfimom po cijeloj Rusiji sakupljajući milostinju

za manastir, i jednom smo prilikom noćili s ribarima na obali velike i brodoplovne rijeke, a do nas je sjeo jedan pristojan mladić, seljak, koji je mogao imati osamnaest godina, a žurio se na svoje mjesto, da sutradan vuče na konopcu trgovačku deregliju. Vidim, kako on nježno i vedro gleda preda se. Noć je jasna, tiha, topla, srpanjska, rijeka široka, s nje se diže para i osvježuje nas, praćaknula se riba, ptičice zašutjele, sve je tiho, prekrasno, sve se bogu moli. Samo nas dvojica ne spavamo, ja i taj mladić, i mi poveli razgovor o ljepoti ovog božjeg svijeta i o velikoj tajni njegovoj. Svaka travčica, svaki kukčić, mrav, zlatna pčelica, svi, iako nemaju razuma, znaju zapanjujuće točno svoj put, posvjedočavaju tajnu božju, te je i sami bez prestanka izvršavaju i, ja vidim, kako se rasplamtjelo srce milog mladića. On mi je rekao, da voli šumu i šumske ptičice. Bavio se lovom ptica, poznavao je svaki njihov glasić i umio dovabiti svaku pticu: ne znam, reče, da je išta ljepše od šume, ali i sve je lijepo. »Zaista, odgovorih mu, sve je lijepo i prekrasno, jer je sve istina. Pogledaj, rekoh, konja, životinju veliku, koja je bliska čovjeku, ili vola, koji ga hrani i koji mu radi, pokunjena i zamišljena, promotri obličje njihovo: kolika krotkost, kolika odanost čovjeku, koji ga često tuče bez milosrđa, kolika dobrota, kolika povjerljivost i kakva ljepota u obličju njegovu. Dirljivo je i to znati, da na njemu nema nikakva grijeha, jer je sve savršeno, sve je bezgrešno, osim čovjeka, i uz njih je Krist prije, nego uz nas.« — »Kako bi moglo biti drukčije, rekoh mu, jer Riječ je za sve, sve što je stvoreno, svako biće, svaki listak teži Riječi, pjeva slavopojke bogu, vapije prema Kristu, vršeći to sasvim besvjesno, tajnom svog bezgrešnog života. Gle, kažem mu, po šumi se skita strašni medvjed, »strašan i krvoločan, ali on nije za to ni najmanje kriv«. I ja sam mu ispričao, kako je jedamput došao medvjed velikom svetitelju, koji je ispaštao u šumi u maloj ćelijici, te kako se svetitelj sažalio na njega, izišao preda nj bez straha i dao mu komadić kruha: »Odlazi, reče mu, Krist s tobom«, i krvoločna je zvijer otišla poslušno i krotko, ne učinivši mu nikakva zla. I mladić je bio dirnut, što je otišla, a da mu nije učinila nikakva zla, i što je Krist s njom. »Ah, kako je to, reče, lijepo, kako je sve božje lijepo i čudesno!« On je sjedio, zamislio se tiho i slatko. Vidim, da je shvatio. I zaspao je pored mene laganim, bezbrižnim snom. Blagoslovi,

gospode, mladost! I ja se pomolio za nj, kad sam pošao na počinak. Gospode, pošalji mir i svjetlost tvojim ljudima.

c) Uspomene iz dječačkog i mladićkog doba starca Zosime dok je još živio u svijetu. Dvoboj.

U Petrogradu, u kadetskoj školi, proboravio sam dugo, gotovo osam godina, i novim odgojem zatomio mnoge uspomene iz djetinjstva, iako nisam ništa zaboravio. Umjesto toga poprimio sam toliko novih navika, čak i nazora, da sam se preobrazio u biće gotovo divlje, surovo i gadno. Polituru učtivosti i svjetskog ophođenja stekao sam zajedno s francuskim jezikom, a vojnike, koji su nas posluživali u školi, držali smo svi, pa i ja također, za pravu stoku. Ja možda još više, nego svi ostali, jer sam od svih drugova sve najlakše primao. Kada smo izišli iz škole kao oficiri, svi smo bili spremni da prolijemo svoju krv za povrijeđenu čast naše pukovnije, ali što je prava čast, to nije gotovo nitko od nas znao, a da je znao, on bi je odmah sam prvi ismijao. Mi smo se gotovo ponosili pijanstvom, razuzdanošću i raskalašenošću. Neću da kažem, da smo bili nevaljali, jer svi su ti mladići bili dobri, samo što su se ružno ponašali, a ja ponajgore. Glavno je, da sam dobio u svoje šake svoju gotovinu te sam počeo živjeti za svoje zadovoljstvo i, sa svom mladićskom čežnjom, bez suzdržavanja, zaplovio svim jedrima. Ali, evo, što je čudnovato: ja sam onda i knjige čitao, i čak s velikim uživanjem. Jedino Biblije nisam u ono vrijeme gotovo nikad ni otvorio, ali se nisam nikad s njom ni rastajao, nego sam je nosio svuda sa sobom: zaista čuvao tu knjigu, ni sam ne znajući, »za koji dan i sat, za koji mjesec i godinu«. Tako sam odslužio četiri godine i našao se naposljetku u gradu K., gdje se onda nalazila naša pukovnija. Gradsko društvo bilo je raznoliko, mnogobrojno i veselo, gostoljubivo i bogato, mene su svuda lijepo primali, jer sam bio od prirode veseo, a osim toga nisam slovio kao siromah, što u svijetu ne znači malo. I tada se zbi jedan slučaj, koji je poslužio kao početak svemu ostalome. Prilijepio sam se uz jednu mladu i divnu djevojku, pametnu i poštovanu, karaktera svijetla i plemenita, kćerku uglednih roditelja. Nisu to bili neki mali ljudi, nego bogataši, utjecajniji i moćniji, a mene su primili ljubazno i srdačno. I kad mi se učinilo, da mi je djevojka od srca sklona —

razbuktalo se i srce moje. Poslije sam sâm uvidio i potpuno se uvjerio, da je možda nisam ni toliko ljubio, nego da sam tek poštovao njen um i uzvišen karakter, a i nije moglo biti drukčije. Međutim, smetalo mi je samoljublje, da je nisam u to vrijeme zaprosio: učinilo mi se strašno, da se rastanem sa slastima razvratna, samačka i slobodna života u tako mladim godinama, imajući usto još i novaca. Ali sam joj ipak natuknuo I za svaki slučaj odgodih odlučni korak još neko kratko vrijeme. A tad me iznenada premjestiše na dva mjeseca u drugi okrug. Kad sam se vratio poslije dva mjeseca, saznao sam, da se djevojka već udala za bogata vlastelina, koji je imao svoje dobro nedaleko grada — čovjeka, koji je od mene bio stariji, ali još mlad, i koji je imao veze u prijestolnici i u najboljem društvu, što ja nisam imao, čovjeka jako mila, a usto obrazovana. Mene je taj neočekivani slučaj toliko potresao, da mi se čak um pomutio. Ali najgore je bilo to, da je taj mladi vlastelin, kako sam tada saznao, bio već odavno njen zaručnik i da sam ga često sretao u njihovoj kući, ali nisam ništa opažao, jer sam bio toliko zaslijepljen svojim vrlinama. A to me je najviše i uvrijedilo: kako to, da su gotovo svi znali, a ja jedini nisam ništa znao? I ja sam odjedamput osjetio nepodnošljiv bijes. Crveneći se u licu, počeo sam se sjećati, koliko sam joj puta gotovo izjavio svoju ljubav, a jer me ona nije zadržavala, zaključio sam, da mi se očito ruga. Poslije sam dakako razmislio i dosjetio se, da mi se ona nije uopće rugala, već da je naprotiv takve razgovore prekidala šalom i otpočinjala druge, — ali onda nisam bio sposoban za takvo razmišljanje, i ja planuh osvetom. U čudu se sjećam, da su ta osveta i bijes bili meni samom do krajnosti teški i odvratni, jer se zbog svoga mirna karaktera nisam mogao ni na kog dugo ljutiti, a zbog toga sam se sam umjetno raspaljivao, i najzad postao gadan i glup. Ja sam tražio priliku i jedamput mi je uspjelo da nenadano, u jednom velikom društvu, uvrijedim svog »suparnika«, i to povodom nečeg sasvim beznačajnog, ismijavši ga naime zbog njegova mišljenja o jednom onda važnom događaju — bilo je to dvadeset i šeste godine — i ljudi su kazivali, da sam ga ismijao oštroumno i vješto. Zatim sam ga prisilio na objašnjenje, i kod tog objašnjenja ponio sam se toliko grubo da je on prihvatio moj izazov uza sve goleme razlike među nama, jer ja sam bio mlađi, neugledan i niska čina. Poslije sam već saznao pouzdano, da je i on također

prihvatio moj izazov iz ljubomora: on je i prije dok je ona bila tek njegova vjerenica, bio zbog nje na me donekle ljubomoran; a sada je mislio, ako ona sazna, da je otrpio uvredu i da se nije odlučio da me izazove, da bi ga ona i nehotice počela prezirati, te da bi se njena ljubav poljuljala. Sekundanta sam brzo našao, jednog svog druga, poručnika naše pukovnije. Iako su onda jako kažnjavali zbog dvoboja, oni su ipak bili u neku ruku u modi među vojnicima — toliko mogu divlje predrasude da narastu i da se učvrste. Bilo je potkraj lipnja, i sastanak je bio urečen izvan grada za sutra u sedam sati ujutro — i tada mi se desilo nešto gotovo sudbonosno. Kada sam se uveče vratio kući bijesan i neraspoložen, rasrdio sam se na svog momka Afanasija i udario ga dvaput iz sve snage po licu, da ga je sveg oblila krv. On je već odavno kod mene služio, a dešavalo se, da sam ga i prije tukao, ali još nikad tolikom zvjerskom surovosti. I vjerujete li mi, dragi, da se tog još i sad, poslije četrdeset godina, sjećam sa stidom i bolom. Legao sam i odspavao tri sata, i probudio se, kad je već svitalo. Ustao sam naglo, jer nisam više mogao da spavam, prišao prozoru i otvorio ga — prozor moj gledaše u vrt, i ja ugledah, kako se rađa sunašce, toplo, divno, i začuh cvrkut ptica. Što li ja to, pomislio sam, osjećam u svojoj duši nešto sramotno i podlo? Možda zato, što idem da prolijem krv? Ne, mislim, ipak ne za to. Ili možda, što se bojim smrti, bojim, da budem ubijen? Ne, sigurno ne zato, sigurno ne zato... I ja se odmah sjetih, o čemu se radi: što sam sinoć izbio Afanasija, ništa drugo! I odjedamput mi je sve ponovo izašlo pred oči, kao da se opet ponovilo: on stoji preda mnom, ja izmahujem i udaram ga ravno po licu, a on drži ruke na šavovima, glavu uzdigao, oči izbuljio kao da je u ratu, zadršće kod svakog udarca, i čak ne smije ni ruke da digne, da se obrani — i to je čovjek, koji je dotle dotjerao, i to čovjek, koji bije drugog čovjeka! Kakav zločin! Kao da mi je oštra igla probola dušu, Ja stojim, kao da sam pomjerio pameću, a sunašce svijetli, listići se raduju, svjetlucaju, a ptičice hvale boga... Pokrio sam lice s oba dlana, izvalio se na krevet i glasno zaplakao. I tada sam se sjetio svoga brata Markela i njegovih riječi, što ih je rekao slugama pred smrt: »Mili moji, dragi, zašto vi mene služite, zar sam ja vrijedan, da vi mene služite?« »Jest, jesam li vrijedan!« sinulo mi je odjedamput u glavi. I zaista, čime ja zaslužujem, da mi služi drugi čovjek, isto

takav, kao što sam i ja, slika i prilika božja? Onda mi se prvi put u životu usjeklo u pamet to pitanje, »Majčice, krvi moja, zaista je svaki svima za sve kriv, samo što to ljudi ne znaju, a da znaju — odmah bi nastao raj.« — »Gospode, je li moguće, da to nije istina«, mislim ja plačući, — »i možda sam ja zbilja od svih najkrivlji, i od svih ljudi na svijetu najgori! I preda mnom iskrsnu najednom sva istina u svoj svojoj jasnoći: što ću ja to uraditi? Idem da ubijem čovjeka dobra, mudra, plemenita, koji mi nije ništa kriv, a suprugu njegovu da zauvijek lišim sreće, da je mučim i ubijem. Ležao sam na krevetu ničice, s licem na jastuku, te nisam ni primijetio, kako vrijeme protječe. Odjedamput ulazi s pištoljama moj drug poručnik, koji je bio došao po me: »E, reče, baš dobro što si ustao već je doba hajdemo«. Ja se uzvrpoljio i sasvim zbunio. Međutim smo izašli, da sjednemo u kočiju: »Pričekaj me ovdje časak, rekoh mu, — trknut ću na trenutak unutra, zaboravio sam novčanik.« I ja sam potrčao natrag u svoj stan i ravno u sobicu Afanasiju: »Afanasije, rekoh mu, ja sam te jučer dvaput udario po licu, oprosti mi.« On se stresa, kao da se uplašio, i samo gleda, — i ja spoznah, da je to malo, vrlo malo, te odjedamput, onakav kakav sam bio, s epoletama, padoh mu pred noge i dotakoh se čelom zemlje: »Oprosti mi!« rekoh mu. On se sad sasvim ukočio: »Vaše blagorođe, baćuška, gospodine, kako možete... i zaslužujem li ja«, — te zaplaka odjedamput isto onako, kao i ja malo prije, prekri lice s oba dlana, okrenu se prozoru i sav se trese od plača. A ja istrčao drugu, uskočio u kočiju i viknuo: »Tjeraj!« »Jesi li vidio, doviknuh mu, — pobjednika, — evo ga pred tobom!« Bio sam neobično oduševljen, smijao sam se cijelim putem, govorio sam, govorio, i već se ne sjećam, što sam govorio. On gledaše u mene: »No, brate, ti si junak, vidim, da ćeš osvjetlati mundur«. I tako stigosmo na mjesto, a oni su nas već čekali. Razmakli su nas, dvanaest koračaja jednog od drugog, on će prvi pucati, — ja stojim veseo pred njim, licem u lice, ni okom ne trepćem, gledam ga pun ljubavi, jer znam, što ću učiniti. On opali, samo mi malo ogrebe obraz i okrznu uho. — »Bogu hvala, doviknuh mu, niste ubili čovjeka!« te zgrabim svoj pištolj, okrenem se i bacim u visoku luku u šumu s riječima: »Tamo ti je mjesto!« Zatim sam se okrenuo protivniku: »Milostivi gospodine, rekoh, oprostite meni, glupom mladom čovjeku, što sam vas svojom krivnjom uvrijedio i sad prisilio, da na me

pucate. Ja sam desetput gori od vas, a možda još i više. Recite to osobi, koju cijenite najviše na svijetu.« Ali tek što sam to rekao, kad sva trojica zavikaše. »Oprostite, — reče moj protivnik čisto ljut, — ako se niste mislili tući, što ste me uznemirivali?« — »Jučer sam, rekoh mu veselo, bio još lud, a danas sam se opametio«. — »Ono, što rekoste za jučer, — vjerujem, reče on, ali ovo, što velite za danas, teško je zaključiti iz vašeg postupka«. — »Bravo, povikah ja i pljesnuh dlanovima, — potpuno se slažem s vama, jer sam to i zaslužio!« — »Hoćete li, milostivi gospodine, pucati ili nećete?« — »Neću, rekoh, — a vi, ako hoćete, pucajte još jednom, samo bi bolje bilo, da ne pucate.« Viču i sekundanti, osobito moj: »Tako sramotiti pukovniju, stajati na barijeri i moliti za oproštenje! Da sam ja to znao!« Ja stadoh pred njih, ali se više nisam smijao. »Gospodo moja, rekoh, zar je zbilja u naše doba neobično, ako se nađe čovjek, koji se kaje zbog svojih gluposti i koji sam javno priznaje, što je skrivio?« »Ali ne na barijeri«, viče moj sekundant ponovo. »To je zaista čudnovato, odgovorih ja: mogao sam valjda priznati svoju krivicu, čim smo ovamo stigli, još prije njihova prvog hica, i ne navoditi ih na velik i smrtni grijeh ali mi smo, rekoh, na svijetu dotle dotjerali u rugobi, da bi takav moj postupak bio gotovo nemoguć, jer tek poslije toga, kad sam već izdržao njihov hitac u razmaku od dvanaest koračaja, mogu moje riječi za njih nešto vrijediti, a da sam to učinio prije hica, čim smo ovamo stigli, onda bi prosto rekli: kukavica, prepao se pištolja, ne treba ga ni slušati. Gospodo, uskliknuh ja iz sveg srca, pogledajte unaokolo darove božje: vedro nebo, čisti zrak, nježnu travku, ptičice, prekrasnu i bezgrešnu prirodu, a mi, samo mi bezbožnici i glupani ne shvaćamo, da je život raj, a trebalo bi samo da zaželimo da to shvatimo, i odmah bi on nastao u svoj ljepoti svojoj, dakle, zagrlimo se i zaplačimo.« Htio sam da produžim, ali nisam mogao, zastalo mi disanje, bilo mi je tako slatko i mlađahno u duši, a u srcu osjetih takvu sreću, kakvu nisam još nikad u životu osjećao. »Sve je to pametno i bogobojažljivo, reče moj protivnik, — i vi ste u svakom slučaju originalan čovjek«. — »Smijte se samo, odgovorih mu i ja smijući se, — a poslije ćete me sami pohvaliti«. — »Ja sam sad spreman da vas pohvalim, reče on, izvolite, pružam vam ruku, jer mi se čini, da ste vi zbilja iskren čovjek«. — »Ne, rekoh, ne treba sad odmah, već

poslije, kad postanem boljim i zaslužim vaše poštovanje, onda ćete mi pružiti ruku — i dobro ćete učiniti.« Mi se vratili kući, moj je sekundant cijelim putem psovao, a ja njega neprestano ljubio. Odmah su to doznali ostali drugovi i sakupili se još istog dana, da mi sude: »Mundur je, kažu, uprljao, neka podnese ostavku«. Našlo se i branitelja: »Hitac je, rekoše, ipak izdržao«. — »Jest, ali, se prepao daljih hitaca i na barijeri zamolio za oproštenje«. — »A da se uplašio hitaca, odgovaraju branitelji, ispalio bi pištolj prije nego što je zamolio za oproštenje, a on ga je onako puna bacio u šumu, ne, tu se desilo nešto drugo, originalno.« Ja slušam, gledam ih i osjećam slast. »Ljubazni, rekoh im, prijatelji i drugovi moji, ne uznemirujte se radi moje ostavke, ja sam to već učinio, podnio sam je još jutros u pisarni, i čim mi bude uvažena ostavka, odmah idem u manastir, jer zbog toga i dajem ostavku.« Čim sam to rekao, a oni svi do jednog prasnuli u smijeh. »Morao si nam to odmah u početku reći, ali sad se sve razjasnilo, jer kaluđeru ne možemo suditi«, smijali se oni neprestano, ali ne podrugljivo, već su se smijali prijazno, veselo, i odjedamput me svi zavolješe, pa čak i najljući protivnici, i poslije su me cio taj mjesec, dok nije stigla moja ostavka, gotovo na rukama nosili: »Ah, ti kaluđeru«, govorili su mi. I svaki bi mi rekao po neku ljubaznu riječ, počeli me odgovarati, što više sažalijevati: »Šta činiš od sebe?« — »Pusti, kažu, on je naš junak, on je izdržao hitac, a iz svog pištolja nije mogao ni da opali, jer je uoči toga sanjao, da treba da se zakaluđeri, i zato je do toga došlo«. Gotovo to isto desilo se i u građanskom društvu. Prije toga nisu mi poklanjali osobitu pažnju, jedino što su me rado primali, a sad su me odjedamput svi upoznali i kao za okladu počeli pozivati: ismjehivali su me, ali su me voljeli. Primjećujem ovdje, da je vlast zataškala ovu stvar, iako se onda javno govorilo o našem dvoboju, jer je moj protivnik bio bliski rođak našem generalu, a kako se sve svršilo bez krvi, kao u šali, a ja naposljetku podnio ostavku, okrenuli su je zbilja na šalu. Ja sam, međutim, počeo onda o tome glasno i bez zazora govoriti, ne obzirući se na njihov smijeh, jer taj smijeh nije bio zloban, već dobar. Svi su se ti razgovori vodili većinom uveče u društvu dama, žene su me onda vrlo rado slušale, pa su nagonile i muškarce. »A kako je moguće, da sam ja za sve kriv, govorio mi je svaki u oči, smijući mi se u lice, — ta zar ja mogu biti, na primjer, zbog vas kriv?« — »A

gdje biste vi, odgovaram im, — mogli to znati, kad je cio svijet već odavno pošao drugim putem, i kad pravu pravcatu laž držimo za istinu, a i od drugih istu takvu laž zahtijevamo. Ja sam, eto, jedamput u životu iskreno postupao, i što se dogodilo, svi me drže za neku budalu: iako ste me zavoljeli, ipak me svi, rekoh, — ismijavate«. — »A kako da vas ne volimo, kad ste takvi?« — smijala mi se na glas domaćica, a kod nje je bilo veliko društvo. Odjedamput vidim, gdje se iz društva diže gospođa, ona ista mlada osoba, zbog koje sam onda izazvao dvoboj i koju sam još nedavno bio izabrao za svoju zaručnicu. Sve dosada nisam primijetio, da se i ona nalazila u društvu. Ona se digla, prišla meni i pružila mi ruku. »Dozvolite mi, reče ona, da vam izjavim, da vas ja prva ne ismijavam, već da vam se, naprotiv, sa suzama zahvaljujem, te da vam iskazujem svoje poštovanje zbog ondašnjeg vašeg postupka«. Onda mi je prišao i njen muž, a zatim su potekli odjedamput i svi ostali, i malo te me nisu počeli ljubiti. A meni je bilo tako milo! Ali mi je najviše tada pao u oči jedan gospodin, već postariji čovjek, koji mi je također prišao i koga sam, istina, po imenu poznavao, ali s kojim se nisam nikad upoznao, niti sam ikad s njim do te večeri ni riječi progovorio.

d) Tajanstveni gost

On je davno služio u našem gradu, zauzimao je važno mjesto, bio je od svih poštovan, bogat, čuven sa svojih dobročinstava, poklonio je poveliku svotu ubožnici i sirotinjskom domu, a osim toga činio je mnoga dobročinstva potajno, u tišini, što je sve kasnije, poslije smrti njegove, izbilo u javnost. Imao je oko pedeset godina, naoko gotovo strog, šutljiv. Oženjen je bio tek nekih deset godina, još mladom ženom, s kojom je imao troje malodobne djece. Sutradan uveče sjedim ja kod kuće, kad se iznenada otvoriše moja vrata i u moju sobu uđe isti taj gospodin.

Moram primijetiti, da onda nisam više stanovao u prijašnjem stanu, jer sam se, čim sam podnio ostavku, preselio u drugi i uzeo stan s poslugom kod jedne stare žene, činovničke udovice. U ovaj svoj novi stan preselio sam se samo zato, što sam onog istog dana, kad sam se vratio s dvoboja, poslao Afanasija natrag u njegovu četu, jer me je bilo stid, da mu pogledam u oči poslije onog postupka

prema njemu, — toliko je neobrazovan svjetski čovjek, da se stidi čak i nekog svog pravednog djela.

»Ja sam vas, reče mi gospodin, koji je ušao, — već nekoliko dana slušao u raznim kućama s velikim zanimanjem i zaželio naposljetku, da se s vama lično upoznam i još potanje razgovorim. Možete li mi, milostivi gospodine, učiniti tu veliku uslugu?« — »Mogu, rekoh mu, s velikim zadovoljstvom, i to ću smatrati osobitom počasti«, međutim sam se gotovo uplašio, toliki je utisak učinio na me kod prvog našeg susreta. Jer, iako su me slušali i poklanjali mi veliku pažnju, ipak mi nije još nitko prilazio tako ozbiljna i stroga unutrašnjeg izgleda. A on je eto još i lično došao u moj stan. On je sjeo. »Ja vidim u vama, produži on, veliku snagu karaktera, jer se niste pobojali da poslužite istini i pritom riskirali, da vas svi preziru zbog vaše istine.« — »Vi me možda odviše pretjerano hvalite,« rekoh mu. »Nipošto ne pretjerano, odgovori on, jer, vjerujte mi, da je kudikamo teže učiniti nešto takvo, nego što vi mislite. Na mene je, produži on, osobito to učinilo toliki utisak, i zato sam i došao vama. Ocrtajte mi, ako vam se možda ne gadi moja toliko nepristojna radoznalost, što ste, naime, ako se samo toga sjećate, osjećali u onom času, kada ste se na dvoboju odlučili, da zamolite za oproštenje? Ne smatrajte moje pitanje lakomislenim, naprotiv, jer ja, kada vam postavljam ovakvo pitanje, imam svoj tajni cilj, koji ću vam objasniti kasnije, bude li bogu ugodno, da se još više zbližimo.«

Ja sam mu cijelo vrijeme, dok je govorio, gledao ravno u oči, i odjedamput osjetih prema njemu najveće povjerenje, a osim toga i neku neobičnu znatiželju, jer sam osjetio, da on nosi u svojoj duši nekakvu svoju osobitu tajnu.

— Vi me pitate, što sam upravo osjećao onog trenutka, kada sam protivnika zamolio za oproštenje, — odgovorih mu ja, — ali, najbolje će biti, ako vam ispočetka ispričam, što drugima nisam još pričao. I ja mu ispričah, što se dogodilo između mene i Afanasija, i kako sam mu se poklonio do zemlje. Iz ovog možete i sami vidjeti, — završih, — da mi je već za vrijeme dvoboja bilo lakše, jer sam otpočeo još kod kuće, i kad sam već jednom stupio na taj put, sve dalje ne samo da nije bilo teško, nego čak radosno i veselo.

Kada me je saslušao, pogledao me prijazno: »Sve je ovo, reče, neobično zanimljivo, i ja ću vam još kojiput doći.« I od tada mi je

dolazio gotovo svako veče. Mi bismo se bili jako sprijateljili, da je on meni i o sebi govorio. Ali on nije o sebi rekao gotovo ni riječi, nego me je neprestano ispitivao o meni. I ja sam ga uza sve to jako zavolio i povjeravao mu sve svoje osjećaje, jer sam mislio: našto će mi njegove tajne, ta i bez toga vidim, da je pravedan čovjek. Usto je to bio čovjek jako ozbiljan i stariji po godinama, a dolazio meni mladiću i ne podcjenjuje me. I ja sam štošta korisno naučio od njega, jer je bio vrlo mudar čovjek. »Da je život raj, — reče mi on jedamput, — o tome ja već odavno razmišljam,« i onda brzo nadoveza: »to je jedino, o čemu razmišljam.« On je gledao u me i smješkao se. »Ja sam, reče, više nego vi u to uvjeren, poslije ćete saznati, zašto«. Slušam, što on govori, i mislim u sebi: sigurno hoće da mi nešto otkrije. »Raj je, veli, u svakome od nas prikriven, on se i sad u meni krije i, prohtije li mi se — on će sutra zaista nastati za me i to za cio moj život.« Gledao sam ga: govorio je nježno, i tajanstveno gledao u me, kao da me nešto pita. »Što se pak tiče toga, produži on, da je svaki čovjek kriv za sve i sva, i mimo sve grijehe, vi ste potpuno pravilno sudili, i čudnovato je, kako ste mogli odjedamput u tolikoj punoći obuhvatiti tu misao. I zaista je točno, da će za ljude, kada oni shvate tu misao, nastati carstvo nebesko u stvarnosti, a ne više u mašti.« — »A kada će se to zbiti, uskliknuh ja tužno, i hoće li se to ikada zbiti? Nije li to samo tlapnja?« »Eto, reče on, vi ne vjerujete, pripovijedate i sami ne vjerujete. Znajte, da će se ova tlapnja, kako vi velite, nesumnjivo zbiti, vjerujte, ali ne sad, jer sve, što se događa, događa se po svojim zakonima. Ovo je djelo duševno, psihološko. Da se svijet preobrazi na novi način, potrebno je da i sami ljudi psihički krenu drugim putem. Prije nego što zaista ne postaneš svakome brat, neće nastati bratstvo. Nikad ljudi neće moći nikakvom naukom i nikakvim pomoćnim sredstvima podijeliti među sobom svoja dobra i svoja prava, a da ne učine jedan drugome krivo. Uvijek će svakome biti malo, i uvijek će mrmljati jedan na drugoga, zaviđati jedan drugome i uništavati jedan drugoga. Vi pitate, kada će se to zbiti? Zbit će se, ali najprije se mora završiti period ljudske osamljenosti. »Kakve osamljenosti?« zapitah ga ja. — »A takve, kakva sad svuda vlada, a osobito u našem vijeku, ali se neće još sve završiti, jer još nije došlo doba. Sada svaki teži da što više izdvoji svoju ličnost, svaki želi da iskusi u sebi punoću života, međutim nije

posljedica cijelog njegova naprezanja punoća života, već potpuno samoubojstvo, jer se, mjesto da potpuno opredijele svoj život, zapadaju u savršenu osamljenost. U naša doba svi su se podijelili na jedinice, svaki se povlači u svoju rupu, jedan se od drugog udaljuje, krije, a krije i ono, što ima, i svršava time, da ga svi ljudi odbijaju i da on sam odbija ljude. Osamljen zgrće bogatstvo i misli: kako sam sad moćan i osiguran, a i ne zna, bezumnik, da se, što više zgrće, sve dublje uvaljuje u samoubilačku nemoć. Jer se navikao, da se uzda u sama sebe, te se kao jedinica odijelio od cjeline, priučio je dušu svoju, da ne vjeruje u ljudsku pomoć, u ljude i u čovječanstvo, i samo se boji, da će mu propasti novci i prava, što ih je stekao. Um čovječji neće danas da razumije, da se prava sigurnost njegove ličnosti ne sastoji u njegovu odvojenom ličnom nastojanju, već u općoj ljudskoj cjelokupnosti. Ali je neminovno, da će kucnuti čas i toj strašnoj osamljenosti, i svi će u jedan mah pojmiti, kako je bilo neprirodno, što su se odvajali jedan od drugoga. Takav će biti duh vremena, i čudit će se, što su tako dugo sjedili u mraku, a svjetlosti nisu vidjeli. Tada će se i javiti znamenje sina čovječjeg na nebesima... ali dotle treba zastavu čuvati. Ali, ma kako bilo teško, ipak se mora zbiti, ipak mora jedamput, bar pojedinac, na ma bio i sumanut, pokazati primjer i izvesti dušu iz osamljenosti do djela zajedničke bratske ljubavi, da ne umre velika misao.«

Eto, u takvim su nam plemenitim i zanosnim razgovorima protjecale večeri jedna za drugom. Ja sam čak i društvo napustio i počeo kudikamo rjeđe odlaziti u posjete, a osim toga sam počeo izlaziti iz mode. Ne kažem ovo, da koga osuđujem, jer mene su i dalje voljeli i prema meni se prijazno ponašali; ali, da je u svijetu moda moćna vladarica, to se mora priznati. Moj tajanstveni gost počeo me naposljetku oduševljavati, jer, osim toga, što sam uživao u njegovu umu, počeo sam predosjećati, da on gaji u sebi neku zamisao i da se sprema možda na neko veliko djelo. Možda mu se i to sviđalo, što nisam pokazivao znatiželje da saznam njegovu tajnu, te ga nisam ispitivao ni otvoreno, niti krišom. Ali sam najzad primijetio, da je i njega već počela mučiti želja, da mi nešto otkrije, To se već jasno opažalo, otprilike mjesec dana nakon što je počeo dolaziti meni. — »Znate li, reče mi on jedamput, — da se za nas dvojicu jako zanimaju u gradu i čude tome, što vam tako često

dolazim; ali neka ih, naskoro će se sve objasniti.« Ponekad ga je iznenada snalazilo jako uzbuđenje i on je u takvim slučajevima gotovo uvijek ustajao i odlazio. Kadšto je dugo i prodorno gledao u me, — i ja bih pomislio: »Sada će mi nešto reći,« a on odjedamput prekinuo i počeo da govori o nečem poznatom i običnom. Počeo se također često tužiti na glavobolju. Ali jedamput, poslije duga i vatrena govora, opazih, kako je odjedamput problijedio, kako mu se lice sasvim iskrivilo, te me gleda ukočeno.

— Što vam je, — rekoh, — da vam nije zlo? — On se baš netom tužio na glavobolju.

— Ja... znadete li, ja sam... ubio čovjeka.

Kad je to rekao, on se osmjehnu, ali je problijedio kao zid. »Zašto se osmjehuje?« prošla mi ta misao naglo kroz srce, prije nego što sam mogao išta pomisliti. I sâm sam problijedio.

— Što velite? — viknuh ja.

— Vidite li, — odgovori on s blijedim osmijehom, — koliko sam se namučio da izgovorim tu prvu riječ. Sada sam rekao, i čini mi se, da sam stupio na nov put. Poći ću tim putem.

Dugo mu nisam vjerovao, i nisam mu odjednom povjerovao, nego tek nakon tri uzastopna posjeta u tri dana i ispričao mi sve potanko, nisam mogao, a da mu ne vjerujem. Držao sam, da je lud, ali, najposlije, morao sam se uvjeriti, dakako, ne bez velike tuge i iznenađenja. On je prije četrnaest godina počinio velik i strašan zločin, ubivši jednu bogatu gospođu, mladu i divnu osobu, udovicu-vlastelinku, koja je imala u našem gradu svoju vlastitu kuću, u kojoj je odsjedala, kad bi ovamo dolazila. On je osjetio prema njoj veliku ljubav, izjavio joj svoju ljubav i pokušao da je skloni, da pođe za nj. Ali ona je već bila poklonila svoje srce drugome, jednom uglednom, vojniku visoka čina, koji se u to vrijeme nalazio u ratu, i čiji je povratak uskoro očekivala. Odbila je njegovu ponudu i zamolila ga, da joj ne dolazi. Prestavši dolaziti, a kako mu je bio dobro poznat raspored njene kuće, s velikom smjelošću uvukao se jedne noći u kuću, iz bašte preko krova, izlažući se opasnosti, da bude otkriven. Ali, kako vrlo često biva, najčešće uspijevaju upravo zločini izvedeni s velikom smjelošću. On je ušao kroz krovni prozor na tavan, s tavana sišao niz stepenice u njenu sobu za stanovanje, znajući dobro, da vrata na dnu stepenica, zbog nemara slugu, nisu uvijek

zaključana. On se i sad pouzdao u taj nemar, i zbilja je našao vrata nezaključana. Kad se ušuljao u sobu za stanovanje, pošao je po mraku do njene spavaće sobe, u kojoj je gorjelo kandilo. I baš kao namjerno otišle su te večeri obje njene sobarice krišom i bez dopuštenja, na proslavu imendana u istoj ulici. Ostale sluge i sluškinje spavahu u družinskoj sobi i u kuhinji u donjem katu. Kad ju je ugledao, gdje spava, raspalila se u njemu strast, a zatim je srce njegovo obuzeo osvetnički ljubomorni bijes, te joj je, sav izvan sebe prišao i sjurio nož ravno u srce, tako da nije ni vrisnula. Zatim je s paklenom i zločinačkom proračunljivošću udesio sve, kako bi sumnja pala na sluge: nije se ustručavao da uzme njen novčanik, da ključevima, koje je izvukao ispod njena jastuka, otvori njen ormar i pokupi neke stvari, upravo tako, kako bi to učinio nevježa — sluga, t. j. ostavio je vrijednosne papire, a uzeo samo novac, uzeo nekoliko povećih zlatnih predmeta, a ostavio sitne, deset puta skupocjenije stvari. Ponio je još ponešto za uspomenu, ali o tome kasnije. Kad je svršio ovo užasno nedjelo, otišao je istim putem, kojim je i došao. Ni sutradan, kada se podigla uzbuna, i nikada poslije za cijela života, nikome nije palo na pamet, da posumnja na pravog zločinca. A i za ljubav njegovu prema njoj nije nitko znao, jer je bio uvijek šutljiv i nepovjerljiv a nije imao prijatelja, kome bi povjerio svoju dušu. Držali su ga jednostavno poznanikom umorene, i to ne prisnim, jer je posljednje dvije sedmice nije uopće posjećivao. Posumnjali su odmah na kmeta, njenog slugu Petra, i, baš kao naručeno, poklapale su se sve okolnosti tako, da su se te sumnje učvrstile, taj je sluga naime znao, a to nije ni pokojnica krila, da ga namjerava poslati u vojsku s onim regrutima, koje je morala dati od svojih seljaka, jer bijaše samac, a povrh toga još i loša vladanja. Čuli su, kako se u bijesu i pijan prijetio u krčmi, da će je ubiti. Dva dana prije njene smrti bio je pobjegao i živio negdje u gradu na nepoznatu mjestu. Sutradan, poslije ubojstva, našli su ga na putu, na cesti pri izlazu iz grada, mrtva pijana, s nožem u džepu, dok mu je desni dlan bio uprljan krvlju. On je tvrdio, da mu je krv išla iz nosa, ali mu nisu vjerovali. Sluškinje su priznale, da su bile na gozbi, i da su ulazna vrata sa stepenica ostala nezaključana do njihova povratka. A, povrh toga, iskrslo je još mnogo sličnih znakova, zbog kojih su nevinog slugu uhapsili. Zatvoriše ga i istraga otpoče, ali nekako poslije

sedmicu dana dobi uhapšeni vrućicu i umre u bolnici bez svijesti. Time se i to svršilo, predali su sve volji božjoj, i svi, i suci, i vlast, i cijelo društvo ostalo je u uvjerenju, da zločin nije nitko drugi počinio, nego pokojni sluga. Ali sad otpoče kazna.

Tajanstveni gost, a sada već moj prijatelj, rekao mi je, da ga isprva savjest nije ni najmanje pekla. Dugo se mučio, ali ga nije mučilo, što je počinio zločin, već jedino je žalio, što je ubio voljenu ženu, što nje više nema i što je, ubivši nju, ubio svoju ljubav, dok je međutim plamen strasti i dalje buktao u njegovoj krvi. Ali o prolivenoj krvi, o tome, da je umorio čovjeka, o tome nije onda gotovo ni mislio. Misao, da bi žrtva njegova mogla postati ženom drugoga, činila mu se nemogućom, i zato je bio dugo vremena u svijesti svojoj uvjeren, da nije mogao drukčije postupati. Isprva ga je donekle peklo, što je sluga zatvoren, ali nagla bolest, a zatim i smrt uhapšenikova, primiriše ga, jer on očito nije umro (tako je onda mislio) zbog toga, što su ga zatvorili ili od straha, već od prehlade, koju ju zadobio baš za vrijeme svog bijega, kada je mrtav pijan ležao cijelu noć na vlažnoj zemlji. A ukradene stvari i novac malo su mu brige zadavali, jer (tako je dalje mislio) on nije počinio krađu iz koristoljublja, nego da svrne sumnju na drugu stranu. Osim toga vrijednost je ukradenih stvari bila neznatna, i on je naskoro cijelu tu svotu, dodavši još podosta, poklonio za ubožnicu, osnovanu u našem gradu. Ovo je namjerno učinio, da umiri svoju savjest zbog počinjene krađe, a, što je vrlo značajno, on se za neko vrijeme, i to poduže, zaista primirio, — to mi je sam rekao. On se tada prihvatio velika službena rada, sam je molio, da mu povjeravaju naporne i teške dužnosti, kojima se dvije godine bavio, a jer je bio čvrsta karaktera, gotovo je zaboravio ono, što se dogodilo, i ako ga se kadgod sjetio, nastojao je, da i ne misli o tome. Postade dobrotvorom, mnogo je učinio i poklonio u našem gradu, istakao se i u prijestolnicama, te bio izabran u Moskvi i u Petrogradu za člana tamošnjih dobrotvornih društava. Ali, naposljetku, ipak su ga spopale duševne patnje, koje su prelazile njegovu snagu. Tada mu se dopala jedna krasna i razborita djevojka, i on se naskoro njome oženio, misleći, da će ženidbom odagnati svoju tugu, koja ga u samoći satire, a stupivši na novu stazu i izvršujući revno svoje dužnosti prema ženi i djeci, da će se otresti starih uspomena. Ali se dogodilo baš obratno od onog, što je on

očekivao. Još prvog mjeseca bračnog života počela ga je neprekidno zbunjivati misao: »Eto, moja žena me voli, a kada bi saznala?« Kada je zanijela prvo dijete, te mu je rekla, on se odjedamput zbunio: »Dajem život, a sâm sam život oduzeo.« Stala se rađati djeca jedno za drugim: »Kako ću im govoriti o vrlini, kada sam sâm prolio krv.« Djeca se prekrasno razvijaju, on je željan da ih miluje: »A ja ne mogu da gledam u njihova nevina, svijetla lica, nisam dostojan.« Naposljetku počela mu se grozno i gorko privиđati krv ubijene žrtve, njen prekinut mlad život, krv, koja vapi za osvetom. Stao je sanjati užasne sne. Ali jer je bio tvrda srca, podnosio je te patnje dugo. »Ispaštat sve ovo potajnom svojom patnjom.« Ali i ova je nada bila uzaludna; što dalje, to je stradanje bivalo jače. U društvu popočeli su ga poštovati zbog njegova dobrotvornog rada, iako su ga se svi bojali zbog njegove stroge i mračne prirode, ali što su ga više poštovali, bivalo mu je sve teže. Priznao mi je, da se htio ubiti. Ali, mjesto toga, počela mu se javljati druga misao — misao, koju je isprva držao nemogućom i ludom, ali koja je najzad toliko prirasla njegovu srcu, da je nije nikako mogao otkinuti. Mislio je o tome: ustat ću, izaći pred narod i javno priznati, da sam ubio čovjeka. Tri godine nosio se s tom mišlju, i ona mu se priviđala u raznim oblicima. Naposljetku je svim svojim srcem povjerovao, da će time, što javno prizna svoj zločin, nesumnjivo izliječiti svoju dušu i primiriti se jedamput zauvijek. Ali, kad je u to povjerovao, osjetio je u svom srcu užas, jer kako će to izvršiti? I iznenada se desi onaj moj dvoboj. »Primjer vaš doveo me do odluke.« Ja ga pogledam.

— Zar je moguće, — uzviknuh i pljesnuh rukama, — da je takav mali slučaj mogao roditi u vama takvu odluku?

— Moja se odluka tri godine rađala, — odgovori on, — a slučaj vaš samo ju je pokrenuo. Gledajući vas, ja sam sebe prekorio i vama pozavidio — reče on gotovo surovo.

— Ali vam neće vjerovati, — primijetih ja, — otada je proteklo već četrnaest godina.

— Imam dokaze, velike. — Pokazat ću ih.

I ja tad zaplakah i stadoh ga ljubiti.

— O jednom odlučite, o jednom! — reče on meni (kao da je sad sve o meni zavisilo): — žena, djeca! Žena će, možda, umrijeti od žalosti, a djeca, ako i ne izgube plemstvo i imanje, — ostat će ipak

dovijeka djecom jednog robijaša. A uspomenu, uspomenu, kakvu ću ostaviti za sobom u njihovim srcima!

Šutim ja.

— A rastati se s njima, ostaviti ih zauvijek? Ta zauvijek, zauvijek!

Šutke i u sebi čitao sam molitvu. Naposljetku se dignem, jer mi je bilo strašno.

— Što vi velite? — zapita on, gledajući u me.

— Idite, — rekoh, — objavite ljudima. Sve će proći, samo će istina ostati. Djeca će, kad odrastu, razumjeti, koliko je velikodušnosti bilo u vašoj velikoj odluci.

I on je tada otišao, kao da se zaista odlučio. Ali mi je ipak poslije toga dolazio više od dvije sedmice svako veče uzastopce, lomeći se neprestano, a nikako da se odluči. Izmučio je srce moje. Ali jedne večeri dođe odlučan i reče mi skrušeno:

— Znam, da će nastati za me raj, nastati odmah, čim priznam. Četrnaest godina nalazio sam se u paklu. Hoću da uzmem na se patnju i da počnem živjeti. Neistinom možeš proći svijet, ali se nećeš vratiti. Sad ne samo da ne smijem da ljubim svog bližnjega, već ni djecu svoju. Gospode, ta valjda će moja djeca razumjeti, koliko me je stajala moja patnja, pa me neće osuditi! Gospod nije u sili, već u istini.

— Svi će razumjeti vaš čin, — rekoh mu, — ako neće odmah, razumjet će poslije, jer ste poslužili istini, ne zemaljskoj.

I on otiđe nekako utješen, a sutradan dođe opet ljut, blijed i govori podrugljivo:

— Svaki put, kadgod vam dođem, gledate me tako znatiželjno: »Opet, mislite, nije priznao?« Strpite se, ne prezirite me suviše. Nije to lako učiniti, kako se vama čini. Možda neću uopće učiniti. Nećete li me onda progoniti, a?

A ja pokatkad, ne samo što sam ga gledao s ludom znatiželjom, iako sam se već čak bojao da i pogledam u nj. Bio sam bolesno ispaćen i duša mi je bila puna suza. Čak me je besanica noću morila.

— Dolazim upravo od žene — produži on. — Razumijete li vi, što je to žena? Djeca su mi na odlasku doviknula: »Zbogom, tatice, požurite se da čitate s nama Dječje štivo. Ne, vi to ne razumijete! Tuđa nevolja nikog nije opametila.

A oči su mu sijevnule i usne zadrhtale. Odjedamput je udario šakom o stol, tako da su sve stvari na stolu poskočile. Inače je bio čovjek blag, to mu se prvi put dogodilo.

— I zar je potrebno? — uskliknu on, — zar je potrebno? Nitko nije bio osuđen, nitko nije bio poslan zbog mene na robiju, sluga je od bolesti umro. A za prolivenu krv bio sam kažnjen mukama. A neće mi ni vjerovati, nikakvim mojim dokazima neće vjerovati. Je li potrebno da priznam, je li potrebno? Za prolivenu krv spreman sam, da se još cijelog života svog patim, samo da ženu i djecu ne utučem. Je li pravedno, da i njih i sebe upropastim? Ne varamo li se nas dvojica? Gdje je tu istina? A hoće li ti ljudi poznati istinu, hoće li je ocijeniti, poštovati?

»Gospode! — pomislih sam u sebi — on misli u ovakvu trenutku o poštovanju ljudi!« I koliko mi ga je onda bilo žao, da bih bio u stanju da podijelim s njime sudbinu, samo da mu olakšam. Vidim, da je gotovo izvan sebe. Mene je spopao užas, kad sam razumio, ne samo pameću, već i živom dušom, koliko stoji takva odluka.

— Odlučujte mojom sudbinom — uskliknu on opet.

— Otiđite i priznajte — rekoh mu šapćući. Glas me je bio izdao, ali sam mu prošaptao odlučno. Tada sam uzeo sa stola evanđelje u ruskom prijevodu i pokazao mu Ivanovo, glavu XII., stih 24.

»Zaista, zaista vam kažem: ako zrno pšenično, padnuvši na zemlju, ne umre, onda samo ostane; ako li umre, mnogo roda rodi,« Ja sam taj stih pročitao upravo prije njegova dolaska.

Pročitao ga je i on: »Istina«, reče on, ali se osmjehnu gorko. — Jest, reče on poslije kratke stanke, — strahota je, što se sve u tim knjigama nalazi. Lako ih je drugome pod nos turiti. I tko ih je pisao, zar ljudi?

— Pisao ih je sveti duh — kažem.

— Lako vam je brbljati — osmjehnu se on opet, ali sad već s mržnjom. Ja uzeh ponovo knjigu, otvorih je na drugom mjestu, pokažem mu u poslanici Židovima, glava X, stih 31[108], i on pročita:

»Strašno je pasti u ruke boga živoga.«

On pročita i odmah odbaci knjigu. Zadrhta čak cijelim tijelom.

— Strašan stih, — reče — što da rečeš, dobro ste izabrali. — On usta sa stolice: — No, — reče, — zbogom, možda neću više doći...

vidjet ćemo se u raju. Dakle, već je četrnaest godina, kako sam »pao u ruke boga živoga«, — tako se sigurno tih četrnaest godina zove. Sutra ću zamoliti te ruke, neka me puste.

Htio sam da ga zagrlim i poljubim, ali se nisam usudio — njegovo se lice bilo toliko iskrivilo, da mi ga je bilo teško pogledati. On izađe. »Gospode,« pomislio sam, »kuda ide taj čovjek!« Ja padoh na koljena pred ikonom presvete bogorodice i sa suzama molih se za nj brzoj zaštitnici i pomoćnici. Već sam se pola sata klečeći, u suzama, molio, a bila je već kasna noć, oko dvanaest sati. Odjedamput vidim, otvaraju se vrata, i on ponovo ulazi. Ja se začudih.

— A gdje ste bili? — zapitah ga.

— Ja sam, — veli, — ja sam, čini mi se, nešto zaboravio... maramicu, čini mi se... Ali, mada nisam ništa zaboravio, dopustite da sjednem...

On sjeo na stolac, a ja stao kraj njega. »Sjednite, kaže, i vi.« Sjedoh i ja. Tako smo sjedili dvije minute, on me gledao netremice i odjedamput se osmjehnuo, što sam zapamtio, zatim se digao, zagrlio me snažno i poljubio.

— Zapamti, — reče, — kako sam ti po drugi put dolazio. Čuješ, zapamti to!

Onda mi je prvi put rekao ti. I on otiđe. »Sutra«, pomislio sam.

Tako je i bilo. Ja nisam one večeri znao, da je baš sutra njegov rođendan. Posljednjih dana nisam nikud izlazio, pa zato nisam to mogao ni saznati. Na taj dan bilo je kod njega svake godine veliko društvo, skupio bi se cio grad. I sad se sve steklo. I gle, poslije večere stupi on na sredinu sobe i držaše u rukama spis — pravu prijavu vlasti. A kako je vlast bila ovdje na okupu, pročitao je spis naglas pred svima uzvanicima — opisavši u njemu cio svoj zločin potpuno i do najmanjih sitnica! »Kao odroda izbacujem sam sebe iz ljudskog društva, bog me je posjetio, — završio on spis, — i ja hoću zato da trpim!« Zatim je iznio i poslagao na stol sve, čime je mislio, da će dokazati svoj zločin, i što je četrnaest godina čuvao: zlatne predmete umorene, koje je ukrao, misleći da njima odbije od sebe sumnju, medaljon i njen križ, što joj je skinuo s vrata, — u medaljonu bila je slika njena zaručnika, njenu bilježnicu i naposljetku dva pisma: pismo zaručnikovo, kojim joj javlja, da će skoro doći, i odgovor njen na to pismo, koje je počela da piše, ali ga nije dovršila, nego ga

ostavila na stolu, da ga sutra preda na poštu. Oba je pisma ponio sa sobom — zašto? Zašto ih je kasnije čuvao četrnaest godina, umjesto da ih je uništio kao corpus delicti? I eto, što se dogodilo: svi su se začudili, sve je spopao užas, i nitko nije htio da vjeruje, iako su ga svi slušali neobično znatiželjno, ali kao čovjeka bolesna, a poslije nekoliko dana bilo je već u svim domovima zaključeno i presuđeno, da je nesretni čovjek poludio. Vlast i sud nisu mogli, da ne pokrenu stvar, ali i oni su zastali, jer, iako su predloženi predmeti i pisma pružala povod za razmišljanje, ipak i oni riješiše, da se konačna osuda ne bi mogla izreći jedino na temelju tih dokumenata, sve kad bi se ispostavilo, da su ti dokumenti vjerodostojni. Ta on je te stvari mogao dobiti od nje same, kao njen poznanik i kao čovjek, koji je uživao njeno povjerenje. Čuo sam uostalom, da su mnogi poznanici i rođaci dokazali identičnost stvari umorene i da o tome nije moglo biti sumnje. Ali ipak nije bilo suđeno, da se cijela stvar ovako svrši. Poslije pet dana saznali su svi, da se jadnik razbolio i da se boje za njegov život. Od čega se razbolio, — ne umijem kazati. Govorilo se, srčana mana, ali se saznalo, da je, na zahtjev njegove supruge, konzilijum liječnika ispitivao i njegovo duševno stanje i došao do zaključka, da je ludilo već nastupilo. Ja nisam ništa odao, mada su navalili, da me ispituju, a kada sam zaželio da ga obiđem, nisu mi dugo dopuštali, a osobito njegova supruga: »Vi ste ga, reče mi, smutili, on je i prije bio mračan, a posljednjih godina svi su opažali kod njega neobičnu uzbuđenost i čudnovate postupke, a onda ste ga vi upropastili, mučili ste ga čitanjem, i gotovo cio mjesec nije se gotovo ni micao od vas.« I ne samo njegova supruga, nego i ostali u gradu navališe na me i stadoše me okrivljivati. »Vi ste sve to uradili,« govorili su mi. Šutio sam, ali se radovah u duši, jer sam u tome vidio nesumnjivu milost božju prema onome, koji se sam digao protiv sebe i sam se kaznio. A u ludilo njegovo nisam mogao da vjerujem. Naposljetku me pustiše njemu, na njegovo navaljivanje, da se sa mnom oprosti. Čim sam ušao, odmah sam vidio, da su mu odbrojeni ne samo dani, nego i sati. Bio je slab, žut, ruke su mu drhtale, teško je disao, ali je gledao blago i radosno.

— Gotovo je! — reče on. — Odavno žudim za tobom, zašto nisi došao?

Nisam mu rekao, da me nisu puštali.

— Bog se sažalio na me i zove me sebi. Znam, da umirem, ali sad osjećam, prvi put poslije toliko godina, radost i mir. Odmah sam osjetio u svojoj duši raj, čim sam učinio ono, što sam morao. Sad već smijem ljubiti svoju djecu i milovati. Ne vjeruju mi, i nitko mi nije vjerovao, ni žena, ni moji suci. Neće mi nikad ni djeca vjerovati. U tome vidim milost božju prema mojoj djeci. Umrijet ću, i moje će ime za njih ostati neokaljano. A sad predosjećam boga, srce mi je radosno kao u raju... izvršio sam svoju dužnost.

Nije mogao da govori, gušio se, toplo mi stiskao ruku i gledao me plamenim pogledom. Nismo se dugo razgovarali, njegova je supruga neprestano zavirivala. Ali je ipak uspio, da mi prišapne:

— A sjećaš li se, kad sam ono onda došao tebi po drugi put, o ponoći? Ne rekoh li ti, da to zapamtiš? A znaš li, zašto sam bio došao? Došao sam, da te ubijem!

Stresao sam se.

— Onda sam otišao od tebe u mrak, lutao ulicama i borio se sam sa sobom. I odjedamput sam te toliko zamrzio, da mi je to srce jedva podnosilo. »Sad je on jedini, mislim, o kome zavisim, on je moj sudac, ne mogu izbjeći sutrašnje kazne, jer on sve znade.« I daleko od toga, da sam se bojao, da ćeš me prijaviti (na to nisam ni pomišljao), daleko, samo sam mislio: »Kako ću mu pogledati u oči, ako se sam ne prijavim?« Pa, ma se ti nalazio na kraju svijeta, ali živ, svejedno ipak bi mi bila nepodnošljiva pomisao, da si živ, da živiš, da sve znaš i da me osuđuješ. Zamrzio sam te, kao da si ti bio uzrok svemu, svemu kriv. A vratio sam se onda tebi, sjećam se, jer je na tvom stolu ležao bodež. Ja sam sjeo i zamolio, da i ti sjedneš, i cijelu sam minutu razmišljao. Da sam te ubio, morao bih ipak poginuti zbog tog ubojstva, sve kad i ne bih otkrio prijašnji zločin. Ali na to nisam ni pomišljao, niti sam uopće i htio da o tome mislim u onom trenutku. Ja sam jedino tebe mrzio, želio iz sve duše, da ti se za sve osvetim. Ali moj gospod pobijedio je đavola u mome srcu. Međutim, znaj, da nisi nikad bio bliže smrti.

Umro je poslije tjedan dana. Lijes njegov ispratio je do groba cio grad. Protojerej je držao dirljiv govor. Svi su žalili, što mu je strašna bolest skratila dane. Poslije njegove sahrane digao se protiv mene cio grad, čak prestadoše da me i primaju. Istina, neki, isprva samo nekolicina, a poslije sve više i više, počeše vjerovati u istinitost

njegovih izjava i stadoše me često posjećivati i ispitivati s velikom znatiželjom i radošću, jer čovjek voli pad pravednika i njegovu sramotu. Ali sam šutio, i naskoro napustio grad, a poslije pet mjeseci udostojao me je gospod bog, da pođem ovim čvrstim i prekrasnim putem, i ja sam blagoslivljao onaj nevidljivi prst, koji mi je tako jasno pokazao taj put. A mnogo napaćenog sluge božjeg Mihajla sjećam se u svojim molitvama svaki dan sve do danas.

III

IZ RAZGOVORA I POUKA STARCA ZOSIME

e) Nešto o ruskom kaluđeru i o vjerojatnom značenju njegovu

Oci i učitelji, što je kaluđer? U prosvijećenom svijetu izgovaraju danas neki tu riječ već s podsmijehom, a neki i kao pogrdu. A što dalje, to više. Istina je, ah, istina je, i među kaluđerima ima mnogo nametnika, pohotljivaca, razvratnika i bezobraznih protuha. U te upiru prstom obrazovani svjetovnjaci: »Vi, kažu oni, lijenčine i nekorisni članovi društva, živite od tuđe muke, vi ste bezobrazni prosjaci.« Međutim, koliko ima u kaluđerstvu smjernih i krotkih, željnih samoća i tople molitve u tišini. Na te manje pokazuju i čak ih i ne spominju, a kako bi se začudili, kad bih im rekao, da će možda ti krotki i željni molitve u samoći još jedamput donijeti spas ruskoj zemlji! Jer su se oni zaista spremili u tišini »za dan i sat, za mjesec i godinu.« Oni zasada čuvaju u svojoj samoći lik Kristov divan i neiskvaren, u čistoći istine božje, naslijeđen od drevnih otaca, apostola i mučenika, i kada bude potrebno, objavit će ga poljuljanoj istini svijeta. Ova je misao velika. S istoka zasjat će ova zvijezda.

Tako ja sudim o kaluđeru, i zar je to lažno, zar je to oholo? Pogledajte svjetovnjake i cio taj svijet, što se toliko uznosi nad narodom božjim, nije li se u njemu iskrivilo obličje božje i istina njegova? Oni imaju samo nauku, a u nauci samo ono, što je podvrgnuto osjećanju. A duhovni svijet, uzvišeniju polovicu čovječjeg bića, poriču sasvim i progone ga s nekim slavljem, čak s mržnjom. Svijet je proglasio slobodu, osobito u posljednje vrijeme i što vidimo u toj njihovoj slobodi: samo ropstvo i samoubojstvo! Jer svijet govori:

»Imaš potrebe svoje, zasiti ih dakle, jer imaš isto pravo na to, kao i najznatniji i najbogatiji ljudi. Ne boj se, da ih zadovoljiš, štoviše, umnoži ih«, — eto današnjeg svjetovnog učenja. U tome oni i vide slobodu. I što proizlazi iz tog prava na umnažanje potreba? Kod bogataša osamljenost i duhovno samoubojstvo, a kod sirotinje — zavist i ubojstvo, jer su im pravo dali, ali im još nisu pokazali sredstva, kojima će zadovoljiti potrebe. Uvjeravaju, da se svijet, što dalje, to više ujedinjuje i okuplja u bratsku zajednicu zbog toga, što se skraćuju udaljenosti i kroz zrak prenose misli. Ah, ne vjerujte takvu sjedinjenju ljudi. Shvaćajući slobodu kao umnažanje i brzo zadovoljenje potreba, oni ukazuju svoju prirodu, jer izazivaju u sebi mnogo besmislenih i glupih želja, navika i najružnijih izmišljotina. Žive samo zato, da jedni drugima zavide, da ugađaju svome tijelu i da se razmeću. Držati gozbe i kočije, činiti izlete, imati činove i robove — poslužitelje, — smatra se već tolikom neophodnošću, da se žrtvuju čak i sami životi, čast i čovjekoljublje, kako bi se zasitila ta neophodnost, i čak ubijaju sami sebe, ako je ne mogu da zadovolje. Kod onih, koji nisu bogati, vidimo to isto, a kod siromašnih nezadovoljenje potreba i zavist ugušuju se sada pijanstvom. A naskoro opit će se krvlju, mjesto vinom, jer ih tome vode. Pitam vas: je li takav čovjek slobodan? Poznavao sam jednog »borca za ideju«, koji mi je sam pričao, da ga je u tamnici, kada su mu zabranili pušenje, nepušenje toliko mučilo, da je sam pošao, da se odreče svoje »ideje«, samo da mu dadu duhana. A međutim taj govori: »Idem da se borim za čovječanstvo«. Ali kuda će takav poći, i za što je on sposoban? Jedino za kakav nagao čin, ali izdržljivost njegova neće biti dugotrajna. I nije nikakvo čudo, da su mjesto slobode dopali ropstva, a mjesto služenja bratoljublju i čovječanskom sjedinjenju, pali naprotiv, u podvojenost i osamljivanje, kako mi je u mladosti govorio moj tajanstveni gost i moj učitelj. I zato se u svijetu sve više i više gasi misao o služenju čovječanstvu, o bratstvu i zajednici ljudi, i ta misao zaista se susreće čisto s podsmijehom, jer kako da se okani svojih navika, kamo da pođe taj rob, koji se toliko navikao da zadovoljuje bezbrojne svoje potrebe, koje je sam izmislio? On živi sam za sebe, i što ga se tiče cjelina. I postigli su, da su zgrnuli posjeda vrlo mnogo, a radosti je sve manje.

Drugo je nešto put kaluđerski. Poslušnosti, postu i molitvi gotovo se smiju, a međutim se samo u njima nalazi put, koji vodi pravo istinskoj slobodi: odvajam od sebe izlišne i suvišne potrebe, samoljubivu i oholu svoju volju obuzdavam i bičujem poslušnošću, i tako postizavam, s pomoću božjom, slobodu duha, a s njome i radost duhovnu! Tko je od njih sposobniji uzdići veliku misao i poći da joj služi — da li osamljeni bogataš, ili ovaj, koji je oslobođen tiranstva i navika? Kaluđera kore zbog njegove osamljenosti: »Ti si se povukao u samoću, da se spasiš u manastirskim zidovima, a zaboravio si na bratsko služenje čovječanstvu«. Ali, pogledajmo, tko je revniji u bratoljublju? Osamljenost ne vlada kod nas, već kod njih, samo što je ne vide. A iz naših su redova od starine izlazili narodni poslenici, zašto ih ne bi moglo biti i danas? Isti onakvi smjerni pobožni isposnici i šutljivci podići će se i poći na veliko djelo. U narodu je spas Rusije. Ruski je kaluđer od iskona bio s narodom. Ako je narod osamljen, onda smo i mi osamljeni. Narod vjeruje kao i mi, a poslenik, koji ne vjeruje, ne može kod nas u Rusiji ništa učiniti, pa makar bio iskrena srca i genijalna uma. To zapamtite Narod će dočekati bezbožnika i svladat će ga, i nastat će jedinstvena pravoslavna Rusija. Čuvajte narod i sačuvajte njegovo srce. Odgajajte ga u tišini. To je vaš kaluđerski zadatak, jer ovaj je narod bogonosac.

f) Nešto o gospodarima i o slugama, i o tome može li između gospodara i slugu postojati uzajamno duhovno bratstvo

Bože moj, reći će tkogod, i narod je grešan. A plamen uništavanja raste, očito, od sata u sat, i poklopit će nas. I u narodu se već javlja osamljenost: pojavljuju se kajišari i muktaši; i trgovac teži već sve više i više za počastima, nastoji da se pokaže obrazovanim, iako nema nikakva obrazovanja, te zbog toga na ružan način zanemaruje stare običaje i čak se stidi vjere otaca. Obilazi knezove, a ipak nije ništa drugo, nego pokvareni seljak. Narod trune od pijanstva, i više ne može da ga se okani. A koliko okrutnosti prema porodici, ženi, pa čak i prema djeci, i sve zbog pijanstva. U tvornicama sam vidio djecu od devet godina, slabu, ispijenu, pogrbljenu i već razvratnu. Zagušljiva radionica, lupa strojeva, rad po

cio dan božji, razvratne riječi i piće, piće, zar je to potrebno duši još tako malena djeteta? Ona treba sunca, dječjih igara i svijetlih primjera oko sebe i bar trunak ljubavi. Da ne bude tako i nadalje, da ne muče više djecu, ustanite, kaluđeri, i propovijedajte brzo, bez odlaganja. Ali bog će spasiti Rusiju, jer mada je pokvaren prosti svijet i mada ne može da se odrekne smrdljiva grijeha, ipak zna, da je njegov smrdljiv grijeh prokleo bog, te da loše čini, što griješi. Tako nepokolebljivo još uvijek vjeruje naš narod u istinu, priznaje boga i skrušeno plače. Ali nije tako kod viših. Oni se povode za naukom i hoće da udese život jedino svojim umom, ali bez Krista, kako su prije činili, te su već proglasili, da nema zločina, da nema grijeha. A po njihovu mišljenju imaju pravo: jer ako nemaš boga, što je onda zločin? U Evropi već silom ustaje narod protiv bogataša, i posvuda ga narodne vođe vode, da prolije krv, učeći ga, da je njegov gnjev opravdan. Ali »neka je proklet gnjev njihov, jer je krvoločan«. A Rusiju će spasiti bog, kao što ju je već mnogo puta spasio. Iz naroda će doći spas, iz vjere i smjernosti njegove. Oci i učitelji, čuvajte vjeru, ovo nije mašta: mene je cijelog vijeka potresalo prekrasno i istinsko dostojanstvo našeg velikog naroda, jer sam ga ja vidio, ja mogu posvjedočiti, da postoji, — vidio i divio mu se, vidio pored smrada grijeha i sirotinjskog izgleda našeg naroda. On nije ropske duše, iako je dva vijeka robovao. On je slobodan izgledom i ponašanjem svojim, ali ta sloboda nikoga ne vrijeđa. A nije ni osvetljiv, ni zavidljiv. »Ti si čuven, ti si bogat, ti si mudar i darovit, — pa neka si, blagoslovio te bog. Ja te poštujem, ali znam, da sam i ja čovjek. Time, što te poštujem bez zavisti, pokazujem pred tobom svoje čovječansko dostojanstvo«. Zaista, ako to i ne kazuju (jer ne umiju još da to reknu), ali tako postupaju, ja sam to sam vidio, sam iskusio, i vjerujete li mi: što je siromašniji i niži naš ruski čovjek, to se više opaža u njemu ta prekrasna pravednost, jer oni među njima, koji su bogati kajišari i muktaši, većinom su pokvareni, i mnogo, vrlo mnogo toga posljedica je našeg nerada i naše nepažnje! Ali bog će spasiti ljude svoje, jer velika je Rusija u smjernosti svojoj. Maštam, da vidim i kao da već jasno vidim našu budućnost: jer bit će tako, da će čak najpokvareniji gavan naš svršiti tako, da će se postidjeti bogatstva svog pred siromahom, a siromah će, kad vidi to, razumjeti tu smjernost i dati mu prvenstvo, te mu radosno i s naklonošću uzvratiti

za taj plemeniti stid. Vjerujte mi, ovako će se svršiti, to je sigurno. Samo je u čovječjem duhovnom dostojanstvu jednakost, i to će se poznati jedino kod nas Rusa. Budu li braća, bit će i bratstva, a bez bratstva nikad neće moći podijeliti što imaju. Čuvajmo lik Kristov, i on će zasjati kao dragi kamen cijelom svijetu... Neka tako bude, neka tako bude!

Oci i učitelji, desilo mi se jedamput nešto vrlo dirljivo. Na putovanju svome sreo sam jedamput, u gubernijskom gradu K., svog nekadašnjeg poslužitelja Afanasija, a od onog dana, otkako smo se rastali, prošlo je bilo već osam godina. On me je iznenada spazio na trgu, poznao, potrčao meni i, bože, koliko se obradovao i kako je pojurio meni: »Baćuška, gospodaru, jeste li vi to? Zar zbilja vas vidim?« Povede me svojoj kući. Istupio je iz vojske, oženio se, i već imao dvoje djece. Živio je sa svojom ženom od piljarenja na trgu. Soba mu je bila siromašna, ali čista i prijatna. On me posadi, pristavi samovar, posla po ženu, kao da sam mu svojim dolaskom priredio praznik. Dovede mi djecu: »Blagoslovite, baćuška!« Zar da ih ja blagoslovim, rekoh mu, ja sam prost i smjeran kaluđer. Bogu ću se pomoliti za njih i za tebe, Afanasije Pavloviču, kao što se i dosada molih za tebe bogu uvijek, svaki dan, od onog dana, jer od tebe je, kažem ti, sve poteklo.« I ja sam mu to objasnio, kako sam znao. Kakav čovjek: gleda u me i nikako ne može da zamisli da ja, nekadašnji gospodar njegov i oficir, stojim sad pred njim ovakva izgleda i u ovakvu odijelu, te čak i zaplaka. »A što plačeš, rekoh mu, ti nezaboravljeni čovječe, bolje je, da se iz sve duše raduješ zbog mene, dragi moj, jer radostan je i sjajan put moj.« On nije puno govorio, nego je neprestano uzdisao i dirljivo mi klimao glavom. »A gdje je vaša, zapita me, imovina?« Ja mu odgovorih: »Poklonio sam je manastiru, a mi živimo u zajednici.« Poslije čaja počeo sam se s njim opraštati, kad on odjedamput izvadi pola rublja, kao dar manastiru, a drugu polovinu guraše mi u ruku, rekavši užurbano: »A ovo vama, reče, starcu, putniku, možda će vam dobro doći, baćuška.« Primio sam pola rublja, pozdravio njega i ženu, i otišao veseo, misleći putem: »Sada sigurno nas obojica, on kod svoje kuće, a ja na putu, uzdišemo i radosno se smješkamo, klimajući glavom, vesela srca i ne zaboravljajući, kako je bog naredio, da se sretnemo.« I otada ga nisam više nikad vidio. Bio sam njegov

gospodar, a on moj sluga, a sad, kada smo se poljubili u ljubavi ganute duše, među nama je došlo do velikog ljudskog sjedinjenja. O tome sam mnogo razmišljao, a sada mislim ovako: zar je zbilja toliko neshvatljivo, da može doći do ovog velikog i prostodušnog sjedinjenja u svoje vrijeme i svuda među našim ruskim ljudima? Ja vjerujem, da će doći i da je to vrlo blizu.

A o slugama nadodat ću i ovo: prije, dok sam bio mladić, mnogo sam se ljutio na sluge: »Kuharica je donijela vrelo jelo, momak nije očistio odijelo.« Ali tada me odjedamput obasjala misao mog milog brata, koju sam čuo od njega u svome djetinjstvu: »Zaslužujem li ja, da mi drugi služe, i smijem li da ih ćuškam zbog toga, što su siromašni i neobrazovani?« Onda sam se čudio, što tako obične i očito jasne misli tako kasno iskrsavaju u našem umu. Svijet ne može biti bez slugu, ali učini tako, da tvoj sluga bude slobodniji duhovno, nego što bi bio, da nije sluga. I što da ja ne bih mogao biti slugom svoga sluge, ali da on to čak vidi, i to bez imalo oholosti s moje strane, ili manje s njegove? Što ne bi moj sluga bio meni kao neki moj rođak, da ga naposljetku primim u svoju porodicu i da se radujem tome! To je čak već i sada ostvarljivo, ali će poslužiti kao temelj budućem divnom jedinstvu ljudi, kad čovjek ne bude više tražio sebi slugu, niti će željeti, kao sada, da ga služe njemu slični ljudi, nego će težiti iz sve snage, da bude sam sluga svima, po riječima evanđelja. I zar je zaista samo mašta, da će čovjek naposljetku naći radost svoju jedino u djelima prosvjećivanja i milosrđa, a ne kao sada u radostima surovim — prekomjernom žderanju, bludu, kočoperenju, hvalisanju i zavidnom uznošenju jednog nad drugim? Ja tvrdo vjerujem, da nije, i da je to vrijeme blizu. Smiju se i pitaju: kada će to vrijeme nastati, i da li ima nade, da će nastati: A ja mislim, da ćemo mi s pomoću Kristovom to veliko djelo izvesti. I koliko je već bilo ideja na zemlji, u povijesti čovječanstva, na koje se pred kakvih deset godina nije moglo ni pomišljati, ali koje su se odjedamput pojavile, kada je kucnuo njihov tajanstveni čas, i raširile su po svoj zemlji? Tako će i kod nas biti, i naš će narod zasjati svijetu, i svi će ljudi reći: »Kamen, koji odbaciše zidari, posta glava od ugla.« A trebalo bi te iste podsmjehivače zapitati: ako su misli naše mašta, kada ćete vi jedino umom svojim, a bez Krista, podići zgradu svoju i urediti pravedan život? A ako oni

sami tvrde, da će, baš naprotiv, oni doći do jedinstva, onda to zaista vjeruju najprostodušniji među njima, i čovjek se mora čuditi tolikoj prostodušnosti njihovoj. Zbilja, oni imaju više sanjalačke fantazije, nego mi! Oni misle da život urede pravedno, ali, odbacivši Krista, svršit će tako, da će poplaviti svijet krvlju, jer krv vapi za krvlju, a tko izvuče mač, poginut će od mača. I da nema zavjeta Kristova, uništavali bi se međusobno dotle, dok ne bi ostala samo dva čovjeka na zemlji. Ali ni ta se dvojica ne bi znala svladati u oholosti svojoj, te bi posljednji smaknuo pretposljednjeg, a onda i sama sebe. I to bi se dogodilo, kad ne bi bilo Kristova zavjeta, da će zbog krotkih i smjernih to prestati. Imao sam prilike još onda, dok sam još bio u oficirskoj odori i odmah poslije mog dvoboja, da povedem u jednom društvu razgovor o slugama i, sjećam se, kako su mi se svi čudili: »Valjda, rekoše, da posadimo slugu na divan i da ga ponudimo čajem?« Ja sam im onda odgovorio: »A što ne bi i to katkad učinili?« Svi su se smijali. Pitanje je njihovo bilo lakomisleno, a odgovor moj nejasan, ali ja mislim, da je u njemu bilo bar nešto istine.

g) O molitvi, o ljubavi i o dodiru s drugim svjetovima

Mladiću, ne zaboravljaj molitve. Svaki put u molitvi svojoj, ako je iskrena, iskrsne nov osjećaj, a s njim i nova misao, koja ti je bila prije nepoznata i koja će te ohrabriti, i ti ćeš razumjeti, da je molitva odgoj. Zapamti još i ovo: svaki dan, i kad god samo možeš, ponavljaj u sebi: »Gospode, smiluj se svima, koji stupiše danas pred tebe.« Jer svakog sata i svakog trenutka ostavljaju mnoge tisuće ljudi na zemlji svoj život, i duše njihove izlaze pred gospoda — i koliko se rastalo od zemlje osamljenih, nepoznatih, tužnih i žalosnih, koje nitko neće požaliti i za koje se čak ni ne zna, da su i živjeli. I možda će se s drugog kraja svijeta podići gospodu molitva tvoja za pokoj duše njegove, iako ga ti nisi ni poznavao, a ni on tebe. Kako će ganuta biti duša njegova, kada stane tog trenutka u strahu pred gospoda i osjeti, da ima netko, tko se za njega moli, da je ostalo na zemlji stvorenje, koje i njega ljubi. A i bog će milostivije pogledati na vas obojicu, jer kad si se ti toliko sažalio na nj, koliko će se onda sažaliti on, koji je bezgranično milostiviji i ljubazniji od tebe. I oprostit će mu tebe radi.

Braćo, ne bojte se grijeha ljudskog, ljubite čovjeka i u grijehu njegovu, jer to je slika božanske ljubavi i vrhunac ljubavi na zemlji. Ljubite svaki stvor božji, kako cjelinu, tako i svako zrnce pijeska. Svaki listić, svaku zraku božju. Ljubite životinje, ljubite biljke, ljubite svaku stvar. Ako budeš ljubio svaku stvar, otkrit ćeš i tajnu božju u stvarima. Kada je jedamput otkriješ, upoznavat ćeš je neprestano sve više i dulje iz dana u dan. I zavoljet ćeš naposljetku cio svijet potpunom, sveobuhvatnom ljubavlju. Ljubite životinje, jer i njima je dao bog klicu misli i nepomućenu radost. Ne dirajte ih, ne mučite ih, ne otimajte im radost njihovu i ne protivite se misli božjoj. Čovječe, ne uznosi se nad životinje: one nisu grešne, a ti veličinom svojom kvariš zemlju, pojavom svojom na njoj ostavljaš iza sebe svoj smrdljiv trag — nažalost, gotovo svaki od nas! Osobito ljubite djecu, jer ona su također bez grijeha, kao anđeli, i žive zbog čišćenja srdaca naših i nama za primjer. Teško onome, tko vrijeđa djecu. A mene je otac Anfim učio djecu ljubiti: na putovanjima našim taj je dragi i šutljivi čovjek pokupovao za darovane groščiće paprenjake i čećerlame i dijelio djeci. On nije mogao da pođe pored djece bez duševnog uzbuđenja, — takav je to bio čovjek.

Pred ponekom mišlju zastaneš u sumnji, osobito kada vidiš grijeh ljudi, i zapitaš se: »Da li da se poslužim silom ili smjernom ljubavi?« Uvijek se odluči za »smjernu ljubav«. Ako se za to odlučiš jedamput zauvijek, moći ćeš pokoriti cio svijet. Smjerna je ljubav — strašna sila, najjača, kojoj nema ravne. Svaki dan i sat, svaku minutu pazi na sebe i motri sebe, da pojava tvoja bude lijepa. Prošao si eto kraj malog djeteta, prošao si ljutit, govoreći ružne riječi, srdite duše; ti možda nisi spazio djeteta, ali ono je vidjelo tebe, i tvoj se ružni i bezbožni lik možda usjekao u njegovo nezaštićeno srdašce. Ti to nisi znao, možda si već samo tim bacio u njega loše sjeme, i ono će vjerojatno izrasti, a sve zato, što nisi pazio na se pred djetetom i što nisi odgajao u sebi ljubavi, obazrive i djelotvorne. Braćo, ljubav je učiteljica, ali je potrebno, da je umiješ steći, jer ona se teško stječe, teško kupuje, dugotrajnim radom i polagano, jer ne treba ljubiti samo trenutno i slučajno, već neprestano. A slučajno može svatko ljubiti, pa i zločinac. Mladić, moj brat, molio je i ptice za oproštenje. To je naoko glupo, a ipak ima smisla, jer sve je kao ocean, sve teče i sve se dodiruje, na jednom mjestu dotakneš, a na drugom kraju svijeta

odjekne. Neka je glupost moliti ptice za oproštenje, ali i pticama bi bilo lakše, i djetetu, i svakoj životinji uza te, kad bi bio bar za trunak čistiji, nego što si sada. Sve je kao ocean, velim vam. Onda bi se i pticama molio, mučen od sveobuhvatne ljubavi i kao u nekom ushićenju, a molio bi ih, da ti i one oproste tvoj grijeh. Cijeni to ushićenje, ma kako se ono glupo činilo ljudima.

Prijatelji moji, molite od boga radosti. Budite radosni kao djeca, kao ptičice nebeske. I neka vas u vašem radu ne zbunjuje grijeh ljudi, ne bojte se, da će on uništiti djelo vaše i da vam neće dati, da ga dovršite. Ne govorite: »Moćan je grijeh, moćna bezbožnost, moćna je gadna okolina, a mi smo osamljeni i nemoćni, uništit će nas gadna okolina i neće nam dati da dovršimo dobro djelo.« Klonite se, djeco, takve plašljivosti! Tu je jedini spas: preuzmi na se sve grijehe ljudske i učini sebe odgovornim za njih. A tako je zaista, prijatelju moj, jer čim sebe iskreno učiniš odgovornim za sve i za sva, odmah ćeš uvidjeti, da tako i jeste, i da si ti za sve i sva kriv. A ako zbog svoje lijenosti i nemoći baciš krivnju na ljude, svršit ćeš tako, da ćeš se zadojiti sotonskom ohološću i zamrmljati na boga. O sotonskoj oholosti sudim ovako: mi je na zemlji teško shvaćamo, i zato tako lako padamo u pogrešku i poprimamo je smatrajući pritom, da činimo nešto veliko i divno. A i mnoge najjače osjećaje i pokrete prirode naše ne možemo ovdje na zemlji da razumijemo, ali nemoj, da te to zavede i da misliš, da će ti to poslužiti kao opravdanje, jer vječni sudac traži od tebe samo ono, što si mogao razumjeti, a ne ono, što nisi mogao. O tome ćeš se sam uvjeriti, jer onda ćeš sve pravilno spoznati i nećeš se prepirati. Mi na zemlji zaista bludimo, a nemamo pred sobom dragocjenog lika Kristova, mi bismo propali i zalutali sasvim, kao rod ljudski prije potopa. Mnogo nam je toga na zemlji nepoznato, ali, mjesto toga, darovao nam je tajno i skriveno osjećanje žive naše veze s drugim svijetom, sa svijetom najgornjim i najvišim, a i korijenje naših misli i osjećaja nije ovde, već u drugim svjetovima. Eto, zašto i govore filozofi, da se suština stvari ne može shvatiti na zemlji. Bog je uzeo sjeme s drugih svjetova i posijao ga na ovoj zemlji i podigao svoj vrt, i niklo je sve, što je moglo nići, ali ono, što je odraslo, živi i živo je jedino osjećajem dodira svoga s tajanstvenim drugim svjetovima. Ako oslabi ili propadne u tebi

osjećanje, onda umire i ono, što je u tebi uzraslo. Onda ćeš postati ravnodušan prema životu i čak ćeš ga zamrziti. Tako ja mislim.

h) Može li čovjek suditi sebi sličnima? O bezgraničnoj vjeri

Osobito zapamti, da ne možeš nikome biti sudac. Jer na zemlji ne može biti nitko sudac zločincu, prije nego što sam ne uvidi, da je on isto onakav zločinac, kao i onaj, što prednjim stoji, i da je možda baš on najkrivlji za zločin onoga, što pred njime stoji. Kad ovo uvidi, tek onda može biti sudac. Ma kako se ovo činilo ludo, ipak je istina. Jer, da sam ja sam pravedan, možda ne bi ni bilo zločinca, što preda mnom stoji. Ako možeš da preuzmeš na se zločin zločinca, što pred tobom stoji i koga osuđuje srce tvoje, preuzmi odmah i stradaj sam za njega, njega otpusti bez karanja. I kad bi te čak i sam zakon postavio njegovim sucem, učini i tada u tom smislu, ako ti je ikako moguće, jer će on otići i sam sebe mnogo teže osuditi, nego tvoj sud. A ako ode neosjetljiv za tvoje poljupce i ismijavajući te, neka te to ne sablažnjava: nije, dakle, još došao njegov čas, ali će doći u svoje vrijeme. A ako ne dođe, svejedno je, jer ako nije on, drugi će mjesto njega priznati i stradati, osuditi i okriviti, sam sebe, i pravdi će biti udovoljeno. Vjeruj to, nesumnjivo vjeruj, jer u tome i leži sva nada i sva vjera svetitelja.

Radi neprekidno. Ako se noću, polazeći na počinak, sjetiš: »Ja nisam izvršio, što je trebalo«, diži se bez oklijevanja i izvrši. Ako se nalaze oko tebe ljudi zlobni i bezosjećajni, koji neće da te slušaju, padni ničice pred njih i zamoli ih za oproštenje, jer si zaista i ti kriv, što neće da te slušaju. A ako već ne možeš da govoriš s ozlojeđenim ljudima, služi im šutke i ponizno, i nikad ne gubi nade. Ako te svi ostave i otjeraju silom, te ostaneš sam, padni na zemlju i ljubi je, pokvasi je suzama svojima. I zemlja će donijeti plod od suza tvojih, mada te nije nitko ni vidio, ni čuo u samoći tvojoj. Vjeruj bezgranično, pa ma se čak i to desilo, da svi na zemlji pođu stramputicom, a ti sam ostaneš u vjeri, i onda prinesi žrtvu i hvali boga ti, jedini. A nađe li vas se dvojica takvih — u vama je već cio svijet, svijet žive ljubavi, zagrlite se i smjerno veličajte boga, jer se ipak sačuvala istina njegova, pa makar samo u vama dvojici.

Ako sam zgriješiš, te budeš do smrti žalostan zbog grijeha svojih, ili zbog grijeha, u koji si iznenada pao, raduj se zbog drugog, raduj se zbog pravednika, raduj se tome, što nije pravednik zgriješio, kad si već ti zgriješio.

Ako zločin ljudi izazove u tebi negodovanje i nesavladivu tugu, da čak poželiš da še osvetiš zločincu, — boj se tog osjećaja više nego ičega; idi odmah i potraži muke, kao da si ti sam kriv zbog tog zločina ljudskog. Uzmi na se tu muku i trpi, i tvoje će se srce stišati i ti ćeš razumjeti, da si i sam kriv, jer si, kao jedini bez grijeha, mogao svijetliti ljudima, a nisi svijetlio. Da si svijetlio, rasvijetlio bi svjetlošću svojom i drugima put, i onaj, koji je počinio zločin, možda ga ne bi bio počinio pored svjetlosti tvoje. A ako si i svijetlio, pa se ipak uvjeriš, da se ljudi ne spasavaju pored svjetlosti tvoje, ostani čvrst i ne sumnjaj u moć svijetla nebeskog; vjeruj, ako se nisu spasili sad, spasit će se kasnije. A ako se i poslije ne spase, spasit će se sinovi njihovi, jer neće umrijeti svjetlost tvoja, ako ti umreš. Pravednik umire, a svjetlost njegova ostaje. I spasavaju se uvijek poslije smrti spasioca. Rod ljudski ne poštuje svoje proroke i zlostavlja ih, ali ljudi ljube svoje mučenike i štuju one, koje su mučili. Ti radiš za cjelinu, radiš za budućnost. Nikad ne traži nagrade, jer je već i bez toga velika nagrada tvoja na ovoj zemlji: duhovna radost tvoja, koju jedino pravednik nalazi. Ne boj se ni uglednih, ni silnih, ali budi uvijek premudar i čist. Drži se mjere, čini sve u svoje doba, nauči o tome. A kad si sam, moli se. Voli padati ničice na zemlju. i cjelivati je. Zemlju cjelivaj neumorno, nezasitno cjelivaj, svakoga ljubi, i traži takav zanos i ushit. Pokvasi zemlju suzama radosti svoje i ljubi te suze svoje. A zanosa tog ne stidi se, cijeni ga, jer je on veliki dar božji, koji se ne daje mnogima, već jedino izabranima.

i) O paklu i paklenom ognju. Mistično razmatranje

Oci i učitelji, pitam sebe: »Što je pakao?« Ja mislim: »Patnja, što čovjek ne može više da ljubi.« Jedamput, u bezgraničnom biću, koje se ne može izmjeriti ni vremenom, ni prostorom dobi neko duhovno stvorenje, svojom pojavom na zemlji, mogućnost da kaže sebi: »Ja postojim i ja te ljubim.« Jedamput, samo jedamput bi mu pružen trenutak ljubavi djelotvorne, žive, a zato dobi zemaljski život i s njim

vremena i rokove, i što bi: to sretno stvorenje odbaci dar skupocjeni, ne ocijeni ga, ne zavoli ga, nego pogleda na nj s podsmijehom i ostade bez osjećaja. I takav, kada je otišao sa zemlje, gleda krilo Abrahamovo i razgovara se s Abrahamom, kako se kazuje u priči o bogatašu i Lazaru, i gleda raj i može da uđe ka gospodu, ali ga baš to i muči, što će ući ka gospodu, iako nije ljubio, i što će se sastati s onima, koji su ljubili, a čiju je ljubav prezreo. On sada jasno vidi i govori sam sebi: »Sad već znam, iako sam toliko želio da ljubim, neće više biti djela za ljubav moju, niti će biti više prilike za žrtvu, jer se svršio život na zemlji i neće doći Abraham, da makar kapljom vode žive (to jest, ponovnim darom djelotvornog zemaljskog života, kao što je bio i prijašnji) rashladi plamen žeđe za duhovnom ljubavi, od koje sad gorim, a koju sam na zemlji prezreo. Ali života više nema, a vrijeme se ne vraća! Iako bi i život svoj rado dao za druge, ali to je sad već nemoguće, jer je već prošao onaj život, koji se mogao prinijeti za žrtvu ljubavi, i sad zjapi provalija između onog života i ovog bića. Govore, da postoji materijalni pakleni plamen: neću da istražujem tu tajnu i bojim se toga, ali mislim, kad bi postojao materijalni plamen, da bi mu se zaista obradovali, jer bi u materijalnoj muci, držim, makar za trenutak, zaboravili najstrašniju muku duševnu. A i nemoguće je osloboditi se te duševne muke, jer to nije patnja spoljašnja, već unutrašnja. A kad bi se i mogli osloboditi, mislim da bi bili još nesretniji. Jer, iako bi im oprostili pravednici iz raja, gledajući muke njihove, i zvali ih sebi u bezgraničnoj ljubavi svojoj, oni bi već time još više povećali patnje, jer bi pobudili u njima još silniji plamen za sličnom, djelotvornom i blagotvornom ljubavi. koja je sad već postala nemoguća. Ipak mislim sa strepnjom u srcu, da bi mi sama svijest o toj mogućnosti morala naposljetku poslužiti kao olakšanje, Jer, primivši ljubav pravednika, a ne mogući da je uzvrate, oni će, u toj pokornosti, i zbog takve smjernosti, naći najzad neku vrstu one djelotvorne ljubavi, koju su prezreli na zemlji i neko slično djelovanje... žao mi je, braćo i prijatelji moji, što se ne mogu jasnije izraziti, ali teško onima, koji su se sami uništili na zemlji, teško samoubojicama! Mislim, da nema nesretnijih ljudi. Kažu nam, da je grijeh moliti se za takve bogu, i crkva ih na vidljiv način odbacuje, ali ja mislim u dubini duše svoje, da se i za njih smije moliti. Zbog ljubavi neće se Krist na nas ljutiti. Ispovijedam

vam se, oci i braćo, da sam se za takve cijelog života u duši molio, a i sada se svaki dan molim.

O, u paklu ima i takvih, koji su živjeli oholo i okrutno uza sve nesumnjivo znanje i uza sve to, što su vidjeli nepobitnu istinu; ima ih strašnih, koji su se sasvim predali đavolu i njegovu oholu duhu. Za njih je pakao nešto, što su oni samo željeli, i nešto nezasitno, i oni su dobrovoljni mučenici. Jer oni su sami sebe prokleli, kad su prokleli boga i život. Oni se hrane svojom pakosnom ohološću, kao kakav gladan putnik u pustinji, koji sam siše krv iz vlastitog tijela. Ali se ne mogu nasititi za sve vjekove, te odbacuju oproštenje i proklinju boga, koji ih zove. Bez mržnje ne mogu da gledaju boga živoga, i zahtijevaju, da ne bude boga života, i da bog uništi sam sebe i sve, što je stvorio. I oni će vječno gorjeti u vatri svoje srdžbe i željeti smrt svoju i bitisanje. Ali smrt neće dočekati...

*

Ovdje se svršava rukopis Alekseja Fjodoroviča Karamazova. Ponavljam: on nije potpun, i sastoji se iz odlomaka. Biografski podaci, na primjer, obuhvaćaju tek ranu starčevu mladost. Iz pouka njegovih i mišljenja, napravljena je kao neka cjelina, iako je očito, da ih je izrekao u različito doba i zbog raznih pobuda. A sve, što je govorio starac baš u tim posljednjim trenucima svog života, nije točno izloženo, nego je iznesena jedino predodžba o duhu i karakteru tog razgovora, ako se usporedi s onim, što je u rukopisu Alekseja Fjodoroviča navedeno iz prijašnjih njegovih pouka. Smrt starčeva nastupila je zaista sasvim neočekivano. Jer, iako je svima, koji su se tog večera sakupili kod njega, bilo potpuno jasno, da je smrt blizu, ipak nisu mogli predstaviti sebi, da će tako iznenada nastupiti. Baš naprotiv, njegovi prijatelji, kako sam naprijed spomenuo, videći ga te noći bar naoko toliko srčana i razgovorna, bili su čak uvjereni, da je njegovo zdravlje krenulo primjetno na bolje, mada tek na kratko vrijeme. Čak pet minuta prije smrti, kako su poslije u čudu pričali, nije se moglo još ništa predvidjeti. On je odjedamput osjetio jaku bol u prsima, problijedio i čvrsto pritisnuo ruku na srce. Tada su svi poustajali sa svojih mjesta i pritrčali, a on se, gledajući, unatoč svojim bolovima još uvijek osmjehivao, spustio

lagano s naslonjača na pod, kleknuo, sagnuo do zemlje, raširio ruke i, kao da se nalazi u nekom radosnom ushitu, poljubio zemlju te, moleći se (kako je sam učio), tiho i radosno predao dušu bogu. Vijest o njegovoj smrti odmah se pronijela po skitu i doprla u manastir. Najprisniji pokojnikovi prijatelji i oni, kojima je to po činu spadalo u dužnost, počeše opremati njegovo tijelo po starinskom obredu, a sva se braća skupiše u sabornoj crkvi. Još prije zore, kako se poslije pričalo, stigla je vijest o starčevoj smrti i u grad. Ujutro već je skoro cio grad govorio o događaju, i mnoštvo je građana poteklo u manastir. Ali o tome ćemo pričati u narednoj knjizi, a sada ćemo tek toliko dodati, da još nije bio prošao ni jedan dan, kad se dogodi nešto tako neočekivano, a po utisku, što ga je proizvelo u manastiru i u gradu, toliko neobično, uzbudljivo i nepojmljivo, da se sve do danas, poslije toliko godina, sačuvala u našem gradu najživlja uspomena na taj, za mnoge toliko uzbudljiv dan.

TREĆI DIO

SEDMA KNJIGA

ALJOŠA

I

MRTVAČKI ZADAH

Tijelo pokojnog jeroshimonaha oca Zosime opremili su za ukop po propisanom obredu. Umrle kaluđere i shimnike, kako je poznato ne kupaju. »Kada tko od kaluđera otiđe ka gospodu (piše u Velikom Trebniku[109]), onda određeni kaluđer (to jest, koji je za to određen) pere njegovo tijelo toplom vodom, načinivši najprije spužvom (to jest grčkom spužvom) znak križa na čelu pokojnikovu, na prsima, na rukama i na nogama i na koljenima, i ništa više«. Sve je to izvršio na pokojniku sam otac Pajsij. Poslije pranja obukao ga je u kaluđersko odijelo i umotao mantijom, koju je po pravilu malo razrezao, da može pokojnika unakrst omotati. Na glavu mu je navukao kukuljaču s osmokrakim križem. Kukuljača je ostala otvorena, a lice su pokojnikovo prekrili crnim pokrovčićem. U ruke su mu stavili ikonu Spasiteljevu. Tako opremljena položili su ujutro u lijes (već davno prije toga pripravljen). Lijes su namjeravali da ostave cio dan u ćeliji (u prvoj velikoj sobi, u onoj istoj, u kojoj je pokojni starac primao braću i svjetovnjake). A kako je pokojnik bio po činu jeroshimonah, morali su jeromonasi i jerođakoni nad njim čitati evanđelje, a ne psaltir. Čitanje je otpočeo odmah poslije podušja otac Josif; otac Pajsij pak, koji je sam zaželio, da poslije čita cio dan i cijelu noć, bio je još zasad vrlo zauzet i zabrinut kao i otac nadstojnik skita, jer je odjedamput počelo izbijati i među manastirskom braćom i u gomilama svjetovnjaka, što su se strčali iz manastirskih gostionica i iz grada, nešto neobično, neka nečuvena i čak »nepriličnaa« uzrujanost i nestrpljivo očekivanje. I otac nadstojnik i otac Pajsije nastojali su iz sve snage, da po mogućnosti stišaju živo uzbuđen svijet. Kad se već bilo prilično razdanilo, počeli su iz grada stizati čak

i takvi, koji su poveli sa sobom svoje bolesnike, a osobito djecu — kao da su namjerno čekali baš ovaj trenutak, očito se uzdajući u brzu moć ozdravljenja, koja su se po njihovu vjerovanju morala odmah pojaviti. I, eto, sada se tek pokazalo, koliko su se bili navikli kod nas da smatraju pokojnog starca, još za njegova života, pravim i velikim svecem. A među došljacima ne bijaše nipošto samo prost svijet. To očekivanje ljudi, da će se dogoditi nešto veliko, koje je izbilo tako brzo i neprikriveno i čak nestrpljivo, i gotovo kao kakav zahtjev, činilo se ocu Pajsiju kao nesumnjiva sablazan, koju je on već poodavno naslućivao, ali koja je zapravo prelazila njegovo očekivanje. Kad bi se sreo s kojim uzbuđenim kaluđerom, otac ga je Pajsij stao koriti: »Takvo i toliko neodložno očekivanje nečeg velikog«, govorio je on, »lakoumnost je, koja je moguća jedino među svjetovnjacima, a nama nepristojna.« Ali su ga slabo slušali, i otac Pajsij je to primijetio s nemirom, uza sve to, što je čak i sam (ako ćemo sve po istini reći), mada ga je uznemirivalo to i suviše nestrpljivo očekivanje, i nalazio u njemu lakoumnost i taštinu, — potajno očekivao, u dnu duše svoje, gotovo isto, što i ti uzrujani ljudi, i to je morao sam sebi priznati. Ali ipak su mu zato bili neobično neugodni neki susreti, koji su izazivali u njemu, zbog nekog predosjećanja, veliku sumnjičavost. U gomili, koja se gurala u ćeliji pokojnikovoj, opazio je s gađenjem u duši (zbog čega se odmah prekorio), na primjer, Rakitina i kaluđera, gosta iz dalekog obdorskog manastira, koji se još uvijek zadržavao u manastiru, i obojica su se učinili ocu Pajsiju odjedamput zbog nečeg jako sumnjivima, — iako mu se nisu samo njih dvojica činili sumnjivi. Među onima, koji su se uzrujavali, obdorski kaluđer najviše se bio uzvrpoljio. Mogao si ga vidjeti svuda i na svim mjestima: svuda je raspitivao, svuda prisluškivao, svuda prišaptavao s nekim osobitim tajanstvenim izgledom. Izraz njegova lica izražavao je krajnju nestrpljivost i neku razdraženost, što se očekivano tako dugo ne zbiva. A što se Rakitina tiče, on se našao, kako se kasnije pokazalo, tako rano u skitu po osobitom nalogu gospođe Hohlakove. Ovu je dobru, ali slaba karaktera gospođu, tek što se probudila i saznala za smrt pokojnikovu, obuzela odjedamput tako plahovita radoznalost, da je odmah poslala Rakitina s nalogom, da na sve pazi, i da joj s mjesta pismeno javlja, otprilike svako pola sata, o svemu, što će se dogoditi. Ona je držala Rakitina najpobožnijim i najbogobojažljivijim

mladićem — tako je umio da se sa svakim ophodi i da ugađa svačijim željama, ako je samo vidio, da će otud imati i najmanju korist. Dan je bio vedar i svijetao, i mnogi došljaci bogomoljci skupljali su se oko skitskih grobova, kojih je bilo najviše oko crkve, ali i po cijelom skitu. Obilazeći skit, otac se Pajsij odjedamput sjeti Aljoše, a i toga, da ga već dugo nije vidio gotovo još od noćas. Ali tek što ga se sjetio, spazio ga odmah u najudaljenijem kutu skita, gdje sjedi kraj ograde na nadgrobnom kamenu nekog odavno umrlog kaluđera, koji je bio čuven sa svojih djela. Sjedio je leđima okrenut skitu, licem prema ogradi, i kao da se skrivaše za spomenikom. Kad mu se otac Pajsij sasvim približi, opazi da skriva lice dlanovima, te da plače, iako nečujno, ali gorko, i da mu se cijelo tijelo trese od jecanja. Otac Pajsij postaja časak više njega.

— Dosta, dragi sine, dosta, prijatelju, — reče on naposljetku čuvstveno, — zašto plačeš? Raduj se, a ne plači. Zar ne znaš, da je ovaj dan najveći od svih njegovih dana? Sjeti se samo, gdje je on sad, u ovom trenutku, sjeti se samo!

Aljoša ga pogleda, otkri svoje lice, naduveno od plača kao u malena djeteta, ali se odmah, ne progovorivši ni riječi, okrenu i ponovo prekri lice dlanovima.

— No, pa neka, plači, — progovori otac Pajsij zamišljeno, — pa neka, plači, Krist ti je poslao te suze. »Nježne suze tvoje samo su duševni odmor, i one će samo razveseliti tvoje milo srce,« nadoveza on već u sebi, odlazeći od Aljoše i misleći o njemu s ljubavlju. A otišao je naglo, jer je osjetio, da će i on možda briznuti u plač, gledajući u nj. Vrijeme je međutim protjecalo, službe i pomeni za pokojnika odvijali su se u manastiru svojim redom. Otac Pajsij opazi opet oca Josifa kod lijesa i ponovo preuze od njega čitanje evanđelja. Ali još nisu bila ni tri sata poslije podne, kad se desi nešto, o čemu sam spomenuo još na kraju prošle knjige, nešto, što nije nitko kod nas očekivao i što je bilo toliko protivno sveopćem nadanju, da se, ponavljam, podrobna i glupa pripovijetka o tom događaju sve do danas neobično živo sačuvala u našem gradu i u cijeloj našoj okolici. Ovdje ću nadodati sa svoje strane: meni je gotovo odvratno da spominjem taj glupi i sablažnjivi događaj, koji je zapravo običan i prirodan, i ja ga, razumije se, ne bih nikako ni spominjao u svojoj pripovijetki, da nije utjecao neobično silno i na

izvjestan način na dušu i srce glavnog, ali tek budućeg junaka moje pripovijetke, Aljošu, te izazvao u njemu prijelom i prevrat, koji je potresao, ali i konačno učvrstio njegovo mišljenje, za cio život i s izvjesnim ciljem.

A sad da nastavim pričanje: kada su još prije zore položili u lijes starčevo tijelo, spremljeno za ukop, i iznijeli ga u prvu, veliku sobu za primanje, izbilo je među onima, koji su se nalazili pored lijesa, pitanje: da li da otvore prozore? Ali to pitanje, koje je nabacio netko uzgred i slučajno, ostalo je bez odgovora i gotovo neopaženo — tek ako su se neki od prisutnih obazreli na nj u sebi i jedino u tom smislu, da je prava glupost očekivati, da će tijelo takva pokojnika trunuti i širiti oko sebe samrtnički zadah, glupost dostojna sažaljenja (ako ne i podsmijeha) i koja pokazuje samo slabu vjeru i lakoumnost onog, koji je to pitanje postavio. Svi su, naime, očekivali nešto sasvim protivno. I, eto, odmah poslije podneva otpočelo je nešto, što su oni, koji su izlazili i ulazili, tek šutke i u sebi opažali, jer se svaki bojao da saopći kome drugome misao, koja je ponikla u njemu. Ali oko tri sata popodne opažalo se već tako jasno i nesumnjivo, da je vijest o tome proletjela u tren oka cio skit i obletjela sve bogomoljce, posjetioce skita, odmah zatim doprla u manastir i prenerazila sve manastirce, a najzad za vrlo kratko vrijeme, stigla u grad i ondje uzrujala sve, i one, koji vjeruju, i one, koji ne vjeruju. Oni, koji ne vjeruju, oni su se obradovali, a što se tiče onih, koji vjeruju, među njima su se našli neki, koji su se više obradovali od onih, koji ne vjeruju, jer »ljudima je mio pad pravednika i sramota njegova«, kako reče sam pokojni starac u jednoj pouci svojoj. Radilo se o tome, što se iz lijesa počeo širiti malo pomalo, i postepeno, sve jače, osjetljiv samrtnički zadah, koji se oko tri sata poslije podne već sasvim jako osjećao i postepeno bivao sve jači. Odavno već nije bilo, a niti se itko sjećao u svoj prošlosti našeg manastira takve sablazni, grubo razuzdane, inače čak i nemoguće, kakva je izbila odmah iza tog događaja čak među kaluđerima. Kasnije, već poslije mnogo godina, neki su se razumni kaluđeri, sjećajući se potanko cijelog tog dana, čudili i užasavali, na koji je način mogla sablazan dostići tolike razmjere. I prije toga se dešavalo, da su umirali kaluđeri, čiji je čist i pravedan život bio svima očit, starci bogobojažljivi, a međutim se i iz njihovih smjernih lijesova širio samrtnički zadah, kako se prirodno

kod svih mrtvaca pojavljuje, ali to nije izazivalo ni sablazni pa čak ni najmanje uzrujanosti. Dakako, da je bilo kod nas i nekih već odavno umrlih, o kojima se još živo sačuvala uspomena u manastiru, čiji ostaci nisu po predanju trunuli, što je dirljivo i tajanstveno djelovalo na braću i sačuvalo se u njihovoj svijesti, kao nešto divno i čudesno, i kao obećanje, da će u budućnosti poteći od grobova njihovih još veća slava, samo kad voljom božjom dođe tome doba. Tako se osobito sačuvala uspomena na starca Joba, koji je doživio stotinu i pet godina, bio čuven isposnik, veliki posnik i šutljivac, te umro davno, još desetih godina našeg stoljeća, i čiji su grob pokazivali s osobitim i izvanrednim poštovanjem svih bogomoljaca, koji su prvi put došli u manastir, spominjući tom zgodom tajanstveno nekakve velike nade. (To je onaj grob, na kome je otac Pajsij zatekao jutros Aljošu gdje sjedi). Osim na ovog starca, koji je već odavno umro, bila je isto tako živa uspomena i na velikog oca jeroshimonaha, oca Varsonofija, koji je zapravo nedavno umro, — onog istog, od koga je otac Zosima preuzeo staraštvo i koga su još za života njegova svi bogomoljci, što su dolazili u manastir, otvoreno držali sumahnitim. O obojici sačuvalo se predanje, da su ležali u svojim lijesovima kao živi, te da su ih sahranili bez ikakva traga truljenja, i da su im čak lica u lijesovima nekako sjala. A neki su se čak sjećali, da se od njihovih tjelesa primjetno osjećao miris. Ali bez obzira na te toliko uvjerljive uspomene, ipak bi bilo teško objasniti onaj pravi razlog, zbog koga je došlo kod samrtničkog sanduka oca Zosime do te lakoumne glupe i pakosne pojave. Što se mene lično tiče, držim, da se tu u isto vrijeme skupilo i štošta drugo i da se steklo mnogo raznih uzroka. Među ostalim, na primjer, bijaše upravo i ona ukorijenjena mržnja na staraštvo, kao štetnu novinu, koja se duboko još uvijek skrivala u manastiru u umovima mnogih kaluđera. A onda je bila, dakako, u prvom redu zavist zbog pokojnikove svetosti, koja je već bila priznata još za njegova života, te je čak bilo zabranjeno prigovarati tome. Jer, iako je pokojni starac i privukao mnoge, ne toliko čudesima, koliko ljubavlju, te stvorio oko sebe cio svijet onih, koji ga vole, on je baš zbog toga stvorio sebi mnoge zavidnike, a poslije ljute neprijatelje, i javne i potajne, i ne samo među manastircima, nego čak i među svjetovnjacima. Nikome, na primjer, nije učinio ništa na žao, ali se ipak govorilo: »Zašto ga drže tako svetim?« I samo to pitanje,

ponavljajući se postepeno, stvorilo je najzad cijeli ponor nezasitne mržnje. I eto, zašto mislim, da su se mnogi silno obradovali, kad su osjetili zadah truleži, što se počeo širiti od njegova tijela, i to još tako brzo, jer ne bijaše prošao još ni jedan dan od njegove smrti, kao što se god našlo odmah među odanima, i među onima, koji su ga dosad poštovali, i takvih, koje je ovaj događaj ražalostio i lično dirnuo. A događaji su se, međutim, ovako odvijali.

Tek što se počeo osjećati trulež, već se i po samom izgledu kaluđera, što su ulazili u pokojnikovu ćeliju, moglo zaključiti, zašto ulaze. Uđe jedan, postoji časak i izađe, da što prije potvrdi vijest drugima, koji su napolju u gomili čekali. Od onih, što su čekali vani, neki tužno klimali glavama, a drugi ne htjedoše čak ni skrivati svoje radosti, koja je jasno izbijala iz njihovih pakosnih pogleda. I nitko ih nije više korio, nitko nije izustio ni jedne dobre riječi, što je svakako čudnovato, jer je ipak većina u manastiru bila odana pokojnom starcu: ali je tako očito sam gospod htio, da ovaj put manjina privremeno pobijedi. Naskoro su počeli dolaziti u ćeliju i svjetovnjaci, većinom obrazovani posjetioci, kako bi i oni također uhodili. Prostih ljudi je ulazilo malo, iako ih se puno tiskalo pred vratima skita. Utvrđeno je, da se osobito poslije tri sata navala svjetovnjaka pojačala, i to baš zbog te sablažnjive vijesti. Oni, koji možda ne bi taj dan nikako ni došli ili koji uopće nisu ni mislili doći, sada su namjerno došli, a među njima bijahu i neke ličnosti visoka položaja. Uostalom, red naoko nije bio još narušen, i otac Pajsij produži da čita evanđelje sigurno i otegnuto, stroga lica i glasno, kao da i ne primjećuje, što se dešava, iako je već dugo primjećivao nešto neobično. Ali i do njega su stali stizati glasovi, najprije veoma tihi, a onda sve jači i smjeliji! »Vidi se, da je sud božji drukčiji, nego čovječji!« ču odjedamput otac Pajsij. To je bio izustio najprije jedan svjetovnjak, gradski činovnik, čovjek postariji i, koliko se o njemu znalo, vrlo pobožan, ali, rekavši ovo glasno, on je ponovio samo ono, što su kaluđeri već odavno kazivali jedan drugom u uho. Oni su već davno izustili tu očajnu riječ, i najgore bijaše to, što je s tom riječju gotovo svakog trenutka izbijalo i sve više raslo neko likovanje. Međutim, uskoro se poče i red narušavati, i kao da su svi osjećali, da imaju prava da ga narušavaju. »I kako se ovo moglo dogoditi«, govorili su neki kaluđeri, isprva kao da žale, »tijelo mu je malo, suho, sama kost, i otkud da se osjeća

zadah?« »Dakle, bog je namjerno htio nešto da objavi«, žurno su dodavali drugi, i njihovo se mišljenje primalo bez pogovora i odmah, to više, što su opet drugi dodavali, da se zadah, koji se prirodno širi od svakog grešnog pokojnika, morao osjetiti kasnije, bar poslije jednog dana i jedne noći, a ne tako napadno brzo, a »ovaj je pretekao prirodu,« dakle, ovdje ne djeluje nitko drugi, nego bog i osobito njegov prst. On je htio nešto da objavi. Ovo je mišljenje djelovalo porazno. Smjerni otac jeromonah Josif, bibliotekar i pokojnikov ljubimac, počeo je da odgovara nekim huliteljima, »da je svuda tako« i da u pravoslavlju nema takve dogme, prema kojoj ne bi tjelesa pravednika smjela istrunuti, nego da je to tek mišljenje i da se čak i u najpravoslavnijim mjestima, kao, na primjer, na Atosu, ne uznemiruju toliko zbog zadaha raspadanja, i da se ondje tjelesno raspadanje ne smatra glavnim znakom veličanja spašenih, već boja kostiju nakon što njihova tjelesa preleže najprije mnogo godina u zemlji i čak i istrunu u njoj, »i ako se nađu žute, kao vosak, to je onda najjasniji znak, da je gospod uzveličao umrlog pravednika; a ako se ne nađu žute, nego crne, onda to znači, da ga bog nije udostojao slave, — eto, kako je na Atosu, mjestu velikom, gdje se od starine čuva pravoslavlje netaknuto i u najsjajnijoj čistoći«, završi otac Josif. Ali riječi smjernog oca ostale su bez utiska i čak su izazvale podrugljivo prigovaranje: »To je sve učenost i novotarija, ne vrijedi ga ni slušati« — zaključiše kaluđeri među sobom. »Nismo imali ništa manje svetih otaca, nego oni. Oni žive ondje pod Turcima, pa su sve zaboravili. U njih je odavno pravoslavlje okaljano, a ni zvona nemaju«, pridodaše najveći podrugljivci. Otac Josif se udalji tužan, to više, što ni sam nije izrekao svoje mišljenje sasvim odlučno, već kao da i sam u nj slabo vjeruje. Ali je s tugom predviđao, da počinje nešto ružno i da čak i sama neposlušnost diže glavu. Povodeći se za ocem Josifom umukoše malo pomalo svi razumni glasovi, i nekako se tako desilo, da se svi, koji su voljeli pokojnog starca i s pobožnom poslušnošću prihvaćali ustanovu staraštva, odjedamput nečeg strašno uplašiše i, kad bi se sretali, pogledahu jedan drugome plašljivo u lice. A protivnici staraštva, kao novotarije, podigoše ponosno glavu. »Od pokojnog starca Varsonofija ne samo da se nije osjećao zadah, nego se širio miris,« podsjećahu oni zlurado, »ali on nije to zaslužio staraštvom, već

svojom pravednošću.« A odmah zatim osuše nedavno preminula starca osudama, pa čak i optužbama: »Nije pravo učio; on je učio, da je život velika radost, a ne smjernost u suzama,« rekoše neki od najglupljih. »Vjerovao je po modi, i nije priznavao materijalne vatre u paklu« — nadodaše drugi, još gluplji. »Nije se držao strogo posta, dozvoljavao je sebi slasti, jeo je slatko od višanja uz čaj, to je jako volio, i gospođe su mu ga slale. A smije li monah piti čaj?« — čulo se, gdje govore neki zavidnici. »Sjedio je tu sav naduven od oholosti,« — prisjećahu se surovo najzluradiji, — »smatrao se svecem, pred njim su padali na koljena, i on je to primao kao nešto, što mu pripada.« »Zloupotrebljavao je tajnu ispovijedi,« s pakosnim šaptanjem nadovezivahu najvatreniji protivnici staraštva, i to čak i najstariji kaluđeri, najgrublji bogomoljci, pravi posnici i šutljivci, koji su zašutjeli za života pokojnikova, a sad iznenada otvorili svoja usta, što je već samo po sebi bilo strašno, jer su njihove riječi silno djelovale na mlade i još kolebljive kaluđere. Sve je to pažljivo slušao i obdorski gost, kaluđerčić od svetog Silvestra, duboko uzdišući i klimajući glavom: »Da, vidi se, pravo je jučer sudio otac Ferapont,« razmišljaše on za sebe, kad se iznenada pojavi sam otac Ferapont; baš kao da je namjerno izišao, da uveća uzbuđenje.

Već sam prije spomenuo, da je on rijetko kad izlazio iz svoje drvene ćelije u pčelinjaku, čak ni u crkvu nije već odavno zalazio te da su mu to kao suludu dopuštali, ne vezujući ga pravilom, koje je za sve vrijedilo. Ali, ako ćemo reći pravu istinu, dopuštalo mu se sve to, jer je to bilo nužno. Ta bilo bi nekako zazorno tako velika isposnika i šutljivca, koji se molio dan i noć (i koji je čak često klečeći zaspao), neprestano opterećivati općim pravilom, ako se on sam nije htio tome da podvrgne. »On je svetiji od nas svih i podnosi više, nego što pravila propisuju,« govorili su kaluđeri, »a ako ne dolazi u crkvu, onda to znači, da on sam najbolje zna, kada treba da dođe, on ima svoje vlastito pravilo.« A da se izbjegne vjerojatnom prigovaranju i sablazni, ostavljali su oca Ferapont na miru. Kao što je bilo već svima poznato, otac Ferapont nije baš jako volio starca Zosimu. A sad je odjedamput doprla i do njega, u njegovu ćeliju, vijest, »da je sud božji drukčiji nego čovječji, i da je on pretekao prirodu«. Po svoj prilici mu je prvi dotrčao i donio tu vijest obdorski gost, koji ga je jučer posjetio i od njega otišao užasnut. Spomenuo sam također, da

je otac Pajsij, koji je čvrsto i nepokolebljivo stajao i čitao nad lijesom, iako nije mogao čuti i vidjeti, što se zbiva izvan ćelije, ipak u srcu svome sve glavno naslućivao, jer je svoju okolinu savršeno poznavao. Nije bio zbunjen, i sve buduće događaje očekivao je bez straha i pratio pronicavim pogledom, što će se izleći iz tog nemira, iako je, međutim već u duhu bio stvorio predodžbu o tome. Ali iznenada potrese njegov sluh neobična galama u predsoblju, koja je već očito narušavala red. Vrata se širom otvoriše i na pragu se pojavi otac Ferapont. Iza njega, kao što se primjećivalo, i čak jasno vidjelo iz ćelije, sakupilo se na ulazu mnogo kaluđera, koji su ga pratili, a među njima bijaše i svjetovnjaka. Međutim, pratioci nisu ušli, niti su se uspeli na doksat, nego su zastali i čekali, što će dalje reći i učiniti otac Ferapont, jer su predosjećali, i to čak s nekim strahom, uza svu svoju drskost, da on nije badava došao. Otac Ferapont zastade na pragu, podigne ruke, a ispod njegove desne ruke provirivale su oštre i radoznale očice obdorskog gosta, koji se jedini nije mogao suzdržati, nego je, gonjen prevelikom svojom znatiželjom, ustrčao za ocem Ferapontom uz stepenice. A svi ostali ustuknuše naprotiv u nekom iznenadnom strahu još jače, čim su se vrata uz tresak širom otvorila. Otac Ferapont, uzdigavši ruke iznenada viknu:

— Izgoneći izgonim! — i odmah se poče okretati redom na sve četiri strane, križati rukom sva četiri zida i sva četiri kuta u ćeliji. Ovo, što je radio otac Ferapont, odmah su razumjeli njegovi pratioci, jer su oni znali, da on uvijek tako radi, kadgod uđe, i da neće sjesti, ni riječi progovoriti, dok ne izagna nečistu silu.

— Sotono, izađi, sotono, izađi! — ponovi on uz svaki znak križa. — Izgoneći izgonim! — viknu on opet. Bio je u svojoj gruboj mantiji, potpasan konopcem. Ispod konopljane košulje provirivala su njegova gola prsa, obrasla sijedom dlakom. Noge su mu bile sasvim bose. Čim je stao da maše rukama, počeše se tresti i zvečati grube verige, što ih je nosio ispod mantije. Otac Pajsij prekinu čitanje, zakorači naprijed i stade pred njega kao da nešto iščekuje.

— Zašto si došao, časni oče? Zašto narušavaš red? Zašto buniš smjerno stado? — reče on naposljetku, gledajući ga strogo.

— Radi čega si došao? Što moliš? U što vjeruješ? — prodera se otac Ferapont, kreveljeći se kao lud. — Došao sam da izagnam

ovdašnje vaše goste, đavole pogane. Vidim, mnogo ih se nakupilo za moga odsuća. Izmest ću ih brezovom metlom.

— Nečistog izgoniš, a možda mu i sam služiš, — produži otac Pajsij bez straha, — i tko može za sebe reći: »svet sam?« Zar ti, oče?

— Pogan sam, a ne svet. Ne sjedam u naslonjač i neću da mi se klanjaju kao idolu! — zagrmi otac Ferapont. — Sada ljudi upropašćuju svetu vjeru. Pokojnik je, ovaj svetac vaš, — on se okrenu gomili, pokazujući prstom na lijes, — poricao đavole. Purgativ je protiv đavola davao. Evo su se kod vas nalegli kao pauci po kutovima. A danas je i sam zasmrdio. U tome vidim veliko znamenje gospodnje.

A to se zaista jedamput desilo za života oca Zosime. Jednom se kaluđeru počela u snu javljati nečista sila, kasnije i na javi. Kada je to u najvećem strahu povjerio starcu, savjetovao mu je on, da se neprekidno moli i što strože posti. A kad nije ni to pomoglo, savjetova mu da, ne ostavljajući posta i molitve, uzme jedan lijek. Zbog toga su se onda mnogi sablažnjavali i, klimajući glavama, razgovarali među sobom, — a najviše otac Ferapont, koga su odmah izvijestili neki klevetnici o toj »neobičnoj« odredbi starčevoj u ovom specijalnom slučaju.

— Izlazi, oče! — zapovjednički reče otac Pajsij, — ne sude ljudi, već bog. Možda, ovdje vidimo takvo »znamenje«, koje nisi u stanju da shvatiš ni ti, ni ja, ni itko drugi. Izlazi, oče, i ne buni stada! — ponovi on odlučno.

— Postova se nije držao prema svom kaluđerskom činu, zato se pojavilo i znamenje. Ovo je jasno, a kriti, to je grijeh! — nikako nije htio da se smiri mahniti zanešenjak, koji bijaše pao u vatru. — Dao se namamiti slatkišima, gospođe su mu donosile u džepovima, sladio se čajem, žrtvu je prinosio svom trbuhu, punio ga slastima, a um svoj oholio mislima... Zato je i posramljen...

— Lakoumne su tvoje riječi, oče, — reče otac Pajsij povišenim glasom, — divim se tvome postu i tvojim podvizima, ali su lakoumne riječi tvoje, kao da ih je izrekao mladić iz svijeta, nepostojan i djetinjeg razuma. Ta izlazi, oče, zapovijedam ti — zagrmi na kraju otac Pajsij.

— Izaći ću! — progovori otac Ferapont, zbunjen, ali još uvijek srdit. — Vi, učenici! Zato, što ste velika uma, uznosite se nad mojim ništavilom. Došao sam ovamo nešto pismen, a ovdje sam zaboravio i ono, što sam znao; sam gospod bog zaštitio je mene malena od vaše premudrosti.

Otac Pajsij stajao je tik uz njega i čekao ustrajno. Otac Ferapont šućaše časak i odjedamput se snuždi, pritisne desni dlan na obraz te, gledajući lijes pokojnog starca, reče zapijevajući:

— Sutra će nad njim pjevati »Pomoćnika i Pokrovitelja« — divan kanon, a nada mnom, kad crknem, samo »Koja slast u životu« — stihirčicu[110], — reče on u suzama i turobno. — Uzoholiše se i uznijeше, pusto je ovo mjesto! — zavapi on iznenada kao lud i, mahnuvši rukom, okrenu se brzo i s doksata siđe naglo niz stepenice. Gomila, što ga je dolje čekala, sva se uskomeša; neki su odmah pošli za njim, a drugi su otezali, jer je ćelija bila još uvijek otvorena, a otac Pajsij, koji je izašao odmah za ocem Ferapontom na doksat, stajao je i motrio. A razljućeni starac, ne bijaše još sve svršio: kad je odmakao nekih dvadeset koraka, on se odjedamput okrenu prema suncu, koje je bilo na zalasku, podigne više sebe obje ruke i, kao da ga je kogod pokosio ljosnu na zemlju uz strašan krik:

— Moj je gospod pobijedio! Krist je pobijedio pri zalasku sunca! — viknu on bijesno i, pruživši ruke prema suncu, pade licem ničice na zemlju, zajeca glasno kao malo dijete, sav se tresući od plača i šireći ruke po zemlji. Sad svi potrčaše njemu i začuše se poklici, glasan plač. Sve kao da obuze pomama.

— Eto, tko je svet! Eto, tko je pravedan! — razlijegali se poklici već bez svakog straha, — eto, tko bi mogao biti starac, — nadovezaše drugi već ljutito.

— Neće on da bude starac... Sam je poricao staraštvo... neće da služi prokletoj novotariji... neće oponašati njihove budalaštine — odmah prihvatiše drugi glasovi. Teško je zamisliti, čime bi se to završilo, da nije baš u tom trenutku zabrujilo zvono, pozivajući na službu. Svi se počeše odjedamput križati. Diže se i otac Ferapont, ogradi se znakom križa i pođe prema svojoj ćeliji ne ogledajući se, ali vičući još uvijek, no sad već nešto bez ikakve veze. Za njim potrčaše nekolicina, ali tek njih nekoliko, a većina se poče razilaziti i žuriti na

službu. Otac Pajsij preda čitanje ocu Josifu i siđe dolje. Nisu ga mogli pokolebati bijesni poklici zanešenjaka, ali mu se srce odjedamput rastuži i sneveseli i on to osjeti. Zastade i iznenada zapita sam sebe: »Otkud ta tolika tuga moja, te mi je gotovo i duh klonuo?« i odmah u čudu shvati, da ga je ta nenadana tuga njegova snašla zbog jednog naoko malog, ali osobitog uzroka: radilo se o tome, što je u gomili, koja se maločas gurala oko ulaza u ćeliju, spazio među drugim uznemirenicima i Aljošu, i on se sjeti, da je odmah, čim ga je ugledao, osjetio u svome srcu kao neku bol. »Zar taj mladić sad zbilja toliko mnogo znači srcu mome?« — zapita on odjedamput sam sebe. Upravo u tom trenutku prolazio je Aljoša mimo njega, kao da se nekud žuri, ali ne u pravcu crkve. Pogledi im se susretoše. Aljoša naglo skrenu pogled i obori oči u zemlju, i otac se Pajsije dosjeti već po samom izgledu mladićevu, kakva se silna promjena dešava u njemu u ovom trenutku.

— Zar si se i ti poveo za njima? — uskliknu odjedamput otac Pajsij, — zar si i ti među malovjernima? — nadoveza on tužno.

Aljoša zasta i nekako neodređeno pogleda oca Pajsija, ali opet žurno skrenu oči i ponovo ih obori zemlji. Stajaše porebarke i ne okretaše lica pitaču. Otac ga Pajsije promatraše pažljivo.

— A kuda se žuriš? Zvoni na službu — zapita ponovo.

Ali Aljoša ni sad ne odgovori.

— Ili odlaziš iz skita? Kako, bez pitanja i bez blagoslova?

Aljoša se odjedamput nekako koso osmjehnu, te, čudnovato, vrlo čudnovato pogleda u oca, koji ga pitaše, u onog, kome ga je na umoru povjerio bivši rukovodilac njegov, bivši gospodar srca i uma njegova, ljubljeni starac njegov, i odjedamput, kao i prije, bez svakog odgovora odmahnu rukom i, gotovo i ne brinući se, da oda dužno poštovanje, izađe kroz kapiju iz skita.

— Još ćeš se ti vratiti! — prošapta otac Pajsij, gledajući za njim tužno i začuđeno.

II

TAKAV TRENUTAK

Otac Pajsij, naravno, nije se prevario, kad je zaključio, da će se njegov »dragi dečko« opet vratiti, i možda je čak i pronikao (iako ne sasvim, ali ipak jasno) u pravi smisao duševna raspoloženja Aljošina. Ipak moram otvoreno priznati, da bi i meni bilo vrlo teško, da sad jasno iznesem točan smisao tog neobičnog i neodređenog trenutka u životu meni toliko dragog i tako još mladog junaka moje pripovijetke. Ali na tužno pitanje oca Pajsija, postavljeno Aljoši: »Zar si i ti među malovjernima?«, mogao bih, razumije se, sa sigurnošću odgovoriti za Aljošu: »Ne, on nije malovjeran!« I ne samo to, jer tu bijaše nešto čak sasvim protivno: sva njegova zbunjenost nastala je baš zbog toga, što je mnogo vjerovao. Ali zbunjenost je ipak postojala, ipak je nastala i bila toliko mučna, da je Aljoša, već mnogo kasnije, smatrao taj tužni dan jednim od najtežih i najsudbonosnijih dana u cijelom svom životu. A kad bi zapitali otvoreno: »Ta zar su sva ta tuga i tolika uzrujanost mogle nastati u njemu jedino zbog toga, što je starčevo tijelo, mjesto da počne odmah pokazivati ljekovitu snagu, stalo naprotiv prije vremena trunuti,« — odgovaram bez okolišanja: »Jest, tako je zaista i bilo.« Samo bih molio čitaoca, da ne hiti ismijati čisto srce mog mladića. I ja sâm, ne samo da ne namjeravam moliti za njega oproštenje, ili ispričavati i opravdavati njegovu prostodušnu vjeru, recimo, njegovim mladim godinama ili slabim uspjehom u naukama, kojima se prije bavio, itd., itd., nego ću učiniti čak protivno i odlučno izjaviti, da iskreno cijenim prirodu njegova srca. Nema sumnje, da bi drugi mladić, koji oprezno prima utiske srca, koji već zna, da ne ljubi vatreno, već samo toplo, i čiji je razum istina zdrav, ali prema svojoj dobi i suviše razložan (i zato jeftin), da bi takav mladić, velim, izbjegao ono, što se desilo mom mladiću, ali u nekim je slučajevima zaista dostojnije predati se nekom zanosu, makar i nerazumnom, koji međutim ipak potječe iz velike ljubavi, nego mu se nikako ne predati. A pogotovo u mladosti, jer je uvijek razborit mladić, nepouzdan, i jeftina je cijena njegova — to je eto moje mišljenje! »Ali, — uskliknut će možda razumni ljudi, — ne može svaki mladić vjerovati u takve predrasude, i vaš mladić nije uzor svima ostalima.« Na to ću i opet odgovoriti: jest: moj je mladić vjerovao, vjerovao sveto i nepokolebljivo, ali ja zato ipak ne molim, da mu se oprosti.

Vidite li: iako sam naprijed izjavio (i možda suviše preuranjeno), da se neću objašnjavati, da se neću ispričavati i opravdavati svog junaka, ipak vidim, da je potrebno, da radi daljeg razumijevanja pripovijetke ponešto objasnim. Evo, što ću reći: ovdje se ne radi o čudesima. Niti se tu radi o očekivanju čudesa, lakoumnom u svojoj nestrpljivosti. Aljoši nisu onda bila potrebna čudesa radi trijumfa nekih uvjerenja (to baš nikako), niti zbog kakve prijašnje unaprijed usvojene ideje, koja bi što prije trijumfirala nad drugom, — o ne, nikako: ovdje je, u svemu tom i prije svega, na prvom mjestu, stajao pred njim lik, jedino lik — lik njegova ljubljena starca, lik onog pravednika, koga je on do obožavanja poštovao. To baš i jest ono, što se sva ljubav, koja je ispunjavala njegovo mlado i čisto srce prema »svemu i svakome«, bar za najjačih izljeva njegova srca u to vrijeme i tokom cijele prošle godine, a ponekad cijela usredotočila, možda i nepravilno, poglavito na jednom biću — na njegovu ljubljenom, sada pokojnom starcu. Istina, to je biće tako dugo stajalo pred njim kao nesumnjiv ideal, da sve njegove mlade sile i sve njegove težnje nisu ni mogle, a da ne streme isključivo prema tom idealu, te da je u trenucima zaboravljao čak i »sve i svakoga«. (On se poslije sjetio, da je tog teškog dana posve zaboravio brata Dmitrija, zbog koga je bio još jučer toliko zabrinut i tužan; da je zaboravio, da odnese Iljušečkinu ocu dvije stotine rubalja, što je također još jučer tako vruće želio da učini). Nisu mu bila potrebna čudesa, već jedino »viša pravednost«, koja je bila po njegovu vjerovanju narušena i zbog čega je bilo tako grubo i nenadano ranjeno njegovo srce. I koje čudo, što je ta »pravednost«, prema Aljošinu očekivanju već zbog samog toga stvar poprimila oblik čuda, koje je odmah očekivao od praha svog bivšeg obožavanog vođe. A tako su mislili i to isto očekivali svi u manastiru, pa čak i oni, čijem se umu klanjao Aljoša, na primjer, sam otac Pajsij, i Aljoša je, ne uznemirujući sebe nikakvim sumnjama, dao svojoj misli isti oblik, kakav su dali i svi ostali. I to je već odavno, tokom cijele godine njegova boravka u manastiru, poprimilo u njegovu srcu takav oblik, i srce se njegovo već naviklo, da to očekuje. Ali on je žudio za pravednošću, za pravednošću, a ne samo za čudesima. I eto, onaj, koji je imao biti, kako se on nadaše, uzvišen nad sve na cijelom svijetu, — upravo taj, mjesto da bude po zasluzi uzvišen, bio

odjedamput ponižen i osramoćen! Zašto? Tko je tako presudio? Tko je mogao tako odlučiti — eto, to su pitanja, koja su odmah stala mučiti njegovo neiskusno i djevičansko srce. On nije mogao da podnese bez boli, štoviše bez srdžbe u srcu, što je najpravedniji među pravednicima izvrgnut takvoj podrugljivoj i pakosnoj sprdnji tako lakomislene rulje, koja je bila toliko niža od njega. Dobro neka i ne bude čuda uopće, neka se ne desi ništa čudno i neka se ne ispuni ono, što se odmah očekivalo, — ali zašto je moralo doći do onog, obeščašćenja, zašto je dopuštena sramota, zašto to naglo truljenje, koje je »preteklo prirodu«, kako su govorili pakosni kaluđeri? I zašto to »znamenje«, koje su oni sad s ocem Ferapontom s tolikim likovanjem isticali i zašto oni vjeruju, da su čak dobili pravo, da tako tvrde? Gdje je providnost i njezin prst? Zašto je ona sakrila svoj prst »u najpotrebnijem trenutku« (mislio je Aljoša) i kao da se sam htio da podčini slijepim, nijemim, nemilosrdnim zakonima prirode?

Eto, zašto je krvarilo Aljošino srce i, razumije se, kako sam već rekao, na prvom je mjestu tu stajao lik, koji je on volio više nego išta na svijetu, i sad je on »osramoćen« i »lišen slave«. Neka je ovo mrmljanje moga mladića bilo lakoumno i nerazborito, ali ipak, i po treći put ponavljam (unaprijed pristajem, da je možda i to također lakoumno): da je meni milo, što se moj mladić nije pokazao u tom trenutku ne baš osobito razboritim, jer će svaki čovjek, koji nije glup, u svoje vrijeme doći do pameti, ali ako u tom neobičnom trenutku u mladićevu srcu nema ljubavi, kad će je onda biti? Međutim, ovom prilikom neću prešutjeti i jednu prilično neobičnu pojavu, koja je, iako trenutno, izbila u Aljošinu umu u ovom sudbonosnom trenutku po nj. To nešto novo, što je iskrslo i sinulo u njegovu umu, predstavljalo je mučni utisak, što ga izazivaše neprekidno sjećanje na jučerašnji razgovor s bratom Ivanom. A osobito sad. O, ne mislite, da se možda poljuljalo u njegovoj duši koje od temeljnih i, tako da kažem, stihijskih vjerovanja njegovih. On je ljubio svog boga i vjerovao u nj nepokolebljivo, iako je sad nenadano stao mrmljati na nj. Ali ipak, sjećajući se svog jučerašnjeg razgovora s bratom Ivanom, sad se odjedamput ponovo pokrenuo u njegovoj duši nekakav nejasan, ali mučan i gadan utisak, koji je sve više i više težio da izbije na površinu. A kad se već počelo smrkavati, Rakitin, koji je išao kroz

jelovu šumu iz skita, primijeti iznenada Aljošu, gdje leži pod drvetom, licem prema zemlji i nepomično, kao da spava. On mu priđe i zovnu ga.

— Ti ovdje, Alekseju? Zar si i ti... — reče on začuđeno, ali ne dovrši, nego odjedamput zasta. Htio je reći: »Zar si i ti došao do toga?« Aljoša ga ni ne pogleda, ali, po nekim njegovim kretnjama, Rakitin se dovine, da ga on sluša i razumije.

— Što ti je? — čudio se on i dalje.

Ali njegovo čuđenje poče već uzmicati na njegovu licu pred smiješkom, koji poprimaše sve više podrugljiv izraz.

— Čuj, tražim te već više od dva sata. Odjedamput si nestao otud. A što ti ovdje radiš? Kakve su te gluposti spopale? Ta bar pogledaj u mene...

Aljoša diže glavu, sjede i nasloni se leđima na stablo. Nije plakao, ali njegovo je lice izražavalo patnju, i u pogledu se opažala razdraženost. Uostalom, on nije gledao u Rakitina, već nekud u stranu.

— Znaš li, da si se sasvim promijenio u licu. Nema više ni traga one tvoje prijašnje čuvene smjernosti. Jesi li se razljutio na koga, što li? Je li te tko uvrijedio?

— Ostavi me! — progovori odjedamput Aljoša, još uvijek ne gledajući u nj, i odmahnu rukom.

— Oho, dakle tako! Počeo si da se izdireš kao i ostali smrtnici. I on hoće da je anđeo! E, Aljoša, ti si me začudio, znaš li to, iskreno ti velim. Već se odavno ovdje ničemu ne čudim. Ja sam te uvijek držao za obrazovana čovjeka...

Aljoša ga naposljetku pogleda, ali nekako rastreseno, baš kao da ga još uvijek slabo razumije.

— Zar si ti zbilja zato takav, što je tvoj starac zasmrdio? I zar si zbilja vjerovao, da će on početi čuda činiti? — uzviknu Rakitin, prelazeći opet u iskreno čuđenje.

— Vjerovao sam, vjerujem, hoću da vjerujem, i vjerovat ću, no, što hoćeš još! — viknu Aljoša razdraženo.

— Baš ništa, golube. Phi, dođavola, u to ne vjeruje sad ni trinaestogodišnje đače. A, uostalom, dođavola. Ti si se dakle sad rasrdio na svog boga, pobunio se: obiđoše, misliš, kod promaknuća, i o prazniku ne dadoše ordene! Eh, vi!

Aljoša se podugo i, nekako pritvorivši oči, zagleda u Rakitina, i u očima mu nešto odjedamput planu... ali ne srdžba na Rakitina.

— Ja se ne bunim protiv svog boga, ja samo »svijeta njegova ne primam« — i Aljoša se odjedamput osmjehnu nekako iskrivljeno.

— Kako ne primaš svijeta? — razmisli Rakitin na trenutak o njegovu odgovoru. — Kakva je to zbrka?

Aljoša ne odgovori.

— Ali, dosta o glupostima, a sad na stvar: jesi li danas što jeo?

— Ne sjećam se... jeo sam, čini mi se.

— Ti bi se morao, sudeći po tvom licu, okrijepiti. Kad te čovjek pogleda, obuzima ga sažalijevanje. A noćas nisi ni spavao, Čuo sam, da je ondje kod vas bio sastanak. A onda sve to brbljanje i galama. Sigurno si tek komadićak nafore[111] pojeo. Ja imam u džepu kobasicu, kad sam pošao ovamo, ponio sam je iz grada za svaki slučaj. Samo ti kobasice nećeš...

— Daj kobasice!

— Aha! Dakle tako! Znači, već prava buna, barikade! E, brate, i ne treba tako nešto prezirati. Svrnimo meni... Ja bih sad i sâm rakijice gucnuo, strašno sam umoran. A rakije se ne bi sigurno usudio... ili ćeš možda ipak gucnuti?

— Može i rakije.

— Gle sad! Čudnovato, brate! — pogleda Rakitin divlje. — Ali, bilo ovako ili onako, rakija ili kobasica, to su lijepe stvari, koje se ne smiju propustiti. Hajdemo!

Aljoša se šuteći diže sa zemlje i pođe za Rakitinom.

— Da to vidi brat Vanička, ala bi se čudio! Da, zbilja, bratac tvoj Ivan Fjodorovič otkotrljao se jutros u Moskvu.

— Znam — izusti Aljoša ravnodušno.

I odjedamput iskrsne u njegovu umu prilika njegova brata Dmitrija, ali samo iskrsnu, i premda ga je podsjetio na nešto, na nekakvu prešnu stvar, koja se nije smjela ni za minutu odložiti, na nekakvu dužnost, strašnu obavezu, ni to podsjećanje nije na nj nimalo djelovalo, nije doprlo do njegova srca, nego je u istom trenutku izletjelo iz njegova sjećanja i bilo zaboravljeno. No Aljoša se sjetio toga tek mnogo kasnije.

— Tvoj bratac Vanička rekao je jedamput za me, da sam ja »nesposobna liberalna vreća«. A i ti se također nisi mogao jednom prilikom svladati, nego si mi dao na znanje, da sam »nepošten«... Pa neka sam! Sad ću vidjeti vašu darovitost i poštenje (završi Rakitin za se, šapćući). — Phi, slušaj! — otpoče on opet glasno, — proći ćemo kraj manastira i otići stazicom ravno u grad. Hm! Zbilja, sjetio sam se, da bih morao svrnuti Hohlakovoj. Pomisli: pisao sam joj o svemu, što se dogodilo i zamisli, ona mi smjesta odgovorila pisamcem, olovkom (ta dama strašno voli da piše), da »nije nikako očekivala od tako poštovanog starca, kao što je otac Zosima, — takav postupak!« Baš je napisala: »postupak«! I ona se rasrdila. Ah, svi vi! Stoj! — viknu on opet iznenada, zaista odjedamput i, ščepavši Aljošu za rame, zaustavi i njega.

— Znaš li, Aljoša, — i on pogleda ispitujući u njegove oči, nalazeći se sav pod dojmom neke nenadane nove misli, koja ga je odjedamput ozarila, te, iako se smijao, ipak se očito bojao da glasno izreče tu novu nenadanu svoju misao, jer još ni sad nije mogao da povjeruje u ovo neobično i za nj sasvim neočekivano raspoloženje, u kome je sada vidio Aljošu. — Aljoša, znaš li, kamo bi najbolje bilo, da sada odem? — izusti on naposljetku bojažljivo i molićivo.

— Svejedno... kamo hoćeš.

— Da odem Grušenjki, a? Ideš li i ti? — reče naposljetku Rakitin, sav dršćući u bojažljivu očekivanju.

— Pa hajdemo Grušenjki — odgovori Aljoša odmah i mirno.

I to je bilo toliko neočekivano za Rakitina, to jest taj brzi i miran pristanak, da je gotovo ustuknuo.

— Nuto, nuto! Gle! — viknu on u čudu i odjedamput čvrsto ščepa Aljošu ispod ruke, povuče ga brzo stazom, još se uvijek ozbiljno bojeći, da će klonuti njegova odlučnost. Išli su šutke, jer se Rakitin čak bojao i progovoriti.

— A kako će joj milo biti, kako će joj milo biti... — promrmlja on i ponovo zašutje.

Ali on nije vukao Aljošu Grušenjki, što će joj to milo biti, on je čovjek ozbiljan i nije nikad ništa poduzimao bez lične koristi. A on je sada imao dvojak cilj, prvo osvetnički, to jest, da vidi »sramotu pravednikovu« i vjerojatno »pad« Aljošin »iz svetaca među grešnike«, čime se on već od prije zanosio, a drugo, imao je pred

očima i izvjestan materijalan, vlastiti vrlo probitačan cilj, o kome ćemo govoriti niže.

»Dakle, došao je taj trenutak«, misli on u sebi veselo i pakosno, »mi ćemo dakle ščepati za šiju taj trenutak, jer nam je vrlo dobro došao.«

III

GLAVICA LUKA

Grušenjka je stanovala u najživljem dijelu grada, u blizini sabornog trga, u kući udovice trgovkinje Morozove, do koje je uzela pod najam omaleno drveno krilo u dvorištu. Kuća Morozove bila je velika, od kamena, jednokatna, stara i naizgled vrlo neugodna; u njoj je osamljeno živjela sama domaćica, stara žena, sa svoje dvije nećakinje, također već postarije djevojke. Nije joj bilo od potrebe da izdaje pod najam svoje krilo u dvorištu, ali su znali svi, da je primila Grušenjku u stan (još prije četiri godine) jedino zato, da ugodi svom rođaku trgovcu Samsonovu, javnom Grušenjkinu pokrovitelju. Govorilo se, da je ljubomorni starac, kada je smjestio kod Morozove svoju »favoritkinju«, imao u prvom redu na umu oštro staričino oko, koje će paziti na vladanje nove stanarke. Ali se pokazalo uskoro, da to oštro oko nije bilo potrebno, i svršilo se tako, da se Morozova čak rijetko kad i sretala s Grušenjkom, ne dosađujući joj kasnije nikakvim nadzorom. Istina, protekle su već četiri godine od onog vremena, kada je starac dovezao u ovu kuću iz gubernijskog grada osamnaestgodišnju djevojku, plahu, stidljivu, sitnu, mršavu, zamišljenu i tužnu, od toga je doba mnogo vode proteklo. Život te djevojke bio je poznat u našem gradu tek malo i djelomično, a nije se saznalo ni kasnije više, i čak ni onda, kada su se već mnogi počeli zanimati za tu »ljepoticu nad ljepoticama«, u kakvu se za četiri godine prometnula Agrafena Aleksandrovna. Jedino su se širili glasovi, da ju je još kao djevojčicu od sedamnaest godina zaveo nekakav oficir i zatim odmah napustio. Časnik je otputovao i poslije se negdje oženio, a Grušenjka je ostala u sramoti i sirotinji. Pričalo se, uostalom, da je Grušenjka, iako ju je njen starac zbilja izvukao iz sirotinje, bila iz čestite porodice i potjecala iz svećeničkog staleža, jer

da je otac nekakav oblasni đakon ili nešto slično. I eto za četiri godine postade od osjetljive, ponižene i jadne sirotice, rumena, punačka ruska ljepotica, žena karaktera smiona i odlučna, ponosna i drska, koja se razumjela u novce, bila vješta u stjecanju, škrta i oprezna, i koja je na dozvoljen ili nedozvoljen način uspjela, kako se govorilo, da skuca svoj vlastiti kapitalčić. Tek su jedno svi znali: da je do Grušenjke bilo teško doprijeti i da osim starca, njena pokrovitelja, nije bilo više ni jednog čovjeka, koji bi se mogao pohvaliti njenom naklonošću. To je bila nepobitna činjenica, jer se pojavilo dosta onih, koji htjedoše steći njenu naklonost, osobito posljednje dvije godine. Ali svi su pokušaji ostali uzaludni, a neki nametljivci, koji su nastojali da joj se približe, morali su se povući, doživjevši komičan i sramotan rasplet, zbog odlučna i podrugljiva otpora karakterne mlade osobe. Još se znalo, da se mlada osoba upustila, osobito posljednje godine, u ono, što se naziva »kšeftom«, i da je u tom pogledu pokazala takve izvanredne sposobnosti, da su je najzad mnogi prozvali pravom čifutkinjom. Nije ona davala novac na kamate, ali je, na primjer, bilo poznato, da je ona s Fjodorom Pavlovičem Karamazovom prekupljivala mjenice i to budzašto, po grivenik za rubalj, a poslije je dobila na nekim od tih mjenica po rubalj na grivenik. Bolesni Samsonov, koji se posljednje godine nije mogao služiti svojim otečenim nogama, udovac, tiranin svojih odraslih sinova, i koji je stekao svojih stotinu tisuća, čovjek gadan i neumoljiv, pao je međutim pod snažan utjecaj svoje štićenice, koju je isprva držao na uzdi, u stezi, na tankoj hrani, kako su onda govorili lajavci. Ali Grušenjka je uspjela da se emancipira i da ga čak uvjeri u svoju vjernost. Taj starac (koji je već odavno umro) bio je vrlo vrijedan čovjek i snažna karaktera, a što je glavno, bio je škrt i tvrd kao kamen, i mada je Grušenjkina ličnost na nj porazno djelovala, tako da nije mogao da živi bez nje (posljednje dvije godine, na primjer, bilo je zaista tako), ipak joj nije namijenio veću i znatniju glavnicu, i čak da mu je ona zaprijetila, da će ga posve ostaviti, ostao bi i onda neumoljiv. Ali zato joj je dao malu svoticu, i kad se za to saznalo, svi su se tome jako čudili. »Ti nisi luda žena«, reče joj, dajući joj osam tisuća, »radi sama s njima, ali znaj, da osim dosadašnjeg godišnjeg uzdržavanja nećeš ništa više dobiti od mene sve do moje smrti, a ni u oporuci svojoj neću ti ništa više ostaviti«. I održao je svoju riječ:

umro je, i sve ostavio svojim sinovima, koje je cijelog života, kao i njihove žene i djecu, držao kao sluge, a Grušenjku nije ni spomenuo u svojoj oporuci. Sve se ovo tek kasnije saznalo. Svojim savjetima, kako da »radi svojom vlastitom glavnicom«, dosta je pomogao Grušenjki i upućivao je u »kšeftove«. Kada se Fjodor Pavlovič Karamazov, koji se najprije zbog jednog slučajnog »kšefta« spetljao s Grušenjkom, mimo svako očekivanje smrtno zaljubio u nju i gotovo izgubio pamet, silno se smijao stari Samsonov, koji je u to vrijeme već mirisao na tamjan. Važno je, da je Grušenjka bila prema svome starcu za sve vrijeme njihova poznanstva potpuno i čak iz srca iskrena, i to, čini se, jedino prema njemu na svijetu. Potkraj, kada se iznenada pojavi sa svojom ljubavi i Dmitrij Fjodorovič, starac se prestao smijati. Naprotiv, on je jedamput ozbiljno i strogo savjetovao Grušenjki: »Ako ćeš već da biraš između njih dvojice, između oca i sina, onda izaberi starca, ali, međutim, pod uvjetom, da te stara hulja svakako uzme za ženu i da ti unaprijed zapiše neku svotu. A s kapetanom se ne slizuj, iz toga se neće ništa pametno izleći.« To su bile riječi, što ih je Grušenjki uputio stari bludnik, koji je već onda predosjećao svoju blisku smrt, a poslije pet mjeseci nakon ovog savjeta zaista i umro. Još ću uzgred spomenuti, da je uza sve to, što su kod nas u gradu znali za ono ružno i nakazno suparništvo između Karamazovih, između oca i sina, kojemu je bila predmet Grušenjka, pravi smisao njenih odnosa prema obojici, prema starcu i prema sinu, malo tko onda razumijevao. Čak obje služavke Grušenjkine (nakon prohujale katastrofe, o kojoj će biti naprijed govora) iskazale su poslije na sudu, da je Agrafena Aleksandrovna primala Dmitrija Fjodorovića jedino iz straha, jer joj se prijetio, »da će je ubiti«. Imala je dvije služavke, jednu jako bolesnu i gotovo gluhu, i njenu unuku, mladu, okretnu djevojku od dvadeset godina, koja joj bijaše sobarica. Grušenjka je živjela vrlo oskudno, a namještaj joj je bio posve siromašan. U krilu je imala svega tri sobe, u kojima je bilo gazdaričino staro pokućstvo od mahagonija, u stilu dvadesetih godina. Već se bilo sasvim smračilo, kad su ušli Rakitin i Aljoša, ali sobe nisu bile još rasvijetljene. Grušenjka je ležala u gostinjskoj sobi na svom velikom, nezgrapnom divanu s naslonom od mahagonija, tvrdom i presvučenom kožom, koja se već davno bila izlizala i poderala. Pod glavom imala je dva bijela pernata jastuka iz svoga

kreveta. Ležala je nauznak, ispružena i nepomična, zabačenih ruku pod glavu. Odjevena je bila, kao da je neko očekuje, u crnu svilenu haljinu, a na glavi je imala laku kapicu od čipaka, koja joj je lijepo pristajala; preko ramena bijaše prebacila čipkastu maramu, koja je bila prikopčana masivnim zlatnim brošem. Sigurno je nekog iščekivala, jer je ležala nekako žalosno i nestrpljivo ponešto blijeda lica, vrelih usnica i očiju, lupkajući nestrpljivo vrškom desne noge o naslon divana. Tek što se pojaviše Rakitin i Aljoša, nasta neka mala uzbuna: u predsoblje se čulo, kako je Grušenjka naglo skočila s divana i odjedamput prestrašeno viknula: »Tko je tu?« Ali goste dočeka djevojka i odmah se odazva gospođi:

— Nisu oni, drugi su.

Što bi ovo imalo do znači? — promrmlja Rakitin, uvodeći Aljošu za ruku u gostinjsku sobu.

Grušenjka je stajala kraj divana, kao da je još uvijek bila uplašena. Gust pramen ugasito plave kose bijaše joj ispao ispod marame i pao na desno rame, ali ona to nije opazila, niti popravila, dok nije pogledala goste i poznala.

— Ah, to si ti, Rakitka? Gotovo si me uplašio. S kim si to? Tko je to s tobom? Gospode, eto, koga si doveo! — uskliknu ona, kad je ugledala Aljošu.

— Reci, neka donesu svijeće! — reče Rakitin s neusiljenim izgledom najprisnijeg znanca i bliska čovjeka, koji ima čak pravo, da zapovijeda u kući.

— Svijeće... dakako... svijeće... Fenja, donesi mu svjećicu... Baš si izabrao vrijeme, kad ćeš ga dovesti! — uskliknu ona opet, klimnuvši glavom Aljoši, i zatim se okrenu ogledalu i poče brzo da namješta objema rukama svoju kosu.

Ona kao da je bila nezadovoljna.

— Zar nisam pogodio? — zapita Rakitin, gotovo se na trenutak uvrijedivši.

— Uplašio si me, Rakitka, eto što je — i Grušenjka se s osmijehom okrenu Aljoši — Ne boj se ti mene, golubane Aljoša, strašno sam ti se obradovala, ti si moj neočekivani gost. A ti si me, Rakitka, prepao: mislila sam, Mitja je provalio u kuću. Vidiš, ja sam ga malo prije prevarila i izmamila od njega poštenu riječ, da mi vjeruje, a ja sam mu slagala. Rekla sam mu, da idem Kuzmi

Kuzmiču, mome starcu, da ću ondje ostati cijelo veče i s njime do noći brojiti novce. Odlazim mu svake nedjelje na cijelo veče, da mu sredim račune. Zaključamo se: on kucka na računaljci, a ja sjedim i u knjige unosim — jedino u mene ima povjerenja. Mitja je povjerovao, da sam ondje, a ja se, eto kod kuće zaključala — sjedim i čekam jednu vijest. Kako vas je mogla Fenja pustiti! Fenja, Fenja! Trči na vrata, otvori ih i razgledaj, da nije gdjegod kapetan. Možda se sakrio i vreba, bojim se smrti.

— Nikoga nema, Agrafena Aleksandrovna, baš sam maločas sve okolo razgledala. Svaki čas trčim do pukotine i provirujem, jer ja i sama dršćem od straha.

— Fenja, jesu li kapci na prozorima zatvoreni? I zastore treba spustiti — tako! — i ona sama spusti teške zastore. — Jer će odmah naletjeti na svijetlo. — Ja se, Aljoša, danas bojim tvog brata Mitje.

Grušenjka je govorila glasno i, premda uznemirena, ipak no nalazila gotovo kao u nekom zanosu.

— Zašto se danas toliko bojiš Mitjenke? — zapita Rakitin. — Ti ga se inače, čini se, ne bojiš, jer on igra, kako ti sviraš.

— Rekoh ti, čekam vijest, jedan tako zlatni glasić, i sad nije nikako potreban. A i osjećam, da mi nije povjerovao, da idem Kuzmi Kuzmiču. Sigurno sjedi sad ondje kod kuće, otraga u bašti Fjodora Pavloviča, i vreba na me. A ako je tamo zasjeo, neće ovamo doći, što je i bolje! A Kuzmi Kuzmiču sam zbilja trknula, Mitja me onamo otpratio, — i ja sam mu rekla, da ću ondje ostati do ponoći, a o ponoći neka svakako dođe, da me doprati kući. On je otišao, ja sam desetak minuta posjedila kod starca, pa opet ovamo, uh, što sam se bojala — trčala sam, da ga ne sretnem.

— A zašto si se tako nakinđurila? Gle, kakvu imaš zanimljivu kapicu.

— Kako si ti, Rakitine, radoznao! Rekoh ti, čekam jednu vijest. Stigne li vijest, skočit ću — poletjet ću i više me nećete ovdje vidjeti.

— A kamo ćeš poletjeti?

— Ako budeš mnogo znao — brzo ćeš ostarjeti.

— Gle, gle. Sva sja od radosti. Još te nikad nisam takvu vidio. Opremila se, kao da ćeš na ples — ogledavaše je Rakitin.

— Ti se baš mnogo razumiješ u plesove.

— A ti se razumiješ?

— Ja sam vidjela ples. Prije tri godine ženio je Kuzma Kuzmič sina, i ja sam gledala s kora. A što bih se ja, Rakitka, s tobom razgovarala, kad ovdje stoji ovakav knez. Gledaj, to je gost! Aljoša, golube, ja gledam u te i ne vjerujem: gospode, kako si ti to kod mene iskrsao! Istinu da ti kažem, nisam očekivala, nisam ni slutila, a i prije nisam nikad vjerovala, da bi ti mogao doći! Iako si došao u nezgodan čas, ipak ti se strašno radujem! Sjedi na divan, evo, ovdje, eto tako, mjeseče ti moj mladi. Zbilja, ja još nikako ne mogu da shvatim... Eh, ti, Rakita, da si ga doveo jučer ili prekjučer! No, meni je milo i ovako. Možda je bolje sada, uoči ovakva trenutka, nego prekjučer...

Ona obijesno sjede do Aljoše na divan, upravo do njega, i gledaše ga neobično ushićena. I zaista ona je bila radosna, nije slagala, kad je to rekla. Oči su joj plamtjele, usne se smijale, ali su se smijale dobroćudno, veselo. Aljoša se nije ni nadao, da njeno lice može imati tako dobar izraz. On se do jučer rijetko kad s njom sretao i imao o njoj strašno mišljenje, a jučer je bio toliko potresen njenim pakosnim i lukavim ispadom protiv Katarine Ivanovne, te je bio vrlo iznenađen, što je sad odjedamput u njoj ugledao neko sasvim drugo i neočekivano biće. I ma koliko ga je satirao njegov vlastiti jad, ipak mu se oči zaustaviše pažljivo na njoj. Sve njene manire kao da su se od jučer također izmijenile nabolje: nestalo je gotovo sasvim one jučerašnje slatkoće u govoru, onih prenježnih i namještenih kretnja... sve je bilo jednostavno, prostodušno, kretnje su bile brze, otvorene, povjerljive, ali je ona bila uzrujana.

— Gospode, zbilja, što se sve danas ne dešava — zaćereta ona opet. — I zašto sam ti se toliko obradovala, Aljoša, ni sama ne znam. Da me zapitaš, ne bih znala.

— Eh, što, ti da ne znaš, zašto si se obradovala? — osmjehnu se Rakitin. — A zašto si me prije salijetala: dovedi ga, dovedi... Morala si imati neku namjeru.

— Prije sam imala drugu namjeru, a sad je to prošlo, nije za to vrijeme. A sad ću vas počastiti. Sad sam se probudila, Rakitine. Ta sjedi i ti, Rakitka, što stojiš? A ti si već sjeo? Ne boj se, Rakitka neće na sebe zaboraviti. Gle, Aljoša, sad sjedi ovdje prijeko, i uvrijeđen je, što nisam prvo njemu ponudila da sjedne. Oh, uvredljiv je moj Rakitka, uvredljiv! — nasmija se Grušenjka. — Ne ljuti se, Rakitka,

sad sam dobra. A što si ti tako tužan, Aljoša, da me se ne bojiš? — zapita ona i s veselim mu podsmijehom pogleda u oči.

— On ima svoj jad. Ne dadoše čina — reče Rakitin u basu.

— Kakav čin?

— Njegov se starac usmrdio.

— Kako usmrdio! Što melješ gluposti, sigurno hoćeš da kažeš nešto ružno? Šuti, budalo. Hoćeš li dopustiti, Aljoša, da ti sjednem na koljena, evo ovako! — I ona odjedamput u tren oka poskoči i, smijući se, sjede na njegova koljena, te mu nježno obuhvati desnom rukom vrat, kao mačka, koja se umiljava. — Razveselit ću ja tebe, derane moj pobožni! Pa, zbilja, hoćeš li mi dopustiti, da sjedim na tvojim koljenima, nećeš se ljutiti? Ako zapovjediš — ustat ću.

Aljoša šućaše. On je sjedio, bojao se da se makne i čuo njene riječi: »ako zapovjediš — ustat ću«, ali nije odgovorio, kao da je zamro. Ali on nije nikako osjećao ono što je, na primjer, očekivao ili zamišljao Rakitin, koji ga je požudno motrio sa svog mjesta. Njegova velika duševna bol progutala je sva osjećanja, koja su mogla ponići u njegovu srcu, i da je sam mogao da dade sebi u tom trenutku potpun odgovor, on bi i sam spoznao, da se sad nalazi u najčvršćem oklopu, koji ga brani od svih zavođenja i iskušenja. Ali zato se ipak uza svu smetenost i neuračunljivost njegova duševnog stanja, i uza sav jad, koji ga je pritiskivao, i nehotice čudio jednom novom i neobičnom osjećanju, koje se rodilo u njegovu srcu: ta žena, ta »strašna« žena, ne samo da nije sad izazivala u njemu nekadašnji strah, strah, koji se prije rađao u njemu pri svakoj pomisli o ženi, čim bi samo iskrsnula u njegovoj duši, već je, naprotiv, ta žena, koje se on bojao više nego svih ostalih, i koja je sjedila na njegovim koljenima i grlila ga, izazvala u njemu sasvim drugi, neočekivan i osobit osjećaj, osjećaj nekakva neobičnog, velikog i nevinog zanimanja za nju, i to sad već bez svake bojazni, bez i najmanjeg negdašnjeg straha — a to je bilo glavno, i to ga nehotice začudi.

— Dosta ste brbljali gluposti, — povika Rakitin, — bit će bolje, da dadeš šampanjca, i sama znaš, da mi duguješ.

— I zbilja dugujem. Ja sam mu, Aljoša, povrh ostalog, obećala šampanjca, ako te dovede. Ovamo šampanjac, i ja ću s vama piti. Fenja, Fenja, donesi nam šampanjca, onu bocu, što je Mitja ostavio, trči, brže. Iako sam škrta, ali bocu ću dati, ali ne tebi, Rakitka, ti si

gljiva, već njemu, on je knez. Iako mi nije sad to u duši ipak ću i ja popiti s vama, hoću da orgijam.

— A kakav je to u tebi osobit trenutak i kakva je to »vijest«, ako smijem pitati? Ili je možda tajna? — opet radoznalo ubaci Rakitin, naprežući se iz sve snage, da pokaže, kako ne obraća ni najmanje pažnje na zvrčke, koje su neprestano letjele na nj.

— Ah, nije tajna, a ti to sam znaš — progovori odjedamput Grušenjka zabrinuto, te okrene glavu prema Rakitinu i odmače se malo od Aljoše, iako je još i dalje sjedila na njegovim koljenima i grlila ga. — Oficir dolazi, Rakitine, moj oficir dolazi!

— Čuo sam da dolazi, ali zar je već tako blizu?

— Sada je u Mokrom, odanle će poslati ovamo glasnika, tako je sam pisao, maločas sam dobila pismo. I ja sad sjedim i čekam glasnika.

— Gle! A zašto u Mokrom?

— Moralo bi se dugo pričati, a za te je i to dosta.

— A što će sad Mitjenka... ajaoj! Zna li on to ili ne zna?

— Što bi znao! ništa ne zna! Kad bi znao, ubio bi me. Ali ja se toga nimalo ne bojim, ne bojim se sad njegova noža. Šuti, Rakitka, ne spominji mi Dmitrija Fjodorovića: on mi je cijelo srce zdrobio. Neću o svemu tome sada ni da mislim. Eto, o Aljoški mogu da mislim, ja Aljošu gledam... Ta osmjehni se na me, golube, razveseli se, smij se mojim glupostima i mojoj radosti... Eto, osmjehnuo se, osmjehnuo se! Gle, kako nježno gleda. Ja sam, znaš, Aljoša, neprestano mislila, da se ti na me ljutiš zbog onog, što je bilo prekjučer, zbog gospođice. Pseto sam bila, i ništa drugo... Ali ipak je dobro bilo, što se tako desilo. I ružno je bilo i dobro je bilo, — osmjehnu se Grušenjka zamišljeno, i nekakva surova crta iskrsnu odjedamput u njenu osmijehu. — Mitja je kazivao, da sam vikala: »treba nju korbačem!« Uvrijedila sam je onda jako. Pozvala me, htjela je da me pobijedi, da me čokoladom svojom prevari... Ipak dobro je bilo, što se tako desilo, — osmjehnu se ona ponovo. — Ali, gle, ja se neprestano bojim, da si se ti zbog toga rasrdio.

— Tko bi to mislio — upade i opet Rakitin, čudeći se ozbiljno. — ta ona se tebe, Aljoša, zaista boji, takva pilenceta.

— On je za tebe, Rakitka, pilence, vidiš li... jer ti nemaš savjesti, vidiš li! Ja ga ljubim iz dna duše, vidiš li! Vjeruješ li, Aljoša, da te

ljubim iz dna duše?

— Ah, ti bestidnice! To ona tebi, Aljoša, ljubav izjavljuje!

— Pa što, ljubim ga.

— A oficir? A zlatna vijest iz Mokrog?

— Ono je jedno, a ovo drugo.

— Gle, kako žene računaju!

— Ne ljuti me, Rakitka, — vatreno prihvati Grušenjka, — ono je jedno, a ovo je drugo. Aljošu ljubim na drugi način. Istina je, Aljoša, bio si mi potreban za jedan lukav naum. Ta ja sam podla, ja sam bijesna, ali ponekad opet gledam, Aljoša, u te kao na svoju savjest. Neprestano mislim: »kako on, ovakav, mora sad mene gadnu da prezire«. I prekjučer sam tako mislila, kada sam od gospođice ovamo trčala. Davno sam ja tebe, Aljoša, uočila, i Mitja to zna, ja sam mu govorila. I Mitja to shvaća. Vjeruješ li, Aljoša, ponekad, kad u te gledam, ja se stidim, sama se sebe stidim. A kako sam počela o tebi misliti i otkada, ne znam i ne sjećam se.

Uđe Fenja i postavi na stol poslužavnik, na njemu odčepljenu bocu i tri čaše.

— Evo šampanjca! — viknu Rakitin. — Ti si, Agrafena Aleksandrovna, uzrujana i izvan sebe. Kad ispiješ čašu, počet ćeš plesati. Ah, ni to nisu znali da urade — nadoveza on, razgledavajući šampanjac. — Stara je u kuhinji nalila i poslala nam toplu bocu i bez čepa. Pa sad kako bilo.

On priđe stolu, uze čašu, ispi je na dušak i odmah nali sebi drugu.

— Šampanjac se ne pije svaki dan — reče on, oblizujući se — deder, Aljoša, uzmi čašu i pokaži se. Za što da pijemo? Za rajska vrata? Uzmi, Gruša, čašu i pij i ti za rajska vrata.

— Za kakva to rajska vrata?

Ona uze čašu, Aljoša uze svoju, otpi gutljaj i vrati čašu.

— Ne, više ne smijem — osmjehnu se on.

— A ovamo se hvali! — viknu Rakitin.

— Pa, kad je tako, neću ni ja, — prihvati Grušenjka, — a i neće mi se. Pij, Rakitine, ispij sam bocu. Kad Aljoša ispije, ispit ću i ja.

— Kakve su to teleće nježnosti! — pecnu Rakitin. — Ali na koljenima mu može sjediti! Njega mori, recimo, jad, a što je tebi? On se pobunio protiv svog boga, htio je da jede kobasicu...

— Kako to?

— Danas je umro njegov otac, sveti starac Zosima.

— Dakle je umro starac Zosima! — uskliknu Grušenjka — Gospode, a ja to nisam znala! — Ona se pobožno prekriži. — Gospode, a što ja radim, ja sad sjedim na njegovim koljenima! — i ona se odjedamput trže kao prestravljena, te u tren oka skoči s njegovih koljena i sjedne na divan.

Aljoša je pogleda dugačkim začuđenim pogledom, i lice njegovo kao da zasja.

— Rakitine, — reče on odjedamput glasno i odlučno, — ne draži me, da sam se pobunio protiv svog boga. Neću da se ljutim na te, i zato budi i ti bolji. Ja sam izgubio takvo blago, kakvo ti nisi nikad imao, i ti me ne možeš sada osuđivati. Bolje pogledaj ovamo na nju: jesi li vidio, kako mi se ona smilovala? Ja sam došao ovamo, nadajući se da ću naći zlu dušu — nešto me gotovo vuklo ovamo, ja sam bio podao i zao, a našao sam iskrenu sestru, našao blago, dušu, koja ljubi... Ona me je sada poštedjela. Agrafeno Aleksandrovna, o tebi govorim. Ti si dušu moju ponovo u život povratila.

Aljoši zadrhtaše usne i zasta disanje. I on prekinu.

— Baš kao da te je ona spasila! — nasmija se Rakitin pakosno. — Ona je htjela da te proguta, znaš li to?

— Stoj, Rakitka! — skoči odjedamput Grušenjka — šutite obojica. Sada ću reći sve: ti, Aljoša, šuti, od takvih tvojih riječi obuzima me stid, jer sam zla, a ne dobra. A ti, Rakitka, šuti zato, jer lažeš. U mene je bila podla misao, da ga progutam, a sada ti lažeš, a sad nije više tako... i da te više ne čujem.

Grušenjka sve ovo izgovori vrlo uzrujano.

— Oboje su pomahnitali! — prosikta Rakitin, gledajući ih u čudu — kao lude, baš kao da sam dospio u ludnicu. Uzajamno se raznježili, i još malo, pa će zaplakati.

— I zaplakat ću, i zaplakat ću! — reče Grušenjka, — on me je nazvao svojom sestrom, i ja mu to neću nikad zaboraviti. Nego, znaš što, Rakitka, ako sam i zla, ipak sam luk dala.

— Kakav luk? Phi, dođavola, zbilja su poludjeli!

Rakitin se čudio, što su oni ushićeni, te se osjećao uvrijeđenim i ljutio, iako je mogao osjetiti, da se u njih oboje u isti mah steklo sve,

što je moglo potresti njihove duše tako, kako se vrlo rijetko dešava u životu. Ali Rakitin, koji je umio s mnogo osjećaja shvaćati sve, što se ticalo njega sama, bijaše vrlo grub u shvaćanju osjećaja i osjećanja svojih bližnjih — djelomice zbog svoga mladićskog neiskustva, a djelomice zbog prevelike svoje sebičnosti.

— Vidiš li, Aljošečka, — odjedamput se Grušenjka nervozno nasmija, obraćajući mu se, — ja sam se pred Rakitinom pohvalila, da sam dala luk, ali pred tobom se neću hvaliti, tebi ću reći u sasvim drugoj namjeri. To je samo basna, ali dobra basna, i ja sam je čula još kao dijete od moje Matrjone, koja sad služi kod mene kao kuharica. Čuj ovako glasi: »Živjela jedna žena, zla, prezla, i umrla. Za sobom nije ostavila ni jedno dobročinstvo. Zgrabiše je đavoli i baciše u vatreno jezero. A njen anđeo čuvar stao i razmišlja: neće li se možda sjetiti nekog njenog dobročinstva, pa da bogu kaže. Sjetio se i rekao: ona je u vrtu iščupala luk i dala ga prosjaku. A bog mu odgovori: uzmi, reče onaj isti luk, pa joj ga pruži u jezero, neka se prihvati za nj, a ti onda vuci, i ako je izvučeš iz jezera, neka ide u raj, a ako se luk prekine, neka žena ostane, gdje je i sad. Potrča anđeo ženi i pruži joj luk: na, kaže, ženo, prihvati se, da te vučem. I on stao oprezno vući, i već ju je bio gotovo svu izvukao, ali uto spaziše ostali grešnici u jezeru, da je vuku napolje, i svi se stali hvatati za nju, da bi i njih s njom izvukli. Ali je žena bila zla, prezla, te se počela nogama ritati: »Mene vuku, a ne vas, moj je luk, a ne vaš.« Ali tek što je to izrekla, a luk se prekine. I pade žena u jezero, i ondje gori sve do danas. A anđeo njen zaplaka i otiđe.« Eto, to je ta basna, Aljoša, od riječi do riječi sam je zapamtila, jer ja sam upravo ona zla žena. Pred Rakitkom sam se pohvalila, da sam udijelila luk, a tebi ću drugačije reći: u cijelom svom životu dala sam svega samo jedan luk, i to je sve moje dobročinstvo. I ne hvali me poslije toga, Aljoša, ne drži me za dobru, ja sam zla, zla, prezla, a ako me budeš hvalio, zastidjet ćeš me. Ah, ta pokajat ću se potpuno. Čuj, Aljoša; ja sam toliko željela, da te domamim sebi, i toliko sam dodijavala Rakitki, da sam mu obećala dvadeset i pet rubalja, ako te dovede. Stoj, Rakitka, čekaj! — Ona žurnim koracima priđe stolu, otvori ladicu, izvadi novčanik, a iz njega banknotu od dvadeset i pet rubalja.

— Kakva glupost! Kakva glupost! — vikaše zbunjeni Rakitin.

— Uzmi, Rakitka, ja sam ti dužna, sigurno nećeš odbiti, jer si me molio. — I ona mu dobaci banknotu.

— Zašto da odbijem — reče Rakitin u basu, očevidno smeten, ali krijući junački svoj stid — to će nam baš dobro doći, budale i žive da se pametni ljudi mogu koristiti.

— A sad šuti, Rakitka, jer sve, što ću sada govoriti, nije namijenjeno tvojim ušima. Sjedi ovamo u kut i šuti, ti nas ne voliš, pa šuti.

— A zašto da vas volim? — zapita Rakitin zajedljivo, ne skrivajući više svoje pakosti. Banknotu od dvadeset i pet rubalja turi u džep i stvarno se zastiđe pred Aljošom. Računao je, da će plaću primiti kasnije, tako da ovaj neće za to saznati, a sad se od stida razljutio. Do ovog trenutka smatrao je, da je puno bolje, da ne protuslovi Grušenjki mnogo, uza sve njene zvrčke, jer se vidjelo, da ona ima nad njime neku vlast. Ali sad se rasrdi:

— Tko ljubi, mora imati za to razlog, a što ste mi vas dvoje učinili?

— A ti ljubi bez razloga, eto, kao što Aljoša ljubi.

— A po čemu on tebe ljubi i što ti je on to učinio, da se toliko uznosiš?

Grušenjka stajaše na sredini sobe, govorila je vatreno i u njenu su glasu zazvučale histerične note.

— Šuti, Rakitka, ti nas nikako ne razumiješ! I da se nisi usudio, da mi odsada govoriš ti, ne dopuštam ti, i odakle ti uopće ta smjelost, eto! Sjedni u kut i šuti kao moj sluga! A sada ću, Aljoša, jedino tebi reći svu čistu istinu, da vidiš, kakvo sam ja stvorenje! Ne govorim Rakitki, već tebi. Htjela sam te upropastiti, Aljoša, to je prava istina, i to sam bila čvrsto odlučila, i to tako čvrsto, da sam Rakitku novcem podmitila, da te dovede. I zašto sam to željela? Ti, Aljoša, ništa nisi znao, nisi znao, okreneš od mene glavu, prođeš — oboriš oči, a ja sam te dosada stoput pogledala i počela raspitivati za te. Tvoje mi se lice zasjeklo u srce: »On me prezire, mislim, i čak neće da me pogleda«. I mene naposljetku obuze takav osjećaj, da se sama sebi čudim. »Što se ja bojim tog dječačića? Cijela ću ga progutati, i onda se smijati.« I mene obuze bijes. Vjeruješ li: nitko ovdje ne smije reći ni pomisliti, da bi Agrafeni Aleksandrovnoj došao po ovako zlu poslu; imam jedino tog starca, s njime sam vezana i njemu prodana, đavo

nas je vjenčao, ali drugog — nikog. Ali gledajući tebe, ja sam odlučila: njega ću progutati. Progutat ću ga, i smijati se. Vidiš li, kakvo sam zlo pseto, a ti si me nazvao sestrom! A sad je došao onaj moj zavodnik, i ja sjedim i čekam vijesti. A znaš li, što je meni bio onaj zavodnik? Prije pet godina dovezao me ovamo Kuzma — a ja, biva, sjedim, klonim se ljudi, da me ne vide i ne čuju, jadna, glupa, sjedim i naričem, po cijele noći ne spavam — i mislim: »A gdje je sad on, moj zavodnik? Sigurno me s nekom drugom ismijava, i samo da mi ga je, mislim, vidjeti, a ako se ikad nađemo, vratit ću mu već, vratiti!« Tako ponekad viknem u mraku. A kad se odjedamput sjetim, da mu neću ništa učiniti, i da me on sad ismijava, i da je možda na me sasvim zaboravio, i da me se ne sjeća, onda se bacim s kreveta na pod, lijem nemoćne suze, i dršćem — dršćem do zore. Ujutro se dignem ljuća od psa, htjela bih da progutam svijet. A poslije, što misliš da sam radila: počela sam zgrtati novac, postala sam nemilosrdna, ugojila se — misliš, da sam se opametila, je li? Možda nisam; nitko to ne vidi, niti tko zna na cijelom svijetu, a kad se spusti noćni mrak, činim sve, što sam i nekad prije pet godina radila kao djevojčica, ležim ponekad, škripim zubima i svu noć plačem i mislim: »Ta ja ću njemu!« Jesi li ti sve ovo čuo? Ali sad me već razumiješ: stiže iznenada prije mjesec dana ono pismo: on dolazi, obudovio je i želi, da se sa mnom vidi. Zastalo mi disanje, gospode, i ja odjedamput pomislila: »doći će i zazviždati mi, zovnut će me, a ja ću dopuzati do njega kao izbijeno štene, koje je krivo!« Mislim tako i sama sebi ne vjerujem: »Da li sam podla, ili nisam podla, hoću li mu otrčati ili neću?« I taj cio mjesec ovlada mnome takav bijes prema sebi samoj, još gora, nego ono prije pet godina. Vidiš li sada, Aljoša, kako sam bijesna, kako sam goropadna, svu sam ti istinu kazala! S Mitjom sam se zabavljala, samo da onome ne otrčim. Šuti, Rakitka, nije tvoje da mi sudiš, nisam tebi govorila. Ja sam sad do vašeg dolaska ovdje ležala, čekala, razmišljala, krojila sudbinu svoju, i vi nećete nikad saznati, što se dešavalo u mome srcu. Da, Aljoša, reci svojoj gospođi, da se ne ljuti zbog onog prekjučerašnjeg! I nitko na cijelom svijetu ne zna, kako mi je sad, i ne može znati... Zato ću, možda, ponijeti danas onamo nož, ali još nisam odlučila...

Kad Grušenjka izusti tu »žalosnu« riječ, nije mogla dalje da izdrži, već i ne dovršivši, prekri lice rukama, te se baci na divan u jastuke i

zakuka kao malo dijete. Aljoša se diže s mjesta i priđe Rakitinu.

— Miša, — reče on, — ne ljuti se. Ona te je uvrijedila, ali ne srdi se. Jesi li čuo maločas? Ne može se od duše čovječje toliko tražiti, treba biti milosrdniji.

Aljoša izgovori ovo u neodoljivoj pobudi srca. On je morao da se izgovori, te se obrati Rakitinu. Da nije bilo Rakitina, govorio bi sam sa sobom. Ali Rakitin ga pogleda podrugljivo, i Aljoša naglo zasta.

— Tebe su, Aljošenka, čovječe božji, nabili malo prije tvojim starcem i ti si svog starca ispalio u mene — reče Rakitin s osmijehom punim mržnje.

— Ne rugaj se, Rakitine, ne smij se, ne govori o pokojniku: on je viši od svih, koji su živjeli na zemlji! — plačljivo viknu Aljoša. — Nisam ti govorio kao sudac, već kao posljednji optuženik. Što sam ja prema njoj? Ja sam pošao ovamo da propanem i rekao sebi: »pa neka, neka!«, toliko sam bio malodušan; a ona je, poslije petgodišnjih patnja, čim je prvi došao i rekao joj iskrenu riječ — sve oprostila, sve zaboravila, i plače! Vratio joj se zavodnik, zove je, a ona mu sve oprašta, i žuri mu se radosna, i neće ponijeti noža, neće! Ne, ja nisam takav. Ja ne znam, kakav si ti, Miša, ali ja nisam. Danas sam, maločas, to naučio. Ona je u ljubavi viša od nas. Jesi li ikad prije čuo ovo, što nam je sada ispričala? Ne, nisi čuo, jer da si čuo, odavno bi sve razumio... i ona druga, što je uvrijeđena prekjučer, i ona neka joj oprosti! Oprostit će, kada sazna... a saznat će... Ova se duša nije još primirila, treba je štedjeti... u toj se duši, možda, nalazi blago...

Aljoša zašutje, jer mu je zastalo disanje. Rakitin gledaše začuđeno, uza svu svoju pakost. Nikad od Aljoše ne bi očekivao takvu tiradu.

— Gle, izlegao se fiškal! Ti si se u nju zaljubio, nije li tako? Agrafeno Aleksandrovna, isposnik se naš zbilja u te zaljubio, pobijedila si! — viknu on, smijući se bezobrazno.

Grušenjka podiže glavu s jastuka i pogleda Aljošu s nježnim osmijehom, koji joj je zasjao na licu, podnadulom od maločas prolivenih suza.

— Mani ga, Aljoša, kerubine moj, vidiš, kakav je, našao je, kome će govoriti. Ja sam te, Mihajile Osipoviću, — obrati se ona Rakitinu, — htjela da zamolim za oproštenje, što sam te izgrdila, ali sad opet

neću. Aljoša, hodi meni, sjedi ovamo — pozva ga ona s veselim osmijehom — tako, evo, ovamo sjedi i reci mi (ona ga prihvati za ruku i zagleda mu se, smijući se, u lice) — i reci mi: ljubim li ja onog ili ne ljubim? Zavodnika svoga, ljubim ili ne ljubim? Prije vašeg dolaska ležala sam ovdje u mraku i neprestano ispitivala srce: ljubim li onog ili ne ljubim? Pomozi mi da odlučim, Aljoša, vrijeme se primiče, kako ti odlučiš, onako će biti. Da li da mu oprostim.

— Ta već si mu oprostila — reče Aljoša, smješkajući se.

— I zbilja sam mu oprostila — izusti Grušenjka zamišljeno. — Kakvo je podlo srce moje! Za podlo srce moje! — i ona naglo zgrabi sa stola čašu, ispi je na dušak, diže u vis i iz sve snage lupi o pod. Čaša se razbi i zazveča. Nekakva tvrda crta zatitra u njenu osmijehu.

— A možda mu još nisam oprostila — progovori ona nekako strašno i obori oči zemlji, kao da govori sama sobom. — Možda se srce tek sprema da prosti. Još ću se morati boriti sa srcem, vidiš li, Aljoša, ja sam užasno zavoljela svoje petogodišnje suze. Možda sam zavoljela samo nanesenu mi uvredu, a ne njega!

— Zaista, ne bih želio, biti u njegovoj koži! — procijedi Rakitin kroz zube.

— I nećeš biti, Rakitka, nikad u njegovoj koži, nećeš biti. Ti ćeš mi cipele šiti, Rakitka, za takav ću te posao upotrijebiti, a ovakvu, kakva sam ja, nećeš nikada vidjeti... A ni on, možda, neće vidjeti.

— Ni on? A zašto si se nagizdala — pecnu je Rakitin pakosno.

— Ne predbacuj mi nakita, Rakitka, ti još ne poznaješ cijelo moje srce? Ako mi se prohtije, raskidat ću nakit, sad ću ga raskidati, ovog trenutka — viknu ona zvonko. — Ne znaš ti, Rakitka, zašto je ovaj nakit! Možda ću otići njemu i reći: »Jesi li me već vidio ovakvu, ili još nisi«. Ta on me je ostavio kao sedamnaestgodišnju, sićušnu, sušičavu plačljivku. Sjest ću do njega, zanijeti ga i raspalit: »Vidiš li, kakva sam sad, reći ću, pa se tim zadovolji, milostivi gospodine, niz brkove je teklo, ali u usta nije dospjelo!« — eto, zašto sam se možda ovako nakitila, Rakitka, — završi Grušenjka s pakosnim smiješkom. — Bijesna sam ja, Aljoša, pakosna. Pokidat ću svoj nakit, unakazit ću sebe, svoju ljepotu, opalit ću lice i nožem ga isparati i poći milostinju prositi. Ako mi se prohtije, ne idem sada nikamo i nikome, a ako mi se prohtije, vratit ću sutra Kuzmi sve, što mi je poklonio i

sav novac njegov, te poći da cijelog života radim kao nadničarka! Misliš, da to neću učiniti, Rakitka da se neću usuditi, da to učinim? Učinit ću, učinit ću, odmah mogu učiniti, samo me ne razdražujte... a njega ću protjerati, njemu ću šipak pokazati, on me neće vidjeti!

Posljednje je riječi izbacila sasvim histerično, ali i opet nije izdržala, nego je prekrila lice rukama, bacila se na jastuke i opet se sva zatresla od plača. Rakitin se diže s mjesta:

— Vrijeme je, — reče on, — kasno je, neće nas pustiti u manastir.

Grušenjka skoči kao oparena.

— Je li moguće, Aljoša, da i ti hoćeš da ideš! — uskliknu ona preneraženo i tužno, — što ti sad od mene činiš? Ti se me probudio, iskidao na komadiće, i sad opet ta noć, i da opet ostanem sama!

— Valjda neće konačiti kod tebe? Ako hoće — u redu! Ja ću i sam otići! — Zagrižljivo se našali Rakitin.

— Šuti, pakosna dušo, — doviknu mu Grušenjka razjareno, — ti mi nisi nikad ovakve riječi izgovorio, kakve je on došao da mi kaže.

— A što ti je on to rekao? — promrmlja Rakitin razdraženo.

— Ne znam ja, ne znam, što mi je rekao, srcu je mome govorio, on je srce moje prevrnuo... On me je prvi požalio, jedini, to ti je! Zašto nisi ti, kerubine, prije došao — i ona odjedamput pade pred njim na koljena, kao u nekom nastupu. — Cio sam život iščekivala takvog, kao što si ti, znala sam, da će netko takav doći, i meni oprostiti. Vjerovala sam, da će i mene netko zavoljeti, mene gadnu, ali ne jedino po cijenu moje sramote!

— A što sam ti to učinio, — odgovori Aljoša, smješkajući se ganuto, te se prignu njoj i uze je nježno za ruku, — luk sam ti dao, samo jedan mali luk, i ništa više!

I kad je to izgovorio, sam zaplače. Toga se trena odjedamput razlegne u hodniku lupa, netko je ušao u predsoblje. Grušenjka skoči sasvim prestrašena. U sobu utrča bučno i s vikom Fenja.

— Gospo, golubice, gospo, glasnik stiže! — klicaše ona veselo i sva zadihana. — Došao iz Mokrog po vas tarantas. Timofej, kočijaš na trojci, sad baš mijenjaju konje... Pismo, pismo, gospo, evo pismo!

Ona je držala u ruci pismo i cijelo vrijeme, dok je vikala, mahala je njime po zraku. Grušenjka joj istrže pismo i prinese ga svijeći. Bila je to tek ceduljica s nekoliko redaka, i ona je u tren oka pročita.

— Zove me! — viknu ona posve blijeda, a lice joj se razvuče od bolna osmijeha, — zviznuo! Puzi, kuče!

Ali ona je tek jedan trenutak prestajala u neodlučnosti, a onda joj odjedamput pojuri krv u glavu i obli obraze plamenom.

— Idem! — uskliknu ona naglo. — Mojih pet godina! Zbogom! Zbogom, Aljoša, pala je odluka o mojoj sudbini... Odlazite, odlazite, sad od mene svi, da vas više ne vidim! Poletjela je Grušenjka u novi život. I ti, Rakita, ne spominji me po zlu. Možda idem u smrt! Ah! Kao da sam pijana!

I ona ih odjedamput ostavi i otrči u svoju spavaonicu.

— Nije joj sad do nas! — promrmlja Rakitin. — Hajdemo, jer, naposljetku, može opet započeti ta ženska vika, već su mi dosadili plačni povici.

Aljoša se dade sasvim mehanički izvesti. Na dvorištu stajao je tarantas, isprezali su konje, hodali s fenjerom, vrtjeli se. Kroz otvorenu kapiju uvodili su odmorne konje. Ali tek što su Aljoša i Rakitin sišli niz stepenice, kad se otvori prozor na Grušenjkinoj spavaonici i ona viknu zvonkim glasom za Aljošom:

— Aljoša, pokloni se svome braci Mitjenki i reci mu, da me zlotvorku svoju, ne spominje po zlu. A i ovo mu isporuči kako ti kažem: »Nitkovu dopala Grušenjka, a ne tebi, plemenitom!« Nadodaj i to, da ga je Grušenjka ljubila jedan časak, samo ga je jedan časak ljubila — i tog časka neka se cijelog života sjeća, tako te je, kaži, Grušenjka za cio život odredila...

Ona završi plačnim glasom. Prozor tresnu.

— Hm, hm! — promrmlja Rakitin smijući se, — zaklala bracu Mitjenku i još mu zapovijeda, da se toga cijelog života sjeća. Kakvo mesožderstvo!

Aljoša ne odgovori ništa, kao da nije ni čuo; on je brzo koračao uz Rakitina, kao da mu se užasno žuri: bio je kao izvan sebe i išao mehanički. Rakitina odjedamput nešto ubode, kao da mu je netko prstom dirnuo živu ranu. Tome se nije apsolutno nadao, kada je svodio Grušenjku i Aljošu; sasvim se nešto drugo dogodilo, a ne ono, što je on toliko želio.

— On je Poljak, taj njen oficir, — progovori on opet, svladavajući se, — a sad nije više ni oficir, služio je kao carinski činovnik u Sibiru, tamo negdje na kineskoj granici, sigurno kakav žalosni Poljačić.

Kažu, da je izgubio mjesto. Načuo, da je Grušenjka sakupila kapitala, i on se vratio, — u tom grmu leži zec.

Aljoša kao da opet ne ču. Rakitin ne podnese:

— Što, jesi li obratio grešnicu? — nasmija se on pakosno Aljoši. — Bludnicu na put istine izveo? Sedam đavola izagnao, a? Eto, naših čuda, koja smo dosele toliko očekivali!

— Prestani, Rakitine, — reče mu Aljoša s bolom u duši.

— Ti me eto »prezireš« zbog onih dvadeset i pet rubalja? Prodao sam, misliš, iskrena prijatelja. Ali ti nisi Krist, a ja nisam Juda.

— Ah, Rakitine, uvjeravam te, da sam zaboravio na to — uskliknu Aljoša. — Ti si me sada sam na to podsjetio.

Ali se Rakitin sasvim razbjesni.

— Neka nosi đavo sve vas i svakoga! — zaurla on odjedamput, — i zašto sam se, dođavola, s tobom spleo. Odsada neću da znam za te. Odlazi sam, eto ti puta.

I on oštro zakrenu u drugu ulicu, ostavivši Aljošu sama u mraku. Aljoša iziđe iz grada i uputi se preko polja u manastir.

IV

KANA GALILEJSKA

Za manastirske pojmove bilo je već jako kasno, kad je Aljoša stigao u skit; vratar ga je pustio na posebni ulaz. Odbilo je već devet sati — sat općeg odmora i mira poslije dana koji bijaše tako uzbudljiv za sve. Aljoša bojažljivo otvori vrata i uđe u starčevu ćeliju, u kojoj se sad nalazio njegov lijes. U ćeliji nije bilo nikog, osim oca Pajsija, koji je sam samcat čitao evanđelje nad lijesom, i mladog iskušenika Porfirija, koji je, umoran od jučerašnjeg noćnog razgovora i današnje trke, spavao u drugoj sobi na podu čvrstim mladićskim snom. Otac Pajsij, iako je čuo, da je ušao Aljoša, nije ga ni pogledao. Aljoša okrenu udesno od vrata, u kut, pade na koljena i poče da se moli. Duša njegova bila je prepuna, ali nečeg nejasnog, i nijedan osjećaj nije se osobito jasno isticao, već je naprotiv, istiskivao jedan drugoga, kao u tihom, jednakomjernom okretanju. Ali srce njegovo osjećaše neku slatkoću i začudo Aljoša se tome nije čudio. On je opet vidio pred sobom taj lijes i u njemu potpuno prekrita, voljena

mrtvaca, ali u duši njegovoj nije bilo, kao ono jutros, plačnog, bolnog i mučnog sažaljevanja. I čim je ušao, pao je ničice pred lijesom, kao pred svetinjom, a radost, radost zasja u njegovu umu i srcu. Jedan prozor na ćeliji bio je otvoren, zrak je bio svjež i hladan — »dakle, zadah se još jače osjećao, kad su se odlučili da otvore prozor«, pomisli Aljoša. No i ta misao o samrtničkom zadahu, koja mu se činila još malo prije tako strašna i sramna nije u njemu izazvala prijašnje boli i prijašnje negodovanje. On se poče tiho moliti, ali naskoro je sam osjetio, da se moli gotovo mehanički. U duši njegovoj iskrsavali su odlomci misli, planuli kao zvjezdice i odmah se ugasili, da načine mjesta drugima, ali zato mu je u duši vladalo nešto cjelovito, čvrsto, utješljivo, što je i on sam osjećao. Kadšto je vatreno započinjao da se moli, jer je toliko želio, da se zahvali i da ljubi. Ali, čim bi počeo da moli, prelazio je odmah na nešto drugo, te se zamislio, zaboravio molitvu i ono zbog čega ju je prekinuo. Počeo je slušati, što čita otac Pajsije, ali je, onako malaksao, stao malo po malo drijemati...

»i treći dan bi svadba u Kani Galilejskoj,« čitaše otac Pajsije, »i ondje bješe Isusova mati. A pozvan bješe Isus i učenici njegovi na svadbu.«

— Svadba? Što je to... svadba? — vitlaše se kao oluja u umu Aljošinu, — ona je također sretna... odvezla se na pir... Ne, ona nije ponijela noža, nije ponijela noža... To je bila samo »teška« riječ... Ali... teške riječi treba opraštati, svakako. Teške riječi umiruju dušu... bez njih bi bilo ljudima vrlo mučno u nevolji. Rakitin je svrnuo u sporednu ulicu Dokle god bude Rakitin mislio na nanesene uvrede, uvijek će skretati u sporedne ulice... A put... put je širok, ravan, sjajan, kristalan, a na kraju njegovu sja sunce. A?... što se čita?

»... I kad nesta vina, reče mati Isusova njemu: nemaju vina...« priču se Aljoši.

— Ah, da, to sam prečuo, a nisam htio da prečujem, jer to mjesto volim. To je Kana Galilejska, prvo čudo. Ah to čudo, ah, to milo čudo. Nije Krist poslao žalost, nego radost ljudsku, kad je prvi put učinio čudo, i u radosti ljudskoj pomogao... »Tko ljubi ljude, taj ljubi i radost njihovu.« To je često ponavljao pokojnik, to je bila jedna od temeljnih njegovih misli... Bez radosti se ne može živjeti, kaže Mitja... Jest,

Mitja... Sve, što je istinito i prekrasno, uvijek je puno opraštanja — to je opet on govorio...

»... Isus joj reče: što je meni i tebi, ženo? Još nije došao moj čas. Reče mati njegova slugama: štogod vam reče, učinite...«

— Učinite... Radost, radost nekim siromasima, vrlo siromašnim ljudima... Sigurno siromašnim, kad nije ni za svadbu doteklo vina. Historici pišu, da je oko Genezaretskog jezera i po svim onim krajevima stanovao onda najsiromašniji narod, kakav se samo može zamisliti. I znalo je drugo veliko srce, drugog velikog bića, koje je ovdje bilo, srce njegove matere, da on nije sišao onda jedino zbog svog velikog neobičnog djela, nego da je njegovu srcu dostupno i iskreno veselje neobrazovanih i bezazlenih bića, koja su ga uljudno pozvala na siromašnu svoju svadbu. »Još nije došao čas« reče on s blagim osmijehom (sigurno se krotko osmjehnuo). I zaista nije on sigurno sišao na zemlju zbog toga da umnožava vino na sirotinjskim svadbama? A eto, ipak je došao i učinio na njenu molbu... Ah, opet čita:

»... Reče im Isus: napunite sudove vode. I napuniše ih do vrha.

I reče im: zahvatite sad i nosite kumu. I odnesoše.

A kad okusi kum od vina, koje je postalo od vode, i ne znadijaše otkuda je (a sluge znadijahu, koje su zahvatile vodu), zovnu kum ženika.

I reče mu: svaki čovjek najprije dobro vino iznosi, a kad se opiju, onda lošije; a ti si čuvao dobro vino do sada.«

— Ali što je to, što je to? Zašto se širi soba... Ah, da... to je svadba, pir... jest, dakako. Evo i gostiju, evo sjede mladoženja i mlada, i veselo društvo i... i gdje je premudri kum? Ali tko je ovo? Tko? I opet se proširila soba. — Tko se diže ondje iza velika stola? Kako... I on je ovdje? Ta on je u lijesu. Ali on je i ovdje... digao se, mene je spazio, ide ovamo... gospode!

Jest, prišao mu je on, mršavi starčić sitnih bora na licu, veseo i smijući se tiho. Lijesa više nema, on je u istoj onoj odjeći, u kojoj je sjedio jučer s njima, kad su se kod njega sakupili gosti. Lice mu je sasvim otkrito, a oči mu se sjaje. I kako da je i on došao na pir, zar su i njega pozvali na pir u Kanu Galilejsku?

— Također sam, dragi, također zvan i pozvan, — razlegnu se nad njim tihi glas. — Zašto si se ovamo sklonio, da te nisam mogao

vidjeti... hodi i ti nama.

Glas je njegov, glas starca Zosime. I kao da nije on, kada zove? Starac podigne Aljošu rukom, i on ustade.

— Veselimo se, — produži mršavi starčić, — pijemo novo vino; vino nove radosti, velike; vidiš li, koliko ima gostiju? Eno i mladoženje i mlade, eno i premudrog kuma, kuša novo vino. Šta me tako u čudu gledaš? Udijelio sam luk, pa sam sad ovdje. I mnogi su ovdje samo zato, što su udijelili luk, samo malen luk... Kako ti? I ti si, tihi, i ti si, krotki moj dječače, umio danas dati luk jednoj gladnici. Započni, dragi, započni, krotki, svoje djelo! A vidiš li sunce naše, vidiš li ga?

— Bojim se... ne smijem da gledam... — prošapta Aljoša.

— Ne boj ga se. On nam je strašan veličinom svojom, užasan visinom svojom, ali je zbog bezgranične milosti i ljubavi svoje postao sličan nama i veseli se s nama, pretvara vodu u vino, da ne prekine radost gostiju, čeka goste i neprestano ih doziva, dosad i na sve vjekove. Eno, donose vino, vidiš, unose sudove.

Nešto je buktjelo u Aljošinu srcu, nešto ga odjedamput ispuni do bola, a suze ushićenja provale iz njegove duše. On pruži ruke, viknu i probudi se.

Opet lijes, otvoren prozor i tiho, dostojanstveno i razgovijetno čitanje evanđelja. Ali Aljoša nije više slušao, što čitaju. Čudnovato, on je zaspao klečeći, a sad je stajao na nogama i odjedamput, kao da se otkinuo s mjesta, zakorači triput odlučno i brzo te se nađe tik pred lijesom. Čak zape ramenom o oca Pajsija, a da to nije primijetio. Ovaj na trenutak podigne oči s knjige i pogleda ga, ali ih opet odmah obori, razumjevši, da se mladiću dogodilo nešto neobično. Aljoša je gledao neko pola minute u lijes, u prekrivena, nepomična i u lijesu opružena mrtvaca, s ikonom na prsima i u kukuljici, s osmokrakim križem na glavi. On je ovaj čas čuo njegov glas, i taj glas je još zvučao u njegovim ušima. On dalje osluškivaše on očekivaše zvuke... ali odjedamput se naglo okrenu i izađe iz ćelije.

Nije se zaustavio ni na doksatu, nego je brzo sašao. Njegova duša, puna ushita, žudjela je za slobodom, prostorom, širinom Iznad njega pružilo se široko, nedogledno nebesko kube, puno tihih i sjajnih zvijezda. Od zenita do horizonta nazrijevala se još nejasna,

Kumovska slama. Svježa, tiha i nepokretna noć pritiskivaše zemlju. Bijele kule i zlatna kubeta crkava blistahu na safirskom nebu. Jesensko bujno cvijeće po gredicama oko kuće čekalo je u snu zoru. Tišina zemaljska kao da se sila s nebeskom, tajna zemaljska dodirivala se s tajnom zvijezda... Aljoša stajaše, gledaše i — odjedamput se, kao pokošen baci na zemlju.

On nije znao, zašto je grli, on nije bio svjestan, zašto je tako neodoljivo zaželio da je cjeliva, cjeliva cijelu, ali on ju je cjelivao plačući, jecajući i oblijevajući je svojim suzama, i vatreno se zaklinjao, da će je ljubiti, vječno ljubiti. »Oblij zemlju suzama radosti tvoje i ljubi te suze svoje«... zazvoni u njegovoj duši. Zbog čega je plakao? O, on je plakao u svome zanosu čak i zbog ovih zvijezda, što su sjale iz bezdana i »nije se stidio te ludosti«. Kao da su se konci svih tih bezbrojnih svjetova božjih sastali odjednom u duši njegovoj, i ona sva zadrhta od »dodira s ostalim svjetovima«. Želio je da oprosti, da oprosti svima i za sve, i da moli oproštenje, o! ne za sebe, nego za sve, za svašta i za svakoga, a »za mene se i drugi mole« zazvoni opet u njegovoj duši. Ali on je svakim trenutkom osjećao jasno i nekako opipljivo, kako mu nešto čvrsto i stalno, kao ovaj svod nebeski, silazi u dušu. Kao da je nekakva ideja zavladala u njegovu umu — i to za cio život i za sve vjekove. On je pao na zemlju kao slab mladić, a digao se kao borac, jak za cio život i za sve vjekove, i to je spoznao i osjetio odjedamput u ovom trenutku svoga zanosa. I nikad poslije toga, cijela života, Aljoša nije mogao da zaboravi taj trenutak. »Netko je posjetio u tom trenutku moju dušu«, govorio je on kasnije, čvrsto vjerujući u svoje riječi.

Poslije tri dana istupio je iz manastira, što je bilo u skladu s riječima pokojnog njegova starca, koji mu je zapovjedio, »da živi u svijetu«.

OSMA KNJIGA

MITJA

I

KUZMA SAMSONOV

Dmitrij Fjodorovič, kome je Grušenjka, kada je odletjela u nov život, »odredila« svoj posljednji pozdrav i preporučila mu, da se cijelog života sjeća onog satića njene ljubavi, bio je tog trenutka, i ne znajući, što se njoj dogodilo, strašno uznemiren i zabrinut. Posljednja dva dana nalazio se u takvu neopisivu stanju, da je zbilja mogao oboljeti od upale mozga, kako je poslije sam govorio. Aljoša ga nije mogao naći jučer izjutra, a brat Ivan nije nikako uspio, da se tog dana sastane s njim u krčmi. Kućedomaćine, kod kojih je stanovao, zameli su mu, po njegovu nalogu, svaki trag. On je ova dva dana bukvalno jurio na sve strane, »boreći se sa svojom sudbinom i spasavajući se«, kako se kasnije sam izrazio, te je čak zbog jedne hitne stvari odletio na nekoliko sati izvan grada, uza sve to, što mu je bilo strašno otići te ma i na trenutak ostaviti Grušenjku bez nadzora. Sve se to poslije objasnilo potanko i dokumentarno, a sada ćemo spomenuti jedino najpotrebnija fakta iz događaja tih dvaju užasnih dana u životu njegovu, koja su prethodila strašnoj katastrofi, što se tako nenadano oborila na sudbinu njegovu.

Istina, Grušenjka, iako ga je ljubila na čas istinski i iskreno, ali ga je zato u isto vrijeme mučila katkad zbilja okrutno i nemilosrdno. Najgore je bilo, što on nije nikako mogao da se dovije, što ona namjerava. Ispipati bilo na lijep način, bilo silom, nije bilo također moguće, jer se ona ne bi dala ni za živu glavu i još bi se samo rasrdila i zauvijek ga ostavila, što je on onda dobro znao. On je onda sasvim točno naslućivao, da se i ona neprestano s nečim bori, da je nekako neobično neodlučna, da se na nešto odlučuje, a ne može se nikako odlučiti, i zato je sa strepnjom u srcu pretpostavljao, ne bez razloga, da ona kadšto prosto mora da mrzi i njega i njegovu strast. Tako je možda i bilo, ali zašto je Grušenjka trpjela, nije mogao pojmiti. Za njega se cijelo pitanje, koje ga je mučilo, sastojalo u alternativi: »ili on, Mitja ili Fjodor Pavlovič«. Ovom zgodom moram da istaknem jednu nepobitnu činjenicu: on je bio potpuno uvjeren, da će Fjodor Pavlovič sigurno ponuditi (ako već i nije ponudio) Grušenjki, da sklope zakoniti brak, i on nije vjerovao ni na trenutak, da se stari razvratnik nada, da će proći samo s tri tisuće rubalja. To je zaključivao Mitja otuda, što je poznavao Grušenjku i njen karakter. Eto, zašto se moglo njemu gdjekad činiti, da sva Grušenjkina patnja i

sva njena neodlučnost potječu jedino otuda, što ne zna koga će od njih da izabere i koji će od njih biti za nju probitačniji. Ali je čudnovato, da on nije ovih dana gotovo ni mislio o skorom povratku »oficira«, to jest onog, sudbonosnog čovjeka u životu Grušenjkinu, čiji je dolazak čekala tako uzrujana i uplašena. Istina, Grušenjka nije s njime u posljednje vrijeme o tome ni progovorila. Međutim, on je upravo od nje saznao za pismo, što ga je prije mjesec dana dobila od svog nekadašnjeg zavodnika, a bio mu je donekle poznat i sadržaj. Jednom prilikom, kad je Grušenjka bila zajedljivo raspoložena, pokazala mu je ona to pismo, ali na njeno veliko iznenađenje nije on pripisivao gotovo nikakve važnosti tom pismu. A bilo bi vrlo teško objasniti, zašto: možda prosto zato, što nije mogao, i sam skrhan gadnom i užasnom borbom s rođenim ocem zbog ove žene, pretpostaviti za se, bar u to vrijeme, ništa strašnije i opasnije. Prosto nije vjerovao, da će odjedamput poslije nekih pet godina iskrsnuti odnekud nekakav zaručnik, a osobito nije vjerovao, da će on doći skoro. Pa i u tom istom prvom pismu oficirovu, koje su pokazali Mitjinki, govorilo se vrlo neodređeno o dolasku tog novog suparnika: pismo je bilo vrlo maglovito, vrlo patetično i puno same bolećivosti. Mora se primijetiti, da je Grušenjka tom prilikom sakrila od njega posljednje retke pisma, u kojima se govorilo donekle određenije o povratku. A osim toga, Mitjenka se kasnije sjećao, da je opazio na Grušenjkinu licu neki nehotičan i ohol prezir prema toj vijesti iz Sibira. Poslije toga nije Grušenjka više ni spominjala Mitji o bilo kakvoj daljnjoj vezi s tim novim suparnikom i tako je malo pomalo gotovo sasvim zaboravio na oficira. On je mislio jedino o tome, da je — ma što se ondje desilo i ma kako se okrenulo — skori konačni sudar njegov s Fjodorom Pavlovičem vrlo blizu i da mora najprije doći do raspleta. Premirući u duši, on je neprestano čekao odluku Grušenjkinu i sve vjerovao, da će ona pasti nenadano, u nadahnuću. Ona će mu odjedamput reći: »Uzmi me, ja sam vječno tvoja« — i sve će se svršiti: on će je uzeti i odmah odvesti na kraj svijeta. O, odvest će je što je prije moguće, što je moguće dalje, i ako ne baš na kraj svijeta, a ono bar nekamo na kraj Rusije, vjenčat će se s njom, nastaniti se s njom incognito, i nitko više neće za njih znati, ni ovdje, ni ondje, nigdje. Onda će, o, onda će odmah otpočeti sasvim nov život! On je o tom drugom, obnovljenom i punom

»vrlina« životu (sigurno, sigurno punom vrlina) sanjario neprekidno i pomamno i žudio za tim uskrsnućem i obnovljenjem. Gnusni ponor, u koji je upao sam svojom voljom, tištio ga je jako, i on je, kao mnogi u takvim slučajevima, polagao najveću nadu u promjenu mjesta: samo da ne budu ovi ljudi, samo da ne budu ove prilike, samo da odleti iz ovog prokletog mjesta i — sve će se preporoditi, krenuti novim putem. Eto, u što je on vjerovao i za čim je žudio.

Ali ovako bi bilo samo u slučaju prvog, sretnog rješenja tog pitanja. Ali se moglo i drukčije riješiti, postojalo je i drugo rješenje, prijetio je i drugi, ali strašan ishod. Ona mu može odjedamput reći: »Odlazi, ja sam se u ovom času odlučila za Fjodora Pavloviča, polazim za nj, a ti mi nisi potreban,« — i onda... onda... Mitja uostalom nije znao, što će biti onda, nije znao sve do posljednjeg časa, i zbog toga ga moramo opravdati. On nije imao određene namjere, na zločin nije ni pomišljao. On je samo puzio, uhodio, mučio se i spremao jedino za prvi, sretan obrat u svojoj sudbini. On je čak odgonio svaku drugu pomisao. Ali tu je već počinjala sasvim druga muka, iskrsavala je sasvim nova i uzgredna, ali također sudbonosna i nerješiva okolnost.

Naime, u slučaju, ako mu ona rekne: »tvoja sam, vodi me,« kamo će je odvesti? Gdje su mu sredstva, novci? Tada su baš presahnuli svi njegovi prihodi, jer su dosadašnji dohoci, koje mu je neprestano davao u toku toliko godina Fjodor Pavlovič, prestali sasvim. Dakako, Grušenjka je imala novaca, ali je Mitja s te strane iznenada pokazao strašan ponos: on je želio, da je odvede sam i da otpočne nov život sa svojim sredstvima, a ne s njenim, i nije mogao ni zamisliti, da uzme od nje novac, i ta mu je misao bila mučna do strašne odvratnosti. Neću ovdje dalje govoriti o toj činjenici, niti ću je analizirati, nego ću samo primijetiti: takvo je bilo njegovo duševno raspoloženje u ovom trenutku. Sve je ovo moglo potjecati posredno i čak nesvjesno od potajnih muka, koje su grizle njegovu savjest, što je na onako lopovski način prisvojio novce Katarine Ivanovne: »pred jednom sam već hulja, a pred drugom ću uskoro biti opet hulja,« mislio je onda, kako je poslije sam priznao: »a i Grušenjka, kad sazna za to, neće htjeti takvu hulju.« Dakle, gdje će naći ta sredstva, gdje će naći te sudbonosne novce? Inače će sve propasti i neće biti ništa, »a samo zato, što nije bilo novaca, o, sramote!«

Moram istrčati malo naprijed: to baš i jest ono, što je on možda znao, gdje će naći te novce, a možda je znao i gdje se nalaze. Sada neću o tome ništa da govorim, jer će se kasnije sve razjasniti. Ali u čemu se sastojala njegova glavna nevolja, to ću reći, i ako ne sasvim otvoreno: da uzme te novce, koji su se negdje nalazili i da ima prava da ih uzme, mora najprije vratiti one tri tisuće Katarini Ivanovnoj — »inače sam džepar, hulja, a nov život neću da započnem kao hulja,« odluči Mitja i zato riješi, da prevrne, ako bude potrebno, cio svijet, te da svakako i najprije vrati te tri tisuće Katarini Ivanovnoj. Konačno proces te odluke zbio se u njemu, tako da kažem, u ovim posljednjim satima njegova života, kad je naime prije dva dana uveče posljednji put sreo Aljošu, na putu, a poslije one uvrede, koju je Grušenjka nanijela Katarini Ivanovnoj, i Mitja, kad mu je Aljoša ispričao o toj uvredi, priznao, da je hulja, te naložio Aljoši, da joj to saopći, »ako je to može i malo utješiti«. I on je onda, te noći, kad se rastao s bratom, u svom zanosu osjetio, da je bolje po nj »da ubije i opljačka ma koga, ali samo da vrati Katji dug«. »Bolje je, da sam pred ubijenim i opljačkanim i pred svim ljudima ubojica i lopov i da pođem u Sibir, nego da Katja bude u pravu da kaže, kako sam je iznevjerio, ukrao joj novac i s njenim novcem pobjegao s Grušenjkom, da otpočnem nov i čestit život! To ne mogu!« Tako je govorio Mitja, škripajući zubima, te je zaista mogao pokatkad zamisliti, da će svršiti s upalom mozga. Ali se zasad borio...

Čudnovato: činilo bi se, da kod takve odluke ništa drugo ne postoji, nego da očajava, jer gdje će odjedamput doći do tolikog novca, i to još takav goljo, kakav je on? A, međutim, on se do posljednjeg trenutka nadao, da će nabaviti te tri tisuće, da će one stići, sletjeti njemu nekako, same, pa ma i s neba. Ali tako je uvijek s onima, koji, kao i Dmitrij Fjodorovič, umije cijeloga života svoga samo da troše i harče novac, koji su bez muke naslijedili, i koji nemaju ni pojma o tome, kako se novac stječe. U njegovoj glavi podigla se odmah, pošto se prekjučer rastao s Aljošom, prava fantastična bura i pobrkala mu misli. Tako je došlo do toga, da se odlučio na najluđi pothvat. A možda se baš u takvim prilikama čine takvim ljudima posve nemogući i fantastični pothvati posve ostvarljivi. On se odjedamput odluči da ode do trgovca Samsonova, pokrovitelja Grušenjkina i da mu predloži jedan »plan« te da na

račun tog »plana« dobije od njega odmah cijelu potrebnu svotu; nije nikako sumnjao u svoj plan, što se tiče njegove komercijalne strane, nego je sumnjao jedino u to, kako će Samsonov gledati na njegov korak, ako ga ne bude promatrao jedino s komercijalne strane. Iako je Mitja poznavao tog trgovca iz viđenja, ipak se nije s njim znao, čak nije s njim ni jedamput progovorio. Ali u njemu se zbog nečeg, i već poodavno, ustalilo uvjerenje, da se ovaj stari razvratnik, koji je već mirisao na tamjan, neće možda nikako protiviti, ako Grušenjka nekako pošteno uredi svoj život te se uda za »pouzdana čovjeka«. I ne samo, da se neće tomu protiviti, nego će i sam to željeti i, nađe li se samo prilika, da će to još i potpomoći. Da li je on to gdjegod čuo, ili mu je možda to i Grušenjka rekla, ali on je svakako zaključio, da će ga starac, što se tiče Grušenjke, pretpostaviti Fjodoru Pavloviču. Možda će se mnogim čitaocima naše pripovijetke učiniti, da je ovo računanje Dmitrija Fjodoroviča na takvu pomoć i njegova namjera, da primi svoju zaručnicu tako reći iz ruke njena pokrovitelja, i suviše grubo i odvratno. Na to mogu samo ovo reći, da se Grušenjkina prošlost činila Mitji kao nešto već zauvijek prošlo. On je promatrao tu prošlost s beskrajnim sažaljenjem i zaključivao u svom žaru svoje strasti, da će se odmah, čim Grušenjka samo kaže, da ga ljubi i da polazi za nj, roditi sasvim nova Grušenjka, a s njom i sasvim novi Dmitrij Fjodorovič, sad već bez svakog poroka i samo s vrlinama: te da će oni jedno drugome sve oprostiti i otpočeti svoj život na sasvim nov način. Što se tiče Kuzme Samsonova, držao ga je za čovjeka, koji je bio u nestalnoj prošlosti Grušenjkinoj sudbonosan, koga ona međutim nije nikad ljubila i koji je, što je glavno, već također »prošao«, svršio, tako da sada više i ne postoji. A usto nije ga mogao Mitja više ni držati za čovjeka, jer je bilo svima i svakome u gradu poznato, da je to sad samo bolesna ruševina, koja se nalazila prema Grušenjki, tako da kažem, jedino u očinskom odnosu, a ne u prijašnjem, i da je tako već odavno, gotovo već godinu dana. U svakom se slučaju pokazao Mitja ovdje vrlo prostodušan, jer je bio uza sve svoje poroke, vrlo prostodušan čovjek. Zbog te svoje prostodušnosti bio je uostalom ozbiljno uvjeren, da se stari Kuzma, spremajući se na odlazak na drugi svijet, iskreno kaje zbog svoje prošlosti s Grušenjkom i da ona sad nema predanijeg pokrovitelja i prijatelja nego što je taj, sad već neškodljivi starac.

Sutradan poslije svoga razgovora s Aljošom u polju, poslije koga Mitja nije gotovo cijelu noć ni oka stisnuo, došao je oko deset sati ujutro u kuću Samsonova i rekao, da ga prijave. To je bila kuća stara, mračna, vrlo prostrana, na kat, s dvorišnim zgradama i krilima. U prizemlju stanovala su dva Samsonova oženjena sina, sa svojim porodicama, njegova već jako stara sestra i neudata kćerka. U krilu stanovala su njegova dva pomoćnika, od kojih je jedan imao također mnogobrojnu porodicu. I njegova djeca i pomoćnici stanovali su u jako tijesnim stanovima, a na gornjem katu stanovao je starac sam, te nije dopuštao da stanuje s njim čak ni njegova kći, koja ga je dvorila i morala u određene sate i na povremene njegove pozive dotrčati njemu gore, iako je već odavno patila od zaduhe. To »gore« sastojalo se od mnogo velikih paradnih soba, namještenih na starinski trgovački način s dugačkim dosadnim redovima nezgrapnih naslonjača i stolica od mahagonija, poredanih uza zidove, s kristalnim lusterima, presvučenim navlakama, i mračnim ogledalima između prozora. Sve su te sobe bile potpuno prazne i nitko nije u njima stanovao, jer se bolesni starčić stisnuo u jednu malu sobicu, u svoju udaljenu spavaću sobu, gdje ga je posluživala stara sluškinja, povezane glave, i »dječak«, koji je spavao na tezgi u predsoblju. Starac nije mogao već gotovo ni hodati, jer su mu noge bile otečene, te se tek rijetko kad dizao iz svojeg kožnatog naslonjača, i starica bi ga, pridržavajući ga ispod pazuha, provela jedamput dvaput po sobi. On je bio ozbiljan i nerazgovoran čak i s tom staricom. Kad su mu javili, da je došao »kapetan«, odmah je naložio, da ga odbiju. Ali je Mitja bio nasrtljiv i ponovo se najavio. Kuzma je Kuzmič potanko ispitao dječaka: kakav je, nije li pijan? Da li viče? Dobio je odgovor, da je »trijezan«, ali da »neće da odlazi«. Starac opet naloži, da ga odbiju. Tada je Mitja, koji je sve ovo predviđao i upravo za ovaj slučaj ponio papira i olovku, napisao razgovijetno na komadićku papira jedan red: »Dolazim po vrlo važnom poslu, koji se izravno tiče Agrafene Aleksandrovne,« i to posla starcu. Starac razmisli na čas, reče dječaku, da gosta uvede u dvoranu, a staricu posla dolje s nalogom, neka njegov mlađi sin dođe odmah gore njemu. Najmlađi sin, čovjek dvanaest veršaka visok i nevjerojatne snage, obrijana lica i odjeven na njemačku (sam je Samsonov nosio kaftan i bradu), dođe odmah i bez pogovora. Svi su oni pred ocem drhtali. Otac nije

pozvao ovog junačinu, zato što bi se možda bojao kapetana, jer je on bio vrlo srčan, već onako za svaki slučaj, tek da ima svjedoka. U pratnji sina, koji ga je držao ispod ruke, i dječaka, dovukoše se ipak nekako u dvoranu. Treba znati, da je osjećao i neku prilično jaku radoznalost. Dvorana, u kojoj je čekao Mitja, bila je ogromna, mračna soba, koja je ubijala dušu čamom, s dva reda prozora, s galerijom, mramoriranim zidovima i s tri ogromna kristalna lustera, presvučena navlakama. Mitja je sjedio na stolcu kraj ulaznih vrata i s nervoznim nestrpljenjem očekivao svoju sudbinu. Kad se pojavio starac na suprotnim vratima, deset hvati udaljenim od Mitjina stolca, poskoči on naglo i pođe mu u susret svojim čvrstim, vojničkim i aršin dugačkim koracima. Mitja je bio pristojno odjeven, u zakopčanom kaputu, s okruglim šeširom u rukama i crnim rukavicama, na dlaku onako, kako je bio odjeven prije tri dana u manastiru, kod starca, prilikom porodičnog sastanka s Fjodorom Pavlovičem i braćom. Starac ga je čekao stojeći, važno i strogo, i Mitja je odmah osjetio, da ga je ovaj, dok mu je prilazio, svega progledao. Mitju je također iznenadilo lice Kuzme Kuzmiča, koje je bilo u posljednje vrijeme neobično podbulo: donja usna, ionako debela, naličila je sada na otoboljenu lepinjicu. On se dostojanstveno i šutke nakloni gostu pokaza mu naslonjač kraj divana, a sam se polagano, oslanjajući se na sinovljevu ruku i uzdišući bolno, spusti na divan, nasuprot Mitje, tako da je, kad je vidio njegovo bolno naprezanje, odmah osjetio kajanje i delikatan stid zbog svog sadašnjeg ništavila pred ovom toliko dostojanstvenom ličnošću, koju je uznemirio.

— Što želite gospodine — sjednuvši napokon, starac će lagano, razgovijetno, strogo, ali učtivo.

Mitja sav zadrhta, već htjede da skoči, ali opet sjedne. Zatim odmah poče da govori glasno, žurno, nervozno, gestikulirajući i kao izbezumljen. Vidjelo se, da je čovjek dotjerao do kraja, da je propao i traži posljednji izlaz, a ne uspije li u tome, onda makar odmah u vodu. Sve je to sigurno u jednom trenutku shvatio stari Samsonov, iako mu je lice i dalje bilo nepromijenjeno i studeno, kao u kipa.

»Najplemenitiji Kuzma Kuzmič jamačno je već više puta slušao o mojim sukobima s mojim ocem Fjodorom Pavlovičem Karamazovom, koji je opljačkao moje nasljedstvo, što mi je ostalo iza rođene matere... jer o tome bruji cio grad... o tome svi ovdje

bruje, iako ih se ne tiče... A, osim toga, mogli ste čuti i od Grušenjke... oprostite: od Agrafene Aleksandrovne, od mnogouvažene i visokopoštovane Agrafene Aleksandrovne«... tako je otpočeo Mitja, ali je zapeo već kod prve riječi. Ali mi nećemo donijeti od riječi do riječi cio njegov govor, nego ćemo iznijeti tek njegov sadržaj. Radi se, reče, o tome, što se on, Mitja, još prije tri mjeseca naročito posavjetovao, on je baš rekao »naročito«, (a ne namjerno) s odvjetnikom u gubernijskom gradu, »s čuvenim odvjetnikom, Kuzma Kuzmiču, s Pavlom Pavlovičem Korneplodovom, za koga ste vjerojatno izvoljeli čuti? Čelo široko, um državnički... on vas poznaje... najljepše se o vama izrazio«... zape po drugi put Mitja. Ali to zapinjanje nije njega zaustavljalo, on je odmah prešao preko njega i jurio sve dalje i dalje. I baš taj Korneplodov, kada ga je potanko ispitao i pregledao isprave, koje mu je mogao Mitja predočiti (Mitja se jako nejasno izrazio o ispravama i jako žurio na tom mjestu), zaključio je otud, da bi se radi sela Čermašnje, koja po njegovu mišljenju pripada njemu, Mitji, kao materinstvo, mogla zaista povesti parnica i bezobraznog starca iznenaditi... »jer nisu još sva vrata zatvorena, a pravda zna, kuda će se provući.« Jednom riječi, moglo bi se nadati, da će Fjodor Pavlovič nadoplatiti šest, pa čak i sedam hiljada, jer Čermašnja ipak vrijedi najmanje dvadesetosam, — »trideset, trideset, Kuzma Kuzmiču, a ja nisam, zamislite, od toga čovjeka tvrda srca dobio ni sedamnaest!« Ali ja sam, reče Mitja, onda tu stvar napustio, jer se ne razumijem u pravo, ali kad sam ovamo došao, čisto sam se skamenio, zatekavši ovdje protutužbu (ovdje se Mitja opet zapleo i ponovo brzo preskočio): ne biste li dakle vi, reče, voljni bili, da preuzmete na se sva moja prava protiv onog odroda, a meni da date samo tri tisuće. Vi ne možete ni u kom slučaju izgubiti, kunem vam se poštenom riječi, već naprotiv, možete dobiti mjesto tri tisuće šest ili sedam tisuća... A glavno je, da se ovo svrši »još danas«. »A ja ću vam kod javnog bilježnika, ili kako hoćete... Jednom riječi, ja sam na sve spreman, dat ću vam sve isprave, koje su vam potrebne, sve ću potpisati... i mi bismo mogli tu ispravu odmah sačiniti i, ako je moguće, samo ako je moguće, još jutros... A vi ćete meni dati tri tisuće. Jer tko se može mjeriti s vama, kapitalistom u ovom gradiću... I time biste spasli mene... jednom riječi, spasili biste moju jadnu

glavu za jednu plemenitiju stvar, može se reći, za uzvišeniju stvar... jer gajim najplemenitije osjećaje prema izvjesnoj ličnosti, koju vi vrlo dobro poznajete i za koju se očinski starate. Ne bih ni došao, da to nije očinski. I ako hoćete, tu su se trojica sudarila čelima, jer sudbina je — nešto strašno, Kuzma Kuzmiču! Realizam, Kuzma Kuzmiču, realizam! A jer je vas trebalo već davno isključiti, to ostaju još dva čela, možda se nisam vješto izrazio, ali ja nisam književnik. To jest, jedno je čelo moje, a drugo — onog odroda. Dakle, birajte: ili ja, ili odrod? Sve je sad u vašim rukama — tri sudbine i dvije kocke... Oprostite ja sam se zbunio, ali vi razumijete... ja vidim po vašim poštovanim očima, da ste razumjeli... A ako niste razumjeli, ja ću danas u vodu, eto!«

Mitja prekinu svoj besmisleni govor s »eto!« i zatim poskoči s mjesta, te čekaše odgovor na svoj ludi prijedlog. Kod posljednje svoje rečenice on je iznenada osjetio, da je sve propalo, a što je glavno, da je brbljao strašne gluposti. »Čudnovato, dok sam išao ovamo, sve se činilo dobro, a sad sama glupost!« sinu odjedamput u njegovoj očajnoj glavi. Za sve vrijeme, dok je on govorio, sjedio je starac nepomično i motrio ga s ledenim izrazom u očima. Kuzma Kuzmič ostavi ga međutim časak da čeka, a onda mu naposljetku reče odlučnim i neutješivim tonom:

— Oprostite, ali mi se takvim poslovima ne bavimo.

Mitja odjedamput osjeti, da su mu klonule noge.

— A što će biti sada sa mnom, Kuzma Kuzmiču — promrmlja on blijeda osmijeha. — Ta ja sam sad propao, što mislite?

— Oprostite...

Mitja još uvijek stajaše i neprekidno gledaše nepomično i ukočeno, i odjedamput spazi, da se nešto pokrenulo na starčevu licu.

— Vidite li, gospodine, ovakvi poslovi ne priliče nama, — progovori starac polagano, — ima čovjek posla sa sudom, s odvjetnicima, prava nevolja! Ali, ako želite, ima ovdje jedan čovjek, obratite se na njega.

— Bože moj, a tko je to? Vi me uskrsavate, Kuzma Kuzmiču — promuca Mitja.

— Nije ovdašnji taj čovjek, a sada se ovdje i ne nalazi. On je seljak, trguje šumom i zovu ga Ljagavi. On se već godinu dana

pogađa s Fjodorom Pavlovičem za onu vašu šumu u Čermašnji, razilaze se u cijeni, možda ste za to i čuli. Sad je baš opet došao i stanuje kod iljinskog popa, od stanice Volovje bit će nekih dvanaest vrsta do sela Iljinsko. On je i meni pisao zbog tog posla, zbog te šume, tražio je od mene savjet. Fjodor Pavlovič hoće sam da pođe njemu. Ako preteknete Fjodora Pavloviča i Ljagovom predložite isto, što ste meni govorili, možda će on pristati...

— Genijalna misao! — prekinu ga Mitja oduševljeno. — Baš će njemu dobro doći! On se pogađa, od njega mnogo ištu, a sad će dobiti ispravu o vlasništvu, ha-ha-ha! — I Mitja se odjedamput nasmija svojim kratkim, drvenastim smijehom, sasvim neočekivanim, da je čak Samsonov zatresao glavom.

— Kako da vam zahvalim, Kuzma Kuzmiču — reče Mitja vatreno.

— Ostavite — reče Samsonov i obori glavu.

— Ali vi ne znate, da ste me spasili, o, mene je vuklo vama predosjećanje... Dakle, tome popu!

— Nije vrijedno da zahvaljujete.

— Žurim se, letim. Zloupotrebio sam vaše zdravlje. Nikad vam neću ovo zaboraviti, to vam veli ruski čovjek, Kuzma Kuzmiču, — da ruski!

— Lijepo!

Mitja htjede da uhvati starca za ruku i da je prodrma, ali u starčevim očima sijevnu nešto pakosno. Mitja trgnu ruku, ali se odmah prekori zbog toga, što se naljutio. »Sigurno je umoran«, iskrsne u njegovoj glavi.

— Za nju! Za nju, Kuzma Kuzmiču! Vi razumijete, da je to za nju! — prodere se on, da je zaorila dvorana, zatim se pokloni, oštro okrene i pojuri prema izlazu istim onakvim brzim i aršin dugačkim koracima. Sav je drhtao u ushitu. »Već je bilo sve propalo, i eto, spasio me anđeo čuvar,« projuri mu kroz glavu. »I kad je već ovako poslovan čovjek, kao što je ovaj starac (najplemenitiji starac, i kakav stas!), pokazao taj put, onda je, razumije se, na tom putu pobjede. Letim odmah. Do noći ću se vratiti, noću ću se vratiti, ali je bitka dobivena. Ta nije se valjda starac sa mnom rugao?« Tako uzvikivaše Mitja, koračajući prema svome stanu, i drukčije dakako i nije mogao ni misliti, to jest: ili je to bio praktičan savjet tog poslovnog čovjeka, koji poznaje stvari i koji poznaje karakter tog Ljagavog (čudnovato

prezime!) ili — ili se starac s njim sprdao! Nažalost samo je posljednja misao bila točna! Poslije, već mnogo kasnije, nakon katastrofe, priznao je sam stari Samsonov sa smijehom, da je onda ismijao »kapetana«. To je bio pakostan, hladan i podrugljiv čovjek, a usto bolesnih antipatija. Da li je svečan izgled kapetanov, da li glupo uvjerenje tog »raspikuće i rasipnika«, da će on, Samsonov, zagristi u takvu glupost, kao što je njegov »plan«, ili pak ljubomor zbog Grušenjke, u ime koje je došao taj »vjetrogonja«, da na tako glup način izmami od njega novaca, — ne znam baš zapravo, što je onda pobudilo starca, ali u onom trenutku, kad je Mitja stajao pred njim i osjećao, da mu klecaju koljena, te glupo vikao, da je propao — u tom ga je trenutku pogledao starac s bezgraničnom pakošću i smislio da ga ismije. Kad Mitja otiđe, Kuzma se Kuzmič, sav blijed od srdžbe, obrati svome sinu i naloži mu, da poduzme sve mjere, da unaprijed taj odrpanac i ne prismrdi ovamo, da ga čak ni u dvorište ne pusti, jer inače...

On nije izrekao svoje prijetnje, ali je i njegov sin, koji ga je često viđao ljuta, čisto zadrhtao od straha. Starac se poslije toga cio sat tresao od srdžbe, a podveče se razbolio i poslao po liječnika.

II

LJAGAVI

Morao je dakle »juriti«, a međutim nije imao za kola ni prebijene pare, to jest, imao je dva dvogrivenika, i to je bilo sve, što mu je još preostalo od nekadašnjeg stogodišnjeg bogatstva. Ali je imao kod kuće stari srebrn sat, koji nije već odavno išao i on zgrabi taj sat i odnio ga Židovu uraru, koji je imao svoju trgovinu na trgu. Ovaj mu je dao šest rubalja. »Nisam se nadao, da ću toliko dobiti!« povikao oduševljeni Mitja (on se sad neprestano nalazio u nekom oduševljenju), strpao svojih šest rubalja i potrčao kući. Kod kuće je nadopunio svotu, uzajmio je naime od kućegospodara tri rublja, koje su mu dali drage volje, iako su im to bili posljednji novci, jer su ga toliko voljeli. Mitja im je odmah u oduševljenju svome otkrio, da se odlučuje o njegovoj sudbini, izložio im dakako na vrat na nos gotovo cio svoj »plan«, koji je malo prije predložio Samsonovu, saopćio im

Samsonovljevu odluku i svoje buduće nade, itd. Kućegospodari bili su i otprije posvećeni u mnoge njegove tajne, jer oni su gledali u njemu svog čovjeka, a ne oholog gospodina. Kad je Mitja tako skucao devet rubalja, poslao je po poštanske konje, koji će ga odvesti do Volovje stanice. I tako je zapamćena i utvrđena činjenica: »da Mitja nije imao u podne, uoči jednog izvjesnog događaja, ni kopjejke i da je, samo da dođe do novaca, prodao svoj sat i uzajmio od svojih kućegospodara tri rublja, i to sve pred svjedocima.«

Upozoravamo na ovu činjenicu unaprijed, a poslije će se vidjeti zašto to činim.

Iako se Mitja, dok je jurio na Volovju stanicu, sav sjao od neke radosne slutnje, da će se naposljetku svršiti i rasplesti »sve te stvari«, ipak je drhtao od straha: što će biti sada s Grušenjkom, za vrijeme njegova izbivanja? Zar će baš danas napokon odlučiti, da ode Fjodoru Pavloviču? I zato je i otišao, a da joj nije ništa kazao, a i kućegospodarima je naložio, da nipošto ne kažu, kamo je otišao, ako dođe tko da pita za nj »Svakako se moram još večeras vratiti,« ponavljaše on, drmusajući se u kolima, »a Ljagavog morat ću, možda, ovamo dovući... da načinimo onu ispravu,« — tako, premirući u duši, maštaše Mitja, ali nažalost ne bi suđeno, da mu se snovi ostvare po njegovu »planu«.

Prvo je zakasnio, jer je s Volovje stanice krenuo poljskim putem. Ispostavilo se, da poljski put nije bio dugačak dvanaest vrsta, već osamnaest. Drugo, iljinskog »popa« nije zatekao kod kuće, otišao je u susjedno selo. Mitja se uputio u to susjedno selo s istim, već umornim konjima, i dok je našao ondje popa, bila je već skoro pala noć. »Pop«, na oko plašljiv i prijazan čovjek, odmah mu je izjavio, da je taj Ljagavi, istina, kod njega isprva stanovao, ali da se sad nalazi u Suhom Seocu kod lugara, gdje će noćas konačiti, jer se i ondje pogađa za šumu. Na vatrenu Mitjinu molbu, da ga odmah odvede Ljagavom i »time, tako reći, spasi«, pop se istina isprva kolebao, ali poslije je međutim pristao, da ga odvede u Suho Seoce, očito gonjen radoznalošću. Ali mu je na nesreću svoju savjetovao, da pođu onamo »pješke«, jer da donde ima »nešto malo više od jedne vrste«. Mitja je dakako odmah pristao i stao da koraca svojim aršin dugačkim koracima, da je jadni pop gotovo za njim trčao. To je bio još mlad i vrlo oprezan čovjek. Mitja se odmah upustio s njim u

razgovor o svojim planovima, tražeći od njega vatreno i nervozno, da mu da savjeta s obzirom na Ljagavog, i pripovijedao cijelim putem. Pop ga je slušao pažljivo, ali mu je malo savjetovao. Na Mitjina pitanja odgovarao je izbjegavajući: »ne znam, oh, ne znam, gdje bih ja to znao« itd. Kad je Mitja stao da govori o svojim sukobima s ocem zbog nasljedstva, pop se čisto prepao, jer je bio donekle zavisan o Fjodoru Pavloviču. Ali ga je međutim s čuđenjem zapitao, zašto on toga seljaka, trgovca Gorstkina, naziva Ljagavim, te je Mitji povjerljivo razjasnio, da tog čovjeka zbilja nazivaju Ljagavim, ali da se on tako ne zove i da ga taj nadimak jako vrijeđa, i zato neka ga svakako zove Gorstkinim, »jer inače neće s njim ništa obaviti, a on vas neće ni slušati«, završio popo. To je donekle začudilo Mitju i on je izjavio, da ga tako naziva sam Samsonov. Kad je pop saznao za tu okolnost, odmah je prekinuo razgovor o tome, mada bi bio dobro učinio, da je onda saopćio Dmitriju Fjodoroviču svoju slutnju: ako ga je Samsonov poslao tom seljaku, kao Ljagavom, nije li to učinio samo zato, da mu se naruga i nema li u tome nešto sumljivo? Ali Mitja nije imao vremena da se zaustavlja »na takvim sitnicama«. On se žurio, koračao i tek kad su stigli u Suho Seoce, dosjetio se, da nisu prešli jednu ili jednu i pol vrstu, nego sigurno tri vrste. To ga je ozlovoljilo, ali se savladao. Ušli su u kuću. Lugar, popov znanac, stanovao je u jednoj polovici kuće, a drugu, praznu polovicu, s druge strane hodnika, ustupio je Gorstkinu. Ušli su u tu čistu sobu i zapalili lojanu svijeću. U sobi je bilo strašno vruće. Na jelovu stolu stajao je ugašen samovar, poslužavnik sa šalicama, ispijena butelja ruma i još ne sasvim ispijena boca rakije, te mrvice pšenična kruha. Putnik je ležao ispružen na klupi, pod glavu je metnuo smotan gornji kaput mjesto jastuka i strašno hrkao. Mitja zasta časak u nedoumici. »Dakako, treba ga probuditi: moj je posao suviše važan, ja sam se tako žurio, a žurim se, da se još danas vratim«, uznemiri se Mitja, ali pop i lugar stajahu šutke, ne iskazujući svojih mišljenja. Mitja priđe i stade ga sam buditi, budio ga je energično, ali spavač se nije budio. »Pijan je, zaključi Mitja, ali što da radim, gospode, što da radim!« I odjedamput poče neobično nestrpljivo vući spavača za ruke i noge, tresti mu glavu, dizati ga i uspravljati na klupi, ali je poslije mnogo naprezanja postigao jedino to, da je onaj stao gadno mumljati i strašno, iako nerazgovijetno, psovati.

— Da, bit će bolje da pričekate, — reče naposljetku pop, — jer se vidi, da nije ni za što.

— Cio je dan pio — primijeti lugar.

— Bože, — povika Mitja, kad biste samo znali, kako je meni potrebno i kako sam sada očajan!

— Da bit će bolje, pričekajte do jutra — ponovi pop.

— Do jutra? Smilujte se, to je nemoguće! — I on je u očajanju svome opet htio da navali i budi pijanicu, ali se odmah okanio, jer je uvidio, da mu je sav napor uzaludan. Pop je šutio, a pospani lugar bio je smrknut.

— Kakve strašne tragedije zbija realizam s ljudima! — progovori Mitja potpuno očajan. Znoj mu je curio niz lice. Pop upotrijebi zgodan trenutak, te razloži sasvim razumno, da on svakako ne bi bio sposoban ni za kakav razgovor, sve kad bi ga mogli i probuditi, jer je pijan, »a međutim, vi imate s njim važna posla, te je ipak bolje, ako ostanete do jutarca«... Mitja razmahnu rukama i prista.

— Ja ću, oče, ostati ovdje sa svijećom i vrebat ću na zgodan trenutak. Kad se probudi, počet ću... A za svijeću platit ću ti, — obrati se on lugaru, — za noćenje također, zapamtit ćeš Dmitrija Karamazova. Samo ne znam, što će sad s vama biti, oče, gdje ćete vi leći?

— Ne brinite, ja idem kući. Odjašit ću na njegovoj kobilici, — i on pokaza na lugara. — A sad zbogom, želim vam, da budete sasvim zadovoljni.

I na tom je ostalo. Pop se otputio na kobilici, veseo što se naposljetku izvukao, ali ipak je zbunjeno mahao glavom i razmišljao: ne bi li dobro bilo, da sutra još za vremena izvijesti svog dobrotvora Fjodora Pavloviča o ovom interesantnom slučaju, »jer ako u zao čas sazna, razljutit će se i prekratiti dobročinstva.« Lugar se počeša i šuteći pođe u svoju sobu, a Mitja sjede na klupu, da vreba, kako se izrazi, na zgodan trenutak. Duboka tuga, kao težak oblak, pade na njegovu dušu. Duboka, strašna tuga! On je sjedio, razmišljao, ali nije mogao ništa da smisli. Svijeća je dogorijevala, zazrikao zrikavac, u ugrijanoj sobi bilo je nesnosno zagušljivo. I odjedamput prikaza mu se vrt, prolaz za vrtom, na očevoj kući otvoriše se vrata, a kroz vrata utrčala Grušenjka... On skoči sa klupe.

— Tragedija! — progovori škrgućući zubima, te mehanički priđe spavaču i zagleda mu se u lice. Bio je to mršav, još mlad seljak, vrlo dugoljasta lica, ugasito plave kovrčaste kose i dugačke tanke riđe bradice, u košulji od katuna i crnom prsluku, a iz džepa na prsluku izvirivaše lančić srebrna sata. Mitja je promatrao tu fizionomiju sa strašnom mržnjom i zbog nečeg mu je bilo osobito mrsko, što je kovrčast. A osobito ga je strašno vrijeđalo, što eto on, Mitja, stoji više njega sa svojim neodložnim poslom, što je toliko žrtvovao, toliko napustio, neobično se izmučio, a ova danguba, »o kome sad zavisi cijela moja sudbina, hrče kao da se ništa ne događa!« uskliknu Mitja i odjedamput sasvim izgubi glavu, te opet stade buditi pijana seljaka. Budio ga je bijesno, vukao ga, gurao, čak tukao i kad se tako mučio pet minuta, a da opet nije ništa postigao, vratio se očajan zbog svoje nemoći klupi i sjeo.

— Glupo, glupo! — vikaše Mitja, — i... kako je sve ovo nepošteno! — nadoveza on zbog nečeg. Poče ga strašno boljeti glava: »Da se okani? Da sasvim ode,« iskrsnu u njegovu umu. »Ne, do jutra. Namjerno ću ostati, namjerno. Zašto sam onda i došao? A i nemam na čemu da odem, kako ću sad odavde otići, o, gluposti!«

Međutim ga je glava sve jače i jače boljela. Sjedio je nepomično te nije više ni opažao, da je zadrijemao i odjednom sjedeći zaspao. Probudi se od nepodnošljive glavobolje, toliko nepodnošljive, da je gotovo viknuo. U sljepočicama mu je lupalo, tjeme ga boljelo; kad se prenuo, nije mogao dugo doći sebi i objasniti, što se s njim dogodilo. Naposljetku se sjetio, da je u vrućoj sobi strašan dim i da je čak mogao umrijeti. A pijani je seljak i dalje ležao i hrkao. Svjećica je već sasvim dogorjela i gasila se. Mitja dreknu i pojuri posrćući kroz hodnik u lugarovu sobu. Ovaj se brzo probudi, ali kad ču, da je u drugoj sobi dim, pođe istina, da učini, što treba, ali se vladaše pritom tako ravnodušno, da se Mitja začudi i uvrijedi.

— Ali on je umro, on je umro, i onda... što onda? — vikaše Mitja pomamno.

Otvorili su vrata, rastvorili prozore, odušili dimnjak, Mitja dovukao iz hodnika posudu s vodom, najprije pokvasio svoju glavu, a zatim našao nekakvu krpu, zamočio je u vodu i omotao oko Ljagavljeve glave. Lugar se i dalje držao prema cijelom događaju nekako prezirno i, otvorivši prozor, reče namrgođeno: »Već će biti dobro«, te

pođe opet da spava, ostavivši Mitji užasan limeni fenjer. Mitja se zabavio oko pijanice, koga je omamio dim, još neko pola sata i neprestano mu kvasio glavu, odlučivši ozbiljno da probdije svu noć, ali kad je posve izmučen sjeo načas na klupu, da malo odahne, sklopio je za trenutak oči, zatim se odmah sasvim nesvjesno pružio na klupu i zaspao kao mrtav.

Probudio se jako kasno. Bilo je po prilici već devet sati izjutra. Sunce je jasno sjalo kroz dva prozora u sobicu. Jučerašnji kovrčasti seljak sjedio je na klupi, već u polukaftanu. Pred njim je stajao novi samovar i nova boca. Stara, jučerašnja, bila je već ispijena, a nova prazna već preko polovice. Mitja skoči i dosjeti se odmah, da je prokleti seljak opet pijan, vrlo pijan. On je gledao u nj jednu minutu izbuljenih očiju. Seljak je pogledao u nj šutke i lukavo, s nekakvim mirom, koji vrijeđa, štoviše, s nekom prezirnom naduvenošću, kako se učinilo Mitji. Mitja mu se žurno obrati.

— Dopustite, vidite... ja... sigurno ste čuli od ovdašnjeg lugara, u onoj sobi: ja sam poručnik Dmitrij Karamazov, sin starog Karamazova, s kojim se vi izvoljevate pogađati za šumu.

— To ti lažeš! — odjedamput odbrusi seljak čvrsto i mirno.

— Kako lažem? Fjodora Pavloviča ipak izvoljevate poznavati?

— Ja ne izvoljevam poznavati nikakvoga tvog Fjodora Pavloviča — progovori seljak, prevrćući teško jezikom.

— Šumu, šumu od njega kupujete, ta probudite se, dođite sebi. Otac Pavel Iljinski doveo me je ovamo... Vi ste pisali Samsonovu, i on me je poslao vama... — gušio se Mitja.

— Lažeš! — opet odbrusi Ljagavi. Mitju zazebe u nogama.

— Ta smilujte se, ovo nije šala! Vi ste možda pripiti. Vi možete napokon govoriti, razumjeti... inače... inače ne razumijem ništa!

— Ti si mazalo!

— Ta smilujte se, ja sam Karamazov, Dmitrij Karamazov, imam nešto da vam predložim... vrlo korisno... baš što se tiče šume.

Seljak je dostojanstveno gladio bradu.

— Ne, ti si se samo neprestano pogađao i pokazao si se kao hulja. Ti si hulja!

— Uvjeravam vas, da se varate! — i Mitja u očajanju zalomi rukama. Seljak je neprestano gladio bradu i odjedamput lukavo zažmiri.

— Nipošto, evo što ćeš mi pokazati: pokaži mi takav zakon, koji dopušta, da se zlo čini, čuješ li! Ti si hulja, razumiješ li?

Mitja ustukne namrgođeno i odjedamput kao da ga je »nešto udarilo po čelu«, kako se poslije sam izrazio. Odjedamput mu je nešto sinulo u umu, »buknula zublja i ja sam sve shvatio«. Stajao je kao okamenjen, ne shvaćajući, kako se mogao on, koji je ipak kapetan, uplesti u takvu glupost, kako se mogao upustiti u ovakvu pustolovinu i gotovo se cio dan i noć time baviti i kako se mogao natezati s tim Ljagavim i kvasiti mu glavu. »No, čovjek je pijan, pijan do ludila i pit će neprestano još cijelu nedjelju, — i što da onda čekam? A što, ako me je Samsonov namjerno ovamo poslao? A što, ako ona... O, bože, što sam uradio!«

Seljak je sjedio, gledao ga i smješkao se. U nekoj drugoj prilici možda bi Mitja bio ubio ovu budalu od bijesa, ali sad je bio malaksao, kao dijete. On priđe lagano klupi, uze svoj ogrtač, obuče ga i bez riječi iziđe iz sobe. U drugoj sobi nije našao lugara, ondje nije bilo nikoga. On izvadi iz džepa pedeset kopjejaka sitniša i metne ih na stol za konak, za svijeću i za uznemirenje. Kad je izašao iz kuće, opazio je, da je unaokolo sama šuma i ništa drugo. Pođe nasumce i ne razmišljajući kamo da krene od kuće — desno ili lijevo. Kad se jučer žurio ovamo s popom, nije zapamtio puta. U njegovoj duši ne bijaše nikakve osvetljivosti ni prema kome, čak ni prema Samsonovu. On je koračao uskom šumskom stazom bez misli, kao izgubljen, s »izgubljenom idejom«, i nimalo se nije brinuo, kamo ide. Moglo ga je oboriti svako dijete, toliko je odjedamput smalaksao duševno i tjelesno. Međutim je ipak nekako izašao iz šume i pred njim se u nedoglednom prostoru pružala požnjevena, gola polja: »Kakav očaj, kakva smrt posvuda!« ponavljao je on, koračajući neprestano dalje i dalje.

Spasili su ga putnici: nekakav kirijaš vozio je poljskim putem nekog starog trgovca. Kad su bili uporedo, zapita Mitja za put i rekoše mu, da i oni također putuju na Volovju stanicu. Upustiše se u pregovore, i Mitju primiše za suputnika. Onamo su stigli za tri sata. Na Volovjoj stanici najmio Mitja odmah poštanska kola za grad, a onda se odjedamput sjeti, da je strašno gladan. Dok su uprezali konje, spremiše mu kajganu. On je u tren oka pojede, pojede velik komad kruha, pojede kobasicu, koja se slučajno našla i ispi tri čašice

rakije. Kad se potkrijepio, bio je opet bodar, a duša mu se razvedrila. Jurio je putem, gonio kočijaša, da oštro tjera, i brzo smislio nov i ovaj put »nepromjenljiv« plan, kako će se još danas do večera dočepati »tih prokletih novaca«. »I kad čovjek pomisli, samo pomisli, da zbog te tričave tri tisuće propada čovjekova sudbina!« uzviknu on s prezirom. »Danas ću se odlučiti!« I da ga nije mučila neprekidna misao na Grušenjku i o tome nije li joj se što dogodilo, on bi se bio možda sasvim razveselio. Ali misao na nju zabadala mu se svaki čas u srce kao oštar nož. Naposljetku su stigli, i Mitja odmah potrča Grušenjki.

III

ZLATNI RUDNICI

To je naime bio onaj Mitjin posjet, o kojemu je Grušenjka s tolikim strahom pričala Rakitinu. Ona je onda očekivala »glasnika« i bila je vrlo radosna, što nije Mitja dolazio ni jučer, ni danas, nadajući se, da možda, ako bog da, neće doći do njena odlaska, kad on iznenada banu. Što je bilo dalje, to nam je poznato: da ga skine s vrata, ona ga u tren oka nagovorila, neka je otprati do Kuzme Samsonova, kamo je morala svakako otići, da »broji novce«, i kad ju je Mitja odmah otpratio, morao joj je on, opraštajući se s njom na Kuzminim vratima, obećati, da će doći po nju u dvanaest sati, da bi je otpratio kući. I Mitja se tome radovao: »Presjedit će kod Kuzme, dakle, neće poći Fjodoru Pavloviču... ako samo ne laže«, nadoveza on odmah. A koliko je vidio, čini se, nije lagala. Njegov je naime ljubomor imao tu osobinu, da je odmah, čim bi bilo kamo otišla ljubljena žena, izmislio tko zna kakve strahote, o tome, što se sve s njom ne događa, kako ga ona ondje »vara«, ali bi se odmah, čim bi opet dojurio njoj, potresen, satrven i potpuno uvjeren, da je ipak uspjela da ga prevari, na prvi pogled na njeno lice, nasmijano, veselo i prijazno lice te žene — preporodio duhovno i odmah bi nestalo svake sumnje, te s radosnim stidom grdio sam sebe zbog svoga ljubomora Kad je Mitja ispratio Grušenjku, požurio je kući. O, on je imao danas još štošta da uradi! Ali mu je srcu odlanulo. »Samo bi morao što prije saznati od Smrdljakova, nije li se ondje sinoć desilo štogod, nije li ona dolazila

— što ne dao bog, — Fjodoru Pavloviču! uh!« iskrsnu u njegovoj glavi. I on nije još dospio da dotrči do svog stana, kad ljubomor ponovo uzavre u njegovu nemirnom srcu.

Ljubomor! »Otelo nije ljubomoran, on je povjerljiv«[112] napomenuo je Puškin, i već samo ta primjedba svjedoči o neobičnoj dubini uma našeg velikog pjesnika. Otelo je prosto smrvljena duša, i njegov se pogled na svijet pomutio, jer se srušio njegov ideal. Ali Otelo se neće kriti, uhoditi, vrebati: on je pun povjerenja. Njega naprotiv treba navoditi, gurkati, silom raspaljivati, pa da se dosjeti nevjeri. Ali nije takav pravi ljubavnik. Sasvim je nemoguće predstaviti sebi svu sramotu i moralni pad, s kojim je u stanju da se sprijatelji ljubomornik, bez svake grižnje savjesti. I nisu to sve same niske i prljave duše. Naprotiv, čovjek može imati uzvišeno srce, ljubav čistu, punu samoodricanja, pa se može u isto vrijeme kriti pod stolove, potkupljivati najpodlije ljude i saživjeti se s najružnijom prljavštinom uhođenja i prisluškivanja. Otelo se ne bi nikako mogao izmiriti s nevjerom, — on bi mogao oprostiti, ali ne izmiriti se, iako je njegova duša bez zlobe i nevina, kao duša u djeteta. Ali nije tako s pravim ljubomornikom: teško je predstaviti, s čime se može saživjeti i izmiriti poneki ljubomornik! Ljubomornik je u stanju da jako brzo oprosti (dakako, poslije strašne scene u početku), na primjer, već gotovo dokazanu nevjeru, nakon što je sam vidio grljenje i ljubljenje, ako bi se mogao, na primjer, u isto vrijeme ma kako uvjeriti, da je ovo bilo »posljednji put« i da će njegov suparnik tog trenutka nestati, otići na kraj svijeta, ili da će je on sam odvesti nekud na takvo mjesto, kamo neće više doći taj strašni suparnik. Dakako, izmirenje traje samo jedan sat, jer ako bi zbilja i nestao suparnik, on će sutra pronaći drugog, novog, i bit će na nj ljubomoran. I moglo bi se zapitati, kakva je to ljubav, na koju treba toliko paziti, i što vrijedi ta ljubav, koju treba tako pomno čuvati? Ali to je pitanje, koje neće nikad razumjeti pravi ljubomornik, a međutim nalazi se među njima ljudi, koji su zaista uzvišena srca. Značajno je još i ovo, da ti isti ljudi uzvišenih srdaca, kad stoje u kakvoj sobici te prisluškuju i uhode, iako jasno shvaćaju »svojim uzvišenim srcem« svu sramotu, u koju su dobrovoljno sami zapali, ipak, bar u tom trenutku, dok stoje u toj sobici, nikad ne osjećaju grižnju savjesti. U Mitje je, kad je vidio Grušenjku, nestajao

ljubomor, i on je za trenutak postajao povjerljiv i pristojan, te je sam sebe prezirao zbog ružnih osjećaja. Ali to je značilo samo, da je u njegovoj ljubavi prema toj ženi bilo nešto kudikamo uzvišenije, nego što je on sam mislio, a ne tek jedino strast, ne samo jedan »pregib tijela«, o kome je govorio Aljoši. Ali zato je Mitja, čim bi nestalo Grušenjke, počeo opet da je sumnjiči zbog kojekakvih podlosti i lukave nevjere. I pritom nije ni najmanje osjećao, da ga peče savjest.

I tako je dakle ponovno uskipio u njemu ljubomor. Svakako se morao žuriti. Prije svega morao je naći bar nešto novaca, makar na kratko vrijeme. Jučerašnjih devet rubalja gotovo je sasvim potrošio na putovanje, a sasvim bez novaca, zna se, ne može ni koraka učiniti. Ali je on razmišljajući o svom novom planu, smislio još u kolima, gdje će dobiti novaca bar zasad. Imao je par valjanih pištolja za dvoboj s nabojima i ako ih nije još do sada založio, bilo je jedino zato, što ih je volio više nego sve ostalo, što je imao. On se u gostionici »Prijestolnica« već odavno površno upoznao s jednim mladim činovnikom i ondje nekako saznao, da taj neženja i prilično imućan činovnik, strastveno voli oružje, da kupuje pištolje, revolvere, bodeže, da oružje sam razmješta po zidovima, pokazuje ga poznanicima i da se hvali, kako se razumije u sisteme revolvera, nabijanje, pucanje, itd. Mitja nije dugo premišljao nego se odmah uputio njemu i ponudio mu, da uzme pištolje u zalog za deset rubalja. Činovnik ga stade, radosno raspoložen, nagovarati neka mu proda pištolje, da kamate neće nipošto uzeti. Oni su se rastali kao prijatelji. Mitja se žurio i pojurio u svoju sjenicu, koja se nalazila iza kuće Fjodora Pavloviča, da što prije dozove Smrdljakova. I tako se mogla poslije utvrditi opet jedna činjenica, da Mitja nije imao tri do četiri sata prije izvjesnog događaja, o kome će biti niže govora, ni kopjejke, nego da je založio za deset rubalja stvari, koje su mu bile dragocjene, a međutim su se poslije tri sata našle u njegovim rukama tisuće... Ali ja istrčavam.

Kod Marije Kondratjevne (susjede Fjodora Pavloviča) dočeka ga vijest o bolesti Smrdljakova, koja ga je neobično potresla i zbunila. On je saslušao priču o njegovu padu u podrum, zatim o padavici, dolasku liječnika, staranju Fjodora Pavloviča; sa zanimanjem je saslušao, da se njegov brat Ivan Fjodorovič još jutros odvezao u Moskvu. »Sigurno je prije mene prošao kroz Volovju«, pomisli Dmitrij

Fjodorovič. Ali zbog Smrdljakova se strašno uznemirio: »Kako će sada biti, tko će sada paziti, tko će mi dojaviti?« Požudno je počeo ispitivati žene, da li nisu sinoć štogod opazile? One su dobro znale, što se on raspitkuje, te su ga potpuno razuvjerile: nitko nije dolazio, Ivan je Fjodorovič ondje konačio, »sve je bilo u potpunom redu«. Mitja se zamisli. Nema sumnje, i danas se mora stražariti, ali gdje: ovdje ili pred Samsonovim vratima? On odluči, da je to potrebno i ovdje i ondje, prema prilikama, a međutim, međutim... Radi se o tome, što je opet iskrsnuo pred njim onaj »plan«, maloprijašnji, novi i već siguran plan, koji je smislio u kolima i koji se mora izvršiti odmah, bez svakog odlaganja. Mitja odluči da žrtvuje za to jedan sat: »za sat ću se sasvim odlučiti, sve saznati, i onda, onda, najprije Samsonovoj kući, da se raspitam, je li Grušenjka ondje, a onda odmah natrag ovamo, do jedanaest sati ostat ću ovdje, a onda po nju Samsonovu, da je otpratim kući.« Eto, kako je on odlučio.

Potrča kući, umi se, počešlja, očisti odijelo, obuče se i uputi gospođi Hohlakovoj. Nažalost, u tome je bio njegov »plan«. On odluči da uzajmi tri tisuće od te gospođe. I što je glavno, u njemu je odjedamput i nekako nenadano poniklo neobično uvjerenje, da ga ona neće odbiti. Možda će se tkogod čuditi tome, zašto on nije, kad je njegovo uvjerenje bilo toliko čvrsto, i prije pošao ovamo, tako reći, u svoje društvo, već je otišao Samsonovu, čovjeku iz drugog sloja, s kojim čak nije znao ni kako će da govori. Ali on je međutim posljednji mjesec dana svoje poznanstvo s Hohlakovima, koje uostalom nije ni prije bilo bogzna kakvo, gotovo sasvim zanemario, a osim toga je dobro znao, da ga ona ne trpi. Ova ga je gospođa zamrzila još upočetku jednostavno zato, što je on zaručnik Katarine Ivanovne, a međutim je ona zbog nečeg željela, da Katarina Ivanovna napusti njega i uda se za »milog, viteški obrazovanog Ivana Fjodoroviča, koji ima takve divne manire«. A Mitjine je manire međutim mrzila. Mitja joj se čak rugao i jednom je prilikom rekao o njoj, da je ta gospođa »isto toliko živa i neusiljena, koliko i neobrazovana«. I eto, kad se jutros vozio u kolima, obasjala ga je sjajna misao: »Ako ona ne želi, da ja uzmem Katarinu Ivanovnu, i to toliko ne želi (on je znao, da ona to ne želi gotovo histerično), zašto mi onda ne bi sada dala te tri tisuće, baš zato, da ostavim Katju i da otperjam odavle zauvijek? Kad se te razmažene gospođe iz viših krugova na nešto kapriciraju,

onda ništa ne žale, samo da bude po njihovoj volji. A ona je usto bogata«, mislio je Mitja. A što se tog »plana« tiče, bio je to onaj isti, prijašnji, to jest, radilo se o tome, da joj ponudi svoja prava na Čermašnju, ali sad ne kao trgovački posao, kako je jučer nudio Samsonovu, jer on nije htio da zasljepljuje tu gospođu, kao jučer Samsonova mogućnošću, da će moći mjesto te tri tisuće zdipiti dvostruku svotu, šest ili sedam tisuća, već da to posluži kao pristojna jamčevina za dug. Razvijajući tu svoju novu misao, Mitja je padao u oduševljenje, ali to mu se uvijek dešavalo, kad je što započinjao, prilikom svih njegovih naglih odluka. On se svakoj svojoj novoj misli predavao strasno. Ali je zato, kad je stupio na doksat kuće gospođe Hohlakove, odjedamput osjetio, kako mu prođoše srsi niz leđa: u tom trenutku uvidio je potpuno i matematski jasno, da je ovdje njegova posljednja nada i da mu više ništa ne preostaje na svijetu, ako ovdje ne uspije »nego da bilo koga zakolje ili opljačka zbog te tri tisuće, i ništa drugo«... Bilo je sedam i po, kad je povukao zvonce.

U početku kao da mu se sreća nasmiješila: čim se javio, odmah su ga neobično brzo primili. »Baš kao da je čekala na me,« sinu Mitji u svijesti, a zatim odmah, čim su ga uveli u gostinjsku sobu, gotovo utrča domaćica i otvoreno mu izjavi, da ga je čekala...

— Čekala sam vas, čekala! A međutim nisam mogla ni pomisliti, da ćete doći meni, priznajte sami, a ipak sam vas očekivala, divite se mom instinktu, Dmitrije Fjodoroviču, ja sam cijelo jutro bila uvjerena, da ćete danas doći.

— To je zaista, gospođo, neobično, — reče Mitja i spusti se na stolicu, — ali... ja sam došao neobično važnim poslom... najvažnijim među najvažnijim, to jest za mene, gospođo, jedino za mene, i žurim...

— Znam, da dolazite najvažnijim poslom, Dmitrije Fjodoroviču, ovdje se ne radi o nekakvim slutnjama, o nazadnjačkim sklonostima prema čudesima (jeste li čuli za starca Zosimu?), ovdje je matematika: vi niste mogli da ne dođete poslije svega onog, što se desilo s Katarinom Ivanovnom, niste mogli, niste mogli; to je matematika.

— Realizam pravog života, gospođo, eto što je to. Ali, dozvolite međutim, da vam razložim...

— Zaista realizam, Dmitrije Fjodoroviču. Ja sada iz sve duše pristajem uz realizam, sita sam čudesa. Jeste li čuli, da je umro starac Zosima?

— Nisam, gospođo, sad prvi put čujem — začudi se Mitja donekle. U njegovu umu iskrsnu slika Aljošina.

— Noćas, i zamislite...

— Gospođo, — prekinu je Mitja, — zamišljam jedino to, da se nalazim u najočajnijem položaju, i ako mi vi ne pomognete, sve će propasti, a ja ću prvi propasti. Oprostite mi, što sam se trivijalno izrazio, ali ja sam u vatri, ja sam u groznici...

— Znam, znam, da ste u groznici, sve znam, vi i ne možete biti u drugom duševnom raspoloženju, i štogod biste mi rekli, ja znam sve unaprijed. Već odavno pratim vašu dušu, Dmitrije Fjodoroviču, pazim na nju, izučavam... O, vjerujte, ja sam iskusan duševni liječnik, Dmitrije Fjodoroviču.

— Gospođo, ako ste vi iskusan liječnik, ja sam iskusan bolesnik, — reče Mitja, naprežući se da bude ljubezan, — i naslućujem, da ćete vi, kad već toliko pazite na moju sudbinu, priskočiti joj u pomoć, jer joj prijeti propast, i zato, dozvolite mi naposljetku, da vam izložim ovaj plan, s kojim sam se usudio da dođem... i ono, što od vas očekujem. Ja sam došao, gospođo...

— Ne izlažite, to je uzgredno. A što se tiče pomoći, niste vi prvi, Dmitrije Fjodoroviču, koga ja pomažem. Vi ste sigurno čuli za moju sestričnu Beljmesovu[113], njen je čovjek propadao, propao, kako ste se karakteristično izrazili, Dmitrije Fjodoroviču, i što bi, ja sam ga uputila na konjogojstvo, i on sada uspijeva. Razumijete li se vi, Dmitrije Fjodoroviču, u konjogojstvo?

— Nikako, gospođo, — oh, gospođo, nikako, — zavika Mitja u nervoznom nestrpljenju i gotovo se podiže s mjesta. — Ja vas samo molim, gospođo, da me saslušate, dajte mi samo dvije minute, da slobodno govorim, da bih vam mogao najprije izložiti sve, cio projekt, s kojim sam došao. A usto mi je vrijeme skupocjeno, jer mi se užasno žuri! — viknu Mitja histerično, jer je predosjećao, da će ona odmah početi govoriti, i u nadi, da će je nadvikati: — Došao sam u očajanju — u posljednjem stupnju očajanja, da zamolim od vas

zajam, tri tisuće rubalja, uz najsigurnije jamstvo, gospođo, uz najsigurnije osiguranje! Dozvolite mi samo, da vam razložim...

— To ćete poslije učiniti, poslije! — i gospođa Hohlakova zamaha na nj rukom, — i sve, što mi kanite reći, znam ja unaprijed, to sam vam već rekla. Vi tražite nekakvu svotu, vama su potrebne tri tisuće, ah ja ću vam dati više, ja ću vas spasiti, Dmitrije Fjodoroviču, ali je potrebno, da me saslušate!

Mitja poskoči opet sa svog mjesta.

— Zar ste vi, gospođo, zbilja tako dobri! — viknu on neobično očajno. — Gospode, vi ste me spasili. Vi spasavate čovjeka, gospođo od nasilne smrti, od pištolja... Vječna vam hvala...

— Ja ću vam dati bezgranično, bezgranično više nego tri tisuće! — zavika gospođa Hohlakova, gledajući sa svijetlim osmijehom oduševljenje Mitjino.

— Bezgranično? Ali toliko ne trebam. Meni su potrebne jedino te tri po me sudbonosne tisuće, i ja sam došao da vam s bezgraničnom zahvalnošću zajamčim sigurnost te svote i predložim plan, koji...

— Dosta, Dmitrije Fjodoroviču, rečeno-učinjeno — prekinu ga gospođa Hohlakova s nevinom svečanošću dobrotvorke. — Ja sam obećala, da ću vas spasiti, i spasit ću vas. Ja ću vas spasiti kao i Beljmesova. Što vi mislite o zlatnim rudnicima, Dmitrije Fjodoroviču?

— O zlatnim rudnicima, gospođo! Ja nisam nikad ništa o njima mislio.

— A zato sam ja mjesto vas mislila! Mislila i promislila! Ima već cio mjesec, kako vas motrim baš zbog toga. Stoput sam vas gledala, kad ste prolazili i ponavljala: evo energičnog čovjeka, koji treba da pođe u zlatne rudnike. Ja sam čak proučavala vaš hod i zaključila: ovaj će čovjek naći mnogo rudnika.

— Po mome hodu, gospođo? — osmjehnu se Mitja.

— A zašto ne bi i po hodu? Što, zar vi poričete, Dmitrije Fjodoroviču, da se može i po hodu poznati karakter? To potvrđuju i prirodne nauke. O, ja sam sada realistkinja, Dmitrije Fjodoroviču. Ja sam od danas, poslije onog događaja u manastiru, koji me je toliko zbunio, savršena realistkinja i hoću da se odam praktičnom radu. Ja sam izliječena. Dosta je! — kako reče Turgenjev.

— Ali, gospođo, one tri tisuće, koje ste tako velikodušno obećali, da ćete uzajmiti...

— Neće vas mimoići, Dmitrije Fjodoroviču — odmah presiječe gospođa Hohlakova, — te tri tisuće kao da su već u vašem džepu, i ne tri tisuće, nego tri milijuna, Dmitrije Fjodoroviču, za najkraće vrijeme! Ja ću vam reći svoju ideju: vi ćete naći rudnik, steći milijune, vratiti se, postati čovjek od rada, te i nas pokretati i upućivati na dobro Zar da sve ostavimo Židovima? Vi ćete graditi zgrade i osnivati razna poduzeća. Pomagat ćete sirotinju, a ona će vas blagoslivljati. Ovo je vijek željeznica, Dmitrije Fjodoroviču. Vi ćete postati čuven i prijeko potreban ministarstvu financija, koje sad oskudijeva ljudima. Padanje našeg kreditnog rublja ne da mi da spavam, Dmitrije Fjodoroviču, mene s te strane jako malo poznaju...

— Gospođo, gospođo! — prekinu je opet Dmitrij Fjodorovič s nekom nemirnom slutnjom, — ja ću možda vrlo radosna srca poslušati vaš savjet, — vaš mudri savjet, gospođo, — i otići ću, možda, onamo, u rudnik... i još ću jedamput doći, da se razgovorim s vama o tome... štoviše, mnogoput... ali sada one tri tisuće, koje ste tako velikodušno... O, one bi me oslobodile okova, i ako je moguće danas... To jest, vidite li, ja nemam sad ni časa, ni časa vremena...

— Dosta, Dmitrije Fjodoroviču, dosta, — prekinu ga gospođa Hohlakova odlučno, — pitanje: idete li vi u rudnik ili ne idete, da li ste zaista odlučili, odgovarajte matematski točno?

— Idem, gospođo, poslije... Idem, kamo hoćete, gospođo... ali sad...

— Stanite! — viknu gospođa Hohlakova, zatim skoči i potrča svom prekrasnom birou s bezbrojnim ladicama, poče izvlačiti jednu ladicu za drugom, tražeći nešto neobično žurno.

»Tri tisuće«! pomisli Mitja zamirući, — »i to odmah, bez spisa... o, to je džentlemenski! Prekrasna žena, i samo da nije toliko razgovorljiva.«

— Evo! — viknu gospođa Hohlakova radosno, vraćajući s Mitji, — evo, što sam tražila.

To je bila majušna srebrna ikonica na vrpci, jedna od njih, kakve ponekad nose na tijelu s križem.

— Ovo je iz Kijeva, Dmitrije Fjodoroviču, — produži ona pobožno, — od moći Varvare Velikomučenice. Dozvolite, da vam je sama objesim o vrat i blagoslovim vas za novi život i za nova djela.

I ona mu zbilja objesi o vrat ikonicu i stade je namještati. Mitja se sav zbunjen prignu i poče joj pomagati, te proturi naposljetku ikonicu kroz kravatu i ovratnik na prsa.

— Tako, sad možete putovati — reče gospođa Hohlakova, sjedajući svečano na svoje mjesto.

— Gospođo, ja sam toliko tronut... i ne znam, kako da vam se zahvalim... na ovakvim osjećajima... ali, kad biste vi znali, kako je meni sad skupocjeno vrijeme! Ta svota, koju toliko očekujem od vaše velikodušnosti... O, gospođo, kada ste već toliko dobri, toliko dirljivo velikodušni prema meni (uskliknu odjedamput Mitja u zanosu), — dozvolite, da vam otkrijem... što vi uostalom već odavno znate... da ja ljubim ovdje jedno biće... Ja sam se iznevjerio Katji... hoću da kažem, Katarini Ivanovnoj... O, ja sam bio nečovječan i nepošten prema njoj, ali ja sam zavolio ovdje drugu... Jednu ženu, gospođo, koju vi možda prezirete, jer vi već sve znate, ali koju ja nikako ne mogu ostaviti, nikako, i zato sad te tri tisuće...

— Okanite se svega, Dmitrije Fjodoroviču — prekinu ga najodlučnijim tonom gospođa Hohlakova. — Okanite se, i to osobito žena. Vaš su cilj — rudnici, a žene se ne isplaćuje onamo voditi. Poslije, kada se vratite bogat i slavan, naći ćete vi sebi drûgu srca svoga u najvišem društvu. To će biti djevojka suvremena, sa znanjem i bez predrasuda. Do toga će vremena upravo sazreti naše žensko pitanje, koje je sada načeto, i pojavit će se nova žena...

— Gospođo, ali ne to, ne to... i Dmitrij Fjodorovič sklopi ruke kao da moli.

— Baš to, Dmitrije Fjodoroviču, upravo je to ono, što vam treba, za čim žudite, a da ni sami ne znate. Ja nisam nikako protiv sadašnjeg ženskog pitanja, Dmitrije Fjodoroviču. Žensko obrazovanje i čak politička uloga žene u najbližoj budućnosti — to je moj ideal. Ja imam i sama kćer, Dmitrije Fjodoroviču, i s te me strane vrlo malo poznaju. O tome sam pisala književniku Ščedrinu[114]. Od toga sam književnika puno naučila, od njega sam toliko saznala o pozivu žene, da sam mu prošle godine poslala anonimno pismo od dva reda: »Grlim vas, ljubim vas, moj književniče, u ime suvremene žene, nastavite.« I potpisala sam se »mati«. Htjela sam da se potpišem »suvremena mati«, i kolebala sam se, ali sam zadržala

prosto mati: u tome ima više moralne ljepote, Dmitrije Fjodoroviču, a i riječ »suvremena« podsjetila bi ih na »Suvremenik«[115] — jednu za nj zbog današnje cenzure gorku uspomenu... Ah, bože, što vam je?

— Gospođo, — skoči naposljetku Mitja i sklopi pred njom ruke u nemoćnoj molbi, — vi ćete me natjerati u plač, ako budete odugovlačili s onim, što ste mi tako velikodušno...

— I plačite, Dmitrije Fjodoroviču, plačite! To su prekrasni osjećaji... vas čeka takav put! Od suza će vam odlanuti, poslije ćete se vratiti i radovati ćete se. Ravno ćete doletjeti meni iz Sibira, da se zajedno radujemo...

— Ali dozvolite i meni, — zajauka odjedamput Mitja, — molim vas posljednji put, recite, da li mogu dobiti još danas od vas obećanu svotu? Ako no mogu, kada onda da dođem po nju?

— Kakvu svotu, Dmitrije Fjodoroviču?

— Obećane tri tisuće... koje ste tako velikodušno...

— Tri tisuće? Mislite rubalja? Ah, ne, ja nemam tri tisuće, — izusti gospođa Hohlakova s nekim mirnim čuđenjem. Mitja se ukoči...

— Ali vi ste... maločas... vi ste rekli... vi ste čak izrazili... da su mi sigurne, kao da su već u mome džepu...

— Ah, nije tako, vi ste me krivo razumjeli, Dmitrije Fjodoroviču. Ako tako mislite, onda me niste razumjeli. Ja sam govorila o rudnicima... Istina, ja sam vam obećala više, bezgranično više, nego tri tisuće, sad se svega sjećam, ali ja sam mislila jedino na rudnike...

— A novac? A tri tisuće? — uzviknu Dmitrij Fjodorovič gotovo luđački.

— O, ako ste razumjeli novac, ja ga nemam. Sad sam sasvim bez novaca, Dmitrije Fjodoroviču, i baš sada ratujem sa svojim upraviteljem i sama sam ovih dana uzajmila pet stotina rubalja od Mijusova. Ne, ne, ja nemam novaca. I znate li, Dmitrije Fjodoroviču, sve kad bih ih i imala, ne bih vam dala. Prvo, ja nikome ne uzajmljujem. Uzajmiti, znači, posvaditi se. Ali vama, osobito vama ne bih dala, ne bih vam dala, jer vas ljubim, ne bih vam dala, da vas spasim, jer vama je potrebno samo jedno: rudnici i rudnici!

— Oh, neka ih đavo nosi! — zaurla Mitja i iz sve snage lupi šakom po stolu.

— Jaoj, jaoj! — povika Hohlakova prestrašeno i pobježe na drugi kraj gostinjske sobe.

Mitja pljunu i brzim koracima iziđe iz sobe, iz kuće, na ulicu, u mrak! Išao je kao lud, lupao se u prsa, u ono isto mjesto na prsima, u koje se udarao prije dva dana pred Aljošom, kad se posljednji put sastao s njim uveče, u mraku, na putu. Što je značilo to lupanje u prsa i po istom mjestu i što je on htio time da nagovijesti — to je bila još zasad tajna, za koju nije znao nitko na svijetu i koju on nije onda otkrio ni Aljoši, ali ta tajna predstavljala je za nj više nego sramotu, značila je propast i samoubojstvo, jer se na to bio odlučio, ako ne dobije one tri tisuće, da ih vrati Katarini Ivanovnoj i tako skine sa svojih grudi, s »tog mjesta na grudima«, sramotu, koju je nosio na njima, i koja je toliko tištila njegovu savjest. Sve će to biti čitaocu kasnije potanko objašnjeno, ali sad pošto je izgubio i posljednju nadu, taj je fizički toliko jaki čovjek, čim se udaljio nekoliko koraka od kuće Hohlakove, odjedamput zaplakao kao malo dijete. On je išao sasvim besvjesno i brisao šakom suze. Tako je dospio na trg i iznenada osjetio, da je udario o nešto cijelim tijelom. Začuo se piskutljiv lelek nekakve starice, koju je gotovo oborio.

— Gospode, gotovo me ubi! Pazi, kuda srljaš, vjetrogonjo!

— Što, to ste vi? — povika Mitja, poznavši u mraku staricu. To je bila ona ista stara služavka, što je posluživala Kuzmu Samsonova i koju je Mitja jučer dobro uočio.

— A tko ste vi, prijane? — progovori starica sasvim drugim glasom, — ne mogu da vas poznam u mraku.

— Ne živite li vi kod Kuzme Samsonova i ne poslužujete li ga?

— Tako je, prijane, sad sam samo trknula Prohoriču... A kako da ja vas još nikako ne mogu da poznam?

— Recite, majko, da li je Agrafena Aleksandrovna sada kod vas? Malo prije sam je onamo otpratio.

— Bila je, prijane, došla, posjedila jedno vrijeme i otišla.

— Kako? Otišla? — viknu Mitja. — Kad je otišla?

— Otišla je odmah, kod nas je bila samo časak. Ispričala je Kuzmi Samsonovu jednu priču, razveselila ga i otrčala.

— Lažeš, prokleta! — ruknu Mitja.

— Ajaoj! — vrisnu starica, ali od Mitje nije bilo više ni traga, on potrča, što su ga noge nosile, u kuću Morozove. To je bilo baš u ono

vrijeme, kad se Grušenjka odvezla u Mokro, jedno četvrt sata poslije njena odlaska. Fenja je sjedila u kuhinji sa svojom bakom, kuharicom Matrjonom, kad je iznenada utrčao »kapetan«. Čim ga je Fenja ugledala, ona vrisnu glasno.

— Vičeš? — prodro se Mitja. — Gdje je ona? — Ali i ne čekajući da Fenja, koja se ukočila od straha, progovori i riječ, pade joj pred noge:

— Fenja, radi gospodina našeg Hrista, reci, gdje je ona?

— Baćuška, ništa ne znam, golube Dmitrije Fjodoroviču, ništa ne znam, makar me ubio, ništa ne znam, — preklinjaše Fenja. Sami ste malo prije s njom otišli...

— Ali se ona vratila!

— Golube, nije se vratila, bogom se kunem, nije se vratila!

— Lažeš, — viknu Mitja, — već i po strahu tvome znam, gdje je!

I on potrča napolje. Prestravljena Fenja bila je radosna, što je jeftino prošla, ali je vrio dobro znala, da se on žuri, jer bi inače bilo zlo. Ali kad potrča, iznenadi i Fenju i staru Matrjonu jednim svojim nenadanim postupkom: na stolu je stajao tučani mužar, a u njemu tučak, omalen tučani tučak, svega četvrt aršina dugačak. Mitja, kad potrča i već jednom rukom otvori vrata, zgrabi u trku drugom rukom tučak iz mužara, turi ga u džep na kaputu i nestade...

— Ah, gospode, on će nekog ubiti! — uzviknu Fenja i pljesnu rukama.

IV

U MRAKU

Kamo je otrčao? Naravno: »Gdje bi i bila, ako ne kod Fjodora Pavloviča? Od Samsonova je otrčala ravno njemu, sad je to sasvim jasno. Sad je očita cijela spletka, cijela prijevara«. Sve je to jurilo kroz njegovu glavu kao oluja. U dvorište Marije Kondratjevne nije svraćao: »Onamo ne idem, da ne bude nikakve gungule... odmah će dojaviti i odati... Marija je Kondratjeva sigurno u zavjeri. Smrdljakov također, također, svi su podmićeni!« On je promijenio prvobitnu nakanu, te je trkom obišao, kroz pobočnu ulicu, kuću Fjodora Pavloviča, protrčao Dmitrovsku ulicu, zatim pretrčao preko mosta i

stigao u usamljenu ulicu sa stražnje strane, koja je bila pusta, nenastanjena i s jedne strane oivičena pleterom susjednog vrta, a s druge strane čvrstim visokim plotom, kojim je bio ograđen vrt Fjodora Pavloviča. Ovdje je izabrao mjesto i, čini se, ono isto, gdje je nekad, po predanju, za koje je čuo, prešla preko plota Lizaveta Smrdljiva. »Ako je ona mogla prijeći,« — iskrslo, tko bi ga znao zašto, u njegovoj glavi, — »kako ne bih onda ja mogao?« I zaista, on je u tren oka uspio da se uhvati za rub plota, zatim se snažno uzdigao, i jednim zamahom uspeo i objašio plot. Ondje blizu, u vrtu, nalazila se kupka, ali s plota vidjeli su se i rasvijetljeni prozori na kući. »Tako je, starčeva je spavaća soba rasvijetljena, ona je ondje!« i on skoči s plota u vrt. Iako je znao, da je Grigorij bolestan, a možda je i Smrdljakov zbilja bolestan, te vjerojatno nema nikoga, tko bi ga mogao čuti, ipak se pritajio, zamro na mjestu i stao prisluškivati. Svuda je vladala mrtva tišina i baš kao namjerno potpuni mir, nije se osjećao ni najslabiji vjetrić.

»I samo tišina šapće«, padne mu nekako na pamet taj stih, — »samo da nije tkogod čuo, kad sam preskočio, ali mi se čini, da nije.« Zastao je jednu minutu i onda pošao vrtom, po travi; išao je dugo, obilazio drveće i grmove, krio se i osluškivao svaki svoj korak. Gotovo pet minuta šuljao se do rasvijetljena prozora. On se sjećao, da se ondje, ispod samih prozora, nalazi nekoliko velikih, visokih, gustih grmova bazge i udikovine. Izlazna vrata, koja su s lijeve strane pročelja vodila u vrt, bila su zatvorena, i to je on prolazeći namjerno i pomno razgledao. Naposljetku je stigao do grmova i pritajio se iza njih. Jedva je disao. »Sad moram časak počekati,« pomisli on, »ako su čuli moje korake i sada prisluškuju, neka se razuvjere... samo da se ne nakašljem ili da ne kihnem.«

Čekao je jedno dvije minute, ali mu je srce užasno lupalo i on se na trenutak gotovo gušio. »Ne, neće prestati udaranje srca«, pomisli on, »ne mogu duže da čekam.« Stajao je iza grma u sjeni, prednja strana grma bila je obasjana svjetlošću, što je dopirala kroz prozor. »Kako je ovo krasna udikovina, kako su lijepe jagode,« prošapta on, i sam ne znajući zašto. Priđe tiho, odmjerenim i nečujnim koracima prozoru i prope se na prste. Vidio je pred sobom kao na dlanu cijelu spavaću sobu Fjodora Pavloviča. Bijaše to mala sobica, razdijeljenja poprečnim crvenim zaslonima, »kineskim«, kako ih nazivaš« Fjodor

Pavlovič. »Kineski« sinu u Mitjinu umu, »a iza zaslona Grušenjka.« Stade motriti Fjodora Pavloviča. On je bio u svojoj novoj prutaskoj svilenoj kućnoj haljini, koju nije Mitja još nikad vidio na njemu, potpasanoj svilenim gajtanom s resama. Ispod ovratnika kućne haljine provirivalo je čisto svileno rublje, tanka holandska košulja sa zlatnim zaponcima. Glava mu je bila povezana onom istom crvenom maramom, koju je vidio na njemu Aljoša. »Nagizdao se,« pomisli Mitja. Fjodor Pavlovič stajao je blizu prozora, očito zamišljen, odjedamput je trgao glavom, stao da prisluškuje, a kad nije ništa čuo, prišao stolu, natočio iz bočice pola čašice konjaka i ispio. Zatim je uzdahnuo iz punih grudi, opet trenutak postajao, rastreseno prišao ogledalu, što je visjelo između prozora, pridigao malo desnom rukom crvenu maramu na čelu i stao razgledati svoje modrice i uboje, koji još nisu prošli. »Sam je,« pomisli Mitja, »po svoj prilici sam.« Fjodor Pavlovič se odmakao od ogledala i odjedamput se okrene prozoru, te pogleda kroz prozor. Mitja u tren oka odskoči u sjenu.

»Ona je možda za zaslonom, možda već spava,« ubolo ga u srce. Fjodor Pavlovič se odmakne od prozora. »Provirivao je kroz prozor, dakle, nema je: jer zašto bi inače gledao u mrak? Sigurno ga ždere nestrpljenje.« Mitja opet priskoči i stade ponovno gledati kroz prozor. Starac je već sjedio kraj stolića, očito potišten. Naposljetku se nalakti i nasloni obraz na desni dlan. Mitja ga je požudno motrio.

»Sam je, sam!« ponavljaše on opet. »Da je ona ovdje, bilo bi u njega drukčije lice.« Čudnovato, u njegovu je srcu odjedamput planula nekakva luda i čudnovata srdžba, što ona nije ovdje. »Ne zato, što nije ovdje,« pomisli Mitja i odmah sam sebi odgovori, — »već zato, što ne mogu nikako sigurno doznati, da li je ovdje ili nije.« Mitja se poslije sam sjećao, da mu je u tom trenutku u glavi bilo neobično jasno, da je razmišljao o svemu do posljednje stanice i da je točno primjećivao svaku crtu Ali nemir, zbog neizvjesnosti i neodlučnosti, rastao mu je u srcu nevjerovatnom brzinom. »Je li ona naposljetku ovdje ili nije?« pakosno zakipje u njegovu srcu. I on se odjedamput odluči, pruži ruku i tiho zakuca na prozorsko okno. On otkuca znak, koji je bio ugovoren između starca i Smrdljakova: najprije dvaput polaganije, zatim triput malo brže: tuk-tuk-tuk, — znak, koji je značio, da je Grušenjka došla. Starac zadrhta, zabaci

glavu, brzo skoči i potrča prozoru. Mitja odskoči u sjenu. Fjodor Pavlovič otvori prozor i proturi glavu.

— Grušenjka, jesi li ti? Ti si, je li? — progovori on nekakvim uzdrhtalim glasom. — Gdje si, majčice, anđeliću, gdje si?

Bio je strašno uzrujan i gušio se.

»Sam je!« zaključi Mitja.

— Ta gdje si? — viknu opet starac i još više proturi glavu, proturi i ramena, i ogleda se na sve strane, desno i lijevo. — Hodi ovamo, spremio sam ti darčić, hodi, pokazat ću ti!

»To on misli svježnjić s tri tisuće,« pomisli Mitja.

— Ta gdje si? Jesi li kod vrata? Sad ću otvoriti...

Starac se gotovo cio nagnu kroz prozor i zagleda na desnu stranu, gdje su se nalazila vrata, što vode u vrt, nastojeći, ne bi li što opazio u mraku. Poslije jedne sekunde on bi sigurno bio potrčao da otvori vrata, ne sačekavši Grušenjkin odgovor. Mitja gledaše iz profila i nikako se ne micaše. Cio, njemu toliko odvratan profil starčev, njegov obješeni podvoljak, kukast nos i njegove usne, koje su se smješkale, — sve je to bilo u pohotljivu iščekivanju, jasno obasjano slijeva kosim zrakama svjetiljke iz sobe. Strašna, bijesna srdžba planu odjedamput u Mitjinu srcu. »To je on, njegov suparnik, njegov mučitelj, mučitelj njegova života!« To je bio priljev one nenadane, osvetničke i bijesne srdžbe, koju je spomenuo, kao da ju je naslućivao prije četiri dana u hladnjaku u razgovoru s Aljošom, kad je odgovorio na Aljošino pitanje: »Kako možeš reći, da ćeš ubiti oca?«

»Ja ne znam, ne znam, rekao je on onda; možda ga neću ubiti, a možda ću ga ubiti. Bojim se, da će mi iznenada postati mrzak zbog svoga lica u tom trenutku. Ja mrzim njegov podvoljak, njegov nos, njegove oči, njegov bestidni osmijeh. Osjećam ličnu odvratnost. Eto, toga se bojim, i ja se neću moći svladati«...

Lična odvratnost nezadrživo je rasla. Mitja više nije znao za sebe i odjedamput izvuče iz džepa tučani tučak...

— — — — —

»Onda me je sam bog čuvao,« rekao je poslije sam Mitja. Baš u to vrijeme probudio se u svom krevetu bolesni Grigorij Vasiljevič. On

se uveče tog dana podvrgao poznatom liječenju, o kome je pričao Smrdljakov Ivanu Fjodoroviču, to jest, sav se natro uz pomoć svoje žene rakijom, pomiješanom s nekakvom tajnom jakom tinkturom, a ostatak popio uz »neku molitvu«, koju je nad njim prošaptala njegova supruga, i legao da spava. Marfa Ignjatijevna gucnula je također malo, ali, jer nije navikla na piće, zaspala je pored svog muža mrtvim snom. Ali Grigorij se sasvim neočekivano probudio te noći, razmišljao malo, digao se u krevetu, iako je odmah opet osjetio silnu bol u krstima. Zatim je opet malo razmišljao, digao se i brzo obukao. Možda ga je zapekla savjest, što on spava, a kuća je bez čuvara »u ovo opasno vrijeme«. Smrdljakov, koga je spopala padavica, ležao je nepomično u drugoj sobici. Marfa se Ignjatijevna nije micala: »Oslabila žena,« pomisli Grigorije Vasiljevič, pogledavši u nju, i stenjući iziđe u doksat. Dakako, on je samo htio da pogleda s doksata, jer hodati nije mogao, osjećao je naime nepodnošljivu bol u krstima i desnoj nozi. Ali tada se sjeti, da nije sinoć zaključao vrtna vratašca. To je bio čovjek vrlo savjestan i točan, koji se strogo držao jedamput zavedenog reda i mnogogodišnjih navika. Šepajući i grbeći se od bola, siđe s doksata i uputi se u bašču. I zbilja, vrata su bila širom otvorena. Mehanički uđe u baštu: možda mu se pričinilo, da je načuo nekakav zvuk, ali kad je pogledao nalijevo, spazi otvoren prozor kod gospodara, sad već prazan prozor, nitko nije više kroza nj gledao.

»Zašto je prozor otvoren, sad nije ljeto!« pomisli Grigorij.

I odjedamput, baš u tom trenutku i pravo ispred njega promače nešto neobično vrtom. Na nekih četrdeset koraka pred njim kao da je u mraku protrčao čovjek, kao da se nekakva sjena jako brzo kretala.

— Gospode! — reče Grigorij, ne znajući za sebe, zaboravivši na svoju bol u krstima, potrča da bjeguncu presiječe put.

Potrčao je kraćom stazom, jer mu je očito vrt bio bolje poznat, nego bjeguncu; onaj se uputi prema kupaonici, protrča kraj nje i pojuri prema plotu. Grigorij ga je slijedio, ne gubeći ga iz vida, i trčaše kao bez duše. On dotrča do plota baš u onom trenutku, kad je bjegunac već prelazio preko plota. Grigorij viknu kao lud, skoči i ščepa objema rukama njegovu nogu.

Zbilja, slutnja ga nije prevarila; on ga prepozna, to je bio on, »odrod-ocoubojica«!

— Ocoubojico! — viknu starac, da je sve unaokolo odjekivalo.

Ali dospije samo to da vikne; odjedamput pade, kao da ga je ošinuo grom. Mitja skoči opet u vrt i nadvi se nad oborenim. U rukama Mitjinim bio je tučani tučak i on ga mehanički baci u travu. Tučak je pao dva koraka daleko od Grigorija, ali ne u travu, nego na stazu, na najvidljivije mjesto. Nekoliko trenutaka promatraše onoga, što je ležao pod njim. Glava starčeva bila je sva u krvi; Mitja pruži ruku i stade je pipati. On se poslije jasno sjećao, kako mu se u tom trenutku strašno prohtjelo, da se »potpuno uvjeri«, da li je starcu zaista smrskao lubanju ili ga je samo »omamio« udarcem po tjemenu? Ali krv je lopila, lopila užasno, i u tren oka oblila toplim mlazom Mitjine uzdrhtale prste. On se sjećao, da je izvadio iz džepa svoju novu bijelu maramu, koju je ponio, kad je pošao Hohlakovoj, i pritisnuo na starčevu glavu, nastojeći da otare krv s njegova čela i lica. Ali marama se časkom cijela natopi krvlju.

»Gospode, zašto ja to uradih?« prenu se odjedamput Mitja, — »ako sam već razbio lubanju, kako ću se sad o tome osvjedočiti... Ali sad je svejedno!« — nadoveza on očajno, — »ubio, pa ubio. Natrčao si, starče, pa sad lezi!« — reče on glasno i odjedamput pojuri prema plotu, preskoči u pobočnu uličicu i dade se u bijeg.

Krvavu maramu držaše zgužvanu u desnoj šaci i u trku turi je u stražnji džep kaputa. Trčao je kao bez glave i nekoliko slučajnih prolaznika, koji su ga sreli u mraku u gradskim ulicama, sjetili su se poslije, kako su te noći sreli čovjeka, koji je bijesno trčao. Opet je jurio kući Morozove. Fenja je malo prije, odmah, čim je on otišao, potrčala starijem kućnom čuvaru Nazaru Ivanoviču i molila ga u ime »Krista boga«, da ne pušta više kapetana, ni danas, ni sutra.« Nazar Ivanovič, kad sasluša, što ga moli, obeća joj, ali je baš kao usprkos morao otići gore gospođi, kamo su ga iznenada pozvali. On se usput sreo sa svojim sinovcem, momkom od dvadeset godina, koji je tek nedavno stigao sa sela, i naložio mu, da bude u dvorištu, ali mu je zaboravio reći, da ne pušta kapetana. Kad Mitja dotrča do vrata, poče da lupa. Momak ga odmah prepozna, jer mu je Mitja češće davao za čaj. Odmah mu otvori kapiju, pusti ga unutra i, smješkajući se veselo, požuri se da ga već unaprijed izvijesti, kako »Agrafena Aleksandrovna nije sad kod kuće«.

— A gdje je, Prohore? — zapita Mitja i zastade.

— Odvezla se malo prije, pred dva sata, s Timofejem u Mokro.

— Zašto? — viknu Mitja.

Otkud bih ja to znao, nekakvu oficiru, netko ih je pozvao, odande su i konje poslali...

Mitja ga ostavi i kao sulud potrča Fenji.

V

NENADANA ODLUKA

Fenja je sjedila s bakom u kuhinji, obje su se spremale da legnu. Uzdajući se u Nazara Ivanoviča, nisu se iznutra čak ni zaključale. Mitja utrča, nasrnu na Fenju i zgrabi je snažno za grlo.

— Odmah kazuj, gdje je ona, s kime je sada u Mokrom? — urlaše on kao pomaman.

Obje žene vrisnuše.

— Ajaoj, reći ću, ajaoj, golube Dmitrije Fjodoroviču, odmah ću sve reći, ništa neću zatajiti, — otišla je u Mokro oficiru.

— Kakvu oficiru? — urlaše Mitja.

— Nekadašnjem oficiru, onom istom, svom nekadašnjem, koga je imala prije pet godina, koji ju je ostavio i otišao — promuca Fenja isto tako brzo.

Dmitrij Fjodorovič spusti ruku, kojom je stiskao njeno grlo Stajao je pred njom blijed kao mrtvac i nijem, ali se po njegovim očima vidjelo, da je sve razumio. Polovica riječi bila je dovoljna, da odjedamput shvati sve do posljednje sitnice i svemu se dosjeti. Ali jadna Fenja nije dakako pazila u ovom trenutku na to, da li ju je razumio ili nije. Ona je i dalje sjedila na kovčegu, isto onako, kao i kad je utrčao, uzdrhtala i ispruženih ruku preda se, kao da želi da se brani, te je gotovo bila zamrzla u tom položaju. Netremice je piljila u nj razrogačenim zjenicama svojih prestrašenih očiju. A u njega su još povrh toga bile obje ruke zaprljane krvlju. Putem, kad je trčao sigurno se doticao rukama čela, tarući znoj s lica, te su i na čelu i na desnom obrazu ostale crvene mrlje razmazane krvi. Fenju je svaki trenutak mogla spopasti histerija, a stara je kuharica skočila i gledala kao luda, gotovo izgubivši svijest. Dmitrij Fjodorovič postaja časak i onda se mehanički spusti kraj Fenje na stolac.

On je sjedio, ali ne kao da nešto razmišlja, već kao da ga je spopao strah i kao da se ukočio. Ali sve mu je bilo jasno kao dan: taj oficir — on je znao za njega, znao je sve odlično, znao je od same Grušenjke, znao je, da je prije mjesec dana poslao pismo. Dakle mjesec, cio mjesec to se odigravalo potpuno iza njegovih leđa, sve do današnjeg dolaska tog novog čovjeka, a on nije ni pomišljao na nj! Ali kako je mogao, kako je mogao da ne misli na nj? Zašto je onda odmah zaboravio na tog oficira, zaboravio odmah, čim je saznao za nj? Eto pitanja, koje je stajalo pred njim kao neko strašilo. I on je zaista promatrao to strašilo u strahu, ohladivši se od straha.

Ali odjedamput progovori Fenji tiho i krotko, kao mirno i prijazno dijete i kao da je sasvim zaboravio, da ju je maločas onako uplašio, uvrijedio i izmučio. Najednom poče ispitivati Fenju, s neobičnom i za njegov položaj čak čudnovatom točnošću. A Fenja, iako je prestrašeno gledala u njegove okrvavljene ruke, ipak mu je također s neobičnom spremnošću i brzinom stala odgovarati na svako njegovo pitanje, i čak, kao da se žurila, da mu izloži »pravu pravcatu istinu«. Malo pomalo i ona mu je gotovo s nekom radošću ispričala sve potankosti, ne želeći nikako da ga muči, nego, nekako se žureći, da

mu koliko god posluži. Ona mu do najmanje sitnice ispriča sve, što se dogodilo danas, o posjeti Rakitina i Aljoše, kako je ona, Fenja, stajala na straži, kad je gospođa odlazila, i kako je ona doviknula kroz prozor Aljoši, neka pozdravi Mitju i da se »vječno sjeća, da ga ona ljubila jedan časić.« Kad Mitja ču za taj pozdrav, on se odjedamput osmjehnu i njegove blijede obraze obli rumenilo. Fenja mu u istom trenutku reče, ne plašeći se nimalo svoje radoznalosti:

— A kakve su vaše ruke, Dmitrije Fjodoroviču, sve su krvave!

— Da — odgovori Mitja mehanički, rastreseno pogleda svoje ruke i odmah zaboravi i na njih i na Fenjino pitanje.

On opet utonu u šutnju. Otkako je utrčao, bijaše prošlo već dvadeset minuta. Prijašnji strah ga je već bio prošao, ali njime je očito već potpuno ovladala neka nova nesalomljiva odlučnost. On se iznenada diže s mjesta i zamišljeno osmjehnu.

— Gospodine, što vam se to dogodilo? — progovori Fenja sažalno pokazujući opet na njegove ruke, baš kao da mu je u njegovu jadu ona sada najbliže lice.

Mitja opet pogleda u svoje ruke.

— To je krv, Fenja, — reče on, gledajući je neobična izraza, — to je ljudska krv i, bože, zašto je ona prolivena! Ali... Fenja... ondje je neki plot (i on je pogleda kao da joj zadaje zagonetku), neki visok plot i strašan naoko, ali... sutra u zoru, kada »iskoči sunce«, Mitjenjka će preskočiti plot... Ne razumiješ, Fenja, koji plot, ali ništa zato... svejedno, sutra ćeš čuti i sve razumjeti... a sad zbogom! Neću smetati i uklonit ću se, ja ću znati da se uklonim. Živi, radosti moja... ljubila si me jedan satić, i sjećaj se vječno Mitjenjke Karamazova. Ona me je uvijek nazivala Mitjenjkom, sjećaš li se?

I kad to kaza, iziđe naglo iz kuhinje. A Fenja se tog odlaska uplaši gotovo još više, nego kad je malo prije utrčao i nasrnuo na nju.

Točno deset minuta poslije toga uđe Dmitrij Fjodorovič u stan onog mladog činovnika, Petra Iljiča Perhotina, kod koga je nedavno založio pištolje. Bilo je već osam i po, i Petar Iljič, koji je popio kod kuće čaj, tek što je bio ponovo obukao kaput i htio da pođe u gostionicu »Prijestolnica«, da se igra biljara. Mitja ga zateče, upravo u času kad je polazio. Ovaj, čim ugleda njegovo okrvavljeno lice, viknu:

— Gospode! što vam se dogodilo?

— A, eto, — progovori Mitja žurno, — došao sam po svoje pištolje i donio sam vam novac. Hvala vam, Petre Iljiču, izvolite brže.

Petar se Iljič sve više i više čudio: odjedamput spazi u Mitjinim rukama hrpu novaca, a što je glavno, Mitja je tako držao novac i ušao s njim, kako nitko ne drži novac i kako nitko ne ulazi s njim; sve je banknote nosio u desnoj pruženoj ruci, kao da ih pokazuje. Dječak, sluga činovnikov, koji je sreo Mitju u predsoblju, kazivao je kasnije, da je i u predsoblje ušao s novcem u ruci i da ga je sigurno i ulicom nosio u desnoj ruci, držeći ga ispred sebe. Bile su to sve same stotinjarke, šarene, i on ih je držao okrvavljenim prstima. Petar je Iljič poslije, kad su ga pitale zainteresirane ličnosti: koliko je bilo novaca, izjavio, da je bilo naoko teško ustanoviti, možda dvije, a možda i tri tisuće, ali svežnjić je bio velik, »pozamašan«. A sam Dmitrij Fjodorovič, kako je poslije posvjedočio, »kao da nije bio sasvim pri sebi, nije bio pijan, ali se nalazio u nekom zanosu, bio je vrlo rastresen, a u isto vrijeme nekako usredotočen, kao da je o nečem razmišljao i na nešto se odlučivao, a nije nikako mogao da se odluči. On se jako žurio, odgovarao je oštro, vrlo čudnovato, a u trenucima kao da nije bio nimalo žalostan, već čak veseo.«

— Ali što vam je, što vam je sad? — ponovo povika Petar Iljič, motreći gosta u čudu. — Gdje ste se tako okrvavili, jeste li pali, što li? Gledajte!

On ga uhvati za lakat i dovede pred ogledalo. Kad Mitja ugleda svoje okrvavljeno lice, on zadrhta i ljutito se namrgodi.

— Ah dođavola! Samo je još to trebalo — promrmlja on ljutito, brzo prometnu banknote iz desne ruke u lijevu, te grčevito izvuče rubac iz džepa. Ali i rubac bijaše sav u krvi (on je tim rupcem brisao lice i glavu Grigorijevu), gotovo ni jedno mjestance na njoj nije bilo bijelo, i nije bila suha, nego se gotovo slijepila u grudu, tako da se nije dala razmotati.

Mitja ljutito lupi rupcem o pod.

— Ah, dođavola! Nemate li kakvu krpu... da se obrišem.

— Dakle vi ste se samo okrvavili, a niste ranjeni? Onda je bolje da se umijete, — odgovori Petar Iljič. — Eno umivaonika, dat ću vam.

— Umivaonik? To je dobro... ali što ću s ovim? — pokaza on Petru Iljiču, već neobično zbunjen, svoj svežnjić stotinjarki i gledaše ga pitajući, kao da ovaj treba da odluči, šta će sa svojim vlastitim novcima.

— Turite ih u džep ili metnite ovamo na stol, neće propasti.

— U džep? Jest, u džep. To je dobro... Eto, vidite, to je sve glupost! — povika on, kao da se odjedamput probudio iz svoje rastresenosti. — Čujte: najprije ćemo svršiti ono s pištoljima, dajte mi ih, a vama eto vaši novci... jer su mi nužno potrebni, jako nužno... a vremena nemam nimalo...

I on uze s hrpe gornju stotinjarku i pruži je činovniku.

— Ali ja vam nemam da vratim, — primijeti on, — nemate li sitnijeg novca?

— Nemam, — reče Mitja i pogleda opet hrpu, te kao da nije ni sam vjerovao svojim riječima, ogleda prstima dvije tri gornje banknote, — ne, sve su jednake, — nadoveza on i opet pogleda upitno u Petra Iljiča.

— A kako ste tako obogatili? — zapita ovaj. — Čekajte, poslat ću svog dječaka, neka trkne Plotnikovima. Oni zatvaraju kasno, — oni će sigurno promijeniti. Ej Miša! — viknu on u predsoblje.

— U dućan Plotnikovima — prekrasno! — viknu i Mitja, kao da ga je ozarila nekakva misao, — Miša, — okrenu se on dječaku, koji je ušao, — vidiš, trči Plotnikovima i reci, da ih Dmitrij Fjodorovič pozdravlja i da će odmah sam onamo doći... Ali čuj, čuj, neka do njegova dolaska spreme jedno tri tuceta šampanjca i upakuju ga kao kad je onda išao u Mokro... Onda sam uzeo kod njih četiri tuceta (okrenu se on naglo Petru Iljiču) — oni već znaju, ne brini se, Miša, — obrati se on opet dječaku. — Ali čuj: neka spreme sira, štrasburških kolača, sušenih pastrma, šunke, kavijara, dakle svega, svega, što imaju, tako za stotinu ili stotinu i dvadeset rubalja, kao i prošli put... Ali slušaj: slatkiša neka ne zaborave, konfeta, krušaka, lubenice dvije ili tri, ili četiri, — ne, ne, dosta je jedna lubenica, ali čokolade, kandisa, marcipana, kolačića od oraha — dakle svega, što mi je onda spremio za Mokro, zajedno sa šampanjcem za trista rubalja. Ali neka samo sve točno spreme. Ali ne zaboravi, Miša, ako se zoveš Miša... On se, čini se, zove Miša? — Obrati se on opet Petru Iljiču.

— Ali stanite, — prekinu ga Petar Iljič, slušajući ga i motreći s nekim nemirom, — bit će bolje da odete sami i naručite, on će sve pobrkati.

— Pobrkat će, vidim, da će pobrkati! Eh, Miša, a ja sam te htio poljubiti, što ćeš sve obaviti... Ako ne pobrkaš, dobit ćeš deset rubalja, leti brže. Šampanjac, to je glavno, šampanjac neka izvade, a i konjaka, pa i crvenog i bijelog, i sve ono, kao i prije... Oni već znaju, kako je onda bilo.

— Ta slušajte me! — prekinu ga Petar Iljič već nestrpljivo, — Velim vam: neka on samo otrči, da promijeni i kaže, da ne zatvaraju, a vi ćete samo otići i naručiti... Dederte mi vašu banknotu, marš Miša, podbrusi pete!

Petar je Iljič, čini se, namjerno tako naglo otjerao Mišu, jer se Miša, stavši pred gosta, ukočio, zinuo od čuda i straha i izbečio oči u njegovo okrvavljeno lice i okrvavljene ruke s hrpom banknota u uzdrhtalim prstima, i jamačno da je vrlo malo razumio od svega onog, što mu je nalagao Mitja.

— A sad hajdemo, da se operemo, — reče Petar Iljič grubo. — Novac stavite na stol ili ga turite u džep. Dakle hajdemo. Svucite kaput.

I on poče da mu pomaže, da svuče kaput. Ali odjedamput opet uzviknu.

— Gledajte i vaš je kaput sav krvav.

— Ne... nije kaput... Samo ovdje malo na rukavu. Samo ovdje, gdje je bio rubac. Probila je krv kroz džep. Sjeo sam kod Fenje na krvavu maramu, pa je krv probila — objasni mu odmah Mitja nekako neobično povjerljivo.

Kad to ču Petar Iljič, on se namrgodi.

— Lijepo su vas udesili, — mrmljaše on, — sigurno ste se s kim pobili.

Otpoče pranje. Petar Iljič držao je krčag i lijevao vodu. Mitja se žurio i loše nasapunao ruke. (Ruke su mu drhtale, kako se poslije sjetio Petar Iljič.) Petar Iljič odmah mu naloži, da se bolje nasapuna i da jače tare. On kao da je imao u tom trenutku neku vlast nad Mitjom, i što dalje, to više. Uzgred ćemo primijetiti: mladić nije bio plašljive naravi.

— Gledajte, niste oprali sve ispod nokata; a sad otarite lice: na sljepočicama i oko ušiju. I zar ćete u ovoj košulji ići? A kamo vi to idete? Gledajte, sav vam je porub desnog rukava krvav.

— Jest, krvav, — primijeti Mitja, razgledajući porub košulje.

— Pa promijenite rublje.

— Nemam kad. Ali ja ću, vidite... — produži Mitja isto tako povjerljivo, tarući ručnikom lice i ruke i oblačeći kaput, — ja ću posvrnuti porub rukava, pa se neće vidjeti ispod kaputa... Tako!

— A sad kazujte, gdje su vas tako udesili? Jeste li se možda s kime pobili? Možda u krčmi, kao onda? Da niste opet s kapetanom, kao prije, pa ga tukli i vukli? — podsjeti ga Petar Iljič prijekorno. — Koga ste opet tukli... ili, možda, ubili?

— Glupost — reče Mitja.

— Kakva glupost?

— Ne vrijedi spomena, — odgovori Mitja i nasmija se. — Malo prije prignječio sam jednu staričicu na trgu.

— Prignječili? Staričicu?

— Starca! — viknu Mitja, gledajući Petru Iljiču ravno u lice, te se poče smijati i vikati kao da je on gluh.

— Eh, neka đavo nosi starca, staričicu... Jeste li ubili koga, što li?

— Pomirili smo se. Zgrabili smo se — i pomirili. Na jednom mjestu. Rastali smo se kao prijatelji. Budala... Budala... on mi je oprostio... sad mi je već sigurno oprostio... Da je ustao, ne bi mi oprostio, — namignu odjedamput Mitja, — samo znate, dođavola s njim, čujete li, Petre Iljiču, dođavola, ne vrijedi spomena! Ne ću sada! — prekinu Mitja odlučno.

— Čudim se, kako vas veseli, da se sa svakim hvatate, kao onda zbog trica s onim kapetanom... pobili ste se, i sad u terevenku... u tome je cio vaš karakter! Tri tuceta boca šampanjca, — što će vam toliko!

— Bravo! — Dajte sad pištolje Boga mi, nemam vremena. Želio bih da se razgovorim s tobom, golube, ali nemam kad. A i ne treba, već je kasno da se govori. A gdje su novci, kamo sam ih turio? — povika on i stade turati ruke u džepove.

— Sami ste ih metnuli na stol... eno ondje leže. Zar ste zaboravili? Zbilja su novci za vas isto što i smeće ili voda. Evo vaših

pištolja. Čudnovato, u šest sati založili ste ih za deset rubalja, a sad, gle, u vas tisuće. Dvije ili tri, je li?

— Sigurno tri, — nasmija se Mitja, turajući novce u džep od hlača.

— Tako ćete ih izgubiti. Imate li vi zlatne rudnike, što li?

— Rudnike? Zlatne rudnike! — povika Mitja iz sveg glasa i udari u strašan smijeh. — Hoćete li, Perhotine, da idete u rudnike? Odmah će vam jedna ovdašnja gospođa prosuti tri tisuće, samo ako hoćete da idete. I meni je prosula, toliko voli rudnike! Poznajete li Hohlakovu?

— Ne poznam, čuo sam za nju i vidio je. Zar vam je zbilja ona dala te tri tisuće? Prosula? — pogleda ga Petar Iljič nepovjerljivo.

— A vi sutra, čim sunce iskoči, kad iskoči vječno mladi Feb, hvaleći i slaveći boga, otiđite sutra do nje, do Hohlakove, i zapitajte je: da li mi je istresla tri tisuće, ili nije? Raspitajte se.

— Meni nisu poznati vaši odnosi!... ali kad tako odlučno tvrdite, onda vam je sigurno dala... Ali kad su dopali novci u vaše šake, vi, mjesto u Sibir, na sve tri strane... A zbilja, kamo sad namjeravate, je li?

— U Mokro.

— U Mokro? Pa već je noć!

— Imao je Mastrjuk svega, ostao Mastrjuk bez ičega! — reče odjedamput Mitja.

— Kako bez ičega? Tolike tisuće, pa bez ičega?

— Ne govorim ja o tisućama. Neka đavo nosi tisuće. Ja govorim o ženskoj naravi:

Lakovjerna je ženska narav
I prevrtljiva i poročna.[116]

— Slažem se s Uliksom[117], to on kaže.

— Ja vas ne razumijem.

— Jesam li pijan, što?

— Ne, niste pijani, ali još gore.

— Ja sam duhom pijan, Petre Iljiču, duhom pijan, ali dosta, dosta.

— Što vi radite, vi nabijate pištolj?

— Pištolj nabijam.

Mitja je zbilja otvorio sandučić s pištoljima, odvrnuo rog s barutom, pažljivo sasuo naboj i čvrsto ga zbio. Zatim je uzeo kuglu, i prije nego što ju je spustio u cijev, podigao je s dva prsta prema svijeći.

— A što razgledate kuglu? — promatraše ga Petar Iljič s nemirnom radoznalošću.

— Tako. Uobraženje. Kad bi odlučio da satjeraš sebi ovu kuglu u mozak, da li bi je prije nabijanja razgledao ili ne bi?

— Zašto da je razgledam?

— Ući će u moj mozak, pa je interesantno vidjeti, kakva je. A uostalom, glupost, trenutna glupost. Tako, sad je gotovo, — nadoveza on, te spusti kuglu i nabi kučine. — Dragi Petre Iljiču, ovo je glupost, sama glupost, i kad bi ti znao, kolika glupost! A sad mi daj komadić papira.

— Evo papira.

— Ne, glatka, čista, na kome se piše. Takva.

I Mitja zgrabi sa stola pero i žurno napisa na papir dva reda, složi papir na četvero i turi u džep od prsluka. Pištolj metnu u sandučić, zaključa ga ključićem i uze sandučić u ruke. Zatim pogleda Petra Iljiča i osmjehnu se dugo, zamišljeno.

— A sad hajdemo — reče on.

— Kamo da idemo? Ne, stojte... Možda vi želite da satjerate sebi kuglu u mozak... — izusti Petar Iljič uznemireno.

— Kugla je glupost. Ja hoću da živim, ja ljubim život! To treba da znate. Ja volim zlatokosog Feba i njegovu vrelu svjetlost. Mili Petre Iljiču, bi li se ti umio ukloniti?

— Kako ukloniti?

— Maknuti se s puta. Maknuti se s puta dragom i mrskom stvorenju. Da mrsko postane dragim, — eto, zašto da se makneš s puta! I da im rečeš: bog s vama, odlazite, prolazite, a ja...

— A vi?

— Dosta je, hajdemo.

— Boga mi, reći ću nekome (i Petar Iljič pogleda u njega), da vas ne pusti onamo. Što ćete sad u Mokrom?

— Žena je ondje, žena, to neka ti bude dosta, Petre Iljiču, a sad više ni riječi!

— Čujte, iako ste divlji, ipak ste mi se uvijek nekako sviđali... i ja sam uznemiren zbog vas.

— Hvala ti, brate. Veliš, da sam divlji. Divljaci, divljaci! Ja samo jedno ponavljam: divljaci! Eto i Miše, a ja na njega i zaboravih.

Miša uđe sav zaduhan s hrpom promijenjenih novaca i odraportira, da su se kod Plotnikovih »svi ustrčali«, da iznose butelje, ribe i čaj — sad će biti sve spremljeno. Mitja uze deseticu i dade je Petru Iljiču, a drugu deseticu dobaci Miši.

— Da se nisi usudio! — viknu Petar Iljič, — u mojoj kući nema toga, a to je i ružno maženje. Spremite svoje novce, evo, ovamo ih metnite, jer što da ih razbacujete? Sutra će vam dobro doći, sigurno ćete opet doći k meni da tražite deset rubalja. A što sve gurate u džep od hlača? Boga mi, izgubit ćete.

— Čuješ, dragi čovječe, hoćeš li sa mnom u Mokro?

— A što ću ja ondje?

— Čuješ, hoćeš li da sada odmah otvorimo bocu, pa da pijemo za život! Željan sam da pijem, a osobito s tobom da pijem. Ja nisam nikad s tobom pio, je li?

— Dobro, u krčmi možemo, hajdemo, ja sam ionako htio da odem onamo.

— Za krčmu nemam vremena, ali u dućanu kod Plotnikova, u stražnjoj sobi. Ako hoćeš, zadat ću ti odmah jednu zagonetku.

— Zadaj.

Mitja izvadi iz džepa onaj papirić, razmota ga i pokaza. Bilo je napisano razgovijetnim i krupnim rukopisom:

»Kaznit ću sebe za cio život, cio svoj život kažnjavam.«

— Zbilja, reći ću nekome, sad odmah idem da kažem — reče Petar Iljič, kad pročita bilješku.

— Nećeš dospjeti, golube, hajdemo da pijemo, marš!

Dućan Plotnikovih nalazio se na uglu ulice i bio je samo za jednu kuću dalje od stana Petra Iljiča. To je bila najveća trgovina delikatese u našem gradu, svojina bogatih trgovaca, i vrlo ugledna. U njoj se moglo dobiti sve, kao u svakoj delikatesnoj trgovini u prijestolnici: vina iz podruma »Braće Jelisejevih«, voća, cigara, čaja, šećera, kave itd. Uvijek su posluživala dva pomoćnika i okolo trčala dva momka, koji su raznosili robu. Iako je naš kraj osiromašio, vlastela se razišla, trgovina opala, ipak je trgovina delikatese cvala kao i dosad, i čak,

svake godine sve bolje: za te stvari bilo je uvijek dosta kupaca. Mitju su nestrpljivo iščekivali u dućanu. Oni su se vrlo dobro sjećali, kako je on prije tri četiri sedmice kupio raznih namirnica i vina za nekoliko stotina rubalja odjedamput u gotovu (na kredit mu, dakako ne bi ništa ni dali), sjećali, kako mu je kao i sad virio iz šaka cio svežnjić šarenih banknota, i on ih razbacivao uludo, kako se nije pogađao, ni razmišljao, a niti je htio da razmišlja, što će mu tolike namirnice, vino i ostalo? Cio je grad poslije pričao, da je onda, kad se odvezao s Grušenjkom u Mokro, »profućkao za jednu noć i idući dan tri tisuće odjednom i vratio se s terevenke bez groša, čist kao od majke rođen.« Onda je krenuo čitav logor cigana (koji su se u ono vrijeme kod nas zadržavali), i cigani su izmamili od njega pijana za dva dana svu silu novaca i bez mjere popili skupocjenih vina. Pričali su i sprdali se s Mitjom, da je on u Mokrom napojio šampanjcem proste mužike, a nahranio seoske djevojke i žene slatkišima i štrasburškim kolačićima. A smijali su se kod nas, osobito u krčmama i tome, što je Mitja sam iskreno i otvoreno priznao (dakako, nisu mu se smijali u lice, jer je to bilo donekle opasno), da je kod Grušenjke za svu tu »eskapadu« postigao jedino to »da mu je dozvolila poljubiti njenu nožicu, i više ništa.«

Kad su Mitja i Petar Iljič prišli dućanu, zatekli su pred kapijom već spremljena kola, trojku, prekrivenu ćilimima, sa zvončićima i praporcima, s kočijašem Andrejem, koji je čekao Mitju. U dućanu su već uspjeli da »spreme« jedan sanduk s namirnicama i samo su čekali, da dođe Mitja, pa da ga zakuju i stave u kola. Petar se Iljič začudi.

— Otkud ti tako brzo trojka? — zapita on Mitju.

— Kad sam tebi trčao, sreo sam evo ovog Andreja i rekao mu, da dotjera ravno ovamo pred dućan. Ne smije se gubiti vrijeme! Prošli put me je vozio Timofej, ali Timofej se sad, he-he-he, odvezao prije mene s jednom čarobnicom. Andreju, hoćemo li jako zakasniti?

— Možda će stići jedan sat prije nas, i to jedva, preteći će nas svega za jedan sat — odazva se brzo Andrej. — Ja sam Timofeja sâm opremio, znam, kako će se voziti. Njihova vožnja — nije naša vožnja, Dmitrije Fjodoroviču, gdje bi on s nama! Neće stići ni sat prije nas! — vatreno prekinu Andrej, još mlad kočijaš, riđe, mršavo momče u kaftanu bez rukava i s kabanicom preko lijeve ruke.

— Pedeset rubalja na rakiju, ako samo sat kasnije stigneš.

— Jamčim za jedan sat, Dmitrije Fjodoroviču, neće nas ni za pola sata preteći, a kamoli za sat.

Iako se Mitja ustrčao tamo-amo, da sve odredi, ipak je, nalažući, govorio nekako neobično, u odlomcima i bez reda. Jedva što je jedno započeo, a već je svršetak zaboravio. Petar Iljič smatrao je za potrebno, da se i on prihvati i pomogne.

— Za četiri stotine rubalja, ništa manje, nego za četiri stotine, baš kao što je onda bilo — zapovijedaše Mitja — četiri tuceta šampanjca, ni jednu bocu manje.

— Zašto, što će ti toliko? Stoj! — viknu Petar Iljič. — Kakav je ovo sanduk? Što je u njemu? Zar da ovdje ima za četiri stotine rubalja?

Odmah su mu uslužne kalfe slatkorječivo razjasnile, da se u tom prvom sanduku nalazi pola tuceta šampanjca i »raznovrsni za prvi slučaj potrebni predmeti« za zakusku, slatkiši, marcipani itd. A glavna »narudžba« spremit će se i otpremit odmah posebno, kao i prošli put, na posebnim kolima, također trojci, i stići će na vrijeme, »najkasnije će stići jedan sat poslije Dmitrija Fjodoroviča na mjesto.«

— Ne poslije jednog sata, ne poslije jednog sata, i metnite što više marcipana i kolačića od oraha, to ondje vole djevojke — zaintači Mitja vatreno.

— Uze i kolačića od oraha. Ali što će ti četiri tuceta? Dosta je jedan tucet! — gotovo se razljuti Petar Iljič. On se stade pogađati, tražio je račun, nije htio da se primiri. Ali je spasio međutim samo stotinu rubalja. Ostali su na tome, da se ne pošalje robe više, nego za trista rubalja.

— Nosi vas đavo! — viknu Petar Iljič, kao da se odjedamput predomislio, — A što se to mene zbilja tiče? Troši svoje novce, kad si lako stekao!

— Ovamo, ekonome, ovamo, ne srdi se — i Mitja ga povuče u stražnju sobu dućana. — Ovdje će nas odmah poslužiti jednom bocom, pa da srknemo. Eh, Petre Iljiču, hajde sa mnom, jer ti si mi čovjek, a ja takve volim.

Mitja sjede na pletenu stoličicu pored malenog stola, koji je bio zastrt prljavim ubrusom. Petar Iljič namjesti se prema njemu i odmah

iskrsnu šampanjac. Zapitaše ih, ne bi li gospoda željela oštriga, »najboljih oštriga zadnje pošiljke«.

Dođavola i oštrige, ja ih ne jedem, a i ne treba nam ništa — zareža Petar Iljič gotovo pakosno.

— Nemamo vremena za oštrige, — primijeti Mitja, — a ni apetita nemamo. — Znaš li, prijatelju, — progovori on odjedamput osjećajno, — nikad nisam volio cio taj nered.

— Pa tko ga voli! Tri tuceta, da se bog smiluje, za seljake, to je da čovjek pobjesni.

— Ne govorim ja o tome. Ja mislim viši red. U meni nema reda, višeg reda... Ali... sve je svršeno, ne treba tugovati. Kasno je, pa neka đavo nosi. Cio je moj život bio nered, tu treba zavesti red. Nije li to dosjetka, a?

— To je buncanje, a ne dosjetka.

Slava Višnjemu na svijetu,
Slava Višnjemu u meni![118]

Taj mi se stih oteo nekad iz duše, ali to nije stih, to je suza... sâm sam ga spjevao... ali ne onda, međutim, kad sam štapskapetana vukao za bradu...

— Otkud ti sad odjedamput on pade na um?

— Odjedamput pade na um? Glupost! Sve se svršava, sve se izjednačuje, crta — i suma.

— Zbilja, meni se neprestano priviđaju tvoji pištolji.

— I pištolji su glupost! Pij i ne fantaziraj. Ljubim život, previše sam zavolio život, golube, i to toliko, da mi je mrsko. Dosta! Za život, za život, golube, popijmo za život, dižem čašu. Zašto sam zadovoljan sobom? Ja sam podao, ali sam zadovoljan sobom. A, međutim, mene muči, što sam podao, ali sam zadovoljan sobom. Blagoslivljam stvorenje, ovaj čas sam spreman da blagoslovim boga i njegovo stvorenje, ali... treba uništiti jednog smrdljivog kukca, da ne puzi i da drugima ne kvari život. Pijmo za život, dragi brate! Ima li što skupocjenije od života. Ništa, ništa! Za život i za jednu caricu nad caricama!

— Pa pijmo za život, a ako ćeš i za tvoju caricu.

Ispili su po čašu. Mitja, iako je bio ushićen i razmetao se, ipak je bio nekako tužan. Baš kao da ga je morila nekakva nesavladiva i teška briga.

— Miša... je li to tvoj Miša ušao? Miša, golube, Miša, hodi ovamo, ispij ovu čašu za Feba zlatokosog, sutrašnjeg...

— A što mu daješ! — viknu Petar Iljič razdraženo.

— Ali, dozvoli, tako ja hoću.

— Ah!

Miša ispi čašu, pokloni se i pobježe.

— Duže će pamtiti, — primijeti Mitja. — Ženu ljubim, ženu! Što je žena? Carica zemlje! Tuga me mori, tuga, Petre Iljiču. Sjećaš li se Hamleta: »Tako sam žalostan, tako žalostan, Horacije... Ah, jadni Joriče!« Možda sam ja Jorik. Sad sam Jorik, a poslije ću biti lubanja.

Petar Iljič slušaše i šućaše, na trenutak zašutje i Mitja.

— Kakvo je ovo u vas pseto? — zapita on odjedamput rastreseno pomoćnika, spazivši u kutu malo lijepo bolonsko pseto crnih očiju.

— To je bolonska kujica Varvare Aleksjejevne, naše gospodarice, — odgovori pomoćnik, — sami ste je negdje prije donijeli i zaboravili. Morat ćemo je odnijeti.

— Ja sam vidio jedno ovakvo... u puku... — reče Mitja zamišljeno, — samo što je u onog bila slomljena stražnja noga. Petre Iljiču, htio bih te onako uzgred zapitati: da li si ti kadgod u svom životu krao ili nisi?

— Kakvo je to pitanje?

— Pa, samo tako pitam. Mislim, onako iz tuđeg džepa? Ne govorim o državnoj blagajni, državnu blagajnu svi gule, a razumije se, i ti također...

— Neka te đavo nosi.

— Govorim o tuđem: ravno iz džepa, iz novčarke, a?

— Ukrao sam jedamput od matere sa stola dva grivenika, bilo mi je onda devet godina. Uzeo sam krišom i stisnuo u šaci.

— No, a onda?

— Ništa. Tri sam ih dana držao kod sebe, poslije me je bilo stid, pa sam priznao i vratio.

— No, a onda?

— Naravno, da su me izbili. Zašto si to pitao, da nisi sam ukrao?

— Ukrao sam, — reče Mitja i lukavo namignu.

— A što si ukrao? — zapita Petar Iljič radoznalo.

— Od matere dva grivenika, bilo mi je devet godina, treći sam ih dan vratio.

Kad Mitja to izusti, diže se naglo s mjesta.

— Dmitrije Fjodoroviču, ne bi li se požurili? — viknu s dućanskih vrata Andrej.

— Je li gotovo? Hajdemo! — trže se Mitja uzrujano. — Još samo jednu besjedu i[119]... Andreju čašu rakije za put, brže! A dajte mu osim rakije i čašicu konjaka! Ovaj sandučić (s pištoljima) metni pod moje sjedište. Zbogom, Petre Iljiču, ne spominji me po zlu!

— Ali ti ćeš se sutra vratiti?

— Sigurno.

— A računčić, ne bi li izvoljeli, da ga sada uredimo? — priskoči pomoćnik.

— Ah, da, račun! Svakako!

— On opet izvuče iz džepa svoj svežnjić banknota, uze tri šarene, baci ih pomoćniku i žurno iziđe iz dućana. Svi potrčaše za njim, klanjahu mu se, ispraćahu ga s pozdravima i dobrim željama. Andrej se zakašlja, jer ga je zagolicao u grlu ispijeni konjak, i skoči na sjedište. Ali tek što se Mitja stao spremati, da sjedne u kola, kad iznenada i neočekivano iskrsnu pred njim Fenja. Ona je dotrčala posve zaduhana, vrišteći sklopila pred njim ruke i pala mu pred noge.

— Baćuška, Dmitrije Fjodoroviču, golube, ne ubijte gospođe! Ja sam vam sve rekla! Ni njega nemojte ubiti, ta on je prijašnji, njihov! Sada će uzeti Agrafenu Aleksandrovnu za ženu, zato se i vratio iz Sibira... Baćuška, Dmitrije Fjodoroviču, ne ubijajte tuđeg života!

— Te-te-te, evo o čemu se radi! Ali, ti ćeš sad ondje načiniti rusvaj! — promrmlja Petar Iljič za se. — Sad mi je sve razumljivo, sad mi je sve jasno. Dmitrije Fjodoroviču, daj mi odmah pištolje, ako hoćeš da budeš čovjek, — viknu on glasno Mitji, — čuješ li, Dmitriju!

— Pištolje? Strpi se, golube, ja ću ih usput baciti u baru — odgovori Mitja. — Fenja ustaj, ne leži preda mnom. Neće Mitja ubiti, odsada neće više nikog ubiti taj ludi čovjek. Ali čuj, Fenja, — viknu on već iz kola, — malo prije sam te uvrijedio, oprosti mi i smiluj se,

oprosti nitkovu... A ako ne oprostiš, svejedno! Jer sad je svejedno! Kreći, Andreju, živo goni!

Andrej krenu, zvonca zazvoniše.

— Zbogom, Petre Iljiču! Tebi posljednja suza!

»Nije pijan, a kakve gluposti brblja«, pomisli Petar Iljič, gledajući za njim. Isprva je mislio da ostane i pripazi, kako će natovariti na kola (na trojku) ostale namirnice i piće, jer je slutio, da će prevariti i operušati Mitju, ali se odjedamput sam na sebe razljuti, te pljunu i pođe u svoju gostionicu, da igra biljar.

— Dobar deran, ali budala, — mrmljaše on u sebi putem. — O tom tobožnje »prijašnjem« Grušenjkinu oficiru već sam čuo. Ako je stigao, onda... Ah, ti pištolji! Ali, dođavola, zar sam ja njegova dadilja, što li? Neka ih! Naposljetku neće ništa biti. Bukači i ništa više. Napit će se i pobiti, pobiti i pomiriti. Zar su to ljudi od čina? Što znači, »uklonit ću se i kazniti sebe« — ništa neće biti! Tisuću puta je u krčmi pijan vikao u tom stilu. Ali sad nije pijan. »Pijan sam duhom« — vole stil nitkovi. A zar sam ja njegova dadilja, što? I sigurno se potukao, sva mu je njuška krvava. A s kim se pobio? Saznat ću u gostionici. I rubac mu je krvav... Phi, dođavola, ostao je kod mene na podu... da pljuneš!

On je stigao u gostionicu strašno neraspoložen i odmah počeo partiju. Igra ga razonodi. Dobio je drugu i slučajno poveo s jednim igračem razgovor, kako Dmitrij Fjodorovič ima opet novaca, oko tri tisuće, i da ih je sam vidio, te da se ponovo odvezao u Mokro, da pijančuje s Grušenjkom. Svi slušaoci saslušaše to s neočekivanom radoznalošću. I svi povedoše razgovor o tome ne smijući se, nekako neobično ozbiljno. I igru čak prekinuše.

— Tri tisuće? A otkud njemu tri tisuće?

Počeli su ga i dalje ispitivati Vijest o Hohlakovoj primili su sumnjičavo.

— A da nije starca okrao?

— Tri tisuće. Nešto nije u redu.

— Javno se hvalio, da će ubiti oca, svi su to ovdje čuli. Osobito je spominjao tri tisuće...

Petar je Iljič to slušao i odjedamput počeo da odgovara na pitanja suho i škrto. O krvi na licu i rukama Mitjinim nije spomenuo ni riječi, iako je mislio, kad je ovamo išao, da i o tome pripovijeda. Otpočeše

treću partiju, i razgovor o Mitji presta malo pomalo. Ali kad je svršio treću partiju, Petar Iljič nije htio dalje da igra, nego je ostavio štap, te, ne večeravši, kao što je namjeravao, izađe iz gostionice. Kad stiže na trg, zaokupi ga nekakva sumnja i on se čudio sam sebi. Odjedamput mu bi jasno, da je htio sada otići do kuće Fjodora Pavloviča i saznati, da li se što dogodilo. »Zbog gluposti, koja će sigurno izaći na vidjelo, probudit ću tuđu kuću i načiniti skandal. Phi, dođavola, zar sam ja njegova dadilja, što li?«

On se strašno neraspoložen uputi ravno svojoj kući i odjedamput se sjeti Fenje: »Gle, dođavola, nju sam morao malo prije ispitati, pomisli on gnjevno, i sve bih znao.« I u njemu iznenada planu vatrena i tvrdoglava želja, da se razgovori s njom i sazna, što se zbilo, te se na po puta oštro okrenu i pođe prema kući Morozove, u kojoj je stanovala Grušenjka. Kad priđe vratima, on zalupa, i zvuk, što se razlegao u noćnoj tišini, kao da ga opet odjedamput otrijezni i razljuti. Usto se još nitko ne odazva, jer su u kući svi spavali. »I ovdje ću napraviti skandal!« pomisli on već s nekakvim bolom u duši, ali mjesto da ode, poče opet lupati iz sve snage. Lupa se razlijegala cijelom ulicom. »Još ništa, ali ja ću lupati, lupati, dok ih ne probudim!« mrmljaše on, ljuteći se uz svaki udarac na sebe sve jače, a istovremeno podvostručavaše udarce o vrata.

VI

JA SE VOZIM!

A Dmitrij je Fjodorovič međutim jurio putem. Do Mokrog bijaše nešto preko dvadeset vrsta, ali Andrejevljeva trojka letjela je tako, da je mogla stići za sat i četvrt. Brza vožnja osvježi donekle Mitju. Zrak je bio čist i postuden, na vedrom nebu sjale su zvijezde. To bijaše ista ona noć, a možda i onaj isti sat, kad je Aljoša pao ničice na zemlju i »u zanosu se kleo, da će je ljubiti na sve vjekove.« Ali u Mitjinoj duši bijaše mračno, vrlo mračno, i, iako je sad štošta razdiralo njegovu dušu, ipak je u ovom trenutku cijelo njegovo biće neodoljivo težilo samo njoj, njegovoj carici, kojoj je jurio, da je vidi posljednji put. Samo ću jedno reći: njegovo srce nije ni na čas krzmalo. Neće mi možda vjerovati, kad kažem, da ovaj ljubomornik

nije osjećao ni najmanje ljubomora prema tom novom čovjeku, novom suparniku, koji kao da je iznikao iz zemlje, prema tom »oficiru«. Prema svakom drugom, pa bio to ne znam tko, on bi bio ljubomoran, te bi možda ponovo uprljao svoje strašne ruke krvlju — ali prema ovom, prema ovom »njenom prvom« nije sad osjećao, jureći u svojoj trojci, ne samo ljubomorne mržnje, nego ni neprijateljskog osjećaja, — istina, on ga nije još vidio. »Ovo je sigurno, to je njeno i njegovo pravo, to je prva njena ljubav, koju nije ona za pet godina zaboravila: dakle, samo je njega ljubila za tih pet godina, a ja, zašto sam se ja umiješao? I što sam ja ovdje i kakvo imam pravo? Makni se, Mitja, i očisti put! I što sam ja sad? Sad je već i bez oficira sve svršeno, i sve da on i nije došao, ipak bi sve bilo svršeno...«

Eto, tim je riječima mogao bar približno izložiti svoja osjećanja, samo da je mogao da razmišlja. Ali on već tada nije mogao da razmišlja. Sva sadašnja njegova odlučnost rodila se bez razmišljanja, u jednom trenutku, on ju je osjetio odjedamput, primio cijelu, sa svim posljedicama, još malo prije kod Fenje, poslije prvih njenih riječi. Pa ipak je, uza svu odlučnost, bilo u njegovoj duši mračno, mračno do bola: ni odlučnost mu nije donijela mira. I suviše je mnogo stajalo za njim i mučilo ga. I bilo mu je neobično na trenutke: ta on je sam sebi već napisao osudu perom na papiru: »kažnjavanjem sebe i hoću da se kaznim«; i pismo je spremljeno ovdje, u njegovu džepu; pištolj je već nabijen i već bijaše odlučio, čim sutra dočeka prvu vrelu zraku »zlatokosog Feba«, — a međutim ipak nije mogao da obračuna s onim prijašnjim, sa svim, što je stajalo za njim i mučilo ga, i on je to osjećao do bola, i misao o tome se upila u njegovu dušu. Htjede u tom trenutku, za vrijeme putovanja, da zaustavi Andreja, iskoči iz kola, izvadi svoj nabijeni pištolj i svrši sve još prije svitanja. Ali taj je trenutak proletio kao iskra. A i trojka je jurila »proždirući prostor«, i kako se sve više primicao cilju, misao na nju, jedino na nju, sve je jače i jače obuzimala njegov duh i tjerala iz njegova srca sva ostala strašna priviđenja. O, on je toliko želio, da je vidi makar letimično, makar izdaleka! »Ona je sad s njim, i samo hoću da vidim nju s njim, sa svojim nekadašnjim dragim, i više mi ništa ne treba.« I nikad se još nije dizalo iz njegovih grudi toliko ljubavi prema toj, po njegovu

sudbinu kobnoj ženi, toliko novog, još nikad neproživljenog osjećaja, osjećaja, koji je bio za nj neočekivan, nježnog osjećaja, koji je prelazio čak u molitvu, u nestajanje pred njom. »I nestat ću!« reče on odjedamput u nastupu nekakva histerična ushita.

Već su jurili gotovo sat. Mitja je šutio, a Andrej, iako je bio vrlo razgovoran seljak, također nije rekao ni riječi, kao da se bojao da progovori, i samo je živo gonio svoje »rage«, svoju doratastu, mršavu, ali vatrenu trojku. Kad iznenada viknu Mitja vrlo zabrinuto.

— Andreju! A što, ako spavaju?

To mu odjedamput pade na pamet, a dotle nije na to ni mislio.

— Lako bi moglo biti, da su već legli, Dmitrije Fjodoroviču Mitja se bolno namrgodi: a što zbilja, ako on dojuri... s ovakvim osjećajima... a oni spavaju... a i ona možda spava ovdje... pakost uskipi u njegovu srcu.

— Goni, Andreju, žuri, Andreju, živo! — povika on izvan sebe.

— A možda još nisu polijegali — prosudi Andrej poslije male stanke. — Danas mi je govorio Timofej, da ih se ondje mnogo skupilo...

— Na stanici?

— Ne na stanici, već kod Plastunovih, u gostionici, to jest, na privatnoj stanici.

— Znam. A kako to veliš, da ih je mnogo? Otkud mnogo? Tko su? — nasrnu Mitja strašno uznemiren tom nenadanom viješću.

— Timofej veli, da su sama gospoda: iz grada dvojica, koji su — ne znam, samo je Timofej rekao, da su dvojica ovdašnja gospoda, a onda dvojica, koji kao da su doputovali, a možda, da je još tko, nisam ga potanje pitao. Počeli su se, kaže, kartati.

— Kartati?

— Onda možda ne spavaju, kad su počeli da se kartaju. Mislim, da će sad jedanaest sati, više nema.

— Goni, Andreju, goni! — povika opet Mitja nervozno.

— Nešto bih vas pitao, — otpoče opet Andrej poslije kratke stanke, — ali bojim se, gospodine, da ćete se na mene rasrditi.

— A što to?

— Malo prije vam je Fedosja Markovna pala pred noge i molila vas, da ne pogubite gospođe i još nekog, — to eto, gospodine, i sad

ja vas vozim onamo... Oprostite mi, gospodine, ja to pitam, jer me tjera savjest, a možda sam i nešto ludo kazao.

Mitja ga odjedamput ščepa odostraga za ramena.

— Jesi li ti kočijaš? Kočijaš? — otpoče on izvan sebe.

— Da, kočijaš...

— A znaš li ti, da se mora micati s puta? Ako si kočijaš, ne miči se nikome s puta, gazi ga, ja se vozim! Ne, kočijašu, ne gazi! Ne smiju se ljudi gaziti, ne smije se ljudima kvariti život, a ako si pokvario život — kazni sebe... čim si sam pokvario, čim si upropastio nečiji život — kazni sebe i nestani.

Sve se ovo ote Mitji, kao da ga je spopala prava histerija. Andrej se, istina, čudio gospodinu, ali je produžio razgovor.

— To je istina, baćuška Dmitrije Fjodoroviču, imate pravo, da se ne smije čovjeka gaziti, a ni mučiti, kao ni druge stvorove, jer je sve stvorove stvorio bog, kao ovo konjče ovdje, ali mnogi goni kao slijep, bezobzirno, makar bio i naš kočijaš... On ne može da se svlada, već goni, ravno goni...

— U pakao? — prekinu ga Mitja i zahihoće svojim iznenadnim kratkim smijehom. — Andreju, prosta dušo, — i on ga opet ščepa čvrsto za ramena, — reci: hoće li Dmitrij Fjodorovič Karamazov dospjeti u pakao ili neće, što misliš?

— Ne znam, golube, to zavisi o vama, jer vi ste nama... Vidiš, gospodine, kad je sin božji bio na križu razapet i umro, sišao je s križa ravno u raj i oslobodio sve grešnike, koji su se ondje mučili. I pakao je stao uzdisati, jer da, odsad, mislio je, neće doći u nj više ni jedan grešnik. I onda je gospod rekao paklu: »Ne uzdiši, paklu, jer odsad će dolaziti u te kojekakvi velikodostojnici, visoki činovnici, vrhovni suci i bogataši i bit ćeš isto tako pun, kao što si bio na sve vjekove, sve do onog vremena, dok opet ne dođem.« Ovo je istina, tako je uistinu bilo rečeno...

— Narodna bajka, prekrasno. Ošini ljevaka, Andreju.

— Eto, gospodine, za koga je pakao određen, — Andrej ošinu ljevaka, — a vi mi se činite, gospodine, kao malo dijete... zato vas poštujem... Iako ste nagli, gospodine, a to jeste, oprostit će vam gospod zbog vaše prostodušnosti.

— A hoćeš li mi ti, Andreju, oprostiti?

— Što da vam opraštam, vi niste meni učinili ništa zla.

— Ne mislim to, hoćeš li mi oprostiti ti sam u ime svih i za sve, sad, u ovom času, ovdje na putu? Govori, ti prostodušna dušo!

— Ah, gospodine! Strah me i da vas vozim, jer tako su čudni vaši razgovori...

Ali ga Mitja ne ču. On se, ne znajući za se, molio i divlje šaptao riječi u sebi.

»Gospode, primi me u svom mom bezakonju, ali mi ne sudi. Propusti me bez suda svoga. Ne sudi mi, jer sam sâm sebe osudio, ne sudi mi, jer te ja ljubim, gospode! Opak sam, ali tebe ljubim: ako me i u pakao pošalješ, i onda ću te ljubiti i otud ću vikati, da te ljubim na sve vjekove... Ali daj mi, da do kraja ljubim... da ovdje sad do kraja ljubim, svega pet sati, da vrele tvoje zrake... Jer ljubim caricu duše svoje. Ljubim i ne mogu da je ne ljubim. Sam vidiš, kakav sam. Dojurit ću i pasti pred nju: pravo si imala, što si pokraj mene prošla... Oprosti i zaboravi tvoju žrtvu, ne uznemiruj se nikad!

— Mokro! — povika Andrej, pokazujući bičem preda se.

Kroz blijedi noćni mrak zacrnjela se čvrsta masa zgrada, razbacanih na ogromnom prostoru. Mokro je imalo oko dvije tisuće duša, ali je u ovo doba već cijelo selo spavalo i tek su se ovdje ondje svjetlucala u mraku još po neka rijetka svijetla.

— Goni, goni, Andreju, ja se vozim! — viknu Mitja kao u groznici.

— Ne spavaju — progovori opet Andrej, pokazujući bičem na gostionicu Plastunovih, koja se nalazila odmah na ulazu u selo i na kojoj se svih šest prozora, što su gledali na ulicu, jasno svijetlilo.

— Ne spavaju! — radosno prihvati Mitja. — Goni, Andreju, da sve tutnji, goni uzagrapce, zvoni, pritjeraj, da sve praska. Neka svi znaju, tko se dovezao! Ja se vozim. Ja se vozim, glavom ja se vozim! — klicaše Mitja izvan sebe.

Andrej potjera izmorenu trojku uzagrapce i zaista je s tutnjem pritjerao visokom doksatu i u tren oka zaustavi svoje usoptale i polumrtve konje. Mitja skoči s kola, i krčmar, koji se zbilja spremao na počinak, pogleda u tom trenutku radoznalo s doksata, da vidi, tko se to tako dovezao.

— Trifone Borisiču, jesi li ti?

Krčmar se nagnu, zagleda, da vidi tko je došao, potrča strmoglavo niz stepenice i s poniznim ushitom pojuri gostu u susret.

— Baćuška, Dmitrije Fjodoroviču! Zar vas opet vidim?

Taj Trifon Borisič bio je dežmekast i zdrav seljak, srednjeg stasa, nešto podebela lica, izgleda stroga i nemilosrdna osobito prema mokrovskim seljacima, ali koji je znao da vrlo brzo dade svom licu najponizniji izraz, čim je nanjušio, da će imati koristi. Nosio je rusko odijelo, košulju s kosim ovratnikom i polukaftan bez rukava, imao je dosta novaca, ali je neprestano sanjao o višoj ulozi. Više od polovine seljaka bilo je u njegovim kandžama, svi su bili kod njega prezaduženi. Uzimao je pod najam vlastelinske zemlje i sam kupovao, a tu su mu zemlju obrađivali seljaci za dug, iz koga se nisu mogli nikad iskopati. Bio je udovac i imao četiri odrasle kćeri; jedna je bila već udovica, živjela je kod njega sa svoje dvije djevojčice, njegove unuke, i radila mu kao nadničarka. Druga kćerka — seljanka bila je udata za činovnika, nekakva islužena pisara, i u jednoj gostioničkoj sobi moglo se vidjeti na zidu, među ostalim porodičnim minijaturnim fotografijama i fotografija tog činovnika u munduru i s epoletama. Dvije mlađe kćerke oblačile su na dan crkvenog zbora, ili kad bi išle u goste, plave ili zelene haljine, sašivene po modi, straga utegnute i s repom od aršina, a sutradan su ujutro, kao i svakog dana, ustajale u zoru i brezovim metlama mele sobe, iznosile pomije i skupljale ostatke iza gostiju. Trifon Borisič, koji je volio, uza sve to, što je već zgrnuo tisuće, da odere svoje raskalašene goste, i sjećajući se, da još nije prošlo ni mjesec dana, kako je zaradio od Dmitrija Fjodoroviča prilikom njegove pijanke s Grušenjkom za dan i noć nešto od dvije, ako ne i tri tisuće, dočeka ga sad radosno i bučno, jer je već po tome, kako je Mitja dogrmio pred kućni doksat, naslućivao, da će biti dobar šićar.

— Baćuška, Dmitrije Fjodoroviču, zar vas opet jedamput dočekasmo?

— Stoj, Trifone Borisiču, — otpoče Mitja, — najprije glavno: gdje je ona?

— Agrafena Aleksandrovna? — odmah ga razumje krčmar, oštro gledajući u njegovo lice. — I ona se ovdje... nalazi...

— S kim, s kim?

— Neki prolazni gosti. Jedan je činovnik, sigurno je Poljak, sudeći po njegovu govoru, on je i poslao odavde po nju konje, a drugi je njegov drug ili suputnik, tko bi znao; u civili su...

— A što, banče li? Bogataši?

— Kaki banče! Mala veličina, Dmitrije Fjodoroviču.

— Mala? No, a ostali?

— Oni su iz grada, dva gospodina... Vraćaju se iz Černje, pa ostali ovdje. Jedan je mlad, sigurno rođak gospodina Mijusova, zaboravio sam, kako se zove... A drugoga, mislim, da i vi poznajete: vlastelin Maksimov, kaže, da je došao kao hodočasnik u naš manastir i sad putuje s tim mladim Mijusovljevim rođakom...

Jesu to svi?

— Svi.

— Stoj, šuti, Trifone Borisiču, sad kazuj najglavnije: što radi ona, kako je?

— Malo prije je stigla i sjedi s njima.

— Je li vesela? Smije li se?

— Ne, kao da nije jako raspoložena. Čak se dosađuje, mladom je čovjeku češljala kosu.

— To jest Poljaku, oficiru?

— Pa on nije mlad, a nije uopće oficir; ne, gospodine, ne njemu, već onom mladom Mijusovljevu rođaku... zaboravio sam, kako se zove.

— Kalganov.

— Tako je, Kalganov.

— Dobro, vidjet ću. Kartaju li se?

— Kartali su se, pa su i prestali, popili su čaj, i činovnik je naručio likera.

— Stoj, Trifone Borisiču, stoj, dušo, sam ću vidjeti. A sada odgovaraj ono najglavnije: ima li ovdje cigana?

— O ciganima se sada ništa i ne čuje, Dmitrije Fjodoroviču, prognala ih vlast, ali ovdje su Židovi, u Roždestvenskoj, sviraju u cimbale i violine, mogli bi odmah po njih poslati. Sigurno će doći.

— Pošalji, svakako pošalji! — povika Mitja. — A bi li mogli sakupiti cure, kao onda, svakako Marju, Stepanidu također, Arinu. Dvjesta rubalja za zbor.

— Za toliki novac sakupit ću cijelo selo, iako su već polijegali da spavaju. Ali zaslužuju li, baćuška Dmitrije Fjodoroviču, ovdašnji seljaci i djevojke toliku pažnju? Za takvu podlost i prostotu dati toliki novac! Zar je za nj, našeg seljaka, da puši cigare, a ti si im davao. Ta on smrdi, razbojnik. A cure su sve, kolikogod ih ima, ušljive. Ja ću ti

svoje kćeri badava dići, ne za toliki novac, iako su i one tek polijegale, ali ja ću im nogom leđa počesati i nagnati ih, da ti pjevaju. Seljake ste onda šampanjcem napajali, ah!

Trifon je Borisič bez razloga žalio Mitju, jer je onda i sam sakrio pola tuceta šampanjskih boca i ispod stola digao stotinjarku i stisnuo u šaci. I ostala mu je u šaci.

— Trifone Borisiču, ja sam onda profućkao ovdje jednu tisuću. Sjećaš li se?

— Profućkali, golube, kako da se ne sjećam, onda ste kod nas sigurno tri tisuće ostavili.

— No, ja sam, vidiš, i danas zbog toga došao.

I on izvadi i turi upravo krčmaru pod nos svoj svežnjić banknota.

— A sad slušaj i pazi: za jedan sat stići će vino, zakuska, kolači, slatkiši, — odmah donesi sve gore. Onaj sandučić, što je u Andreja, donesi također odmah gore, s mjesta otvori šampanjac i posluži. A glavno je — cure, cure, a svakako Marju...

On se okrenu kolima i izvadi ispod sjedišta svoj sandučić s pištoljima.

— Evo ti, Andreju, tvoja plaća! Petnaest rubalja za trojku, a pedeset na rakiju... za spremnost i ljubav tvoju... Sjećaj se gospodina Karamazova!

— Ne usuđujem se, gospodine... — uskoleba se Andrej, — dajte mi pet rubalja za čaj, a više neću primiti. Trifon Borisič mi je svjedok. I oprostite mi moje lude riječi...

— Što se bojiš, — promjeri ga Mitja pogledom, — no, neka te đavo nosi, kad je tako! — viknu on, bacivši mu pet rubalja.

— A sad me, Trifone Borisiču, provedi krišom, da ih najprije sve okom pogledam, ali da me oni ne spaze. Gdje su oni, u modroj sobi?

Trifon Borisič bojažljivo pogleda u Mitju, ali odmah poslušno izvrši njegov nalog: oprezno ga odvede u trijem, sam uđe u veliku prvu sobu, do one, u kojoj su sjedili gosti, i iznese iz nje svijeću. Zatim polagano uvede Mitju, smjesti ga u kut, u mrak, otkuda je mogao slobodno motriti društvo, a da ga oni ne vide. Ali Mitja nije dugo gledao, a oči mu se zamutiše. Ona je sjedila postrance od stola u naslonjaču, a do nje, na divanu, ljepuškasti i još vrlo mladi Kalganov; ona ga je držala za ruku i, čini se, da se smijala, a on je, i ne gledajući u nju, govorio nešto glasno i gotovo ljutito Maksimovu, koji

je sjedio s druge strane stola, nasuprot Grušenjki. Na divanu je sjedio on, a pokraj divana, na stolici do zida, nekakav drugi neznanac. Onaj, što je sjedio na divanu, razgovarao se, pušio lulu, i Mitji se učinilo, da je taj dežmekasti čovjek, široka lica, stasom onizak i kao da je zbog nečeg ljutit. A drug njegov, drugi neznanac, učinio se Mitji nekako i suviše visok, ali drugo ništa nije mogao više da vidi. Zasta mu disanje. Ni trenutka ne mogaše dulje ovdje ostati, te metnu sandučić na ormar i osjećajući studen po tijelu, gotovo bez svijesti, uputi se ravno u modru sobu prema društvu.

— Ah! — vrisnu od straha Grušenjka koja ga je prva ugledala.

VII

PRIJAŠNJI I PRAVI

Mitja priđe sasvim do stola svojim brzim i dugačkim koracima.

— Gospodo, — otpoče on glasno, gotovo vičući zapinjući kod svake riječi, — ja... ja neću ništa učiniti. Ne bojte se! — uskliknu on, — ja neću ništa učiniti, ništa — obrati se on iznenada Grušenjki, koja se nagnula u svom naslonjaču prema Kalganovu i čvrsto ga držala za ruku. — Ja... Ja također putujem. Ostajem do jutra. Gospodo, prolaznik putnik... smije li ostati s vama do jutra? Samo do jutra, posljednji put u ovoj sobi?

Čim dovrši, obrati se dežmekastom čovjeku s lulom, što je sjedio na divanu. Ovaj je dostojanstveno odmakao lulu s usnica i rekao strogo:

— Pane, mi smo ovdje privatno. Imaju i druge sobe.

— A, to ste vi, Dmitrije Fjodoroviču! Što tu neprestano govorite? — odazva se odjedamput Kalganov. — Ta sjednite s nama, dobro došli!

— Zdravo da ste, dragi čovječe... i neusporedivi! Ja sam vas uvijek poštovao, — odgovori Mitja radosno i živo, pružajući mu odmah ruku preko stola.

— Ah, kako ste čvrsto stisnuli! Gotovo ste mi polomili prste — nasmija se Kalganov.

— On tako uvijek stište, uvijek tako, — veselo se javi Grušenjka, koja se još uvijek plašljivo smješkala, ali, čini se, odjedamput se

uvjerila po Mitjinu vladanju, da neće praviti rusvaja, no gledajući ga još uvijek sa strašnom znatiželjom i nemirom. Na njemu je bilo nešto, što ju je neobično prenerazilo, i ona nije nikako očekivala, da će u ovom trenutku tako ući i tako govoriti.

— Zdravo, — slatko se odazva s lijeva i vlastelin Maksimov. Mitja potrča i njemu.

— Zdravo da ste, i vi ovdje, kako mi je milo, što ste ovdje. Gospodo, gospodo, ja... (on se opet okrenu panu s lulom, očito ga držeći za najglavnijeg čovjeka ovdje). Jurio sam... Htio sam da provedem moj posljednji dan i posljednji sat u ovoj sobi, u istoj ovoj sobi... gdje sam obožavao... svoju caricu!... Oprosti, pane! — viknu on u zanosu, — ja sam jurio i zakleo se. O, ne bojte se, ovo je moja posljednja noć. Da pijemo, pane, za izmirenje! Sad će donijeti vino. Gle, ovo sam ponio, — i on zbog nečeg izvuče svežnjić banknota. — Dopusti, pane! Hoću svirke, grmljavine, galame, sve kao prije... Ali crv, nepotrebni crv će zapuzati po zemlji i nestati. Dana moje radosti sjetit ću se posljednje noći.

On se gotovo gušio; mnogo je toga, mnogo htio da kaže, ali su izlazili samo neobični poklici. Pan je nepomično gledao u nj, u svežnjić banknota, gledao u Grušenjku i bio u očitoj nedoumici.

— Ako dopusti moja kruljjica... — otpoče on.

— Što je to kruljjica, je li to kraljica? — prekinu ga odjedamput Grušenjka. — Smiješno je, kako vi govorite. Sjedaj Mitja. I što ti to govoriš? Ne plaši me, molim te. Nećeš me plašiti, nećeš? Ako nećeš, onda ću se radovati...

— Ja, ja da te plašim? — povika Mitja i podiže ruke u vis. — O, idite pored mene, prolazite, ja vam neću smetati! — I on odjedamput, a da to nije očekivao nitko pa ni on sam naglo sjede na stolac, udari u plač, okrenu glavu prema suprotnom zidu i objema rukama snažno obuhvati naslon od stolca, kao da ga grli.

— Gle, gle, kakav si! — uzviknu Grušenjka prijekorno. — Isto je takav i meni dolazio, — stane da govori, — a ja ga ništa ne razumijem. Jedamput je već proplakao, a sad drugi put! — kakva sramota! Zašto plačeš? Bar da imaš zašto, — nadoveza ona zagonetno i nekako razdraženo naglasi posljednje riječi.

— Ja... ja ne plačem... Pa, da ste mi zdravo! — okrenu se on u tren oka na stolici i odjedamput se nasmija, ali ne drvenastim i

isprekidanim svojim smijehom, već nekakvim nečujnim, dugačkim, nervoznim i uzdrhtalim smijehom.

— Eto opet... Pa, razveseli se, razveseli! — nagovaraše ga Grušenjka. — Meni je vrlo drago, što si došao, vrlo drago, Mitja, čuješ li, da mi je vrlo drago? Ja želim, da on s nama sjedi, — obrati se ona zapovjednički svima, iako su se riječi njene očito ticale onog, što je sjedio na divanu. — Želim, želim! A ako on ode, idem i ja, to vam velim! — nadoveza ona odjednom usplamtjelih očiju.

— Što želi moja carica — to je zakon! — reče pan i poljubi Grušenjku galantno u ruku. — Molim pana, da dođe u naše društvo! — obrati se on ljubazno Mitji. Mitja opet poskoči s očitom namjerom, da istrese novu tiradu, ali ispade drugo.

— Da popijemo jednu, pane! — prekinu on odjedamput svoj govor. Svi prasnuše u smijeh.

— Gospode! A ja pomislih, da on opet kani govoriti — uzviknu Grušenjka nervozno. — Čuješ, Mitja, — nadoveza ona odlučno, — ne skači više, a što si šampanjac dovezao, to je divno. I ja ću s vama piti, ove likere ne trpim. A najvažnije je, što si došao, jer bi inače bilo dosadno... Jesi li došao ovamo, da opet bančiš? Ta turi novce u džep! Otkle ti toliko?

Mitja, koji je još neprestano držao u ruci zgužvane banknote, koje su svi primijetili, a osobito panovi, turi ih brzo i zbunjeno u džep. On pocrveni. Baš u tom trenu donese krčmar na poslužavniku odčepljenu bocu šampanjca i čaše. Mitja ščepa bocu, ali je bio toliko rastresen, da zaboravi, što da uradi s njom. Kalganov uze od njega bocu i natoči mjesto njega.

— Još, još jednu bocu! — viknu Mitja krčmaru i, zaboravivši da se kucne s panom, koga je tako svečano pozvao, da pije s njime za izmirenje, ispi sam svoju čašu, i ne čekajući na ostale. Cijelo mu se lice odjedamput promijeni. Mjesto dostojanstvenog i tragičnog izraza, s kojim je ušao, pojavi se na njemu nešto čisto djetinje. Odjedamput kao da se sav potpuno smirio i postao ponizan. Gledao je sve plaho i radosno, često se nervozno hihotao, sa zahvalnim pogledom psa, koji je skrivio i koje su opet pomilovali i pustili unutra. On kao da je sve zaboravio i sve motrio s ushitom i djetinjim osmijehom. Gledajući u Grušenjku, on se neprekidno smijao i primakao svoj stolac sasvim do njena naslonjača. Pomalo bi pogledao i u oba pana, iako nije

mogao sve dosada da stvori sud o njima. Pan na divanu pao mu je u oči jedino zbog svog držanja, svog poljskog naglaska, a što je glavno — zbog svoje lule. »No, što onda, i dobro je, što puši lulu,« pomisli Mitja. Ponešto podbulo, već gotovo četrdesetgodišnje panovo lice, vrlo malena nosa, ispod koga su se vidjela dva tanka šiljasta, obojena i bezobrazna brčića, nije zasad poticalo nimalo na razmišljanje. Štoviše, vrlo jadna panova vlasuljica, napravljena u Sibiru, i preglupo naprijed začešljani zalisci, nisu baš osobito djelovali na Mitju: »dakle, tako mora sigurno biti, kad nosi vlasulju,« produži on da razmišlja blaženo raspoložen. Drugi pak pan, čovjek mnogo mlađi od pana na divanu, koji je sjedio do zida i gledao cijelo društvo drsko i izazivački, te šutljivim prezirom slušao razgovor, svrnuo je na sebe Mitjinu pažnju jedino svojim visokim uzrastom, strašno neproporcionalnim s uzrastom pana, što je sjedio na divanu. »Kad se digne, bit će viši od hvata,« sinu u Mitjinoj glavi. A sinulo mu je u glavi i to, da je ovaj visoki pan vjerojatno prijatelj i pomoćnik pana na divanu, kao neki »tjelesni čuvar njegov«, i da pan s lulom svakako zapovijeda visokom panu. I sve to činilo se Mitji kao vrlo dobro i neosporno. U malom paščetu zamrlo je svako suparništvo. Grušenjku i zagonetni ton nekih njenih rečenica nije mogao još jasno da shvati, ali je tek toliko poimao, ršćući u srcu, da je ona prema njemu ljubazna, da mu je »oprostila« i posadila ga kraj sebe. On je bio kao izvan sebe od ushita, kad je vidio, kako je srknula vino iz čaše. Ali šutnja društva kao da ga je međutim iznenadila, i on stade sve od reda da gleda svojim očima, koje kao da su nešto iščekivale: »a što mi ovako sjedimo, što ništa ne započinjete, gospodo?« kao da pitahu njegove izbuljene oči.

— On je neprestano lagao, i mi smo se neprekidno smijali, — otpoče Kalganov, kao da je pogodio njegovu misao, i pokaza na Maksimova.

Mitja pogleda strahovito Kalganova, a odmah zatim Maksimova.

— Lagao? — nasmija se on svojim kratkim drvenastim smijehom, kao da se sad nečemu obradova, — ha, ha!

— Jest. Pomislite, on tvrdi, da se u dvadesetim godinama sva naša kavalerija oženila Poljakinjama; ali to je užasna glupost, nije li tako?

— Poljakinjama? — dočeka Mitja, sad već sasvim ushićen.

Kalganov je potpuno dobro shvaćao Mitjin odnos prema Grušenjki, a naslućivao i panov položaj, ali ga to nije toliko zanimalo, a možda ga nije ni najmanje zanimalo, već ga je najviše zanimao Maksimov. On je došao ovamo s Maksimovom slučajno i s panovima našao se prvi put u svome životu ovdje u gostionici. Grušenjku je otprije poznavao i jedamput je bio s nekim kod nje; onda joj se on nije dopao. Ali ovdje ga je ona vrlo prijazno pogledala: do dolaska Mitjina čak ga je milovala, ali je on ostao posve neosjetljiv. To je bio mlad čovjek, oko dvadeset godina, kicoški odjeven, vrlo mila bijela lica i divne guste, ugasitoplave kose. Ali na tom su licu bile prekrasne svijetlomodre oči, umna, ponekad duboka izraza, koji nije odgovarao njegovoj dobi, uza sve to, što je mladić često govorio i gledao sasvim kao dijete, što ga međutim nije nimalo zbunjivalo, što je on čak sam znao. On je bio uopće neki osobenjak, mušičav, ali uvijek prijazan. Ponekad se pojavljivalo u izrazu njegova lica nešto ukočeno i tvrdoglavo: gledao je u vas, slušao vas, a sam kao da je tvrdoglavo sanjao o nečem svom. Čas bi bio nekako mlitav i lijen, a čas bi se opet uzrujavao i često, čini se, zbog i najmanje sitnice.

— Pomislite, ovo je već četvrti dan, kako ga vodim sa sobom, — produži on, pomalo razvlačeći riječi lijeno, ali bez svakog prenemaganja, već sasvim prirodno. — Čak odonda, ako se sjećate, kad ga je ono vaš brat gurnuo iz kočije, i on odletio. Zbog toga sam se onda jako zainteresirao za nj, te sam ga poveo sa sobom na selo, a on neprestano laže, da me je upravo stid. Sad ga vozim natrag.

— Pan ne vidzjel[120] poljsku panu i muvi[121], co ne moglo bit, — dobaci Maksimovu pan s lulom.

Pan s lulom govorio je prilično ruski, bar mnogo bolje, nego što je pokazivao. Kad je upotrebljavao ruske riječi, onda ih je izvrtao na poljski način.

— A ja sam sâm bio oženjen s poljskom panom, — odgovori mu Maksimov hihoćući.

— A zar ste vi služili kod kavalerije? Malo prije ste govorili o kavaleriji. Jeste li vi kavalerist? — umiješa se opet Kalganov.

— I zar je on zbilja kavalerist? Ha, ha! — povika Mitja, koji je požudno slušao i prenosio svoj znatiželjni pogled na svakog, koji je progovorio, kao da se nada, da će od svakog bogzna što čuti.

— Ne, — obrati mu se Maksimov, — ja govorim, vidite li, o tome, kako ondje te lijepe panenke... kad otplešu mazurku s našim ulanom... čim koja, to jest otpleše s njim mazurku a ona mu odmah skoči na koljena, kao bijelo mače, pan-otac i pani-matka vide i ne brane... i ne brane... a sutradan dolazi ulan i nudi ruku... jest... nudi ruku, hi-hi! — hihotaše Maksimov.

— Pan je lajdak![122] — progunđa visoki pan na stolici i prebaci nogu preko noge. Mitji je palo u oči samo njegova ogromna omašćena čizma, debela i kaljava đona. A i uopće su imali oba pana prilično masna odijela.

— Kakva hulja? Zašto on grdi? — rasrdi se odjedamput Grušenjka.

— Pani Agripina, pan vidzjel u poljskem kraje hlopke[123], a ne šljahetne pane, — dobaci Grušenjki pan s lulom.

— Možeš na to rahovać![124] — prezirno dobaci visoki pan na stolici.

— Zar opet! Ta pustite ga da govori! Ljudi hoće da govore, i zašto onda smetate! S njima je bar veselo — reče Grušenjka zajedljivo.

— Ja ne smetam, pani — važno primijeti pan u vlasulji i pogleda Grušenjku dugačkim pogledom, a onda opet svečano zašutje i nastavi da siše svoju lulu.

— Ali ne, ne, sad je pan istinu rekao — reče Kalganov opet vatreno, kao da se radi o nečem vrlo važnom. — Ta on i nije bio u Poljskoj, pa kako onda može da govori o Poljskoj? Je li, da se niste oženili u Poljskoj, je li to istina?

— Nisam nego u smolenskoj guberniji. Samo što ju je prije toga odveo jedan ulan, naime moju buduću suprugu, zajedno s njenom pani-matkom i s tantom[125] i s još jednom rođakinjom s odraslim sinom, i to baš iz Poljske, upravo iz Poljske... i meni ustupio. Bio je to jedan naš poručnik, vrlo pristao mlad čovjek. Isprva je htio da se sam s njom oženi, ali je nije uzeo, jer se uvjerio, da je šepava.

— Dakle ste vi šepavu uzeli! — uzviknu Kalganov.

— Šepavu. Onda su me oboje malo prevarili i to zatajili. Mislio sam, da ona poskakuje... neprestano poskakuje... a sve zato, što je vesela.

— Od veselja, što se za vas udaje? — čisto zaklikta Kalganov nekim zvučnim djetinjim glasom.

— Da, od veselja, ali poslije se pokazalo, da ona to čini zbog nečeg sasvim drugog. Kasnije, kad smo se vjenčali, ono isto veče poslije vjenčanja, ona mi je priznala i molila me vrlo osjećajno, da joj oprostim, jer, reče, da je jedamput u mladim godinama skočila preko mlake i uganula nogu, hi-hi!

Kalganov prasnu u takav djetinji smijeh, da je skoro pao na divan. Nasmija se i Grušenjka. A Mitja je bio na vrhuncu sreće.

— Znate li, znate, sad govori istinu, sad već ne laže, — klicaše Kalganov, okrenuvši se Mitji. — I znate li, on je bio već dvaput oženjen, — ovo govori o prvoj ženi, — a druga mu je žena odbjegla i živi još i sada, znate li to?

— Zbilja? — okrenu se Mitja Maksimovu s izrazom neobična čuđenja na licu.

— Jest odbjegla je, doživio sam tu neugodnost — potvrdi Maksimov skromno. — S jednim musjeom. A što je glavno, najprije je prethodno prepisala na se cijelo moje seoce. Ti si, reče, čovjek obrazovan, ti ćeš i sam naći sebi zalogaj. Tako me je udesila. Meni je jednom prilikom jedan poštovanja dostojan vladika rekao: »ti si imao jednu ženu šepavu, a drugu i odviše lakonogu«, hi-hi!

— Čujte, čujte! — kipio je Kalganov, — ako i laže — a laže često — on jedino zato laže, da svima pruži zadovoljstvo: to nije podlo, nije podlo! Znate li, ja ga ponekad volim On je vrlo podao, ali je prirodno podao, je li? Kako vi mislite? Drugi je podao zbog nečega, da se okoristi, a on je prosto onako podao, jer mu je to prirođeno. Zamislite sebi, na primjer, on tvrdi (jučer se cijelim putem pravdao) da je Gogolj u svojim Mrtvim dušama mislio njega. Sjetite se, da se i tamo spominje vlastelin Maksimov, koga je Nozdrjev išibao i zato bio predan sudu: »što je u pijanom stanju nanio vlastelinu Maksimovu ličnu uvredu šibama,« — no, sjećate li se! I pomislite, on tvrdi, da je to bio on, i da su njega išibali! No, a može li to biti? Čičikov je putovao najkasnije na početku dvadesetih godina, i godine se ni najmanje ne poklapaju, ne poklapaju. Nisu ga dakle mogli onda išibati. Je li, da nisu mogli, nikako nisu mogli?

Teško je predstaviti sebi, zašto se Kalganov toliko zagrijao, ali on se iskreno zagrijao. Mitju je bez razloga počelo zanimati njegovo

pričanje.

— Pa ako su ga zbilja išibali! — viknu on smijući se glasno.

— Nisu me baš išibali, nego samo tako — dobaci odjedamput Maksimov.

— Kako samo tako? Ili su vas išibali ili nisu?

— Ktura godzina[126], pane? — zapita pan s lulom visokog pana na stolici s izrazom dosade.

Mjesto odgovora on slegnu samo ramenima: ni jedan nije imao sata.

— A što da se ne razgovaramo? Dajte bar drugima, da se razgovaraju. Ako je vama dosadno, zar da se onda ni drugi ne razgovaraju, — umiješa se opet Grušenjka, očito s namjerom, da se s onima zakvači. I u Mitje kao da sad prvi put sinu nešto u glavi.

— Pani, ja nic ne muven protiv, nic ne povjedzelem[127].

— Pa dobro, a ti pričaj — doviknu ona Maksimovu. — A što ste vi zašutjeli?

— Pa nemamo o čemu da pričamo, jer ovo su sve same gluposti, — dočeka odmah Maksimov s očitim zadovoljstvom, i pomalo se prenemažući, — a i kod Gogolja je sve u alegorijama, štoviše, izabrao je i sama alegorična prezimena. Jer Nozdrjev nije se naime zvao Nozdrjev, već Nosov, a Kuvšinikov, — što baš nije ni najmanje slično, — Škvornjev. A Fenardi se zbilja zvao Fenardi, samo što nije bio Talijan, nego Rus Petrov, a i mamzel Fenardi bila je ljepuškasta, divnih nožica u trikou, u kratkoj suknjičici protkanoj srmom, i ono se ona onda vrtjela, ali samo ne četiri sata, nego svega četiri minute — i sve je zanijela...

— Ali zašto su te šibali, zašto? — vikaše Kalganov.

— Zbog Pirona — odgovori Maksimov.

— Zbog kakva Pirona? — izdra se Mitja.

— Zbog čuvenog francuskog pisca Pirona. Sastalo se onda veliko društvo i svi smo pili vino u krčmi na sajmu. Pozvali su i mene, a ja najprvo počeo da govorim epigrame: »Jesi li ti to, Boileau, kakav je na tebi smiješan nakit.«[128] A Boileau odgovara, da se spremio na maškaradu, to jest u kupke, hi-hi, i oni su to primijenili na sebe, a

ja brže bolje izbacio drugi, onaj, svima obrazovanim ljudima dobro poznat i zajedljiv:

Ti si Safo, ja sam Faun, što ne poričem,
Ali ti, na žalost moju,
Ne znaš put do mora.[129]

Oni se još više uvrijediše i počeše me zbog toga nepristojno grditi, a ja, da popravim svoj položaj, ispričah im odmah, na svoju nesreću, vrlo intelektualnu anegdotu o Pironu, kako ga nisu primili u francusku akademiju, a on, da im se osveti, napisa epitaf za svoj nadgrobni spomenik:

Ci-gît Piron qui ne fut rien
Pas même académicien.[130]

I oni me zgrabili i išibali.

— A zašto, zašto?

— Zbog mog obrazovanja. Zar je malo razloga, zbog kojih mogu ljudi da išibaju čovjeka — kratko i poučno završi Maksimov.

— Ah, dosta o tome, sve je to ružno, neću više da slušam, ja sam mislila, da će biti što veselo — prekinu odjedamput Grušenjka.

Mitja se prepade i odmah prestade da se smije. Visoki pan diže se s mjesta, te poče s oholim izrazom čovjeka, koji nije u svome društvu, pa mu je dosadno, da koraca sobom iz kuta u kut, zabacivši ruke na krsta.

— Gle, kako se ovaj ushodao! — pogleda ga Grušenjka s prezirom.

Mitju poduze nemir, a osim toga spazi, da ga pan na divanu gleda srdito.

— Pane, — viknu Mitja, — da ispijemo jednu, pane! I s drugim panom također — da pijemo, panovi!

I u tren oka primače tri čaše i napuni ih šampanjcem.

— Za Poljsku, panovi, pijem za vašu Poljsku, za poljsku zemlju! — povika Mitja.

— Bardzo mi to milo, pane vypijem[131] — važno i blagonaklono progovori pan na divanu i uze svoju čašu.

— I onaj drugi pan, kako se ono zove, ej, svjetlovelemožni, uzimaj čašu! — užurba se Mitja.

Pan Vrubljevski priđe gegajući se stolu i stojeći uze svoju čašu.

— Za Poljsku, panovi, hura! — prodra se Mitja i diže čašu.

Sva trojica ispiše. Mitja zgrabi bocu i odmah ponovo natoči sve tri čaše.

— Sad za Rusiju, panove, i da se pobratimo!

— Natoči i nama, — reče Grušenjka, — za Rusiju ću i ja ispiti.

— I ja — prihvati Kalganov.

— A i ja bi također... za Rusijicu, staru bakicu — zahihota Maksimov.

— Svi, svi! — kliktaše Mitja. — Gazdo, još boca!

Donesoše još tri preostale boce, što ih je dovezao Mitja. Mitja natoči.

— Za Rusiju, hura! — uzviknu on ponovo.

Svi ispiše osim panova, a Grušenjka ispi svoju čašu na dušak. Panovi se ni ne dotakoše svojih čaša.

— No, a vi, panovi? — povika Mitja. — Što to znači?

Pan Vrubljevski uze čašu, podiže je i reče zvučnim glasom:

— Za Rusiju u granicama do sedam stotina sedamdeset i druge godine![132]

— Oto bardzo pjenknje![133] — povika drugi pan i oba na dušak osušiše svoje čaše.

— Vi ste, panovi, budale! — ote se Mitji.

— Pa-ne! — zavikaše oba pana prijeteći i nasrnuše kao pijetlovi na Mitju.

Osobito je bio planuo pan Vrubljevski.

— Ale nje možno ne mjeć slabosci do svojego kraju?[134] — uzviknu on.

— Šutite! Ne svađajte se! Ne smije biti svađe! — ciknu Grušenjka zapovjednički i lupi nožicom o pod.

Lice joj se zažarilo, a oči sijevnule. Tek ispijena čaša već djelovaše. Mitja se strašno uplaši.

— Panovi, oprostite. Ja sam kriv, neću više. Vrubljevski, pane Vrubljevski, neću više.

— Ta šuti bar ti, sjedi, budalo! — sa zajedljivim bijesom otrese se na nj Grušenjka.

Svi posjedaše, svi zašutješe, svi pogledaju jedno u drugo.

— Gospodo, svemu sam ja kriv! — otpoče opet Mitja, koji nije očito razumio Grušenjkina uzvika; — zašto sjedimo? Čega da se prihvatimo... pa da se razveselimo, opet razveselimo?

— Ah, zaista je strašno tužno — lijeno progunđa Kalganov.

— Da se poigramo banka[135], kao prije... — zahihota Maksimov.

— Bank? Prekrasno! — prihvati Mitja, — samo ako panovi...

— Puzno je, pane — kao preko volje odazva se pan na divanu.

— To je istina — potvrdi i pan Vrubljevski.

— Puzno? Što znači puzno? — zapita Grušenjka.

— To znači kasno, pani, kasno, kasno doba — objasni pan na divanu.

— I sve im je kasno i ništa ne mogu! — gotovo vrisnu Grušenjka od jada. — Sjede i dosadno im je, pa žele, da i drugima bude dosadno. Mitja, i prije nego što si ti došao, neprestano su ovako šutjeli i mrgodili se na me.

— Boginjo moja! — viknu pan na divanu, — co muviš, to sen stane. Vidzen nelasken i jestem smutny. Jestem gotuv, pane[136] — završi on, obrativši se Mitji.

— Počinji, pane — dočeka Mitja i izvuče iz džepa svoje banknote, te odvoji dvije stotinjarke i metne ih na stol.

— Želim, pane, da puno izgubim. Uzmi karte, stavi bank.

— Ali karte, pane, moraju biti gazdine — reče mali pan zapovjednički i ozbiljno.

— To je najbolji sposub[137] — potvrdi pan Vrubljevski.

— Gospodine? Dobro, razumijem, neka budu gazdine, imate pravo, panovi. Karte! — Zapovjedi Mitja krčmaru.

Krčmar donese neraspečaćen svežanj karata i javi Mitji, da se djevojke već sakupljaju, a i Židovi cimbalaši, da će također skoro doći, ali da trojka s namirnicama još nije stigla. Mitja skoči od stola,

otrča u susjednu sobu, da odredi, što treba. Međutim su došle samo tri djevojke, a ni Marja ne bijaše još stigla. Ali ni on sam nije znao, što treba da odredi i zbog čega je istrčao, te samo naloži, da izvade iz sanduka slatkiše, kandita i kolačića od oraha i da podijele djevojkama. — A Andreju rakije, rakije Andreju! — zapovjedi on brzo — ja sam učinio Andreju na žao. Ali ga u tom trenutku uhvati za rame Maksimov, koji je istrčao za njim.

— Dajte mi pet rubalja, — prošapta on Mitji, — i ja bih također riskirao u bank, hi-hi!

— Vrlo dobro, divota! Uzmite deset, evo!

On opet izvuče iz džepa sve banknote i potraži deseticu.

— A ako izgubiš, opet dođi, opet dođi...

— Dobro — radosno prošapta Maksimov i potrča u dvoranu.

I Mitja se odmah vrati i ispriča se, što su ga morali čekati. Panovi su već bili posjedali i raspečatili karte. Oni gledahu više učtivo, nego prijazno. Pan na divanu zapali novu lulu i spremi se da miješa; na njegovu licu čisto se zrcalila neka svečanost.

— Na mjejsca, panove![138] — reče pan Vrubljevski.

— Ne, ja se neću više kartati — javi se Kalganov, — ja sam već prije izgubio pedeset rubalja.

— Pan je bio neščenstlivi[139], ali pan može biti opet ščenstlivim[140], — primijeti pan na divanu.

— Koliki je ulog? Koliko tko hoće? — raspali se već Mitja.

— Na službu, pane, možeš stotinu, možeš dvjesta, možeš koliko hoćeš uložiti.

— Milijun! — nasmija se Mitja glasno.

— Gospodin je kapetan možda čuo za pana Podvysockog?

— Kakva Podvysockog?

— U Varšavi stavlja bank tko ide. Dolazi Podvysocki, vidi tisenc dukata i stavi: va banque[141]. Bankir muvi: »Pan Podvysocki, stavljaš zlato ili igraš na honor«? — Na honor, pane, muvi Podvysocki. »Tim ljepše, pane.« Bankir baca karte, Podvysocki uzima tisenc dukat. — »Stoj, pane,« muvi bankir, pa izvukal fijoku i da milijun, »uzimaj, pane, oto jest tvoj rahunek!«[142] U banki je bilo

milijun. — Ja to nisam znal, muvi Podvysocki. — »Pane Podvysocki, muvi bankir, ti stavil na honor, a i mi na honor.« I Podvysocki uzel milijun.

— To nije istina — reče Kalganov.

— Pane Kalganov, u šljahetnoj kompaniji tak muvic ne pržistoi[143].

— Poljski će ti igrač, ako ti ne treba, dati milijun! — viknu Mitja, ali se odmah trgnu: — oprosti, pane, skrivio sam, opet sam skrivio, dat će, dat će milijun na honor, na poljsku čast! Vidiš li, kako ja govorim poljski, ha-ha! Evo, stavljam deset rubalja na — donjaka.

— A ja rubljić na damicu, na zlatnu, lijepu, na paninku, hi-hi! — hihotaše Maksimov, turivši naprijed svoju damu, i kao da je želio da sakrije pred svima, pribije se sasvim uza stol i brže pod stolom načini znak križa. Mitja dobi. I rubljić je dobio.

— Četvrtinu! — viknu Mitja.

— A ja opet jedan rubljić, ja ću jednostavno, sasvim jednostavno — blaženo mrmljaše Maksimov, neobično radostan, što je dobio rubljić.

— Potučena! — viknu Mitja. — Sedmicu na pe!

Izgubi na pe.

— Potučena! — viknu Mitja. — Sedmicu na pe!

— Pe, pe, — podvostruči Mitja ulog, i štogod je metnuo na pe — sve izgubi. A rubljići su dobijali.

— Pe, — izdera se Mitja kao bijesan.

— Dvjesce si proigrao, pane. Hoćeš li još dvjesce staviti? — priupita pan na divanu.

— Što, zar sam već dvjesta proigrao? Dakle još dvjesta! Dvije stotine na pe! — Mitja izvadi iz džepa novac i htjede da baci dvjesta rubalja na damu, ali Kalganov iznenada poklopi novac šakom:

— Dosta je! — viknu svojim zvučnim glasom.

— A što vi to radite? — obori se na nj Mitja.

— Dosta je, ne dopuštam. Nećete se više igrati.

— Zašto?

— A zato. Pljunite, pa odlazite, eto zašto. Ne dam, da se dalje kartate!

Mitja gleda u njega kao izbezumljen.

— Pusti, Mitja, on možda pravo veli: i bez toga si dosta izgubio — reče Grušenjka s nekim neobičnim tonom.

Oba pana ustadoše sa svojih mjesta strašno uvrijeđena izgleda.

— Žartuješ, pane?[144] — zapita mali pan motreći strogo Kalganova.

— Jak sjen považaš to robić, pane![145] — izdera se na Kalganova i pan Vrubljevski.

— Ne smiješ se izdirati, ne smiješ! — viknu Grušenjka. — Ah, vi purančići!

Mitja pogleda sve redom i nešto ga iznenada prenerazi na licu Grušenjkinu i u tom trenutku nešto sasvim novo sinu u njegovu umu, — neka neobična nova misao!

— Pani, Agripina! — otpoče mali pan, sav crven od bijesa, kad iznenada priđe Mitja i lupi ga po ramenu.

— Svijetlovelemožni, na dvije riječi.

— Što hoćeš, pane?

— Da odemo u onu sobu, u onu odaju, reći ću ti dvije lijepe riječi, najljepše, bit ćeš zadovoljan.

Mali se pan začudi i nepovjerljivo pogleda Mitju. Ipak odmah prista, ali jedino pod tim uvjetom, da pođe s njim i pan Vrubljevski.

— Tjelesni čuvar? Neka i on ide, i on je potreban. Potreban je, svakako! — povika Mitja. — Marš, panovi!

— A kuda ćete vi? — zapita Grušenjka uznemireno.

— Odmah ćemo se vratiti, — odgovori Mitja.

Nekakva srčanost, nekakva neočekivana odvažnost zasja na njegovu licu, sasvim drugačijeg lica ušao je prije jedan sat u ovu sobu. Panove je odveo u sobu desno, ne u onu veliku, u kojoj se skupljao djevojački zbor i postavljao stol, već u spavaću sobu, u kojoj su se nalazili sanduci, košare i dva velika kreveta s čitavim brijegom cicanih jastuka. Tu je gorjela svijeća na malom stolu od tesana drveta, što se nalazio u kutu Pan i Mitja namjestiše se uz stol jedan prema drugome, a ogromni pan Vrubljevski stade postrance, zabacivši ruke na krsta. Panovi su gledali strogo s očitom znatiželjom.

— Čem mogen sluzić panu?[146] — promuca mali pan.

— A evo čim, pane, ja neću mnogo da govorim: evo ti novci, — i on izvadi svoje banknote, — ako hoćeš tri tisuće, uzmi ih i odlazi, kamo znaš.

Pan gledaše ispitno razrogačenih očiju i gotovo se upiljivši pogledom u Mitjino lice.

— Trši tisenci, pane?[147]

On izmijeni pogled s Vrubljevskim.

— Trši, panove, trši! Čuj, pane, vidim, da si ti pametan čovjek. Uzmi tri tisuće i odlazi do stotinu đavola, a i Vrubljevskog povedi sa sobom — čuješ li? Ali odmah, ovog trenutka, i to zauvijek, razumiješ, pane, zauvijek, evo, izaći ćeš na ova vrata. Što imaš ondje: ogrtač, bundu? Ja ću ti iznijeti. Ovaj će ti časak upreći trojku i — do vidzenija, pane! No?

Mitja je bio uvjeren da zna odgovor. On nije sumnjao. Nešto neobično odlučno iskrsnu na panovu licu.

— A rublji, pane?

— Što se rubalja tiče, bit će ovako, pane: sad odmah za kola i u ime karata pet stotina rubalja, a dvije tisuće pet stotina sutra u gradu — kunem ti se poštenjem, da ćeš ih dobiti, makar ih morao ispod zemlje nabaviti! — viknu Mitja.

Poljaci opet izmijeniše poglede. Panovo lice poprimaše neprijazniji izraz.

— Sedam stotina, sedam stotina, a ne pet stotina, odmah, ovog trenutka u šake! — dometnu Mitja, osjetivši, da nešto nije kako treba. — Što se skanjuješ, pane? Ne vjeruješ? Neću ti valjda dati sve tri tisuće ujedamput. Ako ti dam, a ti ćeš se sutra vratiti njoj... A sad i nemam kod sebe sve tri tisuće, kod kuće su mi u gradu — uzmuca se Mitja u strahu i gubeći odvažnost pri svakoj svojoj daljoj riječi. — Boga mi, kod kuće su spremljeni...

Odjedamput zasja neobično vlastito zadovoljstvo na licu mladoga pana.

— Či ne potšebuješ još co? — zapita on ironički. — Pfe! A pfe! [148] — i on pljunu.

Pljunu i pan Vrubljevski.

— Ti zato pljuješ, pane — progovori Mitja sav očajan, razumjevši, da je svemu kraj, — zato, što misliš, da ćeš od Grušenjke više zdipiti. Vi ste kopuni, eto, što ste!

— Jestem do živego dotknjentnim![149] — pocrvenje odjedamput mali pan kao rak, te naglo i strašno ljut izađe iz sobe, kao da ne želi ništa više da čuje.

Za njim pođe gegajući se i Vrubljevski, a za njima i Mitja, zbunjen i zaprepašten. On se bojao Grušenjke, jer je slutio, da će pan odmah sve razbubati. Tako je i bilo. Pan uđe u dvoranu i teatralno stade pred Grušenjku.

— Pani Agripina, jestem do živego dotknjentnim! — uzviknu on, ali Grušenjka odjedamput izgubi svako strpljenje, baš kao da su je dirnuli u najbolnije mjesto.

— Ruski, govori ruski, neću da čujem više ni jedne poljske riječi! — ciknu ona na nj. — Prije si ruski govorio, nisi valjda za pet godina zaboravio!

Ona sva pocrvenje od srdžbe.

— Pani Agripina...

— Ja se zovem — Agrafena, meni je ime — Grušenjka, govori ruski ili te neću slušati.

Pan se sav usopio od honora i iskvarenim ruskim govorom reče brzo i naduveno:

— Pani Agrafena, ja došal zaboravit staro i oprostit ga, zaboravit, što bilo prije danas...

— Kako da oprostiš? Ti si došao, da meni oprostiš? — prekinu ga Grušenjka i skoči sa svog mjesta.

— Tak jest, pani, ja ne malodušni, ja velikodušni. No ja bilem zdzivjoni[150], kad ja vidjel tvojih ljubovnikov. Pan Mitja v toj sobi daval meni trši tisenci, da bi odem. Ja pljunul panu v fiziju[151].

— Kako? On je tebi nudio novac za mene? — viknu Grušenjka histerički. — Mitja, je li to istina? A kako si se usudio? Zar sam ja na prodaju?

— Pane, pane — uskliknu Mitja, — ona je čista i svijetla, i ja nisam nikad bio njen ljubavnik. Ti si to slagao...

— Kako smiješ da me pred njim braniš? — poviče Grušenjka. — Ja nisam bila čista zbog neke vrline, niti zato, što bih se bojala Kuzme, već da mogu biti ponosna i da imam prava da mu kažem, da je nitkov, kad se s njim sastanem. A zar je on zbilja uzeo od tebe novaca?

— Jest, uzeo je, uzeo? — uskliknu Mitja. — Samo je htio da mu dam odmah sve tri tisuće, a ja sam davao svega sedam stotina u ime kapare.

— E, sad mi je jasno: nanjušio je, da ima u mene novaca, pa došao, da se vjenča.

— Pani Agripina, — zavika pan, — ja — ricar[152], — ja šljahtić, a ne lajdak! Ja pšibyl[153] vzjat tebe za suprugu, a vidim novu pani, ne tu, co prežde, a upartu[154] i bez stida.

— Tornjaj se, otkud si došao! Kazat ću, da te odmah protjeraju, i protjerat će te! — zaciča Grušenjka izbezumljeno. — Bila sam luda, luda, što sam mučila sebe pet godina. Ali se nisam mučila zbog njega, već sam mučila sebe iz zlobe! Pa ovo i nije on! Zar je on bio takav? Ovaj bi mu mogao biti otac! A gdje si naručio tu vlasulju? Onaj je bio soko, a ti si patak. Onaj se smijao i pjesme pjevao... I ja sam pet godina suze lila — ja, prokleta luda, podla i bestidna!

Ona klonu u svoj naslonjač i prekri lice dlanovima. U tom trenutku razlegnu se iznenada lijevo u susjednoj sobi zbor djevojaka, koje su se napokon bile sakupile, — i jeknu burna pjesma za ples.

— To je Sodoma! — prodera se pan Vrubljevski. — Krčmaru, goni besramnice!

Krčmar, koji je već odavno radoznalo provirivao kroz vrata, čuvši viku i naslutivši, da su se gosti posvadili, uđe odmah u sobu.

— A što se ti dereš, hoćeš li da prodreš grlo? — obrati se on Vrubljevskom s nekom gotovo nepojmljivom neučtivošću.

— Stoka! — zaurla pan Vrubljevski.

— Stoka? A kakvim si ti kartama malo prije igrao? Ja sam ti dao nove karte, a ti si moje karte sakrio! Ti si se kartao lažnim kartama! Ja mogu tebe zbog lažnih karata otpremiti u Sibir, znaš li ti to, jer to je isto, što i lažni novci...

I on priđe divanu, turi prste između naslona i jastuka i izvadi odatle još neraspečaćene karte.

— Evo mojih karata, nisu još ni raspečaćene. — I on ih podiže u vis i pokaza svima. — Ja sam naime vidio odande, kako je on ugurao moje karte u pukotinu, a svoje podmetnuo, — ti si džepokradica, a ne pan!

— A ja sam vidio, kako je taj pan dvaput izmijenio karte! — povika Kalganov.

— A, kakva sramota, ah, kakva sramota! — uskliknu Grušenjka, pljesnu rukama i zbilja pocrveni od stida. — Gospode, u što se prometnuo ovaj čovjek!

— I ja sam to mislio! — viknu Mitja.

Ali jedva što izreče, a pan Vrubljevski posve zbunjen i bijesan, obrati se Grušenjki i, prijeteći joj šakom, viknu:

— Droljo!

Ali tek što to viknu, jurnu Mitja na nj, obuhvati ga objema rukama, podiže u vis i u tren ga oka odnese iz dvorane u sobu desno, u koju je malo prije bio odveo njih obojicu.

— Ja sam ga tamo na pod položio! — izvijesti on, vrativši se odmah i gotovo se gušeći od uzbuđenja. — Lupa oko sebe, gad, ali, ne boj se, neće doći ovamo!

On zatvori jednu polovicu vrata, a drugu ostavi širom otvorenu, te viknu malom panu:

— Svijetlovelemožni, ne bi i vi onamo? Pšeprašam![155]

— Baćuška, Dmitrije Fjodoroviču — reče Trifon Borisič, — uzmi od njega one novce, što si izgubio! Ta to je svejedno, kao da ih je od tebe ukrao.

— Ja mu svojih pedeset rubalja neću oduzeti — javi se odjedamput Kalganov.

— A neću ni ja svojih dvjesta! — uskliknu Mitja. — Nipošto mu to neću oduzeti, neka mu ostanu za utjehu.

— Divno, Mitja! Ti si pravi momak, Mitja! — povika Grušenjka i nešto strašno zlobno zazvuča u njenu poviku.

Mali pan, koji je bio pocrvenio od bijesa, ali koji nije bio nimalo izgubio od svog dostojanstva, uputi se prema vratima, ali odjedamput se zaustavi i reče Grušenjki:

— Pani, ako hćeš isc za mnom, idzmi, ako ne — bivaj zdrova!

I on iziđe iz sobe dostojanstveno, pušeći od ljutine i ambicije. Bio je to čovjek karakteran. Poslije svega, što se dogodilo, nije gubio nadu, da će pani poći za njim — toliko je cijenio sebe. Mitja zalupi za njim vrata.

— Zaključajte ih — reče Kalganov.

Ali brava škljocnu. S druge strane, oni se sami zaključaše.

— Divno! — zlobno i nemilosrdno viknu Grušenjka. — Divno! Tako im i treba.

VIII

BUNILO

Otpoče gotovo pravo orgijanje, luda terevenka. Grušenjka prva viknu, da joj donesu vina: »Hoću da pijem, hoću da se na mrtvo opijem, kao ono prije, sjećaš li se, Mitja, sjećaš se, kako smo ovdje sklopili poznanstvo!« A Mitja se nalazio kao u nekom bunilu i naslućivao »svoju sreću«. Grušenjka ga je uostalom neprestano gonila: »Odlazi, veseli se, reci im, da igraju, da se svi vesele, »dođi kućice, dođi pećice«, kao onda, kao onda!« produži ona da uzvikuje. Ona je bila strašno uzrujana. Mitja odjuri, da sve odredi. Zbor se skupio u susjednoj sobi. Ona soba, u kojoj su dosada sjedili, bila je osim toga i tijesna, pregrađena na dvoje zavjesom od katuna, iza koje se nalazio ogroman krevet s mekom perinom i cijelim brdom jastuka, presvučenih isto onakvim cicom. Kreveti su se nalazili i u sve ostale četiri »čiste« sobe u kući. Grušenjka se namjestila do samih vrata. Mitja joj je donio naslonjač; ona je isto tako sjedila i »onda«, na dan prve njihove pijanke ovdje, i odavde gledala zbor i ples. Skupile su se one iste djevojke, koje su i prije dolazile. Već su bili stigli i Židovi s violinama i cimbalima, a naposljetku stiže i toliko očekivana trojka s pićem i namirnicama. Mitja se ustrča. U sobu su ulazili da gledaju i nepozvani, seljaci i žene, koji su već bili spavali, ali su se probudili, nanjušivši neviđeno čašćenje, kao i ono prije mjesec dana. Mitja se pozdravljao i grlio sa znancima, sjećao se njihovih lica, odčepljivao boce i točio svima. Šampanjac su osobito željele samo djevojke, ali seljacima se bolje, sviđao rum, a osobito vrući punč. Mitja naredi, da spreme čokoladu za sve djevojke, a tri samovara da budu puna svu noć i da vare čaj i punč za namjernika: tko hoće, neka se časti. Jednom riječi, otpočelo je nešto bezglavo i ružno, ali Mitja kao da se nalazio u svom elementu, i što je bivalo ružnije, to je postajao duhovno živahniji. Da mu je u tom trenutku zaiskao kakav seljak novaca, on bi odmah izvukao cio svežnjić i počeo dijeliti desno i lijevo. Zato se jamačno krčmar, Trifon Borisič,

koji je bio, čini se, odlučio da ne liježe te noći i pio vrlo malo (ispio je svega tek jednu čašu punča), samo da štiti Mitjine interese, neprestano vrzao oko njega, te budno i na svoj način pazio na njegove interese. On ga je, kad je trebalo, ljubazno i ponizno zaustavljao i odgovarao, ne dajući mu, da dijeli kao »onda« seljacima »cigare i rajnsko vino« i »bože sačuvaj, novce«, te je jako negodovao zbog toga, što djevojke piju liker i jedu slatkiše: »To je sve sam ušljivi smet, Dmitrije Fjodoroviču, govorio je on; — trknut ću ih nogom u stražnjicu i još im zapovjediti, da to smatraju čašću, — eto, takve su one!« Mitja se još jedamput sjetio Andreja i naložio, da mu pošalju punča: — »Ja sam mu danas na žao učinio,« ponavljaše on oslabljenim ganutljivim glasom. Kalganov kao da nije htio u početku da pije i djevojački zbor nije mu se isprva osobito dopao, ali pošto je ispio još dvije čaše šampanjca, on se neobično razveselio, hodao je sobama, smijao se i sve i sva hvalio, i pjesme i svirku. Maksimov, pijan i sav blažen, prikrpio se uza nj kao moljac. Grušenjka, koju je također počelo hvatati piće, upozoravala je Mitju na Kalganova: »Kako je to milo, kako krasno momče!« I Mitja sav oduševljen poleti da se ljubi s Kalganovom i Maksimovom. O, on je mnogo naslućivao: ništa mu još nije rekla, i čak je bilo očito, da se namjerno suzdržava da mu kaže, i samo je ponekad pogledala na nj svojim prijaznim, ali vatrenim okom. Naposljetku ga ščepa čvrsto za ruku i snažno privuče sebi. U tom trenutku je sjedila u svome naslonjaču do vrata:

— Kako si ono malo prije ušao, a? Kako si ušao! Ja sam se tako prepala. Zar si me htio ustupiti njemu, a? Jesi li zbilja htio?

— Nisam htio da ti pokvarim sreću! — mucaše Mitja blaženo. Ali ona i nije čekala njegova odgovora:

— Pa odlazi... veseli se, — goni ga ona opet, — ta ne plači, opet ću te zvati.

On otrča, a ona opet poče da sluša pjesme i gleda ples, ali je pratila pogledom, ma gdje bio, a poslije četvrt sata opet bi ga zvala, i on bi ponovo dotrčao.

— Pa, sjedi sad do mene i pričaj, kako si jučer saznao, da sam otišla ovamo, od koga si prvo čuo?

I Mitja poče da joj sve priča, nesređeno i bez veze; pričaše vatreno, ali međutim nekako čudno, prekidajući svaki čas i mrgodeći

obrve.

— A što se ti mrgodiš? — zapita ona.

— Ništa... jednog sam bolesnika ondje ostavio. Kad bi ozdravio, kad bih znao, da će ozdraviti, odmah bih za to dao deset godina svoga života.

— Pa, bog s njim, ako je bolestan. I zar si se ti zaista htio sutra ubiti, ti budalo, i zbog čega? A ja, eto takve, kao što si ti, nerazumne, volim, — tepaše ona malo otežalim jezikom. — Ti si, dakle, zbog mene spreman na sve? A? I zar si se ti, ludice, zaista htio sutra ubiti! Nemoj, strpi se zasad, a sutra ću ti možda jednu riječcu reći... danas ti neću reći, već sutra. A ti bi htio danas? Neću, danas ti neću reći... Ali, odlazi sada, odlazi i veseli se...

Jedamput ga međutim pozva, nekako u nedoumici i zabrinuto.

— Što tebe tišti? Ja vidim, da te tišti... Ostavi, ja to vidim, — nadoveza ona i zagleda mu se oštro u oči. — Iako se ti ondje ljubiš sa seljacima i vičeš, ali ja ipak nešto vidim. Ostavi, veseli se, ja sam vesela, pa budi i ti veseo. Pogodi, koga ja ovdje ljubim? Ajaoj, gle, momče moje zaspalo, opio se mali.

Ona je govorila o Kalganovu: on se zbilja opio i zaspao na divanu sjedeći. Ali nije zaspao samo zato, što je bio pijan, već ga je odjedamput obuzela nekakva tuga, ili, kako sam reče, »čama«. Na kraju su ga silno obeshrabrile i djevojačke pjesme, koje su se postepeno uz piće sve više i više pretvarale u nešto i suviše masno i razuzdano. A isto tako i njihov ples: dvije su se djevojke preobukle u medvjede, a Stepanida, otresita djevojka sa štapom u ruci, predstavljala je medvjedara i »pokazivala« ih. »Življe, Marja, — vikaše ona, — jer inače ćeš dobiti batinom!« Naposljetku su se medvjedi nekako sasvim nepristojno izvalili na pod uz gromki smijeh kojekakvih žena i seljaka, kojih se toliko sabralo, da se nije moglo proći. — »No, ostavi ih, ostavi ih, reče Grušenjka osjećajno, blažena izraza na licu, — osvanuo je i njihov dan veselja, pa kako da se ljudi ne raduju?« A Kalganov je gledao, kao da se nečim uprljao: »Sve je to svinjarija, sve to narodsko.« — primijeti on, odlazeći, — »takve su i njihove proljetne igre, kada svu ljetnu noć čuvaju sunce.« A osobito mu se nije dopala jedna »nova« pjesma s brzim plesnim pripjevom, koja pjeva o tome, kako se vozio jedan gospodin i pitao djevojke:

Pitao gospodin djevojke:
Volite li me djevojke?

Ali djevojkama se činilo, da ne mogu ljubiti gospodina:

Gospodin će ljuto biti,
I neću ga ljubiti.

Poslije se provezao ciganin i također pitao:

Pitao Cigan djevojke:
Volite li me, djevojke?

Ali ni Ciganina ne mogu ljubiti:

Cigan voli tuđe krasti,
A ja ću se žalostiti.

I mnogo je tako prošlo ljudi, koji su pitali djevojke, pa čak i jedan vojnik:

Pitao vojnik djevojke:
Volite li me, djevojke?

Ali vojnika odbile su s prezirom:

Vojnik će telećak nositi,
A ja ću za njim...

I sad je slijedio jedan vrlo nepristojan versić, koji su otpjevale tako iskreno, da je izazvao pravi furor među slušaocima. Naposljetku se svršila na trgovcu:

Pitao trgovac djevojke:
Volite li me, djevojke?

I njima se činilo, da ga jako ljube, jer:

Trgovac će trgovati,
A ja ću carevati.[156]

Kalganov se dapače razljuti:

— Ta je pjesma gotovo jučer ispjevana, — primijeti on glasno, — i tko im sastavlja te pjesme! Samo je trebalo, da se proveze kakav željeznički službenik ili Židov i zapita djevojke, i oni bi sve pobijedili. — I on je, gotovo uvrijeđen, izjavio, da mu je dosadno, te je sjeo na divan i odmah zaspao. Njegovo lijepo lice bijaše malo poblijedjelo i naslonilo se na naslon od divana.

— Gle, kako je lijep, — reče Grušenjka, privodeći Mitju, — ja sam ga malo prije češljala; kosa mu je kao lan i gusta...

I ona se sagnu nada nj sva razdragana i poljubi ga u čelo. Kalganov odmah otvori oči, pogleda je, podigne se i sasvim zabrinuto zapita:

— Gdje je Maksimov?

— Eto, tko mu treba, — nasmija se Grušenjka, — ta sjedi sa mnom časak. Mitja, trči po njegova Maksimova.

Ispostavilo se, da se Maksimov nije više ni micao od djevojaka, samo bi ponekad trknuo da natoči sebi likera, a i čokolade je ispio dvije šalice. Lišce se njegovo zarumenjelo, nos pocrvenio, a oči su mu bile vlažne, ljubazne. On dotrča i izjavi, da baš, sad namjerava da igra »uz jednu melodijicu« ples sabotière[157].

— Mene su kao mališana učili sve te vrlo otmjene svjetske plesove.

— Pa, odlazi, odlazi s njim, Mitja, a ja ću odavde gledati, kako će ondje plesati.

— I ja, i ja idem da vidim, — uskliknu Kalganov, odbijajući na najnaivniji način Grušenjkin poziv, da s njome posjedi. I oni se uputiše da gledaju. Maksimov je zaista odigrao svoj ples, ali nije izazvao ushita gotovo ni u koga, osim kod Mitje. Cio se ples sastojao iz skakanja i izvrtavanja nogu ustranu, s tabanima prema gore, i Maksimov bi se uz svaki skok udario dlanom po poplatima. Kalganovu se nije ni najmanje dopao taj ples, a Mitja je čak poljubio plesača.

— E, hvala ti, ti si se možda umorio, što se osvrćeš: ne bi li možda slatkiša, a? Ili hoćeš možda cigaretu?

— Cigaretu.

— Ali ne bi li gucnuo?

— Ispit ću ondje jedan likerčić... Čokoladnih slatkiša nemate?

— Eno na stolu cijela kola, biraj, što želiš, slatka dušo moja!

— Ne, ja bih onih s vanilijom... takve su za starčiće... Hi-hi!

— Ne, brate, takve vrste nema.

— Čujte! — i starčić se najedamput prignu sasvim do Mitjina uha, — ona tamo curica, Marjuška, hi-hi! Ne bi li se mogao, ako je moguće, vašom dobrotom upoznati s njome...

— Gle ti njega, što bi on! Nema, brate, ti govoriš gluposti.

— Ja mislim, da ne činim nikome zlo, — prošapta Maksimov potišteno.

— Pa, dobro, dobro. Ovdje se samo pjeva i pleše, a, uostalom, dođavola. Pričekaj... Međutim jedi, pij, veseli se. A treba li ti novaca?

— Možda kasnije, — osmjehnu se Maksimov.

— Dobro, dobro...

Mitji je gorjela glava. On je izišao u trijem i uspeo se na gornji drveni doksat, koji se s nutrašnje strane u dvorištu, pružao uz jedan dio kuće. Svježi ga je zrak oživio. Stajao je sam, u mraku, u kutu, i odjedamput se zgrabio objema rukama za glavu. Raštrkane misli odjedamput se sabraše, a osjećanja sjediniše u jedno i obasjaše ga svjetlošću. Strašnom, užasnom svjetlošću. »Dakle, ako se mislim ubiti, kad ću, ako ne sad?« iskrsne u njegovu umu. »Da odem po pištolj, da ga donesem ovamo i da svršim ovdje u ovom prljavom i mračnom kutu.« Stajaše gotovo jednu minutu neodlučno. Prije, kad je jurio ovamo, stajala je za njim sramota, svršena, učinjena krađa, i ta krv, krv!... Ali je tada bilo lakše, o, kudikamo lakše! Ta onda je bilo sve svršeno: on je izgubio nju, ustupio, ona je propala za nj, nestala, — o, osuda mu je bila onda snošljivija, bar se činilo neizbježnom, neophodnom, jer zbog čega bi onda ostao na svijetu? A sad! Zar je sad kao onda? Sad je bar svršeno s jednom utvarom, strahom: onaj njezin »nekadašnji«, njen nesumnjivi, fatalni čovjek je nestao, ne ostavivši za sobom ni traga. Strašna utvara pretvorila se iznenada u nešto sićušno, komično; njega su na rukama odnijeli u spavaću sobu i ondje zaključali. Ona se neće nikad vratiti. Ona se stidi, i on vidi već

sad sasvim jasno iz njenih očiju, koga ona ljubi. I sad, eto, kad bi trebao da živi... ne može da živi, ne može, o, prokletstvo! »Bože, oživi oborenog kraj taraba! Pronesi tu strašnu času mimo mene! Ta ti si, gospode, činio čudesa za isto takve grešnike, kakav sam i ja! A što, ako je starac živ? O, onda ću preostalu nečasnu sramotu uništiti, vratit ću ukraden novac dat ću ga, naći ću ga makar pod zemljom. Neće ostati tragova sramote, osim jedino u mome srcu za sve vijeke! Ali ne, ne, to su nemogući malodušni snovi! O, prokletstvo!«

Ali ipak kao da je iz mraka sinula zȑka nekakve svijetle nade. On se otrgne s mjesta i potrča u sobe — njoj, opet njoj, svojoj vječnoj carici! »Zar jedan časak, jedna minuta njene ljubavi ne vrijedi, koliko cijeli ostali dio života, pa makar i u mukama sramote?« To nerazumno pitanje obuze njegovo srce. »K njoj, njoj jedinoj, da je vidim, da je slušam i ne mislim ni na što, da sve zaboravim, makar samo za ovu noć, za časak, za trenutak!« Na samom ulazu u trijem, još na doksatu, sudari se s krčmarom Trifonom Borisičem. Ovaj mu se učini mračan i zabrinut i činilo se kao da ga je pošao da traži.

— Što je, Borisiču, da ne tražiš mene?

— Ne, ne vas, — reče krčmar nekako zbunjeno, — zašto da vas tražim? A vi... gdje ste vi bili?

— Zašto si tako mrzovoljan? Ne ljutiš li se? Strpi se, uskoro ćeš ići spavati... koje je doba?

— Bit će tri sata, sigurno je već i četvrti nastao.

— Da učinimo kraj, da učinimo kraj.

— Molim vas, nije potrebno. Izvolite, dokle vas je volja...

»Što mu je? pomisli Mitja za trenutak i utrča u sobu, gdje su plesale djevojke. Ali je ondje nije bilo. U modroj je sobi također nije bilo; jedino je Kalganov drijemao na divanu. Mitja zaviri za zavjesu... bila je ondje. Sjedila je u kutu na škrinji, naslonivši ruke i glavu na krevet, i gorko plakala, suzdržavajući se iz sve snage i prigušujući glas, da je ne čuju. Kad ugleda Mitju, ona ga zovnu, i kad joj ovaj pritrča, ščepa ga čvrsto za ruku.

— Mitja, Mitja, a ja sam ga ipak ljubila! — otpoče ona šapćući, — toliko ljubila, svih pet godina, sve, sve ovo vrijeme. Da li sam njega ljubila ili svoju zlobu? Ne, njega! Ah, njega! Ja lažem, da sam ljubila samo svoju zlobu, a ne njega! Mitja, ta meni je bilo onda tek sedamnaest godina, a on je onda bio tako ljubazan, tako veseo,

pjevao mi je pjesme... Ili se onda meni, ludoj djevojčici, samo takvim pričinio... A sad, gospode, pa ovo i nije onaj, nikako nije onaj. Ni u licu nije on, nije on. I po licu ga nisam poznala. Vozila sam se ovamo s Timofejem i neprestano mislila, cijelim putem mislila: »kako ću se s njime sresti, što ću mu reći, kako ćemo pogledati jedno u drugo?« Sva mi je duša premrla, jer on kao da me je ovdje polio pomijama iz vedrice. Govorio mi je kao kakav učitelj: sve nešto učeno, važno, dočekao me tako dostojanstveno, da sam se zaprepastila. Nisam mogla ni riječi progovoriti. Isprva sam mislila, da se stidi onog svog dugonje Poljaka. Sjedim, gledam u njih i mislim: a zbog čega ja sada ne umijem s njim ništa da govorim? Znaš, to ga je žena iskvarila, ona, što ju je uzeo, kad je onda mene napustio. To je ona njega ondje obradila. Mitja, kakva sramota! Ah, sram me je, Mitja, sram, cijelog ću se života svog sramiti! — I ona opet stade da plače, ali ne ispuštaše Mitjine ruke, nego ju je i dalje čvrsto držala.

— Mitja, golube moj, ostani ovdje, ne odlazi, reći ću ti jednu riječcu, — reče ona i odjedamput podiže prema njemu svoje lice. — Čuješ, reci ti meni, koga ja ljubim? Ja ljubim ovdje jednog čovjeka. Koji je to čovjek? Eto, to ti meni reci. — Na njenu licu, podbulom od suza, zasja se osmijeh, a oči sijevnuše u polutami. — Ušao je malo prije jedan soko, i srce mi odmah klonulo: »Ti si budala, to je taj, koga ti ljubiš,« — tako mi je odmah šapnulo srce. Ušao si ti i sve obasjao. A čega se on boji, mislim? A ti si bio u strahu, sasvim uplašen, nisi umio da govoriš? Njih se sigurno, mislim, ne boji, — jer koga se ti možeš uplašiti? To se on mene boji, mislim, samo mene. Dakle ti je, ludice, ispričala Fenja, kako sam doviknula Aljoši kroz prozor, da sam jedan časak ljubila Mitju, a sad idem da ljubim... drugoga. Mitja, Mitja, kako sam mogla biti luda i pomisliti, da nakon tebe ljubim nekog drugoga! Opraštaš li mi, Mitja? Opraštaš li mi ili ne opraštaš? Ljubiš li? Ljubiš li?

Ona skoči i zgrabi ga objema rukama za ramena. Mitja, nijem od ushita, zagleda joj se u oči, u lice, u njen osmijeh, i odjedamput je čvrsto zagrli i stade ljubiti.

— A hoćeš li mi oprostiti, što sam te mučila? Ja sam iz zlobe sve vas mučila. Tvog sam starog namjerno iz zlobe zaludjela... Sjećaš li se, kako si jedamput kod mene pio i razbio čašu? Ja sam to zapamtila i danas sam također razbila čašu, pila sam »za podlo srce

moje«. Mitja, sokole moj, što me ne cjelivaš? Jedamput si me samo poljubio, pa se otrgnuo, te gledaš, slušaš... Cjelivaj me, cjelivaj snažnije, evo ovako. Kad se ljubi, onda neka se i ljubi! Sad ću biti robinja tvoja, robinja cijelog života! Slatko je biti robinjom! Cjelivaj! Udri me, muči me, radi sa mnom, što hoćeš... A i zbilja bi me trebalo mučiti... Stoj! Strpi se, poslije, neću tako... i ona ga odjedamput odgurnu. — Odlazi, Mitja, sad idem da pijem, hoću da se napijem i da pijana plešem, hoću, hoću!

Ona mu se ote i izađe iza zavjese. Mitja izađe za njom kao pijan. »Ne marim, ne marim, dogodilo se sad što mu drago, — za jedan trenutak dat ću cio život,« iskrsnu u njegovoj glavi. Grušenjka je zbilja ispila na dušak još jednu čašu šampanjca i odjedamput se naglo opila. Sjela je s blaženim osmijehom u naslonjač, na staro svoje mjesto. Obrazi su joj buktjeli, usne gorjele, sjajne joj oči potamnjele, a strastven pogled mamio. Čak je i Kalganova ujelo nešto za srce, i on joj priđe.

— A jesi li ti osjetio, kako sam te malo prije poljubila, kad si spavao? — protepa ona. — Sad sam pijana, vidiš li... A ti nisi pijan? Mitja, što ne piješ? Mitja, što ne piješ, ja sam pila, a ti ne piješ...

— I ja sam pijan! I te kako pijan... ti si me opila, a sada ću se opiti i vinom.

I on ispi još jednu čašu i, čudnovato, njemu se i samom učini, da se opio tek od te posljednje čaše, odjedamput opio, a dotle je bio sasvim trijezan, kako se sam osjećao. Od tog trenutka sve se stalo oko njega okretati kao u bunilu. Hodao je, smijao se, razgovarao se sa svima i sve je to činio, kao da ne zna za se. Samo jedan nepomičan i vreo osjećaj javljao se neprekidno u njemu, »kao žeravica u duši«, sjetio se on kasnije. On joj je prilazio, sjedao do nje, gledao u nju, slušao je... A ona je postala vrlo razgovorna, sve je sebi zvala, dozvala bi iznenada koju djevojku iz zbora, te bi je ili poljubila i otpustila ili, ponekad, prekrižila rukom. Još trenutak, i ona bi mogla zaplakati, iako ju je razveseljavao »starčić«, kako je nazivala Maksimova. On svaki čas dotrčavaše, da joj ljubi ručice i »svaki prstić«, a na kraju otpleše još jedan ples, uz jednu starinsku pjesmu, koju je sam otpjevao. Osobito je vatreno plesao uz pripjev:

Prase čini hrju-hrju, hrju-hrju,

Tele čini mu-mu, mu-mu,
Gušče čini ga-ga, ga-ga,
Koka se po trijemu šetala,
Tjurju-rju, rju-rju govorila,
Ah, ah, govorila!

— Daj mu štogod, Mitja, — reče Grušenjka, — daruj ga, on je siromašan. Ah, ti siromašni, ti pogaženi... Znaš li, Mitja, da ja idem u manastir... Da, zbilja, otići ću jednom. Danas mi je Aljoša rekao riječi, kojih ću se sjećati cijelog života... Jest... A danas još da se naplešemo. Sutra u manastir, a danas da plešemo. Hoću da ludujem, dobri ljudi, i što zato, bog će oprostiti. Kad bih ja bila bog, svima bih ljudima oprostila: »dragi moji grešnici, od danas opraštam svima.« A ja idem da molim za oproštenje. »Oprostite, dobri ljudi, glupoj ženi,« tako ću reći. »Zvijer sam, eto što sam.« A i molit ću se. Udijelila sam bar luk. Zločinka ovakva, kao što sam ja, zaželjela, da se moli! Mitja, neka plešu, ne brani im. Svi su ljudi na svijetu dobri, svi odreda. Lijepo je na svijetu. Iako smo gadni, ipak je na svijetu lijepo. Gadni smo mi i dobri, i gadni i dobri. Ali, recite, pitam vas, svi priđite, da vas pitam: čujte, recite mi svi: zašto sam ja tako dobra? Jer ja sam dobra, vrlo dobra... Dakle recite mi: zašto sam tako dobra? — Tako je blebetala Grušenjka, koju je piće sve više i više omamljivalo, da je naposljetku izjavila, da će sad i ona plesati. Ona se diže iz naslonjača i posrnu. — Mitja, ne daj mi više vina, molim te — ne daj. Vino ne donosi mir. I sve se okreće, i peć, i sve se okreće. Hoću da plešem. Neka svi vide, kako ja plešem... Kako ja dobro i divno plešem...

Ona je ozbiljno namjeravala plesati: izvadi iz džepa bijelu batistenu maramicu i uhvati je desnom rukom za krajičak, da njom maše u plesu. Mitja se ustrča, djevojke zašutješe, spremajući se, da na prvi znak grunu u zboru. Kad Maksimov vidje, da Grušenjka želi plesati, zavrišti u ushitu i stade pred njom poskakivati i pripijevati:

Nožice tanke, bočine brekću,
Repić zakovrčen.

Ali Grušenjka izmahnu na nj maramicom i potjera ga.

— Mir! Mitja, što ne dolaze? Neka svi dođu... gledati. Pozovi i one, što su zaključani... Zašto si ih zaključao? Reci im, da ja plešem, neka i oni gledaju, kako ja plešem...

Mitja priđe teturajući kao pijanac zaključanim vratima, te stade lupati šakom o vrata.

— Ej, vi... Podvisocki! Izlazite, ona hoće da pleše i zove vas.

— Lajdak! — viknu umjesto odgovora jedan pan.

— A ti si podlajdak! Jadni nitkoviću, eto što si.

— Već bi trebalo da prestanete, da se sprdate s Poljskom — primijeti Kalganov sentenciozno, koji je također popio više, nego što je mogao podnijeti.

— Šuti, momče! Ako sam mu rekao, da je nitkov, to ne znači, da sam rekao cijeloj Poljskoj nitkov. Ne čini Poljsku jedan lajdak. Šuti dobri momče, jedi slatkiše.

— Ah, kakvi su! Kao da i on nisu ljudi. Zašto neće da se pomire? — reče Grušenjka i pođe da pleše.

Zbor grunu: »Ah, vi kućice, moje kućice!« Grušenjka već zabaci glavu natrag, otvori usta napola, osmjehnu se, zamahnu maramicom i odjedamput se jako zaljulja na mjestu, te zastade usred sobe u nedoumici.

— Slaba sam... — progovori ona nekakvim smalaksalim glasom, — oprostite, slaba sam... ne mogu... oprostite...

Ona se pokloni zboru, zatim se stade klanjati po redu na sve četiri strane:

— Ponapila se, gospođica, ponapila, lijepa gospođica — začuše se glasovi.

— Oni su se malo napili — objasni Maksimov djevojkama, cerekajući se.

— Mitja, odvedi me... vodi me, Mitja — izusti Grušenjka smalaksalim glasom.

Mitja priskoči, zgrabi je za ruke i potrča sa svojim skupocjenim plijenom za zavjese. »No, a ja sad odoh,« pomisli Kalganov i izašavši iz modre sobe, pritvori za sobom oba krila na vratima. Ali veselje u dvorani je i dalje tutnjilo, još jače tutnjilo. Mitja položi Grušenjku na krevet i upi joj se poljupcima u usne.

— Ne diraj me, — prošapta ona molećim glasom. — Ne diraj me, dok ne budem tvoja... Rekla sam ti, da sam tvoja, ali me ne diraj...

poštedi me... U njihovoj prisutnosti, u njihovoj blizini se ne može. On je ovdje. Ovdje je ružno.

— Slušam! I ne mislim... osjećam poštovanje — mrmljaše Mitja. — Jest, ovdje je ružno, o, odvratno.

I ne puštajući je iz zagrljaja, spusti se kraj kreveta na koljena.

— Ja znam, da si ti ipak plemenit čovjek, iako si zvijer — teškom mukom izgovaraše Grušenjka — To mora biti časno... unaprijed bit će časno... da budemo i mi časni, dobri, ne zvijeri, već dobri... odvedi me, odvedi daleko, čuješ li... Ovdje neću, već daleko, daleko...

— O, da, da, svakako! — stiskaše je Mitja u zagrljaju. — Odvest ću te, odletjet ćemo... Odmah bih dao cijeli život za jednu godinu, samo kad bih znao za onu krv!

— Kakvu krv? — u nedoumici će Grušenjka.

— Ništa! — zaškrguta Mitja. — Grušenjka, ti želiš da sve bude pošteno, a ja sam lopov. Od Katje sam ukrao novce... Sramota, sramota!

— Od Katje? Od gospođice? Ne, ti nisi ukrao. Vrati joj, uzmi moje... Što vičeš? Sad je sve moje — tvoje. Što će nam novci? Mi ćemo ih ionako potratiti... Ovakvi, kakvi smo mi, pa da ih ne potratimo. Najbolje će biti, ako nas dvoje pođemo orati zemlju. Ja ću ovim mojim rukama grepsti zemlju. Raditi se mora, čuješ li? Aljoša je zapovjedio. Ja neću biti tvoja milosnica, ja ću ti biti vjerna, robinja ću tvoja biti i raditi za te Otići ćemo gospođici, oboje ćemo joj se pokloniti, zamolili je za oproštenje i otići. A ako nam ne oprosti, otići ćemo i bez oproštaja. A ti joj odnesi novce, a mene ljubi... A nje ne ljubi. Više je ne ljubi. A ako je zavoliš, ja ću je ugušiti... Oba ću joj oka iglom iskopati...

— Tebe ljubim, jedino tebe, i u Sibiru ću te ljubiti...

— Zašto u Sibiru? Pa što, i u Sibiru, ako hoćeš, svejedno je... radit ćemo... u Sibiru je snijeg... Ja se volim sanjkati po snijegu... ali samo moraju biti zvonci... Čuješ li zvoni zvonce... Gdje to zvoni zvonce? Netko se vozi... gle, prestalo je zvoniti.

Ona u nemoći zaklopi oči i naglo na trenutak zaspa. Zvonce je zbilja zvonilo negdje daleko i odjedamput prestalo zvoniti. Mitja nasloni glavu na njene grudi. On nije primijetio, da je zvonce prestalo zvoniti, nije primijetio ni to, da se odjedamput stišala pjesma i da je

mjesto pjesme i pijane graje iznenada nekako nenadano zavladala u cijeloj kući mrtva tišina. Grušenjka otvori oči.

— Što je to, jesam li spavala? Jest... zvonce... Ja sam spavala i usnula san: ja se kao sanjkam po snijegu... zvonce zvoni, a ja drijemam. Kao da se sanjkam s dragim čovjekom, s tobom. I to daleko, daleko. Grlila sam te, ljubila, pripijala uza te, kao da mi je zima, a snijeg se svjetluca... Znaš, kad se noću sjaji snijeg, a mjesec gleda, meni je kao da nisam na zemlji... Probudila sam se, a dragi kraj mene, kako je to lijepo...

— Kraj tebe — mrmljaše Mitja, cjelivajući joj haljinu, grudi, ruke.

I odjedamput mu se pričini nešto neobično: pričini mu se, da ona gleda ravno preda se, ali ne u njega, ne u njegovo lice, već preko njegove glave, ukočeno i neobično nepomično. Na licu joj se javi iznenada čuđenje, gotovo strah.

— Mitja, tko nas odande gleda? — zapita ona naglo.

Mitja se okrenu i spazi, da je zaista netko razmaknuo zavjesu i kao da ih motri. I kao da ih je bilo više. On skoči i brzo pristupi onome, što je gledao.

— Ovamo, izvolite ovamo nama — javi se nečiji glas lagano, ali čvrsto i odlučno.

Mitja izađe pred zavjese i stade na mjestu. Cijela je soba bila puna ljudi, ali ne onih prijašnjih, već drugih. Trenutna studen prođe mu niz leđa, i on zadrhta. U tren oka prepozna sve te ljude. Ovo, ovaj visoki i debeli starac u ogrtaču i u kapi s kokardom — to je ispravnik Mihail Makarovič. A onaj »sušičavi, čisto odjeveni kicoš, uvijek u lijepo očišćenim čizmama« — to je pomoćnik državnog tužioca. »On ima kronometar od četiri stotine rubalja, koji mi je pokazao.« A onaj mladi, mali, s naočarima... Mitja je zaboravio njegovo prezime, ali on ga poznaje, viđao ga je, to je istražitelj, istražni sudac, »iz Pravnog zavoda«, koji je nedavno došao. A ono je eno — stanovoj, Mavrikij Mavrikič, njega već poznaje, znanac mu je. A ovi s limenim značkama, što će ti? I još nekakva dva seljaka... A ondje kod vrata Kalganov i Trifon Borisič.

— Gospodo... što želite, gospodo? — otpoče Mitja, ali odjedamput, kao izvan sebe, kao netko drugi, uzviknu glasno i snažno:

— Ra-zu-mi-jem!

Mladi čovjek s naočarima istupi naglo naprijed i pristupi Mitji, te otpoče, iako dostojanstveno, ali ipak nekako žurno:

— Mi imamo s vama... jednom riječi, molim vas ovamo, ovamo na divan... prijeka je potreba, da se s vama objasnimo.

— Starac! — viknu Mitja bijesno. — Starac i njegova krv... Ra-zu-mi-jem.

I on, kao da ga je tko pokosio, gotovo pade na stolac, što se nalazio do njega.

— Razumiješ? Razumio si! Ocoubojica i odrod, krv tvog starog oca vapi za tobom! — viknu iznenada stari ispravnik, pristupivši Mitji. Bio je izvan sebe, pocrvenio je sav drhtao.

— Ta to je nemoguće! — povika mladi čovječuljak. — Mihaile Makariču, Mihaile Makariču! To ne ide tako, to ne ide tako! Molim, dopustite mi, da ja sam govorim. Nikako nisam mogao očekivati od vas ovakve epizode...

— Ali to je bunilo, gospodo, bunilo! — vikaše ispravnik. — Pogledajte ga: noću, pijan, s raspuštenom djevojkom i poprskan krvlju svoga oca... Bunilo, bunilo!

— Ja vas najsrdačnije molim, golube, Mihaile Makariču, da zasad svladate svoje osjećaje, — prošapta žurno starcu pomoćnik državnog tužioca, — inače ću biti prisiljen da poduzmem...

Ali mali istražni sudac ne dade da dovrši. On se obrati Mitji, te reče čvrsto, glasno i svečano:

— Gospodine poručniče u ostavci Karamazove, moram vam saopćiti, da ste optuženi zbog ubojstva svog oca, Fjodora Pavloviča Karamazova, koje je izvršeno noćas...

On još nešto reče i državni tužilac također nešto doda, ali Mitja ih nije više razumio, mada slušaše. On ih sve promatraše divljim pogledom.

DEVETA KNJIGA

PREDISTRAGA

I

POČETAK KARIJERE ČINOVNIKA PERHOTINA

Petar Iljič Perhotin, koga smo ostavili, kako iz sve snage lupa o čvrsto zatvorena vrata na kući trgovkinje Morozove, uspio je, da su ga napokon čuli. Fenja, koja se toliko prepala prije dva sata i koja se još ni sad od uzrujanja i »misli« nije usudila da legne, bila se sad ponovo prestrašila gotovo histerično, kad je začula takvo bijesno lupanje o vrata: pričinilo joj se, da opet lupa Dmitrij Fjodorovič (iako je sama vidjela, kako se odvezao), jer tako »bezobrazno« nije mogao lupati nitko drugi, osim njega. Ona potrča kućnom stražaru, koji se bio probudio i na tu lupu pošao prema vratima, da ga zamoli, neka nikog ne pušta unutra. Ali kad je kućni stražar zapitao onog, što je lupao, i saznao, tko je i da želi vidjeti Feodosiju Markovnu zbog vrlo važne stvari, odluči se naposljetku da mu otvori. Kad je Petar Iljič ušao Feodosiji Markovnoj u istu onu kuhinju i ona ga zamolila, da smije, »kako ne bi bilo sumnje«, ući i kućni stražar, otpoče ispitivati i natrapa odmah na glavno: to jest, da je Dmitrij Fjodorovič, kad je potrčao da traži Grušenjku, zgrabio iz avana tučak, a vratio se bez tučka, ali krvavih ruku: »I krv je još kapala, tako kapala s ruku, tako kapala!« uzvikivala je Fenja, koja je, očito sama stvorila tu užasnu činjenicu u svojoj rastrojenoj mašti. Ali krvave ruke vidio je i Petar Iljič, iako nije s njih kapala krv, i on mu je sam pomagao, da ih opere, ali pitanje nije bilo u tome, da li se krv na rukama dotle već osušila, već u tome, kamo je Dmitrij Fjodorovič otrčao s tučkom, t. j. da li zaista Fjodoru Pavloviču, i iz čega se to moglo tako sigurno zaključiti? O toj se činjenici raspitivao Petar Iljič do u potankosti, i mada na kraju krajeva nije ništa saznao, ipak je gotovo stekao uvjerenje, da Dmitrij Fjodorovič i nije mogao nikamo drugamo otrčati, nego u roditeljsku kuću, i da se dakle ondje svakako moralo nešto dogoditi. »A kad se vratio, — nadovezala Fenja uzrujano, — i ja mu sve priznala, počela sam ga ispitivati: od čega su vam, golube, Dmitrije Fjodoroviču, obje ruke krvave, on kao da joj je ovako odgovorio: da je ovo krv ljudska i da je malo prije ubio čovjeka, — tako mi je priznao i ovdje se preda mnom zbog toga pokajao, a onda je naglo istrčao kao lud. Ja sam sjela i počela razmišljati: kamo li je on sad ovako lud otrčao? Otići će, mislim, u Mokro i ondje ubiti gospođu. Onda sam potrčala, da ga molim, da ne ubije gospođe, najprije u njegov stan, a onda u dućan Plotnikovih, gdje sam vidjela,

da već polazi i da mu ruke nisu više krvave. (Fenja je ovo spazila i zapamtila)«. Starica, baka Fenjina, koliko je mogla, potvrdila je sve iskaze svoje unuke. Kad se Petar Iljič raspitao još o koječemu, izašao je iz kuće još uzrujaniji i nemirniji, nego što je ušao.

Činilo se, da bi bilo najjednostavnije i najkraće, da se otputi u kuću Fjodora Pavloviča i sazna, da li se ondje što dogodilo, a ako se dogodilo, što se zapravo dogodilo, i, kad se već zaista uvjeri, onda tek da pođe ispravniku, kako je bio Petar Iljič čvrsto odlučio. Ali noć je bila mrka, vrata kod Fjodora Pavloviča čvrsta, te bi opet morao lupati, a s Fjodorom Pavlovičem se znao tek onako — i on bi morao lupati dotle, dok mu ne bi otvorili, a kad tamo, ondje se nije ništa dogodilo, i podrugljivi Fjodor Pavlovič poći će sutra da priča po cijelom gradu pričicu, kako je o ponoći provalio u stan nepoznati činovnik Perhotin, da sazna, nije li ga tko ubio. Skandal! A skandala se bojao Petar Iljič najviše na svijetu. Ali ipak je bio osjećaj, koji ga je zanio, toliko jak, da je on, lupivši nogom o zemlju i koreći opet sebe, bez oklijevanja udario novim putem, ali koji nije vodio Fjodoru Pavloviču, već gospođi Hohlakovoj. Ako ova, mislio je on, odgovori na pitanje: da li je ona dala danas u to i to vrijeme Dmitriju Fjodoroviču tri tisuće, i on dobije negativan odgovor, onda će poći odmah ispravniku, i ne svrćući Fjodoru Pavloviču, a u protivnom slučaju odgodit će sve do sutra i vratiti se kući. Ovdje dakako pada u oči, da je u odluci mladog čovjeka, da pođe noću, gotovo u jedanaest sati, u kuću sasvim nepoznate otmjene dame i da je digne možda iz kreveta, da joj postavi čudnovato pitanje, bilo možda kudikamo više vjerojatnosti da izazove skandal, nego da pođe Fjodoru Pavloviču. Ali tako je ponekad, osobito u slučajevima sličnim ovom, s odlukama i najtočnijih i najflegmatičnijih ljudi. A Petar Iljič nije međutim bio u ovom trenutku nimalo flegmatičan! Poslije se cijelog svog života sjećao, kako se neodoljivi nemir, koji ga je postepeno obuzimao, uzdigao konačno u njemu do muke i nosio ga čak protiv njegove volje. Razumije se, da je on grdio sebe cijelim putem, što ide toj gospođi, ali je po deseti put ponovio, škripeći zubima: »izvest ću, izvesti do kraja!« I on je postigao svoju namjeru — i izveo.

Bilo je točno jedanaest sati, kad je ušao u kuću gospođe Hohlakove. Dosta su ga brzo pustili u dvorište, ali na pitanje: da li

već počiva gospođa ili još nije legla — nije mu mogao kućepazitelj točno odgovoriti, osim, da ona u to doba obično već počiva. »Prijavite se gore, ako vas htjednu primiti — primit će vas, ako ne htjednu — neće vas primiti.« Petar Iljič uspeo se gore, ali tu je išlo poteže. Sluga ga ne htjede prijaviti, te naposljetku zovnu djevojku. Petar Iljič učtivo, ali energično zamoli djevojku, neka ga najavi gospođi, da je, reče došao jedan ovdašnji činovnik, Perhotin, zbog nečeg osobito ružnog, — a da to nije tako važno, on se ne bi usudio doći, — prijavite me baš tim riječima,« zamoli je on. Djevojka ode. On ostade u predsoblju, da čeka. Gospođa Hohlakova, iako još nije bila legla, bila je već u svojoj spavaćoj sobi. Bila je rastrojena sve od današnje posjete Mitjine i već je predosjećala, da je neće mimoići migrena, koja ju je u sličnim slučajevima obično napadala. Kad sasluša prijavu djevojke, neobično se iznenadi, ali ipak razdraženo naloži, da ga ne prima, uza sve to, što je neočekivani posjet nepoznatog »ovdašnjeg činovnika« u ovo doba vrlo zainteresirala njenu žensku radoznalost. Ali Petar Iljič upro ovaj put kao mula, i kad je čuo, da ga ne primaju, on neobično energično zamoli, da ga još jedamput najavi, i to baš »ovim riječima«, da je on došao »po neobično važnom poslu, i oni će možda kasnije sami žaliti, ako ga sada ne prime.« »Bilo mi je onda, kao da sam jurio niz brijeg«, pričaše sam poslije. Sobarica ga pogleda u čudu i pođe da ga po drugi put najavi. Gospođa Hohlakova bila je preneražena, trenutak je razmišljala, raspitala se, kakav je, te je saznala, da je »vrlo pristojno odjeven, mlad i vrlo učtiv«... Primjećujem uzgred u zagradi, da je Petar Iljič bio prilično ljepuškast mladić i da je to sam znao. Gospođa se Hohlakova odluči da izađe. Bila je već u svojoj kućnoj haljini i u papučama, ali ipak je preko ramena prebacila crni šal. »Činovnika« zamoliše neka uđe u gostinjsku sobu, u onu istu, u kojoj je bio danas primljen Mitja. Domaćica izađe pred posjetioca stroga, upitna izraza, te, i ne ponudivši ga da sjedne, otpoče odmah s pitanjem:

— Što želite?

— Ja sam odlučio da vas uznemirim, gospođo, u povodu zajedničkog našeg znanca, Dmitrija Fjodoroviča Karamazova, — otpoče Perhotin, ali tek što izusti to ime, kad se na licu domaćice pojavi strašna razdraženost.

Ona gotovo zaciča i prekinu ga srdito.

— Kako će me dugo, dugo mučiti s tim užasnim čovjekom! — povika ona bijesno. — Kako ste se usudili, milostivi gospodine, kako ste se odlučili da uznemirite nepoznatu gospođu u njenoj kući i u ovo doba... i doći, da joj govorite o čovjeku, koji je ovdje u istoj ovoj gostinjskoj sobi, prije neko tri sata, htio da me ubije, lupao nogama i otišao, kako nitko ne odlazi iz čestite kuće. Znajte, milostivi gospodine, da ću vas tužiti i da vam to neću oprostiti, izvolite me odmah ostaviti... Ja sam mati, ja ću odmah... ja... ja...

— Ubiti? Dakle je i vas htio ubiti?

— A zar je već koga ubio? — zapita gospođa Hohlakova žurno.

— Izvolite me saslušati, gospođo, samo pola minute, i ja ću vam u dvije riječi sve objasniti, — reče Perhotin odlučno. — Danas poslije podne u pet sati uzajmio je od mene gospodin Karamazov sasvim drugarski deset rubalja, i ja pouzdano znam, da on nije imao novaca, a opet danas u devet sati došao je meni i nosio u rukama sasvim otvoreno svežnjić stotinjarki, otprilike dvije do tri tisuće rubalja. Ruke i lice bili su mu krvavi, a bio je takav, kao da je poludio. Na moje pitanje, otkud mu tolik novac, on mi je sasvim određeno odgovorio, da ga je dobio malo prije od vas i da ste mu vi uzajmili svotu od tri tisuće, da otputuje u zlatne rudnike...

Na licu gospođe Hohlakove pojavi se odjedamput neobično i bolesno uzbuđenje.

— Bože! To je on svog oca ubio! — Povika ona i pljesnu dlanovima. — Ja mu nisam dala nikakva novca, nikakva! O, trčite, trčite! Ne govorite mi više ni riječi! Spasavajte starca, trčite njegovu ocu, trčite!

— Dopustite, gospođo, dakle mu vi niste dali novaca? Vi se dobro sjećate, da mu niste dali ništa?

— Nisam dala, nisam dala! Ja sam ga odbila, jer ne umije da cijeni novac. Izišao je kao bijesan i stao lupati nogama. Pojurio je na me, ali sam odskočila... I još ću vam to reći, kao čovjeku, pred kim sad ne namjeravam ništa kriti, da je on čak pljunuo na me, možete li vi to sebi predstaviti? A što mi stojimo? Ah, sjednite... Oprostite, ja... Ili bit će bolje, trčite, trčite, vi morate trčati i spasiti nesretnog starca od užasne smrti.

— A što, ako ga je on već ubio?

— Ah, bože moj, zbilja! Što ćemo dakle sada raditi? Što mislite, što treba sada raditi?

Međutim ona posadi Petra Iljiča i sjedne prema njemu. Petar Iljič joj ukratko izloži, ali dosta jasno tok događaja, ili bar onaj dio, kojeg je sam danas bio svjedokom, ispriča joj o svojoj maloprijašnjoj posjeti kod Fenje i saopći vijesti o tučku. Sve su te potankosti užasno potresle uzrujanu gospođu, koja je uzvikivala i pokrivala oči rukama.

— Pomislite, a ja sam sve to predosjećala! Ja sam obdarena tom osobinom, sve, što mi se pričini, to se i dogodi. I kolikoput sam, kolikoput gledala u tog užasnog čovjeka i uvijek mislila: ovo je čovjek, koji će na koncu sve pobiti. I tako se i desilo. To jest, ako nije ubio sada mene, već samo svog oca, to je zato, što je tu bio vidljiv prst božji, koji me je sačuvao, a osim toga ga je bilo stid da me ubije, jer sam mu sama, ovdje, na ovom mjestu, objesila o vrat ikonu s moćima velikomučenice Barbare. I kako sam bila u tom trenutku blizu smrti, ja sam prišla tik do njega, i on je prema meni ispružio vrat! Znate li, Petre Iljiču (oprostite, vi rekoste, da se zovete Petar Iljič), znate li, ja ne vjerujem u čuda, ali ta ikonica i to čudo, koje se očito dogodilo sa mnom — to me potresa, i ja opet počinjem da vjerujem u što hoćete. Jeste li čuli za starca Zosimu? A uostalom, ja ne znam, što govorim... I pomislite, on je s ikonicom o vratu pljunuo na me... Dakako, samo je pljunuo, a nije ubio, i... i gle, kamo je odjurio! A kamo ćemo, kamo ćemo sad, što mislite?

Petar se Iljič diže i izjavi, da ide sad ravno ispravniku i da će mu sve ispričati, a on neka čini, kako sam najbolje zna.

— Ah, to je divan, divan čovjek, ja se znam s Mihailom Makarovičem. Svakako, svakako treba njemu. Kako ste vi dovitljivi, Petre Iljiču, i kako ste sve ovo dobro smislili; znate, ja ne bih nikad na vašem mjestu na tu misao došla.

— To više, što sam i sam dobar ispravnikov znanac — primijetio Petar Iljič, koji još neprestano stajaše i očito nastojaše, da se na neki način što brže otrese žustre gospođe, koja mu nije nikako dala, da se s njom oprosti i ode.

— I znate li, znate, — ćeretaše ona, — dođite da mi kažete, što ste ondje vidjeli i saznali... i što će se otkriti... i što će s njim uraditi i kako će ga osuditi... Recite, kod nas, je li, nema smrtne kazne? Ali

sigurno dođite, makar noću u tri sata, makar u četiri, pa čak i u četiri i po... Kažite, neka me probude, prodrmusaju, ako se ne budem htjela dići. O, bože, ta ja neću ni zaspati. Čujte, ne bih li i ja pošla s vama?

— Ne, ali ako biste htjeli sad odmah da napišete svojom rukom tri redića, za svaki slučaj, kako vi niste dali Dmitriju Fjodoroviču nikakve novce, to ne bi možda bilo na odmet... za svaki slučaj.

— Svakako! — oduševljeno potrča prema svom pisaćem stolu gospođa Hohlakova. — I znate li, vi me iznenađujete, vi me naprosto potresate svojom dosjetljivošću i razumijevanjem u tim poslovima... Služite li ovdje? Kako mi je milo čuti, da vi ovdje služite...

I dok je još to govorila, ona je brzo napisala na polovici arka poštanskog papira ova tri krupna retka:

»Nikad u svom životu nisam dala u zajam nesretnom Dmitriju Fjodoroviču Karamazovu (jer on je sad ipak nesretan) tri tisuće rubalja danas, a niti ikad, a i nikad nikakav drugi novac! Na ovo se zaklinjem svime, što je sveto na ovom svijetu.

Hohlakova«

— Evo vam pisma! — okrenu se ona naglo Petru Iljiču. — Ta odlazite, spasavajte! To je veliko djelo, što ga vi poduzeste.

I ona ga triput prekriži! Istrča, da ga isprati, čak do predsoblja.

— Koliko sam vam zahvalna! Vi nećete vjerovati, koliko sam zahvalna, što ste svrnuli prvo meni. Kako da se nismo dosada našli? Meni će jako laskati, da vas i u buduće primam u svojoj kući. I kako je ugodno čuti, da vi ovdje služite... i ovako savjestan, tako dosjetljiv... Ali, oni vas moraju cijeniti, moraju naposljetku razumjeti, i sve, što budem mogla za vas učiniti, vjerujte... O, ja tako volim mladež! Ja sam zaljubljena u mladež! Mladi ljudi — oni su temelj cijele naše današnje paćeničke Rusije, sva njena nada... O, idite, idite...

Ali Petar Iljič već istrča, jer ga inače ne bi tako brzo pustila. Uostalom, gospođa je Hohlakova učinila na nj prilično prijatan utisak, koji je donekle stišao njegov nemir, što se umiješao u takvu ružnu stvar. Ukusi su neobično različiti, to je poznato. »I nije ona baš ni tako stara,« pomisli on s prijatnim osjećajem, — »naprotiv, ja bih je držao za njenu kćer.«

A što s tiče gospođe Hohlakove, nju je naprosto očarao taj mladić. »Toliko znanja, toliko savjesnosti i sve u tako mladom čovjeku u naše doba, a usto još takvi maniri i spoljašnost. Eto, kažu za suvremene mladiće, da ništa ne znaju, ali eto, na primjer itd. itd.« I tako je ona na onaj »strašni događaj« gotovo i zaboravila, i tek kad se iznenada sjetila, »kako je bila blizu smrti«, reče: »to je užasno, užasno!« Ali odmah zaspa vrlo čvrstim i slatkim snom. Ja uostalom ne bih pričao o takvim sitnicama i sporednim potankostima, da nije taj tek opisani ekscentrični susret mlada činovnika s još tako mladom udovicom poslužio kasnije kao temelj cijele životne karijere tog točnog i pristalog mladića, čega se sve do danas u čudu sjećaju u našem gradu i o čemu ćemo i mi možda posebno reći riječcu, kada se završi dugačka pripovijetka o braći Karamazovima.

II

UZBUNA

Naš ispravnik, Mihail Makarovič Makarov, potpukovnik u ostavci i dvorski savjetnik, bio je dobar čovjek i udovac. Ovamo je došao tek prije tri godine, ali već je bio stekao opće simpatije, a najviše zbog toga, što je »umio da okupi društvo«. Gosti nisu gotovo ni izbivali iz njegove kuće te se činilo, da on bez njih ni bi mogao ni sam živjeti. Kod njega je sigurno svaki dan netko ručao, bar dva, samo dva gosta, ali bez gostiju nije se za stol sjedalo. Davao je i veće ručkove, prilikom kojekakvih, često čak i prilikom nemogućih slučajeva. Jela, mada nisu bila birana, ali su bila obilna, paštete su bile izvrsno priređivane, a vina, iako se nisu odlikovala svojom kakvoćom, isticala su se količinom. U prednjoj sobi nalazio se biljar uz vrlo pristojan namještaj, a po zidovima je bilo čak i slika engleskih trkačkih konja u crnim okvirima, koje spadaju, kako je poznato, među najneophodnije ukrase biljarne sobe čovjeka samca Svako su se veče kartali, bar za jednim stolom. Ali vrlo se često skupljalo i sve bolje društvo našeg grada, s mamicama i kćerima, da igraju. Ali, iako je Mihail Makarovič bio udovac, ipak je živio porodičnim životom imajući uza se svoju već davno obudovjelu kćer s njene dvije kćeri, unuke Mihaila Makaroviča. Djevojke su bile već odrasle i završile

obrazovanje, bile su ugodne spoljašnosti, vesele naravi, i, ako su svi i znali, da nemaju nikakva miraza, ipak su one privlačile u djedovu kuću našu društvenu omladinu. Poslu nije bio Mihail Makarovič baš osobito vješt, ali dužnost svoju nije vršio gore od mnogih drugih Ako ćemo otvoreno reći, bio je to čovjek prilično neobrazovan i čak bezbrižan u pogledu jasnog shvaćanja granica svoje administrativne vlasti. Neke reforme suvremene vladavine, ne da nije bio u stanju potpuno shvatiti, već ih je shvaćao često vrlo pogrešno, i to ne zbog neke svoje osobite nesposobnosti, već prosto zbog svog bezbrižnog karaktera, zbog toga što nikako nije imao vremena, da se s njima upozna. »U meni je, gospodo, više vojničkog nego građanskog duha«, govoraše sam o sebi. Čak ni o osnovnim načelima seljačke reforme nije još uvijek bio stekao konačan i stalan pojam i upoznavao se s njima, tako da kažem, iz godine u godinu, popunjujući svoje znanje praktički i slučajno, iako je bio i sam vlastelin. Petar Iljič znao je sasvim pouzdano, da će on ove večeri sigurno zateći kod Mihaila Makarovića bar kojega gosta, samo nije znao koga. A međutim sjedili su kod njega u ovom trenutku, baš kao naručeno, za jeralašem[158], državni tužilac i naš kotarski liječnik, Varvinski, mlad čovjek, koji tek što bijaše stigao ovamo iz Petrograda, jedan od onih, koji su sjajno svršili petrogradsku medicinsku akademiju. Državni tužilac, to jest pomoćnik državnog tužioca, koga su kod nas zvali tužiocem, Ipolit Kirilovič, bio je osobit čovjek, ne star, imao je svega trideset i pet godina, ali jako naginjao sušici, a usto oženjen vrlo debelom i bezdjetnom gospođom, — čovjek sebičan i razdražljiv, ali međutim vrlo solidne pameti i čak dobra srca. Čini se, kao da je sva bijeda njegova karaktera potjecala otale, što je držao do sebe nešto više, nego što su to dopuštale njegove istinske vrline. I zato se činio neprestano nekako nemirnim. Usto je imao neke uzvišenije i čak umjetničke sklonosti, na primjer za psihologiju, za osobito poznavanje čovječje duše, osobito sposobnost da otkrije zločinca i njegov zločin. S obzirom na to, držao je, da mu je učinjeno krivo, da su ga mimoišli u službi, i uvijek je bio uvjeren, da ga ondje u višim krugovima nisu umijeli ocijeniti i da ima neprijatelja. U mračnim trenucima čak je prijetio, da će prebjeći u odvjetnike za kriminalistiku. Neobičan slučaj Karamazova, o

ocoubojstvu, kao da ga je svega stresao: »Ovo je stvar takva, da bi se mogla pročuti po cijeloj Rusiji.« Ali ja opet istrčavam naprijed.

U susjednoj sobi sjedio je s gospođicama i naš mladi istražni sudac Nikolaj Parfenovič Neljudov, koji je tek prije dva mjeseca stigao iz Petrograda. Poslije su kod nas govorili i čak se čudili tome, kako su se sve te ličnosti nekako kao navlaš sastale u kući izvršne vlasti, baš one večeri, kad je izvršen »zločin«. A međutim, sve je bilo kudikamo jednostavnije i desilo se sasvim prirodno: suprugu Ipolita Kiriloviča već su drugi dan boljeli zubi, i on je morao pobjeći nekamo od njena jauka, a liječnik već po svojoj prirodi nije mogao biti uveče nigdje drugdje nego uz karte. A Nikolaj Parfenovič Neljudov, već je prije tri dana računao na to, kako će doći te večeri Mihailu Makaroviču, tako da kažem, iznenada, te neočekivano i lukavo iznenadili njegovu stariju djevojku, Olgu Mihajlovnu, time, što zna za njenu tajnu, što zna, da joj je danas rođendan, i da je ona namjerno htjela da to zataji pred našim društvom, samo da ne mora pozvati cio grad na zabavu. Moglo se očekivati, da će biti mnogo smijeha i primjedbi na račun njenih godina, kao da se ona boji da prizna, koliko je stara, i da će on sad, jer zna njenu tajnu, sutra to svima pripovijedati, itd. itd. Ljupki mladić bio je u tom pogledu velik šaljivdžija, a i naše gospođe prozvale su ga šaljivdžijom, što se njemu, čini se, jako sviđalo. Uostalom, on se vrlo lijepo ponašao, bio je iz dobre porodice, dobro odgojen, imao je krasne osjećaje, pa iako je volio da uživa, bio je ipak posve nevin i uvijek pristojan. Po spoljašnosti bio je malog uzrasta, te slabe i nježne tjelesne građe. Na njegovim tankim i blijedim prstićima uvijek se sjalo nekoliko velikih prstenova. Pri vršenju svoje dužnosti držao se neobično važno, kao da je svoje značenje i svoju dužnost smatrao nekom svetinjom. Osobito je umio prilikom preslušavanja da zbuni ubojice i druge zločince iz prostog puka, i zaista, iako nije izazvao u njima poštovanja, a ono ipak neko divljenje.

Kad je Petar Iljič ušao ispravniku, bio je naprosto preneražen: on je odmah vidio, da ondje već sve znaju. I zbilja, svi su ostavili karte, svi su stajali i raspravljali, a čak je i Nikolaj Parfenovič dotrčao od gospođica vrlo ratoborna i plahovita izgleda. Petra Iljiča dočekaše s viješću, koja ga je zaprepastila, naime, da je stari Fjodor Pavlovič

ove noći zaista ubijen i u svojoj kući orobljen. A to se saznalo tek malo prije i na ovaj način:

Marfa Ignjatijevna, supruga Grigorija, koji je bio oboren kod plota, iako je spavala tvrdim snom u svom krevetu, te mogla tako prespavati do jutra, ipak se probudila iznenada. Tome je pripomogao strašan epileptički uzvik Smrdljakovljev, koji je bez svijesti ležao u susjednoj sobi — onaj uzvik, kojim su uvijek započinjali njegovi nastupi padavice i koga se uvijek, cijelog svog života, strašno bojala Marfa Ignjatijevna i koji je djelovao na nju bolno. Ona se nije nikad mogla na nj priviknuti. Ona je skočila još bunovna i gotovo bez svijesti potrčala u sobicu Smrdljakovu. Ali onde je bilo mračno i samo se čulo, kako je bolesnik počeo strašno krčati i praćakati se. Sad je Marfa Ignjatijevna viknula i stala dozivati muža, ali se odjedamput nekako sjetila, da Grigorija, čini se, kad je ustajala nije bilo u krevetu, te je potrčala natrag krevetu i počela ponovo pipati po njemu, ali krevet je bio zbilja prazan. Sigurno je otišao, ali kamo? Ona je istrčala u trijem i zovnula ga s trijema bojažljivo. Odgovora dakako nije dobila, ali je zato čula u noćnoj tišini odnekud, kao daleko u vrtu, neko ječanje. Stade da prisluškuje: ječanje se opet ponovilo, i bilo je jasno, da zbilja dolazi iz vrta. »Gospode, baš kao onda Lizaveta Smrdljiva!« — iskrslo u njenoj zbunjenoj glavi. Zatim je plašljivo sišla niz stepenice i spazila, da su vrtna vratašca otvorena: »Sigurno je, moj mili, ondje,« pomislila ona i prišla vratašcima i odjedamput jasno čula, da je Grigorij doziva slabim, stenjućim, strašnim glasom: »Marfa, Marfa!« — »Gospode, sačuvaj nas nesreće!« prošaptala Marfa Ignjatijevna i potrčala onamo, otkud se čuo glas, i tako je eto našla Grigorija. Ali ga nije našla kraj plota, ne na onom mjestu, gdje je bio oboren, već neko dvadeset koraka daleko od plota. Poslije se ispostavilo, da je on, kad je došao sebi, počeo puzati i vjerovatno puzao dugo i nekoliko puta gubio svijest i padao ponovo u nesvijest. Ona je odmah spazila, da je sav krvav i vrisnula slabim potmulim glasom. Grigorij je mucao tiho i bez sveze: »ubio je... oca ubio... što vičeš, ludo... trči, zovi...« Ali Marfa Ignjatijevna nije prestajala, nego je neprestano vikala, i kad je iznenada spazila, da je gospodarev prozor otvoren i rasvijetljen, potrčala je onamo i stala zvati Fjodora Pavloviča. Ali kad je pogledala kroz prozor, ugledala je strašan prizor: gospodar je ležao nauznak na podu, nepomičan. Kućna

svijetla haljina i bijela košulja bile su na prsima krvave. Svjećica na stolu jasno je osvjetljivala krv i nepomično, mrtvo lice Fjodora Pavloviča. Marfa Ignjatijevna, koju je bio spopao neopisiv užas, potrčala je od prozora, istrčala iz vrta, trgla zavor na vratima i pojurila iza kuće susjedi Mariji Kondratjevnoj. Obje susjede, mati i kći, već su onda spavale, ali su se probudile na jaku i bijesnu lupu o prozorske kapke i viku Marfe Ignjatijevne, te pritrčale prozoru. Marfa Ignjatijevna saopći im, što se desilo, bez sveze, cičeći i vičući, ali ipak ono glavno, i pozva ih u pomoć. Slučajno je baš te noći konačio kod njih skitnica Foma. One ga u tren oka probudiše, i sve troje potrčalo na mjesto zločina. Marija Kondratjevna sjetila se usput, da je večeras, u devet sati, čula iz svoje bašče strašan i prodirući krik, koji je odjeknuo cijelom okolicom — i to je bio jamačno onaj isti Grigorijev krik, kad je, ščepavši rukama za nogu Dmitrija Fjodoroviča, koji se bio već popeo na plot, dreknuo: »Ocoubojica!« Viknuo je netko i onda se sve stišalo, pričaše Marija Kondratjevna trčeći. Kad su dotrčale na mjesto, gdje je ležao Grigorij, obje su ga žene uz Fominu pomoć prenijele u kuću. Kad su upalili svijetlo, spazile su, da se Smrdljakov nije još primirio, nego da se još uvijek, izvrnutih očiju, praćaka, a iz usta mu curi pjena. Grigoriju su oprali glavu vodom i octom i poslije toga je odmah došao svijesti i odmah zapitao: »da li je gospodar ubijen ili nije?« Tada su pošle obje žene s Fomom gospodinu, ali, kad su ušle u bašču spazile su, da je sada ne samo prozor otvoren, već da su i kućna vrata širom otvorena, dok se međutim gospodin već cijelu nedjelju svaku noć odmah s večera zaključavao, te i Grigoriju zabranio, da mu bilo zbog čega kuca na vrata. Spazivši otvorena vrata, bojale su se obje žene i Foma da uđu gospodinu: »da ne bi iz toga štogod kasnije bilo. »A kad su se vratile natrag, naložio je Grigorij, da netko odmah otrči ispravniku. I onda je Marija Kondratjevna otrčala i sve uznemirila kod ispravnika. Ona je stigla prije Petra Iljiča svega neko pet minuta, tako da on nije došao jedino sa svojim slutnjama i zaključcima, već u neku ruku kao svjedok očevidac, koji je svojim pričanjem još jače potvrdio opću slutnju, tko je zločinac (čemu on uostalom nije mogao u dubini svoje duše sve dosada vjerovati).

Odlučili su da rade energično. Pomoćniku upravitelja gradske policije bilo je naloženo, da odmah povede četiri redara, te su po

svim propisima, koje neću ovdje da opisujem, prodrli u kuću Fjodora Pavloviča i ondje na mjestu obavili očevid. Kotarski liječnik, čovjek vatren i novajlija, gotovo je molio, da može pratiti ispravnika, tužioca i istražitelja. Spomenut ću samo ukratko: Fjodora Pavloviča našli su mrtva, probijene glave, ali čime? Najvjerovatnije onim istim oruđem, kojim je poslije bio udaren i Grigorij. I to su oruđe našli, kad mi je Grigorij, kome je bila pružena sva liječnička pomoć, prilično suvislo, iako slabim i isprekidanim glasom, ispričao, kako je bio oboren. Počeli su tražiti s fenjerom kraj plota i našli su bačeni tučak na stazi, na posve vidljivu mjestu. U sobi, u kojoj je ležao Fjodor Pavlovič, nisu zatekli nikakav osobit nered, ali za zaslonom, kraj njegova kreveta, podigli su s poda veliku kuvertu od debela papira i službena formata s natpisom: »Dar od tri tisuće rubalja mome anđelu Grušenjki, ako htjedne da dođe«, a dolje je bilo pripisano, jamačno naknadno i rukom Fjodora Pavloviča: »i pilencetu«. Na kuverti su se nalazila tri velika crvena pečata, ali je kuverta bila već poderana i prazna: novci su bili odneseni. Našli su na podu i tanku crvenu vrpcu, kojom je bila povezana kuverta. U iskazu Petra Iljiča učinila je osobito jedna okolnost neobičan utisak na državnog tužioca i istražitelja, naime: slutnja, da će se Dmitrij Fjodorovič sigurno ubiti u zoru, jer da ja on to odlučio i to lično rekao Petru Iljiču, pred njim nabio pištolj, napisao pismo, turio ga u džep, itd. itd. Kad mu se Petar Iljič, koji nije htio to da vjeruje, zaprijetio, da će otići i nekome reći, da spriječi samoubojstvo, Mitja se na nj iskesio i odgovorio mu: »nećeš dospjeti.« Moralo se dakle požuriti na mjesto, u Mokro, i uhvatiti zločinca prije, nego što on možda zaista odluči da se ubije. »To je jasno, to je jasno!« ponavljaše tužilac neobično uzrujan: »tako na dlaku čine slični obješenjaci: sutra ću se ubiti, a prije smrti terevenka.« Pričanje, kako se snabdio u dućanu pićem i jelom, samo je još jače raspalilo tužioca. »Sjećate li se onog momka, što je ubio trgovca Olsufjeva, oteo je tisuću i po i odmah otišao brici da ga očešlja i nakovrča, a onda se, i ne krijući gotovo novac, nego noseći ga također u šakama, uputio curama.« Ali međutim ih je zadržavala istraga, pretraga kuće Fjodora Pavloviča, formalnost itd. Sve je to iziskivalo vremena, i zato su dva sata prije poslali u Mokro kotarskog predstojnika Mavrikija Mavrikijeviča Smercova, koji je upravo jučer ujutro stigao u grad po svoju plaću. Mavrikiju Mavrikijeviču dali su

instrukcije: kada stigne u Mokro, neka bez svake buke neprekidno motri »zločinca« do dolaska nadležne vlasti, a isto tako neka skupi svjedoke, sotske[159] itd. Tako je Mavrikij Mavrikijevič i uradio, sačuvao je incognito i samo je jedino Trifona Borisiča, svog starog znanca, donekle uputio u tajnu. To se dogodilo baš u ono doba, kad se Mitja susreo u mraku na doksatu s krčmarom, koji ga je tražio, i kojom je prilikom Mitja odmah primijetio neku promjenu na licu i u govoru Trifona Borisiča. Na taj način nije znao ni Mitja, ni nitko drugi, da na nj paze; kovčežić s pištoljem već je odavno ugrabio Trifon Borisič i spremio na sigurno mjesto. I tek u pet sati, gotovo u samu zoru, stigla je sva vlast, ispravnik, tužilac, istražitelj u dvije kočije i na dvije trojke. Liječnik je ostao u kući Fjodora Pavloviča u namjeri da sutra ujutro obavi obdukciju leša umorenog, a osobito, što ga je jako zainteresiralo stanje sluge Smrdljakova: »Takvi se uporni i dugotrajni nastupi padavice, koji se neprekidno ponavljaju cijela dva dana, rijetko kad dešavaju i oni pripadaju nauci,« izjavi svojim kolegama, kad su odlazili i sa smijehom mu čestitali na nalazu. Tužilac i istražitelj vrlo su dobro zapamtili, da je liječnik nadovezao tom zgodom najodlučnijim tonom, kako Smrdljakov neće doživjeti jutra.

A sada ćemo se, poslije dugog, ali čini mi se potpuno potrebnog objašnjenja, vratiti onom momentu u našoj pripovijesti, gdje smo se zaustavili u prošloj knjizi.

III

KRIŽNI PUT DUŠE. PRVA POSTAJA[160]

Tako je dakle sjedio Mitja i divljim pogledom promatrao prisutne, ne shvaćajući, što mu govore. Odjedamput se on diže, podiže ruke u vis i glasno viknu:

— Nisam kriv. Za ovu krv nisam kriv. Za krv svog oca nisam kriv... Htio sam da ga ubijem, ali nisam kriv. Ja to nisam učinio.

Ali jedva što je dospio da to izgovori, kad iza zavjese iskoči Grušenjka i pade ravno pred noge ispravniku.

— Ja sam, ja, prokleta, ja sam kriva! — jaukaše ona glasom, koji je razdirao dušu, i sva u suzama, pružajući prema svima ruke, — on

je zbog mene ubio! Ja sam ga mučila i dovela dotle. I onog sam jadnog starog pokojnika mučila iz svoje zlobe i dovela do ovog! Ja sam krivac, prvi, glavni krivac!

— Jest, ti si krivac! Ti si glavni zločinac! Ti bijesna, ti razvratna, ti si glavni krivac, — povika ispravnik, prijeteći joj rukom.

Ali ga brzo i odlučno primiriše. Tužilac ga čak obujmi rukama.

— Ovo će dovesti do nereda, Mihaile Makaroviču, — viknu on, — vi apsolutno smetate istrazi... kvarite sve — gotovo se gušio.

— Treba mjere poduzeti, mjere poduzeti, mjere poduzeti! — strašno uskipje i Nikolaj Parfenovič, — inače je apsolutno nemoguće. —

— Osudite nas oboje! — produži da viče Grušenjka pomamno i još uvijek klečeći, — oboje nas kaznite, i ja ću poći s njime makar i u smrt!

— Gruša, živote moj, krvi moja, svetinjo moja! — reče Mitja, te pade do nje na koljena i snažno je zagrli. — Ne vjerujte joj, — vikaše on, — ona nije ništa kriva, ni za kakvu krv i ni za što.

On se poslije sjećao, kako ga je nekoliko ljudi silom otrglo od nje, kako su je iznenada odveli i kako je došao sebi, tek kad je već sjedio za stolom. Kraj njega i iza njega stajahu ljudi s limenim pločicama. Prema njemu, s druge strane stola, sjedio je na divanu Nikolaj Parfenovič, sudski istražitelj, i neprestano ga nagovarao, da gutne malo vode iz čaše, što se nalazila na stolu: »To će vas osvježiti, to će vas primiriti, ne bojte se, ne uznemirujte se,« nadoveza on neobično učtivo. A Mitja je iznenada, kako se poslije sjećao, strašno zainteresiralo njegovo veliko prstenje, jedan od ametista, a drugi jasnožut, prozračan i neobično sjajan. I on se još dugo poslije toga u čudu sjećao, kako je to prstenje neodoljivo privlačilo njegov pogled i, štoviše, za sve vrijeme ovih strašnih sati istrage, tako, da nije nikako mogao da s njih otkine pogled i da ih zaboravi — što je bilo u potpunoj opreci s njegovim položajem. S lijeve strane Mitjine, na ono mjesto gdje je sinoć sjedio Maksimov, sjeo je sad tužilac, a s desne pak strane, na ono mjesto, gdje je onda sjedila Grušenjka namjestio se nekakav rumen mladić u nekakvu lovačkom, jako iznošenom kaputu, pred kojim je odjedamput iskrsla tintarnica i papir. Ispostavilo se, da je to bio perovođa istražitelja, koga je on dovezao sa sobom.

A ispravnik je sad stajao do prozora, na drugom kraju sobe, pored Kalganova, koji je također sjeo na stolac do istog prozora.

— Popijte vode! — meko ponovi istražitelj već po deseti put.

— Pio sam, gospodo, pio... ali... dakle, gospodo, zdrobite me, kaznite, odlučite mojom sudbinom! — uzviknu Mitja, gledajući u istražitelja strašno ukočenim i razrogačenim očima.

— Dakle vi uporno tvrdite, da niste krivi smrti svog oca Fjodora Pavloviča? — pitaše istražitelj meko, ali odlučno.

— Nevin sam. Kriv sam za drugu krv, krv drugog starca, ali ne mog oca. I to žalim! Ubio sam, ubio starca i oborio... Ali je teško odgovarati za tu krv drugom krvi, strašnom krvi, za koju nisam kriv. — Strašna je to optužba, gospodo, kao da ste mu po čelu lupili! Ali tko je ubio oca, tko? Tko ga je mogao ubiti, ako nisam ja? Čudo, glupost, nemogućnost!

— Jest, tko ga je drugi mogao ubiti!... — otpoče istražitelj, ali tužilac Ipolit Kirilovič (pomoćnika tužioca nazvat ćemo zbog kratkoće tužiocem) izmijeni pogled s istražiteljem, te se obrati Mitji i reče:

— Vi se uzalud uznemirujete zbog starca, sluge Grigorija Vasiljeviča. Znajte, da je on živ, da je došao sebi i da će sigurno ostati živ, unatoč teške ozljede, koju ste mu zadali vi, po njegovu iskazu, a i po vašem vlastitom priznanju, — jer tako bar kaže liječnik.

— Živ? Dakle on je živ? — kliknu Mitja i pljesnu rukama. Njegovo cijelo lice zasja. — Gospode, zahvaljujem ti na velikom čudu tvome, što si ga učinio meni grešniku i zločincu na molitvu moju! Jest, jest, na molitvu moju, jer ja sam se molio cijelu noć!

I on se tri put prekriži. Gotovo se gušio.

— I eto, lično od tog Grigorija dobismo tako važne iskaze o vama, da... — htjede tužitelj da nastavi.

Ali Mitja naglo skoči sa stolca.

— Jednu minutu, gospodo, boga radi, samo jednu minutu: skočit ću do nje...

— Dopustite! U ovom trenutku nije nikako moguće — čisto zakriješta Nikolaj Parfenovič i također skoči na noge. Mitju zgrabiše ljudi sa limenim pločama na prsima, ali on međutim sam sjede na stolicu...

— Gospodo, šteta! Htio sam da odem do nje, samo na jedan trenutak... htio sam je izvijestiti, da je isprana, nestala ona krv, koja

je cijelu noć tištila moje srce, i da nisam više ubojica! Gospodo, ta ona je moja zaručnica! — reče on oduševljeno i pobožno, te prijeđe sve pogledom. — O, hvala vam, gospodo! O, kako ste me preporodili, kako ste me uskrsli u jednom trenutku! Taj starac... on je mene nosio na rukama, gospodo, kupao me u koritu, kada su me kao trogodišnje dijete svi napustili, i bio mi je kao rođeni otac!

— Dakle vi... — otpoče opet istražitelj.

— Dozvolite, gospodo, dozvolite još jednu minutu, — prekinu ga Mitja, nasloni oba lakta na stol i pokri lice dlanovima, — dajte mi, da se malo saberem, dajte mi, da dahnem, gospodo. Sve ovo užasno potresna, užasno, nije čovjek koža na bubnju, gospodo!

— Da gutnete opet vodice... — promuca Nikolaj Parfenovič.

Mitja odmače ruke s lica i nasmija se. Pogled mu je bio svjež, on kao da se sav promijenio za jedan trenutak. Promijenilo se i cijelo njegovo držanje: sad je sjedio ovdje čovjek, koji je opet ravan svim ovim ljudima, svima tim prijašnjim svojim poznanicima, isto onako, kao da su se sastali jučer, kad se još nije ništa dogodilo, u kakvu otmjenu društvu. Primjećujemo međutim ovom prilikom, da je Mitja bio u početku, poslije svog dolaska vrlo srdačno priman kod ispravnika, ali poslije, osobito posljednjeg mjeseca nije mu Mitja gotovo ni odlazio, i ispravnik se, kad bi se, na primjer, sreo s njim na ulici, strašno mrgodio i odzdravljao mu jedino iz učtivosti, što je Mitja vrlo dobro opažao. S tužiocem se još manje znao, iako je suprugu tužioca, nervoznu i fantastičnu gospođu ipak iz poštovanja često posjećivao, ne znajući čak ni sam, zašto onamo odlazi, ali ona ga je uvijek ljubazno primala i zbog nečeg se interesirala za nj sve do nedavno. S istražiteljem nije još imao prilike da se upozna, iako se s njim sastajao i čak dvaput se s njim i razgovarao, i to oba puta o ženama.

— Vi ste, Nikolaju Parfenoviču, kako vidim, vrlo iskusan istražitelj, — nasmija se Mitja veselo, — ali ja ću vam sad sam pomoći. O, gospodo, ja sam uskrsnuo... i ne ljutite se na me, što se tako prosto i otvoreno ponašam prema vama. A usto sam malo pijan, što vam otvoreno velim. Ja sam, čini mi se, imao čast... čast i zadovoljstvo, da se sretnem s vama, Nikolaju Parfenoviču, kod svog rođaka Mijusova... Gospodo, gospodo, ja ne računam na jednakost, jer ja razumijem, u kakvoj ulozi ja sada sjedim pred vama. Na meni leži...

ako je samo Grigorij protiv mene iskazao... leži — o, razumije se, već leži — strašna sumnja! Užas, užas — ja to dobro razumijem! Ali, na stvar, gospodo, ja sam spreman, i mi ćemo to sad u tren oka svršiti. Jer, čujte, gospodo, čujte — kad ja znam, da sam nevin, onda je već svršeno, i mi ćemo za tren oka svršiti. Nije li tako? Nije li tako?

Mitja govoraše brzo i mnogo, nervozno i ekspanzivno, kao da zaista drži svoje slušaoce najboljim prijateljima.

— Dakle, mi ćemo zasad zapisati, da vi radikalno odbacujete optužbu, koja je podignuta protiv vas, — reče Nikolaj Parfenovič strogo, te se okrenu pisaru i izdiktira poluglasno, što treba da zapiše.

— Da zapišete? Vi hoćete to da zapišete? Što onda, zapišite, ja pristajem, potpuno pristajem, gospodo... Samo vidite... Stojte, stojte, zapišite ovako: Kriv je zbog nasilja, kriv je zbog teških ozljedâ, nanesenih jadnome starcu. No, kriv sam još zbog sebe, u dubini srca svoga, — ali to ne treba zapisati (okrenu se on naglo pisaru), to je već moj privatni život, gospodo, to se vas ne tiče, te dubine srca, naime... Ali zbog ubojstva starog oca — nije kriv! To je luda pomisao! To je sasvim luda pomisao! Ja ću vam dokazati, i vi ćete se odmah uvjeriti. Vi ćete se smijati, gospodo, sami ćete se glasno smijati svojoj sumnji!

— Primirite se, Dmitrije Fjodoroviču, — opomenu ga istražitelj s očitom željom, da svojim mirom stiša Mitju, koji je bio kao izvan sebe. — Prije nego što produžimo preslušavanje, želio bih, ako ste voljni da odgovorite, da čujem od vas lično potvrdu te činjenice, da vi, čini mi se, niste voljeli pokojnog Fjodora Pavloviča i da ste bili s njim u nekoj vječnoj zavadi. Vi ste, bar ovdje, pred neko četvrt sata, čini mi se, izvoljeli spomenuti, da ste ga čak htjeli ubiti. »Nisam ga ubio, viknuli ste vi, ali sam ga htio ubiti!«

— Ja da sam to viknuo? Ah, i to je moguće, gospodo! Jest, na nesreću, ja sam ga htio ubiti, mnogo puta htio... na nesreću, na nesreću!

— Dakle ste htjeli. A ne biste li vi bili voljni da objasnite, kakvi su vas zapravo principi navodili na takvu mržnju prema osobi vašeg roditelja?

— A što da objašnjujem, gospodo! — reče smrknuto i sleže ramenima Mitja i obori pogled u zemlju. — Ta ja nisam krio svoje osjećaje, to je poznato cijelom gradu, — poznato svima u krčmi. Još

sam nedavno izjavio u manastiru u ćeliji starca Zosime... A istog onog dana uvečer udarih i skoro ubih oca i zakleh se pred svjedocima, da ću opet doći i ubiti ga... O, ima tisuću svjedoka! Cio sam mjesec vikao, svi su svjedoci! Činjenica je očita, činjenica govori, viče, ali — osjećaji, gospodo, osjećaji, to je nešto drugo. Vidite li, gospodo (Mitja se smrknu), meni se čini, da vi i nemate prava, da me ispitujete o mojim osjećajima. Iako ste vi vlast, ja to znam, ali ovo je moja stvar, moja unutarnja stvar, intimna, ali... jer nisam skrivao svojih osjećaja ni prije... u krčmi na primjer, i govorio svima i svakome, to... to neću ni sad da činim od toga tajne... Vidite li, gospodo, meni je jasno, da u ovom slučaju govore protiv mene strašni dokazi: svima sam govorio, da ću ga ubiti, a sad ga iznenada i ubiše: kako do onda nisam ja to učinio? Ha-ha! Ja vas opravdavam, gospodo, potpuno opravdavam. I ja sam preneražen, jer tko ga je onda naposljetku ubio, ako nisam ja? Nije li tako? Ako nisam ja, tko je onda? Gospodo, — viknu on nenadano, — ja hoću da znam, ja čak zahtijevam od vas, gospodo, da mi kažete, gdje je on ubijen? Kako je ubijen, čime i kako? Recite mi, — zapita on brzo i pogleda tužioca i istražitelja.

— Našli smo ga, gdje leži nauznak na podu u svom kabinetu probijene glave, — reče tužilac.

— To je strašno, gospodo! — zadrhta Mitja, te se nalakti na stol i pokri lice desnom rukom.

— Da nastavimo, — prekinu ga Nikolaj Parfenovič. — Dakle, što je onda pobuđivalo vaše osjećaje mržnje? Vi ste, čini mi se, javno govorili, da je to bio osjećaj ljubomora?

— Jest, ljubomor, ali ne samo ljubomor.

— Svađa radi novca?

— Da, i radi novca.

— Ako se ne varam, ticalo se nekih triju tisuća, koje kao da vam nisu još isplaćene u ime vašeg nasljedstva.

— Kakvih triju! Više, više, — dobaci Mitja, — više nego šest, a možda i više od deset. Ja sam to svima kazivao, svima vikao! A ja sam odlučio, da pristanem na tri tisuće, samo da bude mir. Meni su bile strašno potrebne te tri tisuće... tako da sam onu kuvertu s tri tisuće, koja se, kako mi je bilo poznato, nalazila pod njegovim jastukom i bila pripravljena za Grušenjku, apsolutno smatrao kao da

je meni ukradena, te držao to, gospodo, za svoje, baš kao da je moje vlasništvo.

Tužilac izmijeni pogled s istražiteljem i uspije, da mu neprimjetno namigne.

— Mi ćemo se još vratiti na taj predmet, — progovori odmah istražitelj, — a vi ćete nam dozvoliti, da pribilježimo i zapišemo baš tu točkicu: da ste vi smatrali novce u onoj kuverti kao svoje vlasništvo.

— Pišite, gospodo, jer meni je jasno, da je to opet jedan dokaz protiv mene, ali ja se ne bojim dokaza i sam govorim protiv sebe. Čujete li, sam! Vidite, gospodo, vi me držite za sasvim drukčijeg čovjeka, nego što sam — primijeti on odjedamput mračno i tužno. — S vama govori plemenit čovjek, najplemenitija osoba, a što je glavno — to ne ispuštajte iz vida — čovjek, koji je počinio mnogo podlosti, ali koji je uvijek bio i ostao najplemenitijim bićem, kao biće, u nutrini, u dubini, ali, jednom riječi, ja ne umijem da se izrazim... I to me je baš i mučilo cijelog života, što sam žudio za plemenitošću i bio, tako da kažem, patnik plemenitosti, te je tražio s fenjerom, s Diogenovim fenjerom, a međutim sam cijelog vijeka činio samo pakosti, kao i svi mi, gospodo... to jest, ja sam, sam! Gospodo, mene boli glava, — i on se paćenički namršti, — vidite li, gospodo, meni se nije sviđala njegova spoljašnost, nešto nečasno, njegovo hvalisanje i gaženje svake svetinje, podrugljivost i bezvjerstvo, gadno, gadno! Ali sad, kad je on već mrtav, mislim drukčije.

— Kako drukčije?

— Ne drukčije, ali žalim, što sam ga toliko mrzio.

— Osjećate li kajanje?

— Ne, ne bih rekao kajanje, to nemojte zapisati. Ni ja nisam dobar, gospodo, nisam ni jako lijep i zato nisam imao prava da ga smatram odvratnim, eto što. To izvolite zapisati.

Kad Mitja to reče, on se odjedamput neobično ražalosti. On je već poodavno, odgovarajući na pitanja istražitelja, postepeno postajao sve mračniji. I baš u tom istom trenutku dođe iznenada do jedne neočekivane scene. Radi se o ovome: Grušenjku, koju su bili malo prije uklonili, nisu odveli jako daleko, tek u treću sobu do modre sobe, u kojoj se sad obavljalo preslušavanje. To je bila mala sobica s jednim prozorom, odmah do one velike sobe, u kojoj se noćas

plesalo i pirovalo. Ona je ondje bila sama, a s njom u to vrijeme bijaše samo Maksimov, koji je bio strašno potišten, užasno preplašen, te se prilijepio uz nju, kao da traži uz nju spas. Pred njihovim vratima stajao je nekakav seljak s limenom značkom na prsima. Grušenjka je plakala i, odjedamput, kad joj je jad već i suviše obuzeo dušu, ona skoči, pljesnu rukama i glasno zajaukne: »tugo moja, tugo moja!« te potrča iz sobe njemu, svome Mitji, i to tako neočekivano, da je nije mogao nitko zaustaviti. A Mitja, kad ču njen jauk, sav zadrhta, skoči, vrisnu i hitro joj pojuri u susret, gotovo ne znajući za se. Ali im i opet nisu dali da se sastanu, iako su već bili ugledali jedno drugo. Njega ščepaše čvrsto za ruke: koprcao se, otimao se, trojica ili četvorica morali su da ga suzdrže. Zgrabiše i nju, i on je vidio, kako je ona vičući pružala prema njemu svoje ruke, kad su je odvojili. Kad je svršila scena, on se opet osvijesti na mjestu, gdje je i prije sjedio za stolom, nasuprot istražitelju, te mu se obrati i viknu:

— A što će vam ona? Zašto je mučite? Ona je nevina, nevina!

Tužilac i istražitelj stadoše ga savjetovati. Tako prođe neko vrijeme, desetak minuta; naposljetku uđe brzo u sobu Mihail Makarovič, koji se bio udaljio, te reče tužiocu vrlo glasno i uzrujano:

— Uklonili smo je, ona je dolje, a ne biste li mi, gospodo, dozvolili, da kažem samo jednu riječ ovom nesretnom čovjeku? Pred vama, gospodo, pred vama!

— Izvolite, Mihaile Makaroviču. — odgovori istražitelj — u ovom slučaju nemamo ništa protiv.

— Dmitrije Fjodoroviču, čuj, baćuška, — otpoče Mihail Makarovič, obraćajući se Mitji, a cijelo njegovo uzrujano lice izražavalo je toplo i gotovo očinsko suučešće prema nesretniku, — ja sam samo odveo tvoju Agrafenu Aleksandrovnu dolje i predao je krčmarevim kćerima, a s njom je ondje i onaj starčić Maksimov, koji se i ne miče od nje, i posavjetovao, čuješ li, posavjetovao i primirio, uvjerio je, da se ti moraš sad opravdati i neka ti ne smeta i ne rastužuje, jer se inače možeš zbuniti i reći sam štogod protiv sebe, razumiješ li? Dakako, jednom riječi, ja sam joj razložio, i ona je razumjela. Ona je, brate, mudra, ona je dobra, ona je meni starcu htjela da ljubi ruke, i za tebe je molila. Sama me je poslala ovamo, da ti kažem, da budeš zbog nje miran, a to je i potrebno, golube,

potrebno, kako bih joj mogao otići i reći, da si ti miran, i utješen, što se nje tiče. Primiri se dakle, čuješ li? Ja sam kriv pred njom, ona je kršćanska duša, jest, gospodo, to je krotka duša, i ona nije ništa kriva. Dakle, što da joj kažem, Dmitrije Fjodoroviču, hoćeš li sjediti mirno ili nećeš?

Dobričina reče štošta suvišno, ali jad Grušenjkin, jad ljudski, prodro je u njegovu dobru dušu i čak su mu se oči zalile suzama. Mitja skoči i poleti njemu.

— Oprostite, gospodo, dopustite, o, dopustite! — viknu on, — vi ste, Mihaile Makaroviču, anđeoska duša, anđeoska, i hvala vam zbog nje! Bit ću, bit ću miran, veseo ću biti, javite joj bezgraničnom dobrotom svoje duše, da sam veseo, veseo i da ću se čak početi odmah smijati, jer znam, da je uz nju takav anđeo čuvar, kakav ste vi. Ovog ću časa sve svršiti, i čim budem slobodan, odmah ću joj poletjeti, vidjet ćete, neka samo čeka! Gospodo, — obrati se on naglo tužiocu i istražitelju, — sad ću vam otkriti svu dušu svoju, svu izliti, mi ćemo ovo u tren oka svršiti, veselo svršiti — a na koncu ćemo se smijati, hoćemo li? Ali, gospodo, ova je žena — carica duše moje! O, dozvolite mi, da vam to kažem, da vam to otkrijem... Ja vidim, da se nalazim u društvu najplemenitijih ljudi: ona je svjetlost, ona je svetinja moja, i kad biste vi samo znali! Čuli ste njen uzvik: »s tobom ću makar i u smrt!« A što sam joj dao, ja, prosjak, goljo, otkud tolika ljubav prema meni i zaslužujem li ja, nezgrapno, sramotno stvorenje sramotna lica, toliku ljubav, da ona pođe sa mnom i na robiju? Zbog mene je maločas ležala pred vašim nogama, ona ponosna i u svemu nevina! Kako da je ne obožavam, kako da ne vapim, ne težim njoj, kao malo prije? O, gospodo, oprostite mi! Ali, sad, sad sam utješen!

I on pade na stolac, prekri dlanovima lice i glasno zaplaka. Ali to su već bile suze sreće. On se u čas osvijesti. Stari ispravnik bio je vrlo zadovoljan, a čini se, i pravnici također: oni su osjećali, da će preslušavanje stupiti odmah u novu fazu. Mitja se prosto razveseli, ispratívši ispravnika.

— No, gospodo, sad sam vaš, potpuno vaš. Kad samo ne bi bilo tih sitnica, mi bismo se odmah sporazumjeli. Ja sam, gospodo, vaš, ali kunem vam se, da je potrebno uzajamno povjerenje — vaše prema meni, a moje prema vama — inače nećemo biti nikad gotovi.

Zbog vas govorim. Na stvar, gospodo, na stvar i, što je glavno, ne čeprkajte tako po mojoj duši i ne mučite je sitnicama, već pitajte samo bitno i činjenice, i ja ću vas odmah zadovoljiti. A sitnice neka đavo nosi!

Tako vikaše Mitja. Preslušavanje otpoče ponovo.

IV

DRUGA POSTAJA

— Vi nećete vjerovati, Dmitrije Fjodoroviču, kako nas samo osokoljujete tom vašom spremnošću, — progovori Nikolaj Parfenovič živahno i s očitim zadovoljstvom, koje zasja u njegovim krupnim, jasnosmeđim, ispupčenim i uostalom vrlo kratkovidnim očima, s kojih je pred jednu minutu skinuo naočare. — I vi ste malo prije sasvim pravo primijetili, što se tiče našeg uzajamnog povjerenja, bez koga se ponekad ne može čak ni u ovako važnim stvarima, u tom slučaju i smislu, naime, ako osumnjičena ličnost zbilja želi, nada se i može da se opravda. Mi ćemo s naše strane upotrebiti sve, što o nama zavisi, i vi ste sami mogli već i dosada vidjeti, kako mi ovu stvar vodimo... Vi se slažete s time, Ipolite Kiriloviču? — obrati se on naglo tužiocu.

— O, svakako, — potvrdi tužilac, iako donekle hladno u poređenju s poletom Nikolaja Parfenoviča.

Primijetit ću jedamput zauvijek: Nikolaj Parfenovič, koji je tek nedavno došao ovamo, osjetio je već u samom početku svog službovanja neobično poštovanje prema tužiocu Ipolitu Kiriloviču i gotovo se prisno sprijateljio s njim. To je bio gotovo jedini čovjek, koji je bezuvjetno povjerovao u izvanredni psihološki i govornički dar našeg »u službi zapostavljenog« Ipolita Kiriloviča i potpuno vjerovao, da je bio zaista zapostavljen. Za njega je čuo još u Petrogradu. Ali zato je opet, s druge strane, bio mladi Nikolaj Parfenovič također jedini čovjek na cijelom svijetu, koga je iskreno zavolio naš »zapostavljeni« tužilac. Oni su putem ovamo uspjeli da se o koječemu razgovore i dogovore s obzirom na buduće istrage, i sad je za stolom oštroumni Nikolaj Parfenovič odmah primjećivao i shvatio svaki mig i svaki pokret na licu svog starijeg sudruga, jer mu je bio dovoljan samo jedan pogled, jedan mig ili pola riječi.

— Gospodo, — užurba se Mitja, — ostavite vi samo meni, da vam ispričam, i nemojte me prekidati, ja ću vam u tren oka sve izložiti.

— Divota. Hvala vam. Ali prije nego što prijeđemo na vaše kazivanje, dozvolit ćete mi, da samo konstatiram još jedan faktić, za nas jako zanimljiv, naime o onih deset rubalja, što ste ih jučer oko pet sati uzajmili od vašeg prijatelja Petra Iljiča Perhotina i dali mu u zalog svoje pištolje.

— Založio sam, gospodo, založio za deset rubalja, i što onda? To je sve, čim sam se vratio u grad s puta, odmah sam ih založio.

— Vi ste se, dakle, vratili s puta? Bili ste izvan grada?

— Bio sam, gospodo, četrdeset sam se vrsta vozio, i vi niste to znali?

Tužilac i Nikolaj Parfenovič pogledaše jedan drugog. — Uopće, ne biste li htjeli da počnete vaše pripovijedanje sistematskim opisom cijelog vašeg jučerašnjeg dana, i to od jutra? Dozvolite, na primjer, da čujemo: zašto ste otputovali iz grada, kada ste otputovali i vratili se... i sve te činjenice...

— Tako ste trebali pitati odmah ispočetka, — nasmija se Mitja glasno, — i ako želite, onda ne treba početi od jučerašnjeg dana, već od prekjučerašnjeg dana ujutro, jer tada ćete razumjeti, kamo sam, kako i zašto otputovao. Prekjučer ujutro otišao sam, gospodo, ovdašnjem trgovcu Samsonovu, da uzajmim od njega tri tisuće uz najsigurnije jamstvo, — došlo do grla, gospodo, odjednom došlo do grla...

— Dozvolite, da vas prekinem, — učtivo ga prekinu tužilac, — zašto vam je tako iznenada ustrebala, i baš tolika svota, to jest tri tisuće rubalja?

— Eh, gospodo, manimo se sitnica: kako, kad i zašto, i baš zašto ovoliko novaca, a ne toliko i toliko, i sveg tog naklapanja, — tako ne bi stalo ni u tri knjige, a i još bi i epilog bio potreban.

Mitja je sve ovo rekao dobrodušno, ali s nestrpljivom povjerljivošću čovjeka, koji je želio da kaže svu istinu i koji je bio pun dobrih namjera.

— Gospodo, — reče on, kao da se odjedamput sjetio, da nije dobro kazao, — ne ljutite se, što se ritam, još jedamput vas molim: vjerujte, da ja osjećam potpuno poštovanje i da shvaćam sadašnji

položaj. Ne mislite, da sam pijan. Ja sam se već otrijeznio. A i da sam pijan, ne bi ništa smetalo. Jer kod mene je ovako:

Kad se otrijeznio i opametio — oglupio je,
Kad se opio i oglupio — opametio se.

Ha-ha-ha! A uostalom, vidim, gospodo, da je zasada još nepristojno, pred vama zbijati šalu, to jest dotle, dok ne budemo načisto. Dozvolite, da čuvam svoje vlastito dostojanstvo. Ja shvaćam sadašnju razliku: ipak sjedim pred vama kao zločinac, koji nije dakle vama ni izdaleka ravan, a vaš je zadatak, da mene motrite: zbog Grigorija me nećete sigurno pomilovati po glavi, jer se zasada ne smije nekažnjeno razbijati glave starcima, i vi ćete me na osnovu presude strpati na pola godine, no, ili na godinu dana u popravilište, ali, ne znam, kako ćete me tamo osuditi, iako bez gubitka prava, zar ne tužioče, bez gubitka prava? No, tako je, gospodo, ja shvaćam tu razliku... Ali, priznat ćete, da biste vi mogli i samog boga zbuniti takvim pitanjima: gdje si stao, kako si stao, kuda si stao i na što si stao? Jer ja ću se zbuniti, ako budete tako činili, a vi ćete odmah uzeti sve kao gotov čin i zapisati, i što će se izleći iz toga? Ništa se neće izleći! A naposljetku, ako sam već sad počeo govoriti gluposti, onda je bolje da završim, a vi mi, gospodo, kao ljudi višeg obrazovanja i plemeniti, oprostite. A završit ću molbom: odučite se, gospodo, od tog službenog preslušavanja, to jest, isprva, vidite li, počni s nečim mizernim, ništavnim: kako je, kaže, ustao, što je pojeo, kako pljunuo, kamo pljunuo, i kad »uspavaš zločinčevu pažnju«, naglo ga poklopi pitanjem, koje će ga zbuniti: »koga si ubio, koga orobio?« Ha-ha! To je vaša službenost, to je vaše pravilo, eto, na čemu počiva cijelo vaše lukavstvo! Ali vi uspavljujte seljake takvim lukavštinama, a ne mene. Ja se razumijem u to, ja sam služio, ha-ha-ha! Ne srdite li se, gospodo, i opraštate li mi moju drzovitost? — viknu on i pogleda neobično dobrodušno. — Ta rekao je Mitja Karamazov, možete mu dakle i oprostiti, jer pametnom se čovjeku ne oprašta, a Mićki se oprašta! Ha-ha!

Nikolaj Parfenovič slušaše i također se smijaše. Tužilac, iako se nije smijao, ali je pomno i ne skidajući oka motrio Mitju, kao da želi

da mu ne umakne ni najmanja riječca, ni najmanji njegov pokret, ni najslabiji drhtaj najmanje crtice na njegovu licu.

— Mi nismo, međutim, započeli tako s vama ispočetka, — odgovori Nikolaj Parfenovič, smijući se i dalje, — i stali vas zbunjivati pitanjima: kako ste ustali ujutro i što ste pojeli, već smo otpočeli odmah stvarnim pitanjima.

— Razumijem, razumio sam i ocijenio i još više cijenim vašu sadašnju dobrotu prema meni, besprimjernu i dostojnu najplemenitijih duša. Ovdje smo se našla nas tri plemenita čovjeka, i neka sve tako ostane i počiva na uzajamnom povjerenju obrazovanih i otmjenih ljudi, koji su vezani plemstvom i čašću. U svakom slučaju, dopustite mi, da vas smatram za najbolje svoje prijatelje u ovom trenutku svog života, u ovom trenutku moje okaljane časti! Ta to vas ne vrijeđa, gospodo, je li da ne vrijeđa?

— Naprotiv, vi ste sve to tako prekrasno izrekli, Dmitrije Fjodoroviču — važno i s odobravanjem potvrdi Nikolaj Parfenovič.

— A sa sitnicama, sa svima tim zakučastim sitnicama dalje, — uzviknu Mitja oduševljeno, — jer inače će se izleći đavo bi ga znao što, nije li istina?

— Potpuno ću poslušati vaše mudre savjete — umiješa se odjedamput tužilac, obraćajući se Mitji, — ali pitanja svog neću se međutim odreći. Nama je zaista stvarno potrebno da saznamo, zašto vam je naime bila potrebna tolika svota, to jest, baš tri tisuće?

— Zašto mi je bila potrebna? Pa, za ovo, za ono, no... da platim dug.

— A kome?

— Odlučno odbijam, gospodo, da to kažem. Vidite li, ne zato, što ne bi mogao, ili što ne bih smio reći, ili što se bojim, jer to je tričarija i savršena glupost, — nego neću da kažem iz principa: tu se radi o mom privatnom životu, i ja ne dopuštam, da se itko uvlači u moj privatni život. To je moj princip. Vaša se pitanja ne odnose na samu stvar, a sve, što se ne odnosi na stvar, to je moj privatni život. Dug sam htio da vratim, dug časti htio sam da vratim, — a kome — to neću reći.

— Dozvolite, da to zapišemo, — reče tužilac.

— Izvolite. Zapišite ovako: da neću reći, nikad reći. Zapišite, gospodo, da smatram čak nepoštenim, da to kažem. Ta imate dosta

vremena za zapisivanje!

— Dopustite, milostivi gospodine, da vas upozorim i još jedamput podsjetim, ako to vi niste znali, — progovori tužilac s osobitim i vrlo strogim naglaskom, — vi imate potpuno pravo, da ne odgovarate na postavljena vam sada pitanja, a mi naprotiv nemamo prava, da iznudimo vaš odgovor, ako se sami ustručavate da odgovorite zbog ovog ili onog razloga. To je predmet vašeg ličnog mišljenja, ali međutim naš je zadatak, da vam u slučaju, kakav je ovaj sadašnji, istaknemo i razjasnimo svu onu štetu, koju vi sami sebi nanosite, kad se ustručavate da kažete ovo ili ono. A sada molim, da se nastavi.

— Gospodo, ja se ne ljutim... ja... — zamuca Mitja, donekle zbunjen tom napomenom, — eto, vidite, gospodo, taj isti Samsonov, kome sam onda otišao...

Nećemo, razumije se, potanko ponavljati njegovo pričanje o onome, što je čitaocu već poznato. Pripovjedač je htio da ispriča sve do najmanje sitnice, a u isto vrijeme želio je u svojoj nestrpljivosti, da to što brže teče. Ali u toku njegovih izjava neke su zapisivali i prema tome bilo je potrebno, da ga prekidaju. Dmitrij je Fjodorovič to osuđivao, ali se pokoravao, ljutio se, ali zasad još dobrodušno. Istina, on je kadgod povikao: »Gospodo, to bi samog boga razbjesnilo,« ili »gospodo, znate li, da vi mene sasvim uzalud razdražujete?«, ali, uzvikujući tako, on još uvijek nije mijenjao svoje prijateljski ekspanzivno raspoloženje. I tako je ispričao, kako ga je prekjučer »nasamario« Samsonov. (On je sad potpuno uviđao, da su ga onda nasamarili). Prodaja sata za šest rubalja, da dođe do putnog troška, koja je bila dosada sasvim nepoznata istražitelju i tužiocu, izazvala je odmah njihovu neobičnu pažnju, i to uz neobično negodovanje Mitjino: smatrahu potrebnim da tu činjenicu potanko zapišu, kao ponovni dokaz okolnosti, da on uoči zločina nije imao ni groša u džepu. Malo pomalo, i Mitja je postajao sve mračniji. Zatim je, kad je opisao svoje putovanje Ljagavomu i provedenu noć u sobi punoj dima itd. i dotjerao u svom pripovijedanju do svog povratka u grad, poče sam od sebe, a da ga nije nitko posebno pitao, potanko opisivati svoje muke zbog ljubomora prema Grušenjki. Slušali su šutke i pažljivo i osobito su obratili pažnju na tu okolnost, da je već odavno zbog Grušenjke udesio sebi u kući Marije Kondratjevne, a za kućom Fjodora Pavloviča zgodno mjesto za motrenje, a i na to, da

mu je Smrdljakov donosio vijesti, što su osobito istakli u zapisniku. O svom ljubomoru govorio je vatreno i naširoko, iako se u duši stidio, što iznosi svoje najintimnije osjećaje tako reći na »sveopću porugu«, ali je očito svladao stid, samo da bude istinit. Nesmiljena strogost upornih pogleda istražitelja, a osobito tužioca, za vrijeme pričanja, naposljetku prilično jako zbuni Mitju: »Ovaj deran Nikolaj Parfenovič, s kojim sam još prije nekoliko dana govorio gluposti o ženama, i ovaj bolesni tužilac ne zaslužuju, da im ovo pripovijedam«, bolno iskrsnu u njegovu umu, »sramota!« »Trpi, uzdaj se i šuti«, završi on svoju misao stihom, ali je ipak ponovo stegao srce i produžio pričanje. Kad je prešao da priča o Hohlakovoj, čak se ponovo rasrdio, i gotovo htio da ispriča o toj gospođi jednu osobitu i sasvim novu anegdoticu, koja se nije ticala stvari, ali ga istražitelj zadrža i zamoli učtivo, neka prijeđe na ono, »što je stvarnije«. Naposljetku, kad je opisao svoje očajanje i ispričao o onom trenutku, kad je, izišavši od Hohlakove, čak pomislio na to, »da što brže zakolje nekog, samo da dođe do te tri tisuće,« — njega ponovo prekinuše i zabilježiše, da je »htio zaklati«. Mitja je bez ijedne riječi dopustio, da to zapišu. Najzad je došao u pričanju do onog momenta, kad je iznenada saznao, da ga je Grušenjka prevarila i otišla od Samsonova, odmah, čim ju je onamo dopratio, iako je sama rekla, da će ostati kod starca do ponoći: »Što nisam onda ubio, gospodo, onu Fenju, nisam to učinio samo zato, jer nisam imao vremena« — ote mu se na tom mjestu. I to su pomno zapisali. Mitja mračno sačeka, dok su zapisivali, i stade da priča o tome, kako je pojurio u očev vrt, — kad ga odjedamput zaustavi istražitelj, koji otvori svoju veliku torbu za spise, što je ležala kraj njega na divanu, i izvadi iz nje mjedeni tučak.

— A poznajete li ovaj predmet? — pokaza ga on Mitji.

— Ah, da! — osmjehnu se on mračno, — kako ga ne bih poznavao! Dederte, da ga razgledam... Ah, dođavola, nije potrebno!

— Vi ste ga zaboravili spomenuti, — primijeti istražitelj!

— Ah, dođavola! Sigurno ga ni bih mogao zatajiti, bez njega ne bi išlo, je li, samo sam ga smetnuo s uma?!

— Imajte dobrotu, pa nam potanko ispričajte, kako ste se njime oboružali.

— Na službu, gospodo, imat ću dobrotu.

I Mitja pripovjedi, kako je uzeo tučak i otrčao.

— Ali kakav ste cilj imali na umu, kad ste se oboružali takvim oružjem?

— Kakav cilj? Nikakav! Zgrabio sam ga i otrčao.

— A zašto ste ga uzeli, kad niste imali cilja?

U Mitji uzavre bijes. On oštro pogleda »derana«, te se mračno i pakosno osmjehnu. On se sve više i više stidio, što je malo prije tako iskreno i s takvim izljevom srca ispričao »ovakvim ljudima« historiju svoga ljubomora.

— Pljujem ja na tučak! — ote mu se iznenada.

— Ali ipak...

— Uzeo sam ga, da se obranim od pasa. Ali u onakvoj pomrčini... No, za svaki slučaj.

— A jeste li i prije, kad ste odlazili od kuće, nosili sa sobom kakvo oružje, kad se toliko bojite pomrčine?

— Eh, dođavola, phi! Gospodo, s vama se doslovno ne može razgovarati! — povika Mitja potpuno razdražen, zatim se okrenu pisaru sav crven od srdžbe, te s nekakvim bjesnilom u glasu, reče naglo: — Piši odmah... odmah... »da sam ponio tučak sa sobom, da odem i ubijem svog oca... Fjodora Pavloviča... udarcem u glavu!« No, jeste li sad zadovoljni, gospodo? Je li vam odlanulo duši? — zagleda se on izazivački u istražitelja i tužioca.

— Mi vrlo dobro razumijemo, — odgovori mu tužilac hladno, — da ste vi tu izjavu dali sada, što ste bijesni na nas i ljuti na pitanja, koja vam stavljamo i koja vi smatrate sitničavim, ali koja su međutim u suštini svojoj vrlo bitna.

— Ali molim vas, gospodo! No, uzeo sam tučak... No, zašto se u takvim slučajevima uzima nešto u ruku? Ja ne znam, zašto. Zgrabio sam ga i istrčao. To je sve. To je sramota, gospodo, passons[161], a ako nećete, kunem vam se, da neću dalje pripovijedati!

On se nalakti na stol i podupre glavu. Sjedio je napola okrenut njima, gledao u zid svladavajući u sebi neki zao osjećaj. I zaista, on je silno zaželio da ustane i da izjavi, da neće više ni riječi progovoriti: »pa makar me poveli na gubilište.«

— Vidite, gospodo, — reče on iznenada, teškom mukom obuzdavajući se, — vidite, ja vas slušam i meni se priviđa... ja, vidite, ponekad snivam jedan san... takav san, i ja ga često snivam, on se

ponavlja, kao da me netko goni, netko, koga se užasno bojim, goni u mraku, noću, traži me, a ja se skrivam bilo gdje, za vrata ili za ormar, krijem se sramno, a što je glavno, on vrlo dobro zna, kamo sam se pred njim skrio, ali se namjerno pretvara, kao da ne zna, gdje sjedim, samo da me duže muči, da uživa u mom strahu... Eto, to isto činite i vi sada! Nešto nalik!

— Dakle vi takve sne snivate? — zapita ga tužilac.

— Jest, takve sne... Nećete li i to zapisati? — osmjehnu se on kiselo.

— Ne, nećemo zapisati, ali ipak su zanimljivi vaši sni.

— Ali sad nije više san! Realizam, gospodo, realizam istinskog života! Ja sam kurjak, a vi ste lovci, dakle, gonite kurjaka.

— Vi ste bez razloga izabrali takvu usporedbu... — otpoče vrlo meko Nikolaj Parfenovič.

— Nisam bez razloga, gospodo, nisam bez razloga! — uskipi opet Mitja, ali mu je očito taj nenadani izljev srdžbe donio olakšanje duši, i on je uz svaku riječ postajao sve blaži. — Vi ne morate vjerovati zločincu ili optuženiku, koga mučite vašim pitanjima, ali plemenitom čovjeku, gospodo, plemenitim težnjama duše (to vam odvažno dovikujem!) — to morate; u to morate vjerovati — čak nemate prava da ne vjerujete, ali —

…šuti srce,
Trpi, obuzdaj se i šuti!

Dakle, hoćemo li nastaviti? — prekinu on mračno.

— Dakako, bit ćemo vam zahvalni, — odgovori Nikolaj Parfenovič.

V

TREĆA POSTAJA

Iako je Mitja govorio grubo, ali se očito još više trudio, da ne zaboravi i ne propusti ni jedne pojedinosti od onog, što je imao da saopći. Ispripovijedao je, kako je preskočio plot očeva vrta, kako je išao do prozora, i naposljetku o svemu, što se događalo pod

prozorom. On je jasno, baš kao da kuje, ispričao o onim osjećajima, koji su ga uzbuđivali u onom trenutku u vrtu, kad je toliko silno želio da sazna: je li Grušenjka kod oca ili nije? Ali čudnovato: i tužilac i istražitelj slušali su ga sada nekako suzdržljivo, gledali ga hladno i stavljali mu kudikamo manje pitanja. Mitja nije mogao ništa da dokuči s njihova lica. »Rasrdili su se i uvrijedili, — pomisli on, — no, pa neka idu dođavola!« A kad je ispričao, kako se naposljetku odlučio, da dade ocu znak, da je Grušenjka došla i da ovaj otvori prozor, nisu tužilac i istražitelj obratili ni najmanje pažnje na riječ »znak«, kao da nisu razumjeli, kakvo značenje ima ovdje ta riječ, tako da je to čak i Mitji palo u oči. Kad je naposljetku došao do onog trenutka, kad je, spazivši oca, gdje izviruje kroz prozor, uskipio od mržnje, te izvadi iz džepa tučak, on odjedamput nekako namjerno zasta. Sjedio je gledao u zid i znao, da su se oni čisto upili u nj očima.

— No, — reče istražni sudac, — vi trgoste oružje i... što se onda dogodilo?

— Onda? A onda sam ubio... lupio sam ga po tjemenu i razmrskao mu lubanju i... Tako je bilo, po vašem mišljenju, tako! — i njegove oči sijevnuše.

— Po našemu, — ponovi Nikolaj Parfenovič, — no, a po vašemu?

Mitja obori oči i dugo šućaše.

— Po mome mišljenju, gospodo, po mome, eto, kako je bilo, — progovori on tiho: — ili su bile nečije suze, ili je mati moja namolila boga, ili me je svijetli duh poljubio u tom trenutku — ne znam, ali đavo bi pobijeđen. Ja sam pojurio od prozora i potrčao prema plotu... Otac se prepao, sad me je tek prvi put spazio, te viknuo i odskočio od prozora, — toga se dobro sjećam. A ja sam letio kroz vrt prema plotu — i tu me je stigao Grigorij, kad sam već sjedio na plotu...

I sad on naposljetku podiže oči i pogleda slušaoce. A ovi su neobično nisko i pažljivo gledali u nj. Dušu Mitjinu stegnu nekakav grč negodovanja.

— A vi mi se, gospodo, rugate u ovom trenutku! — prekinu on iznenada.

— Po čemu vi to zaključujete? — primijeti Nikolaj Parfenovič.

— Ne vjerujete ni jednoj mojoj riječi, eto, po čemu! Ta vidim ja, da sam dospio do glavnog mjesta: starac leži sad ondje s probijenom

glavom, a ja — dirljivo opisavši, kako sam htio ubiti i kako sam već trgnuo tučak, ja odjedamput bježim od prozora... Poema! U stihovima! Može li se povjerovati na riječ ovom momku! Ha-ha! Vi ste podrugljivci, gospodo!

I on se cijelim tijelom okrenu na stolici, da je stolica zaškripala.

— A niste li primijetili, — otpoče iznenada tužilac, kao da ne obraćaše pažnje na Mitjinu uzbuđenost, — niste li primijetili, kad ste potrčali od prozora, da li su vrata, što vode u vrt i koja se nalaze na drugom kraju kućnog krila, bila otvorena ili nisu?

— Ne, nisu bila otvorena.

— Nisu bila?

— Baš naprotiv, bila su zatvorena, i tko bi ih mogao otvoriti? Ah, vrata, stante! — kao da se odjedamput osvijesti i gotovo zadrhta, — a zar ste našli vrata otvorena?

— Otvorena.

— Tko ih je onda mogao otvoriti, ako ih niste vi sami otvorili? — strašno se odjednom začudi Mitja.

— Vrata su bila otvorena, i ubojica vašeg oca nesumnjivo je ušao na ta vrata i, kad je izvršio ubojstvo, opet je izišao na ta ista vrata, — reče tužilac polagano, riječ po riječ, kao da ih kuje. — To je nama potpuno jasno. Ubojstvo je, očito, izvršeno u sobi, a ne na prozoru, što se potpuno jasno vidi poslije izvršena očevida, iz položaja tijela i iz svega ostalog. U tom pogledu ne može biti nikakve sumnje.

Mitju to strašno prenerazi.

— Ta to je nemoguće, gospodo! — povika on posve zbunjen, — ja... ja nisam ulazio... ja vam zaista, posve iskreno kažem, da su vrata bila zatvorena cijelo vrijeme, dok sam se nalazio u vrtu i dok sam bježao iz vrta. Ja sam samo pod prozorom stajao i vidio ga kroz prozor, i ništa više... Ja se svega sjećam do posljednjeg trenutka. A sve kad se i ne bih sjećao, ipak svejedno znam, jer su znaci bili poznati samo meni, Smrdljakovu i njemu, pokojniku, a on ne bi bez znakova nikome na svijetu otvorio!

— Znaci? A kakvi to znaci? — s požudnom, gotovo histeričnom radoznalošću progovori tužilac i u tren oka izgubi svoju suzdržljivost. On pitaše kao da stidljivo podilazi. Nanjušio je važnu činjenicu, njemu još nepoznatu, i odmah osjeti velik strah, da je Mitja možda neće htjeti u cijelosti iznijeti.

— A vi niste za njih znali! — namignu Mitja na nj i osmjehnu se podrugljivo i zlobno. — A što, ako ne htjednem kazati? Od koga ćete onda saznati? Za znakove smo znali pokojnik, ja i Smrdljakov, i nitko više. Da, još je i nebo znalo, ali ono vam neće reći. A to je interesantan faktić, đavo bi ga znao, što bi se moglo na njemu izgraditi, ha-ha! Tješite se gospodo, otkrit ću vam, glupost vam je na pameti. Ne znate vi s kim imate posla! Vi imate posla s takvim optuženikom, koji sam protiv sebe govori, na svoju štetu govori! Jest, jer ja sam vitez časti, a vi — niste!

Tužilac sve proguta, on samo drhtaše od nestrpljenja, da sazna za tu novu činjenicu. Mitja im je točno i opširno izložio sve što se ticalo znakova, koje je Fjodor Pavlovič izmislio za Smrdljakova; ispričao je, što je naime značio svaki otkucaj o prozor, te je čak otkucao te znakove na stolu i, na pitanje Nikolaja Parfenoviča, da li je i on, Mitja, kad je pokucao starcu o prozor, otkucao baš onaj znak, koji označuje: »Grušenjka je došla«, — odgovori sasvim određeno, da je baš tako otkucao, kao da je tobože »Grušenjka došla«.

— Eto vam, a sad gradite kulu na tome! — završi Mitja i opet se prezirno okrenu od njih.

— I za te znakove znao je samo pokojni vaš roditelj, vi i Smrdljakov? I nitko više? — još jedamput zapita Nikolaj Parfenovič.

— Jest, sluga Smrdljakov i još nebo. Zapišite i nebo, to no će biti na odmet, da se upiše. A i vama će trebati bog.

I, dakako, počeše zapisivati, ali dok su pisali, tužilac odjedamput, nekako sasvim neočekivano, natrapa na novu misao te reče:

— A ako je za te znakove znao i Smrdljakov, a vi radikalno otklanjate od sebe svaku krivnju zbog smrti svog roditelja, da nije onda on otkucao ugovorene znakove i naveo vašeg oca, da mu otvori, a onda i... počinio zločin?

Mitja pogleda u nj pogledom duboko podrugljivim, a u isto vrijeme punim strašne mržnje. On ga gledaše dugo i šutke, tako da tužilac zatrepta očima.

— Opet ste ulovili lisicu! — progovori naposljetku Mitja. — Prištinuli nevaljalici rep, he-he! Ja vas vidim skroz naskroz, tužioče! Vi ste mislili, da ću ja odmah skočiti, prihvatiti se onoga, što mi podmećete, i povikati glasno: Jest, Smrdljakov, on je ubojica!« Priznajte, da ste to mislili, priznajte, onda ću nastaviti.

Ali tužilac ne htjede da prizna. On šućaše i čekaše.

— Prevarili ste se, neću povikati na Smrdljakova! — reče Mitja.

— I čak uopće ne sumnjate na nj?

— A vi sumnjate?

— Sumnjali smo i na nj.

Mitja upre svoj pogled u pod.

— Na stranu šala, — reče on mrko, — čujte: već od početka, gotovo još onda, kad sam malo prije istrčao pred vas iza zavjese, iskrsla je u meni ta misao: »Smrdljakov!« Ovdje sam sjedio za stolom i vikao, da sam nevin zbog te krvi, a neprestano mislim: »Smrdljakov!« I duša mi se nije mogla otresti Smrdljakova. Naposljetku sam sad opet pomislio: »Smrdljakov«, ali samo za trenutak, jer me je odmah zaokupila druga misao: »Ne, nije Smrdljakov!« On to nije uradio, gospodo!

— A ne sumnjate li onda još na koju drugu osobu? — oprezno zapita Nikolaj Parfenovič.

— Ne znam, tko ili koja osoba, da li ruka nebesa ili sotona, ali... Smrdljakov nije! — odlučno odbrusi Mitja.

— Ali zašto vi tako odlučno i tako uporno tvrdite, da nije on?

— Takvo je moje uvjerenje. Takvi utisci... Zato, što je Smrdljakov čovjek najniže prirode i kukavica. To nije kukavica, to je skup cijelog kukavičluka na zemlji, koji hoda na dvije noge. Njega je rodila kokoš. Kad je sa mnom razgovarao, strepio je svaki put, da ga ne ubijem, a ja nisam međutim ni ruke podizao. Padao mi je pred noge, ljubio mi doslovno evo ove moje čizme i molio me, da ga »ne plašim«. Čujete li: »ne plašim« — kakva je to riječ? A ja sam ga čak i darivao. To je bolesna kokoš, padavičarka, slaba umom, koju će izbiti osamgodišnje derište. Zar je to priroda? Ne, gospodo, nije Smrdljakov, a on ni novce ne voli, darove nije nikad htio primiti od mene... Pa i zašto da ubije starca? Ta on je možda njegov sin, nezakoniti sin, znate li vi to?

— Čuli smo za tu priču. Ali i vi ste sin svog oca, pa ste ipak svima govorili, da ste ga htjeli ubiti.

— Kamen u moj vrt! I to kamen nizak, podao! Ne bojim se! O, gospodo, možda je i suviše podlo od vas, što mi to u oči govorite! I zato podlo, što sam vam ja sam to kazivao. Ne samo da sam htio, nego sam i mogao ubiti, i još sam na se dobrovoljno naprtio, da sam

ga gotovo ubio! Ali ga nisam ubio, mene je spasio moj anđeo čuvar! — a to vi niste uzeli u obzir... I zato je to od vas podlo, podlo! Jer ja nisam ubio, nisam ubio! Čujete li, tužioče, nisam ubio!

On se gotovo gušio. Za vrijeme cijelog preslušanja nije bio još nijedamput toliko uzrujan.

— A što vam je rekao, gospodo, on, naime Smrdljakov? — završi on poslije male stanke. — Smijem li vas to zapitati?

— Vi nas možete sve pitati, — odgovori tužilac hladno i stroga lica, — o svemu, što se tiče faktične strane stvari, a mi smo, ponavljam, čak dužni da udovoljimo svakom vašem pitanju. Mi smo našli slugu Smrdljakova, za koga pitate, gdje leži bez svijesti u svom krevetu u neobično jakom nastupu padavice, koji se možda deset puta uzastopce ponavljao. Liječnik, koji je bio s nama, pregledao je bolesnika i rekao, da neće možda ni do jutra preživjeti.

— Ali u tom je slučaju đavo ubio oca! — ote se iznenada Mitji, kao da je baš do tog trenutka sam sebe pitao: »Je li Smrdljakov ili nije Smrdljakov?«

— Mi ćemo se još vratiti na taj fakt, — zaključi Nikolaj Parfenovič, — a sad, ne biste li željeli da produžite svoj iskaz.

Mitja zamoli, da odahne. Dopustiše mu najuljudnije. Kad se odmorio, nastavi da priča. Ali se vidjelo, da mu je teško. Bio je izmučen, uvrijeđen i moralno potresen. A usto ga i tužilac, baš kao da je to namjerno činio, počeo sad neprestano dražiti, hvatajući se za »sitnice«. Tek što Mitja opisa, kako je, sjedeći na plotu udario po glavi Grigorija, koji ga je ščepao za lijevu nogu, i zatim odmah priskočio oborenom, a tužilac ga prekinu i zamoli, da potanje opiše, kako je sjedio na plotu. Mitja se začudi.

— Ta, eto, kako sam sjedio, jahao sam, jedna noga tamo, druga ovdje.

— A tučak?

— Tučak u ruci.

— A ne u džepu? Vi se toga točno sjećate? Što, jeste li jako zamahnuli rukom?

— Sigurno da sam jako, a što vam to treba?

— A ne biste li vi htjeli sjesti na stolicu isto onako, kako ste sjedili onda na plotu, da nam pokažete očigledno, radi objašnjena, kako ste i kamo zamahnuli, na koju stranu?

— A ne sprdate li se vi sa mnom? — zapita Mitja i oholo pogleda u pitača, ali ovaj ni okom ne trenu.

Mitja se grčevito okrenu, zajaha na stolicu i zamahnu rukom.

— Eto, kako sam udario! Eto, kako sam ubio! Želite li još što?

— Hvala vam. A ne biste li se sad potrudili, da nam razjasnite: zašto ste zapravo skočili dolje, s kakvim ciljem i što ste zapravo htjeli?

— No dođavola... priskočio sam oborenome... Ne znam zašto!

— Onako uzrujan? I bježeći?

— Jest, uzrujan i bježeći.

— Jeste li htjeli da mu pomognete?

— Kako pomognem? A možda sam i htio da mu pomognem, ne sjećam se.

— Niste bili pri sebi? To jest, nalazili ste se čak u nekakvoj omami?

— O, ne, nikako u omami, svega se sjećam. Svega do najsitnije sitnice. Skočio sam dolje, da ga razgledam, i maramom sam mu otro krv.

— Mi smo vidjeli vašu maramu. Da li ste se nadali, da ćete oborenog povratiti u život?

— Ne znam, jesam li se nadao. Prosto sam htio da se uvjerim, je li živ ili nije.

— A, to ste vi htjeli! I onda?

— Ja nisam liječnik, nisam mogao ništa da ustanovim. Pobjegao sam, jer sam mislio, da sam ga ubio, a kad tamo, on se osvijestio.

— Divota — završi tužilac. — Hvala vam. Samo sam to htio znati. Imajte dobrotu, pa nastavite.

Nažalost, Mitji nije ni palo na pamet da ispriča, iako se toga sjećao, da je skočio dolje iz sažaljenja, nadnio se nad ubijenog i čak rekao nekoliko sažalnih riječi: »natrčao si, starče, što ćemo, pa sad leži.« Tužilac je izveo samo jedan zaključak, da je čovjek skočio dolje »u takvu momentu i u takvu uzbuđenju« jedino zbog toga, da se stvarno uvjeri: da li je živ ili nije jedini svjedok njegova zločina. I kolika je dakle morala biti snaga, odlučnost, hladnokrvnost i opreznost u tog čovjeka, koji je čak u tom trenutku itd. itd. Tužilac je bio zadovoljan: »razdražio sam bolesna čovjeka »sitnicama« i on se izbrbljao«.

Mitja s naporom pričaše dalje. Ali ga odmah ponovo prekinu Nikolaj Parfenovič:

— Kako ste mogli utrčati sluškinji Fedosji Markovnoj tako krvavih ruku i, kako se kasnije ispostavilo, krvava lica?

— Ja nisam onda ni opazio, da sam krvav! — odgovori Mitja.

— To će biti istina, jer tako se dešava — reče tužilac i izmijeni pogled s Nikolajem Parfenovičem.

— Zbilja nisam opazio, to ste dobro primijetili, tužioče, — odobri Mitja. Zatim je došla na red iznenadna odluka Mitjina, da se »ukloni« i »da propusti sretne«. Ali nije više nikako mogao, kao ono malo prije, da se odluči i ponovo rastvori svoje srce, te da priča o »carici svoje duše«. Gadilo mu se da priča o tome pred ovim hladnim ljudima, koji su se »upijali u nj kao stjenice«. I zato je odgovorio na ponovo postavljena pitanja kratko i osorno:

— Pa odlučio sam, da se ubijem. Zašto da ostanem na životu? To je pitanje samo od sebe iskrsavalo preda mnom. Pojavio se njen prijašnji, nepobitni, njen zavodnik, ali je došao s ljubavlju, da poslije pet godina zagladi uvredu zakonitim brakom. I ja sam uvidio, da je za me sve propalo... A iza mene sramota i, eto, ta krv, krv Grigorijeva... Zašto da živim? I ja otiđoh da iskupim založene pištolje, da ih nabijem i pred zoru stjeram sebi tane u tikvu.

— A noću terevenka?

— Noću terevenka. Eh, dođavola, svršavajte brže, gospodo. A htio sam svakako, da se ubijem, nedaleko odavde, u okolici, i već sam odredio doba, u pet sati ujutro, a u džepu sam imao gotovo pismo, što sam ga napisao kod Perhotina, kad sam nabio pištolje. Evo tog pisma, čitajte ga. Ne pripovijedam ja ovo zbog vas! — nadoveza on odjedamput prezirno. Izvadi iz džepa na prsluku ceduljicu i baci je pred njih na stol; članovi istražnog povjerenstva pročitaše sa zanimanjem i priklopiše, kako je običaj spisima.

— A da ruke operete, na to niste, je li, ni pomišljali, pa čak ni onda, kad ste ulazili gospodinu Perhotinu? Sigurno se niste bojali sumnje.

— Kakve sumnje? Sumnjali vi — ili ne sumnjali, to je svejedno, ja bih odjurio ovamo i ubio se u pet sati, i vi ne biste dospjeli, da išta učinite. Da nije bilo tog slučaja s ocem, ne biste ništa saznali, niti ovamo došli. O, to je đavo uradio, đavo je ubio oca, ali od đavola ste

i vi tako brzo saznali. A kako ste ovamo tako brzo stigli? Čudo, fantazija!

— Gospodin Perhotin saopćio nam je, da ste vi, kad ste ušli u njegovu sobu, držali u rukama... u okrvavljenim rukama... svoje novce... puno novaca... svežnjić stotinjarki, i da je to vidio i dječak, koji poslužuje.

— Tako je bilo, gospodo, sjećam se, da je tako bilo.

— A sad imamo još jedno malo pitanje. Ne biste li nam mogli saopćiti, — otpoče Nikolaj Parfenovič neobično meko, — otkud vam odjedamput toliki novac, kad iz spisa izlazi, čak i po računu vremena, da niste svraćali kući?

Tužilac se malo namrgodi, što je pitanje bilo tako sječimice stavljeno, ali ne prekidaše Nikolaja Parfenoviča.

— Ne, nisam svraćao kući, — odgovori Mitja naoko vrlo mirno, ali obori oči u zemlju.

— U tom slučaju dozvolit ćete, da ponovim pitanje, — produži Nikolaj Parfenovič nekako se prikradajući. — Otkud vam odjedamput tolika svota, kada ste po vlastitom svom priznanju još u pet sati tog istog dana...

— Trebalo mi je deset rubalja i založih Perhotinu pištolje, a poslije sam išao Hohlakovoj po tri tisuće, a ona nije dala itd. i sva ta zbrka, — prekinu se Mitja osorno, — jest, gospodo, trebalo mi je, a odjedamput našle se u mene tri tisuće, nije li tako? Znate, gospodo, vi se sad obojica jako bojite: a što, ako ne kaže, otkud ih je uzeo? A tako će i biti: neću vam reći, gospodo, pogodili ste, nećete saznati, — odbrusi Mitja neobično odlučno.

Istražitelji malo pošutješe.

— Razumijete, gospodine Karamazove, da je od prijeke potrebe, da to saznamo, — progovori Nikolaj Parfenovič tiho i smjerno.

— Razumijem, a ipak vam neću reći.

Umiješa se i tužilac i opet napomenu, da pitani može dakako i ne odgovoriti na pitanja, ako drži, da je to za nj povoljnije itd., ali, s obzirom na to, kakvu štetu može osumnjičeni da nanese sam sebi svojom šutnjom, osobito kad se tiče pitanja od tolike važnosti, koja...

— I tako dalje, gospodo, i tako dalje. Dosta sam se naslušao tih propovijedi već dosad! — opet ga prekinu Mitja. — Ja sam

razumijem, od kolike je to važnosti, i da se radi upravo o suštini, ali vam ipak neću reći.

— To se nas ne tiče, a ne radi se o nama, već o vama, vi ćete sami sebi naškoditi, — nervozno primijeti Nikolaj Parfenovič.

— Čujte, gospodo, šalu na stranu, — podiže Mitja oči i oštro pogleda obojicu. — Ja sam već od početka naslućivao, da ćemo se na ovom mjestu sudariti glavama. Ali u početku, kad sam otpočeo sa svojim iskazom, sve je to bilo u dalekoj magli, sve je plivalo, i ja sam bio čak toliko bezazlen, da sam predložio »uzajamno povjerenje«. A sad i sam vidim, da tog povjerenja nije moglo biti, jer bi svejedno morali stići do tog prokletog plota! I sad smo eto stigli! Ne mogu, i gotovo! Uostalom, ja vas ne krivim, jer vi mi ne možete vjerovati na riječ, to je meni jasno!

I on mračno zašutje.

— A ne biste li mogli, ne gazeći nimalo svoje odluke, da prešutite ono najglavnije, ne biste li mogli u isto vrijeme bar donekle nagovijestiti, kakvi su to tako jaki motivi, koji su vas mogli navesti, da ne govorite o ovoj po vas toliko opasnoj točki svog iskaza?

Mitja se osmjehnu tužno i naoko zamišljeno.

— Ja sam kudikamo bolji, nego što vi mislite, gospodo, ja ću vam reći zašto i dati mig, iako vi to ne zaslužujete. Zato, gospodo, šutim, jer je to za me sramota. U odgovoru na pitanje: otkuda vam ti novci, tolika je sramota za me, da se ne bi moglo s njom usporediti čak ni ubojstvo mog oca, ni pljačka, da sam ga ubio i opljačkao. Eto, zašto ne mogu da govorim. Od sramote ne mogu. Što, gospodo, zar ćete i to zabilježiti?

— Jest, zabilježit ćemo, — promuca Nikolaj Parfenovič.

— Ne bi trebalo da zabilježite ono o »sramoti«. To sam vam rekao jedino po dobroti svoje duše, a mogao sam da vam i ne kažem, ja sam vam to, tako da kažem, poklonio, a vi to odmah ozbiljno uzimate. Ali pišite, pišite što hoćete, — završi on prezirno i gadljivo, — ne bojim vas se... ja imam više ponosa od vas.

— A ne biste li nam rekli, kakve je vrste ta sramota? — bubne Nikolaj Parfenovič.

Tužilac se strašno namršti.

— Nee, c'est fini![162] Ne mučite se. Nije vrijedno, da se kaljam. Ionako ste me već ukaljali... Vi niste vrijedni, ni vi, ni bilo tko drugi... Dosta je, gospodo, prekidam.

On to reče vrlo odlučno. Nikolaj Parfenovič presta da navaljuje, ali se iz pogleda Ipolita Kiriloviča odmah uvjeri, da ovaj još ne gubi nade.

— Ne biste li nam bar mogli navesti, koliko je iznosila ona svota u vašim rukama, kada ste ušli gospodinu Perhotinu, to jest, koliko rubalja?

— To vam ne mogu reći.

— Gospodinu Perhotinu ste, čini se govorili o tri tisuće, koje kao da ste dobili od gospođe Hohlakove.

— Možda sam to rekao. Dosta je, gospodo, neću reći, koliko je bilo.

— U tom slučaju imajte dobrotu, pa nam opišite, kako ste se ovamo vozili i što ste radili, kad ste ovamo stigli?

— Ah, o tom pitajte sve ovdašnje. A, uostalom, ja ću vam i sam ispričati.

I on ispriča, ali mi nećemo ponavljati njegovo pričanje. Pričao je suhoparno i površno. Svoj ljubavni ushit nije ni spominjao. Ali je međutim ispričao, kako je napustio svoju odluku, da se ubije, »povodom novih fakata«. Pričao je bez motivacije, ne upuštajući se u potankosti. A ni istražitelji ga nisu sad toliko uznemirivali: jasno je bilo, da ni za njih nije ovo bilo glavno.

— Mi ćemo sve ovo provjeriti, na sve ovo vratit ćemo se prilikom preslušavanja svjedoka, koje će se, razumije se, obaviti u vašoj prisutnosti, — završi Nikolaj Parfenovič preslušavanje. — A sad dozvolite, da se obratim na vas s molbom, da položite ovamo na stol sve svoje stvari, što ih imate kod sebe, a osobito sav novac, koliko ga god imate sada.

— Novac, gospodo? Izvolite, razumijem, da mora tako biti. Štoviše, čudim se, da niste i prije bili radoznali. Istina, ne bih nikamo otišao, svima sam vam na očima. Ali, evo mog novca, prebrojite ga i uzmite, sav je tu, čini se.

I on izvadi sve iz džepova, čak i sitniš, dva svoja grivenika izvadi iz džepića na prsluku. Izbrojiše novce, bijaše u svemu osam stotina

trideset i šest rubalja i četrdeset kopjejaka.

— Je li ovo sve? — zapita istražitelj.

— Sve.

— Vi ste izvoljeli maločas reći, prilikom svojih izjava, da ste ostavili u dućanu kod Plotnikovih trista rubalja. Perhotinu ste dali deset, kirijašu dvadeset, ovdje ste dvjesta prokartali, a onda...

Nikolaj Parfenovič sračuna sve. Mitja mu je drage volje pomagao. Sjetiše se svake kopjejke i uniješe je u račun. Nikolaj Parfenovič zbroji na brzu ruku.

— S ovih osam stotina morali ste dakle u početku imati samo oko tisuću i po?

— Može biti, — reče Mitja kratko.

— A kako onda drugi tvrde, da je bilo mnogo više!

— Neka tvrde.

— Pa i vi ste sami tvrdili.

— I ja sam sâm tvrdio.

— Mi ćemo ovo sve još provjeriti svjedočanstvima drugih osoba, koje nisu još preslušavane; zbog vaših novaca nemojte se uznemirivati, oni će biti sačuvani gdje treba, i stavit će vam se na raspolaganje, kad se svrši... započeto... ako se pokaže, ili bolje rečeno, dokaže, da imate na njih nesumnjivo pravo. No, a sad...

Nikolaj se Parfenovič iznenada diže i odlučno izjavi Mitji, da je »prisiljen i dužan«, da obavi najtočniju i najpodrobniju pretragu, »kako vašeg odijela, tako i svega ostalog.«

— Izvolite, gospodo, sve ću džepove izvratiti, ako želite.

I on zaista poče izvraćati džepove.

— Nužno je da i odijelo svučete.

— Kako? Da se svučem? Phi, dođavola! Pa pretražite me ovako! Zar ne možete i ovako?

— Ne možemo nikako, Dmitrije Fjodoroviču. Morate se svući.

— Kako hoćete! — pokori se Mitja smrknuto, — samo vas molim, ne ovdje, već iza zavjese. Tko će me pretražiti?

— Dakako, iza zavjese, — nakloni glavu Nikolaj Parfenovič u znak da pristaje, a lišce njegovo izražavaše pritom neko osobito dostojanstvo.

VI

TUŽILAC ULOVIO MITJU

Ali sad otpoče nešto, što Mitja nije nikako očekivao i što ga neobično začudi. Nije mogao prije, čak ni prije jedne minute pretpostaviti, da bi se netko usudio tako postupati s njim, s Mitjom Karamazovom. A što je glavno, sad izbi na površinu nešto, što ga je ponizivalo, a i »njihova oholost i prezir prema njemu«. To što je morao skinuti kaput, nije bilo ništa, ali ga zamoliše, da se i dalje svlači. I ne, da su ga zamolili, nego su mu zapravo zapovjedili; on je to potpuno razumio. On se iz ponosa i prezira pokori sasvim, bez ijedne riječi. Za zavjesu su ušli osim Nikolaja Parfenoviča i tužilac i još nekoliko seljaka, »sigurno da imaju pri ruci silu«, pomisli Mitja, »a možda još i zbog nečeg drugog.«

— Što zar ću i košulju svući? — zapita on osorno, ali mu Nikolaj Parfenovič ne odgovori, već se s tužiocem udubi u razgledanje kaputa, hlača, prsluka i kape, i bilo je očito, da ih je razgledanje jako zanimalo: »Ni najmanje se ne ustručavaju«, pomisli Mitja, »ne paze čak ni na najobičniju uljudnost.«

— Pitam vas po drugi put: je li potrebno, da svučem košulju ili nije? — progovori on još osornije i razdraženije.

— Ne uznemirujte se, mi ćemo vam već kazati — odgovori Nikolaj Parfenovič gotovo zapovjednički. Bar se Mitji tako učini.

Međutim su se istražitelj i tužilac među sobom vrlo živo i poluglasno savjetovali. Pronašli su na kaputu, a osobito na lijevoj stražnjoj polovini velike mrlje krvi, sasušene, okorjele i vrlo malo istrte. Na hlačama također. Osim toga je Nikolaj Parfenovič vlastoručno, u prisutnosti mjesnih svjedoka prešao prstima po ovratniku, reverima i po svim šavovima kaputa i hlača, očito tražeći nešto, — svakako novac. A što je glavno, pred Mitjom nisu krili svoje sumnje, da je on mogao i bio u stanju da ušije novac u odijelo. »Sad već upravo tako postupaju, kao da imaju posla s lopovom, a ne s oficirom«, promrmlja on za sebe. Oni su svoje misli saopćivali jedan drugom neobično otvoreno pred Mitjom. Tako je, na primjer, pisar, koji se također nekako našao iza zavjese i ondje užurbao i pomagao, svrnuo pažnju Nikolaja Parfenoviča na kapu, koju su također opipali. »Sjećate li se pisara Gridenke, primijeti pisar: on se ljetos odvezao,

da primi plaću za cio ured, a kad se vratio, rekao je, da je novac izgubio u pijanu stanju, — i gdje su ga našli? Eto, u ovim istim porubima, u kapi, stotinjarke su bile savijene u cjevčice i ušite u porube«. Gridenkova su se slučaja sjećali vrlo dobro i istražitelj i tužilac i zato su stavili i Mitjenkinu kapu na stranu, te odlučili, da će je morati poslije pomno razgledati, a i cijelo odijelo.

— Dozvolite, — viknu iznenada Nikolaj Parfenovič, spazivši posve krvavu, unutra posvrnutu, manžetu desnog rukava Mitjine košulje, — dozvolite, je li i ovo krv?

— Krv, — odsiječe Mitja.

— To jest, kakva... i zašto je manžeta unutra posvrnuta?

Mitja ispriča, kako je zaprljao manžetu, kad se bavio oko Grigorija, i da ju je posvrnuo unutra još kod Perhotina, kad je ondje prao ruke.

— Vašu ćemo košulju morati također uzeti, to je vrlo važno... kao stvarni dokaz. — Mitja pocrveni i pobjesni.

— A ja da ostanem gô? — prodera se on.

— Ne uznemirujte se... pomoći ćemo se nekako, a sad izvolite i čarape svući.

— Ne šalite li se? Zar je to zbilja prijeko potrebno? — sijevnu Mitja očima.

— Nama nije do šale! — odbi Nikolaj Parfenovič strogo.

— Dakle, kad je potrebno... ja... — promrmlja Mitja, te sjede na krevet i stade svlačiti čarape. Bio je užasno zbunjen: svi su odjeveni, a on je gô, i čudnovato, — ovako gô, on je nekako sam osjećao, da je pred njima kriv, i što je najglavnije, sam je gotovo priznao, da je odjedamput postao zaista niži od svih njih, te da oni imaju sad potpuno pravo, da ga preziru. »Kad su svi goli, onda nema stida, a kad si sam gô, a svi gledaju — to je sramota!« iskrsavalo neprestano u njegovoj glavi. »Baš kao u snu, ali u snu nisam nikad takve sramote doživio.« Ali svući čarape bijaše mu vrlo neugodno: bile su jako prljave, a i donje rublje, i to su sad svi vidjeli. A što je glavno, sam nije volio svoje noge i palci na obje njegove noge činili su mu se cijelog života nekako nakazni, a osobito jedan grubi, spljošteni i dolje posvrnuti nokat na desnoj nozi, i sad će svi to vidjeti. I on postajaše zbog nepodnošljiva stida sve grublji, i to namjerno. Sam je zderao sa sebe košulju.

— Pa, nećete li još negdje tražiti, ako vas nije stid?

— Ne, zasada nije nužno.

— Što, zar ću ja ostati ovako gô? — nadoveza on bijesno.

— Jest, zasada je to neophodno... Izvolite međutim sjesti ovamo, možete uzeti s kreveta pokrivač i umotati se, a ja... ja ću sve urediti.

Sve su stvari pokazali svjedocima, sastavili spis o pretrazi, i naposljetku je Nikolaj Parfenovič izišao, a za njim su iznijeli i odijelo. Ipolit Kirilovič također izađe. S Mitjom ostadoše samo seljaci, koji su nijemo stajali, ne skidajući oka s njega. Mitja se umota u pokrivač, jer mu je bilo studeno. Gole su mu noge virile ispod pokrivača, i on nije nikako mogao da prebaci preko njih pokrivač i da ih pokrije. Nikolaj Parfenovič se nešto dugo ne vraćaše, »mučno dugo«, »smatra me za štene«, zaškrguta zubima Mitja. »I ono đubre, tužilac, također je otišao, sigurno, jer me prezire, gadi mu se da gleda golog.« Mitja je ipak držao, da negdje onamo razgledaju njegovo odijelo i da će mu ga natrag donijeti. Ali koliko je bilo njegovo negodovanje, kad se Nikolaj Parfenovič vrati sa sasvim drugim odijelom, koje je nosio za njim jedan seljak.

— Pa, evo vam odijelo, — reče on neusiljeno, očito vrlo zadovoljan uspjehom svoje šetnje. — To vam poklanja gospodin Kalganov povodom ovog interesantnog slučaja, a isto tako i čistu košulju. Na sreću, našlo se kao naručeno u njegovoj putničkoj torbi. Donje rublje i čarape možete zadržati svoje.

Mitja strašno planu:

— Ne treba mi tuđeg odijela! — dreknu on užasno, — dajte mi moje!

— To je nemoguće.

— Dajte mi moje, a Kalganov neka ide dođavola zajedno sa svojim odijelom.

Dugo su ga nagovarali. Nekako ga opet umiriše. Utuvili su mu, da se njegovo odijelo, jer je uprljano krvlju, mora »priložiti zbirci stvarnih dokaza« i da oni »nemaju čak ni prava, da mu ga sad ostave... s obzirom na to, kako se može svršiti stvar.« Naposljetku je to Mitja donekle shvatio. Mračno zašutje i poče se međutim oblačiti. Kod oblačenja primijetio je samo, da je bolje od njegova starog i da on ne bi htio da se »okoristi«. Pored toga je »ponižavajući tijesno. Valjda da u njemu izigravam komedijaša — vama na veselje?«

I opet ga uvjeriše, da on i sad pretjeruje, jer je gospodin Kalganov, istina, od njega viši, ali samo nešto malo, i jedino ako će mu biti hlače nešto predugačke. Ali kaput mu je bio zaista tijesan u ramenima.

— Neka ga đavo nosi, jedva ga mogu zakopčati, — mrmljaše Mitja. — Budite tako dobri, te izvolite odmah u ime moje isporučiti gospodinu Kalganovu, da ja nisam molio od njega njegovo odijelo i da su mene preobukli u komedijaša.

— On sve to razumije i žali... to jest, ne žali za svojim odijelom, već žali cio ovaj slučaj, — reče Nikolaj Parfenovič oklijevajući.

— Pljujem ja na njegovo sažalijevanje! No, a kamo sada? Ili ću dovijeka ovdje sjediti?

Zamoliše ga da izađe opet u »onu sobu«. Mitja izađe namrgođen od bijesa i nastojaše, da ne gleda ni u koga. U tuđem odijelu osjećao se sasvim osramoćen, čak i pred tim seljacima i pred Trifonom Borisičem, čije je lice zbog nečeg odjedamput iskrslo na vratima i nestalo. »Došao je, da vidi maškaru«, pomisli Mitja. On sjede na svoj prijašnji stolac. Priviđala mu se neka ružna mȍra, i činilo mu se, da nije pri pameti.

— Što sad, hoćete li me valjda početi šibati, jer drugo ništa ne ostaje, — zaškrguta on zubima, obrativši se tužiocu. Na Nikolaja Parfenoviča nije se više htio ni obraćati, kao da mu je bilo ispod časti, da s njime govori. »I suviše je pažljivo pogledao moje čarape, i još je, hulja, rekao, da ih izvrne, a to je namjerno učinio, samo da svima pokaže, kako je moje rublje prljavo.

— A sada će se prijeći na preslušavanje svjedoka, — reče Nikolaj Parfenovič, kao da odgovara na pitanje Dmitrija Fjodoroviča.

— Jest, — progovori tužilac zamišljeno, kao da o nečemu razmišlja.

— Mi smo, Dmitrije Fjodoroviču, učinili u interesu vašem sve, što smo mogli, — produži Nikolaj Parfenovič, — ali kada ste tako radikalno uskratili, da nam objasnite, otkud potječe ona svota, koja se kod vas nalazila, mi smo u danom momentu...

— Kakav to imate prsten? — prekinu ga odjedamput Mitja, kao da se prenuo iz nekakve zamišljenosti, te pokaza prstom na jedan od tri velika prstena, što su ukrašavali desnu ruku Nikolaja Parfenoviča.

— Prsten? — zapita Nikolaj Parfenovič začuđeno.

— Da, eto taj... taj na srednjem prstu, sa žilicama, kakav je to kamen? — zaintači Mitja nekako razdraženo, kao kakav tvrdoglavi deran.

— To je plavičasti topaz, — osmjehnu se Nikolaj Parfenovič, — hoćete li da ga vidite, ja ću ga skinuti...

— Ne, ne skidajte ga, — viknu Mitja bijesno, osvijestivši se i razljutivši se sam na sebe, — ne skidajte ga, nije potrebno... Dođavola... Gospodo, vi ste opoganili moju dušu. Zar vi mislite, da bih ja krio pred vama, da sam ubio svog oca, da bih se ulagivao, lagao i skrivao! Ne, nije takav Dmitrij Karamazov, on ne bi to mogao podnijeti, i kad bih ja bio kriv, kunem vam se, da ne bih čekao na vaš dolazak i na rađanje sunca, kako sam namjeravao isprva, nego bih se ubio još prije zore! Ja to sad jasno osjećam. Za dvadeset godina moga života nisam toliko naučio, koliko ove proklete noći. I zar ja, zar bih ja bio ove noći, i sad, ovog trenutka, kad sjedim s vama, — zar bih ovako govorio, ovako se kretao, ovako gledao u vas i na svijet, da sam zaista ocoubojica, kada mi čak to nehotično ubojstvo Grigorija nije dalo mira cijele noći, — ali ne zato, što sam se bojao, o, ne samo zato, što sam se bojao vaše kazne! Sramota! I vi želite, da ja takvim podrugljivcima, kakvi ste vi, koji ništa ne vide i ničemu ne vjeruju, slijepim krticama i podrugljivcima, počnem otkrivati i pričati još i svoju novu podlost, novu sramotu, iako bi me to spasilo vaše optužbe? Bolje na robiju! Onaj, koji je otvorio očeva vrata i ušao na ta vrata, taj ga je i ubio i opljačkao. Tko je on — ja se gubim u slutnjama i mučim, ali to nije Dmitrij Karamazov, to znajte, — i ovo je sve, što vam mogu reći, i nek bude dosta, dosta, ne navaljujte... Šaljite me u progonstvo, pogubite, ali me ne razdražujte dalje. Ja sam zašutio. Zovite svoje svjedoke!

Mitja izgovori svoj nenadani monolog, kao da je već bio odlučio, da unaprijed šuti kao zaliven. Tužilac ga je sve vrijeme motrio i, tek što je on zašutio, reče hladno i vrlo mirno, kao da se radi o nečem najobičnijem:

— Vidite, baš što se tiče tih otvorenih vrata, koja ste maločas spomenuli, možemo vam mi baš u pravi čas, naime sad odmah, saopćiti jednu neobičnu zanimljivu izjavu ozlijeđenog Grigorija Vasiljeviča, koja je neobično važna i za vas i za nas. Kad se opet

osvijestio, izjavio nam je na naše pitanje jasno i bez kolebanja, da se još onda, kad je izašao na doksat i začuo u vrtu neku buku, odlučio da uđe u vrt kroz vratašca, koja su bila otvorena, te da je još prije, no što vas je spazio, gdje trčite u mraku, kako ste nam i vi sami rekli, od otvorenog prozora, na kome ste vidjeli svog roditelja, on, Grigorije, bacio pogled nalijevo i zaista spazio taj otvoreni prozor, ali je u isto vrijeme spazio, mnogo bliže, i širom otvorena vrata, za koja rekoste, da su bila zatvorena za vrijeme, kad ste se vi nalazili u vrtu. Neću da krijem od vas, da sam Vasiljevič odlučno tvrdi i svjedoči, da ste vi morali istrčati na vrata, iako vas on dakako nije vidio vlastitim očima, kako ste istrčali, jer da vas je prvi put spazio podalje od sebe, na sredini vrta, kako trčite prema plotu.

Mitja još u polovici govora skoči sa stolca.

— Glupost! — zaurla on bijesno, — bezobrazna prevara! On nije mogao vidjeti otvorena vrata, jer su bila onda zatvorena... Laže.

— Smatram svojom dužnošću, da vam ponovim, da je njegova izjava pouzdana. On se ne koleba. On ne odstupa od nje. Mi smo ga nekoliko puta ispitivali.

— Baš sam ga ja nekoliko puta ispitivao! — vatreno potvrdi Nikolaj Parfenovič.

— Nije istina, nije istina. To je ili kleveta protiv mene, ili luđakova halucinacija, — produži Mitja da viče, — njemu se jednostavno pričinilo, kad se osvijestio, zbog bunila, zbog krvi i rane... i sad bunca.

— Jest, ali on nije opazio otvorena vrata, kad se osvijestio od rane, već prije toga, kad je tek ulazio u vrt s doksata.

— Nije istina, nije istina, to ne može biti!... To on iz zlobe kleveće mene... On nije mogao vidjeti. Ja nisam istrčao na vrata, — gušio se Mitja.

Tužilac se okrenu Nikolaju Parfenoviču i reče važno:

— Pokažite mu.

— Je li vam poznat ovaj predmet? — i Nikolaj Parfenovič metnu na stol veliku kuvertu od debela papira, kancelarijskog formata, na kojoj su bila vidljiva još tri čitava pečata.

Kuverta je bila prazna i s jedne strane rastrgana. Mitja izbulji u nju oči.

— To je... to je sigurno očeva kuverta, — promrmlja on, — ona ista, u kojoj su bile tri tisuće... i ako ima natpis, dozvolite da vidim: »Pilencetu«... ovdje piše: tri tisuće, — povika on, — tri tisuće, vidite li?

— Dakako da vidimo, ali novaca u njoj nismo više našli, bila je prazna i ležala na podu kraj kreveta, iza zaslona.

Mitja stajaše nekoliko trenutaka kao omamljen.

— Gospodo, to je Smrdljakov! — povika on odjedamput glasno, — on ga je ubio, on ga je orobio! Jedino je on znao, gdje je sakrivena starčeva kuverta... On je, sad mi je jasno!

— Ali vi ste znali za kuvertu i da je pod jastukom.

— Nisam nikad znao; ja je nisam nikad vidio, sad je prvi put vidim, a prije sam samo od Smrdljakova čuo... On je jedini znao, gdje ju je starac sakrio, a ja nisam znao... I Mitji sasvim zasta disanje.

— A međutim, vi ste nam prije rekli, da je kuverta bila pod jastukom vašeg pokojnog roditelja. Vi ste baš rekli, da je pod jastukom, dakle znali ste, gdje se nalazi.

— Mi smo tako i zabilježili! — potvrdi Nikolaj Parfenovič.

— Besmislica, glupost! Ja nisam apsolutno znao, da je pod jastukom... A možda i nije bila pod jastukom... Ja sam tek tako rekao, da je pod jastukom. Što veli Smrdljakov? Jeste li ga pitali, gdje se nalazila? Što kaže Smrdljakov? To je glavno... Ja sam namjerno nalagao na sebe. Slagao sam bez razmišljanja, da se nalazila pod jastukom, a vi sad... Ali vi i sami znate, sleti čovjeku s jezika i slaže. A znao je za nju jedino Smrdljakov, jedino Smrdljakov, i nitko više! On nije ni meni otkrio, gdje se nalazi! Ali je on, to je on, to je nesumnjivo on ubio, to mi je sad jasno kao sunce, — klicaše Mitja sve pomamnije, te je bez sveze ponavljao jedno te isto, ljutio se i razdraživao. — Shvatite vi to i uhapsite ga brzo, što brže... On je sigurno ubio, kad sam ja pobjegao, a Grigorij ležao bez svijesti, sad je to jasno... On je dao znak, i otac mu je otvorio. Jer samo on je znao znakove, a bez znakova ne bi otac nikom otvorio.

— Ali vi opet zaboravljate tu okolnost, — primijeti tužilac isto onako odmjereno, ali već donekle likujući, — da nije ni potrebno bilo davati znakove, ako su vrata bila otvorena još dok ste se vi nalazili u vrtu...

— Vrata! Vrata! — mrmljaše Mitja i nijemo pogleda u tužioca; on opet nemoćno klonu na stolicu.

Svi zašutješe.

— Jest, vrata!... To je fantom! Bog je protiv mene! — uzviknu on, buljeći preda se sad bez ikakve misli.

— Eto vidite, — progovori tužilac važno, — i prosudite sad sami, Dmitrije Fjodoroviču: s jedne strane taj iskaz o otvorenim vratima, na koja ste vi istrčali, koji tišti vas i nas. S druge strane vaša nepojmljiva, tvrdoglava i gotovo surova šutnja o tome, otkud vam novci, koji su se iznenada pojavili u vašim rukama, iako ste tri sata prije, no što se pojavila svota, po svome vlastitom priznanju, založili svoj pištolj, da dobijete samo deset rubalja. S obzirom na sve to, odlučite sami: čemu da vjerujemo i na čemu da ostanemo? I ne predbacujte nam, da smo mi »hladni cinici i podrugljivi ljudi«, koji nisu u stanju da vjeruju plemenitim težnjama vaše duše. Prenesite se naprotiv i u naš položaj...

Mitja bijaše u nepojmljivu uzbuđenju, poblijedio je.

— Dobro! — uzviknu on odjedamput, — otkrit ću vam svoju tajnu, otkrit ću, otkud mi novci! Otkrit ću svoju sramotu, da ne krivim poslije ni vas, ni sebe.

— I vjerujte, Dmitrije Fjodoroviču, — prihvati Nikolaj Parfenovič nekakvim ganuto veselim glasom, — da svako vaše iskreno i potpuno priznanje, što ga učinite upravo sada, može kasnije pridonijeti neobično velikom olakšanju vaše sudbine, i da još osim toga...

Ali tužilac ga lagano gurnu ispod stolca i ovaj dospije da navrijeme ušuti. Mitja ga, dakako, nije ni slušao.

VII

MITJINA VELIKA TAJNA. IZVIŽDAN

— Gospodo, — otpoče on još uvijek jednako uzrujan, — ti novci... hoću sve da priznam... ti su novci bili moji.

U tužioca i istražitelja lica se gotovo izduljiše, oni se nisu tome nadali.

— Kako vaši, — promuca Nikolaj Parfenovič, — kad još u pet sati onog dana, po vlastitom priznanju...

— Eh, neka ide dođavola pet sati onog dana i moje vlastito priznanje, jer o tome se sad ne radi! Ti su novci bili moji, moji... to jest, ukradeni moji... ne moji, to jest, kradeni, koje sam ukrao, a bilo ih je tisuću i po, i ja sam ih nosio uza se, cijelo vrijeme nosio uza se...

— A otkud ste ih uzeli?

— S vrata, gospodo, uzeo s vrata, evo s mog vrata... ovdje su bili kod mene na vratu, ušiveni u krpicu i visjeli o vratu, već odavno, ima već mjesec dana, kako sam ih nosio o vratu u stidu i sramoti.

— Ali od koga ste ih... prisvojili?

— Htjeli ste valjda reći: »ukrali«? Kažite otvoreno. Jest, ja držim, da je to isto kao da sam ih ukrao, a ako hoćete, zaista »prisvojio«. Ali po mome mišljenju, ja sam ih ukrao. A sinoć sam ih istom potpuno ukrao.

— Sinoć? Ali vi ste malo prije rekli, da ima već mjesec dana kako ste ih... dobili.

— Jest, ali nisam od oca, nisam od oca, ne uznemirujte se, nisam ih od oca ukrao, već od nje. Pustite me, da pričam i ne prekidajte me. Teško je to. Vidite: prije mjesec dana pozvala me Katarina Ivanovna Verhovceva, moja bivša zaručnica... Poznajete li je?

— Kako ne, molim vas.

— Znam, da je poznajete. Plemenita duša, najplemenitija od svih najplemenitijih, ali koja me je već odavno mrzila, o, odavno, odavno... i opravdano, opravdano mrzila!

— Katarina Ivanovna? — zapita istražitelj začuđeno.

I tužilac upre u čudu oči u nj.

— O, ne spominjite njeno ime bez potrebe! Ja sam nitkov, što sam je uvukao u vaš razgovor. Jest, ja sam vidio, da me je mrzila... odavno, još od početka, još ondje, od prvog našeg susreta u mom stanu... Ali dosta, dosta, vi niste vrijedni, da to saznate, a nije ni potrebno... Potrebno je reći jedino, da me je ona pozvala prije mjesec dana, predala mi tri tisuće, da ih pošaljem u Moskvu njenoj sestri i još nekoj rođakinji (kao da nije mogla sama poslati!), a ja sam... bilo je to onog sudbonosnog trenutka u mom životu, kad sam

ja... no, jednom riječi, tek što sam ja zavolio drugu, nju, sadašnju, eno je, gdje sad sjedi ondje dolje, Grušenjku... i doveo je ovamo, u Mokro, te proćerdao ovdje za dva dana polovicu od one proklete tri tisuće, to jest tisuću i po, a drugu polovicu zadržao za se. A onu tisuću i po, što sam zadržao, nosio sam uza se o vratu, mjesto amajlije, a jučer sam je raspečatio i profućkao. Ostatak od osam stotina rubalja sad je u vašim rukama, Nikolaju Parfenoviču, to je ostatak od jučerašnjih tisuću i po rubalja.

— Dopustite, kako to, ta vi ste onda, prije mjesec dana, spiskali ovdje tri tisuće, a ne tisuću i po? To svi znaju.

— A tko zna? Tko je brojio? Kome sam dao da broji?

— Ali oprostite, vi ste sami svima kazivali, da ste onda proćerdali ravno tri tisuće.

— Istina, govorio sam, cijelom sam gradu govorio i sav je grad govorio, i svi su to mislili, i ovdje, u Mokrom, svi su držali, da sam potrošio tri tisuće. Ali ja ipak nisam proćerdao tri tisuće, već samo tisuću i po, a drugu tisuću i po ušio sam u kesicu kao amajliju. Tako je eto bilo, gospodo, i otud ti jučerašnji novci.

— To je gotovo nevjerojatno, — promuca Nikolaj Parfenovič.

— A dopustite, da vas zapitam, — progovori naposljetku tužilac, — da li ste vi prije bilo koga obavijestili o toj okolnosti... to jest, da ste onda, prije mjesec dana, zadržali kod sebe tisuću i po rubalja?

— Nikome nisam spominjao.

— To je čudnovato. Zar niste baš nikome.

— Baš nikome. Nikome i nikom.

— A zašto ste o tome šutjeli? Šta vas je nagnalo, da to držite kao tajnu? Ja ću se točnije izraziti: vi ste nam naposljetku otkrili svoju tajnu, po vašim riječima toliko »sramotnu«, iako je u suštini — govoreći, dakako, tek relativno — taj postupak, to jest prisvajanje tuđih triju tisuća rubalja, i nesumnjivo samo privremeno, po mome je bar mišljenju samo u višem stupnju postupak lakouman, a ne toliko sramotan, ako se osim toga uzme još u obzir i vaš karakter... Pa recimo, da je on čak i zazoran u najvećoj mjeri, što također dopuštam, ali zazoran postupak još nije sramotan postupak. To jest, ja hoću samo to da istaknem, da su već prije jednog mjeseca mnogi naslućivali, da ste vi potrošili one tri tisuće gospođe Verhovceve. I ja sam čuo tu priču, a i Mihail Makarovič, na primjer, čuo je također. I,

naposljetku, nije to bila više priča, nego je o tome cio grad brbljao. A osim toga ima tragova, da ste i vi sami, ako se ne varam, nekom priznali, da su to novci gospođe Verhovceve. I zato se neobično čudim, da ste vi dosada, to jest, upravo do ovog trenutka, od toga, što ste zadržali kod sebe, po vašim riječima, tisuću i po, načinili tako neobičnu tajnu i povezali s tom vašom tajnom čak i neki užas... Nevjerojatno je, da vas je priznanje takve tajne moglo stajati tolikih muka... jer vi ste malo prije vikali, da volite i na robiju, nego da je otkrijete...

Tužilac zašutje. On se bio raspalio. On nije krio svoje ljutine, čak bijesa, te je prosuo sve, što se u njemu skupilo, bez veze i gotovo zbrkano, ne brinući se nimalo za ljepotu stila.

— Nije bila sramota u tisući i po rubalja, već u tome, što sam ja tu tisuću i po odijelio od one tri tisuće, — reče Mitja odlučno.

— Ali kako to, — osmjehnu se tužilac jetko, — da je bilo baš u tome nešto sramotno, što ste vi od one tri tisuće, koje ste uzeli zazorno ili, ako želite, sramotno, odijelili polovicu po svom nahođenju? Važnije je, što ste vi prisvojili tri tisuće, nego kako ste s njima raspolagali. Uostalom, da vas ovom zgodom zapitam, zašto ste vi baš tako raspolovili, to jest odijelili tu polovicu? Zašto ste, s kakvim ciljem to učinili, možete li nam to razjasniti?

— O, gospodo, u tome cilju leži sve! — uzviknu Mitja. — Odijelio sam to u podlosti, to jest iz računa, jer račun i jest u ovom slučaju podlost... I cio mjesec trajala je ta podlost!

— Nepojmljivo.

— Čudim vam se. A uostalom, još ću se bolje objasniti, jer je možda zbilja nepojmljivo. Čujte, pazite: ja prisvajam tri tisuće, povjerene mome poštenju, pijančujem za taj novac i spiskao sam sve, a ujutro joj dolazim i velim: »Katja, oprosti, proćerdao sam tvoje tri tisuće,« — no, je li to lijepo? Ne, nije lijepo, — to je nepošteno i malodušno, kad čovjek postane zvijer i nema snage da se suzdrži i ne poživinči. Je li tako, je li tako? Ali još uvijek nisam lopov? Nisam pravi lopov, ne pravi, priznajte! Propio sam, a ne ukrao! A sad drugi, još pogodniji slučaj; pazite, jer ću se opet vjerovatno zbuniti — nekako mi se u glavi vrti — dakle drugi slučaj: proharčio sam ovdje od one tri tisuće samo tisuću i po, to jest, polovicu. Sutradan joj dolazim i donosim tu polovicu: »Katja, uzmi od mene, gada i

lakomislena podlaca, ovu polovicu, jer polovicu sam profućkao, jer ću jamačno i tu polovicu profućkati, uzmi, da grijeh bude manji!« No, što je u tom slučaju? Sve, što hoćete, i zvijer i podlac, ali ne više lopov, ne potpuni lopov, jek kad bih bio lopov, sigurno ne bih donio natrag ostatak, nego bih ga zadržao. I ona će otud, što sam donio polovicu, uvidjeti, da ću donijeti i ostalo, to jest proćerdano, da ću cijelog svog života nastojati i raditi, a kad skucam, vratiti, I tako bih istina, bio podlac, ali ne lopov, ne lopov, štogod hoćete, ali ne lopov!...

— Recimo, da postoji neka razlika, — hladno se osmjehnuo tužilac. — Ali ipak je čudnovato, da vi u tome vidite takvu sudbonosnu razliku.

— Jest, vidim sudbonosnu razliku! Podlac može biti svatko, a i jest vjerojatno svatko, ali lopov ne može biti svatko, već jedino arcipodlac. Ja možda ne razumijem te finoće. Ali samo je lopov podliji od podlaca, to je moje uvjerenje. Slušajte: ja nosim taj novac cio mjesec na sebi, sutra se mogu odlučiti da ga vratim, i ja nisam više podlac, ali ja se, vidite, ne mogu da odlučim, iako se svaki dan odlučujem i svaki dan gurkam sebe: »odluči se, odluči, podlače.« I ja se, vidite, ne mogu cio mjesec da odlučim! Što, je li to lijepo, po vašem mišljenju, lijepo?

— Recimo, da nije lijepo, i da ja to vrlo dobro shvaćam i ne poričem, — odmjereno odgovori tužilac. — I uopće, okanimo se svake prepirke o tim finoćama i razlikama i vratimo se opet, ako vam je ugodno, na stvar. A stvar je naime u tome, što vi još niste bili toliko dobri, da nam razjasnite, iako smo vas pitali: zašto ste prvobitno tako razdijelili te tri tisuće, to jest, jednu ste polovicu spiskali, a drugu sakrili? Zašto ste je zapravo sakrili i našto ste zapravo htjeli da upotrijebite tu sakrivenu tisuću i po? Na tom ja pitanju jašem, Dmitrije Fjodoroviču.

— Ah, zbilja, — povika Mitja i lupi se po čelu, — oprostite, ja vas mučim, a glavno nisam objasnio, inače biste odmah razumjeli, jer u cilju, u tom cilju i leži sramota! Vidite, taj starac, pokojnik, neprestano je uznemiravao Agrafenu Aleksandrovnu, a ja sam bio ljubomoran i mislio, da se ona koleba između mene i njega. Ja sam, eto, svaki dan mislio: a što, ako se ona iznenada odluči, ako se umori mučeći me i odjedamput mi rekne: »tebe ljubim, a ne njega, vodi me na kraj

svijeta.« A u mene svega dvije grivnje — čime ćeš je odvesti, što ćeš onda raditi? Ja bih propao. Ja je onda nisam poznavao, nisam razumijevao, mislio sam, da njoj treba novaca i da mi neće oprostiti siromaštva. I onda sam podmuklo odbrojio polovicu od tri tisuće i ušio ih iglom hladnokrvno, ušio s računom, ušio još prije bančenja, a poslije, kad sam već ušio, pošao sam da pijančujem s ostalom polovicom. Ne, to je podlost! Jeste li sad razumjeli?

Tužilac se glasno nasmija, a istražitelj također.

— Po mome mišljenju, bilo je to čak pametno i moralno, što ste se svladali, te niste sve spiskali, — hihotaše Nikolaj Parfenovič, — jer što je u tome tako strašno?

— To, što sam ukrao, eto to, vidite! O, bože, vi me užasavate vašim nerazumijevanjem. Za sve vrijeme, dok sam nosio na grudima ušivenu tu tisuću i po, ja sam sebi govorio svaki dan, svaki sat: »ti si lopov, ti si lopov!« Zato sam i bjesnio onaj mjesec, zato sam se i tukao u krčmi, zato sam i oca izbio, jer sam osjećao, da sam lopov. Čak se nisam usudio ni bratu svome Aljoši kazati za tu tisuću i po, toliko sam osjećao, da sam podlac i džepar! Ali znajte, da sam u isto vrijeme, dok sam nosio na sebi taj novac, govorio sebi svaki dan i svaki čas: »Ne, Dmitrije Fjodoroviču, ti možda još nisi lopov«. A zašto? Baš zato, što možeš sutra otići i vratiti Katji tu tisuću i po. I eto, tek sam se jučer, kad sam išao od Fenje k Perhotinu, odlučio, da otkinem s vrata svoju kesicu, a do tog trenutka nisam se mogao odlučiti, i čim sam je otkinuo, postao sam odmah pravi i nesumnjivi lopov, lopov i za cio život nepošten čovjek. A zašto? Zato, što sam s kesicom razderao svoju namjeru, da odem Katji i da joj kažem: »Ja sam nitkov, ali nisam lopov!« Razumijete li sad, razumijete li?

— A zašto ste se baš sinoć na to odlučili? — prekinu ga Nikolaj Parfenovič.

— Zašto? Smiješno pitanje: zato, što sam osudio sebe na smrt, ovdje, u pet sati ujutro, u svitanje. »Svejedno je, pomislio sam, da li ću umrijeti kao nitkov ili kao pošten čovjek!« Ali ipak nije tako, nije se pokazalo, da je svejedno. Vjerujte mi, gospodo, da me te noći nije najviše mučilo to, što sam ubio starog slugu i što mi je prijetio Sibir, i to onda, kad je moja ljubav bila okrunjena i kad mi se ponovo otvorilo nebo! O, i to me je mučilo, ali ne toliko, ipak ne toliko, koliko ono prokleto saznanje, da sam naposljetku otkinuo s grudi te proklete

novce, te ih profućkao, i da sam sad sigurno već pravi lopov! O, gospodo, ponavljam vam okrvavljena srca, da sam mnogo saznao te noći! Saznao sam, da je ne samo nemoguće živjeti kao nitkov, nego da je nemoguće i umrijeti kao nitkov... Ne, gospodo, umirati se mora pošteno!

Mitja je bio blijed. Lice mu je imalo izmoždеn i izmoren izgled, uza sve to, što je bio raspaljen.

— Počinjem vas shvaćati, Dmitrije Fjodoroviču, — otegnu tužilac meko i čak sažalno, — ali svemu su tome krivi, ne uzmite mi za zlo, po mome mišljenju, samo nervi... bolesni vaši nervi, i ništa drugo. I kako niste mogli, na primjer, da biste se spasili tolikih muka, koje su trajale gotovo cio mjesec, — otići i vratiti taj novac onoj ličnosti, koja vam ga je povjerila, i kad biste se napokon s njom objasnili, zašto niste mogli, s obzirom na vaše tadašnje stanje, toliko strašno, kako ga vi opisujete, pokušati kombinaciju, koja se tako prirodno nameće umu, to jest, zašto ne biste mogli, poslije časnog priznanja vaše pogreške, zamoliti od ličnosti svotu, koja vam je bila potrebna, a koju vam ona ne bi uz svoje plemenito srce i videći vašu poremećenost sigurno otkazala, a pogotovo uz obveznicu, ili naposljetku makar i uz jamstvo, koje ste nudili trgovcu Samsonovu i gospođi Hohlakovoj? Vi valjda smatrate još i sad taj zalog sigurnim?

Mitja iznenada pocrvenje.

— Zar vi mene smatrate za tolika nitkova? Ne može biti, da vi to ozbiljno kažete! — reče on s negodovanjem, gledajući tužitelju u oči i čisto ne vjerujući, da je to od njega čuo.

— Uvjeravam vas, da sam rekao sasvim ozbiljno. A po čemu mislite, da nije ozbiljno? — začudi se sad tužilac.

— O, kako bi to bilo podlo? Gospodo, znate li, da vi mene mučite! Ako izvolite, ja ću vam sve reći, neka bude, ja ću vam sad priznati svu svoju infernalnost, ali vi ćete se postidjeti, vi ćete se sami začuditi, do kakve podlosti može dotjerati kombinacija čovječjih osjećaja. Znajte, da sam ja već imao sam tu kombinaciju, onu istu, koju ste, tužioče, maločas spomenuli! Jest, gospodo, i u meni je iskrsla ta misao za vrijeme onog prokletog mjeseca i ja sam se bio već gotovo odlučio, da odem Katji, toliko sam bio podao! Ali poći njoj, priznati joj nevjeru, i za tu nevjeru, za izvršenje te nevjere, i u ime troškova potrebnih za tu nevjeru, od nje, od Katje, izmoliti

novaca (izmoliti, čujete li, izmoliti) i odmah od nje uteći s drugom, s njenom suparnicom, koja je mrzi i koja ju je ujela za srce, — molim vas, tužioče, niste li poludjeli?

— Nisam baš poludio, ali nisam, dakako, u žestini ni pomislio... na taj ženski ljubomor, ako je tu zbilja moglo biti ljubomora, kako vi tvrdite... ali, sigurno je moralo biti nešto slično, — osmjehnu se tužilac.

— No, to bi već bio prevelik bezobrazluk, — reče Mitja i bijesno lupi šakom po stolu, — to bi tako smrdjelo, da se ne može ni reći, kako! A znate li vi, da bi ona mogla meni dati te novce, a i dala bi, sigurno bi dala, iz osvete bi dala, da se naslađuje osvetom, iz prezira prema meni dala bi, jer to je također infernalna duša i žena strašnog gnjeva. A ja bih novac uzeo, i onda cijelog života... o, bože! Oprostite, gospodo, ja zato toliko vičem, jer me je ta misao obuzela još nedavno, još prekjučer, naime one noći, kad sam se natezao s Ljagavim, a onda opet jučer, jest jučer, cio jučerašnji dan, sjećam se toga, sve do onog slučaja...

— Do kojeg slučaja? — dobaci Nikolaj Parfenovič radoznalo, ali ga Mitja ne ču.

— Ja sam vam nešto strašno priznao, — završi Mitja mrko. — Ocijenite to, gospodo. Ali malo je, malo da ocijenite, ne ocijenite, nego cijenite to, a ako nećete, ako i to proleti pokraj vaših duša: onda me otvoreno ne poštujete, gospodo, eto što vam velim, i ja ću umrijeti od stida, što sam priznao takvima, kakvi ste vi! O, ja ću se ubiti! Jest, ja već vidim, vidim, da vi meni ne vjerujete! Što, vi hoćete i to da zapišete? — povika on već u trahu.

— Jest, to, što ste malo prije rekli, — u čudu gledaše u nj Nikolaj Parfenovič, — to jest, da ste sve do posljednjeg sata neprestano namjeravali da pođete gospođi Verhovcevoj i da je zamolite za tu svotu. Uvjeravam vas, da je taj iskaz za nas jako važan, Dmitrije Fjodoroviču, to jest... za cio ovaj slučaj... a osobito je po vas, po vas važan.

— Imajte srca, gospodo, — pljesnu Mitja rukama, — bar to ne zapisujte, stidite se! Ta ja sam, tako da kažem, dušu svoju popola razderao pred vama, a vi ste se koristili tim i kopkate prstima po ranjenu mjestu obiju polovica... O, bože!

I on u očaju prekri lice rukama.

— Ne uznemirujte se toliko, Dmitrije Fjodoroviču, — završi tužilac, — sve ovo, što se sad zapisuje, bit će vam poslije pročitano, i čime ne budete sporazumni, promijenit ćemo po vašim riječima. A sad vam po treći put ponavljam još jedno malo pitanje: zar nije zbilja nitko, baš apsolutno nitko čuo od vas za taj novac, što ste ga ušili u kesicu? To je, velim vam, gotovo nemoguće zamisliti.

— Nitko, nitko, rekao sam vam. A ako ne vjerujete, onda niste ništa razumjeli! Ostavite me na miru.

— Po volji, ali to se mora razjasniti, i mi imamo za to još dosta vremena, ali zasad razmislite: mi imamo možda desetak svjedočanstva, kako ste vi baš sami širili i čak svuda trubili, da ste proharčili tri tisuće, a ne tisuću i po, a i sad, kad su iskrsli jučerašnji novci, našli ste priliku, da natuknete mnogima, da ste i opet donijeli tri tisuće...

— Ne desetak, već stotine svjedočanstva imate u rukama, dvije stotine svjedočanstva, dvije stotine je ljudi čulo, tisuća ih je čula! — povika Mitja.

— No, eto vidite, svi, svi svjedoče. A riječ svi znači ipak nešto.

— Ne znači ništa, ja sam slagao, a za mnom su počeli lagati svi.

— A zašto vam je bilo potrebno da lažete, kako to obrazlažete?

— A đavo bi ga znao. Možda zato, da se mogu pohvaliti i reći: gledajte, koliko sam novca profućkao... A možda i da zaboravim na onaj ušiven novac... jest, zato... ali, dođavola... kolikoput mi već stavljate to pitanje? Slagao sam, i gotovo, slagao sam i nisam više htio da poližem. Zašto čovjek ponekad laže?

— Jako je teško prosuditi, Dmitrije Fjodoroviču, zašto čovjek laže, — reče tužilac važno. — Međutim, recite nam, je li bila velika ta, kako je vi sami nazivate, amajlija o vašem vratu?

— Ne, nije bila velika.

— A kolike je otprilike bila veličine?

— Ako popola savijete stotinjarku, eto vam njene veličine.

— A ne bi li bilo najbolje, da nam pokažete krpice? Zar nisu negdje kod vas?

— Ah, dođavola... kakve su to gluposti... zar ja znam, gdje su krpice?

— Ali, međutim, dozvolite: gdje ste i kada ste skinuli amajliju s vrata? Vi sigurno niste svraćali kući, jer tako bar sami rekoste?

— Kad sam otišao od Fenje i pošao Perhotinu, otkinuo sam je usput s vrata i izvadio novac.
— U mraku?
— A zar mi je trebala za to svijeća? Prosto sam ju prstom razderao.
— Bez škara i na ulici?
— Ako se ne varam, na trgu. A što će mi škare? Bila je to sasvim stara krpica, koja se odmah razderala.
— A kamo ste poslije s njom?
— Ondje sam je bacio.
— Gdje?
— Pa na trgu, negdje na trgu! Neka sam đavo zna, na kom mjestu na trgu. A zašto hoćete i to da znate?
— To je od neobične važnosti, Dmitrije Fjodoroviču, jer je to jedan važan stvarni dokaz u važu korist, i čudim se, kako nećete to da uvidite. Tko vam je prije mjesec dana pomogao da ušijete novac?
— Nitko mi nije pomogao, sâm sam ga ušio.
— Zar vi znate šiti?
— Svaki vojnik zna šiti, a ovdje i nije bilo potrebno neko znanje.
— A otkud vam materijal, to jest ona krpa, u koju ste ga ušili?
— Rugate li se vi sa mnom?
— Nipošto, nama nije ni do kakva ruganja, Dmitrije Fjodoroviču.
— Ne znam, gdje sam našao krpu, negdje sam je našao.
— A kako da se tog ne sjećate?
— Boga mi, ne sjećam se, možda sam poderao štogod od rublja.
— To je vrlo zanimljivo: sutra bi se možda mogla naći u vašem stanu košulja, od koje ste oderali krpu. Kakva je bila krpa, lanena ili pamučna?
— Neka sam đavo zna, kakva je bila. Ali stanite: nisam, čini mi se, ni od čega oderao krpu. Bila je od cica. Ušio sam, čini se, u gazdaričinu kapicu.
— U gazdaričinu kapicu?
— Jest, odnio sam njezinu kapicu.
— Kako odnijeli?
— Vidite, sad se sjećam, zbilja sam odnio njezinu kapicu za zakrpu ili za otiranje pera. Uzeo sam je kradom, bio je to komadić krpe bez svake vrijednosti, a kod nas su se krpe svuda povlačile, — i

u nju sam ušio onu tisuću i po. Mislim, da sam novac baš u tu krpu ušio. To je bilo staro pamučno đubre, stoput prano.

— I vi se toga dobro sjećate?

— Ne mogu sasvim sigurno reći, da se dobro sjećam. Ali mi se čini, da je bila kapa. Uostalom, pljujem ja na to.

— U takvu bi se slučaju mogla bar vaša gazdarica sjetiti, da joj je nestalo kape?

— Ne bi nikako, ona nije ni primijetila, da je nestala. Bio je to stari dronjak, kažem vam, stari dronjak, koji nije ni groša vrijedio.

— A otkud vam igla, konac?

— Prekidam, neću više. Dosta je! — rasrdi se naposljetku Mitja.

— Ipak je neobično, da ste već sasvim zaboravili, na kom ste mjestu na trgu bacili tu... amajliju.

— Zapovjedite, neka sutra pometu trg, možda ćete naći, — osmjehnu se Mitja. — Dosta je, gospodo, dosta! — završi on malaksalim glasom. — Jasno vidim: vi mi ne vjerujete! Ni u kom pogledu, ni za groš. Ja sam kriv, a ne vi, nisam se trebao upuštati. Zašto sam, zašto sam se okaljao priznavši svoju tajnu! A vi se tome smijete, vidim vam na očima. To ste mi vi, tužioče, izmamili. Pjevajte sebi himnu, ako možete... Da ste prokleti, vi mučitelji!

On obori glavu i prekri lice rukama. Tužilac i istražitelj šućahu. Poslije jedne minute podigne on opet glavu i pogleda ih. Na njegovu licu vidjelo se, da ga je obuzelo potpuno i neotklonjivo očajanje, i on je nekako tiho zašutio, sjedio kao da ne zna za se. Međutim, valjalo je svršavati: moralo se bez odlaganja prijeći na preslušavanje svjedoka. Bilo je već osam sati izjutra. Svijetla su već davno bila pogašena. Mihail Makarovič i Kalganov, koji su za vrijeme cijelog preslušavanja čas ulazili, čas izlazili iz sobe, sad su opet ponovo izašli. Tužilac i istražitelj pokazivali su također jak umor. Osvanulo jutro bilo je kišovito, oblaci su prekrili cijelo nebo, i kiša je lijevala kao iz kabla. Mitja je bez misli gledao u prozor.

— A smijem li pogledati kroz prozor? — zapita on iznenada Nikolaja Parfenoviča.

— O, po volji, koliko vam drago — odgovori on.

Mitja usta i priđe prozoru. Kiša je šibala u mala zelenkasta stakla na prozorčićima. Ravno ispod prozora vidjela se blatnjava cesta, a malo podalje, u kišnoj magli, crni, jadni neugodni redovi kućica, koje

su bile, kako se činilo, od kiše još crnije i jadnije. Mitja se sjetio »Feba zlatokosog« i kako se htio ubiti, čim zasja prva njegova zraka: »u ovakvo bi jutro bilo možda i bolje«, osmjehnu se on i odjedamput zamahnu rukom odozgo prema dolje, te se okrenu »mučiteljima«.

— Gospodo! — povika on, — već vidim, da sam propao. Ali ona? Recite mi, molim vas, zar će i ona propasti? Ta ona je nevina, ta ona je jučer kao luda vikala, da je »svemu kriva«. Ona nije ništa, ništa kriva! Ja sam svu noć tugovao, dok sam sjedio s vama... Zar ne možete, zar ne možete da mi kažete, što ćete sad s njom učiniti?

— Što se toga tiče, budite sasvim mirni, Dmitrije Fjodoroviču, — odgovori tužilac odmah s vidljivom žurbom, — mi nemamo zasad nikakvih važnijih motiva, da bilo zbog čega uznemirujemo ličnost, za koju se toliko interesirate. Dalji tok događaja, nadam se, pokazat će isto. Naprotiv, mi ćemo u tom pogledu učiniti sve, što možemo. Budite potpuno mirni.

— Gospodo, hvala vam, ja sam znao, da ste vi ipak pošteni i pravedni ljudi. Vi ste skinuli teret s moje duše... No, a što ćemo sad raditi? Ja sam spreman.

— Jest, moramo se požuriti. Bez oklijevanja moramo prijeći na preslušavanje svjedoka. I sve se to mora obaviti u vašoj prisutnosti, a onda...

— A zar ne bismo najprije popili čaj? — prekinu ga Nikolaj Parfenovič, — jer, čini mi se, zaslužili smo?

Odlučili su, ako je dolje gotov čaj (s obzirom na to, što je Mihail Makarovič sigurno otišao da »počajuje«), da ispiju po čašu, a zatim »dalje i dalje«. Pravi čaj i »zakusku« odložili su, dok budu imali više slobodnog vremena. Čaj je bio zbilja dolje spremljen i brzo su ga donijeli gore. Mitja je najprije odbio čašu, koju mu je ljubazno ponudio Nikolaj Parfenovič, ali poslije je sam zamolio i pohlepno ispio. On je uopće naoko bio nekako neobično malaksao. Što bi mogla za nj značiti, činilo se, kod onakve divovske snage, jedna probančena noć, pa ma i uz najsilnija osjećanja? Ali, međutim, on je sam osjećao, da jedva sjedi, a od vremena na vrijeme stali bi mu se svi predmeti micati i vrtjeti pred očima. »Još malo i ja ću sigurno početi buncati«, pomisli u sebi.

VIII

ISKAZI SVJEDOKA. DJETEŠCE

Započe preslušavanje svjedoka. Ali nećemo naše pripovijedanje produžiti onako podrobno, kako smo to dosada činili. I zato ćemo prijeći preko onog, kako je Nikolaj Parfenovič stavljao na dušu svakom pozvanom svjedoku, da mora govoriti istinu i po savjesti i da će poslije morati iskaz svoj ponoviti pod prisegom. Kako se naposljetku od svakog svjedoka zahtijevalo, da potpiše u zapisniku svoje iskaze itd. Primjećujemo samo toliko, da je najglavnija točka, na koju su voditelji istrage obraćali svu pažnju, bila uglavnom ono isto pitanje o tri tisuće, to jest, da li su bile tri tisuće ili samo tisuću i po, kad se Dmitrij Fjodorovič prvi put pred mjesec dana provodio ovdje u Mokrom, i da li su bile tri tisuće ili samo tisuću i po jučer, kad je Dmitrij Fjodorovič po drugi put ovdje benčio. Ali, nažalost, svi svjedoci, svi do jednog, bili su protiv Mitje, i ni jedan za njega, a neki svjedoci iznijeli su čak nove, gotovo porazne činjenice, koje su opovrgavale njegove navode. Prvog su preslušali Trifona Borisiča. On ne samo da je stajao pred istražnim povjerenstvom bez ikakva straha, nego naprotiv, s izrazom strogog i surovog negodovanja protiv optuženika, i time je nesumnjivo pridavao sebi obličje izvanredne istinitosti i vlastitog dostojanstva. Govorio je malo, odmjereno, čekao na pitanja, odgovarao na pitanja točno i smišljeno. On je odlučno i bez okolišanja rekao, da prije mjesec dana nije moglo biti potrošeno manje od tri tisuće, što će svi ovdašnji seljaci potvrditi, i da su čuli od samog »Dmitrija Fjodoroviča«, da je zbilja proharčio tri tisuće. »Koliko je samo cigankama novaca razbacao. Njih je sigurno više od tisuće zapalo.

— Nisam im možda ni pet stotina dao, — primijeti na to Mitja smrknuto, — samo što nisam onda brojio, bio sam pijan, a šteta...

Mitja je sada sjedio postrance, okrenut leđima zavjesi, te slušao mračno, s izgledom tužnim i umornim i kao da je htio da kaže: »Ah, svjedočite, što hoćete, sad je svejedno!«

— Njima je izdano više od tisuće, Dmitrije Fjodoroviču, — poricaše Trifon Borisič odlučno, — bacali ste novac uludo, a one su kupile. To su kradljivci i varalice, oni su konjokradice, njih su odavde protjerali, a inače bi sami iskazali, koliko su od vas zaslužili. Sâm

sam onda vidio u vašim rukama svotu, — brojio dakako nisam, niste mi davali da izbrojim, to je istina, ali, sudeći naoko, sjećam se, da je bilo mnogo više od tisuće. Neko tisuću i po! Vidjeli smo mi već novaca i možemo da prosudimo...

Što se tiče jučerašnje svote iskazao je Trifon Borisič otvoreno, da mu je rekao sam Dmitrij Fjodorovič, čim je sišao s kola, da je donio tri tisuće.

— Ta manite, zar je zaista tako, Trifone Borisiču, — odgovori Mitja, — zar sam vam zbilja tako određeno rekao, da sam donio tri tisuće?

— Rekli ste, Dmitrije Fjodoroviču. Pred Andrejem ste mi rekli. Ovdje je Andrej, još nije otišao, zovnite ga. A ondje u dvorani, kad ste častili zbor, otvoreno ste viknuli, da ostavljate ovdje šestu tisuću, — t. j. s prijašnjim, tako treba razumjeti. Čuli su Stjepan i Semjon, i Petar Fomič Kalganov stajali su onda uz vas, možda se i oni toga sjećaju...

Iskaz o šestoj tisući učinio je dubok utisak na istražno povjerenstvo. Sviđala im se nova redakcija: tri i tri, dakle šest, sigurno tri tisuće onda, sada tri tisuće, izlazi šest, to je sasvim jasno.

Preslušavali su sve svjedoke, koje je naveo Trifon Borisič, seljake Stjepana i Semjona, kočijaša Andreja i Petra Fomiča Kalganova. Seljaci i kočijaši potvrdili su bez okolišanja iskaz Trifona Borisiča. Osim toga su naročito zabilježili prema Andrejevu iskazu riječi, koje je Mitja izrekao u razgovoru, što ga je usput poveo s njim: »Kamo ću, reče, dospjeti ja, Dmitrij Fjodorovič: u nebo ili u pakao, i da li će mi na onom svijetu oprostiti?« »Psiholog« Ipolit Kirilovič saslušao je sve ono s blagim smiješkom, te naposljetku odredio, da se i iskaz o tome, kuda će dospjeti Dmitrij Fjodorovič, »priloži aktima«.

Pozvani Kalganov, ušao je nevoljko, smrknut, ćudljiv, i razgovarao s tužiocem i Nikolajem Parfenovičem, kao da ih sada prvi put vidi u životu, a međutim je bio njihov davni i svakidanji znanac. On je otpočeo, kako »o svemu tome ništa ne zna, a i neće da zna«. Ali se ispostavilo, da je i on čuo o šestoj tisući, i on je priznao, da je u tom trenutku stajao uz Mitju. Po njegovu mišljenju bilo je u Mitjinim rukama novaca »ne znam, koliko«. Što se tiče toga, da su Poljaci u kartanju varali, on je potvrdio taj iskaz. Izjavio je također, na ponovljeno pitanje, da se položaj Mitjin poslije izgona

Poljaka kod Agrafene Aleksandrovne zaista popravio i da je ona sama rekla, da ga ljubi. O Agrafeni Aleksandrovnoj govorio je suzdržljivo i s poštovanjem, kao da je ona bila gospođa iz najboljeg društva, i čak ni jedamput nije dozvolio sebi, da je nazove »Grušenjkom«. Iako se očito vidjelo, da se mladom čovjeku gadi da svjedoči, ipak ga je Ipolit Kirilovič dugo ispitivao i jedino je od njega potanko saznao sve ono, što je tako reći sačinjavalo Mitjin »roman« te noći. Mitja nije prekinuo Kalganova ni jedan jedini put. Naposljetku su mladića otpustili, i on se udaljio s neprikrivenim negodovanjem.

Preslušali su i Poljake. Iako su oni u svojoj sobi legli da spavaju, ipak nisu svu noć zaspali, a kad je stigla vlast, odmah su se brže bolje obukli i spremili, znajući dobro, da će i njih pozvati. Ušli su dostojanstveno, iako ne bez nekog straha Ustanovilo se, da je glavni, to jest mali pan bio činovnik dvanaeste klase u ostavci, da je služio u Sibiru kao veterinar, a prezime mu je bilo Musjalovič. Pan Vrublevski bio je međutim privatni dentist ili, ruski rečeno, zubar. Obojica su, čim su ušli u sobu, odmah stali odgovarati Mihailu Makaroviču, koji je stajao postrance, bez obzira na to, što im je pitanja stavljao Nikolaj Parfenovič, jer su ga iz neznanja držali za najvišu ličnost, koja zapovijeda, i nazivali ga uz svaku riječ: »pane pulkovniku«. I tek kad ih je nekoliko puta upozorio sam Mihailo Makarovič, dosjetili su se, da moraju odgovarati jedino Nikolaju Parfenoviču. Ispostavilo se, da oni potpuno pravilno govore ruski, samo što su neke riječi pogrešno izgovarali. O svojim nekadašnjim i sadašnjim odnosima prema Grušenjki stao je pan Musjalovič govoriti vatreno i oholo, da je Mitja odmah pobjesnio i viknuo, kako on ne dozvoljava »hulji«, da tako pred njim govori! Pan Musjalovič obratio je odmah pažnju na riječ »hulja« i zamolio, da se to zabilježi u zapisnik. Mitja je sav kipio od bijesa.

— I jesi hulja, i jesi hulja! Ubilježite to, a ubilježite također, da mu ja, bez obzira na zapisnik, ipak dovikujem, da je hulja! — prodro se on.

Nikolaj Parfenovič, iako je to dao ubilježiti u zapisnik, pokazao je u ovom neugodnom slučaju najpohvalniju sposobnost i vještinu u vođenju rasprave: nakon što je strogo opomenuo Mitju, prekinuo je sam sva daljnja pitanja, koja su se odnosila na romantičnu stranu i prešao brzo na bitno. A kao bitno pokazao se jedan iskaz panova,

koji je izazvao neobičnu znatiželju kod istražnog povjerenstva: naime iskaz, kako je Mitja htio u drugoj sobi da podmiti pana Musjalovića i nudio mu tri tisuće, da odustane, i to tako, da mu isplati sedam stotina na ruke, a ostale dvije tisuće i tri stotine »sutra ujutro u gradu«, te da se kleo poštenom riječi i izjavio, da nema uza se, u Mokrom, toliko novaca, već da su mu novci u gradu. Mitja primijeti vatreno, da on nije rekao, da će mu sigurno dati sutra u gradu, ali pan Vrublevski potvrdi iskaz, a i sam je Mitja, kad je malo promislio, namrgođeno priznao, da je sigurno tako bilo, kako panovi govore, ali da je onda bio jako raspaljen, te je mogao zaista tako što i reći. Tužilac se prihvati za taj iskaz: za istragu postalo je jasno (kako su zbilja poslije izveli), da je polovica ili jedan dio od te tri tisuće, koje su dospjele u Mitjine ruke, mogla zaista biti sakrivena negdje u gradu, a možda čak i negdje ovdje u Mokrom, tako da se na taj način razjasnila i ona po istragu škakljiva okolnost, da je u Mitje nađeno samo osam stotina rubalja, — okolnost, koja je bila dosada jedini i prilično slab dokaz, ali ipak neki dokaz, koji je govorio u Mitjinu korist. A sad se srušio i taj jedini dokaz, koji govori u njegovu korist. Na pitanje tužiočevo: gdje bi uzeo one dvije tisuće i tri stotine i dao ih sutra panu, kad sam tvrdi, da je imao svega tisuću i po, a međutim je uvjeravao pana poštenom riječi, da će sigurno dobiti novac, odgovorio je Mitja odlučno, da nije namjeravao dati sutra »Poljačiću« novce, nego da mu je htio ponuditi svoja prava na dobro Čermašnju, ona ista prava, koja je nudio Samsonovu i Hohlakovoj. Tužilac se nasmijao tom »naivnom izgovoru«.

— I vi mislite, da bi on pristao da primi ta »prava«, mjesto dvije tisuće i tri stotine rubalja gotova novca?

— Sigurno bi pristao — reče Mitja kratko i vatreno. — Molim vas, on bi mogao otud izvući ne samo dvije, nego četiri, pa čak i šest tisuća! Odmah bi uzeo svoje advokatiće, Poljačiće i čivutiće, i ne samo da bi oteli starcu tri tisuće, nego cijelu Čermašnju.

Razumije se, da su iskaz pana Musjalovića unijeli u zapisnik sasvim potanko. Nato su pane otpustili. Ono o varanju kod kartanja nisu gotovo ni spomenuli; Nikolaj Parfenovič bio im je ionako previše zahvalan i nije htio da ih uznemiruje sitnicama, to više, što je to bila obična svađa pijanih ljudi kod karata, i ništa drugo. Zar je bilo malo

bančenja i svinjarija te noći... I tako ostade dvjesta rubalja u džepu panova.

Zatim su pozvali starca Maksimova. On je ušao plašljivo, prišao sitnim koracima, i činilo se kao da je sav smožden i vrlo tužan. Sve to vrijeme bio se ugnijezdio dolje, kraj Grušenjke, sjedio s njom šuteći i: »čas po čas pa počne nad njom da cmizdri, a oči briše modro kariranim rupcem«, — kako je poslije pričao Mihail Makarič, Grušenjka ga je morala stišavati i tješiti. Starčić je odmah sa suzama priznao, da je kriv da je uzajmio od Dmitrija Fjodorovića »deset rubalja zbog siromaštva svog« i da je spreman da ih vrati... Na direktno pitanje Nikolaja Parfenoviča: da li je primijetio, koliko je Dmitrij Fjodorovič imao novaca u rukama, jer je on mogao vidjeti novac u njegovim rukama, kad je od njega dobivao u zajam, bolje nego svi ostali, odgovorio je Maksimov najodlučnije, da je bilo novaca »dvadeset tisuća«.

— A jeste li vi kadgod prije vidjeli dvadeset tisuća? — zapita ga Nikolaj Parfenovič s osmijehom.

— Dakako, da sam vidio, ali ne dvadeset, nego sedam, kad je moja supruga založila moje seoce. Dala mi je, da ih samo izdaleka pogledam, pohvalila se preda mnom. Bio je jako krupan svežnjić, sve same šarene. I u Dmitrija Fjodorovića bile su sve same šarene...

Njega su brzo otpustili. Naposljetku je došla i Grušenjka na red. Članovi istražnog povjerenstva bojali su se onog utiska, što bi ga mogla učiniti njena pojava na Dmitrija Fjodorovića, i Nikolaj Parfenovič promrmljao mu je nekoliko riječi i opomenuo ga, ali je Mitja u ime odgovora šutke oborio glavu i time dao na znanje, da »neće biti nereda«. Grušenjku je uveo Mihail Makarovič. Ona je ušla stroga i smrknuta lica, naoko sasvim mirna, i tiho je sjela na pokazani stolac, nasuprot Nikolaju Parfenoviču. Bila je vrlo blijeda i kao da joj je bilo studeno, jer se dobro umotala u svoj divni crni šal[163]. I zaista ju je počela spopadati onda neka grozničava jeza — početak duge bolesti, koju je odbolovala poslije te noći. Njeno strogo obličje, otvoren i ozbiljan pogled i mirno držanje učiniše vrlo povoljan utisak na sve. Nikolaj Parfenovič bio je čak jedan trenutak donekle »očaran«. On je poslije sam pripovijedao i priznao, da je tek sad prvi put opazio, kako je ta žena »ljepuškasta«, a prije, iako ju je

viđao, da ju je uvijek držao za neku vrstu »kotarske hetere«. »Ona ima manire kao da je iz najboljeg društva«, oduševljeno je izbrbljao u jednom društvu dama. Ali su ga saslušali s najvećim negodovanjem i odmah ga zbog toga nazvali »šaralom«, što mu uostalom nije bilo neugodno, Kad je Grušenjka ulazila u sobu, ona je samo kao uzgred pogledala Mitju, koji ju je međutim gledao s nemirom, ali ga je njeno obličje u tom trenutku primirilo. Poslije prvih neophodnih pitanja i opomena zapitao ju je Nikolaj Parfenovič, iako se bio malo uzmucao, ipak vrlo učtivo: »U kakvim je odnosima bila s poručnikom u ostavci Dmitrijem Fjodorovičem Karamazovom?« Na to je Grušenjka odgovorila mirno i odlučno:

— Bio je moj poznanik, i kao poznanika primala sam ga posljednjeg mjeseca.

Na dalja radoznala pitanja izjavila je otvoreno i iskreno, da joj se on, istina, »na trenutke« i sviđao, ali da ga nije ljubila, nego da ga je zavodila iz »gadne moje pakosti«, kao i onog »starčića«, jer je vidjela, da je Mitja jako ljubomoran na Fjodora Pavloviča i na svakog, što je nju zabavljalo. Fjodoru Pavloviču nije uopće namjeravala otići, nego ga je samo ismijavala. »Ovog mjeseca nije mi bilo ni do jedno od njih, ja sam očekivala drugog čovjeka, koji je preda mnom kriv... Tek mislim, završila ona, da u tom pogledu nemate zašto biti radoznali i da ja ne moram na to odgovoriti, jer to je isključivo moja stvar«.

A Nikolaj je Parfenovič tako bez otezanja i učinio: on je odmah odustao da dalje jaše na »romantičnim« točkama, te je ravno prešao na ozbiljne činjenice, to jest i opet na ono najglavnije pitanje o tri tisuće. Grušenjka je potvrdila, da su prije mjesec dana u Mokrom zaista potrošene tri tisuće rubalja, istina, ona nije novac brojila, ali je čula upravo od Dmitrija Fjodorovića, da su bile tri tisuće.

— A je li vam to rekao nasamo ili pred kim drugim, ili ste samo čuli, kako je drugima pred vama kazivao? — zapita tužilac.

Grušenjka je na to izjavila, da je čula i pred drugim ljudima, čula, kako je govorio drugima, a čula i nasamo od njega sama.

— Jeste li čuli od njega nasamo samo jedamput ili višeput? — opet zapita tužilac i dozna, da je Grušenjka čula od njega nasamo nekoliko puta.

Ipolit Kirilič bio je vrlo zadovoljan s tim iskazom. Daljim preslušavanjem saznalo se također i to, da je Grušenjka znala, otkuda su ti novci, i da ih je Dmitrij Fjodorovič dobio od Katarine Ivanovne.

— A da li ste bar i jedamput čuli, da je prije mjesec dana potrošio ne tri tisuće, već manje, i da je Dmitrij Fjodorovič sačuvao cijelu polovicu?

— Ne, to nisam nikad čula, — reče Grušenjka.

Nadalje se čak ispostavilo, da joj je naprotiv Mitja cio ovaj mjesec spominjao, kako nema ni kopjejke. »Neprestano se nadao, da će dobiti od oca«, završi Grušenjka.

— A nije li ponekad govorio pred vama... ili rekao uzgred, ili u srdžbi, — upade odjedamput Nikolaj Parfenovič, — da namjerava oduzeti život svom ocu?

— Ah, govorio je, — uzdahnu Grušenjka.

— Jedamput ili višeput?

— Višeput je spominjao, uvijek, kad je bio ljut.

— I vi ste vjerovali, da će on to učiniti?

— Ne, nikad nisam vjerovala! — odlučno odgovori ona. — Vjerovala sam u njegovu plemenitost.

— Gospodo, dozvolite, — povika Mitja, — dozvolite, da reknem pred vama Agrafeni Aleksandrovnoj samo jednu riječ.

— Recite, — dopusti Nikolaj Parfenovič.

— Agrafena Aleksandrovna, — reče on, ustavši sa stolice, — vjeruj bogu i meni: nevin sam krvi mog jučer ubijenog oca!

Kad je Mitja to rekao, opet je sjeo na stolac. Grušenjka se pridigla i pobožno prekrižila prema ikoni.

— Slava tebi, gospode! — reče ona vatreno i osjećajno i ne sjedajući još uvijek na svoje mjesto, obrati se Nikolaju Parfenoviču, te nadoveza: — Što je on sada rekao, tome vjerujte! Poznajem ga dobro: klepeće sve koješta, ili iz šale, ili iz jogunstva, ali kad se savjesti tiče, neće prevariti. Otvoreno će reći istinu, tome vjerujte!

— Hvala, Agrafena Aleksandrovna, okrijepila si moju dušu! — odazva se Mitja uzdrhtalim glasom.

Na pitanje o jučerašnjem novcu, ona je izjavila, da ne zna, koliko ga je bilo, ali je čula, gdje je jučer višeput rekao ljudima, da je donio sa sobom tri tisuće. A što se tiče toga: otkud mu novci, on je jedino

njoj rekao, da ih je »ukrao« od Katarine Ivanovne, i da mu je na to odgovorila, da ih nije ukrao i da sutra treba da vrati novac. Na energično pitanje tužioca: o kom je novcu govorio, da ga je ukrao od Katarine Ivanovne, da li o jučerašnje tri tisuće, ili o onima, što ih je stratio prije mjesec dana, izjavila je ona, da je govorio o onima prije mjesec dana i da ga je ona tako razumjela.

Grušenjku su naposljetku otpustili, i tom prilikom reče joj Nikolaj Parfenovič vrlo živo, da se može, ako hoće, sad odmah da vrati u grad, i ako joj on može sa svoje strane u bilo čemu pomoći, na primjer, što se tiče kola, ili, na primjer, ako želi, da je tkogod prati, to će on... sa svoje strane...

— Ponizno vam se zahvaljujem, — pokloni mu se Grušenjka, — ja ću poći s ovim starčićem, vlastelinom, odvest ću ga u grad, a dotle ću, ako dopuštate sačekati dolje, da vidim, šta ćete vi ovdje odlučiti o Dmitriju Fjodoroviču.

Ona izađe. Mitja je bio miran i čak se činilo, kao da se ohrabrio, ali samo na trenutak. Nekakva čudnovata fizička nemoć obuzimala ga sve više i više. Oči su mu se sklapale od umora. Napokon se preslušavanje svjedoka svrši. Prihvatiše se konačno redakcije zapisnika. Mitja ustade i prijeđe od stolca u kut, do zavjese, prilegnu na veliki krčmarov sanduk, pokriven ćilimom, i odmah zaspa. Usnio je nekakav neobičan san, koji nije nikako odgovarao ni mjestu, ni vremenu. On se vozi nekud stepom, onuda, gdje je nekad služio, a vozi ga seljak po nevremenu, u kolima s dva konja. Mitji je studeno, bio je početak studenog, snijeg pada u krupnim vlažnim pahuljama i topi se, čim padne na zemlju. Žustro ga vozi seljak, veselo izmahuje bičem, ima ugasito plavu dugačku bradu, nije još star, oko pedeset godina, a na njemu sivi seljački zobun. U blizini je selo, vide se kućice crne-precrne, a polovica je kuća izgorjela i strše jedino ogorjele grede. A na ulazu u selo poredale se po putu žene, mnogo žena, cio red, sve su mršave, ispijene, a lica su im zagasite boje. Osobito pada u oči jedna s kraja, čini se, da joj je četrdeset godina, a možda ima svega dvadeset, lice joj je dugačko, mršavo, a na rukama joj plače dijete, i dojke su joj se sigurno toliko sasušile, da u njima nema ni kaplje mlijeka. I plače, plače dijete, pruža ručice, gole, sa šačicama, koje su mu od studeni sasvim pomodrile.

— Što plaču? Zašto plaču? — pita Mitja, vozeći se brzo mimo njih.

— Djetešce, — odgovara mu kirijaš, — djetešce plače.

I Mitja se iznenadi, što mu je on rekao po svome, na seljački način, »djetešce«, a ne dijete. I njemu se dopalo, što je seljak rekao djetešce: kao da je u tome više sažaljenja.

— A zašto plače? — navaljuje Mitja, kao da je gluh. — Zašto su mu ručice gole, što ih ne umotaju?

Promrzlo je djetešce, studen probija kroz haljinicu i ona ne grije.

— A zašto je to tako? Zašto? — ne odstupa glupi Mitja.

— Siromašni su, pogorelci, nemaju krušca, prose za pogorjelo selo.

— Ne, ne — reče Mitja, kao da još uvijek ne razumije, — reci im: zašto stoje pogorjele majke, zašto su siromašni ljudi, siromašno djetešce, zašto je gola stepa, zašto se ne grle, ne ljube, zašto ne pjevaju vesele pjesme, zašto su pocrnjeli od crne bijede, zašto ne hrane dijete?

I on osjeća u sebi, da pita, istina, ludo i besmisleno, ali da svakako hoće baš tako da pita i da baš tako i mora da pita. I on još osjeća, da mu se u srcu podiže neko još nikad neosjećano ganuće, da hoće da plače, da hoće da učini svima nešto takvo, da djetešce prestane plakati, da ne plače i pocrnjela, ispijena djetinja mati, i da od ovog trenutka više nitko ne prolijeva suze, i da on to mora odmah učiniti, bez odlaganja i ne obazirući se ni na što, svom svojom karamazovskom neobuzdanošću.

— A ja sam s tobom, ja te sad neću ostaviti, cijelog života ići ću s tobom, — razliježu s kraj njega mile, osjećajem protkane riječi Grušenjkine.

Njegovo je cijelo srce planulo i poletjelo prema nekakvoj svjetlosti, njemu se hoće da živi i živi, da ide i ide na nekakav put, prema novoj svjetlosti, koja ga zove, i to što brže, brže, sad, odmah!

— Što? Kamo? — povika on, te otvori oči i sjede na svoj sanduk, baš kao da se prenuo iz nesvjestice, a na usnama mu zatitra sjajan osmijeh.

Više njega stajao je Nikolaj Parfenovič i zvao ga, da sasluša i potpiše zapisnik. Mitja shvati, da je spavao duže od sata, ali nije slušao Nikolaja Parfenoviča. Iznenadilo ga je, da se sad odjedamput

našao pod njegovom glavom jastuk, koga međutim nije bilo, kad je nemoćan klonuo na sanduk.

— Tko mi je podmetnuo jastuk pod glavu? Tko je bio tako dobar čovjek! — povika on u nekom oduševljenju, osjećajem punim zahvalnosti i nekako plačnim glasom, kao da su mu učinili bog zna kakvo dobročinstvo.

Tko je bio taj dobri čovjek, ostalo je i poslije nepoznato: možda je to učinio tkogod od stražara, a možda je i pisarčić Nikolaja Parfenoviča odredio iz sažaljenja, da mu podmetnu pod glavu jastuk, ali sva njegova duša kao da se tresla od suza. On priđe stolu i izjavi, da će potpisati sve, što žele.

— Ja sam, gospodo, usnio lijep san, — nekako neobično reče on, nekako drugačije, gotovo radošću obasjana lica.

IX

ODVEDOŠE MITJU

Kad je bio zapisnik potpisan, okrenu se Nikolaj Parfenovič svečano optuženiku i pročita mu »Odluku«, koja je glasila, da je te i te godine, tog i tog dana, tamo i tamo, istražitelj tog i tog okružnog suda, nakon preslušanja tog i tog (to jest Mitje) kao optuženika, koji se optužuje zbog ovog i ovog (sve točke optužbe bile su pomno navedene), a s obzirom na to da se optuženik ne priznaje krivim zbog zločina, koji mu se u grijeh upisuje, a za opravdanje svoje nije ništa naveo, dok međutim svjedoci (ti i ti) i okolnosti (te i te) dokazuju njegovu potpunu krivnju, na osnovu tog i tog paragrafa kaznenog zakona itd. odredio: da se taj i taj (Mitja), kako bi ga se potpuno spriječilo, da izbjegne istrazi i sudu, zatvori u tu i tu tamnicu, o čemu se ima optuženi izvijestiti, a kopija ove odluke pomoćniku tužioca dostaviti itd. Jednom riječi, Mitji su saopćili, da je od ovog trenutka uhapšenik i da će ga sad odmah prevesti u grad, gdje će ga zatvoriti na jednom vrlo neprijatnom mjestu Kad je Mitja sve pažljivo saslušao, on je samo slegao ramenima.

— Pa, gospodo, ja vas ne krivim, ja sam spreman... Jasno mi je, da vam ništa drugo ne preostaje.

Nikolaj Parfenovič saopći mu meko, da će ga odmah odvesti kotarski pristav Mavrikij Mavrikijevič, koji se slučajno ovdje sada našao...

— Stojte! — prekinu ga Mitja, obraćajući se svima u sobi, progovori s nekakvim neobuzdanim osjećajem. — Gospodo, svi smo mi surovi, svi smo mi odrodi, svi nagonimo na plač ljude, majke i djecu na sisi, ali od svih — neka se to sada zna — od svih ja sam najpodliji gad. Jest, ja! Svakog dana u svom životu lupao sam se u prsa i obećavao, da ću se popraviti, a svaki dan sam činio nepotrebno iste prljavštine. Sad uviđam, da je za ovakve, kao što sam ja, potreban udarac, udarac sudbine, da budu uomčeni i sputani spoljašnjom silom Ja se sam sobom ne bih nikad, nikad podigao! Ali grom je pukao. Primam teret optužbe i svoje javne sramote, hoću da patim i da se patnjom očistim! Možda, gospodo, da ću se i očistiti, što mislite? Ali čujte, međutim, još posljednji put: ja sam nevin krvi svoga oca! Ne primam kaznu za to, što sam ga ubio, već za to, što sam ga htio ubiti, a možda bih ga zbilja i ubio. Ali ipak namjeravam da se s vama borim, i to vam objavljujem. Borit ću se s vama do najzadnjeg daha, a onda neka odluči bog! Zbogom, gospodo, ne ljutite se, što sam za vrijeme preslušavanja vikao na vas, o, ja sam onda bio još tako glup. Za trenutak bit ću uhapšenik, i sad vam posljednji put Dmitrij Karamazov kao slobodan čovjek pruža svoju ruku. Opraštajući se s vama, opraštam se s ljudima!

Njegov glas zadrhta i on zbilja pruži ruku, ali Nikolaj Parfenovič, koji je najbliže do njega stajao, nekako odjedamput, s nekakvim grčevitim pokretom sakri ruke za leđa. Mitja je to odmah opazio i zadrhtao, te svoju pruženu ruku odmah spustio.

— Istraga još nije dovršena, — promuca Nikolaj Parfenovič ponešto zbunjeno; — produžit ćemo još u gradu, i ja sam, dakako, sa svoje strane spreman, da vam poželim svaki uspjeh... što se tiče vašeg opravdanja... Ja sam, Dmitrije Fjodoroviču, uvijek sklon, da vas smatram, tako da kažem, za čovjeka više nesretna, nego kriva... Mi smo svi ovdje, ako sam slobodan da izjavim u ime svih, svi mi ovdje spremni smo, da vas smatramo u suštini plemenitim mladićem, koji je nažalost, donekle i suviše zanesen nekim strastima...

Mala figura Nikolaja Parfenoviča odavala je potkraj njegova govora potpuno službeno dostojanstvo. U glavi Mitjinoj iskrsnu

odjednom, da će ga eto taj »derančić« sad odmah uzeti ispod ruke, odvesti u drugi kut i ondje obnoviti s njim njihov nedavni razgovor o »curicama«. Ali koliko sasvim uzgrednih misli, koje nemaju veze s datim slučajem, iskrsne ponekad čak i u zločinca, koga vode na gubilište?

— Gospodo, vi ste dobri, vi ste humani, — mogu li se vidjeti s njom i oprostiti posljednji put? — zamoli Mitja.

— Svakako, ali ne nasamo... jednom riječi, sad je dopušteno samo u prisutnosti...

— Dobro, budite prisutni!

Dovedoše Grušenjku, ali oproštaj je bio kratak i bez mnogo riječi, što nije zadovoljilo Nikolaja Parfenoviča. Grušenjka se duboko pokloni Mitji.

— Rekla sam ti, da sam tvoja i da ću biti tvoja i ići s tobom uvijek, ma kud te poslali. Zbogom, čovječe, koji si nevin sâm sebe upropastio.

Usne joj zadrhtaše, a suze potekoše iz očiju.

— Oprosti mi, Gruša, oprosti mi, zbog moje ljubavi i zbog toga, što sam ljubavlju svojom i tebe upropastio.

Mitja je htio još nešto reći, ali se iznenada sam prekinu i iziđe. Oko njega se odmah nađoše ljudi, koji nisu skidali očiju s njega. Dolje, kod stepenica, do kojih se on sinoć s onakvim tutnjem dovezao na Andrejevoj trojci, već su stajala dvoja spremljena kola. Mavrikij Mavrikijevič, onizak dežmekast čovjek, podbula lica, bio je zbog nečeg ljut, zbog nekakva nereda, što se dogodio, te se srdio i vikao. On je nekako i suviše grubo pozvao Mitju u kola. »Prije, dok sam ga napajao u krčmi, bilo je u čovjeka sasvim drugo lice«, pomisli Mitja, sjedajući u kola. Niz stepenice siđe Trifon Borisič. Pred vratima nagomilaše se ljudi, seljaci i žene, kočijaši, i svi se zagledaše u Mitju.

— Zbogom, božji ljudi! — viknu Mitja iz kola.

— Oprosti nam, — začula se dva tri glasa.

— Zbogom i ti, Trifone Borisiču!

Ali Trifon Borisič se nije ni osvrnuo, možda je bio jako zabavljen poslom. I on je također nešta vikao i ustrčao se. Ispostavilo se, da druga kola, na kojima su imala pratiti Mavrikija Mavrikijeviča dva pozivara, nisu još bila sasvim spremljena. Seljačić, koji je imao da

dade drugu trojku, navlačio je zobun, oštro se prepirao, da nije njegov red da ide, već Akimov. Ali Akima nije bilo, te otrčaše po nj, ali seljačić je gonio svoje i molio, da pričekaju.

— Baš ovaj narod, Mavrikije Mavrikijeviču, nema nikakva stida! — vikaše Trifon Borisič. — Tebi je dao Akim prekjučer dvadeset i pet kopjejki, ti si ih zapio, a sad vičeš. Čudim se samo vašoj dobroti prema ovom podlom narodu, Mavrikije Mavrikijeviču, to je sve, što mogu da kažem.

— A što će nam druga trojka? — umiješa se Mitja; — hajdemo na jednoj, ne boj se, Mavrikije Mavrikijeviču, neću se buniti, neću ti uteći, pa što će onda straža?

— A izvolite, gospodine, umjeti sa mnom govoriti, ako se niste još naučili, ja nisam vama ti, nemojte se tikati, a i savjete sačuvajte za drugi put... — bijesno odbrusi Mitji Mavrikije Mavrikijevič, baš kao da se obradovao, da može na nekom iskaliti srce.

Mitja zašutje. On sav pocrvenje. Za trenutak spopade ga odjedamput studen. Kiša je prestala, na mutnom nebu sve je bilo zastrto oblacima, puhao je oštar vjetar ravno u lice. »Je li to groznica, što li?« pomisli Mitja i strese ramenima. Naposljetku se uspe u kola i Mavrikij Mavrikijevič, te sjede teško, široko i kao da nije primijetio, pritisnu Mitju. Istina, on je bio loše raspoložen i nije mu se sviđala povjerena dužnost.

— Zbogom, Trifone Borisiču, — opet viknu Mitja i sam osjeti, da nije sad viknuo dobrodušno, već bijesno, protiv svoje volje.

Ali Trifon Borisič stajaše oholo, zabacivši obje ruke na leđa, upiljivši se ravno u Mitju, te gledaše strogo i ljutito, ne odgovorivši ništa Mitji.

— Zbogom, Dmitrije Fjodoroviču, zbogom! — začu se odjedamput glas Kalganova, koji se iznenada odnekud stvorio.

On pritrči kolima i pruži Mitji ruku. Bio je bez kape. Mitja još uspije da dočepa i stisne njegovu ruku.

— Zbogom, dragi čovječe, neću zaboraviti tvoje velikodušnosti! — viknu on toplo.

Ali kola krenuše i njihove se ruke rastaviše. Zazvonilo je zvonce — odvedoše Mitju.

A Kalganov utrča u predsoblje, sjede u kut, sagne glavu, prekri rukama lice i zaplaka; dugo je tako sjedio i plakao — plakao, kao da

je još mali dječak, a ne dvadesetgodišnji mladić. O, on je gotovo potpuno vjerovao, da Mitja nije kriv! »Kakvi su ovo ljudi i kakvi nakon svega toga mogu biti ljudi!« vikao je on zbrkano gorko ražalošćen, gotovo očajan. U ovom trenutku bio je gotovo izgubio volju, da živi na svijetu. »Je li vrijedno, je li vrijedno!« vikao je ogorčeni mladić.

ČETVRTI DIO

DESETA KNJIGA

DJEČACI

I

KOLJA KRASOTKIN

Početak je studenog. Kod nas je nastupila studen od jedanaest stupnjeva i poledica. Preko noći palo je na smrznutu zemlju nešto malo suha snijega, i vjetar »suh i oštar« diže ga i vitla po dosadnim ulicama našeg gradića, a osobito na sajmenom trgu. Jutro je tmurno, ali snijeg je prestao da pada. Nedaleko trga, a u blizini dućana Plotnikovih, stoji omalena, vrlo čista spolja i iznutra, kućica činovničke udovice Krasotkine. Gubernijski sekretar Krasotkin umro je već odavno, pred neko četrnaest godina, a njegova udovica, tridesetgodišnja gospođa, još i sad dopadljiva lica, živa je i živi u svojoj čistoj kućici od »svoje gotovine«. Ona živi časno i smjerno, karaktera je nježna, ali dosta vesela. Obudovjela je u svojoj osamnaestoj, tek što je rodila sina, proživjevši sa svojim mužem jedva godinu dana i odmah kako mu je rodila sina. Od tog vremena, od njegove smrti, posvetila se ona odgoju svog siročeta, malog Kolje, ali iako ga je ljubila svih četrnaest godina do ludila, ipak je podnijela zbog njega kudikamo više patnje, nego što je doživjela radosti, dršćući i umirući od straha gotovo svaki dan, da će se razboljeti, prehladiti, da će načiniti kakvu ludoriju, popeti se na stolac i odonud se stropoštati itd. itd. A kad je Kolja počeo ići u školu, a kasnije u našu progimnaziju, navalila mati da izučava s njim sve nauke, da mu pomaže i ponavlja s njim zadatke, pregla, da se upozna s učiteljima i njihovim ženama, i štoviše, umiljavala se i đacima, Koljinim drugovima, i prenemagala se pred njima, samo da ne diraju Kolju, da mu se ne rugaju i da ga ne tuku. Dotjerala je dotle, da su mu se dječaci zbilja počeli zbog nje rugati i dražiti ga, da je mamin sinčić. Ali dječak se umio braniti. On je bio srčan dječak, »strašno jak«, kako se ubrzo pronio i utvrdio o njemu glas u razredu,

bijaše spretan, jogunasta karaktera, smiona duha i poduzetan. Učio je dobro, i o njemu se čak pronosio glas, da je u aritmetici i općoj povijesti pečeniji od samog učitelja Dardanelova. Ali, ako je dječak gledao sve s visoka i dizao nos, ipak je bio dobar drug i nije se uznosio. Poštovanje svojih drugova smatrao je za nešto, što mu pripada, ali se ponašao prema njima prijateljski. Glavno je, što je znao mjeru, što je u izvjesnim prilikama umio da se svladava, a u odnosu prema pretpostavljenima nije nikad prelazio određenu, posljednju i svetu granicu, iza koje se prijestup više ne trpi, već se smatra neredom, bunom i nezakonitošću. A međutim je bio vrlo, vrlo sklon, da učini u svakoj zgodnoj prilici kakvu obijest, kao svaki najgori deran, i ne toliko da učini obijest, koliko da učini sprdačinu, budalaštinu, da »zabiberi«, pokaže otmjenost i izvještačenost. A što je glavno, bio je vrlo samoljubiv. On je čak i svoju majku sebi pokorio i vladao se prema njoj gotovo despotski. Ona se i pokorila, već odavno pokorila, i jedino nije mogla nikako podnijeti pomisli, da je dječak »malo ljubi«. Neprestano joj se činilo, da je Kolja prema njoj »bezosjećajan«, i dešavalo se, da ga je ona, lijući histerične suze, prekoravala zbog njegove hladnoće. Dječak nije to volio, i što su više od njega tražili srdačnih izljeva, činilo se, da je bio namjerno sve nepristupačniji. Ali to se nije događalo u njemu namjerno, nego nehotično, takav je već bio u njega karakter. Ali mati se varala: on je svoju mamu jako ljubio, samo nije volio »teleće nježnosti«, kako se on izražavao na svom đačkom jeziku. Poslije oca ostao je ormar, u kome se sačuvalo nekoliko knjiga; Kolja je volio čitati, te je već neke pročitao. Mati se nije zbog toga uznemirivala i samo se ponekad čudila, kako to, da dječak, mjesto da se pođe igrati, prestoji kraj ormara po nekoliko sati nad kakvom knjigom. I tako je Kolja pročitao koješta, što u svojoj dobi nije još smio da čita. Uostalom, iako dječak u posljednje vrijeme nije volio, da u svojim ludorijama prelazi izvjesnu granicu, ipak su se počeli događati i takvi ispadi, koji su majku ozbiljno zabrinuli, — istina, ne nemoralni, ali zato opasni, vratolomni. Tako se desilo baš ovog ljeta, u mjesecu srpnju, za vrijeme praznika, da je mati otišla sa sinom na sedmicu dana u goste u susjedni kotar, sedamdeset vrsta daleko, svojoj daljoj rođakinji, koje je muž bio namješten na jednoj željezničkoj stanici (na onoj istoj, najbližoj našem gradu, s koje je Ivan Fjodorovič Karamazov

otputovao prije mjesec dana u Moskvu). Ondje je Kolja najprije pomno razgledao željeznicu, upoznao se s njenim uređenjem, znajući dobro, da će moći, kad se vrati kući, blistati svojim novim znanjem među đacima naše progimnazije. Ali ondje se nalazilo u to vrijeme još nekoliko dječaka, s kojima se on upoznao; jedni su stanovali na stanici, a drugi u susjedstvu — u svemu je bilo šest ili sedam dječaka između dvanaest i petnaest godina, a među njima i dvojica iz našeg grada. Dječaci su se zajedno igrali i zbijali ludorije i četvrtog ili petog dana, kako stigoše u goste na stanicu, došlo je među glupom djecom do jedne nevjerovatne oklade o dva rublja: Kolja, koji je bio gotovo najmlađi, te su ga zbog toga stariji donekle prezirali, predložio je naime iz samoljublja ili drske odvažnosti, da će on noću, kad u jedanaest sati stigne vlak, leći ničice među tračnice i preležati nepomično, dok vlak ne projuri iznad njega punom parom. Istina, oni su najprije načinili pokus, te se ispostavilo, da je zbilja moguće tako se pružiti i stisnuti između tračnica, da može vlak projuriti, a da ne zapne za onog, što leži, ali, međutim, trebalo je ipak ležati! Kolja je ostao čvrst kod toga, da će preležati. Isprva su ga ismijavali, nazvali ga lažovom, hvališom, i time ga još jače razdražili. A što je glavno, ti su petnaestgodišnjaci i suviše dizali pred njim nos i njega »kao malog« nisu isprva htjeli smatrati za svog druga, a to je bilo strašno uvredljivo. Zaključiše dakle da odu uveče jednu vrstu dalje od stanice, kako bi vlak, krenuvši sa stanice, jurio već punom brzinom. Dječaci se sakupiše. Mjesečine nije bilo i noć, ne da je bila tamna, već mrka. Kolja legao u određeni čas među tračnice. Ostala petorica, koja su se kladila, čekala su premrzla srca, a napokon u strahu i kajanju podno nasipa, kraj pruge, u grmlju. Najzad zatutnji u daljini vlak, koji je bio krenuo sa stanice. Zasjaše iz mraka dva crvena fenjera, zagrmje neman, što se primicala. »Bježi, bježi dolje s tračnica!« doviknuše Kolji iz grmlja dječaci, koji su umirali od straha, ali već je bilo kasno, vlak naleti i projuri. Dječaci potrčaše Kolji: on je ležao nepomično. Počeše ga drmusati, podizati. On se odjedamput diže i siđe s nasipa. Kad je sišao dolje, reče im, da je namjerno ležao kao u nesvijesti, da ih uplaši, ali je zaista bio izgubio svijest, što je poslije dužeg vremena sam priznao svojoj majci. I tako se zauvijek utvrdila njegova slava, da je »nebojša«. Vratio se kući na stanicu blijed kao krpa. Drugog je dana obolio od lagane živčane groznice,

ali duševno je bio vrlo veseo, radostan i zadovoljan. Za ovaj događaj nije se odmah saznalo, nego je tek u našem gradu izbio na javu u progimnaziji i dopro do ušiju uprave. Ali je Koljina majka potrčala, da moli upravu za svog dječaka, te je uspjela, da se za nj zauzeo i branio ga uvaženi i utjecajni učitelj Dardanelov, i sve se zataškalo, kao da nije nikad ništa ni bilo. Taj Dardanelov, čovjek neženja i još dosta mlad, bio je već nekoliko godina strastveno zaljubljen u gospođu Krasotkinu i već se jednom, prije godinu dana, najponiznije, premirući od straha i zbunjenosti, usudio da joj ponudi ruku, ali ona ga je kratko odbila, držeći, da bi svojim pristankom izdala svog sinčića, iako je Dardanelov po nekim tajanstvenim znacima možda imao i prava, da se donekle zanosi snovima, kako on nije baš sasvim mrzak krasnoj, ali i suviše kreposnoj i nježnoj udovici. Ali luda vratolomija Koljina kao da je probila led, i Dardanelovu je bilo zbog njegova zauzimanja pružena nada, istina, slaba, ali i sam je Dardanelov bio fenomen čistoće i stidljivosti, i zato je za nj bilo zasada i ovo dovoljno, da bude potpuno sretan. On je dječaka volio, ali je smatrao poniženjem, da mu se umiljava, te je bio prema njemu u razredu strog i od njega mnogo tražio. Ali i Kolja ga je sam držao u pristojnoj udaljenosti, gradivo je uvijek izvrsno svladavao, u razredu je bio drugi đak, prema Dardanelovu se držao suho, i cio je razred čvrsto vjerovao, da je u općoj povijesti toliko pečen, da može i samog Dardanelova »pobiti«. I zaista, Kolja mu je jedamput stavio pitanje: tko je osnovao Troju? — Ali Dardanelov je odgovorio samo općenito o narodima, njihovim kretanjima i seobama, o drevnoj starini i legendama, ali na to, tko je baš osnovao Troju, to jest, koja ličnost, nije mogao da odgovori, te je čak zbog nečeg smatrao, da je to pitanje isprazno i nerazumno. I tako su dječaci stekli uvjerenje, da Dardanelov ne zna, tko je osnovao Troju. A Kolja je čitao o osnivačima Troje u Smaragdovu, koji se sačuvao u ormaru među knjigama, što su ostale iza njegova oca. Svršilo se time, da su počeli najzad svi dječaci zanimati za to, tko je zapravo osnovao Troju, ali Kolja nije otkrio svoje tajne, i slava o njegovu znanju ostala je nepoljuljana.

Poslije događaja na željeznici nasta neka promjena u Koljinim odnosima prema majci. Kad je Ana Fjodorovna (udovica Krasotkina) saznala za pothvat svog sinčića, ona je gotovo poludjela od užasa.

Dobila je tako strašne histerične nastupe, koji su potrajali, s prekidima, nekoliko dana, da joj je Kolja, koji se bio već ozbiljno prepao, zadao poštenu i plemenitu riječ, da se slične ludorije neće više ponoviti. On se klečeći zakleo pred ikonom, zakleo uspomenom očevom, kako je zahtijevala sama gospođa Krasotkina, kojom se prilikom »srčani« Kolja rasplakao od »osjećaja« kao šestgodišnje dijete, i mati i sin padali su ovaj cio dan jedno drugom u zagrljaj i tresli se od plača. Sutradan probudio se Kolja »bezosjećajan«, kao i dosada, a međutim je postao šutljiviji, skromniji, stroži i zamišljeniji. Istina, poslije mjesec i po dana bio je opet umiješan u jedan nestašluk i za nj je doznao čak i naš mirovni sudac, ali je taj nestašluk bio sasvim druge vrste, čak je bio smiješan i glup, a i on sam, kako se poslije pokazalo, nije bio u tome kolovođa, nego je bio tek umiješan u to. Ali o tome ćemo pričati kojom drugom prilikom. Mati je i dalje drhtala i mučila se, a Dardanelov je, što su njene brige bivale veće, sve više gajio nade. Moramo primijetiti, da je Kolja shvaćao i pogađao, na što Dardanelov smjera, i zato ga je, dakako, zbog njegovih »osjećaja«; duboko prezirao, a prije je bio čak toliko nedelikatan, te je pokazivao taj prezir pred majkom, podsjećajući je, izdaleka, da shvaća, za čim Dardanelov teži. Ali poslije slučaja na željeznici, on je i u tom pogledu promijenio svoje držanje: izbjegavao je svako nagoviještanje, pa i najmanje, a o Dardanelovu počeo je da govori pred majkom, s najvećim poštovanjem, što je odmah u srcu beskrajno zahvalna, shvatila osjetljiva Ana Fjodorovna, ali zato je pri najmanjoj i čak slučajnoj riječi, koju bi kakav stran gost izrekao o Dardanelovu u Koljinoj prisutnosti, odjedamput sva pocrvenjela od stida kao ruža. U tim bi trenucima Kolja ili gledao kroz prozor ili razgledao, da li mu nisu čizme progledale, ili bi bijesno zovnuo »Perezvona«, čupavo, prilično veliko i šugavo pseto, koje je prije mjesec dana negdje dobio, dovukao kući i zbog nečeg držao sakriveno u sobama, ne pokazujući ga nijednom drugu. On ga je strašno tiranizirao, učeći ga nekakvim vještinama i majstorijama, i doveo je jadno pseto dotle, da je urlalo, kad bi on otišao u školu, a kad bi se vratio, cičalo bi od ushita, skakalo kao ludo, šenilo, valjalo se po zemlji, pravilo se, da je mrtvo itd., jednom riječi, pokazivalo sve vještine, kojima su ga naučili, i ne na zapovijed, već jedino iz svog vatrenog oduševljenja i zahvalnog srca.

Zbilja: zaboravio sam spomenuti, da je Kolja Krasotkin bio onaj isti dječak, koga je, čitaocu već poznati dječak Iljuša, sin štapskapetana u ostavci Snjegireva, ubo nožićem u butinu, braneći svog oca, koga su đaci nazivali posprdno »ispiračem«.

II

DJEČURLIJA

Dakle, toga hladnog i burnog jutra u mjesecu studenom sjedio je dječak Kolja Krasotkin kod kuće. Bila je nedjelja i škole nije bilo. Ali je već odbilo jedanaest sati, i on je morao svakako da ode od kuće »zbog jedne jako važne stvari«, a međutim je bio u cijeloj kući sam i to kao pravi njen čuvar, jer se nekako desilo, da su svi stariji stanari otišli od kuće zbog nekakva izvanrednog i neobičnog slučaja. U kući udovice Krasotkine bio je još jedan mali stan s dvije sobice, koji je bio odijeljen hodnikom od stana, u kome je ona stanovala; taj se stan davao u najam i u njemu je stanovala doktorica sa svoje dvoje neodrasle djece. Doktorica je bila istih godina kao i Ana Fjodorovna i njena prijateljica, a muž njen, doktor, otputovao je prije godinu najprije u Orenburg, a poslije u Taškent, i već je prošlo pola godine, kako nije bilo od njega ni glasa ni traga, te da nije bilo tog prijateljstva s gospođom Krasotkinom, koje je donekle ublaživalo jad napuštene doktorice, bila bi se ona dosad, zbog jada, sigurno rastopila od suza. I eto, moralo se još i to desiti, da udarci sudbine prevrše mjeru, te je iste te noći, od subote na nedjelju, Katarina, jedina doktoričina, služavka, odjednom i iznenadivši neobično svoju gospođu, neočekivano izjavila, da će zacijelo pred zoru roditi. Kako je bilo moguće, da to nitko nije prije opazio, bilo je svima pravo čudo. Preneražena doktorica odlučila je da smjesti Katarinu, još zavremena, u jedan zavod, koji je bio za takve slučajeve uređen kod jedne babice u našem gradu. A kako je ona neobično cijenila tu služavku, to je odmah i izvela svoju odluku i otpremila ju onamo, te povrh toga, i sama ostala uz nju. Sutradan ujutro bilo je zbog nečeg potrebno i prijateljsko učešće i pomoć i gospođe Krasotkine, koja je mogla u tom slučaju kod nekog nešto izmoliti i zaštititi. I kako su bile obje gospođe odsutne, a sluškinja gospođe Krasotkine, baba Agafja,

otišla je na trg, i Kolja je tako ostao sam, te je privremeno bio čuvar i stražar »mjehurića«[164], to jest sinčića i djevojčice doktoričine, koji ostadoše sami samcati. Kolja se nije bojao čuvati kuću, a uza nj je bio još i Perezvon, kome je bilo zapovjeđeno, da leži u predsoblju pod klupom potrbuške i »mirno«, i koji je baš zato svaki put, kad bi Kolja, koji je šetao po sobama, ušao u predsoblje, zatresao glavom i, ulagujući se, dvaput čvrsto lupio repom po podu, ali nažalost ne bi zvižduka, da ga vabne. Kolja bi strašno pogledao nesretnog psa, i ovaj bi opet zamro u poslušnoj ukočenosti. Ali, ako je išta uznemirivalo Kolju, to su bili jedino »mjehurići«. Na neočekivani slučaj s Katarinom gledao je, razumije se, s najdubljim prezirom, ali osirotjele mjehuriće jako je volio i već im je bio donio nekakvu dječju knjižicu. Nastja, starija djevojčica, koja je imala već osam godina, znala je čitati, a mlađi »mjehurić«, sedamgodišnji dječačić Kostja, jako je rado slušao, kad mu je Nastja čitala. Dakako, Krasotkin ih je mogao zabaviti zanimljivije, to jest staviti ih oboje u red i početi se s njima igrati vojnika ili pak skrivača po cijeloj kući. On je to učinio već više puta i nije se sramio da to čini, te se zbog toga već pročulo u njegovu razredu, kako se Krasotkin igra kod kuće sa svojim malim stanarima konja, kako poskakuje kao zapreženi konj i savija glavu, ali Krasotkin je ponosno odbio to predbacivanje, ističući, da bi zaista bilo sramotno, kad bi se u »našem vijeku« igrao konja s vršnjacima, trinaestgodišnjacima, ali da on to čini zbog »mjehurića«, jer ih voli, a u njegove osjećaje ne smije se nitko miješati. Zato su ga i obožavala oba »mjehurića«. Ali ovaj put mu nije bilo do igre. On je imao da obavi jedan vrlo važan lični posao i, čini se, čak tajanstven, međutim je vrijeme protjecalo, a Agafja, kojoj bi mogao ostaviti djecu, nije se još uvijek vraćala s trga. On je već nekoliko puta prošao kroz predsoblje, otvarao vrata od doktoričina stana i zabrinuto obišao »mjehuriće«, koji su po njegovoj zapovijedi sjedili za knjigom i svaki put, kad je otvorio vrata, osmjehnuli se na nj široko, osjećajući, da će on ući i učiniti nešto divno i zabavno. Ali Kolja je bio duševno uznemiren i nije ulazio. Naposljetku je izbilo jedanaest, i on je čvrsto i konačno odlučio, da će otići od kuće, ako se za deset minuta ne vrati »prokleta« Agafja, i ne čekajući više na nju, ali će mu, dakako, »mjehurići« morati svečano obećati, da se neće bez njega bojati,

učiniti kakvu ludoriju i da neće od straha plakati. S tim mislima ogrnu se svojim vatiranim ogrtačem s krznenim ovratnikom od neke mačke, objesi preko ramena svoju torbu te, ne obzirući se na prijašnje česte majčine molbe, da po »takvoj studeni«, kad pođe od kuće, uvijek obuje kaljače, prošao kroz predsoblje, samo ih prezirno pogledao i otišao u samim čizmama. Kad ga je Perezvon ugledao odjevena, stao je još jače lupati repom o pod i nervozno se tresti cijelim tijelom i čak tužno zavijati, ali Kolja, kad je vidio toliko strastvenu plahovitost svog psa, zaključio je, da to škodi disciplini, te ga je još bar minutu zadržao pod klupom, i kad je već otvorio vrata od predsoblja, odjedamput mu zviznuo. Pas skoči kao lud i poče da skače pred njim od oduševljenja. Kolja prijeđe predsoblje i otvori vrata na sobi »mjehurića«. Oboje su sjedili kao prije za stolićem, ali već nisu čitali, nego su se vatreno prepirali o nečem. Ta su se djeca često prepirala o raznim istaknutim životnim pitanjima, kod čega je Nastja, kao starija, uvijek odnosila pobjedu, a Kostja, ako se nije mogao da složi s njom, odlazio je Kolji Krasotkinu, da apelira, i kako je on presudio, važilo je kao apsolutna presuda za obje strane. Ali ovaj put je prepirka »mjehurića« donekle zainteresirala Krasotkina i on je zastao na vratima, da sluša. Kad su djeca vidjela, da ih on sluša, produžili su još s većim žarom svoju prepirku.

— Nikad, nikad neću povjerovati, da malu djecu nalaze babice u vrtu među kupusnim gredicama. Sad je već zima i nema više gredica, i babica nije mogla donijeti Katarini kćerku.

— Fi-ju! — zviznu Kolja tiho.

— Ili gle, kako: one donose odnekud, ali samo onima, koje su udate.

Kostja pažljivo pogleda Nastju, te slušaše duboko zamišljen i razmišljaše.

— Nastja, ali ti si luda, — reče on naposljetku čvrsto i bez vatre, — kako bi mogla imati Katarina dijete, kad nije udata?

Nastja se strašno raspali.

— Ti ništa ne razumiješ, — prekinu ga ona jetko, — možda ona ima čovjeka, koji sjedi u tamnici, i ona je eto rodila.

— A zar ona ima muža u tamnici? — važno zapita razumni Kostja.

— Ili, znaš, — naglo ga prekinu Nastja, sasvim napustivši i zaboravivši svoju hipotezu, — ona nema muža, to imaš pravo, ali ona hoće da se uda, i počela je misliti, kako će se udati, te je neprestano mislila, jednako mislila i dotle mislila, dok nije mjesto muža dobila dijete.

— Pa, osim ako je tako, — prista sasvim pobijeđeni Kostja, — ali to ti nisi prije rekla, otkud bih mogao onda znati?

— No, dječurlijo, — reče Kolja, stupivši u sobu, — vi ste, kako vidim, opasni!

— I Perezvon je s vama? — iskesi se Kostja i stade pucketati prstima i zvati Perezvona.

— Mjehurići, ja se nalazim u teškom položaju, — otpoče Krasotkin važno, — i vi mi morate pomoći: Agafja je sigurno slomila nogu, kad je dosada nema, to je već odlučeno i zapečaćeno; nego ja moram svakako otići od kuće. Puštate li me ili ne puštate?

Djeca pogledaše zabrinuto jedno u drugo i njihova dosad nasmijana lica izražavala su nemir. Oni nisu, uostalom, još potpuno shvaćali, što on od njih zahtijeva.

— Nećete praviti ludorije za moje odsutnosti! Nećete se uspinjati na ormar i slomiti nogu? Nećete plakati od straha, što ste sami?

Na dječjim licima pojavi se strašna tuga.

— A ja bih vam zato mogao pokazati jednu stvarčicu, topić od mjedi, iz koga se može pucati pravim barutom.

Dječja se lica u tren oka razvedriše.

— Pokažite topić, — reče Kostja, a lice mu se zasja.

Krasotkin turi ruku u svoju torbu, izvadi iz nje malen topić od bronce i metnu ga na stol.

— Aha, pokažite! Gledaj, ima točkove, — i on provoza topić po stolu, — i pucati se može iz njega. Nabiti sačmom i pucati.

— I ubit će?

— Sve će ubiti, samo treba dobro naciljati.

I Krasotkin im rastumači, kako se meće barut, kamo se sipa sačma, pokaza rupicu u obliku upaljača, ispriča im, kako topić natrag trgne, kad opali. Djeca su slušala sa strašnom radoznalošću. Osobito je zadivilo njihovu maštu, što topić unatrag trgne.

— A imate li baruta? — raspita se Nastja.

— Imam.

— Pokažite nam i barut, — otegla ona s molećim osmijehom.

Krasotkin opet turi ruku u torbu i izvadi iz nje malenu bočicu, u kojoj se zaista nalazilo nešto malo pravog baruta, a u papirnatom fišečiću bilo je nekoliko zrna sačme. On je čak odčepio bočicu i izasuo malo baruta na dlan.

— Samo ako gdjegod u blizini nema vatre, jer će se rasprsnut i sve nas pobiti, — upozori ih Krasotkin zbog efekta.

Djeca su motrila barut s pobožnim strahom, koji je još pojačao njihovo uživanje. Ali Kostji se bolje dopala sačma.

— A sačma ne gori? — zapita on.

— Sačma ne gori.

— Poklonite mi malo sačme, — reče on molećim glasom.

— Poklonit ću ti malo sačme, eto, uzmi, ali ne pokazuj svojoj mami prije, dok se ja ne vratim, jer će pomisliti, da je to barut i umrijeti od straha i vas išibati.

— Nas mama nikad ne tuče šibom, — odmah primijeti Nastja.

— Znam, rekao sam jedino zbog ljepote stila. I mamu nikad ne varajte, samo ovaj put — dok se ne vratim. Dakle, mjehurići, mogu li otići? Nećete plakati od straha, kad mene ne bude ovdje?

— Pla-kat će-mo — otegnu Kostja, spremajući se već da zaplače.

— Plakat ćemo, sigurno ćemo plakati, — dočeka Nastja brže-bolje i plašljivo.

— Ah, djeco, kako su opasne vaše godine. Što se može, ptići, morat ću s vama prosjediti ne znam dokle. A vrijeme, vrijeme, ah!

— Zapovjedite Perezvonu, neka se umrtvi, — zamoli Kostja.

— Ne pomaže ništa, morat ću se poslužiti i Perezvonom. Ici[165], Perezvone!

I Kolja stade zapovijedati psu, a on je pokazivao sve, što je znao. To je bilo pseto dugačke čupe, veliko kao obično kućno pseto i nekakve sivkastomodre dlake. Na desno oko bilo je ćoravo, a lijevo uho bilo mu je bogzna zašto razrezano. Ono je cičalo, i skakalo, šenilo, hodalo na stražnjim nogama, leglo poleđice i sve četiri noge diglo u vis i ležalo, a da se nije ni maklo, kao da je mrtvo. Za vrijeme te posljednje majstorije otvorila su se vrata i na pragu se pojavila Agafja, debela služavka gospođe Krasotkine, žena od kojih četrdeset

godina, koja se vratila s trga sa zavežljajem nakupovana živeža u ruci. Ona zastade i, sa zavežljajem, koji joj je visio u lijevoj ruci, stade da gleda pseto. Kolja, mada je željno iščekivao Agafju, ipak nije prekinuo predstave, i tek kad je Perezvon neko izvjesno vrijeme preležao kao mrtav, on mu je naposljetku zviznuo: pseto skoči i poče skakati od radosti, što je izvršilo svoju dužnost.

— Vidi, to je pas! — progovori Agafja poučno.

— A što si ti, ženska glavo, okasnila? — zapita Krasotkin grozno.

— Ženska glavo? Gle ti čviljka!

— Čviljak?

— Da, čviljak. I što se tebe tiče, što sam zakasnila? Sigurno je moralo biti, kad sam zakasnila, — mrmljaše Agafja, prihvativši se posla oko peći, ali ne nezadovoljna i srdita, već baš naprotiv, jako zadovoljna, kao da se raduje prilici, da se može našaliti s veselim gospodičićem.

— Čuj, lakomislena babo, — otpoče Krasotkin, ustajući sa divana, — možeš li se zakleti svime, što je sveto na svijetu, i povrh toga i još čim drugim, da ćeš za vrijeme moje odsutnosti neprekidno paziti na mjehuriće? Ja odlazim od kuće.

— A zašto da ti se zaklinjem? — nasmija se Agafja. — I bez toga ću pripaziti na njih.

— Neću, inače neću, već ako mi se zakuneš spasenjem svoje duše. Drugačije ne idem.

— A ti ne idi. Tiče li se to mene, napolju je studen, sjedi kod kuće.

— Mjehurići, — obrati se Kolja djeci, — ova će žena ostati s vama do mog povratka ili do povratka vaše mame, jer i ona se morala već odavno vratiti. Osim toga, dat će vam doručak. Hoćeš li im, Agafja, štogod dati.

— I to se može.

— Do viđenja, ptići, odlazim mirne duše. A ti, babuskaro — reče on poluglasno i važno, prolazeći pored Agafje, — nadam se, da im nećeš početi brbljati vaše obične ženske gluposti o Katarini, — poštedi njihovo djetinjstvo. Ici, Perezvon!

— No, hajde zbogom, — reče Agafja zajedljivo i već ljutita. — Smiješan deran! Trebalo bi ga išibati, eto što bi trebalo, za takve riječi.

III

ĐAK

Ali Kolja više nije slušao. Naposljetku je mogao da ode. Kad iziđe napolje, on se obazre oko sebe, strese ramenima i reče »studen!« te se uputi najprije ravno ulicom, a zatim skrenu desno kroz pobočnu ulicu prema trgu. Ali, prije nego što je stigao do trga, zastade pred jednom kapijom, izvadi iz džepa zviždaljku i zazviżda iz sve snage, kao da daje urečeni znak. Nije čekao više od jedne minute: kroz vratašca dotrča do njega jedanaestgodišnji rumen dječačić, također u toplom, čistom i čak kicoškom ogrtaču. To je bio mladi Smurov, đak pripravnog razreda (dok je međutim Kolja Krasotkin bio već za dva razreda stariji), sin bogatog činovnika, kome nisu, kako se čini, roditelji dopuštali da se druži s Krasotkinom kao s poznatim drskim objēšenjakom, i Smurov je sad očito umakao kradom. Taj je Smurov bio, ako nije čitalac zaboravio, jedan iz one gomile dječaka, što se prije dva mjeseca nabacivala kamenjem preko jarka na Iljušu, i koji je onda pričao Aljoši Karamazovu o Iljuši.

— Ja vas, Krasotkine, čekam već cio sat — reče Smurov vrlo odlučno, i dječaci pođoše prema trgu.

— Zakasnio sam — odgovori Krasotkin. — Bilo je razloga. A tebe neće izbiti, što ideš sa mnom?

— Ta manite, kao da me ne biju? I Perezvon je s vama?

— I Perezvon.

— I njega vodite onamo?

— I njega!

— Ah da je i Žućka!

— Žućke ne možemo odvesti. Žućka ne postoji. Žućka je nestala u mraku neizvjesnosti.

— Ah, ne bi li mogli tako učiniti, — zasta iznenada Smurov. — Iljuša kaže, da je Žućka imala dugačku čupu, da je bila isto tako sijeda, boje kao dim, poput Perezvona, — i ne bi li mogli reći, da je to ta ista Žućka, i on će možda povjerovati?

— Đače, boj se laži, to je prvo; čak i onda, kad se tiče dobrog djela, to je drugo. A glavno je, nadam se, da nisi ondje govorio, da ću i ja doći.

— Bože sačuvaj, razumijem se i ja. Ali s Perezvonom ga nećeš utješiti, — uzdahnu Smurov. — Znaš, što: otac njegov, onaj kapetan, ispirač, kazivao nam je, da će mu danas donijeti štene, pravo midelandsko[166], crna nosa; misli, da će time utješiti Iljušu, ali teško.

— A kako je sad Iljuški?

— Ah, zlo, zlo. Mislim, ima sušicu. On je još pri sebi, ali diše — diše, strahota je, kako diše. Neki dan je zamolio, da ga provodamo; obuli smo mu čizme, htio je da pođe, ali je pao. »Ah, veli, ja sam ti govorio, oče, da su moje čizme loše, to su one prijašnje, i prije mi je bilo teško u njima hodati.« Mislio je, da su čizme krive, što je pao, a pao je naprosto od slabosti. Neće preživjeti sedmicu dana. Dolazi mu Herzenstube. Sad su opet bogati, imaju puno novaca.

— Hulje.

— Tko su hulje?

— Liječnici, i sva medicinska fukara, govoreći uopće, i također, razumije se pojedinačno. Ja poričem medicinu. To je jedna potpuno nekorisna ustanova. Ali ću, uostalom, sve to istražiti. A kakve su to međutim sentimentalnosti ondje kod vas otpočele? Ondje se, čini se, cio razred skuplja?

— Ne cio, nekih deset drugova naših dolazi onamo uvijek, svaki dan. I ništa drugo.

— Mene u svemu tome iznenađuje uloga Alekseja Karamazova: njegovu će bratu sutra ili prekosutra suditi zbog takva zločina, a on ima još toliko vremena, da sentimentalizira s dječakom!

— Ovdje nema uopće nikakva sentimentaliziranja. Pa i ti sam ideš da se izmiriš s Iljušom.

— Da se izmirim? Smiješan izraz. Ja, uostalom, nikom ne dopuštam, da analizira moje postupke.

— A kako će ti se Iljuša obradovati! On i ne pomišlja da ćeš ti doći. Zašto, zašto nisi htio tako dugo da ideš? — uzviknu Smurov vatreno.

— Dragi dječačiću, to je moja stvar, a ne tvoja. Ja idem iz vlastite pobude, jer je to moja volja, a vas je sve dovukao onamo Aleksej Karamazov, to je ipak neka razlika. I otkud li znaš, možda i ne idem onamo, da se mirim? Glup izraz.

— Nipošto nije Karamazov, sigurno nije on. Naši su prosto sami počeli onamo odlaziti, razumije se, najprije s Karamazovom. I ništa tu nije bilo, nikakvih gluposti. Najprije je otišao jedan, a poslije drugi. Otac njegov silno nam se obradovao. Znaš li, on će prosto poludjeti, ako Iljuša umre. On vidi, da će Iljuša umrijeti. Ali mu je milo, što smo se izmirili s Iljušom. Iljuša je za te pitao i drugo ništa nije dodao. Zapitao je i zašutio. A otac će mu šenuti umom ili će se objesiti. On se i prije ponašao, kao lud. Znaš, on je plemenit čovjek, a onda smo pogriješili. Svemu je kriv onaj ocoubojica, što ga je onda tukao.

— A ipak je Karamazov za me zagonetka. Ja sam se mogao već odavno upoznati s njim, ali ja volim, u ponekim slučajevima biti ponosan. Usto, ja sam stvorio o njemu izvjesno mišljenje, koje se mora još provjeriti i razjasniti.

Kolja važno zašutje, a Smurov također. Smurov je, navodno osjećao strahopoštovanje prema Kolji Krasotkinu i nije smio ni pomisliti da se mjeri s njim. A sad je bio vrlo radoznao, jer je Kolja izjavio, da ide onamo »iz vlastite pobude«, i u tome se morala, sigurno, kriti neka zagonetka, što je Kolja odjedamput naumio da ide onamo, i to baš danas. Oni su prelazili preko trga, na kome se nalazilo u ovom trenutku mnogo seljačkih kola i bilo mnogo dognane živadi. Građanke su prodavale pod svojim šatricama žemičke, konce itd. Takvo nedjeljno trgovanje nazivaju kod nas u gradu naivno sajmovima i takvih sajmova ima u godini vrlo mnogo. Perezvon je trčao u najveselijem duhovnom raspoloženju, svrćući neprestano sad desno, sad lijevo, da negdje nešto onjuši. Kad bi se sreo s drugim psima, on se neobično usrdno obnjušio s njima po svima psećim pravilima.

— Ja volim da promatram realizam, Smurove, — progovori odjedamput Kolja. — Jesi li primijetio, kako se psi, kad se sretnu, obnjuše? To je kod njih neki opći prirodni zakon.

— Jest, ali vrlo smiješan.

— To jest, ne smiješan, ti si se loše izrazio. U prirodi nema ništa smiješno, ma kako li se čovjeku zbog njegovih predrasuda činilo. Kad bi psi mogli da razmišljaju i da kritikuju, sigurno bi našli isto toliko smiješnog, a možda i mnogo više, u socijalnim odnosima ljudi, njihovih gospodara, — a možda i mnogo više. Ja ovo ponavljam

zato, što sam čvrsto uvjeren, da je kod nas mnogo više gluposti. Ovo je misao Rakitinova, značajna misao. Ja sam, Smurove, socijalist.

— A što je to socijalist? — zapita Smurov.

— To je, kad su svi jednaki, kad svi imaju jedan zajednički imutak, kad nema brakova, a vjeru i zakone bira svatko po svojoj volji; no, i sve ostalo. Ali ti nisi još dorastao za to, za te je još rano. A ipak je studeno.

— Jest. Dvanaest stupnjeva. Malo prije gledao je moj otac na termometar.

— I jesi li opazio, Smurove, da se usred zime, kod petnaest ili čak osamnaest stupnjeva, ne čini, da je tako studeno, kao, na primjer sad, u početku zime, kad odjedamput iznenada naiđe studen, kao sad, od dvanaest stupnjeva, a osobito, kad ima malo snijega. To znači, da se ljudi nisu još navikli. Kod ljudi je sve navika, u svemu, čak u državnim i političkim odnosima. Navika je — glavni pokretač. Gle, kako je ono smiješan seljak!

On pokaza na stasita seljaka u kožuhu, dobroćudna lica, koji je kraj svojih kola pljeskao zbog studeni rukama u rukavicama. Po njegovoj dugačkoj, ugasito plavoj bradi bilo se uhvatilo inje od hladnoće.

— U seljaka se brada smrzla! — viknu Kolja glasno i izazivački, prolazeći pokraj njega.

— U mnogih se smrzla, — odgovori seljak mirno i odmjereno.

— Ne zadirkuj u nj, — primijeti Smurov.

— Ne brini se, neće se rasrditi, on je dobar. Zbogom, Matveju.

— Zbogom.

— A zar se ti zbilja zoveš Matvej?

— Matvej? A ti nisi znao?

— Nisam znao; nasumce sam rekao.

— Gle, sigurno si đak?

— Da, đak.

— A biju li te?

— Ne baš jako, tako.

— A boli li te?

— Bez toga ne može da bude.

— E-eh! — uzdahnu seljak od svega srca.

— Zbogom, Matveju!

— Zbogom. Mio si ti momčić, zaista.

Dječaci krenuše dalje.

— To je valjan seljak, — reče Kolja Smurovu. — Ja volim da se porazgovorim s narodom i uvijek se radujem, što mogu biti pravedan prema njemu.

— A zašto si mu slagao, da nas biju? — zapita Smurov.

— Morao sam ga obradovati!

— A čime?

— Vidiš, Smurove, ja ne volim, ako tko od prve riječi ne shvaća, nego ponovo zapitkuje. Mnogome ne koristi ni tumačenje. Po seljakovu shvaćanju đaka biju i moraju biti: jer kakav je, misli on, đak, ako ga ne biju? I ako mu odjedamput kažeš, da kod nas ne tuku, on će se ražalostiti. A uostalom, ti to ne razumiješ. S narodom treba umjeti govoriti.

— Samo ne zadirkuj, molim te, jer se može izleći priča, kao s onom guskom.

— A ti se bojiš?

— Ne smij se, Kolja, ja se, bogami, bojim. Otac će se jako rasrditi. Meni je strogo zabranjeno da se družim s tobom.

— Ne uznemiruj se, ovaj put se neće ništa dogoditi. Zdravo, Nataša, — doviknu on jednoj piljarici pod šatorom.

— Kakva sam ja Nataša, ja sam Marija, — odgovori piljarica, još mlada žena, vičući.

— Dobro je, što se zoveš Marija, zbogom!

— Ah, ti đavole, nema te što vidjeti, a već si takav!

— Nemam vremena, nemam kad s tobom razgovarati, ispričat ćeš mi iduću nedjelju, — zamahnu rukom Kolja, baš kao da se ona o njega očesala, a ne on o nju.

— A što bih ti imala u nedjelju pripovijedati? Ti si se o mene očesao, a ne ja o tebe, bezobrazniče, — razvikala se Marija, — istući bi te trebalo, eto što, ti si poznato zadirkivalo, jest, to si!

Među drugim piljaricama, koje su do Marije prodavale na svojim klupama, razlegnu se smijeh, kad odjedamput iskoči, tko zna zbog čega, ispod arkada gradskih dućana, nekakav ljutit čovjek, nalik na trgovačkog pomoćnika, ali ne naš domaći, već stranac, u modrom kaftanu dugačkih pola, u kapi sa štitom, još mlad, tamnoplave

kudrave kose i dugačka, blijeda, hrapava lica. On je bio nekako glupo uzbuđen i odmah stade prijetiti Kolji šakom.

— Ja te poznam, — vikaše on razdraženo, — ja te poznam!

Kolja pažljivo pogleda u nj. On se nikako nije mogao sjetiti, da je ikad imao ikakav sukob s tim čovjekom. A zar je imao malo sukoba po ulicama, svih se nije mogao sjećati!

— Poznaješ? — zapita ga on ironično.

— Ja tebe poznam! Ja tebe poznam! — zaintači kao budala građanin.

— To bolje po te. Ali ja nemam vremena, zbogom!

— Što zadirkuješ? — zavika građanin. — Hoćeš opet da zadirkuješ? Ja tebe poznam! Opet si drzovit.

— To nije, brate, tvoja stvar, ako ja zadirkujem, — reče Kolja, zasta i premjeri ga od pete do glave.

— Kako nije moja?

— Tako, nije tvoja.

— A da čija je? Čija? No, čija?

— To je, brate, sad stvar Trifona Nikitiča, a ne tvoja.

— Kakva to Trifona Nikitiča? — zapita momak čudeći se kao lud i još uvijek ljut, te se zagleda u Kolju. Kolja ga važno premjeri očima.

— A jesi li dolazio Voznesenju? — zapita ga on odjedamput strogo i odlučno.

— Kakvu Voznesenju? Zašto? Ne, nisam odlazio, — zbuni se ponešto momak.

— Poznaješ li Sabanjejeva? — produži Kolja još odlučnije i još strože.

— Kakva Sabanjejeva? Ne, ne poznam.

— No, onda neka te đavo nosi! — prekinu naglo Kolja, te se oštro okrenu nadesno i brzo pođe svojim putem, kao da mu je zazorno da govori s takvim bukvanom, koji čak ni Sabanjejeva ne poznaje.

— Stoj! ej! Koga to Sabanjejeva misliš? — kao da se dosjeti momak, i opet jako uzrujan. — A što je on to govorio? — okrenu se on naglo piljaricama, gledajući u njih glupo.

Žene se nasmijaše.

— Pametan dečko, — reče jedna.

— A kog on to Sabanjejeva misli? — uporno je ponavljao momak bijesno, mašući desnom rukom.

— A sigurno onog Sabanjejeva, što je služio kod Kuzmičevih, po svoj će prilici tako biti, — dosjeti se jedna žena.

Momak se glupo zagleda u nju.

— Ku-zmi-če-va? — ponovi druga žena, — ali kakav je on Trifon? Onaj se zove Kuzma, a ne Trifon, a derančić ga je nazvao Trifonom Nikitičem, dakle, neće biti on.

— To nije, vidiš, ni Trifon, ni Sabanjejev, već Čižov, — umiješa se treća žena, koja je dosada šutjela i ozbiljno slušala, — zove se Aleksej Ivanič. Čižov, Aleksej Ivanovič.

— I bit će, da je Čižov — odlučno potvrdi četvrta žena.

Smeteni momak pogleda čas u jednu, čas u drugu.

— Ali zašto je pitao, zašto je to pitao, dobri ljudi? — vikaše on gotovo u očajanju: — »Poznaješ li Sabanjejeva?« Đavo neka zna, koji je to Sabanjejev!

— Ala si ti budalast čovjek, ta kažu ti, da nije Sabanjejev, nego Čižov, Aleksej Ivanovič Čižov, on je to! — doviknu mu važno jedna piljarica.

— Kakav Čižov? Koji to? Govori, ako znaš.

— A onaj dugački, balavi, što je ljetos sjedio ovdje na pijaci.

— A kog će mi đavola taj Čižov, recite mi, ljudi božji?

— A otkud da mi znamo, kog će ti đavola Čižov?

— A tko bi znao, što ti treba, — dočeka druga, — sam moraš znati, što ti treba, kad galamiš. Ta on je tebi govorio, a ne nama, budalo jedna! I zar ga zbilja ne poznaš?

— Koga?

— Čižova.

— Neka đavo odere i Čižova i tebe zajedno s njim! Izlemat ću ga, eto, što ću učiniti! On mi se rugao!

— Što, Čižova ćeš izlemati? Ili će on tebe. Ti si lud, i ništa drugo!

— Ne Čižova, ne Čižova, ti pakosna, opaka ženo, derana ću izdevetati, eto koga! Dajte ga, dajte ovamo, on mi se rugao!

Žene prasnuše u smijeh. A Kolja je koracao već daleko s pobjedonosnim izrazom na licu. Smurov je išao pored njega, osvrćući se na gomilu, što je u daljini vikala. I on je također bio vrlo raspoložen, iako se još uvijek bojao, da ne zapadne s Koljom u kakvu nepriliku.

— Za kakva si ga ti Sabanjejeva pitao? — zapita on Kolju, iako je već unaprijed slutio, što će mu odgovoriti.

— A otkud ja znam, za kakva? Sad će ondje do noći galamiti. Ja volim, da u svima društvenim slojevima prodrmam budale. Gle, još uvijek stoji onaj glupak, eno, onaj seljak. Zapamti, kaže se: »Nema ništa gluplјeg od glupa Francuza«, ali i ruska lica odaju sebe. No, zar nije napisano na licu onog, eno onog tamo seljaka, da je budala, je li?

— Ostavi ga, Kolja, da prođemo kraj njega.

— Nizašto ga neću ostaviti, sad sam istom počeo. Ej, zdravo, seljače!

Snažan seljak, što je prolazio kraj njih i već vjerojatno pripit, okrugla bezazlena lica i prosijede brade, podiže glavu i pogleda dječaka.

— E pa, dobar dan, ako se ne šališ — progovori on bez žurbe.

— A ako se šalim? — nasmija se Kolja.

— Ako se šališ, šali se, neka je bog s tobom. Ništa zato, i to se smije. Našaliti se uvijek smije.

— Oprosti, brate, — našalio sam se.

— Neka ti bog oprosti.

— A opraštaš li ti?

— Drage volje opraštam. Odlazi.

— Vidiš, ti si, čini mi se, pametan seljak.

— Pametniji od tebe, — neočekivano odgovori seljak dostojanstveno, kao i maločas.

— Teško, — smete se malo Kolja.

— Sigurno, velim ti.

— A možda je i tako.

— Jest, jest, brate.

— Zbogom, seljače.

— Zbogom.

— Seljaka ima različitih, — primijeti Kolja Smurovu poslije kratke stanke. — Otkud sam znao, da ću natrapati na pametnog. Ja sam uvijek spreman, da priznam um u naroda.

Daleko, na satu saborne crkve, izbi jedanaest i po Dječaci požuriše i još preostali, prilično daleki put do štapskapetana Snjegireva, prijeđoše brzo i gotovo ne razgovarajući se. Kad su stigli

na neko dvadeset koračaja od kuće, Kolja zasta i naloži Smurovu, neka pođe naprijed i pozove napolje Karamazova.

— Moramo se najprije onjušiti, — primijeti on Smurovu.

— A zašto da ga zovem, odgovori Smurov, — uđi, oni će ti se neobično obradovati. A što da se na studeni upoznajete?

— Ja znam, zašto je potrebno, da izađe ovamo na studen, — odbrusi Kolja despotski (što je jako volio da čini s ovim »malima«), i Smurov potrča da izvrši nalog.

IV

ŽUĆKA

Kolja se važna izraza u licu prisloni na plot i čekaše Aljošin dolazak. Jest, on je već davno želio, da se s njim sastane. On je mnogo čuo o njemu od dječaka, ali je sve dosad uvijek samo izvana pokazivao prezirno i ravnodušno lice, kada su mu govorili o njemu, i čak »kritizirao« Aljošu, slušajući, što mu pričaju o njemu. Ali je u sebi jako, jako želio, da se s njim upozna: u svemu onome, što je čuo, da mu pričaju o Aljoši, bilo je nešto simpatično i privlačno. I stoga je sadašnji trenutak bio važan; ponajprije ne smije obraz svoj baciti u blato, nego se pokazati samostalnim: »Inače će pomisliti, da sam i ja isto ovakav trinaestgodišnji dječak, kao i svi ostali. Ali grozno je, što sam tako malena uzrasta. Tuzikov je mlađi od mene, a za pola je glave viši. Lice mi je, uostalom, pametno; nisam lijep, znam, da sam ružan u licu, ali lice je moje pametno. A ne treba se također odmah izbrbljati, jer će odmah početi grljenje, i on bi mogao pomisliti... Phi, kako bi bilo gadno, kad bio on pomislio!«...

Tako se uzrujavaše Kolja, nastojeći iz sve snage, da poprimi potpuno najsamostalnije obličje. Najviše ga je mučio njegov mali uzrast. On je kod kuće, u kutu na zidu, još prošle godine povukao olovkom crtu, kojom je označio svoju visinu, i od tog doba prilazio je uzrujano svaka dva mjeseca, da ponovo mjeri: koliko je narastao? Ali je nažalost narastao jako malo, što ga je dovodilo ponekad prosto u očajanje. Što se tiče lica, ono nije bilo ni najmanje »ružno«, već naprotiv, prijatno, bijelo, blijedo i pirgavo. Njegove sive, male, ali žive očice gledale su srčano i često su planule od unutrašnjeg osjećanja.

Jagodice su mu bile malo poširoke, usne malene, ne jako debele, ali vrlo crvene; nos malen i jako prćast: »sasvim frntast, sasvim frntast!« mrmljaše Kolja u sebi, kad se gledao u ogledalu i uvijek je od ogledala odlazio nezadovoljan. »A zbilja, teško da mi je i lice pametno?« pomisli on ponekad, te je čak i u to sumnjao. Uostalom, ne smije se misliti, da je briga o licu i o uzrastu zaokupljala svu njegovu dušu. Baš naprotiv, kako bile otrovne minute pred ogledalom, on je brzo zaboravljao na njih i na duže vrijeme, »predajući se sav idejama i zbiljskom životu«, kako je sam definirao svoju djelatnost.

Aljoša izađe uskoro i pođe žurno prema Kolji; on je, dok ih je još dijelilo nekoliko koračaja, opazio, da je Aljošino lice nekako sasvim veselo. »Zar mi se zbilja toliko raduju?« pomisli Kolja sa zadovoljstvom. Ovdje ćemo uzgred spomenuti, da se Aljoša jako promijenio otkad smo ga ostavili: on je zabacio mantiju i nosio sad lijepo sašiven kaput, mekan okrugao šešir i kratko ošišanu kosu. Sve ga je to poljepšalo, i on je zbilja izgledao kao pravi ljepotan. Njegovo ljepuškasto lice bilo je uvijek veselo, ali ta veselost bila je nekako tiha i mirna. Kolju začudi, što je Aljoša išao onako, kako je sjedio u sobi, bez ogrtača, i bilo, očito, da se žurio. On bez oklijevanja pruži Kolji ruku.

— Evo naposljetku i vas, kako smo vas svi čekali!

— Postojali su uzroci, za koje ćete odmah saznati. U svakom slučaju mi je milo, da se upoznamo. Davno sam očekivao priliku i mnogo sam o vama slušao, — mrmljaše Kolja, ponešto zadihan.

— Ja bih se s vama ionako upoznao, jer sam i ja o vama mnogo čuo, ali ovdje, ovamo ste zakasnili.

— Recite, kako je ovdje?

— Iljuši je vrlo zlo, on će sigurno umrijeti.

— Što velite! Priznajte, Karamazove, da je medicina gadarija, — uzviknu Kolja vatreno.

— Iljuša vas je često, vrlo često spominjao, čak, čujte, i u snu, u bunilu. Vidi se, da ste mu prije bili vrlo, vrlo dragi... do onog slučaja... s nožićem. A ima i još jedan razlog... Recite, je li to vaš pas?

— Moj, Perezvon.

— A ne Žućka? — Aljoša žalosno pogleda Kolji u oči. — Ona je dakle nestala?

— Znam, znam, vi biste svi htjeli, da opet dobijete Žućku, čuo sam sve, — zagonetno se osmjehnu Kolja. — Čujte, Karamazove, — otpoče on živahno, — ja ću vam objasniti sve, ja sam upravo zbog toga i došao, zato sam vas i pozvao, da vam cio skandal objasnim prethodno i prije, nego što uđemo. — Vidite, Karamazove, u proljeće je Iljuša stupio u pripravni razred. No, svatko zna, što je naš pripravni razred: dječaci, dječurlija. Iljušu počeše odmah zadirkivati. Ja sam dva razreda stariji i, razumije se, gledam izdaljeg, sa strane. Vidim, dječak je sićušan, slabašan, ali se ne da, čak se s njima tuče, ponosan je, oči mu plamte. Ja takve volim. A oni ga sve jače zadirkuju. A što je glavno, on je onda imao loše odijelo, hlače okraćale, a čizme zijevaju. I zbog toga su ga dražili. Ponizuju ga. Ne, ja to ne volim, odmah sam se za nj zauzeo i zabiberio im. Ja ih tučem, a oni mene obožavaju, je li vam to poznato, Karamazove? — pohvali se Kolja vatreno. — Ja uopće volim dječurliju. I sad mi kod kuće vise o vratu dva ptića, oni su me, danas čak i zadržali. I tako su prestali Iljušu tući, i ja sam ga uzeo pod svoju zaštitu. Vidim, dječak je ponosan, velim vam, ponosan je, ali mi se ropski predao, izvršuje i najmanji moj nalog, sluša me kao boga, ugleda se u me. Za vrijeme odmora između satova eto ga odmah meni i mi se šetamo. Nedjeljom također. Kod nas se u gimnaziji rugaju, kad se stariji s mlađim tako sprijatelji, ali to je predrasuda. Ja hoću tako, i basta, nije li istina? Ja ga učim, ja ga podižem, — i zašto, recite, ne bih smio da ga podižem, kad mi se sviđa? I vi ste se, vidite, Karamazove, spregli sa svima tim ptičicama, dakle, želite da djelujete na mlado pokoljenje, da ga podižete, da budete korisni? I ja priznajem, da me je ta crta u vašem karakteru, za koju sam saznao po čuvenju, najviše zainteresirala. Uostalom, na stvar: opažam, da se u dječaku razvija nekakva osjetljivost, sentimentalnost, a ja sam, znate, odlučni protivnik svake teleće nježnosti, čak od rođenja. A usto još i protuslovlje: ponosan je, a meni je odan ropski, — ropski odan, ali iznenada mu sijevnu oči i ne složi se sa mnom, prepire se, hoće glavom kroz zid. Ja sam katkad izlagao različite ideje, a on, ne da se nije slagao s mojim idejama, nego naprosto vidim, da se budi lično protiv mene, zato što sam ravnodušan prema njegovim nježnostima. I ja, da mu se oprem, što je on nježniji, ja postajem sve hladnokrvniji, i tako namjerno postupam, jer takvo je moje uvjerenje. Namjeravao

sam, da odgojim njegov karakter, da ga popravim, stvorim čovjeka... no, ali... vi me, razumije se, shvaćate, vama je dovoljno pola riječi. Odjedamput sam primijetio, da je zbunjen jedan dan, drugi, treći, da je tužan, ali ovaj put ne zbog nježnosti, već zbog nečeg drugog, silnijeg, višeg. Mislim, kakva je to tragedija? Ja navalio na nj i saznao za ovo: on se na neki način združio sa slugom vašeg pokojnog oca (koji je onda bio još živ), Smrdljakovom, i ovaj ga je, budalicu, naučio glupoj šali, to jest zvjerskoj šali, podloj šali, — da uzme komadićak kruha, mekote, da zabode u nju čiodu i baci ga nekom psu čuvaru, koje će, ogladnjelo, bez žvakanja, progutati komadić kruha, i pazi, što će dalje biti. I oni udesili takav komadić i bacili ga onoj istoj čupavoj Žućki, kojoj sad toliku pažnju poklanjaju, jednom kućnom psu iz neke kuće, gdje ga prosto nisu hranili i ono je cio dan u vjetar lajalo. (Volite li vi, Karamazove, to glupo lajanje? Ja ga ne mogu podnositi). Oni mu dakle bacili, pseto progutalo i stalo cičati, zavrtjelo se i dalo u bijeg, te bježalo i cičalo i nestalo, — tako mi je opisao sam Iljuša. On mi je sve priznao, i stao je da plače, plače, da me grli, i sav se trese. »Bježi i ciči, bježi i ciči,« — samo je to ponavljao, toliko ga je potresao taj prizor. E, vidim, peče ga savjest. Ja sam to uzeo ozbiljno. Uglavnom, htio sam da ga i zbog ovog i prijašnjeg dozovem pameti i priznajem, da sam se poslužio lukavstvom i pretvarao se, kao da je moja zlovolja tolika, kolika možda i nije bila: »Ti si se, rekoh mu, ponio podlo, ti si podlac, ja dakako neću o tome trubiti okolo, ali zasad prekidam s tobom sve odnose. Ja ću razmisliti o svemu i poručiti ti po Smurovu (onom istom dječaku, što je sad došao sa mnom i koji mi je bio uvijek odan), da li ću i dalje održati s tobom vezu ili ću te zauvijek napustiti, kao podlaca.« To ga je strašno potreslo. Priznajem, ja sam odmah onda osjetio, da sam onda bio i suviše strog, ali što sam mogao da činim, moje je mišljenje onda bilo takvo. Sutradan poslao sam Smurova i poručio mu po njemu, da s njim više »ne govorim«, to jest, tako se kod nas kaže, kad dva druga prekinu odnose. A potajna mi je namjera bila, da se držim prema njemu kao prema otpadniku samo neko vrijeme, a onda, kad vidim, gdje se kaje, da mu opet pružim ruku. To je bila moja čvrsta namjera. Ali što mislite: kad je čuo od Smurova moju poruku, sijevnule iznenada njegove oči: »Isporuči, povika on, Krasotkinu, da ću odsada bacati svima psima zalogaj s

čiodama, svima, svima!« »A, pomislio sam, zadojio se slobodom duha, treba da se izduše,« i ja ga počeh sasvim prezirati, pri svakom susretu, ili sam se okrenuo od njega ili sam mu se ironično nasmiješio. I onda se iznenada desi onaj slučaj s njegovim ocem, sjećate li se, s ispiračem? Vama će biti jasno, da je on zbog toga već unaprijed bio spreman da se strašno razbjesni. Kad su dječaci vidjeli, da sam ga napustio, nasrnuli da ga draže: »ispirač, ispirač«. I onda su otpočele bitke, što strašno žalim, jer su ga onda, čini mi se, vrlo ljuto izbili. Jedamput, kad smo izlazili iz škole, nasrnuo on na sve, a ja sam baš u tom trenutku stajao neko deset koračaja podalje i gledao u nj. I kunem vam se, ne sjećam se, da sam se onda smijao, već naprotiv, meni ga je bilo jako, jako žao, i još trenutak, i ja bih bio poletio, da ga branim. Ali naši se pogledi odjednom sukobiše: što mu se prividjelo, ne znam, — ali on izvadi nožić, nasrnu na me i zabi mi ga u bedro, evo, ovdje u desnu nogu. Ja se nisam ni pomakao i moram vam priznati, Karamazove, da sam ponekad hrabar, te sam samo s prezirom pogledao u nj, kao da sam mu htio pogledom reći: »Ako želiš još, pomislio sam, za sve moje prijateljstvo, stojim ti na raspoloženju.« Ali me ne ubode drugi put, nije mogao da izdrži, već se uplašio, bacio nožić, zaplakao glasno i nagnuo u bijeg. Ja ga, razumije se, nisam tužio, a i svima ostalima naložio sam, da šute, da ne dopre upravi do ušiju, čak sam i materi kazao, kad je rana zacijelila, ali je rana bila uostalom neznatna, samo ogrebotina. Poslije sam čuo, da se tog istog dana nabacivao kamenjem i da je vas ujeo za prst, — ali treba da znate, u kakvu je on onda stanju bio! I, što sam mogao učiniti, učinio sam glupost: kad se razbolio nisam otišao da mu oprostim, to jest, da se pomirim s njim, i sad se kajem. Ali, međutim, iskrsli su preda mnom novi ciljevi. Eto, to je cijela priča... samo mi se čini, da sam glupo uradio...

— Ah, kolika šteta, — uskliknu Aljoša uzbuđeno, — što nisam prije znao za te vaše odnose, jer bih već davno došao do vas, da vas zamolim, da sa mnom pođete njemu. Vjerujte mi, on je buncao o vama u vrućici, u bolesti. Ja nisam znao, koliko ste mu vi dragi! I zar zbilja, zar zbilja niste mogli naći onu Žućku? Njegov otac i svi dječaci tražili su je po cijelom gradu. Vjerujete li, on je, onako bolestan, triput u suzama ponovio preda mnom: »Ja sam zato bolestan, tata, što sam onda ubio Žućku, to me je bog kaznio.« — Nikako, da mu to

izbiješ iz glave! I kad bi mu sad pribavili Žućku i pokazali, da nije crkla, već da je živa, čini mi se, da bi uskrsnuo od radosti. Svi smo se u vas uzdali.

— Recite, zbog čega ste se nadali, da ću ja naći Žućku, to jest, da ću je baš ja naći? — zapita Kolja neobično znatiželjno, — zašto ste baš na me računali, a ne na koga drugog?

— Pronosio se glas, da je vi tražite, i kad je nađete, da ćete je dovesti. Smurov je spominjao nešto slično. Mi neprestano nastojimo, da ga uvjerimo, da je Žućka živa, da su je negdje vidjeli. Dječaci su mu odnekud pribavili živa zečića, ali ga je samo pogledao, osmjehnuo se jedva primjetno i zamolio, da ga puste u polje. Tako smo i učinili. Ovog se časka vrati otac i donio mu midelandsko štene, koje je također negdje dobio, misleći, da će ga time obradovati, ali je, čini se, samo gore učinio...

— Još mi recite, Karamazove: kakav je njegov otac? Ja ga poznajem, ali šta je on po vašem mišljenju: lakrdijaš, komedijaš?

— Ah, nije, ima ljudi, koji duboko osjećaju, ali su nekako pritiješnjeni. Njihovo je lakrdijanje neka vrsta pakosne ironije prema onima, kojima oni ne smiju da kažu istinu u oči zbog vječnog i poniznog straha pred njima. Vjerujte, Krasotkine, da je takvo lakrdijaštvo često tragično. Za njega se sada sve, sve na zemlji usredotočilo u Iljuši, i ako Iljuša umre, on će ili poludjeti od žalosti ili oduzeti sebi život. Ja sam u to potpuno uvjeren, kad ga samo pogledam!

— Ja vas razumijem, Karamazove, vi poznajete čovjeka — nadoveza Kolja pronicavo.

— Kad sam vas opazio s psom, pomislio sam odmah, da ste doveli tu Žućku.

— Strpite se, Karamazove, možda ćemo je naći, a ovaj — ovo je Perezvon. Ja ću ga pustiti sad u sobu i možda će Iljušu više razveseliti, nego midelandsko štene. Strpite se, Karamazove, odmah ćete koješta saznati. Ah, bože moj, što ja vas zadržavam! — povika odjedamput Kolja naglo. — U samom kaputiću na takvoj studeni, a ja vas zadržavam: vidite li, vidite, kakav sam sebičnjak! O, svi smo mi sebičnjaci, Karamazove!

— Ne uznemirujte se, istina, studeno je, ali ja nisam zimomoran. Međutim, hajdemo. Zbilja: kako se zovete, ja znam, da vam je ime

Kolja, a dalje?

— Nikolaj, Nikolaj Ivanov Krasotkin, ili, kako se kaže službeno: sin Krasotkinov, — i Kolja se zbog nečeg nasmija, ali odmah nadoveza:

— Ja, razumije se, mrzim svoje ime Nikolaj.

— A zašto?

— Trivijalno je, službeno...

— Vama je trinaest godina? — zapita Aljoša.

— To jest, četrnaest za dvije sedmice četrnaest, vrlo brzo. Unaprijed vam otkrivam jednu svoju slabost, Karamazove, ali samo vama, jer smo se istom upoznali, da odmah upoznate moju narav: ja mrzim, kad me tko pita za godine, više nego mrzim... i naposljetku, mene, na primjer, kleveću, da sam se prošle sedmice igrao razbojnika s đacima pripravnog tečaja. Da sam se igrao, to je istina, ali da sam se igrao zbog sebe, zbog svog vlastitog zadovoljstva, to je apsolutna kleveta. Ja imam razloga misliti, da je to i do vas doprlo, ali ja se nisam zbog sebe igrao, već sam se igrao zbog dječurlije, jer oni sami ne mogu bez mene ništa smisliti. I kod nas se uvijek same gluposti telale. Ovo je grad spletaka, uvjeravam vas.

— Pa da ste se igrali zbog vlastitog zadovoljstva, što onda?

— Zbog svog vlastitog? A da li biste se vi igrali konja?

— Zamislite ovako, — osmjehnu se Aljoša, — u kazalište na primjer idu odrasli ljudi, a u kazalištu se prikazuje također doživljaji raznih junaka, a ponekad prikazuju čak i razbojnike i ratove, — zar to nije isto, dakako na svoj način. Igra rata mladića u časovima odmora, ili razbojnika, — to je umjetnost u zametku, buđenje potrebe za umjetnošću u mladoj duši, i te se igre ponekad izvode skladnije, nego predstave u kazalištu, samo je razlika u tome, što u kazalište idu da gledaju glumce, a ovdje su glumci sama mladež. A to je sasvim prirodno.

— Vi tako mislite? Je li to zbilja vaše uvjerenje? — zapita Kolja i pogleda ga pažljivo. — Znate li, vi ste prilično zanimljivu misao izrekli: kad dođem kući, promozgat ću o tome. Priznajem, ja sam se nadao, da se od vas čovjek može koječemu naučiti. Ja sam došao, Karamazove, da od vas učim, — završi Kolja uvjerljivo i vatreno.

— A ja od vas, — osmjehnu se Aljoša i stisnu mu ruku. Kolja je bio neobično zadovoljan Aljošom. Iznenadilo ga je, što se on

ponaša, kao da mu je posve ravan i što se razgovara s njim, kao s »velikim«.

— Ja ću vam, Karamazove, odmah pokazati jednu vještinu, također jednu kazališnu predstavu, — nasmija se on nervozno, — zato sam i došao.

— Svrnimo najprije nalijevo, gazdama, ondje svi vaši ostavljaju svoje ogrtače, jer je u sobi vruće i tijesno.

— O, ja sam došao samo na trenutak, ući ću i posjediti u ogrtaču. Perezvon će ostati ovdje u predsoblju i umrijeti: »ici, Perezvon, lezi i umri!« — vidite li, on je umro. Ja ću najprije ući i vidjeti, kakve su prilike, a onda ću, kad bude trebalo, zviznuti: »ici, Perezvon!« — i vi ćete vidjeti, on će odmah utrčati kao pomaman. Samo neka Smurov ne zaboravi otvoriti vrata u tom trenutku. Ja ću već sve narediti, i vi ćete vidjeti majstoriju...

V

UZ ILJUŠINU POSTELJICU

U sobi, koja nam je već poznata, u kojoj je stanovala porodica poznatog nam štapskapetana u ostavci Snjegireva, bilo je u ovaj mah i zagušljivo i tijesno, jer se u njoj sakupila mnogobrojna publika. Nekoliko je dječaka sjedilo kraj Iljuše, te, iako su svi odreda bili spremni da poriču, kao i Smurov, da ih je sakupio i izmirio s Iljušom Aljoša, ipak je to bila istina. Sva vještina njegova u ovom slučaju sastojala se u tome, da ih je dovodio Iljuši jednog po jednog, bez »telećih nježnosti«, kao nehotice i slučajno. To je donijelo Iljuši golemo olakšanje u njegovim patnjama. Bio je čisto tronut, kad je vidio gotovo nježno prijateljstvo i suosjećanje svih onih dječaka, dosadašnjih svojih neprijatelja. Samo je jedino još Krasotkin nedostajao, i to je ležalo na srcu njegovu kao strašan teret. Ako je među gorkim uspomenama Iljušečkinim bilo nešto najgorče, to je bio baš onaj slučaj s Krasotkinom, nekadašnjim jedinim njegovim prijateljem i zaštitnikom, na koga je on onda nasrnuo nožićem. Tako je mislio i pametni dječak Smurov, koji je prvi došao, da se izmiri s Iljušom. Ali je Krasotkin, kad mu je Smurov izdaleka natuknuo, da Aljoša želi da dođe k njemu »zbog jedne stvari«, odmah presjekao i

spriječio dolazak, poručivši Smurovu, neka smjesta izvijesti »Karamazova«, da on sam zna, što ima da čini, da ne traži ni od koga savjeta, i ako pođe bolesniku, zna, kad će poći, jer ima »svoj račun«. To je bilo nekako dvije sedmice prije ove nedjelje. I eto, zašto mu Aljoša nije pošao sam, kako je bio namjeravao. Uostalom, iako je čekao, ipak je slao Smurova drugi pa i treći put Krasotkinu. Ali je Krasotkin oba puta odbio najnestrpljivije i najnabusitije, poručivši Aljoši, ako dođe po nj, da onda on neće nikad doći Iljuši, i neka mu više ne dosađuju. Štoviše, Smurov nije znao sve do posljednjeg dana, da se Kolja odlučio, da ode Iljuši ovog jutra, i tek uvečer uoči tog dana, Kolja mu je, opraštajući se sa Smurovom, nenadano i oporo saopćio, da ga čeka sutra ujutro kod kuće, jer da će s njim poći Snjegirevu, ali da međutim ne smije nikog obavijestiti o njegovu dolasku, jer želi da dođe iznenada. Smurov ga posluša. A misao, da će dovesti izgubljenu Žućku, ponikla je u Smurovu na osnovu Krasotkinovih uzgrednih riječi, da su »oni svi magarci, kad ne mogu naći pseto, ukoliko je samo živo.« A kad je Smurov ugrabio zgodan trenutak i bojažljivo natuknuo Krasotkinu svoju slutnju, što se tiče psa, ovaj se iznenada strašno razljutio: »zar sam ja magarac, da tražim po cijelom gradu tuđe pse, kad imam svog Perezvona? I zar se može i zamisliti, da je pseto, koje je progutalo čiodu, ostalo živo? Teleća nježnost, i ništa drugo!«

Međutim nije Iljuša već gotovo dvije sedmice ni silazio sa svoga krevetića u kutu, ispod ikona. U školu nije odlazio sve odonda, kad se sreo s Aljošom i ujeo ga za prst. Uostalom, on je od tog dana i počeo bolovati, iako je mogao još cio mjesec nekako na silu da hoda po sobi i predsoblju, ustajući ponekad iz kreveta. Napokon je sasvim smalaksao, tako da se bez očeve pomoći nije mogao ni da makne. Otac je strepio nad njim, čak je sasvim prestao da pije i gotovo je pomjerio pameću od straha, da će umrijeti njegov mali, te je često, osobito pošto bi ga ispod ruke provodao po sobi i opet namjestio u krevetić, — naglo istrčao u predsoblje, u mračan kut, prislonio čelo na zid, te počeo naricati jecajućim i grčevitim plačem, prigušujući svoj glas, da Iljuška ne bi čuo njegovo naricanje.

A kad bi se vratio u sobu, obično je počeo da bilo čime zabavlja i razveseljuje svog dragog dječaka, pričao mu je bajke, smiješne priče ili oponašao razne smiješne ljude, s kojima se u životu sretao, čak je

oponašao i životinje, njihovu smiješnu riku ili dernjavu. Ali Iljušečka nije nikako volio, kad se otac krivio i pravio od sebe budalu. Dječak, iako se naprezao, da ne pokaže, kako mu je to neprijatno, ipak je s bolom u srcu uviđao, da je otac u društvu ponižen i uvijek se, neminovno, sjećao »ispirača« i onog »strašnog dana«. Ninočka, hroma, tiha i krotka Iljušečkina sestra, također nije voljela, kad se otac prenemagao (što se Varvare Nikolajevne tiče, ona je već odavno otišla u Petrograd na studije), ali zato se polululuda mamica jako radovala i od srca smijala, kad je njezin suprug počeo, da nešto predstavlja ili da izvodi kakve smiješne geste. Samo ju je to moglo razveseliti, a sve ostalo vrijeme ona je neprekidno gunđala i plakala, kako su je sad svi zaboravili, kako je nitko ne poštuje, kako je vrijeđaju itd. Ali posljednjih dana ona se iznenada nekako sva promijenila. Često je pogledala u kut u Iljušečku i tonula u misli. Postala je mnogo šutljivija, smirila se i, ako je plakala, plakala je tiho, da je ne čuju. Štapskapetan je primijetio u gorkoj nedoumici tu njenu promjenu. Nije joj se u početku sviđalo dolaženje dječaka i samo ju je ljutilo, ali poslije ju je veselila vika i pričanje djece počelo zabavljati i toliko joj se na koncu dopalo, da bi se sigurno jako bila ražalostila, kad bi prestali dolaziti. Kad su djeca štogod pripovijedala ili se počela igrati, ona se smijala i pljeskala dlanovima. Poneke je zvala sebi i ljubila ih. Dječaka Smurova osobito je zavoljela. Što se tiče štapskapetana, pojava djece u njegovu stanu, koja su dolazila da zabavljaju Iljušu, ispočetka ispuni njegovu dušu oduševljenom radošću i čak nadom, da će Iljuša sad prestati tugovati i zbog toga možda brže ozdraviti. Ni jednog trenutka, sve do nedavno, nije sumnjao, uza svu svoju strepnju za Iljušku, da će njegov dječak odjedamput ozdraviti. On je dočekivao male goste s pobožnošću, bio je prema njima pažljiv, činio im usluge i bio spreman, da ih na sebi nosi, i zbilja ih je počeo nositi, ali se Iljuši nisu sviđale te igre, i oni su ih prekinuli. Kupovao im je slatkiše, paprenjake, orahe, spremao im čaj i mazao maslac na kruh. Moram primijetiti, da nije bio nikad za sve to vrijeme bez novaca. One dvije stotine rubalja od Katarine Ivanovne primio je na dlaku onako, kako je Aljoša prorekao. A poslije ih je Katarina Ivanovna, kad je potanje saznala za njihove prilike i Iljušinu bolest, lično posjetila, upoznala se sa cijelom porodicom, i čak uspjela da očara poluludu štapskapetanicu. Otada nije ruka

njena prestala da daje, a štapskapetan, satrven užasom od same pomisli, da će njegov dječak umrijeti, zaboravio je na svoj prijašnji ponos i smjerno primao darove. Doktor Herzenstube dolazio je na poziv Katarine Ivanovne sve to vrijeme svaki dan redovno bolesniku, ali je bilo malo koristi od njegovih posjeta, iako ga je strašno kljukao ljekarijama. Ali zato su tog dana, tog nedjeljnog jutra očekivali kod štapskapetana novog doktora, koji je imao doći iz Moskve i koga su u Moskvi smatrali znamenitim. Njemu je osobno pisala i pozvala ga iz Moskve Katarina Ivanovna za masne pare, — ne radi Iljušečke, već s nekim drugim ciljem, o kome će biti govora niže na svom mjestu, a kad je već došao, zamolila ga je, da posjeti Iljušečku, o čemu je bio štapskapetan unaprijed obaviješten. Da će doći Kolja Krasotkin, nije on ni slutio, iako je već odavno želio, da naposljetku dođe onaj dječak, za kojim je Iljuška toliko čeznuo. Upravo u ovom trenutku, kad je Krasotkin otvorio vrata i pojavio se u sobi, bili su se svi i štapskapetan i dječaci, skupili oko krevetića bolesnikova i razgledali tek doneseno malo midelandsko štence, koje se tek jučer oštenilo, ali ga je već prije sedmicu dana naručio štapskapetan, da obveseli i razonodi Iljušečku, koji je žalio za nestalom i dakako već poginulom Žućkom. Ali Iljuša, koji je već čuo i saznao prije tri dana, da će mu pokloniti malo psetance, i to ne prosto, već pravo midelandsko (što je, razumije se, bilo jako važno), istina, pokazivao je, kao dijete finog i nježnog osjećaja, da se raduje daru, ali svi su, i otac i dječaci, jasno vidjeli, da je novo psetance možda samo još jače raspirilo u njegovu srcu uspomene na nesretnu Žućku, koju je on ubio. Štene je ležalo kraj njega i miljelo, on se bolno smješkao i gladio ga svojom tankom, blijedom, izmršavljenom rukom: štoviše, vidjelo se, da mu se psetance dopalo, ali... Ali to ipak nije bila Žućka, ipak nije bila Žućka, a kad bi Žućka i štene bili zajedno e, onda bi to bila prava sreća!

— Krasotkin! — povika iznenada jedan od dječaka, koji je prvi opazio Kolju, kad je ušao. Nastalo je očito uzbuđenje, dječaci su se razmakli i stali s obje strane krevetića, tako da je odjedamput ugledao cijelog Iljušečku. Štapskapetan poleti Kolji u susret.

— Izvolite, izvolite... dragi goste! — promuca on. — Iljušečka, gospodin Krasotkin je došao da te obiđe...

Ali Krasotkin mu brže bolje pruži ruku i u tren oka pokaza svoje neobično poznavanje društvene pristojnosti. On se odmah, i to ponajprije, obrati štapskapetanovoj supruzi, koja je sjedila u svom naslonjaču (ona je baš sad bila užasno nezadovoljna i mrmljala je, što su dječaci zaklonili sobom Iljušečkin krevetić i tako joj brane, da vidi novo psetance), i izvanredno učtivo strugnu pred njom nožicom, a zatim se okrenu Ninočki i njoj se, kao dami, isto tako pokloni. Taj učtivi postupak učinio je na bolesnu gospođu neobično prijatan utisak.

— Odmah se vidi dobro odgojen mladić, — reče ona glasno i razmahnu rukama, — a kako ostali naši gosti: oni samo ulaze sve jedan na drugom.

— Kako, mamice, kako to jedan na drugom? — promuca štapskapetan, iako ljubazno, ali ipak bojeći se malo za »mamicu«.

— A tako i ulaze. Zajaše u predsoblju jedan drugome na rame i ulaze plemenitoj porodici, jašući. Kakav je to gost?

— A tko to, mamice, tako ulazi, tko?

— Eno onaj je deran na onom deranu danas tako ujahao, a ovaj na ovome...

Ali Kolja je već stajao kraj Iljušina kreveta. Bolesnik je očito poblijedio. Pridignu se u krevetu i pogleda Kolji ravno u oči. Kolja nije vidio nekadašnjeg svog malog prijatelja već dva mjeseca i odjedamput je zastao pred njim posve preneražen: on nije mogao ni pomisliti, da će ugledati tako ispijeno i požutjelo lišce, tako usplamtjele oči, usplamtjele u grozničavoj vatri i nekako strašno povećane, takve mršave ručice. S gorkim čuđenjem opazi, da Iljuša jako duboko i ubrzano diše i da su mu usne sasvim suhe. Zakorači prema njemu, pruži mu ruku i gotovo sasvim zbunjeno progovori.

— No, moj stari... kako ti je?

Ali mu glas zastao, neusiljenost mu nije izmogla, lice mu se razvuklo i nešto zadrhtalo oko usnica. Iljuša se bolno smješkao na nj, još uvijek nemoćan, da kaže i jednu riječ. Kolja odjedamput podiže ruku i pogladi dlanom Iljušu po kosi.

— Ništa! — promuca on tiho, ni ne hrabreći ga, ne znajući ni sam, zašto je to rekao. Oni zašutješe opet na trenutak.

— Što, ti imaš novo štene? — zapita iznenada Kolja sasvim ravnodušnim glasom.

— Da-a-a! — odgovori Iljuša otegnutim šapatom i teško dišući.

— Ima crn nos, to je znak, da će biti pakostan i da će se morati vezati, — primijeti Kolja važno i sigurno, kao da se o ničem drugom ne radi, nego baš o štenetu i o njegovu crnom nosu. Ali je glavno bilo, da je on još uvijek iz sve snage nastojao prigušiti u sebi osjećaj, da ne zaplače kao »mali«, a međutim, još uvijek nije mogao da ga priguši. — Kad odraste, morat ćeš ga vezati, to već vidim.

— Bit će ogroman! — uzviknu jedan dječačić iz gomile.

— Razumije se, midelandski je ogroman, kao tele, — začu se još nekoliko glasova.

— Kao tele, kao pravo tele, — priskoči štapskapetan, — ja sam namjerno potražio takva, najpakosnijeg, i roditelji su mu ogromni i jako pakosni, od poda ovako visoki... Sjednite, evo ovdje do Iljušina kreveta ili ovamo na klupu. Molim ponizno, dragi goste, goste davno očekivani... Jeste li izvoljeli doći s Aleksejem Fjodorovičem?

Krasotkin sjede kraj kreveta, do Iljušinih nogu. On se možda spremio putem, čime će neusiljeno započeti razgovor, ali sad je potpuno izgubio nit.

— Ne... došao sam s Perezvonom. Imam sad pseto, koje se zove Perezvon. Slavensko ime. Ondje čeka... čim zviznem, odmah će uletjeti. I ja sam doveo sa sobom pseto, — okrenu se on naglo Iljuši, — sjećaš li se, stari, Žućke? — skresnu mu on iznenada to pitanje u lice.

Iljušečkino se lice iskrivi. On paćenički pogleda u Kolju. Aljoša, koji je stajao kraj vrata, namrgodi se i krišom mahnu glavom na Kolju, da ne spominje Žućke, ali ovaj to ne primijeti, ili nije htio da primijeti.

— A gdje je... Žućka? — zapita Iljuša malaksalim glasom.

— No, brate, tvoja Žućka... fuć! Propade tvoja Žućka.

Iljuša zašuti i ponovo pogleda Kolju ravno u oči. Aljoša, uhvativši Koljin pogled, zaklima opet prema njemu, ali je on opet svrnuo pogled i držao se, kao da nije ni sad opazio.

— Odbjegla je nekud i propala. Kako da ne lipsa od onakva zalogaja, — rezaše Kolja nemilosrdno, a međutim mu je zbog nečeg zastalo disanje. — Ali zato ja imam Perezvona... Ima slavensko ime... Ja sam ti ga doveo...

— Ne treba! — reče Iljuša iznenada.

— Da, da, treba, svakako ga moraš vidjeti... Razonodit ćeš se. Ja sam ga namjerno doveo... isto je onako čupav, kao i ona... Vi ćete, gospođo, dozvoliti, da zovnem ovamo svoje pseto? — obrati se on naglo gospođi Snjegirevoj, nalazeći se u nekom nerazumljivom uzbuđenju.

— Ne treba, ne treba, nije potrebno! — uzviknu Iljuša glasom punim bola. Prijekor mu sijevnu u očima.

— Ne bi li... — skoči naglo štapskapetan sa sanduka kraj zida, na kome je sjedio, — ne bi li... drugom prilikom — promuca on, ali Kolja nezadrživo navaljujući i žureći se, iznenada viknu Smurovu: »Smurove, otvaraj vrata!« i tek što onaj otvori, zazvižda on u zviždaljku. Perezvon kao munja uleti u sobu.

— Skači, Perezvone, šeni! Šeni! — povika Kolja, poskočivši s mjesta, a pseto se diglo na stražnje noge i ispravilo ravno pred krevetom Iljušinim. Desilo se nešto, što nije nitko očekivao: Iljuša zadrhta i odjedamput se s naporom cio pomače naprijed, nagnu prema Perezvonu i zagleda u nj gotovo premirući.

— To je... Žućka — ciknu on iznenada glasićem iznemoglim od patnje i sreće.

— A što si ti mislio? — povika Krasotkin iz sve snage zvučnim, sretnim glasom i, sagnuvši se psetu, ščepa ga i podiže prema Iljuši.

— Gledaj, stari, ćoravo oko i lijevo uho rovašeno, isti oni znaci, koje si mi onda spomenuo. Ja sam je i našao po tim znacima. Našao sam je još onda, odmah poslije onog. Bila je ničija, bila je ničija! — objasni on, okrećući se naglo štapspkapetanu, njegovoj supruzi, Aljoši i poslije ponovo Iljuši, — bila je kod Fedotovih u stražnjem dvorištu, obikla se ondje, ali oni je nisu hranili... to je nekakav pas skitnica, koji je dolutao sa sela... Ja sam je naposljetku našao... Vidiš, stari, ona sigurno nije onda progutala tvoj komadić. Da je progutala, svakako bi lipsala, sigurno. Dakle, uspjela je da ispljuje, kad je sada živa. A ti nisi ni opazio, da je ispljunula. Bježala je i cičala, a ti si mislio, da je zaista progutala. Morala je strašno cičati, jer psi imaju jako nježnu kožu u ustima... nježniju, nego čovjek, kudikamo nježniju! — vikaše Kolja kao pomaman, usplamtjela lica, koje je sjalo od oduševljenja.

A Iljuša nije mogao da govori. On je gledao u Kolju svojim krupnim i nekako strašno izbuljenim očima, otvorenih usta i blijed

kao krpa. I da je Krasotkin, koji nije ništa slutio, mogao znati, kako je bolno i smrtonosno mogao djelovati takav trenutak na zdravlje bolesnog dječaka, on se ne bi ni za živu glavu odlučio, da priredi ovakvu šalu, kakvu je sad priredio. Možda je Aljoša jedini u sobi to shvaćao. Što se tiče štapskapetana, on se posve pretvorio u sasvim malog dječačića.

— Žućka? Dakle ovo je Žućka? — uzvikivaše on blaženim glasom. — Iljušečka, ovo je Žućka! Mamice, ovo je Žućka!

— A ja se nisam dosjetio! — uskliknu Smurov tužno. — Vidiš ti Krasotkina, ta ja sam govorio, da će on naći Žućku, i evo, on ju je i našao.

— Jest, i našao! — javi se veselo još netko.

— Sila je Krasotkin! — jeknu treći glas.

— Sila! Sila! — povikaše svi dječaci i stadoše pljeskati.

— Ta stanite, stanite! — upinjaše se Krasotkin, da sve nadviče, — ja ću vam ispričati, kako je to bilo, radi se o tome, kako je bilo, i ni o čemu drugom! Ja sam je našao, dovukao kući i odmah sakrio, i štoviše, kuću sam zaključao i nikom je nisam pokazivao sve do nedavna. Tek je jedino Smurov saznao pred dvije sedmice, ali ja sam ga uvjerio, da je to Perezvon, i on nije ništa slutio, a u slobodno vrijeme naučio sam Žućku svakakvim majstorijama. Gledajte, gledajte samo, kakve ona sve vještine zna! Zato sam je i učio, starče, da ju dovedem tebi izučenu i uglađenu: »Gle, stari, reći ću, kakva je tvoja Žućka sada!« A ne biste li imali kakav komadić govedine, ona će vam odmah pokazati jednu takvu vještinu, da ćete popadati od smijeha, — govedine, komadićak, no, zar zbilja nemate?

Štapskapetan poleti brže bolje kroz predsoblje u gazdaričinu sobu, gdje se kuhalo i štapskapetanovo jelo. A Kolja, da ne gubi dragocjeno vrijeme i žureći se očajno, viknu Perezvonu: »Umri!« I on se odmah zavrtje, leže na leđa i umrtvi se, podigavši sve četiri noge uvis. Dječaci su se smijali, Iljuška je gledao s prijašnjim svojim bolnim osmijehom, ali se »mamici« najviše dopalo, što je Perezvon umro. Ona se rashihotala glasno zbog psa, stala puckati prstima i zvati:

— Perezvon, Perezvon!

— Nizašto se neće dići, ni za živu glavu, — makar cio svijet vikao, a ja čim viknem, skočit će u tren oka! Ici, Perezvon!

Pas skoči i poče skakati i cičati od radosti. Štapskapetan utrča s komadićem kuhane govedine.

— Nije li vruća? — brže bolje i s razumijevanjem zapita Kolja, primajući komadić. — Ne, nije vruća, jer psi ne vole vruće jelo. Pazite svi... Iljušečka gledaj, ta gledaj, starče, što ne gledaš? Ja ga doveo, a on neće da gleda!

Nova se vještina sastojala u tome, da je psu, koji je morao nepomično stajati i pružiti nos, metnuo na sam nos ukusan komadić govedine. Nesretno pseto moralo je nepomično prostajati s komadićem na nosu, koliko je gospodar htio, — nije se smjelo maći, ni pokrenuti ma i pola sata. Ali Perezvon je morao trpjeti samo kratak čas.

— Pille![167] — viknu Kolja i komadić sleti s nosa u Perezvonova usta.

Publika je, razumije se, izrazila svoje oduševljeno divljenje.

— I zar niste zbilja dolazili sve vrijeme samo zato, da obučite pseto? — uskliknu Aljoša s nehotičnim prijekorom.

— Upravo zato! — uzvrati Kolja sasvim prostodušno. — Htio sam ga pokazati u svem sjaju.

— Perezvon! Perezvon! — zapucka odjedamput Iljuša svojim mršavim prstićima, mameći pseto.

— Ne trebaš ga mamiti! Ako hoćeš, on će odmah sam skočiti na tvoj krevet. Ici, Perezvon! — i on lupi dlanom po krevetu.

I Perezvon, kao strijela, poleti Iljuši. Ovaj hitro ogrli njegovu glavu objema rukama, a Perezvon zbog toga odmah obliza njegov obraz. Iljušečka se privi uza nj, diže se u krevetu i sakri svoje lice u njegovu čupu.

— Gospode! Gospode! — klicaše štapskapetan.

Kolja sjede opet na Iljušin krevet.

— Iljuša, ja ti mogu još nešto pokazati. Donio sam ti topić. Sjećaš li se, ja sam ti još onda govorio o tom topiću, a ti si rekao: »Ah, kad bih ga mogao vidjeti!« No, sad sam ga donio.

I Kolja izvadi žurno iz torbe brončani topić. On se žurio zato, što je bio i sam jako sretan: u drugoj prilici on bi sačekao, dok prođe efekt, što ga je izazvao Perezvon, ali se sad žurio, prezirući svako

zavlačenje: »već ste toliko sretni, evo vam još nove sreće!« pomisli on. Bio je kao opijen.

— Ja sam ovu stvarčicu već odavno uočio kod činovnika Morozova — za tebe, starče, za tebe. Stajala je kod njega sasvim zališno, a dobio sam je od njegova brata i dao mu u zamjenu knjižicu iz očeva ormara: Rođak Muhamedov ili ljekovita ludost. Stotinu je godina stara ta knjižica, nekad je bila na glasu, izašla je u Moskvi, kad još nije postojala cenzura, a Morozov je ljubitelj takvih stvarčica... Još mi se zahvalio...

Kolja držaše topić u ruci i svima na očima, tako da su ga mogli svi vidjeti i uživati. Iljuša se podigao i, grleći i dalje desnom rukom Perezvona, promatrao u zanosu igračku. Efekt je postigao svoj vrhunac, kad je Kolja izjavio, da ima i baruta, da bi mogli odmah i opaliti, »ako to samo ne bi uznemirilo gospođe«. »Mamica« odmah zamoli, da joj dadu, da izbliže razgleda igračku, što je bilo smjesta učinjeno. Strašno joj se svidio brončani topić na točkovima i ona ga stala vozati na svojim koljenima. Na molbu, da li smije pucati, ona je pristala drage volje, ne shvaćajući međutim, što je pitaju. Kolja pokaza barut i sačmu. Štapskapetan, kao bivši vojnik, preuze na se, da nabije topić, te usu vrlo malu količinu baruta, a sačmu, zamoli, da ostave za drugi put. Topić su postavili na pod, cijev okrenuli u prazno mjesto, utisli u upaljač tri zrna baruta i zapalili šibicu. Hitac je bio neobično sjajan. »Mamica« je malo zadrhtala, ali se odmah nasmijala od radosti. Dječaci su gledali u nijemu zanosu, a najblaženiji bio je štapskapetan, gledajući u Iljušu. Kolja diže topić i bez oklijevanja ga pokloni Iljuši, zajedno sa sačmom i barutom.

— To je bilo tebi namijenjeno, tebi! Davno sam to već spremio, — ponovi on još jedamput potpuno sretan.

— Ah, poklonite meni! Ta, poklonite topić radije meni — odjedamput poče moliti »mamica«, kao kakvo dijete.

Na licu joj se ogledaše tuga i nemir od straha, da joj neće pokloniti. Kolja se zbuni. Štapskapetan se uzrujano uzvrpolji.

— Mamice, mamice! — priskoči joj on, — topić je tvoj, ali neka ostane u Iljuše, jer su ga njemu poklonili, ali je isto kao da je i tvoj, Iljušečka će ti uvijek dati, da se s njim igraš, on će biti vaš zajednički, opći...

— Ne, neću da bude zajednički, ne, neka bude samo moj, a ne Iljušin, — produži mamica, već spremna da zaplače.

— Mama, uzmi ga, evo, uzmi ga! — viknu iznenada Iljuša. — Krasotkine, smijem li ga pokloniti mami? — obrati se on naglo s molećim izrazom Krasotkinu, kao da se boji, da će se ovaj naći uvrijeđen, što je njegov poklon darovao drugom.

— Možeš, drage volje! — odmah pristade Krasotkin i uze topić iz Iljušinih ruku, te ga sam preda »mamici« uz učtiv poklon.

— Iljušečka, mili moj, eto, tko ljubi svoju mamicu! — uzviknu ona nježno i odmah stade ponovo vozati topić na svojim koljenima.

— Mamice, de da te poljubim u ruku, — priskoči joj suprug i odmah izvrši svoju namjeru.

— Evo tko je isto tako mio mladić, to je ovaj dobri dječak! — progovori zahvalna gospođa, pokazujući na Krasotkina.

— A baruta ću ti, Iljuša, sada donositi, koliko hoćeš. Mi sad sami pravimo barut. Borovikov je saznao za sastav: dvadeset i četiri dijela salitre, deset sumpora i šest brezova ugljena, sve skupa stucati, naliti vode, miješati, dok ne postane mekano tijesto i protrti kroz kožu na bubnju — i eto baruta.

— Meni je Smurov već govorio o vašem barutu, ali otac kaže, da to nije pravi barut, — odgovori Iljuša.

— Kako da nije pravi? — pocrvenje Kolja. — Naš gori. Uostalom ne znam...

— Ne, ja nisam ništa rekao, — priskoči štapskapetan s izrazom krivca. — Ja sam, istina, kazao, da se pravi barut tako ne pravi, ali ništa zato, može se i tako praviti.

— Ne znam, vi znate bolje. Mi smo ga u kamenom lončiću od pomade zapalili, divno je gorio i sav je izgorio, samo je ostalo malo čađe. A to je bilo samo tijesto, ali kad se protre kroz kožu... Uostalom, vi znate bolje, ja ne znam. Bulkina je izbio otac zbog našeg baruta, jesi li to čuo? — obrati se on Iljuši.

— Čuo sam, — odgovori Iljuša. On je s bezgraničnim zanimanjem i uživanjem slušao Kolju.

— Mi smo načinili punu bocu baruta, on ga je čuvao pod svojim krevetom. Otac opazi. Može, reče, prsnuti, i odmah ga ondje izbio. Htio me je tužiti u gimnaziji. Sad ga ne puštaju sa mnom, sad nikog ne puštaju sa mnom. Smurova također ne puštaju, kod svih sam se

proslavio, — vele, da sam »mahnit«, — osmjehnu se Kolja prezirno. To je sve počelo od onoga na pruzi.

— Ah, mi smo čuli i za tu vašu vratolomiju! — uzviknu štapskapetan. — Kako ste samo mogli mirno ležati? I zar se niste baš nimalo bojali, kad ste ležali pod vlakom? Je li vam bilo strašno?

Štapskapetan se strašno ulagivaše Kolji.

— Nije baš osobito! — nemarno odgovori Kolja. — Moju je reputaciju najviše potkopala ona prokleta guska, — okrenu se on opet Iljuši. Ali ma koliko nastojao, da dade svome pričanju nehajan ton, ipak nije mogao sasvim vladati sobom, te produži nekako smeteno.

— A i za gusku sam čuo, — nasmija se Iljuša, sjajeći se sav. — Meni su pričali, ali ja nisam dobro razumio. Je li istina, da te je sudac osudio?

— To je bila posve luda i sasvim neznatna stvarčica, iz koje su kod nas, po običaju, načinili cijelog slona, — otpoče Kolja neusiljeno. — Jednom prilikom išao sam trgom, i baš tada dognaše guske. Ja stao i gledam guske. Iznenada me opazio jedan ovdašnji momak, Višnjakov, koji sad služi kod Plotnikovih kao raznosač, te mi reče: »A što ti te guske gledaš?« Ja pogledao u njega: glupa, okrugla njuška, momku ima oko dvadeset godina, ja, znate, nikad ne prezirem naroda. Ja volim s narodom... Mi smo zaostali za narodom — to je aksiom — vi se, čini se, smijete, Karamazove?

— Ne, bože sačuvaj, ja vas pomno slušam, — odgovori Aljoša s najprostodušnijim izrazom, i nepovjerljivi se Kolja odmah ohrabri.

— Moja je teorija, Karamazove, jasna i jednostavna, — produži on žurno i veselo. — Ja vjerujem u narod i uvijek ću drage volje biti pravedan prema njemu, ali ga ne mazim nimalo, to je sine qua[168]... No, ja sam htio da pričam o guski... Okrenuo se ja toj budali i odgovorim mu: »Eno, gledaj, rekoh mu, stoje kola zobi. Iz vreće curi zob, a guska pružila vrat pod sam točak i kupi zrno — vidiš li?« »Vidim dobro«, reče. — »No, dakle, rekoh, kad bi se kola samo za mrvu pomakla naprijed — da li bi točak prerezao guski vrat ili ne bi?« — »Svakako bi, reče, prerezao«, i nasmiješio se cijelim ustima, topeći se. »No, rekoh, momče, deder da pokušamo.« — »Pa deder,« reče on. I nismo se morali dugo mučiti: on je neprimjetno

stao do uzda, a ja sa strane, da gusku namamim. A seljak se u tom trenutku zablenuo i razgovarao s nekim, tako da nisam ni morao da mamim: guska je sama od sebe pružila vrat pod kola, pod sam točak. Ja namignem momku, on cuknu i — k-krk, — točak presječe guskin vrat! I baš se moralo tako desiti, da su nas u tom času opazili svi seljaci i odmah zagalamili: »To si ti namjerno učinio!« — »Ne, nisam namjerno!« — »Jesi namjerno!« A onda povikali: »K mirovnom sucu!« Zgrabili su i mene. »I ti si, rekoše, tu bio, ti si mu pomogao, tebe cijelo sajmište poznaje!« A mene je zbilja zbog nečeg cijelo sajmište poznavalo, — pridoda Kolja samoljubivo. — Potegli mi svi mirovnom sucu, nose i gusku. Gledam, a moj se momak prepao i zaplakao kao kakva žena. A marveni trgovac viče: »Na taj način možeš, koliko hoćeš, pognjaviti gusaka!« I svjedoka se, dakako, našlo. Mirovni sudac u tren oka svrši: za gusku da se plati rubalj, a gusku neka nosi momak. I da se odsad više ne upušta u takve šale. A momak neprestano plače kao žena: »Nisam ja, reče on, to me je on nagovorio,« i na mene pokazuje. Ja odgovaram sasvim hladnokrvno, da ga nisam uopće učio, nego da sam iznio samo osnovnu misao i govorio jedino o projektu. Mirovni se sudac Nefedov osmjehnu, ali se odmah razljutio na se, što se osmjehnuo: »Ja ću vas odmah prijaviti vašoj upravi, da se ubuduće ne upuštate u takve projekte, umjesto da sjedite za knjigom i učite svoje gradivo.« Upravi me nije tužio, on se samo šalio, ali slučaj se zbilja pronio i dopro do ušiju uprave, jer kod nas imaju dugačke uši! Osobito je ustao klasik Kolbasnikov, ali Dardanelov me opet obranio. A Kolbasnikov je sada na sve nas ljut, kao ris. Ti si, Iljuša, sigurno također čuo, da se oženio, dobio je od Mihajlovih tisuću rubalja miraza, a njegova nevjesta ima usta kao kapija prve veličine i najprostije vrste. Đaci trećeg razreda odmah su sastavili epigram:

Sav je treći razred od čuda zinuo,
Da se smrdljivi Kolbasnikov oženio.

Eto, i tako dalje, vrlo smiješno, ja ću ti poslije donijeti. O Dardanelovu neću ništa da kažem: to je čovjek, koji nešto zna, zaista zna. Ja takve poštujem, ali ne zato, što me je obranio...

— Ti si ga, međutim, ipak zbunio pitanjem, tko je osnovao Troju! — umiješa se odjedamput Smurov, koji se ovog trenutka očito ponosio Krasotkinom. Neobično mu se dopala pripovijetka o guski.

— I zar ste ga zbilja zbunili? — prihvati štapskapetan, ulagujući se. — Pitanjem, tko je osnovao Troju? Čuo sam već, da se spleo. Iljušečka mi je onda pričao...

— On, tata, sve zna, zna više, nego mi svi! — upade Iljuša — on se samo pretvara, da je takav, a najbolji je đak iz svih predmeta...

Iljuša je s bezgraničnom srećom gledao u Kolju.

— No, ono je, o Troji, bila glupost, trice. Ja sam smatram to pitanje beznačajnim, — odgovori Kolja s ponosnom smjernošću.

On je s vremenom ipak uspio da usvoji pravi ton, iako je bio, uostalom, ponešto uzbuđen: osjećao je, da je vrlo uzbuđen i da je o guski, na primjer, ispričao i previše od srca, a Aljoša je međutim šutio za vrijeme pričanja i bio ozbiljan, i samoljubiva je dječaka počelo malo pomalo kopkati u srcu: »da ne šuti možda zato, što me prezire i misli, da ja tražim pohvalu? U tom slučaju, ako se usudi da tako misli, ja ću«...

— Ja smatram to pitanje potpuno beznačajnim, — reče on ponovo odsječeno i ponosno.

— Ja znam, tko je osnovao Troju, — sasvim iznenada progovori jedan dječak, koji nije dosada rekao gotovo ni riječi, šutljiv i očito plašljiv, vrlo ljepuškast, od neko jedanaest godina, prezimenom Kartašov. On je sjedio tik uz vrata. Kolja u čudu i važno pogleda u nj. Radilo se naime o tome, da je pitanje: »Tko je osnovao Troju?« postalo zaista u svim razredima nekom tajnom i da se ta tajna otkrije, moralo se zaviriti u Smaragdova. Ali Smaragdova nije imao nitko osim Kolje. I jednom zgodom, kad se Kolja okrenuo, Kartašov je krišom i brže bolje otvorio Smaragdova, koji se nalazio među njegovim knjigama, i slučajno baš na onom mjestu, gdje se govorilo o osnivačima Troje. To se dogodilo već poodavno, ali on sve se nekako snebivao te se nije usuđivao da javno pokaže, da i on zna, tko je osnovao Troju, bojeći se, da se otud što ne izleže i da ga zbog toga ne dovede Kolja u nepriliku. A sad se odjedamput nije mogao zbog nečeg da svlada, te se izlanuo. Ali on je već odavno želio da to učini.

— No, tko je osnovao? — naduveno i svisoka zapita Kolja, koji je već po njegovu licu poznao, da on zaista zna, i dakako, bio odmah spreman na sve posljedice. U općem raspoloženju nastala je, što no se kaže, disonanca.

— Troju su osnovali Teukros, Dardanos, Ilis i Tros, — reče dječak naglašujući svaku riječ, i odmah sav pocrveni, toliko pocrveni, da je bila žalost pogledati u nj. Ali su svi dječaci gledali u nj netremice, gledali cijelu minutu i odjedamput se sve te oči, što su netremice gledale, odmah okrenu Kolji. Ovaj je i dalje hladnokrvno mjerio prezirnim pogledom drskog dječaka:

— To jest, a kako su osnovali? — udostoja se on napokon da progovori. — A i uopće, što znači to osnovati grad ili državu? Da nisu, možda, došli i svaki metnuli po ciglu?

Razlijegnu se smijeh. Dječak, koji se osjećao krivim i bio rumen, sad je pocrvenio kao mak. On je šutio i bio spreman da odmah zaplače. Kolja ga ostavi tako još jednu minutu.

— Tko hoće da govori o takvim historijskim događajima, kao što je osnivanje nacionalnosti mora najprije razumjeti, što to znači — odbrusi on poučno. — Ja, međutim, ne pridajem tim bapskim pričama nikakve važnosti, a i uopće opću povijest ne poštujem bog zna koliko, — nadoveza on nemarno, obraćajući se svima.

— Opću povijest? — gotovo s nekim strahom upita štapskapetan.

— Jest, opću povijest. Izučavanje niza ljudskih gluposti, i ništa drugo. Ja poštujem jedino matematiku i prirodopis, — izbaci Kolja hvalisavo i časkom pogleda u Aljošu: on se bojao ovdje jedino njegova mišljenja.

Ali Aljoša je neprestano šutio i bio kao i dosad ozbiljan. Da je sad Aljoša rekao štogod, na tome bi se i svršilo, ali je Aljoša i dalje šutio, a »njegova šutnja mogla je biti prezirna« i to je užasno ljutilo Kolju.

— I sad opet ti klasični jezici kod nas: samo ludilo i ništa drugo... Vi se, opet, čini mi se, ne slažete sa mnom, Karamazove?

— Ne slažem se, — osmjehnu se Aljoša suzdržljivo.

— Klasični su jezici[169], ako hoćete da čujete pravo moje mišljenje o njima — policijske mjere, eto, zašto su jedino uvedeni, — Kolja poče odjednom sve teže i teže disati, — oni su uvedeni zato, što su dosadni i što otupljuju sposobnosti. Bilo je dosadno, i što da

urade, da bude još gluplje? I eto, izmisliše klasične jezike. Ovo je pravo moje mišljenje o njima i nadam se, da ga neću nikad izmijeniti, — oštro završi Kolja.

Na oba njegova obraza iskočiše crvenice.

— To je istina, — iznenada povladi zvučnim i uvjerenim glasićem Smurov, koji je pažljivo slušao.

— A sam je prvi iz latinskog jezika! — viknu iz gomile jedan dječačić.

— Jest, tata, on to samo govori, a prvi je u razredu iz latinskog, — javi se Iljuša.

— A što zato? — osjeti Kolja potrebu da se brani, iako mu je bila mila ta pohvala. — Latinski nabiflam, jer moram, jer sam obećao materi, da ću svršiti školu, a s druge strane, moj je običaj, da sve valjano radim, čega se god jedamput prihvatim, ali u duši svojoj duboko prezirem klasicizam i svu tu gadariju... Slažete li se sa mnom, Karamazove?

— A zašto »gadariju«? — osmjehnu se opet Aljoša.

— Ali molim vas, klasici su svi prevedeni na sve jezike; i dakle, nikako nije potreban latinski jezik za izučavanje klasika, već jedino zbog policijskih mjera i otupljivanja sposobnosti. Kako da nije onda gadarija?

— No, a tko vas je sve to naučio? — uskliknu naposljetku začuđeni Aljoša.

— Prvo, ja mogu i sam shvaćati, bez tuđeg učenja, a drugo, znajte, što sam vam maločas rekao o prevedenim klasicima, govorio je javno pred cijelim trećim razredom glavom učitelj Kolbasnikov...

— Došao je liječnik! — povika iznenada Ninočka, koja je cijelo vrijeme šutjela.

I zaista, pred kućna vrata bila je stigla kočija gospođe Hohlakove. Štapskapetan, koji je cijelo jutro iščekivao liječnika, poleti prema vratima, da ga dočeka. »Mamica« popravi na sebi haljine i namjesti se dostojanstveno. Aljoša priđe Iljuši i stade mu namještati jastuk. Ninočka je iz svog naslonjača s nemirom motrila, kako on popravlja krevet. Dječaci se stadoše brže bolje opraštati, a neki od njih obećaše, da će doći uvečer. Kolja zovnu Perezvona i ovaj skoči s kreveta.

— Ja neću otići, neću otići! — reče Kolja žurno Iljuši. — Pričekat ću u predsoblju i opet doći, kad ode liječnik, doći ću s Perezvonom.

Ali je liječnik već ulazio — dostojanstvena figura u bundi od medvjedovine, dugačkih zalizaka i sjajno obrijana podbratka. Kad prekorači prag, on iznenada zasta, i zabezeknu se: njemu se sigurno učinilo, da nije došao, gdje treba: »Što je ovo? Gdje sam ja?« promrmlja on, ne skidajući bunde, ne skidajući s glave kapu od mačke sa štitom. Rulja, siromaštvo sobe, u kutu na uzici razastrto rublje — sve ga je to zbunilo. Štapskapetan se triput pred njim duboko sagne.

— Ovdje ste, ovdje, — mrmljaše on ponizno, — ovdje kod mene, meni ste...

— Snje-gi-rev? — reče liječnik važno i glasno. — Gospodin Snjegirev — vi ste to?

— Jest, ja!

— Ah!

Liječnik još jedamput s gađenjem razgleda sobu i zbaci sa sebe bundu. Svima zasja pred očima visoki orden na vratu. Štapskapetan prihvati dobačenu bundu, a liječnik skinu kapu.

— A gdje je pacijent? — zapita on glasno i energično.

VI

PRERANI RAZVITAK

— Što mislite, što će reći doktor? — progovori Kolja žurno. — Kakva je ipak u njega odvratna njuška, zar nije tako? Ja ne trpim medicine!

— Iljuša će umrijeti. Čini mi se, da je to sigurno, — odgovori Aljoša tužno.

— Nitkovi! Medicina je nitkov! A meni je ipak milo, što sam se upoznao s vama, Karamazove. Odavno sam htio da se upoznam s vama. Samo mi je jedino žao, što smo se sreli u ovako žalosnoj prilici...

Kolja je jako želio da kaže nešto još toplije, još osjećajnije, ali kao da ga je nešto stislo. Aljoša je to primijetio, osmjehnuo se i stisnuo mu ruku.

— Ja sam već odavno naučio, da poštujem u vama neobično biće, — promrmlja opet Kolja zbunjeno i zaplićući se. — Čuo sam, da ste mistik i da ste bili u manastiru. Ja znam, da ste vi mistik, ali... to me nije odbijalo. Dodir sa stvarnošću će vas već izliječiti... S prirodama, kakva ste vi, ne biva drukčije.

— A što vi zovete mistikom? Od čega izliječiti? — začudi se ponešto Aljoša.

— No, mislim, bog i sve ostalo.

— Što, zar vi ne vjerujete u boga?

— Baš naprotiv, ja nemam ništa protiv boga. Naravno, bog je samo hipoteza... ali... ja priznajem, da je on potreban zbog reda... zbog svjetskog reda i tako dalje... i kad ne bi bilo boga, morali bi ga izmisliti, — nadoveza Kolja i pocrvenje.

Odjedamput mu pade na pamet, da će Aljoša odmah pomisliti, kako on hoće da se istakne svojim znanjem i pokaže, da je »veliki«. »A ja zaista neću da ističem pred njim svoje znanje«, s negodovanjem pomisli Kolja. I on se iznenada strašno razljuti.

— Ja, priznajem, nemam ni najmanje volje, da se upuštam u sve te diskusije, — reče on odlučno, — ali može se čovječanstvo ljubiti i bez boga, kako vi mislite? Voltaire nije vjerovao u boga, a ljubio je čovječanstvo! (Opet, opet! pomisli on u sebi.)

— Voltaire je vjerovao u boga, ali, čini se, malo, a kao da je i čovječanstvo malo ljubio, — reče Aljoša tiho, suzdržljivo i sasvim prirodno, kao da razgovara sa svojim vršnjakom ili čak s čovjekom od sebe starijim.

Kolju je osobito iznenadilo, što Aljoša, kako se čini, tako malo vjeruje u svoje vlastito mišljenje o Voltaireu, te da u neku ruku njemu, malom Kolji, prepušta odluku o tom pitanju.

— A zar ste vi čitali Voltairea? — zapita Aljoša naposljetku.

— Ne, nisam ga baš čitao... Ja sam, uostalom, Kandida čitao, u ruskom prijevodu... u starom, nakaznom prijevodu, smiješnom... (Opet, opet!)

— I razumjeli ste ga?

— O, da, sve... to jest... a po čemu vi mislite, da ga nisam razumio? Ondje ima, dakako, mnogo paprenoga... Ja sam, razumije se, u stanju da shvatim, da je to roman filozofski i napisan zato, da bi proveli ideju... — splete se Kolja sasvim. — Ja sam socijalist,

Karamazove, ja sam nepopravljivi socijalist, — istrese iznenada Kolja bez svakog povoda.

— Socijalist? — nasmija se Aljoša. — A kad brže dospjeste da to postanete? Ta vi, čini se, imate tek trinaest godina?

Kolju nešto steglo.

— Prvo, nemam trinaest, nego četrnaest, za dvije sedmice navršit ću četrnaest godina, — planu on, — a drugo, sasvim mi je nepojmljivo, što to ima veze s mojim godinama! Radi se o tome, kakva sam uvjerenja, a ne, koliko mi je godina, je li?

— Kad budete stariji, onda ćete uvidjeti, što znači dob za uvjerenje. Meni se također učinilo, da vi ne govorite svoje riječi, — odgovori Aljoša skromno i mirno, ali ga Kolja vatreno prekinu.

— Molim vas, vi želite poslušnost i misticizam. Vi ćete priznati, da je, na primjer, kršćanska vjera poslužila jedino bogatašima i uglednicima, da drže u ropstvu niže slojeve, nije li tako?

— Ah, ja znam, gdje ste vi to pročitali, i vas je sigurno netko naučio! — uskliknu Aljoša.

— Molim vas, a zašto bih ja morao to pročitati? Mene nije ama baš nitko naučio. Ja mogu i sam... I ako hoćete, ja nisam protiv Krista. To je bila sasvim humana ličnost, i da on živi u naše vrijeme, on bi se sigurno priključio nama revolucionarima i možda bi igrao važnu ulogu[170]... To je čak sigurno.

— No, a gdje ste vi to pohvatali? S kakvom ste se budalom spleli? — uzviknu Aljoša.

— Molim vas, istina se ne da sakriti. Ja se, dakako, o nečem često razgovaram s gospodinom Rakitinom, no... Ali to je još stari Bjelinski također govorio, kažu, govorio.

— Bjelinski? Ne sjećam se. On to nije nigdje napisao.

— Ako nije napisao, ali je govorio, govorio. Ja sam to čuo od jednog... uostalom... dođavola...

— A Bjelinskog ste čitali?

— Vidite... nisam... nisam ga cijelog čitao... ali ono mjesto o Tatjani, zašto nije pošla za Onjegina, to sam čitao.

— Kako nije pošla za Onjegina? Zar vi to već... razumijete?

— Molim vas, vi kao da me držite za malog Smurova, — ljutito se iskesi Kolja. — Uostalom, molim vas, ne mislite, da sam ja baš takav

revolucionar. Ja se vrlo često ne slažem s gospodinom Rakitinom. Ako sam spomenuo Tatjanu, ipak nisam nikako za emancipaciju žena. Priznajem, da je žena niže stvorenje i da mora slušati. Les femmes tricottent[171], kako reče Napoleon, — osmjehnu se zbog nečeg Kolja, — i bar se u tome potpuno slažem s uvjerenjem toga pseudovelikog čovjeka. Ja, na primjer, smatram, da je također bježanje iz domovine u Ameriku — podlost, gore od podlosti — glupost. Zašto da bježe u Ameriku, kad mogu i kod nas mnogo koristiti čovječanstvu? Osobito sad. Toliko plodonosna rada. Tako sam im i odgovorio.

— Kako odgovorili? Kome? Zar vas je već tkogod zvao u Ameriku?

— Priznajem, nagovarali su me, ali sam odbio. To je, razumije se, Karamazove, među nama, čujte, nikome ni riječi. Nipošto ne želim dopasti šapa Trećem odjeljenju i slušati predavanja kod lančanog mosta:

Sjećat ćeš se kuće
Kod lančanog mosta![172]

Sjećate li se? Prekrasno! Čemu se smijete? Da ne mislite možda, da sam vam golu laž nadrobio? (A što, ako sazna, da ja imam u očevu ormaru tek samo jedan broj »Zvona« i da osim toga, nisam iz njega ništa drugo čitao? — pomisli Kolja mimogred, ali sa zebnjom).

— Nikako, ja se ne smijem, a ne mislim ni da ste me nagaravili. To i jest zlo, što ja to ne mislim, jer je sve to, nažalost, prava istina! Ali recite, jeste li čitali Puškina, Onjegina naime? Jer maločas ste spominjali Tatjanu...

— Ne, još nisam čitao, ali ću ga pročitati. Ja nemam predrasuda, Karamazove. Hoću da čujem i jednu i drugu stranu. Zašto ste me pitali?

— Tako.

— Recite, Karamazove, vi mene sigurno strašno prezirete? — zapita Kolja odlučno i sav se protegnu pred Aljošom, kao da zauzima obrambeni stav. — Izvolite reći bez okolišanja.

— Ja da vas prezirem? — pogleda u nj Aljoša u čudu. — A zašto? Mene samo tišti, što je takva prekrasna priroda, kao što je vaša, koja još nije ni otpočela da živi, iskvarena već svim tim grubim glupostima.

— Ne brinite se za moju prirodu, — prekinu ga Kolja s nekim samozadovoljstvom, — a da sam nepovjerljiv, to je istina. Glupo nepovjerljiv. Grubo nepovjerljiv. Vi ste se baš sad osmjehnuli, i meni se učinilo, kao da vi...

— Ah, osmjehnuo sam se zbog nečeg sasvim drugog. Čujte, zašto sam se osmjehnuo: ja sam nedavno pročitao sud jednog inozemnog Nijemca, koji je živio u Rusiji, o našoj sadašnjoj školskoj omladini: »Pokažite — piše on — ruskom đaku kartu zvjezdanog neba, o kojoj nije imao dosada nikakva pojma, i on će vam sutra donijeti tu kartu ispravljenu.« Nemaju nikakva znanja, a strašno su samoljubivi — eto, što je htio da kaže taj Nijemac o ruskom đaku.

— Ah, pa to je sasvim točno! — nasmija se iznenada Kolja glasno! — točnissimo, na dlaku! Bravo, Nijemče! Međutim, Švabo nije uočio i dobre strane, što mislite? Uobraženost — toga ima, to dolazi od mladosti, i to će se ispraviti, samo ako je potrebno, da se ispravlja, ali zato postoji i nezavisan duh, gotovo od samog djetinjstva, i smjelost misli i uvjerenja, a ne duh njihova kobasičarskog puzanja pred autoritetima! Ali, ipak je Nijemac dobro rekao! Bravo, Nijemče! Ali ipak treba Nijemce daviti. Iako su oni toliko jaki u naukama, ipak ih treba daviti...

— A zašto daviti? — osmjehnu se Aljoša.

— Pa, možda sam rekao glupost, priznajem. Ja sam ponekad užasno dijete, i kad se čemu radujem, onda ne mogu da se svladam i spreman sam da brbljam gluposti. Čujte, nas dvojica međutim klepećemo ovdje koješta, a onaj liječnik ondje nešto se dugo zadržava. Uostalom, možda on ondje pregledava i »mamicu« i hromu Ninočku. Znate li, ta mi se Ninočka dopala. Ona mi je iznenada prišapnula, kad sam izlazio: »A zašto niste već prije dolazili?« I takvim glasom, gotovo s prijekorom! Meni se čini, da je ona strašno dobra i nesretna.

— Jest, jest! Kad stanete dolaziti, uvjerit ćete se, kakvo je to stvorenje. Za vas će biti vrlo korisno, da upoznate baš takva bića, pa da budete u stanju da cijenite i još štošta drugo, što ćete saznati

upoznavajući se s tim bićima, — primijeti Aljoša vatreno. — To će vas najprije promijeniti.

— O, koliko žalim i prekoravam sebe, što nisam prije dolazio! — uskliknu Kolja gorko.

— Jest, velika šteta. Vi ste sami vidjeli, koliko ste obradovali jadnog dječačića. I koliko se on mučio, čekajući vas!

— Ne spominjite mi to! Vi mi razdirete srce. A, međutim, i pravo mi je: ja nisam dolazio iz samoljublja, iz sebičnog samoljublja i podlog despotizma, koga ne mogu da se oslobodim cijelog života, iako se lomim cijelog života. Ja to sad uviđam, Karamazove, ja sam u mnogočemu nitkov!

— Ne, vi ste prekrasna priroda, iako iskvarena, i ja vrlo dobro shvaćam, zašto ste mogli imati toliki utjecaj na ovog plemenitog i bolesno osjetljivog dječaka! — odgovori Aljoša vatreno.

— I vi to govorite meni! — povika Kolja, — a ja — pomislite, ja sam pomislio — već nekoliko puta, otkako sam ovdje, da me prezirete! Kad biste vi samo znali, kako mi je dragocjeno vaše mišljenje.

— A zar ste vi zbilja tako nepovjerljivi? U tim godinama! No, predstavite sebi, ja sam pomislio ondje u sobi, gledajući vas, kad ste pričali, da ste užasno nepovjerljivi.

— Dakle ste ipak pomislili? Kakvo je, međutim, u vas oko, vidite, vidite! Kladio bih se, da je to bilo na onom mjestu, kad sam pričao o guski. Meni se baš na onom mjestu učinilo, da me vi duboko prezirete, što sam nastojao da se predstavim kao neka junačina, i zato sam vas iznenada zamrzio i počeo da govorim gluposti, Poslije mi se učinilo (već ovdje maločas) na onom mjestu, kad sam rekao: »Ako nema boga, trebalo bi ga izmisliti«, da se i suviše žurim, da pokažem svoje obrazovanje, to više, što sam tu frazu u knjizi pročitao. Ali, kunem vam se, ja se nisam žurio iz taštine, već tako, ne znam zbog čega, od radosti, boga mi, kao od radosti... iako je to vrlo sramotna crta, kad se čovjek od radosti svima penje na glavu. Ja to znam. Ali zato sam sad uvjeren, da vi mene ne prezirete, i da sam sve to ja sam izmislio. O, Karamazove, ja sam duboko nesretan. Ja predstavljam sebi kadšto bogzna što, da se sa mnom svi ismjehuju, sav svijet, i ja sam onda, ja sam onda naprosto spreman da uništim cio poredak.

— I mučite svoju okolinu, — osmjehnu se Aljoša.

— I mučim svoju okolinu, a osobito majku. Karamazove, recite mi, jesam li ja sad jako smiješan?

— Ta ne mislite na to, ne mislite uopće na to, — uzviknu Aljoša. — A i što to znači biti smiješan? Zar je čovjek malokad smiješan ili se bar čini smiješnim? A usto se danas gotovo svi sposobni ljudi užasno boje, da su smiješni, i zato su nesretni. Ja se samo čudim, da ste vi to tako rano počeli osjećati, iako ja to uostalom već odavno opažam, i to ne samo kod vas. Sad već djeca od toga pate. To je gotovo ludilo. U tom se samoljublju utjelovio đavo i ušao i cijelo pokoljenje, jest, đavo, — nadoveza Aljoša, ali se nije ni najmanje osmjehnuo, kako je bio pomislio Kolja, koji ga je netremice gledao. — Vi ste kao svi, — završi Aljoša, — to jest, kao većina, samo što ne valja biti kao svi, čujete li.

— Čak i bez obzira na to, što su svi takvi?

— Jest, i bez obzira na to, što su svi takvi. Pokušajte, da vi jedini ne budete takvi. A vi zbilja i niste kao svi: eto, vi se niste sad postidjeli da priznate ono, što je ružno i smiješno u vama. A tko to danas priznaje? Nitko, čak i ne osjećaju potrebe, da sami sebe osuđuju. Ne budite onakav, kakvi su svi, makar vi jedini ne bili takvi, ali ipak ne budite takvi.

— Prekrasno! Ja se nisam u vama prevario. Vi umijete utješiti! O, kako me je vuklo srce vama, Karamazove, kako već odavno tražim priliku, da se sastanem s vama! A zar je moguće, da ste vi na me mislili? Malo prije rekoste, da ste mislili na me.

— Jest, čuo sam za vas i također mislio na vas... iako vas je i sad nagnalo samoljublje, da to zapitate, ali ništa zato.

— Čujte, Karamazove, naše su izjave slične izjavama ljubavi, — reče Kolja s nekim malaksalim i stidljivim glasom. — Nije li to smiješno, nije li smiješno?

— Nije ni najmanje smiješno, a da je i smiješno, ništa zato, jer je dobro, — osmjehnu se Aljoša prijazno.

— A znate li, Karamazove, priznajte, da se vi sad mene malo stidite... Vidim vam u očima, — osmjehnu se Kolja lukavo i nekako gotovo sretno.

— Zbog čega?

— A zašto ste pocrvenjeli?

— To ste vi krivi, što sam pocrvenio! — nasmija se Aljoša i zbilja sav pocrvenje. — Pa jest, malo me je stid, bogzna zašto, ja ne znam zašto... — mrmljaše on gotovo zbunjeno.

— O, kako vas ljubim i cijenim u ovom trenutku baš zato, što se i vi mene zbog nečeg stidite! Jer vi ste baš kao i ja! — uzviknu Kolja s pravih ushitom.

Obrazi su mu buktjeli, a oči sjale.

— Čujte, Kolja, vi ćete biti u životu jako nesretan čovjek, — reče odjedamput Aljoša.

— Znam, znam. Kako vi to sve unaprijed pogađate! — potvrdi odmah Kolja.

— Ali ipak ćete blagoslivljati život u cjelini.

— Sigurno! Hura! Vi ste prorok! O, mi ćemo se slagati. Karamazove. Znate, mene ponajviše ushićuje, što se vi ponašate prema meni, kao da sam vam posve ravan. Ali mi nismo ravni, nismo ravni, vi ste nada mnom. Ali mi ćemo se složiti! Znate li, ja sam cio posljednji mjesec govorio sebi: »Ili ćemo se nas dvojica odjedamput sprijateljiti zauvijek ili ćemo se razići kao smrtni neprijatelji!«

— I kad ste to govorili, sigurno ste me već ljubili! — veselo se smijaše Aljoša.

— Ljubio sam, silno ljubio i sanjao o vama! I kako vi to sve znate unaprijed? Gle, evo i liječnika. Gospode, što će reći, gledajte kakvo je u njega lice!

VII

ILJUŠA

Liječnik je izlazio iz sobe već ponovo umotan u bundu i s kapom na glavi. Lice mu je bilo gotovo ljutito i izražavalo gađenje, kao da se bojao, da će se o nešto uprljati. Mimogred je prešao očima predsoblje i pritom strogo pogledao Aljošu i Kolju. Aljoša domahnu kočijašu i kočija, na kojoj se dovezao liječnik, priđe izlaznim vratima. Štapskapetan žurno izleti za liječnikom i naklonivši se, gotovo se savijajući pred njim, zaustavi ga, da čuje posljednju riječ. Jadnikovo lice bilo je utučeno, a pogled preplašen:

— Vaša preuzvišenosti, vaša preuzvišenosti... zar zbilja?... otpoče on, ali ne dovrši, nego jedino u očajanju pljesnu rukama i pogleda u liječnika s posljednjom molbom, kao da je zbilja posljednja liječnikova riječ mogla promijeniti presudu, izrečenu nad jadnim dječakom.

— Što se može! Ja nisam bog, — odgovori liječnik nemarno, iako po navici uvjerljivo.

— Doktore... Vaša preuzvišenosti... hoće li naskoro, naskoro?

— Bu-di-te spre-mni na sve, — reče on naglasivši svaki slog i oborivši pogled, spremajući se, da prekorači prag.

— Vaša preuzvišenosti, u ime Hristovo! — zaustavi ga još jedamput štapskapetan sav preplašen. — Vaša preuzvišenosti... zar ga ništa, baš ništa, uopće ništa ne može spasiti?

— To sad ne za-vi-si o meni, — progovori liječnik nestrpljivo, — ali međutim, — zasta on naglo, — kad biste vi, hm, na primjer, mogli... posla-ti... vašeg pacijenta... odmah bez oklijevanja (riječi »odmah i bez oklijevanja« izgovorio je liječnik ne strogo, već gotovo ljutito, tako da je štapskapetan čisto zadrhtao) u Si-ra-ku-zu,... onda bi... zbog novih po-volj-nih kli-mat-skih uvjeta... mogla, moguće, nastati...

— U Sirakuzu, — to je na Siciliji, — reče odjedamput Kolja odlučno i kao da objašnjava.

Liječnik pogleda u nj.

— Na Siciliju! Baćuška, vaša preuzvišenosti, — zbuni se štapskapetan, — ali eto, vidjeli ste! — i on razmahnu unaokolo objema rukama, pokazujući, u kakvu se stanju nalazi, — a mamica, a porodica?

— Ne, porodica ne mora ići na Siciliju, vašu porodicu mogli biste poslati na Kavkaz, u rano proljeće... kćer na Kavkaz, a suprugu... kad također obavi kuru na Kavkazu zbog svog reumatizma... smjesta poslije toga po-sla-ti u Pariz, u bolnicu liječnika psi-hi-ja-tra Le-pel-le-tie-ra, ja bih vam mogao dati pismo i onda bi... možda, mogla nastati...

— Doktore, doktore! Ta vi vidite! — opet razmahnu rukama štapskapetan, pokazujući očajnički na gola brvna u predsoblju.

— E, to nije moja stvar, — osmjehnu se liječnik, — ja sam samo ono rekao, što je mogla odgovoriti na-u-ka na vaše pitanje o

posljednjim sredstvima, a ostalo... na moju žalost...

— Ne bojte se, liječniče, neće vas ujesti moje pseto, — reče Kolja glasno, primijetivši, kako je liječnik pogledao donekle sa strahom u Perezvona, koji je stajao na pragu.

Koljin je glas zvučao gnjevno. Riječ »liječnik«, mjesto doktor, rekao je namjerno, kako je poslije izjavio, »da ga uvrijedi«.

— A što to znači? — reče liječnik, te uzbaci glavu i pogleda u čudu Kolju. — Tko je ovo? — obrati se on odjedamput Aljoši, kao da traži od njega odgovor.

— Ovo je gazda Perezvona, liječniče, ne uznemirujte se zbog moje ličnosti, — odbrusi Kolja.

— Zvona? — zapita liječnik, ne shvaćajući, što je to Perezvon.

— On kao ne zna, gdje je. Zbogom, liječniče, vidjet ćemo se u Sirakuzi.

— Tko je ovo? Tko, tko? — planu liječnik strašno.

— Ovo je ovdašnji đak, vjetrogonja, ne obraćajte nikakve pažnje na nj, — reče Aljoša namrgođeno i brzo. — Kolja, šutite! — viknu on Krasotkinu. — Ne obraćajte pažnje, doktore, — ponovi on već ponešto nestrpljivo.

— I-ši-ba-ti, i-ši-ba-ti, trebalo bi ga i-ši-ba-ti! — stade lupati nogom liječnik, koji se bio zbog nečeg razbjesnio.

— A znate li, liječniče, moj bi Perezvon možda i mogao ujesti! — reče Kolja uzdrhtalim glasom, te poblijedi i sijevnu očima. — Ici, Perezvon!

— Kolja, ako rečete samo još jednu riječ, kidam s vama zauvijek! — viknu Aljoša zapovjednički.

— Liječniče, na cijelom svijetu ima samo jedno biće, koje može zapovijedati Nikolaju Krasotkinu, a to je evo ovaj čovjek (i Kolja pokaza na Aljošu); njemu se pokoravam, zbogom!

I on jurnu, otvori vrata i uđe žurno u sobu. Perezvon poleti za njim. Liječnik stajaše kao ukočen još kojih pet sekundi, gledaše u Aljošu, zatim iznenada pljunu i pođe naglo prema kočiji, ponavljajući glasno: »To, to, to, ja ne znam, što je to!« Štapskapetan potrča, da mu pomogne ući u kočiju. Aljoša otiđe u sobu za Koljom. Ovaj je već stajao kraj Iljušina kreveta. Iljuša ga je držao za ruku i zvao oca. Poslije jedne minute vrati se i štapskapetan.

— Tata, tata, hodi ovamo... mi... — prošapta Iljuša strašno uzbuđen, ali očito nemoćan da produži, i odjedamput pruži naprijed svoje mršave ruke, te u isti mah zagrli i Kolju i oca, stisnu ih u jedan zagrljaj i sam se uz njih privi.

Štapskapetan se iznenada sav strese od nijemog plača, a u Kolje zadrhtaše usne i podbradak.

— Tata, tata! Kako mi je žao tebe, tata! — gorko zajeca Iljuša.

— Iljušečka, golube... doktor je rekao... da ćeš ozdraviti... bit ćemo sretni... doktor... uzmuca se štapskapetan.

— Ah, tata! Ta ja znam, što je tebi novi liječnik o meni kazao... Vidio sam! — uzviknu Iljuša i opet ih obojicu snažno, iz sve snage, pritegne sebi i nasloni lice na očevo rame.

— Tata, ne plači, a kad ja umrem, uzmi dobrog dječaka, drugog... sam izaberi među njima najboljeg, nazovi ga Iljušom i ljubi mjesto mene...

— Šuti, starče, ti ćeš ozdraviti! — viknu Kolja, kao da se razljutio.

— A mene, tata, mene nikad ne zaboravi, — produži Iljuša, — dolazi na moj grobić... a znaš što, tata, sahrani me kraj našeg velikog kamena, do koga smo nas dvojica išli u šetnju, dolazi onamo uveče s Krasotkinom... I Perezvon... A ja ću vas čekati... Tata, tata!

Glas mu zasta, njih su sva trojica bili zagrljeni i šutjeli. Tiho je plakala u svom naslonjaču i Ninočka, a iznenada, ugledavši, gdje svi ostali plaču, zaplaka i mati.

— Iljušečka! Iljušečka! — naricaše ona.

Krasotkin se naglo izvi iz Iljušina zagrljaja.

— Zbogom, starče, čeka me majka s ručkom, šteta, što je nisam unaprijed izvijestio, — reče on žurno. — Bila bi u veliku strahu. Ali poslije ručka evo me odmah tebi, na cio dan, na cijelo veče, a koliko ću ti pričati, koliko ću ti pričati. I Perezvona ću dovesti, a sad ću ga povesti sa sobom, jer bi ti bez mene smetao. Do viđenja!

I on istrča u predsoblje. Nije htio da se rasplače, ali je u predsoblju ipak zaplakao. U tom stanju zateče ga Aljoša.

— Kolja, vi morate svakako održati riječ i doći, on će strašno žaliti, — reče Aljoša odlučno.

— Sigurno! O, koliko se prekoravam, što nisam došao prije, — promrmlja Kolja već u plaču i strašno zbunjen, što plače. U tom trenutku štapskapetan gotovo iskoči iz sobe i odmah zatvori sa

sobom vrata. Lice mu bijaše kao u luđaka, a usne mu drhtahu. On stade pred oba mladića i podiže ruke u vis.

— Ne treba meni dobar dječak! Ne treba meni drugi dječak! — prošapta on mahnitavim šapatom i škrgućući zubima. — Ako zaboravim tebe, Jeruzaleme, da se prilijepi...

On ne dovrši, nego se zagrcnu i klonu nemoćno pred drvenom klupom na koljena. Stisnuo je objema šakama glavu i poče da nariče, ružno cileći i svladavajući se međutim iz sve snage, da ne čuju njegovo jecanje oni u sobi. Kolja izleti na ulicu.

— Zbogom, Karamazove! Hoćete li doći? — doviknu on Aljoši oporo i srdito.

— Sigurno ću doći uvečer.

— A što je on ono spominjao o Jeruzalemu? Što to znači?

— To je iz biblije: »Ako zaboravim tebe, Jeruzaleme« — to jest, ako zaboravim u sebi sve, što je u mene najdragocjenije, ako promijenim za drugo, onda neka me satre...

— Razumijem, dosta! Dakle, doći ćete! Ici, Perezvone! — zavika na psa već sasvim bijesno i pođe krupnim, brzim koracima kući.

JEDANAESTA KNJIGA

BRAT IVAN FJODOROVIČ

I

KOD GRUŠENJKE

Aljoša se uputi na Saborni trg, u kuću trgovkinje Morozove, do Grušenjke. Još mu je jutros rano poslala Fenju s toplom molbom, da je posjeti. Ispitujući Fenju, Aljoša je saznao, da se njena gospođica nalazi još od jučer u nekakvoj velikoj i neobičnoj brizi. Aljoša je za cijela ova dva mjeseca poslije Mitjina hapšenja vrlo često zalazio u kuću Morozove, i iz vlastite pobude i po Mitjinu nalogu. Tri dana nakon Mitjina hapšenja Grušenjka se teško razboljela i bolovala gotovo pet sedmica. Jednu je sedmicu od tih pet odležala bez svijesti. Ona se strašno promijenila u licu, izmršavjela je i požutjela, iako su bile prošle već dvije sedmice, otkako je mogla izlaziti iz kuće.

Ali po Aljošinu mišljenju lice joj je bilo nekako još privlačnije i on je volio da se sukobi s njenim pogledom, kad je ulazio u njenu sobu. U njezinu pogledu ustalilo se nešto čvrsto i misaono. Opažao se neki duševni prevrat, pojavila se nekakva nepromjenljiva, smjerna, a u isti mah blaga i neslomljiva odlučnost. Na čelu, između obrva, pojavila se mala okomita borica, koja je davala njenom milom licu izraz usredotočene i na prvi pogled gotovo surove zamišljenosti. Od prijašnje, na primjer, lakoumnosti ne ostade ni traga. Još je Aljoši bilo neobično i to, što uza svu nesreću, koja je stigla jadnu ženu, zaručnicu čovjeka, koga su uhapsili zbog strašnog zločina, gotovo onog istog trenutka, kad je postala njegovom zaručnicom, uza svu svoju slabost i gotovo neizbježnu sudsku osudu, koja mu je prijetila, nije ipak izgubila svoje mladenačke veselosti. U njenim, nekad ponosnim očima, zasjala je sad nekakva smjernost, iako su... iako su... uostalom, te oči ipak ponekad sijevale nekakvim zlokobnim plamenom, kad bi je obuzimala jedna stara briga, koja se, ne samo ne bijaše ugušila, nego je čak i rasla u njenu srcu. Predmet te brige bio je uvijek jedan te isti: Katarina Ivanovna, koju je Grušenjka, dok je još ležala bolesna, spominjala čak i u bunilu Aljoši je bilo jasno, da je ona bila vrlo ljubomorna na nju zbog Mitje, uhapšenika Mitje, uza sve to, što Katarina Ivanovna nije ovog ni jedamput posjetila u tamnici, iako je to mogla učiniti, kad je htjela. Sve je to postalo Aljoši u neku ruku teškim bremenom, jer je Grušenjka jedino njemu povjeravala svoje srce i neprestano tražila njegove savjete. Često nije bio u stanju, da joj išta odgovori.

Ušao je zabrinut u njen stan. Bila je već kod kuće; tek prije pola sata vratila se od Mitje, i već po žurnom pokretu, kojim mu je skočila u susret s naslonjača kraj stola, mogao je zaključiti, da ga očekuje strašno nestrpljivo. Na stolu su ležale karte, podijeljene za durak. Na kožnatom divanu s druge strane stola bio je namješten ležaj i na njemu je napola ležao, u noćnoj haljini i papirnatoj kapi, Maksimov, osobito bolestan i malaksao, iako se slatko smiješio. Taj stari beskućnik, kako se vratio još onda, prije dva mjeseca, zajedno s Grušenjkom iz Mokrog, tako je ostao neprekidno uz nju. Kad je onda došao s njom po kiši i lapavici, on je, posve mokar i prestravljen, sjeo na divan i zagledao se u nju nijemo, plašljivim, molećim pogledom. Grušenjka, koja je strašno trpjela i bila u groznici, što ju je već počela

tresti, i koja je spočetka gotovo i zaboravila na nj zbog raznih poslova, odjedamput je nekako pažljivo pogledala u nj: on joj se jadno i zbunjeno smijuljio u oči. Pozvala je Fenju i zapovjedila joj, neka mu da jesti. On je gotovo cio taj dan prosjedio na svom mjestu, a da se nije skoro ni maknuo, a kad se smrklo i kad su pritvorili kapke na prozorima, zapitala je Fenja gospodaricu:

— Što, gospođice, zar će on noćiti ovdje?

— Jest, prostri mu na divanu, — odgovorila je Grušenjka.

Kad ga je Grušenjka potanje ispitala, saznala je od njega, da on zbilja sad nema kamo. »Gospodin Kalganov, dobrotvor moj, otvoreno su mi rekli, da me više neće primiti, te su mi darovali pet rubalja.« — »E, pa bog s tobom, ostani ovdje,« — odlučila Grušenjka u svojoj tuzi i osmjehnula se na nj sažalno. Starca je potresao njen osmijeh i usne mu zadrhtaše u zahvalnu plaču. I tako je odonda kod nje ostao skitnica tavoliz. Čak ni za njene bolesti nije otišao iz kuće, Fenja i mati njena, kuharica Grušenjkina, nisu ga otjerale, nego su ga i dalje hranile i sterale mu ležaj na divanu. Poslije se Grušenjka čak svikla na nj, te je gotovo uvijek, kad se vraćala od Mitje (koga je stala posjećivati odmah, čim se malo pridigla, i još sasvim neoporavljena), sjela da ubije čamu, i počela da se razgovara s »Maksimuškom« o kojekakvim sitnicama, samo da ne misli na svoj jad. Ispostavilo se, da je starac umio ponekad koješta da priča, te joj je postao naposljetku potreban. Osim Aljoše, koji nije uostalom dolazio svaki dan, i to uvijek samo na kratak čas, nije Grušenjka gotovo nikog primala. A starac, trgovac njen, ležao je u to vrijeme već teško bolestan i »selio se«, kako su govorili u grad, te je zaista i umro svega sedmicu dana poslije Mitjine osude. Tri sedmice prije svoje smrti, osjetivši skori svršetak, pozvao je, naposljetku, sebi gore svoje sinove i njihove žene i djecu i naložio im, da ga više ne ostavljaju. A slugama je strogo zapovjedio, da Grušenjku nikako ne puštaju, a ako dođe, neka joj kažu: »Zapovjedio je, da vam rečemo, neka još dugo u veselju živite i na nj sasvim zaboravite.« Ali je Grušenjka, međutim, slala gotovo svaki dan, da se raspita za njegovo zdravlje.

— Ipak si napokon stigao! — viknu ona, te baci karte i radosno se pozdravi s Aljošom, — a Maksimuška me je neprestano plašio, da

možda nećeš više ni doći. Ah, kako si mi potreban! Sjedaj za stol, što želiš, kavu?

— Može, — reče Aljoša, sjedajući za stol, — jer sam jako gladan.

— Baš dobro; Fenja, Fenja, kave! — viknu Grušenjka; — već odavno vri, tebe čeka, i piroga donesi, ali vrućih! Ne, čekaj, Aljoša, danas sam imala s tim pirozima pravu nevolju. Ponijela sam ih njemu u tamnicu, a on ih je, vjeruješ li, vratio i nije htio da jede. Jedan je pirog raskinuo napola i zgazio nogama. Ja sam mu rekla: »ostavit ću ih kod stražara; ako ih ne pojedeš do večera, onda to znači, da tebe hrani podmukli bijes!« i s tim sam riječima otišla. Opet smo se posvadili, vjeruješ li. Čim dođem, a on se svađa.

Grušenjka izgovori sve ovo na dušak i uzrujano. Maksimov se odmah prepade i smješkajući se obori oči.

— A zbog čega ste se ovaj put svađali? — zapita Aljoša.

— Ne bih se tome ni nadala! Pomisli, ljubomoran je na »prijašnjeg«. »Zašto ti njega, reče, potpomažeš. Ti si ga dakle počela potpomagati?« Neprestano je ljubomoran, neprestano me kinji ljubomorom. I spava i jede — a ljubomoran je, čak je prošle sedmice bio na me ljubomoran i zbog Kuzme.

— A da li je on znao za »prijašnjeg«?

— Ta razumije se. Znao je od samog početka, pa do danas, a danas je iznenada ustao i stao da psuje. Sramota je i reći, što je govorio. Budala! Kad sam polazila od njega, došao mu je Rakitka. Možda ga Rakitka i podbada, je li? Šta misliš? — nadoveza ona nekako rastreseno.

— On tebe ljubi, eto što je, jako ljubi. A usto je baš sad razdražen.

— Kako ne bi bio razdražen, kad će mu sutra suditi. Zato sam i išla danas, da mu o sutrašnjem reknem koju riječ, jer mi je teško, Aljoša, i pomisli, što će sutra biti! Veliš, da je razdražen, a i ja sam silno razdražena. A on meni o Poljaku? Prava budala! Eto, na Maksimušku sigurno neće biti ljubomoran.

— Moja je supruga bila također vrlo ljubomorna, — primijeti Maksimov.

— No, imala je i zašto, nasmija se Grušenjka nehotice, — i na koga je mogla biti ljubomorna zbog tebe?

— Na sobaricu.

— Ah, šuti, Maksimuška, nije mi sad do smijeha, štoviše, obuzima me bijes. Ne beči oči na piroške, ne dam ti, škode ti, a ni balzama ti ne dam. Još i s njim imam brige, baš kao da je kod mene neka ubožnica, zbilja, — nasmija se ona.

— Ja nisam vrijedan vaših dobročinstava, ja sam ništarija, — reče Maksimov plačljivim glasom. — Bolje bi bilo, da obasipate svojim dobročinstvima one, koji su potrebniji od mene.

— Ah, svatko je potreban, Maksimuška, i otkud da znadeš, tko je od koga potrebniji. Da i nema tog Poljaka, Aljoša, ipak bi mu palo na pamet, da se danas razboli. A ja sam zbilja bila kod onog. Sad ću mu namjerno poslati piroga, nisam mu ih slala, a Mitja me krivi, što mu ih šaljem, i sad ću mu ih namjerno poslati, namjerno! Ah, evo i Fenje s pismom! No, znala sam, opet od Poljaka, opet mole novaca!

Pan Musjalovič zaista je poslao neobično dugačko i po svom običaju kićeno pismo, u kome moli, neka mu posudi tri rublja. Pismu je bila priložena priznanica, da je novac primio, uz obavezu, da će ga vratiti u roku od tri mjeseca; na priznanicu se potpisao i pan Vrublevski. Takvih pisama, i uvijek s takvim priznanicama, primala je Grušenjka već mnogo od svog »nekadašnjeg«. To je otpočelo prije neke dvije sedmice, odmah nakon Grušenjkina ozdravljenja. Ona je međutim znala, da su oba pana dolazila i za vrijeme njene bolesti, da se raspituju za njeno zdravlje. Prvo pismo, što ga je dobila Grušenjka, bilo je vrlo dugačko, napisano na poštanskom papiru velikog formata, zapečaćeno velikim porodičnim pečatom i strašno nejasno i kićeno, tako da ga je Grušenjka pročitala samo do pola i bacila, jer nije mogla baš ništa razumjeti. A onda joj i nije bilo do pisama. Za tim prvim pismom stiglo je sutradan drugo, u kome je pan Musjalovič molio, neka mu uzajmi dvije tisuće rubalja na najkraće vrijeme. Grušenjka nije ni na to pismo odgovorila. Zatim je počeo stizati čitav niz pisama, svaki dan po jedno, i sva isto tako važna i kićena, u kojima se svota, koju je molio u zajam, postepeno snizivala i snizila na stotinu rubalja, na dvadeset i pet, na deset, i naposljetku dobila je Grušenjka pismo, u kome je mole oba pana samo za jedan rubalj, priloživši priznanicu, na koju su se oba pana potpisala. Onda se Grušenjka odjedamput ražalila, te je u sumrak sama otrčala do pana. Našla je oba Poljaka u strašnoj neimaštini, gotovo oskudici, bez hrane, bez drva, bez cigareta, prezadužene kod

gazdarice. Dvjesta rubalja, što su ih iskartali u Mokrom od Mitje, nekud je brzo nestalo. Ali Grušenjku je međutim iznenadilo, da su je oba pana dočekala s oholim dostojanstvom i samosviješću, s neobičnom etiketom i naduvenim govorom. Grušenjka se samo nasmijala i dala svom »nekadašnjem« deset rubalja. Poslije je to, smijući se, ispričala Mitji, i on nije bio ni najmanje ljubomoran. Ali otada su se panovi uhvatili za Grušenjku i svaki je dan bombardirali pismima s molbom, da im uzajmi novac, i ona im je svaki put poslala ponešto. A danas je iznenada sunulo Mitji u glavu da postane ljubomoran.

— Ja sam, budala, — otpoče Grušenjka i opet žurno i žustro, — kad sam išla Mitji, trknula sam na minutić i k njemu, mom nekadašnjem panu, jer se i on razbolio, — a poslije sam sa smijehom pričala Mitji: pomisli, rekoh, mome Poljaku palo na pamet, da mi uz gitaru pjeva nekadašnje pjesme, misli jadan, dirnut će me u srce i ja ću poći za nj. A Mitja skočio i stao da psuje... Sad ću baš za inat poslati panovima piroga! Fenja, jesu li opet poslali onu djevojčicu? Na, podaj joj tri rublja, a desetak piroga umotaj u papir i reci joj, neka im odnese, a ti, Aljoša, svakako ispričaj Mitji, da sam im poslala piroga.

— Neću mu reći ni za živu glavu, — odgovori Aljoša, smješkajući se.

— Ah, ti misliš, da se on zbog toga zbilja grize, — reče Grušenjka gorko, — on se namjerno pokazuje ljubomornim, a njemu je međutim svejedno.

— Kako to namjerno? — zapita Aljoša.

— Zaista si glup, Aljoša, ništa ti ne razumiješ uza svu svoju pamet, zaista. Mene ne vrijeđa, što je on zbog mene, ovakve, kakva sam, ljubomoran, ali bi me boljelo, kad ne bi bio nimalo ljubomoran. Ja sam ti takva. Ljubomor me vrijeđa, jer je i moje srce tvrdo, i ja umijem biti ljubomorna. Samo me boli, što on mene nikako ne ljubi, a sad namjerno pokazuje, da je ljubomoran, eto što je. Zar sam ja ćorava, pa ne vidim? Neki dan stao mi govoriti o onoj Kaćki: takva je, veli, i ovakva, pozvala je zbog mene jednog liječnika na raspravu, da me spasi, pozvala je odvjetnika prvog, najučenijeg. Dakle, ljubi je, kad ju je počeo hvaliti meni u oči, sram ga bilo Preda mnom je kriv, a sad se o mene očesao, kao da sam ja prva skrivila, da bi mogao sve

na me svaliti: »ti si, veli, prva bila s Poljakom, dakle je i meni isto dopušteno s Katjom.« Tako je to! Na mene samu hoće da svali svu krivicu. Namjerno je zapodjeo kavgu, namjerno, kažem ti, samo što ću ja...

Grušenjka nije izrekla, što će učiniti, nego je prekrila oči rupcem i strašno zaplakala.

— On ne ljubi Katarinu — reče Aljoša čvrsto.

— No, da li je ljubi ili ne ljubi, to ću ja sama skoro saznati, — progovori Grušenjka s prijetnjom u glasu i skinu rubac s očiju.

Lice je njeno bilo unakaženo. Aljoša je s tugom opazio, kako se odjedamput njeno krotko i tiho veselo lice prometnulo u smrknuto i pakosno.

— Dosta o tim glupostima! — presiječe ona naglo, — nisam te zbog toga zvala. Aljoša, golube, a šta će sutra, sutra biti? Eto, to mene muči? Jedino mene muči! Motrim sve, nitko o tome i ne misli, nikoga se to i ne tiče. A misliš li bar ti o tome? Ta sutra će mu suditi! Kazuj mi, kako će mu ondje suditi? Ali njega je sluga, sluga ubio, sluga! Gospode! I zar će ga zbilja zbog sluge suditi, i nitko se neće za nj zauzeti? A slugu nisu uopće ni dirali, je li?

— Strogo su ga preslušali, — primijeti Aljoša zamišljeno, — ali su svi zaključili, da nije on. Sad leži teško bolestan. Bolestan je odonda, od onog nastupa padavice. On je zbilja bolestan, — nadoveza Aljoša.

— Gospode, da odeš sam tom odvjetniku i da mu ispričaš sve oko u oko. Kažu, da su ga pozvali iz Petrograda i obećali mu tri tisuće.

— Nas smo troje dali tri tisuće, ja, brat Ivan i Katarina Ivanovna, a liječnika iz Moskve pozvala je ona za dvije tisuće. Odvjetnik Fetjukovič tražio bi više, ali se slučaj razglasio po svoj Rusiji, sve novine i svi žurnali pišu o njemu, i Fetjukovič je pristao, da dođe više zbog slave, jer slučaj je postao čuven. Ja sam ga jučer vidio.

— No, pa šta? Jesi li govorio s njim? — zapita Grušenjka žurno.

— On me je slušao i nije ništa rekao. Kazao je, da je on već stvorio svoje mišljenje. Ali je obećao, da će uzeti u obzir moje riječi.

— U kakav obzir? Ah, oni su nitkovi! Upropastit će ga! No, a liječnik, zašto je njega pozvala?

— Kao eksperta. Hoće da dokažu, da je brat lud i da je ubio u ludilu, ne znajući za sebe, — tiho se osmjehnu Aljoša, — samo brat ne pristaje na to.

— Ah, ako je ubio, onda je istina! — uzviknu Grušenjka. — Onda je bio lud, sasvim lud, i tome sam ja, ja, podla, kriva! Ali samo što on nije ubio, nije ubio. Ali svi krive njega, da je on ubio, cio grad. Čak i Fenja, i ona je tako posvjedočila, da izlazi, kao da je on ubio. A u dućanu, a onaj činovnik, a prije su u krčmi čuli! I svi su, svi protiv njega i svi tako u jedan glas galame.

— Jest, svjedočanstva su se strašno umnožila — primijeti Aljoša smrknuto.

— A i Grigorij, Grigorij Vasiljevič, taj čvrsto ostaje kod svoga, da su vrata bila otvorena, tjera svoje, da je vidio, ne možeš ga od toga odvratiti. I njemu sam otrčala, sama s njim govorila. Još psuje!

— Jest, to je možda najteže svjedočanstvo protiv brata, — reče Aljoša.

— A što se tiče toga, da je Mitja lud, pa on se i sad vlada kao lud, — otpoče odjedamput Grušenjka s nekakvim osobito zabrinutim tajanstvenim izrazom. — Znaš, Aljošenka, već sam ti odavno htjela reći: odlazim svaki dan i prosto se čudim. Reci mi, što ti misliš: o čemu on to sad neprestano govori? Govori, govori — i ništa ne mogu da razumijem i, mislim, govori o nečem pametnom, no, a ja luda, ne mogu da ga razumijem. Odjedamput poče mi govoriti o djetešcetu, to jest o nekakvom djetetu i pita: »Zašto je djetešce siromašno? Zbog djetešca ću i poći sad u Sibir, ja nisam ubio, ali moram poći u Sibir!« Što to znači, kakvo djetešce — nisam ama baš ništa razumjela. Samo su mi suze potekle, kad je to govorio, jer je vrlo lijepo govorio; sam plače, pa i ja zaplakala, i on me iznenada poljubio i prekrižio rukom. Što to znači, Aljoša, ne bi li mi znao reći, o kakvu on to »djetešcetu« govori?

— Rakitin se sad nešto navadio da dolazi njemu, — osmjehnu se Aljoša, — uostalom... to nije Rakitinovo. Jučer nisam bio kod njega, danas idem.

— Ne, nije Rakitka kriv, to njega zbunjuje njegov brat Ivan Fjodorovič, on mu odlazi, to je razlog... — progovori Grušenjka naglo i zasta.

Aljoša se zagleda u nju nekako iznenađen.

— Kako odlazi? Zar mu je on odlazio? Meni je Mitja kazivao, da Ivan nije bio nijedamput kod njega.

— No... no, eto, kakva sam! Izbrbljala sam se! — uzviknu Grušenjka smeteno i sva se odjedamput zarumeni. — Stoj, Aljoša, šuti, neka bude, kad sam već izlanula, svu ću ti istinu kazati: on je bio kod njega dvaput, prvi put odmah poslije svog dolaska — jer onda je odmah iz Moskve dojurio, prije nego što sam u krevet pala, a drugi put je bio prije sedmicu dana. Mitji je rekao, da ti to ne kaže, nipošto ne kaže, a niti ikom drugom da ne kazuje, dolazio je krišom.

Aljoša je sjedio vrlo zamišljen i nešto razmišljao. Ta ga je vijest očito prenerazila.

— Brat Ivan nije sa mnom govorio o Mitjinu slučaju, — reče on polagano, — a i uopće je cijela ova dva mjeseca sa mnom vrlo malo razgovarao, a kad bih mu došao, bio je vrlo nezadovoljan, što sam došao, tako da mu već tri sedmice ne odlazim. Hm... Ako je bio prije sedmicu dana, to se... zaista za tu sedmicu dana dogodila u Mitji nekakva promjena...

— Promjena! Promjena! — brzo prihvati Grušenjka. — Oni imaju nekakvu tajnu, oni su imali nekakvu tajnu. Mitja mi je sam kazivao, da se tiče nekakve tajne i, znaš, takve tajne, da se Mitja ne može nikako da primiri. A prije je bio veseo, a i sad je veseo, samo, znaš, kad počne glavom mahati, po sobi hodati, i evo ovim prstima desne ruke čupkati svoju kosu na sljepočicama, onda već znam, da mu je nemir obuzeo dušu... dobro znam... A bio je veseo, a i danas je veseo!

— Ali ti si rekla, da je razdražen?

— Jest, on je i razdražen i veseo. Neprekidno je razdražen i onda opet veseo, a poslije odjedamput ponovo razdražen. I znaš, Aljoša, uvijek mu se čudim: čeka ga nešto strašno, a on se često smije takvim sitnicama, baš kao da je dijete.

— I zbilja je zabranio, da ne govoriš sa mnom o Ivanu? Je li rekao: ne govori?

— Tako je rekao: ne govori. Tebe se on, Mitja, ponajviše boji. Jer tu je neka tajna, sam je rekao, da je tajna... Aljoša, golube, idi i ispitaj: kakvu oni to imaju tajnu, pa dođi da mi kažeš, — poskoči Grušenjka i stade moliti, — da već jedamput, jadna, znam svoju prokletu sudbinu! Zato sam te i zvala.

— Misliš, da se tebe tiče? Onda ti ne bi spominjao o tajni.

— Ne znam. Možda bi mi i rekao, ali ne smije. Samo me priprema na nešto. Tajna, reče, postoji, a kakva tajna — to nije kazao.

— A što ti misliš?

— Što mislim? Primakao mi se kraj, eto, što mislim. Kraj su mi pripremili sve troje, jer je tu i Katja umiješana. Kaćka je u tome glavna ličnost, sve od nje potječe. »Ona je ovakva i onakva«, znači, ja nisam takva. To on unaprijed govori, unaprijed me priprema. Naumio je, da me napusti, eto cijele tajne! Utroje su to smislili: Kaćka i Ivan Fjodorovič. Aljoša, odavno sam te već htjela da pitam: pred sedmicu dana mi je iznenada otkrio, da je Ivan zaljubljen u Kaćku, jer joj vrlo često odlazi. Je li mi istinu rekao ili nije? Kazuj po duši, ne štedi me.

— Neću da ti lažem. Ivan nije zaljubljen u Kaćku, tako bar ja mislim.

— No, to sam onda i sama pomislila! Laže mi, besramnik, eto što je! I sad je ljubomoran na me, da poslije može sve na me svaliti. Ta on je budala, on ne umije konce sakriti, i suviše je iskren. Ali ja ću njemu, ja ću njemu!... »Ti, kaže, vjeruješ, da sam ja ubio«, — to on kaže meni, meni, to predbacuje meni! Bog s njim! Ali čekaj samo, loše će sa mnom proći ta Kaćka na sudu! Reći ću joj ondje jednu takvu riječcu... Ondje ću sve reći!

I ona opet gorko zaplaka.

— Eto, što ti mogu, Grušenjka, pouzdano reći, — reče Aljoša ustajući, — prvo, da on tebe ljubi, ljubi više, nego išta na svijetu, i jedino tebe, vjeruj mi. Ja to znam. Dobro znam. Drugo ću ti reći, da neću od njega ispipavati tajne, a ako mi je danas sam otkrije, reći ću mu otvoreno, da sam je obećao tebi reći. Onda ću još danas doći tebi i reći ti. Samo... čini mi se... tu nije Katarina Ivanovna nikako umiješana, tajna se tiče nečeg sasvim drugog. I to sigurno znam. Nema to nikakve veze s Katarinom Ivanovnom, tako se bar meni čini. A sad zbogom!

Aljoša joj stisnu ruku. Grušenjka je još uvijek plakala. On je vidio, da je ona vrlo malo vjerovala njegovu tješenju, ali već je i to bila za nju blagodat, što je njen jad izbio i što se izgovorila. Bilo mu je žao,

što je ostavlja u takvu raspoloženju, ali mu se žurilo. Čekalo ga je još mnogo posla.

II

BOLESNA NOŽICA

Prvi je posao imao obaviti u kući gospođe Hohlakove, i on se žurio onamo, da ondje što prije svrši i da ne zakasni Mitji. Gospođa je Hohlakova već tri sedmice pobolijevala: otekla joj je zbog nečeg noga, i ona, iako nije ležala u krevetu, ipak bi danju prilegla u svom budoaru na otomanu, u zamamnoj, ali pristojnoj kućnoj haljini. Aljoša je jednom prilikom pomislio u sebi s nevinim osmijehom, da se gospođa Hohlakova, uza svu svoju bolest, počela gotovo kicoški odijevati: pojavile se nekakve kapice, vrpce, prorezi, i on je naslućivao zašto, iako je gonio od sebe takve glupe misli. Posljednja dva mjeseca počeo je posjećivati gospođu Hohlakovu, među ostalim gostima, mladić Perhotin. Aljoša nije bio kod nje već četiri dana i kad je ušao u kuću, odmah se požurio ravno Lizi, jer ga je posao vodio njoj, budući da mu je Liza još jučer poslala djevojku s prešnom molbom, da joj dođe smjesta zbog »vrlo važna slučaja«, što je zbog nečeg zainteresiralo Aljošu. Ali dok je djevojka otišla, da ga najavi Lizi, gospođa Hohlakova već je od nekog saznala za njegov dolazak i smjesta poslala, neka ga zamole, da joj dođe »samo na jednu minutu«. Aljoša smatraše, da će biti najbolje, ako najprije ušliša materinu molbu, jer će ona ionako svaki čas slati Lizi po nj, dok god bude kod Lize. Gospođa je Hohlakova ležala na otomanu, nekako svečano odjevena i očito u neobičnom živčanom uzbuđenju. Aljošu dočeka s oduševljenim uzvicima.

— Stoljeća, stoljeća, cijela stoljeća vas nisam vidjela! Cijelu sedmicu, molim vas, ah, uostalom, bili ste prije četiri dana, u srijedu. Htjeli ste da idete Lizi, i ja sam uvjerena, da ste joj htjeli otići ravno na prstima, da vas ne čujem. Mili, mili Alekseju Fjodoroviču, kad biste vi znali, koliko ona meni brige zadaje! Ali o tome kasnije. Iako je to najglavnije, ali o tome kasnije. Mili Alekseju Fjodoroviču, potpuno vam povjeravam svoju Lizu. Poslije smrti starca Zosime — neka upokoji gospod dušu njegovu! (ona se prekriži), — poslije njega

smatram ja vas isposnikom, iako vam sjajno stoji vaše novo odijelo. Gdje ste našli ovdje takva krojača? Ali ne, ne, to nije glavno, o tome ćemo poslije. Oprostite, što vas ponekad zovem Aljošom, ja sam baba, meni je sve dopušteno, — osmjehnu se ona koketno, — nego, i o tome poslije. Glavno, samo da ne zaboravim na glavno. Molim vas, ako se zagovorim, podsjetite me sami i recite: »a glavno?« A otkud ja znam, što je sad glavno? Od onog vremena, kako je Lise povukla svoje obećanje, — svoje djetinjsko obećanje, Alekseju Fjodoroviču, — da će se za vas udati, vi ste dakako shvatili, da je to bila samo nestašna fantazija bolesne djevojčice, koja je dugo prosjedila u kolicima, — hvala bogu, ona sad već hoda. Taj novi liječnik, koga je Katja pozvala iz Moskve zbog vašeg nesretnog brata, kome će sutra... Ali što ja spominjem sutrašnje! Ja umirem od same pomisli na sutrašnji dan! A glavno, od radoznalosti... jednom riječi, taj je liječnik bio jučer kod nas i pregledao Lizu... Platila sam mu pedeset rubalja za posjet... Ali sve to nije ono pravo, opet nije ono. Vidite, ja sam se sad već sasvim zbunila. Žurim se. Zašto se žurim? Ne znam. Strahota je, kako sad već ništa ne znam. Sve se kod mene splelo u klupko. Bojim se, da ćete naposljetku skočiti i odjuriti od mene iz dosade, a tek sam vas vidjela. Ah, bože moj! A što mi sjedimo, i prije svega, — kave, Julija, Glafira, kave!

Aljoša se brže bolje zahvali i izjavi, da je malo prije popio kavu.

— Kod koga?

— Kod Agrafene Aleksandrovne.

— Kod... kod, kod one žene! Ah, ona je sve upropastila, a uostalom ne znam, kažu, da se posvetila, iako kasno. Bolje da je to učinila prije, kad je trebalo, a sad, kakva je sad korist? Šutite, šutite, Alekseju Fjodoroviču, imam toliko da vam kažem, da vam neću moći, čini mi se, ništa kazati. Taj užasni proces... ja ću se svakako odvesti onamo, već se spremam, mene će unijeti u kolicima, i ja ću moći ondje sjediti i imati uza se svoje ljude. Vi sigurno znate, da sam i ja svjedok. Kako ću govoriti, kako ću samo govoriti! Ja ne znam, što ću govoriti, I morat ću se zakleti, je li?

— Tako je, ali ne mislim, da ćete se moći ondje pojaviti.

— Ja mogu da sjedim. Ah, vi me zbunjujete! Taj proces, taj divlji postupak, i onda odlaze svi u Sibir, drugi se žene, i sve to brzo, brzo, i sve se mijenja, i naposljetku, bilo pa prošlo, svi ostare i svi u raku

gledaju. Ali, ne marim, ja sam se umorila. Ta Katja — cette charmante personne[173], ona je razbila sve moje nade; sad će poći za jednim vašim bratom u Sibir, a drugi vaš brat poći će za njom i živjet će u susjednom gradu, i svi će mučiti jedno drugo. Meni to oduzima pamet, a što je glavno, ta fama: u svim novinama u Petrogradu i u Moskvi već su milijun puta o tome pisali. Ah, pomislite, i mene su metnuli u novine, da sam bila »draga prijateljica« vašeg brata, — neću da izgovorim tu gadnu riječ, pomislite, no, pomislite samo!

— To ne može biti! Gdje je to pisalo i kako?

— Sad ću vam pokazati. Jučer sam ih dobila — jučer i pročitala. Gledajte, ovdje u petrogradskim novinama Glasovi. Ti Glasovi počeli su ove godine izlaziti, ja strašno volim glasove, pa sam se pretplatila, i na svoju nesreću: jer vidite, kakvima se glasovi pokazaše. Evo ovdje, na ovom mjestu, čitajte.

I ona pruži Aljoši novine, što su se nalazile pod njenim jastukom.

Ne da je bila smušena, nego je bila nekako sva rastrojena i možda da se zbilja u njenoj glavi sve smotalo u klupko. Novinska vijest bila je vrlo karakteristična i, dakako, morala ju je vrlo zagolicati, ali ona, možda na svoju sreću, nije bila u ovom trenutku sposobna, da se zadrži na jednoj točki, i zato je mogla poslije jedne minute zaboraviti čak i na novine i preskočiti na nešto sasvim drugo. Za to, da se glas o užasnom zločinu raznio već po svoj Rusiji, znao je Aljoša već poodavno i, bože, kakve je sve besmislene izvještaje i dopise imao prilike da pročita za ova dva mjeseca, uz druge točne vijesti, o svome bratu, o Karamazovima uopće i čak o sebi samom. Jedne su novine štoviše pisale, da je on poslije bratovljeva zločina iz straha stupio u pustinjake i povukao se; druge su to pobijale i pisale, da je on, naprotiv, zajedno sa svojim starcem Zosimom orobio manastirsku kasu i »pobjegao« s njim iz manastira«. A sadašnja vijest u novinama Glasovi imala je naslov: »Iz Skotoprigonjevska[174] (nažalost, tako se zove naš gradić, ali ja sam dugo krio njegovo ime), uz proces Karamazova.« Dopis je bio kratak i o gospođi Hohlakovoj nije bilo ništa direktno napisano, i uopće bila su sva imena izostavljena. Javljalo se samo, da se zločinac, kome se sad s tolikim praskom spremaju da sude, pješački

kapetan u ostavci, drzovitih manira, lijenčina i pristaša kmetstva, neprestano bavio ljubakanjem i osobito imao utjecaja na neke »dame, kojima je dosadno u samoći.« Jedna od takvih »udovica, kojima je dosadno«, koja se pravi mladom, iako ima već odraslu kćer, toliko se zanijela njime, da mu je samo dva sata prije zločina ponudila tri tisuće rubalja pod uvjetom, da odmah odbjegne s njom u zlatne rudnike. Ali je zločinac, računajući, da će ostati nekažnjen, smatrao da je bolje, ubiti oca i oteti njemu te tri tisuće, nego da se vucara po Sibiru s četrdesetgodišnjim čarima jedne, koja se dosađuje. Taj se šaljivi dopis, kako i mora biti, završavao s plemenitim negodovanjem protiv nemoralnog ocoubojstva i nekadašnjeg kmetstva. Aljoša je s interesom pročitao novine, zatim ih savio i vratio gospođi Hohlakovoj.

— No, zar ne misli mene? — zaćereta ona opet, — jer ja sam mu jedan sat prije toga predlagala zlatne rudnike, i sad odjednom »četrdesetgodišnje čari«. I zar sam mu zato predlagala? On je tako namjerno napisao. Neka mu oprosti vječni sudac zbog četrdesetgodišnjih čari, kao što mu i ja praštam, ali to je... Znate li, tko je to napisao? Vaš prijatelj Rakitin.

— Možda, — reče Aljoša, — iako nisam ništa o tome čuo.

— On, on, a ne možda! Ja sam ga protjerala... Vama je sigurno poznata ta priča?

— Ja znam, da ste mu rekli, da vas više ne posjećuje, ali zašto, to nisam... bar od vas čuo.

— Onda ste dakle od njega čuli! Što, psuje me, jako psuje?

— Jest, psuje, ali on svakog psuje. Ali zašto ste ga istjerali — to nisam ni od njega čuo. A i uopće se rijetko kad s njim sastajem. Mi nismo prijatelji.

— Dakle, ja ću vam sve otkriti i, što mogu, nego pokajati se, jer ima jedna crtica, zbog koje sam, možda, i sama kriva. Samo mala, mala, sasvim sićušna crtica, tako, da možda i ne postoji. Vidite, golubane moj, (gospođa Hohlakova poprimi odjedamput nekakav vragoljast izraz i oko njenih usta zatitra ljubezan, iako zagonetan osmijeh) vidite, ja sumnjam... oprostite mi, Aljoša, ja vama ko mati... o ne, ne, naprotiv, ja vama sad kao svom ocu... jer mati ovamo nikako ne spada... No, svejedno, kao ocu Zosimi na ispovijedi, i to je sasvim točno, to se sasvim podudara: malo prije nazvala sam vas

pustinjakom, — ali, eto, tom jadnom mladiću, vašem prijatelju Rakitinu (o, bože, ja se prosto ne mogu na njega ljutiti! Srdim se, pakosna sam, ali ne jako), jednom riječi, tom je lakoumnom mladiću odjedamput, pomislite, čini se, palo na pamet, da se zaljubi u me. To sam poslije, tek poslije, iznenada primijetila, a u početku, to jest prije mjesec dana, počeo mi je dolaziti češće, gotovo svaki dan, iako smo se već i prije poznavali. Ne slutim ništa... i gle, odjedamput kao da me ozarilo i ja počela na čudo svoje, opažati. Vama je poznato, da sam već prije dva mjeseca počela primati onog smjernog, milog i dostojnog mladića, Petra Iljiča Perhotina, koji ovdje služi. Toliko puta ste se našli s njim ovdje. Zar nije on dostojan, ozbiljan. Dolazi u tri dana jedamput, a ne svaki dan (iako bi mogao, što se mene tiče, dolaziti svaki dan), i uvijek je tako lijepo odjeven; ja, Aljoša, uopće volim mladež darovitu, skromnu, eto takvu, kao što ste vi, a u njega je gotovo državnički um, govori tako milo i ja ću se svakako, svakako zauzeti za nj. To je budući diplomata. On me je onog strašnog dana, kad je došao noću, gotovo spasio od smrti. No, a vaš prijatelj Rakitin dolazi uvijek u takvim čizmama i pruži ih po ćilimu... jednom riječi, počeo mi je odjedamput nešta nagoviještati, a jednom zgodom, kad je polazio, stisnuo mi je strašno ruku. I tek što mi je stisnuo ruku, a mene zaboljela noga. On se i prije kod mene sretao s Petrom Iljičem i, vjerujete li, neprestano zabadao u nj, neprestano zabadao i izdirao se na nj ni zbog čega. Kad se njih dvojica sastanu i ribaju, ja samo gledam u njih i smijem se u duši. Ali jedamput ležim sama, a dolazi Mihail Ivanovič i, pomislite, donosi mi svoje stihove, sasvim kratke stihove, o mojoj bolesnoj nozi, to jest, on je opisao u stihovima moju bolesnu nogu. Čekajte, kako ono glasi:

Ta se nožica, ta nožica,
Malko razboljela...

ili nekako slično, — nikako ne mogu da pamtim stihove, — evo ih, ovdje kod mene leže, — ali, ja ću vam ih poslije pokazati, prava krasota, prava krasota i, znate, ne samo o nozi, nego ima u njima i pouke, prekrasnih ideja, samo sam ih zaboravila, jednom riječi, kao stvoreni za album. No, ja sam mu se, dakako, zahvalila, i to mu je očito laskalo. Ali jedva što sam mu se zahvalila, kad iznenada uđe i

Petar Iljič, a Mihail Ivanovič smrknu se kao noć. Vidim, Mihail Ivanovič mi je svakako htio nešto da kaže, čim je pročitao stihove, jer to sam naslućivala, ali u tome trenu uđe Petar Iljič. Stihove sam odmah pokazala Petru Iljiču, ali mu nisam rekla, tko ih je sastavio. No uvjerena sam, čvrsto uvjerena, da se odmah dosjetio, čiji su, iako to sve dosada ne priznaje, već kaže, da se nije dosjetio; ali on to samo namjerno tako veli. Petar se Iljič nasmijao glasno i počeo odmah kritizirati, — traljavi, reče, stihovi, sigurno ih je sastavio kakav seminarist — i, znate, s tolikim bijesom, mjesto da se nasmije. Gospode, mislila sam, pobit će se: »To sam ja, reče, sastavio. Ja, reče, sastavio iz šale, jer smatram pisanje stihova podlošću. Ali ipak su moji stihovi dobri. Vašem Puškinu hoće zbog ženskih nožica da podignu spomenik; a moji imaju svoju tendenciju, i vi ste sami, reče, pristaša kmetstva: vi, reče, nemate ni truna humanosti, u vama nema nikakvih suvremenih prosvijećenih osjećaja, vas se nije dotakao razvitak, vi ste, reče, činovnik i primate mito!« Sad sam stala i ja vikati i moliti ih. Petar Iljič nije, znate, nimalo plašljiv, ali je ipak odmah poprimio najplemenitiji ton, te ga gledaše podrugljivo, slušaše i ispričavaše se. »Ja, reče, nisam znao. Da sam znao, ne bih ovo rekao, nego bih ih, reče, pohvalio. Svi su pjesnici, reče, tako razdražljivi«... Jednom riječi, ismijao ga je gadno, a na najljepši način. On mi je sam poslije objasnio, da je to bila samo sprdnja, a ja sam mislila, da ozbiljno govori. A ja želim, kao evo sad, i mislim: da li će biti plemenito ili neće, ako potjeram Mihaila Ivanoviča, što se neprestano izdire u mojoj kući na moga gosta? I kako sam tako ležala, zaklopila sam oči i mislila, da bi bilo plemenita, i vjerujte mi, nisam se mogla odlučiti, a srce mi je lupalo i ja se mučila, mučila: da li da viknem ili da ne viknem? Jedan mi glas govori: viči, a drugi veli: ne, ne viči! Ali tek što je to taj drugi glas rekao, a ja iznenada viknula i pala u nesvijest. No, to je, razumije se, izazvalo viku. Ja se naglo digla i rekla Mihailu Ivanoviču: meni je neugodno, da vam kažem, ali ja vas ne želim više primati u svojoj kući. I tako sam ga otjerala. Ah, Alekseju Fjodoroviču! Sama znam, da sam ružno postupala, sve je bilo laž, jer ja se nisam na nj ni najmanje srdila, a i meni se, što je glavno, odjedamput pričinilo, da bi bila dobra takva scena... Nego vjerujte mi, ta je scena bila ipak prirodna, jer sam čak počela i plakati i nekoliko sam dana iza toga plakala, a poslije ručka sve zaboravila. I

tako on ne dolazi već dvije sedmice, i ja mislim: zar zbilja neće više doći? To je bilo jučer, a kad sinoć, stigli iznenada ti »glasovi«. Ja pročitala i ahnula. Ali tko je to napisao? Sigurno je on napisao, došao je onda kući, sjeo — i napisao; poslao — i oni štampali. To je bilo prije dvije sedmice. Ali, Aljoša, zar nije ovo užas, što ja govorim, a ne govorim ono, što bi trebalo? Ah, govor dolazi sam od sebe!

— Ja moram danas svakako navrijeme stići bratu, — promuca Aljoša.

— Sigurno, sigurno! Dobro je, što ste me na to sjetili. Čujte, što je to afekt?

— Kakav afekt? — začudi se Aljoša.

— Sudbeni afekt. Takav afekt, zbog koga sve opraštaju. Makar što učinili — odmah vam sve oproste.

— A zbog čega vi to velite?

— Evo zbog čega: ta Katja... Ah, to milo, milo stvorenje, samo ne mogu nikako da dokučim, u koga je zaljubljena. Nedavno je bila kod mene, i ja nisam mogla ništa ispipati. A to manje, što je sad počela da govori sa mnom tako površno, samo o mome zdravlju i ništa drugo, i štoviše, takvim tonom, da sam sama sebi rekla: no, neka, no, bog s vama... Ah, jest, taj afekt: dakle, došao i taj liječnik. Znate li, da je stigao liječnik? No, kako ne biste znali, onaj, što otkriva lude, ta vi ste ga pozvali, to jest ne vi, nego Katja. Uvijek Katja! Eto, vidite: sjedi pred vama čovjek, koji nije nikako lud, ali iznenada padne u afekt. On je kod svijesti, zna, što radi, a međutim nalazi se u afektu. No, tako je sigurno i Dmitrij Fjodorovič bio u afektu. Čim su bili uvedeni novi sudovi, odmah se saznalo i za afekt. To je blagodat novih sudova. Došao taj liječnik i raspituje me za ono veče, no, o zlatnim rudnicima: kakav je on, reče, onda bio? Razumije se, da je bio u afektu: došao i viče: novac, novac, tri tisuće, dajte mi tri tisuće, a onda je otišao i ubio drugog. Neću, kaže, neću ubiti, a odjedamput je ubio. Eto, zbog tog će mu upravo oprostiti, jer se otimao, a ipak je ubio.

— Ali on nije ubio, — prekinu je Aljoša oporo. Sve ga je jače i jače svladavao nemir i nestrpljivost.

— Znam, ubio je onaj starac, Grigorij...

— Kako, Grigorij! — povika Aljoša.

— On je, on, Grigorij. Kad ga je Dmitrij Fjodorovič udario, ležao je časak, a poslije se digao, vidio otvorena vrata, ušao i ubio Fjodora Pavloviča.

— Ali zašto, zašto?

— Pao je u afekt. Kad ga Dmitrij Fjodorovič lupio, on se osvijestio i pao u afekt, te ušao i ubio. A što on sam veli, da nije ubio, on se možda toga i ne sjeća. Ali vidite: bit će bolje, bit će kudikamo bolje, ako je ubio Dmitrij Fjodorovič. A tako je i bilo, iako kažem, da je Grigorij, ali sigurno je Dmitrij Fjodorovič, i to je kudikamo, kudikamo bolje! Ah, ne zato bolje, što je sin ubio oca, ja to ne odobravam, jer djeca su naprotiv dužna da poštuju svoje roditelje, ali bi ipak bilo bolje, da je on, onda ne biste imali razloga da plačete, jer je ubio u nesvjesnom stanju, ili bolje rečeno, sasvim svjesnom, samo što nije znao, kako je do toga došlo. No, od volje im, mogu ga i osloboditi, to je tako humano, a i uvidjeli bi blagodat novih sudova. Ali ja nisam to znala, a kažu, da je tako već odavno i, kad sam jučer doznala, bila sam toliko iznenađena, da sam htjela odmah poslati po vas. A poslije, ako ga oslobode, dovedite ga ravno meni na ručak i ja ću pozvati poznanike, da pijemo u slavu novih sudova. Ne mislim, da bi bio opasan, a usto, pozvat ću vrlo mnogo gostiju, da ga mogu odmah izvesti, ako bi htio štogod... A kasnije mogao bi biti u nekom drugom gradu mirovni sudac ili što drugo, jer su takvi, koji su sami pretrpjeli nesreću, bolji suci od drugih. A što je najglavnije, tko nije danas u afektu, — vi, ja, svi smo mi u afektu, i koliko ima primjera: sjedi čovjek, pjeva romancu, odjedamput mu se nešto ne sviđa, uzme pištolj i ubije bilo koga, a onda mu svi praštaju. Ja sam to nedavno čitala, i svi su liječnici to potvrdili. Sad to liječnici potvrđuju, sve potvrđuju, sve potvrđuju. Molim vas, i moja je Lise u afektu, a ja sam još jučer zbog nje plakala, prekjučer je plakala, a danas sam se dosjetila, da je to u nje naprosto afekt. Ah, Lise mi zadaje toliko jada! Mislim, da je već sasvim poludjela. Zašto vas je pozvala? Je li vas ona pozvala ili ste vi sami došli?

— Jest, ona me je pozvala, i ja idem odmah do nje, — reče Aljoša i diže se odlučno.

— Ah, mili, mili Alekseje Fjodoroviču, u tome i leži možda glavno, — povika gospođa Hohlakova, te iznenada udari u plač. — Bog vidi, da vam iskreno povjeravan Lise, i to nije ništa, što vas je ona krijući

od majke pozvala. Ali Ivanu Fjodoroviču, vašem bratu, oprostite mi, ne bih mogla tako lako povjeriti svoju kćer, iako ga i dalje uvažavam kao najviteškijeg mladića. Ali pomislite, on je nedavno bio kod nje, a da ja nisam ništa ni znala.

— Kako? Što? Kada? — užasno se začudi Aljoša, On nije više ni sjedao, nego je stojeći slušao.

— Ja ću vam to ispričati i možda sam vas zbog toga i pozvala, jer ja više ne znam, zašto sam vas pozvala. Čujte: Ivan Fjodorovič bio je kod mene svega dvaput, otkako se vratio iz Moskve, prvi put je došao kao poznanik, da posjeti, a drugi put, još nedavno, bila je kod mene Katja, i on je došao, kad je čuo, da je ona kod mene. Ja, dakako, nisam pretendirala na njegove česte posjete, jer sam znala, koliko ima sad, i bez toga, mnogo posla, vous comprenez, cette affaire et la mort terrible de votre papa[175], ali odjedamput sam saznala, da je opet dolazio, ali ne meni, već Lise, to je bilo prije kojih šest dana, došao je, posjedio pet minuta i otišao. Ja sam to saznala tok poslije tri dana od Glafire, i to me je jako frapiralo. Odmah sam prizvala Lizu, a ona se smije: on je, kaže, mislio, da vi spavate, i došao meni, da se raspita za vaše zdravlje. Dakako, tako je i bilo. Samo Lise, Lise, o bože moj, koliku ona meni brigu zadaje! Pomislite, odjedamput ona jedne noći — ima tome već četiri dana, odmah poslije onog, kad ste vi došli i otišli — odjedamput dobila ona noću napadaj, viče, ciči, histerija! Zašto ja nikad ne dobijem histerične napadaje? A sutradan opet napadaj, a onda preksutradan opet napadaj, a jučer, eto, jučer taj afekt. I ona iznenada stala da viče: »Ja mrzim Ivana Fjodoroviča, zahtijevam, da ga više ne primate, da mu zabranite dolaziti u našu kuću!« Ja sam se sva ukočila, jer me je to toliko iznenadilo, i odgovorila joj: a zbog čega da to zabranim tako vrlom mladiću, a usto čovjeku toliko učenom i nesretnom, jer ipak su te sve zgodice — nesreća, a ne sreća, nije li tako? A ona prasnula u smijeh na moje riječi i smijala se, znate, tako uvredljivo. No, meni je milo, mislim, što sam je nasmijala, sad će bar napadaji proći, to više, što sam i sama htjela da zabranim dolazak Ivanu Fjodoroviču zbog tih njegovih neobičnih posjeta bez mog znanja i da zatražim od njega objašnjenje. Ali kad se jutros Lise probudila i rasrdila na Juliju, i, pomislite, udarila je rukom po obrazu.

Ta to je monstruozno, jer ja govorim svojim djevojkama »vi«. A poslije pola sata grli i ljubi Julijine noge. Meni je poručila, da neće nipošto doći i da neće uopće više nikad ni dolaziti, a kad sam joj sama došla, navalila je da me ljubi i stala da plače, i plačući me izgurala napolje iz sobe bez ijedne riječi, tako da nisam ama baš ništa doznala. A sad, mili moj Alekseju Fjodoroviču, polažem sve nade u vas, i razumije se, cijela moja sudbina nalazi se u vašim rukama. Ja vas naprosto molim, da odete do Lise i saznate od nje sve, kako vi to samo znate, i dođete da ispričate meni, meni, materi, jer ja ću, vi razumijete, umrijeti, naprosto umrijeti, ako to potraje i dalje, ili ću pobjeći od kuće. Ja više ne mogu izdržati. Ja sam strpljiva, ali mogu izgubiti strpljenje i onda... će biti užas. Ah, bože moj, Petre Iljiču, napokon! — povika gospođa Hohlakova i sva zasja, kad je vidjela gdje ulazi Petar Iljič Perhotin. — Zakasnili ste, zakasnili! Ali, ništa zato, sjedite, govorite, odlučujte o sudbini, no, što veli onaj odvjetnik? A kamo ćete vi, Alekseju Fjodoroviču?

— Idem do Lise.

— Ah, jest! Dakle, vi nećete zaboraviti, nećete zaboraviti što sam vas molila? Radi se o sudbini, sudbini!

— Dakako, da neću zaboraviti, ako bude moguće... ali ja sam toliko okasnio, — mrmljaše Aljoša, izmičući žurno.

— Ali, sigurno, sigurno dođite, a ne »ako bude moguće«, inače ću umrijeti! — viknu za njim gospođa Hohlakova. Ali Aljoša je već bio izmakao iz sobe.

III

ĐAVOLČIĆ

Kad je ušao u Lizinu sobu, zatekao ju je, kako leži u onom istom naslonjaču, u kojem su je vozili, dok još nije mogla da hoda. Ona se nije ni pomakla, da mu pođe u susret, ali se njen pronicavi, oštri pogled čisto upio u nj. Oči su joj bile malo zapaljene, a lice blijedožuto. Aljoša se začudi, koliko se ona promijenila, čak izmršavila za tri dana. Ona mu ne pruži ruke. On se sam dotače njenih tankih, dugačkih prstića, što su nepomično ležali na njenoj haljini, zatim šuteći sjede njoj nasuprot.

— Ja znam, da se vi žurite u tamnicu, — progovori Liza oporo, — a mama vas je zadržala dva sata i pričala vam malo prije o meni i Juliji.

— Kako znate? — zapita Aljoša.

— Prisluškivala sam. Što ste se zablenuli u me? Ako mi se hoće da prisluškujem, ja prisluškujem, u tome nema ništa ružno. Ne molim za oproštenje.

— A zbog čega ste neraspoloženi?

— Naprotiv, ja sam vesela. Baš sam malo prije po trinaesti put razmišljala, kako je dobro, što sam vas odbila i što neću biti vaša žena. Vi niste za muža: ako pođem za vas i odjedamput vam dadem pismo, da ga odnesete onome, koga sam poslije vas zavoljela, vi ćete ga uzeti i zaista odnijeti i još i odgovor donijeti. I kad vam bude četrdeset godina, i onda ćete još odnositi takva moja pisma.

Ona se iznenada nasmija.

— U vama ima nešto pakosno i u isto vrijeme nešto bezazleno — osmjehnu se Aljoša na nju.

— Bezazleno je to, što se ja vas ne stidim. I još više, ne samo da vas se ne stidim, nego i neću da vas se stidim, upravo vas, upravo vas. Aljoša, zašto ja vas ne poštujem? Ja vas jako ljubim, ali vas ne poštujem. Kad bih vas poštovala, ne bih rekla, da vas se ne stidim, nije li tako?

— Tako je.

— A vjerujete li vi, da se ja vas ne stidim?

— Ne, ne vjerujem.

Liza se opet nervozno nasmijala: govorila je žurno, brzo.

— Ja sam vašem bratu Dmitriju Fjodoroviču poslala slatkiša u tamnicu. Aljoška, znate li, kako ste ljepuškasti! Ja ću vas strašno ljubiti zato, što ste tako brzo pristali, da vas ne ljubim.

— Vi ste me, Lise, danas zbog nečega zvali?

— Htjela sam vam saopćiti jednu svoju želju. Hoću, da me netko muči, da me uzme za ženu, a poslije muči, prevari, napusti i ode. Ja neću da budem sretna.

— Zar ste zavoljeli nered?

— Ah, ja sam željna nereda. Neprestano želim, da zapalim kuću. Zamišljam: kako ću se prišuljati i krišom potpaliti, svakako krišom.

Oni gase, a ona gori. A ja znam i šutim. Ah, gluposti! I kako je dosadno!

Ona s gnušanjem mahnu rukom.

— Živite u izobilju — izgovori Aljoša tiho.

— Što, zar bi bolje bilo, da sam siromašna?

— Bolje.

— To vam je vaš pokojni kaluđer napričao. To nije istina. Neka sam bogata, a svi ostali siromašni, ja ću jesti slatkiše i piti vrhnje, a nikom od njih ne dam. Ah, ne govorite, ne govorite (zamahnu ona rukom, iako nije Aljoša ni usta otvorio), vi ste mi već i prije sve to govorili, već sve znadem napamet. Dosadno je. Ako budem siromašna, ja ću makar koga ubiti, — a ako budem i bogata, možda, ću također nekog ubiti, — jer kakva ima smisla ovako sjediti! A znate li, ja ću žeti, raž žeti. Udat ću se za vas, vi ćete biti seljak, pravi seljak, imat ćemo ždrijebe, hoćete li? Poznate li Kalganova?

— Poznajem!

— On neprestano švrlja okolo i neprestano mašta. On kaže: zašto, zbilja, da se živi, bolje je maštati. Maštati se može o najveselijem, a živjeti je dosadno. A misli naskoro da se ženi, i meni je već ljubav izjavio. Umijete li vi goniti zvrk?

— Umijem.

— On je, eto, kao zvrk: zavrti ga i pusti i goni, goni, goni bičem. Ja ću se za nj udati i cijelog ću ga života goniti. Zar se ne stidite, da sa mnom sjedite?

— Ne.

— Vi se sigurno strašno ljutite, što s vama ne govorim o svetim stvarima. Ja ne želim biti sveta. Što će učiniti na onom svijetu za najveći grijeh? Vi to morate sasvim točno znati.

— Bog će osuditi, — reče Aljoša, gledajući joj ravno u oči.

— To baš i želim. Doći ću, mene će osuditi, a ja ću im se svima u oči nasmijati. Ja silno želim, Aljoša, da zapalim našu kuću, vi mi još uvijek ne vjerujete?

— A zašto ne bih vjerovao? Ima djece od dvanaest godina, koju jako veseli da nešto zapale, i ona zapale. To je kao neka bolest.

— Nije istina, nije istina, možda ima takve djece, ali ja to ne mislim.

— Vi držite zlo za dobro: to je trenutna kriza i tome je, možda, kriva vaša prijašnja bolest.

— Vi mene dakle prezirete! Ja naprosto neću da činim dobro, već hoću da činim zlo, i tu nema nikakve bolesti.

— Zašto da činite zlo?

— Da nigdje ništa ne ostane. Ah, kako bi lijepo bilo, kad ne bi ništa ostalo! Znate, Aljoša, ja nekad pomišljam, da počinim užasno mnogo zla i svakakvih gadarija. Radit ću dugo potajno, i naposljetku će svi saznati. Opkolit će me i upirati u me prstima, a ja ću ih sve motriti. To je vrlo ugodno. Zašto je to tako ugodno, Aljoša?

— Tako. To je potreba, da se uništi nešto lijepo, ili, kakovi kažete, zapali. I to se također dešava.

— Ali ja ne govorim samo onako, ja ću i učiniti.

— Vjerujem.

— Ah, kako vas volim, što ste rekli: vjerujem. I vi nikad, nikad ne lažete. A možda mislite, da vam ovo namjerno govorim, samo da vas dražim?

— Ne, ne mislim... iako, možda, postoji donekle za to potreba.

— Donekle postoji. Ja neću pred vama nikad lagati, — reče ona, a u očima joj sijevnu nekakva vatra.

Aljošu je najviše iznenadila njena ozbiljnost: ni sjenke podsmijeha i šale nije bilo sad na njenu licu, iako je nikad prije, i u »najozbiljnijim« njenim trenucima, nije napuštala veselost i prokšenost.

— Ima trenutaka, kada ljudi vole zločin, — reče Aljoša zamišljeno.

— Jest, jest. Izrekli ste moju misao, svi ga vole, svi ga vole i uvijek vole, a ne samo u »trenucima«. Znate, kao da su se svi dogovorili, da o tome lažu, i svi od toga doba lažu. Svi govore, da mrze zlo, a u sebi ga svi vole.

— A vi čitate još i sad, kao dosada, loše knjige?

— Jest, čitam. Mama čita i sakriva pod jastuk, a ja od nje kradem.

— Kako se ne stidite, da se upropašćujete?

— Ja hoću da se upropastim. Ovdje ima jedan dječak, koji je preležao između tračnica, dok su iznad njega jurili vagoni. Sretnik!

Čujte, sad će vašeg brata osuditi, što je ubio oca, a svi se raduju, što je ubio oca.

— Raduju se, što je oca ubio?

— Raduju, svi se raduju. Svi vele, da je to strašno, ali u sebi se raduju. Ja se prva radujem.

— U riječima vašim, da se svi raduju, ima ponešto istine, — reče Aljoša tiho.

— Ah, kakve su u vas misli! — zaciča Liza ushićeno, — i to još u kaluđera! Nećete vjerovati, Aljoša, koliko vas poštujem, zato što nikad ne lažete. Ah, ispričat ću vam jedan svoj smiješan san: ponekad sanjam u snu đavole, kao noć je, ja sjedim u svojoj sobi kraj svijetla, ali iznenada iskrsnu svuda đavoli, u svim kutovima, pod stolom, otvaraju vrata, a onamo za vratima ima ih čitava rulja i hoće da uđu i da me ščepaju. I već mi prilaze, već me hvataju. A ja se odjedamput prekrižim, a oni svi ustuknu, boje se, ali ne odlaze, nego stoje do vrata i po kutovima i čekaju. I ja odjedamput strašno zaželim, da glasno psujem boga, počnem psovati, a oni opet hrpimice nasrnu na me i već me zgrabe, ja se opet brzo prekrižim — i oni svi uzmaknu. Strašno veselo, čovjeku dah zastane.

— I ja sam to isto sanjao, — reče iznenada Aljoša.

— Zbilja? — povika Liza u čudu. — Čujte, Aljoša, ne smijte se, ovo je vrlo važno: zar je moguće da dvije različite osobe usniju jedan te isti san?

— Sigurno da je moguće!

— Aljoša, velim vam, to je strašno važno, — produži Liza, čudeći se nekako neobično jako. — Nije važan san, već to, što ste mogli usnuti isti san, kao i ja. Vi nikad ne lažete preda mnom, ne lažete ni sad: je li to istina? Vi se ne rugate?

— Istina je.

Liza je bila strašno potresena i zašutje na trenutak.

— Aljoša, dolazite meni, dolazite češće, progovori ona odjedamput molećim glasom.

— Ja ću vam uvijek, cijelog života dolaziti, — odgovori Aljoša odlučno.

— Ja govorim jedino vama, — otpoče opet Liza. — Ja govorim jedino sebi i još vama. Vama jedinome na cijelom svijetu. I vama radije, nego samoj sebi. I ja se vas uopće ne stidim, Aljoša, zašto se

ja vas uopće ne stidim, uopće ništa? Aljoša, je li istina, da Židovi na Pashu kradu djecu i kolju?

— Ne znam.

— Imam jednu knjigu, u njoj sam čitala o nekakvu sudu, kako je neki Židov četverogodišnjem dječaku odrezao najprije prste na objema rukama, a poslije ga razapeo na zid, pribio čavlima i raspeo, a kasnije na sudu priznao, da je dječak umro brzo, poslije četiri sata. Kakvo brzo! »Stenjao je, reče, stenjao, a on je kraj njega stajao i uživao.« Kako je to divno!

— Divno?

— Divno. Ja ponekad mislim, da sam ga sama raspela. On visi i stenje, a ja sjedim pred njim i jedem kompot od ananasa. Ja jako volim kompot od ananasa. Volite li vi?

Aljoša šućaše i gledaše je. Njeno blijedožuto lice odjedamput se unakazilo, a oči planule.

— Znate li, kad sam pročitala o onom Židovu, ja sam se svu noć tresla od plača. Predstavila sebi, kako dijete jauče i stenje (četverogodišnji dječaci imaju već razuma), a misli o kompotu ne mogu nikako da se otresem. Ujutro sam poslala pismo jednom čovjeku, da svakako dođe meni. On je došao, i ja mu odmah ispričala o dječaku i kompotu, sve sam mu ispričala, sve, i rekla, da je to »divno«. On se odjedamput nasmijao i rekao, da je to zbilja divno. Zatim se digao i otišao. Bio je kod mene svega pet minuta. Je li me on prezreo, prezreo? Kazujte, Aljoša, kazujte, je li me on prezreo? — ispravi se ona na ležaju i sijevnu očima.

— Recite, — progovori Aljoša uzrujano, — jeste li vi sami pozvali tog čovjeka?

— Sama.

— Poslali ste mu pismo?

— Jest, pismo.

— I samo zato, da ga pitate o djetetu?

— Ne zato, nikako ne zato. Ali čim je ušao, ja ga odmah o tome upitah. On je odgovorio, nasmijao se, ustao i otišao.

— Taj se čovjek pošteno ponio prema vama, — reče Aljoša tiho.

— A nije li me prezirao? Rugao mi se?

— Nije, jer on možda i sam vjeruje u kompot od ananasa. On je, Lise, sad također vrlo bolestan.

— Jest, vjeruje! — sijevnu Liza očima.

— On nikog ne prezire, — produži Aljoša. — On samo nikome ne vjeruje. A ako ne vjeruje, onda, dakako, i prezire.

— Dakle i mene? Mene?

— I vas.

— To je divno, — zaškripa zubima Liza. — Kad je izišao i nasmijao se, ja sam osjetila, da je divno biti prezren. I dječak je s odrezanim prstima nešto divno, ali je divno biti i prezren.

Ona planu i nekako se pakosno nasmija Aljoši u oči.

— Znate li, Aljoša, znate, ja bih htjela... Aljoša, spasite me! — skoči ona naglo s ležaja, poleti mu i snažno ga obuhvati rukama. — Spasite me, — gotovo prostenja ona. — Zar ću ja ikomu drugome na svijetu reći, što sam vama govorila? A ja sam istinu, istinu, istinu govorila! Ja ću se ubiti, jer mi je sve ogavno! Neću da živim, jer mi je sve ogavno! Sve mi je ogavno, ogavno! Aljoša, zašto vi mene nimalo, nimalo ne ljubite! — završi pomamno.

— Naprotiv, ljubim! — odgovori Aljoša sa žarom.

— A hoćete li za mnom plakati, hoćete li?

— Hoću.

— Ne zato, što nisam htjela biti vaša žena, već naprosto za mnom plakati, naprosto?

— Hoću.

— Hvala vam! Meni su i potrebne samo vaše suze. A svi ostali neka me kazne, neka me pogube i zgaze nogom, svi, svi, ne izuzimajući nikoga. Jer ja ne ljubim nikoga. Čujete li, ni-ko-ga! Naprotiv, mrzim. Odlazite, Aljoša, vrijeme je, da idete bratu! — reče ona i istrgne mu se naglo.

— Ali u kakvu ćete vi raspoloženju ostati? — zapita Aljoša gotovo u strahu.

— Odlazite bratu, zatvorit će tamnicu, odlazite, evo vam šešir! Poljubite Mitju! Odlazite, odlazite!

I ona gotovo silom izgura Aljošu napolje. On je gledaše s tužnom neodlučnošću, ali odjedamput osjeti u svojoj desnoj ruci pismo, malo pisamce, savijeno i zapečaćeno. On pogleda i odmah pročita adresu: »Ivanu Fjodoroviču Karamazovu«. Pogleda u Lizu, lice joj je bilo gotovo strašno.

— Predajte, svakako predajte! — zapovijedaše ona sva kao dršćući, — još danas, odmah! Inače ću se otrovati! Zato sam vas i zvala!

I brzo zalupi vratima. Brava škljocnu. Aljoša turi pismo u džep i uputi se ravno prema stepenicama, ne skrećući gospođi Hohlakovoj, čak i zaboravivši na nju. A Liza je, čim je otišao Aljoša, odmah otključala vrata, odškrinula ih malo, turila prst između vrata i dovratka, te iz sve snage zalupila vratima i prignječila prst. A kad su joj poslije deset sekundi oslobodili prst, ona je otišla do svog ležaja, sjela, posve se ispravila i počela pažljivo da razgleda svoj pomodrjeli prst i podsjelu krv ispod nokta. Usne su joj drhtale i ona brzo prošapta u sebi:

— Baš sam podla, podla, podla, podla!

IV

HIMNA I TAJNA

Bilo je već sasvim kasno (a zar je dugačak dan u studenom), kad je Aljoša pozvonio na vratima tamnice. Već se počelo smrkavati. Ali Aljoša je znao, da će ga pustiti Mitji. U našem je gradu, što se toga tiče isto kao i svuda. Ispočetka, dakako, do svršetka predistrage, bili su posjeti rodbine i nekih drugih osoba Mitji vezani uz neke neizbježne formalnosti, ali kasnije, te formalnosti ne da su popustile, već su neke osobe, koje su posjećivale Mitju, postale same po sebi izuzecima. I to je išlo čak dotle, da je sastanak s uhapšenikom bio nekima ponekad dopušten u četiri oka u sobi određenoj za sastanke. Uostalom, takvih je osoba bilo vrlo malo: naime, jedno Grušenjka, Aljoša i Rakitin. Ali Grušenjki je bio jako naklonjen sam ispravnik, Mihail Makarovič. Starca je tištalo u srcu, što se onako izderao na nju u Mokrom. Poslije, kad je saznao suštinu svega, on je sasvim promijenio svoje mišljenje o njoj. I čudnovato, mada je bio čvrsto uvjeren, da je Mitja počinio zločin, ipak je gledao na nj, otkako su ga zatvorili, nekako sve blaže: »ovaj je čovjek, možda, dobre duše, ali je propao kao Šveđanin, od pijanstva i raspuštenosti«. Prijašnji užas zamijenila je sad u njegovu srcu samilost. Što se Aljoše tiče, njega je ispravnik jako volio i odavno ga poznavao, a Rakitin, koji se u

posljednje vrijeme navadio da vrlo često dolazi uhapšeniku, bio je jedan od najprisnijih poznanika »ispravnikovih gospođica«, kako ih je on sam nazivao, i svaki se bogovetni dan smucao po njihovoj kući. On je u kući nadzornika tamnice podučavao, dobroćudna starčića, ali stroga službenika. A Aljoša opet bio je osobiti i stari nadzornikov poznanik, koji je volio da se s njim razgovara uopće o »premudrosti«. Ivana Fjodorovića, na primjer, ne samo da je nadzornik poštovao, već ga se čak bojao, a osobito njegova mišljenja, iako je i sam bio veliki filozof, razumije se, »dokle je njegova pamet dosezala«. Ali prema Aljoši osjećao je nekakvu snažnu simpatiju. Upravo posljednje godine dao se na čitanje apokrifnih evanđelja i neprestano je pričao mladom prijatelju o svojim utiscima. Prije je čak zalazio njemu u manastir i raspravljao s njim i s jeromonasima po cijele sate. Jednom riječi, ako bi Aljoša i zakasnio u tamnicu, trebalo je samo da ode nadzorniku i sve bi uvijek bilo u redu. Osim toga na Aljošu su se bili privikli svi tamnički stražari odreda. Straža dakako nije činila nikakvih poteškoća, samo ako bi pretpostavljeni dali dozvolu. Mitja je uvijek, kad bi ga pozvali, silazio iz svoje ćelije dolje u sobu, određenu za sastanak. Kad je Aljoša stupio u sobu, sukobio se s Rakitinom, koji je upravo odlazio od Mitje. Obojica su glasno govorili. Mitja ga je ispraćao, nečemu se jako smijao, a Rakitin je gunđao. Rakitin nije volio, osobito u posljednje vrijeme, da se susreće s Aljošom, nije s njim gotovo ni govorio i pozdravljao ga nekako nasilu. Kad je ugledao Aljošu, gdje ulazi, on je jako stuštio obrve i svrnuo pogled ustranu, kao da se sasvim zabavio zakopčavanjem svog dugačkog, toplog ogrtača s krznenim ovratnikom. A odmah zatim poče tražiti svoj kišobran.

— Da ne zaboravim što svoje, — promrmlja on jedino zato, da nešto kaže.

— Samo da ne zaboraviš nešto tuđe! — pecnu ga Mitja i odmah se glasno nasmija svojoj dosjetki. Rakitin odmah planu.

— Preporuči ti to svojim Karamazovima, vi kmetski odrodi, a ne Rakitinu! — viknu on i sav se strese od bijesa.

— Što bulazniš? Ja sam se našalio? — povika Mitja. — Phi, dođavola! Svi su oni takvi, — okrenu se on Aljoši, pokazavši glavom prema Rakitinu, koji je odlazio, — neprestano je kod mene sjedio, smijao se i bio veseo, a gle, sad odjedamput planu! Tebi nije ni

glavom kimnuo; jeste li se možda ozbiljno posvadili? A što ti dođe tako kasno? Ne, da sam te čekao, već sam naprosto čeznuo za tobom. Ali ništa zato. Nadoknadit ćemo.

— A što se on navadio, da ti tako često dolazi? Jesi li se sprijateljio s njim, što li? — zapita Aljoša, pokazujući također glavom na vrata, iza kojih je nestao Rakitin.

— Ja da sam se s Mihailom sprijateljio? Ne, teško... I zašto, on je svinja! Drži, da sam... podlac. Ni šale ne razumiju... to im je glavna osobina. Nikada neće razumjeti šale. To je njihova duša, plosnata i hladna, isto onako, kakvi su mi se učinili tamnički zidovi, kad sam stigao u tamnicu. Ali pametan je čovjek, pametan. No, Alekseju, nestade mi sad glava!

On sjede na klupčicu i posadi do sebe Aljošu.

— Jest, sutra je suđenje. A zar se ti, brate, zbilja ni najmanje ne nadaš? — zapita ga Aljoša plašljivo.

— Na što ti to misliš? — reče Mitja i pogleda nekako neodređeno. — Ah, ti govoriš o sudu! No, dođavola! Dosada smo se razgovarali neprestano o glupostima, samo o tom sudu, a o glavnom ne rekoh ti ni riječi. Jest, sutra je rasprava, ali ja nisam mislio na sud, kad sam ti rekao, da mi je glava nastradala. Nije glava nastradala, već ono, što je bilo u glavi, to je stradalo. Što ti mene tako kritički motriš?

— A što ti pod tim misliš, Mitja?

— Ideje, ideje, eto što. Etika. Što je to etika?

— Etika? — začudi se Aljoša.

— Jest, je li to kakva nauka, što li?

— Da, ima takva nauka... samo... što ti ja, priznajem, ne mogu da razjasnim kakva je to nauka.

— Rakitin zna. Rakitin mnogo zna, neka ga đavo odere! Neće otići u kaluđere. Sprema se u Petrograd. Ondje će, kaže, u odio za kritiku, ali plemenita pravca. Da može koristiti i karijeru načiniti. Ah, u pravljenu karijere, u tome su majstori! Dođavola i etika. Ja sam propao, Alekseju, jest, ti božji čovječe. Ja tebe ljubim više nego sve ostale. Moje srce dršće za tobom, to ti velim. A tko je taj Karl Bernard?[176]

— Karl Bernard? — opet se začudi Aljoša.

— Ne, ne Karl, stoj, lupam koješta: Claude Bernard. Što je to? Kemija, je li?

— To je sigurno kakav učenjak, — odgovori Aljoša, — tek priznajem, da ti o njemu ne umijem mnogo reći. Samo sam čuo, da je učenjak, kakav, — to ne znam.

— Pa, neka ga nosi đavo, ni ja ne znam, — opsova Mitja. — Najvjerovatnije, da je kakav nitkov, a i svi su oni nitkovi. A Rakitin će se provući. Rakitin će se kroz pukotinu provući, i on je Bernard. Uh, Bernardi! Mnogo ih se nakotilo!

— A što ti je? — zapita Aljoša odlučno.

— On hoće o meni, o mome procesu da napiše članak i da tim otpočne svoju ulogu u književnosti, zato i dolazi, to mi je sam rekao. Hoće da piše s određenim pravcem: »nagrižen od okoline, nije mogao da ne ubije« itd., razjasnio mi je sam. Bit će, kaže, začinjen nijansom socijalizma. No, kad će biti nijansom, neka bude nijansom, svejedno mi je. Brata Ivana ne voli, mrzi ga, a ni tebe ne žali. Ali ja ga ne tjeram od sebe, jer je pametan čovjek. Međutim, jako se razmeće. Evo, što sam mu malo prije rekao: »Karamazovi nisu hulje, već filozofi, jer su svi pravi ruski ljudi filozofi, a ti, ako si i učio, nisi filozof, nego sluga.« On se smije pakosno. A ja njemu: de mislibus non est disputandum[177], dobra dosjetka, je li? Barem sam u klasicizam ugazio, — nasmija se iznenada Mitja.

— Ali zbog čega si nastradao? Malo prije si to rekao — prekinu ga Aljoša.

— Zbog čega sam nastradao? Hm! U suštini... ako se sve u cjelini uzme — boga mi je žao, eto, zbog čega!

— Boga ti je žao, kako to?

— Zamisli: ondje, u nervima, u glavi, to jest u mozgu ima nerava... (no, neka ih đavo nosi!) ima takvih repića, ti nervi imaju naime repiće, no, i čim oni ovdje zadršću... to jest, vidiš, ja pogledom u nešto očima, evo ovako, i oni zadršću, repići naime... a čim zadršću, odmah se pojavi slika, ali se ne pojavi odmah, već poslije jednog trenutka, proteče jedna sekunda, i onda se pojavi takav moment, to jest ne moment, — neka đavo nosi i moment, — nego slika, to jest predmet ili događaj, ali — neka đavo nosi! — Vidiš, zašto ja promatram, a onda mislim... zato, jer je tu repić, a nikako

zbog toga, što imam dušu i što je ondje nekakva slika i prilika, sve su to gluposti. To mi je, brate, Mihail još jučer rastumačio i kao da me je ožegao. Prekrasna je, Aljoša, ta nauka! Novi čovjek nastaje, ja to uviđam... A ipak mi je boga žao!

— No, pa i to je dobro, — reče Aljoša.

— Što mi je boga žao? Kemija, brate, kemija! Ne pomaže ništa, vaša svetosti, sklonite se malo, kemija dolazi! A Rakitin ne voli boga, uh, ne voli! To im je svima najranjavije mjesto! Ali kriju! Lažu. Pretvaraju se. »Pa što, hoćeš li to prokrijumčariti u odjeljenje za kritiku?« pitam ga. — »Ta, javno neće dopustiti«, veli on i smije se. — Što je onda, pitam ga, poslije svega toga čovjek? Bez boga naime i bez budućeg života? Onda je, dakle, sad sve dozvoljeno, sve se smije raditi?« — »A zar ti to nisi znao?« reče on i opet se smije. — Pametan čovjek, veli, smije sve, pametan čovjek umije rakove hvatati, no, a ti si, kaže, ubio i uhvatio se i truneš u tamnici!« To on meni kaže. Prirodnjačka svinja! Ja sam prije takve bacao napolje, no, a sad ih slušam. Ali rekne i štošta valjano. A i piše mudro. On mi je prije jedne sedmice počeo da čita nekakav članak, ja sam namjerno ispisao iz njega tri reda, stoj, evo ih.

Mitja brzo izvadi iz džepa na prsluku papirić i pročita:

»Da se riješi to pitanje, ponajprije je potrebno, da čovjek svoju ličnost stavi nasuprot svojoj stvarnosti.«

— A razumiješ li ti to?

— Ne, ne razumijem, — reče Aljoša.

On znatiželjno promatraše Mitju i slušaše ga.

— I ja ne razumijem. Mračno je i nejasno, ali zato mudro. »Svi, kaže, sada tako pišu, jer takva je sredina...« Sredine se boje. I stihove piše, podlac. Opjevao je Hohlakovičinu nožicu, ha, ha, ha!

— Čuo sam, — reče Aljoša.

— Čuo? A jesi li pjesmicu čuo?

— Nisam.

— Ja ih imam, evo ih, pročitat ću ti ih. Ti ne znaš, nisam ti pričao, to je cijela priča. Ugursuz! Pred tri sedmice palo mu na pamet, da me draži: »Ti si, kaže, upao kao budala zbog tri tisuće, a ja ću dignuti sto i pedeset tisuća, oženiti se jednom udovicom i u Petrogradu kupiti kamenitu kuću.« I ispričao mi, da udvara Hohlakovoj, ona i kao mlada nije bila pametna, a sad je u četrdesetim godinama već

sasvim poludjela. »A i osjetljiva je, kaže, vrlo neobično, ja ću je na tome upecati. Oženit ću se, odvesti je u Petrograd i tamo ću početi izdavati novine.« I njemu potekla iz usta strašno pohotljiva slina, — ali ne slina za Hohlakovom, već zbog onih sto i pedeset tisuća. I uvjeravao me, uvjeravao me, svaki mi dan dolazi: ne predaje se, kaže. Sav se sjao od radosti. Ali ga iznenada istjeraše: Perhotin, Petar Iljič, odnije pobjedu, sila! Zbilja, ja bih poljubio tu ludicu, što ga je istjerala! On je, znaš, onda, kad mi je dolazio, sastavio tu pjesmicu. »Prvi put, reče, kaljam ruke i pišem stihove, da je zavedem i, dakle, postignem koristan cilj. Ako ugrabim od lude kapital, mogu poslije tim novcem koristiti građanstvu.« Oni za svaku svoju svinjariju nalaze opravdanje u građanskoj koristi! »A ipak sam, kaže, napisao bolje nego tvoj Puškin, jer sam umio, da i u šaljive stihove upletem građansku nevolju.« To, što reče o Puškinu, to mi je razumljivo. Što, ako je zaista bio darovit čovjek i samo nožice opisao! I bio ponosan na svoje stihove! U tih je ljudi samo samoljublje, jedino samoljublje! »Iscjeljenju nožice moje obožavane,« — takav je naslov smislio, — prokšen čovjek!

Kakva li je već nožica,
Nožica malko natekla!
Doktori je gledaju, liječe,
Povezuju i iznakazuju.

Ne žalim ja nožica, —
Neka ih Puškin pjeva:
Ja žalim glavicu,
Koja ne shvaća ideja.

Već bi nešto i shvatila,
Ali, eto, pomela je nožica!
Ej, neka ozdravi nožica,
Pa će shvatit glavica[178].

— Svinja, prava svinja, ali je hulji šaljivo ispalo! I zbilja je upleo »građansku«. A kako se razbjesnio, kad su ga izjurili! Škrgutao je

zubima.

— On se već osvetio, — reče Aljoša. — Napisao je dopis o Hohlakovoj.

I Aljoša mu ukratko ispriča o dopisu u novinama Glasovi.

— On je, on! — potvrdi Mitja namrgođeno, — on! Ti dopisi... ja znam... to jest, koliko je već podlosti napisano, na primjer, O Grušenjki! I o onoj također, o Katji... Hm!

I on zabrinuto prođe sobom.

— Brate, ja ne mogu dugo ostati, — reče Aljoša poslije kratke stanke. — Sutra je za te užasan, velik dan: izvršit će se nad tobom božji sud... i ja se čudim, ti hodaš i, mjesto da govoriš o stvari, pričaš o bogzna čemu...

— Ne, ne čudi se, — prekinu ga Mitja vatreno. — Što, zar da govorimo o onom smrdljivom psu? O ubojici? Dosta smo se o tome narazgovarali. Neću više ni da čujem o smrdljivom, sinu Smrdljive! Njega će bog ubiti, vidjet ćeš, šuti.

On onako uzrujan priđe Aljoši i naglo ga poljubi. Oči mu sijevnu.

— Rakitin to ne može razumjeti, — otpoče on kao u nekom zanosu, — a ti, ti ćeš sve razumjeti. Zato sam te željno iščekivao. Vidiš, ja sam već odavno htio da ti štošta kažem među ovim golim zidovima, ali sam uvijek šutio o glavnom: vrijeme kao da još nije bilo kucnulo. Čekao sam posljednji trenutak, pa da ti izlijem svoju dušu. Brate, ja sam za ova dva mjeseca osjetio u sebi novog čovjeka, uskrsnuo je u meni novi čovjek! Bio je zatvoren u meni i ne bi se nikad javio, da nije bilo ovoga groma. Strahota! I što zato, što ću u rudnicima dvadeset godina rudu pijukom kopati, — ja se toga nimalo ne bojim, već me nešto drugo sada užasava: da me ne napusti uskrsli čovjek! I ondje, u rudnicima, pod zemljom, možeš naći kraj sebe, u isto takvu robijašu i ubici, čovječje srce i sprijateljiti se s njim, jer i tamo možeš živjeti i ljubiti i stradati! I u tom se robijašu može preporoditi i uskrsnuti zamrzlo srce, može se godinama njegovati i naposljetku izvesti iz pećine na vidjelo sad već veliku dušu, mučeničku svijest, preporoditi ga u anđela, uskrsnuti kao junaka. A njih ima mnogo, ima ih na stotine, i svi smo mi zbog njih krivi! Zašto mi je onda došlo u san »djetešce« u onakvu trenutku? »Zašto je dijete siromašno?« To je bilo kao neko proročanstvo u tom trenutku! Zbog tog »djetešceta« i idem. Jer su svi za sve krivi. Za sve vrijedi

»djetešce«, jer ima i velike i male djece. Svi su »djetešce«. Za sve i idem, jer netko mora i za sve poći. Ja nisam ubio oca, ali moram da idem. Uzimam na se! Sve sam to ovdje shvatio... evo ovdje, među ovim golim zidovima! A njih ima mnogo, ima ih ondje na stotine, mislim, onih podzemnih, s pijucima u rukama. O, jest, mi ćemo biti u lancima i nećemo biti slobodni, ali ćemo onda, u velikoj našoj tuzi, ponovo uskrsnuti za radost, bez koje čovjek ne može živjeti, a bog postoji, jer bog daje radost, to je njegov veliki privilegij. Gospode, samo kad bi se čovjek rastopio u molitvi! Kako bih mogao biti ondje pod zemljom bez boga? Rakitin laže: ako boga sa zemlje protjeraju, mi ćemo ga pod zemljom naći! Robijašu je nemoguće biti bez boga, štoviše, nemogućnije, nego nerobijašu. I onda ćemo mi, podzemni ljudi, zapjevati iz zemljinih njedara himnu bogu, u koga je radost! Neka živi bog i njegova radost! Ja ga ljubim!

Mitja se za govora svoga gotovo gušio. Poblijedio je, usne su mu drhtale, a iz očiju lile mu se suze.

— Ne, život je pun, života ima i pod zemljom! — otpoče on ponovo. — Ti nećeš vjerovati, Aljoša, koliko sada želim da živim, kolika se čežnja, da postojim i da sam svjestan sebe, rodila u meni baš među ovim golim zidovima! Rakitin ne razumije to, njemu da je samo da dođe do kuće i da nađe stanara, ali ja sam čekao tebe. Pa i što je to patnja? Ja se je ne bojim, pa bila i beskonačna. Sad se ne bojim, a prije sam se je bojao. Znaš, ja možda i neću odgovarati na sudu... Meni se čini, da ja imam sad toliko te snage u sebi, da ću sve svladati, sve patnje, samo da sebi mogu reći i neprestano govoriti: ja postojim! U tisućama muka — postojim, previjam se od mučenja — ali postojim! Ako me nabiju na kolac, ipak postojim i vidim sunce, a ako i ne vidim sunca, ipak znam, da ono postoji. A znati, da postoji sunce, — to je već cio život. Aljoša, kerubine moj, mene ubijaju razne filozofije, ali neka ih đavo nosi! Brat Ivan...

— Što brat Ivan? — prekinu ga Aljoša, ali ga on ne ču.

— Vidiš, prije nije bilo u meni svih tih sumnja, ali se sve to u meni krilo. Možda sam baš zato, što su u meni bjesnile te nepoznate ideje, i pijančevao i tukao se i bjesnio. Ja sam se i tukao zato, da ih stišam u sebi, da ih primirim i ugušim. Brat Ivan — on nije Rakitin, on krije ideju. Brat Ivan je sfinga, on šuti, neprestano šuti. A mene muči misao o bogu. Samo me to i muči. A što, ako nema boga? Što, ako

Rakitin ima pravo, da je to izmišljena ideja čovječanstva? Ako nema njega, onda je čovjek vladar zemlje, vasione. Veličanstveno! Ali kako će postojati vrline bez boga? Jedno pitanje! Ja neprestano o tome mislim. Jer koga će onda ljubiti čovjek? Kome će biti zahvalan, kome himnu pjevati? Rakitin se tome smije. Rakitin kaže, da se može čovječanstvo ljubiti i bez boga. Ali tako što može tvrditi samo slinavi balonja, a ja to ne mogu da pojmim. Lako je živjeti Rakitinu: »ti se, reče mi on danas, radije potrudi oko proširenja građanskih ljudskih prava, ili bar oko toga, da ne poskoči cijena govedini, tim ćeš jednostavnije i brže ukazati čovječanstvu ljubav, nego filozofijom.« Ja sam ga za to valjano pobio: »A ti ćeš, rekoh mu, bez boga još i sam govedini povisiti cijenu, ako ti dopadne šaka, i dići od kopjejke na rubalj.« On se rasrdio. Jer što je vrlina? Odgovori mi, Aljoša. Za me je vrlina jedno, za Kineza drugo — dakle stvar relativna. Ili nije? Nije relativna? Lukavo pitanje! Ti se nećeš smijati, ako ti kažem, da nisam zbog toga dvije noći spavao. Čudim se sad samo tome, kako mogu ljudi živjeti, a da o tome ništa ne misle. Taština! Ivan nema boga. On ima ideju. To prelazi moje dimenzije. Ali on šuti. Mislim, da je on mason. Pitao sam ga, je li — a on šuti. Htio sam da se napijem vode iz njegova vrela — on šuti. Samo je jedamput rekao jednu riječcu.

— Što je rekao? — upade Aljoša žurno.

— Rekao sam mu, ako je tako, onda je, dakle, sve dozvoljeno. On se stuštio. »Fjodor Pavlovič, reče on, tatica naš, bio je prase, ali je mislio pravilno.« Eto, što mi je odbrusio. To je sve, što mi je rekao. To je ipak čistije od Rakitina.

— Jest, — potvrdi Aljoša s gorčinom. — Kad je bio kod tebe?

— O tom ćemo poslije, a sada nešto drugo. Dosada ti nisam o bratu Ivanu govorio ništa. Odlagao sam za svršetak. Kad se ova moja stvar ovdje okonča i izreknu presudu, onda ću ti nešto saopćiti, sve ću ti ispričati. Radi se o nečem strašnom... A ti ćeš mi biti sudac u tome. A sada i ne započinji o tome, sad šuti. Vidiš, ti govoriš o sutrašnjem, o sudu, a ja, vjeruješ mi, ne znam ništa.

— Jesi li govorio s onim odvjetnikom?

— Ah, kakav odvjetnik! Govorio sam mu o svemu. To je okretan nitkov, prijestolnički nitkov, Bernard! Samo mi ne vjeruje ni šuplja boba. Predstavi sebi, vjeruje, da sam ga ja ubio, — ja to već vidim.

»A zašto ste, pitam ga, onda došli da me branite?« Ja pljujem na njih. I liječnika su također pozvali, hoće da dokažu, da sam lud. To im neću dopustiti! Katarina Ivanovna hoće da do kraja izvrši »svoju dužnost«. Sili se! (Mitja se gorko osmjehnu). Mačka! Tvrdo srce! A ona međutim zna, da sam ja kazao za nju onda u Mokrom, da je ona žena vrlo velikog gnjeva! Dojavili su joj to. A i iskazi su se umnožili kao pijesak u moru! Grigorij je ostao kod svoga; Grigorij je pošten, ali je budala. Mnogi su ljudi pošteni samo zato, jer su budale. To je — misao Rakitinova. Grigorij mi je neprijatelj. Ponekoga je korisnije imati za neprijatelja, nego za prijatelja. To velim za Katarinu Ivanovnu. Bojim se, oh, da će ona kod suda ispričati o poklonu do zemlje nakon onog slučaja s one četiri tisuće i pet stotina rubalja! Sve ću vratiti, do posljednje pare. Neću njenih žrtava! Postidjet će me pred sudom! Nekako ću to podnijeti? Otiđi joj, Aljoša, i zamoli je, da to ne spominje na sudu. Ili je to nemoguće? No, dođavola, meni je svejedno, nekako ću ipak podnijeti! Ali ja je ne žalim. Sama to želi. Po zasluzi trpi lopov muke. Ja ću održati svoj govor, Alekseju. (On se opet gorko osmjehnu). Ali... ali Grušenjka, Gruša, gospode! Zašto ona prima sad na se toliku patnju? — uskliknu on iznenada u suzama. — Ubija me Gruša, pomisao na nju ubija me, ubija! Ona je malo prije bila kod mene...

— Ona mi je sama pričala. Ti si je danas jako uvrijedio.

— Znam. Neka me đavo nosi zbog mog karaktera. Bio sam na nju ljubomoran. Kad je odlazila, pokajao sam se i poljubio je. Ali oproštenja nisam molio.

— A zašto nisi zamolio? — zapita ga Aljoša.

Mitja se iznenada gotovo veselo nasmija.

— Neka te bog sačuva, mili mladiću, da ikad od ljubljene žene zatražiš oproštenje zbog svoje krivice! Osobito od ljubljene, osobito, pa ne znam kako bio pred njom kriv! Jer žena je, — brate, đavo bi ga znao što, ali, ja ih bar poznajem! Pokušaj da priznaš pred njom svoju krivicu: »kriv sam, reci, oprosti, molim te« — i odmah će se osuti tuča prijekora! Ni za živu glavu neće oprostiti otvoreno i naprosto, već će te poniziti kao dronjak, nabrojit će ti i ono, što nije nikad ni bilo, sve će izredati, ništa neće zaboraviti, još će svoga nadodati i tek će onda oprostiti. I to će učiniti najbolja, najbolja među njima! Sastrugat će posljednje strugotine i sasuti ti na glavu, — toliko se

živoderstva nalazi u njima, u svima odreda, u tim anđelima, bez kojih ne možemo živjeti! Vidiš, golube, reći ću ti otvoreno i jednostavno: svaki pristojan čovjek mora biti pod papučom bar jedne žene. To je i moje uvjerenje; ne uvjerenje, ja to osjećam. Muškarac mora biti velikodušan, to ga neće ukaljati. Ni junaka neće ukaljati, Cezara neće ukaljati! Ali oproštenje ipak ne moli, nikad, nipošto. Zapamti ovo pravilo: saopćio ti ga je tvoj brat Mitja, koga su žene upropastile. Ne, ja ću se radije i ne moleći za oproštenje nekako drukčije odužiti Grušenjki. Ja osjećam prema njoj pobožnost, Alekseju, pobožnost! Samo što ona to ne vidi, ne, uvijek joj je malo ljubavi. I muči me, ljubavlju me muči. A što je bilo prije! Prije su me mučile jedino infernalne konture, a sad sam cijelu njenu dušu primio u svoju dušu i po njoj postao čovjekom! Hoće li nas vjenčati? Ja ću bez toga umrijeti od ljubomora. I tako svaki dan snivam o nečem... A što ti je ona o meni govorila?

Aljoša ponovi sve, što mu je Grušenjka malo prije rekla. Mitja sasluša sve pojedinosti, za neke se potanko raspita i bi zadovoljan.

— Dakle, ne ljuti se, što sam ljubomoran? — viknu on. — Prava žena! »Ja imam samo tvoje srce.« Ah, volim takva tvrda srca, iako ne trpim, kad su na me ljubomorna, ne trpim! Tući ćemo se... Ali ljubiti, ljubit ću je bezgranično. Hoće li nas vjenčati? Zar robijaše vjenčaju? To je pitanje. A bez nje ne mogu živjeti.

Mitja smrknut prođe sobom. U sobi se bilo već gotovo smračilo. On se odjedamput strašno zabrinu.

— Dakle tajna, kaže, tajna? I nas smo se troje, misli, zavjerili protiv nje, i »Kaćka« je, veli, umiješana? Ne, brate, ne, Grušenjka, nije to. Ti si to promašila, glupo si ženski promašila! Aljoša, golube, eh, što bilo da bilo, otkrit ću ti našu tajnu!

On se obazre na sve strane i naglo priđe sasvim do Aljoše, koji je pred njim stajao i stade mu šaptati s tajanstvenim izrazom, iako ga zapravo nije mogao nitko čuti: stari je stražar drijemao u kutu na klupi, a do vojnika stražara nije mogla doprijeti ni jedna riječ.

— Otkrit ću ti cijelu tajnu! — šaptaše Mitja žurno. — Htio sam ti poslije otkriti, ali mogu li se ja bez tebe na nešto odlučiti? Ti si za me sve. Iako velim, da je Ivan od nas viši, ali ti si moj kerubin. Samo ti odlučuješ. Možda si ti najviši čovjek, a ne Ivan. Vidiš, ovdje se radi o savjesti, o višoj savjesti, — tajni, toliko važnoj, da ja sam nisam

mogao s njom izaći na kraj i zato sam sve tebi prepustio. A ipak je sad još rano, da se odlučuje, jer se mora čekati na osudu: kad padne osuda, onda ćeš ti odlučiti o mojoj sudbini. Sada ne odlučuj; sada ću ti reći sve, sve ćeš čuti, ali ne odlučuj. Čekaj i šuti. Neću ti sve otkriti. Reći ću ti samo ideju, bez pojedinosti, a ti šuti. Ni pitanja, ni pokreta, pristaješ li? Uostalom, gospode, kamo ću s tvojim očima? Bojim se, da će tvoje oči presuditi, makar ti i šutio. Ah, bojim se! Aljoša, čuj: brat Ivan predložio mi je, da bježim. Pojedinosti neću da spominjem: sve je unaprijed udešeno, sve se može izvesti. Šuti, ne odlučuj. U Ameriku s Grušom. Jer ja ne mogu živjeti bez Gruše! A što, ako je onamo meni ne puste? Zar robijaše vjenčaju? Brat Ivan kaže, da ne vjenčavaju. A što ću ja bez Gruše ondje pod zemljom s pijukom? Tim ću pijukom samo sebi smrskati glavu. A s druge strane savjest? Pobjegao sam pred patnjama! Dan mi je bio znak — i ja znak odbacio, otvoren mi je bio put očišćenja — ja sam načinio nalijevo krug. Ivan mi kaže, da mogu biti u Americi »uz dobre nakane« od veće koristi, nego pod zemljom. A gdje ćemo otpjevati našu podzemnu himnu? Što je Amerika, Amerika je opet taština! A i lopovluka, mislim, ima mnogo u Americi. Pobjegao sam, da me ne raspnu! Jer, velim ti, Aljoša, ti jedini možeš to razumjeti i nitko drugi, za druge su ovo gluposti, buncanje, sve to, što sam ti govorio o himni. Reći će, da sam pomjerio pameću ili da sam budala. Što se himne tiče, razumije i Ivan, o, razumije, samo na to ne odgovara, već šuti. Ne vjeruje u himnu. Ne govori, ne govori: ta ja vidim, kako ti gledaš — ti si već odlučio! Ne odlučuj, poštedi me, ja ne mogu živjeti bez Gruše, sačekaj osudu!

Mitja završi kao u nekom zanosu. Držao je Aljošu objema rukama za ramena i čisto se upio u njegove oči svojim požudnim plamenim pogledom.

— Zar robijaše vjenčavaju? — ponovi on po treći put molećim glasom.

Aljoša ga slušaše s neobičnim čuđenjem i bijaše duboko potresen.

— Reci mi samo jedno, — progovori on, — da li Ivan jako navaljuje i tko je to prvi smislio?

— On, on je smislio, on i navaljuje. Neprestano mi je dolazio i odjedamput, prije sedmicu dana, čim je došao, otpočeo je odmah s

tim. Strašno navaljuje. Ne moli, već zapovijeda. Ne sumnja, da ću ga poslušati, mada sam mu otvorio cijelo svoje srce, kao i tebi, i o himni govorio, ali o tome kasnije. Histerično želi. Glavno su novci: deset tisuća, veli, tebi za bijeg, a dvadeset tisuća za Ameriku; s deset tisuća divno ćemo izvesti bijeg.

— I rekao ti je, da mi o tome nipošto ne spominješ? — zapita ga ponovo Aljoša.

— Baš nikome, a izričito ne tebi: tebi nipošto. Sigurno se boji, da ćeš stati preda me kao savjest. Ne govori mu, da sam ti saopćio. Ah, ne spominji mu!

— Imaš pravo, — odluči Aljoša, — ne može se odlučiti prije presude! Poslije osude ćeš sam odlučiti. Onda ćeš u samom sebi naći novog čovjeka, i on će odlučiti.

— Novog čovjeka ili Bernarda, taj će odlučiti na bernardski način! Jer mi se čini, da sam i ja prezreni Bernard! — gorko se iskesi Mitja.

— A zar se ti, brate, zbilja, zbilja uopće ne nadaš, da ćeš se moći osloboditi optužbe?

Mitja grčevito uzdignu ramena i odričući mahnu glavom.

— Aljoša, golube, vrijeme je, da ideš, — reče on, požurujući ga. — Nadglednik se već razvikao u dvorištu, sad će odmah ovamo doći. Već je kasno, protivi se propisima. Zagrli me brzo, prekriži me, golube, prekriži za sutrašnji križ...

Oni se zagrliše i poljubiše.

— Ivan predlaže, — reče Mitja naglo, — da bježim, a ipak vjeruje, da sam ubio!

Tužan osmijeh pojavi se na njegovim usnama.

— Jesi li ga pitao: vjeruje ili ne vjeruje? — zapita Aljoša.

— Ne, nisam ga pitao. Htio sam da ga pitam, ali nisam mogao, snage mi nije doteglo. Ali svejedno, poznao sam po njegovim očima. Dakle, zbogom!

Oni se još jedamput brže bolje poljubiše, i Aljoša je već bio izišao, kad ga Mitja iznenada ponovo zovnu:

— Stani preda me, evo ovako.

I on opet čvrsto uhvati Aljošu objema rukama za ramena. Lice mu je odjedamput toliko poblijedilo, da je to čak i u gotovo potpunom mraku bilo vrlo uočljivo. Usne mu se iskrivile, pogled je upio u Aljošu.

— Aljoša, reci mi čistu istinu, kao pred gospodom bogom: vjeruješ li ti, da sam ja ubio ili ne vjeruješ? Ti, naime lično ti, da li vjeruješ ili ne vjeruješ? Čistu istinu, ne laži! — viknu on bijesno.

Aljoša kao da se sav zaljulja, a kroz srce, on je to osjetio, kao da mu prođe nešto oštro.

— Prođi se, što ti... — promuca on posve zbunjen.

— Čistu istinu, čistu, ne laži! — ponovi Mitja.

— Ni trenutka nisam vjerovao, da si ti ubojica! — ote se Aljoši iz grudi uzdrhtalim glasom i on uzdigne desnu ruku u vis, kao da priziva boga za svjedoka. Sreća obasja za trenutak cijelo Mitjino lice.

— Hvala ti! — reče on otegnuto, kao da je predahnuo poslije nesvjestice. — Sada si me preporodio... Vjeruješ li: sve dosad sam se bojao da pitam tebe, i to tebe, tebe! Ali, odlazi, odlazi! Ti si me okrijepio za sutrašnji dan, blagoslovio te bog! Ali, odlazi, ljubi Ivana! — ote se naposljetku Mitji.

Aljoša izađe sav obliven suzama. Toliko nepovjerenje, toliko nepouzdanje, čak u njega, u Aljošu — sve je to odjednom rastvorilo pred Aljošinim pogledom takvu provaliju bezizlazne tuge i očajanja u duši njegova nesretna brata, kakvu on dosad nije ni naslućivao. Odjedamput ga obuze duboko, beskrajno suučešće i trenutno ga užasno mučaše. Njegovo probodeno srce, strašno ga je boljelo. »Ljubi Ivana!« sjetio se on maloprijašnjih Mitjinih riječi. A on je i išao Ivanu. Još je jutros silno zaželio, da se sastane s Ivanom. Njega nije Mitja ništa manje mučio, nego Ivan, a sad, poslije sastanka s bratom, više nego ikad.

V

NISI TI, NISI TI!

Putem do Ivana morao je proći pored kuće, u kojoj je stanovala Katarina Ivanovna. Njeni prozori bili su rasvijetljeni. On iznenada zastade i odluči da uđe. S Katarinom Ivanovnom nije se vidio već više od sedmice dana. Ali njemu je sad palo na pamet, da je Ivan možda sad kod nje, osobito uoči takva dana. Kad je pozvonio i stupio na stube slabo osvijetljene kineskim fenjerom, spazio je, kako

ozgo silazi čovjek, u kome je, kad je stigao do njega, prepoznao brata. Ovaj je sigurno već odlazio od Katarine Ivanovne.

— Ah, to si samo ti — reče hladno Ivan Fjodorovič. — No, zbogom. Ideš njoj?

— Idem.

— Ne savjetujem ti, ona je uzbuđena, i ti ćeš je još gore oneraspoložiti.

— Neće, neće! — iznenada zavika glas odozgo, s vrata, koja su se u tom trenutku otvorila. — Alekseju Fjodoroviču, vi dolazite od njega?

— Jest, bio sam kod njega.

— Poručuje li štogod? Ulazite, Aljoša, i vi se, Ivane Fjodoroviču, svakako, svakako vratite. Ču-je-te li!

Glas je Katjin zazvučao tako zapovjednički, da je Ivan Fjodorovič, poslije trenutnog oklijevanja ipak odlučio, da se ponovo uspne zajedno s Aljošom.

— Prisluškivala je! — prošapta on razdraženo za se, ali je Aljoša to ipak čuo.

— Dozvolite mi, da ostanem u ogrtaču, — reče Ivan Fjodorovič ulazeći u sobu. — Neću ni sjesti. Ne ostajem duže od jedne minute.

— Sjednite, Alekseju Fjodoroviču, — reče Katarina Ivanovna, ali sama ne sjede. Ona se za ovo vrijeme malo promijenila, ali crne njene oči sijevale su zlogukim plamenom. Aljoša se poslije sjetio, da mu se ona učinila tada izvanredno lijepom.

— A što mi poručuje?

— Samo jedno, — reče Aljoša, gledajući joj ravno u lice: — da štedite sebe i ne govorite na sudu ništa o onom (on se malo smete), što je bilo među vama... u početku vašeg poznanstva... u onom gradu...

— A, o onom poklonu do zemlje zbog onih novaca! — dočeka ona i nasmija se gorko. — Što, boji li se on za se ili za me — je li? Rekao je, da štedim — a koga? Njega ili sebe? Recite, Alekseje Fjodoroviču?

Aljoša ju pomno motri, nastojeći da je shvati.

— I sebe i njega, — reče on tiho.

— Da, da — odsiječe ona nekako bijesno i iznenada pocrvenje.

— Vi mene, Alekseje Fjodoroviču, još ne poznajete, — reče ona prijeteći, — a i ja sama još ne poznajem sebe. Možda ćete zaželjeti, da me poslije sutrašnjeg preslušavanja zgazite nogama.

— Vi ćete svjedočiti pošteno, — reče Aljoša, — samo je to potrebno.

— Žena je često nepoštena, — zaškrguta ona zubima. — Ja sam još prije jednog sata mislila, da će mi biti strašno i dotaći se onog odroda... kao kakva gada... a sad više ne mislim, jer on je još uvijek za me čovjek! I je li on ubio? On ubio? — povika ona odjedamput histerično, okrenuvši se naglo Ivanu Fjodoroviču.

Aljoši je bilo odmah jasno, da je ona to isto pitanje već stavljala Ivanu Fjodoroviču i, možda, tek minutu jednu prije njegova dolaska, i to ne prvi put, nego stoti put, i da su se na kraju posvadili.

— Bila sam kod Smrdljakova... — produži ona, obraćajući se neprestano Ivanu Fjodoroviču... — Ti, ti si me uvjerio, da je on ocoubojica. Ja sam samo tebi povjerovala! — Ovaj kao da se na silu osmjehnu. Aljoša zadrhta, kad ču, gdje mu govori ti. Nije mogao ni slutiti, da među njima vladaju takvi odnosi.

— Pa, ipak je dosta, — presiječe Ivan. — Sad idem. Doći ću sutra! — I odmah se okrenu, izađe iz sobe i uputi se ravno prema stubama.

Katarina Ivanovna ščepa naglo s nekakvom zapovjedničkom gestom Aljošu za obje ruke.

— Idite za njim! Stignite ga! Ne ostavljajte ga sama ni na trenutak, — prošapta ona brzo. — On je poludio. Zar ne znate, da je on poludio? On ima vrućicu, živčanu vrućicu! Rekao mi je liječnik, idite, trčite za njim...

Aljoša skoči i natisnu se za Ivanom Fjodorovičem. Ovaj je bio odmakao tek nekih pedeset koraka.

— Što ćeš? — okrenu se on naglo Aljoši, videći, da ga je dostigao: — sigurno ti je zapovjedila, da letiš za mnom, jer da sam poludio. Znam napamet, — nadoveza on razdraženo.

— Ona se dakako vara, ali ima pravo, kad kaže da si bolestan, — reče Aljoša. — Ja sam malo prije kod nje motrio tvoje lice, tvoje je lice jako bolesno, jako bolesno, Ivane!

Ivan je išao, ne zaustavljajući se. Aljoša za njim.

— A znaš li, Alekseju Fjodoroviču, kako čovjek poludi? — zapita Ivan sasvim tiho, nimalo ljutitim glasom, u kome je nenadano zazvučala najprostodušnija znatiželja.

— Ne, ne znam, ali držim, da ima mnogo različitih vrsta ludila.

— A da li je moguće na sebi opažati, da silaziš s uma?

— Ja mislim, da je nemoguće u takvu stanju trijezno promatrati sama sebe — odgovori Aljoša u čudu.

Ivan zašutje na časak.

— Ako želiš, razgovarati sa mnom, prijeđi na što drugo, — reče on nakon stanke.

— Gle, da ne zaboravim, imam za te pismo, — reče Aljoša bojažljivo, te izvuče iz džepa Lizino pismo i pruži mu ga. Baš u tom trenutku priđoše svjetiljki. Ivan je odmah prepoznao rukopis.

— A, to je od onog đavolčića! — nasmija se on bijesno te, i ne otvarajući kuverte, razdere ga na nekoliko komadića i baci niz vjetar. Papirići se razletješe na sve strane.

— Nema joj, čini mi se, ni šesnaest godina, a već se nudi! — reče on s prezirom i pođe dalje.

— Kako: nudi se? — viknu Aljoša.

— Zna se, kako se nude razvratne žene.

— Kako možeš, Ivane, takvo što reći? — zauze se Aljoša s tugom i vatreno. — Ta to je dijete, ti vrijeđaš dijete! Ona je bolesna, jako bolesna, i ona također možda silazi s uma. Nisam mogao a da ti ne predam njeno pismo... Ja sam se naprotiv nadao, da ću od tebe nešto saznati... pa da je spasim.

— Nemaš što od mene saznati. Ako je ona dijete, nisam ja njena dadilja. Šuti, Alekseju. Ne produžuj. Ja na to čak i ne mislim.

Oni opet šućahu trenutak.

— Ona će se sad cijelu noć moliti majci božjoj, da joj pokaže, kako da postupa sutra na sudu, — progovori on opet oštro i bijesno.

— Ti... ti govoriš o Katarini Ivanovnoj?

— Jest. Da li da istupi kao spasitelj ili kao Mitjin upropastitelj! Zato će se moliti, da joj prosvijetli dušu. Ona sama, vidiš li, ne zna, nije još dospjela, da se spremi. I ona želi, da budem njenom dadiljom, hoće, da je uspavljujem.

— Brate, tebe ljubi Katarina Ivanovna, — progovori Aljoša tužno.
— Možda. Samo što mene srce ne vuče njoj.
— Ona pati. Zašto joj govoriš... katkad... takve riječi, da se može nadati? — produži Aljoša s plašljivim prijekorom. — Ta ja znam, da si joj ti ulijevao nadu, oprosti, što ti ovo govorim, — nadoveza on.
— Ne mogu ja ovdje postupati, kako bi trebalo, raskinuti i reći joj otvoreno! — reče Ivan jetko. — Mora se pričekati, dok ne izreknu osudu ubojici. Ako sad raskinem s njom, ona će mi se sutra osvetiti i upropastiti na sudu onog nevaljalca, jer ga mrzi i zna, da ga mrzi. Ovdje je sve laž, laž na laži. A sad, dok još nisam raskinuo s njom, ona se još uvijek nada, ona neće htjeti da upropasti onog odroda, jer znade, koliko ja želim, da ga izvučem iz nevolje. Samo da već pukne ta prokleta osuda!
Riječi »ubojica« i »odrod« bolno se kosnuše Aljošina srca.
— A čime to može ona da upropasti brata? — zapita on, razmišljajući o Ivanovim riječima. — Što može ona iskazati, što bi moglo direktno upropastiti Mitju.
— Ti to još ne znaš. Ona ima u rukama jedan dokument, Mitjin, vlastoručni, koji matematski dokazuje, da je on ubio Fjodora Pavloviča.
— To ne može biti! — povika Aljoša.
— Kako ne može? Sâm sam ga čitao.
— Takav dokument ne može postojati! — vatreno ponovi Aljoša. — Ne može biti, jer on nije ubojica. Nije on ubio oca, nije on!
Ivan Fjodorovič iznenada stade.
— Tko je dakle ubojica po vašem mišljenju? — čisto hladno zapita on, a nešto ohola zazvuča u tonu njegova pitanja.
— Ti sam znaš, tko je, — tiho i prodorno progovori Aljoša.
— Tko? Ona bajka o onom ludom idiotu, epileptičaru? O Smrdljakovu?
Aljoša odjedamput osjeti, da sav ršće.
— Ti sam znaš, tko je, — ote mu se mlako. Poče teško disati.
— Ali, tko je, tko je? — povika Ivan Fjodorovič gotovo već bijesno. Sva njegova suzdržljivost odjedamput nesta.
— Ja samo jedno znam, — progovori Aljoša još uvijek gotovo šapćući, — nisi ti ubio oca.
— Nisi ti? Šta to znači: nisi ti? — ukoči se Ivan.

— Nisi ti ubio oca, nisi ti, — čvrsto ponovi Aljoša. Oni su šutjeli gotovo pola minute.

— I sam znam, da nisam ja, buncaš li ti? — reče Ivan i osmjehne se blijedo, iskrivivši usta.

— Ne, Ivane, ti si sam sebi nekoliko puta rekao, da si ti ubojica.

— Kad sam rekao? Ja sam bio u Moskvi... Kad sam rekao? — promuca Ivan sasvim zbunjeno.

— Ti si to rekao sam sebi mnogo puta, kad si ostajao sam za ova dva strašna mjeseca, — produži Aljoša i dalje tiho i odmjereno. Ali je govorio, kao da nije pri sebi, kao da ne govori od svoje volje, nego kao da se pokorava nekakvoj neodoljivoj zapovijedi. — Ti si optuživao sebe, ti si priznavao sam sebi, da nije ubojica nitko drugi, nego ti. Ali nisi ti ubio, ti se varaš, nisi ti ubojica, čuješ li, nisi ti! Mene je bog poslao da ti to kažem.

Obojica zašutješe. Šutnja je potrajala jednu cijelu dugačku minutu. Stajali su i gledali jedan drugom u oči. Obojica su bili blijedi. Ali odjedamput se Ivan sav strese s snažno ščepa Aljošu za rame.

— Ti si bio kod mene? — progovori on šapćući i škrgućući zubima. — Ti si bio kod mene noću, kad je on dolazio... Priznaj... jesi li ga vidio, vidio?

— O kome ti to govoriš... o Mitji? — zapita Aljoša u nedoumici.

— Ne, o njemu, neka đavo nosi odroda! — bijesno viknu Ivan. — Zar ti znaš, da mi je on dolazio? Kako si saznao, kazuj!

— Tko on! Ja ne znam, o kome ti govoriš, — promuca Aljoša već u strahu.

— Ne, ti znaš... kako bi inače... nije moguće, da ne znaš...

Ali se on odjedamput zaustavi. Stajao je, kao da nešto razmišlja. Čudnovat osmijeh iskrivi njegove usne.

— Brate, — otpoče opet Aljoša uzdrhtalim glasom, — ja sam ti ovo rekao, jer sam znao, da ćeš ti mojim riječima povjerovati, to sam znao. Ja sam ti zauvijek rekao to: nisi ti! Čuješ li, za cio život. I bog mi je stavio na dušu, da ti to kažem, makar me ti ovog trenutka zauvijek zamrzio...

Ali se Ivan Fjodorovič, očito uspio već sasvim pribrati.

— Alekseju Fjodoroviču, — progovori on s hladnim osmijehom, — ja proroke i epileptičare ne trpim; osobito božje poslanike, vi to i suviše dobro znate. Ovog trenutka kidam s vama i, čini mi se,

zauvijek. Molim vas, da me odmah na ovom raskršću ostavite. A i put do vašeg stana vodi kroz sporednu ulicu. Osobito se čuvajte, da mi večeras ne dođete! Čujete li?

On se okrenu i, koračajući odlučno pođe ravno, a da se ni ne osvrnu.

— Brate, — viknu Aljoša za njim, — ako ti se danas štogod desi, pomisli najprije na me!...

Ali Ivan ne odgovori. Aljoša je stajao na raskršću do svjetiljke, dok nije Ivan iščezao u mraku. Onda se okrenu i uputi sporednom ulicom kući. I on i Ivan stanovali su zasebno, svaki u svom stanu: nijedan nije htio da stanuje u opustjeloj kući Fjodora Pavloviča. Aljoša je uzeo u najam namještenu sobu kod jedne građanske obitelji; Ivan Fjodorovič stanovao je prilično daleko, u unajmljenu prostranu i dosta udobnu stanu u krilu jedne lijepe kuće, koja je bila svojina neke imućne činovničke udovice. Za cijelo kućno krilo brinula se samo jedna ostarjela, sasvim gluha bakica, posve reumatična, koja je lijegala u šest sati uvečer, a ustajala u šest sati ujutro. Ivan Fjodorovič je za ova dva mjeseca imao neobično male zahtjeve i jako je volio potpunu samoću. Čak je i sobu, u kojoj je stanovao, sam spremao, a u ostale sobe svog stana rijetko je kad i zalazio. Kad je stigao do svoje kapije i već uhvatio za ručicu zvona, on zasta. Osjećao je, da sav dršće od bijesa. Ali odjedamput je naglo ispustio ručicu zvona, pljunuo, okrenuo se i opet brzo pošao u sasvim drugi, protivni kraj grada, prema jednoj maloj, nakrivljenoj brvnari, koja je bila udaljena oko dvije vrste od njegova stana i u kojoj je stanovala Marija Kondratjevna, bivša susjeda Fjodora Pavloviča, koja je dolazila u kuhinju Fjodora Pavloviča po čorbu i kojoj je nekad Smrdljakov pjevao pjesme i svirao u gitaru. Ona je prodala prijašnju svoju kućicu i sad je stanovala s majkom gotovo u kolibici, a bolesni Smrdljakov, koji je bio gotovo na umoru, preselio se njima odmah poslije smrti Fjodora Pavloviča. I eto, Ivan se Fjodorovič uputio sad njemu, vučen jednom izvanrednom i nametljivom mišlju.

VI

PRVI SASTANAK SA SMERDJAKOVOM

Ivan Fjodorovič išao je sad već po treći put od svog dolaska iz Moskve da razgovara sa Smrdljakovom. Prvi put poslije katastrofe sastao se s njim i razgovarao odmah prvog dana, kada je stigao, zatim ga je obišao još jedamput poslije dvije sedmice. Ali poslije tog prekinuo je on svoje sastanke sa Smrdljakovom i nije ga dosada vidio više od mjesec dana, niti gotovo išta o njemu čuo. A Ivan Fjodorovič vratio se onda iz Moskve tek peti dan iza smrti očeve, te nije ni zatekao njegovo mrtvo tijelo, jer su ga pokopali upravo uoči njegova dolaska. Uzrok, što je zakasnio, bio je taj, što se Aljoša, koji nije znao njegovu točnu adresu u Moskvi, da bi mogao brzojaviti, obratio Katarini Ivanovnoj, a ova je, ne znajući također njegove točne adrese, brzojavila svojoj sestri i tetki, računajući, da će Ivan Fjodorovič, čim stigne u Moskvu, doći njima. Ali im je došao tek četvrti dan poslije svog dolaska i čim je pročitao brzojav, odmah dakako na vrat na nos pojurio kući. Kod kuće se našao najprije s Aljošom, i kad se razgovarao s njim bio je jako iznenađen, što ovaj, čak neće ni da posumnja na Mitju, nego otvoreno okrivljuje Smrdljakova, što se potpuno kosilo s cijelim ostalim mišljenjem u našem gradu. Kad se zatim sastao s ispravnikom i tužiocem i saznao za potankosti optužbe i hapšenja, on se još jače čudio Aljoši i opravdavao njegovo mišljenje samo njegovim strašno uzbuđenim bratskim osjećajem i sažaljenjem prema Mitji, koga je Aljoša, što jt Ivan znao, jako volio. Ovom zgodom reći ćemo jedamput zauvijek tek dvije riječi o osjećajima Ivanovima prema Dmitriju Fjodoroviču: on ga uopće nije volio i tek ako je ponekad osjetio prema njemu neko slabo sažaljenje, pomiješano s velikim prezirom, gotovo sličnim gađenju. Cio Mitja, čak i njegova figura bila mu je neobično nesimpatična. Na ljubav Katarine Ivanovne prema njemu gledao je s negodovanjem. S optuženim Mitjom sastao se, međutim, također na dan svog dolaska, i taj sastanak ne samo da nije oslabio u njemu uvjerenje o bratovoj krivnji, već ga je čak i ojačao. Brata je onda zatekao uznemirena i bolesno uzrujana. Mitja je bio razgovorljiv, ali rastresen i razmetljiv, govorio je jako otresito, okrivljivao Smrdljakova i strašno se zaplitao. Najviše je govorio o one tri tisuće, koje mu je »ukrao« pokojnik. »Novci su moji, oni su bili moji«, ponavljao je Mitja, »a da sam ih i ukrao, bio bih u pravu.« Sve činjenice, koje su govorile protiv njega, nije gotovo ni poricao i, ako je tumačio

činjenice u svoju korist, činio je to nekako smeteno i ružno, — kao da se uopće i ne želi da opravdava pred Ivanom Fjodorovičem ili pred kim drugim, već se naprotiv ljutio, oholo podcjenjivao optužbe, psovao i žestio se. Svjedočanstvu Grigorijevu o otvorenim vratima samo se prezirno smijao i uvjeravao, da ih je »đavao otvorio«. Ali nije mogao da navede protiv te činjenice nikakva logična objašnjenja. On je, štoviše, namjerno uvrijedio Ivana Fjodorovića prilikom tog prvog sastanka, rekavši oporo, da nemaju prava da ga sumnjiče i ispituju oni, koji samo tvrde, da je »sve dozvoljeno«. On je bio ovaj put uopće jako neprijazan prema Ivanu Fjodoroviču. Ivan Fjodorovič uputio se onda, odmah poslije svog sastanka s Mitjom, Smrdljakovu.

Još u vagonu, dok je jurio iz Moskve, neprestano je mislio o Smrdljakovu i o posljednjem razgovoru s njim uoči svog odlaska. Štošta ga je bunilo, štošta mu se činilo sumnjivo. Ali kad je davao iskaze pred istražnim sucem, Ivan Fjodorovič je privremeno prošutio taj razgovor. Sve je odložio do sastanka sa Smrdljakovom. Ovaj se tada nalazio u gradskoj bolnici. Liječnici Herzenstube i Varvinski, koga je Ivan Fjodorovič sreo u bolnici, odgovarali su odlučno na uporna njegova pitanja, da je Smrdljakovljeva padavica očita, i začudili su se čak pitanju: »Da se nije pretvarao na dan katastrofe?« Oni su ga uvjeravali, da je taj nastup bio čak neobičan, te je trajao i ponavljao se nekoliko dana, tako da je život bolesnikov bio u nesumnjivoj opasnosti, i da se tek sad, poslije poduzetih mjera može pouzdano reći, da će bolesnik ostati živ, iako je vrlo vjerojatno (nadovezao je liječnik Herzenstube), da će njegov razum ostati pomućen, »ako ne za cio život, a ono dosta dugo vremena?« Na nestrpljivo pitanje Ivana Fjodorovića, da li je on »sada, dakle, lud?« odgovoriše mu, da »nije još u potpunom smislu, ali da se opažaju neke abnormalnosti.« Ivan je Fjodorovič odlučio, da sam sazna, kakve su to abnormalnosti. U bolnici su mu odmah dozvolili, da ga posjeti. Smrdljakov se nalazio u posebnom odjeljenju i ležao je na krevetu od dasaka. Do njega se nalazio još jedan takav krevet, na kome, je ležao jedan uzeti mještanin, sav nabuhnuo od vodene bolesti, koji mora danas ili sutra umrijeti; i on nije mogao smetati razgovoru. Kad je Smrdljakov ugledao Ivana Fjodorovića, on se nepovjerljivo iskesio i kao da se u prvi trenutak čak prepao. Tako se

bar učinilo Ivanu Fjodoroviču. Ali je to potrajalo samo trenutak, i Smrdljakov ga je naprotiv gotovo iznenadio svojom mirnoćom, koju je pokazivao cijelo vrijeme. Ivan se Fjodorovič na prvi pogled očito uvjerio, da je zaista ozbiljno i teško bolestan: on je bio vrlo slab, govorio je polagano i nekako je teško micao jezikom, jako je izmršavio i požutio. Za čitava posjeta, koji je trajao dvadeset minuta, neprestano se tužio na glavobolju i žiganje u svim udovima. Uškopljeničko, mršavo njegovo lice nekako se smanjilo, zalisci su mu bili zamršeni, a mjesto ćupe stršao je u vis samo tanak pramen kose. Ali pritvoreno lijevo oko, koje kao da je nešto nagoviještalo, odavalo je prijašnjeg Smrdljakova. »S pametnim je čovjekom zanimljivo razgovarati«, odmah se sjetio Ivan Fjodorovič. On sjedne na stolčić do njegovih nogu. Smrdljakov se s bolom pomaknu cijelim tijelom na krevetu, ali nije prvi progovorio, nego je šutio i gledao nekako ne baš radoznalo — Možeš li se sa mnom razgovarati? — zapita ga Ivan Fjodorovič, — neću te jako umoriti.

— Mogu vrlo dobro, — progunđa Smrdljakov slabim glasom. — Izvoliste li davno stići? — nadoveza on ponizno, kao da hoće da osokoli zbunjenog posjetioca.

— Ne, baš danas... Da kušam kašu, što ste je vi ovdje skuhali. — Smrdljakov uzdahnu.

— Što uzdišeš, ta ti si znao? — lupi Ivan Fjodorovič bez okolišanja.

Smrdljakov ozbiljno šućaše trenutak.

— A kako da nisam mogao znati? Unaprijed je jasno bilo. Ali kako sam mogao znati, da će oni tako izvesti?

— Što izvesti? Ne vrdaj! Ta ti si prorekao, da ćeš dobiti padavicu, čim pođeš u podrum? Bar si podrum spomenuo.

— Jeste li vi to kod preslušavanja rekli? — zapita Smrdljakov mirno.

Ivan se Fjodorovič odjedamput razljuti.

— Ne, još nisam rekao, ali ću svakako reći. Ti, brate, moraš meni sad štošta objasniti i znaj, golube, da ja neću dopustiti, da se ti sa mnom titraš.

— A zašto da se s vama titram, kad ja svu svoju nadu polažem u vas, jedino u vas kao u gospoda boga! — progovori Smrdljakov isto onako mirno, samo što je na trenutak zažmirio.

— Prvo, — reče Ivan Fjodorovič i pristupi bliže, — ja znam, da se nastup padavice ne može unaprijed proreći. Ja sam se raspitao o tome, i ne vrdaj. Dan i sat nastupa padavice ne može se proreći. A kako si ti meni mogao onda proreći i dan i sat i da ćeš je dobiti baš u podrumu? I kako si ti mogao unaprijed znati, da ćeš se u nastupu skotrljati baš u taj podrum, ako nisi namjerno hinio padavicu?

— U podrum sam morao ionako ići svaki dan po nekoliko puta — otegnu Smrdljakov ne žureći se. — Isto sam tako prije godinu dana sletio s tavana. Nesumnjivo je, da se ne može proreći dan i sat, kada će nastupiti padavica, ali se može uvijek unaprijed naslutiti.

— A ti si prorekao dan i sat!

— Što se tiče moje bolesti, padavice, bit će najbolje, ako se izvijestite, gospodine, kod ovdašnjih liječnika: da li je bila prava ili nije bila prava, a ja nemam više ništa da vam kažem o tom predmetu.

— A podrum? Kako si za podrum unaprijed znao?

— Baš ste se uhvatili za taj podrum! Kad sam onda silazio u taj podrum, bio sam u strahu i brizi, a osobito sam bio u strahu, što sam ostao bez vas i što nisam imao više nikog na cijelom svijetu, tko će me zaštititi. Silazim onda u taj isti podrum i mislim: »sad će doći, sad će me udariti, hoću li se skotrljati dolje ili neću?« i od same te sumnje odjedamput me zgrabio u grlu isti onaj neizbježivi grč... no, i ja sam se srozao dolje. Sve ovo i cio ondašnji razgovor s vama uoči tog dana uvečer kod kapije, kad sam saopćio svoj strah, i o podrumu — sve sam ja to potanko otkrio gospodinu liječniku Herzenstubeu i istražnom sucu Nikolaju Parfenoviču, i sve su to oni u protokol zapisali. A ovdašnji liječnik, gospodin Varvinski, naglasio je pred svima, da se baš zbog pomisli i dogodilo, zbog same, to jest te sumnje: »hoću li naime pasti ili neću pasti?« A u taj me mah i spopala. Tako su i zapisali, da se to bezuvjetno moralo tako dogoditi, od samog, to jest, moga straha.

Izgovorivši to, Smrdljakov, kao da je malaksao od napora, duboko uzdahnu.

— Dakle ti si to već očitovao u svom iskazu? — zapita ga donekle iznenađeni Ivan Fjodorovič. On ga je baš tim htio da poplaši, što će saopćiti njihov tadašnji razgovor, a kad tamo, on je već to sam učinio.

— Čega da se bojim? Neka zapišu svu pravu pravcatu istinu, — reče Smrdljakov odlučno.

— A ispričao si i naš razgovor kod kapije sve do posljednje riječi?

— Ne, nisam baš do posljednje riječi.

— Reci mi sad, zašto si me onda slao u Čermašnju?

— Bojao sam se, da ćete otići u Moskvu, a Čermašnja je ipak bliže.

— Lažeš, ti si me sam nagovarao, da otputujem: putujte, rekao si, dalje od grijeha.

— To sam rekao onda jedino iz prijateljstva prema vama i zbog svoje srdačne odanosti prema vama, jer sam osjećao bijedu i vas žalio. Ali sam sebe žalio više, nego vas. Zato sam vam i kazao: odlazite od grijeha, kako biste razumjeli, da će kod kuće biti zlo, te tako ostali, da branite oca.

— Onda si to morao otvoreno reći, ti budalo! — planu odjedamput Ivan Fjodorovič.

— Kako sam onda mogao jasnije reći? Jedino je strah iz mene govorio, a vi ste se mogli razljutiti. Ja sam se, razumije se, mogao bojati, da Dmitrij Fjodorovič ne napravi kakav skandal, da ne odnese onaj novac, što ga je smatrao svojim, a tko je mogao znati, da će se svršiti s ovakvim ubojstvom? Mislio sam, oni će prosto ugrabiti samo one tri tisuće rubalja, što su ležale pod jastučićem gospodarevim, u kuverti, a oni eto ubili. A zar bi i mogli, gospodine, ovo naslutiti?

— Kad dakle sam veliš, da nije bilo moguće nešto takvo naslutiti, kako sam se onda mogao dosjetiti i ostati? Što se zaplićeš? — reče Ivan Fjodorovič, nastojeći da prodre u srž.

— A mogli ste se već otud dosjetiti, što sam vas slao u Čermašnju mjesto u Moskvu.

— Tko da se tu dosjeti!

Smrdljakov je bio naoko jako malaksao i opet je zašutao na trenutak.

— Mogli ste već iz samog tog zaključka, ako vas odvodim od Moskve u Čermašnju, da je, dakle, ovdje potrebno, da želim da budete negdje u blizini prisutni, jer Moskva je daleko, a Dmitrij Fjodorovič, kad bi znao, da vi niste tako daleko, ne bi bio toliko hrabar. A mogli biste mnogo brže stići, u slučaju kakve potrebe, i mene u obranu uzeti, jer sam vas sam podsjetio na bolest Grigorija

Vasiljeviča, a i na to, da se bojim padavice. A kad sam vam saopćio o onim znakovima, s pomoću kojih se moglo ući pokojniku, i da su oni poznati Dmitriju Fjodoroviču po meni, mislio sam, da ćete se onda sami dosjetiti, da će oni bezuvjetno nešto učiniti, te da nećete u Čermašnju, već ćete ostati ovdje.

»On govori sasvim logično, pomisli Ivan Fjodorovič, iako prežvakuje. O kakvu li je to rastrojstvu sposobnosti govorio Herzenstube?«

— Lisičiš, hoćeš da me nadmudriš, neka te đavo nosi! — viknu on ljutito.

— A ja sam, priznajem, onda pomislio, da ste vi sve pogodili, — odbi Smrdljakov udarac s najprostodušnijim izrazom.

— Da sam pogodio, bio bih i ostao! — planu opet Ivan Fjodorovič.

— Ta-ko, a ja sam mislio, da baš zato, što sve naslućujete, tako naglo i odlazite, da se uklonite od grijeha, da makar kud umaknete i spasite se straha.

— Misliš li, da su svi kukavice, kao ti?

— Oprostite, pomislio sam, da ste i vi, kao i ja.

— Dakako, trebalo se dosjetiti, — uzrujavaše se Ivan, — a i očekivao sam nešto gadno od tebe... Ali ti lažeš, opet lažeš, — povika on, sjetivši se iznenada nečeg. — Sjećaš li se, kako si onda prišao mome tarantasu i rekao: »zanimljivo je razgovarati s pametnim čovjekom.« Dakle, bilo ti je milo, što odlazim, kad si me pohvalio.

Smrdljakov uzdahnu dvaput uzastopce. Na licu mu izbi slabo crvenilo.

— Ako mi je bilo milo, — reče on, gušeći se donekle, — bilo mi je jedino zato milo, što ste pristali, da ne idete u Moskvu, već u Čermašnju. Jer ipak je mnogo bliže; ali samo što vam nisam rekao onda te riječi kao pohvalu, nego kao prijekor. Zar niste to opazili?

— Kakav prijekor?

— Zbog toga, što ste vi, iako ste naslućivali toliku nesreću, napuštali svog vlastitog oca i niste htjeli da nas branite, jer mene su uvijek mogli pritegnuti za one tri tisuće, kao da sam ih ja ukrao.

— Neka te đavo nosi! — opet opsova Ivan. — Stani: jesi li spominjao istražitelju i tužiocu o znakovima?

— Rekao sam sve kako je bilo.

Ivan se Fjodorovič ponovo u sebi začudi.

— Ako sam onda što pomislio, — otpočeo on opet, — pomislio sam samo to, da bi samo ti mogao učiniti kakvu podlost. Dmitrij je mogao ubiti, ali da bi on ukrao... to nisam onda vjerovao. A od tebe sam onda očekivao svaku podlost. Sam si mi pričao, da umiješ hiniti padavicu. Zašto si mi to rekao?

— Jedino iz prostodušnosti. A ja nisam nikad u svome životu namjerno hinio nastup padavice, a rekao sam to samo zato, da se pred vama pohvalim. Prosta glupost. Ja sam vas onda jako zavolio i bio sam prema vama u svojoj prostodušnosti sasvim iskren.

— Brat optužuje upravo tebe, da si ti ubio i orobio.

— Jest, a što im drugo preostaje? — gorko se naceri Smrdljakov, — i tko će povjerovati poslije svih tih dokaza? Grigorij je vidio otvorena vrata, i što onda još razmišljaju! Ah, što! Bog s njima! Oni strahuju za svoj spas...

On šućaše neko vrijeme i odjednom, kao da se nečemu domislio, nadoveza:

— Čujte, uzmite samo ovo, oni žele da svale na mene, da je to djelo mojih ruku, — ja sam to već čuo, — uzmite samo ovo: kad bih ja zaista bio majstor u hinjenju padavice, zar bih vam unaprijed rekao, kako umijem da hinim, da sam zbilja onda naumio nešto protiv vašeg oca? Kad bih već bio smislio, da izvedem takvo ubojstvo, zar bih mogao, molim vas, biti tolika budala, da već unaprijed iznesem protiv sebe takav dokaz, pa još rođenom sinu? Naliči li to na vjerojatnost? Da li bi to bilo moguće? To jest to, da bi to moglo biti. Ne, baš naprotiv nikad. Vidite, sad nitko ne sluša ovaj naš razgovor, osim samog promisla božjeg, a kad biste ga saopćili tužiocu i Nikolaju Parfenoviču, moglo bi mi to poslužiti samo kao obrana: jer kakav je to zločinac, kad je već unaprijed toliko povjerljiv? To može svatko lako razumjeti.

— Čuj, — reče Ivan Fjodorovič, prekidajući razgovor i dižući se sa svog mjesta preneražen posljednjim Smrdljakovljevim dokazom, — ja na te ni najmanje ne sumnjam, i čak smatram smiješnim, da te okrivljuju... naprotiv, ja sam tebi zahvalan, što si me umirio. Sad idem i opet ću doći. Dotle zbogom, i gledaj, da ozdraviš. Treba li ti štogod?

— Zahvaljujem najljepše. Marfa Ignjatijevna ne zaboravlja na me i pomaže me svačim, po staroj dobroti svojoj. Svaki dan me obilaze dobri ljudi.

— Do viđenja. A uostalom, o tome, da ti umiješ hiniti neću ništa spominjati... a i tebi savjetujem, da ne kazuješ, — reče iznenada zbog nečeg Ivan.

— Potpuno razumijem. A ako vi o tome ne spomenete, neću ni ja spominjati naš ondašnji razgovor kod kapije...

I sad se desi, da Ivan Fjodorovič, koji je naglo izišao i već odmakao kojih deset koraka, iznenada osjeti, da se u posljednjoj Smrdljakovljevoj rečenici nalazi neki uvredljiv smisao. Već se htjede vratiti, ali je ta njegova odluka bila samo trenutna, i on reče »gluposti«, te brže bolje iziđe iz bolnice. A što je glavno, on je osjećao, da je zbilja umiren, i to baš zbog toga, što nije kriv Smrdljakov, već njegov brat Mitja, iako bi, čini se, moralo biti obratno. Zašto je tako bilo — nije on htio onda da ispituje, čak je osjećao neku odvratnost da kopa po svojim osjećajima. Želio je da to što brže zaboravi. Zatim se, za nekoliko posljednjih dana, već sasvim uvjerio, da je Mitja kriv, kad se izbliže i temeljitije upoznao sa svima dokazima, koji su ga teretili. Bilo je iskaza najneznatnijih ljudi, ali koji su bili gotovo potresni, kao, na primjer, Fenjin i njene majke. O Perhotinu, o krčmi, o dućanu Plotnikovih, o svjedocima iz Mokrog nije potrebno ni govoriti. Najviše su ga teretile pojedinosti. Saopćenje o tajnim »znakovima« prenerazilo je istražitelja i tužioca gotovo isto toliko, koliko i Grigorijev iskaz o otvorenim vratima. Žena Grigorijeva, Marfa Ignjatijevna, izjavila je otvoreno Ivanu Fjodoroviču na njegovo pitanje, da je Smrdljakov ležao svu noć kod njih iza pregrade, »ni tri koračaja daleko od našeg kreveta«, te iako je čvrsto spavala, ipak se često budila od njegova stenjanja: »sve je vrijeme stenjao, neprestano stenjao«. Kad je razgovarao s Herzenstubeom i saopćio mu svoje mišljenje, kako Smrdljakov nimalo ne naliči na luđaka, izazva kod starca samo fini smiješak. »A znate li, čime se sad najviše bavi? — zapita on Ivana Fjodoroviča, — uči francuske vokabule naizust; pod jastukom ima sveščić, u koji je netko ispisao francuske riječi ruskim slovima, he-he-he!« Naposljetku Ivan Fjodorovič napusti sve sumnje. Na brata Dmitrija nije mogao više ni pomisliti bez gnušanja. Ali jedno je bilo ipak čudnovato: što je Aljoša

i dalje ostajao pri tome, da nije ubio Dmitrij, nego po svoj prilici Smrdljakov«. Ivan je uvijek osjećao, da je mišljenje Aljošino za nj dragocjeno, i zato ga sada nije mogao nikako da razumije. A čudnovato je bilo i to, da Aljoša nije nikad težio da povede s njim razgovor o Mitji, nego je samo odgovarao na Ivanova pitanja. To je Ivan Fjodorovič vrlo dobro uočio. Uostalom, on je bio u to vrijeme vrlo zauzet jednom sasvim uzgrednom okolnosti: kad se vratio iz Moskve, prvih se dana sav strasno predao svojoj žarkoj i ludoj strasti prema Katarini Ivanovnoj. Ovdje nije mjesto, da se priča o toj novoj strasti Ivana Fjodorovića, koja je utjecala na sav potonji njegov život: sve bi to moglo da posluži kao gradivo za drugu pripovijetku, drugi roman, za koji ne znam, da li ću ga se ikad prihvatiti. Ali ipak ne mogu i sada prešutjeti to, da je Ivan Fjodorovič onda, kad je išao, kako smo već opisali, noću s Aljošom od Katarine Ivanovne, i ovome rekao: »samo što mene ne vuče srce njoj«, — strašno slagao u tom trenutku, jer ju je ljubio do ludila, iako je i to istina, da ju je ponekad toliko mrzio, da bi je mogao ubiti. Bilo je tome mnogo razloga: sva potresena zbog događaja s Mitjom, bacila se Katarina Ivanovna u naručje Ivanu Fjodoroviču, koji joj se opet vratio iz Moskve, kao kakvu svom spasitelju. Ona je bila povrijeđena, uvrijeđena i ponižena u svojim osjećajima. I sad se eto opet vratio čovjek, koji ju je toliko ljubio, — o, ona je to vrlo dobro znala, — i čiji je um i srce ona uvijek stavljala visoko iznad sebe. Ali ozbiljna djevojka nije se potpuno žrtvovala, usprkos svima karamazovskim neobuzdanim željama svoga dragana i uprkos čarima, kojima ju je zanosio. A u isto vrijeme neprestano ju je mučilo kajanje, što se iznevjerila Mitji, i za strašnih svađa s Ivanom (a njih je bilo mnogo) govorila mu je to otvoreno. To je on i nazvao u razgovoru svom s Aljošom »laž nad lažima«. Razumije se, da je u tome bilo zaista i mnogo laži, i to je najviše dražilo Ivana Fjodorovića... ali o tom kasnije. Jednom riječi, on je na neko vrijeme gotovo sasvim zaboravio na Smrdljakova. Ali, međutim, poslije dvije sedmice nakon što ga je posjetio prvi put, počele su ga ponovo mučiti iste one neobične misli, kao i prije. Dosta je, ako kažemo, da je neprestano pitao sebe: zašto je on onda, one posljednje noći u kući Fjodora Pavlovića, pred sam svoj odlazak, silazio tiho, kao lopov, na stepenice i prisluškivao, što otac dolje radi? Zašto se kasnije sjetio toga s gnušanjem, zašto se sutradan

ujutro putem odjedamput toliko rastužio, a kad je ulazio u Moskvu, rekao sebi: »Ja sam nitkov!« I sad mu se odjedamput učinilo, da je on zbog svih tih mučnih misli možda spreman, da zaboravi čak i Katarinu Ivanovnu, jer su te misli toliko ovladale njime! I baš kad je to pomislio, sreo je Aljošu na ulici. On ga odmah zaustavi i postavi mu pitanje:

— Sjećaš li se, kad je poslije ručka prodro Dmitrij u kuću i izbio oca, a ja sam tebi poslije rekao napolju, da »pravo na želje« pridržavam sebi, — reci, da li si ti onda pomislio, da ja želim očevu smrt?

— Pomislio sam, — odgovori Aljoša tiho.

— Uostalom, tako je i bilo, tu se nije imalo što nagađati. A nisi li onda pomislio i to, da sam baš zaželio, da »jedan gad proždre drugoga gada«, to jest, da baš Dmitrij ubije oca, i to što prije... a ja sam čak voljan da mu pomognem?

Aljoša lagano poblijedi i šutke gledaše bratu u oči.

— Govori! — izdere se Ivan. — Svakako hoću da znam, što si onda pomislio. Hoću da znam istinu, istinu!

On teško uzdahnu, a već je prije nekako bijesno gledao u Aljošu.

— Oprosti mi, i to sam pomislio, — prošapta Aljoša i zašutje, ne nadovezavši ni jedne »olakšavajuće okolnosti«.

— Hvala, — reče Ivan kratko, te ostavi Aljošu i pođe žurno svojim putem.

Od tog vremena opažao je Aljoša, da ga Ivan napadno izbjegava i da je čak prestao da ga ljubi, tako da je poslije prestao i da ga posjećuje. Ali tada nije Ivan Fjodorovič poslije sastanka s Aljošom otišao kući, već je iznenada pošao Smrdljakovu.

VII

DRUGI POSJET SMERDJAKOVU

U to vrijeme bio je Smrdljakov već otpušten iz bolnice. Ivan Fjodorovič znao je za njegov novi stan: on se naime nalazio u onoj istoj naherenoj maloj brvnari, s dvije sobice, koje je dijelilo predsoblje. U jednoj sobici stanovala je Marija Kondratjevna s majkom, a u drugoj Smrdljakov. Sam bog zna, uz kakve se uvjete

kod njih nastanio: da li badava ili za novac? Kasnije se mislilo, da se nastanio kod njih kao zaručnik Marije Kondratjevna i da se zasad hranio i stanovao besplatno. I mati i kći su jako poštovale i gledale u njemu čovjeka mnogo višeg nego što su one. Ivan Fjodorovič pokuca, stupi u predsoblje i po uputi Marije Kondratjevne uđe ravno u »bijelu sobicu«, u kojoj je stanovao Smrdljakov. U toj sobici nalazila se kaljeva peć, koja je strašno bila zažarena. Zidove su krasile plave tapete, istina, sasvim poderane, a u njihovim pukotinama gmizali su silni žohari, veliki i mali, te se neprestano čulo šuškanje. Namještaj je bio jadan: dvije klupe duž dvije strane zidova i dva stolca kraj stola. Što, iako običan, drveni, bio je ipak pokriven stolnjakom ružičastih šara. Na svakom od dva mala prozora bio je po jedan lonac s geranijama. U kutu se nalazio ćivot[179] s ikonama. Na stolu je stajao mali, jako ulupljeni samovar od mjedi i poslužavnik s dvije šalice... Ali Smrdljakov je već bio popio čaj, i samovar je bio ugašen. On je sjedio na klupi kraj stola, gledao u bilježnicu i nešto šarao perom. Pred njim na stolu stajala je mala bočica s tintom i svijećnjak od lijevana željeza, ali sa starinskom svijećom. Ivan Fjodorovič je odmah zaključio po Smrdljakovljevu licu, da se potpuno oporavio od bolesti. Lice mu je bilo svježe, punije, ćuba izrasla, zalisci napomađeni. Sjedio je u šarenoj, vatom podstavljenoj, kućnoj haljini, ali prilično iznošenoj i prilično poderanoj. Na nosu je imao naočare, koje Ivan Fjodorovič nije dosada vidio. Ta tričava okolnost odjedamput je gotovo dvostruko razbjesnila Ivana Fjodoroviča: »ovakvo stvorenje, pa još s naočarima!« Smrdljakov lagano podigne glavu i pažljivo pogleda kroz naočare pridošlicu; zatim ih skine i podigne se s klupe, jedino da održi samo najpotrebniju učtivost, bez koje se uopće ne može. Sve je to za trenutak izniklo pred Ivanom i sve je on to odmah obuhvatio i primijetio, a osobito — Smrdljakovljev pogled, očito zloban, neprijazan čak i naduven: »pa što se vucaraš ovuda, jer onda smo o svemu govorili, zašto si opet došao?« Ivan se Fjodorovič jedva savlada.

— Kod tebe je jako vruće, — reče on stojeći i raskopča ogrtač.

— Svucite se, — dozvoli mu Smrdljakov.

Ivan Fjodorovič svuče ogrtač, baci ga na klupu, ščepa uzdrhtalim rukama stolac, brzo ga primakne stolu i sjede. Smrdljakov se spusti

prije njega na svoju klupu.

— Prvo, jesmo li sami? — zapita Ivan Fjodorovič strogo i naprasito. — Neće li nas oni tamo čuti?

— Neće nitko ništa čuti. Sami ste vidjeli: predsoblje.

— Slušaj, golube, što si ti onda brbljao, dok sam odlazio iz bolnice, ako prešutim, da si ti majstor u hinjenju padavice, da ni ti nećeš reći istražitelju sve o našem razgovoru kod kapije? Što ima da znači to sve? Što si ti mogao onda pomisliti? Jesi li mi prijetio, što li? Zar sam ja sklapao s tobom kakav savez i zar te se bojim je li?

Ivan Fjodorovič reče to sasvim ljutito, upozoravajući ga, da prezire svako okolišanje i svako podilaženje, te da igra otvorenim kartama. Smrdljakovljeve oči sijevnuše pakosno, lijevo mu oko zatrepta i on odmah odgovori, iako po svom običaju mirno i odmjereno: »ako hoćeš čisto, pomisli on, onda evo ti najčistije«:

— A ja sam onda baš to mislio i rekao to zbog toga, što ste vi, iako ste unaprijed znali za ubojstvo vašeg oca, ostavili ga kao žrtvu, da ne bi poslije toga zaključivali ljudi što ružno o vašim osjećajima, a možda i o čemu drugom, — eto, zbog čega sam onda obećao, da neću saopćiti vlasti.

Smrdljakov izgovori ovo polagano i očito vladajući sobom, ali se u njegovu glasu osjećalo nešto sigurno, odlučno, pakosno i drsko — izazovno. On se drzovito zagleda u Ivana Fjodorovića, a ovome je u prvom trenutku gotovo zaigralo pred očima:

— Kako? Što? Jesi li ti pri sebi?

— Savršeno sam pri sebi.

— A zar sam ja onda znao za ubojstvo? — povika naposljetku Ivan Fjodorovič i snažno lupi šakom po stolu. — Što znači: »i o čemu drugom«? — Kazuj, huljo!

Smrdljakov šućaše, te i dalje gledaše Ivana Fjodorovića onim istim drskim pogledom.

— Govori, smrdljivi nitkove, »i o čemu drugom«? — riknu on.

— S tim »i o čemu drugom« mislio sam u onom trenutku, da ste vi onda možda i sami jako željeli očevu smrt.

Ivan Fjodorovič skoči i udari ga iz sve snage šakom po ramenu, da ovaj otetura do zida. Suze ga odmah obliše i on reče: »Sramota je, gospodine, tući slaba čovjeka!« te naglo prekri oči svojim

pamučnim rupcem s modrim kockama i potpuno prljavim te se prepusti tihom, suznom plaču. Prođe jedna minuta.

— Dosta je! Prestani! — reče naposljetku Ivan Fjodorovič zapovjednički i sjede opet na stolac. — Ne tjeraj me, da potpuno izgubim strpljivost.

Smrdljakov skinu s očiju svoju krpicu. Svaka crtica njegova smežurana lica izražavala je tek pretrpljenu uvredu.

— Dakle si ti, huljo, pomislio onda, da ja hoću s Dmitrijem da ubijem oca?

— Ja nisam poznavao ondašnje vaše misli, — reče Smrdljakov uvrijeđeno, — i zato sam vas zaustavio, kad ste prolazili kroz kapiju, da vas ispitam o tome.

— Što da ispitaš? Što?

— Dakle, u pogledu okolnosti: da li vi želite ili ne želite, da vaš otac bude što prije ubijen?

Ivana Fjodoroviča najviše zbuni taj stalan drski ton, koga nije Smrdljakov nikako napuštao.

— Pa ti si ga ubio! — povika on iznenada.

Smrdljakov se prezirno osmjehnu.

— Da ga ja nisam ubio, to vi sami najbolje znate. Mislio sam, da pametnu čovjeku ne treba više o tome govoriti.

— A otkud je, otkud ponikla onda u tebi takva sumnja protiv mene?

— Kako vam je poznato, jedino od straha. Jer ja sam se onda nalazio u takvu položaju, da sam dršćući od straha na svakog sumnjao. Odlučio sam, da također i vas ispitam, jer sam mislio, ako i vi isto to želite, što i vaš bratac, onda je kraj svemu, i ja ću međutim propasti kao muha.

— Čuj, ti nisi to rekao prije dvije sedmice.

— To sam isto mislio i u bolnici, kad sam s vama razgovarao, samo što sam držao, da ćete me vi razumjeti bez izlišnih riječi, i da vi, kao vrlo pametan čovjek, ne želite, da vam se sve sasvim otvoreno kaže.

— Gle ti njega! Ali odgovaraj mi, odgovaraj, ja to zahtijevam: čime sam ti zapravo mogao onda utuviti u tvoju podlu dušu takvu gadnu sumnju protiv sebe?

— Da ubijete — to vi ne biste mogli učiniti nizašto na svijetu, a i niste htjeli, ali ste željeli, da ga tko drugi ubije.

— I kako samo mirno, kako mirno govori! Ta zašto sam to želio i što bih ja imao od toga?

— Što biste vi imali od toga? A nasljedstvo, — upade Smrdljakov otvoreno i nekako gotovo osvetljivo. — Ta onda bi, poslije očeve smrti, zapalo svakog od vas trojice braće gotovo četrdeset tisuća, a možda i više, a da se Fjodor Pavlovič oženi onom gospođom, Agrafenom Aleksandrovnom, ona će odmah poslije vjenčanja prenijeti na se cio kapital, jer ona nije luda žena, i vama svoj trojici braće ne bi ostala iza očeve smrti ni dva rublja. A zar je onda mnogo falilo do vjenčanja? Jedna dlačica: valjalo je da ona gospođa samo malim prstom makne, i oni bi odmah potrčali za njom u crkvu isplažena jezika.

Ivan se Fjodorovič jedva svlada.

— Dobro, — reče on naposljetku, — ti vidiš, da nisam skočio, da te nisam izbio, ni ubio. Govori dalje: ja sam dakle, tako ti misliš, brata Dmitrija unaprijed odredio, na njega računao?

— A kako ne biste na nj računali! Jer, u slučaju, da oni ubiju, izgubit će onda sva plemićska prava, čin i imutak i otići u progonstvo. Onda će ostati njegov dio iza očeve smrti vama i vašem braci Alekseju Fjodoroviču popola, dakle, neće vas zapasti svakog po četrdeset, nego po šezdeset tisuća. Vi ste onda sigurno na Dmitrija Fjodoroviča računali.

— I to ću podnijeti od tebe! Slušaj, huljo: da sam onda na koga računao, sigurno bih računao na te, a ne na Dmitrija, i kunem ti se, da sam naslućivao, da ćeš ti učiniti kakvu opačinu... onda... ja se sjećam svog utiska!

— I ja sam onda u jednom trenutku pomislio, da i na mene računate, — iskesi se Smrdljakov podrugljivo, — tako da ste se time samo još više preda mnom raskrinkali, jer ako ste sumnjali na me i u to isto vrijeme otputovali, onda kao da ste mi, dakle, samim tim rekli: ti možeš ubiti mog oca, ja te neću smetati.

— Hulja! Tako si ti shvatio.

— A sve zbog one iste Čermašnje. Molim vas! Vi se spremate u Moskvu i odbijate sve očeve molbe, da svrnete u Čermašnju! I samo na jednu moju glupu riječ odmah pristajete! I kakav ste vi imali onda

razlog da pristanete, da odete u Čermašnju? A kad niste pošli u Moskvu, već u Čermašnju bez ikakva razloga i samo jedino na moju riječ, onda ste sigurno nešto od mene očekivali.

— Nisam, kunem se, nisam! — izdera se Ivan, škripeći zubima.

— Kako da niste? Onda ste naprotiv morali vi, sin svog oca, da me zbog tadašnjih mojih riječi smjesta izručite policiji i dadete išibati... ili ste me morali u najmanju ruku, sami na mjestu ošamariti po gubici, a vi se, molim vas, niste nimalo rasrdili, nego ste odmah prijateljski na moju vrlo glupu riječ pristali i otputovali, što je bilo sasvim ružno, jer ste morali ostati, da čuvate očev život... Kako da onda otud ne izvedem zaključak?

Ivan je sjedio namrgođen i grčevito se odupro objema šakama o svoja koljena.

— Jest, žao mi je, što te nisam zviznuo po gubici, — osmjehnu se on gorko. — Onda te nisam mogao vući na policiju: tko bi mi povjerovao i na što bih se mogao pozvati, no, a po gubici... ah, žao mi je, što mi nije to palo na pamet. Iako su zabranjena šamaranja po gubicama, ali ja bih načinio kašu od tvoje njuške.

Smrdljakov gotovo s uživanjem gledaše u nj.

— U običnim slučajevima u životu, — progovori on isto onako samozadovoljno i doktrinarskim tonom, s kojim se nekad prepirao s Grigorijem Vasiljevičem o vjeri i dražio ga, stojeći kraj stola Fjodora Pavloviča, — u običnim slučajevima u životu šamari po ustima zbilja su sad zabranjeni zakonom i svi su prestali ćuškati, a u izvanrednim slučajevima u životu, ne samo kod nas, nego i u cijelom svijetu, pa ma to bilo i u srcu same francuske republike, ipak biju i dalje, kao i u vrijeme Adama i Eve, a i neće nikad prestati tući, a vi se onda i u izvanrednom slučaju niste usudili.

— Je li ti to učiš francuske riječi? — klimnu Ivan na bilježnicu, što je ležala na stolu.

— A zašto da ih ne učim i tako pripomognem svome obrazovanju, jer mislim, da ću možda i ja kadgod živjeti u tim sretnim krajevima Evrope.

— Čuj, odrode, — sijevnu Ivan očima i sav se strese, — ja se ne bojim tvojih optužba, govori protiv mene, što hoćeš, i ako te nisam sad izlupao na mrtvo ime, nisam to učinio jedino zato, što sumnjam

na te zbog tih zločina i što hoću da te izvedem na sud. Ja ću tebe još raskrinkati.

— A po mom mišljenju bit će najbolje, da šutite. Jer što možete uz potpunu moju nevinost navesti protiv mene i tko će vam povjerovati? Ali ako počnete, i ja ću ispričati, jer kako da ne branim sebe?

— Zar ti misliš, da se ja tebe bojim?

— Neka i ne povjeruju kod suda svima ovim mojim riječima, što sam vam ih sad izgovorio, ali će zato publika povjerovati, i vas će biti stid.

— To bi sigurno opet imalo da znači: »zanimljivo je s pametnim čovjekom razgovarati«, — je li? — zaškrguta Ivan zubima.

— Baš ste točno pogodili. Vi ćete i biti pametni.

Ivan Fjodorovič ustade, sav dršćući od bijesa, obuće ogrtač i ne odgovarajući više Smrdljakovu, čak i ne pogledavši ga iziđe žurno iz sobice. Svježi ga večernji vjetar osvježi. Na nebu je jasno sjao mjesec. Strašna avet misli i osjećaja buktjela je u njegovoj duši. »Da odem odmah i optužim Smrdljakova? Ali zbog čega da ga optužim: on je ipak nevin. On, naprotiv, mene optužuje. I zaista, zašto sam onda pošao u Čermašnju? Zašto, zašto? pitao se Ivan Fjodorovič. Jest, razumije se, ja sam nešto očekivao, on ima pravo...« I on se opet po stoti put sjeti, kako je posljednje noći, provedene kod oca, prisluškivao na stepenicama, ali se sada sjeti toga s takvim bolom, da je čak na mjestu zastao, kao proboden: »Jest, ja sam to onda očekivao, to je istina! Ja sam želio, baš sam ja želio to ubojstvo! A jesam li želio, jesam li želio ubojstvo? Moram ubiti Smrdljakova! Ako se ne usudim sada ubiti Smrdljakova, onda ne vrijedi ni da živim!« Ivan Fjodorovič nije svraćao kući, nego je pošao ravno Katarini Ivanovnoj i prepao je svojom pojavom: bio je kao lud. Saopćio joj je cio svoj razgovor sa Smrdljakovom, sve do sitnice. Ali se nije mogao primiriti, iako ga je ona toliko umirivala, nego je neprestano hodao po sobi i govorio isprekidano, čudno. Naposljetku je sjeo, nalaktio se na stol, naslonio glavu na obje ruke i izrekao neobičan aforizam:

— Ako nije ubio Dmitrij, već Smrdljakov, onda sam ja, dakako s njime solidaran, jer sam ga podbadao. A da li sam ga podbadao — to još ne znam. Ali ako je on ubio, a ne Dmitrij, onda sam, razumije se, i ja ubojica.

Kad je Katarina Ivanovna to čula, ona se šutke digla sa svog mjesta, prišla svom pisaćem stolu, otvorila kutijicu, što je na njemu stajala, izvadila iz nje nekakav papirić i stavila ga pred Ivana. To je bio onaj isti dokument, o kome je poslije pričao Ivan Fjodorovič Aljoši, kao o »matematskom dokazu«, da je brat Dmitrij ubio oca. To je bilo pismo, što ga je napisao Mitja u pijanom stanju Katarini Ivanovnoj one iste večeri, kad se u polju sreo s Aljošom, koji je išao u manastir, poslije one scene u kući Katarine Ivanovne, kad ju je uvrijedila Grušenjka. Onda je Mitja, kad se rastao s Aljošom, pojurio Grušenjki: ne zna se, da li ju je zatekao kod kuće, ali se uvečer našao u krčmi »Prijestolnica«, gdje se, naravno, opio. Onako pijan, zatražio je pero i papirić i našarao taj po nj sudbonosan dokumenat. To je bilo zaneseno, mnogorječivo i zbrkano pismo, pravo »pijano« pismo. To je pismo naličilo na govor pijana čovjeka, koji se vratio kući, pa stao s neobičnim žarom da priča ženi ili kome od ukućana, kako su ga malo prije uvrijedili, kako je nitkov onaj, što ga je uvrijedio, a on naprotiv prekrasan čovjek, i kako će on tom nitkovu već pokazati — i sve na dugačko i široko, bez veze, uzbuđeno, lupajući šakom po stolu i lijući pijane suze. Papir, što su mu ga dali u krčmi, bio je nekakav prljav komadić obična papira za pisma, loše vrste i na drugoj strani bio je napisan nekakav račun. Njegovoj pijanoj rječitosti očito nije bilo dovoljno mjesta i, Mitja, ne samo da je ispunio cio prostor, nego je čak napisao posljednje redove poprijeko, preko već napisanog. Ovo je sadržaj pisma:

»Sudbonosna Katjo! Sutra ću dobiti novaca i vratiti tebi tvoje tri tisuće, i zbogom — ženo velikog gnjeva, ali zbogom — i ljubavi moja! Da svršimo! Sutra ću tražiti novac od svih ljudi, a ne dobijem li ga od ljudi, zadajem ti poštenu riječ, da ću otići ocu, razmrskati mu glavu i uzeti od njega ispod jastuka, čim samo Ivan ode. Poći ću i na robiju, ali ću vratiti tri tisuće. A ti zbogom! Klanjam ti se do zemlje, jer sam nitkov u tvojim očima. Oprosti mi. Ne, bit će bolje, da mi ne oprostiš: bit će lakše i tebi i meni! Milija mi je robija, nego tvoja ljubav, jer drugu ljubim, a nju si danas suviše dobro upoznala, kako bi mogla onda oprostiti? Ubit ću onog što prije! Ostavljam sve vas i odlazim na Istok, da više ni za koga ne znam. I za nju također, jer nisi jedino ti mučiteljica, nego je i ona. Zbogom!

»P. S. Prokletstvo pišem, a obožavam te! Osjećam u grudima svojim. Ostala je žica i zvuči. Bolje da srce raskidam. Ubit ću sebe, a najprije psa. Otet ću od njega tri tisuće i baciti ih tebi. Neka sam nitkov pred tvojim očima, ali ne i tat. Očekuj tri tisuće. Kod psa su pod jastukom, ružičasta vrpca. Ja nisam tat, ali ću tata svog ubiti. Katja, ne gledaj me prezirno: Dmitrij nije tat, već ubojica! Oca je ubio i sebe upropastio, da ne poklekne i da ne trpi tvoje oholosti. I da te ne ljubi.

PP. S. Ljubim ti noge, zbogom!

PP. SS. Katja, moli se bogu, da mi ljudi dadu novaca. Onda neću ogresti u krvi, a ako ne dadu, — bit ću krvav! Ubij me!

Rob i neprijatelj
D. Karamazov«

Kad je Ivan pročitao »dokument«, ustade uvjeren, da je sad sve riješeno. Dakle, ubio je brat, a ne Smrdljakov. Nije Smrdljakov, nije dakle ni on, Ivan. Pismo to dobilo je odmah u njegovim očima važnost matematskog dokaza. Više nije mogao nikako sumnjati u Mitjinu krivnju. Uzgred napominjemo, da Ivan nije nikad posumnjao, da je Mitja mogao ubiti oca zajedno sa Smrdljakovom, a to se nije podudaralo ni s činjenicama. Ivan se potpuno primirio. Sutradan ujutro sjećao se tek s prezirom Smrdljakova i njegova podrugivanja. Poslije nekoliko dana čak se čudio, kako ga moglo toliko vrijeđati njegovo sumnjičenje. Odlučio je da ga prezre i zaboravi. Tako je protekao mjesec dana. Za Smrdljakova se nije više ni raspitivao, ali je dvaput uzgred čuo, da je jako bolestan i da nije pri zdravoj pameti. »Svršit će u ludnici«, rekao je jednom prilikom o njemu mladi liječnik Varvinski, i Ivan je to zapamtio. Posljednje sedmice ovog mjeseca počeo se i Ivan osjećati loše. Već je išao, da se posavjetuje s liječnikom, koji je stigao prije sudske rasprave i koga je pozvala iz Moskve Katarina Ivanovna. A baš u to vrijeme zaoštrili su se strašno odnosi između njega i Katarine Ivanovne. To su bila nekakva dva neprijatelja, zaljubljena jedno u drugo. Već trenutno, ali strastveno vraćanje Katarine Ivanovne Mitji, dovodilo je Ivana do potpuna bjesnila. Čudnovato, da do posljednje, opisane već scene kod Katarine Ivanovne, kad joj je ono Aljoša došao od Mitje, nije on, Ivan, čuo od nje nijedamput za cio ovaj mjesec dana, da i najmanje

sumnja u Mitjinu krivicu, uprkos svima njenim »vraćanjima« njemu, koje je on silno mrzio. A značajno je još i to, da je on, osjećajući, da svakim danom sve više i više mrzi Mitju, u isto vrijeme shvaćao, da ga ne mrzi zbog Katjina »vraćanja« njemu, već baš zato, što je ubio oca! On je to potpuno osjećao i uviđao. Ali, zato je ipak, deset dana prije glavne rasprave, otišao Mitji i predložio mu plan za bijeg, — plan, koji je on očito već davno smislio. Osim glavnog uzroka, koji ga je potakao na takav korak, bila je tome kriva još i nezacijeljena ogrebotina, koju mu je zadao Smrdljakov jednom svojom riječi, da bi naime bilo po nj, Ivana, probitačno, ako se svali krivica na brata, jer će onda svota, koju će on i Aljoša naslijediti od oca, skočiti sa četrdeset na šezdeset tisuća. I on je zaključio, da lično žrtvuje trideset tisuća za Mitjin bijeg. Kad se onda od njega vratio, bio je vrlo tužan i zbunjen: on je iznenada stao osjećati, da ne želi bijeg zbog toga, da žrtvuje na to trideset tisuća i zaliječi ogrebotinu, već zbog nečeg drugog. »Možda zato, što sam ja u duši svojoj isto takav ubojica?« zapita on sebe. Nešto daleko, ali plameno, morilo je njegovu dušu. Ali osobito je cijelog tog mjeseca patio njegov ponos, no o tome kasnije... Kad je poslije razgovora s Aljošom uhvatio već za zvono svog stana i iznenada odlučio, da ode Smrdljakovu, Ivan Fjodorovič se pokorio nekom osobitom negodovanju, koje je iznenada zakipjelo u njegovoj duši. On se odjedamput sjeti, kako mu je malo prije doviknula Katarina Ivanovna pred Aljošom: »Ti si me jedino i uvjerio, da je on (to jest, Mitja) ocoubojica!« Kad se Ivan toga sjetio, on se gotovo ukočio: nikad u životu nije je on uvjeravao, da je Mitja ubojica, nego čak, još sam sebe pred njom osumnjičio, kad se vratio od Smrdljakova. Baš naprotiv, ona mu je iznijela onda »dokument« i dokazala bratovu krivicu! A sad mu je doviknula: »Ja sam sama bila kod Smrdljakova!« Kad je bila? Ivan nije dosad za to znao. Dakle, ona nije baš toliko uvjerena u Mitjinu krivicu! I što joj je mogao reći Smrdljakov? Što joj je, što joj je zapravo mogao reći Smrdljakov? Strašna srdžba planu u njegovu srcu. Nije mogao pojmiti, kako je mogao prije pola sata dopustiti da izgovori te riječi, a da nije onda viknuo. On ispusti zvonce iz ruke i potrča Smrdljakovu. »Ja ću ga, možda, ovoga puta ubiti«, pomisli putem.

VIII

TREĆI I POSLJEDNJI SASTANAK SA SMERDJAKOVOM

Još na po puta podigne se oštar, suh vjetar, isti kao i danas rano ujutro, i sipaše sitan, gust snijeg. On je padao na zemlju, ali se nije lijepio, nego ga je vjetar okretao u kovitlac i naskoro je nastala prava mećava. U onom dijelu grada, u kome je stanovao Smrdljakov, gotovo i nije bilo svjetiljki. Ivan Fjodorovič je koračao po mraku, a da nije ni opažao mećave, i instinktivno nalazio put. Boljela ga je glava i tuklo mu u sljepočicama. U ručnim zglobovima osjećao je grčeve. U blizini kućice Marije Kondratjevne srete Ivan Fjodorovič iznenada nekog pijanog, oniskog seljačića, u zakrpanom gunjčiću, koji je teturao tamo i amo, te gunđao i psovao, i odjedamput prestao psovati i otpočeo pjevati promuklim glasom:

Ah, odvezo se Vanjka u Piter[180],
Ja ga neću čekati…

Ali on je uvijek poslije drugog retka prestajao i opet započinjao nekoga grditi, a zatim je opet počeo da pjeva istu pjesmu. Ivan Fjodorovič već je podulje osjećao prema njemu strašnu mržnju, a da nije o njemu ni mislio, i odjedamput iskrsnu on u njegovoj svijesti. I odmah neobuzdano zaželi, da šakom obori seljačića. Oni su baš u tom trenutku stigli naporedo, i seljačić, koji se jako teturao, iznenada i iz sve snage udari o Ivana. Ovaj ga bijesno odgurnu. Seljačić odleti i ljosnu kao panj o smrzlu zemlju, bolno zastenja samo jedamput: o-o! i zašutje. Ivan zakorači prema njemu. Seljak je ležao nauznak, nepomično i bez svijesti: »smrznut će se!« pomisli Ivan i nastavi svoj put Smrdljakovu.

Marija Kondratjevna, koja je istrčala sa svijećom u ruci, da mu otvori vrata, prišapnu mu još u predsoblju, da su Pavel Fjodorovič (to jest Smrdljakov) vrlo bolesni, i ne samo da leže, nego nisu gotovo ni pri svojoj pameti, i čak nisu ni čaj htjeli da piju, već su zapovjedili, da se odnese.

— Što, bjesni li? — zapita Ivan Fjodorovič grubo.

— Ni govora, naprotiv, baš su sasvim mirni, samo se vi ne razgovarajte s njima dugo... — zamoli ga Marija Kondratjevna.

Ivan Fjodorovič otvori vrata i zakorači u sobicu.

Sobica je bila isto tako zagrijana, kao i prošli put, ali u sobici su se opažale neke promjene: jedna od pobočnih klupa bila je iznesena i mjesto nje stajaše na njenu mjestu velik, stari, kožnati divan od mahagonija. Na njemu je bio namješten ležaj s prilično čistim, bijelim jastucima. Na ležaju je sjedio Smrdljakov u onoj istoj svojoj kućnoj haljini. Stol je bio prenesen pred divan, te je u sobici bilo vrlo tijesno. Na stolu je ležala nekakva debela knjiga žuta omota, ali Smrdljakov je nije čitao, on je, čini se, sjedio i nije ništa radio. Dočeka Ivana Fjodoroviča dugačkim, nijemim pogledom i nije se očito ni najmanje začudio njegovu dolasku. Bio se jako promijenio u licu, jako bijaše izmršavio i požutio. Oči mu upale, a donja se vilica otoboljila.

— A ti si zbilja bolestan? — zapita ga Ivan Fjodorovič i zasta. — Neću se dugo zadržati, ni ogrtača neću čak svući. Gdje bih mogao sjesti?

On zađe s drugog kraja stola, primakne stolac i sjede.

— Što me gledaš i šutiš? Došao sam ti samo s jednim pitanjem i, kunem ti se, da neću otići od tebe bez odgovora: je li bila kod tebe gospođica Katarina Ivanovna?

Smrdljakov dugo šućaše i kao i dosad mirno gledaše u Ivana, ali odjedamput mahnu rukom i odvrati od njega lice.

— Što ti je? — povika Ivan.

— Ništa!

— Kako ništa?

— No, bila je, ali to se vas, uostalom, ništa ne tiče. Okanite me se.

— Ne, neću se okaniti! Kazuj, kad je bila?

— Ja sam to zaboravio i zapamti, — osmjehnu se Smrdljakov prezirno i ponovo naglo okrenu lice Ivanu, te se zagleda u nj nekakvim pogledom punim mržnje, isto onakvim pogledom, kakvim ga je gledao prilikom onog sastanka prije mjesec dana.

— I vi izgledate bolesni, gle kako ste se usukali, nema na vama lica, — reče on Ivanu.

— Okani se ti mog zdravlja, govori, što te pitam.

— A što su vam oči požutjele, bjeločnice su vam sasvim žute. Mučite se, je li, jako?

On se najprije prezirno osmjehnu, a zatim prasnu u smijeh.

— Čuješ li, rekao sam ti, da neću otići, dok ne dobijem odgovora! — viknu Ivan strašno raspaljen.

— A što ste me napali? Što me mučite? — progovori Smrdljakov paćenički.

— Ah, dođavola! Baš mi je stalo do tebe. Odgovori na pitanje, pa idem odmah.

— Nemam ja zašto da vam odgovaram! — reče Smrdljakov i obori oči.

— Uvjeravam te, da ću te prisiliti, da mi odgovoriš!

— Što me neprestano uznemirujete? — odgovori Smrdljakov i zagleda se iznenada u nj, ali ne samo prezirno, već nekako gadljivo, — sigurno, što sutra otpočinje glavna rasprava? Neće vam se ništa dogoditi, vjerujte već jednom! Odlazite kući, spavajte mirno i ničega se ne bojte.

— Ne razumijem te... čega da se sutra bojim? — začuđeno zapita Ivan i odjedamput ga zbilja spopade nekakav strah, koji mu je kao studen prošao kroz dušu. Smrdljakov ga premjeri očima.

— Ne ra-zu-mi-je-te — otegnu on prijekorno. — Kako može pametan čovjek imati volje, da sa sobom tjera takvu komediju!

Ivan gledaše u nj šutke. Već sam taj neočekivani ton, nečuveno ohol, kojim mu se sad obraćaše taj bivši njegov sluga, bio je neobičan. Takav ton ipak nije on opazio ni prošli put.

— Velim vam, da se ničega ne bojite. Neću ništa protiv vas govoriti, nema dokaza. Gle, kako vam ruke dršću. Zašto vam prsti tako igraju? Odlazite kući, niste vi ubili.

Ivan zadrhta, sjeti se Aljoše.

— Ja znam, da nisam ja... — promuca on.

— Zna-de-te? — upade opet Smrdljakov.

Ivan skoči i ščepa ga za rame.

— Kazuj sve, gade! Kazuj sve!

Smrdljakov se ni najmanje ne uplaši. On se samo s bezumnom mržnjom upilji u nj:

— Ako je dakle tako, onda ste vi i ubili, — prišapnu mu on bijesno.

Ivan se spusti na stolac, kao da je nešto shvatio. On se pakosno osmjehnu.

— Ti to još uvijek o onom prijašnjem? O čemu si i prošli put...?

— Jest i prošli put ste preda mnom stajali i sve razumjeli, a razumijete i sad.

— Ja samo toliko razumijem, da si ti lud.

— Kako da ne dosadi čovjeku! Eto, sjedimo jedan prema drugome, oko u oko, i zašto, misliš, jedan drugog da obmanjujemo, komediju da igramo? I zar još uvijek hoćete da samo sve na me svalite, meni u oči? Vi ste ubili, vi i jeste glavni ubojica, a ja sam bio samo vaš pomagač, vjerni sluga Lichard, i na vašu riječ ja sam to i izvršio.

— Izvršio? Zar si ga ti ubio? — i Ivana podiđe studen. Nešto kao da se potreslo u njegovu mozgu i on osjeti u cijelom tijelu laku hladnu jezu. A sad je sam Smrdljakov začuđeno pogledao u nj: vjerojatno ga naposljetku prenerazio iskren Ivanov strah.

— A zar vi zbilja niste ništa znali? — promuca on nepovjerljivo i osmjehnu mu se ispod oka.

Ivan neprestano gledaše u nj, njemu kao da se bio ukočio jezik.

Ah, odvezo se Vanjka u Piter,
Ja ga neću čekati...

zazvuča iznenada u njegovoj glavi.

— Znaš, što: ja se bojim, da ti kao san, kao priviđenje preda mnom sjediš? — promuca on.

— Nema tu nikakva priviđenja, samo smo nas dvojica i još netko treći. Bez sumnje se on, taj treći, nalazi i sad s nama.

— Tko to? Tko se nalazi? Koji treći? — prestravljeno zapita Ivan Fjodorovič, te se stade obzirati i žurno tražiti očima po kutovima nekog trećeg.

— Taj treći, to je bog, promisao, on je sad ovdje kraj nas, ali ga ne tražite, jer ga nećete naći.

— Ti si slagao, da si ubio, — viknu bijesno Ivan. — Ti si lud ili me dražiš, kao i prošli put!

Smrdljakov ga je, kao i prije, bez svakog straha, neprestano ispitivački motrio. On još nikako nije mogao da savlada svoje

nepovjerenje i još mu se uvijek činilo, da Ivan »sve znade«, tek se pretvara, »da bi njemu u oči sve na njega svalio«.

— Čekajte, — reče on naposljetku slabim glasom i odjedamput izvuče ispod stola svoju lijevu nogu i poče da posuvraća hlače. Na nozi je imao visoku bijelu čarapu i papuču. Smrdljakov bez svake žurbe skinu podvezicu i turi prst duboko u čarapu. Ivan gledaše u nj i iznenada se sav strese u grčevitu strahu.

— Poludio je, — dreknu on i naglo skoči s mjesta, ustuknu natrag tako, da je udario leđima o zid, te kao da se prilijepio uza zid, ispravi se sad kao proštac. U bezumnom užasu gledao je Smrdljakova. A ovaj je, ne zbunivši se nimalo njegovom stravom, neprestano kopao po čarapi, kao da se napreže, da nešto dohvati i izvuče. Naposljetku dohvati i stade izvlačiti. Ivan Fjodorovič je opazio, da je to nekakav papir ili smotak papira. Smrdljakov ga izvuče i metnu na stol.

— Evo! — reče on tiho.

— Što? — odgovori Ivan, sav uzdrhtao.

— Izvolite pogledati, — isto tako tiho izusti Smrdljakov.

Ivan skoči prema stolu, uze smotak i poče ga razmatati, ali odjedamput trže prste, kao da se dotakao kakva ogavnog, strašnog gmizavca.

— Vaši prsti još neprestano dršću, — primijeti Smrdljakov, te sam polagano razmota papir. Ispod omota pojaviše se tri svežnjića šarenih stotinjarki.

— Sve je ovdje, cijele tri tisuće, ne morate ni brojiti. Uzmite ih, — pozva on Ivana, pokazujući glavom na novce. Ivan se spusti na stolac. Bio je blijed kao krpa.

— Što si me uplašio... tom čarapom... — reče on smiješeći se nekako čudnovato.

— A zar niste, zar zbilja niste dosad znali? — zapita još jedamput Smrdljakov.

— Ne, nisam znao. Uvijek sam mislio, da je Dmitrij. Brat! Brat! Ah! On se odjedamput zgrabi objema rukama za glavu. — Čuj: jesi li ga ti sam ubio? Bez brata ili s bratom?

— Samo sam ga zajedno s vama ubio; nas dvojica smo ga skupa ubili, a Dmitrij je Fjodorovič nevin.

— Dobro, dobro. O meni poslije. A što ja neprestano dršćem... Riječi ne mogu da progovorim.

— A onda ste bili vrlo srčani, »sve je, rekoste, dozvoljeno«, a sad, vidite, koliko ste se prepali! — procijedi Smrdljakov začuđeno. — Ne biste li limunade, odmah ću naručiti. To će vas možda osvježiti. Ali da ovo najprije prekrijemo.

I on opet pokaza glavom na novac. Htio je da se digne i da vikne kroz vrata Mariju Kondratjevnu, neka načini i donese limunadu, ali, tražeći, čime će da prekrije novac, izvadi najprije rubac, ali kako je rubac bio sasvim zabaljen, uze sa stola jedinu debelu knjigu, što je na njemu ležala i koju je opazio Ivan, kad je ušao, te njome pritisnu novac. Knjiga je imala naslov: Riječ svetog oca našeg Isaka Sirina. Ivan Fjodorovič uspije da sasvim mehanički pročita naslov.

— Ne treba mi limunade, — reče on. — A o meni kasnije. Sjedi i pričaj: kako si to učinio? Sve kazuj...

— Skinite bar ogrtač, jer ćete se oznojiti.

Ivan Fjodorovič, kao da se toga tek sad sjetio, zbaci sa sebe ogrtač i baci ga, ni ne mičući se, sa stolca na klupu.

— Govori, molim te, govori!

On se bio sasvim primirio. Bio je uvjeren, da će Smrdljakov sada sve kazati.

— O tome, kako sam to učinio? — uzdahnu Smrdljakov. Učinio sam na najprirodniji način, po vašim vlastitim riječima...

— O mojim riječima poslije, — prekinu ga Ivan, ali nije više vikao kao prije, nego je izgovarao riječi odmjereno, ovladavši sasvim sobom. — Ispričaj do sitnice, kako si učinio. Sve po redu. Ništa nemoj zaboraviti. Sitnice, glavno su sitnice[181]. Molim te.

— Vi ste otputovali, i ja pao onda u podrum.

— U nastupu padavice, ili si se pretvarao?

— Razumije se, da sam se pretvarao. U svemu sam se pretvarao. Sišao sam mirno niz stube, do dna, i mirno legao, a čim sam legao, stao sam jaukati. I ritao sam se, dok su me unosili.

— Stani! I ti si se sve to vrijeme neprestano pretvarao, i poslije, i u bolnici?

— Nipošto. Sutradan ujutro, još prije, nego što sam prešao u bolnicu, spopala me prava i toliko jaka, kakve već nekoliko godina nisam imao. Cijela dva dana bio sam posve bez svijesti.

— Dobro, dobro. Nastavi.

— Položili su me na ovaj krevet od dasaka, ja sam znao, da će me odnijeti za pregradu, jer me je Marfa Ignjatijevna svaki put, kad sam bio bolestan, preko noći smještala u svoj stan iza pregrade. Ona je bila uvijek, sve od mog rođenja, nježna prema meni. Noću sam stenjao, ali tiho. Neprestano sam čekao Dmitrija Fjodoroviča.

— Kako čekao? Da tebi dođe?

— Zašto meni. Da dođe u kuću, jer nisam nimalo sumnjao, da će oni te noći doći, budući da su sad, kad su se mene lišili i ostali bez ikakve vijesti, sigurno morali doći u kuću preko plota, kako oni već to umiju, i nešto uraditi.

— A da nije došao?

— Onda ne bi ništa ni bilo. Bez njih se ne bih ni odlučio.

— Dobro, dobro... govori razumljivije, ne žuri, a što je glavno — ništa ne ispuštaj.

— Ja sam očekivao, da će oni Fjodora Pavloviča ubiti... To je bilo sigurno. Jer ja sam ih na to već pripremio... posljednjih dana... a glavno... saznali su za one znakove. Pored njihove nepovjerljivosti i gnjeva, što se bio sakupio u njima u te dane, oni su morali s pomoću tih znakova bezuvjetno prodrijeti u kuću. Tako se moralo sigurno dogoditi. Zato sam ih čekao.

— Stoj, — prekinu ga Ivan, — da je on ubio, uzeo bi novce i odnio; to si sigurno morao pretpostavljati. A što bi onda tebi preostalo? Ja ne shvaćam.

— Ali oni ne bi nikad novca našli. Ja sam im kazao, da se novac nalazi pod dušekom. Ali to nije bila istina. Najprije je ležao u kutijici, tako je, vidite, bilo. A poslije sam nagovarao Fjodora Pavloviča, jer su oni samo u me u cijelom čovječanstvu imali povjerenje, neka tu kuvertu s novcima prenesu u kut za ikone, jer da neće nikome ni na pamet pasti, da su ondje, a osobito, ako bude u žurbi. I tako je kuverta s novcima ležala kod njih u katu iza ikona. Bilo bi sasvim smiješno držati novac pod dušekom, a kad bi bio u kutijici, morao bi se bar zaključati. Ovdje su međutim svi povjerovali, da je ležao pod dušekom. Glupo mišljenje. Da su Dmitrij Fjodorovič izvršili to ubojstvo, oni bi, kad ne bi ništa našli, ili brže bolje pobjegli, bojeći se svakog šušnja, kako uvijek biva kod ubojica, ili bi bili uhapšeni. I ja sam se mogao onda uvijek, sutradan ili čak te iste noći, popeti do

ikone, i odnijeti novac, a sve bi se svalilo na Dmitrija Fjodoroviča. Na to sam mogao uvijek računati.

— A kad on ne bi ubio, već samo izbio?

— Ako on ne bi ubio, onda ja, dakako, ne bih smio novac uzeti i sve bi bilo uzalud. Ali ja sam i na to računao, da će ga izbiti do besvijesti, i ja ću za to vrijeme dospjeti da uzmem, a poslije ću reći Fjodoru Pavloviču, da su to Dmitrij Fjodorovič, nakon što su ih istukli, ukrali novac.

— Stani... ja se zbunjujem. Dakle, ipak je Dmitrij ubio, a ti si samo novac uzeo?

— Ne, oni nisu ubili. Istina, ja bih mogao i sad reći, da su oni ubojica... ali sad neću da pred vama lažem... jer... jer ako zbilja niste, kako sam vidim, dosada ništa razumjeli i ako se niste pretvarali preda mnom, da na me svalite svoju očitu krivnju, i to meni u oči, ipak ste vi svemu krivi, jer vi ste znali za ubojstvo i meni naložili, da ubijem, a sami ste otputovali, mada ste za sve znali. Zato i želim da vam u oči dokažem, da ste glavni ubojica uza sve to samo vi, a ja da sam uzgredni, iako sam ubojstvo izvršio. Pred zakonom vi ste jedini pravi ubojica!

— Otkud, otkud da sam ja ubojica? O, bože! — Nije mogao naposljetku da izdrži, zaboravivši, da je sve, što se njega ticalo, odložio na kraj razgovora. — Opet se vraćaš na Čermašnju? Stoj! Reci mi, zašto je tebi bio potreban moj pristanak, ako si već moj odlazak u Čermašnju držao za pristanak? Kako ćeš mi to sad objasniti?

— Uvjeren u vaš pristanak, ja bih znao, da vi ne biste poslije svog povratka podigli viku zbog nestalih triju tisuća, da je vlast zbog nekog razloga posumnjala na me, a ne na Dmitrija Fjodoroviča ili kao na suučesnika Dmitrija Fjodoroviča, nego da biste me naprotiv još branili. A kad biste dobili nasljedstvo, mogli biste me još kadgod poslije u životu nagraditi, jer ste ipak izvoljeli s mojom pomoći doći do nasljedstva, a da su se oni oženili Agrafenom Aleksandrovnom, zapao bi vas šipak.

— A! Ti si dakle namjeravao, da me poslije mučiš cijelog života! — zaškrinu zubima Ivan. — A da ja nisam onda otputovao, nego tebe prijavio?

— A što ste onda mogli prijaviti? Da sam vas nagovarao, da idete u Čermašnju? Ta to su gluposti. A osim toga, ili biste vi poslije našeg razgovora otputovali ili ostali. Da ste ostali, ne bi se bilo ništa desilo, a ja bih znao, da vi to ne želite i ne bih bio ništa poduzimao. A kad ste otputovali, onda ste me, dakle, uvjerili, da se nećete usuditi da me prijavite sudu i da ćete mi oprostiti one tri tisuće. A i ne biste me mogli poslije nikako progoniti, jer bih ja onda na sudu sve ispričao, to jest, ne da sam ja ukrao ili ubio, — to ne bih rekao, — već da ste me vi samo poticali na to, da ukradem i ubijem, ali da ja nisam na to pristao. Zato mi je i bio potreban vaš pristanak, da me ne možete ničim pritisnuti, jer gdje vam je za to dokaz, a ja sam međutim uvijek mogao, da vas dovedem u stisku, kad bih otkrio, kako ste vi požudno željeli očevu smrt, i jamčim vam svojom riječi, — sva bi publika tamo povjerovala, i na vas bi pala sramota za cio vaš život.

— Ja sam dakle to želio, požudno želio? — zaškrinu Ivan ponovo zubima.

— Nesumnjivo je, da ste željeli i svojim pristankom vi ste mi onda to šutke dali na znanje, — reče Smrdljakov i čvrsto pogleda Ivana. On je bio jako malaksao i govorio je tiho i umorno, ali ga je podbadalo nešto unutrašnje i pritajeno, on je očito imao neku namjeru. Ivan je to naslućivao.

— Nastavi dalje, — reče mu on, — nastavi o onoj noći.

— Eto, što je dalje bilo! Ležim ja i čujem, kao da je viknuo gospodar. A Grigorij Vasiljevič digli se malo prije toga i izašli i odjedamput jauknuli, a poslije toga tišina, mrak. Ležim ja i čekam, srce mi lupa, ne mogu da podnesem. Naposljetku sam ustao i izišao, — vidim nalijevo, da je njihov prozor, što gleda u vrt, otvoren, ja zakoračim još jedamput, da osluhnem, da li su oni onamo još živi ili nisu, i čujem, gdje se gospodar okreću i uzdišu, dakle, živi su. — Eh, pomislio ja! — Prišao sam prozoru i doviknuo gospodaru: »Ja sam«, rekoh. A on meni: »Bio je, bio i pobjegao.« To jest, bio je naime Dmitrij Fjodorovič. — »Ubio je Grigorija!« — »Gdje?« šapćem mu ja. — »Ondje u kutu«, pokaza on i sam šaptaše. »Pričekajte«, velim. Ja pošao u kut, da potražim i natrapao na Grigorija Vasiljeviča, gdje leži kraj zida posve krvav i bez svijesti. Dakle sigurno je, da je bio ovdje Dmitrij Fjodorovič, sinulo mi odmah u glavi i odmah sam ondje odlučio, da svršim sve bez oklijevanja, jer Grigorij Vasiljevič, ako su

još živi, neće onako besvjesni ništa vidjeti. Postojala je samo jedna opasnost, da bi se mogla iznenada probuditi Marfa Ignjatijevna. Ja sam to odmah onog trenutka uvidio, ali me je lakomost toliko sveg obuzela, da mi je gotovo disanje prestalo. Ja prišao opet pod prozor gospodaru i rekoh: »Ona je ovdje, došla je, došla je Agrafena Aleksandrovna i moli.« A on sav zadrhtao kao dijete: — »Gdje ovdje? Gdje?« stao on da uzdiše, a još ne vjeruje, — »Ondje, velim, stoji, otvorite!« Gleda on u me kroz prozor vjeruje i ne vjeruje, a boji se da otvori, mene se, pomislio sam, boji. I zbilja, smiješno: meni odjedamput palo na pamet, da pred njihovim očima otkucam o prozorski okvir one znakove, koji znače, da je Grušenjka došla: riječima nisu vjerovali, a čim sam otkucao znakove, oni potrčali, da otvore vrata. I otvorili. Ja htio da uđem, a oni stali i prepriječili mi svojim tijelom ulazak: — »Gdje je ona? Gdje je ona?« gleda u me i sav dršće... E, pomislio sam: kad me se toliko boje, onda je loše! I meni gotovo klecnuše noge od straha, da me neće pustiti u sobu, ili će viknuti, ili će Marfa Ignjatijevna dotrčati, ili će se što drugo desiti, i ja se ne osjećam, ali mora da sam stajao pred njim blijed. Ja mu prišapnuo: »Pa ondje, ondje pod prozorom, kako da je niste, rekoh, vidjeli?« — A ti je dovedi, a ti je dovedi!« — »Boji se, kažem, uplašila se vike, sakrila se u grm, idite, velim mu, i viknite je sami iz kabineta.« On poletio, prišao prozoru i metnuo svijeću na prozor: »Grušenjka, viče, Grušenjka, jesi li ovdje?« Tako viče, a neće da se nagne kroz prozor, neće da se makne od mene, od samog straha, jer me se jako bojao, i zato ne smije da se odmakne od mene. »Pa eno je, rekoh (prišao je prozoru i sav se nagnuo kroza nj), ondje u grmu, smije vam se, vidite li?« On odjedamput povjerova i sav se strese, toliko je bio strašno zaljubljen u nju, i sav se nagnuo kroz prozor. A ja sad zgrabio s njihova pisaćeg stola onaj tučani pritiskivač, vi se sigurno sjećate tog pritiskivača, ima sigurno tri funte, zamahnuo i lupio ga uglom u samo tjeme. Nije ni dreknuo. Samo se dolje srozao, a ja i drugi put i treći. Kod trećeg udarca osjetio sam, da sam mu probio tjeme. On se iznenada svalio nauznak, licem okrenutim prema gore i sav krvav. Ja razgledao: da nema na meni krvi, da se nisam uprskao, otro pritiskivač, metnuo ga na njegovo mjesto, otišao do ikona i izvadio iz kuverte novac, a kuvertu bacio na pod, a pored nje i onu ružičastu vrpčicu. Sišao sam u vrt i sav se

tresao. Pošao sam ravno prema jabuci, u kojoj ima duplja, — vi znate sigurno za onu duplju, ja sam je već odavno uočio, u njoj se već nalazila krpica i papirić, što sam davno spremio, zamotao sam novac u papir, a onda u krpu i turio duboko u duplju. Tamo je ostao više od dvije sedmice, to jest novac, a poslije, kad sam već izišao iz bolnice, onda sam ga opet izvadio. Ja sam se vratio u svoj krevet, legao, i mislim u strahu: »ako je Grigorij Vasiljevič zaista ubijen, može jako loše ispasti, a ako nije ubijen i osvijesti se, onda će biti vrlo dobro, jer će onda biti svjedok, da su Dmitrij Fjodorovič dolazili, dakle su oni ubili i novac ugrabili.« I ja počeo onda u svojoj sumnji i svojoj nestrpljivosti jako stenjati, da što brže probudim Marfu Ignjatijevnu. Ona se napokon digla i htjela da potrči meni, ali kad je iznenada opazila, da nema Grigorija Vasiljeviča, istrčala, i ja sam čuo, gdje je jauknula u bašči. I tako je onda trajalo svu noć, i ja sam bio sasvim miran.

Pripovjedač zasta. Ivan ga slušaše cijelo vrijeme grobnim mukom, nije se ni pomaknuo, niti spuštao s njega pogleda. A Smrdljakov je međutim, dok je pričao, tek rijetko kad pogledao u nj i većinom gledao ustranu. Kad je svršio pričanje, bio je očito vrlo uzrujan i teško je predisao. Po licu mu se osuo znoj. Ali međutim nije se moglo pogoditi, da li se kaje ili ne kaje.

— Stani, — prekinu ga Ivan, razmišljajući. — A vrata? Ako je on otvorio vrata jedino tebi, kako je onda mogao vidjeti Grigorij Vasiljevič prije tebe, da su vrata već bila otvorena? Jer Grigorij je vidio prije tebe, da su otvorena?

Značajno je, da je Ivan pitao najmirnijim glasom, čak sasvim drugim tonom, nimalo bijesnim, i da je sad netko otvorio vrata od sobe i s praga ih pogledao, sigurno bi zaključio, da oni sjede i mirno razgovaraju o nečem običnom, iako vrlo zanimljivom.

— Što se vratâ tiče, i da ih je Grigorij Vasiljevič vidio otvorena, to se njemu samo tako pričinilo, — osmjehu se Smrdljakov kiselo. — Jer to nije, kažem vam, čovjek, već pravi tvrdoglavi parip: on nije vidio, nego mu se samo pričinilo, da je vidio — i sad ga nećete više razuvjeriti. To je za nas obojicu sreća, što je to sebi uvrtio u glavu, jer će nesumnjivo, naposljetku, baš time dokazati krivicu Dmitrija Fjodoroviča.

— Čuj, — reče Ivan Fjodorovič, koji kao da se opet stao zaplitati i naprezati da nešto dokuči, — čuj... Još sam te štošta htio pitati, ali sam zaboravio... Neprestano zaboravljam i zaplićem se. Jest! Reci mi samo još jedno: zašto si otvorio kuvertu i ostavio ondje na podu? Zašto nisi kuvertu naprosto odnio. Kad si pripovijedao, meni se učinilo, kao da si rekao, da si morao tako učiniti s tom kuvertom... a zašto si baš morao... to ne razumijem...

— A ja sam to učinio zbog jednog razloga. Jer kad bi to bio čovjek, koji poznaje kućne prilike i navike, kao na primjer, eto ja, koji sam sâm prije toga vidio taj novac i možda ga sam svojim rukama zamatao u taj omot i gledao vlastitim očima, kako ga zapečaćuju i pišu na njemu natpis, zbog čega bi onda takav čovjek, da je na priliku, ubio, onda, poslije ubojstva, raspečaćivao tu kuvertu, i tako na vrat na nos, kad je već i bez toga dobro znao, da se taj novac sigurno nalazi u tom omotu? Naprotiv, kad bi bio kradljivac, na primjer ja, onda bih prosto turio omot u džep, i ne raspečativši ga, i s njim što prije umakao. Sasvim je nešto drugo Dmitrij Fjodorovič: oni su znali za kuvertu samo po čuvenju, nisu je sami vidjeli i kad su je, na priliku, izvukli ispod dušeka, onda su je morali odmah na mjestu raspečatiti i uvjeriti se: da li se u njoj zaista i nalaze ti novci? A kuvertu bi ondje bacili i ne razmišljajući, da onda može kasnije poslužiti protiv njih kao dokaz, jer oni nisu ukrali, jer su rođeni plemić, a ako su se sad odlučili da ukradu, nisu zapravo ukrali, nego su samo došli da uzmu svoje vlastito, kako su to unaprijed po cijelom gradu razglasili i čak glasno se pred svima pohvalili, da će otići i svoje vlasništvo od Fjodora Pavloviča oteti. Ovu svoju misao nisam ja tužitelju prilikom mog preslušavanja jasno iskazao, već sam mu naprotiv samo o njoj natuknuo, kao da ona ne potječe od mene, nego da ju je on sam izmislio, a ne da mu je došaptana... tako, da su gospodinu tužiocu pn tom mom nagovještaju čisto sline procurile...

— Zar je zbilja moguće, da si sve ovo onda ondje na mjestu smislio? — uskliknu Ivan Fjodorovič kao zgranut od čuda. On se opet preplašeno zagleda u Smrdljakova.

— Molim vas, je li moguće sve ovo smisliti u onakvoj žurbi? Sve sam to unaprijed smislio.

— No... no... tebi je, dakle, sam đavo pomogao! — viknu opet Ivan Fjodorovič. — Ne, ti nisi glup, ti si kudikamo mudriji, nego što

sam mislio...

On ustade s namjerom, da se prošeta po sobi. Obuze ga strašna tuga. Ali kako mu je stol stajao na putu, te se morao gotovo provlačiti između stola i zida, on se samo okrenu i opet sjede. Možda ga je to, što nije imao prilike da se prošeta, iznenada i razdražilo, jer je ponovo povikao gotovo isto onako bijesno, kao i prije:

— Čuj, ti nesretni i prezreni čovječe! Zar ti ne uviđaš, ako te nisam još do sada ubio, da to nisam samo zato učinio, što te čuvam, da odgovaraš sutra pred sudom. Bog vidi (i Ivan podiže ruke u vis), — da sam možda i ja bio kriv, možda sam i ja potajno želio, da... umre otac, ali kunem ti se, da nisam bio toliko kriv, koliko ti misliš i možda te nisam nikako ni poticao. Ne, ne, nisam te poticao! Ali svejedno, ja ću sutra na sudu sam sebe optužiti, to sam odlučio! Sve ću reći, sve. Ali doći ćemo zajedno pred sud! I ma što ti govorio protiv mene pred sudom, ma što ti svjedočio, — sve prihvaćam i ne bojim te se, — sam ću sve potvrditi! Ali i ti moraš pred sudom priznati! Moraš, moraš, idemo zajedno! Tako će i biti.

Ivan izgovori ovo svečano i energično i već se po samom sijevanju njegovih očiju vidjelo, da će tako zaista i biti.

— Vi ste bolesni, vidim, sasvim bolesni. Oči su vam sasvim žute, — reče Smrdljakov, ali bez svakog podsmijeha, i čak nekako sažalno.

— Zajedno ćemo poći! — ponovi Ivan, — a ako ne budeš htio ići, — ja ću sam sve priznati.

Smrdljakov zašutje, kao da o nečem razmišlja.

— Od toga neće ništa biti, ni vi nećete poći, — zaključi on naposljetku, kao da tome nema prigovora.

— Ti me ne razumiješ! — reče Ivan prijekorno.

— I suviše ćete se stidjeti, da o sebi sve priznate. A najgore je, što nećete imati od toga nikakve koristi, jer ja ću otvoreno reći, da vam nisam nikad ništa slično govorio, te da ste ili bolesni (a tako i jest), ili da ste se toliko sažalili na svog bracu, da sami sebe žrtvujete zbog njega, a protiv mene, da ste sve izmislili, jer ste me ionako smatrali cijelog života za muhu, a ne za čovjeka. No, a tko će vam povjerovati, no, a gdje vam je ma i jedan dokaz protiv mene?

— Čuj, ti si mi pokazao sada taj novac, razumije se, da me uvjeriš.

Smrdljakov diže Isaka Sirina s novca i metnu ga na stranu.

— Uzmite ovaj novac i ponesite sa sobom, — uzdahnu Smrdljakov.

— Dakako, da ću ga ponijeti! A zašto mi ga daješ, kad si zbog njega ubio? — pogleda u nj Ivan neobično začuđeno.

— Ne treba mi nikako, — odgovori Smrdljakov uzdrhtalim glasom i mahnu rukom. — Nekad sam snivao, da ću moći s tolikom svotom zasnovati svoj život u Moskvi, ili još bolje u inozemstvu, to je bio moj plan, — a najviše zbog toga, jer je »sve dozvoljeno«. Tako ste me vi zaista učili i onda mi štošta slično govorili: jer ako nema vječnog boga, onda nema ni vrlina, onda je uopće i ne, treba. Tako ste mi uistinu govorili. Tako sam ja i shvatio.

— Jesi li došao sam svojim umom do toga? — naceri se Ivan.

— Vi ste me dotle doveli.

— A sad, sigurno, u boga vjeruješ, kad vraćaš novac?

— Ne, ne vjerujem, — prošapta Smrdljakov.

— Zašto onda vraćaš?

— Ta prestanite... ne isplaćuje se! — odmahnu opet Smrdljakov rukom. — Vi ste onda sami neprestano govorili, da je sve dozvoljeno, a zašto ste sad uznemireni? Čak hoćete, da sami protiv sebe svjedočite... Samo što od toga neće biti ništa! Vi to nećete učiniti! — odlučno i uvjerljivo zaključi opet Smrdljakov.

— Vidjet ćeš! — reče Ivan.

— To ne može biti. Vi ste i suviše mudri. Volite novac, to mi je poznato, časti također volite, jer ste jako oholi, čari ženske neizmjerno volite, a najviše volite da živite u tihom zadovoljstvu i da se nikomu ne klanjate, — to još najviše volite. Nećete vi zauvijek upropastiti svoj život i primiti na se na sudu takvu sramotu. Vi ste kao i Fjodor Pavlovič, od sve djece najviše na njega naličite, iste ste duše, kao i on.

— Ti nisi glup, — reče Ivan čisto iznenađen i krv mu udari u lice. — Prije sam mislio, da si glup. Ti si sad ozbiljan! — primijeti on i nekako sasvim drukčije, nego dosad, pogleda Smrdljakova.

— U oholosti svojoj ste mislili, da sam glup. Uzmite novac.

Ivan uze sva tri svežnjića i turi ih u džep, ne zamatajući ih uopće.

— Sutra ću ih na sudu pokazati, — reče on.

— Nitko vam ondje neće vjerovati, jer sad imate dovoljno i svojih novaca, reći će, da ste izvadili iz kutije i donijeli.

— Ponavljam ti, ako te nisam ubio, nisam to učinio jedino zato, jer si mi sutra potreban, upamti to i ne zaboravi.

— E, pa ubijte! Ubijte sad, — odjedamput reče Smrdljakov nekako neobično i gledajući čudno u Ivana. — Nećete se usuditi, primijeti on i osmjehnuo se oholo, — ništa ne smijete, vi, nekad smioni čovječe.

— Do sutra! — viknu Ivan i pokrenu se da pođe.

— Stanite... pokažite mi ih još jedamput.

Ivan izvadi novčanice i pokaza mu ih. Smrdljakov ih gledaše neko deset sekundi.

— No, odlazite, — reče on i mahnu rukom. — Ivane Fjodoroviču! — viknu on za njim.

— Što želiš? — okrenu se Ivan već u hodu.

— Zbogom!

— Do sutra! — viknu opet Ivan i iziđe iz sobe. Mećava je još uvijek bjesnila. Upočetku je koračao dobro, ali odjedamput kao da poče posrtati. »Nešto sasvim fizičko«, pomisli on i osmjehnu se. Gotovo kao da se neka radost spustila sad u njegovu dušu. Osjeti u sebi neku bezgraničnu snagu: kraj je njegovu kolebanju, koje ga je strašno mučilo sve ovo posljednje vrijeme! Stvorio je odluku i »više je neće mijenjati«, sav sretan pomisli on. U tom se trenutku o nešto spotaknu i umalo ne pade. Zasta i raspozna do svojih nogu seljačića, koga je bio oborio, gdje leži na istom mjestu bez svijesti i nepomično. Mećava mu je već bila zasula gotovo cijelo lice. Ivan ga naglo podiže i ponese na sebi. Desno, u jednoj kućici, spazi svjetlost, te priđe, pokuca o prozorske kapke i zamoli građanina, vlasnika kućice, koji mu se javio, da mu pomogne da odnese seljaka na policiju, obećavši mu za to tri rublja. Mještanin se spremi i iziđe. Neću potanko opisivati, kako je onda uspjelo Ivanu Fjodoroviču postići svoj cilj i smjestiti seljaka u policiju pod uvjetom, da ga dadu odmah liječnički pregledati, ostavivši i ovdje darežljivo dosta novaca »za trošak«. Samo ću toliko reći, da ga je to zabavilo gotov cio sat. Ali Ivan Fjodorovič bio je potpuno zadovoljan. Misli su njegove bludile i radile: »da nisam za sutra stvorio takvu čvrstu odluku«, pomisli on iznenada s nasladom, ne bih se zadržao cio sat, da smjestim

seljačića, već bih prošao mimo njega i pljuno na to, što će se on smrzavati... Međutim, otkud mi tolika snaga, da promatram sebe?« pomisli on u tom trenutku s još većim uživanjem: »a oni onamo misle, da silazim s uma!« Kad stiže do svoje kuće, zasta odjedamput zbog nenadano iskrsla pitanja: »a ne bi li trebalo sad odmah poći tužiocu i sve prijaviti?« On odluči, krenuvši opet svojoj kući: »sutra ću sve zajedno!« prošapta on u sebi i, čudnovato, gotovo sva radost, sve njegovo zadovoljstvo sa samim sobom nesta u tren oka. Kad je ušao u svoju sobu, iznenada mu se nešto studeno dotače srca, kao neka uspomena ili, bolje rečeno, podsjećanje na nešto nesnosno i odvratno, što se nalazilo upravo toga časa, a i prije u ovoj sobi. Umorno se spusti na divan. Starica mu donese samovar, on skuha čaj, ali ga ni ne okusi. Staricu otpusti, rekavši da je ne treba do sutra. Sjedio je na divanu i osjećao vrtoglavicu. Osjećao je, da je bolestan i nemoćan. Počeo je drijemati, ali je uznemiren ustao i prošao nekoliko puta sobom, da razagna san. U trenucima mu se činilo, kao da bulazni. Ali ga osobito ne zanimaše njegova bolest; kad je opet sjeo, počeo se čas na čas osvrtati oko sebe, kao da nešto traži. To se ponovilo nekoliko puta. Naposljetku upre svoj pogled u jednu točku. Ivan se osmjehnu, ali crvenilo srdžbe osu mu se po licu. On je dugo sjedio na svome mjestu, snažno podupro objema rukama glavu i pogledao, kao i dosad, u prijašnju točku, u divan, što se nalazio kraj suprotnog zida. Očito ga je nešto dražilo, nekakav predmet, uznemirivalo ga je, mučilo.

IX

ĐAVO, MÖRA IVANA FJODOROVIČA

Nisam liječnik, a međutim osjećam, da je sad čas, kad moram svakako objasniti čitaocu nešto o prirodi bolesti Ivana Fjodoroviča. Istrčat ću naprijed i reći samo jedno: sad, ove večeri naime, bio je upravo pred napadom alkoholnog ludila, koje je konačno ovladalo njegovim odavno rastrojenim organizmom, koji se uporno opirao bolesti. Iako se nimalo ne razumijem u medicinu, ipak se usuđujem izreći pretpostavku, da mu je možda zaista pošlo za rukom, da strašnim naprezanjem volje zaustavi bolest na neko vrijeme,

zanoseći se dakako, da će je sasvim svladati. Znao je, da je bolestan, ali bi mu bilo nekako odvratno, da se razboli baš sada, baš u oči ovih sudbonosnih trenutaka u njegovu životu, kad treba biti na licu mjesta, kad treba izreći riječ srčano i odlučno i sam »pred sobom opravdati sebe«. Uostalom, bio je već jedamput kod novog liječnika, što je stigao iz Moskve i koga je bila pozvala Katarina Ivanovna zbog jednog svog nauma, o kome sam već prije govorio. Liječnik je, kad ga je saslušao i pregledao izjavio, da on pati od nekog rastrojstva u mozgu, i nimalo se nije začudio jednom njegovom priznanju, koje mu je međutim s gnušanjem učinio. »Halucinacije su potpuno moguće u vašem stanju«, izjavi liječnik, »iako bi ih trebalo tek provjeriti... uopće bi se moralo poduzeti ozbiljno liječenje, bez svakog odlaganja, jer će inače biti zlo.« Ali Ivan Fjodorovič, nakon što ga je napustio, nije poslušao njegov pametan savjet i nije htio da legne i da se liječi: »Još mogu da hodam, zasad imam još snage, a kad se — svalim, onda će biti nešto drugo, onda neka me liječi, tko hoće,« — zaključio je on i mahnuo rukom. I tako je sjedio sad gotovo svjestan, da se nalazi u bunilu i, kako sam već rekao, uporno promatrao nekakav predmet na divanu, što se nalazio kraj suprotnog zida. Ondje je iznenada iskrsnuo i sjedio netko, koji je ušao bog bi ga znao kako, jer ga nije bilo onda u sobi, kad je Ivan Fjodorovič stupio u sobu vrativši se od Smrdljakova. Bio je to nekakav gospodin ili, bolje rečeno, izvjesne vrste »ruski džentlmen, ne baš mlad, »qui frisait la cinquantaine«[182], kako vele Francuzi, tek nešto grušane crne, prilično dugačke i još guste kose i klinaste brade. Na sebi je imao nekakav kratak kaput mrke boje, koji je očito sašio izvrstan krojač, ali je već ipak bio iznošen, sašiven otprilike još prije tri godine i koji je već sasvim bio izišao iz mode i kakve imućniji otmjeni ljudi već dvije godine ne nose. Rublje, dugačka kravata nalik na šal, sve je to bilo kao u otmjena džentlmena, ali kad bi se rublje malo izbliže pogledalo, bilo je prljavo, a širok šal prilično iznošen. Posjetiočeve karirane hlače stajale su izvrsno, ali su bile i suviše svijetle boje i preuske, kakve se sad više ne nose, kao i bijeli mekani šešir, koji je gost još uvijek nosio, iako mu je već bila prošla sezona. Jednom riječi, bila je to urednost postignuta mršavim sredstvima. Činilo se, da džentlmen spada u red nekadašnjih vlastelina-besposlenjaka, koji

su cvali nekad u doba kmetstva; očito je poznavao svijet i pristojno društvo, imao nekad veza i održao ih možda i do danas, ali se malo pomalo, kad je osiromašio poslije vesela života u mladosti i ukidanja kmetstva, prometnuo u nekakva tavoliza dobra tona, koji se skitao od jednog do drugog dobrog poznanika, koji su ga primali zbog njegova krotkog pristalog karaktera, a i zato, što je bio još uvijek toliko pristojan čovjek, da si ga mogao uz svakog posaditi za svoj stol, iako, razumije se, na skromno mjesto. Takvi tavolizi, džentlmeni pristala karaktera, koji umiju da pričaju, koji su upotrebljivi kod kartanja i koji nikako ne vole, da im dosađuju različitim zahtjevima, — obično su samci ili neženje ili udovci, koji možda imaju djecu, ali im se djeca uvijek odgajaju daleko od njih, kod kakvih tetaka, koje džentlmen gotovo nikad i ne spominje u pristojnom društvu, kao da se ponešto stidi takva srodstva. Oni se malo pomalo sasvim odviknu od svoje djece, rijetko kad primaju od njih o svom imendanu i o božiću čestitke, na koje ponekad i ne odgovaraju. Fizionomija neočekivana gosta nije baš bila dobroćudna, ali je ipak bila pristala i spremna, sudeći po okolnostima, da poprimi najljubazniji izraz. Sata nije imao, ali je imao lornjet od kornjačevine na crnoj vrpci. Na srednjem prstu kočio st masivan zlatan prsten s jeftinim opalom. Ivan je Fjodorovič pakosno šutio i nije htio da započinje razgovora. Gost je čekao i sjedio kao pravi tavoliz, koji tek što je sišao ozgo, iz dodijeljene mu sobe na čaj, da pravi domaćinu društvo, ali je šutio, jer je domaćin zabavljen poslom i o nečem namrgođeno razmišlja; ali, međutim, spreman na svaki ljubazan razgovor, čim ga domaćin samo povede. Odjedamput se pojavi na njegovu licu izraz nekakve nenadane zabrinutosti.

— Čuj, — otpoče on da govori Ivanu Fjodoroviču, — oprosti mi, ja sam samo zato došao, da te na nešto podsjetim: ti si pošao Smrdljakovu s namjerom, da saznaš nešto o Katarini Ivanovnoj, a otišao si, da nisi ništa o njoj saznao, sigurno si zaboravio...

— Ah, jest! — ote se Ivanu i lice se njegovo pomrači zabrinuto. — Jest, ja sam zaboravio... uostalom, sad je svejedno, sve do sutra, — promrmlja on u sebi. — Ali ti, — reče on, te se razdraženo okrenu prema gostu, — ja sam se morao malo prije sam toga sjetiti, jer me je zbog toga baš i mučio nemir u srcu! Što si istrčao, kao da ću ti povjerovati, da si me ti na to podsjetio, a ne da sam se sam sjetio?

— A ti ne vjeruj, — ljubazno se osmjehnu džentlmen. — Jer kakvu vrijednost ima iznuđeno vjerovanje? A osim toga u pitanjima vjere ne pomažu nikakvi dokazi, osobito ne materijalni. Toma[183] nije povjerovao zato, što je ugledao uskrslog Hrista, već zato, što je još prije želio da vjeruje. Eto, na primjer, spiritiste... ja ih jako volim... pomisli, oni drže, da koriste vjeri zato, što im đavoli pokazuju roščiće s onog svijeta. »To je, vele, već dokaz, tako reći, materijalan, da postoji drugi svijet.« Drugi svijet i materijalni dokazi, ah, ljudi! I naposljetku, ako je dokazano, da postoji đavo, ali se još ne zna, da li je dokazano, da postoji bog? Ja ću se upisati u idealističko društvo i ondje tjerati opoziciju: »ja sam realista, reći ću, a ne materijalista, he-he!«

— Čuješ, — ustade Ivan Fjodorovič naglo od stola. — Ja kao da sam sad u bunilu... i nalazim se, razumije se, potpuno u bunilu... brbljaj gluposti, kakve hoćeš, meni je svejedno! Ti me nećeš dovesti do bjesnila, kao prošli put. Ja se samo jednog stidim... Hoću da hodam po sobi... Ja tebe ponekad ne vidim, i štoviše, ne čujem ni tvoga glasa, kao ono prošli put, ali uvijek pogađam, što melješ, jer to ja sam, sam govorim, a ne ti! Samo ne znam, da li sam prošli put spavao ili sam te vidio na javi? Vidiš, nakvasit ću ručnik studenom vodom i obložiti glavu, i možda ćeš se ispariti.

Ivan Fjodorovič otiđe u kut, uze ručnik, obavi što je rekao, i stade s mokrim ručnikom na glavi hodati gore dolje po sobi.

— Meni se sviđa, što smo se bez ikakva okolišanja počeli tikati, — otpoče opet gost.

— Budalo, — nasmija se Ivan, — što, zar ću ti govoriti vi. Sad sam veseo, samo me sljepočice bole... i tjeme... tek molim te, ne filozofiraj kao prošli put. Ako se ne možeš izgubiti, brbljaj kakve vesele gluposti. Spletkari, jer ti si tavoliz, dakle spletkari. Što je dosadna ova mȍra! Ali ja te se ne bojim. Ja ću te svladati. Neće me otpremiti u ludnicu!

— C'est charmant[184], tavoliz. Jest, i upravo sam u svom obličju. I da što sam drugo na zemlji, ako nisam tavoliz? Uostalom, ovom zgodom ja tebe slušam i pomalo se čudim, jer, boga mi, ti malo pomalo počinješ, zbilja da me za nešto držiš, a ne samo za svoju fantaziju, kao ono prošli put.

— Ja te ne primam ni jednu minutu za realnu istinu, — povika Ivan nekako gotovo bijesno. — Ti si laž, ti si moja bolest, ti si priviđenje. Samo ne znam, čime da te uništim, i vidim, da moram jedno vrijeme trpjeti. Ti si moja halucinacija. Ti si utjelovljenje mene samoga, ali, uostalom, tek jedne moje strane... mojih misli i osjećaja, ali samo najodvratnijih i najglupljih. S te bi strane mogao biti za me čak i zanimljiv, samo kad bih ja imao vremena, da se s tobom bavim...

— Dopusti, dopusti, ja ću tebe raskrinkati: nedavno kod svjetiljke, kad si nasrnuo na Aljošu i doviknuo mu: »ti si od njega saznao! Otkuda ti znadeš, da je on meni dolazio.« To si ti onda mene spomenuo. Dakle, ipak si na jedan mali trenutak povjerovao, da ja zaista postojim, — nasmija se džentlmen meko.

— Jest, to je bila slabost prirode... ali ja nisam mogao u te vjerovati. Ne znam, da li sam prošli put spavao ili hodao. Možda sam te onda samo u snu vidio, a nikako na javi...

— A zašto si onda bio tako surov prema njemu, Aljoši? On je mio; ja sam pred njim kriv zbog starca Zosime.

— Šuti o Aljoši! Kako se usuđuješ, slugo! — opet se nasmija Ivan.

— Grdiš, a smiješ se, — to je dobar znak. Ti si, uostalom, danas mnogo ljubazniji sa mnom, neko prošli put, a ja razumijem zašto: ona velika odluka...

— Šuti o odluci! — zavika Ivan grubo.

— Razumijem, razumijem, c'est noble, c'est charmant[185], ti ideš, da braniš sutra brata i sebe žrtvuješ... c'est chevaleresque[186]...

— Šuti, jer ću ti dati nogom!

— To će me donekle obradovati, jer onda ću postići svoj cilj: ako me možeš udariti nogom, onda, dakle, vjeruješ u moj realizam, jer utvare se ne udaraju nogom. Na stranu šala: meni je svejedno, grdio ti, koliko hoćeš, ali je ipak bolje biti bar za trunak učtivijim, pa čak i prema meni. Budalo, slugo, kakve su to riječi!

— Psujući tebe — sebe psujem! — opet se nasmija Ivan, — ti si — ja, ja sâm, tek s drukčijom njuškom. Ti govoriš baš ono, što ja mislim... i ne možeš, mi kazati ništa novo!

— Ako se ja slažem s tobom u mislima, onda to čini meni samo čast, — delikatno i dostojanstveno reče džentlmen.

— Ali što odabiraš samo moje ružne misli, a što je glavno — glupe. Ti si glup i prost. Ti si strašno glup. Ne, ja te neću trpjeti! Što da radim, što da radim? — zaškripa Ivan zubima.

— Moj prijatelju, ja ipak hoću da budem džentlmen i zahtijevam, da me kao takva primaju, — otpoče gost u nastupu nekakve čisto tavoliške i već unaprijed popustljive i dobroćudne ambicije. — Ja sam siromašan, ali... ne velim, da sam baš jako pošten, no... obično se smatra u društvu kao aksiom, da sam ja pali anđeo. Boga mi, ja ne mogu sebi predstaviti, kako sam nekad mogao biti anđeo. Ako sam i bio nekad, ali vrlo davno, pa nije nikakav grijeh, što sam to zaboravio. Sada držim samo do reputacije pristojna čovjeka i živim prema prilikama, nastojeći, da budem prijatan. Ja ljubim ljude iskreno, — a mene su zbog koječega oklevetali! Ovdje, kad se kadgod vama privremeno preselim, protječe moj život tako, kao da sam ja zbilja nešto, i to mi se sviđa više nego išta. Ta ja i sam, kao i ti, patim od fantazija, i zato volim vaš zemaljski realizam. Ovdje je kod vas sve obilježeno, ima formula, postoji geometrija, a kod nas su sve same neodređene jednadžbe. Ovdje hodam i maštam. Ja volim maštati. A osim toga, postajem na zemlji praznovjeran, — ne smij se, molim te: meni se baš to i sviđa, što postajem praznovjeran. Ovdje primam sve vaše navike: dopalo mi se odlaziti u javne kupke, možeš li to sebi predstaviti, i volim se družiti s trgovcima i popovima. Moj je najmiliji san, da se utjelovim, ali konačno i nepovratno, u kakvu debelu, sedam pudova tešku trgovkinju i da vjerujem u sve, što ona vjeruje. Moj je ideal — da uđem u crkvu i od srca pripalim svjećicu, boga mi je tako. Onda će biti kraj svima mojim patnjama. A zavolio sam kod vas i da se liječim: u proljeće vladaju ospice, otišao sam u odgojilište, da me cijepe protiv ospica, — kad bi ti znao, kako sam bio tog dana zadovoljan: priložio sam za braću Slavene deset rubalja!... Ali ti mene i ne slušaš. Čuješ, ti nisi danas nešto dobre volje, — reče džentlmen poslije male stanke. — Ja znam, da si jučer bio kod onog liječnika... no, kako tvoje zdravlje? Što ti je rekao onaj liječnik?

— Budalo! — odbrusi Ivan.

— Zato si ti tako pametan. Ti opet grdiš? Nisam te pitao iz nekog sažaljenja, nego samo onako. Ne moraš odgovoriti. A sad je opet reumatizam na dnevnom redu...

— Budalo, — ponovi opet Ivan.

— Ti uvijek dereš svoga jarca, a ja sam prošle godine uhvatio takav reumatizam, da ga se još i sad sjećam.

— Može li đavo dobiti reumatizam?

— Zašto ne bi mogao dobiti, kad se i ja ponekad utjelovljujem. A kad se utjelovim, onda preuzimam i posljedice. Satana sum et nihil humanum a me alienum puto[187].

— Kako, kako? Satana sum et nihil humanum... to nije glupo za jednog đavola!

— Milo mi je, što sam ti naposljetku ugodio.

— Ali ti nisi to uzeo od mene, — reče Ivan i iznenada zastane kao preneražen, — to mi nije nikad na pamet padalo, to je neobično...

— C'est du nouveau, n'est ce pas?[188] Ovaj put ću postupati pošteno i sve ti objasniti. Slušaj: u snu i osobito za vrijeme mȍre, bilo zbog pokvarena želuca ili čega drugog, sniva ponekad čovjek takve umjetničke sne, takvu kompliciranu i realnu stvarnost, takve događaje ili čak cio svijet događaja, povezanih takvom intrigom, s takvim neočekivanim potankostima, sve od naših najviših pojava, pa do posljednjeg dugmeta na plastronu, da ne bi mogao, kunem ti se, ni sam Lav Tolstoj tako što sastaviti, međutim takve sne snivaju ponekad i oni, koji nisu nikakvi pisci, već sasvim obični ljudi, činovnici, feljtonisti, popovi... To je još sve prava zagonetka: čak mi je jedan ministar priznao, da mu najbolje ideje dolaze, dok spava. Ali, pa tako je i sad. Iako sam ja tvoja halucinacija, ali govorim, kao u mȍri, takve originalne stvari, kakve tebi nisu dosada padale na pamet, tako da uopće ne ponavljam tvoje misli, međutim, ja sam samo tvoja mȍra i ništa drugo.

— Lažeš. Tvoj je cilj, da me upravo uvjeriš, da ti postojiš, a ne da si moja mȍra, i sad eto sam tvrdiš, da si san.

— Prijatelju moj, danas sam se latio sasvim osobite metode, to ću ti poslije objasniti. Stoj, gdje smo ono stali? Jest, ja sam onda prozebao, ali ne kod vas, nego još ondje...

— Gdje ondje? Reci mi, hoćeš li dugo ostati kod mene, ne bi li mogao otići? — uzviknu Ivan gotovo očajno.

On presta da hoda, sjede na divan, opet se nalakti na stol i stisnu glavu s obje ruke. Strgne s glave mokar ručnik i ljutito ga baci. Očito mu nije pomagalo.

— Tvoji su živci rastrojeni, — primijeti džentlmen s neusiljenim i nemarnim, ali ipak posve prijateljskim izrazom, — ti se ljutiš na me čak i zbog toga, što sam mogao prozepsti, a to se međutim, dogodilo na najprirodniji način. Ja sam se onda žurio na jedno diplomatsko veče jednoj visokoj petrogradskoj dami, koja je ciljala na to, da postane gospođa ministar. Dakle frak, bijela kravata, rukavice i, međutim, švrljao sam još sam bogzna kuda, te da dospijem vama na zemlju, morao sam još preletjeti prostor... dakako, to traje samo jedan trenutak, ali i zraka sunčana treba punih osam minuta, a ja, predstavi sebi, u fraku i otvorenom prsluku. Dusi se ne smrzavaju, ali sam se ja onda bio već utjelovio, i... jednom riječi, bio sam lakouman i spustio se, a u onom prostoru, u eteru, u onoj vodi, što je iznad zemlje, — takva je studen... to jest, kakva studen — to se već ne može ni studeni nazvati; možeš predstaviti sebi: sto i pedeset stupnjeva ispod ništice! Poznata je zabava seljačkih djevojaka: na studeni od trideset stupnjeva predlažu novajliji, da lizne sjekiru; jezik se odmah primrzne i šmokljan odere kožu s krvava jezika. Tako je kod trideset stupnjeva, a kod sto i pedeset stupnjeva, mislim, kad bi i prst pritisnuo na sjekiru, kao da ga nije nikad ni bilo, to jest, kad bi se... samo ondje našla sjekira...

— A može li se ondje naći sjekira? — prekinu ga iznenada Ivan Fjodorovič rasijano i gadljivo.

Opiraše se iz sve snage, da ne povjeruje u svoje trabunjanje i da potpuno ne padne u ludilo.

— Sjekira? — preupita gost u čudu.

— Pa da, što će se dogoditi ondje sa sjekirom? — nekako bijesno i neobično tvrdoglavo povika Ivan Fjodorovič.

— Što će se dogoditi u prostoru sa sjekirom? Quelle idée![189] Ako padne nekud podalje, počet će, mislim, letjeti oko zemlje kao kakav trabant, ne znajući ni sam zašto. Astronomi će izračunati

izlaženje i zalaženje sjekire, Gatcuk[190] će unijeti u kalendar, i to je sve.

— Ti si glup, strašno glup! — reče Ivan. — Laži pametnije, jer te inače neću slušati. Ti hoćeš da me pobijediš svojim realizmom, da me uvjeriš, da ti postojiš, ali ja neću da vjerujem, da postojiš! Ne vjerujem!

— Ali ja ne lažem, sve je istina; nažalost, istina je uvijek neoštroumna. Ti, kako vidim, svakako očekuješ od mene nešto veliko, a možda i prekrasno. To mi je jako žao, jer ja dajem ono, što mogu...

— Ne filozofiraj, magare!

— Kako se može filozofirati, kad mi je uzeta sva desna strana, i stenjem i ričem. Obišao sam svu medicinu: dijagnozu umiju izvrsno postaviti, svu će ti bolest tvoju kao na prste ispričati, no, a izliječiti, to ne umiju. Našao se ondje jedan oduševljeni đačić: »Ako vi, reče, i umrete, barem ćete točno znati, od kakve ste bolesti umrli!« I opet kako samo šalju specijalistima: »mi, vele, samo ustanovljujemo bolest, a vi otiđite tome specijalisti i on će vas izliječiti.« Sasvim je, sasvim, velim ti, nestao onaj liječnik, koji je liječio od svih bolesti, sad su sve sami specijalisti i svi oglašuju u novinama. Ako te zaboli nos, šalju te u Pariz, on pogleda nos: ja vam, veli, mogu izliječiti samo desnu nosnicu, jer ne liječim lijeve nosnice, to nije moj specijalitet, a od mene otiđite u Beč, ondje će vam posebni specijalist izliječiti lijevu nosnicu. Što da se radi? Latio sam se narodnih sredstava, jedan liječnik Nijemac savjetovao mi je, da se dadem u kupki po polici natrti medom i solju. I ja sam otišao samo zato, da bih još jedamput bio u kupki: cio sam se ulijepio, i nikakve koristi. U očajanju sam pisao grofu Mattei u Milan: poslao mi je knjigu i kapljice, ali bog s njim. I, pomisli: pomogao mi je Hoffov ekstrakt! Kupio sam ga slučajno, ispio jednu i po bocu, i mada sam plesao, ali odnese kao rukom. Odlučio sam, da mu svakako odštampam u novinama »zahvalu«, progovorio je u meni osjećaj zahvalnosti i, pomisli, iz toga se izlegla druga priča — nijedno uredništvo ne prima! »Bit će vrlo nazadno, kažu, nitko ne bi vjerovao, le diable n'existe point[191]. Štampajte, savjetuju mi, anonimno«. Ali kakva je to »zahvala«, kad je anonimna. Šalim se s osobljem u uredništvu: »nazadno je, kažem,

u našem vijeku u boga vjerovati, a ja sam đavo, u mene se može vjerovati.« — »Razumijemo, vele, jer tko da ne vjeruje u đavola, ali ipak ne možemo, moglo bi škoditi pravcu. A u obliku šale?« No, pomislio sam, za šalu neće biti dosta oštroumno. I tako je nisam ni štampao. I vjeruješ li, to mi je ostalo kao teret na srcu Najbolji moji osjećaji, kao, na primjer, zahvalnost, formalno su mi zabranjeni samo zbog mog socijalnog položaja.

— Opet si zabludio u filozofiju, — zaškrguta Ivan s mržnjom.

— Bože sačuvaj, ali se moram ponekad i potužiti. Ja sam čovjek, koga su oklevetali. I ti mi, eto, svaki čas veliš, da sam glup. Vidi se, da si još mlad. Prijatelju moj, nije sve u pameti. Ja imam od prirode srce dobro i veselo, »ja sam isto što i različiti vodvilji.« Ti kao da me držiš za posijedjelog Hlestakova, a moja je sudbina međutim, mnogo ozbiljnija. Ja sam određen nekom predvremenskom odlukom, koje nisam nikad mogao da shvatim, da »poričem«, a ja sam međutim iskreno dobar i za poricanje sasvim nesposoban. »Ne, odlazi, poriči, bez poricanja nema kritike, a kakve su to novine, koje nemaju »odjela za kritiku«? Bez kritike bit će samo »hossana«. Ali za život je malo samo »hossana«, potrebno je, da to »hossana« prođe kroz peć sumnje, i tako dalje, u tom stilu. Ja se, uostalom, u sve to ne miješam, nisam ja stvorio i zato nisam odgovoran. No, a onda su izabrali jarca iskupljenja[192], prisilili ga da piše u odjelu za kritiku, i život je ostvaren. Razumijemo mi svu tu komediju: ja, na primjer, zahtijevam otvoreno i naprosto moje uništenje. Ne, kažu, živi, jer bez tebe neće biti ništa Kad bi na zemlji bilo sve pametno, ne bi se ništa dogodilo. Bez tebe neće biti nikakvih događaja, a potrebno je, da bude događaja. I ja služim, stisnuvši srce, da bude događaja, i postupam nerazumno po nalogu. Ljudi uzimaju svu tu komediju kao nešto ozbiljno, čak i uza sve to, što su nesumnjivo pametni. U tome i jest njihova tragedija. No, dakako, i pate, ali... ipak žive, žive realno, ne u fantaziji; jer patnja i jest život. Kakvo bi bilo u njemu zadovoljstvo bez patnje; sve bi se pretvorilo u jednu beskrajnu molitvu: bilo bi sveto, ali dosadno. No, a ja? Ja patim, a ipak ne živim. Ja sam iks u neodređenoj jednadžbi. Ja sam neka utvara života, koja je izgubila sve krajeve i početke i koja je čak sama zaboravila, kako da se nazove. Ti se smiješ... ne, ti se ne smiješ, ti

se opet ljutiš. Ti se vječno ljutiš, tebi samo da je pameti, a ja ti opet ponavljam, da bih dao cio taj život, što se nalazi iznad zvijezda, sve činove i počasti samo za to, da se mogu prometnuti u dušu trgovkinje od sedam pudova i svjećice bogu pripaljivati.

— Zar već ni ti u boga ne vjeruješ? — osmjehnu se Ivan s mržnjom.

— To jest, kako da ti rečem, samo ako ti ozbiljno...

— Ima li boga ili nema? — viknu Ivan opet s bijesnom tvrdoglavošću.

— Dakle, želiš ozbiljno? Golube moj, boga mi, ne znam, rekao sam ti, eto, veliku riječ.

— Ne znaš, a boga vidiš? Ne, ti ne postojiš za sebe, ti si — ja, ti si ja, i ništa drugo. Ti si — đubre, ti si — moja fantazija!

— To jest, ako hoćeš, nas dvojica imamo istu fantaziju, to će biti pravilnije. Je pense donc je suis[193], to znam sigurno, a sve ostalo oko mene, svi svjetovi, bog, i štoviše, sam đavo, sve je to za me nedokazano, i da li ono postoji samo za se ili je tek jedino moja emanacija, konzekventno razviće moga ja, koje je postojalo prije vremena i odvojeno... jednom riječi, ja odmah prekidam, jer čini mi se, da ćeš sad skočiti, da se biješ.

— Bolje bi bilo, da pričaš kakvu anegdotu! — reče Ivan bolno.

— Znam ja jednu anegdotu, koja se odnosi na ovu temu, to jest, nije to anegdota, već prije legenda. Ti me koriš zbog nevjerovanja: »vidiš, a nećeš da vjeruješ.« Ali, prijatelju moj, nisam samo ja takav, svi su se sad kod nas zbunili, sve od vaše nauke. Dok su bili atomi, četiri elementa, pet čula, onda se još kojekako krpilo. Atoma je bilo i u starom svijetu. A kad su ondje kod nas saznali, da ste vi ovdje otkrili »kemijske molekule«, pa »protoplazmu« i đavo bi ga znao, što još, — podigli kod nas repove. Prosto je otpočela besmislica; a glavno — praznovjerje, spletke: spletaka ima i kod nas isto toliko, koliko i kod vas, štoviše, za mrvu više, a naposljetku i denuncijacija, jer i kod nas ima također jedno odjeljenje, gdje se primaju izvjesne »vijesti«. Ima, vidiš, jedna luda legenda, još iz našeg srednjeg vijeka, — ne vašeg, već našeg — u koju neće nitko da vjeruje čak ni kod nas, osim trgovkinje. Sve, što kod vas postoji, postoji i kod nas, i ja ti ovu našu tajnu iz prijateljstva otkrivam, iako je zabranjeno. Ta

legenda je priča o raju. Bio je, priča se, ovdje kad vas na zemlji jedan mislilac i filozof, koji je »sve odbacivao, zakone, savjest, vjeru«[194], a što je glavno — budući život. Kad je umro, mislio je, da će ravno u mrak i u smrt, ali puče pred njim — budući život. On se iznenadi i stade negodovati: »To se, reče, protivi mom uvjerenju«. I njega su, vidiš, zato osudili... to jest, molim te, oprosti mi, jer ja pričam samo ono, što sam čuo, a ovo je samo legenda... osudili, vidiš da prijeđe po mraku kvadrilijun kilometara (i kod nas se sad računa na kilometre) i kada prijeđe taj kvadrilijun, onda će mu otvoriti rajska vrata i oprostiti...«

— A kakve muke imate vi na onom vašem svijetu, osim kvadrilijuna? — prekinu ga Ivan nekako čudnovato živnuvši.

— Kakve muke? Ah, i ne pitaj: prije je bilo i ovako i onako, a sad su većinom ušle u običaj moralne, »grižnja savjesti« i sve te gluposti. I to je od vas importirano, zbog »vaših blaženih običaja«. No, i tko je dobio, dobili su jedino besavjesni ljudi, jer što je njima stalo do grižnje savjesti kad i nemaju savjesti. Ali zato su nastradali ljudi valjani, u kojih je još ostalo savjesti i časti. Tako ti je to s reformama, koje se sade na još nepripravljenu zemljištu, osobito, ako su kopije tuđih institucija, — prava šteta! Starinski je čovjek bio bolji. No, i tako ti je, vidiš, onaj čovjek, osuđen na kvadrilijun, malo stao, gledao i legao na put: »neću da idem, iz principa ne idem!« Uzmi dušu ruskoga prosvijećenog ateiste i pomiješaj je s dušom proroka Jone, koji je tri dana i tri noći proboravio u trbuhu kitovu, — i eto ti karaktera onog mislioca, što je legao preko puta.

— A na što je on ondje legao?

— No, sigurno je imao na što. Ti se rugaš?

— Momčina! — viknu Ivan još uvijek neobično živahno. Sada je slušao nekako znatiželjno. — Pa, što, leži li još i sad?

— To i jest ono, što ne leži. Preležao je gotovo tisuću godina, a onda se digao i pošao.

— Pravo magare! — uskliknu Ivan i nasmija se nervozno, kao da s naporom o nečem razmišlja. — Zar nije svejedno, vječno ležati ili ići kvadrilijun vrsta? Ta to je marš od bilijun godina?

— Još i mnogo više, i nema toliko olovaka ni papira, da se to izračuna. Ali on je već odavno prešao i sad tek počinje anegdota.

— Kako prešao? A otkud mu bilijun godina?

— Ti misliš uvijek na ovu našu sadašnju zemlju. A i sadašnja naša zemlja možda se već bilijun puta obnavljala: preživjela je, pretvorila se u led, raspucala se, prosula, rastvorila se u sastavne elemente, opet je bila voda iznad zemlje, poslije opet postala komet, opet sunce, opet od sunca zemlja, — i taj se razvoj možda već neizmjerno puta ponavlja, i uvijek u jednom te istom obliku, u cijelosti. Najneugodnija dosada...

— No, a što je bilo, kad je stigao?

— Jedva što su mu otvorili rajska vrata i on je ušao unutra, i tek što je proveo ondje dvije sekunde — i to po satu, po satu (iako se, po mome mišljenju, morao njegov sat putem, u njegovu džepu, raspasti u svoje sastavne elemente) — još nije proveo dvije sekunde, a on već povikao, da se može za dvije sekunde prijeći ne samo kvadrilijun, nego kvadrilijun kvadrilijuna, štoviše, ako se i oni na kvadriljunsku potenciju podignu. Jednom riječi, stao je pjevati »hossana« i u tome toliko presolio, da mu neki, u kojih bijahu plemenite misli, ne htjedoše u početku ni ruke pružiti: suviše je brzo preveslao u konzervativce. Ruska priroda. Ponavljam: ovo je legenda. Po što kupio, po to i prodao. Eto vidiš, kakvi pojmovi vladaju ovdje kod nas još i sad o svemu tom.

— Sad sam te ukebao! — povika Ivan s nekom čisto djetinjskom radošću, kao da se naposljetku ipak nečeg sjetio, — tu anegdotu o kvadrilijunu godina — sam ja sam napisao! Onda mi je bilo sedamnaest godina, polazio sam gimnaziju... ja sam onda tu anegdotu napisao i ispričao jednom drugu, po prezimenu Korovkinu, to je bilo u Moskvi. Anegdota je ta toliko karakteristična, da je nisam mogao niotkud posuditi. Bio sam već zaboravio na nju... i sad sam se sjetio nesvjesno — ja sam, a nisi mi je ti ispričao. Kadšto se nesvjesno sjetiš tisućâ stvari, pa čak i onda, kad te vode na stratište. Vidiš, ti si takav san. Ti si san i ti ne postojiš!

— Žestina, kojom me niječeš, — nasmija se džentlmen, — uvjerava me, da ti ipak u me vjeruješ.

— Nimalo! Ni jednu stotinku ne vjerujem.

— Ali vjeruješ jednu tisućinku. Homeopatske doze možda su najjače. Priznaj, da vjeruješ, makar jednu desettisućinku...

— Ni na trenutak! — bijesno viknu Ivan. — Uostalom želio bih, da vjerujem u te! — pridoda on nekako čudnovato.

— Aha! Gle, i to je neko priznanje! Ali ja sam dobar, ja ću ti u tome pomoći. Slušaj: to sam ja tebe ukebao, a ne ti mene! Ja sam ti namjerno tvoju anegdotu ispričao, na koju si ti već zaboravio, da konačno potpuno prestaneš vjerovati u me.

— Lažeš! Cilj je tvoje pojave, da me uvjeriš... da ti postojiš.

— Tako je. Ali kolebanja, ali nemir, ali borba vjerovanja i nevjerovanja, — to je ponekad za savjesna čovjeka, kakav si ti, tolika muka, da je bolje objesiti se. Ja sam baš zato, jer sam znao, da ti tek mrvu vjeruješ u me, konačno podjario tvoje nevjerovanje, time, što sam ti ispričao ovu anegdotu. Ja te vodim između vjere i nevjerovanja, jer imam poseban cilj. To je nova metoda. Kad ti potpuno prestaneš vjerovati u me, onda ćeš me početi odmah u oči uvjeravati, da ja nisam san, već da zaista postojim, ta ja te već poznajem: i onda ću ja postići svoj cilj, a moj je cilj plemenit. Ja ću posijati u te samo sićušno zrnce vjerovanja i iz njega će izrasti hrast — i još kakav hrast, da ćeš ti, sjedeći na hrastu, poželjeti da stupiš u »oce pustinjake i neporočne žene«[195], jer ti to jako, jako potajno želiš, te ćeš jesti skakavce i odvući se u pustinju, da budeš ondje isposnik!

— Dakle se ti, huljo, brineš za spasenje moje duše?

— Moram bar jednom učiniti dobro djelo. Ti se ljutiš, ljutiš, kako vidim!

— Lakrdijaš! A da li si ti kadgod iskušavao one, što jedu skakavce, koji se po sedamdeset godina mole u goloj pustinji, obrasli mahovinom?

— Golube moj, pa to sam samo i radio. Zaboravit ćeš na cio svijet i svjetove i prilijepiti se uz takva jednog, jer to je i vrlo skupocjen briljant; samo jedna takva duša vrijedi ponekad koliko cijela zviježđa, — i mi imamo svoju aritmetiku. Dragocjena je takva pobjeda! Međutim, neki od njih nisu, boga mi, slabijeg duha od tvog, iako ti u to nećeš vjerovati: oni mogu da gledaju u jedan te isti momenat takve ponore vjere i bezvjerja, i ponekad se zbilja čini, da fali samo još jedan vlas — pa da čovjek »poleti naglavce«, kako veli glumac Gorbunov[196].

— No, je li, otišao si obješena nosa?

— Prijatelju moj, — primijeti gost sentenciozno, — ipak je bolje otići obješena nosa, nego ponekad uopće bez nosa, kako je još nedavno rekao jedan bolesni markiz (sigurno ga je liječio kakav specijalist) na ispovijedi svome duhovnom ocu jezuiti. Ja sam bio prisutan — bilo je upravo divno. »Vratite mi, kaže, moj nos!« I stao da se lupa u prsa. — »Sine moj, počeo da se izvlači pater, sve se događa po nedokučivim zakonima providnosti, i velika nesreća povlači ponekad za sobom neobičnu, iako i nevidljivu korist. Ako vas je neumitna sudbina lišila nosa, imat ćete otuda tu korist, što se neće nitko usuditi dok ste živi, da vara kaže, da ste objesili nos.« — »Oče sveti, to je slaba utjeha!« uzviknu jadnik, — »ja bih, naprotiv, bio oduševljen, kad bih svakog dana do smrti mogao objesiti nos, samo kad bi on bio na svom pravom mjestu.«. — »Sine moj, uzdiše pater, sva se dobra ne mogu tražiti istovremeno, i to je već mrmljanje protiv providnosti, koja nije čak ni u ovoj prilici na vas zaboravila; jer ako budete vikali, kako ste uzviknuli malo prije, da biste s veseljem prihvatili da do smrti ostanete obješena nosa, to je i u ovoj prilici indirektno ispunjena vaša želja: jer, izgubivši nos, vi ste već zbog tog ostali obješena nosa«...

— Phi, kako je to glupo! — viknu Ivan.

— Prijatelju moj, ja sam samo htio da te nasmijem, ali, kunem ti se, to je prava jezuitska kazuistika i, kunem ti se, sve se ovo dogodilo od riječi do riječi, kako sam ti izložio. Taj se slučaj nedavno desio i zadao mi je mnogo posla. Kad se nesretni mladić vratio kući, on se iste noći ustrijelio: ja sam bio ondje i nisam se odmicao od njega do posljednjeg trenutka. Što se pak tiče jezuitskih ispovjedaonica, one su zaista moja najmilija razonoda u žalosnim trenucima moga života. Evo ti još jednog slučaja, koji se zbio tek nedavno. Dolazi starcu pateru djevojka od svojih dvadeset godina, plavuša, Normanđanka. Krasota, grudi, priroda — da ti slina poteče. Nagnula se i šapće pateru kroz otvorčić svoje grijehe. »što velite, kćeri moja, zar ste već opet pali?« uzvikuje pater. — »O, Sancta Maria[197], što čujem: i to ne s onim.« — »Pa dokle će to trajati i kako vas nije sramota!« — »Ah mon père«[198], odgovara grešnica, kupajući se u pokajničkim suzama: ca lui feint tant de plaisir et à moi

si peu de peine!«[199] No, zamisli, takav odgovor! U ovoj sam prilici i ja odstupio od svog prava: to je bio krik same prirode, to je, ako ćeš, bolje od same nevinosti! Odmah sam joj ondje oprostio grijeh i okrenuo se i pošao, ali sam bio prisiljen, da se vratim: čujem, pater joj kroz otvorčić određuje sastanak isto veče — a bio je starac — kremen, i eto pao je u jedan mah. Priroda, istina priroda je pobijedila! Što opet dižeš nos, zar se opet srdiš? Već ne znam, čime bih ti ugodio...

— Okani me se, ti udaraš po mome mozgu kao nametljiva mȍra, — bolno prostenja Ivan, nemoćan pred svojim priviđenjem, — dosadno mi je s tobom, nepodnošljivo i mučno! Mnogo bih dao, kad bih te mogao odagnati.

— Ponavljam ti, umjeri svoje zahtjeve, ne iziskuj od mene »sve, što je veliko i prekrasno«, i vidjet ćeš, kako ćemo se lijepo sprijateljiti, — reče džentlmen savjetujući. — Zaista, ti se ljutiš na me, što ti se nisam javio u vatrenom sjaju »grmeći i sijevajući«, s oprženim krilima, nego sam izišao preda te skromna lika. Ti si uvrijeđen, prvo, u svojim estetskim osjećajima, a drugo, u svojoj oholosti: kako, misliš, smije da dođe ovako velikom čovjeku ovakav jadni đavo? Ne, i u tebi se nalazi ona romantična žilica, koju je toliko ismijao još Bjelinski. Što da se radi, mladiću? Čuj, kad sam se malo prije spremao tebi, mislio sam, da se radi šale pojavim kao pravi državni savjetnik u ostavci, koji je služio na Kavkazu i sa zvijezdom Lava i Sunca na fraku, ali sam se konačno uplašio, da to učinim, jer bi me ti izbio samo zato, što se nisam usudio objesiti bar Polarnu zvijezdu ili Sirijusa. Ti uvijek jedno te jedno, kako sam glup. Ali, bože moj, ja i ne kanim, da se mjerim s tvojim umom. Kad se Mefisto javio Faustu, rekao je za se, da želi zlo, ali da čini jedino dobro. No, od volje mu, ali ja mislim sasvim protivno. Ja sam možda jedini čovjek u cijeloj prirodi, koji ljubi istinu i iskreno želi dobro. Ja sam bio prisutan, kada je Riječ, koja je umrla na križu, uzlazila na nebo i nosila na prsima svojim dušu razbojnika, koji je bio razapet s desne strane, ja sam čuo radosno klicanje kerubina, koji su pjevali i kliktali »hossana«, i gromoviti poklič serafina, od kog se potreslo nebo i cio stvoreni svijet. I čuj, kunem ti se svime, što je sveto, ja sam htio da se priključim koru i da viknem sa svima »hossana«. I već mi je bilo

gotovo sletjelo s jezika, već mi se otimalo iz grudi... jer ja sam, kako znaš, vrlo osjetljiv i umjetnički prijemljiv. Ali zdrav razum — o, najnesretnije svojstvo moje prirode! — zadržao me i ovdje u pristojnim granicama, i ja propustih trenutak! Jer što bi, pomislio sam u tom trenu, — što bi se bilo desilo poslije te moje »hossane«? Odmah bi se sve ugasilo i više se ne bi događali nikakvi događaji. I vidiš, samo po službenoj dužnosti i zbog mog socijalnog položaja, bio sam prisiljen, da ugušim u sebi dobru pobudu i da ostanem kod svojih prljavština. Svu čast dobra neka netko drugi zadrži za se, a meni ostaju samo prljavštine. Ali ja ne zavidim nikome na časti, da živi od varanja, ja nisam častoljubiv. Zašto sam samo ja jedini od svih stvorenja na svijetu osuđen, da me proklinju svi čestiti ljudi i da me udaraju čizmama? Jer, kad se utjelovljujem, moram snositi ponekad i takve posljedice. Ja znam, da je to tajna, ali mi nizašto neće da otkriju tu tajnu, jer bih možda onda, dosjetivši se, o čemu se radi, riknuo »hossana«, i onda bi odmah nestao neophodni minus i u cijelom bi svijetu zavladala razboritost, a s njom bi, razumije se, bio svemu kraj, čak i novinama i žurnalima, jer tko bi se onda na njih pretplaćivao. Ja znam, da ću se na kraju krajeva primiriti, prijeći svoj kvadrilijun i saznati tajnu. A dotle, dok se to ne dogodi, ja ću blebetati i bolna srca vršiti svoj poziv: upropašćivati tisuće, da se spasi jedan. Koliko je, na primjer, moralo biti upropašteno duša i osramoćeno časnih reputacija, pa da se dobije tek jedan jedini pravedni Job, s kojim su me u ono vrijeme onako namagarčili! Ne, dok ne bude otkrivena tajna, postoje za me samo dvije istine: jedna tamošnja, njihova, meni zasada sasvim nepoznata, a druga moja. I još se ne zna, koja će biti čistija... Ti si zaspao?

— Naravno — prostenje ljutito Ivan. — Sve, što je glupo u mojoj prirodi, što sam već odavno preživio, samljeo u svome umu i odbacio kao strvinu, — sve mi to ti sada iznosiš, kao neku novinu!

— Ni ovdje nisam pogodio! A ja sam mislio, da ću te zavesti literarnim izlaganjem: ono »hossana« na nebu nije mi zbilja loše uspjelo? Zašto odmah taj sarkastični ton à la Heine, a zar nije tako?

— Nije, ja nisam nikad bio takav sluga! Kako je samo mogla moja duša roditi takva slugu, kao što si ti?

— Prijatelju moj, ja poznajem jednog divnog i milog ruskog gospodičića: mladog mislioca i velikog ljubitelja literature i ljepote,

autora poeme, koja mnogo obećava, pod naslovom: »Veliki inkvizitor«... njega sam i mislio!

— Zabranjujem ti, da govoriš o »Velikom inkvizitoru«, — viknu Ivan i sav pocrvenje od stida.

— No, a »geološki prevrat«? Sjećaš li se? To je također jedna poemica!

— Šuti ili ću te ubiti!

— Mene ćeš ubiti? Molim te, oprosti, reći ću sve do kraja. Ja sam i došao, da se naslađujem tim uživanjem. O, ja ljubim snove vatrenih, mladih mojih prijatelja, koji drhte od želje za životom! »Ondje su novi ljudi«, zaključio si ti još prošle jeseni, kad si se ovamo spremao, »oni kane sve razrušiti i početi s antropofagijom. Budale, mene nisu pitali! Po mome mišljenju i ne treba uopće rušiti, nego treba jedino srušiti u čovječanstvu ideju o bogu, time treba otpočeti, — o, vi slijepci, koji ništa ne razumijete! Kad se jedamput sve čovječanstvo zajednički odreče boga (a ja vjerujem, da će taj period, kao paralela geoloških perioda, nastati), onda će sami od sebe, bez antropofagije, pasti svi dosadašnji pogledi na svijet i, što je glavno, dosadašnji moral, i nastat će sve novo. Ljudi će se udružiti, da uzmu od života sve, što on može dati, ali svakako samo zbog sreće i veselja na ovom svijetu. Čovjek će postati velik s pomoću duha božanskog, titanskog ponosa i pojavit će se čovjek-bog. Neodoljivo pobjeđujući prirodu od jednog sata do drugog svojom voljom i naukom, čovjek će osjećati svakog časa tako veliku nasladu, da će mu ona zamijeniti sve dosadašnje nade na nebeske naslade. Svaki će saznati, da je zaista smrtan, da neće uskrsnuti, i dočekat će smrt ponosno i mirno, kao bog. On će iz ponosa uvidjeti, da nema razloga buniti se zato, što njegov život traje jedan trenutak, i zavoljet će brata svog bez ikakva očekivanja nagrade. Ljubav će zadovoljavati samo trenutačnost života, ali već samo svijest o njegovoj prolaznosti pojačat će njegovu vatru toliko, koliko se prije gubio u nadama na zagrobnu vječnu ljubav«... no, i tako dalje, i tako dalje u tom smislu. Divno!

Ivan je sjedio začepivši uši rukama, i gledao u zemlju, ali drhtaše cijelim tijelom. Glas produži:

— Pitanje je sad u tome, mislio je moj mladi mislilac: da li je moguće, da će kad tad nastupiti takav period? Ako nastupi, onda je

sve riješeno, i čovječanstvo će konačno srediti svoj život. Ali ako se to, s obzirom na ukorijenjenu ljudsku glupost, neće možda urediti još ni za tisuću godina, to je svakome, koji je već sad spoznao istinu, dozvoljeno, da uredi svoj život, kako mu se sviđa, na novim principima. U tom smislu njemu je »sve dozvoljeno«. I još više: ako taj period čak nikad i ne nastupi, to je ipak, jer boga i besmrtnosti ipak nema, novom čovjeku dozvoljeno, da postane čovjekom-bogom, i da, dakako, ma bio sam na cijelom svijetu, naravno, u novom činu, laka srca preskoči svaku prijašnju moralnu pregradu prijašnjeg roba-čovjeka, ako je to potrebno. Za boga ne postoje zakoni! Gdje stane bog — ondje je već mjesto božje! Gdje stanem ja, ondje će odmah biti prvo mjesto... »sve je dozvoljeno«, i kraj! Sve je ovo krasno; ali tko je htio da vara, što mu onda, mislim, treba još i sankcija istine? Ali takav je već naš suvremeni ruski čovjek: bez sankcije ne usuđuje se da učini ni lopovštine, jer je toliko zavolio istinu

Gost je govorio dalje očito zanesen svojom krasnorječivošću, te sve više i više podizao glas i podrugljivo pogledao u domaćina; ali mu ne uspje dovršiti: Ivan iznenada zgrabi sa stola čašu i baci je na govornika.

— Ah, mais c'est bête enfin![200] — viknu ovaj, te skoči s divana i stade otresati prstima sa sebe mlazove čaja, — on se sjetio Lutherove tintarnice![201] — Smatra me snom, a ovamo baca čaše na san! To je posve ženski! A ja sam i sumnjao, da si ti samo prividno začepio uši, ali da ti zapravo slušaš...

Iznenada se začu, gdje netko iz dvorišta snažno i energično lupa u okvir prozora. Ivan Fjodorovič skoči s divana.

— Čuješ, bit će bolje, da otvoriš, — povika gost, — to je tvoj brat Aljoša, došao je s vrlo neočekivanom i vrlo interesantnom vijesti, to ti jamčim.

— Šuti, varalico, — viknu Ivan kao pomaman, — ja sam prije tebe znao, da je Aljoša, ja sam slutio, da će on doći i dakako ne tek onako i, razumije se, »s viješću«!

— Otvaraj, ta otvaraj mu. Napolju je mećava, a on je tvoj brat. M-r, saint-il le temps qu' il fait? C'est à ne pas mettre un chien

dehors[202]...

Kucanje se i dalje čulo. Ivan htjede da poleti prema prozoru, ali odjedamput kao da mu nešto sape noge i ruke. On se iz sve snage naprezaše da pokida spone, ali bijaše uzalud. Lupa o prozor postajala je sve jača i glasnija. Naposljetku popucaše iznenada spone, i Ivan Fjodorovič skoči s divana. On se divlje obazre oko sebe. Obje su svijeće bile gotovo sasvim izgorjele, čaša, što ju je malo prije bacio na gosta, stajala je pred njim na stolu, a na divanu, uz suprotni zid, nije bilo nikog. Kucanje o prozorski okvir, iako je još uvijek trajalo, ipak nije bilo toliko jako, kako mu se malo prije pričinilo u snu, nego je naprotiv bilo sasvim umjereno.

— To nije san! Ne, kunem se, to nije bio san, sve se to malo prije dogodilo! — dreknu Ivan Fjodorovič, te potrča prema prozoru i otvori prozorčić.

— Aljoša, ja sam ti zabranio, da dolaziš — doviknu grubo bratu. — Samo u dvije riječi: što hoćeš? U dvije riječi, čuješ li?

— Prije jedan sat objesio se Smrdljakov — odgovori Aljoša iz dvorišta.

— Otiđi na ulaz, odmah ću ti otvoriti, — reče Ivan i pođe da otvori Aljoši.

X

»TO JE ON REKAO!«

Kad je Aljoša ušao, saopćio je Ivanu Fjodoroviču, da je nešto prije jednog sata dotrčala u njegov stan Marija Kondratjevna i javila mu, da je Smrdljakov oduzeo sebi život. »Ušla sam u njegovu sobu, da spremim samovar, a on visi na zidu o čavlu.« Na pitanje Aljošino: »da li je prijavila, kome treba?« odgovorila je, da nije nikome javljala, već »sam ravno potrčala k vama i cijelim putem sam trčala, što sam igda mogla.«

— Ona je bila kao luda — reče Aljoša — i sva je treptala kao list.

Kad je Aljoša dotrčao s njom do njene kućice, našao je Smrdljakova, gdje još visi. Na stolu je ležala ceduljica: »Oduzimam si život vlastitom voljom i pobudom, nek se nikog ne optužuje.« Aljoša je ostavio tu ceduljicu na stolu, gdje je i prije ležala i otišao ravno ispravniku, te mu sve prijavio, »a otud ravno tebi«, završio Aljoša, gledajući pažljivo u Ivanovo lice. I za sve vrijeme, dok je pripovijedao, nije skidao očiju s njega, kao da ga je nešto neobično prenerazilo u izrazu njegova lica.

— Brate! — povika on, — ti si sigurno strašno bolestan! Ti gledaš, kao da ne razumiješ, što ti pričam.

— Dobro je, što si došao, — progovori Ivan nekako zamišljeno i kao da nije ni čuo Aljošina povika. — A ja sam znao, da se on objesio.

— Od koga?

— Ne znam od koga. Ali sam znao. Jesam li znao? Jest, on mi je rekao. Malo prije mi je rekao...

Ivan stajaše nasred sobe i govoraše i dalje isto onako zamišljeno i gledaše u zemlju.

— Tko on? — zapita Aljoša i nehotice se ogleda.

— Strugnuo je.

Ivan podiže glavu i blago se osmjehne:

— Tebe se prepao, tebe, goluba. Ti si »čisti kerubin«. Tebe Dmitrij naziva kerubinom. Kerubin... Gromki poklič ushićenih serafina! Što je to serafin? Možda cijelo zviježđe... A možda, da to

čitavo zviježđe nije ništa drugo, nego neki kemijski molekul. Postoji li zviježđe Lava i Sunca, znaš li?

— Brate, sjedni! — reče Aljoša neobično preplašen. — Sjedni za boga, na divan. Ti si u bunilu, prilegni na jastuk, eto, tako. Hoćeš li, da ti metnem mokar ručnik na glavu? Možda će ti biti lakše?

— Daj ručnik, eno ga onamo na stolcu, malo prije sam ga onamo bacio.

— Ovdje nije. Ne uznemiruj se, ja znam, gdje je, evo ga — reče Aljoša, kad je našao u drugom kutu sobe, kraj Ivanova stolića za toaletu, čist, još savijen i neupotrebljen ručnik.

Ivan pogleda čudnovato u ručnik; u tren oka kao da se povrati.

— Stoj, — reče on i diže se s divana, — ja sam taj ručnik izvadio odande malo prije, prije jednog sata, pokvasio ga i metnuo na glavu, a poslije sam ga bacio ovamo... Kako da je sad suh? Ondje nije bilo drugog ručnika.

— Ti si metnuo sebi ovaj ručnik na glavu? — zapita ga Aljoša.

— Jest i hodao po sobi prije jednog sata... A što su te svijeće toliko izgorjele? Koliko je sati.

— Bit će skoro dvanaest.

— Ne, ne, ne! — povika odjedamput Ivan, to nije bio san! On je bio ovdje, sjedio je ondje, eno, na onom divanu. Kad si ti stao lupati o prozor, ja sam se bacio na nj čašom, — evo, ovom... Stani, ja sam i prije spavao, ali ovaj san nije san. I prije se dešavalo. Aljoša, ja sada sanjam sve... ali to nisu sni, to je java: ja hodam, govorim i vidim... a spavam. Ali on je bio ovdje, sjedio je eno na onom divanu... On je strašno glup. Aljoša, strašno glup — nasmija se Ivan i počeo da korača po sobi.

— Tko je glup? O kome to govoriš, brate? — zapita opet Aljoša tužno.

— Đavo! Navadio se da mi dolazi. Bio je dvaput, čak, triput. On me je dražio time, kao da se ja ljutim, što je on prosto đavo, a ne sotona s opržеnim krilima, s gromom i sjajem. Ali on nije sotona, to on laže. On je samozvanac. On je prosto đavo, kukavni, mali đavo. On odlazi u kupke. Svuci ga, sigurno ćeš naći rep, dugačak, kao u danskog psa, aršin dugačak, mrk... Aljoša, ti si ozebao, bio si na snijegu, hoćeš li čaja? Kako? Studen je? Želiš li, da kažem, da se podgrije? C'est à ne pas mettre un chien dehors...

Aljoša brzo otrča do umivaonika, pokvasi ručnik, nagovori Ivana, da opet sjedne, i obloži mu mokrim ručnikom glavu. I sjede do njega.

— Što si mi rekao prije o Lizi? — opet otpoče Ivan (on je postao jako razgovorljiv). — Meni se sviđa Liza. O njoj sam ti rekao nešto ružno. Slagao sam, ona mi se sviđa... Ja se bojim sutra za Katju, bojim se najviše. Radi budućnosti. Sutra će me napustiti i zgaziti nogama. Ona misli, da ja iz ljubomora prema njoj upropašćujem Mitju! Jest, ona to misli! Ali nije tako! Sutrašnji dan donijet će križ, a ne vješala. Ne, ja se neću objesiti. Znaš li ti, Aljoša, da ja ne bih nikad mogao da oduzmem sebi život! Misliš, iz podlosti? Ja nisam kukavica. Iz žeđe za životom! Otkud sam znao, da se Smrdljakov objesio? Jest, on mi je to sam rekao...

— I ti si čvrsto uvjeren, da je netko ovdje sjedio? — zapita Aljoša.

— Eno, ovdje na divanu, u kutu. Ti si ga, čini se, protjerao. Jest, ti si ga protjerao: čim si se pojavio, on je nestao. Meni je milo tvoje lice, Aljoša. Jesi li znao, da mi je milo tvoje lice? A on — to sam ja, Aljoša, ja sam. Sve, što je u meni nisko, sve, što je u meni podlo i dostojno prezira! Jest, ja sam »romantik«, on je to uočio... iako je to kleveta. On je strašno glup, ali on time i osvaja. Lukav je, životinjski lukav, on je znao, čime će me razbjesniti. Neprestano me je dražio, da ja u njega vjerujem, i tako me nagnao, da ga slušam. Obmanuo me je kao kakva derana. Ali mi je, uostalom, rekao o meni mnogo istine. Ja to ne bih nikad sam sebi rekao. Znaš, Aljoša, znaš, — nadoveza Ivan nekako strašno ozbiljno i povjerljivo, — ja bih jako želio, da je on zbilja on, a ne ja.

— On je tebe izmučio, — reče Aljoša, gledajući sažalno u brata.

— Dražio me je! I, znaš, vješto, vješto: »Savjest! Što je savjest? Ja sam stvaram savjest! Zašto se ja mučim? Iz navike. Iz opće čovječanske navike, koja je stara tisuću godina. Dakle odviknimo se i bit ćemo bogovi.« — To je on rekao, to je on rekao!

— A nisi ti, nisi ti? — povika Aljoša ne mogavši se svladati i otvoreno gledajući u brata. — No, neka govori, pusti ga i zaboravi na nj! Neka nosi sa sobom sve, što ti sada proklinješ i neka više nikad ne dođe.

— Jest, ali on je zao. On mene ismijava. Bio je drzovit, Aljoša, — reče Ivan dršćući zbog pretrpljene uvrede. — On me je oklevetao, zbog mnogočega oklevetao. Lagao je o meni, meni u oči, »O, ti ideš,

da učiniš vrlo djelo, izjavit ćeš, da si ti ubio oca, da je sluga na tvoj nagovor ubio oca«...

— Brate, — prekinu ga Aljoša, — svladaj se: nisi ti ubio. To nije istina!

— To je on rekao, on, a on to zna. »Ti ideš, da izvršiš vrlo djelo, a ne vjeruješ u vrlinu — eto, zašto se ljutiš i mučiš, eto, zašto si toliko osvetljiv.« — To mi je on o meni govorio, a on zna, što govori.

— To ti govoriš, a ne on! — uzviknu Aljoša tužno, — i govoriš u bolesti, u bunilu, mučeći sam sebe!

— Ne, on zna, što govori. Ti, reče on, ideš iz ponosa, ti ćeš stati i reći: »ja sam ubio, što se previjate od užasa, vi lažete! Ja prezirem vaše mišljenje, prezirem vaš užas,« — to je on o meni govorio i onda je nadovezao: »A znaš, ti bi htio, da te pohvale: zločinac je, ubojica je, kažu, a kakvi su u njega velikodušni osjećaji, htio je da spasi brata i priznao!« To je, Aljoša, laž! — povika iznenada Ivan i sijevnu očima. — Ja neću da mene sluge hvale! To je on slagao, Aljoša, slagao, kunem ti se! Ja sam bacio na nj čašu, i ona se razbila o njegovu njušku

— Brate, primiri se, prestani! — moljaše ga Aljoša.

— Ne, on umije da muči, on je okrutan, — produži Ivan, ne slušajući ga. — Ja sam uvijek slutio, zašto on dolazi. »Neka si, veli, pošao iz ponosa, ali si ipak gajio i nadu, da će Smrdljakova ukebati i poslati na robiju, Mitju osloboditi, a tebe osuditi jedino moralno (čuj, on se tu nasmijao), — a drugi će te možda i hvaliti. Ali, eto, umro je Smrdljakov, objesio se — no, tko će sad ondje na sudu samom tebi vjerovati? A ti međutim ideš, ideš, ti ćeš ipak poći, jer si odlučio, da pođeš. A zbog čega ideš poslije svega toga?« To je strašno, Aljoša, ja ne mogu da podnosim takva pitanja. Tko se usuđuje da mi stavlja takva pitanja?

— Brate, — prekinu ga Aljoša, premirući od straha, ali kao da se još uvijek nadaše, da će urazumiti brata Ivana, — kako ti je on mogao govoriti o Smrdljakovljevoj smrti, kad još nitko nije znao za nju, a nije bilo ni vremena, da tko za nju sazna?

— On mi je govorio, — reče Ivan odlučno, ne dopuštajući ni najmanje sumnje. — On je, ako hoćeš, samo o tome govorio. »I dobro bi bilo, reče, da si ti u vrlinu vjerovao i kazao: neka mi i ne povjeruju, idem iz principa. Ali ti si prase, kao Fjodor Pavlovič, i što je

tebi vrlina? Što ćeš onamo ići, kad žrtva tvoja ne može ničemu pomoći? A zato, jer i sam ne znaš, zašto ideš! I zar si zbilja odlučio? Ti nisi još odlučio! Ti ćeš svu noć sjediti i odlučivati: bi li išao, ne bi li išao? Ali ti ćeš ipak poći i znaš, da ćeš poći, sam znaš, ma što odlučio, jer odluka ne zavisi više o tebi. Poći ćeš, jer ne smiješ, da ne ideš. Zašto ne smiješ, — to pogodi sam, eto ti zagonetke!« I on se digao i otišao. Ti si došao, a on je otišao. On me je Aljoša, nazvao kukavicom! Le mot de l'enigme[203] je, da sam kukavica! »Takvi orlovi ne uzlijeću u visinu!« To je nadovezao. I Smrdljakov je to isto govorio. Njega treba ubiti! Katja prezire mene, ja to već mjesec dana vidim, a i Liza počinje da me prezire! »Ideš, da te pohvale« — to je zvjerska laž! I ti me, Aljoša, također prezireš. Sada ću te opet zamrziti! I odroda mrzim, odroda mrzim! Neću da spasavam odroda, neka istrune na robiji! Zapjevao je himnu! O, sutra ću otići, stati pred njih i svima pljunuti u lice.

On skoči pomamno, zbaci s glave ručnik i stade ponovo da korača po sobi. Aljoša se sjeti njegovih maloprijašnjih riječi: »Kao da spava na javi... Hodam, govorim i vidim, a spavam.« To isto kao da se i sad događalo. Aljoša nije odlazio od njega. Bio je već pomislio da otrči do liječnika i da ga dovede, ali se bojao, da ostavi brata sama, međutim nije bilo nikog, kome da ga povjeri. Napokon Ivan poče, sve malo pomalo, gubiti svijest. On je i dalje neprestano govorio, govorio bez prekida, ali već sasvim bez veze. Čak je i riječi nejasno izgovarao i odjedamput se silno zaljulja na mjestu. Ali Aljoša uspije da ga prihvati. Ivan se nije protivio, da ga odvede do kreveta, i Aljoša ga kojekako svuče i položi u krevet. Prosjedio je uz njega još dva sata. Bolesnik je čvrsto spavao, nije se ni micao, tiho je i pravilno disao. Aljoša uze jastuk i leže, i ne svlačeći se, na divan. Prije nego što će usnuti pomoli se bogu za Mitju i za Ivana. Počinjao je shvaćati Ivanovu bolest: »Patnje ponosne odluke, duboka savjest!« Bog, u koga nije vjerovao i istina njegova, savladaše srce njegovo, koje se još uvijek nije htjelo pokoriti. »Jest, — sinu u Aljošinoj glavi, kad je već ležao na jastuku, — jest, sad, kad je Smrdljakov umro, neće više nitko vjerovati iskazu Ivanovu. Ali on će ipak poći i reći!« Aljoša se blago osmjehnu: »Bog će pobijediti!« pomisli on. »Ili će uskrsnuti u svijetlu istine ili... će propasti u mržnji,

svetеći se i sebi i svima za to, što je poslužio onome, u što ne vjeruje,« nadoveza Aljoša gorko i opet se pomoli za Ivana.

DVANAESTA KNJIGA

SUDSKA POGREŠKA

I

KOBNI DAN

Sutradan poslije opisanih događaja, u deset sati izjutra, otvorena je sjednica našeg okružnog suda, i otpoče glavna rasprava protiv Dmitrija Karamazova.

Reći ću unaprijed i odlučno: ne osjećam se dovoljno sposobnim, da iznesem sve ono, što se dogodilo na sudu, i ne samo u onoj punoći, nego čak, ni onim redom, kako bi trebalo. Čini mi se, kad bih sve napomenuo i sve kako valja objasnio, da bi potrebna bila cijela knjiga, i to pozamašna. I zato neka mi se ne zamjeri, što sam saopćio samo ono, što je mene lično začudilo i što sam osobno zapamtio. Mogao sam uzeti sporedno za glavno i čak previdjeti najuočljivije i najbitnije točke... Uostalom, vidim, da je bolje, da se ne ispričavam. Uradit ću, kako umijem, i čitaoci će sami priznati, da sam uradio samo onako, kako sam umio.

U prvom redu, prije nego što uđem u sudsku dvoranu, spomenut ću ono, što je mene osobito začudilo tog dana. Uostalom, nije začudilo samo mene, već, kako se poslije vidjelo, sve. Naime: svi su znali, da je ovaj slučaj zainteresirao vrlo mnogo ljudi, da su svi gorjeli od nestrpljenja, kada će otpočeti suđenje, da se u našem društvu mnogo govorilo, pretpostavljalo, uzvikivalo i maštalo već gotovo cijela dva mjeseca. A također su svi znali, da se ovaj slučaj pročuo po svoj Rusiji, ali ipak nisu slutili, da je on toliko vatreno, toliko razdražljivo potresao sve i svakog, i ne samo kod nas, već posvuda, kako se to ispostavilo tog dana upravo na raspravi. Tog dana doputovalo je nama gostiju ne samo iz našeg gubernijskog grada, već i iz nekih drugih gradova iz Rusije, a čak i iz Moskve i Petrograda. Došli su pravnici, došao čak nekoliko visokih ličnosti, a

došle su također i mnoge gospođe. Sve su ulaznice bile razgrabljene. Za osobito uvažene i visoke posjetioce muškarce bila su čak priređena sasvim neobična mjesta iza stola, za kojim su sjedili članovi suda; ondje se pojavio cio red naslonjača, koji su zauzele razne ličnosti, što se prije nije kod nas dopuštalo. Osobito je mnogo bilo gospođa — naših i stranih, mislim, gotovo polovica cijele publike. Samih pravnika, koji su došli sa svih strana, bilo je toliko, da već nisu znali, gdje će ih smjestiti, jer su sve ulaznice bile već podijeljene, izmoljene, isprošene. Svojim očima sam vidio, kako je bila na kraju dvorane, iza estrade, privremeno i na brzu ruku načinjena posebna pregrada, u koju su smjestili sve te pridošle pravnike, i oni su smatrali čak srećom, što su mogli ovdje bar stajati, jer su svi stolci, samo da bude više prostora, bili izneseni iz te pregrade, i sva sakupljena gomila prestojala je cijelu raspravu, gusto zbijena u gomilu, rame uz rame. Neke gospođe, osobito strane, pojavile su se na galerijama dvorane izvanredno nakićene, ali većina gospođa zaboravila je čak i nakit. Na licima im se ogledala histerična, požudna i gotovo bolesna radoznalost. Jedna od najkarakterističnijih osobina cijelog tog društva, što se sleglo u dvoranu, sastojala se u tome, što su, kako je bilo poslije jasno primijećeno, gotovo sve gospođe, ili bar većina, bile uz Mitju i za njegovo oslobođenje. Možda najviše zato, što je o njemu bila stvorena predodžba, kao o pobjedniku ženskih srdaca. Sve su znale, da će doći dvije žene-suparnice. Jedna, to jest, Katarina Ivanovna, osobito je sve interesirala; pričalo se izvanredno mnogo neobičnoga o njoj, o njenoj strasti prema Mitji, čak su se, bez obzira na njegov zločin, pričale čudnovate anegdote. Osobito se spominjala njena oholost (ona nije gotovo nikog u našem gradu posjetila) i njene »veze s aristokracijom«. Govorilo se, kako ona namjerava da zamoli vlast, neka joj dozvoli, da može pratiti zločinca na robiju i vjenčati se s njim negdje u rudniku pod zemljom. Ali su s isto tolikim uzbuđenjem očekivali i pojavu Grušenjke, kao suparnice Katarine Ivanovne. S mučnom radoznalošću očekivale su susret dvaju suparnica pred sudom — aristokratske ponosne djevojke i »hetere«. Grušenjku su uostalom bolje poznavale naše gospođe, nego Katarinu Ivanovnu. Nju, upropastiteljicu Fjodora Pavloviča i njegova nesretnog sina, »vidjele su naše gospođe i prije, i gotovo su se sve

do jedne čudile, kako su se mogli i otac i sin toliko zaljubiti u takvu »najobičniju i čak nimalo lijepu rusku malograđanku«. Jednom riječi, govora je bilo puno. Sasvim pouzdano znam, da je osobito u našem gradu izbilo nekoliko ozbiljnih porodičnih razmirica zbog Mitje. Mnoge su se gospođe žestoko posvadile sa svojim muževima zbog različitih mišljenja o ovom užasnom slučaju i stoga je sasvim prirodno, da su svi muževi tih gospođa došli u sudsku dvoranu ne samo neraspoloženi prema optuženiku, već čak i ozlojeđeni na nj. Vidjela su se stroga, namrgođena lica, a u nekih pakosna, i to u velikoj većini. Ali istina je i to, da je Mitja mnoge uvrijedio za vrijeme svog boravka kod nas. Razumije se, da su mnogi posjetioci bili čak veseli i posve ravnodušni prema Mitjinoj sudbini, ali ne i prema predmetu, o kojem se raspravljalo; sve je zanimao svršetak, i većina muškaraca svakako je željela, da zločinac bude kažnjen, osim dakako pravnika, koje nije interesirala moralna strana, već tako reći samo suvremeno-pravna. Svi su bili uzbuđeni zbog dolaska čuvenog Fetjukoviča. Njegov talenat bio je svuda poznat, i ovo nije bila prvina, da je on dolazio u provinciju kao branitelj u čuvenim kaznenim stvarima. I poslije njegove obrane uvijek su ti slučajevi postali čuveni po svoj Rusiji i dugo se pamtili. Širilo se nekoliko anegdota i o našem tužiocu i o predsjedniku suda. Pričalo se, da se tužilac bojao susreta s Fetjukovičem, da su oni bili stari neprijatelji još iz Petrograda, još od početka njihove karijere, i da je naš samoljubivi Ipolit Kirilovič, koji je neprestano držao, da su ga još u Petrogradu uvrijedili, jer nisu bile pravilno ocijenjene njegove sposobnosti, u povodu procesa Karamazovih ponovo duhovno uskrsao i čak snivao, da će putem tog procesa svoju uvelu karijeru oživjeti, ali da je strepio samo pred Fetjukovičem. A što se tiče straha pred Fetjukovičem, nisu ta mišljenja bila nimalo opravdana. Tužilac nije bio od onih naravi, koje pred opasnošću gube srčanost, već naprotiv od onih, čije samoljublje raste i dobiva krila što je opasnost veća. Uopće, treba primijetiti, da je naš tužilac bio vrlo vatren i bolesno osjetljiv. Ponekom slučaju predavao se on svom svojom dušom i vodio je tako, kao da o njegovu rješenju zavisi cijela njegova sudbina i sve njegovo dobro. U pravničkom su ga svijetu zbog toga pomalo ismijavali, jer je naš tužilac samo zbog te svoje osobine stekao čak neki glas, koji iako nije dopirao vrlo daleko, ali je ipak dopirao dalje, nego što se to

moglo pretpostaviti s obzirom na njegov skroman položaj kod našeg suda. Osobito su se smijali njegovoj strasti za psihologiju. Po mome mišljenju, svi su se varali: naš je tužilac, i kao karakter i čovjek, čini mi se, bio kudikamo ozbiljniji, nego što su mnogi mislili. Ali ovaj bolesni čovjek nije umio još u početku svoje karijere da stvori sebi položaj, a nije to umio ni kasnije u životu.

Što se tiče predsjednika našeg suda, o njemu se može reći tek toliko, da je to bio čovjek obrazovan, human, koji je praktično poznavao svoj posao i vodio računa o suvremenim idejama. Bio je prilično samoljubiv, ali se slabo brinuo za svoju karijeru. Glavni cilj njegova života sastojao se u tome, da bude napredan čovjek. A usto je imao veza i bio je imućan. Slučaja Karamazovih, kako se poslije pokazalo, prihvatio se on dosta vatreno, ali samo u općem smislu. Zanimala ga sama pojava, njegova klasifikacija, pogled na njega, kao na produkt naših socijalnih temelja, kao na karakteristiku ruskog elementa itd. Prema konkretnom slučaju, prema njegovoj tragičnosti, kao i prema ličnostima, koje u njemu sudjeluju, držao se ravnodušno i apstraktno, kako je uostalom možda i trebalo.

Već mnogo prije dolaska sudaca, sudska dvorana bijaše puna. Naša je sudska dvorana najljepša dvorana u gradu, prostrana, visoka, akustična. Desno od sudaca, koji su se smjestili na podiju, nalazio se sto i dva reda naslonjača za porotnike. Slijeva je bilo mjesto za optuženika i njegova branitelja. Na sredini dvorane, do sudaca, stajao je stol sa »stvarnim dokazima«. Na njemu je ležala krvava svilena kućna haljina Fjodora Pavloviča, kobni mjedeni tučak, kojim je bilo, kako se pretpostavljalo, izvršeno ubojstvo, košulja Mitjina okrvavljena rukava, njegov kaput s krvavim mrljama otraga kraj džepa, u koji je on onda turio svoj krvlju nakvašen rubac, te rubac, cio ukrućen od krvi, a sad već sasvim požutio, pištolj, što ga je Mitja nabio kod Perhotina, u namjeri da izvrši samoubojstvo, ali koji mu je krišom oduzeo u Mokrom Trifon Borisič, kuverta s natpisom, u kojoj su bile pripremljene tri tisuće za Grušenjku, i ružičasta tanka vrpčica, kojom je bila prevezana kuverta, i mnogi drugi predmeti, koje ne spominjem. Malo podalje, u dnu dvorane, počinjala su mjesta za publiku, ali još pred balustradom bilo je nekoliko naslonjača za one svjedoke, koji su već dali svoje iskaze i koji su morali ostati u dvorani. U deset sati pojavilo se vijeće, koje se

sastojalo od predsjednika, jednog člana i jednog počasnog mirovnog suca. Razumije se, da je odmah za njima došao tužilac. Predsjednik je bio debeo, snažan čovjek, nešto ispod srednje visine, hemoroidalna lica, star pedeset godina, crne prosijede, kratko ostrižene kose i s crvenom lentom — ne sjećam se više kakva ordena. A tužilac mi se učinio, — i ne samo meni, već svima, nekako vrlo blijed, lica gotovo zelena, koje je zbog nečeg iznenada izmršavjelo, možda preko noći, jer sam ga još prekjučer vidio, dok je još bio potpuno nalik na se. Predsjednik otpoče s pitanjem, koje je postavio sudskom pristavu: »da li su došli svi porotnici?« Ipak vidim, da ne mogu ovako dalje nastaviti, već i zbog toga, što sam štošta prečuo, na drugo nisam dobro pazio, treće sam zaboravio da zapamtim, a osobito zato, kako sam već naprijed kazao, kad bi spominjao sve, što je bilo rečeno i što se desilo, da mi bukvalno ne bi doteglo ni vremena ni mjesta. Znam samo toliko, da ni jedna ni druga strana, to jest branilac i tužilac, nisu odbili mnogo porotnika. Ali se dobro sjećam sastava: četiri naša činovnika, dva trgovca i šest seljaka i građana iz našeg grada. Sjećam se, da su kod nas mnogi još odavno prije sudske rasprave s čuđenjem pitali u društvu, a osobito gospođe: »Zar se u ovako finom, kompliciranom i psihološkom slučaju može prepustiti kobna odluka nekakvim činovnicima i čak seljacima, i što tu može razumjeti kakav činovnik i čak seljak?« I zaista, sva su ta četiri činovnika, koja su dospjela među porotnike, bili neznatni ljudi, niska čina, u našem društvu nepoznati, što tavore uz slabe plaće, te sigurno imaju stare žene, koje ne mogu nikud voditi, i po gomilu djece, možda čak bosonoge, i koji su često razbijali svoju čamotinju gdjegod kartanjem i koji, razumije se, nisu pročitali ni jedne knjige. A dva trgovca, iako su imali ozbiljan izgled, bili su nekako neobično šutljivi i nepomični; jedan je brijao bradu i bio obučen na njemačku, a drugi, sa sijedom bradicom, imao je o vratu, na crvenoj vrpci, nekakvu kolajnu. O građanima i seljacima ne treba ni da govorim. Naši skotoprigonjevski građani gotovo su isto, što i seljaci, oni čak oru zemlju. Dvojica su imali također njemačko odijelo i zato su možda bili naoko prljaviji i neugledniji, nego ostala četvorica. I tako je zaista mogla iskrsnuti misao, kao što je na primjer, u meni iskrsla: »što mogu ovi razumjeti

u ovom slučaju?« Ali zato su ipak njihova stroga i namrgođena lica činila nekakav neobično ozbiljan, gotovo prijeteći utisak.

Naposljetku predsjednik suda objavi, da je predmet rasprave ubojstvo titularnog savjetnika u ostavci Fjodora Pavloviča Karamazova, — ne sjećam se dobro, kako se izrazio. Sudskom pristavu bi naređeno, neka uvede optuženika — i Mitja se pojavi. Sve se stiša u dvorani, da se mogla muha čuti. Ne znam, kako je na druge, ali na me je lik Mitjin djelovao vrlo neugodno. A osobito zbog toga, što se pojavio kao strašan kicoš, u posve novom kaputu. Poslije sam saznao, da je specijalno za taj dan naručio kaput iz Moskve, od svog nekadašnjeg krojača, koji je imao njegovu mjeru. Imao je sasvim nove glacé-rukavice i kicoško rublje. Prošao je kroz dvoranu svojim aršin dugim koracima, gledao preda se nekako ukočeno i sjeo na svoje mjesto bez trunka straha. Kraj njega se odmah pojavi i njegov branitelj, čuveni Fetjukovič, i dvoranom se razlegnu nekakvo prigušeno brujanje. To je bio dugačak, mršav čovjek, dugačkih tankih nogu i neobično dugačkih, blijedih i tankih prstiju, obrijana lica, skromno začešljane, dosta kratke kose, tankih usana, koje su se ponekad razvlačile, ne znaš, da li u osmijeh ili podsmijeh. Naoko mu je moglo biti četrdeset godina. Lice bi mu bilo prijatno, da mu nisu oči, ionako malene i neizražajne, bile vrlo neobično blizu jedno drugom, tako da ih je dijelila samo tanka koščica podugačkog tankog nosa. Jednom riječi, ta je fizionomija imala na sebi nešto posve ptičje, što je iznenađivalo. Imao je na sebi frak i bijelu kravatu. Sjećam se prvog pitanja, što ga je predsjednik postavio Mitji, naime o imenu, zvanju itd. Mitja odgovori oštro, ali nekako neočekivano glasno, tako da je predsjednik čisto zatresao glavom i gotovo začuđeno pogledao u nj. Zatim je bio pročitan popis ličnosti, pozvanih na sudbenu raspravu, to jest svjedoka i vještaka. Popis je bio dugačak. Četiri svjedoka nisu došla: Mijusov, koji je u to vrijeme već bio u Parizu, ali koji je dao svoj iskaz u predistrazi, gospođa Hohlakova i vlastelin Maksimov zbog bolesti, i Smrdljakov, zbog nenadane smrti, o čemu je bila priložena svjedodžba policije. Vijest o Smrdljakovljevoj smrti izazvala je velik nemir i šapat u dvorani. Dakako, mnogi u dvorani nisu još znali za to iznenadno samoubojstvo. Ali što je sve osobito prenerazilo, — bio je iznenadni

istup Mitjin, koji je, tek što je čuo vijest o Smrdljakovu, iznenada viknuo sa svog mjesta, da je dvoranom zaorilo:

— Psu pasja smrt!

Sjećam se, kako mu je priletio branilac, kako se predsjednik obratio na nj s prijetnjom, da će poduzeti strože mjere, ako se ponovi sličan ispad. Mitja je isprekidano i klimajući glavom, ali kao da se nimalo ne kaje, nekoliko puta ponovio poluglasno svome branitelju:

— Neću, neću! Otelo mi se! Više neću!

I dakako, da ta kratka upadica nije bila u njegovu korist po mišljenju porotnika i publike. Pokazao je svoj karakter i sam sebe predstavio. Pod tim utiskom pročita sudski tajnik optužnicu.

Optužnica je bila dosta kratka, ali temeljita. Izlagali su se samo glavni razlozi, zašto je taj i taj stavljen pod optužbu, zašto je morao biti predan sudu itd. Ali je ipak proizvela na me silan utisak. Tajnik je čitao razgovijetno, zvučno, jasno. Sva ta tragedija kao da se ponovo pojavila pred svima opipljivo, zbijeno, rasvijetljena neumoljivom sudbonosnom svjetlošću. Sjećam se, kako je predsjednik odmah, čim je optužnica bila pročitana, zapitao Mitju glasno i ozbiljno:

— Optuženiče, priznajete li se krivim?

Mitja se naglo diže s mjesta:

— Priznajem, da sam kriv zbog pijanstva i razvrata, — povika on opet nekakvim neočekivanim i gotovo bijesnim glasom, — radi nerada i raspuštenosti. Htio sam postati zauvijek časnim čovjekom upravo u onom trenutku, kada me je pokosila sudbina! Ali smrti starca, mog neprijatelja i oca — nisam kriv! A i zbog grabeža — ne, ne, nisam kriv, a i ne mogu biti kriv, jer Dmitrij je Karamazov nitkov, ali nije lopov!

Kad je to glasno izgovorio, on sjede, očito sav dršćući. Predsjednik se ponovo obratio na nj s kratkom, ali poučnom opomenom, da odgovara jedino na pitanja i da se ne upušta u nuzgredno i bijesno uzvikivanje. Zatim je odredio, da se prijeđe na raspravu. Uveli su sve svjedoke, da se zakunu. Sad sam ih vidio sve zajedno. Uostalom, braći optuženikovoj bilo je dozvoljeno, da mogu svjedočiti bez prisege. Poslije opomene svećenika i predsjednika, opet su izveli svjedoke i porazmjestili ih, koliko je bilo moguće, odijeljeno. Zatim su ih počeli pozivati jednog po jednog.

II

OPASNI SVJEDOCI

Ne znam, da li je predsjednik razdijelio svjedoke optužbe i svjedoke obrane na posebne grupe i kojim je redom bilo određeno, da ih pozivaju. Sigurno, da je bilo tako određeno. Samo znam, da su najprije počeli pozivati svjedoke optužbe. Ponavljam, da ne namjeravam opisivati cijelo preslušavanje i točku po točku. Pored toga, bilo bi moje opisivanje donekle i nepotrebno, jer je u govorima tužioca i branitelja, kada su pristupili diskusiji, cio tok i smisao svih data i saslušanih svjedočanstva bio sveden na jednu točku s jasnim i karakterističnim osvjetljenjem, a ta dva spomena vrijedna govora, koja sam mjestimice zapisao od riječi do riječi i koja ću iznijeti u svoje vrijeme, kao i jednu neobičnu i sasvim neočekivanu epizodu, koja se odigrala još prije početka pledoajea i koja je nesumnjivo utjecala na strašan i koban svršetak procesu. Primjećujem samo toliko, da je od prvih trenutaka rasprave izbila jasno neka osobita karakterističnost tog »slučaja«, koju su svi zapazili, naime: neobična snaga optužbe u usporedbi sa sredstvima, kojima je raspolagala obrana. To su svi uočili odmah u prvom trenutku, čim su se u toj strašnoj sudskoj dvorani stali koncentrirati i grupirati činjenice i počeo postepeno izbijati na površinu sav taj užas i sva ta krv. Svima je možda bilo jasno još u početku, da je ovo čak neprijeporan slučaj, da nema nikakvih sumnji, da u suštini nisu ni potrebne nikakve rasprave, da će rasprava biti samo forme radi i da je zločinac kriv, očito kriv, svakako kriv. Čak mislim, da su i sve gospođe, sve do jedne, koje su s takvim nestrpljenjem željele oslobođenje zanimljivog optuženika, bile u isto vrijeme potpuno uvjerene u njegovu krivicu. I još više, meni se čini, da bi se one čak ogorčile, kad se ne bi njegova krivica jasno dokazala, jer onda, kad bi oslobodili zločinca, ne bi bilo takva efekta u raspletu. A da će ga osloboditi, — u to su, čudnovato, bile sve gospođe posve uvjerene gotovo do posljednjeg trenutka: »kriv je, ali oslobodit će ga iz humanosti, zbog novih ideja, zbog novih osjećaja, koji su sad nastali itd. itd. Zato su se i sjatile ovamo s takvim nestrpljenjem. A muškarce je najviše interesirala borba između tužioca i slavnog Fetjukoviča. Svi su se čudili i pitali se: što

može učiniti u ovako bezizlaznom slučaju, iz ničega, čak i takav talent, kakav je Fetjukovič? I zato su korak po korak pratili s pažnjom sve, što on čini. Ali Fetjukovič je sve do svršetka, sve do svog govora, ostao svima zagonetkom. Iskusni ljudi naslućivali su, da on ima sistem, da je on već nešto smislio, da ima neki svoj cilj, ali kakav, — to je bilo gotovo nemoguće pogoditi. Njegovo uvjerenje i samopouzdanje padalo je međutim svima u oči. Osim toga, svi su odmah sa zadovoljstvom primijetili, da je on za svoga tako kratkog boravka kod nas, tek za cigla tri dana, već možda uspio da se izvrsno upozna sa slučajem i »da ga sasvim točno prouči«. Poslije su s nasladom pričali, kako je, na primjer, umio da svima svjedocima optužbe, za vremena »podvali« i da ih po mogućnosti zbuni, a osobito da okalja njihovu moralnu reputaciju, a time i njihove iskaze. Uostalom, držali su, da on to čini većinom iz šale, tako reći, radi nekog pravničkog sjaja, da ne bude prepušteno baš ništa od uobičajenih advokatskih varki, jer svi su bili uvjereni, da on ne može postići nikakvu veću i konačnu korist sa svim tim »umakanjem« i da on to vjerojatno sam najbolje uviđa, imajući u pripravi neku svoju ideju, nekakvo još prikriveno oružje, koje će odjedamput pokazati, kad bude tome vrijeme. Ali zasada se, svjestan svoje snage, igra i provodi nestašluk. Tako se, na primjer, kada su ispitivali Grigorija Vasiljeviča, nekadašnjeg sobara Fjodora Pavloviča, koji je dao najvažniji iskaz o »otvorenim vratima u vrtu«, zakvačio branitelj za nj, kad je došao na njega red, da mu postavlja pitanja. Moramo primijetiti, da je Grigorij Vasiljevič ušao u dvoranu izgleda mirna i gotovo veličanstvena, ne zbunivši se nimalo dostojanstvenošću suda i prisutnošću tolike silne publike, koja ga je slušala. On je davao svoje iskaze s tolikim uvjerenjem, kao da nasamo razgovara sa svojom Marfom Ignjatijevnom, tek s nešto većim poštovanjem. Bilo ga je nemoguće zbuniti. Isprva ga je nadugačko ispitivao tužilac potanko o porodici Karamazovih. Porodična slika jasno je iskrsla. Osjećalo se, vidjelo se, da je svjedok bio čovjek prostodušan i nepristran. Uza sve najdublje poštovanje prema uspomeni svog nekadašnjeg gospodara, on je ipak, na primjer, izjavio, da je ovaj bio nepravedan prema Mitji i da »nije, kako valja, odgajao djecu«. »Njega bi bile, kao malog dječaka, izjele uši, da nije bilo mene,« nadoveza on, pričajući o Mitjinu djetinjstvu. »A nije bilo lijepo od oca,

da zakida svog sina za njegovo rođeno materinstvo.« Na tužiočevo pitanje, na čemu osniva svoju tvrdnju, da je Fjodor Pavlovič prilikom obračuna oštetio sina, nije mogao, na sveopće čuđenje, da navede nikakav temeljit dokaz, ali je ipak ostajao kod toga, da obračun sa sinom nije bio »pravilan« i da je sigurno, da mu je »morao nekoliko tisuća nadoplatiti.« Ovom zgodom primjećujem, da je to pitanje — da li je zbilja Fjodor Pavlovič ostao dužan Mitji — postavljao poslije tužilac sa svojom tvrdoglavošću svima onim svjedocima, kojima ga je mogao postaviti, ne isključujući ni Aljošu, ni Ivana Fjodoroviča, ali nije dobio ni od jednog svjedoka bilo kakav točan podatak, — svi su potvrđivali činjenicu, ali nitko nije mogao da pruži bilo kakav jasan dokaz. Nakon što jo Grigorij opisao scenu za stolom, kad je ono Dmitrij Fjodorovič upao u kuću i izbio oca, prijeteći da će se vratiti i ubiti ga, — osjetio se u dvorani težak utisak, to više, što je stari sluga pričao mirno, bez suvišnih riječi, svojim vlastitim jezikom, a ispalo je neobično lijepo. Što se tiče uvrede, koju mu je Mitja nanio tada, udarivši ga i oborivši, on primijeti, da se ne srdi i da mu je već odavno oprostio. O pokojnom Smrdljakovu izrazio se, prekrstivši se pritom, da je momak bio sposoban, ali i glup i skrhan bolešću, a ponajprije bezbožnik i da su ga bezboštvu učili Fjodor Pavlovič i njegov najstariji sin. Što se tiče njegova poštenja, potvrdio je vatreno, da je bio pošten i saopćio, kako Smrdljakov, kad je jednom prilikom našao novac, što ga je izgubio gospodar, nije novac zatajio, nego ga donio gospodaru i on mu zato »darovao dukat« i od onda se u svemu u njega pouzdavao. A da su vrata, što vode u vrt, bila otvorena, to je potvrdio s tvrdoglavom upornošću. Uostalom, njega su toliko mnogo ispitivali, da nisam mogao sve zapamtiti. Naposljetku je došao red na branitelja, da on postavlja pitanja, i on je odmah stao da raspituje za kuvertu, u koju je »navodno« Fjodor Pavlovič sakrio tri tisuće rubalja za »izvjesnu osobu«. »Da li ste je vidjeli sami, vi, koji ste tolike godine bili povjerljiva osoba svoga gospodara?« Grigorij je odgovorio, da je nije vidio, i čak, da nije ni od kog ni čuo o tom novcu »sve dosada, dok nisu počeli svi o tome da govore.« To pitanje o kuverti postavljao je Fetjukovič također svima, svjedocima, kojima je samo mogao da postavi, isto onako tvrdoglavo kao i tužilac svoje pitanje o podjeli imutka, i od svih je dobivao samo jedan odgovor, da kuverte nije nijedan vidio, iako su mnogi o njoj

čuli. Tu su braniteljevu upornost u stavljanju tog pitanja odmah svi primijetili.

— A sad bih se mogao, ako samo dopuštate, obratiti na vas s pitanjem, — odjedamput i sasvim neočekivano zapita Fetjukovič, — od čega se sastojao onaj balzam ili, tako da kažem, ono piće, kojim ste natrli one večeri, prije spavanje, svoja bolesna krsta, kako se to vidi iz predistrage, a u nadi, da ćete se time izliječiti?

Grigorij pogleda tupo u ispitivača i pošutjevši trenutak promrmlja:

— Bilo je u njemu žalfije.

— Samo žalfije? Ne sjećate li se, da li je bilo i još čega drugog?

— Bilo je također i trpuca.

— I papra možda? — ispitivaše Fetjukovič.

— Bilo je i papra.

— I tako dalje. I sve u rakiji?

— U špiritu.

U dvorani se začu jedva zamjetljiv smijeh.

— Vidite li, čak u špiritu. Kad ste natrli krsta, vi ste ostatak, što se nalazio u boci, izvoljeli ispiti uz čitanje izvjesne bogoljubne molitve, poznate jedino vašoj supruzi, nije li tako?

— Jest, ispio sam.

— A koliko ste otprilike ispili? Otprilike? Jednu čašicu, dvije?

— Mogla je biti jedna čaša.

— Dakle, čak i čaša. A možda i čaša i po?

Grigorij zašutje. On kao da je nešto shvatio.

— Čaša i po čistog špirita — to nije baš loše, kako mislite? Ne bi li se mogla poslije toga vidjeti »otvorena i rajska vrata«, a ne samo vrata što vode u vrt?

Grigorij neprestano šućaše. Opet se razlegnu kroz dvoranu smijeh. Predsjednik se uzvrpolji.

— A znate li sasvim pouzdano, — upijao se Fetjukovič sve jače i jače, — da li ste drijemali u onom trenutku, kad ste ugledali otvorena ona vrata, što vode u vrt?

— Stajao sam na svojim nogama.

— To nije dokaz, da niste drijemali (opet tih smijeh u dvorani). — Da li biste mogli, na primjer, odgovoriti u onom trenutku, da vas je tkogod zapitao nešto, no, na primjer, koja je sada godina?

— Ne znam.

— A koja je sada godina, po vašem računu, od rođenja Kristova, znate li to?

Grigorij stajaše zbunjen i netremice gledaše svog mučitelja. Ali čudnovato, zbilja se činilo, kao da on zaista ne zna, koja je sada godina.

— A možda ipak znate, koliko imate prstiju na rukama?

— Ja nisam slobodan čovjek, — reče Grigorij glasno i razgovijetno, — i ako je vlasti ugodno, da se sa mnom ismijava, ja moram trpjeti.

To kao da je Fetjukoviča malo poklopilo, ali se umiješa i predsjednik, te poučno podsjeti branitelja, da se smiju stavljati samo stvarna pitanja. Fetjukovič sasluša opomenu, te se dostojanstveno pokloni i izjavi, da je gotov sa svojim pitanjima. Razumije se, i kod publike i kod porotnika mogao je ostati mali crvić sumnje u iskaze svjedoka, koji je u stanju, da u izvjesnom stadiju svog liječenja »vidi otvorena rajska vrata«, a koji osim toga ne zna, koja je ovo godina poslije rođenja Kristova, tako da je branitelj ipak postigao svoj cilj. Ali prije Grigorijeva odlaska desi se još jedna epizoda. Predsjednik se obrati optuženiku i zapita ga: nema li što da primijeti u povodu ovih iskaza?

— Osim ovoga o vratima, sve je ostalo istinu rekao, — viknu glasno Mitja. — Što mi je trijebio uši — hvala mu; što mi oprašta batine — hvala mu; starac je bio pošten cijela života i vjeran ocu kao sedam stotina pudlova.

— Optuženi, birajte riječi, — reče predsjednik strogo.

— Ja nisam pudl, — progunđa Grigorij.

— Ne, onda sam ja pudl, ja! — viknu Mitja. — Ako ga vrijeđa, uzimam na sebe, a njega molim za oproštenje: bio sam zvijer i prema njemu surov. A i prema Ezopu bio sam surov!

— Kakvu Ezopu? — zapita opet predsjednik strogo.

— No, prema Pierrotu... prema ocu, prema Fjodoru Pavloviču.

Predsjednik opet ponovo najozbiljnije i najstrože ponovi Mitji, neka bude oprezniji u izboru svojih izraza.

— Vi time sami škodite sebi u očima vaših sudaca.

Isto se tako vrlo vješto ponio branitelj i prilikom preslušavanja svjedoka Rakitina. Primjećujem, da je Rakitin bio jedan od najvažnijih svjedoka, i na nj je tužilac vrlo mnogo polagao.

Ispostavilo se, da je on sve znao, neobično mnogo znao, da je kod svih bio, sve vidio, a svima govorio i do najmanjih sitnica poznavao biografiju Fjodora Pavloviča i svih Karamazova. Istina, i on je o kuverti s tri tisuće čuo lično od Mitje. Ali zato je potanko opisao Mitjino junaštvo u krčmi »Prijestolnica«, sve njegove riječi i pokrete, koji su ga kompromitirali i ispričao historiju o »ispiraču« štapskapetanu Snjegirevu. Osobito što se tiče činjenice, da li je Fjodor Pavlovič ostao štogod dužan Mitji prilikom obračuna o imanju — nije mogao ni Rakitin ništa da iskaže i izvukao se općim frazama prezirnog karaktera: tko bi mogao uopće da prosudi, tko je kriv i tko je kome ostao dužan u toj ludoj karamazovštini[204], u kojoj nije bio nitko u stanju, da sebe shvati i odredi?« Svu tragediju ovog zločina predstavio je on kao produkt zastarjelih običaja kmetstva i nereda u Rusiji, koja pati zbog oskudice odgovarajućih institucija. Jednom riječi, njemu je bila pružena prilika, da koješta ispriča. Prilikom tog procesa gospodin se Rakitin prvi put istakao i bio zapažen; tužilac je znao, da svjedok sprema za novine članak o ovom zločinu, te je poslije u svom govoru (kako ćemo niže vidjeti) citirao nekoliko misli iz tog članka, dakle, njemu je bio već poznat taj članak. Slika, što ju je nacrtao svjedok, ispala je mračna i sudbonosna, te je silno potkrijepila »optužbu«. Uopće je izlaganje Rakitinovo očaralo publiku slobodoumnošću i neobičnom plemenitošću poleta. Začula su se čak dva tri pljeska, koja su se nehotice otela, i to baš na onim mjestima, kad je govorio o kmetstvu u Rusiji, koja pati od nereda. Ali Rakitin je, kao mladić, ipak učinio malu pogrešku, koju je odmah umio divno iskoristiti branitelj. Kad je odgovarao na izvjesna pitanja o Grušenjki, on se, zanesen svojim uspjehom, koji je, razumije se, i sam osjećao, i s plemenitaške visine, na koju se uzdigao, usudio da nazove Agrafenu Aleksandrovnu, donekle prezirno, »milosnicom trgovca Samsonova«. On bi bio poslije mnogo zato platio, da je mogao povratiti tu riječ, jer ga je na njoj odmah i ulovio Fetjukovič. I sve zato, što Rakitin nije nikako računao, da se on mogao za ovako kratko vrijeme tako potanko upoznati s cijelim slučajem.

— Dozvolite mi, da saznam, — otpoče branitelj s najljubaznijim i čak punim poštovanja osmijehom, kad je došao na njega red, da postavlja pitanja, — vi ste sigurno onaj isti gospodin Rakitin, čiju sam

brošuru Život u bogu umrlog starca oca Zosime, koju je izdala eparhijska vlast, punu dubokih i religioznih misli, s prekrasnom i pobožnom posvetom vladici, nedavno pročitao s tolikim uživanjem.

— Ja je nisam napisao za štampu... poslije su je sami odštampali, — promrmlja Rakitin odjednom nekako zapanjen i gotovo stideći se.

— O, to je divno! Mislilac, kao što ste vi, može i mora da zauzme vrlo široko stajalište prema svakoj društvenoj pojavi. Pod pokroviteljstvom vladičinim ta je veoma korisna brošura raspačana i donijela izvjesnu korist... Ali, čujete, u čemu bih najviše želio da zadovoljite mojoj znatiželji: vi ste maločas rekli, da ste bili vrlo dobro poznati s gospođom Svjetlovom? (Nota bene. Ispostavilo se, da je Grušenjkino prezime »Svjetlova«. To sam ja saznao tek danas prvi put, i to u toku procesa.)

— Ja ne mogu odgovarati za sva moja poznanstva... Ja sam mlad čovjek... i tko može odgovarati za sve one, s kojima se sretne, — odgovori Rakitin i sav pocrveni.

— Ja to razumijem, vrlo dobro razumijem! — povika Fetjukovič, kao da se zbunio i kao da se silno žuri, da se ispriča, — vi ste, kao i svaki drugi, mogli tražiti poznanstvo mlade, lijepe žene, koja je dragovoljno primala cvijet ovdašnje omladine, no... ja sam htio samo da doznam: da li vam je poznato, da je Svjetlova prije mjesec dana neobično željela da se upozna s najmlađim Karamazovom, Aleksejem Fjodorovičem, i da vam je samo zato, da joj ga dovedete, i to baš u njegovoj ondašnjoj monaškoj mantiji, obećavala dati dvadeset i pet rubalja, i to čim joj ga dovedete. To je bilo, kako je poznato, baš uvečer onog dana, koji je završio tragičnom katastrofom, koja je poslužila kao podloga ovom procesu. Vi ste doveli Alekseja Karamazova gospođi Svjetlovoj — i da li ste dobili onda tih dvadeset i pet rubalja nagrade od Svjetlove, eto, što bih ja želio od vas čuti?

— To je bila šala... Ne vidim, zašto bi vas moglo to zanimati... Primio sam od šale... da poslije vratim...

— Dakle ste primili. Ali niste vratili dosad... ili ste možda vratili?

— To su trice... mrmljaše Rakitin, — ja ne mogu na takva pitanja odgovarati... Razumije se, da ću vratiti...

Umiješa se predsjednik, ali branitelj izjavi, da je gotov s ispitivanjem Rakitina. Gospodin Rakitin siđe s pozornice malo nagaravljen. Utisak, što ga je proizveo njegov neobično plemenit govor, bio je pokvaren, i Fetjukovič, koji ga je pratio očima, kao da je govorio i pokazivao publici: »gledajte, ovakvi su ti vaši plemeniti tužitelji!« Sjećam se, ni ovo ne prođe bez Mitjine upadice: sav bijesan zbog tona, kojim je Rakitin govorio o Grušenjki, povika on sa svoga mjesta: »Bernard!« A kad se predsjednik, nakon preslušavanja Rakitinova, obratio optuženiku: da li želi da primijeti što, viknu Mitja, da je sve zaječalo:

— On je od mene, kad sam već bio optuženik, uzimao novac u zajam! Bernard prezreni i karijerist, i u boga ne vjeruje, a preosvećenog je namagarčio!

Mitju su, dakako, opet poučili pameti zbog njegovih bijesnih izraza, ali gospodin Rakitin je bio potpuno dotučen. Nije uspjelo ni svjedočanstvo štapskapetana Snjegireva, ali zbog sasvim drugog razloga. On je došao sav poderan, u prljavu odijelu, blatnim čizmama i uza sav oprez i prethodne »ekspertize« sasvim pijan. Na pitanja o uvredi, koju mu je Mitja nanio, odbio je odjednom da odgovara.

— Neka ga voda nosi, Iljušečka je zabranio. Meni će bog ondje platiti.

— Tko vam je zabranio da govorite? Koga mislite?

— Iljušečka, sinčić moj: »Tatice, tatice, kako je on tebe ponizio!« To je rekao kod kamena. Sada umire.

Štapskapetan odjedamput udari u plač i naglo pade predsjedniku pred noge. Izveli su ga brže bolje uz smijeh publike. Utisak, koji je bio pripremio tužilac, sasvim je propao.

A branitelj se i dalje koristio svima sredstvima i sve je više i više izazivao čuđenje svojim poznavanjem događaja do najmanjih sitnica. Tako je, na primjer, iskaz Trifona Borisiča proizveo neobično silan utisak i bio je, razumije se, neobično nepovoljan po Mitju. On je gotovo na prste izračunao, da Mitja, prilikom prvoga svog dolaska u Mokro, a gotovo mjesec dana prije katastrofe, nije mogao potrošiti manje od tri tisuće rubalja ili »jedva tek nešto manje. Koliko je samo razbacano cigankama! A našim, našim ušljivim seljacima, ne da su bacali putem po pola rublja, nego su im poklanjali novčanice od

dvadeset i pet rubalja, manje nisu davali. A koliko su onda od njega prosto ukrali! Tko je ukrao, taj nije ostavio ondje svoje ruke, i gdje bi ga uhvatili, to jest lopova, kad su sami uludo razbacivali! Kod nas je narod razbojnički, ne čuva svoje duše. A koliko je otišlo curama, našim seoskim curama! Od onda su se kod nas neki obogatili, koji su dotle bili sirotinja.« Jednom riječi, on je spomenuo sve, što je bilo potrošeno i sve točno izračunao, kao na računaljci. I na taj je način pretpostavka, da je bila potrošena samo tisuća i po, a druga polovica spremljena u kesicu, postala nemogućom. »Sam sam vidio, u njihovim sam rukama vidio tri tisuće, kao jednu kopjejku, vlastitim očima motrio, i kao da se mi ne razumijemo u račun!« vikaše Trifon Borisič, nastojeći iz sve snage, da ugodi »vlasti«. Ali kad je opet došao red, da branitelj pita, ovaj nije gotovo ni pokušao da pobije njegove iskaze, nego je naprečac skrenuo govor na to, kako su kočijaš Timofej i neki drugi seljak Akim digli u Mokrom, prilikom one prve pijanke prije mjesec dana, s poda u trijemu stotinjarku, koja je pijanom Mitji ispala, i predali je Trifonu Borisiču, a ovaj im zato dao svakome po jedan rubalj. »A, jeste li vi onda vratili tu stotinjarku gospodinu Karamazovu?« Trifon Borisič, iako je petljao, ali je, poslije preslušavanja seljaka o nađenoj stotinjarci, ipak priznao, samo što je nadovezao, da je on onda kao sveto sve vratio i uručio Dmitriju Fjodoroviču, »sasvim pošteno, ali oni teško da će se toga moći sjećati, jer su bili onda sasvim pijani.« Ali kako je on dotle, dok nisu bili pozvani svjedoci seljaci, poricao, da je nađena neka stotinjarka, to je sasvim prirodno i iskaz njegov, da je vratio cijelu svotu pijanom Mitji, postao jako sumnjiv. I tako je jedan od najopasnijih svjedoka, koga je bio spremio tužilac, otišao ipak osumnjičen i vrlo okaljane reputacije. To se isto desilo i s Poljacima: ovi su ušli oholo i samosvjesno. Oni su glasno posvjedočili, da su, prvo, obojica »služili kruni« i da im je »pan Mitja« nudio tri tisuće, da kupi njihovu čast, te da su sami vidjeli mnogo novaca u njegovim rukama. Pan Musjalovič miješao je strašno mnogo poljskih riječi u svoje rečenice i kad je vidio, da to samo podiže njegov ugled kod predsjednika i tužioca, okuražio se naposljetku toliko, da je počeo govoriti poljski. Ali je Fetjukovič uhvatio i njih u svoje mreže: iako se i opet petljao ponovno pozvani Trifon Borisič, ipak je morao priznati, da je pan Vrublevski zamijenio njegove karte sa svojima i da je pan Musjalovič,

kad je držao banku, varao. To je potvrdio i Kalganov, i oba su se pana udaljila ponešto posramljeni i uz smijeh publike.

Zatim se to isto dogodilo gotovo svima najopasnijim svjedocima. Svakog od njih umio je Fetjukovič moralno ukaljati i otpustiti pokunjena nosa. Ljubitelji i pravnici samo su uživali, ali nisu ipak mogli pravo da shvate, čemu velikom i konačnom bi sve to moglo poslužiti, jer, ponavljam, svi su osjećali nepobitnost optužbe, koja je sve više i sve tragičnije rasla. Ali, po sigurnom držanju »velikog maga«, vidjeli su, da je on miran, te su čekali: nije uzalud došao iz Petrograda »takav čovjek«, a usto nije to čovjek, koji bi se vraćao praznih ruku.

III

MEDICINSKA EKSPERTIZA I JEDNA FUNTA ORAHA

Medicinska ekspertiza nije također baš mnogo pomogla optuženiku. Pa ni sam Fetjukovič nije, čini se, na nju mnogo računao, kako se poslije pokazalo. U prvom je redu bila poduzeta jedino na navaljivanje Katarine Ivanovne, koja je specijalno pozvala iz Moskve jednog liječnika. Obrana dakako nije mogla zbog nje ništa izgubiti, a u najboljem slučaju mogla je i nešto dobiti. Uostalom, ispalo je donekle komično, zbog nesuglasice liječnika. Kao eksperti javili su se: čuveni strani liječnik, zatim naš liječnik Herzenstube i naposljetku mladi liječnik Varvinski. Posljednja dvojica pojavila su se tako kao obični svjedoci, koje je pozvao tužilac. Prvog su kao eksperta preslušali liječnika Herzenstubea. To je bio sedamdesetgodišnji starac, sijed i ćelav, srednje visine i snažna tjelesnog sastava. Kod nas su ga u gradu svi vrlo cijenili i poštovali. Bio je savjestan liječnik, čovjek prekrasan i pobožan, nekakav Herrnhuter[205] ili »moravski brat« — ne znam više pravo. Živio je kod nas već odavno i vladao se uvijek neobično dostojanstveno. Bio je dobar i čovjekoljubiv, siromašne bolesnike i seljake liječio je badava, sam je odlazio u njihove kolibice i komorice i ostavljao novac za lijekove, ali je usto bio tvrdoglav kao mula. Izbiti mu ideje iz glave bilo je nemoguće. Uzgred napominjem, da je bilo u gradu

poznato, kako je strani čuveni liječnik, za ova dva tri dana boravka kod nas, dobacio nekoliko neobično uvredljivih izjava na račun talenta liječnika Herzenstubea. Radilo se o tome, što su se neki u našem gradu obradovali dolasku moskovskog liječnika i ne žaleći novaca navalili njemu po savjete, iako on nije uzimao po posjeti manje od dvadeset i pet rubalja. Sve je te bolesnike dakako liječio prije njegova dolaska liječnik Herzenstube, i moskovski je čuveni liječnik svuda neobično osudio njegovo liječenje. Konačno je, čim bi došao bolesniku, otvoreno pitao: »No, tko vas to ovdje udesio, Herzenstube? He-he!« Liječnik je Herzenstube, razumije se, za sve to saznao. I eto, sad su se javila sva tri liječnika, jedan iza drugog, zbog preslušanja. Herzenstube je otvoreno izjavio, da se »abnormalnost umnih optuženikovih sposobnosti vidi sama po sebi.« Zatim je, kad je razložio svoje mišljenje, koje ja ovdje ispuštam, nadovezao, da se ta abnormalnost, uglavnom, ne vidi samo iz prijašnjih mnogih postupaka optuženikovih, nego i sad, u ovom trenutku, i kad su ga zamolili, da objasni, u čemu se sad očituje u ovom trenutku, upozorio je stari liječnik sa svom otvorenošću svoje prostodušnosti na to, da je optuženik, kad je ušao u dvoranu »imao neobičan i s obzirom na prilike čudnovat izgled, da je stupao kao vojnik i upro pogled preda se, dok bi međutim bilo pravilnije, da je gledao na lijevo, gdje među publikom sjede gospođe, da je on bio veliki obožavatelj lijepog spola, te je morao mnogo misliti o tome, što će sada reći o njemu gospođe,« završi starčić osobitim jezikom. Moramo primijetiti, da je on govorio ruski mnogo i rado, ali je nekako svaka njegova rečenica ispadala nekako njemački, što ga uostalom nije nikad bunilo, jer je imao cijelog svog života tu slabost, da smatra svoj govor obrascem ruskog jezika, »za bolji, nego što ga sami Rusi govore,« i čak je jako volio, da se služi ruskim poslovicama, uvjeravajući svaki put, da su ruske poslovice bolje i izrazitije od svih poslovica na svijetu. Još primjećujem, da je on u razgovoru, sigurno zbog rastresenosti, često zaboravljao najobičajnije riječi, koje je izvrsno znao, ali koje su mu iznenada zbog nečeg ispale iz pameti. To se isto, uostalom, događalo, kad je govorio i njemački, i u takvoj prilici je uvijek mahao rukom ispred lica, kao da nastoji da nađe izgubljenu riječ, i nitko ga ne bi mogao nagnati, da produži otpočeti govor, dok ne nađe tu izgubljenu riječ. Njegova primjedba, da je

optuženik, kad je ušao, morao pogledati gospođe, izazvala je u publici veseo šapat. Starčića su voljele kod nas sve gospođe; one su znale, da je neženja, pobožan, nevin i da gleda na žene kao na viša i idealnija bića. I zato se ova njegova neočekivana primjedba učinila svima strašno neobičnom.

Moskovski liječnik, zapitan, također je potvrdio oštro i odlučno, da optuženikovo umno stanje smatra abnormalnim, »štoviše, u velikoj mjeri«. On je mnogo i pametno govorio o »afektu« i »maniji« i zaključivao, da se optuženik prema svima sakupljenim podacima još nekoliko dana prije svog hapšenja nalazio i sumnjivo bolesnom afektu, te ako je i počinio zločin, ipak je, mada je bio svjestan, da čini zločin, radio gotovo nehotice, nemajući nimalo snage da se bori protiv bolesnog moralnog nagona, koji je ovladao njime. Ali osim afekta konstatirao je liječnik i maniju, što je već unaprijed govorilo, po njegovim riječima, o ravnom putu, koji vodi do potpunog ludila. (N. B. Ja govorim svojim riječima, a liječnik se izražavao vrlo učenim i specijalnim jezikom). »Svi njegovi postupci protuslove zdravu razumu i logici«, produži on. — »Neću ni da govorim o onom, što nisam vidio, to jest, o samom zločinu i cijeloj toj katastrofi, ali čak prekjučer, prilikom mog razgovora s njim, imao je neobjašnjivo nepomičan pogled. Iznenadan bezrazložan smijeh. Nepojmljiva stalna razdraženost, neobične riječi: »Bernard«, »etika« i druge, koje nisu bile na svome mjestu. Ali osobito je nalazio liječnik tu maniju u tome, što optuženik ne može gotovo ni da govori o one tri tisuće, za koje je, po njegovu mišljenju, prevaren, bez neke neobične razdraženosti, dok naprotiv o svima drugim nedaćama i uvredama, koje su mu nanesene, govori i sjeća ih se dosta lako. Naposljetku, prema dobivenim informacijama, on je isto tako i prije, svaki put, kad se radilo o te tri tisuće, bio gotovo lud, a međutim govore za nj, da je nesebičan i nekoristoljubiv. »A što se tiče mišljenja mog učenog subrata, — pridoda ironički moskovski liječnik na kraju svog govora, — da je optuženik morao, kad je ulazio, gledati gospođe, a ne ravno preda se, velim samo ovoliko, da je ono, osim šaljivosti, još i sasvim pogrešno: jer, iako se potpuno slažem, da optuženik, ulazeći u sudsku dvoranu, u kojoj se rješava njegova sudbina, nije morao onako nepomično gledati preda se i, što bi se zaista moglo smatrati znakom abnormalnog duševnog stanja u danom momentu, ali u isto

to vrijeme tvrdim, da on nije morao gledati nalijevo, u gospođe, već naprotiv nadesno, tražeći očima svog branitelja, o čijoj obrani zavisi sad njegova sudbina.« Liječnik je svoje mišljenje izrekao odlučno i uvjerljivo. Ali osobito je komično djelovalo protuslovlje učenih eksperata nakon neočekivana izvoda liječnika Varvinskog, koga su posljednjeg preslušali. Po njegovu mišljenju nalazi se optuženik, kao i prije, tako i sada, u sasvim normalnom stanju, te iako je zaista morao biti prije hapšenja nervozan i izvanredno uzbuđen, ali je to moglo potjecati iz mnogih sasvim očitih uzroka: zbog ljubomora, srdžbe, neprekidnog pijanstva itd. Ali to nervozno stanje nije moglo sadržavati u sebi nekakav osobit »afekt«, o kome je malo prije govoreno. A što se tiče toga, da li je morao optuženik, kad je ulazio u dvoranu, gledati nalijevo ili nadesno, morao je on, ulazeći u dvoranu, »po njegovu skromnom mišljenju«, gledati baš ravno preda se, kako je zbilja i gledao, jer je ravno pred njim sjedio predsjednik i članovi suda, o kojima sad zavisi njegova sudbina: i on je baš time, što je gledao ravno preda se, i dokazao svoje potpuno normalno duševno stanje u danom trenutku,« završi mladi liječnik gotovo vatreno svoj »skromni« iskaz.

— Bravo, liječniče! — viknu Mitja sa svog mjesta, — baš je tako!

Mitju su, razumije se, prekinuli, ali mišljenje mladog liječnika djelovalo je odlučno, kako na sud, tako i na publiku, jer su se, kako se poslije vidjelo, svi s njime složili. Međutim je liječnik Herzenstube, kad su ga poslije preslušavali već kao svjedoka sasvim neočekivano pomogao Mitji. Kao starosjedilac u gradu, koji je već odavno poznavao porodicu Karamazovih, dao je nekoliko vrlo interesantnih iskaza za »optužbu«, ali je odjedamput, kao da se nečeg sjetio, dodao:

— Međutim, mogla je mladom čovjeku pasti u dio daleko bolja sudbina, jer je bio dobra srca i u djetinjstvu i poslije, što je meni dobro poznato. Ali ruska poslovica veli: »ako tko ima jednu pamet, to je dobro, ali ako mu dođe u goste još i pametan čovjek, to je još bolje, jer onda će biti dvije pameti, a ne samo jedna«...

— Jedna je pamet dobra, a dvije su — bolje, — dobaci nestrpljivo tužilac, kome je bio već odavno poznat običaj starčev, da govori sporo, razvučeno, ne dajući se nimalo zbuniti utiskom, što ga izaziva takvim govorom, a ni time, što će morati na njega čekati, nego je

naprotiv još više cijenio svoje nategnuto, krumpirsko, i uvijek radosno samozadovoljno njemačko oštroumlje. Starčić je volio da pravi dosjetke.

— O, je-est, i ja to isto velim, — upade on tvrdoglavo, — jedna je pamet dobra, a dvije su kudikamo bolje. Ali njemu nije došao drugi s pameću, a on je svoju pustio... Kako se ono kaže, kamo ju je pustio? Tu riječ — kamo je pustio pamet svoju, ja sam zaboravio, — produži on, vrteći ruku pred očima, — ah, da, spatzieren[206].

— U šetnju?

— Pa da, u šetnju, i ja to kažem. I vidite, pamet je njegova pošla da se prošeta i dospjela je i jedno tako duboko mjesto, u kome se izgubila. A međutim, to je bio plemenit i osjećajan mladić, o, ja ga se dobro sjećam još kao ovakva derančića, koga je otac odagnao u stražnje dvorište, kad je trčao po zemlji bez čizmica i u hlačama samo s jednim pucetom...

U glasu čestita starčića zazvuča odjedamput nekakva nota, osjećajna i dirljiva... Fetjukovič čisto zadrhta, kao da nešto naslućuje i poče da ga sluša pažljivo.

— O, jest, ja sam onda bio još i sam mladić... Meni, no da, ja sam onda imao četrdeset i pet godina, i tek što sam bio ovamo stigao. I meni je onda bilo žao dječačića i ja sam zapitao sebe: zašto mu ne bih mogao kupiti funtu... funtu onoga, što djeca jako vole, kako se ono, no, kako se ono zovu... i — liječnik opet zamaha rukama, — rastu na drvetu, beru ih i svima darivaju.

— Jabuke?

— O, n-n-e-e! Funta, funta... jabuke se prodaju po deset komada, a ne na funte... ne, njih ima mnogo i svi su sitni, meću ih u usta i kr-r-rk!

— Orasi?

— No, jest, orasi, i ja to velim, — potvrdi liječnik sasvim mirno, kao da nije tražio riječ, — i ja sam mu donio funtu oraha, jer dječaku još nikada nitko nije donio funte oraha, podigao sam svoj prst i rekao: »Dječače! Gott der Vater,«[207] on se nasmijao i reče: »Gott der Vater«. — »Gott der Sohn.«[208] On se opet nasmijao i promucao: »Gott der Sohn.« — »Gott der heilige Geist.«[209] A on

se ponovno nasmijao i rekao, kako je mogao: »Gott der heilige Geist.« I ja otiđoh. Poslije tri dana prolazim kraj njihove kuće, a on mi sam viče: »Čiko, Gott der Vater, Gott der Sohn, i samo je zaboravio Gott der heilige Geist, ali sam ga ja podsjetio i meni ga je bilo opet jako žao. Ali su njega odvezli, i ja ga nisam više vidio. Prošle su dvadeset i tri godine, ja sjedim jednog jutra u svom kabinetu i već bijele glave, kad iznenada uđe krepak mladić, koga nisam nikako mogao poznati, ali on podigne prst i reče sa smijehom: »Gott der Vater, Gott der Sohn und Gott der heilige Geist. Sad sam baš stigao i došao da vam se zahvalim za funtu oraha, jer meni onda nije nitko nikad kupio funte oraha, vi ste mi jedini kupili funtu oraha.« I tada sam se sjetio moje sretne mladosti i jadnog dječaka u dvorištu bez čizmica i u meni se steglo srce i rekoh: Ti si zahvalan mladić, jer si se cijelog svog života sjećao one funte oraha, što sam ti ih donio u tvome djetinjstvu. Ja sam ga zagrlio i blagoslovio — i zaplakao. A on se smijao, ali je i on plakao... jer Rus se često smije ondje, gdje bi trebalo da plače. Ali on je i plakao, to sam vidio. A sada, kuku!...

— I sada plačem, Nijemče, plačem, ti čovječje božji! — viknu odjedamput Mitja sa svoga mjesta.

Bilo kako mu drago, ali priča proizvede na publiku povoljan utisak. Ali glavni je efekat izazvao iskaz Katarine Ivanovne u prilog Mitjin, o kome ću sad odmah pričati. I uopće, kada su došli na red svjedoci á décharge[210], to jest, koje je pozvao branitelj, sudbina se gotovo odjedamput i čak ozbiljno nasmiješila Mitji i, što je najvažnije — neočekivano čak i za samu obranu. Ali još prije Katarine Ivanovne bio je preslušan Aljoša, koji se iznenada sjetio jedne činjenice, koja je, kako se činilo, mogla poslužiti kao pozitivno svjedočanstvo protiv jedne od najvažnijih točaka optužbe.

IV

SREĆA SE SMIJEŠI MITJI

A to se dogodilo sasvim neočekivano čak i za Aljošu. Preslušavali su ga bez polaganja zakletve, i ja se sjećam, da su se prema njemu sve stranke već od prvih riječi preslušavanja ponijele

neobično nježno i simpatično. Vidjelo se, da je uživao dobar glas. Aljoša je govorio smjerno i suzdržljivo, ali je iz njegovih iskaza očito izbijala topla simpatija prema njegovu nesretnom bratu. Odgovarajući na jedno pitanje, on je ocrtao bratov karakter, kao čovjeka možda nagla i strastvena, ali također i plemenita, ponosna i velikodušna, spremna čak i na žrtvu, ako se od njega zatraži. Priznao je, uostalom, da se brat nalazio posljednjih dana zbog strasti prema Grušenjki, zbog suparništva s ocem, u nepodnošljivu raspoloženju. Ali je s negodovanjem odbio i samu pretpostavku, da je brat mogao ubiti zbog grabeža, mada je i to priznao, da su se te tri tisuće rubalja pretvorile u Mitjinu umu gotovo u nekakvu maniju, te je smatrao, da je otac tu sumu na prijevaran način zakinuo od njegova nasljedstva, i čak, da nije mogao ni da govori o tim trima tisućima, a da ga ne bi spopao pomaman bijes. Što se tiče suparništva dviju »osoba«, kako se izrazio tužilac, to jest Grušenjke i Katje, odgovarao je zaobilazno, a na jedno ili dva pitanja uskratio je čak i odgovor.

— Je li vam bar govorio vaš brat, da namjerava ubiti svog oca? — zapita tužilac. — Vi možete i uskratiti odgovor, ako nađete za potrebno — nadoveza on.

— Direktno mi nije govorio — odgovori Aljoša.

— A kako? Indirektno?

— On mi je jednom govorio o svojoj ličnoj mržnji prema ocu i da se boji, da bi ga... u jednom trenutku... u trenutku mržnje... možda, mogao i ubiti.

— I vi ste, kad ste to čuli, povjerovali?

— Bojim se reći, da sam povjerovao. Ali ja sam bio uvijek uvjeren, da će ga neki uzvišeniji osjećaj uvijek spasiti u kobnom trenutku, kao što ga je zaista i spasio, jer on nije ubio mog oca, — završi Aljoša čvrsto i glasno, da se po svoj dvorani razlijegalo.

— Budite uvjereni, da ja posve vjerujem u potpunu iskrenost vašeg uvjerenja, bez obzira na vašu ljubav prema vašem nesretnom bratu, nikako ga ne asimilirajući s njom. Vaše osobito uvjerenje, koje imate o toj tragičnoj epizodi, koja se odigrala u vašoj porodici, već nam je poznato iz predistrage. Neću da krijem pred vama, da je ono potpuno svojevrsno i da proturječi svima ostalim iskazima, što ih je prikupilo tužilaštvo. I zato smatram za potrebno da vas energično zapitam, koji su zapravo podaci vodili vašu misao i doveli je do

konačnog uvjerenja, da je vaš brat nevin, a, naprotiv, kriva druga ličnost, koju ste vi direktno optuživali u predistrazi?

— U predistrazi sam samo na pitanja odgovarao, — reče Aljoša tiho i mirno, — a nisam optužio Smrdljakova.

— A ipak ste njega optužili?

— Ja sam optuživao na osnovu riječi brata Dmitrija. Meni su još prije mog preslušavanja pričali, što se dogodilo prilikom njegova hapšenja, i da je on onda sam optužio Smrdljakova. Ja potpuno vjerujem, da je moj brat nevin. A ako nije ubio on, onda...

— Onda je Smrdljakov? A zašto baš Smrdljakov? I zašto ste vi tako čvrsto uvjereni u nevinost svoga brata?

— Nisam mogao, a da ne vjerujem bratu. Znao sam, da mi neće slagati. Po licu sam njegovu vidio, da mi ne laže.

— Samo po licu? U tome su svi vaši dokazi?

— Nemam drugih dokaza.

— I za Smrdljakovljevu krivnju nemate nikakva drugog dokaza, osim riječi vašeg brata i izraza njegova lica?

— Jest, nemam drugog dokaza.

Tim je tužilac svršio svoje ispitivanje. Aljošini odgovori jako su razočarali publiku. Kod nas se još prije glavne rasprave mnogo govorilo o Smrdljakovu, netko je nešto čuo, drugi je na nešto pokazivao, govorili su o Aljoši, da je sakupio izvanredne dokaze u prilog brata i o krivici sluzinoj, — i sad gle, — ništa, nikakvih dokaza, osim moralnih uvjerenja, toliko prirodnih kod njega, rođena brata optuženikova.

Ali je počeo pitati i Fetjukovič. Na pitanje: kada je optuženik govorio njemu, Aljoši, o svojoj mržnji prema ocu i o tome, da bi ga mogao ubiti, i da li je on to čuo od njega, na primjer, prilikom njihova posljednjeg sastanka prije katastrofe. Aljoša je, odgovarajući na to pitanje, odjedamput zadrhtao, kao da se tek sad nečeg sjetio i shvatio.

— Sad se sjećam jedne okolnosti, na koju sam bio sasvim zaboravio, ali mi je onda bila nejasna, a sad...

I Aljoša se u zanosu, natrapavši očito tek sad iznenada na misao, sjeti, kako mu je Mitja, prilikom posljednjeg sastanka uvečer, kraj drveta i na putu, što vodi u manastir, nekoliko puta ponovio, da on ima sredstvo, da obnovi svoju čast, i da se to sredstvo nalazi ovdje,

evo ovdje, na njegovim prsima. »Ja sam pomislio onda, kada se udarao u prsa, da govori o svome srcu,« — produži Aljoša, — »da bi mogao naći u svom srcu snage, da se oslobodi nekakve strašne sramote, koja ga je čekala i koju nije čak ni meni smio da prizna. Priznajem, da sam onda zaista pomislio, da govori o ocu i da dršće od sramote pri samoj pomisli, da pođe ocu i da učini nad njim kakvo nasilje, a međutim, on kao da je onda pokazivao nešto na svojim prsima, i ja se sjećam, da mi je onda iskrsla misao, da se srce čovječje ne nalazi na onom mjestu u prsima, već niže, a on udara sebe mnogo više, ovdje, odmah ispod vrata, i neprestano pokazuje na to mjesto. Moja mi se misao učinila onda glupom, a on je možda pokazivao onda baš onu kesicu, u kojoj je bila ušivena ona tisuća i po!

— Baš tako! — povika Mitja sa svog mjesta. — Tako je, Aljoša, tako, ja sam onda po njoj lupao šakom.

Fetjukovič mu prileti brzo i stade ga preklinjati, neka se primiri, i istovremeno obrati svu svoju pažnju na Aljošu. Aljoša je, zanesen svojim sjećanjem, vatreno izrekao svoju pretpostavku, da se ta sramota jamačno sastojala u tome, što je on, iako je imao kod sebe tu tisuću i po rubalja, te mogao da vrati Katarini Ivanovnoj polovicu svog duga, ipak odlučio, da joj ne vraća te polovice, nego da ih upotrebi za nešto drugo, to jest za odvođenje Grušenjke, ako bi ona pristala...

— Tako je, baš je tako, — vikaše Aljoša, koji se iznenada uzrujao, — brat mi je onda direktno doviknuo, da bi on polovicu, polovicu sramote (nekoliko puta je ponovio polovicu) mogao odmah skinuti sa sebe, ali da je toliko nesretan zbog slabosti svog karaktera, da to neće učiniti... da unaprijed zna, da to nije u stanju učiniti, jer nema za to snage!

— I vi se sigurno i jasno sjećate, da se on lupao baš u to mjesto na prsima? — zapita Fetjukovič žurno.

— Jasno i sigurno, jer mi je baš onda naišla pomisao: zašto se on lupio tako visoko, kad je srce niže, i meni se učinila ta moja pomisao glupom... sjećam se, da mi se učinila glupom... tako mi je iskrslo u umu. I kako se toga nisam sjetio dosada! On je baš onom kesicom pokazivao, da ima sredstava, ali da neće vratiti tu tisuću i po! A prilikom hapšenja u Mokrom, on je viknuo, — što mi je dobro

poznato, jer su mi to saopćili, — da smatra najsramotnijim činom u cijelom svom životu, što se, iako je imao sredstava, da vrati polovicu (baš polovicu!) duga Katarini Ivanovnoj i tako da ne bude u njenim očima tatom, ipak nije odlučio da joj vrati, već mu je bilo milije, da ga ona drži za tata, nego da se rastane s novcem! A kako ga je tištao taj dug! — uzviknu Aljoša na svršetku.

Razumije se, da se umiješao i tužilac. On je zamolio Aljošu, neka još jedamput opiše, kako je sve to bilo, i nekoliko puta je tvrdoglavo pitao: je li optuženik zbilja, kada se lupao u prsa, na nešto pokazivao? Možda se prosto udarao šakom u prsa?

— Ne šakom! — uzviknu Aljoša, — nego je baš prstom pokazivao ovdje, vrlo visoko... Ali kako se nisam mogao toga nikako sjetiti sve do ovog trenutka!

Predsjednik se obrati Mitji s pitanjem, što može da kaže u vezi s ovim iskazom. Mitja potvrdi, da je sve tako i bilo, da je on pokazivao baš na svoju tisuću i po, što ju je imao na prsima, odmah ispod vrata, i da je to, dakako, bila sramota, — »sramota, koje se ne odričem, najsramotniji čin u cijelom životu mom!« povika Mitja. »Mogao sam vratiti, a nisam vratio. Volio sam ostati u njenim očima i tatom, i nisam vratio. A najveća je sramota bila u tome, što sam unaprijed znao, da neću vratiti! Ti imaš pravo, Aljoša! Hvala ti, Aljoša!«

Time se svršilo Aljošino preslušavanje. Važna je bila i karakteristična ta okolnost, što se našla bar jedna činjenica, bar samo i jedan, recimo, i najmanji dokaz, gotovo sjenka dokaza, da je zaista postojala ta kesica, da se u njoj nalazila tisuća i po i da optuženik nije lagao u predistrazi, kada je izjavio u Mokrom, da je ona tisuća i po »bila moja«. Aljoša je bio radostan; on je, sav crven, otišao na određeno mjesto. Još je dugo ponavljao u sebi: »Kako sam na to zaboravio? Kako sam mogao na to zaboraviti! I kako sam se toga tek sada odjedamput sjetio!«

Otpoče preslušavanje Katarine Ivanovne. Tek što se ona pojavila, nastalo je u dvorani nešto neobično. Gospođe se latile za lornjete i binokle, muškarci se pokrenuli, neki poustajali sa svojih mjesta, da je bolje vide. Svi su poslije tvrdili, da je Mitja iznenada poblijedio »kao krpa«, čim je ona ušla. Ona je, sva u crnini, smjerno i gotovo plašljivo, prišla do mjesta, koje joj je bilo određeno. Po njenu licu nije

se moglo zaključiti, da je uzrujana, ali odlučnost je sijevala iz njena mrkog, sumračnog pogleda. Moram primijetiti, da su poslije mnogi tvrdili, da je u tom trenutku bila neobično lijepa. Govorila je tiho, ali jasno, da se čulo po svoj dvorani. Izražavala se neobično mirno ili se barem naprezala, da bude mirna. Predsjednik je otpočeo postavljati pitanja oprezno, s neobičnim poštovanjem, kao da se bojao, da ne dirne »u druge žice«, i poštujući njenu veliku nesreću. Ali Katarina je Ivanovna sama, odmah poslije prvih riječi, čvrsto izjavila na jedno postavljeno pitanje, da je bila optuženikova zaručnica »sve dotle, dok me nije sam ostavio«, nadoveza ona tiho. Kada su je pitali o tri tisuće, povjerene Mitji, da ih pošalje njenoj rođakinji, rekla je odlučno: »Nisam mu dala baš za to, da ih preda na poštu: ja sam onda naslućivala, da su mu novci vrlo potrebni... u ovom trenutku... Dala sam mu te tri tisuće pod uvjetom, da ih pošalje, ako hoće, u toku jednog mjeseca. On se poslije uzalud mučio zbog toga duga...«

Neću da navodim sva pitanja, a niti točno sve njene odgovore, nego ću tek navesti bitni smisao njenih iskaza.

— Ja sam bila čvrsto uvjerena, da će on sigurno odaslati te tri tisuće, čim samo dobije od svog oca — produži ona, odgovarajući na pitanja. — Ja sam bila uvijek uvjerena, da je on nekoristoljubiv i pošten... vrlo pošten... što se novca tiče. On je bio tvrdo uvjeren, da će dobiti od oca tri tisuće rubalja, i nekoliko puta mi je govorio o tome. Ja sam znala, da postoji između njega i oca razmirica, i bila sam uvijek, a i sad sam uvjerena, da mu je otac učinio krivo. Ne sjećam se, da se ikad prijetio ocu. Preda mnom bar nije izrekao nikakve prijetnje. Da je on onda došao meni, bila bih ga odmah oslobodila brige zbog onih nesretnih triju tisuća, koje mi je dugovao, ali mi nije više dolazio... a ja sam... ja sam dospjela u takav položaj... Ja ga nisam mogla zvati sebi... Ja nisam imala nikakva prava, da zahtijevam od njega taj dug, — nadoveza ona odjedamput i nešto odlučno zazvuča u njenu glasu, — on mi je lično učinio jednom zgodom novčanu uslugu, još veću od tri tisuće, i ja sam je primila, uza sve to, što onda nisam mogla još predvidjeti, da ću biti jednom u stanju, da mu vratim dug...

U tonu njena glasa osjećalo se nekakvo izazivanje, ali baš u tom trenutku dođe red na Fetjukoviča, da postavlja pitanja.

— To sigurno nije bilo ovdje, već u početku vašeg poznanstva? — upade Fetjukovič oprezno prilazeći, osjetivši u tren oka nešto povoljno. »Primjećujem u zagradi, da on, uza sve to, što ga je pozvala iz Petrograda donekle i Katarina Ivanovna, — ipak nije ništa znao o onoj zgodi o pet tisuća, što joj ih je dao Mitja još u onom gradu i o »poklonu do zemlje«. Ona mu nije to rekla, nego je zatajila pred njim! I to je bilo čudnovato. Moglo bi se sa sigurnošću pretpostaviti, da ni ona sama nije znala do posljednjeg trenutka: da li će ispričati tu zgodu na raspravi ili neće, i čekala je na neko nadahnuće).

— Ne, nikad ne mogu zaboraviti onih trenutaka! — I ona poče da priča, te je ispričala sve, cijelu onu zgodu, koju je Mitja saopćio Aljoši i o »poklonu do zemlje«, o uzrocima, o svome ocu, o svome posjetu Mitji, i ni jednom riječi i ni najmanjim nagoviještanjem nije spomenula, da je Mitja sam predložio njenoj sestri, neka »mu pošalje Katarinu Ivanovnu po novce.« To je ona velikodušno zatajila i nije se postidjela da iznese, kako je ona, ona sama dotrčala onda mladom oficiru, iz vlastite pobude, u nadi... da će izmoliti u njega novaca. To je bilo nešto potresno. Mene je, slušajući, oblila studen, sav sam drhtao, dvorana je zamrla i hvatala svaku riječ. To je bilo nešto, čemu nema primjera, tako da se čak i od takve samosvjesne i do prezira ohole djevojke, kao što je ona, nije mogao očekivati takav plemenito iskren iskaz, takva žrtva i takav samozator. I zašto, zbog koga? Da spasi onog, koji joj se iznevjerio i uvrijedio je, da posluži bilo čime, ma i najmanjim, njegovu oslobođenju, izazvavši njemu u prilog dobar utisak. I zaista: slika oficira, koji daje svojih zadnjih pet tisuća, — sve što još ima u životu, — koji se s poštovanjem poklonio pred nevinom djevojkom, isticala se vrlo simpatično i privlačno, ali... moje se srce bolno steglo! Ja sam osjetio, da može otud poslije nastati kleveta (jest, i nastala je poslije, nastala!)... Kasnije su govorili po cijelom gradu, uz pakosni smiješak, da njeno pričanje nije bilo možda sasvim točno, a osobito ne na onom mjestu, gdje je oficir ispustio djevojku navodno »samo s poklonom punim poštovanja.« Natucali su, da je tu nešto »ispušteno«. »A ako i nije bilo ispušteno, ako je sve istina, rekle su čak naše najpoštovanije gospođe, da je još i onda ostalo pitanje: da li je bilo jako pristojno, da tako radi djevojka, ma i željela, da spasi oca?« I zar nije Katarina Ivanovna svojim

umom, svojom bolesnom pronicavošću unaprijed predosjetila, da će početi tako govoriti? Svakako je slutila i ipak se eto odlučila da sve kaže! Razumije se, sve su te prljave sumnje u istinitost njena pričanja izbile tek kasnije, a u prvom trenutku bili su svi potreseni. Što se tiče sudaca, oni su slušali Katarinu Ivanovnu, tako reći, pobožno i čak stidljivo šuteći. Tužilac se nije usudio da postavi koje daljnje pitanje o toj temi. Fetjukovič joj se duboko pokloni. On je gotovo likovao. Mnogo je bilo dobiveno: čovjek, koji daje u plemenitom poletu svojih posljednjih pet tisuća, i isti taj čovjek, koji poslije ubija svog oca s namjerom, da ugrabi tri tisuće, — to je bilo nešto, što se nije moglo dovesti u vezu. Sad je mogao Fetjukovič bar grabež otkloniti. Na »slučaj« je odjedamput pala neka nova svjetlost. Iskrslo je nešto simpatično u prilog Mitje. A on je — pričalo se o njemu — jedno dvaput htio da skoči sa svoga mjesta za vrijeme pripovijedanja Katarine Ivanovne, ali je opet klonuo na svoju klupu i prekrio lice rukama. Ali kad je ona svršila, pruži prema njoj ruke i povika plačljivim glasom:

— Katja, zašto si me upropastila?

I zaplaka glasno, da je dvorana ječala. Ali se, uostalom, odmah svlada i opet povika:

— Sad sam osuđen!

A zatim, kao da se ukočio na svom mjestu, stisnu zube i prekriži ruke na prsima. Katarina Ivanovna ostade u dvorani i sjede na pokazanu joj stolicu. Ona je bila blijeda i sjedila oborene glave. Oni, što su joj bili blizu, pričali su, da je dugo sva drhtala, kao u groznici. Sad je došao red na Grušenjku.

Približujem se katastrofi, koja se iznenada sručila i možda zaista upropastila Mitju. Ja sam uvjeren, i svi ostali također, a svi su pravnici poslije govorili, da nije došlo do te epizode, da bi bar bili milosrdniji prema zločincu. A o tome će biti uskoro govora. No prije toga da kažem dvije riječi o Grušenjki.

Ona je ušla u dvoranu također sva u crnini, sa svojom prekrasnom crnom maramom, prebačenom preko ramena. Prišla je balustradi lako, svojim nečujnim hodom, ljuljajući se malo, kako ponekad hodaju odeblje žene, te netremice gledala u predsjednika, ne pogledavši ni jedamput ni desno ni lijevo. Po mom mišljenju bila je ona u ovom trenutku vrlo lijepa i nije bila nimalo blijeda, kako su

poslije tvrdile gospođe. Tvrdile se također i to, da joj je bilo lice nekako pakosno. Ali ja mislim, da je bila samo razdražena i da je teško osjećala na sebi prezirne i radoznale poglede naše publike, željne skandala. To je bio karakter ponosan, koji ne podnosi prezira, i jedan od onih, koji, čim i najmanje osjete, da ih netko prezire, — odmah planu gnjevom i željom za otporom. Razumije se, nije joj nedostajalo ni plašljivosti ni unutrašnjeg stida zbog te plašljivosti, te nije nikakvo čudo, što je njen govor bio nejednak, — čas ljutit, čas preziran i vrlo grub, a čas bi opet zazvučala u njemu iskrena, srdačna nota samoosuđivanja i samooptuživanja. Ponekad je govorila, kao da pada u kakvu provaliju: »svejedno, bilo što mu drago, a ja ću ipak reći...« Što se tiče poznanstva s Fjodorom Pavlovičem primijetila je oporo: »Same gluposti, jer zar sam ja kriva, što se on meni nametao?« A poslije je nakon jedne minute nadovezala: »Ja sam svemu kriva, ja sam ismijavala i jednog i drugog, — starca i ovog, — i obojicu sam do ovog dovela. Zbog mene se sve dogodilo.« Kad su joj spomenuli Samsonova, otresla se ona pakosno i s nekakvim drskim izazivanjem: »Što se to koga tiče, — on je bio moj dobrotvor, uzeo me je bosonogu, kada su me izbacili iz roditeljske kuće.« Predsjednik joj je napomenuo, uostalom učtivo, da ima odgovarati direktno na pitanja, ne upuštajući se u nepotrebne potankosti.

Kuverte s novcima nije vidjela, nego je samo čula od »zločinca«, da ima u Fjodora Pavloviča nekakva kuverta s tri tisuće. »Ali su to sve samo gluposti, ja sam se tome smijala i ne bih bila pošla onamo nizašto.«

— Koga ste maločas mislili pod »zločincem«? — zapita tužilac.

— Slugu, Smrdljakova, koji je ubio svoga gospodara i jučer se objesio.

Razumije se, nju su odmah zapitali: koji su njezini razlozi, da tako odlučno optužuje, ali se ispostavilo, da ni ona također nema nikakvih razloga.

— Tako mi je rekao Dmitrij Fjodorovič, a njemu možete vjerovati. Razdvajačica je njega upropastila, tako je, ona je jedina svemu uzrok, jest, tako je, — nadoveza odjedamput Grušenjka, tresući se sva od mržnje, a glas joj nekako pakosno zazvuča.

Opet zapitaše, koga ona pod tim misli.

A gospođicu, eto ovu Katarinu Ivanovnu. Pozvala me je onda sebi, častila čokoladom, htjela me očarati. U nje ima malo pravog stida, tako je...

Sad je već predsjednik strogo prekinu i zamoli, da umjeri svoje izraze. Ali srce ljubomorne žene već se bilo razbuktalo, i ona je bila spremna, da se sunovrati čak i u provaliju.

— Prilikom hapšenja u Mokrom, — podsjeti je tužilac, — svi su vidjeli i čuli, kako ste vi, kad ste istrčali iz druge sobe, viknuli:

»Ja sam svemu kriva, zajedno idemo na robiju!...« Vi ste, dakle, bili u onom trenutku uvjereni, da je on ocoubojica?

— Ja se ne sjećam ondašnjih svojih osjećaja, — odgovori Grušenjka, — svi su onda povikali, da je on ubio oca, i ja sam osjetila, da sam ja tome kriva, da ga je on zbog mene ubio. A čim je on rekao, da je nevin, ja sam mu odmah povjerovala i sada vjerujem i uvijek ću vjerovati, nije on takav čovjek, da bi lagao.

Poče je ispitivati Fetjukovič. Između ostalog sjećam se, da je pitao o Rakitinu i o dvadeset i pet rubalja »za to, što vam je doveo Alekseja Fjodoroviča Karamazova.«

— A zar je kakvo čudo, što je uzeo novac, — osmjehnu se Grušenjka prezirno, — on mi je dolazio neprestano da moljaka novac, pa bi izmamio mjesečno i po trideset rubalja, sve za kojekakve gluposti, jer piti i jesti imao je i bez mene.

— Zbog čega ste bili toliko darežljivi prema gospodinu Rakitinu? — upade Fetjukovič, uprkos tome, što se predsjednik počeo jako vrpoljiti.

— On je moj bratić. Moja mati i njegova mati rođene su sestre. Samo me je uvijek molio, da to ovdje nikom ne kazujem, jer se on zbog mene jako stidio.

Ta nova činjenica bila je pravo iznenađenje za sve, to nije dosada nitko znao u cijelom gradu, čak ni u manastiru, ni Mitja čak nije to znao. Pričali su, da je Rakitin sav pocrvenio od stida na svom stolcu. Grušenjka je još prije svog ulaska u dvoranu nekako saznala, da je on svjedočio protiv Mitje, i strašno se razbjesnila. Cio maloprijašnji govor gospodina Rakitina, sva njegova plemenština, svi ispadi protiv kmetstva, protiv građanske nesređenosti u Rusiji, — sve je to bilo sad konačno izbrisano i uništeno kod javnog mišljenja. Fetjukovič je bio zadovoljan: opet mu je bog udijelio u kapu. Grušenjku nisu uopće

dugo preslušavali, a ona, razumije se, nije ni mogla saopćiti ništa novo. Na publiku je učinila vrlo neugodan utisak. U nju je bila uprta stotina prezirnih pogleda, kad je poslije svog preslušavanja sjela u dvorani prilično podaleko od Katarine Ivanovne. Za cijelo vrijeme njena preslušavanja Mitja je šutio kao skamenjen, oborena pogleda.

Kao svjedok pojavi se Ivan Fjodorovič.

V

IZNENADNA KATASTROFA

Primjećujem, da su njega pozvali još prije Aljoše. Ali sudbeni pristav javio je onda predsjedniku, da svjedok ne može doći, zbog nekakve nenadane bolesti ili nekakva napada, ali čim se oporavi, da će biti spreman da dade svoje iskaze kad god zažele. To uostalom nije nitko čuo, nego se za to tek poslije saznalo. Njegovu pojavu nisu odmah gotovo ni primijetili: glavni svjedoci, osobito dvije suparnice, bili su već preslušani; znatiželji je bilo zasada zadovoljeno. U publici se osjećaše neki umor. Valjalo je preslušati još nekoliko svjedoka, koji vjerojatno nisu mogli ništa osobita saopćiti s obzirom na ono, što je već bilo saopćeno. Vrijeme je protjecalo. Ivan Fjodorovič priđe nekako neobično polagano, ne gledajući ni u kog i čak oborene glave, kao da o nečem mračnom razmišlja. Njegovu odijelu nije se moglo ništa prigovoriti, ali je lice njegovo učinilo, bar na me, težak utisak: na tom licu bilo je nešto, što je nekako podsjećalo na zemlju, nešto nalik na lice čovjeka, koji umire. Oči su mu bile mutne; on ih podiže i polagano prijeđe njima po dvorani. Aljoša naglo skoči sa svog stolca i prostenja: ah! Ja se toga sjećam. Ali to teško da je tko drugi, osim mene, primijetio.

Predsjednik otpoče time, da je on nezakleti svjedok, te da može po volji svjedočiti ili šutjeti, ali dakako sve, što saopći, mora saopćiti po savjesti itd. Ivan Fjodorovič slušaše i mutno gledaše u nj, ali odjedamput se poče njegovo lice polagano razvlačiti u osmijeh i tek što predsjednik, koji ga je začuđeno gledao, završi, on je iznenada nasmija.

— No, što još? — zapita on glasno.

U dvorani se sve stiša, kao da se nešto osobito naslućivalo. Predsjednik se uznemiri.

— Vi niste... možda još sasvim zdravi? — reče on, tražeći očima sudskog pristava.

— Ne uznemirujte se, vaša preuzvišenosti, ja sam dovoljno zdrav i mogu vam ispričati štošta zanimljivo, — odgovori Ivan Fjodorovič odjednom sasvim mirno i učtivo.

— Imate li nam saopćiti nešto osobito? — produži predsjednik još uvijek s nepovjerenjem.

Ivan Fjodorovič obori glavu, oklijevaše nekoliko sekundi, podiže ponovo glavu i reče mucajući:

— Ne... nemam. Nemam ništa osobito.

Počeše mu stavljati pitanja. On je odgovarao sasvim kao preko volje, nekako vrlo kratko, čak s nekim gnušanjem, koje je sve više i više raslo, iako je uostalom odgovarao sasvim razložno. Na mnoga je pitanja odgovarao, da ne zna. O očevu obračunu s Dmitrijem Fjodorovičem nije ništa znao. »Nisam se ni zanimao za to,« reče on. Što se tiče prijetnja, da će ubiti oca, to je čuo od samog optuženika. Za novce u kuverti čuo je od Smrdljakova.

— Sve jedno te isto, — prekinu on odjedamput umorna izgleda, — ja vam ne mogu sada ništa osobito saopćiti.

— Vidim, da ste bolesni i razumijem vaše osjećaje... — otpoče opet predsjednik.

On je već htio da se obrati strankama, tužiocu i branitelju, i da ih zapita, da li smatraju potrebnim da postavljaju pitanja, kad iznenada Ivan Fjodorovič zamoli malaksalim glasom:

— Oprostite mi, vaša preuzvišenosti, ja se osjećam vrlo loše.

I on se poslije tih riječi, i ne čekajući na dozvolu, naglo okrenu i htjede da izađe iz dvorane. Ali jedva što je prešao četiri koraka, on zastade, kao da se predomislio, osmjehnu se blago i opet vrati na prijašnje mjesto.

— Ja sam, vaša preuzvišenosti, kao ona seljačka djevojka... znate, kako ono glasi: »Ako mi se prohtije — skočit ću, ako mi se prohtije — neću skočiti,« za njom idu sa sarafanom ili s panjovom[211], ne znam pravo, da uskoči u nju, pa da je onda svežu i povezu na vjenčanje, a ona govori: »ako mi se prohtije — skočit ću, ako mi se prohtije — neću skočiti...« To je nekako u našem narodu...

— Što hoćete time da kažete? — zapita predsjednik strogo.

— Evo, — reče Ivan Fjodorovič i iznenada izvuče svežnjić novaca, — evo novac... to su oni isti, što su se nalazili u onoj kuverti (on pokaza glavom na stol sa stvarnim dokazima) i zbog kojih su oca ubili. Kamo da ih metnem? Gospodine sudski pristave, predajte ih.

Sudbeni pristav uze cio svežnjić i preda ga predsjedniku.

— Kako su mogli ti novci dospjeti u vaše ruke... ako su to oni isti novci? — zapita predsjednik u čudu.

— Dobio sam ih od Smrdljakova, od ubojice, jučer... Bio sam kod njega upravo prije nego što se objesio. On je ubio oca, a ne brat. On je ubio, a ja sam ga potakao, da to učini... Tko ne želi smrti svom ocu?

— Jeste li vi pri pameti? — ote se nehotice predsjedniku.

— To i jest ono, što sam pri pameti... i to pri podloj pameti, pri takvoj kao i vi, kao i sve ove... njuške! — i on se okrenu naglo prema publici. — Ubili oca, a prenemažu se, da su se uplašili, — proškrguta on s bijesnim prezirom. — Pretvaraju se jedni pred drugima. Lažljivci! Svi žele smrt očevu. Jedan gad ždere drugog gada... Da

nema ocoubojstva, — svi bi se razljutili i razišli bijesni... Igara! »Kruha i igara!« Uostalom, i ja sam krasan! Imate li vode, dajte mi, da se napijem, Hrista radi! — i on se odjedamput ščepa za glavu.

Sudbeni pristav mu se odmah približi. Aljoša odjedamput skoči i povika: »On je bolestan, ne vjerujte mu, on je u alkoholnom ludilu!« Katarina Ivanovna hitro ustade sa svog stolca i, kao ukočena od užasa, gledaše Ivana Fjodoroviča. Mitja se diže i s nekim luđačkim i kiselim osmijehom požudno gledaše i slušaše brata.

— Primirite se, ja nisam lud, ja sam samo ubojica! — otpoče opet Ivan. — Od ubojice se ne može tražiti da lijepo govori... — pridoda zbog nečeg i osmjehnu se kiselo.

Tužilac se očito zbunjen nagnu predsjedniku. Članovi suda između sebe nervozno šaptahu. Fetjukovič naćuli uši i slušaše. Dvorana bijaše zamrla u iščekivanju. Predsjednik kao da se odjedamput osvijesti.

— Svjedoče, vaše su riječi nerazumljive i ovdje nepotrebne. Primirite se, ako možete, i pričajte... ako imate zbilja što da kažete. Čime možete potkrijepiti to priznanje... ako samo ne buncate?

— To i jest ono, što nemam svjedoka... Pseto Smrdljakov neće vam poslati s onog svijeta nikakva iskaza... u kuverti. Vama da je samo do kuverte, dosta vam je i jedna. Ja nemam svjedoka. Osim možda jednog... — osmjehnu se zamišljeno.

— Tko je taj vaš svjedok?

— Repati, vaša preuzvišenosti, neće biti po propisu. Le diable n'existe point! Ne obraćajte na nj pažnje, to je žalostan, mali đavo, — nadoveza on gotovo povjerljivo i presta da se smije, — on je sigurno negdje ovdje, eno ondje, pod onim stolom sa stvarnim dokazima, jer gdje bi drugdje bio sjedio, ako ne ondje. Vidite, poslušajte me: ja sam mu rekao: neću da šutim, a on počeo da govori o geološkom prevratu... gluposti! Ali, oslobodite odroda... on je zapjevao himnu, jer mu je lako. Meni je svejedno, što će se pijani nitkov derati »odvezao se Vanjka u Piter«. Ali ja bih za dvije sekunde radosti dao kvadrilijun kvadrilijuna. Ne poznajete vi mene! O, kako je to kod vas sve glupo! Ali, uzmite mene mjesto njega! Ja sam zbog nečeg došao... Zašto je, zašto je sve, što postoji, tako glupo?

I on stade opet polagano i kao zamišljeno gledati po dvorani. Ali se svi uzbudiše. Aljoša htjede da poleti njemu, ali je sudski pristav

već bio zgrabio Ivana Fjodoroviča za ruku.

— A što to ima da znači? — povika on i zagleda se oštro u pristava, te ga odjedamput ščepa za ramena i bijesno obori na pod.

Ali straža odmah pritrča, zgrabi ga i on bijesno jauknu. I za cijelo vrijeme, dok su ga iznosili, jaukao je i vikao nešto bez veze.

Nasta metež. Ne sjećam se svega točno, bio sam i sam uzrujan i nisam mogao sve pratiti. Samo znam toliko, da je poslije, kad se već sve stišalo i svi shvatili, o čemu se radi, sudski pristav dobio svoje, iako je valjano objasnio predsjedništvu, da je svjedok bio cijelo vrijeme zdrav, da ga je pregledao liječnik, kad mu je prije jednog sata pozlilo, ali da je sve do ulaska u dvoranu govorio suvislo, tako da se nije moglo ništa predvidjeti, da je naprotiv sam zahtijevao i svakako htio da svjedoči. Ali prije, nego što su se svi koliko toliko stišali i povratili, desi se odmah iza te scene i druga: Katarina Ivanovna dobi histeričan napad. Ona je glasno cičala, plakala, nije htjela da izađe, otimala se, molila, da je ne odvedu, i odjedamput doviknula predsjedniku:

— Ja vam moram još nešto saopćiti, smjesta... smjesta!... Evo papira, pisma... uzmite, pročitajte ga brže, što brže! Ovo je pismo ovog odroda, ovog, ovog! — i ona pokaza na Mitju. — On je ubio oca, odmah ćete se uvjeriti, on mi piše, kako će ubiti oca! A onaj je bolestan, onaj je u alkoholnom ludilu. Već tri dana opažam, da ima alkoholno ludilo!

Tako je ona vikala kao pomamna. Sudski pristav uze papir, koji je pružala predsjedniku, a ona pade na stolicu, prekri lice i stade grčevito i nečujno plakati, sve tresući se i prigušujući i najslabije jecanje od straha, da je ne bi odveli iz dvorane. Papir, što ga je ona predala, bilo je ono Mitjino pismo iz krčme »Prijestolnica«, koje je Ivan Fjodorovič nazvao dokumentom »matematske« važnosti. I nažalost, priznali su tu njegovu matematsku važnost, i da ne bi tog pisma, možda ne bi bio Mitja ni stradao, ili bar ne bi bio tako strašno stradao! Ponavljam, teško je bilo pratiti sve pojedinosti. Ja se i sad svega toga sjećam kao neke gungule. Sigurno je predsjednik odmah pokazao novi dokument vijeću, tužiocu, branitelju i porotnicima. Samo se toliko sjećam, da su svjedokinju stali ispitivati. Na pitanje: da li se primirila, koje joj je predsjednik postavio nježno, uzviknu Katarina Ivanovna hitro:

— Ja sam spremna, ja sam spremna! Ja sam potpuno u stanju da vam odgovaram, — nadoveza ona očito u strahu, da je neće htjeti zbog nečeg saslušati.

Zamolili su je da objasni podrobnije: kakvo je to pismo, pod kakvim ga je okolnostima primila?

— Dobila sam ga uoči samog zločina, a on ga je pisao jedan dan prije toga u krčmi, dakle dva dana prije zločina. — pogledajte, napisano je na nekakvu računu! — viknu gušeći se. — On je onda mene mrzio, jer je sam učinio podlost i pošao za ovim stvorom... a i zbog toga, što mi je dugovao te tri tisuće... O, on se osjećao uvrijeđenim zbog svoje podlosti, zbog one tri tisuće! A vidite, kako je bilo s te tri tisuće — preklinjem vas, molim vas, da me saslušate: na tri sedmice prije nego što je ubio oca, došao je jednog jutra meni. Ja sam znala, da treba novaca, a znala sam i zašto, — vidite baš zato, da obmane ovaj stvor i da ga odvede sa sobom. Znala sam već onda, da mi se iznevjerio i da hoće da me napusti, i ja sam, ja sam mu sama pružila onda taj novac, sama ponudila, tobože zato, da ga pošalje mojoj sestri u Moskvu, — i kad sam mu ga davala, pogledala sam mu u lice i rekla, da ga može poslati, kad hoće, »ma i poslije mjesec dana.« I kako, kako da nije onda shvatio, da mu otvoreno govorim u oči: »potrebni su ti novci, da mi se iznevjeriš zbog onog stvora, eto ti dakle novaca, sama ti ih dajem, uzmi ih, ako si toliko nepošten, da ih možeš primiti.« Htjela sam ga raskrinkati. I što bi? On ih uze, uze i odnese, te potrati ondje s tim stvorom za jednu noć... Ali on je shvatio, shvatio, da ja sve znam, uvjeravam vas, da je onda shvatio i to, da mu dajem novac jedino zato, da ga iskušam; hoće li biti toliko nepošten, da ga od mene primi? Gledala sam mu u oči, i on je gledao meni u oči, i sve shvaćao, sve shvaćao, te uzeo i odnio moj novac.

— Istina je, Katja! — viknu odjedamput Mitja. — Gledao sam ti u oči i razumio, da hoćeš da me osramotiš, a ipak sam uzeo taj novac! Prezirite nitkova, prezirite svi, to i zaslužujem!

— Optuženiče — povika predsjednik, — još samo jednu riječ, — i ja ću vas dati izvesti.

— Taj ga je novac tištao, — produži Katja u grčevitoj žurbi, — on je htio da mi ga vrati, htio je, to je istina, ali mu je novac trebao i zbog onog stvora. Vidite, i oca je ubio, a novac mi nije ipak vratio, nego je

otišao u selo s onim stvorom, gdje su ga uhvatili. Ondje je opet spiskao novac, što ga je ukrao ubijenom ocu. A dan prije ubojstva očeva i napisao mi je to pismo, napisao pijan, ja sam to onda odmah shvatila, napisao iz pakosti, jer je znao, pouzdano znao, da ja neću nikome pokazati to pismo, sve ako ga i ubije. Jer inače ga ne bi napisao! On je znao, da ja ne želim, da mu se osvetim i da ga upropastim. Ali pročitajte, pročitajte pažljivo, molim vas, najpažljivije, i vi ćete se uvjeriti, da je on opisao u pismu sve unaprijed: kako će ubiti oca, gdje se nalazi njegov novac. Pazite, molim vas, ne pregledajte, ondje se nalazi jedna rečenica: »ubit ću, čim ode Ivan.« Dakle, on je već unaprijed promislio, kako će ubiti, — govorila je sudu Katarina Ivanovna zlurado i pakosno. O, vidjelo se, da je ona do u tančine proučila to kobno pismo, da je ispitala u njemu svaku crticu. — Da nije bio pijan, ne bi mi bio pisao, ali gledajte, ovdje je opisano sve unaprijed, sve na dlaku, kako je kasnije ubio, cio program.

Tako je ona uzvikivala kao pomamna i dakako, prezrela sve posljedice, koje bi mogle otud po nju nastati, iako ih je, razumije se, predvidjela možda još prije mjesec dana, jer je možda još onda, dršćući od bijesa, razmišljala: »da li da pročitam ovo na sudu?« A sad kao da se skotrljala niz brijeg. Sjećam se, da je, čini mi se, odmah poslije toga pročitao tajnik to pismo naglas i da je ono proizvelo potresan utisak. Obratiše se na Mitju s pitanjem: da li priznaje to pismo svojim?

— Moje je, moje! — povika Mitja. — Da nisam bio pijan, ne bih ga bio napisao! Mi smo se, Katja, zbog koječega mrzili, ali, kunem se, kunem, da sam ja tebe ljubio, iako sam te mrzio, ali ti nisi — mene!

Ona se sruši na svoje sjedalo i uze lomiti ruke u očajanju. Tužilac i branitelj stadoše stavljati unakrsna pitanja, a uglavnom nalik na ovo »što vas je malo prije ponukalo da zatajite ovakav dokument i da prije svjedočite u sasvim drugom duhu i tonu?«

— Jest, jest, prije sam slagala, sve slagala, protiv poštenja i savjesti, ali malo prije sam ga htjela spasiti, što me je toliko mrzio i toliko prezirao! — povika Katja kao da je luda. — O, on je mene strašno prezirao, uvijek prezirao i znate li, znate, — on je mene prezirao još od onog trenutka, kada sam mu se zbog onog novca do

nogu poklonila. Ja sam to shvatila... Ja sam to odmah onda osjetila, ali nisam dugo u to vjerovala. Koliko puta sam pročitala u njegovim očima: »ipak si onda sama meni došla.« O, on nije shvaćao, zašto sam onda dotrčala, on je u stanju da u svemu vidi samo podlost. On je sudio po sebi, on je mislio, da su svi onakvi, kakav je on, — bijesno škrinu Katja zubima, već opet kao luda. — A uzeti me je htio za ženu samo za to, što sam dobila nasljedstvo, zato, samo zato! Ja sam uvijek sumnjala, da je to samo zato! O, to je zvijer! On je bio cijelog života uvjeren, da ću ja cijelog vijeka drhtati pred njim od stida, što sam onda došla, i da će me moći vječno zbog toga prezirati i nada mnom vladati, — eto, zašto je htio, da se sa mnom oženi! Tako je, sve je tako! Ja sam pokušavala, da ga pobijedim svojom ljubavlju, ljubavlju bezgraničnom, štoviše, htjela sam da trpim i nevjeru, ali on nije ništa, ništa shvaćao. A zar on i može što da shvati! To je odrod! Ovo pismo dobila sam tek sutradan uvečer, donijeli su mi ga iz krčme, a još ujutro, još ujutro tog istog dana htjela sam mu sve oprostiti, pa čak i njegovu nevjeru!

Razumije se, da su je umirivali predsjednik i tužilac. Ja sam uvjeren, da su se možda gotovo i stidjeli, da se toliko koriste njenom uzrujanošću i da slušaju takva priznavanja. Sjećam se, da sam čuo, kako su joj govorili: »Mi shvaćamo, koliko vam je teško, vjerujte, mi smo u stanju da osjećamo« itd. itd. — a ipak su izmamili iskaze od žene, koja je bila poludjela od histerije. Ona je napokon opisala s neobičnom jasnoćom, koja tako često, makar i kratkotrajno, zasja čak i u trenucima takve napetosti, kako je Ivan Fjodorovič cijela dva mjeseca gotovo izgubio razum zbog toga, kako bi spasio »odroda i ubojicu«, svog brata.

— On je sebe mučio, — vikaše ona, — neprestano je htio da umanji njegovu krivicu, meni je priznao, da ni on sam nije volio oca i da možda i sam želi njegovu smrt. O, to je duboka, duboka savjest! On je sebe izmučio savješću! On mi je sve otkrivao, neprestano je dolazio meni i razgovarao sa mnom svaki dan, kao s jedinim svojim prijateljem. Meni je pala u dio ta čast, da sam jedini njegov prijatelj! — povika ona iznenada, kao da izaziva, i sijevnu očima. — On je dvaput odlazio Smrdljakovu. Jedamput je došao meni i rekao: ako nije ubio brat, nego Smrdljakov (jer su tu priču, da je ubio Smrdljakov, svi ovdje širili), onda sam možda i ja kriv, jer je

Smrdljakov znao, da ja ne volim oca, i možda mislio, da želim očevu smrt. Onda sam izvadila ovo pismo i pokazala mu ga, i on se potpuno uvjerio, da je ubio brat, i to ga je sasvim dotuklo. On nije mogao podnijeti, da mu je rođeni brat — ocoubojica! Još prije sedmicu dana vidjela sam, da je zbog toga bolestan. Posljednjih je dana, kad je sjedio kod mene, buncao. Vidjela sam, da mu se miješa pamet. Hodao je i buncao, a takva su ga vidjeli i na ulici. Strani liječnik pregledao ga je na moju molbu prije tri dana i rekao mi, da je blizu ludila, — sve zbog njega, sve zbog odroda! A jučer je saznao, da je Smrdljakov umro — i to ga je toliko potreslo, da je sišao s uma — i sve zbog odroda, i sve zbog toga, da spasi odroda!

O, razumije se, tako govoriti i tako priznavati može se tek možda jedamput u životu, — u predsmrtnom času, na primjer, kada se penješ na gubilište. Ali Katja je bila u svom elementu i u svom pravom trenutku. To je bila ona ista plahovita Katja, koja je onda pojurila mladom bludniku, da spasi oca; ona ista Katja, ponosna i nevina, koja je malo prije, pred svom ovom publikom, prinijela sebe i svoj djevojački stid na žrtvu, te ispričala o »plemenitu Mitjinu postupku«, samo da koliko toliko olakša sudbinu, koja ga čeka. I ona se eto i sad isto tako žrtvovala, ali sad već za drugoga, i možda je tek sad, tek u ovaj trenutak, prvi put osjetila i pravo shvatila, koliko joj je drag taj drugi čovjek! Ona je žrtvovala sebe zbog njega iz straha, kad joj je iznenada postalo jasno, da će on upropastiti sebe svojim iskazom, da je on ubio, a ne brat, žrtvovala sebe, da spasi njega, njegovu slavu, njegov glas! Međutim sinulo joj je u pameti strašno pitanje: da li je ona lagala o Mitji, kad je opisivala svoje bivše odnose prema njemu — to je pitanje? Ne, ne, ona nije namjerno klevetala, kad je viknula, da ju je Mitja prezirao zbog njena do zemlje duboka poklona! Ona je sama vjerovala u to, bila je duboko uvjerena možda još od onog poklona, da joj se prostodušni Mitja, koji ju je onda još obožavao, ruga i da je prezire. I ona mu se onda jedino iz ponosa sama približila histeričnom i eruptivnom ljubavlju, zbog povrijeđena ponosa, i ta ljubav nije naličila na ljubav, već na osvetu. O, možda bi se ta eruptivna ljubav bila pretvorila u pravu ljubav i možda Katja nije ništa drugo ni željela, nego to, ali ju je Mitja svojom nevjerom uvrijedio do dna duše, i duša mu nije oprostila. A trenutak osvete nenadano je doletio, i sve, što se tako dugo i s bolom skupljalo u

grudima uvrijeđene žene, odjedamput je, i opet neočekivano izbilo na površinu. Ona je izdala Mitju, ali je izdala i sebe. I razumije se, čim je uspjela da se izgovori, popustila je i napetost, i nju obrva stid. Opet otpoče histerični nastup, ona pade, jecajući i uzvikujući. Iznijeće je napolje. U trenutku, kad su je iznosili, poleti Grušenjka sa svog mjesta s jaukom prema Mitji tako naglo, da je nisu uspjeli zadržati.

— Mitja! — viknu ona, — upropastila te tvoja zmija! Eto, pokazala vam se sama! — doviknu ona sucima, tresući se od bijesa.

Na predsjednikov znak zgrabiše je i odvedoše iz dvorane, Ona se nije dala, bacala se i srljala prema Mitji. Mitja zaviče i također poleti prema njoj. Naposljetku ih svladaše.

Držim, da su naše gospođe-gledaoci bile zadovoljne, predstava je bila sjajna. Zatim se, sjećam se, pojavio liječnik, što je došao iz Moskve. Čini mi se, predsjednik je još i prije toga poslao pristava, neka odredi, da se Ivanu Fjodoroviču pruži pomoć. Liječnik saopći, da se bolesnik nalazi u vrlo opasnom nastupu ludila i da bi ga morali odmah odvesti. Na pitanje tužiteljevo i braniteljevo potvrdio je, da je pacijent bio kod njega prije tri dana i da mu je on prorekao skoro ludilo, ali da se on nije htio liječiti. »Bio je potpuno poremećena uma, sam mi je priznao, da budan vidi utvare, da susreće na ulici različite ličnosti, koje su već umrle, i da mu dolazi sotona svaku večer u goste«, završio je liječnik. Čuveni se liječnik udalji poslije svog iskaza. Pismo, što ga je predala Katarina Ivanovna, priložili su uz stvarne dokaze. Nakon savjetovanja sud zaključi: da se nastavi sudska istraga, a oba neočekivana iskaza (Katarine Ivanovne i Ivana Fjodoroviča) unesu u zapisnik.

Ali ja neću opisivati dalji tok rasprave. A i iskazi ostalih svjedoka nisu bili ništa drugo, nego ponavljanje i potvrda prijašnjih, iako su svi imali svoje karakteristične osobine. Ali ponavljam, sve će biti svedeno na jednu točku u tužiteljevu govoru, na koju ću odmah prijeći. Posljednja katastrofa sve je uzbudila, sve elektrizirala, te su s vatrenim nestrpljenjem iščekivali još jedino rasplet, optužbu i obranu, i osudu. Fetjukovič je bio očito potresen iskazima Katarine Ivanovne. Ali za to je likovao tužilac. Kad se svršilo preslušavanje, bio je objavljen prekid, koji je potrajao gotovo jedan sat. Napokon objavi

predsjednik raspravu. Čini mi se, da je bilo točno osam sati uvečer, kad je naš tužilac Ipolit Kirilovič, otpočeo svoju optužbu.

VI

TUŽIOČEV GOVOR. KARAKTERISTIKA

Ipolit Kirilovič otpoče svoju optužbu, tresući se sav od nervozne jeze, obliven hladnim bolesničkim znojem po čelu i sljepočicama, osjećajući naizmjence jezu i vrućinu po cijelom tijelu. To je kasnije sam pričao. Držao je taj govor za svoj chef d'oeuvre[212], za svoj životni chef d'oeuvre, za svoju labuđu pjesmu. Istina, on je poslije devet mjeseci umro od podmukle sušice, tako da je mogao, kako se poslije ispostavilo, uporediti sebe punim pravom s labudom, koji pjeva svoju posljednju pjesmu, jer je unaprijed naslutio svoj svršetak. U taj svoj govor uložio je cijelo svoje srce i sav svoj um, što ga je imao, i mimo očekivanja dokazao, da su se u njemu krili i građanski osjećaji i »prokleta« pitanja, u najmanju ruku toliko, koliko je moglo stati u našeg jadnog Ipolita Kiriloviča. Najvažnije je to, da je njegov govor osvojio iskrenošću: on je iskreno vjerovao u krivicu optuženika i nije ga optuživao po nalogu i jedino po svojoj dužnosti, i kad je pozivao na »osvetu«, on je zbilja drhtao od želje »da spasi društvo«. Čak su i naši ženski slušaoci, koji su na kraju krajeva ipak bili neprijateljski raspoloženi prema Ipolitu Kiriloviču, morali priznati, da je učinio na njih neobičan utisak. Počeo je uzdrhtalim glasom, koji ga je često izdavao, ali je naskoro njegov glas ojačao i ječao dvoranom, i to sve do svršetka govora. Ali tek što ga je svršio, umalo te ne pade u nesvijest.

»Gospodo porotnici, — otpoče tužilac — ovaj se slučaj pročuo po cijeloj Rusiji. A čemu da se zapravo čudimo, zbog čega da se toliko užasavamo? Mi, upravo mi? Ta mi smo ljudi navikli na sve ovo! U tome i jest cio naš užas, što ovakvi mračni slučajevi gotovo nisu za nas više užasni! Eto, zbog čega se moramo užasavati, zbog naše navike, a ne zbog pojedinih zločina ovog ili onog individuuma. Gdje da tražimo uzroke našoj ravnodušnosti, našeg nešto mlaka držanja prema takvim slučajevima, takvim znacima vremena, koji nam

proriču ne baš zavidnu budućnost? Da li u našem cinizmu, u preranoj izmorenosti uma i mašte našeg još mladog društva, koje je međutim prije vremena toliko ostarjelo? Da li u našim moralnim načelima, koji su do temelja poljuljani ili na posljetku u tome, što mi tih moralnih temelja možda uopće i nemamo? Neću da rješavam ta pitanja, ali zato ipak nisu ona ništa manje tegobna, i svaki građanin, ne samo da mora, nego je čak dužan da trpi zbog njih. Naša štampa, početnička i još plašljiva, učinila je međutim društvu već neke usluge, jer bez nje ne bismo nikad, ma i donekle, saznali za one užase razuzdane slobode i moralnog pada, koje ona neprekidno objavljuje na svojim stranicama svima, a ne samo onima, koji posjećuju dvorane našeg novog javnog suda, koji nam je darovala sadašnja vlada. I što čitamo gotovo svaki dan? O, ponekad o takvim pojavama, pred kojima čak i ovaj sadašnji slučaj blijedi i čini se gotovo kao nešto sasvim obično. Ali najvažnije je to, što većina naših ruskih, naših nacionalnih kriminalnih slučajeva, svjedoči o nečem općem, o nekoj općoj bijedi, koja se saživjela s nama i protiv koje se, kao protiv općeg zla, već teško boriti. Ondje, vidite, mlad i sjajan oficir iz višeg društva, koji je jedva počeo svoj život i karijeru, podlo, potajno, bez svake grižnje savjesti, kolje malog činovnika, u neku ruku nekadašnjeg dobrotvora, i njegovu sluškinju, da ugrabi svoju obveznicu, a s njom i ostatak činovnikova novca: »dobro će mi doći, misli, za moje uživanje u otmjenom društvu i za moju buduću karijeru.« Kad ih je oboje zaklao, udaljio se, pošto je najprije mrtvacima podmetnuo pod glave jastuke. Tamo opet mladi junak, čija su prsa puna križeva za hrabrost, razbojnički ubija na drumu mater svog zapovjednika i dobrotvora i, nagovarajući svoje drugove, uvjerava ih, da ga »ona ljubi kao rođenog sina i da će zato poslušati sve njegove savjete i neće poduzeti nikakve mjere sigurnosti.« Neka je on odrod, ali ja ne smijem sad, u naše vrijeme, više reći, da je to jedini odrod. Drugi neće zaklati, ali će pomisliti i osjećati isto tako, kao i on, i u svojoj duši isto je tako nepošten, kao i on. Potajno, nasamo sa svojom savjesti možda je pitao sebe: »Jest, što je to čast i nije li krv predrasuda?« Možda će povikati protiv mene i reći, da sam čovjek bolestan, histeričan, da strašno klevećem, buncam, pretjerujem. Neka je tako, neka, — i, bože moj, koliko bih se ja prvi tome radovao! O, ne vjerujte mi, smatrajte me bolesnim, ali ipak

zapamtite moje riječi: ako je u mojim riječima samo deseti, makar i dvadeseti dio istina, — već je i to užasno! Pogledajte, gospodo, pogledajte, kako se kod nas ubijaju mladi ljudi: O, bez ikakvih hamletovskih pitanja: »što će ondje biti« bez svakog traga pitanja, kao da je poglavlje o duhu našem i o svemu, što nas čeka za grobom, odavno izbrisano u njihovoj prirodi, pokopano i zasuto pijeskom. Pogledajte, napokon, naš razvrat, naše bludnike. Fjodor Pavlovič, nesretna žrtva ovog procesa, prema njima mnogima gotovo je nevino dijete, a mi smo ga međutim svi poznavali, »on je među nama živio«. Jest, psihologijom ruskog zločina bavit će se možda jednom prvi umovi, i naši i evropski, jer tema to zavređuje. Ali to će se proučiti jednom poslije, u dokolici, a kada sva tragična glupost našeg sadašnjeg trenutka ostane na drugom planu, tako da će se moći razmotriti i pametnije i nepristranije, nego što to mogu učiniti ljudi, kao što sam, na primjer, ja. A sad ili se užasavamo ili se pretvaramo, da se užasavamo, a sami se naprotiv sladimo predstavom, kao ljubitelji jakih, ekscentričnih osjećaja, koji pokreću naš cinično lijeni nered, ili naposljetku, kao mala djeca, odgonimo od sebe rukama strašna priviđenja i krijemo glavu u jastuk, dok ne prođe strašno priviđenje, pa da odmah poslije toga zaboravimo na nj u veselju i igri. Ali morat ćemo i mi jednom početi živjeti trezveno i razumno, morat ćemo i mi baciti pogled na sebe kao na društvo, morat ćemo i mi dati našem društvenom životu smisao ili bar nastojati da sami ostvarimo smisao za život. Jedan veliki pisac iz prošle epohe[213], personificirao je na kraju svog najvećeg djela Rusiju u obliku smione trojke, koja juri prema nepoznatom cilju, i uskliknuo: »Ah, trojko, ptico trojko, tko je tebe izmislio!« te u ponosnom oduševljenju nadodao, da se pred trojkom, koja juri vrtoglavo, učtivo uklanjaju svi narodi. Dakle, moja gospodo, neka se, neka uklanjaju, učtivo ili neučtivo, ali, po mome grešnom mišljenju, genijalni je umjetnik završio tako ili u nastupu mladenački nevinog lijepog mišljenja ili prosto zato, što se bojao cenzure. Jer kad bi u njegovu trojku upregao samo svoje junake, Sobakjeviče, Nozdrjove i Čičikove, ne bi dospio s takvim konjima nikamo, pa ne znam tko bio kočijaš! A to su još nekadašnji konji, koji su daleko od današnjih, jer mi imamo čistokrvnije...

Ovdje je tužiočev govor bio prekinut pljeskanjem. Liberalizam u crtanju ruske trojke svidio se. Istina, razlegla su se samo dva tri pljeska, tako da predsjednik nije našao za potrebno ni da zaprijeti publici, da će »očistiti dvoranu«, nego je samo strogo pogledao na onu stranu, odakle se čuo pljesak. Ali Ipolit Kirilovič bi ohrabren: njemu nisu nikad do sada pljeskali! Toliko godina nisu htjeli čovjeka ni da slušaju i sad se odjedamput pružila mogućnost, da se proslavi po cijeloj Rusiji!

»I zaista, — produži on, — što je porodica Karamazovih, koja je iznenada stekla tako žalostan glas čak po cijeloj Rusiji? Možda pretjerujem, ali meni se čini, da se u slici te porodičice odrazuju neki opći temeljni elementi našeg suvremenog inteligentnog društva, — o, ne svi elementi, i da su se odrazili samo u mikroskopskom obliku, »kao sunce u maloj kapljici vode«, ali se ipak nešto odrazilo, ipak se nešto pokazalo. Pogledajte tog nesretnog, razuzdanog i razvratnog starca, tog »oca obitelji«, koji je tako žalosno završio svoj život. Po rođenju plemić, koji je počeo svoju karijeru kao jadni tavoliz, a slučajnom i iznenadnom ženidbom dobio kao miraz malen kapitalčić, u početku sićušna varalica i lakrdijaš, koji se ulaguje, s klicom umnih sposobnosti, i to ne baš malih, i, prije svega, zelenaš. Od godine do godine, to jest, povećavanjem kapitala, postaje on srčaniji. Poniznosti i ulizivanja nestaje, i ostaje jedino podrugljivi i pakosni cinik i bludnik. Duhovna je strana sva izbrisana, a žudnja za životom neobična. Došlo je dotle, da u životu i ne vidi ništa drugo, do bludna uživanja, a tome uči i svoju djecu. O bilo kakvim očinskim duhovnim dužnostima — ni govora. On se njima ruga, svoju malu djecu odgaja u stražnjem dvorištu i raduje se, što ih od njega odvoze. Štoviše, on sasvim zaboravlja na njih. Sva su moralna pravila starčeva — après moi le déluge[214]. Sve se ovo kosi s pojmom građanina, štoviše, to je posvemašnje neprijateljsko izdvajanje iz društva: »Neka gori cio svijet, samo neka je meni dobro.« I njemu je dobro, on je potpuno zadovoljan i želi da proživi još dvadeset, trideset godina. On zakida vlastitog sina, i s njegovim novcem, s nasljedstvom njegove matere, koje neće da mu dade, preotima od njega, od svoga sina, ljubavnicu. Ne, ja neću da prepustim obranu optuženika visokotalentiranom branitelju, koji je došao iz Petrograda. Ja ću i sam reći istinu, ja sam

pojmim onaj zbir negodovanja, koji je on nagomilao u srcu svog sina. Ali dosta je, dosta o tom nesretnom starcu, on je primio svoju plaću. Međutim, sjetimo se, da je to otac, i to jedan od suvremenih otaca. Da li ću uvrijediti društvo, ako kažem, da je to čak jedan od mnogih suvremenih otaca? Nažalost, koliko suvremenih očeva ne pokazuje svog cinizma toliko, kao ovaj, jer su bolje odgojeni, bolje obrazovani, a u suštini — imaju gotovo isto takvu filozofiju, kao i on. Ali neka sam ja pesimista, neka. Mi smo se već sporazumjeli, da ćete mi oprostiti. Ugovorimo to već unaprijed: vi mi nećete vjerovati, pa ne vjerujte, ja ću govoriti, a vi ne vjerujte. Ali ipak dajte mi, da se istresem, možda ipak nećete zaboraviti po koju moju riječ. Ali pogledajte, sad djecu tog starca, tog oca porodice: jedan je pred vama na optuženičkoj klupi, o njemu ću poslije govoriti, o drugima ću reći nešto samo uzgred. Od ostale dvojice, stariji, — on je jedan od suvremenih mladića sjajnog obrazovanja, razuma prilično jaka, ali koji međutim već ni u što ne vjeruje i koji je mnogo, vrlo mnogo u životu odbacio i prekrižio na dlaku kao njegov otac. Mi smo ga svi čuli, on je bio priman prijateljski u našem društvu. Mišljenje svoje nije krio, čak naprotiv, baš naprotiv, što mi i daje sada srčanost da govorim o njemu otvoreno, razumije se, ne kao o privatnoj ličnosti, već jedino kao o članu porodice Karamazovih. Jučer je ovdje na kraju grada počinio samoubojstvo jedan bolesni idiot, neobično jako upleten u ovaj slučaj, bivši sluga i možda nezakoniti sin Fjodora Pavloviča, Smrdljakov. S histeričnim suzama mi je pričao u predistrazi, kako ga je mladi Karamazov, Ivan Fjodorovič, upropastio svojom duševnom neobuzdanošću: »Sve je, reče, po njihovu mišljenju dozvoljeno, bilo što na svijetu, ništa ne smije biti unaprijed zabranjeno, — eto, čemu su me oni sve učili.« Čini se, da je idiot zbog te teze, kojoj su ga naučili, i sišao konačno s uma, iako je, dakako, utjecala na njegovo umno rastrojstvo i padavica, a čak i ta strašna katastrofa, što je snašla njihovu kuću. Ali u tog idiota sijevnula je jedna vrlo, vrlo zanimljiva primjedba, koja bi činila čast i promatraču mnogo pametnijem od njega, i eto, zašto sam to spomenuo. »Ako je koji od sinova, reče on meni, najsličniji karakterom Fjodoru Pavloviču, onda je to on, Ivan Fjodorovič!« S tom primjedbom prekidam otpočetu karakteristiku, jer ne smatram za delikatno, da nastavim. O, ja neću da izvodim daljih zaključaka i da kao gavran graktanjem proričem

samo propast mladoj sudbini. Mi smo vidjeli već danas, u ovoj dvorani, da neposredna snaga istine još živi u njegovu mladom srcu, da još uvijek nisu u njemu zaglušeni osjećaji obiteljske privrženosti bezvjerstvom i moralnim cinizmom, stečenim više naslijeđem, nego pravim mislenim patnjama. A sad drugi sin, o, to je još mladić, pobožan i smjeran, koji sasvim protivno bratovljevu mračnom i pogubnom pogledu na svijet, traži da se prilijepi, tako da kažem za »narodne principe«, ili za ono, što se kod nas naziva tom mudrom riječi u nekim teoretskim kutovima naše misaone inteligencije. On se, vidite li, prilijepio za manastir i malo je falilo, te se nije postrigao za kaluđera. U njemu je, čini mi se, nekako nesvjesno i tako rano došlo do izražaja ono plašljivo očajanje, zbog koga sada toliki u našem bijednom društvu, bojeći se cinizma i njegova razvrata, te pogrešno pripisuje sve zlo evropskoj prosvjeti, jure »rođenoj grudi«, tako da kažem, u materinski zagrljaj rođene zemlje, kao djeca preplašena avetima, i žele da na usahlim grudima iznemogle matere bar mirno spavaju i čak cio život prespavaju, samo da ne vide užase, koji ih plaše. Ja, sa svoje strane, »želim dobrom i darovitom mladiću svako dobro, želim, da se njegova mlada duševna krasota i težnja narodnim principima ne prometne poslije, kako se to često dešava, u moralnom pogledu u mračni misticizam, a u građanskom pogledu u tupi šovinizam, — dvije osobine, koje možda prijete naciji još većim zlom, nego čak i rano raspadanje zbog krivo shvaćene i badava dobivene evropske prosvjete, od čega pati njegov stariji brat.«

Zbog šovinizma i misticizma razlegoše se opet dva tri pljeska. I, razumije se, Ipolit Kirilovič se zanese, i sve se sad ovo malo ticalo konkretnog slučaja, ne obazirući se na to, što je ispalo prilično nejasno, ali sušičavi i ogorčeni čovjek neobično je želio, da se barem jedamput u životu izgovori. Kod nas su poslije govorili, da se on prilikom karakteriziranja Ivana Fjodoroviča ravnao čak nedelikatnim osjećajem, što ga je ovaj prilikom diskutiranja dva tri puta javno ispreskakao, i Ipolit Kirilovič, koji je to dobro upamtio, želio je sad da mu se osveti. Ali ne znam, da li se to moglo zaključiti. Svakako je to bio tek uvod, a zatim se otvorenije i jasnije približio slučaju.

»A evo i treći sin oca suvremene porodice, — produži Ipolit Kirilovič, — on je na optuženičkoj klupi, on je pred nama. Pred nama su i njegova djela, njegov život i njegovi čini: kucnuo je čas i sve se

razmrsilo, sve se otkrilo. Kao opreka »evropeizmu« i »narodnim principima« svoje braće, predstavlja on neposrednu Rusiju — o, ne svu, ne svu, i bože sačuvaj, svu! A, međutim, ona je tu, naša Rusijica, miriše na nju, čuje se ona majčica. O, mi smo neposredni, dobro i zlo u nama je divno pomiješano, mi smo ljubitelji prosvjete i Schillera, a u isto vrijeme bjesnimo po krčmama i čupamo našoj pijanoj mokroj braći brade. O, i mi umijemo biti dobri i lijepi, ali samo onda, kad je nama dobro i lijepo. Naprotiv, u nama vitlaju — jest, upravo vitlaju — najplemenitiji ideali, ali samo pod tim uvjetom, da se oni postignu sami od sebe, da nam padnu s neba na stol i, što je glavno, badava, badava, da za njih ništa ne platimo. Mi nikako ne volimo plaćati, ali za to volimo dobiti, i to u svemu. O, dajte nam, dajte sva moguća dobra života (upravo sva moguća, na manje ne pristajemo), a osobito ne smetajte našem temperamentu ni u čem, tada ćemo i mi dokazati, da umijemo biti dobri i lijepi. Mi nismo lakomi, ne, ali, međutim, dajte nam novaca, mnogo, mnogo, što je moguće više, i vi ćete se uvjeriti, kako ćemo ih velikodušno i s kakvim prezirom prema prezrenom metalu razbacati za jednu noć u najraskalašenijem bančenju. A ne dadu li nam novaca, mi ćemo im pokazati, kako umijemo doći do njih, kad ih se jako zaželimo. Ali o tome poslije, hajdemo redom. Najprije, pred nama je jadni napušteni dječak »u stražnjem dvoru bez čizmica«, kako se malo prije izrazio jedan naš poštovani i uvaženi sugrađanin, ali nažalost, porijekla tuđinskoga. Još jedamput ponavljam, — ne prepuštam nikome obrane optuženika! Ja sam tužilac i branitelj. Jest, nismo mi neljudi, već ljudi i mi možemo prosuditi, kako mogu da utječu prvi utisci djetinjstva i rođenog gnijezda. Ali od dječaka posta već mladić, već je mlad čovjek, oficir; zbog raspojasanosti i izazova na dvoboj šalju ga u jedan udaljeni pogranični gradić naše blagoslovljene Rusije. Ondje služi, ondje bekrija i, razumije se, — za veliku lađu potrebna je i velika voda. Treba nam sredstava, u prvom redu sredstava, i gle, poslije duge svađe nagodili se on i otac za posljednjih šest tisuća, koje su mu bile i poslane. Pazite dobro, on je izdao ispravu i postoji njegovo pismo, u kome se svega ostaloga gotovo odriče, i s tih šest tisuća prestaje prepirka s ocem zbog nasljedstva. U to vrijeme dolazi do njegova sastanka s mladom djevojkom jaka karaktera i obrazovanja. O, ja ne smijem da ponavljam potankosti, vi ste ih malo

prije čuli: tu je čast, tu je samopožrtvovanje, i ja šutim. Slika mladića, lakoumna i razvratna, ali koji se ipak poklonio pred istinskom plemenitošću, pred višom idejom, zatitrala je pred nama neobično simpatično. Ali odmah iza toga pokazala se u ovoj istoj sudbenoj dvorani sasvim neočekivano i druga strana medalje. I opet ne smijem da se upuštam u naslućivanja i uzdržat ću se od analiziranja, — zašto se tako dogodilo. Ista ličnost, sva u suzama od ogorčenja, koje se dugo pritajivalo, objavljuje nam, da ju je on, on prvi prezreo zbog njene neoprezne, možda neobuzdane, ali ipak uzvišene, ipak velikodušne težnje. U njega je, u zaručnika te djevojke, najprije trenutno zatitrao onaj podrugljivi osmijeh, koji nije mogla podnositi jedino od njega. Iako je već znala, da joj se on iznevjerio (iznevjerio u uvjerenju, da ona mora u budućnosti od njega trpjeti sve, pa čak i njegovu nevjeru), iako je to već znala, ona mu namjerno nudi tri tisuće rubalja i nagovješćuje jasno, suviše jasno nagovješćuje, da mu daje taj novac, da je iznevjeri: »No, hoćeš li primiti ili nećeš, hoćeš li biti toliko ciničan«, govorila mu ona šutke svojim ispitujućim pogledom. On gleda u nju, shvaća potpuno njene misli (sam je ovdje pred nama priznao, da je sve razumio) i zaista prisvaja sebi te tri tisuće i trati ih za dva dana sa svojom novom ljubavnicom! Čemu da vjerujemo? Da li prvoj legendi — težnji visoke plemenitosti, kad daje posljednja sredstva potrebna za život i klanja se pred vrlinom, ili drugoj strani medalje, toliko odvratnoj? Obično biva u životu, da kod dvije opreke treba istinu tražiti u sredini; ali u ovom sadašnjem slučaju bukvalno nije ovako. Najvjerojatnije je, da je u prvom slučaju bio iskreno plemenit, a u drugom slučaju isto tako iskreno podao. Zašto? A vidite, zato, što smo mi široke prirode, karamazovske, — ja na to i smjeram, — sposobne da imaju u sebi sve moguće opreke i u isti mah da promatraju obje provalije, provaliju nad nama, provaliju viših ideala, i provaliju pod nama, provaliju najnižeg i najsmrdljivijeg pada. Sjetite se sjajne misli, koju je izrekao malo prije mladi promatrač, gospodin Rakitin, koji je duboko i izbliza promatrao cijelu porodicu Karamazovih: »Osjećanje dubljine pada isto je tako potrebno tim razuzdanim, neobuzdanim prirodama, kao i osjećanje više plemenitosti,« — i to je istina: njima je naime potrebna ta neprirodna smjesa, vječno i neprekidno. Dvije provalije, dvije provalije, gospodo, u jedan te isti moment, — bez toga smo nesretni,

nezadovoljni, egzistencija naša nije potpuna. Mi smo široki, široki, kao sva naša majčica Rusija, mi ćemo sve primiti u se i sa svime se suživjeti! Ovom zgodom, gospodo porotnici, kad smo se već dotakli tih triju tisuća, bit ću slobodan, da donekle istrčim naprijed. Predstavite samo sebi, da je on, uza svoj karakter, kad je dobio te tri tisuće i još na takav način, po cijenu tolike sramote, tolike poruge, takva krajnjeg poniženja, — predstavite samo sebi, da je on tog istog dana bio u stanju, da odijeli polovicu, zašije u kesicu te imao toliko snage, da ih nosi poslije toga cio mjesec o svome vratu, pored svih iskušenja i uza svu veliku potrebu! Ni u pijančevanju po krčmama, ni onda, kad je morao odletjeti iz grada i bog bi ga znao gdje tražio novac, koji mu je bio prijeko potreban, da skloni svoju ljubljenu pred sablaznima svoga oca i suparnika, — ne usuđuje se on ni dotaći te kesice. I makar samo zato, da svoju ljubljenu ne ostavi izloženu starčevim sablaznima, na koga je bio toliko ljubomoran, morao je on rasparati kesicu i ostati kod kuće kao prijeko potreban čuvar svoje ljubljene i čekati onaj trenutak, kad će mu ona naposljetku reći: »Ja sam tvoja«, a onda poletjeti s njom kamo dalje iz sadašnje kobne okoline. Ali ne, on se ne dotiče svog talismana i to pod kakvim izgovorom? Prvi izgovor bio je, kako već rekosmo, naime taj, da je ima čime odvesti, kad mu kaže: »ja sam tvoja, vodi me, kamo hoćeš.« Ali taj prvi izgovor po riječima samog optuženika, iščeznuo je pred drugim. Dakle, mislio je on, nosim na sebi taj novac, — »ja sam nitkov, ali ne lopov,« jer mogu uvijek otići do uvrijeđene zaručnice, metnuti preda nju polovicu prijevarom od nje prisvojene svote, te joj uvijek reći: »Vidiš li, ja sam propio polovicu tvog novca i time dokazao, da sam slab i nemoralan čovjek i, ako hoćeš, nitkov (ja se izražavam jezikom samog optuženika), — ali, ako sam i nitkov, ipak nisam lopov, jer kad bih bio lopov, ne bih ti bio donio ovu polovicu preostala novca, nego bih je prisvojio, kao i prvu polovicu.« Čudnovato objašnjenje činjenice! Isti taj bijesni, ali slabi čovjek, koji se nije mogao othrvati iskušenju, da primi na sramotan način tri tisuće rubalja, — isti taj čovjek osjeća iznenada u sebi toliku stoičku snagu i nosi o svome vratu tisuće rubalja i ne smije da ih se dotakne! Podudara li se to ma i najmanje s karakterom, što ga analiziramo? Ne, i ja ću biti slobodan da vam ispričam, kako bi uradio u tom slučaju pravi Dmitrij Karamazov, kad bi se zaista odlučio, da ušije taj

novac u kesicu. Kod prvog iskušenja, — ali, pa ma i samo zato, da opet razveseli tu svoju novozavoljelu, s kojom je već spiskao prvu polovicu tog novca, on bi rasporio kesicu i izvadio iz nje, — recimo, za prvu potrebu makar samo stotinu rubalja, — jer zašto da odnese natrag baš polovicu, to jest tisuću i po, kad će dosta biti i tisuću četiri stotine rubalja, — izlazi na jedno: »nitkov sam, reći ću, ali ne lopov, jer sam pak donio natrag bar tisuću i četiri stotine, a lopov bi uzeo sve i ne bi ništa donio.« Poslije nekog vremena ponovo bi rasporio kesicu i opet izvadio drugu stotinu, zatim treću, onda četvrtu, i napokon, do kraja mjeseca, on bi naposljetku izvadio pretposljednju stotinu: ako donesem, rekao bi, i jednu stotinu natrag, ipak bi ispalo na isto: »nitkov sam, a ne lopov. Spiskao sam dvadeset i devet stotina, ali sam ipak vratio jednu, a lopov ne bi ni tu vratio.« I, naposljetku, kad bi potrošio i tu pretposljednju stotinu, pogledao bi posljednju i rekao: »Pa upravo i nije vrijedno vraćati sto rubalja — daj da i to zapijem!« Eto, kako bi uradio pravi Karamazov, kakva poznajemo! A legenda o kesici stoji u tolikom proturječju sa stvarnošću, da se veće ne da ni zamisliti. Sve se može pretpostaviti, samo to ne. Ali mi ćemo se na ovo još vratiti.«

Kad je Ipolit Kirilovič po redu naveo sve, što je bilo sudskoj istrazi poznato o sporu oca i sina, i kad je ponovo izveo iz toga zaključak, da prema poznatim datima ne postoji ni najmanja mogućnost da se ustanovi, tko je u pitanju podjele nasljedstva koga zakinuo, on se, povodom tih triju tisuća rubalja, koje su se uvrtjele Mitji u glavu, kao fiksna ideja, pozvao na medicinsku ekspertizu.

VII

POVIJESNI PREGLED

»Ekspertiza liječnika nastojala nam je dokazati, da optuženik nije pri zdravoj pameti i da je manijak. A ja tvrdim, da je on pri potpuno zdravoj pameti i da je baš to od svega najgore: jer da nije pri zdravoj pameti, on bi bio možda kudikamo pametniji. Što se tiče toga, da je manijak, ja bih se mogao s time složiti, ali samo u jednoj točki, — u onoj istoj, na koju se i ekspertiza pozvala, naime u gledištu optuženika na one tri tisuće, koje mu tobože nije otac isplatio. Ali uza

sve to, možda će moći naći neusporedivo prihvatljivije stajalište, da se objasni ta neprestana optuženikova uzrujanost zbog tog novca, nego njegovo naginjanje ludilu. Ja se sa svoje strane potpuno slažem s mišljenjem mladog liječnika, koji je ustanovio, da je optuženik sada, a da je i prije bio posve i normalno umno sposoban i da je bio jedino razdražen i ogorčen. Eto, o čemu se radi: nisu te tri tisuće, a očito ni sama svota, bile razlog neprekidnog i pomamnog optuženikova bijesa, već je postojao jedan osobit uzrok, koji je izazvao njegov gnjev. Taj je uzrok — ljubomor!«

Ovdje je Ipolit Kirilovič opširno predočio cijelu sliku kobne optuženikove strasti prema Grušenjki. Počeo je od onog momenta, kad je optuženi pošao »mladoj osobi«, da je »izbije«, — izražavam se njegovim vlastitim riječima, — objasni Ipolit Kirilovič, — ali umjesto da ju je izbio, ostao je do njenih nogu, — to je početak te ljubavi. U isto vrijeme baca pogled na tu ličnost i starac, otac optuženikov, — neobičan i koban stjecaj, jer su se oba srca užegla odjedamput, u isto vrijeme, iako su i prije i jedan i drugi poznavali tu osobu i sretali je, — i užegla su se oba srca najneobuzdanijom, pravom karamazovskom strašću. Ovdje imamo njeno vlastito priznanje: »Ja sam se, kaže ona, rugala jednom i drugom.« Jest, njoj se iznenada prohtjelo, da se ruga s jednim i drugim: upočetku to nije željela, a sad joj je odjedamput sunula u glavu ta namjera, — i svršilo se time, da su obojica pali pred njene noge kao pobijeđeni. Starac, koji je obožavao novac kao boga, odmah je spremio tri tisuće rubalja samo zato, da ona posjeti njegovu kuću, ali je poslije dotjerao dotle, da bi smatrao srećom da položi pred njene noge svoje ime i cio svoj imutak, samo da ona pristane, da bude njegova zakonita žena. Za to imamo sigurna svjedočanstva. Što se tiče optuženika, njegova je tragedija očita, ona je pred nama. Tako se »igrala« mlada ličnost. Zavodnica nije pružala nesretnom mladiću čak ni nade, jer nada, prava nada bila mu je dana tek u posljednjem momentu, kad je klečao pred svojom mučiteljkom i pružao prema njoj svoje ruke, koje su bile već okrvavljene krvlju svog oca i suparnika: i baš u tom položaju bio je uhapšen. »Šaljite mene, mene, zajedno s njim na robiju, ja sam ga dotle dovela, ja sam najkrivlja!« vikala je ta žena, kajući se iskreno, kad su ga uhapsili. Daroviti mladić, koji je preuzeo na se da opiše konkretan slučaj, — onaj isti gospodin Rakitin, koga

sam već spomenuo, — određuje u nekoliko zbijenih i karakterističnih rečenica karakter te junakinje: »Rano razočaranje, rana prijevara i pad, nevjera zaručnika zavodnika, koji je ostavlja, zatim neimaština, prokletstvo poštene obitelji, i napokon pokroviteljstvo jednog bogatog starca, koga ona, uostalom, samo još i sad smatra za svoga dobrotvora. U mladom srcu, u kome se možda nalazilo štošta dobro, krije se gnjev još iz najmlađih dana. Razvio se karakter, koji je računao, zgrtao novac. Razvila se podrugljivost i osvetljivost prema društvu.« Poslije takve karakteristike razumljivo je, da se ona mogla rugati i jednom i drugom, jedino zbog igre, zbog pakosne igre. I eto, u tom mjesecu beznadne ljubavi, moralnog pada, iznevjerenja svojoj zaručnici, prisvajanju tuđeg novca, povjerenog njegovu poštenju, — dolazio je optuženik osim toga gotovo do ludila, do bjesnila, zbog neprestana ljubomora, i to još na koga, na vlastitog oca! I što je glavno, bezumni starac mami i nastoji da zavede predmet njegove strasti — s one iste tri tisuće, koje sin njegov smatra svojim rođenim, materinskim nasljedstvom i zbog kojih predbacuje ocu. Jest, priznajem, to je bilo teško podnijeti! Ovdje se mogla pojaviti i manija. Nije se tu radilo o novcu, već o tome, što se tim novcem uz takav gadan cinizam ubija njegova sreća!«

Zatim je Ipolit Kirilovič razložio, kako se postepeno rađala u optuženiku misao, da ubije oca i pratio ju je prema činjenicama.

»Isprva samo vičemo po krčmama, — cio taj mjesec vičemo. O, mi volimo da živimo među ljudima i da odmah kazujemo tim ljudima sve, čak i najinfernalnije i najopasnije svoje ideje, mi volimo da sve dijelimo s ljudima i, ne zna se zašto, odmah zahtijevamo, da nas ti ljudi odmah susreću s potpunom simpatijom, da suučestvuju u našim brigama i nevoljama, da nam odobravaju i ne stavljaju zaprijeke našem pravu. A ne bude li tako, mi ćemo se razljutiti i rastjerati cijelu krčmu. (Ovdje je slijedila anegdota o štapskapetanu Snjegirevu.) Oni, koji su tog mjeseca, vidjeli i slušali optuženika osjetili su naposljetku, da neće ovdje ostati možda kod same vike i prijetnje ocu, nego da uz takvo bjesnilo mogu prijetnje prijeći i u djelo. (Sad je opisao tužilac porodični sastanak u manastiru, razgovor s Aljošom i ružnu scenu nasilja u očinskoj kući, kad je optuženi provalio u očev stan poslije ručka). Ne mislim uporno tvrditi, — produži Ipolit Kirilovič, — da je optuženi do te scene već smišljao i čvrsto odlučio,

da ubojstvom makne svog oca. Ali, uza sve to, ta mu je ideja nekoliko puta nailazila i on je nju smišljeno promatrao, — za ovo imamo činjenicu, svjedoke i samo njegovo priznanje. Priznajem, gospodo porotnici, — doda Ipolit Kirilovič — ja sam se čak sve do danas kolebao, da okrivljenog optužim zbog potpune i svjesne nakane zločina, koji ga tereti. Bio sam čvrsto uvjeren, da je njegova duša mnogoput već unaprijed gledala koban moment, ali samo gledala, predstavljajući ga sebi tek kao mogućnost, ali nije još odredio ni rok ni okolnosti. Ali ja sam se kolebao samo do danas, dok se nije pojavio onaj kobni dokument, što ga je danas predala sudu gospođa Verhovceva. Vi ste, gospodo, sami čuli njen usklik: »To je plan, to je program ubojstva!« — eto, kako je okarakterizirala nesretno »pijano« pismo nesretnog optuženika. I zaista, to pismo ima potpuno značenje programa i predumišljaja. Ono je napisano dva dana prije strašne zamisli — i tako je nama sad točno poznato, da je optuženik, dva dana prije izvršenja svoje strašne namjere, uz kletvu izjavio, da će, ne dobije li sutra novac, ubiti oca, da mu oduzme ispod jastuka novac, što se nalazi u »kuverti« s crvenom vrpcom, čim samo Ivan otputuje,« — ovdje je dakle bilo sve promišljeno, sve okolnosti vagnute, — i što je bilo poslije: sve je bilo izvršeno, kako je bilo napisano! Namjera i promišljenost nesumnjive su, zločin se morao izvršiti zbog grabeža, to je otvoreno rečeno, to je napisano i potpisano. Optuženik se ne odriče svog potpisa. Moglo bi se reći: to je pisao pijan čovjek. Ali to ništa ne umanjuje, to je čak još važnije: napisao je pijan ono, što je smislio trijezan. Da nije smislio trijezan, ne bi bio napisao pijan. Reći će, možda: zašto je vikao o svojoj namjeri po svim krčmama? Tko se odlučuje na takav čin s predumišljajem, taj šuti o tome i krije to u sebi. To je istina, ali on je vikao onda, kad još nije imao plana i predumišljaja, nego je postojala jedino želja, sazrijevala samo težnja. Poslije je o tome već manje galamio. One večeri, kad je bilo napisano to pismo, bio je on, opivši se u krčmi »Prijestolnica«, mimo svog običaja vrlo šutljiv, nije se igrao biljara, sjedio je po strani, ni s kim nije razgovarao i samo je otjerao s mjesta jednog ovdašnjeg trgovačkog pomoćnika, ali je i to učinio gotovo nesvjesno, jer je bio naviknut, da se svađa, u čemu se, kad bi ušao u krčmu, nije mogao svladati. Istina je, s konačnom odlukom morala je optuženiku pasti na pamet i bojazan, što je i

suviše mnogo unaprijed vikao po gradu, i da to može poslužiti protiv njega kao jak dokaz za optužbu, kada izvrši naumljeno. A što da se radi, razglašavanje bilo je već gotova činjenica, koja se ne da više zataškati i, naposljetku, i prije me je izvukla ćorava sreća, izvući će i sad. Mi smo se, gospodo, uzdali u svoju zvijezdu! Ali moramo i to priznati, da je on mnogo učinio, kako bi izbjegao kobni trenutak, da se vrlo mnogo naprezao, kako bi izbjegao krvav svršetak. »Sutra ću moliti tri tisuće od svih ljudi, tako piše on svojim osobitim jezikom, a ako ne dadu ljudi, prolit će se krv.« Opet je bilo napisano u pijanom stanju i opet u trijeznom stanju izvedeno, kako je bilo napisano!«

Sad je Ipolit Kirilovič počeo da potanko opisuje cijelo nastojanje Mitjino, kako bi došao do novaca i izbjegao zločin. Opisao je njegov posjet kod Samsonova, putovanje Ljagavom — dokumentirajući. »Malaksao, ismijan, gladan, prodavši za to putovanje svoj sat (iako je nosio na sebi tisuću i po, — tobože, o, tobože!), mučen ljubomorom zbog predmeta svoje ljubavi ostavljenog u gradu, sa sumnjom, da će ona za njegove odsutnosti otići Fjodoru Pavloviču, vraća se, naposljetku, u grad. Hvala bogu! Ona nije bila kod Fjodora Pavloviča. On je sam prati do njena pokrovitelja Samsonova. (Čudnovato, na Samsonova nismo ljubomorni, i to je vrlo karakteristična psihološka osobitost u ovom slučaju!) Zatim juri na svoje mjesto za motrenje »sa stražnje strane« i ondje — ondje saznaje, da je Smrdljakov dobio padavicu, drugi sluga da je bolestan — zrak je čist, a »znaci« su mu u rukama — kakvo iskušenje! Ali on se ipak opire; odlazi gospođi Hohlahovoj, koju svi mi visoko poštujemo i koja tek privremeno kod nas boravi. Ta gospođa, koja je već odavno žalila njegovu sudbinu, predlaže mu najpametniji savjet: da se okani bekrijanja, te ružne ljubavi, tog dangubljenja po krčmama, beskorisna trošenja mlade snage te da pođe u Sibir u zlatne rudnike: »tamo će se naći izlaz za vašu plahovitu snagu, vaš romantičan karakter, koji žudi za neobičnim događajima.« Kad je Ipolit Kirilovič opisao svršetak razgovora i onaj moment, kad je optuženi iznenada dobio vijest, da Grušenjka nije ni bila kod Samsonova, opisao trenutačni bijes nesretnog, nervima ispaćenog ljubomornog čovjeka, koji je mislio, da ga je ona prevarila i da je sad kod njega, kod Fjodora Pavloviča, završi, obrativši pažnju na kobno značenje jedne okolnosti: da mu je sluškinja dospjela kazati, da se

njegova ljubavnica nalazi u Mokrom s »prijašnjim« i »pravim«, — ne bi se ništa dogodilo. Ali ona je bila zbunjena od straha, stala se kleti i proklinjati, i što je optuženik nije odmah ubio, nije to samo zato učinio, što je brže bolje pojurio za svojom zaručnicom. Ali pazite: ma koliko da je bio neuračunljiv, ipak je ponio sa sobom mjedeni tučak. Zašto baš tučak, zašto ne kakvo drugo oružje? Ali, ako smo već cio mjesec promatrali tu sliku i za nj se pripremali, onda odmah, čim nam se nešto trenutno pričini kao oružje, posegnemo za tim kao za oružjem. A da sličan predmet može da posluži kao oružje, — to smo mi sebi već čitav mjesec predstavljali. Zbog toga smo ga tako odmah i sigurno priznali za oružje. I zato nije optuženi besvjesno i sasvim nehotice zgrabio taj tučak. On se nalazi u očevu vrtu — zrak je čist, svjedoka nema, noć je duboka, mrak i ljubomor. Sumnja, da je ona ovdje, s njime, s njegovim suparnikom, u njegovu zagrljaju i, možda ga ismijava u ovom trenutku — zaustavlja mu disanje. I ne samo sumnja, — jer kako se sad može još govoriti o sumnji, ta to je već javna prijevara, očita: ona je ovdje, evo u ovoj sobi, otkud pada svjetlost, zaviruje kroza nj s poštovanjem, primiruje se dobroćudno i odlazi mudro što dalje od nesreće, da se ne dogodi što opasno i nemoralno — i nas hoće da o tome uvjere, nas, koji poznajemo optuženikov karakter, koji shvaćamo, u kakvu se on duševnom stanju nalazio, koje nam je poznato iz činjenice, a što je glavno, znajući usto još, za znakove, s pomoću kojih je mogao odmah otvoriti kuću i ući.« Ovdje je, u povodu »znakova«, Ipolit Kirilovič prekinuo na jedno vrijeme optužbu i našao za potrebno, da govori opširno o Smrdljakovu u namjeri, da već jedamput konačno iscrpe cio taj uvod o sumnji, da je Smrdljakov počinio ubojstvo, i da svrši s tom mišlju jedamput zauvijek. A on je to učinio vrlo potanko, i svima je bilo jasno, da je, uza sav prezir, što ga je pokazivao prema toj pretpostavci, ovu ipak smatrao za vrlo važnu.

VIII

RASPRAVA O SMERDJAKOVU

»Prvo, otkuda je ponikla mogućnost ovakve sumnje?« — otpoče Ipolit Kirilovič tim pitanjem. — »Prvi, koji je viknuo, da je Smrdljakov

ubio, bio je sam optuženik u času hapšenja, ali koji, međutim, sve od tog svog prvog povika, pa sve do ovog trenutka rasprave, nije naveo ni jednu činjenicu u prilog svoje optužbe, — i ne samo činjenicu, nego čak ni bilo kakav nagovještaj činjenice, koji bi zadovoljavao ljudsko poimanje. Usto potkrepljuju tu optužbu samo tri ličnosti: oba optuženikova brata i gospođa Svjetlova. Ali stariji optuženikov brat izrekao je svoju sumnju tek danas, u bolesti, u nastupu sumnjiva umnog poremećenja i u ludilu, a prije, za cijela dva mjeseca, kako nam je pozitivno poznato, posve se slagao s mišljenjem o krivici svoga brata, i čak nije ni pokušavao, da protuslovi toj ideji. Ali mi ćemo se poslije s ovim posebno pozabaviti. Zatim nam je mlađi optuženikov brat malo prije sam izjavio, da nema nikakve, ni najmanje činjenice, kojom bi mogao potvrditi svoju misao o Smrdljakovljevoj krivici, te da to zaključuje jedino iz riječi optuženika i »po izrazu njegova lica«, — jest, taj kolosalni dokaz ponovio je malo prije njegov brat dvaput. A gospođa Svjetlova izrazila se, možda, čak još kolosalnije: »Što vam rekne optuženi, tome vjerujte, on nije takav čovjek, da bi lagao.« Eto, to su svi stvarni dokazi protiv Smrdljakova, što ih mogu da navedu te tri ličnosti, koje su usto još i suviše zainteresirane sudbinom optuženika. Međutim, optužba protiv Smrdljakova širila se od usta do usta i održala se i drži se, — može li se tome vjerovati, može li se to pretpostaviti?«

Sad je Ipolit Kirilovič našao za potrebno da olako skicira karakter pokojnog Smrdljakova, »koji je prekratio svoj život u nastupu bolesna umnog poremećenja i ludila.« Predstavio ga je kao čovjeka slaboumna, sa zametkom nekog mutnog obrazovanja, smetena filozofskim idejama, koje su nadilazile njegovu umnu snagu i koji se uplašio nekih suvremenih nauka o dužnostima i obvezama, koje su mu bile izložene općenito — praktično, neobuzdanim životom pokojnog njegova gospodara, a možda i oca, Fjodora Pavloviča, a teoretski — različitim neobičnim filozofskim razgovorima sa starijim sinom gospodarevim, Ivanom Fjodorovičem, koji je rado dopuštao sebi tu razonodu, — vjerojatno iz dosade ili iz potrebe, da se ruga, a za zadovoljenje te potrebe nije nalazio druge i bolje prilike. On mi je sam pričao o svom duševnom stanju, u kome se nalazio posljednjih dana svog boravka u gospodarevoj kući, — objasni Ipolit Kirilovič, — ali to svjedoče i drugi: sam optuženik, njegov brat pa čak i sluga

Grigorij, t. j. svi oni, koji su ga morali poznavati izbliže. Osim toga bio je Smrdljakov satrven padavicom i »plašljiv kao kokoš«. »On mi je padao pred noge i ljubio moje noge«, saopćio nam je sam optuženik u jednom momentu, kad još sam nije uviđao, kako je to saopćenje za njega u neku ruku nepovoljno, — »to je kokoš, koja boluje od padavice«, izrazio se on o njemu svojim karakterističnim jezikom. I njega sam optuženik (što on i sam svjedoči) izabire za svog pouzdanika i toliko ga straši, da je on naposljetku pristao, da mu služi kao špijun i doušnik. U tom svojstvu kućnog uhode iznevjeruje se on svome gospodaru, izvješćuje optuženika, da postoji kuverta s novcima, saopćuje mu znakove, s pomoću kojih može da dopre gospodaru, — jest, i kako je mogao, da mu to ne saopći! »Ubit će me, vidio sam jasno, da će me ubiti«, govorio je on u predistrazi i sav se tresao i drhtao čak pred nama, uza sve to, što je njegov mučitelj, koji ga je nagnao u toliki strah, bio onda već u zatvoru, te nije mogao doći, da ga zgazi. »Oni su me neprestano, svakog trenutka, sumnjičili, i ja sam u strahu i drhtanju, samo da utolim njihovu srdžbu, hitao da im saopćim svaku tajnu, da oni u tome vide moju nevinost pred njima i da me živa puste da se kajem.« Ovo su vlastite riječi njegove, ja sam ih zapisao i zapamtio: »Čim oni na mene dreknu, a ja odmah padnem pred njima na koljena.« A jer je nesretni Smrdljakov bio već od prirode pošten mladić, i zato uživao povjerenje svog gospodara, koji se uvjerio u njegovo poštenje, kad mu je vratio novac, što ga je bio izgubio, mora se misliti, da ga je strašno mučilo kajanje zbog toga, što se iznevjerio svome gospodaru, koga je ljubio kao svog dobrotvora. Oni, koji ljuto pate od padavice, uvijek su skloni, kako to tvrde najpoznatiji psihijatri, neprekidnom i, razumije se, bolesnom samooptuživanju. Njih muči njihova »krivica« zbog nečeg i pred nekim, muči ih grižnja savjesti često čak i bez svakog razloga, pretjeruju i štoviše sami izmišljaju vlastite različite krivice i zločine. I slični subjekt predstavlja se onda zaista, zbog straha i zaplašenosti, kao krivac i zločinac. A osim toga, on je neobično naslućivao, da se može iz okolnosti, koje su se stvarale pred njegovim očima, izleći nešto loše. Kad je stariji sin Fjodora Pavloviča, Ivan Fjodorovič, prije same katastrofe odlazio u Mokro, Smrdljakov ga je molio, neka ostane, ne usuđujući se međutim, da mu zbog obične plašljivosti svoje iznese svoju bojazan

na jasan i kategoričan način. Zadovoljio se samo nagovještajima, ali ovi nisu bili shvaćeni. Moramo primijetiti, da je on u Ivanu Fjodoroviču gledao kao neku svoju obranu, kao garanciju, da se neće dogoditi nesreća, dok je on kod kuće. Sjetite se izraza u »pijanom« pismu Dmitrija Karamazova: »Ubit ću starca, čim samo otputuje Ivan«, dakle prisutnost Ivana Fjodoroviča činila se svima kao garancija mira i reda u kući. Ali on odlazi, a Smrdljakov dobiva odmah padavicu, jedva jedan sat poslije odlaska mladog gospodina. Ali je to potpuno razumljivo. Ovdje moramo spomenuti, da je Smrdljakov, obuzet strahom i nekim očajanjem svoje vrste, osobito posljednjih dana, osjećao mogućnost bliskog nastupa padavice, koja je i prije nailazila na nj u trenucima moralnog naprezanja i potresa. Razumije se, nemoguće je pogoditi dan i sat tih nastupa, ali svaki epileptik može osjetiti unaprijed dispoziciju za nastup. Tako veli medicina. I gle, tek što se udaljuje iz dvorišta Ivan Fjodorovič, a Smrdljakov, pod utiskom svoje, tako da kažem, osamljenosti i nezaštićenosti, odlazi po kućnom poslu u podrum, silazi niz stepenice i misli: »hoće li me spopasti padavica ili neće, a što, ako me sad odmah spopadne?« I, vidite, baš zbog tog raspoloženja, te zabrinutosti, tih pitanja, spopade ga grč u grlu, koji dolazi uvijek prije padavice, i on se skotrlja naglavce i bez svijesti na dno podruma. I u toj, eto, najprirodnijoj slučajnosti, dovijaju se neki, da vide neku sumnju, neku slutnju i nagoviještanje, da se on namjerno pričinio bolesnim! Ali ako se namjerno pričinio, onda odmah nastaje pitanje: zašto? S kakvom namjerom i zbog kakva cilja? Neću više ni govoriti o medicini: nauka, recimo, laže, nauka se vara, liječnici nisu umjeli da razlikuju istinu od pretvaranja, — pa neka je tako, neka je i tako, ali odgovorite mi međutim, na pitanje: kakva je on imao razloga, da se pretvara? Valjda ne zato, da, »poslije već naumljena ubojstva, nastupom svrati na se već unaprijed i odmah pažnju cijele kuće? Vidite li, gospodo porotnici, u noći, kad se desio zločin, nalazilo se u kući Fjodora Pavloviča pet osoba: prvo, sam Fjodor Pavlovič, — ali on nije sam sebe ubio, to je jasno: drugo, njegov sluga Grigorij, a njega samog gotovo su ubili, — treće, žena Grigorijeva, služavka Marfa Ignjatijevna, ali pretpostaviti, da je ona ubojica svog gospodara, naprosto je sramota. Preostaju dakle još samo dvojica: optuženik i Smrdljakov. Ali kako optuženik tvrdi, da on nije ubio,

onda je, dakle, morao ubiti Smrdljakov, drugog rješenja nema, jer drugi se nitko ne može naći, nikakav se drugi zločinac ne može uhvatiti. I otud je, vidite li, otud je sigurno nastala ta »lukava« i kolosalna optužba protiv nesretnog idiota, koji je jučer sam sebi oduzeo život! Upravo zato, što se nitko drugi ne može pronaći! Da ima samo sjenke sumnje na koga drugoga, na kakvu šestu ličnost, ja sam uvjeren, da bi se onda i sam optuženik postidio da osumnjiči Smrdljakova, jer bacati krivicu zbog ubojstva na Smrdljakova, pravi je apsurd.

»Gospodo, ostavimo psihologiju, ostavimo medicinu, ostavimo čak i samu logiku i obratimo se jedino činjenicama, jedino činjenicama, pa da vidimo, što će nam reći činjenice. Ubio je Smrdljakov, ali kako? Sam ili u sudioništvu s optuženim? Da razmotrimo najprije prvi slučaj, to jest, da je Smrdljakov ubio sam. Dakako, ako je ubio, ubio je zbog nečeg, zbog neke koristi. Ali Smrdljakov, koji nije za ubojstvo imao ni sjenke onih motiva, kakve je imao optuženik, kao što je mržnja, ljubomor itd., mogao je, bez sumnje, ubiti jedino zbog novaca, da prisvoji upravo one tri tisuće, koje je sam vidio, kako ih njegov gospodar meće u kuvertu. I gledajte, kad je zasnovao ubojstvo, saopćuje on unaprijed jednoj ličnosti — i to ličnosti, koja je bila najviše zainteresirana, naime optuženiku — sve okolnosti s obzirom na novac i znakove: gdje leži kuverta, što je na njoj napisano, u što je zamotana, a što je glavno, najglavnije, saopćuje mu one »znakove«, s pomoću kojih se može ući gospodaru. Kako, zar on to čini samo zato, da se izda? Ili da nađe sebi suparnika, koji možda želi i sam da uđe i da prisvoji kuvertu? Jest, reći će mi, ali on je to saopćio iz straha. Ali kako to? Čovjek, koji je smislio takvo smiono i zvjersko djelo i poslije ga izveo, a da nije ni trepnuo okom — taj da saopćuje takve vijesti, koje na cijelom svijetu zna samo on i o kojima, ako bude samo o njima šutio, ne znam koliko bio plašljiv čovjek, ali kad već smisli takvo djelo, sigurno neće nipošto nikome govoriti, bar ne o kuverti i o znacima, jer to bi značilo, da se već unaprijed posve odaje. On bi izmislio bilo što, namjerno, nalagao nešto drugo, ako su već obavezno tražili od njega obavijesti, ali o tome bi šutio! Naprotiv, ponavljam, kad bi on prešutio ma samo ono o novcima, a poslije ubio i prisvojio novac, ne bi ga mogao nitko na cijelom svijetu optužiti bar zbog grabežnog

umorstva, jer taj novac nije vidio nitko osim njega, niti je itko znao, da se nalazi u kući. A ako bi ga i optužili, svakako bi držali, da je ubio iz nekog sasvim drugog motiva. Ali kako takve motive nije nitko prethodno primijetio, nego su naprotiv svi vidjeli, da ga njegov gospodar voli, da mu poklanja povjerenje, razumije se, da bi na nj posljednjeg posumnjali, i najprije bi posumnjali na onog, koji je imao takve motive, koji je i sam vikao, da ima te motive, koji ih nije krio, nego cijelom svijetu pokazivao, jednom riječi, posumnjali bi na sina ubijenoga, na Dmitrija Fjodorovića. Smrdljakov je ubio i orobio, a sina bi okrivili, — zar to ne bi bilo po ubojicu Smrdljakova probitačno? I vidite, tome sinu Dmitriju kazuje Smrdljakov, kad je već naumio da izvrši ubojstvo, unaprijed za novac, za kuvertu, za znakove, — kako je to logično, kako jasno.«

»Primiče se dan ubojstva, koje treba Smrdljakov da izvrši, i gle, on pada, pretvara se, da je dobio padavicu, zašto? Sigurno zato, da prvo, sluga Grigorij, koji je bio naumio da se liječi, ali videći, da nema uopće nikog, tko bi čuvao kuću, možda odloži svoje liječenje i preuzima čuvanje. Drugo, razumije se, zato, da sam gospodar, kad vidi, da nitko ne stražari, a bojeći se strašno sinovljeva dolaska, što nije ni krio, podvostruči svoju nepovjerljivost i opreznost. Naposljetku, što je glavno, dakako, zbog toga, da njega, Smrdljakova, slomljena padavicom, prenesu odmah iz kuhinje, gdje je uvijek odijeljeno od svih spavao i imao svoj zaseban izlaz i ulaz, u drugi kraj krila, Grigorijevu sobu, njima dvoma za pregradu, svega tri koraka udaljenu od njihova kreveta, kako je to uvijek bivalo po gospodarevu nalogu i milostivu srcu Marfe Ignjatijevne, kad bi ga spopala padavica. I on, ležeći ondje iza pregrade, što je najvjerojatnije, samo da se što vjernije prikaže bolesnim, počet će, razumije se, da stenje, to jest, da ih budi svu noć (kako je i bilo prema iskazu Grigorija i njegove žene) — i sve zato, sve samo zato, da može što udobnije ustati i poslije ubiti gospodara!

— Ali, reći će mi, možda, da se on baš zato i pretvarao, da na nj, kao bolesnog, ne pomisle, a optuženiku je govorio o novcu i znakovima zato, da ga zavede, da on sam dođe i ubije, i kad ovaj, vidite, ubije, otiđe i odnese novac i pritom možda podigne galamu i halabuku, probudi svjedoke, i onda, vidite li, ustat će i Smrdljakov i poći — no, što će poći da učini? Poći će, da po drugi put ubije

gospodara i po drugi put odnese već odnesene novce. Gospodo, vi se smijete? Ja se i sam stidim, što moram da činim takve pretpostavke, a međutim, predstavite sebi, upravo sam optuženik tvrdi to: poslije mene, veli on, kad sam već izišao iz kuće, oborio Grigorija i podigao galamu, on se digao, pošao, ubio i orobio. O tome neću ni da govorim, kako je mogao Smrdljakov sve unaprijed izračunati, kao na prste, i sve saznati, to jest, da će razdraženi i bijesni sin doći jedino zbog toga, da s poštovanjem proviri kroz prozor i vratiti se, iako znade za znakove, te ostaviti njemu, Smrdljakovu, svoj plijen! Gospodo, ja sasvim ozbiljno postavljam pitanje: u kojem trenutku je Smrdljakov mogao izvršiti zločin? Spomenite mi taj trenutak, jer se bez toga ne može optužiti.

»A možda je padavica bila prava. Bolesnik se iznenada osvijestio, začuo viku i izašao, — no, što onda? On se obazro oko sebe i rekao sebi: idem da ubijem gospodara. A otkuda je on saznao, što je ovdje bilo, što se ovdje događalo, ta on je sve dosada ležao u nesvjestici? A, uostalom, gospodo, i fantazije imaju svoje granice.

»A što, reći će vrlo oštroumni ljudi, ako su njih obojica bili u dogovoru, što, ako su njih obojica zajedno ubili i novac podijelili, no, što onda?

»Jest, zaista, ovo je važna sumnja i, što je glavno, — odmah se nameću kolosalni razlozi, koji ovu potkrepljuju: jedan ubija i preuzima na se posao oko toga, a drugi ortak leži porebarke i pretvara se, da ima padavicu, — a osobito zato, da već unaprijed izazove kod svih sumnju, kod gospodara strah, kod Grigorija nemir. Interesantno bi bilo znati, na osnovu kakvih su motiva mogla oba sudionika smisliti baš ovako lud plan? A možda to Smrdljakovljevo sudioništvo nije ni bilo aktivno, već, tako da kažem, pasivno i paćeničko: možda je preplašeni Smrdljakov pristao samo, da se neće protiviti ubojstvu i, sluteći, da će ga okriviti, što je dopustio, da ubiju gospodara, što nije vikao, što se nije opirao, — još prije ishodio u Dmitrija Karamazova dozvolu, da može to vrijeme preležati, kao da ima padavicu, »a ti ubijaj ondje, kako ti je drago, moja je kuća daleko.« Ali ako je i tako, ipak je ta padavica morala izazvati u kući gungulu, i Dmitrij Karamazov, koji je to morao predvidjeti, nije nikako mogao pristati na takav ugovor. No ja dopuštam i to, da je on na to pristao; ali onda

ipak izlazi, da je Dmitrij Fjodorovič — ubojica, direktni ubojica i začetnik, a Smrdljakov je samo pasivni sudionik, štoviše nije ni sudionik, već je samo dopustio iz straha i protiv svoje volje, da se izvrši zločin, i sud bi morao svakako u tome vidjeti razliku, ali, gle, što vidimo? Tek što je optuženik uhapšen, a on odmah stao svaljivati sve samo na Smrdljakova i njega jedinog optuživati. On ga ne okrivljuje kao svog sudionika, već samo njega: on je, kaže, sam to učinio, on ga je ubio i orobio, to je njegovo djelo! Ali kakvi su to sudionici, koji počinju odmah govoriti jedan protiv drugog, — takvo se što nikad ne događa. I pazite, kako je to riskantno za Karamazova: on je glavni ubojica, a onaj nije glavni, onaj je samo dopustio zločin i preležao za pregradom, i on svaljuje sve na onog, koji je ležao. Ali onaj, što je ležao, mogao se rasrditi i, samo da spasi sebe, odmah iznijeti pravu istinu: obojica smo, rekao bi, sudjelovali, ali ja nisam ubijao, već sam samo dozvolio i pristao iz straha. Jer je on, Smrdljakov, mogao odmah shvatiti, da će sud razlikovati stupanj njegove krivice i, računati dakle, da će ga, sve ako ga i kazne, kazniti kudikamo blaže nego onog glavnog ubojicu, koji je želio da sve na nj svali. I onda bi sigurno nehotice priznao. Ali mi nismo to međutim doživjeli. Smrdljakov nije ni pisnuo o sudioništvu uza sve to, što je ubojica odlučno optuživao njega i cijelo vrijeme pokazivao na nj, kao na jedinog ubojicu. I još više: Smrdljakov je otkrio u predistrazi, da je on sam saopćio optuženiku o kuverti s novcem i o znacima i da bez njega ne bi ovaj ništa doznao. Da je on zaista bio sudionik i krivac, bi li on to tako olako otkrio u predistrazi, to jest, da je on sam sve kazao optuženiku? Baš naprotiv, on bi stao poricati, izvraćati činjenice i umanjivati ih. Ali on nije izvrtao ni umanjivao. Tako može da čini samo nevin, koji se ne boji, da će ga okriviti zbog sudioništva. I on se, eto, u nastupu bolesne melankolije zbog svoje padavice i cijele ove katastrofe jučer objesio. Pošto se objesio, nađeno je njegovo pisamce, napisano originalnim stilom: »Oduzimam si život vlastitom voljom i pobudom, neka se nikog ne optužuje.« Ali, što bi ga stajalo, da je nadodao: ubojica sam ja, a ne Karamazov. Ali on to nije dodao: možda je za jedno imao dovoljno savjesti, a za drugo nije?

I onda: malo prije donijeh su ovamo u sud novac, tri tisuće rubalja, — »one iste, reče, što su bile u onoj kuverti, što se nalazi na stolu među stvarnim dokazima, a dobio ih je, kaže, jučer od

Smrdljakova.« No, vi se, gospodo porotnici, sami sjećate one maloprijašnje tužne slike. Neću da ponavljam pojedinosti, ali ću međutim dozvoliti sebi da učinim dvije, tri kombinacije i da izaberem one, koje su najinteresantnije, — i to baš zato, što su neznatne, te neće nikome pasti na pamet i zaboravit će se. Najprije, dopuštam ponovo: Smrdljakov je jučer, zbog grižnje savjesti predao novac i onda se objesio. (Jer da ga nije grizla savjest, ne bi predao novac.) I razumije se, tek je sinoć prvi put priznao Ivanu Karamazovu svoj zločin, kako je izjavio i sam Ivan Karamazov, inače, zašto bi on sve dosad šutio? No, dobro, on je priznao, a zašto nam nije, što opet ponavljam, u pismu, što ga je napisao prije svoje smrti, otkrio svu istinu, kad je znao, da će sutra nevin optuženik pred strašan sud? Sami novci nisu nikakav dokaz. Ja sam, na primjer, i još dvije ličnosti u ovoj dvorani, slučajno saznao, još prije sedmicu dana za jednu činjenicu, da je naime Ivan Fjodorovič Karamazov slao u gubernijski grad na mijenjanje dvije petpostotne zadužnice, svaku od pet tisuća rubalja, svega dakle deset tisuća. Spominjem ovo samo zato, jer se do potrebnog roka mogu u svakog naći novci, i da se tim, što je on donio tri tisuće, ne može sigurno dokazati, da su to oni isti novci, baš iz one iste ladice ili kuverte. Naposljetku, on ostaje miran, iako je još sinoć dobio važno saopćenje od pravog ubojice. Zašto to nije odmah prijavio? Zašto je sve odložio do sutra? Držim, da imam pravo naslućivati zašto: ima već sedmica dana, kako je on, slaba zdravlja, sam priznao liječniku i svojim najbližima, da vidi priviđenja, da susreće već umrle ljude, i uoči ludila, koje ga je baš danas spopalo, kad je iznenada saznao za smrt Smrdljakovljevu, počinje odjedamput u sebi ovako rezonirati: »Čovjek je mrtav, mogu njega optužiti, a brata spasiti. Novaca imam: uzet ću svežnjić i reći, da mi ga je Smrdljakov pred smrt predao.« Vi ćete reći: to je nepošteno, pa ma bilo i protiv mrtva čovjeka, ali je nepošteno lagati, makar i zbog bratova spasa. Tako je, ali što, ako je on slagao nesvjesno, ako je on sam sebi uobrazio, da je tako i bilo, jer se baš zbog nenadane vijesti o sluzinoj smrti poremetio konačno njegov um? Vi ste vidjeli scenu, što se malo prije odigrala, vidjeli, u kakvu se stanju nalazio taj čovjek. On je stajao i govorio, a gdje je bio njegov um? Poslije iskaza čovjeka, koji je govorio u bunilu, slijedi dokument, pismo optuženikovo gospođi Verhovcevoj, što ga je napisao dva dana prije

izvršenja zločina, u kome je potanko unaprijed izložio plan, kako će izvesti zločin. Ali, što tražimo plan i njegove sastavljače? Izvedeno je na vlas prema tom planu, a izveo ga nije nitko drugi, nego njegov sastavljač. Jest, gospodo porotnici, »izvršeno je, kako je bilo napisano!« I nikako, nikako nismo bježali s poštovanjem i strahom od očeva prozora, i to još čvrsto uvjereni, da je sada kod njega naša ljubljena. Ne, to bi bilo glupo i nevjerovatno. On je ušao — i izvršio. Vjerojatno je ubio u razdraženosti, raspaljen bijesom, tek što je pogledao u čovjeka, koga mrzi, i svog suparnika, a kad je ubio, što je učinio možda odjednom, jednim zamahom ruke, oboružane mjedenim tučkom, i uvjerio se zatim, već poslije pomna traženja, da je ovdje nema, nije međutim zaboravio da turi ruku pod jastuk i izvuče ispod njega kuvertu s novcem, koja se eno poderana nalazi sad na stolu među stvarnim dokazima. Ovo vam govorim zato, da vas upozorim na jednu okolnost, po mome mišljenju vrlo karakterističnu. Da je bio iskusan ubojica, ubojica, koji je išao jedino za grabežom, — no, zar bi on ostavio na podu kuvertu onakvu, kakvu smo je našli kraj leša? No, da je to bio, na primjer, Smrdljakov, koji bi ubio radi grabeža, — on bi prosto odnio kuvertu sa sobom, ne trudeći se, da je raspečati, jer je pouzdano znao, da su u njoj novci — ta pred njim su ih metnuli unutra i zapečatili — i da je kuvertu odnio, onda se ne bi uopće znalo, da li je izveden grabež. Pitam vas, gospodo porotnici, da li bi teko uradio Smrdljakov, da li bi on ostavio kuvertu na podu? Ne bi; tako je mogao da učini samo ubojica, koga je obuzeo bijes i koji već loše rasuđuje, ubojica koji nije lopov i koji dotle nije još nikad ništa ukrao, a koji nije ni sad izvukao novac ispod jastuka kao lopov, koji krade, već kao onaj, koji odnosi svoje vlasništvo od lopova, što je ukrao — jer takve su bile ideje Dmitrija Karamazova o te tri tisuće, koje su se u njemu prometnule u maniju. I vidite, kad se dočepao kuverte, koju nije prije toga nikad vidio, on je dere, da se uvjeri, da li su u njoj novci, zatim bježi s novcem u džepu, gotovo zaboravivši, da ostavlja na podu protiv sebe kolosalan dokaz u obliku razderane kuverte. A sve zato, što Karamazov, a ne Smrdljakov, nije pomislio na to, niti razmislio o tome; a gdje bi on to i mogao! On bježi, čuje zapomaganje sluge, koji ga je stigao, sluga ga hvata, zaustavlja i pada, pogođen mjedenim tučkom. Optuženi skače njemu dolje iz sažaljenja. Predstavite sebi, on nas uvjerava, da je

onda skočio njemu dolje iz sućuti, iz sažaljenja, da vidi, ne bi li mu mogao pomoći. No, da li je to bio trenutak, kad se iskazuje slično sažaljenje? Ne, on je skočio dolje jedino zato, da se uvjeri: da li živ jedini svjedok njegova zločina? Svaki drugi osjećaj, svaki drugi motiv bio bi neprirodan! On se stara oko Grigorija, briše mu rupcem glavu i, kad se uvjerio, da je mrtav, leti opet sav kao pomaman, sav krvav, u kuću svoje ljubljene. Kako da nije pomislio, da je sav krvav, da će se odmah sve otkriti? Ali nas optuženik uvjerava sam, da on nije obraćao pažnje na to, što je sav krvav; u to se može vjerovati, to je lako moguće, to se uvijek dešava zločincima u tim trenucima. Za jedno — takav paklenski račun, a za drugo mu ne dostaje dovitljivosti. Ali on je u onom trenutku mislio jedino o tome, gdje je ona. On je morao što prije saznati, gdje je ona, i bježi u stan i ondje saznaje neočekivanu kolosalnu vijest: ona se odvezla u Mokro svom »prijašnjem« i »pravom«.

IX

PSIHOLOGIJA PUNOM PAROM. LETEĆA TROJKA. SVRŠETAK TUŽIOČEVA GOVORA

Kad je došao do tog momenta u svom govoru, Ipolit Kirilovič, koji je očito izabrao strogo historijsku metodu izlaganja, koju neobično vole upotrebljavati svi nervozni govornici, i koji namjerno traže strogo postavljene okvire, kako bi suspregli svoj nestrpljivi zanos, — Ipolit Kirilovič poče da govori nadugačko i naširoko o »prijašnjem« i »pravom«, te je izrekao o toj temi nekoliko svoje vrste zanimljivih misli. Karamazov, koji je bio na svakog ljubomoran do bjesnila, kao da iznenada i odjedamput pada i gubi se pred »prijašnjim« i »pravim«. A to je još čudnovatije, što on dotle nije gotovo ni obraćao pažnju na tu novu opasnost, što se približavala u ličnosti suparnika, kome se on nije nadao. Ali je on zamišljao, da je to još vrlo daleko, a Karamazov živi uvijek samo u sadašnjem trenutku Vjerojatno je, da ga je smatrao čak nekom fikcijom. Ali je u tren oka shvatio svojim bolesnim srcem, da je možda ta žena zbog toga krila toga novog suparnika i njega malo prije prevarila, što taj suparnik, koji je ponovo dojurio, nije bio za nju nikakva fantazija i fikcija, već je predstavljao

za nju sve, svu njenu nadu u životu, — i kad je to shvatio, on se odmah primirio. No, gospodo porotnici, ja ne mogu prijeći šutke preko te nenadane osobine u duši optuženikovoj, koji, kako se čini, nije bio nikako sposoban da je pokaže, ali ona je ipak odjedamput izbila kao neumoljiva potreba za istinom i poštovanjem prema ženi, za priznanjem prava njena srca, i to kad — u onom istom momentu, kad je zbog nje okrvavio ruke krvlju svog oca! I to je istina, da je prolivena krv zavapila već u tom trenutku za osvetom, jer je on, kad je, upropastivši dušu svoju i cijelu svoju ovozemaljsku sudbinu, nehotice morao da osjeti i zapita sebe u tom trenutku: »Što znači on i što može on da znači sad njoj, tom biću, koje ljubi više nego svoju dušu, prema tom »prijašnjem« i »pravom«, koji se pokajao i vratio onoj ženi, koju je nekad upropastio, s novom ljubavi, s ponudama poštenim, obećavajući preporođen i sretan život. A što joj on, nesretnik, može sad dati, što predložiti?« Karamazov je sve to uviđao, uviđao, da mu je zločin zatvorio sve putove i da je on tek na smrt osuđeni zločinac, a ne čovjek, pred kojim je život! Ta ga je misao smoždila i uništila. I on se trenutno zadrži na jednom očajničkom planu, koji je uz Karamazovljev karakter morao iskrsnuti kao jedini i fatalni izlaz iz njegova strašnog položaja. Taj je izlaz — samoubojstvo. On trči po svoje pištolje, založene kod činovnika Perhotina, i u isto vrijeme putem, u tiku, vadi iz džepa sve svoje novce, zbog kojih je malo prije uprskao ruke očevom krvlju. O, sad mu je novac potrebniji od svega: umire Karamazov, ubija se Karamazov, ali to će se pamtiti! Nismo mi uzalud pjesnik, nismo mi uzalud sažegli svoj život, kao svjećicu zapaljenu s oba kraja. »K njoj, njoj, — i ondje, o, ondje spremit ću takvu sjajnu gozbu, kakve još nije bilo, neka se svi sjećaju i o njoj dugo pripovijedaju. Posred divlje vike, bezumne ciganske pjesme i igre, dići ćemo pehar i čestitati obožavanoj ženi na novoj sreći, a zatim — ondje, kraj njenih nogu, razmrskati sebi pred njom lubanju i prekinut svoj život. Sjetit će se ma kad Mitje i uvidjeti, koliko ju je ljubio Mitja, te požaliti Mitju!« U ovom ima mnogo slikovitosti, romantična zanosa, karamazovske neobuzdanosti i bolećivosti, — ali i još nečeg drugog, gospodo porotnici, nečeg, što vrišti u duši, lupa u umu neprekidno i truje srce do smrti, — a to nešto, to je savjest, gospodo porotnici, sud njen i strašnja grižnja njena! Ali pištolj će sve izmiriti, pištolj je jedini izlaz i

nema drugog, a ondje — ne znam, da li je Karamazov mislio u tom trenutku, »što će biti ondje«, i da li može Karamazov hamletovski misliti o tome, što će biti ondje? Ne, gospodo porotnici, oni imaju Hamlete, a mi još zasad Karamazove!«

I sad je Ipolit Kirilovič potanko opisao Mitjine pripreme, scenu kod Perhotina, u dućanu, s kočijašima. On je naveo silesiju riječi, izraza, kretnji, što su sve potvrdili svjedoci, — i slika je strašno djelovala na uvjerenje slušalaca. A osobito je djelovala cjelokupnost činjenica. Krivica tog čovjeka, što se pomamno i neprestano osvrtao na sve strane i koji se već nije nimalo čuvao, iskrsnu kao nepobitna. »A on se nije viša ni imao čega čuvati, — reče Ipolit Kirilovič, — dva, tri puta malo da nije gotovo sve priznao, čak je nagoviještao štošta, samo što nije do kraja izrekao (ovdje su slijedili iskazi svjedoka). Čak je kočijašu putem viknuo: »znaš li, da voziš ubojicu!« Ali doreći ipak nije mogao: morao je najprije stići u selo Mokro i ondje dovršiti pjesmu. Ali što međutim čeka nesretnika? Radi se o tome, da je on gotovo od prvih trenutaka u Mokrom vidio i naposljetku shvatio, da »pravi« njegov suparnik možda nije više baš »pravi« i da čestitanja na novoj sreći i njegove zdravice ne žele i ne primaju. Ali vama su, gospodo porotnici, već poznate činjenice iz sudske istrage. Trijumf Karamazova nad suparnikom bio je potpun, i sad je — o, sad je otpočela nova faza u njegovoj duši, i čak, najstrašnija faza od svih faza, što ih je preživjela i što će ih preživjeti ta duša! Pouzdano se može ustvrditi, gospodo porotnici, — uskliknu Ipolit Kirilovič, — da se uvrijeđena priroda i zločinačko srce — sami sebi nemilosrdnije osvećuju od bilo kakva zemaljskog suda! I još više: sud i zemaljska kazna ublažuju čak kaznu prirode, one su čak prijeko potrebne duši zločinčevoj u tom trenutku, kao spas od očajanja, jer ja ne mogu ni zamisliti onaj užas i one moralne patnje Karamazovljeve, kad je saznao, da ga ona ljubi, da zbog njega odbacuje svog »prijašnjeg« i »pravog« i da njega, njega, Mitju, zove sa sobom u preporođen život i obećava mu sreću, i to kad? Kad se za njega već sve svršilo i kad već nije ništa moguće! Ovom zgodom učinit ću usput jednu za nas vrlo važnu primjedbu zbog objašnjenja prave suštine tadašnjeg optuženikova stanja: ta žena, ta ljubav njegova sve do te posljednje minute, čak sve do trenutka uhapšenja, bila je za nj biće nedostiživo, strastveno žuđeno, ali nedohvatno. Ali zašto, zašto se nije onda

ustrijelio, zašto je napustio poduzetu namjeru i čak zaboravio, gdje mu se nalazi pištolj? A vidite, baš ta strastvena žeđa za ljubavlju i ta nada, da će je ondje ugasiti, suzdržale su ga. U omaglici orgija on se prilijepio uz svoju ljubljenu, koja je također s njim orgijala, i bila prekrasna i zavodljiva kao nikad, — i nije se odmicao od nje, naslađivao se njom, nestajao pred njom. Ta strastvena žudnja mogla je čak ugušiti u njemu na trenutak, ne samo strah od tamnice, nego i samu grižnju savjesti! Na trenutak, o, samo na trenutak! Zamišljam tadašnje stanje zločinčeve duše u neumoljivoj ropskoj podređenosti trima elementima, koji su je potpuno prigušili: prvo, pijano stanje, dim i galama, topot plesa, cika pjesme i ona, ona, sva crvena od pića, gdje pjeva i pleše i smije se na nj pijana! Drugo, daleka misao, koja ga hrabri, da je kobni rasplet još daleko ili da bar nije blizu, — tek će sutra ujutro doći i odvesti ga. Dakle, još nekoliko sati, a to je mnogo, užasno mnogo! Za nekoliko sati dade se štošta smisliti. Predstavljam sebi, da se u njemu dešavalo nešto nalik na ono, kad zločinca vode na pogubljenje, na vješala: još se moraju provesti kroz dugačku ulicu, pa još korakom, posred tisuća ljudi, zatim će skrenuti u drugu ulicu i tek na kraju te druge ulice nalazi se strašni trg! Meni se čini, da mora osuđenik na početku tog putovanja, sjedeći na sramotnim kolima, osjećati, da je pred njim još beskonačan život. Ali gle, međutim, promiču kuće, kola neprestano kreću dalje, — o, to ništa ne čini, do zaokreta u drugu ulicu još je tako daleko, i on još neprestano gleda srčano desno i lijevo u te tisuće radoznalih i bešćutnih ljudi, koji su se upili u njega pogledima, i njemu se još neprestano čini, da je on isto takav čovjek, kao i oni. Ali evo već i zavoja u drugu ulicu, o, to nije ništa, ništa, još preostaje cijela ulica. I ma koliko promaklo kuća, on će neprestano misliti: »Još je preostalo dosta kuća.« I tako sve do kraja, sve do trga. Ovako je, predstavljam sebi, bilo onda i Karamazovu. »Još nisu ondje gotovi, misli on, još se može nešto pronaći, o, još ima vremena, da se sastavi plan obrane, smisli otpor, a sad, sad, — sad je ona tako divna!« U njegovoj je duši mračno i strašno, ali on međutim dospijeva, da odijeli na stranu polovicu novaca i da ih negdje sakrije, — inače ne mogu da objasnim sebi, kamo je mogla nestati cijela polovica od one tri tisuće, što ih je malo prije uzeo ispod očeva jastuka. On nije u Mokrom prvi put, on je ondje već terevenčio dva dana i dvije noći. Poznata mu je

ova stara velika drvena kuća, sa svima šupama i galerijama. Pretpostavljam, naime, da je on onda sakrio jedan dio novaca, i to u toj kući, nešto prije hapšenja, u kakvu pukotinu ili rasjelinu, pod kakvu podnicu, gdjegod u kut, pod krov — zbog čega? Kako zbog čega? Katastrofa može, dakako, nastupiti odmah, mi još nismo razmislili, kako ćemo je dočekati, a nismo ni imali kad, a i šumi u glavi, a i njoj nas nešto vuče, no, a novci, — novci su uvijek potrebni! Čovjek s novcima svuda je čovjek. Možda će vam se ova opreznost u ovom trenutku učiniti neprirodnom? Ali on nas sam uvjerava, da je još prije mjesec dana, također u jednom vrlo nespokojnom i kobnom trenutku, odijelio od tri tisuće polovicu i zašio u kesicu, iako to dakako nije istina, što ćemo odmah i dokazati, ipak je ta ideja Karamazovu poznata, on ju je imao na umu. I još više, kad je poslije tvrdio istražitelju, da je odijelio tisuću i po u kesicu (koja nije nikad postojala), onda je možda i izmislio tu kesicu, ondje na mjestu, u jednom trenutku, i to zato, što je prije dva sata, zbog nadahnuća, koje ga je iznenada ozarilo, odijelio polovicu novca i sakrio negdje u Mokrom, za svaki slučaj, do jutra, samo da nije u njega. Dvije provalije, gospodo porotnici, sjetite se, da Karamazov može da računa na dvije provalije, i to u isti čas! Mi smo tražili u onoj kući, ali nismo našli. Možda je taj novac još i sad ondje, a možda je sutradan nestao, i sad je u optuženika. Zaista smo ga uhapsili kraj nje, klečao je pred njom, ona je ležala na krevetu, a on pružao prema njoj ruke i toliko se bio zanio u tom trenutku, da nije ni čuo dolazak onih, koji su ga hapsili. On nije dospio u umu da spremi bilo kakav odgovor. I on i njegov um bili su zatečeni.

»I sad on stoji pred svojim sucima, pred onima, koji će odlučiti o njegovoj sudbini. Gospodo porotnici, ima trenutaka, kada nam u vršenju dužnosti biva strašno pred čovjekom, strašno i zbog čovjeka! To su minute promatranja onog nagonskog užasa, kada zločinac već vidi, da je sve propalo, ali se još uvijek bori, još uvijek namjerava da se bori s vama. To su trenuci, kada svi nagoni samoobrane odjednom ustaju u njemu i on, htijući da spasi sebe, gleda u vas prodornim, ispitljivim i paćeničkim pogledom, hvata vaš pogled i ispituje vaše lice, vaše misli, čeka, s koje će se strane navaliti, i stvara odmah u svom uzdrhtalom umu tisuće planova, ali se ipak boji da govori, boji, da se ne izlane. Ti momenti poniženja čovječje duše,

taj njen križni put, ta nagonska žudnja za spasom — užasni su i izazivaju ponekad drhtanje i samilost prema zločincu čak i kod sudaca! I mi smo bili onda svjedoci svega toga. On je bio u početku preneražen i u užasu otelo mu se nekoliko riječi, koje su ga kompromitirale: »Krv! Zaslužio sam!« Ali on se brzo savladao. Što da kaže, kako da odgovori, — sve to nije bilo zasad u njega još spremno, ali spremno je bilo samo prazno odricanje: »Nisam kriv očevoj smrti!« To je zasad naša ograda, a ondje, iza ograde, možda ćemo još podići kakvu barikadu. Prve svoje povike, koji ga kompromitiraju, žuri se, pretječući naša pitanja, da razjasni time, što sebe smatra krivim jedino zbog smrti sluge Grigorija. »Toj sam krvi kriv, ali tko je ubio oca, gospodo, tko ga je ubio? Tko ga je mogao ubiti, ako nisam ja?« Čujete li to: on pita nas, nas, koji smo mu upravo došli zbog istog pitanja! Čujete li tu riječcu, koja se naprijed istrčava: »ako nisam ja«, nagonsko lukavstvo, tu naivnost i tu karamazovsku nestrpljivost? Nisam ja ubio, a ti i ne misli, da sam ja: »Htio sam ga ubiti, gospodo, htio ubiti«, priznaje on brže bolje (žuri se, o, strašno se žuri!): »ali ipak nisam kriv, jer ja ga nisam ubio!« On nam potvrđuje, da ga je htio ubiti: sami, kaže, vidite, kako sam iskren, i zato vjerujte odmah, da ga ja nisam ubio. O, u takvim slučajevima biva zločinac ponekad nevjerovatno lakouman i lakovjeran. Ali sad mu je, kao sasvim slučajno, stavila predistraga jedno prostodušno pitanje: »A da nije Smrdljakov ubio?« I dogodilo se ono, što smo očekivali: on se strašno rasrdio, što smo ga pretekli i iznenada uhvatili, dok još nije bio dospio da se pripremi, da izabere i ulovi taj trenutak, u kojem bi optužba protiv Smrdljakova bila najvjerojatnija. Po prirodi svojoj bacio se odmah u krajnost i stao nas iz sve snage uvjeravati, da Smrdljakov nije mogao ubiti, da on ne može ubiti. Ali ne vjerujte mu, to je samo lukavstvo: on se još nipošto ne odriče Smrdljakova, baš naprotiv, on će ga još optužiti, jer nema nikoga drugog, koga bi mogao optužiti, ali on će to učiniti u drugom trenutku, jer zasad nije uspio. On će optužiti možda tek sutra ili čak poslije nekoliko dana, kad nađe zgodan trenutak, u kojem će nam doviknuti: »Vidite li, ja sam sâm poricao upornije nego vi, da je Smrdljakov ubio, čega se sigurno sjećate, ali sad sam se i ja uvjerio, da je on ubio, i kako da nije on!« A dotle on pada u mračno i razdražljivo poricanje, međutim mu nestrpljivost i gnjev došaptavaju

najnevještije i najnevjerojatnije objašnjenje, o tome kako je zavirio kroz očev prozor i kako se s poštovanjem udaljio od prozora. A što je glavno, on još ne zna za okolnost i za opseg iskaza Grigorija, koji se bio osvijestio. Prelazimo na predlaganje i istragu. Istraga ga ljuti, ali i ohrabruje: nisu našli cijele tri tisuće, nego tek tisuću i po. I, razumije se, tek u tom trenutku bijesne šutnje i poricanja javlja se u njegovoj glavi prvi put u životu ideja o kesici. Nema sumnje, on sam osjeća svu nevjerojatnost izmišljotine i napreže se, strašno se napreže, kako da je učini vjerojatnijom i napravi od nje cio istinit roman. U takvim je slučajevima prvi i najglavniji zadatak istrage — ne dati mu, da se spremi, poklopiti ga iznenada, da zločinac iznese svoje najiskrenije ideje u svoj njihovoj prostodušnosti, nevjerojatnosti i proturječju. A nagnati zločinca, da govori, može se jedino, ako mu se iznenada i sasvim neočekivano saopći kakva nova činjenica, kakva okolnost, koja ima kolosalno značenje, ali koju on nije dosada pretpostavljao, niti mogao naslutiti. Tu činjenicu držali smo u pripravi, o, već odavno u pripravi: to je iskaz sluge Grigorija, koji se osvijestio, o otvorenim vratima, na koja je istrčao optuženi. Na ta vrata jo on sasvim zaboravio, a da ih je mogao Grigorij vidjeti, to nije ni slutio. Efekat je bio kolosalan. On je skočio i odjedamput nam doviknuo: »Smrdljakov je ubio, Smrdljakov!« i eto, izdao je svoju potajnu, svoju temeljnu misao u najnevjerojatnijem obliku, jer Smrdljakov je mogao ubiti tek poslije toga, kad je on Grigorija oborio i pobjegao. Kad smo mu saopćili, da je Grigorij vidio otvorena vrata prije svog pada i da je, izlazeći iz svoje spavaće sobe, čuo, gdje Smrdljakov stenje iza pregrade, — Karamazov je zbilja bio satrven. Suradnik moj, naš poštovani i oštroumni Nikolaj Parfenovič, rekao mi je poslije, da ga je u tom trenutku žalio do suza. I vidite, tog trenutka, da to popravi, požurio se da nam priča o toj čuvenoj kesici: pa nek bude, pomisli, čujte i ovu priču! Gospodo porotnici, ja sam vam već izložio svoje misli, zbog čega držim svu tu izmišljotinu o novcu, ušivenu prije mjesec dana u tu kesicu, ne samo za glupost, nego i za najnevjerojatniju izmišljotinu, koja se mogla u ovom slučaju pronaći. Sve kad bi se htjeli kladiti, da li je moguće reći i iznijeti nešto nevjerojatnije, — ni onda se ne bi moglo izmisliti nešto gore. Ovdje možemo, što je najglavnije, ušutkati i u prah satrti likujućeg romansijera pojedinostima, i to onim istim pojedinostima, kojima

uvijek toliko obiluje stvarnost i koje uvijek, kao tobože sasvim neznatne i nepotrebne sitnice, ignoriraju ti nesretni i slučajni autori, te im čak gotovo nikad i ne padaju na pamet. O, njima nije u tom trenutku stalo do toga, njihov um stvara samo grandioznu cjelinu, — i gle, usuđuju se da im dolaze s tim sitnicama! Ali time ih i ulove! Stave optuženiku pitanje: No, a gdje ste izvoljeli uzeti materijal za vašu kesicu, tko vam ju je sašio? — Sâm sam je sašio. — A gdje ste dobili platna? Optuženik je već uvrijeđen, smatra, da su to sitnice, koje ga vrijeđaju, i to, vjerujete li, iskreno, iskreno! Ali svi su oni takvi. Oderao sam od svoje košulje. — Divota. Dakle, sutra ćemo naći među vašim rubljem ovu košulju, od koje je komadić oderan. I pomislite, gospodo porotnici, kad bismo mi zaista našli tu košulju (a kako da je ne nađemo u njegovu kovčegu ili ormaru, ako je ta košulja zbilja postojala), — to bi bila već činjenica, opipljiva činjenica u prilog istinitosti njegova iskaza! Ali on to ne može sebi predstaviti. — Ne sjećam se, možda nisam od svoje košulje; zašio sam u gazdaričinu kapu. — U kakvu kapu? — Uzeo sam je u nje, ležala je kod nje na zemlji, stari pamučni dronjak. — I vi se toga sigurno sjećate? — Ne, ne sjećam se baš sigurno... I on se srdi, srdi, a međutim, pomislite: kako da se ne bi toga sjećao? Čovjek u najstrašnijim trenucima, recimo, kad ga voze na gubilište, zapamti baš te sitnice. On će sve zaboraviti, a kakav zelen krov, što mu je usput promakao ispred očiju, ili čavku na križu, — to će zapamtiti. Kad je šio svoju kesicu, sigurno se krio od ukućana, i zato bi se svakako morao sjećati, kako je strašno patio od poniženja i straha s iglom u ruci, da tko ne uđe i da ga ne zatekne u poslu; kako je na prvo kucanje skakao i bježao za pregradu (u njegovu stanu ima pregrada)... No, gospodo porotnici, zašto vam sve ovo spominjem, sve ove potankosti, sitnice! — uskliknu odjedamput Ipolit Kirilovič. — A, evo, zato, što optuženi ostaje još uvijek tvrdokorno kod svoje gluposti! A cijela ova dva mjeseca, sve od one za nj kobne noći nije ništa objasnio, niti pridodao svojim fantastičnim iskazima bilo koju realnu okolnost, koja bi mogla štogod objasniti; sve su to, misli on, sitnice, a vi vjerujte na moju čast! O, mi bismo rado vjerovali, mi smo željni da vjerujemo, makar i samo na čast! Zar smo mi šakali, žedni ljudske krvi? Dajte, pokažite nam ma samo jednu činjenicu, koja govori u prilog optuženiku, i mi ćemo se obradovati, — ali opipljivu

činjenicu, realnu, a ne zaključke, koji se stvaraju kod optuženog prema izrazu njegova lica, ili pak iskaz, da je on, kad se lupao u prsa, zaista htio da ukaže na kesicu, i to još u mraku. Mi ćemo se obradovati novoj činjenici, mi ćemo prvi odustati od svoje optužbe, požurit ćemo se da odustanemo. Ali sad vapi pravednost, i mi smo odlučni i mi se ničega ne možemo odreći.« Sad Ipolit Kirilovič dođe do finala. Bio je kao u groznici, vapio je zbog prolivene krvi, zbog krvi očeve, koga je ubio sin »s niskom namjerom, da ga orobi.« On je odlučno ukazivao na tragičnu i vapijuću cjelokupnost činjenica. »I ma što mi čuli od optuženikova branitelja, čuvenog sa svog talenta (Ipolit Kirilovič nije mogao da se suzdrži), ma kako se lijepe i dirljive riječi ovdje zaorile, koje će dirnuti vaše osjećaje, — sjetite se ipak, da se vi u ovom trenutku nalazite u svetištu našeg pravosuđa. Sjetite se, da ste zaštitnici naše pravde, zaštitnici naše svete Rusije, njenih temelja, njene porodice i svega što joj je sveto! Jest, vi predstavljate ovdje u ovom trenutku Rusiju, i vaša presuda neće se čuti samo u ovoj dvorani, već po svoj Rusiji, i cijela Rusija saslušat će vas kao svoje zaštitnike i suce, te će biti vašom presudom ili ohrabrena ili potištena. Ne mučite Rusije i njena uzdanja, kobna naša trojka leti strelovito i možda u propast. I odavno se već po svoj Rusiji pružaju ruke i pozivaju, da zaustave bijesnu i očajnu trku. Iako se još zasad uklanjaju ustranu ostali narodi ispred trojke, koja vrtoglavo juri, ne čine to možda iz nekog poštovanja prema njoj, kako to hoće pjesnik, već prosto od užasa, — to treba da uočite. Od užasa, a možda i od gnušanja, ali i to je još dobro, što se uklanjaju, a što, ako, recimo, odluče da se ne uklanjaju, te stanu kao čvrst zid ispred aveti, koja juri, pa sami zaustave ludu trku naše razuzdanosti, da spase sebe, prosvjetu i civilizaciju! Te uznemirene glasove već ste čuli iz Evrope. Oni već počinju da grme. Ne dovodite ih u iskušenje, ne raspirujte njihovu sve veću mržnju, zbog presude, koja bi oslobodila, ubojicu rođenog oca!«

Jednom riječi, Ipolit Kirilovič, iako se bio jako zanio, ipak je svršio patetički — i zaista, utisak, što ga je proizveo, bio je neobičan. Kad završi svoj govor, iziđe žurno i, ponavljam, skoro pade u drugoj sobi u nesvijest. Dvorana nije pljeskala, ali su ozbiljni ljudi bili zadovoljni. Jedino gospođe nisu bile sasvim zadovoljne, ali njima se ipak dopala krasnorječivost, to više, što se one nisu nimalo bojale posljedica i

sve su očekivale od Fetjukoviča: »naposljetku uzet će riječ i sve pobijediti!« Svi su pogledali u Mitju; on je za vrijeme cijelog tužiočeva govora sjedio šutke, stisnutih šaka i zubi i oborene glave. Tek bi kadgod podigao glavu i osluškivao. Osobito, kad je govorio o Grušenjki. Kad je tužilac iznio Rakitinovo mišljenje o njoj, na licu mu je zatitrao preziran i pakostan osmijeh, te je dosta glasno rekao: »Bernardi!« A kad je opet Ipolit Kirilovič pričao, kako ga je ispitivao i mučio u Mokrom, Mitja je podigao glavu i slušao strašno znatiželjno. Na jednom mjestu u govoru kao da je htio da skoči i da nešto vikne, ali se ipak svladao i samo prezirno slegao ramenima. O samom finalu govora, a osobito o tužiočevim podvizima u Mokrom, prilikom zločinčeva preslušavanja, kod nas se poslije u društvu mnogo govorilo i mnogi su ismijavali Ipolita Kiriloviča: »Nije se mogao suzdržati, rekli su, a da se ne pohvali svojim sposobnostima.« Rasprava bi prekinuta, ali na vrlo kratko vrijeme, na četvrt sata, ili najviše na dvadeset minuta. U publici čuli su se razgovori i povici. Neke sam zapamtio:

— Ozbiljan govor! — namrgođeno primijeti gospodin u jednoj grupi.

— Psihologije je vrlo mnogo namljeo, —raču se drugi glas.

— Ali sve je istina, nepobitna istina.

— Jest, u tome je majstor.

— I zbrojio je na kraju.

— I nas je, i nas je zbrojio, — priključio se treći glas, — na početku govora, sjećate li se, da smo svi isti, kao i Fjodor Pavlovič.

— I na kraju također. Ali je onda rekao glupost.

— A bilo je i dosta nejasnosti.

— Malo se zanio.

— Nepravedno je, nepravedno.

— No, ali ipak vješto. Dugo je čekao čovjek i sad je, eto, rekao svoje, he-he!

— A što će branitelj reći?

U drugoj grupi:

— A u petrogradskog je bez potrebe dirnuo: »koje će dirnuti u vaše osjećaje«, sjećate li se?

— Jest, to nije bilo nimalo vješto.

— Prenaglio se.

— Nervozan čovjek.
— Vi se smijete, a kako je optuženiku?
— Jest, kako je Mitjenki?
— A što li će branitelj reći?
U trećoj grupi:
— Kakva je ono gospođa, s lornjetom, debela, što na kraju sjedi?
— Nekakva generalica, raspuštenica, ja je poznajem.
— Aha, s lornjetom.
— Starudija.
— Nije, jako je pikantna.
— Do nje, dva mjesta dalje, sjedi plavuša, ta mi se bolje sviđa.
— Vješto su ga onda u Mokrom iznenadili, je li?
— Svakako vješto. Opet je to ispričao. A koliko puta je već to isto ovdje po kućama pričao.
— Ni sad se nije mogao suzdržati. Samoljublje.
— Uvrijeđen čovjek, he-he.
— I osjetljiv čovjek. Prepuno retorike, a i rečenice su mu dugačke.
— A i plaši, jeste li primijetili, plaši. Sjećate li se onog o trojci? »Ondje su Hamleti, a kod nas su još Karamazovi!« To mu je ispalo vješto.
— Kadi liberalizmu. Boji se!
— A i advokata se boji.
— Zbilja, što će reći gospodin Fetjukovič?
— No, rekao što mu drago, ali naše seljačiće neće smotati.
— Mislite li?
U četvrtoj grupi:
— Ali ono o trojci, bilo je dobro, mislim, kad je govorio o narodima.
— A ono je istina, sjećaš li se, gdje veli, da narodi neće čekati.
— Kako to?
— U engleskom parlamentu ustao je već prošle sedmice jedan član i postavio zbog nihilista pitanje na ministarstvo: nije li već vrijeme, da se pritegne barbarska nacija i da nas obrazuju. Ipolit je na njega ciljao, ja znam, da je na njega, on je o tome još prošle sedmice govorio.

— Gdje bi to šljuke?[215]

— Kakve šljuke? Zašto, gdje bi?

— Zatvorit ćemo Kronštat i nećemo im dati žita. Gdje će ga dobiti?

— A u Americi? Sad Amerika izvozi.

— Ne govori gluposti.

Ali zvonce zazvoni i svi poletješe na svoja mjesta. Fetjukovič se uspe na tribinu.

X

BRANITELJEV GOVOR. BATINA S DVA KRAJA

Sve se stiša, kad padoše prve riječi čuvenog govornika. Sva dvorana upre oči u njega. Otpoče otvoreno, prosto i uvjerljivo, ali bez ikakva zanosa. Bez nastojanja da bude krasnorječiv, patetičan ili da mu iz riječi izbija osjećajnost. To je bio čovjek, koji je uzeo riječ u intimnom krugu istomišljenika. Glas mu je bio divan, zvučan i simpatičan, i čak i u glasu kao da se osjeća već nešto iskreno i prostodušno. Ali svima je bilo odmah jasno, da se govornik može podići do prave patetike i »lupiti po srcima neslućenom snagom«[216]. Možda je govorio nepravilnije od Ipolita Kiriloviča, ali bez dugačkih rečenica i preciznije. Jedno se nije svidjelo gospođama: on je neprestano nekako grbio leđa, osobito u početku govora, ali ne kao da se klanja, već kao da stremi i leti prema svojim slušaocima, pri čemu bi se nagnuo polovicom svojih dugačkih leđa, kao da se na sredini njegovih dugačkih uzanih leđa nalazila nekakva šarka, koja se mogla saviti gotovo u pravom kutu. U početku govora govorio je nekako razdrobljeno, kao bez sistema, kao da uzima činjenice pojedinačno, a na koncu je ispala cjelina. Njegov govor mogao bi se razdijeliti u dvije polovice: prva je polovica — kritika, pobijanje optužbe, ponekad pakosno i sarkastično. Ali u drugoj polovici govora kao da je odjedamput promijenio i ton pa čak i sam način govora i odjedamput se uzdigao do patetike, a dvorana kao da je to jedva dočekala i sva zadrhtala u ushitu. On je ravno prišao slučaju i otpočeo time, da je polje njegova rada Petrograd, ali da ovo

nije prvi put, što posjećuje gradove u Rusiji u cilju obrane optuženika, ali takvih, o čijoj je nevinosti ili uvjeren ili je naslućuje unaprijed. »A tako je isto i u ovom slučaju, — objasni on. — Već iz samih prvih novinskih dopisa nazreo sam nešto u prilog optuženika, što me je neobično začudilo. Jednom riječi, mene je prije svega zainteresirala izvjesna pravna činjenica, koja se, istina, često ponavlja u sudskoj praksi, ali, čini mi se, nikad u tolikoj punoći i s takvim karakterističnim osobitostima, kao u konkretnom slučaju. Tu činjenicu morat ću formulirati tek na kraju mog govora, kad završim svoju riječ, ali, međutim, reći ću svoju misao već na samom početku, jer imam tu slabost, da predmetu pristupan ravno, ne težeći za efektima i ne računajući s utiscima. To je, možda, s moje strane loš račun, ali je zato iskrenost. Ta je moja misao, moja formula — slijedeća: porazna cjelokupnost činjenica protiv optuženika, a u isto vrijeme nema ni jedne činjenice, koja bi mogla izdržati kritiku, ako se razmatra pojedinačno, sama za sebe! Prateći dalje glasove i novine, ja sam sve jače utvrđivao svoju misao, i iznenada dobih od optuženikovih rođaka poziv, da ga branim. Ja sam se odmah požurio ovamo i ovdje sam se konačno uvjerio. Eto, da razbijem tu strašnu cjelokupnost činjenica i iznesem neodrživost i fantastičnost svake pojedine činjenice, koja tereti optuženika, primio sam se obrane ovog slučaja.«

Tako otpoče branitelj i odmah zatim nastavi:

»Gospodo porotnici, ja sam ovdje čovjek stran. Sve utiske primio sam bez predrasuda. Optuženik, karaktera plahovita i neobuzdana, nije me još nikad uvrijedio, kao možda stotine ličnosti u ovom gradu, zbog čega su mnogi već unaprijed raspoloženi protiv njega. Dakako, i ja priznajem, da je opravdano uzbuđen moralni osjećaj ovdašnjeg društva: optuženik je plahovit i neobuzdan. Ali njega su, međutim, u ovdašnjem društvu primali, i čak je bio prijateljski dočekivan i u samoj porodici neobično talentiranog tužioca. (Nota bene. Kod tih riječi začula se u publici dva tri smijeha, koji su bili brzo prigušeni, ali su ih ipak svi primijetili. Svi su kod nas znali, da je tužilac primao Mitju preko volje i samo zato, što ga je zbog nečega smatrala zanimljivim tužiočeva gospođa, — dama neobično čestita i poštovana, ali fantastična i svojeglava, koja je voljela u nekim slučajevima, a osobito u sitnicama, da oponira svome mužu. Mitja ih

je uostalom dosta rijetko posjećivao). Ali zato ću se ipak usuditi ustvrditi, — produži branitelj, — da je čak i u tako nezavisnom umu i pravednom karakteru, kakav je u moga protivnika, mogla zaostati neka predrasude protiv mog klijenta. Uvrijeđen moralni, a još više estetski osjećaj, biva kadšto neumoljiv. Razumije se, u neobično talentiranoj optužbi, svi smo čuli strogu analizu karaktera i postupaka optuženikovih, strog kritički odnos prema slučaju, a što je glavno, iznesene su takve psihološke dubine, kako bi se objasnila suština, da do takva duboka pronicanja ne bi moglo uopće doći, kad bi postojala i najmanja namjera i pakosna predrasuda u odnosu na ličnost optuženika. Ali ima stvari, koje su čak pogibeljnije u ovakvim slučajevima i od najvećih pakosti i predrasuda u odnosu na slučaj. Naime, ako nas, na primjer, zanese neka, tako da kažem, umjetnička igra, potreba umjetničkog stvaranja, tako da kažem, sastavljanja romana, osobito uz bogatstvo psiholoških darova, kojima je bog obdario naše sposobnosti. Još u Petrogradu, još dok sam se spremao ovamo, bio sam upozoren, — a i sâm sam znao bez ikakva upozoravanja, da ću naći ovdje u protivniku duboka i finoga psihologa, koji je zbog toga svog svojstva već odavno stekao neki osobiti glas u našem još mladom pravničkom svijetu. Ali psihologija, gospodo, iako je duboka, ipak naliči na batinu s dva kraja (u publici smijurenje). O, vi ćete mi, razumije se, oprostiti moju trivijalnu usporedbu; ja nisam baš veliki majstor u krasnorječitosti. Ali, međutim, jedan primjer, — uzimam iz govora tužiočeva prvi, koji mi je došao pod ruku. Noću, u vrtu, bježeći, penje se optuženik, preko plota i obara mjedenim tučkom slugu, koji ga je ščepao za noge. Poslije toga odmah skače dolje u vrt i bavi se cijelih pet minuta oko oborenog, nastojeći da se uvjeri: da li ga je ubio ili nije? I eto, tužilac neće nipošto da vjeruje u istinitost optuženikova iskaza, da je skočio dolje starcu Grigoriju iz sažaljenja. »Ne, kaže on, je li moguća takva osjetljivost u takvu trenutku; ta to je neprirodno, nego je skočio dolje jedino zato, da se uvjeri: je li živ ili je ubijen jedini svjedok njegova zločina, a time je, dakle, posvjedočio, da je on izveo zločin, jer nije mogao da skoči dolje u vrt zbog kakva drugog razloga, nagona ili osjećaja.« To je psihologija. Ali uzmimo tu istu psihologiju i primijenimo je na isti slučaj, ali samo s drugog kraja, onda će izaći nešto drugo, što je isto toliko vjerojatno. Ubojica skače dolje iz

opreza, da se uvjeri, je li svjedok živ ili nije, a ovamo je taj čas ostavio u kabinetu svog oca, koga je ubio, po svjedočanstvu samog tužioca, protiv sebe kolosalan dokaz u obliku poderane kuverte, na kojoj je bilo napisano, da su se u njoj nalazile tri tisuće. »Da je on odnio tu kuvertu sa sobom, nitko na cijelom svijetu ne bi znao, da je postojala kuverta i da su se u njoj nalazili novci, da je, dakle, optuženi, ukrao novac.« To su riječi samog tužioca. Ali, kako vidite, za jedno mu nije doteklo opreznosti, zbunio se čovjek, prepao i pobjegao, ostavio na podu dokaz, a kad je poslije dvije minute udario i ubio drugog čovjeka, odmah se kod njega javlja, nama u prilog, najnemilosrdniji i proračunani osjećaj opreza. Ali neka, neka je i bilo tako: u tome i leži finoća psihologije, da sam uz takve okolnosti odmah krvožedan i oštrook, kao kavkaski orao, a slijedeće minute slijep i plašljiv kao jadna krtica. Ali, ako sam već toliko krvožedan i bešćutno oprezan, da sam poslije ubojstva skočio dolje samo zbog toga, da vidim, da li je živ svjedok protiv mene ili nije, onda, čini se, zašto da se natežem punih pet minuta s tom svojom novom žrtvom i naprtim sebi na vrat možda još i nove svjedoke? Zašto da kvasim rubac, brišući krv s glave oborenog, pa da poslije taj rubac posluži protiv mene kao dokaz? Ne, ako sam već toliko oprezan i bešćutan, zar ne bi bilo bolje, da sam onda, kad sam skočio dolje, lupio oborenog slugu tim istim tučkom još nekoliko puta po glavi, da ga konačno dotučem i, umorivši svjedoka, skinuo sa srca svaku brigu? I naposljetku skačem dolje, da se uvjerim, da li je živ svjedok protiv mene ili nije, i ostavljam odmah ondje na stazici drugog svjedoka, naime onaj isti tučak, što sam zgrabio kod one dvije žene, koje ga mogu u svako doba poznati kao svoj i posvjedočiti, da sam ga od njih odnio. I nikako ga nisam izgubio na stazici, ispustio u rastresenosti i zbunjenosti: nikako, ja sam odbacio svoje oružje, jer su ga našli na neko petnaest koraka dalje od onog mjesta, gdje je bio oboren Grigorij. Sad se pita: zašto je tako učinio? A učinio je, vidite, baš zato, jer mu je bilo teško, što je ubio čovjeka, starog slugu, a poslije je u ljutini i s kletvom, odbacio tučak, kao oružje ubojstva; drukčije nije moglo biti, jer zašto bi ga onda odbacio iz sve snage? Ako je mogao da osjeti bol i sažaljenje, što je ubio čovjeka, mogao je samo zato, što nije ubio oca. Da je ubio oca, ne bi iz sažaljenja skočio dolje drugom oborenom čovjeku, onda bi bio

obuzet sasvim drugim osjećajem, jer onda mu ne bi bilo do sažaljenja, već do vlastitog spasa i tako bi, razumije se, i bilo. On bi mu naprotiv, ponavljam, sasvim razmrskao glavu, a ne bi se mučio oko njega pet minuta. Sažaljenje i dobar osjećaj našli su mjesta samo zato što je njegova savjest bila prije toga čista. Ovo je, sigurno, sasvim druga psihologija. Ja sam, gospodo porotnici, sad i sam namjerno pribjegao psihologiji, da očigledno dokažem, kako se iz nje može izvesti sve, što hoćete. Sve zavisi o tome, u kakvim je rukama. Psihologija zavodi i najozbiljnije ljude, da sastavljaju roman, i to sasvim nehotice. Mislim, gospodo porotnici, na izlišnu psihologiju i njenu djelomičnu zloupotrebu.

Sad se opet začu u publici smijanje u znak odobravanja i sve na adresu tužiočevu. Neću iznositi potanko cio braniteljev govor, navest ću iz njega tek neka mjesta, neke glavnije točke.

XI

NIJE BILO NOVCA. NIJE BILO GRABEŽA

U braniteljevu govoru bila je jedna točka, koja je sve iznenadila — naime, potpuno poricanje, da su postojale te tri tisuće rubalja, pa dakle i mogućnost grabeža.

»Gospodo porotnici, — nastavi branitelj, — u konkretnom slučaju iznenađuje svakog stranca i čovjeka bez predrasuda, jedna karakteristična neobičnost: optužba zbog grabeža i u isto vrijeme potpuna nemogućnost, da se faktički dokaže: što je zapravo bilo ugrabljeno? Ugrabljeni su, kažu, novci, naime tri tisuće, — a da li su oni zaista i postojali, — to nitko ne zna. Prosudite: prvo i prvo, kako smo znali, da su bile tri tisuće i tko ih je vidio? Vidio ih je i izjavio, da su bile u kuverti s natpisom, — jedino sluga Smrdljakov. On je to saopćio još prije katastrofe optuženom i njegovu bratu Ivanu Fjodoroviču. O tome je bila obaviještena i gospođa Svjetlova. Ali sve te tri ličnosti međutim nisu vidjele tog novca, vidio ga je opet samo Smrdljakov. Ali ovdje nastaje pitanje samo od sebe: ako je istina, da je novac bio i da ga je vidio Smrdljakov, kad ga je on posljednji put vidio? A što, ako je gospodin izvadio taj novac iz kreveta i opet ga metnuo u kutiju, a njemu nije rekao? Pazite dobro, po riječima

Smrdljakova novci su se nalazili u krevetu pod dušekom; optuženik ih je morao izvaditi ispod dušeka, a međutim postelja nije bila uopće zgužvana, što je brižljivo uvedeno u zapisnik. Kako je to mogao učiniti optuženik, a da nije uopće zgužvao postelju i da čak nije s okrvavljenim rukama ukaljao sasvim svježe i fino krevetno rublje, koje je bilo prostrto baš za to veče? Ali, reći će nam: a kuverta na podu? Jest, o toj je kuverti i vrijedno govoriti. Malo prije sam se čak ponešto začudio: neobično talentirani tužilac, kad je počeo da govori o toj kuverti, odjedamput je sam — čujete li, gospodo, sam — iznio u svom govoru, naime na onom mjestu, gdje pokazuje na glupost pretpostavke, da je ubio Smrdljakov: »Da nije bilo te kuverte, da nije ostala na podu kao dokaz, da ju je lopov odnio sa sobom, nitko na cijelom svijetu ne bi saznao, da je postojala kuverta i da su se nalazili u njoj novci i da, dakle, optuženik nije odnio novac.« Dakle, jedino je taj poderani komadić papira s natpisom, čak po priznanju tužiočevu, poslužio, da se optuženi okrivi zbog grabeža, »inače ne bi nitko saznao, da je bilo grabeža, a možda ni da je bilo novaca.« Ali, zar je jedino to, što je taj komadić ležao na podu, dokaz, da su se u kuverti nalazili novci i da su ti novci ugrabljeni? No, odgovaraju, vidio ih je Smrdljakov, ali kada, kada ih je posljednji put vidio, eto, što ja pitam? Ja sam govorio sa Smrdljakovom, i on mi je rekao, da ih je vidio posljednji put dva dana prije katastrofe! Ali zašto ne bih ja mogao pretpostaviti, na primjer, ma i tu okolnost, da je starom Fjodoru Pavloviču, kad se zaključao u kuću, u nestrpljivom očekivanju svoje ljubljene u dokolici, odjedamput palo na pamet, da izvadi kuvertu i da je raspečati: »Ah što, rekao je on sebi, što je kuverta, još možda neće ni povjerovati, a kad joj pokažem trideset šarenih na jednoj hrpi, sigurno će jače djelovati, procurit će joj slina,« — i on razdire kuvertu, vadi novac, a kuvertu baca na pod svojom vlastitom rukom i, dakako, ne bojeći se, da odmah ostavlja protiv sebe dokaz. Slušajte, gospodo porotnici, ima li išta vjerojatnije od te pretpostavke i te činjenice? Zašto da je ovo nemoguće? Ali ako se moglo bilo što slično dogoditi, onda optužba zbog grabeža sama od sebe otpada: nije bilo novaca, dakle nije bilo ni grabeža. Ako je kuverta ležala na podu, kao dokaz, da su se u njoj nalazili novci, zašto ne bih ja mogao tvrditi obratno, naime, da se kuverta povlačila po podu baš zato, što se u njoj nisu više nalazili novci, koje je prije

toga izvadio sam gospodar. »Jest, ali kamo su u tom slučaju dospjeli novci, ako ih je izvadio iz kuverte sam Fjodor Pavlovič, jer prilikom premetačine nisu nađeni u kući?« Prvo, u njegovoj se kutiji našao jedan dio novca, a drugo, on ih je mogao izvaditi još ujutro, čak još uoči tog dana, postupati s njima drukčije, izdati ih, odaslati, a naposljetku i promijeniti odluku, svoj plan operacija iz temelja, a da pritom nije našao za potrebno, da o tome prethodno obavijesti Smrdljakova. A ako postoji samo mogućnost takve pretpostavke, — kako je onda moguće tako tvrdoglavo i s takvom sigurnošću optuživati optuženika, da je on počinio ubojstvo zbog grabeža i da zaista postoji grabež? Ta mi tada stupamo na polje romana. Ako se tvrdi, da je neka stvar ukradena, onda je potrebno da se pokaže ta stvar, ili barem dokaže, da je ta stvar postojala. A nju nije čak nitko ni vidio. Nedavno je u Petrogradu jedan mladić, gotovo dječak, osamnaestgodišnjak, tržni raznosač, posred bijela dana ušao u jednu mjenjačnicu sa sjekirom i, s neobičnom, tipičnom drskošću, ubio vlasnika mjenjačnice i odnio tisuću i po rubalja. Uhvatili su ga već poslije pet sati i našli kod njega cijelu tisuću i po, osim petnaest rubalja, koje je već dospio da potroši. Osim toga izjavio je na policiji pomoćnik, koji se poslije ubojstva vratio u dućan, ne samo koliko iznosi ukradena svota, nego i iz kakvih se novaca sastojala, to jest, koliko je bilo novčanica šarenih, koliko modrih, koliko crvenih, koliko zlatnog novca i kakvog, i kod uhapšenog ubojice nađene su baš te novčanice i taj zlatni novac. Usto je još uza sve to i sam ubojica popunio i iskreno priznao, da je ubio i odnio te iste novce. To ja, gospodo porotnici, nazivam dokazom! Tu ja već znam, vidim, pipam novac i ne mogu reći, da ga nema ili da ga nije bilo. A je li tako i u konkretnom slučaju? A međutim, radi se o životu i smrti, o sudbini jednog čovjeka. »Tako je, reći će, ali on je te noći terevenčio, razbacivao novac, u njega je nađeno tisuću i po rubalja, — otkud mu taj novac?« Ali baš to, što je nađeno tek svega tisuću i po, a druga se polovica svote nije nikako mogla naći ni otkriti, — baš to i dokazuje, da ti novci nisu nikako mogli biti oni, te da nisu nikad ni bili u nekoj kuverti. Po vremenskom računu (i to po najtočnijem) predistraga je doznala i dokazala, da se optuženik, kad je od sluškinja potrčao Perhotinu, nije vraćao kući i da nije nikud ni svraćao, a zatim da se cijelo vrijeme nalazio među ljudima, pa dakle

nije mogao od tri tisuće odijeliti polovicu i negdje u gradu sakriti. Pa ipak je baš ova kombinacija bila razlog, što je tužilac pretpostavio, da su novci sakriveni negdje u pukotini u selu Mokrom. A da nije, gospodo, u podrumima Udolfskog zamka?[217] Ali, zar nije takva pretpostavka fantastična, romantična? I pazite, čim se uništi samo ta jedna pretpostavka, to jest, da je novac sakriven u Mokrom, — odletjet će cijela optužba zbog grabeža u zrak, jer gdje je i kamo bi se djela onda ta tisuća i po? Kakvim je čudom mogla nestati, ako je dokazano, da optuženik nije nikamo svraćao? I mi smo spremni da takvim romanima uništimo čovječji život! Reći će: »ali on ipak nije znao objasniti, gdje je uzeo tu tisuću i po, koja je u njega pronađena, a osim toga, svi su znali, da do te noći nije imao novaca.« A tko je to znao? Ta optuženik je jasno i odlučno izjavio, otkud mu taj novac i, ako hoćete, gospodo porotnici, ako hoćete, — onda nije nikad moglo biti, a niti može biti ništa vjerojatnije od tog iskaza, i to još takva, koji bi se, osim toga, bolje podudarao s karakterom i dušom optuženika. Optužbi se dopao vlastiti roman: čovjek slabe volje, koji se odlučio da primi tri tisuće, koje mu je na tako sramotan način ponudila zaručnica, nije mogao, kažu, odijeliti polovicu i ušiti u kesicu, već naprotiv, ako bi i ušio, parao bi je svaka dva dana i vadio po stotinu, te tako profućkao sve za mjesec dana. Vi se sjećate, da je sve ovo bilo izloženo takvim tonom, koji ne trpi prigovora. A što, ako se to nije možda tako dogodilo, — što, ako ste stvorili roman, a u njemu sasvim drugu ličnost? A i jest, što ste stvorili sasvim drugu ličnost! Možda ćete odgovoriti: »Ima svjedoka, da je on propio u selu Mokrom cijele te tri tisuće, što ih je primio od gospođe Verhovceve mjesec dana prije katastrofe, i to odjednom, kao jednu kopjejku, i prema tome nije mogao da odijeli polovicu.« Ali tko su ti svjedoci? Vjerodostojnost tih svjedoka već je dokazana pred sudom. Osim toga, u tuđoj ruci komad se čini uvijek veći. Naposljetku, nitko od tih svjedoka nije sam brojio novca, već je samo sudio odoka. Eto, svjedok Maksimov, on je posvjedočio, da je u optuženikovim rukama bilo dvadeset tisuća. Vidite, gospodo porotnici, budući da je psihologija batina s dva kraja, onda mi dozvolite, da i drugi kraj primijenim, pa ćemo vidjeti, hoće li biti isto.

»Mjesec dana prije katastrofe, povjerila je gospođa Verhovceva optuženiku tri tisuće, da ih pošalje poštom, ali je pitanje, da li su mu zbilja povjerene na tako sramotan način i koji ga je toliko ponizivao, kako je to bilo malo prije objavljeno? Prvi iskaz gospođe Verhovceve o tom istom predmetu bio je sasvim drugačiji, sasvim drugačiji; prilikom drugog iskaza čuli smo jedino uzvike bijesa i osvete, uzvike davno pritajene mržnje. Ali već samo to, što je svjedokinja jedamput, prilikom svog prvog iskaza, govorila neistinu, daje nam prava, da zaključimo, da i drugi njen iskaz ne mora biti istinit. Tužilac, neće, »ne smije« (njegove riječi), da se dodiruje tog romana. No, pa neka, ni ja neću da ga se dotičem, ali ću međutim uzeti sebi slobodu, da primijetim, ako čista i neobično moralna osoba, kakva je sigurno visokopoštovana gospođa Verhovceva, ako takva osoba, velim, dozvoljava sebi, da odjedamput mijenja pred sudom svoj prvi iskaz s očitom namjerom, da upropasti optuženika, onda je jasno, da taj njen iskaz nije bio učinjen nepristrano i hladnokrvno. Zar će nam poreći pravo da zaključimo, da je žena, koja se osvećuje, mogla u mnogočemu pretjerati? Jest, pretjerati baš što se tiče one sramote i poruge, s kojom mu je ponudila novac. Naprotiv, ona je novac ponudila tako, da ga je još mogao primiti, osobito tako lakouman čovjek, kakav je naš optuženik. A što je glavno, on je onda računao, da će naskoro dobiti od oca one tri tisuće, koje mu prema računu duguje. To je bilo lakoumno, ali on je baš zbog svoje lakoumnosti bio čvrsto uvjeren, da će mu ih otac dati, da će ih dobiti i da dakle može u svako doba otpremiti novac, koji mu je povjerila gospođa Verhovceva, i tako svoj dug podmiriti. Ali tužilac neće nikako da dozvoli, da je on mogao onog dana, na dan optužbe, odijeliti polovicu dobivenih novaca i ušiti u kesicu. »Nije on, veli, takav karakter nije mogao imati takve osjećaje.« Ali ste sami vikali, da je Karamazov širok, sami ste vikali o dvije suprotne provalije, koje može Karamazov da promatra. Karamazov je baš takva priroda s dvije strane, s dvije provalije, da se može uza svu nesavladivu potrebu za orgijanjem zaustaviti, ako ga prenerazi nešto s druge strane. A druga je strana ljubav, — baš ona nova ljubav, što je onda planula kao barut, a za tu ljubav potrebni su novci, i potrebniji, o, kudikamo potrebniji, nego orgijanje s tom novom ljubljenom. Ako mu ona rekne: »Tvoja sam, ne treba mi Fjodor Pavlovič,« on će je

zgrabiti i odvesti, — a imat će čime da je odvede. To je važnije od orgijanja. A zar Karamazov da ne shvati? Ta on je baš od tog i bolovao, od te brige, — i zar je onda nevjerojatno, da je odijelio te novce i sakrio ih za svaki slučaj? Ali, međutim, vrijeme protječe, a Fjodor Pavlovič ne daje optuženiku tri tisuće, naprotiv, govori se, da ih je odredio za to, da njima primami njegovu draganu. »Ako ne dadne Fjodor Pavlovič, mislio je on, onda ću biti u očima Katarine Ivanovne lopov.« I u njemu se rađa misao, da ode, i tu tisuću i po, što ju je i dalje nosio na sebi u toj kesici, položio pred Katarinu Ivanovnu, te joj rekao: »Ja sam nitkov, ali nisam lopov.« I sad, dakle, postoji dvostruk razlog, da čuva tu tisuću i po kao zjenicu oka, da nipošto ne raspara kesicu i ne vadi sve stotinu po stotinu rubalja. Zašto poricati optuženom osjećaj časti? Ne, on ima osjećaj časti, recimo, nepravilan, recimo, vrlo često pogrešan, ali on ipak postoji, postoji do strastvenosti, što je i dokazao. Ali, međutim, stvar se komplicira, muke ljubomora dosegle su vrhunac, i neprestano ona ista prijašnja dva pitanja očituju se sve mučnije i mučnije u zapaljenom optuženikovom mozgu: »Ako vratim polovicu Katarini Ivanovnoj, čime ću odvesti Grušenjku?« Ako je on ludovao, pijančevao i bjesnio po krčmama cio taj mjesec, onda je to činio možda jedino zato, što mu je bilo nepodnošljivo teško. Ta su se dva pitanja naposljetku toliko zaoštrila, da su ga najzad dovela do očajanja. On je htio da pošalje najmlađeg brata ocu, neka od njega posljednji put zatraži one tri tisuće, ali, i ne čekajući odgovora, silom je ušao njemu i pred svjedocima izbio starca. Poslije toga, razumije se, nije imao više ni od koga da dobije, jer mu istučeni otac neće dati. Tog istog dana, uvečer, lupa on sebe u prsa, upravo po gornjem dijelu prsiju, gdje se nalazi kesica, i kune se bratu, da on ima sredstvo, koje će ga spasiti, da ne postane nitkov, budući da predviđa, da se neće poslužiti tim sredstvom, neće imati duševne snage, neće imati karaktera. Zašto, zašto optužba ne vjeruje iskazu Alekseja Karamazova, što ga je dao tako čisto, tako iskreno, bez pripreme i uvjerljivo? A zašto naprotiv nagoni mene, da vjerujem u novac sakriven u nekakvoj pukotini, u podrumima Udolfskog zamka? Te iste večeri, poslije razgovora s bratom, piše optuženik ono kobno pismo i to je pismo najglavniji, najkolosalniji dokaz, da je optuženik počinio grabež! »Iskat ću od svih ljudi, a ako ne dadu ljudi, ubit ću

oca i uzeti od njega ispod dušeka, u kuverti s ružičastom vrpcom, čim samo Ivan ode,« — ta to je pravi program ubojstva, — kako da nije on? »Dogodilo se, kako je bilo napisano!« uzvikuje optužba. Ali, prvo, pismo je napisano u pijanstvu i u strašnoj razdraženosti; drugo, piše o kuverti na osnovu Smrdljakovljevih riječi, jer kuverte nije sam vidio, a treće, napisano je, jest napisano, ali da li se dogodilo, kako je napisano, čime ćete to dokazati? Je li optuženi izvadio kuvertu ispod jastuka, je li našao novac i da li je novac uopće postojao? I da li je optuženik zbog novaca dotrčao, sjetite se toga, sjetite se toga! On je dotrčao naglo, ne da otima, već jedino da sazna, gdje je ona, ta žena, koja ga je upropastila, — i, dakle, ne po programu, ne, kako je bilo napisano, radi promišljenog grabeža, već je dotrčao iznenada, neočekivano, u ljubomornom bjesnilu! »Jest, reći će, ipak je, kad je dotrčao i ubio, i novce ugrabio.« Ali, naposljetku, da li je on ipak ubio ili nije? Optužbu zbog grabeža odbacujem s negodovanjem: nemoguće je optuživati zbog grabeža, ako se ne može točno dokazati, što je oteto, to je aksiom! Ali da li je on ipak ubio, ubio da nije počinio grabeža? Je li to dokazano? Nije li i to roman?«

XII

NI UBOJSTVA NIJE BILO!

»Dozvolite, gospodo porotnici, ovdje se radi o čovječjem životu, i zato moramo biti oprezniji. Mi smo čuli, kako je sama optužba potvrdila, da se sve do posljednjeg dana, do danas, do dana rasprave, kolebala da optuži optuženika zbog ubojstva s očitim predumišljanjem, koleba se do onog kobnog »pijanog« pisma, što je danas predano sudu. »Dogodilo se, kako je bilo napisano!« Ali i opet ponavljam: on je potrčao njoj, za njom, samo zato, da sazna, gdje je ona? To je neoboriva činjenica. Da je ona bila kod kuće, ne bi on nikamo potrčao, već bi ostao kod nje i ne bi održao ono, što je obećavao u pismu. On je potrčao neočekivano i iznenada, a svog »pijanog« pisma nije se možda onda više ni sjećao. »Zgrabio je, kažu, tučak,« — i, sjećate li se, kako su iz samog tog tučka razvili cijelu psihologiju, zašto je on morao smatrati taj tučak oružjem, zgrabiti ga kao oružje itd. Tom zgodom iskrsla mi je jedna sasvim

obična misao: no, a što da se taj tučak nije nalazio na vidljivu mjestu, na polici, s koje ga je ščepao optuženik, već da je bio u ormaru, — onda ne bi bio pao optuženiku u oči, i on bi otrčao bez oružja, praznih ruku i ne bi možda nikog ni ubio. Kako se onda može zaključivati, da je tučak dokaz, da se mislio oboružati i da je postupao s predumišljajem? Jest, ali on je vikao po krčmama, da će ubiti oca, a prije dva dana, one večeri, kad je napisao svoje pijano pismo, bio je tih i posvadio se samo s jednim trgovačkim pomoćnikom, »jer Karamazov nije mogao, a da se ne svađa.« A ja odgovaram na to, ako je namislio da počini takvo ubojstvo, i još po planu, kako je napisao, onda se sigurno ne bi bio posvadio s pomoćnikom, nego ne bi možda ni svratio u krčmu, jer duša, koja je zamislila, da izvede takvo djelo, traži tišinu i skrovitost, traži da se sakrije, da je nitko ne vidi, nitko ne čuje: »Zaboravite na me, ako možete«, i to ne samo iz računa, već instinktivno. Gospodo porotnici, psihologija ima dva kraja, a i mi smo u stanju da razumijemo psihologiju. Što se tiče cijele te vike po krčmama u toku tog mjeseca, nije nikakva rijetkost, da djeca ili pijane bekrije viču izlazeći iz krčme i prepirući se: »Ja ću te ubiti« — pa ipak ne ubiju. A i samo to kobno pismo, — ta nije li ono također pijana razdraženost, nije li deranje onog, koji izlazi iz krčme: »ubit ću, veli, sve ću vas ubiti!« Zašto da nije tako, zašto ne bi moglo biti tako? Zašto je to pismo kobno, a zašto nije, naprotiv, smiješno? A eto, upravo zato, jer je nađen leš ubijena oca, zato što je svjedok vidio optuženika u vrtu, oboružana i kako bježi, i koji je i njega oborio, dakle, dogodilo se sve, kako je napisano, i prema tome nije ni pismo smiješno, već kobno. Hvala bogu, stigosmo do točke: »ako je bio u bašči, jasno je, da je i ubio.« Tim riječima: ako je bio, onda je zaista sve jasno, sve je iscrpeno, cijela optužba, — bio je, dakle je jasno.« A ako nije jasno, ma da je i bio? O, ja priznajem, da su cjelokupnost činjenica i stjecaj činjenica, zaista prilično krasnorječivi. Ali, međutim, razmotrite sve te činjenice posebno, ne dajući se zavesti cjelokupnošću: zašto, na primjer, neće optužba nikako da dopusti, da je istinit iskaz optuženika, da je on pobjegao ispod očeva prozora? Sjetite se čak i sarkazma, u koji se ovdje upušta optužba na račun poštovanja i »pobožnih« osjećaja, koji su iznenada obuzeli ubojicu. A što, ako je ovdje zaista bilo nešto slično, to jest, ako i ne baš poštovanja, a ono ipak pobožnosti?

»Sigurno se mati pomolila za me u tom trenutku«, iskazuje u predistrazi optuženik, — i on je dakle pobjegao, čim se uvjerio, da Svjetlova nije u očevoj kući. »Ali on se nije mogao uvjeriti kroz prozor,« odgovara optužba... A zašto ne bi mogao? Ta prozor se otvorio, čim je optuženi otkucao znakove. Fjodor Pavlovič mogao je izustiti neku riječ, njemu se mogao oteti kakav uzvik, — i optuženik se mogao odmah uvjeriti, da Svjetlova nije ovdje. Zašto bi morao baš to pretpostaviti, što mi zamišljamo, što smo pretpostavili da zamislimo? Uistinu mogu trenutno iskrsnuti tisuće pojedinosti, koje umaknu opažanju najfinijeg romansijera. »Jest, ali Grigorij je vidio otvorena vrata, i optuženi je dakle sigurno bio u kući i, dakle, i ubio.« Što se tiče tih otvorenih vrata, gospodo porotnici... Vidite li, o tome, da su bila otvorena vrata, svjedoči samo jedna ličnost, a i ona se nalazi u to vrijeme u takvu stanju, da... Ali neka, neka su bila vrata otvorena, neka optuženi odriče, neka niječe u samoobrani, koja je tako razumljiva u njegovu položaju, neka je provalio u kuću, bio u kući, — ali, zašto da je, ako je i bio, zaista i ubio? Mogao je provaliti u kuću, mogao je protrčati kroz sobe, mogao je odgurnuti oca, mogao je čak udariti oca, ali kad se uvjerio, da Svjetlova nije ondje, onda je pobjegao i radovao se, što nije ondje i što je pobjegao, a da nije ubio oca. Možda je baš zato i skočio poslije jedne minute s plota dolje Grigoriju, koga je oborio u žestini, što je bio u stanju osjetiti čist osjećaj, osjećaj suučešća i sažaljenja, jer je umakao iskušenju, da ubije oca, jer je osjećao u sebi čisto srce i radost, što nije ubio oca. Tužilac nam opisuje krasnorječivošću, koja graniči s užasom, strašno stanje optuženikovo u selu Mokrom, kad je ponovo iskrsla ljubav, koja ga zove u nov život i kad više nije mogao da ljubi, jer se iza njega nalazio krvav leš njegova oca, a iza leša pogubljenje. Međutim, tužilac je ipak dopustio ljubav, koju je rastumačio svojom psihologijom: »Pijano, kaže, stanje, zločinca vode na stratište, mora još dugo da čeka itd.« Ali vas pitam ponovo, gospodine tužioče, niste li ipak stvorili novu ličnost? Zar je tako, tako surov optuženik, da bi mogao u tom trenutku misliti još na ljubav i izvlačenje pred sudom, da je zaista bio poprskan očevom krvlju? Ne, nije i nije! Tek što se otkrilo, da ga ona ljubi, zove, da mu obećava novu sreću, — o, kunem vam se, on bi morao onda osjetiti dvostruku, trostruku potrebu da ubije sebe i sigurno bi i ubio sebe, da je iza njega ležao

leš njegova oca! O, ne, ne bi on zaboravio, gdje se nalaze njegovi pištolji! Ja poznam optuženika: divlja, čelična nemilosrdnost, kakvu mu pripisuje optužba, ne podudara se s njegovim karakterom. On bi bio ubio sebe, — to je sigurno; a nije ubio sebe samo zato, što se »mati pomolila za nj«, i što njegovo srce nije bilo krivo za očevu krv. On se mučio, on je tugovao tu noć u Mokrom samo radi oborenog Grigorija i molio se u sebi bogu, da se starac osvijesti i digne, da udarac njegov ne bude smrtonosan i da ga mimoiđe kazna. Zašto da ne prihvatimo takvo objašnjenje događaja? Odakle nam nepobitan dokaz, da optuženik laže? Ali gledajte, tu je leš očev, opomenut će nas odmah: on je pobjegao, on nije ubio, ali tko je, dakle, ubio starca?

»Ponavljam, u tome je sva logika optužbe: tko je ubio, ako nije on? Nemamo koga, vele, da optužimo umjesto njega. Gospodo porotnici, je li to tako? Da li zaista, da li zbilja nemamo baš nikog drugog da optužimo? Čuli smo, kako je optužba na prste izbrojila sve one, koji su te noći bili i boravili u onoj kući. Našlo se pet osoba. Tri su od njih, priznajem, isključene od svake sumnje: sam ubijeni, starac Grigorij i njegova žena. Ostaju dakle optuženik i Smrdljakov, i vidite, tužitelj uzvikuje s patosom, da optuženik samo zato okrivljuje Smrdljakova, jer ne može drugog da krivi, a da je bio ondje kakav šesti, čak, priviđenje kakva šestog, onda bi sam optuženik odmah prestao od stida da svaljuje krivnju na Smrdljakova i okrivio bi tog šestog. Ali, gospodo porotnici, zašto ja ne bih mogao zaključiti sasvim protivno. Stoje njih dvojica: optuženik i Smrdljakov, — zašto ne bih mogao i ja reći, da vi optužujete mog klijenta samo zato, jer nemate nikog drugog, da optužite? A nikog drugog nemate zato, što ste sasvim namjerno već unaprijed oslobodili Smrdljakova svake sumnje. Jest, istina, protiv Smrdljakova govore samo optuženik, njegova dva brata, Svjetlova i nitko više. Ali ima još nekih, koji ovako govore: to je neko, iako nejasno vrenje jednog društvenog pitanja, nekakve sumnje, čuje se nekakav nerazgovijetan glas, osjeća se, da se nešto očekuje. Naposljetku, svjedoči i neki vrlo karakterističan stjecaj činjenica, iako, priznajem, neodređen: prvo onaj nastup padavice baš na sam dan katastrofe, nastup, koji mora tužilac, zbog nekog razloga, tako marljivo da zaštićuje i brani. Zatim ono iznenadno samoubojstvo Smrdljakovljevo u oči sudske rasprave.

Onda ništa manje iznenadan iskaz starijeg optuženikova brata danas pred sudom, koji je sve dosad vjerovao u krivicu bratovu, a sad odjedamput donio novac i također opet spomenuo Smrdljakova kao ubojicu. O, ja sam potpuno uvjeren zajedno sa sudom i tužiocem, da je Ivan Karamazov bolestan i u bunilu i da bi iskaz njegov mogao biti očajnički pokušaj, smišljen usto u bunilu, da spasi brata i svali krivicu na pokojnika. Ali, međutim, ipak je izgovoreno ime Smrdljakovljevo, i opet kao da se čuje nešto zagonetno. Nešto kao da nije do kraja izgovoreno, gospodo porotnici, i ostalo nezavršeno. A možda će ipak biti dokraja dorečeno. Ali ostavimo to zasad na stranu, o tome ćemo poslije. Sud je malo prije odlučio, da se nastavi rasprava, no međutim sad, dok čekamo, mogao bih štošta primijetiti, na primjer, u pogledu karakteristike pokojnog Smrdljakova, koju je tako fino i darovito ocrtao tužilac. Ali, iako se divim talentu, ne mogu se međutim potpuno složiti sa suštinom karakteristike. Ja sam bio kod Smrdljakova, vidio sam ga i govorio s njim, i on je učinio na me sasvim drukčiji utisak. Zdravlja je bio slaba, to je istina, ali karaktera, ali srca, — o, ne, nije to bio nipošto tako slab čovjek, kako je govorila o njemu optužba. Osobito nisam našao kod njega plašljivosti, one plašljivosti, koju je tako karakteristično opisivao tužilac. U njemu nije bilo ni trunka prostodušnosti, baš naprotiv, ja sam opazio kod njega neku strašnu nepovjerljivost, koja se skrivala iza bezazlenosti, i um, sposoban da mnogošta shvati. O! optužba ga je i suviše prostodušno smatrala slaboumnim. Na me je učinio utisak sasvim određen, i ja sam otišao od njega uvjeren, da je ovo stvorenje neobično zlobno, nevjerovatno slavohlepivo, osvetljivo i pakosno zavidljivo. Ja sam sakupio o njemu kojekakve podatke: on je mrzio svoje podrijetlo, stidio ga se i sjećao sa škrgutom zubi, »da potječe od Smrdljive«. Prema sluzi Grigoriju i njegovoj ženi, svojim dobrotvorima još iz djetinjstva, ponašao se s nepoštovanjem. Rusiju je proklinjao i rugao joj se. Uvijek je maštao o putovanju u Francusku s namjerom, da se pretopi u Francuza. Mnogo je i često već i prije govorio, da nema zato sredstava. Meni se čini, da on nije nikog ljubio, osim sebe, a sebe je nevjerojatno visoko poštovao. Obrazovanje je vidio u lijepim odijelima, u čistom plastronu i ulaštenim čizmama. Smatrajući sam sebe (za što postoje dokazi) nezakonitim sinom Fjodora Pavloviča, mrzio je svoj položaj i

uspoređivao ga s položajem zakonitih sinova svog gospodara: njima, mislio je, sve, a njemu ništa, njima sva prava, njima nasljedstva, a on je samo kuhar. On mi je saopćio, da je lično s Fjodorom Pavlovičem metao novac u kuvertu. Namjena te svote — svote, koja bi mogla osnovati njegovu karijeru — bila mu je, dakako, mrska. Osim toga vidio je tri tisuće u sjajnim šarenim novčanicama (o tome sam ga namjerno pitao). O, ne pokazujte nikad zavidnu i samoljubivu čovjeku odjedamput mnogo novaca, a on je prvi put ugledao toliku svotu u jednoj ruci. Utisak šarene hrpe mogao se bolesno odraziti u njegovoj mašti, ispočetka bez ikakvih posljedica. Neobično daroviti tužilac ocrtao nam je s neobičnom finoćom sve pro i contra pretpostavke o mogućnosti podizanja optužbe protiv Smrdljakova zbog ubojstva i naročito je pitao: zbog čega bi se on morao pretvarati, da je dobio nastup padavice? Jest, on je mogao da se i ne pretvara, nastup je mogao nastati sasvim prirodno, ali mogao je i proći sasvim prirodno i bolesnik se osvijestiti. Uzmimo, da se i ne izliječi, ali jednom ipak dolazi sebi i osvješćuje se, kako to biva kod padavice. Optužba pita: gdje je taj momenat, u kojem je Smrdljakov mogao izvršiti ubojstvo? Ali pokazati taj momenat vrlo je lako. On se mogao prenuti i dići iz duboka sna (jer on se nalazio jedino u snu: poslije nastupa padavice uvijek nailazi dubok san) baš u tom trenutku, kad je Grigorij ščepao na plotu za nogu optuženika, koji je bježao, i viknuo da se čulo u cijeloj okolici: »Ocoubojica!« Taj uzvik, neobičan u mraku i tišini, mogao je i probuditi Smrdljakova, čiji je san mogao i ne biti u to doba baš toliko tvrd, jer se mogao sasvim prirodno već jedan sat polako buditi. Kad se digao s kreveta, odlazi na taj uzvik gotovo besvjesno i bez svake namjere, da vidi, što je. Glava mu je puna bolesnog dima, pomisao još drijema, ali on stiže u vrt, prilazi rasvijetljenim prozorima i čuje strašnu vijest od svog gospodara, koji mu se dakako obradovao. Pomisao odjedamput planu u njegovoj glavi. Od preplašena gospodara saznao je sve potankosti. U rastrojenom i bolesnom mozgu stvara se postepeno misao, — strašna, ali zanimljiva i neodoljivo logična: ubiti, ugrabiti tri tisuće, a poslije svalili sve na mladoga gospodina, jer na koga će sad pomisliti, ako ne na mladoga gospodina, kad sve indicije dokazuju, da je on tu bio! Strašna pohlepa za novcem, plijenom i pomišlju, da neće biti kažnjen, zaustavi mu dah. O, te nenadane i neodoljive

navale obuzimaju tako često u nekim slučajevima i, što je glavno, obuzimaju nenadano takve ubojice, koji još prije jedne minute nisu ni znali, da će ubiti! I Smrdljakov je mogao ući gospodaru i izvršiti svoj plan, čime, kakvim oružjem, — prvim kamenom, koga je podigao u vrtu. Ali zašto, s kakvim ciljem? A tri tisuće, ta to je karijera. O, ja ne protuslovim sebi: novac je mogao i postojati. I možda je Smrdljakov jedini znao, gdje će ga naći i gdje ih baš drži gospodin. »A omot s novcima, a na podu razderana kuverta?« Malo prije, kad je tužilac govorio o toj kuverti i izložio svoju neobično finu kombinaciju o tome, kako ju je mogao ostaviti na podu samo nevješt lopov, kao što je Karamazov, a nipošto Smrdljakov, koji ne bi nikako ostavio takav dokaz, koji govori protiv njega, — malo prije, gospodo porotnici, kad sam to slušao, iznenada sam osjetio, da slušam nešto vrlo poznato. Pomislite, baš tu istu kombinaciju, to nagađanje, kako bi Karamazov morao postupati s kuvertom, čuo sam upravo već prije dva dana od samog Smrdljakova, i osim toga, on me je čak začudio: meni se naime učinilo, da se gradi tobože naivnim, da istrčava naprijed, da mi nameće tu svoju misao, kao da je to moja vlastita kombinacija, i da mi je došaptava. Nije li on tu kombinaciju došapnuo i istrazi? Nije li je nametnuo i neobično darovitom tužiocu? Reći će: a stara Grigorijeva žena? Pa ona je bar čula, kako je bolesnik kraj nje svu noć stenjao. Dobro, čula je, ali ipak je ta kombinacija neobično labava. Ja sam poznavao jednu gospođu, koja se gorko jadala, da ju je svu noć budio ovčarski pas, koji je bio u dvorištu, i da joj nije dao da spava. Međutim, jadno pseto, kako se poslije saznalo, lanulo je svega dva tri puta cijelu noć. I to je prirodno; čovjek spava i odjedamput čuje stenjanje, on se budi ljut, što su ga probudili, ali smjesta zaspi ponovo. Poslije dva sata opet stenjanje, i opet se budi i opet zaspi, napokon, i opet poslije dva sata još jedamput stenjanje, svega tri puta cijele noći. Ujutro ustaje spavač i tuži se, da je netko svu noć stenjao i neprestano ga budio. A moralo mu se bezuvjetno tako učiniti; on je prespavao razmake, koji su brojili po dva sata, i ne sjeća ih se, a sjeća se samo minute svog buđenja i njemu se, vidite, čini, da se budio cijelu noć. Ali zašto, zašto nije Smrdljakov priznao u svom pismu, koje je napisao prije smrti? »Za jedno je imao dovoljno savjesti, a za drugo nije.« Ali dozvolite: savjest — to je već kajanje, a kajanja nije moglo biti kod samoubojice, već samo očajanja. Kajanje

i očajanje — to su dvije sasvim različite stvari. Očajanje može biti pakosno i nepomirljivo, i samoubojica, kad je digao na se ruke, mogao je u tom trenutku dvostruko mrziti one, kojima je zavidio cijela života. Gospodo porotnici, čuvajte se sudske pogreške! Što je nevjerojatno u ovome, što sam vam sad predočio i razložio? Nađite pogrešku u mome izlaganju, nađite mogućnost, apsurdnost? Ali ako ima i sjenke mogućnosti, i sjenke vjerojatnosti u mojim pretpostavkama, — ne donosite osude. A zar je ovdje jedino sjenka? Kunem vam se svim, što mi je sveto, da potpuno vjerujem u svoje razmatranje o ubojstvu, koje sam vam malo prije izložio. A što je glavno, najglavnije, mene neprestano uzbuđuje i ljuti misao, da između ove mase činjenica, što ih trpa optužba na optuženika, nema ni jedne ma i donekle točne i nepobitne, i da će nesretnik nastradati jedino zbog podudaranja tih činjenica. Jest, to je podudaranje strašno; ta krv, ta krv, što curi s prstiju, krvavo rublje, ta mrka noć, kroz koju se ori vapaj: »Ocoubojica!«, vika ozlijeđenog i pad s razmrskanom glavom, a zatim ta masa očitovanja, izjava, pokreta, povika, — o, to tako djeluje, to može da potkupi uvjerenje, a vaše, gospodo porotnici, da li će i vaše uvjerenje moći potkupiti? Sjetite se, vama je dana neograničena vlast da vežete i razrješujete. Ali što je veća vlast, to je strašnija njena upotreba! Ja ni za jotu[218] ne odstupam od onoga, što sam malo prije rekao, ali neka bude tako, neka se i ja za trenutak složim s optužbom, da je moj nesretni klijent okrvavio ruke očevom krvlju. Ponavljam, ovo je samo pretpostavka, jer ja ni jedan čas ne sumnjam u njegovu nevinost, ali, neka bude, i ja ću pretpostaviti, da je moj optuženik kriv zbog ocoubojstva, ali, međutim, slušajte moje riječi, kada bih čak i ja dopustio takvu pretpostavku. Meni leži na srcu još nešto, što bih vam želio reći, jer ja naslućujem veliku borbu u vašim srcima i umovima... Oprostite mi te riječi, gospodo porotnici, o vašim srcima i umovima. Ali hoću da budem do kraja pravedan i iskren. Budimo svi iskreni!«

Na tom mjestu prekinu branitelja dosta jak pljesak. I zaista, on je svoje posljednje riječi izgovorio tonom, koji je tako iskreno zazvučao, da su svi mislili, da on zaista ima nešto da kaže, i da je to, što će sad reći, najvažnije. Ali predsjednik, kad ču pljesak, poprijeti glavom, da će »očistiti« sudsku dvoranu, ako se još jedamput ponovi »sličan

slučaj«. Sve se stišalo, a Fetjukovič otpoče nekakvim novim, uvjerljivim glasom, sasvim drukčijim, nego što je dosad govorio.

XIII

PRELJUBNIK MISLI

»Ne upropašćuje, gospodo porotnici, moga klijenta samo podudaranje činjenica, — reče on, — ne, moga klijenta upropašćuje zapravo samo jedna činjenica: a to je — leš starog oca! Da je ovo obično ubojstvo, vi biste ovakvu beznačajnost uz pomanjkanje dokaza, uz fantastičnost činjenica, kad ih razmatramo svaku za se, a ne sve zajedno — zabacili optužbu, ili biste barem dobro promislili prije nego što biste upropastili čovjeka jedino zbog predrasuda protiv njega, koje on, nažalost, zaslužuje! Ali ovo nije prosto ubojstvo, već ocoubojstvo! To imponira toliko, da čak i beznačajnost i neosnovanost činjenica, koje terete, postaje značajnijim i osnovanijim, i to u umu s najmanje predrasuda. Kako da se opravda takav optuženik? Što, ako je ubio i ode nekažnjen, — eto, što osjeća svatko u svome srcu gotovo nehotice, instinktivno. Jest, strašna je stvar proliti krv oca, krv onoga, koji me je rodio, krv onoga, koji me je ljubio, krv onoga, koji nije žalio svog života zbog tebe, koji je od djetinjstva tvog u bolestima tvojim zajedno s tobom bolovao, cijelog života zbog tvoje sreće stradao i koji je jedino od tvoje radosti, tvojih uspjeha živio! O, ubiti takva oca, — to se ne da ni zamisliti! Gospodo porotnici, što je to otac, pravi otac, kakva je to velika riječ, kakva strašno velika ideja leži u tome nazivu? Mi smo tek ovog časa donekle istakli, što je i što mora biti pravi otac. U danom slučaju, kojim smo sad svi toliko zauzeti i zbog kojeg boluju naše duše, — u danom slučaju ne odgovara otac, pokojni Fjodor Pavlovič, ni najmanje onom pojmu oca, kako ga je malo prije zamislilo naše srce. To je nesreća. Jest, zbilja je poneki otac nalik na nesreću. Razmotrimo tu nesreću pobliže, — jer, gospodo porotnici, mi se ne smijemo ničega bojati s obzirom na važnost skore odluke. A osobito se ne moramo sad bojati i, tako da kažem, odbacivati izvjesnu ideju, poput djece ili plašljivih žena, kako se zgodno izrazio neobično daroviti tužilac. Ali, u svom vatrenom govoru, moj je cijenjeni

protivnik (koji je postao protivnikom prije, nego što sam i jednu riječ progovorio), moj je protivnik nekoliko puta uzviknuo: »Ne, ja nikome ne dopuštam da brani optuženika, ja ne ustupam njegovu obranu branitelju, što je došao iz Petrograda, — ja sam tužilac, a i branitelj!« Eto, što je on nekoliko puta uzviknuo, a međutim je zaboravio da spomene ovo: ako je strasni optuženik bio pune dvadeset i tri godine toliko zahvalan jedino zbog jedne funte oraha, što ih je dobio od jednog jedinog čovjeka, koji ga je kao dijete milovao u roditeljskoj kući, onda, naprotiv, nije mogao takav čovjek da ne osjeća sve te dvadeset i tri godine, kako je kod oca išao bos, »u stražnjem dvorištu, bez čizmica i u hlačicama s jednim pucetom«, kako se izrazio čovjekoljubivi doktor Herzenstube. O, gospodo porotnici, zašto da razmatramo pobliže tu »nesreću« i ponavljamo ono, što već svi znaju! Što je našao moj klijent, kad je stigao ovamo ocu? I zašto, zašto da prikazujemo mog klijenta kao čovjeka bez osjećaja, egoistu i čudovište? On je neobuzdan, on je divlji i plahovit, i mi mu sad zbog toga sudimo, a tko je kriv zbog njegove sudbine, tko je kriv, što je dobio ovako loš odgoj uz dobre sklonosti, uz zahvalno i osjetljivo srce? Da li ga je tkogod učio razumnosti, da li je podučavan u naukama i da li ga je makar tko i bar malo ljubio u njegovu djetinjstvu? Moj je klijent živio pod zaštitom božjom, to jest kao divlja zvijer. On je možda bio željan da vidi oca poslije toliko godina, on je možda prije toga tisuću puta, sjećajući se kao kroz san svog djetinjstva, odgonio odvratna priviđenja, koja je usnio u svom djetinjstvu, cijelom dušom želio da opravda i zagrli svog oca! I što bi? Njega susreću jedino ciničkim podsmjesima, sumnjičenjem i spletkarenjem zbog prijepornih novaca; on sluša svaki dan »uz konjak« samo razgovore i životna pravila, od kojih mu se prevrće srce, i vidi naposljetku oca, gdje preotima od njega, sina, ljubovcu, i to sinovljevim novcem, — o, gospodo porotnici, to je odvratno i surovo! I taj se starac svima jada zbog sinovljeva nepoštivanja i grubosti, blati ga u društvu, nanosi mu štetu, kupuje njegove obveznice, da ga strpa u zatvor! Gospodo porotnici, te duše, ti naoko tvrda srca, plahoviti i neobuzdani ljudi, kao moj klijent, ponajčešće su neobično meka srca, samo što to ne pokazuju. Ne smijte se, ne smijte se mojim mislima! Daroviti tužilac rugao se malo prije nemilosrdno mojem klijentu, ističući, da voli Schillera, da voli »divno i

uzvišeno«. Ja se ne bih tako rugao na njegovu mjestu, na mjestu tužioca. Jest, ta srca, — o, dajte mi da ustanem u obranu tih srdaca, koja su tako rijetko i tako pogrešno shvaćana, — ta srca vrlo često žude za nježnim, divnim i pravednim, i to upravo kao kontrast sebi, svojoj plahovitosti, svojoj surovosti — žude nesvjesno, žude upravo neodoljivo. Strastveni i grubi spolja, oni su sposobni da ljube, na primjer, ženu do bola, i to svakako duhovnom i uzvišenom ljubavi. Ponovo vas molim, ne rugajte mi se: to najčešće biva u takvih priroda. Oni samo ne mogu da sakriju svoju strastvenost, ponekad vrlo grubo, — i to ih iznenađuje, to opažaju, a ne vide čovjeka iznutra. Ali naprotiv, sve se strasti njihove stišavaju brzo i taj, naoko grubi i tvrda srca čovjek, traži uz plemenito i prekrasno biće svoj preporod, traži mogućnost da se popravi, da postane boljim, uzvišenim i poštenim, — »uzvišenim i divnim«, ma koliko se smijali tim riječima! Malo prije sam rekao, da se neću usuditi dotaći romana moga klijenta s gospođom Verhovcevom! Međutim, pola riječi smijem reći: mi smo malo prije čuli ne iskaz, već krik neprisebne žene, koja se sveti, i ona nema, o, ona nema prava, da kori zbog nevjere, jer se sama iznevjerila. Da je imala samo malo vremena da promisli, ne bi tako svjedočila! O, ne vjerujte joj, moj klijent nije »odrod«, kako ga je ona nazvala! Raspeti čovjekoljubac, spremajući se na križ, rekao je: »Ja sam pastir dobri; pastir dobri dušu svoju daje za ovce, da ni jedna ne propane.« Ne upropašćujmo ni mi duše čovječje! Malo prije sam pitao, što je to otac, i odgovorio, da je to velika riječ, dragocjen naziv. Ali riječi, gospodo porotnici, treba pošteno upotrebljavati, i ja ću se usuditi, da nazovem jedan predmet pravom njegovom riječi i vlastitim njegovim imenom: takav otac, kakav je bio ubijeni stari Karamazov, ne može se i nije dostojan da se nazove ocem. Ljubav prema ocu, koje ne zaslužuje otac, — glupost je i nešto nevjerojatno. Ne da se ljubav stvoriti iz ničega, samo bog stvara iz ničega. »Očevi, ne ogorčavajte djece svoje«, piše apostol iz duše usplamtjele od ljubavi. Ja ne navodim sad ove svete riječi zbog moga klijenta, nego ih govorim svima očevima. Tko je meni dao tu vlast, da učim sve očeve? Nitko. Ali kao čovjek i kao građanin dovikujem im — vivos voco![219] Mi ne boravimo dugo na zemlji, a činimo mnoga ružna djela i govorimo mnoge ružne riječi. I

zato iskoristimo svaki zgodan trenutak u našem međusobnom dodiru, da kažemo jedan drugome i dobru riječ. Tako ću i ja učiniti: dok sam na ovom mjestu, iskoristit ću svoj trenutak. Nije nam uzalud višom voljom darovana ova tribina, — s nje nas sluša cijela Rusija. Ne govorim samo ovdašnjim očevima, nego dovikujem svima očevima: »Očevi, ne ogorčavajte svoje djece!« Izvršimo najprije sami zavjet Hristov i tek se onda usudimo da zahtijevamo to i od svoje djece! Inače nismo očevi, već neprijatelji svoje djece, a i ona nisu naša djeca, već naši neprijatelji, i mi smo ih sami učinili svojim neprijateljima! Kojom mjerom mjerite, onom će vam se i mjeriti«, to ne govorim ja, već to propisuje evanđelje: mjerite onom mjerom, kojom i vama mjere. Kako možemo kriviti djecu, ako nam mjere našom mjerom? Nedavno je bila u Finskoj osumnjičena neka djevojka, sluškinja, da je krišom rodila dijete. Počeli su paziti na nju i na kućnom tavanu našli su u kutu, za ciglama, njenu škrinju, za koju nije nitko znao, otvorili je i izvadili iz njega lešić novorođenčeta, koje je ubila. U istoj škrinji našli su još dva kostura djece, koje je prije rodila i ubila iza porođaja, kako je sama priznala. Gospodo porotnici, je li ovo mati svoje djece? Jest, ona ih je rodila, a da li im je i mati? Hoće li se tkogod od nas usuditi, da je nazove svetim imenom majke? Budimo srčani, gospodo porotnici, budimo čak drzoviti, mi smo čak dužni da budemo takvi u ovom trenutku, i da se ne bojimo izvjesnih riječi i ideja, kao moskovske trgovkinje, koje se boje »metala« i »zapaljiva sumpora«. Ne, dokažimo, naprotiv, da se progres posljednjih godina dotakao i našeg stupnja razvoja i recimo otvoreno: onaj, koji je rodio, nije još otac, nego je otac — koji je rodio i zaslužio. O, dakako, ima i drugo značenje, drugo tumačenje riječi otac, koje zahtijeva, da moj otac, makar on bio i odrod, makar bio zlotvor svojoj djeci, ostane ipak mojim ocem, samo zato, što me je rodio. Ali to je već, tako reći, mistično značenje, koje ja ne shvaćam umom, nego ga mogu uvažiti jedino vjerom ili, točnije rečeno, na vjeru, kao i štošta drugo, što ja ne razumijem, ali u što mi religija međutim zapovijeda da vjerujem. Ali u tom slučaju neka to i ostane izvan oblasti realnog života. A u oblasti realnog života, koji ima ne samo svoja prava, nego i sam nameće velike dužnosti, — u toj oblasti, ako želimo da budemo humani, kršćani, moramo, i dužni smo da provodimo samo uvjerenje, koje je opravdao razum i

iskustvo, koja su prošla kroz peć analize, jednom riječi, raditi razumno, a ne bezumno, kao u snu i u bunilu, da ne nanesemo štete čovjeku, da ne izmučimo i ne upropastimo čovjeka. Eto, tada će to biti pravo kršćansko djelo, a ne samo mistično, nego razumno i već zaista čovjekoljubivo djelo.«

Na tom se mjestu razleže silan pljesak iz mnogih krajeva dvorane, ali je Fetjukovič čak samo počeo mahati rukama, kao da moli, ga ne prekidaju i da mu dadu da izgovori do kraja. Sve se odmah primiri. Govornik produži:

»Mislite li, gospodo porotnici, da takva pitanja mogu mimoići našu djecu, kad su već, recimo, mladići, kad već, recimo, počnu razmišljati? Ne, ne mogu, i mi nećemo zahtijevati od njih nemoguće uzdržljivosti! Nedostojan otac, osobito kad se isporedi s drugim očevima, dostojnima, i u druge djece, njegovih vršnjaka, nehotice nameću mladiću mučna pitanja. Odgovaraju mu na ta pitanja službeno: »On je tebe rodio, i ti si krv njegova, i zato si dužan da ga ljubiš.« Mladić se i nehotice daje u misli: »A zar je on ljubio mene, kada me je rađao, pita on, čudeći se sve više i više, zar me je rodio zbog mene, on mene nije ni poznavao, čak ni spola moga u tom trenutku, u trenutku strasti, možda raspaljene pićem, i jedino mi je možda predao sklonost piću, — to je eto sve njegovo dobročinstvo... Zašto ga moram ljubiti samo zato, što me je rodio, a poslije me cijelog života nije volio?« O, vama se možda ta pitanja čine gruba i surova, ali ne zahtijevajte od mladog uma nemoguće uzdržljivosti? »Goni prirodu na vrata, ona će uljesti kroz prozor«[220] — a što je glavno, najglavnije, nećemo se bojati »metala« i »zapaljiva sumpora«, nego ćemo riješiti pitanje, kako zahtijeva razum i čovjekoljublje, a ne kako zahtijeva mističko shvaćanje. A kako da ga riješimo? Evo, ovako: neka sin stane pred oca i razložno zapita lično njega: »Oče, reci mi, zašto sam dužan da te volim?« i ako taj otac bude kadar i u stanju da mu odgovori i dokaže, — to je prava, moralna porodica, koja se ne osniva samo na mističnoj predrasudi nego na temeljima razumnim, samosvjesnim i strogo humanim. U protivnom slučaju, ako otac ne dokaže, — propada odmah ta porodica: on nije njegov otac, a sin dobiva slobodu i pravo, da odsada smatra svog oca za strana čovjeka čak i za svog neprijatelja.

Naša tribina, gospodo porotnici, mora biti školom istine i zdravih pojmova!«

Ovdje je bio govornik prekinut neodoljivim, gotovo pomamnim pljeskom. Razumije se, nije pljeskala sva dvorana, ali polovica dvorane ipak je pljeskala. Pljeskali su očevi i majke. Gore, gdje su sjedile gospođe, čula se cika i vika. Mahali su rupcima. Predsjednik stade iz sve snage zvoniti zvoncem. On je bio očito razdražen ponašanjem dvorane, ali »očistiti« dvoranu, kako je malo prije prijetio, nije se očito usudio: jer su čak pljeskali i mahali rupcima govorniku neki dostojanstvenici, koji su sjedili straga u posebnim naslonjačima, starčići sa zvijezdama na fraku, tako da se predsjednik, kad se stišala galama, zadovoljio jedino prijašnjom najstrožom prijetnjom, da će »očistiti« dvoranu, a Fetjukovič, koji je bio uzbuđen i likovao, produži opet svoj govor:

»Gospodo porotnici, vi se sjećate strašne noći, o kojoj Je danas već tako mnogo govoreno, kad je sin prešao preko plota, provalio u očevu kuću i našao se naposljetku oko u oko sa svojim neprijateljem i vređačem, koji ga je rodio, Uporno tvrdim, da on nije u tom trenutku dotrčao zbog novaca: optužba zbog grabeža besmislica je, kako sam već prije izložio. A nije provalio ni da ga ubije, ne; da je on to izvršio s predumišljanjem, pobrinuo bi se već prije bar za oružje, a tučani tučak zgrabio je instinktivno, ni sam ne znajući zašto. Ali, dopustimo, da je on prevario oca znakovima, dopustimo, da je provalio u njegovu sobu, — a ja sam već rekao, da ni jedan trenutak ne vjerujem u tu legendu, ali pretpostavimo, makar za jedan trenutak, da je tako bilo! Gospodo porotnici, kunem vam se svim svetim, da to nije bio njegov otac, već kakav stranac, koji ga je kinjio, on bi, pošto bi protrčao kroz sobe i uvjerio se, da se ta žena ne nalazi u ovoj kući, pobjegao naglavce, ne nanijevši suparniku nikakva zla, udario ga, možda gurnuo, i ništa više, jer njemu nije bilo do toga, on nije imao vremena, on je htio da dozna, gdje je ona. Ali otac, otac — o, sve je to učinio samo lik oca, koji ga je mrzio od djetinjstva, svog neprijatelja, koji ga je vrijeđao, a sad — strašna suparnika! Osjećaj mržnje obuzeo ga je nehotice, neodoljivo, on nije bio u stanju da rasuđuje: sve je iskrslo u jednom trenutku! To je bio afekt bezumlja i ludila, ali i afekt prirodan, koji se osvećuje zbog svojih vječnih zakona, neobuzdano i nesvjesno, kao i sve u prirodi.

Ali ubojica nije ni tu ubio, — ja to tvrdim, ja to glasno kažem, — on je samo mahnuo u gadljivu negodovanju, ne želeći da ubije, ne znajući, da će ga ubiti. Da nije bilo tog kobnog tučka u njegovim rukama, on bi možda samo izbio oca, ali ga ne bi ubio. Kad je pobjegao, nije znao, da li je ubijen starac, koga je oborio. Takvo ubojstvo nije ubojstvo. Takvo ubojstvo nije ni ocoubojstvo. Ne, ubojstvo takva oca ne može se nazvati ocoubojstvom. Takvo se ubojstvo može smatrati ocoubojstvom samo iz predrasude! A da li je zaista, da li je zaista izvršeno to ubojstvo, dovikujem vam ponovo i to ponovo iz dubine svoje duše! Gospodo porotnici, mi ćemo ga osuditi, i on će reći sebi: »Ovi ljudi nisu ništa učinili za moju sudbinu, za moj odgoj, za moje obrazovanje, da me načine boljim, da me načine čovjekom. Ti me ljudi nisu ni nahranili, ni napojili, nisu me gola u tamnici posjetili, i eto, sad su me poslali na robiju. Ja sam s njima obračunao, sad im nisam ništa dužan, i nikome nisam dužan na sve vijeke vjekova. Oni su zli, i ja ću biti zao. Oni su surovi, i ja ću biti surov.« Eto, što će on reći, gospodo porotnici! I kunem vam se: osudom vašom vi ćete samo pomoći, olakšati mu savjest, on će proklinjati krv, koju je prolio, ali neće zbog toga žaliti. Istovremeno ubijate u njemu mogućnost da još postane čovjek, jer on će ostati zao i slijep cijelog života. A želite li da ga kaznite strašno, grozno, najužasnijom kaznom, kakva se samo može zamisliti, ali u namjeri, da ga spasite i preporodite njegovu dušu zauvijek? Ako je tako, onda ga prignječite vašim milosrđem. Vi ćete vidjeti, vi ćete čuti, kako će zadrhtati i užasnuti se njegova duša: Zar meni tolika milost, tolika ljubav, i jesam li je dostojan? — vidite, tako će vam on doviknuti! O, ja znam, ja poznam to divlje, ali plemenito srce, gospodo porotnici. Ono će se pokloniti pred vašim velikim činom, ono žudi za velikim aktom ljubavi, ono će se razbuktati i uskrsnuti zauvijek. Ima duša, koje u svojoj ograničenosti okrivljuju cio svijet. Ali prignječite tu dušu milosrđem, ukažite joj ljubav i ona će prokleti svoje djelo, jer u njoj ima toliko dobrih zametaka. Duša će se raširiti i vidjeti, koliko je bog milostiv i koliko su ljudi divni i pravedni. On će se užasnuti i njega će tištati kajanje i veliki dug, koji će mu odsada stajati pred očima. I onda neće reći: »Ja sam obračunao«, nego će reći: »Ja sam kriv pred svima ljudima i najnedostojniji od svih ljudi.« Uskliknut će s pokajničkim suzama i vrelim paćeničkim ganućem: »Ljudi su bolji od

mene, jer nisu htjeli da me upropaste, već da me spase!« O, a vama je tako lako to učiniti, taj čin milosrđa, jer uz nedostatak bilo kakvih indicija, koje bi bar donekle sličile na istinu, bit će vama i suviše teško izreći: »Jest, kriv je.« Bolje je osloboditi deset krivaca, nego li osuditi jednog nevinog, — čujete li, čujete li vi taj veličanstven glas iz prošlog vijeka naše slavne povijesti? Zar da ja, nedostojni, podsjećam na to, da zadatak ruskog suda nije, samo da kažnjava, nego da i spasava čovjeka! Ostavite drugim narodima slovo i kaznu, a nama duh i smisao, spas i preporod posrnulih. I ako je tako, ako je zaista takva Rusija i njen sud — onda — naprijed Rusijo, i ne plašite nas, ne plašite svojim bijesnim trojkama, pred kojima se s gnušanjem uklanjaju ostali narodi! Neće bijesna trojka, nego veličanstvena ruska trijumfalna kola svečano i mirno stići do cilja. U vašim je rukama sudbina mog klijenta, u vašim je rukama sudbina naše ruske pravde. Vi ćete je spasiti, vi ćete je obraniti, vi ćete dokazati, da je ima tko čuvati, da je u dobrim rukama!«

XIV

SELJACI SE ISKAZAŠE

Tako završi Fetjukovič, i oduševljenje, koje je ovaj put izbilo kod slušalaca, bilo je neodoljivo, kao bura. Više nije imalo smisla suzbijati ga: žene su plakale, plakali su i mnogi muškarci, čak i dva dostojanstvenika proliše suze. Predsjednik se pokorio i čak oklijevao da pozvoni zvoncem: »Obarati se na takav entuzijazam značilo bi obarati se na svetinju,« kako su poslije kod nas vikale gospođe. I govornik je bio iskreno tronut. I u tom trenutku podiže se još jedamput Ipolit Kirilovič, da »replicira«. Njegova pojava izazva negodovanje: »Kako? Što ovo znači? On se još usuđuje da replicira?« zaćeretaše gospođe. Ali da su zaćeretale sve gospođe ovog svijeta, a na čelu njihovu i tužiočeva žena, supruga Ipolita Kiriloviča, ni onda ga ne bi mogli obuzdati u ovom trenutku. On je bio blijed, tresao se od uzbuđenja; prve riječi, prve rečenice, što ih je izrekao, bile su čak nerazumljive. On se gušio, pogrešno izgovarao, bunio se. Ali se ipak brzo sabrao. No iz tog njegova drugog govora navest ću tek nekoliko rečenica.

»... Nas kore, da smo stvorili roman... A što je ispalo kod branitelja, sve roman do romana? Samo još nedostaju stihovi. Fjodor Pavlovič, čekajući na ljubavnicu, dere kuvertu i baca je na pod. Spominje se, što je čak govorio pritom. A zar to nije pjesma? I gdje je dokaz, da je on izvadio novac, tko je čuo, što je on govorio? A slaboumni idiot Smrdljakov pretvoren je u nekakva bajronskog junaka, koji se osvećuje društvu, jer je nezakonito dijete, — zar to nije pjesma po ukusu bajronskom? A sin, koji je provalio u očevu sobu i ubio ga, a u isto vrijeme i nije ubio, to već nije ni roman, ni pjesma, nego sfinga, koja zadaje zagonetke, koje, razumije se, ni sama ne umije da odgonetne. Ako je ubio, onda je ubio, a što je to, ako je ubio, onda nije ubio, — tko bi to mogao razumjeti? Zatim nam objavljuje, da je naša tribina, tribina istine i zdravih pojmova i s te tribine »zdravih pojmova« ori se s kletvom aksiom, da je prosta predrasuda, ako se ubojstvo oca naziva ocoubojstvom! Ali ako je ocoubojstvo predrasuda i ako bude svako dijete pitalo oca: »Oče, zašto moram ljubiti?« — što će onda biti s nama, što će biti s društvenim temeljima, kamo će se djeti porodica? Ocoubojstvo, to je, vidite li, samo »zapaljiv sumpor« moskovske trgovkinje. Najdragocjeniji, najsvetiji zavjeti o svrsi i budućnosti ruskog suda predstavljaju nam se izopačeno i lakoumno, samo da se postigne cilj, postigne opravdanje onog, što se ne može opravdati. O, prignječite ga milosrđem, uzvikuje branitelj, — a zločincu samo to i treba, i sutra će vidjeti, kako će biti prignječen! A nije li branitelj suviše skroman, tražeći samo optuženikovo oslobođenje? Zašto ne zahtijeva, da se osnuje stipendija, koja će se zvati stipendijom ocoubojice, da bi se ovjekovječilo njegovo djelo za potomstvo i mlado pokoljenje? Ispravlja se evanđelje i religija: to je, kažu, sve mistika, a evo mi imamo pravo kršćanstvo, već provjereno analizom razuma i zdravih pojmova. I vidite, podižu pred nama lažnu sliku Hristovu! Kojom mjerom mjerite, onom će vam se i mjeriti, uzvikuje branitelj i u istom trenutku izvodi, da je Hrist zapovjedio, da mjerimo onom mjerom, kojom i nama mjere, — i to s tribine istine i zdravih pojmova! Zavirujemo u evanđelje jedino prije naših govora samo zato, da zablistamo poznavanjem ipak dosta originalnog djela, koje nam može dobro doći i poslužiti, prema mjeri i veličini potrebe, radi nekog efekta. A Hrist nam izričito zapovijeda, da tako ne činimo, da

izbjegavamo da tako činimo, jer tako rade pakosni ljudi, mi pak moramo opraštati i podmetati svoj obraz, a ne mjeriti onom mjerom, kojom nam mjere oni, koji nas vrijeđaju. Vidite, tome nas je učio naš bog, a ne tome, da je predrasuda braniti djeci da ubijaju svoje očeve. I nećemo s tribine istine i zdravih pojmova ispravljati evanđelje našeg boga, koga se branitelj udostojio da nazove samo »raspetim čovjekoljupcem«, nasuprot čitave pravoslavne Rusije, koja mu kliče: »Ti si bog naš!...«

Ovdje se umiješao predsjednik i obuzdao zanesenog tužioca, zamolivši ga, da ne pretjeruje i ostane u odgovarajućim granicama itd., kako obično govore predsjednici u ovakvim slučajevima. A i dvorana je bila uznemirena. Publika se komešala i čuli su se čak uzvici negodovanja. Fetjukovič nije ni replicirao, on se samo uspeo na tribinu, položio ruku na srce i rekao uvrijeđenim glasom nekoliko dostojanstvenih riječi. On se tek olako i s podsmijehom ponovo dotakao »romana« i »psihologije« i uz jednu riječ na jednom mjestu nadovezao: »Jupitre, ti se ljutiš, dakle nemaš pravo,« — čime je izazvao odobravajući smijeh mnogih iz publike, jer Ipolit Kirilovič nije nimalo naličio na Jupitra. Zatim je Fetjukovič na objedu, kao da on dopušta mladom pokoljenju da ubija svoje očeve, primijetio s dubokim dostojanstvom, da on na to neće ni da odgovara. Što se tiče »lažne slike Hristove« i da se nije udostojao da nazove Hrista bogom, već ga je nazvao samo, »razapetim čovjekoljupcem«, što je »protivno pravoslavlju i ne bi smjelo biti izrečeno s tribine istine i zdravih pojmova«, natuknuo je Fetjukovič o »insinuaciji«, a i to, da je on, kad je polazio ovamo, mogao bar na to računati, da je ovdašnja tribina sačuvana od objeda »opasnih po moju ličnost, kao građanina i vjernog podanika«. Ali kod tih riječi opomenuo je predsjednik i njega, ali se Fetjukovič pokloni i završi svoju repliku, praćenu sveopćim odobravanjem dvorane. Ipolit Kirilovič bio je, po mišljenju naših gospođa, »zauvijek smožden«.

Zatim je bila dana riječ i optuženiku. Mitja ustade, ali je govorio vrlo malo. On je bio strašno umoran, i tjelesno i duševno. Ona vidljiva samostalnost i snaga, s kojom se jutros pojavio u dvorani, gotovo je nestala. On kao da je u tom danu preživio nešto, što ga je za cio život urazumilo i naučilo nečem vrlo važnom, što prije nije

shvaćao. Glas mu je bio malaksao, nije više vikao, kao do sada. U riječima njegovim zvučalo je nešto novo, smireno, dotučeno i krotko.

»Što da kažem, gospodo porotnici? Približuje se osuda, osjećam na sebi desnicu božju. Došao je kraj propalici! Ali kao da se bogu ispovijedam, tako velim i vama: »Krvi oca svoga — nisam kriv!« Posljednji put ponavljam: »Nisam ga ja ubio!« Bio sam raskalašen, ali sam ljubio dobro. Sve sam težio, da se popravim, a živio sam kao divlja zvijer. Hvala tužiocu, mnogo mi je tog o meni rekao, što nisam ni znao, ali nije istina, da sam ubio oca, prevario se tužilac! Hvala i branitelju, u suzama sam ga slušao, ali nije istina, da sam ubio oca, i nije bilo potrebno to ni pretpostavljati. Liječnicima ne vjerujte, ja sam potpuno pri pameti, samo je duši mojoj teško. Ako mi se smilujete, ako me oslobodite, — pomolit ću se bogu za vas. Bit ću bolji, dajem vam riječ, pred bogom dajem. A ako me osudite, sam ću slomiti nad glavom mač i poljubiti krhotine! Ali smilujte mi se, ne lišavajte me mog boga, poznam sebe: počet ću mrmljati! Teško je duši mojoj, gospodo... smilujte se!«

On je gotovo pao na svoje mjesto, glas mu je zastao i posljednju je rečenicu jedva izgovorio. Zatim je sud prešao na formuliranje pitanja i počeo da pita stranke za njihove zaključke. Ali neću da opisujem sve potankosti. Naposljetku su se porotnici digli, da odu da se posavjetuju. Predsjednik je bio jako umoran i zato su mu riječi, kojima ih je ispratio, bile vrlo nespretne: »Budite nepristrani, ne povodite se za lijepim riječima obrane, ali, međutim, vagnite, sjetite se, da na vama leži velika odgovornost« itd. itd. Porotnici se udaljili, i rasprava je bila prekinuta. Mogao je čovjek ustati, prošetati se, izmijeniti skupljene utiske, zagristi u bifeu. Bilo je već vrlo kasno, jedan sat poslije ponoći, ali nitko nije odlazio. Svi su bili tako napeti i raspoloženi, da im nije bilo do spavanja. Svi su iščekivali premrla srca, mada uostalom nije svima premrlo srce. Gospođe su bile tek histerično nestrpljive, ali su im srca bila mirna: »Nema sumnje, da će ga osloboditi.« Svi su se spremali za efektni trenutak općeg entuzijazma. Priznajem, i u muškoj polovici dvorane bilo je mnogo, koji su bili uvjereni, da će ga svakako osloboditi. Neki su se radovali, drugi mrgodili, a neki su prosto objesili nosove: nisu željeli, da ga oslobode! Sam Fetjukovič čvrsto je vjerovao u uspjeh, Njega su sa svih strana opkolili, čestitali mu, ulagivali mu se.

— Postoje, — rekao je on u jednoj grupi, kako su poslije pričali, — postoje nevidljivi konci, što vežu branitelja s porotnicima. Oni se zapliću i osjećaju još za vrijeme govora. Ja sam ih osjetio, oni postoje. Pobjeda je naša, budite mirni.

— A što će sad reći naši seljačići? — zapita neki namrgođeni, debeli i kozičavi gospodin, vlastelin, čije je vlastelinstvo bilo nedaleko od grada, prilazeći jednoj grupi gospode, koja su se razgovarala.

— Ali nisu u poroti sami seljačići. Imaju i četiri činovnika.

— Jest, i činovnika, — prilazeći reče član kotarske uprave.

— A poznajete li Nazarjeva, Prohora Ivanoviča, onog trgovca s kolajnom, porotnika?

— A zašto?

— Silan um.

— Ali on neprestano šuti.

— Istina, neprestano šuti, ali to bolje. Neće njega Petrograđanin učiti, on bi sam mogao cio Petrograd naučiti, ima dvanaestero djece, pomislite!

— Ali, molim vas, zar je moguće, da ga neće osloboditi? — vikao je u drugoj grupi jedan naš mladi činovnik.

— Sigurno će ga osloboditi, — začu se odlučan glas.

— Sramota bi bila, bruka, ako ga ne oslobode! — vikaše činovnik. — Neka je i ubio, ali razlika je otac i otac! I naposljetku, on je bio u takvu stanju... I zaista, mogao je samo zamahnuti tučkom i onaj se srušio. Samo je zlo, da su slugu umiješali. To je naprosto smiješna epizoda. Ja bih na braniteljevu mjestu rekao otvoreno: ubio je, ali nije kriv, neka vas đavo nosi!

— On je tako i učinio, samo što nije rekao: »neka vas đavo nosi.«

— Ipak, Mihajle Semjonoviču, gotovo je tako kazao, — prihvati treći glas.

— Molim vas, gospodo, kod nas su uz uskršnji post oslobodili glumicu, koja je zakonitoj ženi svog ljubavnika prerezala grkljan.

— Nije ga sasvim prerezala.

— Svejedno, svejedno, počela je da reže.

— A ono, što je o djeci rekao? Veličanstveno!

— Veličanstveno.

— A o mistici, o mistici, a?

— Ta prođite se mistike, — povika netko, — bit će bolje, da mislite na Ipolita i na njegovu karijeru! Sutra će mu žena zbog Mitjenke oči iskopati.

— A je li i ona ovdje?

— Kako ovdje? Da je ovdje, ovdje bi mu iskopala. Kod kuće sjedi, bole je zubi. He-he-he!

— He, — he, — he!

U trećoj grupi.

— A Mitjenku će sigurno osloboditi.

— Što će imati od toga? Sutra će cijelu »Prijestolnicu« tumbe okrenuti, deset će dana bančiti.

— A đavo!

— Pa da, đavo ostaje đavo, nije prošlo bez đavola, jer gdje je bio, ako ne ovdje.

— Gospodo, krasnorječivost, kažu. Ali ipak se ne smiju očevima razbijati glave kantarima. Inače, dokle ćemo doći?

— A trijumfalna kola, trijumfalna kola, sjećate li se?

— Od taljiga načinio trijumfalna kola.

— A sutra će načiniti od trijumfalnih kola taljige, »prema mjeri potrebe, sve prema mjeri potrebe«.

— Izvještio se, bome, svijet. Ima li, gospodo, kod nas u Rusiji istine ili je uopće nema?

Ali zazvoni zvonce. Porotnici su se savjetovali cio sat, ni više, ni manje. Nasta duboka šutnja, čim je opet posjedala publika. Sjećam se, kako su porotnici ušli u dvoranu. Napokon! Neću da navodim pitanja od točke do točke, a i zaboravio sam ih. Samo se sjećam prvog i glavnog predsjednikova, to jest: »da li je ubio hotimično i s namjerom grabeža?« (ne sjećam se teksta). Sve je zamrlo. Pročelnik porotnika, onaj naime činovnik, koji je bio najmlađi, odgovori glasno i jasno, za mrtve tišine u dvorani:

— Jest, kriv je!

I zatim je slijedilo na sva pitanja to isto: kriv je, jest, kriv je, i to bez ikakva milosrđa. Tome se nije nitko nadao, jer svi su očekivali bar obzirnost. Mrtva tišina dvorane nije se narušavala, bukvalno kao da su se svi skamenili — i oni, koji su željeli osudu, i oni, koji su željeli, da bude oslobođen. A to je bilo tek u prvim trenucima. Zatim je nastao strašan metež. Među muškom publikom bilo ih je mnogo,

koji su bili vrlo zadovoljni. Neki su čak trljali ruke, ne krijući svoje radosti. A oni, koji su bili nezadovoljni, bili su sasvim potišteni, slijegali su ramenima, šaptali između sebe i kao da nisu još sve shvatili. Ali, bože moj, što bi od naših gospođa! Mislio sam, da će dići bunu. Isprva kao da nisu vjerovale svojim ušima. I odjedamput začuše se cijelom dvoranom poklici: »A što je ovo? Još i to?« One poskakaše sa svojih mjesta. Sigurno im se činilo, da se može odmah sve opet promijeniti i preraditi. U tom se trenutku naglo diže Mitja, pruži ruke preda se i potresno zavapi:

— Kunem se bogom i strašnim sudom njegovim, da nisam kriv krvi oca svoga! Katja, opraštam ti! Braćo, prijatelji, poštedite drugu!

On ne dovrši, nego zaplaka strašno i glasno, da se orila cijela dvorana, nekakvim tvrdim, novim, nekako neočekivanim glasom, koji se, bog bi ga znao, otkuda, odjedamput u njega pojavio. Gore na galeriji, u najstražnjem kutu, razleže se prodiran ženski vrisak: to je vrisnula Grušenjka. Ona je prije toga zamolila nekog i nju su ponovo pustili u dvoranu, još prije početka rasprave. Mitju su odveli. Proglašenje presude bilo je odloženo za sutra. Sva se dvorana digla u metežu, ali ja više nisam ni čekao, ni slušao. Zapamtio sam nekoliko uzvika, koje sam čuo već na stepenicama, kad sam izlazio.

— Dvadeset će godina rudnike mirisati[221].

— Ne manje.

— Jest, naši se seljačići iskazaše.

— I dotukoše našeg Mitjenku!

EPILOG

I

PLANOVI ZA MITJIN SPAS

Peti dan poslije Mitjine osude, vrlo rano izjutra, još u devet sati, došao je Aljoša Katarini Ivanovnoj, da se konačno dogovori s njom o nečem za njih oboje vrlo važnom, a osim toga i s porukom. Ona je sjedila i razgovarala s njim u onoj istoj sobi, u kojoj je nekad primila Grušenjku; u susjednoj, drugoj sobi, ležao je u nesvijesti i u groznici Ivan Fjodorovič. Katarina Ivanovna naredila je odmah poslije one scene u sudu, da prenesu bolesnog Ivana Fjodoroviča, koji je bio izgubio svijest, u njenu kuću, ne obazirući se na buduće, neizbježne razgovore u društvu i na to, što će je društvo osuđivati. Jedna od dviju rođakinja, što su živjele s njom, otputovala je odmah poslije scene na sudu u Moskvu, a druga je ostala. Ali da su i obje otputovale, Katarina Ivanovna ne bi se bila iznevjerila svojoj odluci, nego bi ostala da njeguje bolesnika i da sjedi uza nj dan i noć. Liječili su ga Varvinski i Herzenstube, a moskovski je liječnik otputovao natrag u Moskvu, otklonivši da dade svoje mišljenje o mogućem ishodu bolesti. Oba liječnika, iako su hrabrili Katarinu Ivanovnu i Aljošu, nisu, vidjelo se, mogli dati čvrste nade. Aljoša je dolazio bolesnom bratu dvaput dnevno. A sad je došao s osobitim i vrlo važnim poslom i naslućivao je, kako će mu biti teško, da povede razgovor o tome, a međutim se jako žurio: on je imao tog istog jutra da obavi još jedan neodložan posao na drugom jednom mjestu i morao se žuriti. Već su se razgovarali četvrt sata, Katarina Ivanovna bila je blijeda, strašno umorna, a ujedno se nalazila u neobično bolesnom uzbuđenju: ona je naslućivala, zašto joj je, pored ostalog, došao Aljoša.

— Ne uznemirujte se zbog njegove odluke, — reče ona odlučno Aljoši. — Ovako ili onako, ipak će doći do istog rješenja: on mora pobjeći! Ovaj zlosretnik, ovaj junak časti i savjesti, — ne onaj, ne Dmitrij Fjodorovič, već ovaj, što leži iza ovih vrata i koji je sebe žrtvovao radi brata (nadoveza Katarina Ivanovna usplamtjelih očiju), — on mi je već odavno saopćio taj plan bijega. Znate, on je već

pohvatao neke veze... Ja sam vam već koješta saopćila... Vidite, to će se izvesti po svoj prilici na trećoj etapi odavde, kad povedu skupinu prognanika u Sibir. O, dotle je još daleko. Ivan Fjodorovič bio je već kod zapovjednika treće etape. Samo se ne zna, tko će biti zapovjednik skupine, a to se i ne može unaprijed saznati. Sutra ću vam možda pokazati plan sa svim potankostima, koji mi je ostavio Ivan Fjodorovič uoči glavne rasprave, za slučaj, da se štogod... To je bilo baš onda, kada ste nas, sjećate li se, zatekli ono veče, da se svađamo: on je već silazio niz stepenice, a ja sam ga prisilila, da se vrati, kad sam vas opazila, sjećate li se? Znate li, zbog čega smo se onda posvadili?

— Ne, ne znam, — odgovori Aljoša.

— Razumije se, on je to onda pred vama zatajio: vidite, baš zbog tog plana o bijegu. On mi je još tri dana prije toga otkrio sve, što je glavno, — onda smo se i stali svađati, i svađali smo se cijela tri dana. A posvadili smo se, što sam se odjedamput razljutila, kad mi je on saopćio, da će Dmitrij Fjodorovič, u slučaju, da bude osuđen, pobjeći u inozemstvo s onim stvorom, — neću vam reći zašto; ni sama ne znam zašto... O, dakako, razljutila sam se onda zbog tog stvora, i osobito za to, što i ona također bježi s Dmitrijem u inozemstvo! — uzviknu odjedamput Katarina Ivanovna uzdrhtalih usana od srdžbe. — Čim je Ivan Fjodorovič onda spazio, da sam se toliko rasrdila zbog tog stvora, odmah je pomislio, da sam zbog nje ljubomorna na Dmitrija. Onda smo se, vidite, zbog toga prvi put posvadili. Nisam htjela da mu išta objašnjavam, oproštenje moliti opet nisam mogla, jer mi je bilo teško, što je takav čovjek mogao posumnjati, da sam prije voljela onoga... I to onda, kad sam mu sama već davno prije toga otvoreno rekla, da ne ljubim Dmitrija, nego samo njega! Ja sam se razljutila na nj jedino iz bijesa prema tom stvoru! Poslije tri dana, one naime večeri, kad ste vi ušli, donio mi je zapečaćenu kuvertu, koju neka odmah raspečatim, ako mu se štogod desi. O, on je predviđao svoju bolest. Otkrio mi je, da se u kuverti nalaze detalji pisma o bijegu i, u slučaju, da umre ili se teško razboli, da ja samo spasim Mitju. Onda je ostavio kod mene i novaca, gotovo deset tisuća, — onaj isti novac, za koji je tužilac čuo od nekoga, kako je bio spomenuo u svom govoru, da ga slao mijenjati. Mene je strašno iznenadilo, da Ivan Fjodorovič, iako je još

uvijek bio na me ljubomoran i još uvijek bio uvjeren, da ljubim Mitju, nije međutim napustio misao da spasi brata, i meni, meni lično povjerio plan njegova spasavanja. O, to je bila žrtva! O, vi ne možete, Alekseju Fjodoroviču, shvatiti takvo samopožrtvovanje u svoj njegovoj punoći! Htjela sam s pobožnošću da padnem pred njegove noge, ali kad sam pomislila, da bi on mogao to shvatiti samo kao radost moju zbog Mitjina spasa (a on bi to svakako pomislio), toliko me je bila razdražila već sama mogućnost, da bi on mogao pomisliti tako nešto neopravdano, da sam opet planula i, mjesto da mu poljubim noge, ja mu opet priredih scenu! O, mene nesretne! Takav je moj karakter, — užasan, nesretan karakter! O, vi ćete još vidjeti: ja ću učiniti, ja ću ga dovesti dotle, da će me napustiti zbog druge, s kojom će moći lakše živjeti, kao Dmitrij, ali onda... ne, onda neću moći više izdržati — ubit ću se! A kad ste vi onda ušli i kad sam vas pozvala, a njemu zapovjedila, da se vrati, onda me je, čim je ušao s vama, obuzela tolika srdžba zbog njegova pogleda punog mržnje i prezira, kojim me je iznenada pogledao, da sam vam — sjećate li se — viknula, da me je on, samo on uvjerio, da je ubojica njegov brat Dmitrij! Namjerno sam ga oklevetala, da ga još jedamput ujedem, jer me nije nikad uvjeravao, da je brat — ubojica, već naprotiv, u to sam ja njega uvjeravala! A svemu je, svemu kriv moj bijes. Ja sam, ja sam priredila onu prokletu scenu u sudu. Htio je da mi dokaže, kako je zaista plemenit, pa ma ja i ljubila njegova brata, on ga ipak neće upropastiti iz osvete i ljubomora. Vidite, tako je i stupio pred sud... Ja sam svemu uzrok, samo sam ja kriva!

Još se nikad nije Katja ovako ispovijedala Aljoši, i on je osjetio, da se ona sad nalazi upravo u onom stupnju nepodnosive patnje, kad najponosnije srce s bolom satire svoj ponos i pada pobijeđeno od tuge. O, Aljoša je znao još za jedan užasan uzrok njene sadašnje patnje, iako ga je ona itekako krila pred njim za sve ove dane poslije Mitjine osude, ali njega bi zbog nečeg i suviše boljelo, kad bi se ona odlučila da padne ničice i sama otpočne da govori s njime o tom uzroku. Ona je patila zbog svoje »izdaje« na sudu, i Aljoša je naslućivao, da je goni savjest, da zbog toga optuži samu sebe, baš pred njim, pred Aljošom, sa suzama, i vriskom, i histerijom i padanjem na pod. A on se bojao te minute i želio da poštedi patnicu.

I zato mu je bilo vrlo teško da izvrši poruku, zbog koje je došao. On opet poče da govori o Mitji.

— Ništa zato, ništa zato, za njega se ne bojte! — ponovo otpoče Katja tvrdoglavo i odlučno, — sve je to kod njega samo trenutačno, ja ga poznam, i suviše dobro poznajem njegovo srce. Budite uvjereni, da će pristati na bijeg! I, što je glavno, to ne mora biti odmah, bit će još vremena, da se odluči. Dotle će Ivan Fjodorovič ozdraviti i ovime će sam upravljati, tako da ja neću imati što da radim. Ne uznemirujte se, pristat će na bijeg. A on je već sporazuman s tim, zar on može ostaviti onog svog stvora? A na robiju je neće pustiti, pa kako da on onda ne bježi? On vas se osobito boji, boji, da nećete odobriti bijega s moralnog stajališta, ali mu morate to velikodušno dopustiti, ako je već potrebna za to vaša sankcija, — nadoveza Katja zajedljivo.

Ona na čas zašutje i osmjehnu se:

— On govori, — prihvati ona opet, — o nekoj himni, o križu, koji mora ponijeti, o nekakvu dugu, sjećam se, Ivan Fjodorovič pričao mi je onda mnogo o tome, i kad biste znali, kako je govorio! — uzviknu odjedamput Katja osjećajno, — kad biste znali, kako je ljubio onog nesretnika u onom trenutku, kad mi je pričao o njemu, i kako ga je, možda, mrzio u onom trenutku! A ja, o, a ja sam primila onda njegovo pričanje i suze s oholim podsmijehom. O mene, stvora! Ja sam stvor, ja! Ja sam ga natjerala u ludilo! A onaj, osuđeni, — zar je on spreman da pati, — završi Katja razdraženo, — i onakav da pati? Onakvi, kakav je on, nikad ne pate.

Nekakav osjećaj mržnje i gadljiva prezira zazvuča u tim riječima. Međutim, ona ga je ipak izdala. »Što«, pomisli Aljoša u sebi, »možda ga zato, što se osjeća kriva pred njim, i mrzi ponekad.« On je želio, da je to samo »ponekad«. U posljednjim Katjinim riječima čuo je on izazov, ali ga ne prihvati.

— Zato sam vas i pozvala danas, da mi obećate, da ćete ga sami nagovoriti. Ili bi i bijeg po vašem mišljenju bio također nešto nepošteno, nešto kukavičko ili... nešto nekršćansko? — nadoveza Katja s još otvorenijim izazovom.

— Ne, nipošto. Ja ću mu sve reći... — promrmlja Aljoša. — On vas zove, da mu dođete danas, — lupi on odjedamput, gledajući joj čvrsto u oči.

Ona se sva stresla i malo uzmakla od njega na divanu.

— Mene... zar je to moguće? — promuca ona sva blijeda.

— Moguće i mora biti! — otpoče Aljoša energično i živahno. — Vi ste mu jako potrebni, i to baš sad. Ja ne bih o tome ni počinjao govoriti, niti, bih vas prije vremena mučio, kad to ne bi bilo prijeko potrebno. On je bolestan, on je kao lud, on neprestano čezne za vama. Ne zove vas, da se pomirite, već samo da dođete i da se pojavite na pragu. Od onog mu se dana štošta dogodilo. On shvaća, koliko je pred vama kriv. Ali on ne traži, da mu oprostite: »meni se ne može oprostiti«, — kaže on, već samo želi, da se vi pojavite na pragu...

— Vi ste me tako iznenada... — promuca Katja, — ja sam sve ove dane slutila, da ćete vi zbog toga doći... Ja sam znala, da će me on pozvati!... To je nemoguće!

— Neka je nemoguće, ali ipak učinite. Sjetite se, on je prvi put potresen, što vas je uvrijedio, prvi put u životu, nikad prije toga u životu nije on to tako potpuno shvatio! On veli: »ako odbije da dođe, bit ću odsad cijelog života nesretan.« Čujete li: kažnjenik, osuđen na dvadeset godina, još se nada da će biti sretan, — zar to nije žalosno? Pomislite: posjetit ćete nevino nastradalog, — ote se Aljoši izazivački, — njegove su ruke čiste, na njima nema krvi! Posjetite ga sad zbog njegovih budućih bezbrojnih patnji!... Dođite, potražite ga u mraku... stanite na prag, i ništa više... Vi morate, vi morate to da učinite! — završi Aljoša i naglasi neobično snažno riječ »morate«.

— Moram... ali... ne mogu... — prostenja Katja, — on će u me gledati... ne mogu.

— Vaše se oči moraju sresti. Kako ćete živjeti cijelog života, ako se sad ne odlučite?

— Bolje je patiti cio život.

— Vi morate doći, morate doći, — ponovo naglasi Aljoša neumoljivo.

— Zašto danas, zašto baš sad... Ne mogu ostaviti bolesnika...

— Na minutu možete, tek na trenutak. Ako ne dođete, on će za jednu noć dobiti vrućicu. Ne govorim vam valjda neistinu, imajte milosrđa!

— Imajte vi sa mnom milosrđa, — gorko ga prekori Katja i zaplaka.

— Dakle, doći ćete! — reče Aljoša odlučno, kad spazi njene suze. — Idem da mu kažem, da ćete odmah doći.

— Ne, nipošto mu to ne recite! — vrisnu Katja prestravljeno. — Doći ću, ali mu unaprijed ne govorite, jer ja ću doći, ali možda neću ući... Još ne znam...

Glas je izda. Ona je teško disala. Aljoša se diže da pođe.

— A ako se s kim sretnem? — zapita ona tiho i opet sva problijedi.

— Zato je potrebno, da idete odmah, da se ne biste ondje s kim sreli. Ondje nema sad nikog, istinu vam velim. Mi ćemo vas čekati, — završi on odlučno i iziđe iz sobe.

II

NA TRENUTAK JE LAŽ POSTALA ISTINOM

On se požuri u bolnicu, gdje je sad ležao Mitja. Sutradan poslije osude dobio je živčanu groznicu, te su ga premjestili u našu gradsku bolnicu, u odio za kažnjenike. Ali na molbu Aljoše i mnogih drugih (Hohlahove, Lize i drugih) nije liječnik Varvinski smjestio Mitju s kažnjenicima, već zasebno, u onu istu sobicu, u kojoj je ležao Smrdljakov. Istina, na kraju hodnika stajao je stražar, a na prozoru su bile rešetke, i Varvinski je mogao biti potpuno miran zbog svoga, iako ne sasvim zakonitog obzira prema njemu, ali to je bio mlad čovjek dobra srca i milosrdan. Shvaćao je, kako je takvu čovjeku, kao što je Mitja, vrlo teško, da odjedamput zakorači u društvo ubojica i lopova, i da se na to mora najprije obiknuti. Posjećivanje rodbine i poznanika dozvolio je i liječnik, a i tamnički upravitelj, pa čak i ispravnik, no sve krišom. Ali ovih dana posjetili su Mitju jedino Aljoša i Grušenjka. I Rakitin je već dvaput svom silom nastojao, da se vidi s njim, ali je Mitja odlučno zamolio Varvinskog, da ga ne pusti.

Aljoša ga zateče, kako sjedi na krevetu, u bolničkom dugačkom ogrtaču, nešto grozničava, glave omotane ručnikom, nakvašenim u vodi i octu. On je neodređeno pogledao unišlog Aljošu, ali u pogledu kao da mu je ipak bljesnuo nekakav strah.

On je bio uopće, sve od osude, strašno zamišljen. Ponekad je po pola sata šutio, i činilo se, kao da razmišlja o nečem mučno i teško,

zaboravljajući na prisutne. A kad se trgao iz zamišljenosti i počeo da govori, stao je uvijek govoriti nekako iznenada i nikad ne o onome, što je zbilja htio da kaže. Ponekad je s bolom gledao u brata. S Grušenjkom kao da mu je bilo nekako lakše, nego s Aljošom. Istina, on nije s njom gotovo ni govorio, ali, čim bi ona ušla, njegovo se cijelo lice zasjalo od radosti. Aljoša je šutke sjeo do njega na krevet. On je ovaj put očekivao Aljošu u uzbuđenju, ali se nije usudio, da ga išta zapita. Katjin pristanak, da dođe, smatrao je za nešto, što se ne da zamisliti, a u isto je vrijeme osjećao, da je potpuno nemoguće da neće doći, Aljoša je poimao njegove osjećaje.

— Kažu, — otpoče Mitja žurno, — da je Trifon Borisič razrušio svoju krčmu: vadi podnice, diže daske, cijelu je, vele, »galderiju« na komadiće raznio, — neprestano traži blago, onaj novac, tisuću i po, za koju je tužilac rekao, da sam je ondje sakrio. Čim je stigao kući, odmah je, kažu, otpočeo svoj ludi posao. I pravo mu je, lopovu! To mi je jučer pričao ovdašnji stražar, on je odande.

— Čuj, — reče Aljoša, — ona će doći, samo ne znam, kad, možda danas, možda ovih dana, to ne znam, ali će doći, doći će sigurno.

Mitja sav zadrhta, htjede nešto reći, ali zašutje. Ta je vijest strašno djelovala na nj. Vidjelo se, da užasno želi da potanko sazna njihov razgovor, ali da se ipak boji da odmah zapita: Katjina surovost i prezir bio bi za nj u ovom trenutku udarac nožem.

— Slušaj, što je ona između ostalog rekla: neka, što se tiče bijega, svakako umirim tvoju savjest. Ako Ivan ne ozdravi do tog vremena, ona će se sama latiti tog posla.

— O tome si mi već govorio, — primijeti Mitja zamišljeno.

— A ti si opet rekao Grušenjki, — primijeti Aljoša.

— Jesam, — prizna Mitja. — Ona neće jutros doći, — reče on i, snebivajući se, pogleda brata. — Doći će tek uvečer. Čim sam joj spomenuo, da se i Katja prihvatila posla, ona zašutje, a usne joj se iskriviše. Samo je prošaptala: »ostavi je!« Ona je razumjela, da je nešto važno. Ja se nisam usudio, da je dalje ispitujem. Uviđa, čini se, da ona ne ljubi mene, nego Ivana?

— Dakle zbilja? — ote se Aljoši.

— Možda i nije tako. Ali danas ujutro neće doći, — požuri se Mitja da još jedamput naglasi, — ja sam joj povjerio jednu dužnost...

Čuješ, brat Ivan će sve nas preživjeti. On treba da živi, a ne mi. On će ozdraviti.

— Pomisli, iako Katja strepi zbog njega, ipak gotovo nikako ne sumnja, da će ozdraviti, — reče Aljoša.

— Dakle, uvjerena je, da će umrijeti. Ona je samo od straha uvjerena, da će ozdraviti.

— Brat je čvrsto građen. I ja se čvrsto nadam, da će ozdraviti, — primijeti Aljoša uznemireno.

— Jest, ozdravit će. Ali ona je uvjerena, da će umrijeti. Ona je vrlo tužna.

Nasta šutnja. Mitju je mučilo nešto vrlo važno.

— Aljoša, ja strašno ljubim Grušu, — progovori on odjedamput uzdrhtalim, plačnim glasom.

— Nju neće pustiti onamo tebi, — prihvati odmah Aljoša.

— I čuj, što sam ti još htio reći, — produži Mitja nekim zvonkim glasom, — ako me stanu putem tući, ili ondje, ja se neću dati, ubit ću, i mene će strijeljati. I to će trajati dvadeset godina! Već mi ovdje počinju govoriti ti. Stražari mi vele ti. Svu sam ovu noć ležao i sebi sudio: nisam spreman! Nemam snage da preuzmem na se. Htio sam himnu da zapjevam, a stražarsko tikanje nisam u stanju da podnesem! Zbog Gruše bih sve podnio, sve... osim, uostalom, batina... Ali nju neće onamo pustiti.

Aljoša se blago osmjehnu.

— Čuj, brate, jedamput zauvijek, — reče on, — evo, što mislim o tom. Ti znaš, da ti neću slagati. Slušaj dakle: ti nisi spreman i za te nije takav križ. A povrh svega: tebi ovako nespremnome nije ni potreban takav velikomučenički križ. Da si ti ubio oca, bilo bi mi žao, što odbacuješ svoj križ. Ali ti si nevin, i takav je križ pretežak za te. Ti si htio da mučenjem obnoviš u sebi drugog čovjeka; po mome, sjećaj se samo uvijek cijelog svog života, i ma kamo pobjegao, tog drugog čovjeka, — i to će biti dosta. Što nisi preuzeo na se veliki križ patnje, poslužit će samo tome, što ćeš osjetiti u sebi još veći dug i tim ćeš neprekidnim osjećajem u budućnosti, kroz cio život, pomoći svom preporodu možda više, nego da si pošao onamo. Jer ti nećeš ondje moći izdržati, počet ćeš mrmljati, i možda ćeš zbilja naposljetku reći: »Obračunao sam«. Odvjetnik je u ovom slučaju istinu kazao. Nisu za svakog teška bremena, za neke su ona nemoguća... To su, vidiš,

moje misli, ako su ti toliko potrebne. Kad bi zbog tvoga bijega morali odgovarati drugi: časnici, vojnici, ja ti »ne bih dozvolio«, da bježiš — osmjehnu se Aljoša. — Ali svi vele i tvrde (to je sam etapni zapovjednik kazivao Ivanu), da se uz vještinu može proći bez velike odgovornosti i izvući kojekakvim sitnicama. Dakako, podmićivanje je nepošteno, čak i u ovom slučaju, ali ovdje ne bih nipošto osuđivao, a osobito zato, što bih i ja, kad bi mi, na primjer, Katja i Ivan zapovjedili, da u ovom slučaju poradim za te, pošao i podmitio. Dužan sam, da ti kažem svu istinu. A zato i ne mogu osuđivati tebe i tvoj postupak. Ali ti treba da znaš, da ja tebe neću nikad osuditi. A i čudnovato je, kako bih ja mogao biti u ovom slučaju tvoj sudac? No, sad sam ti, čini mi se, sve izložio.

— Ali ja ću sam sebe osuditi! — uzviknu Mitja. — Da ću pobjeći, to je i bez tebe odlučeno: zar Mićka Karamazov može, a da ne utekne? Ali zato ću se sam osuditi i cijelog vijeka grijeh ispaštati! Tako govore jezuiti, nije li istina? Kao sad nas dvojica, nije li tako?

— Tako je, — osmjehnu se Aljoša blago.

— Ja te volim zato, što ti uvijek cijelu istinu kažeš i ništa ne zatajiš! — povika Mitja smijući se veselo. — Ja sam dakle ulovio svog Aljošku u jezuitskim poslovima! Zato bih te morao poljubiti, čuješ li. Čuj sad i ostalo, ja ću ti rasklopiti i drugu polovicu svoje duše. Vidiš, što sam smislio i odlučio: ako i pobjegnem, štoviše, s novcem i putnicom, pa čak i u Ameriku, ohrabruje me misao, da neću pobjeći prema radosti, prema sreći, već zaista na drugu robiju, koja nije možda manja od ove! Ja tu Ameriku, neka je đavo nosi, već sad mrzim. Neka bude i Gruša uza me, ali pogledaj je: no, je li ona Američanka? Ona je Ruskinja, do najsitnije koščice Ruskinja, ona će početi da tuguje za majčicom rodnom zemljom, i ja ću vidjeti svaki sat, da ona zbog mene tuguje, da je radi mene uzela na se taj križ, a što je ona skrivila? A zar ću ja moći podnijeti tamošnje prostake, iako su možda svi do jednoga bolji od mene? Ja već sad mrzim tu Ameriku! I makar oni svi do jednog ondje bili ne znam kako veliki mašinisti ili što drugo, — neka idu dođavola, nisu oni moji ljudi, nisu ljudi moje duše! Ja, Aljoša, Rusiju ljubim, ruskog boga ljubim, iako sam sâm nitkov! Ja ću ondje crći! — uzviknu on, a oči mu sijevnuše.

Glas mu zadrhta od suza.

— Ali, čuj, Aljoša, kako sam odlučio, slušaj! — otpoče on opet, svladavši uzbuđenje. — Kad stignem onamo s Grušom, — odmah ću ondje orati, raditi, s divljim medvjedima, u samoći, negdje podalje. I ondje će se naći kakvo udaljeno mjesto! Ondje, vele, ima još crvenokožaca, negdje ondje kod njih na kraju horizonta, — no, dakle, otići ću u taj kraj, posljednjim Mohikancima. I odmah ćemo se prihvatiti gramatike, ja i Gruša. Rad i gramatika, i tako pune tri godine. Za te tri godine naučit ćemo engleski jezik, kao svaki pravi Englez. A čim naučimo, — zbogom, Ameriko! Pobjeći ćemo ovamo, u Rusiju, kao američki građani. Ne boj se, u ovom se gradiću nećemo pojaviti. Sakrit ćemo se negdje podalje, na sjever, ili na jug. Ja ću se dotle promijeniti, ona također, ondje, u Americi, načinit će mi liječnik umjetnu bradavicu, jer nisu oni badava mehaničari. Ako ne to, ja ću iskopati sebi jedno oko, pustit ću bradu od aršina, sijedu (posijedit ću za Rusijom) — možda me neće poznati. A ako poznaju, neka me opet pošalju u progonstvo, svejedno, znači nije mi suđeno. I ovdje ćemo gdjegod u zabiti orati zemlju, a ja ću cijelog života predstavljati Amerikanina. Ali zato ćemo umrijeti na rođenoj zemlji. Ovo je moj plan, i taj se ne mijenja. Odobravaš li ga?

— Odobravam, — odgovori Aljoša, ne želeći da mu protuslovi.

Mitja zašutje na trenutak, a onda progovori:

— A kako su na raspravi udesili? I kako udesili!

— A da i nisu udesili, ipak bi te osudili! — reče Aljoša i uzdahnu.

— Jest, dosadio sam ovdašnjoj publici! Bog s njima, ali je teško! — prostenja Mitja paćenički.

Opet su na trenutak zašutjeli.

— Aljoša, zakolji me odmah! — viknu on iznenada. — Hoće li odmah doći ili neće, govori! Što je rekla? Kako je rekla?

— Rekla je, da će doći, ali ne znam, da li će danas. Teško joj je! — reče Aljoša i pažljivo pogleda brata.

— No, kako da nije, kako da nije teško! Aljoša, ja ću zbog toga poludjeti. Gruša me neprestano motri. Shvaća. Gospode, bože, primiri me: što želim? Katju želim! Znam li, što želim? Nepoštena karamazovska neobuzdanost! Ne, ja nisam sposoban za patnje! Ja sam podlac i to je sve!

— Eto je! — uzviknu Aljoša.

U tom se trenutku Katja pojavi na pragu. Ona je na trenutak zastala, promotrivši Mitju nekakvim zbunjenim pogledom. Mitja skoči naglo na noge, lice mu izražavaše strah, on problijedi, ali mu odmah preleti preko usana bojažljiv i moleći smiješak, i on, ne mogavši da se suzdrži, brzo pruži prema Katji obje ruke. Kad ona to spazi, pojuri prema njemu. Ščepa ga za ruke i gotovo silom posadi na krevet i sama sjede do njega, te, ne ispuštajući i dalje njegovih ruku, stiskaše ih snažno i grčevito. Oboje pokušaše nekoliko puta nešto da kažu, ali bi samo zaustili i opet šutke, pažljivo, kao da su se upijali jedno u drugo pogledima, gledahu čudno s osmijesima. Tako su protekle otprilike dvije minute.

— Jesi li mi oprostila ili nisi? — promuca naposljetku Mitja i u istom trenutku okrenu se Aljoši i viknu mu, lica razvučena od radosti:

— Čuješ li, što pitam, čuješ li?

— Zato sam te i ljubila, što si velikodušna srca! — ote se Katji. — A tebi ne treba moje oproštenje, već meni tvoje; svejedno, oprostio ili ne oprostio, — ostat ćeš cijela života ranom u mojoj duši, a ja u tvojoj, — a tako i treba da bude...

Ona zastade, da predahne.

— Zašto sam došla? — otpoče ona opet žurno i kao u zanosu. — Da zagrlim tvoje noge, da ti stisnem ruke, vidiš, ovako, do bola, sjećaš li se, kako sam ti ih u Moskvi stiskala, — da ti i opet kažem, da si ti moj bog, moja radost, da ti kažem, da te ljubim do bezumlja, — čisto prostenja ona od muke i odjedamput požudno pritisne usne na njegove ruke.

Suze joj briznuše iz očiju. Aljoša stajaše nijem i zbunjen, on se nije nikako nadao, da će ovo vidjeti.

— Ljubav je prošla, Mitja! — otpoče opet Katja, — ali s bolnim osjećajem cijenim ono, što je bilo. Znaj to jednom zauvijek. A sada neka bude na trenutak ono, što je moglo biti, — promuca ona iskrivljena osmijeha i ponovo mu se radosno zagleda u oči. — I ti sad ljubiš drugu, a i ja ljubim drugog, ali ću te ipak vječno ljubiti, a ti mene, znaš li to? Čuješ, ljubi me cijelog svog života, ljubi! — ciknu ona gotovo s nekom prijetnjom u uzdrhtalu glasu.

— Ljubit ću te, i... znaš Katja, — otpoče Mitja, predišući iza svake riječi, — znaš, ja sam te ljubio prije pet dana, onog večera... Kad si

pala i kad su te iznijeli... Cijelog života! Tako će biti, tako će vječno biti...

Tako su oboje mucali jedno drugom riječi gotovo besmislene i mahnite i možda lažne, ali u ovom trenutku sve je bilo istina, i oni su vjerovali jedno drugom potpuno.

— Katja, — viknu odjedamput Mitja, — vjeruješ li, da sam ja ubio? Znam, da sad ne vjeruješ, ali onda... dok si svjedočila... Je li moguće, je li moguće, da si vjerovala!

— Ni onda nisam vjerovala! Nikad nisam vjerovala! Mrzila sam te i odjednom uvjerila sebe, tog trenutka... Kad sam svjedočila... uvjerila sam sebe i vjerovala... a kad sam svršila svjedočenje, odmah sam prestala vjerovati. To neka znaš. Ja sam zaboravila, da sam došla da sebe kaznim! — reče ona s nekim sasvim novim izrazom, koji nije nimalo sličio na maloprijašnje zaljubljeno mucanje.

— Tebi je, ženo, teško! — ote se nehotice Mitji.

— Pusti me, — prošapta ona, — još ću doći, a sad mi je teško!

Ona htjede da se digne s mjesta, ali odjedamput glasno vrisnu i ustuknu. U sobu je iznenada, iako sasvim tiho, ušla Grušenjka. Nitko je nije očekivao. Katja strelimice pođe prema vratima, ali kad je došla do Grušenjke, zasta, sva blijeda kao kamen i tiho, gotovo šapćući, prostenja:

— Oprostite mi!

Grušenjka se pozorno zagleda u nju i, počekavši jedan trenutak, odgovori zajedljivim glasom, punim mržnje:

— Mi smo, majko, obje zle! Obje zle! Gdje da se nama oprosti, tebi i meni? Spasi ga, i ja ću se cijelog svog života za te moliti.

— I nećeš, zbilja, oprostiti? — viknu Mitja Grušenjki mahnito prekoravajući.

— Budi mirna, ja ću ti ga spasiti! — prošapta Katja brzo i istrča iz sobe.

— I ti si mogla da joj ne oprostiš, nakon što ti je sama rekla: »oprosti«? — uzviknu opet Mitja gorko.

— Mitja, da se nisi usudio da je koriš, nemaš prava da je koriš! — viknu Aljoša vatreno na brata.

— Govorila su njena ohola usta, a ne srce, — reče Grušenjka nekako gadljivo. — Ako te spasi... sve ću oprostiti...

Ona zašutje, kao da želi nešto ugušiti u duši. Još nikako nije mogla da se pribere. A ušla je, kako se poslije ispostavilo, sasvim nehotice, ne sluteći i ne očekujući, da će se s njom ovdje susresti.

— Aljoša, leti za njom! — obrati se Mitja bratu, — reci joj... ne znam, što... ne daj joj, da tako ode.

— Doći ću ti opet pred večer! — viknu Aljoša i potrča za Katjom.

Stigao ju je, kad je već bila izašla iz bolničkog dvorišta. Ona je išla brzo, žurila se, ali čim ju ju stigao Aljoša, reče mu brzo:

— Ne, pred ovom ne mogu sebe kazniti! Rekla sam joj: »oprosti mi«, jer sam htjela da kaznim sebe potpuno. Ona nije oprostila... Zato je ljubim! — nadoveza Katja nepromijenjenim glasom, a oči joj sijevnuše divljom mržnjom.

— Brat je nije nikako očekivao, — promrmlja Aljoša, — bio je uvjeren, da neće doći...

— Naravno. Ali manimo se toga, — reče ona odsječeno. — Čujte: ja ne mogu ići sad s vama onamo na pogreb. Poslala sam im cvijeća, da stave na ljesić. Mislim, da imaju još novaca. Bude li potrebno, recite im, da ih ni u buduće neću nikad napustiti... No, a sad me ostavite, ostavite, molim vas. Vi ste već onamo zakasnili, već zvoni na kasnu službu. Ostavite me, molim vas.

III

ILJUŠEČKIN POGREB. GOVOR KOD KAMENA

I on zbilja zakasni. Čekali su ga i već su bili odlučili, da bez njega ponesu u crkvu lijep, cvijećem okićen ljesić. To je bio lijes Iljušečke, jadnog dječaka. On je umro dva dana poslije osude Mitjine. Aljošu su još na kućnim vratima dočekali povici dječaka, drugova Iljušečkinih. Oni su ga svi s nestrpljenjem čekali i obradovali se, što je napokon stigao. Skupilo ih se oko dvanaest, svi su došli sa svojim naprtnjačama i torbicama na ramenu. »Tata će plakati, budite uz tatu«, zavještao im je Iljušečka na umoru, i dječaci su to zapamtili. Na čelu im je bio Kolja Krasotkin.

— Kako mi je milo, Karamazove, što ste došli! — uzviknu on i pruži Aljoši ruku. — Ovdje je strašno. Zbilja, teško je gledati. Snjegirev nije pijan, pouzdano znamo, da nije danas ništa pio, a kao

da je pijan... Ja sam uvijek tvrd, ali ovo je užasno. Karamazove, ako vas ne zadržavam, zapitao bih vas još samo nešto, prije nego što uđete?

— O čemu se radi? — zasta Aljoša.

— Da li je vaš brat nevin ili kriv? Je li on ubio oca, ili sluga? Kako vi rečete, onako će biti. Ta misao nije mi dala da spavam četiri noći.

— Sluga je ubio, a brat je nevin, — odgovori Aljoša.

— I ja to isto velim! — viknu odjedamput dječak Smurov.

— I on će dakle stradati za pravdu kao nevina žrtva? — uzviknu Kolja. — Iako je propao, ipak je sretan! Ja sam spreman, da mu zavidim!

— Što vi govorite, zašto? — zapita ga začuđeno Aljoša.

— O, kad bih ja mogao da se žrtvujem ma kad za pravdu! — uskliknu Kolja zanosno.

— Ali ne u ovom slučaju, ne ovako sramotno, ne ovako užasno! — reče Aljoša.

— Razumije se... ja bih želio da umrem za cijelo čovječanstvo, a što se sramote tiče, svejedno je: i naša će imena propasti. Ja poštujem vašeg brata!

— I ja također! — odjedamput i sasvim neočekivano doviknu iz gomile onaj isti dječak, što je nekad izjavio, da zna, tko je osnovao Troju, i kad je doviknuo, pocrvenje isto onako, kao i onda, sav do očiju, kao božur.

Aljoša uđe u sobu. U plavom lijesu, koji je bio ukrašen bijelim pokrovom, ležao je Iljuša skrštenih ruku i zaklopljenih očiju. Crte njegova ispijenog lica nisu se gotovo nimalo promijenile i, čudnovato, od mrtva tijela nije se osjećao gotovo nikakav zadah. Izraz njegova lica bio je ozbiljan i nekako zamišljen. Osobito su mu bile lijepe, prekrižene ruke, kao isklesane od mramora. U ruke su mu metnuli cvijeće, a i cio lijes bio je iskićen i spolja i iznutra cvijećem, koje je još u zoru poslala Liza Hohlakova. Ali stiglo je cvijeće još i od Katarine Ivanovne, i kad je Aljoša otvorio vrata, štapskapetan, držeći u uzdrhtalim rukama kiticu cvijeća, posipao je ponovo njime svog dragog dječaka. On je jedva pogledao Aljošu, kad je unišao, a nije htio uopće nikog gledati, čak ni svoje uplakane, lude žene, svoje »mamice«, koja je neprestano pokušavala, da se digne na svoje bolesne noge i da izbliže pogleda svog mrtvog dječaka. Ninočku su

dječaci digli s njenim stolcem i primakli je sasvim do lijesa. Ona je sjedila, pritisla glavu uz lijes i sigurno također tiho plakala. Lice Snjegirevljevo imalo je živahan izraz, ali nekako zbunjen, a ujedno i bijesan. U njegovim kretnjama, u riječima, koje bi mu se otele, bilo je nešto suludo. »Baćuška, dragi baćuška!« uzvikivaše on svaki čas, gledajući Iljušu. Dok je Iljuša bio živ, imao je običaj, da mu tepa: »baćuška, dragi baćuška!«

— Tatice, daj i meni cvjetić, uzmi iz njegove ruke, eno onaj bijeli, i daj mi ga! — zamoli jecajući luda »mamica«. Ili joj se jako dopala bijela ružica, što se nalazila u Iljušinim rukama, ili je htjela da uzme za uspomenu cvjetić, ali ona se sva uznemirila i pružala ruke za cvjetićem.

— Nikome ne dam, ništa ne dam! — nemilosrdno povika Snjegirev. — Njegovo je cvijeće, a nije tvoje. Sve je njegovo, ništa nije tvoje!

— Tata, dajte mami cvjetić! — reče Ninočka i podiže iznenada svoje uplakano lice.

— Ništa ne dam, a pogotovo njoj ne dam! Ona ga nije ljubila. Ona mu je onda uzela topić, i on joj ga je onda po-klo-ni-o, — zaplaka odjedamput glasno štapskapetan, sjetivši se, kako je Iljuša ustupio onda svojoj majci topić. Jadna luda prekri lice rukama i sva se tresla od tihog plača. Kad su naposljetku dječaci vidjeli, da otac ne napušta lijesa, a međutim je došlo vrijeme, da se ponese, stali su oko njega u tijesnoj gomili i počeli ga dizati.

— Neću da ga sahrane u groblje! — zavapi odjedamput Snjegirev, — sahranit ću ga kraj kamena, kraj našeg dragog kamena! Tako je Iljuša odredio. Ne dam, da ga nosite.

On je i prije, puna tri dana, govorio, da će ga sahraniti kraj kamena; ali se umiješaše Aljoša, Krasotkin, stanodavka, njena sestra i svi dječaci.

— Gle, što je naumio, da ga sahrani kraj poganog kamena, kao kakva utopljenika, — strogo reče stara gazdarica. — Onamo je u groblju zemlja s križem. Ondje će se za nj moliti. Iz crkve se čuje pjevanje, a đakon čita tako razgovijetno i jasno, da će svaki put sve do njega doprijeti kao da mu čitaju nad grobom.

Štapskapetan stade naposljetku mahati rukama:

»Nosite«, reče, »kamo hoćete!« Dječaci podigoše lijes, ali kad su ga pronosili pored majke, zastali su na minutu pred njom i spustili ga, da se i ona oprosti s Iljušom. Ali kad je ona odjedamput ugledala to drago lice iz bliza, koje je gledala sva tri dana iz neke udaljenosti, ona se iznenada sva zatresla i počela histerično da maše naprijed i natrag iznad lijesa svojom sijedom glavom.

— Mamice, prekriži ga, blagoslovi ga, poljubi ga, — viknu joj Ninočka. Ali ova je, kao automat, neprestano mahala glavom i počela odjedamput nijemo, lica, koje je bilo iskrivljeno od bola, udarati sebe šakom u prsa. Lijes poniješe dalje. Ninočka se posljednji put upila usnama u usta pokojnog brata, kad su ga pronosili pokraj nje. Kad je Aljoša izlazio iz kuće, htio je da se obrati s molbom na gazdaricu, da pripazi na one, koji ostaju, ali ova mu nije dala ni da dovrši:

— Znamo mi, što je naša dužnost, ostat ću kod njih, i mi smo također kršćani, — i starica se zaplaka, dok je to govorila. Do crkve nije bilo daleko, trista koračaja, ništa više. Dan je bio vedar, tih, smrzavalo se, ali ne jako. Zvona su još uvijek pozivala. Snjegirev je užurbano i zbunjeno trčao za lijesom u svom starom, kratkom, gotovo ljetnom ogrtaču, gologlav, dok je ruci držao stari, mekani šešir. On se neprestano brinuo oko nečega, čas je pružao ruku, da pridrži uzglavlje lijesa, i samo smetao onima, koji su nosili, čas je trčao sa strane, da vidi, ne bi li mogao ondje što pomoći. Pao jedan cvjetić u snijeg, i on poleti, da ga digne, kao da je bog zna što, ako se izgubi taj cvijet.

— A koričicu, koričicu ste zaboravili, — viknu odjedamput strašno uplašen. Ali dječaci su ga odmah podsjetili, da je on sam uzeo koričicu krušca još malo prije i da je ona u njegovu džepu. On je odmah izvadio iz džepa i kad se uvjeri, da je tu, primiri se.

— Iljušečka je zapovjedio, Iljušečka, — razjasni on odmah Aljoši, — ležao on noću, a ja kraj njega sjedio, i on mi odjedamput zapovjedio: »Tatice, kad zaspu moju raku, izmrvi na nju koricu krušca, da dolete vrapci, a ja ću čuti, da su doletjeli, i radovat ću se, što ne ležim sam.«

— To je jako lijepo, — reče Aljoša, — morate češće donositi.

— Svaki dan, svaki dan! — promuca štapskapetan i nekako sav oživi.

Naposljetku su stigli u crkvu i posred crkve namjestili lijes. Svi su dječaci stali unaokolo lijesa i pristojno odstajali cijelu službu. Crkva je bila stara i dosta siromašna, mnoge su ikone bile bez okvira, ali u takvim se crkvama bolje moli. Za vrijeme službe Snjegirev se malo primirio, iako je od vremena do vremena izbijala iz njega ona ista nesvjesna i smetena zabrinutost: čas je prilazio lijesu i namještao pokrov, vjenčić, čas je opet, kad je spala koja svjećica iz svijećnjaka, poletio, da je namjesti i strašno se dugo oko toga zabavio. Zatim se već sasvim primirio i stao mirno kraj uzglavlja glupo zabrinuta lica, na kome se ogledala nekakva sumnja. Poslije apostola prišapnu on iznenada Aljoši, koji je do njega stajao, da apostol nisu najbolje pročitali, ali nije to razjasnio. Za kerubinske pjesme poče i on da pjeva, ali nije pjevao do kraja, nego se spustio na koljena, pritisnuo čelo na kameniti crkveni pod i preležao u tom položaju prilično dugo. Naposljetku je otpočelo opijelo, razdijelili svjećice. I opet se ustrčao poludjeli otac, ali dirljivo, potresno mrtvačko pojanje probudilo je i potreslo njegovu dušu. On se odjedamput gotovo sav naježio i počeo, ispočetka prigušeno, često i na mahove jecati, a na kraju glasno jaukati. A kad su otpočeli da se opraštaju i htjeli da zaklope lijes, on ga obuhvati rukama, kao da ne da, da zatvore Iljušečku, i stade učestalo, požudno ljubiti u usta svog mrtvog dječaka, ne odvajajući se od njega. Naposljetku su ga nekako nagovorili, i on već htjede da siđe sa stepenice, ali iznenada strelovito pruži ruku i zgrabi iz lijesa nekoliko cvjetića. Gledao je u cvjetiće i kao da ga je ozarila nekakva nova ideja, te je na trenutak gotovo zaboravio na glavno. Malo pomalo, i on pade u zamišljenost i već se nije protivio, kad su podigli lijes i ponijeli ga prema raci. Raka se nalazila u blizini, u groblju, tik uz crkvu i bila je skupa; za nju je platila Katarina Ivanovna. Poslije običnog obreda, grobari spustiše lijes. Snjegirev se sa svojim cvjetićima u rukama toliko nagnuo nad otvorenu raku, da su ga dječaci, u strahu, uhvatili za ogrtač i stali vući. Ali on kao da nije više pravo shvaćao, što se zbiva. Kad su počeli zasipati raku, poče on zabrinuto da pokazuje na zemlju, što je padala u raku i stade čak nešto govoriti, ali ga nije nitko mogao ništa razumjeti, a i on je sam uskoro zašutio. Sad su ga podsjetili, da mora razmrviti koricu, i on se strašno uzrujao, izvadio koricu, stao je mrviti i mrvice bacati po grobu: »Ovamo dolijećite ptičice, ovamo dolijećite

vrapčići!« mrmljaše zabrinuto. Jedan dječak ga upozori, da mu je sa cvijećem u rukama nezgodno mrviti i neka ga na trenutak da nekome, da ga pridrži. Ali on nije dao, nego se čak uplašio za svoje cvijeće, kao da su htjeli da mu ga otmu, a onda je pogledao grob i kad se uvjerio, da je već sve gotovo, da su mrvice razbacane, on se naglo, neočekivano i čak mirno okrenu i pođe kući. Koraci njegovi bivali su međutim sve žustriji i brži, on se žurio, gotovo trčao. Dječaci i Aljoša nisu zaostajali za njim.

— Za mamicu cvijeća, za mamicu cvijeća! Uvrijedili su mamicu, — poče on odjedamput vikati. Neko mu dovikne, neka metne šešir na glavu, jer da je studeno, ali on, kad to ču, kao bijesan baci šešir u snijeg i stade se otresati: »ne treba mi šešir, ne treba mi šešir!« Dječak Smurov ga podiže i ponese za njim. Svi su dječaci odreda plakali, a najviše Kolja i dječak, što je otkrio Troju, i, mada je i Smurov, s kapetanovim šeširom u ruci, također strašno plakao, ipak je dospio, da u trku zgrabi komadić cigle, koji se crvenio u snijegu na stazi, i baci ga na jato vrabaca, što je brzo proletjelo kraj njih. Razumije se, da je promašio i produžio, da trči i plače. Na polovici puta Snjegirev iznenada zastade, stajaše neko pola minute, kao da ga je nešto prenerazilo, i zatim se naglo okrenu prema crkvi i potrča prema grobu, koji je ostao za njima. Dječaci ga odmah stigoše i ščepaše sa svih strana. I on klonu nemoćan, kao satrven, u snijeg, te se stade valjati, urlati, plakati i vikati: »Baćuška, Iljušečka, dragi baćuška!« Aljoša i Kolja ga podigoše i stadoše nagovarati i moliti.

— Kapetane, prestanite, junačan čovjek mora sve podnositi, — mrmljaše Kolja.

— Zgnječit ćete cvijeće, — reče i Aljoša, — a »mamica« čeka na nj, ona sjedi, plače, što joj niste malo prije dali Iljušina cvijeća. Ondje još stoji Iljušin krevet...

— Jest, jest, mamici, — sjeti se opet Snjegirev, — krevet će iznijeti, iznijeti! — nadoveza on kao ustrašen, da će ga zbilja iznijeti, pa skoči i ponovo potrča kući.

Ali su već bili blizu, i svi zajedno dotrčaše. Snjegirev naglo otvori vrata i viknu ženi, s kojom se malo prije tako ljuto porječkao.

— Mamice, draga, Iljušečka ti je poslao cvijeća, tvoje su bolesne nožice! — vikne on, pružajući joj kiticu cvijeća, koje se smrzlo i zgnječilo, kad se ono malo prije valjao po snijegu.

Ali u tom trenutku spazi on pred Iljušinim krevetom, u kutu, Iljušine čizmice, jednu do druge, koje je tek malo prije spremila gazdarica, — stare, rđaste, okorjele čizmice sa zakrpama. Kad ih spazi on podiže ruke i gotovo potrča njima, pade na koljena uze jednu čizmicu, pritisnu na nju usnice, te je stao požudno ljubiti i vikati:

— Baćuška, Iljušečka, dragi baćuška, a gdje su tvoje nožice?

— Kamo si ga odnio? Kamo si ga odnio? — jauknu luda glasom, koji razdiraše srce.

Sad poče plakati i Ninočka. Kolja istrča iz sobe, a za njim stadoše izlaziti i ostali dječaci. Naposljetku izađe za njima i Aljoša.

— Neka se isplaču, — reče Kolji, — ovdje, razumije se, ne vrijedi tješiti. Pričekat ćemo trenutak i vratiti se.

— Jest, ne vrijedi tješiti, to je užasno, — potvrdi Kolja. — Znate li, Karamazove, — snizi on odjedamput glas, da ga nitko ne čuje. — Meni je vrlo teško u duši, i kad bi ga mogli uskrsnuti, ja bih dao za to sve na svijetu!

— Ah, i ja također, — reče Aljoša.

— Što mislite, Karamazove, da li da dođem ovamo večeras? Ta on će se opiti.

— Možda će se i opiti. Doći ćemo samo nas dvojica, to je dosta, da posjedimo s njima časak, s majkom i Ninočkom, jer ako dođemo svi skupa, opet ćemo ih sjetiti svega, — savjetova Aljoša.

— Sad prostire ondje kod njih gazdarica stol, — bit će sigurno karmine, pop će doći; hoćemo li se, Karamazove, odmah onamo vratiti ili nećemo?

— Svakako, — reče Aljoša.

— Čudnovato je sve ovo, Karamazove, ovakva žalost i odmah zatim blini, kako je to sve neprirodno u našoj religiji.

— Bit će i smuđ, — primijeti glasno dječak, što je otkrio Troju.

— Ozbiljno vas molim, Kartašove, da više ne ubacujete svoje gluposti, osobito kad ne govore s vama i čak neće ni da znaju, da li vi postojite na svijetu, — dobaci mu Kolja razdraženo.

Dječak sav pocrvenje, — ali se ne usudi da štogod odgovori. Međutim su svi polagano išli stazicom i odjedamput uzviknu Smurov:

— Evo Iljušina kamena, pod kojim su ga htjeli sahraniti!

Svi su šutke zastali kod velikog kamena. Aljoša pogleda preda se i u sjećanju njegovu iskrsnu slika onog, što mu je nekad pričao Snjegirev o Iljušečki, kako je ovaj, plačući i grleći oca, vikao: »Tatice, tatice, kako je on tebe ponizio!« Nešto kao da potrese njegovu dušu. On prijeđe očima, ozbiljno i važno, sva ta mila i svijetla lica đaka, Iljušečkinih drugova, te im reče:

— Gospodo, želio bih da vam kažem ovdje, na ovom mjestu, nekoliko riječi.

Dječaci ga opkoliše i odmah upriješe u nj svoje pažljive poglede pune očekivanja.

— Gospodo, mi ćemo se naskoro rastati. Ja ću ostati zasad još neko vrijeme sa svoja dva brata, od kojih jedan odlazi u progonstvo, a drugi leži na samrti. Ali naskoro ću ostaviti ovaj grad i to možda na dulje vrijeme. Mi ćemo se, dakle, gospodo, rastati. Zarecimo se ovdje, kod Iljušina kamena, da nećemo nikad zaboraviti — prvo, Iljušu, a drugo, jedan drugoga. I ma što se poslije u životu desilo, makar se mi dvadeset godina ne vidjeli, — ipak se sjećajmo, kako smo sahranili bijednog dječaka, na koga smo se prije toga nabacivali kamenjem, sjećate li se, tamo kod mostića? — a kasnije smo ga svi toliko zavoljeli. On je bio divan dječak, dobar i srčan dječak, osjećao je čast i gorku uvredu očevu, protiv koje je i ustao. Dakle, gospodo, najprije, sjećajmo ga se cijelog života. I makar bili zauzeti neobično važnim poslovima, stekli počasti ili zapali u neku veliku nesreću, — ipak ne zaboravljajte nikad, kako nam je bilo jednom svima ovdje lijepo, vezanima tako lijepim i dobrim osjećajem, koji je možda i nas za vrijeme te ljubavi prema jednom dječaku učinio boljima, nego što zapravo jesmo. Golubovi moji, — dopustite, da vas nazovem golubovima, — jer vi ste svi vrlo slični njima, tim plavičastim lijepim pticama, sad, u ovom trenutku, kad gledam u vaša dobra i mila lišca, — mila moja dječice, vi nećete možda razumjeti, što ću vam reći, jer ja često govorim vrlo nerazumljivo, ali vi ćete ipak zapamtiti i jednom se kasnije složiti s mojim riječima. Znajte, da nema ništa uzvišenije, moćnije, zdravije i korisnije u kasnijem životu od poneke lijepe uspomene, a osobito iz djetinjstva i iz roditeljske kuće. Vama mnogo govore o vašem odgoju, a vidite, poneka takva prekrasna, sveta uspomena, koja se sačuvala iz djetinjstva, možda je najbolji odgoj. Ako čovjek ponese sa sobom u život mnogo takvih uspomena, onda

je spašen za cio život. I, štoviše, ako samo jedna lijepa uspomena ostane u našem srcu, to nam i ona može jednom poslužiti kao spasenje. Možda ćemo poslije postati zli, čak nećemo imati snage da se uzdižemo od lošeg postupka, rugat ćemo se ljudskim suzama i onim ljudima, koji govore isto, što je maločas uzviknuo Kolja: »Hoću da patim za sve ljude«, — i tim ćemo se ljudima možda zlobno rugati. Ali ipak, ma kako bili zli, što ne dao bog, ali čim se sjetimo, kako smo sahranjivali Iljušu, kako smo ga ljubili posljednjih dana i kako smo se evo sad razgovarali prijateljski i ovako zajedno kraj ovog kamena, neće se ni najnemilosrdniji, ni najpodrugljiviji od nas, ako postanemo takvima, usuditi, da se u duši svojoj naruga tome, kako je bio dobar i valjan u ovom sadašnjem trenutku! I, štoviše, možda će ga baš ta jedina uspomena spriječiti, da ne učini kakvo veliko zlo, i on će razmisliti i reći? »Jest, ja sam onda bio dobar, srčan i pošten.« Neka se ruga u sebi, to ništa ne čini, čovjek se često ruga dobrom i lijepom, to biva jedino iz lakoumnosti; ali uvjeravam vas, gospodo, čim se počne rugati, odmah će reći u srcu svome: »Ne, ružno sam učinio, što sam se rugao, jer se tome ne smije rugati.

— Tako će, Karamazove, upravo biti, ja vas razumijem, Karamazove! — uzviknu Kolja i sijevnu očima.

Dječaci se uzrujaše i također htjedoše da nešto kažu, ali su se suzdržali i gledali pažljivo i tronuto u govornika.

— Ja govorim iz straha, da bismo mogli postati lošima, — produži Aljoša, — ali zašto da postanemo lošima, nije li istina, gospodo? Budimo prvo i prvo, najprije dobri, zatim pošteni, a onda — ne zaboravljajmo nikad jedan drugoga. To opet ponavljam. Zadajem vam svoju riječ, gospodo, da neću ni jednog od vas zaboraviti; svakog ću se lica, koje sad, ovaj čas gleda u mene, sjećati pa makar i poslije trideset godina. Malo prije je Kolja rekao Kartašovu, da mi tobože ne želimo znati »postoji li on na svijetu ili ne postoji?« Ali zar ja mogu zaboraviti, da Kartašov postoji na svijetu i da on nije, gledajte, pocrvenio sad, kao onda, kad je otkrio Troju, nego gleda u me svojim divnim, dobrim, veselim očicama. Gospodo, draga moja gospodo, budimo svi velikodušni i srčani, kao Iljušečka, pametni, hrabri i velikodušni, kao Kolja (ali koji će biti još kudikamo pametniji, kad odraste), i budimo tako stidljivi, ali ujedno i mudri i mili, kao

Kartašov. Ali što govorim o njima dvojici! Svi ste vi, gospodo, meni od danas dragi, sve ću vas pohraniti u svojem srcu, a vas molim, da i vi mene pohranite u svom srcu! No, a tko nas je združio u tom dobrom i lijepom osjećaju, koga ćemo se odsad sjećati uvijek, cijeloga života, i odlučiti da ga se sjećamo, tko drugi, ako ne Iljušečka, dobri dječak, mili dječak, dječak, koji će nam ostati drag u sve vijeke vjekova! Ne zaboravimo ga nikad, neka ostane vječna i lijepa uspomena na nj u srcima našima sada i u sve vijeke vjekova!

— Jest, jest, vječna, vječna, — povikaše svi dječaci svojim zvonkim glasovima i ganutih lica.

— Sjećat ćemo se i lica njegova i odjeće njegove i jadnih čizmica njegovih i lijesa njegova i nesretnog grešnog oca njegova i toga, kako je on sam srčano ustao protiv cijelog razreda zbog njega!

— Sjećat ćemo se, sjećati! — povikaše opet dječaci, — on je bio hrabar, on je bio dobar!

— Ah, kako sam ga volio! — uzviknu Kolja.

— Ah, dječice, ah, dragi prijatelji, ne bojte se života! Kako je lijep život, kad učiniš nešto dobro i pravedno!

— Jest, jest, — ponoviše dječaci oduševljeno.

— Karamazove, mi vas volimo! — kliknu jedan glas, koji nije mogao, da se suzdrži, čini se Kartašovljev.

— Mi vas volimo, mi vas volimo, — prihvatiše i svi ostali. Mnogima u očima zasjaše suzice.

— Živio Karamazov! — oduševljeno uskliknu Kolja.

— I vječna uspomena pokojnom dječaku! — ganuto nadoda opet Aljoša.

— Vječna uspomena! — prihvatiše ponovo dječaci.

— Karamazove! — viknu Kolja, — zar religija ima zbilja pravo, kad veli, da ćemo svi ustati iz mrtvih i oživjeti i ugledati opet jedan drugoga, i sve, i Iljušečku?

— Sigurno ćemo ustati, sigurno ugledati jedan drugog i veselo, radosno ispričati jedan drugome sve, što je bilo, — odgovori Aljoša upola smijući se, upola zaneseno.

— Ah, kako će to biti lijepo! — ote se Kolji.

— A sad da završimo govor i pođimo na njegove karmine. Neka nas ne buni, što ćemo ondje jesti bline. U tome ima nešto starinsko,

vječno i lijepo, — nasmija se Aljoša. — Dakle, hajdemo! Eto, sad idemo držeći se za ruke.

— I vječno tako, cijelog života držeći se za ruke! Živio Karamazov! — još jedamput kliknu Kolja oduševljeno i još jedamput svi dječaci prihvatiše njegov uzvik.

NAPOMENA

BRAĆA KARAMAZOVI

Potkraj sedamdesetih godina prošloga stoljeća Dostojevski je već pri kraju svog životnog puta. Nije još star, štoviše, moglo bi se reći da je u godinama kad umjetnik najbolje stvara (nije doživio ni šezdesetu). I zaista je to posljednje razdoblje njegova života naplodnije i najzrelije, a Braća Karamazovi, njegov posljednji roman koji je pisao nekako grčevito i užurbano, baš kao da predosjeća smrt, dostojna je kruna njegova cijelog književnog opusa.

Iako je bio bolestan (pored padavice od koje je patio gotovo cijeli život, obolio je od emfizema — proširenja pluća nagomilavanjem zraka), veliki je pisac živio razmjerno mirno i zadovoljno u tim godinama. Napokon je počeo stjecati službena priznanja za svoj rad — godine 1877. izabran je za dopisnoga člana ruske Akademije nauka, 1879. za člana počasnog odbora Međunarodnog saveza književnika u Londonu (počasni je predsjednik bio Victor Hugo), a u lipnju 1880. održao je, u povodu otkrivanja spomenika Puškinu u Moskvi, čuveni govor koji je izazvao pravu buru oduševljenja (čak ga je i Turgenjev, s kojim se inače nije nikako slagao, izljubio i zagrlio, sa suzama u očima). Slava mu sve više raste, a u isto mu se vrijeme popravljaju i materijalne prilike. Dobiva sve veće honorare (300 rubalja po arku), izlaze mu nova izdanja. Isplaćuje dugove, kupuje obiteljsku kuću u Staroj Rusi, lječilištu udaljenom oko 300 kilometara od Petrograda, i ne visi mu više mač neimaštine nad glavom. Osobito je sretan u obiteljskom životu. Ana Grigorjevna, kojoj posvećuje Braću Karamazove, uzorna je žena i savjesno obavlja svoje četiri najvažnije funkcije: supruge, majke, domaćice i tajnice. Dostojevski je voli i voli svoju djecu. Kad nije s njima, piše im nježna pisma puna skrbi i ljubavi za sve njih. Jedina je nesreća koju doživljava u to vrijeme smrt trogodišnjeg sinčića Aljoše, godine 1878.

Kao osnovni motiv za Braću Karamazove piscu je poslužio istinit slučaj koji je opisao još u Zapisima iz Mrtvog doma. Na samu početku te knjige pojavljuje se bivši potporučnik Iljinski iz Tobolska koji je bio osuđen na dvadeset godina robije zbog ubojstva oca. Taj se mladić neobično snažno dojmio pisca koji napominje u knjizi:

»Nikako mi ne ide iz glave jedan ocoubojica«, i opisuje ga prvog od svojih tamošnjih drugova. Pisac je doznao od sugrađana Iljinskoga da je on živio raskalašeno, da je bio do grla zadužen i da je ubio oca radi nasljedstva. »Cijeli je grad u kojem je prije služio taj ocoubojica svejednako pričao o tom slučaju.« Iako Iljinski nije nikad, pa čak ni na robiji, priznao da je počinio taj zločin, »činjenice su bile toliko očite da čovjek nije mogao da im ne povjeruje«.

Zapisi iz Mrtvog doma izlazili su u nastavcima pa je tako to prvo poglavlje doprlo i do Tobolska, rodnoga grada Iljinskoga, prije nego što je bila objavljena cijela knjiga. Netko je iz Tobolska, pročitavši prvo poglavlje, javio u međuvremenu autoru da je dokazana nevinost Iljinskoga i da je on pušten na slobodu. Ta je vijest prenerazila Dostojevskoga koji je odmah, u VII. poglavlju drugoga dijela Zapisa, saopćio svojim čitaocima da je, prema pouzdanim obavijestima koje je dobio, ocoubojica-plemić, kojeg je opisao u prvom poglavlju, deset godina uzalud patio na robiji, te da ga je sud službeno proglasio nedužnim.

Na temelju vjerodostojnih podataka može se zaključiti da je staroga Iljinskoga ubio mlađi sin koji je vješto podmetnuo dokaze protiv svoga starijeg brata. Tek dvanaest godina nakon izvršenog zločina mlađi je brat, ne mogavši više podnositi grižnju savjesti, odlučio priznati svoju krivnju i tako osloboditi nedužnoga brata. Obnovljen je proces o ubojstvu Iljinskoga-oca. Pravi je ubojica osuđen na robiju, a nedužni robijaš oslobođen.

Dvanaest godina pošto je primio tu vijest, u jesen 1874, Dostojevski je zapisao u svoju bilježnicu:

»Dne 13. rujna 74. Drama. U Tobolsku, prije dvadesetak godina, nešto kao slučaj Iljinskoga. Dva brata, otac star, u jednoga zaručnica u koju je potajno zaljubljen drugi, zavidni brat. Ali ona voli starijega. Ali stariji, mlad zastavnik, banči i luduje, svađa se s ocem. Otac nestaje. Nekoliko dana nema mu ni traga ni glasa. Braća govore o baštini, a iznenada vlasti iskopaju leš u podrumu. Indicije govore protiv starijega (mlađi ne živi s njima). Starijega izvode pred sud i osuđuju na robiju. (N. B. Svađao se s ocem, hvalio se baštinom od pokojne matere i sličnim glupostima. Kad je ušao u sobu pa se čak i zaručnica okrenula od njega, on je, pripit, rekao: ‚Zar i ti zbilja

vjeruješ?’ Mlađi je vješto podmetnuo dokaze.) Publika ne zna pravo tko je ubio.

Prizor na robiji. Hoće da ga ubiju. Uprava. On nikog ne odaje. Robijaši se pobrate s njim. Upravitelj ga grdi što je ubio oca.

Brat dolazi nakon dvanaest godina da ga vidi. Prizor u kojemu bez riječi razumiju jedan drugoga. Od tada još sedam godina, mlađi na visokom položaju, obasut počastima, ali se muči, hipohondar. Priznaje ženi da je on ubio. ‚Zašto si mi rekao?' On ide bratu. Doleti i žena. Žena na koljenima moli robijaša da šuti, da joj spasi muža. Robijaš kaže: ‚Ja sam navikao.’ Izmiruju se. ‚Ti si ionako kažnjen’ — kaže mlađi.[222]

Rođendan mlađega. Gosti na okupu. On stane pred njih. Ja sam ubio. Misle da je kap.

Kraj: onoga vraćaju, a ovoga odvode. Otpuštaju ga. (Klevetnik.) Mlađi moli starijeg da bude otac njegovoj djeci.

‚Na pravi si put stupio!’«

Pošto je godine 1875. završio roman Žutokljunac (koji se u našim dosadašnjim prijevodima pojavljivao pod naslovom »Mladić«), Dostojevski je opet, kao i poslije Bjesova (u našim prijevodima Demoni, Zli dusi i Nečiste sile), na dulje vrijeme prekinuo književni rad. Iduće dvije godine utrošio je, uglavnom, na pisanje za »Piščev dnevnik« koji je uređivao i gotovo sam ispunjao publicističkim zapisima i feljtonima. Međutim, već je godine 1875. nabacio u bilježnicu nekoliko misli koje će kasnije razviti u Braći Karamazovima. Tako je, primjerice, zapisao ovo:

» — I tako je jedan brat ateist i očaj.

— Drugi je puki fanatik.

— Treći je buduće pokoljenje, živa snaga, novi ljudi.

(I — najmlađe pokoljenje — djeca).«

Zanimljivo je što je Dostojevski napisao godinu dana kasnije, 9. travnja 1876, u pismu H. D. Alčevskoj: »Iznosite misao da se u ‚Dnevniku' gubim u sitnicama. To sam već i ovdje čuo. Ali evo što ću Vam, između ostaloga, reći: došao sam do nepobitnog zaključka da pisac-umjetnik mora poznavati, osim pjesničkog zanata, točno do u najmanje pojedinosti (povijesne i trenutne), stvarnost koju prikazuje. Kod nas se, po mom mišljenju, samo jedan čovjek odlikuje time —

grof Lav Tolstoj. Victor Hugo, koga neobično cijenim kao romanopisca (zbog čega se, zamislite, pokojni F. Tjutčev jednom čak i naljutio na mene i rekao da je Zločin i kazna, moj roman, bolji od Misérables), premda je ponekad vrlo razvučen u opisivanju pojedinosti, ipak je dao takve začudne studije koje bi, da nije bilo njega, ostale svijetu potpuno nepoznate. Eto zašto sam, spremajući se da napišem jedan vrlo opsežan roman, naumio da se napose zadubim u proučavanje — ne same stvarnosti, koju ionako poznajem — nego pojedinosti svakidašnjega života. Jedan je od najvažnijih zadataka u tom svakidašnjem životu za mene, na primjer, mlađi naraštaj, a u isti mah — suvremena ruska obitelj koja, slutim, nije nipošto više onakva kakva je bila još prije svega dvadeset godina. Ali ima još i štošta drugo pored toga.«

Nešto više od godinu dana nakon tog pisma, 20. srpnja 1877, Dostojevski posjećuje svoju sestru V. M. Ivanovu u selu Darovu, o čemu piše Ana Grigorjevna u svojim Uspomenama: »Posljednjih je godina Fjodor Mihajlovič višeput rekao da mu je žao što nikako ne može da ode u Darovo, na imanje svoje pokojne majke gdje je u djetinjstvu provodio ljeta. S obzirom da se u ljetu 1877. Fjodor Mihajlovič osjećao sasvim dobro, nagovorila sam ga da se na povratku iz Petrograda u Miropolje zaustavi u Moskvi pa da se odatle svrati u Darovo. Fjodor Mihajlovič je tako i učinio i proveo kod sestre V. M. Ivanove (koja je naslijedila to imanje) dva dana. Njegovi su mi rođaci poslije pripovijedali da je moj muž za svoga boravka obišao mnoga mjesta u parku i okolici koja su mu bila ostala u lijepoj uspomeni, i da je čak pješice otišao u šumarak Čermašnju, koji je u djetinjstvu volio (dvije vrste daleko od majura) i po kojemu je poslije nazvao šumarak u romanu Braća Karamazovi. Zalazio je Fjodor Mihajlovič i u kuće seljaka, svojih vršnjaka, od kojih se mnogih sjećao. Starci i starice i njegovi vršnjaci koji su ga se sjećali iz djetinjstva radosno su ga pozdravljali, pozivali kući i častili čajem. Boravak u Darovu oživio je svu silu dojmova o kojima nam je moj muž nakon povratka vrlo živahno pripovijedao.«

Na samu početku godine 1878. Dostojevski se rastaje na neko vrijeme s čitaocima »Piščeva dnevnika« i piše: »Ove godine ću se odmoriti od redovitog izdavanja i ozbiljno ću se latiti pisanja jednog umjetničkog djela koje se u meni začelo u ove dvije godine izdavanja

‚Dnevnika’, neprimjetno i bez moje volje.« U prvim mjesecima te godine nije još počeo pisati roman nego je tek pravio nacrt i prikupljao građu. Dne 16. ožujka 1878. pisao je pedagogu Mihajlovu: »U Vašem pismu osobito mi je privuklo pažnju, između ostaloga, to što volite djecu, mnogo ste živjeli s djecom, a i sad ste često s njima. E pa, evo što Vas molim, dragi Vladimire Vasiljeviču: zamislio sam, i uskoro ću započeti pisati, velik roman u kojem će, među ostalima, važnu ulogu igrati djeca, i to baš mlađa djeca, od 7 do 15 godina otprilike. Djece će biti mnogo. Ja ih proučavam, i cijeli sam ih život proučavao, i vrlo ih volim, i sam ih imam. Ali zapažanja takva čovjeka kao što ste Vi bit će mi (to mi je jasno) dragocjena. Dakle, napišite mi o djeci sve što znate. I o petrogradskoj djeci koja Vas zovu čiko, i o jelizavgradskoj djeci, i o svemu što znate. (Zgode, navike, odgovori i brbljarije, značajke, ljubav za obitelj, vjera, zloća i nedužnost, narav i učitelj, latinski itd, itd. — jednom riječju sve što znate.) Mnogo ćete mi pomoći, bit ću Vam vrlo zahvalan i željno čekam Vaš odgovor.«

U svibnju 1878. Dostojevskom je umro trogodišnji sinčić Aljoša od iznenadnog napada padavice. Pisca je ta smrt neobično potresla i spriječila da se prihvati pisanja zamišljenog romana. Njegova žena piše o tome u svojim Uspomenama: »Da bih bar malo smirila Fjodora Mihajloviča i odvratila ga od tmurnih misli, zamolila sam Vl. S. Solovjova, koji nas je posjećivao u te dane naše žalosti, da nagovori Fjodora Mihajloviča da pođe s njim u manastir Optinu, kamo se Solovjov spremao da pođe to ljeto. Posjet manastiru Optini bio je davnašnji san Fjodora Mihajloviča...«

Vladimir Solovjov bio je u to vrijeme mladi filozof koji je vjerovao u historijsku misiju ruskog pravoslavlja i koji je svojim idejama snažno utjecao na Dostojevskoga. Njih su dvojica zaista 18. lipnja 1878. otputovala iz Petrograda u Moskvu, a odatle u manastir Optinu gdje su se zadržali dva dana. Dostojevski je tu dvaput razgovarao nasamu sa »starcem« Amvrosijem, koji mu je kasnije poslužio kao prototip za starca Zosimu u Braći Karamazovima.

Uzgred je pisac izložio svom suputniku zamisao romana koji se spremao da napiše. Solovjov je poslije zapisao: »Crkva je, kao pozitivan društveni ideal, trebalo da bude središnja ideja novog romana, ili novog niza romana, od kojih je napisan samo prvi — Braća Karamazovi.«

Ubrzo nakon povratka iz Optine Dostojevski je u Staroj Rusi počeo pisati novi roman. Dne 11. srpnja piše S. A. Jurjevu: »Roman sam započeo i pišem ga, ali je još daleko do svršetka — tek sam počeo«, a 29. kolovoza V. F. Pucikoviču: »Pišem roman, ali ide nekako teško i tek sam na početku, tako da sam vrlo nezadovoljan sa samim sobom«.

U ljetu i jeseni godine 1878. Dostojevski je pisao, najprije u Staroj Rusi, a poslije u Petrogradu, prve dvije knjige novog romana: »Životopis jedne obitelji« i »Nepriličan sastanak«. O tome Ana Grigorjevna piše: »Fjodor Mihajlovič mnogo je radio oko plana svog novog djela... Rad je tako uznapredovao da je već do prosinca 1878, pored toga što je sastavio plan, napisao oko deset tiskarskih araka romana Braća Karamazovi.«

Cijeli siječanj 1879. Dostojevski je pisao treću, posljednju knjigu prvog dijela romana koja nosi naslov »Bludnici«. Dne 30. siječnja šalje cijeli prvi dio uredništvu časopisa »Ruski vjesnik«, u kojemu je taj dio objavljen već u veljačkom broju iste godine. U popratnom pismu autor je, između ostaloga, napisao: »Nipošto ne smatram da je ta treća knjiga koju sad šaljem loša već, naprotiv, da je uspjela.«

U veljači i ožujku 1879. Dostojevski piše četvrtu knjigu kojom počinje drugi dio romana i koja je objavljena u travanjskom broju »Ruskog vjesnika«. U travnju i na početku svibnja zaokupljen je pisanjem pete knjige, »Pro i contra«, u kojoj se nalaze poznata poglavlja »Buna« i »Veliki inkvizitor«. Na dan 10. svibnja piše uredništvu: »Ova peta knjiga, po mome mišljenju, kulminaciona je točka romana pa je moram osobito brižljivo dovršiti. Njena je zamisao, kao što ćete vidjeti iz teksta koji šaljem, prikaz krajnjeg bogohuljenja i klice ideje o propadanju našeg doba u Rusiji, među mladeži koja je otrgnuta od stvarnosti, a u isti mah kanim pobiti bogohuljenje i anarhizam posljednjim riječima Starca Zosime na samrti, jedne osobe iz romana.« Poglavlja »Buna« i »Veliki inkvizitor« izišla su u svibanjskom broju »Ruskoga vjesnika«, a dva posljednja poglavlja pete knjige u lipanjskom broju istog mjesečnika.

Pisac se u to vrijeme nije dobro osjećao pa je potkraj srpnja otišao na liječenje u Ems, u Njemačku, gdje je nastavio pisati šestu knjigu. U kolovozu šalje odatle tu knjigu uredništvu časopisa u Moskvu i uzgred piše: »Mislim da nisam uspio izraziti ni desetinu

onoga što sam htio. Ipak tu šestu knjigu smatram za kulminaciju romana. Jasno je da mnoge pouke moga starca Zosime (ili, bolje reći, način na koji ih iznosi) pripadaju baš njegovu liku, tj. umjetničkom prikazu njegova lika. Imam potpuno iste nazore kao i on, ali kad bih ih osobno iznosio, izražavao bih se drugim jezikom i na drugi način; on se, međutim nije mogao izražavati ni drugim jezikom ni u drugom duhu, već jedino u ovom koji sam mu dao. Drugačije se ne bi ni mogao stvoriti umjetnički lik.«

U kolovozu i na početku rujna 1879. Dostojevski piše u Emsu sedmu knjigu koja je najprije nosila naslov »Grušenjka«, a zatim »Aljoša«. U pismu uredništvu mjesečnika uz tu knjigu, 16. rujna, pisac kaže: »Molim Vas, Nikolaju Aleksejeviču, da ništa ne izbacujete iz ove knjige, a i ne biste imali što, sve je kako treba. Ima samo jedna riječca (o mrtvacu): zasmrdio. Ali nju izgovara otac Ferapont, a on ne može govoriti drukčije, a čak i kad bi mogao reći zaudara, ne bi tako rekao, već bi rekao zasmrdio, ostavite to, ako boga znate! Nema više ništa drugo. Jedino ono o purgativu. Ali je to napisano dobro i uz to je važno, kao prava optužba. Posljednje poglavlje (koje ću Vam uskoro poslati) »Kana Galilejska« — najvažnija je u cijeloj knjizi, a možda i u romanu. Tom ću pošiljkom završiti s manastirom: više neće biti ništa o manastiru. Idućom knjigom (do studenoga) završit ću ovaj dio, a onda dolazi prekid koji sam već bio najavio.«

U rujnu se pisac vraća u Staru Rusu i piše knjigu »Mitja«, koju šalje u Moskvu 15. studenoga. Čini se da je tek tada došao na zamisao da devetu knjigu posveti predistrazi: »Ova deveta knjiga nastala je također iznenada i neočekivano. Naime, isprva sam se htio ograničiti samo na sudsku istragu, na samom sudu. Ali, pošto sam se posavjetovao s jednim javnim tužiocem (vrsnim stručnjakom), odjednom sam uvidio da bi tako cijeli jedan neobično zanimljiv i neobično šepav dio našeg krivičnog postupka (bolna točka našeg krivičnog postupka) u romanu netragom nestao. Taj se dio postupka zove »predistraga«, a u njoj se miješaju stara rutina i najnovija zanesenost u likovima mladih pravnika, istražnih sudaca itd. I zato ću, da završim taj dio, napisati još devetu knjigu pod naslovom »Predistraga«, koju ću Vam poslati u prosincu, ili još prije, ako uzmognem. Uz to ću još snažnije ocrtati značaj Mitje

Karamazova: srce i savjest će mu se očistiti u buri nesreće i nepravedne optužbe. U duši ne prima kaznu zbog onoga što je učinio, nego zbog toga što je bio onako drzak, što je mogao i htio počiniti zločin za koji će ga sud nepravedno okriviti. Pravi ruski značaj: ne udari li grom, mužik se neće prekrižiti. Njegovo moralno oplemenjivanje počinje već za ono nekoliko sati predistrage koju i opisujem u devetoj knjizi. Meni je, kao autoru, mnogo do toga stalo.«

Međutim je pisac tu knjigu dovršio tek oko sredine siječnja 1880. jer je, između ostalpga, morao »sve pročitati jednom bivšem (provincijskom) javnom tužiocu, da se ne bi potkrala kakva teška pogreška ili besmislica u opisivanju ‚Predistrage', iako sam se za sve vrijeme pisanja savjetovao s tim istim tužiocem.«

Kad je počeo pisati roman, Dostojevski ga je kanio podijeliti u tri dijela, ali je potkraj godine 1879, s obzirom na to da je drugi dio ispao mnogo veći nego što je bilo predviđeno, odlučio da ga podijeli u četiri dijela, a svaki dio u tri knjige. Tako je roman na kraju sadržavao predgovor, dvanaest knjiga i epilog. Vodeći mnogo računa o kompozicijskoj ravnoteži svoga djela, pisac se trudio da svaki dio obaseže podjednak broj tiskanih araka.

Na dan 21. siječnja 1880. Dostojevski piše Pucikoviču: »Jučer sam poslao posljednjih pet araka svog romana ‚Ruskom vjesniku' pa se sad laćam posljednjeg dijela romana«. U veljači i ožujku napisao je desetu knjigu »Dječaci«, koju je poslao uredništvu mjesečnika na početku travnja. Potkraj istog mjeseca obavještava urednika: »Za sedam dana putujem s obitelji u Staru Rusu a za tri mjeseca ću završiti cijeli roman.«

Ali sastavljanje govora o Puškinu, putovanje u Moskvu na proslavu i izdavanje jednog broja »Piščeva dnevnika« spriječili su pisca da ostvari taj svoj naum u najavljenom roku. Tako tek u kolovozu šalje uredniku mjesečnika svršetak jedanaeste, pretposljednje knjige i piše: »Ja mislim da su šesto, sedmo i osmo poglavlje uspjeli. Ali ne znam šta ćete reći o devetom poglavlju, veleštovani Nikolaju Aleksejeviču[223]. Možda ćete ga nazvati odviše osebujnim. Ali zbilja nisam htio da budem pošto-poto originalan. Smatram ipak za svoju dužnost da Vas izvijestim da sam se već odavno savjetovao s liječnicima (ne samo s jednim). Oni

tvrde da su moguće ne samo slične more nego i halucinacije prije ‚alkoholnog ludila'. Moj junak, naravno, ima i halucinacije, ali se one isprepleću s morom. Tu nije riječ samo o tjelesnom (bolesnom) stanju u kojem čovjek na mahove gubi moć da razlikuje stvarnost od priviđenja (što, uostalom, snalazi svakog čovjeka bar jedanput u životu), već i o duševnom stanju koje se poklapa s junakovom naravi: niječući stvarno postojanje priviđenja, on, kad priviđenje nestane, vjeruje u njegovo postojanje. Mučen bezvjerjem, on u isto vrijeme želi (nesvjesno) da priviđenje ne bude tlapnja već nešto stvarno.

Uostalom, šta ja tu pričam! Kad pročitate, vidjet ćete: sami, veleštovani Nikolaju Aleksejeviču. Ali mi oprostite zbog mog đavla: to je samo đavo, sitni đavo, a ne sotona opržених krila. Mislim da poglavlje nije previše dosadno, iako je podugačko. Isto tako mislim da nema ničega što ne bi moglo podnijeti cenzuru, osim možda dvije riječce: ‚historijsko pocikivanje kerubina'. Molim Vas, ostavite to tako, to naime govori đavo, a on i ne može govoriti drugačije. Ako ne može nikako drugačije, stavite: radosno klicanje. Ali samo ako ne može pocikivanje. Ono drugo bilo bi previše prozaično i ne bi odgovaralo općem tonu.

Ne vjerujem da bi nešto od onoga što brblja moj đavo moglo smetati cenzuri. Dvije pripovijetke o ispovjedaonicama, iako su lakoumne, nisu, čini mi se, nimalo neukusne. I Mefisto, u oba dijela Fausta, često slično brblja«.

U kolovozu i rujnu Dostojevski piše posljednju, dvanaestu knjigu romana — »Sudska pogreška«. Iz tih dana potječu i ovi reci iz pisma Ivanu Aksakovu: »Nećete mi vjerovati koliko radim, dan i noć, kao na robiji! Zapravo, dovršavam Karamazove, tj. sumiram djelo koje, u najmanju ruku, cijenim jer u njemu ima dosta mene i moga. Inače, općenito radim nekako nervozno, teško i brižljivo. Kad se naprežem pri radu, onda sam čak i tjelesno bolestan. Sad se sumira sve ono što se tri godine pretresalo, slagalo i zapisivalo. Treba napisati dobro, tj. u najmanju ruku najbolje što mogu. Ne shvaćam kako se radi novca može raditi na brzinu. Ali je ipak vrijeme da završim, da završim bez odlaganja. Vjerujte mi da, bez obzira na sve što sam već tri godine zapisivao — poneko poglavlje napišem i bacim, pa ga iznova napišem, i iznova napišem. Tek pokoja mjesta gdje mi

pomogne nadahnuće pišem samo jednom, nadušak, a sve je ostalo tegoban posao.«

Napokon, u listopadu 1880, svega nešto više od tri mjeseca prije smrti, Dostojevski piše epilog, očito isto tako teško, što se može razabrati iz pisma Gusjevu: »Proživio sam četiri godine u Sibiru, ali su ondje život i rad bili snošljiviji nego moje sadašnje živovanje. Od 15. lipnja do 1. listopada napisao sam dvadeset araka romana i objavio »Piščev dnevnik« od tri arka. Ne mogu raditi na brzinu, moram stvoriti umjetničko djelo. To je dužnost prema Bogu, prema, poeziji, prema uspjehu onoga što sam već napisao i prema cijeloj Rusiji, koja čita i čeka svršetak moga djela. I tako sjedim za svojim stolom i pišem doslovno dan i noć. Vjerujete li... da nemam vremena da pročitam ni jednu jedinu knjigu, pa čak ni novine. Nemam čak vremena ni da popričam sa svojom djecom... A zdravlja sam tako slaba da ne možete ni zamisliti kako mi je.«

Posljednje je strane romana pisac poslao uredništvu 8. studenoga 1880, kad je napisao i ove riječi: »E pa, evo, roman je gotov! Pisao sam ga tri godine, objavljivao dvije — ovo je za mene važan trenutak. Htio bih da do Božića iziđe kao posebna knjiga. Mnogo ga traže i ovdje i knjižari po cijeloj Rusiji; već šalju i novac. Dopustit ćete mi da se ne oprostim s Vama. Pa, ja još kanim dvadeset godina živjeti i pisati. Ne sjećajte me se po zlu!«

Roman je kao posebna knjiga izišao već na početku prosinca iste godine, gotovo u isto vrijeme kad i epilog u »Ruskom vjesniku«. Polovica prvog izdanja od 3.000 primjeraka bila je prodana za nekoliko dana. Roman je nesumnjivo postigao velik uspjeh, ali pisac nije imao sreću da se dugo raduje tom uspjehu. Umro je 23. siječnja 1881. od gubitka krvi koju je bacao. Ana Grigorjevna je poslije zapisala: »Smrt ga je pokosila kad je zaista bio pun planova. Želio je cijelu godinu 1881. posvetiti ‚Dnevniku’, a 1882. latiti se nastavka Karamazovih. Nakon posljednje stranice prvih svezaka trebalo je da prođe dvadeset godina. Radnja se prenosila u osamdesete godine. Aljoša ne bi više bio mladić, nego zreo čovjek koji je proživio zamršenu duševnu dramu s Lizom Hohlakovom, Mitja bi se vratio s robije.« Kasnije bi, navodno, Aljoša napustio Lizu radi lijepe Grušenjke koja bi probudila u njemu »karamazovštinu« što se u njemu krila. Zanimljivo je i ono što je A. S. Suvorin zapisao u svom

dnevniku: »Fjodor Mihajlovič je rekao da će napisati roman čiji će junak biti Aljoša Karamazov. Htio ga je provesti kroz manastir i načiniti od njega revolucionara. Počinio bi politički zločin. Kaznili bi ga. On bi tražio pravdu i u tom traženju postao bi, naravno, revolucionar.« Međutim, ovi podaci o nastavku Braće Karamazovib nisu posve vjerodostojni, a Dostojevski je, osim toga, često iz temelja mijenjao planove dok je pisao neko umjetničko cijelo, pa bi zacijelo i ovaj osnovni plan pretrpio znatne izmjene.

Dostojevski nije mnogo izmišljao. Sam je jednom napisao: »Uzmite bilo koju činjenicu iz stvarnog života, čak i činjenicu koja je na prvi pogled sasvim beznačajna, pa ćete, samo ako imate snage i dobro oko, naći u njoj dubinu koje nema ni u Shakespearea.« U Braći Karamazovima Dostojevski je izmišljao još manje nego u ostalim svojim djelima. O tome svjedoči i ova rečenica iz pisma uredniku spomenutog mjesečnika: »Sve su se zgode o djeci zbile, objavljene su u novinama, i mogu vam pokazati gdje — ništa nisam izmislio.« Čak su i svi oni primjeri koje Ivan Karamazov navodi u svojoj raspri s Aljošom uzeti iz historije ili iz tadašnje društvene stvarnosti. Većina je likova također građena na temelju živih ličnosti. Fjodor Karamazov donekle je nalik na piščeva oca, a Ivan Karamazov na samoga pisca. O tome je piščeva kći zapisala ovo: »Meni se uvijek činilo da je Dostojevski, stvarajući lik staroga Karamazova, imao na umu svog oca. Dakako da to nije vjeran portret... Ipak, oni imaju neke zajedničke crte. Stvarajući lik Fjodora Karamazova, Dostojevski se možda sjećao očeve škrtosti koja je njegovim mladim sinovima nanijela mnogo patnji u školi i ozlojeđivala ih, i njegova pijanstva i tjelesnog gađenja koje je ono izazivalo u djeci... Prihvaćam tu pretpostavku, pogotovo zato što je Dostojevski, prema obiteljskoj predaji, opisao sama sebe u liku Ivana Karamazova.«

Moglo bi se čak reći da sva tri brata predstavljaju tri različita aspekta iste, piščeve ličnosti, ili tri razvojne faze njegova života. Dmitrij podsjeća na prvo, romantično razdoblje koje se također završilo robijom, Ivan na godine u kojima je pisac bio sklon da se odrekne kršćanske vjere i prigrli ateizam i socijalizam, Aljoša na konačni povratak ruskom narodu i pravoslavlju. Ipak, ne valja pretjerivati u ovakvim zaključcima jer su oni, manje-više, nategnuti i

proizvoljni. Dostojevski je, kao i svi veliki pisci, crpao građu za svoja književna djela ponajviše iz stvarnosti, ali je tu građu umio snagom svoje uobrazilje pretvoriti u jednu višu, umjetničku stvarnost. On nije nikakav dokumentarist nego umjetnik. Stoga će možda biti najbolje da završimo ovaj dokumentarni prikaz nastajanja njegova najvećeg i najsnažnijeg umjetničkog djela mišlju koju je on zapisao u to doba, godine 1880: »Nazivaju me psihologom: nije istina, ja sam samo realist u jednom višem smislu, to jest prikazujem sve dubine ljudske duše.«

Z. C.

NAKLADNI ZAVOD ZNANJE, ZAGREB
ZA IZDAVAČA: DRAGUTIN BRENČUN
KOREKTOR: NINOSLAV LOVČEVIĆ
TEHNIČKI UREDNIK: SREĆKO JOLIČ
TISAK: ČGP DELO, LJUBLJANA, 1979

---

[1] Riječi su iz Ljermontovljeve pjesme »Ne vjeruj, ne vjeruj, sanjaru mladi...« (1839).

[2] Proudhon, Piere Joseph (1809 — 1865), jedan od osnivača anarhizma; premda je bio protiv vlasništva, napadao je komunizam.

[3] Bakunjin, Mihail Aleksandrovič (1814 — 1876), ruski anarhist, prijatelj Bjelinskoga, Hercena, Turgenjeva.

[4] Žena koja pati od histerije (za nju govore da je kao opsjednuta).

[5] Godine 1864. započelo je u Rusiji provođenje reforme crkvenih sudova, što je izazvalo burne reakcije u štampi, usmjerene uglavnom protiv upletanja države u crkvene poslove.

[6] Koliba u kojoj žive isposnici ili pustinjaci.

[7] Manastirsko selo.

[8] Valjalo bi ih izmisliti!

[9] »Vidio sam sjenu kočijaša koji je sjenom četke čistio sjenu kočije«. (Slobodna interpretacija četverostiha iz parodije Charlesa Perraulta (1628 — 1703) i njegove braće Nicolasa i Claudea — »Izopćena Eneida«.)

[10] Biblijski apostol Toma nije vjerovao u Kristovo uskrsnuće dok ga nije ponovo vidio živa.

[11] Sveta Gora na poluotoku Halkidici u Grčkoj.

[12] Turski sultan Mehmed zauzeo je 29. svibnja 1453. Carigrad i ušao u crkvu svete Sofije. Po mišljenju Dostojevskoga, Carigrad je bio sveti grad za sve Ruse, jer su iz njega Rusi u X stoljeću primili kršćanstvo.

[13] Pajsije Veličkovski (1722 — 1794) bio je jedan od istaknutih ruskih »staraca« koji je živio kao kaluđer na Atosu, u Moldaviji i Vlaškoj.

[14] Poznati manastir u Kaluškoj guberniji gdje su »starci« odgajali i poučavali mlade kaluđere.

[15] Crkvenoslov: neka se oglašeni spremi kako bi mogao primiti kršćanstvo.

[16] To je bio Parfenije, autor knjige o putovanjima po Moldaviji, Turskoj i Palestini. Njegovu je knjigu posjedovao Dostojevski te ju je, po riječima njegove žene, često i čitao.

[17] Srebren novac od 10 kopjejki.

[18] Savršen kavalir.

[19] Fon Zon, stari razvratnik, ubijen sedamdesetih godina prošlog stoljeća u nekoj jazbini, isječen na komade i poslan u paketu u Moskvu.

[20] Žalosna Majka Božja.

[21] Geslo Louisa XVIII, francuskog kralja (od 1814. do 1824.).

[22] Upravitelj kotarske policije. (Ovdje je ostavljeno »ispravnik« zbog igre riječi; dalje je uvijek upravitelj kotarske policije.)

[23] E. F. Napravnik (1836 — 1916), podrijetlom Čeh, bio je nekoliko godina dirigent carske ruske opere.

[24] Denis Diderot (1713 — 1784), francuski filozof i književnik, posjetio je Rusiju godine 1773. i nagovarao Katerinu II da provede neke reforme.

[25] Kneginja Daškova (1743 — 1810) bila je sljedbenica Katerine II i predstojnica Ruske akademije. U inozemstvu se sastajala s Diderotom i Voltaireom.

[26] Knjiga životopisa svetaca koji su raspoređeni po danima njihova svetkovanja.

[27] Dio misnog odijela pravoslavnih svećenika; nosi se oko vrata i pada do pojasa.

[28] Ultramontanizam je politički pravac koji zastupa interese papinstva i crkve, a bori se protiv državnih i narodnih interesa.

[29] Grgur VII, papa od 1073. do 1085, branio je ideal teokracije prema kojemu papi pripada i svjetovna vlast.

[30] Prevrat koji je 2. prosinca 1851. izvršio Louis Napoleon Bonaparte.

[31] Schillerove »Razbojnike« preveo je na ruski brat Dostojevskoga Mihail.

[32] Vladajući.

[33] Sam Dostojevski to u svojim bilješkama prevodi sa »sto posto« (od turskog ili tatarskog baš — glava; glava za glavu, jedno za drugo, dakle, izravnanje, sve.)

[34] Stalak (pult) na kome stoji evanđelje.

[35] Hladetina od voća i krumpirova brašna.

[36] Više plemenitosti nego iskrenosti.

[37] Više iskrenosti nego plemenitosti.

[38] Hlistovština, ruska vjerska sekta (od riječi hlist: prut, bič). Stara sekta koja samo prividno priznaje obrede pravoslavne crkve; pristalice te sekte drže da svatko može postati Krist. Njihovi obredi su nalik na derviške. Nastala je u XVII stoljeću.

[39] Isak Sirin, pustinjak iz VI stoljeća, koji je napisao nekoliko knjiga moralnih pouka.

[40] Pisac je u ovom romanu prikazao gradić Staru Rusu, u kojemu je često provodio ljeto.

[41] Stihovi iz Njekrasovljeve pjesme »Kad iz mraka zabluda«, koja je u pedesetim godinama prošlog stoljeća bila veoma popularna među ruskom mladeži zbog svoje humanističke ideje.

[42] Stih iz Goetheove pjesme »Božansko«.

[43] Poznata Schillerova pjesma »Radosti« u kojoj pjesnik poziva sve ljude da se bratski sjedine u životnoj radosti.

[44] Drnitrij Karamazov ne počinje svoju ispovijed pjesmom »Radosti« nego drugom Schillerovom pjesmom — »Eleuzijama«.

[45] Dmitrij navodi dvije kitice iz Schillerove pjesme »Radosti«.

[46] Dodatak.

[47] Paul de Kock, francuski pisac (1794 — 1871); napisao je oko pedeset romana iz pariškog života.

[48] »Linijskim« su se nazivale graničarske jedinice u kojima je služio i mladi Dostojevski 1854, u Semipalatinsku, nedaleko od kineske granice.

[49] Prema biblijskoj legendi Balaamova magarica je progovorila ljudskim glasom kad su je tukli.

[50] Udžbenik profesora »Aleksandrova liceja« S. N. Smaragdova »Kratki pregled opće povijesti za niže škole«.

[51] I. N. Kramski (1837 — 1887) bio je na čelu pokreta mladih slikara realista na početku šezdesetih godina.

[52] Sve je to svinjarija.

[53] Francuski pjesnik i satirik (1689 — 1773).

[54] Ima u tome Pirona.

[55] Vjerujem.

[56] Usidjelice.

[57] Strastvena, demonska žena.

[58] Veliki post.

[59] Molitva za pokoj duše.

[60] To je bio uobičajeni način Fjodora Mihajloviča kad je morao razgovarati s djecom. Šetajući po Staroj Rusi, Fjodor Mihajlovič je često razgovarao s nepoznatom djecom, i djeca su kasnije sama dolazila k njemu s različitim pitanjima — toliko im je povjerenja uspio uliti. (Napomena A. G. Dostojevske.)

[61] To je potresno.

[62] U originalu: jurodivi; ruski puk zove tako ljude koji su ludi od rođenja jer vjeruje da imaju sposobnost proricanja.

[63] Zahvalnosti, gospođo, ne tražim! — Jedan od posljednjih stihova Schillerove balade »Rukavica«. Ivan Karamazov primjenjuje na sebe legendu o vitezu koji je donio iz lavljeg brloga rukavicu što ju je onamo bacila lijepa Kunigunda da iskuša njegovu ljubav. Vitez je zatim zauvijek napustio okrutnu ljepoticu.

[64] Slovo jers (skraćenica »s«) dolazi od riječi »sudar« što znači gospodar, gospodin. Snegirev ga često dodaje u govoru.

[65] Posljednji stihovi Puškinove pjesme »Demon«.

[66] To je često govorio Fjodor Mihajlovič videći koliko voli konje naš najstariji Fedja koji je neprekidno zapitkivao oca o konjima, a Fjodor Mihajlovič mu je odgovarao spremno i opširno da bi zadovoljio njegovu radoznalost. (Napomene A. G. Dostojevske.)

[67] Naš sin Fedja koji je veoma volio konje molio je oca da mu kupi »svakako vranca«. (Napomena A. G. Dostojevske.)

[68] Ruski: sasnu kak so sna (igra riječi).

[69] Hvala.

[70] Osobe iz Gribojedovljeve komedije: »Teško pametnome«.

[71] (Strane 246, 247 i 249.) O Smerdjakovljevu kupletu »Carska kruna« Dostojevski je pisao 10. svibnja N. A. Ljubimovu: »Pjesmu nisam ja sastavio nego sam je zapisao u Moskvi. Čuo sam je još prije četrdeset godina. Sastavili su je trećerazredni trgovački pomoćnici, a preuzeli je lakaji. Nijedan je sakupljač nije nikad zapisao pa se kod mene pojavljuje prvi put.«

[72] Zamršena i ulijepljena kosa od prljavštine. Bolest raširena u Poljskoj (»Plića polonica«).

[73] Riječi iz Puškinove pjesme »Još pušu hladni vjetrovi«.

[74] Javno izlaganje svojih nazora.

[75] Voltaire (pravo ime Francois Marie Aronet, 1694 — 1778) najveći književnik francuskog prosvjetiteljskog doba.

[76] Naša obična geometrija. Matematik Euklid iz Aleksandrije (oko 300. pr. n. ere) dao je prvu sustavnu geometriju u dijelu »Elementi« u 13 knjiga.

[77] Pisac ne misli na Ivana nego na Julija Milostivoga o kome je Flaubert napisao legendu, koju je nekako u to vrijeme Turgenjev preveo i objavio u »Vjesniku Evrope«.

[78] Ta se zgoda, vjerojatno, odnosi na grčki ustanak na otoku Kreti 1869, koji su Turci u krvi ugušili.

[79] Riječ je o Njekrasovljevoj pjesmi »Pred sumrak«.

[80] Ivan Karamazov spominje tadašnji proces protiv bankara Kroneberga koji je zlostavljao svoju sedmogodišnju kćer.

[81] Najpoznatiji povijesni časopisi toga doba: »Ruski arhiv« i »Ruska starina«.

[82] Misli se na Aleksandra II (1818—1881) koji je 1861. ukinuo kmetstvo.

[83] »Dobra presuda presvete i premilostive Djevice Marije.«

[84] Apokrifi iz XI stoljeća n. e.

[85] Stihovi iz Schillerove pjesme »Želja«.

[86] Pisac cilja na reformaciju.

[87] Posljednja kitica iz Tjutčevljeve pjesme »Ta bijedna naselja, ta štura priroda...«

[88] Doba inkvizicije u Španjolskoj i tip velikog inkvizitora djelomično je poznat Dostojevskom i iz Schillerove tragedije »Don Carlos«, koju je na ruski preveo njegov brat Mihail.

[89] Proučavatelji Dostojevskoga nisu još uspjeli utvrditi izvor ovih stihova; nije isključeno da ih je napisao sam Dostojevski.

[90] Na veću slavu Božju (geslo jezuita).

[91] Spasi! Ovim su uzvikom, po bibliji, pozdravljali Krista kad je svečano ulazio u Jeruzalem.

[92] Pisac cilja na zgodu iz evanđelja o mrtvoj djevojci: »I uzevši djevojku za ruku, reče joj ’Talitha kumi’, što znači: ’Djevojko, tebi govorim, ustani’ i djevojka odmah ustade i prohoda.«

[93] Iz Puškinova »Kamenoga gosta«, drugi prizor.

[94] Jedno mjesto drugoga; nesporazum, zamjena osoba.

[95] Ivan Apostol, autor Apokalipse, posljednjeg dijela Novog zavjeta.

[96] Slika iz Apokalipse. Proročka knjiga koja manje-više obrađuje svršetak svijeta: »Otkrivenje apostola Ivana«.

[97] Rekao sam.

[98] U posljednjoj slici drugog dijela »Fausta« pojavljuje se otac anđeoskog lika, Pater Seraphicus. Tim imenom naziva Ivan Aljošina duhovnog učitelja, starca Zosimu.

[99] Tako se zove malena šumica što čini dio imanja »Darovo«, u Tulskoj guberniji i Kaširskom kotaru, koja je pripadala roditeljima Fjodora Mihajioviča, a sada je u posjedu nasljednika njegove sestre. (A. G. Dostojevska)

[100] Pas prepelićar.

[101] Kanonsko-crkvene kazne.

[102] Takav je u očima Fjodora Mihajlloviča bio Vladimir Sergejevič Solovjev, koji ga je svojom dušom podsjećao na Ivana Nikolajeviča Šidlovskog, koji je neobično povoljno utjecao na Fjodora Mihajlloviča u njegovoj mladosti. Jedanput je u šali Fjodor Mihajllovič, preda mnom, rekao Vladimiru Solovjevu: — Sve mi se čini da je u vas prešla duša Šidlovskoga. — A kad je on umro? — upita Solovjev. — Te i te godine. — Oh, ja sam se rodio te i te, dvadeset godina prije. Znači, vi smatrate da ja prvih dvadeset godina uopće nisam imao duše. — Svi smo se nasmijali toj dosjetki. (Napomena A. G. Dostojevske.)

[103] Plemić bez zemlje nije mogao kupiti kmeta.

[104] Imena koja se kasnije spominju jesu imena osoba iz tih priča.

[105] Sjeverni dio Arabije gdje je, po bibliji, živio Job.

[106] »Dugačke, kose zrake« sunca na zalazu često se spominju u djelima Fjodora Mihajlloviča, kao trenuci dana koje je najvolio. (Napomena A. G. Dostojevske).

[107] »Apostolska djela« su nastavak evanđelja do godine 62. n. e. (po evanđelistu Luki).

[108] Misli se na poslanicu Pavla Židovima — dio Novog zavjeta. U X glavi govori se o sudnjem danu i »revnosti ognja« za one koji su »primili poznanje istine« a griješe.

[109] Obrednik (ritual); upute o vršenja obreda.

[110] Kada se iznosi tijelo (iz ćelije u crkvu i poslije opijela iz crkve na groblje) monaha ili shimonaha, pjeva se stihira »Koja slast u životu«... A ako je pokojnik bio jeroshimonah, onda se pjeva kanon: »Pomoćnik i Pokrovitelj«.

[111] Ostaci od onih hljepčića kojima se u pravoslavnoj crkvi svršava pričest i koji se izrežu i na kraju bogosluženja dijele narodu.

[112] Ta poznata karakterizacija nalazi se u Puškinovim bilješkama (1834 — 1836) u »Table-talk« (»Razgovori za stolom«).

[113] Tatarski: neznalica.

[114] Polemika Dostojevskoga sa Saltikovom-Ščedrinom započela je na početku 60-tih godina i nastavlja se u »Braći Karamazovima«.

[115] »Suvremenik« je bio napredan književni časopis u kojemu je surađivao Saltikov-Ščedrin a koji je 1866. bio zabranjen.

[116] Iz Tjutčevljeve pjesme »Daša«

[117] Uliks, latinsko ime za Odiseja, legendarnog grčkog junaka.

[118] Ovo su stihovi Dmitrija Karamazova, kako on sam kaže u ovom poglavlju.

[119] Vjerojatno je to početak poznatog monologa kaluđera i ljetopisca Pimena iz Puškinovog »Borisa Godunova«; Mitja ga, naime, ne citira od riječi do riječi.

[120] Vidio.

[121] Govori.

[122] Hulja!

[123] Seoske djevojke.

[124] Računati. Točan bi prijevod bio: kladio bih se da je tako!

[125] Tetka.

[126] Koliko je sati?

[127] Ja vam ne protuslovim, ja nisam ništa rekao.

[128] Prvi stih Krilovljeva epigrama »Uz prijevod poeme 'Art poétique'«.

[129] Epigram K. Datjuškova uperen protiv pjesnikinje A. P. Bunine »Madrigal novoj Safi«.

[130] Ovdje počiva Piron, koji ne bijaše ništa, čak ni akademik. — »Moj epitaf« iz zbirke »Epigrami« francuskog pjesnika Alexisa Pirona (1689 — 1773).

[131] Vrlo mi je milo, pane, popijmo.

[132] God. 1772. Rusija je otela od Poljske dio njena teritorija.

[133] Tako valja!

[134] Zar se može ne voljeti svoju zemlju?

[135] Najjednostavnija kartaška hazardna igra: držalac banka nosi sve uloge onih suigrača čija je vrijednost karte manja od njegove.

[136] Kako rečeš, onako će odmah biti. Vidim neraspoloženje i zato sam i tužan. Stojim na raspoloženju, pane.

[137] Način.

[138] Na mjesta, gospodo!

[139] Nesretan.

[140] Sretan.

[141] Ulog u kartaškoj igri, jednak ulogu cijelog banka.

[142] Račun.

[143] U plemićkom društvu ne pristoji se tako govoriti.

[144] Šališ se, pane?

[145] Kako smijete to raditi?

[146] Čime mogu služiti panu?

[147] Tri tisuće, pane?

[148] Želiš li još štogod? — Sramota! Stid te bilo!

[149] Uvrijeđen sam do dna duše!

[150] Iznenađen.

[151] Lice.

[152] Vitez.

[153] Došao.

[154] Svojeglavu.

[155] Molim ponizno!

[156] U pismu od 16. studenoga 1879. Dostojevski piše N. A. Ljubimovu: »Pjesmu koju pjeva zbor zapisao sam kako sam je čuo, i doista je primjer najnovijeg seljačkog stvaralaštva.«

[157] Ples koji se pleše u klompama (drvene cipele).

[158] Igra u karte.

[159] Sotski su bili izabrani predstavnici seljaka koji su pomagali policiji.

[160] U originalu: mitarstvo. Mitarstvo je crkvenoslavenska riječ i ne da se prevesti jednom riječi, a znači: prijelazi i stanja duše poslije čovjekove smrti.

[161] Dosta!

[162] Svršeno je!

[163] U tom se romanu često spominje »crni šal«, jer je šezdesetih godina bio u modi. Fjodor Mihajlovič je želio da i ja u Dresdenu kupim takav šal, pa ga je čak i izabrao. (Napomena A. G. Dostojevske.)

[164] Djeca debela, puna kao mjehurići.

[165] Ovamo.

[166] Vrsta buldoga.

[167] Puci ga!

[168] Obavezan uvjet.

[169] U sedamdesetim godinama prošlog stoljeća reakcionarni ministar prosvjete D. Tolstoj naredio je da se u školama poveća broj sati klasičnih jezika na račun broja sati

prirodnih nauka, kao dio borbe protiv realističkog pravca revolucionarnih demokrata.

[170] Ovo su riječi Bjelinskoga iz jednog razgovora s Dostojevskim (»Iz piščeva dnevnika«).

[171] Žene pletu.

[172] Stihovi iz satire D. D. Minajeva (1835 — 1889) koji je u njoj ismijao pučka predavanja što su se bez uspjeha održavala u jednoj zgradi nedaleko od spomenutog mosta. Kasnije je ova satira dobila drugačiji smisao, jer su je ljudi primjenjivali na jednu drugu zgradu kraj istog mosta, u kojoj je bilo sjedište najvišeg carskog organa za političke istrage, tzv. »Treći odjel«.

[173] Ta privlačna osoba.

[174] Tor za stoku.

[175] Razumijete, taj slučaj i strašna smrt vašeg oca.

[176] Francuski fiziolog (1813 — 1878), koji je svojim idejama utjecao na E. Zolu.

[177] Mitja je namjerno izmijenio latinsku poslovicu; de gustibus non est disputandum (o ukusima ne treba raspravljati) u »de mislibus... (o mislima ne treba raspravljati).

[178] Ovi Rakitinovi kupleti podsjećaju na Minajevljevu parodiju Puškinovih stihova o Petrogradu.

[179] Ormarić, okvir za ikone.

[180] Pučka kratica za (Sankt-) Petersburg (Petrograd).

[181] Omiljena izreka Fjodora Mihajloviča koju bi izustio kad bi ga što zainteresiralo. (Napomena A. G. Dostojevske.)

[182] Koji se primakao pedesetoj.

[183] Biblijski apostol Toma, koji je, navodno, rekao da neće vjerovati u Kristovo uskrsnuće sve dotle dok mu se ne dotakne rane iz raspeća; odatle izraz za čovjeka koji ne vjeruje — nevjerni (nevjerovani) Toma.

[184] To je divno.

[185] To je otmjeno, to je divno.

[186] To je viteški.

[187] Parafraza Terencijeve izreke: »Homo sum: humani nihil a me alienum puto«. (Čovjek sam, i ništa ljudsko nije mi strano.)

[188] To je novo, je li?

[189] Kakva ideja!

[190] Izdavač novina i kalendara u Moskvi.

[191] Đavo uopće ne postoji.

[192] Čovjek na koga se svaljuje tuđa krivnja. (Jarac u starih Židova, na koga su prelazili grijesi uz posebne obrede i polaganje ruku grešnika.)

[193] Ja mislim, dakle jesam. — Aforizam francuskog filozofa i matematičara René Descartesa (1596 — 1650) iz njegove knjige »Rasprave o metodi«.

[194] Riječi Repetilova iz Gribojedovljeve komedije »Zlo od pameti«.

[195] Riječi iz Puškinove pjesme »Očevi pustinjaci i neporočne žene«.

[196] Ivan Fjodorovič Gorbunov (1831 — 1895), glumac, pripovjedač i dramski pisac, koga je Dostojevski osobno poznavao i cijenio.

[197] O sveta Marijo!

[198] Ah, oče moj!

[199] Za njega je to veliki užitak, a meni zadaje tek malo muke.

[200] Ah, ipak je to, napokon, glupo!

[201] Martin Luther je jednom bacio tintarnicu na »đavola« koji ga je, tobože, iskušavao.

[202] Zna li gospodin kako je vani? Ni psa ne bi istjerao napolje.

[203] Odgonetka.

[204] »Karamazovština« je termin koji je skovao sam Dostojevski, a koji je kasnije ušao u opću upotrebu u smislu moralne raspojasanosti i neodgovornosti.

[205] Stanovnik mjesta Herrnhuta u Gornjoj Lužici, gdje. je bio osnovan red »Moravske braće«.

[206] Šetati.

[207] Bog otac.

[208] Bog sin.

[209] Bog duh sveti.

[210] Francuski pravni izraz koji označuje svjedoke koje zove obrana da »rasterete« okrivljenika.

[211] Ženska vunena suknja.

[212] Remek-djelo.

[213] Ovdje Dostojevski misli Gogolja.

[214] Poslije mene potop.

[215] Šljuka može u ruskom značiti glupana; ovdje se kanda cilja na Engleze.

[216] Riječi iz Puškinove pjesme »Odgovor anonimnom«.

[217] »Tajne Udolpha« roman Anne Radcliffe (1764 — 1823), engleske spisateljice, čija su djela u to vrijeme bila vrlo popularna.

[218] Ime grčkog slova i; ni za jotu — znači: ništa, nimalo.

[219] Žive pozivam!

[220] Iz eseja N. M. Karamzina »Osjećajan i hladan čovjek. Dva karaktera«. Te su riječi zapravo slobodan prijevod stihova iz La Fontaineove basne »Mačka pretvorena u ženu«.

[221] Po zakonu se za oceubojstvo kažnjavalo doživotnom robijom, ali je i prototip Dmitrija Karamazova, poručnik Iljinski, bio osuđen na dvadeset godina jer mu zločin nije bio dokazan.

[222] Očita omaška u pisanju: treba da bude »stariji«

[223] To je poglavlje »Đavo. Mora Ivana Fjodoroviča.«